ISSN 2073-333X
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ

№5/2 2020

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

ЖҰРЫНОВ МҰРАТ ЖҰРЫНҰЛЫ

химия ғылымдарының докторы,
ҰҒА-ның академигі, ҚР Ұлттық ғылым академиясының
президенті, ҚР мемлекеттік сыйлығының лауреаты

ТАҒЛЫМЫ ТЕРЕҢ ТУЫНДЫ

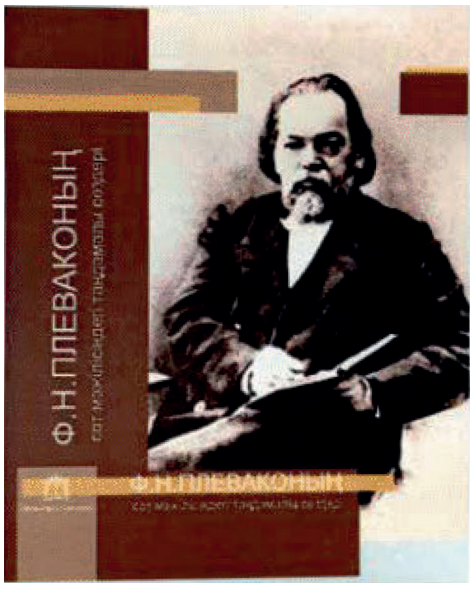

Заң ғылымдарының докторы профессор, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері, Ресей криминологтар ассоциациясының, Санкт-Петербург, Мәскеу криминологтар клубтарының мүшесі, Халықаралық Қазақстан криминологтар клубының президенті, Қазақстан Жазушылар және Журналистер Одағының мүшесі, «Қазақстанның ғылымы мен өмірі» атты халықаралық журналдың Бас редакторы Есберген Алаухановтың «Ф.Н. Плеваконың сот мәжілісіндегі таңдамалы сөздері» атты жаңа кітабы жарық көрді.

Кітап Қазақстан Республикасының Бас прокуратурасы институты Ғылыми кеңесінің және Халықаралық Қазақстан криминологтар клубуның шешімімен баспаға ұсынылды.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасы Бас прокуроының аса маңызды істер бойынша аға көмекшісі, заң ғылымдарының кандидаты, Хабылсаят Әбішевтың пікір жазуының өзі кітап құндылығын аша түседі.

Кітаптың ерекшелігі сол – Ф.Н. Плевконың бұл еңбегі тұңғыш рет түпнұсқадан қазақ тіліне аударылып отыр. Кітаптың тілі жатық, стилі түсінікті.

Ф.Н. Плевако – XIX-XX ғасырда өмір сүрген, әлемге танымал, атақты Ресей адвокаты, қазақтың жиені. Мұндай талантты қайраткердің тағылымды ғақлия сөздері сот саласындағы азаматтарға аса қажет-ақ.

Кітап заң саласы бойынша оқитын студенттерге, магистранттарға, докоранттар мен олардың ұстаздарына және жалпы оқырман қауымға аранлады.

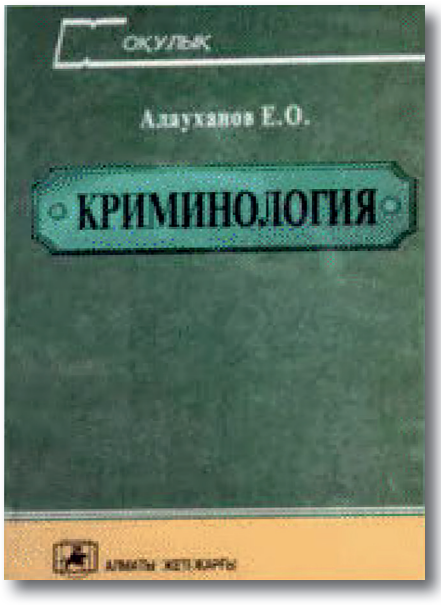

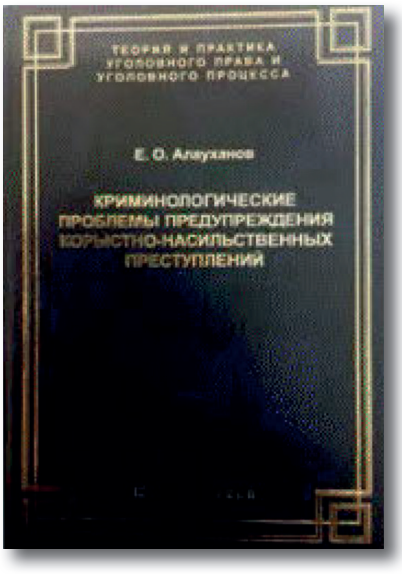

Құрылтайшы:
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН КРИМИНОЛОГИЯЛЫҚ КЛУБЫ
Учредитель:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ КАЗАХСТАНСКИЙ КРИМИНОЛОГИЧЕСКИЙ КЛУБ
Founder:
INTERNATIONAL KAZAKHSTAN CRIMINOLOGY CLUB

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА
SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN

№5/2
2020

ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛ
МЕЖДУНАРОДНЫЙ НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
INTERNATIONAL SCIENCE JOURNAL

Бас редактор – **Алауханов Е.О.** «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, профессор

Главный редактор **– Алауханов Е.О.** «Заслуженный деятель Казахстана», доктор юридических наук, профессор

Editor-in-chief – **Alaukhanov Ye.O.** «Honored Worker of the Republic of Kazakhstan», doctor of Law Sciences, professor

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫ

1. *Абдиров Н.М., з.ғ.д., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., б.ғ.д., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
4. *Абзалов Э.М., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Ташкент)*
5. *Аликперов Х.Д., з.ғ.д., профессор, 3-сыныпты мем. заң кеңесшісі (Баку)*
6. *Асанов Ж.К., з.ғ.к., ҚР Жоғарғы Сотының Төрағасы Байдаулет И.О., мед.ғ.д., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., з.ғ.д., профессор*
8. *Баулин Ю.В., з.ғ.д., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
10. *Бисенов К.А., тех.ғ.д., профессор*
11. *Бородин С.В., з.ғ.д., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., з.ғ.д., проф. (РУДН, Мәскеу)*
13. *Ведерникова О.Н., з.ғ.д., проф., РФ Жоғарғы Сотының судьясы (Мәскеу)*
14. *Гаипов З.С., с.ғ.д., профессор*
15. *Голик Ю.В., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
16. *Гриб В.В., з.ғ.д., профессор, бас ред. (Мәскеу)*
17. *Грунтов О.И., з.ғ.д., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., з.ғ.д., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., з.ғ.д., профессор*
20. *Елешов Р., а-ш.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
21. *Елубаев Ж.С., з.ғ.д., профессор*
22. *Есім Ғ., ф.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
23. *Жұмағұлов Б.Т., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
24. *Жұрынов М.Ж., академик, ҚР ҰҒА Президенті*
25. *Зигмунд О. А., з.ғ.д., профессор (Германия)*
26. *Ыдырысов Д.А., т.ғ.д., профессор*
27. *Қасымбеков М.Б., с.ғ.д., профессор*
28. *Козаченко И.Я., з.ғ.д., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., з.ғ.д., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., з.ғ.д., профессор (Владивосток)*
31. *Құл-Мұхаммед М.А., з.ғ.д., профессор*
32. *Лебедев С.Я., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
33. *Лиховая С.Я., з.ғ.д., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., з.ғ.д., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., з.ғ.д., профессор (Мәскеу, РУДН)*
37. *Мухамедиұлы А., ф.ғ.д., профессор*
38. *Мұсақожаева А.К., профессор, ҚазҰӨУ ректоры*
39. *Мұтанов Ғ.М., т.ғ.д., проф., ҚР ҰҒА академигі, ҚазҰУ ректоры*
40. *Рагимов И.М., з.ғ.д., профессор (Мәскеу)*
41. *Рустамбаев М.Ю., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., ақын-драматург*
43. *Орлов В.Н., з.ғ.д., «Российский криминологический взгляд» журналының бас редакторы*
44. *Сагадиев К.А., э.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі*
45. *Сұлтанов Қ.С., с.ғ.д., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., т.ғ.д., ҚР ҰҒА академигі, ЕҰУ ректоры*
47. *Тұрсынов Х.М., т.ғ.д., профессор, Қ.А. Ясауи ат. ХҚТУ*
48. *Шестаков Д.А., з.ғ.д., профессор, СП(б) халықаралық криминологиялық клубының президенті*

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС:

1. *Абдуллаев К.К., а.-ш.ғ.д., профессор*
2. *Айтжанов Б.Д., вет.ғ.д., профессор*
3. *Асанғазы О., қоғам қайраткері*
4. *Әбішев Т.Д., з.ғ.к., профессор*
5. *Әбішев Х.А., з.ғ.к., профессор*
6. *Әлиев Д.М., ә.ғ.к., қоғам қайраткері*
7. *Байменов А.М., тех.ғ.к., профессор*
8. *Бекмағамбетов А.Б., з.ғ.к., профессор (Қостанай)*
9. *Бектұрғанов Е.Ө., ҚР Парламенті Мәжілісінің депутаты*
10. *Бишманов Б.М., з.ғ.д., профессор*
11. *Борбат А.В., з.ғ.к., бас редактор (Мәскеу)*
12. *Данилов А.П., з.ғ.к., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., з.ғ.д., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жақып Б.Ө., филол.ғ.д., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., з.ғ.к., профессор (Астана)*
16. *Жұмағұлова В.И. ф.ғ.д., профессор*
17. *Зарипов З.С., з.ғ.д., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., з.ғ.д., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Қанжігітов Е.Қ., вет.ғ.д., профессор*
21. *Кәрібаев Б.Б., т.ғ.д., профессор*
22. *Кленова Т.В., з.ғ.д., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., ф.ғ.д., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Қуаналиева Г.А., з.ғ.д., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., ф.ғ.д., профессор*
26. *Куфлева В.Н., з.ғ.к., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Киприс И., МЕАТР акад. (Мәскеу)*
28. *Маткаримова Г.С., з.ғ.д., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., ф.ғ.д., проф. (Санкт-Петербург)*
30. *Молдабаев С. С., з.ғ.д., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., фил.ғ.д., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., жазушы-публицист*
33. *Рүстемова Г.Р., з.ғ.д., профессор*
34. *Саломов Б., з.ғ.д., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., ҚР қоғам қайраткері*
36. *Сарсембаев М.А., з.ғ.д., профессор*
37. *Сейтжанов Ә.Ә., з.ғ.к., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., з.ғ.д., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., з.ғ.д., профессор (Бішкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., п.ғ.д., профессор*
41. *Төлеген М.Ә., доктор PhD, ШҚМУ ректоры*
42. *Турецкий Н.Н., з.ғ.д., профессор*
43. *Тұрғараев Б.Т., з.ғ.д., профессор*
44. *Тұрсынов С.Т., э.ғ.д., профессор*
45. *Фадеев В.Н., з.ғ.д., проф. (Мәскеу)*
46. *Усманов А., п.ғ.д., профессор*
47. *Усманов С.У., т.ғ.д., профессор*
48. *Челадзе Г., құқық докторы, әкімшілік бизнес докторы, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., ә.ғ.д., профессор*
50. *Харченко В.Б., з.ғ.д., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Вьетнам Жазушылар Қауымдастығының Төрағасы (Вьетнам)*

РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ:

1. *Абдиров Н.М., д.ю.н., профессор*
2. *Абдрасилов Б.С., д.б.н., профессор*
3. *Абдурасулова К.Р., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
   Абзалов Э.М., д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Ташкент)
4. *Аликперов Х.Д. д.ю.н., профессор, гос.советник юстиции 3-класса (Баку)*
5. *Асанов Ж.К., к.ю.н., Председатель Верховного Суда РК*
6. *Байдаулет И.О., д.мед.н., профессор*
7. *Байдельдинов Д.Л., д.ю.н., профессор*
8. *Баулин Ю.В., д.ю.н., профессор (Киев)*
9. *Бабурин С.Н., д.ю.н, профессор (Москва)*
10. *Бисенов К.А., д.т.н., профессор*
11. *Бородин С.В., к.ю.н., вице-президент, адвокат (Воронеж)*
12. *Букалерова Л.А., д.ю.н., проф. (РУДН, Москва)*
13. *Ведерникова О.Н., д.ю.н., проф., судья Верховного Суда РФ (Москва)*
14. *Гаипов З.С., д.п.н., профессор*
15. *Голик Ю.В., д.ю.н., профессор (Москва)*
16. *Гриб В.В., д.ю.н., профессор, гл. ред. (Москва)*
17. *Грунтов О.И., д.ю.н., профессор БГУ (Минск)*
18. *Джансараева Р.Е., д.ю.н., профессор*
19. *Дулатбеков Н.О., д.ю.н., профессор*
20. *Елешов Р., д.с-х.н., академик НАН РК*
21. *Елубаев Ж.С., д.ю.н., профессор*
22. *Есим Г., д.ф.н., академик НАН РК*
23. *Жумагулов Б.Т., д.т.н., академик НАН РК, депутат Сената Парламента РК*
24. *Журынов М.Ж., академик, Президент НАН РК*
25. *Зигмунд О. А., д.ю.н., профессор (Германия)*
26. *Идрисов Д.А., д.т.н., профессор*
27. *Касымбеков М.Б., д.полит.н., профессор*
28. *Козаченко И.Я., д.ю.н., профессор (Екатеринбург)*
29. *Коняхин В.П., д.ю.н., профессор (Краснодар)*
30. *Коробеев А.И., д.ю.н., профессор (Владивосток)*
31. *Қул-Мухаммед М.А., д.ю.н., профессор*
32. *Лебедев С.Я., д.ю.н., профессор (Москва)*
33. *Лиховая С.Я., д.ю.н., профессор (Киев)*
34. *Лопашенко Н.А., д.ю.н., профессор (Саратов)*
35. *Мацкевич И.М., д.ю.н., профессор (Москва, МГЮА)*
36. *Минязева Т.Ф., д.ю.н., профессор (Москва, РУДН)*
37. *Мухамедиулы А., д.ф.н., профессор*
38. *Мусаходжаева А.К., профессор, ректор КазНУИ*
39. *Мутанов Г.М., д.т.н., профессор, академик НАН РК, ректор КазНУ*
40. *Рагимов И.М., д.ю.н., профессор (Москва)*
41. *Рустамбаев М.Ю., д.ю.н. профессор (Ташкент)*
42. *Оразалин Н.М., поэт-драматург*
43. *Орлов В.Н., д.ю.н., гл. ред. журнала «Российский криминологический взгляд»*
44. *Сагадиев К.А., д.э.н., академик НАН РК*
45. *Султанов К.С., д.пол.н., профессор*
46. *Сыдыков Е.Б., д.и.н., академик НАН РК, ректор ЕНУ*
47. *Турсынов Х.М., д.и.н., профессор, МКТУ им. Х.А. Ясави*
48. *Шестаков Д.А., д.ю.н., профессор, президент Санкт-Петербургского международного криминологического клуба*

РЕДАКЦИОННЫЙ СОВЕТ:

1. *Абдуллаев К.К., д.с.-х.н., профессор*
2. *Абишев Т.Д., к.ю.н., профессор*
3. *Абишев Х.А., к.ю.н., доцент*
4. *Айтжанов Б.Д., д.вет.н., профессор*
5. *Алиев Д.М., к.соц.н., общественный деятель*
6. *Асангазы О., общественный деятель*
7. *Байменов А.М., к.тех.н., профессор*
8. *Бекмагамбетов А.Б., к.ю.н., профессор (Костанай)*
9. *Бектурганов Е.У., депутат Мажилиса Парламента РК*
10. *Бишманов Б.М., д.ю.н., профессор*
11. *Борбат А.В., к.ю.н., гл. редактор (Москва)*
12. *Данилов А.П., к.ю.н., доцент (Санкт-Петербург)*
13. *Дикаев С.У., д.ю.н., профессор (Санкт-Петербург)*
14. *Жакып Б.О., д.фил.н., профессор*
15. *Жанабилов Н.Е., к.ю.н., профессор (Астана)*
16. *Жумагулова В.И., д.ф.н., профессор*
17. *Зарипов З.С., д.ю.н., профессор (Рязань)*
18. *Иванчин А.В., д.ю.н., адвокат (Ярославль)*
19. *Ивона Массаки, профессор (Польша)*
20. *Канжигитов Е.К., д.вет.н., профессор*
21. *Карибаев Б.Б., д.и.н., профессор*
22. *Кленова Т.В., д.ю.н., профессор (Самара)*
23. *Корконосенко С.Г., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
24. *Куаналиева Г.А., д.ю.н., профессор*
25. *Құрманалиев К.А., д.ф.н., профессор*
26. *Куфлева В.Н., к.ю.н., доцент (Краснодар)*
27. *Мажейка Кипрас И., академик МЕАТР (Москва)*
28. *Маткаримова Г.С., д.ю.н., профессор (Ташкент)*
29. *Мельник Г.С., д.ф.н., профессор (Санкт- Петербург)*
30. *Молдабаев С.С., д.ю.н., профессор (Алматы)*
31. *Омаров Б.Ж., д.фил.н., профессор*
32. *Рустемов Б.Т., писатель-публицист*
33. *Рустемова Г.Р., д.ю.н., профессор*
34. *Саломов Б., д.ю.н., профессор, адвокат (Ташкент)*
35. *Сапиев О.С., общественный деятель РК*
36. *Сарсембаев М.А., д.ю.н., профессор*
37. *Сейтжанов А.А., к.ю.н., доцент*
38. *Сматлаев Б.М., д.ю.н., профессор*
39. *Сыдыкова Л.Ч., д.ю.н., профессор (Бишкек)*
40. *Тойлыбаев Б.А., д.п.н., профессор*
41. *Толеген М.А., доктор PhD, ректор ВКГУ*
42. *Турецкий Н.Н., д.ю.н., профессор*
43. *Тургараев Б.Т., д.ю.н., профессор*
44. *Турсынов С.Т., д.э.н., профессор*
45. *Фадеев В.Н., д.ю.н., профессор (Москва)*
46. *Усманов А., д.п.н., профессор*
47. *Усманов С.У., д.т.н., профессор*
48. *Челадзе Г., доктор права, доктор административного бизнеса, профессор (Грузия)*
49. *Шаукенова З.К., д.соц.н., профессор*
50. *Харченко В.Б., д.ю.н., профессор (Харьков)*
51. *Ху Тин, Председатель Вьетнамской Ассоциации Писателей (Вьетнам)*

EDITORIAL BOARD:

1. *Abdirov N.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
2. *Abdrasylov B.S., Dr. of Biological Sciences, Prof.*
3. *Abdurasulova K.R., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
4. *Abzalov E.M., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class (Tashkent)*
5. *Alikperov H.D., Dr. of Law Sciences, Prof., state counselor of Justice of the 3rd class*
6. *Asanov Zh. K.,Candidate of Law Sciences, chairman of the Supreme Court of Kazakhstan*
7. *Baidaulet I.O., Dr. of Medical Sciences, Prof.*
8. *Baideldinov D.L., Dr. of Law Sciences, Prof.*
9. *Baulin U.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
10. *Baburin S.N., Dr of Historical Sciences, Prof. (Moscow)*
11. *Bisenov K.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
12. *Borodin S.V., Candidate of Law Sciences, vice-president, lawyer (Voronezh)*
13. *Bukalerova L.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
14. *Vedernikova O.N., Dr. of Law Sciences, Prof., judge of the Supreme Court of the Russian Federation (Moscow)*
15. *Gayipov Z.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
16. *Golik Yu.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
17. *Grib V.V., Dr. of Law Sciences, Prof., editor-in-chief (Moscow)*
18. *Gruntov O.I., Dr. of Law Sciences, Prof. of BSU (Minsk)*
19. *Dulatbekov N.O., Dr. of Law Sciences, Prof.*
20. *Jansarayeva R.Ye., Dr. of Law Sciences, Prof.*
21. *YeleshovR., Dr.of Agricultural Sciences, acad. NAS RK*
22. *Elubaev Zh.S., Dr. of Law Sciences, Prof.*
23. *Esim G., Dr. of Philological Sciences, acad. NAS RK*
24. *Zhumagulov B.T., Dr. of Technical Sciences, academician of NAS RK*
25. *Zhurinov M.Zh., academician, president of NAS RK*
26. *Ydyrysov D.A., Dr. of Technological Sciences, Prof.*
27. *KasimbekovM.B., Dr. of Political Sciences, Prof.*
28. *KozachenkoI.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Yekaterinburg)*
29. *Konyakhin B.P., Dr. of Law Sciences, Prof. (Krasnodar)*
30. *Korobeyev A.I., Dr. of Law Sciences, Prof. (Vladivostok)*
31. *Kul-Muhammed M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
32. *Lebedev S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
33. *Likhovaya S.Ya., Dr. of Law Sciences, Prof. (Kyiv)*
34. *Lopashenko N.A., Dr. of Law Sciences, Prof. (Saratov)*
35. *Matskevich I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, MSAL)*
36. *Minyazeva T.F., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow, RUDN)*
37. *Mukhamediuly A., Dr. of Philosophical Sciences, Prof.*
38. *Musakhodzhayeva A.K., Prof., rector of KazNAA*
39. *Mutanov G.M., Dr. of Technical Sciences, Prof., academician of NAS RK, rector of KazNU*
40. *Ragimov I.M., Dr. of Law Sciences, Prof. (Moscow)*
41. *Rustambayev M.Yu., Dr.of Law Sciences, Prof. (Tashkent) Orazalin N.M., poet, playwright*
42. *Orlov V.N., Dr. of Law Sciences, editor-in-chief of «Russian criminological view»*
43. *Sagadiev K.A., Dr.of Economic Sciences, academician of NAS RK*
44. *Siegmunt O., Dr. of Law Sciences, Prof. (Germany)*
45. *Sultanov K.S., Dr. of Political Sciences, Prof.*
46. *Sydykov Ye.B., Dr. of Historical Sciences, academician of NAS RK, rector of ENU*
47. *Tursynov Kh.M., Dr of Historical Sciences, Prof., Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University*
48. *Shestakov D.A., Dr. of Law Sciences, Prof., president of St. Petersburg International Criminological Club*

EDITORIAL COUNCIL:

1. *Abdullayev K.K., Dr. of Agricultural Sciences, Prof.*
2. *Abishev T.D., Candidate of Law Sciences*
3. *Abishev H.A., Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
4. *Aitzhanov B.D., Dr. of Veterinary Sciences, Prof.*
5. *Aliyev D.M., Candidate of Social Sciences, Public figure*
6. *Asangazy O., public figure*
7. *BaimenovA.M., Candidate of Technological Sciences, Prof.*
8. *Bekmagambetov A.B., Candidate of Law Sciences, Prof. (Kostanay)*
9. *Bekturganov E.U., Deputy of the Parliament of Kazakhstan*
10. *Bishmanov B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
11. *Borbat A.V., Candidate of Law Sciences, editor-in-chief (Moscow)*
12. *DanilovA.P.,Candidate of Law Sciences, associate Prof. (St. Peterburg)*
13. *Dikayev S.U., Dr of Law, Prof. (St. Petersburg)*
14. *Zaripov Z.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Ryazan)*
15. *Zhakyp B.O., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
16. *Zhanabilov N.Ye.,Candidate of Law Sciences, Prof. (Astana)*
17. *Zholdybay K., writer, publicist*
18. *Zhumagulova V.I., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
19. *Ivanchin A.V., Dr. of Law Sciences, advocate (Yaroslavl)*
20. *Ivona Massaki, Prof. (Poland)*
21. *Kanzhigitov Ye.K., Dr. of Veterinary Sciences*
22. *Karibayev B.B., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
23. *Klenova T.V., Dr. of Law Sciences, Prof. (Samara)*
24. *Korkonosenko S.G., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
25. *Kuanaliyeva G.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
26. *Kurmanaliyev K.A., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
27. *KuflevaV.N.,Candidate of Law Sciences, assistant Prof. (Krasnodar)*
28. *Mazheika Kipras I., academician of PANS(Moscow)*
29. *Matkarimova G.S., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
30. *Melnik G.S., Dr. of Philological Sciences, Prof. (St. Peterburg)*
31. *Moldabayev S.S., Dr.of Law Sciences, Prof. (Almaty)*
32. *Omarov B.Zh., Dr. of Philological Sciences, Prof.*
33. *Rustemov B.T., writer, publicist*
34. *Rustemova G.R., Dr. of Law Sciences, Prof.*
35. *Salomov B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Tashkent)*
36. *Sapiyev O.S., public figure of RK*
37. *Sarsembayev M.A., Dr. of Law Sciences, Prof.*
38. *Seitzhanov A.A.,Candidate of Law Sciences, associate Prof.*
39. *Smatlayev B.M., Dr. of Law Sciences, Prof.*
40. *Sydykova L.Ch., Dr. of Law Sciences, Prof. (Bishkek)*
41. *Toilybayev B.A., Dr. of Pedagogical Sciences, Prof.*
42. *Tolegen M.A., PhD, rector of EKSU*
43. *Turetski N.N., Dr. of Law Sciences, Prof.*
44. *Turgarayev B.T., Dr. of Law Sciences, Prof.*
45. *Tursynov C.T., Dr. of Economic Sciences, Prof.*
46. *Usmanov A., Dr. of Political Sciences, Prof.*
47. *Usmanov S.U., Dr. of Historical Sciences, Prof.*
48. *Cheladze G., Dr. of Law Sciences, Doctor of Business Administration, Prof. (Georgia)*
49. *Shaukenova Z.K., Dr. of Sociological Sciences, Prof.*
50. *Harchenko V.B., Dr. of Law Sciences, Prof. (Harkov)*
51. *Huu Thinh, Chairman of Vietnam Writer's Association (Vietnam)*

«Мен өзімнің ұстазыма әкемнен кем қарыздар емеспін: әкемнен өмір алсам, ал Аристотельден өмірімді жақсы өткізу туралы білімалдым».
Александр Македонский

«Ғылым мен мәдениет барлық дүниенің алтын алқасы болыпотыр».
Мұхтар Әуезов

АҚПАРАТТЫҚ ХАТ

"ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ – НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА" халықаралық ғылыми журналы ғылыми сілтеме жасау индексіне тіркелген (ИНЦ).

Журнал ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған заңтану, филология, педагогика, философия, өнертану ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

2009 жылдан бастап ай сайын сегіз тілде жарық көреді (қазақ, орыс, ағылшын, француз, қытай, чех, венгер, неміс тілдерінде).

Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж. Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз, 2009 жыл.

Журналға жазылу «Қазпошта» және Қазақстан Республикасының барлық пошта бөлімдерінде жүргізіледі.

Журнал «Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», заң ғылымдарының докторы, **профессор Е.О. Алаухановтың** ғылыми жетекшілігімен шығады.

Журналдың бас редакторы проф. Е.О. Алауханов 2019 жылдан бастап Ғылыми редакторлар мен баспагерлер ассоциациясының (Ресей, АНРИ) мүшесі болып табылады.

Қазіргі таңда журнал отандық ғылым дамуының кілті ретінде **Мемлекет басшысының баяндамасында айқындалған халықаралық ғылыми метрикалық көрсеткіштер базасына қолжеткізуге мүмкіндік береді (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus).**

Басылымда мақалалар төмендегідей ғылыми бағыттар бойынша жарияланады:

- Байқау жеңімпаздары;
- Тарих пен ғылымдағы есімі ерен тұлға;
- Білім мен ғылым мәселелері;
- Жас ғалымдар мінбері;
- Мерейтой;
- Айтулы шара;
- Рецензиялар, жаңа кітаптар.

МАҚАЛАНЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН КӨЛЕМІНЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала көлемі 10 мыңнан 20 мыңға дейінгі белгілерді құрауы керек немесе 6 бет пен 10 беттің аралығында болғаны жөн. Егер материал бұл көрсетілген мөлшерден аз немесе көп болса журнал редакциясы ұжымымен келісілуі керек;

Ескертпе: журнал форматына сәйкес авторлардан 4х5 мөлшеріндегі фотоларын жіберуін сұраймыз, мақаламен қоса жарияланады.

2. Мақала мына критерийлерге жауап беруі керек: ғылыми жаңашылдығы, жазудағы ерекшелік (мәтіннің өзіндік стилі **80 пайыздан жоғары**), мақалада зерттеліп отырған тақырып пен мәселеге деген авторлық көзқарас болғаны жөн.

3. Мақалада келтірілген материалдар тек деректерді баяндау және сипаттау мазмұнында болмауы керек;

4. Мақала мазмұнына сәйкес келетін материалдарды қолданғанда, оларды дұрыс және дәлдік- пен қолдану мәселесіне мән берген дұрыс. Авторлар ұсынылған материалдың дәйектілігі үшін жауап береді, ол үшін плагиаттың жоқтығы туралы анықтама өткізеді. **ПЛАГИАТҚА жол берілмейді.**

5. **Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек.** Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

6. Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалым- дардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн болар.

МАҚАЛА МӘТІНІН КӨРКЕМДЕУГЕ ҚОЙЫЛАТЫН ТАЛАПТАР:

1. Мақала мәтіні редакцияға WORD-тың кез келген нұсқасында сақталған файл түрінде жіберіледі:

2. **Мақала құрылымы: мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен- жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер** (5 сөзден кем болмауы тиіс), қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама (3-4 сөйлемнен кем болма- уы тиіс) және библиография. Егер мақала шет тілде жазылса, мақала атауы, мақала мәтіні, автордың тегі, аты, әкесінің аты, автормен байланысу және тағы д а басқа мәліметтер (атап айтқанда: жұмыс немесе оқу орны, мекен-жайды көрсету, ғылыми атағы мен лауазымы, қызметі), кілт сөздер, қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде қысқаша анықтама сонымен қатар орыс тілінде берілуі керек.

3. Мақала келесідей құрамнан тұруы тиіс: **кіріспе, негізгі бөлім, қорытынды.** Баяндаудың белгілі бір нақтыланған тәртібін сақтаған жөн.

4. Мақала мәтіні «Times New Roman» қаріпінде терілуі тиіс, қаріп өлшемі – 14, жол аралығы (интервал) – 1. Азат жолдың басталуы – 1,25 см.

5. Сілтемелер мен библиографиялық тізім Мемлекеттік стандарт (ГОСТ) талаптары бойынша рәсімделуі керек.

6. Жоғарыда көрсетілген ережелерге сәйкес келмейтін мақалалар қаралмайды.

7. Редакцияға келіп түскен материалдар **мерзімі 1 айдан 3 айға** дейінгі уақытта қаралады.

8. **Авторлардың саны екеуден аспауға тиіс.**

Мақала үшін төлемақы – 18 000 теңге. Төлемдер, мақала жарияланады деген шешім қабылданғаннан кейін жүзеге асырылады:

Төлемақы төлеуге арналған карта нөмірі**:**
5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ЖСН: 9207 1540 0124

Мақаланы қабылдау және нөмірдің басылымы бойынша бас редакторға хабарласыңыздар!

Жақын және алыс шетелде тұратын авторлар Western Union төлемдік жүйелері арқылы төлеуге болады.

ТМД ЕЛДЕРІНДЕГІ РЕДАКЦИЯ ӨКІЛДІГІ:

Мәскеу:	проф. Лебедев С.Я.	ұялы тел.: +7 (985) 977-28-05
Мәскеу, ММУ:	проф. Матвеева А.А.	ұялы тел.:+7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	ұялы тел: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	ұялы тел.: +7-960-5726474
Краснодар:	проф. В.П. Коняхин	ұялы тел.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	ұялы тел.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	ұялы тел.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	ұялы тел.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	ұялы тел.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	ұялы тел.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	ұялы тел.: + 992907702120
Бішкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	ұялы тел.: + 996555753058
Бішкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	ұялы тел.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	ұялы тел.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	ұялы тел.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	ұялы тел.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	ұялы тел.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	ұялы тел.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	ұялы тел.: +7 (978) 7736360

Журнал редакциясының мекенжайы:
Алматы қаласы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Бас редактор: з.ғ.д., профессор Алауханов Есберген Оразұлы
+7 701 111 8828 (WhatsApp)

Ғылыми редактор: Ақжанар Алауханова
+7 778 515 99 50 (WhatsApp)

«Чтобы писать для СМИ, не нужно никакой квалификации, но чтобы их читать, нужно в совершенстве знать вещи, мир илюдей».
Хуго Штейнхаус

«Никогда не следует хорошо говорить о себе. Следует это печатать».
Жюль Валле

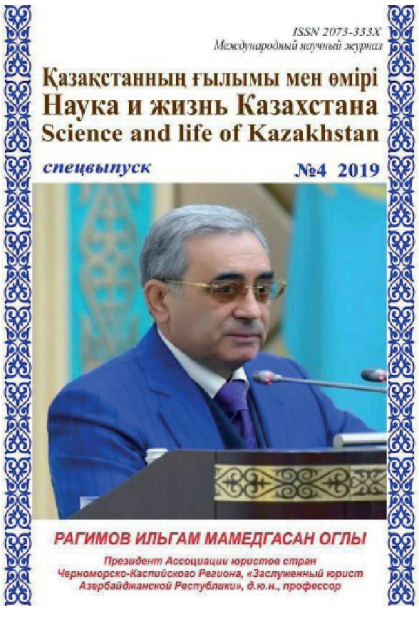

ИНФОРМАЦИОННОЕ ПИСЬМО

Международный научный журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА – ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»** включен в индекс научного цитирования (ИНЦ).

Журнал «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» входит в Перечень изданий, рекомендуемых Комитетом по контролю в сфере образования и науки Министерства образования и науки Республики Казахстан (ККСОН) для публикации основных результатов научной деятельности, утвержденного приказом Председателя ККСОН от 10 июля 2012 года № 1082, по специальностям юридических, филологических, педагогических и других наук.

Журнал **«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»** издается с февраля 2009 года, регулярно и распространяется по подписке. Издание востребовано как в Республике Казахстан, так и в странах ближнего и дальнего зарубежья, о чем свидетельствуют статьи ведущих иностранных авторов, широко публикуемые на страницах журнала, и география подписки. Отличие журнала от других рецензируемых и периодических изданий в том, что статьи публикуются, **(на восьми языках)** казахском, русском, английском, французском, китайском, немецком, чешском и венгерском языках, рецензируются членами интернационального состава редколлегии, посвящаются различным направлениям гуманитарной науки.

Государственная регистрация: №9875-Ж. Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г. Подписка на журнал производится в «Қазпошта» и почтовых отделениях Республики Казахстан.

Журнал выходит под научной редакцией д.ю.н., профессора, «Заслуженного деятеля Казахстана», – **Алауханова Е.О.**

С 2019 года гл. редактор журнала проф. Е.О. Алауханов вступил в ряды первого в России профессионального сообщества редакторов и издателей — Ассоциацию научных редакторов и издателей **(Association of science editors and publishers).**

В настоящее время, *Издание открывает доступ к международной наукометрической базе данных (Web of science, Clarivate Analytics, Scopus), определенного Главой государства в качестве ключевого развития отечественной науки. Вместе с тем Редакция Международного журнала сотрудничает с иностранными регистрационными агентствами, которые с использованием разработанных международным фондом DOI (International DOI Foundation, IDF) стандартом присваивают DOI в различных предметных областях.*

У Журнала «НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА» имеется возможность выпускать материалы к публикации, как с идентификаторами цифрового объекта, так и без них. Цифровой идентификатор объекта **DOI (Digital Object Identifier)**, представляющий собой уникальную строку из букв и цифр присваивается объектам по желанию авторов и на отдельных возмездных условиях.

В издании публикуются статьи по следующим научным рубрикам:

► Победители конкурса ► Имя в истории и науке
► Вопросы образования и науки ► Трибуна молодых ученых
► Юбилей ► Мероприятия
► Рецензии, новые книги ► Разное

ТРЕБОВАНИЯ К СОДЕРЖАНИЮ И ОБЪЕМУ СТАТЬИ:

1) **Язык научной статьи** и используемая в ней терминология должны быть понятны широкому кругу читателей и представителям всех специальностей.

2) **Научный стиль** должен соответствовать общепринятым нормам литературной речи, отличаться от разговорного, делового и иных стилей, характеризоваться логически стройным изложением произведения, сопровождаться аргументацией каждой позиции автора.

3) **Объем статьи** должен составлять от 15 до 30 тыс. знаков (с пробелами, с учетом сносок и надписи) или 6–10 страниц. Опубликование материалов меньшего или большего объема предварительно согласовываются с Редакцией журнала.

4) **Статья** должна отвечать критериям актуальности, научной новизны, уникальности (свыше 80% оригинальности текста), содержать авторский подход к изучаемой теме/проблеме.

5) **Материал**, содержащийся в статье, не должен быть описательным, констатирующим общеизвестные факты. Рукописи, воспроизводящие законодательную базу, подлежат отклонению.

6) **Необходимо обращать** внимание на использование заимствованного материала, точность и правильность его цитирования. Авторы несут ответственность за достоверность предоставленного материала, что подтверждается результатом сравнительно-сопоставительного анализа, проведенного при помощи системы «Антиплагиат».

НЕ ДОПУСКАЕТСЯ ПЛАГИАТ!

7) **В статье** необходимо ссылаться на труды **казахстанских авторов**, внесших развитие и совершенствование в отечественную науку.

СТАТЬИ БЕЗ ССЫЛОК НА КАЗАХСТАНСКИХ (ОТЕЧЕСТВЕННЫХ) АВТОРОВ НЕ ПРИНИМАЮТСЯ!

Редакция Журнала настоятельно рекомендует авторам содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах журнала «Наука и жизнь Казахстана».

8) **Самоцитирование** в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве. Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Примечание: *Согласно формату журнала, просим авторов использовать официальное фото в размере 4х5, которая будет опубликована вместе со статьей.* ***Фото уже помещается в документ со статьей над фамилией автора во избежание недоразумений среди авторов статьи. Просим помещать фото в хорошем качестве!***

9) ***НАСТОЯТЕЛЬНО ПРОСИМ КАЖДУЮ СТАТЬЮ ПРОВЕРЯТЬ ЧЕРЕЗ СИСТЕМУ АНТИВИРУС ВО ИЗБЕЖАНИЕ ТЕХНИЧЕСКИХ НЕДОРАЗУМЕНИЙ!***

ТРЕБОВАНИЯ К ОФОРМЛЕНИЮ ТЕКСТА СТАТЬИ:

1) **Текст научной статьи** направляется в Редакцию в виде файла, сохраненного в любой версии Word с расширением.

2) **Структура научной статьи:**

1 **индексы** УДК и / или ББК; **пишется в левом верхнем углу выделенным жирным шрифтом**

2 **Ф.И.О. АВТОРА ПИШЕТСЯ ПОЛНОСТЬЮ БЕЗ СОКРАЩЕНИЙ И.О.**

2.1 **Сведения об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание);**

СТАТЬЯ НЕ ПРИНИМАЕТСЯ БЕЗ ПОЛНОЙ ИНФОРМАЦИИ ОБ АВТОРЕ! ПРОСИМ ПЕРЕПРОВЕРЯТЬ ВАШИ ДАННЫЕ ПЕРЕД ОТПРАВКОЙ ВАШЕЙ ПУБЛИКАЦИИ! РЕДАКЦИЕЙ НЕ ИСПРАВЛЯЮТСЯ ВАШИ ДАННЫЕ ПОСЛЕ ВЫПУСКА ЖУРНАЛА!

3 **название статьи – ПИШЕТСЯ ЗАГЛАВНЫМИ БУКВАМИ**

4 **аннотация** (из 3-4 предложений) на казахском, русском, английском языках;

5 **ключевые слова** (в количестве не более 5-ти) на трех языках после каждой аннотации;

6 **текст статьи;**

7 **библиографический список**

Смотреть пункт 7

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ пишется для статьи на русском языке

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ пишется для статьи на казахском языке

REFERENCES пишется для статьи на английском языке

Если статья написана на иностранном языке, то название статьи, текст статьи, Ф.И.О., данные об авторе (место работы/учебы, должность, степень, звание), ключевые слова, аннотация должны быть представлены на **английском, казахском и русском языках**.

3) ***Статья*** должна состоять из следующих элементов: Введение, Основная часть и Заключение. Необходимо соблюдать определенную последовательность.

4) ***Текст*** должен быть набран одним и тем же шрифтом – Times New Roman. Высота шрифта – 14 пунктов. Межстрочный интервал – одинарный. Абзацный отступ – 1,25 см.

5) **Подписывать отправляемый документ фамилией и именем автора статьи.**

6) ***Ссылки*** на использованные в работе источники следует оформлять в квадратных скобках по

тексту статьи только с указанием Ф.И.О. автора, года издания и страниц. ***Пример внутри текстовой библиографической ссылки:*** [Савицкий В.М., 1996, с. 47].

Выдержки из нормативных правовых актов оформляются в виде постраничных сносок. ***Например, в тексте***: *«В соответствии с п. 5) ч. 2 ст. 293 ГПК РК, «не могут быть оспорены в суде в соответствии с настоящей главой, «решения, действия (бездействие) государственных органов, органов местного самоуправления, общественных объединений, организаций, должностных лиц, государственных служащих, подлежащие судебному обжалованию юридическими лицами, в уставном капитале которых имеется доля государства».*

В за текстовой ссылке нормативный правовой акт оформляется следующим образом: *«Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 года № 377-V ЗРК. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377/ свободный. (Дата обращения: 28.01.2019).*

Допускается также указывать только электронный адрес ресурса. Пример: *URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*

Аналогичным образом оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т.п.

7) ***Библиографический список*** должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

Библиографический список входит в общее число страниц статьи и приводится в конце статьи в алфавитном порядке. В Библиографическом списке приводятся все выходные данные издания.

Пример оформления учебного пособия: *Организация судебной власти в Российской Федерации: Учеб.пособие для вузов / В.М. Савицкий; Рос. акад. наук, Ин-т государства и права, Акад. правовой ун-т. — М.: Бек, 1996. — 320 с.*

Пример оформления научной статьи: *Аблаева Э.Б. История развития теории разделения властей: определение роли судебной системы // Вестник Поволжского института управления. – Саратов: Изд-во «Российская академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте Российской Федерации (Москва), 2018.Т. 18.№ 7. – С. 52-62.*

Пример оформления статьи, опубликованной в сборниках конференций:

Виноградов В.А. Правовое государство и верховенство права: доктрины, конкуренция юрисдикций, обеспечение правовой свободы. Позиции КС РФ в отношении правового государства // Доктрины Правового Государства и Верховенства Права в современном мире /Сборник статей. Ответственные редакторы: В.Д. Зорькин, П.Д. Баренбойм – М.: ЛУМ, Юстицинформ, 2013. – С. 373-395.

Пример оформления автореферата диссертации: *Фролова, Е.А. Неокантианство в русской философии права во второй половине XIX – первой половине XX в.: автореф. дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Фролова Елизавета Александровна. – М., 2013. – 47 с.*

Пример оформления диссертации: *Лукьянова, Е.Г. Учения о законе в политико-правовой мысли России XIX – начала XX вв.: дис. ...докт. юрид. наук: 12.00.01 / Лукьянова Елена Геннадьевна. –М., 2018. – 425 с.*

Нормативные правовые акты не входят в Библиографический список.

Библиографический список должен содержать только те работы, которые приводятся автором в тексте статьи и были ранее опубликованы в соответствующих изданиях.

Библиографический список должен быть оформлен в соответствии с «ГОСТ 7.1-2003. Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

8) ***Статьи***, оформленные не в соответствии с указанными выше требованиями, остаются без рассмотрения.

9) ***Все поступившие материалы рассматриваются от 1 до 3 месяцев и публикуются в порядке очереди.***

10) **Число авторов не должно превышать не более двух.**

ВНИМАНИЮ АВТОРАМ!
МЫ БЛАГОДАРИМ И ЦЕНИМ ВАС ЗА ВЫБОР НАШЕЙ РЕДАКЦИИ, НО ПРОСИМ ВАС ДОЖИДАТЬСЯ ОТВЕТА О ПРИНЯТИИ ВАШЕЙ СТАТЬИ!
ПЛАТА ЗА ПУБЛИКАЦИЮ СТАТЬИ ПРОИСХОДИТ ТОЛЬКО ПОСЛЕ ПРИНЯТИЯ. МЫ ПРОСИМ ВАС ЗАРАНЕЕ НЕ ОПЛАЧИВАТЬ ЗА ПУБЛИКАЦИЮ!

БЛАГОДАРИМ ЗА СОТРУДНИЧЕСТВО!

Оплата по реквизиту:
Публикационная плата составляет 18 000 тенге.
Номер карты: 5169 4971 5103 9504 Kaspi Gold
ИИН: 9207 1540 0124

По приему статьи и выпуску номера обращайтесь к гл. редактору!
Авторы дальнего и ближнего зарубежья могут произвести оплату через платежные системы Western Union

ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВО РЕДАКЦИИ В СНГ:

Москва	проф. Лебедев С.Я.	моб.: +7 (985) 977-28-05
Москва МГУ:	проф. Матвеева А.А.	моб.: +7 (916) 526-44-29
Санкт-Петербург:	доцент Данилов А.П.	моб.: +7-911-963-13-91
Рязань:	проф. Зарипов З.С.	моб.: +7-960-5726474;
Краснодар:	проф. Коняхин В.П.	моб.: +7-918-443 56 21
Краснодар:	доцент Куфлева В.Н.	моб.: +79184333395
Киев:	проф. Лиховая С.Я.	моб.: +7 380674469485
Харьков:	проф. Харченко В.Б.	моб.: +7 380932339968
Ташкент:	проф. Абдурасулова К.Р.	моб.: +7 998 909 63 92 51
Ташкент:	проф. Абзалов Э.М.	моб.: +7 998 901 87 07 01
Душанбе:	проф. Бахриддинов С.Э.	моб.: + 992907702120
Бишкек:	проф. Сыдыкова Л.Ч.	моб.: + 996555753058
Бишкек:	проф. Шамурзаев Т.Т.	моб.: + 996555789546
Ярославль:	проф. Иванчин А.В.	моб.: + 89106641313
Ставрополь:	проф. Кибальник А.Г.	моб.: +79624038213
Ростов-на-Дону:	проф. Бойко А.И.	моб.: +7 (928) 158-68-17
Екатеринбург:	доцент Сергеев Д.Н.	моб.: +7 (902) 260-15-54
Томск	проф. Андреева О.И.	моб.: +7 (905) 9903298
Симферополь	проф. Игнатов А.И.	моб.: +7 (978) 7736360

Адрес редакции журнала:
г. Алматы, пр. Абылай хана, 113, 27 офис
E-mail: nauka-zan@mail.ru; web-сайт: www.nauka-zan.kz

Гл. редактор: д.ю.н., проф. Алауханов Есберген Оразулы
+7 701 111 8828
(WhatsApp)

Научный редактор:
Акжанар
+7 778 515 99 50
(WhatsApp)

«Всегда выбирайте самый трудный путь – на нем вы не встретите конкурентов»
Шарль де Голль

«Централизованное распространение в конечном итоге приведет к возврату утроенного инвестированного капитала»
Джефф Безос

ЖУРНАЛ РАСПРОСТРАНЯЕТСЯ:

1. Франция. Библиотека Парижского университета Сорбонны
2. Библиотека Гарвардского университета
3. Польша. Университет им.Николая Коперника в Торуне.
4. Венгрия. Национальная библиотека имени Сеченьи
5. Чехия. Библиотека Карлова университета
6. Библиотека филиала Нью-Йоркского университета в Праге
7. Турция. Библиотека Стамбульского университета
8. Библиотека Ассоциации Юристов Стран Черноморского и Каспийского Регионов
9. Библиотека Санкт-Петербургского Международного Криминологического Клуба
10. Библиотека Администрации Президента Республики Казахстан
11. Библиотека культурного центра Президента Республики Казахстан
12. Библиотека Сената Парламента Республики Казахстан
13. Библиотека Мажилиса Парламента Республики Казахтстан
14. Национальная академическая библиотека Республики Казахстан (г. Астана)
15. Национальная библиотека Республики Казахстан (г. Алматы)
16. Библиотека Казахской национальной академии музыки (г. Астана)
17. Библиотека Казахской национальной академии искусств им. Т.К. Жургенова (г. Алматы)
18. Библиотека Евразийского Национального Университета им. Л.Н. Гумилева
19. Научная библиотека Казахского национального аграрного университета (г. Астана)
20. Библиотека Казахского Национального Университета им. аль-Фараби
21. Библиотека Казахского Национального Педагогического Университета им. Абая
22. Библиотека университета им. Сулеймана Демиреля
23. Библиотека Международного Казахско-Турецкого Университета им. Х.А. Ясави
24. Библиотека Казахского гуманитарно-юридического университета
25. Библиотека Карагандинской академии МВД РК им. Б. Бейсенова
26. Библиотека Алматинской академии МВД РК
27. Библиотека КарГУ им. Е.А. Букетова
28. Библиотека Карагандинского университета «Болашақ»
29. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного технического университета им. Д. Серикбаева
30. Научная библиотека Восточно-Казахстанского государственного университета им. С.Аманжолова
31. Научная библиотека Кокшетауского государственного университета им. Ш.Уалиханова
32. Российская государственная библиотека (г.Москва)
33. Библиотека Российской академии народного хозяйтства государственный службы при Президенте Российской Федерации (РАНХиГС)
34. Читальный зал юридического факультета МГУ им. М.В. Ломоносова
35. Библиотека Университета им. О.Е. Кутафина
36. Библиотека Московского университета МВД России
37. Библиотека Московского следственного комитета РФ
38. Библиотека Всероссийской государственного университета юстиции

39. Библиотека ВНИИ МВД России
40. Библиотека Российской академии правосудия
41. Научная библиотека Кубанского государственного университета (г. Краснодар)
42. Научная библиотека Ярославского государственного университета им. П.Г. Демидова
43. Библиотека Санкт-Петербургского государственного университета
44. Библиотека Академии Генеральной прокуратуры РФ
45. Библиотека Рязанской академии права и управления ФСИН РФ
46. Библиотека Северо-Кавказская академия гос. службы (Ростов-на-Дону)
47. Библиотека Уральская государственная юридическая академия
48. Библиотека Омской академии МВД РФ
49. Библиотека Томского государственного университета
50. Библиотека Саратовской государственной юридической академии
51. Научная библиотека Новосибирского государственного университета
52. Научная Библиотека Дальневосточного федерального университета
53. Библиотека Самарского университета
54. Библиотека Белорусского государственного университета
55. Библиотека Киевского национального университета
56. Научная библиотека им. М.Максимовича
57. Научная библиотека национального авиационного университета (г.Киев)
58. Национальная научная библиотека Грузии
59. Библиотека Ереванского государственного университета языков и социальных наук им. В.Я.Брюсова
60. Библиотека Туркменского государственного университета им. Махтумкули
61. Национальная библиотека Азербайджана
62. Азербайджанская национальная библиотека им. М.Ф. Ахундова
63. Библиотека Академии Полиции МВД Азербайджанской Республики
64. Библиотека Ташкентского государственного юридического института
65. Библиотека академия МВД Республики Узбекистан
66. Библиотека Литературного института Узбекистана
67. Ташкентский государственный педагогический университет им. Низами
68. Библиотека Таджикского национального университета
69. Академия МВД Кыргызской Республики им. генерал-майора милиции Э.А. Алиева
70. Библиотека (КРСУ) Кыргызско-Российского славянского университета им. Б.Н.Ельцина
71. Библиотека Национальной Академии наук Кыргызской Республики

СОДЕРЖАНИЕ • МАЗМҰНЫ • CONTENTS

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ – ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА – LAW SCIENCE

Аблаева Э.Б., Енсебаева А.Р., Утанов М.А.
К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ И ПРИНЦИПА ЗАКОННОСТИ 22
Агыбаев А.Н., Куттыгалиева А.Р.
УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ДОЛЖНОСТНЫМИ ПОЛНОМОЧИЯМИ 29
Актымбаев К.И.
ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА ЗАЩИТЫ ПРАВ БЕЖЕНЦЕВ 33
Әбділда Д.Ә., Алтынбаев Е.Т.
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ ТУРАЛЫ 36
Баймаханова Д.М., Тусупова А.Ж.
ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ ПО БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ 43
Баймаханова Д.М., Сманова А.Б.
ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНСТИТУЦИОННОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ 50
Baimakhanova D.M., Smanova A.B.
THE ROLE OF THE PARLIAMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN IMPROVING THE MECHANISM FOR THE PROTECTION AND PROMOTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS 59
Байсалова Г.Т., Сарыбаева Н.А.
ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ 64
Бектемір А.Ә., Длимбетова Б.С.
ІШКІ ІСТЕР ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ ДӘРЕЖЕСІН АНЫҚТАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 70
Бухаева А.А., Кереев А.А.
ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 78
Жалтырбаева Р.С., Битемиров Қ.Т., Нақыпов Б.И.
ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР ТҰРҒЫСЫНАН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚЫЗМЕТІ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕР АЙМАҒЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ 84
Жуниспаева А.Б.
МҮГЕДЕКТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ШАРАЛАРЫ 88
Ибраева А.С., Турсынкулова Д.А., Ситников П.В.
АНТИКОРРУПЦИОННАЯ КУЛЬТУРА СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ КОРРУПЦИОГЕННОСТИ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ПРАВОПОРЯДКА 94
Кабылов А.С., Жумагулов Т.Б.
ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚ АССАМБЛЕЯСЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ 98
Капацина В.И.
ОТКАЗ ОТ КЛЮЧЕВЫХ ПРИНЦИПОВ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА: ШАГ ВПЕРЕД ИЛИ ДВА НАЗАД? 102
Karatayeva A., Berdiyarova Zh.
THE LEGAL CULTURE 108
Карипова А.Е., Ибраев Е.Т.
ДОГОВОР ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ: ТЕОРИЯ, ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА 114
Катаев Н.А.
«ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В СФЕРЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК» 120
Кереев А.А., Осыко И.В.
О ПРИМЕНЕНИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В ВОПРОСАХ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 126
Курманалинов Е.Ж., Раисов А.А.
СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН 130

Муратханова М.Б.
СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЗАВЕДОМО ЛОЖНОЕ СООБЩЕНИЕ ОБ АКТЕ ТЕРРОРИЗМА 138
Паридинова А.Е., **Алимбаева А.А.**
ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ АЛДЫН АЛУ 142
Рахимова А.М.
КОЛЛЕКТИВНЫЙ ТРУДОВОЙ ДОГОВОР: МЕХАНИЗМ И РЕАЛИЗАЦИЯ В ТРУДОВЫХ СПОРАХ (анализ опыта зарубежных стран) 146
Seralieva A., Karimzhan S.
CORRUPTION OFFENCES' CRIMINAL LEGAL CHARACTERIZATION 152
Тусупова А.Ж., Баймаханова Д.М.
КОНСТИТУЦИОННО – ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ 156
Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У.
КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДА ЕСІРТКІНІҢ ТАРАЛУЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ 162

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ – ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PEDAGOGICAL SCIENCE

Абдрахман Г.К., Исабекова Г.Б.
ОТЕЧЕСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОГО ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ 166
Altaeva Zh., Kim O.V.
PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS 172
Ауесбаев М.С.
ЖОҒАРЫ ӘСКЕРИ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ РӨЛІ 179
Әрінова Б.А., Хасен Т.
ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖАҢА ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ 183
Байтерекова Н.И., Искендірова Г.С.
САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІКТЕРІ 187
Дәулетбекова Ж.Т., **Тазабек А.К.**
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРҒА СӨЗ МӘДЕНИЕТІН МЕҢГЕРТУДІҢ ТІЛДІК ТҰҒЫРЛАРЫ 191
Дәулет А.С., Ермекбаева Л.К.
ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ КОНФОРМДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ 196
Досмағамбетова А.М.
ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ-ОҚУШЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ 204
Жаскиленова А.Е., Кошкинбаева Н.Р.
КӨРКЕМ – ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНА БЕЙІМДЕЛУІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ДАМЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ 208
Жұмабаева Ж.А., Уайсова Г.И.
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПӘНДЕРІН МЕТАПӘНДІК ТҰРҒЫДАН ОҚЫТУҒА ДАЯРЛАУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ 191
Ізғұттынова Р.О., Тоқтар Т.Н.
«ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ УАЙЫМЫН РЕТТЕУ НЕГІЗІНДЕ ЖАҒЫМДЫ ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ» 221
Куанбаева Б.У., Кощанова Г.Р.
ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ –КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ 225
Куракбаева А.Ж., Сарсенбаев Б.Б.
ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ 230
Намаз Ж.С., Ельтинова Л.А.
«ФИЗИКА» ПӘНІН ОҚЫТУДА CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 234
Санкеева Б.Т., Колюх О.А.
РАЗВИТИЕ СОДЕРЖАТЕЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ 238
Сарсембаева А.А., Юсубалиева М.Ф.
ФОРМИРОВАНИЕ МУЛЬТИЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА 243

Серикова О.С., Аманжолова А.Н.
ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА 251
Серікова О.С.
МЕКТЕПАЛДЫ БАЛАЛАРЫН ЖАЗУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕРІ 256
Симұқанова Г.С.
ЖАһАНДАНУ ТҰСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ – МӘДЕНИЕТ ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕГІ 260
Суранчиева З.Т.
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒЫТТА БІЛІМ АЛАТЫН СТЕДЕНТТЕРГЕ ДИСКРЕТТІ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ 265
Сыдықова Б.Т., Нұрахметқызы А.
МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОЙЫННЫҢ МАҢЫЗЫ 269
Тасуов Б., Ниетбаева Н.А.
ОҚУШЫЛАРҒА ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОБЪЕКТІЛІ-БАҒЫТТАЛҒАН ПРОГРАММАЛАУДЫ ОҚЫТУ 273
Tleubergenova M., Kubieva V.
COMPETENCE DEVELOPMENT FOR FUTURE EDUCATORS 277
Төлебаев Б.Т., Нұралиева А.Ж.
ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ 282
Уайсова Г.И., Тазабекова А.С.
БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ДАМУЫ (1990 –2018 жж.) 286
Умбеталиева А., Дуйсенова Л.
ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУ 291
Утегенова Б.М., Баймухамбетова Б.Ш.
ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ПЕРЕЗАГРУЗКА СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ 294
Утеуова А.Б., Садыкова А.К.
БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ 299
Утешкалиева А.М., Амангалиева Р.К.
ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ФОРМ И МЕТОДИК НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА НА ЭТАПЕ ПЕРЕХОДА НА ОБНОВЛЕННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ 304
Утешкалиева А.М., Таймурзина Л.С.
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ИСЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ 308
Чукуров А.Е., Жалғасова А.А.
БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУ ҮРДІСІНДЕ АРАЛАС ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 312
Чукуров А.Е., Қойшығұлова Л.Е.
ЖОО-ДА СТУДЕНТТЕРДІ ЖОБАЛАУ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 317
Шегенова З.К.
ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ТАРИХИ ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ 321
Шұғаева Г.Қ., Кенжебаева Н.Е.
МҰҒАЛІМНІҢ МАҢЫЗДЫ САПАСЫ РЕТІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ 324

ФИЛОЛОГИЯ ҒЫЛЫМЫ – ФИЛОЛОГИЧЕСКАЯ НАУКА – PHILOLOGICAL SCIENCE

Abenova A.N.
COMMUNICATIVE METHOD OF FORMING THE PHONETIC COMPETENCE IN A FOREIGN LANGUAGE AT THE SECONDARY SCHOOLS 329
Айтбенбетова А.Қ., Зиноллаева А.Қ.
ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАММАЛАНУЫ 333
Әділханова Ж.С., Ыдырысова Г.А.
С.СЕЙІТОВ АБАЙ ЖӘНЕ ТУЫСҚАН ЕЛДЕР ӘДЕБИЕТІ ЖАЙЫНДА 337
Болатова Г.Ж., Мұхаметқали А.А.
БАҚЫТЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТХАНАСЫ 342
Исакова С.С., Адилбаева Ұ.Б.
КӘСІБИ БІЛІМНІҢ КОНЦЕПТУАЛДАНУ ЖӘНЕ КАТЕГОРИЗАЦИЯЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 347

Қоштаева Г.Қ., Нұриманов Б.Т.
ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «НАМА» ТІРКЕСТІ ШЫҒАРМАЛАР: ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ 353
Құрманбаева А.П., Сарсенбаева Ж.Б.
М.ӘУЕЗОВТІҢ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ 358
Момынова Б.Қ., Құралова А.Т.
МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ БАҚ ТІЛІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ 365
Рысберген Қ.Қ., Тлегенова Г.Б.
ЖЫЛАНҒА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МИФТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ 370
Саткенова Ж.Б., Анесова Ү.Ғ.
ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІ МӘДЕНИЕТІ 374
Саутбаева Г.А., Шойманова М.Б.
ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ 379
Султанмуратова Д.Э., Жалалова А.М.
ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНО КОМПЕТЕНЦИИ С ПОМОЩЬЮ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ – ЗАЛОГ УСПЕШНОГО ДИАЛОГА КУЛЬТУР 384
Сүйеркұл Б.М., Контек А.М.
ҚҰМАНДАР СӨЗДІГІНДЕГІ ДІНИ ТЕРМИНДЕР 388
Темірболат А.Б.
ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДИЛОГИИ С. САНБАЕВА «МЕДНЫЙ КОЛОСС» 392
Торебекова С.М., Жиембай Б.С.
АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ САН-МӨЛШЕР КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ 397
Тургумбаева Н.К., Нурланова А.Н.
АБАЙДЫҢ РЕНЕССАНСТЫҚ ТҰЛҒАСЫ 403
Тухтабаева А.С., Ахатова Б.А.
СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ТЕКСТОВ ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ ВЕБ САЙТОВ) .. 407
Fedorova M.A.
LINGUISTIC FEATURES OF NEWS IN INTERNET MEDIA DISCOURSE 412
Хамзина К.М., Сагатова Г.К.
ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ШЫНДЫҚ (XX ҒАСЫРДЫҢ ЖЕТПІСІНШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ Қ.ЫСҚАҚОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ) 416

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ – ART SCIENCE

Кокишева М.Т.
СИМФОНИЧЕСКИЙ КЮЙ КАК МУЗЫКАЛЬНО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: К ИСТОРИИ И ПРОБЛЕМАТИКЕ ВОПРОСА 420
Кусанова А.Е.
ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ РЕЖИССЁРОВ-ХОРЕОГРАФОВ В ТВОРЧЕСКОМ ВУЗЕ 425
Мукышев Т.К.
БАЯН – ӨЛГЕЙ СЫБЫЗҒЫШЫЛЫҚ ДӘСТҮРІНІҢ ӨКІЛДЕРІ 430
Мукышев Т.К.
ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН СЫБЫЗҒЫШЫЛЫҚ ДӘСТҮРІ 433
Nedlina V.Y.
ON THE RELATIONSHIP OF HISTORICAL PROCESSES AND FORMATION OF THE MODERN APPEARANCE OF MUSICAL CULTURE OF KAZAKHSTAN 437
Сейтметов К.М.
СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩИХ АРТИСТОВ В СФЕРЕ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН 445
Сейтметова А.М.
ГОТОВНОСТЬ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ФЕНОМЕН ТВОРЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ БУДУЩИХ АРТИСТОВ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА 448
Сидорова Ж.К., Божеева А.М.
ФЕНОМЕН НЕЗАВИСИМОГО КИНО В КОНТЕКСТЕ КИНОВЕДЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ 453
Тоқжанов Т.Т., Алина А.Қ.
РАУШАННЫҢ РЕПЕРТУАРЫ 458

ИНФОРМАЦИЯЛЫК ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҒЫЛЫМЫ – НАУКА ОБ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ- INFORMATION TECHNOLOGIES SCIENCE

Байтерекова Н.И., Искендірова Г.С.
АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҰМЫС ОРНЫН ҚҰРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ 462
Салғараева Г.И., Маханова А.С.
ИНТЕРАКТИВТІ ИНТЕРФЕЙС ЖӘНЕ ДИАЛОГТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ – ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА – HISTORY SCIENCE

Сергалиева А.М.
ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН АБСОЛЮТИЗМІ 470

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS 474

ЗАҢ ҒЫЛЫМЫ
ЮРИДИЧЕСКАЯ НАУКА
LAW SCIENCE

Аблаева Эльвира Бекболатқызы
з.ғ.к, докторант,
РФ Президенті жанындағы Ресей халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет академиясы,
E-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Енсебаева Анель Рахметжановна
з. ғ. к, доцент,
Мемлекеттік және халықаралық құқық кафедрасы,
Университет «Туран-Астана»,
E-mail: nel1212@mail.ru

Утанов Мұхтархан Айдарханұлы
з. ғ. к, доцент,
кафедра меңгерушісі,
қылмыстық құқық және процесс кафедрасы,
Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Жанындағы Сот төрелігі Академиясы,
E-mail: mau_25@mail.ru

АЗАМАТТЫҚ ҚҰҚЫҚТАРДЫ ҚОРҒАУ ТӘСІЛДЕРІМЕН ЗАҢДЫЛЫҚ ПРИНЦИПІ АРАҚАТЫНАСЫ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ ҚАТЫСТЫ

Аннотация. Осы жұмыста Қазақстан Республикасы Азаматтық кодексінің 9-бабына сәйкес жүзеге асырылатын мемлекеттік басқару органының немесе жергілікті өкілді не атқарушы органның Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес келмейтін актісін қолдануға жатпайды деп тану құқық қорғау тәсілімен заңдылық қағидатының өзара арақатынасы қаралды. Сондай-ақ, Ресей Федерациясы Азаматтық кодексінің 12-бабына сәйкес жүзеге асырылатын соттың заңға қайшы келетін мемлекеттік органның немесе жергілікті өзін-өзі басқару органының актісін қолданбауы сияқты құқықты қорғау тәсіліне салыстырмалы-құқықтық талдау жүргізілді.

Түйінді сөздер: құқықты қорғау тәсілдері, актінің заңдылығына дау айту, сот бақылауы, сот нормобақылау.

Аблаева Эльвира Бекболатовна
к.ю.н., докторант,
Российская Академия народного хозяйства и государственной службы при Президенте РФ
E-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Енсебаева Анель Рахметжановна
к.ю.н., доцент,
кафедра Государственного и международного права,
Университет «Туран-Астана»,
E-mail: nel1212@mail.ru

Утанов Мухтархан Айдарханович
доктор юридических наук, доцент,
заведующий кафедрой,
кафедра Уголовного права и процесса,
Академия правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан,
E-mail: mau_25@mail.ru

К ВОПРОСУ О СООТНОШЕНИИ СПОСОБОВ ЗАЩИТЫ ГРАЖДАНСКИХ ПРАВ И ПРИНЦИПА ЗАКОННОСТИ

Аннотация. В настоящей работе рассмотрены вопросы соотношения между собой способа защиты права, осуществляемого в соответствии со ст. 9 Гражданского кодекса Республики Казахстан, путем: признания не подлежащим применению не соответствующего законодательству РК акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа и принципа законности. Также проведен сравнительно-правовой анализ способа защиты права, осуществляемого в соответствии со ст. 12 Гражданского Кодекса Российской Федерации, путем: неприменения судом акта государственного органа или органа местного самоуправления, противоречащего закону.

Ключевые слова: способы защиты прав, оспаривание законности акта, судебный контроль, судебный нормоконтроль.

Ablayeva Elvira Bekbolatovna
PhD at law, competitor for Doctor's degree,
Russian Academy of National Economy and Public
Administration under the President of Russian Federation,
E-mail: ablaeva_1981@mail.ru

Ensebaeva Anel Rahmetzhanovna
PhD at law, Associate professor,
National and International law chair,
Turan-Astana University,
E-mail: nel1212@mail.ru

Utanov Muhtarkhan Aydarkhanovich
Dr of Law, associate professor, Chair head,
Academy of Justice under the Supreme Court of Kazakhstan Republic,
Criminal law and process chair,
E-mail: mau_25@mail.ru

TO THE QUESTION ABOUT THE RATIO OF MEANS OF PROTECTION OF CIVIL RIGHTS AND THE PRINCIPLE OF LEGALITY

Annotation. In this paper, the issues of correlation between the method of protecting the right exercised in accordance with article 9 of the Civil code of the Republic of Kazakhstan, by: recognizing the non-applicable act of a public administration body or local representative or Executive body and the principle of legality. The comparative legal analysis of the method of protection of the right exercised in accordance with art. 12 of the Civil Code of the Russian Federation, by: non-application by the court of an act of a state body or local self-government body that contradicts the law.

Keywords: methods of protection of rights, challenging the legality of the act, judicial control, judicial norm control.

Закрепленные в ст. 13 Конституции Республики Казахстан, а именно право на судебную защиту, в том числе на самозащиту, согласно положениям, п. 3 ст. 39 Конституции РК, ни в каких случаях не могут быть ограничены. Эти конституционные нормы охраняются гражданским законодательством РК таким образом, что запрещается ограничение прав граждан и юридических лиц, а также утверждаются различные формы, способы и средства их защиты. В частности, Гражданское законодательство РК воспрещает, чтобы на территории РК действовали акты органов государственного управления и местного самоуправления, которые ограничивают конституционные права и свободы граждан и юридических лиц. Неслучайно в п. 6) ст. 3 Гражданского кодекса РК установлено правило, согласно которому акты органов государственного управления и местного самоуправления, ограничивающие конституционные права и свободы граждан и юридических лиц считаются недействительными со дня их принятия, соответственно, не должны применяться[1].

Помимо этого, ГК РК предусмотрел такой способ защиты, как указано в ст. 9 ГК РК, путем: «признания недействительным или не подлежа-

[1]Гражданский кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII. Доступ предоставлен Информационной правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_

щим применению не соответствующего законодательству РК акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа»[1].

В системе защиты гражданских прав, рассматриваемый способ защиты прав является принципиально новым способом защиты прав, ранее неизвестный прежнему советскому гражданскому законодательству. В частности, ГК Казахской ССР от 1963 года предусматривал лишь пять способов защиты прав, среди них: 1) признание права; 2) восстановление положения, существовавшего до нарушения права, и пресечение действий, нарушающих право; 3) присуждение к исполнению обязанности в натуре; 4) прекращения или изменения правоотношения; 5) взыскание с лица, нарушившего право, причиненных убытков, а в случаях, предусмотренных законом или договором, – неустойки (штрафа, пени)[2].

С принятием ГК РК от 1994 года, количество способов защиты прав увеличилось от пяти десяти, в том числе способом признания недействительным или не подлежащим применению не соответствующего законодательству РК органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа. При том, что перечень этих способов является открытым. В действительности, как считают некоторые авторы, до закрепления этого способа защиты прав в правоприменительной практике имели место случаи, когда выявлялось, что подзаконный акт не соответствует закону. Однако подзаконный акт продолжал применяться в правоприменительной деятельности, поскольку несоответствующий закону акт практически никем не отменялся[3]. Проблемы, связанные с реализацией данного способа защиты прав, имеет место и, по сей день, так как к нему как к самостоятельному способу защиты прав фактически не прибегают.

Со способом защиты гражданских прав, как признание не подлежащим применению не соответствующего законодательству РК акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа переплетается полномочие судьи по соблюдению принципа законности. Так, в соответствии с ч. 3 ст. 6 Гражданского процессуального кодекса РК, суд, при рассмотрении и разрешении дела, установив несоответствие акта государственного или иного органа закону или издание его с превышением полномочий, применяет нормы закона. В ч. 2 ст. 267 ГК РК указано, что суд, принимая решение по конкретному делу, не применяет акты государственных органов, противоречащие законодательным актам. К этому способу защиты примыкает ст. 11 ГПК РФ, определяющая в определенной последовательности источники правового регулирования, которыми судам надлежит руководствоваться при рассмотрении и разрешении гражданских дел. Редакция ч. 2 ст. 11 ГПК РФ, в соответствии с которой, «суд, установив при разрешении гражданского дела, что нормативный правовой акт не соответствует нормативному правовому акту, имеющему большую юридическую силу, применяет нормы акта, имеющего наибольшую юридическую силу»[4], на наш взгляд, по сравнению с ч. 3 ст. 6 ГПК РК, выглядит более удачной.

Гражданское законодательство РФ в отличие от гражданского законодательства РК, полномочие судьи, состоящее в неприменении им несоответствующего закону акта государственного или иного органа РК, признает отдельным способом защиты гражданских прав. Так, в соответствии с абзацем 12 ст. 12 ГК РФ, защита гражданских прав осуществляется путем: «неприменения судом акта государственного органа или органа местного самоуправления, противоречащего закону»[5].

Обратим внимание, что по смыслу комментируемой статьи, российский законодатель не требует, чтобы противоречащий закону акт государственного органа или органа местного самоуправления, суд признал неподлежащим применению. К тому же, в последнее время, вы-

[1]Гражданский кодекс Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 года № 268-XIII. Доступ предоставлен Информационной правовой системой нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: свободный. URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K940001000_

[2]Гражданский кодекс Казахской ССР [Электронный ресурс]: Утвержден и введен в действие с 1 июля 1964 года Законом Казахской ССР от 28.12.1963 года. Закон утратил силу с 1 июля 1999 года в соответствии с Законом РК от 01.07.99 г. № 410-I. Доступ предоставлен Информационной системой ТОО «BestProfi». Режим доступа: свободный. URL: https://bestprofi.com/document/493372535;jsessionid=55378541F7A933F2B2CD079FD7E755C3?0 (дата обращения: 11.04.2020)

[3] Гражданское Право Республики Казахстан. Учебное пособие (часть общая) 2-ое издание, дополненное и измененное. - Алматы: Институт международного права и международного бизнеса “Данекер”, 1999. - С. 11-12.

[4] Гражданский процессуальный кодекс Российской Федерации. [Электронный ресурс]: Федеральный Закон от 14.11.2002 N 138-ФЗ (ред. от 02.12.2019), (с изм. и доп., вступ. в силу с 30.03.2020). Доступ предоставлен справочной правовой системой Консультант Плюс. Режим доступа: свободный. URL:http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=336333&fld=134&dst=1000000001, 0&rnd=0.6123362078762709#07890766837629914 (дата обращения: 11.04.2020)

[5] Гражданский кодекс Российской Федерации (часть первая) [Электронный ресурс]: Федеральный Закон от 30.11.1994 N 51-ФЗ (ред. от 16.12.2019). Доступ предоставлен справочной правовой системой КонсультантПлюс. Режим доступа: свободный. URL: http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_5142/c4fe6e6c3382269311df4bffaf438feb330600cf/ (дата обращения: 11.04.2020)

шестоящие суды РФ ориентируют правоприменительную практику на то, чтобы такие акты не применялись судами даже в тех случаях, когда они в установленном порядке еще не признаны недействительными. Так, Пленум Верховного Суда РФ разъясняет, что при рассмотрении споров, связанных с защитой гражданских прав, суд не применяет противоречащий закону акт государственного органа или органа местного самоуправления независимо от признания этого акта недействительным[1].

Анализ российского законодательства и его практики свидетельствует о том, что неприменение судом противоречащего закону акта государственного органа или органа местного самоуправления, является достаточным для того, чтобы считать эту меру защиты прав, реализованной. Соответственно, при этом способе защиты прав, не требуется признания судом таких актов неподлежащим применению, то есть вполне достаточно их проигнорировать.

В противоположность ему, первый способ защиты прав, указанный абзацем 5 ст. 12 ГК РФ, как и по нормам ГК РК, требует признания судом акта государственного органа или органа местного самоуправления недействительным. Несмотря на это, правовые последствия решения судов по делам об оспаривании нормативных правовых актов и ненормативных правовых актов самые разнообразные. В данном случае речь идет о правовых последствиях, указанных в ч. 1 ст. 216 Кодекса административного судопроизводства РФ, ч. 5 ст. 195 и ч. 8 ст. 201 Арбитражного процессуального кодекса РФ.

Гражданское законодательство РК тоже не требует, чтобы суд при выявлении им в процессе рассмотрения и разрешения того или иного дела несоответствие акта государственного или иного органа РК закону или издание его с превышением полномочий, признал его неподлежащим применению. Тем не менее, если дело возбуждено по заявлениям об оспаривании законности акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа РК, суд, установив обоснованность заявленных требований, правомочен признать оспариваемый акт незаконным и указать его процессуальные последствия (признание недействительным и (или) неподлежащим применению).

Обратим внимание на то, что в ч. 1 ст. 216 КАС РФ, ч. 5 ст. 195 АПК РФ аналогичных к статьям 227-228, а также 291 и 301 ГПК РК не используется такое понятие, как недействительность акта. Однако признание незаконных правовых актов недействующими полностью или в отдельной его части с момента принятия акта, означает ничтожность правовых актов (норм), а признание их неподлежащими применению, означает запрещенность правовых актов (норм). Исходя из такого сопоставления, следовал только один вывод, указывающий на отсутствие различий между процессуальными последствиями признания правовых актов недействительными и недействующими.

Со слов известных казахских цивилистов, защита гражданских прав может осуществляться не только при нарушении прав, но и когда имеется угроза их нарушения[2]. В этой части представляется ошибочным мнение казахстанских судей о том, что признание акта недействительным имеет место тогда, когда последствиями незаконно принятого акта является нарушение (ограничение) прав и интересов заявителя[3].

Ошибочность его в том, что смешиваются основание и предмет требований по делам об оспаривании законности нормативного правового акта с последствиями решений суда о признании незаконными нормативных правовых актов. Нарушение прав и законных интересов граждан или организаций, явившихся следствием применения незаконных актов, в процессуальном смысле, подтверждают правомерность обращения в суд с заявлением о признании таких актов недействительными или неподлежащими применению. К тому же, правомерность обращения подтверждается не только при реальном нарушении прав и законных интересов граждан и организаций незаконными нормативными правовыми актами, но и при создании угрозы такого нарушения.

Убедительной выглядит мнение А.В. Шухаревой. Автор, ставя знак равенства между недействительными и недействующими актами, все же приводит их различие. На ее взгляд, оба термина обозначают одно и то же явление, но понятие первого относится в большей степени к сфере материального права, а второго к процессуальному праву. В качестве доводов А.В. Шухарева ссылается на ч. 2 ст. 13 ГК РФ, которая предусматривает, что в случае признания судом акта недействительным нарушенное право подлежит восстановлению либо защите. Что касается признания акта недействующим, то ав-

[1] О применении судами некоторых положений раздела I части первой Гражданского кодекса Российской Федерации. [Электронный ресурс]: Постановление Пленума Верховного Суда РФ от 23.06.2015 N 25. Доступ предоставлен справочной правовой системой КонсультантПлюс. Режим доступа: свободный. URL: http://www.consultant.ru/cons/cgi/online.cgi?req=doc&base=LAW&n=181602&fld=134&dst=1000000001, 0&rnd=0.38701928310269973#08121529124717313 (дата обращения: 11.04.2020)

[2] Гражданское право Республики Казахстан. Учебное пособие (часть общая) 2-ое издание, дополненное и измененное. - Алматы: Институт международного права и международного бизнеса "Данекер", 1999. - С. 279.

[3] Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан. – Астана: Библиотека Верховного Суда Республики Казахстан, 2016. – С. 542.

тор полагает, что оно является определяющим процессуальную сторону явлением, так как им устанавливается последствие вступления в силу решения о признании акта незаконным[1].

Во-первых, все это свидетельствует об отсутствии единообразия в судебной практике. Во-вторых, об отсутствии противоречий между способами защиты прав, указанных в гражданском законодательстве и нормами об оспаривании законности правовых актов, указанных в процессуальном законодательстве. В данном случае, мы исходим из того момента, с которого суд признает незаконный правовой акт недействующим. Если суд признает незаконный акт недействующим с момента издания, то, как правило, это одновременно означает его недействительность. Однако, по общему правилу, ничтожные правовые акты (недействительные) полностью исключаются из системы действующего законодательства, а запрещенные правовые акты (недействующие) продолжают сохраняться в системе законодательства, но при этом не подлежат применению.

Между тем, следует учесть, что суд не наделен полномочиями по исключению тех или иных правовых актов из системы действующего законодательства. Согласно действующей практике такие правовые явления происходят путем издания правового акта, которым ранее принятые правовые акты исключаются из сферы применения, то есть признаются утратившими юридическую силу.

Осуществление защиты прав путем признания неподлежащим применению несоответствующего закону акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа, корреспондирует полномочие суда по соблюдению законности при рассмотрении и разрешении дел в соответствии с правовыми актами органов государственного управления. Они в своей совокупности представляют весьма важную гарантию обеспечения государством каждому возможности осуществления защиты прав и свобод при всем их многообразии. Именно в этом видится соотношение принципа законности гражданского судопроизводства и способа защиты прав, заключающееся как в неприменении судом несоответствующего законодательству РК акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа, так и в признании им такого акта неподлежащим применению. Соотношение принципов осуществления гражданского судопроизводства и способов осуществления защиты прав, согласуется с конституционной нормой, которая устанавливает запрет на защиту прав и свобод любыми противоречащими закону способами.

Различие в том, что при осуществлении судом гражданского судопроизводства вне процедур оспаривания законности акта, закон не требует от суда совершения им каких-либо активных действий, суду достаточно лишь воздержаться от применения несоответствующего закону акта органа государственного управления и местного самоуправления. А при осуществлении судом гражданского судопроизводства по делам об оспаривании законности акта, закон требует от суда совершения им активных действий, которые выражаются в признании судом от имени государства такого акта недействительным и (или) неподлежащим применению.

По указанным выше причинам, признание неприменения судом противоречащего закону акта государственного органа или органа местного самоуправления, в качестве самостоятельного способа защиты гражданских прав, ставится под сомнение и критикуется отдельными авторами. Так, по мнению авторов комментария к ГК РФ, в теоретическом плане, специальное указание на неприменение судом акта государственного органа или органа местного самоуправления, противоречащего закону в качестве особого способа защиты права, указанного в ст. 13 ГК, неоправданно по двум причинам. Во-первых, защита прав по самой своей сути не может заключаться в воздержании от каких-либо действий, а, напротив, предполагает их совершение. Во-вторых, неприменение противоречащих закону актов является обязанностью суда, которой тот должен придерживаться во всей своей деятельности в соответствии с принципом законности[2].

Но, все же, в практическом плане, этот способ защиты прав, является полезным, поскольку при игнорировании незаконного акта государственного органа или органа местного самоуправления, суд может опереться на ст. 13 ГК РФ, которая предоставляет ему возможность отказаться от применения такого акта[3].

По смыслу ГПК РК, применение судом закона или иного нормативного правового акта, обладающего большей юридической силой, чем подлежащий применению подзаконный или нижестоящий акт, является одним из критериев принципа законности, а не способом защиты гражданских прав. Отказ судом от применения несоответствующего закону акта государственного или иного органа, возможен при рассмотрении и разрешении им любой категории дел, за исключением дел, вытекающих из публично-правовых отношений, в которых перед судом прямо ставится вопрос о законности правового акта.

[1] Шухарева А.В. Проблемные аспекты процедуры признания юридического акта недействительным // Российская Юстиция. - М.: Издательство: Издательская группа «Юрист», 2016, № 2. – С. 36-38.

[2] Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть первая (постатейный): учебно-практический комментарий /под ред. А.П. Сергеева. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Проспект, 2018. - С. 72.

[3] Там же. С. 72.

Данный вывод основан на том, что заявления об оспаривании в суде законности ненормативного или нормативного правового акта рассматриваются и разрешаются судом в особом исковом порядке и по основаниям, установленными Главами 29-30 ГПК РК.

Порядок снятия противоречий в нормах нормативных правовых актов разного уровня или одного уровня определяется Законом РК о правовых актах. Согласно положениям ст. 12 этого закона, при наличии противоречий в нормах нормативных правовых актов разного уровня действуют нормы акта более высокого уровня, а при наличии противоречий в нормах нормативных правовых актов одного уровня действуют нормы акта, позднее введенные в действие. Так, суд, придя к выводу о том, что подлежащий применению им в деле акт, принят с превышением полномочий либо не соответствует вышестоящему акту, имеющего наибольшую юридическую силу, руководствуется нормами последнего и принимает решение в соответствии с ним.

Обратим внимание и на другие важные моменты. Так, в соответствии с ч. 2 ст. 48 ГПК и ч. 2 ст. 225 ГПК РК, суд не вправе по своей инициативе изменять предмет или основание иска и разрешает дело в пределах заявленных истцом требований. Вместе с тем, в соответствии с п. 16 Нормативного постановления ВС РК от 11 июля 2003 года N 5 о судебном решении, суд имеет право выйти за пределы заявленных требований лишь в случаях, прямо предусмотренных законом.

По смыслу принципа осуществления правосудия только судом, вытекающего из ч. 4 ст. 7 ГПК РК, решения суда, осуществлявшего гражданское судопроизводство по неподсудному ему делу, превысившего свои полномочия или иным образом существенно нарушившего предусмотренные настоящим Кодексом принципы гражданского судопроизводства, незаконны и подлежат отмене.

Также в соответствии с п. 1) ч. 4 ст. 427 ГПК, решение суда первой инстанции подлежит отмене в любом случае, если дело рассмотрено в незаконном составе суда или с нарушением правил о подсудности.

Таким образом, в рассматриваемых случаях, суд ограничивается лишь отказом от применения, подлежащего применению акта органа государственной власти, местного государственного управления или самоуправления. Иное означало бы неправильное применение судом закона, превышение судейских полномочий либо нарушение судьей принципов гражданского судопроизводства. Поэтому сложно согласиться с мнением авторов комментария к ГК РФ, что суд обязан не только проигнорировать несоответствующий закону акт, но и признать его недействительным, если вопрос о проверке законности акта находится в подсудности этого суда. Думается, с течением времени усиление законом полномочий суда по осуществлению функций судебного норм контроля и внедрение специальных процедур нуллификации правовых актов решат эту двоякую проблему.

Возвращаясь к вопросам о соотношении принципов осуществления гражданского судопроизводства и способов защиты прав, нужно рассмотреть и другие предусмотренные законодательством РК о гражданском судопроизводстве случаи, когда суды отказывают в применении закона или иного нормативного правового акта. Например, если при рассмотрении и разрешении судом дела, поступившего к нему по подсудности, будет установлено, что подлежащий применению им в гражданском деле закон или иной нормативный правовой акт, ущемляет закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина. При этом суды не вправе ограничиваться лишь отказом от применения законов, вносящих изменения и дополнения в Конституцию РК, конституционного закона, кодекса, консолидированного закона, законов, постановлений Парламента РК, постановления Сената и Мажилиса Парламента РК. В соответствии с п. 5) ч. 1 ст. 272 ГПК РК, п. 4) ст. 274 ГПК, суд обязан приостановить производство по делу до вступления в силу решения Конституционного Совета РК. Так как дело не разрешается судом по существу, выносится определение о приостановлении производства по делу. Участниками конституционного производства, согласно п. 6) ч. 1 ст. 20 Конституционного Закона РК о конституционном Совете РК, являются суды. Соответственно, судья, в производстве которого находится данное дело, инициирует перед председателем этого суда вопрос об обращении в Конституционный Совет РК с представлением о признании закона или иного нормативного правового акта неконституционным.

Одним из итоговых решений Конституционного Совета РК, является признание законов и иных правовых актов неконституционными, в том числе ущемляющими закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина (п. 2 ст. 39). Это влечет за собой утрату неконституционным актом юридической силы, запрет на применение или отмену неконституционного акта, а также прекращение действия или исполнения решения судов и иных правоприменительных органов, основанных на неконституционном акте. Итоговое решение Конституционного Совета РК служит основанием для возобновления судами гражданской или уголовной юрисдикции приостановленного по делу производства.

Юридическое последствие решения Конституционного Совета РК в виде признания закона или иных нормативных правовых актов неконституционными, с применением которых ранее

вынесен судебный акт, является юридическим фактом, служащим основанием для возбуждения производства по пересмотру вступивших в законную силу судебных актов по вновь открывшимся или новым обстоятельствам.

Известен еще один способ защиты гражданских прав, как: признание акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа недействительным. Весьма важно выяснить вопрос о соотношении рассматриваемых способов защиты прав. По нашему мнению, одно из первых соотношений состоит в том, что эти оба способа защиты прав реализуются в рамках, специально установленных процессуальным законодательством РК процедур судебного оспаривания законности акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа. Между тем, судебное оспаривание законности правового акта осуществляется в порядке особого искового производства, применяемых в отношении дел, возникающих из публично-правовых отношений, по основаниям установленными Главами 29 и 30 ГПК РК.

Другое соотношение указанных способов защиты прав состоит в том, что при рассмотрении и разрешении судами дел, возникающих из публично-правовых отношений, реализуются полномочия по осуществлению ими судебного контроля в сфере государственного управления и местного самоуправления. Так, в случаях рассмотрения и разрешения судом дел по заявлениям об оспаривании законности акта органа государственного управления или местного представительного либо исполнительного органа, имеет место функция *прямого судебного контроля*. При этом не важно, какой правовой акт в суде оспаривается, нормативный или индивидуальный либо интерпретационный, поскольку дело возбуждается по заявлению об оспаривании законности правового акта.

В случаях же оспаривания в суде нормативного или интерпретационного акта с нормативными свойствами, можно говорить о функции *судебного нормоконтроля*. А в случаях, предусмотренных ч. 2 и 3 ст. 6 ГПК РК, речь может идти только о *косвенном судебном контроле*, осуществляемого судом вне специальных процедур судебного оспаривания гражданами или юридическими лицами законности правовых актов вышеуказанных органов.

«Судебный контроль, – как сказал широко известный на постсоветском пространстве казахстанский ученый Е.О. Алауханов, – в той или иной мере присутствует во всех формах реализации государственной правовой политики»[1]. Безусловно, указанная функция судебной власти проявляется во всех сферах деятельности государственной власти. Согласимся с мнением автора относительно того, что несколько своеобразен по-своему судебный контроль, осуществляемый на более ранних стадиях уголовного процесса.

По завершении исследования хотелось бы особо обратить внимание на важность строгого соблюдения судьями принципа законности в процессе рассмотрения и разрешения ими дел, вытекающих из частно-правовых и публично-правовых отношений. Представляется, что независимо от характера и природы рассматриваемых и разрешаемых судом дел, судья должен осуществлять свои контрольные функции по обеспечению верховенства закона в сфере государственного управления и местного самоуправления. В каждом случае подлежит рассмотрению и разрешению вопрос о соблюдении органами государственного управления и местного самоуправления принципа законности. При этом, судья не должен ограничиваться лишь игнорированием несоответствующего закону акта государственного или иного органа или изданного с превышением полномочий. Примечательно, чтобы судья своим частным определением доводил до сведения органов государственной власти и местного самоуправления о нарушениях принципа законности. Немаловажно обратить внимание суды на то, чтобы при рассмотрении и разрешении ими дел, особенно публично-правового характера, каждый раз выяснялись вопросы о соответствии применяемых судами (судьями) законов и иных нормативных правовых актов Конституции РК. К сожалению, в силу положений Конституции РК и ряда законов РК, человек и гражданин не является субъектом обращения в Конституционный Совет РК. Поэтому, помня о главном предназначении судебной власти, суды (судья) должны оказать содействие человеку или гражданину, в реализации их конституционного права на защиту в суде и конституционной свободы обжалования актов, в том числе судебных.

[1] Алауханов Е.О. Проблемы применения судебного контроля в уголовно-процессуальном законе. // «Право и государство». – Астана: Изд-во «АО «КазГЮУ», 2011. - №3 (52). – С. 5.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Алауханов Е.О. Проблемы применения судебного контроля в уголовно-процессуальном законе. // «Право и государство». – Астана: Изд-во «АО «КазГЮУ», 2011. – №3 (52). – С. 5-10.

2 Гражданское Право Республики Казахстан. Учебное пособие (часть общая) 2-ое издание, допол-

ненное и измененное. – Алматы: Институт международного права и международного бизнеса "Данекер", 1999. – 468 с.
3 Комментарий к Гражданскому процессуальному кодексу Республики Казахстан. – Астана: Библиотека Верховного Суда Республики Казахстан, 2016. – 808 с.
4 Комментарий к Гражданскому кодексу Российской Федерации. Часть первая (постатейный): учебно-практический комментарий /под ред. А.П. Сергеева. – 2-е изд., перераб и доп. – М.: Проспект, 2018. – 1280 с.
5 Шухарева А.В. Проблемные аспекты процедуры признания юридического акта недействительным // Российская Юстиция. – М.: Издательство: Издательская группа «Юрист», 2016, № 2. – С. 36-38.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Алауханов Е. О. қылмыстық іс жүргізу заңында сот бақылауын қолдану мәселелері. // «Құқық және мемлекет». – Астана: «КазГЮУ АҚ « Баспасы, 2011. – №3 (52). – Б. 5-10.
2 Қазақстан Республикасының Азаматтық Құқығы. Оқу құралы (Жалпы бөлім) 2-ші басылым, толықтырылған және өзгертілген. – Алматы: «Дәнекер» Халықаралық құқық және Халықаралық бизнес институты, 1999. – 468 б.
3 Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу кодексіне түсініктеме. – Астана: Қазақстан Республикасы Жоғарғы Сотының Кітапханасы, 2016. – 808 б.
4 Ресей Федерациясының Азаматтық кодексіне түсініктеме. Бірінші Бөлім (баптық): оқу-практикалық түсініктеме / А.П. Сергеев. – 2-ші басылым.- М.: Даңғыл, 2018. – 1280 б.
5 Шухарева А.В. Заңды актіні жарамсыз деп тану процедурасының проблемалық аспектілері // Ресей Әділет. – М.: баспасы: «Юрист» баспа тобы, 2016, № 2. – Б. – 36-38.

REFERENCES:

1 Alaukhanov E. O. Problems of applying judicial control in the criminal procedure law. / / «Law and state». – Astana: Kazguu publishing House», 2011. – №3 (52). – P. 5-10.
2 Civil Law Of The Republic Of Kazakhstan. Textbook (General part) 2nd edition, supplemented and modified. – Almaty: Institute of international law and international business "Daneker», 1999. – 468 p.
3 Comment to the Civil procedure code of the Republic of Kazakhstan. – Astana: Library Of The Supreme Court Of The Republic Of Kazakhstan, 2016. – 808 p.
4 Commentary to the Civil code of the Russian Federation. Part one (article by article): educational-practical comment /under the editorship of A. P. Sergeeva. – 2nd ed., reprint. and add. – M.: Prospect, 2018. – 1280 p.
5 Shukhareva AV Problematic aspects of the procedure for recognizing a legal act as invalid // Russian Justice. – Moscow: Publishing House: Jurist publishing group, 2016, no. 2. – P. 36-38.

Агыбаев Арыкбай Нусипалиевич
доктор юридических наук, профессор,
заслуженный деятель Казахстана,
КазНУ имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Куттыгалиева Анархан Райымовна
м.ю.н., старший преподаватель,
кафедра юриспруденции,
Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем,
г. Уральск, Республика Казахстан
E-mail: anarhan8112@mail.ru

УГОЛОВНО-ПРАВОВОЙ АНАЛИЗ ЗЛОУПОТРЕБЛЕНИЯ ДОЛЖНОСТНЫМИ ПОЛНОМОЧИЯМИ

Түйін. Мақалада қызметтік өкілеттікті теріс пайдалану орны анықталады, қызметтік қылмыстар құрылымында осы құрам элементтеріне егжей-тегжейлі қылмыстық-құқықтық талдау беріледі, аталған әрекетті саралаудың теориялық тәсілдері ашылады.

Түйін сөздер: лауазымдық өкілеттігін теріс пайдалану, мемлекеттік қызмет мүдделері, қылмысқа қатысу.

Резюме. В статье определяется место злоупотребления должностными полономочиями, в структуре служебных преступлений, дается детальный уголовно-правовой анализ элементов данного состава, раскрывются теоретические подходы в квалификации указанного деяния.

Ключевые слова: злоупотребление должностными полномочиями, интересы государственной службы, соучастие в преступлении.

Summary. The article defines the place of abuse of official powers in the structure of official crimes, gives a detailed criminal-legal analysis of the elements of this composition, reveals theoretical approaches to the qualification of this act.

Keywords: the abuse of executive powers, interests of state service, complicity in a crime.

Злоупотребление должностными полномочиями – наиболее распространенный вид коррупционных преступлений – нередко является началом преступной деятельности должностного лица, как бы способом совершения другого тяжкого преступления, совершается совместно с другим преступным деянием. Оно может быть совершено в любой отрасли государственного аппарата. Опасность его заключается в том, что виновное лицо, преступно используя свое служебное положение, причиняет гражданам, нарушая тем самым нормальную работу государственного аппарата.

Сущность этого преступления состоит в том, что должностное лицо или государственный служащий – субъект преступления – использует предоставленные ему в силу служебного положения в системе государственного аппарата права и полномочия, употребляя их во зло. Актуальность борьбы с подобными видами преступлений против интересов государственной службы заключается в том, что они в структуре служебных преступлений являются наиболее распространенными и занимают ведущее место, следуя сразу после халатности; должностное, превышением должностных полномочий либо способствует их совершению, либо является средством их сокрытия.

Объектом данного вида преступления является посягательсво на нормальную, законную деятельность государственного аппарата. В связи с этим уголовная ответственность за данное преступление и иные преступления, предусмотренными полномочиями совершены лицом, занимающим должность в государственном органе, органе местного самоуправления, а также в Вооруженных Силах Республики Казахстан, других войсках и воинских формированиях Республики Казахстан. Лица, совершающие злоупотребление служебным полномочием в комерческих и иных организациях, не являющихся государственными органами или органами местного самоуправления, несут ответственность по ст. 250 УК с учетом статьи о порядке уголовного преследования за такие деяния.

Обязательными признаками объективной стороны злоупотребления должностными полномочиями являются: использование должностным лицом своего служебного полномочия; совершение должностным лицом определенных действий вопреки интересам службы, если это деяние повлекло существенное нарушение прав законных интересов граждан или организаций либо охраняемых законом интересов общества или государства.

Под использованием своих служебных полномочий следует понимать действия виновного лица, которые вытекают из его служебных полномочий и связаны с осуществлением прав и обязанностей, которыми это лицо наделено в силу занимаемой должности.

Поскольку в законе (ст. 361 УК) говорится об

использовании полномочия эти преступления совершаются путем действия либо бездействия (невыполнение определенных действий).

Компетенция лиц государственного служащего регламентируется законами, положениями, уставами, инструкциями или другими нормативными актами, которые определяют круг прав и обязанностей по службе соответствующих должностных лиц.

Под действием должностного лица следует понимать лишь такое действие, которое должностное лицо имеет возможность выполнять только благодаря занимаемому им служебному положению. Бездействие предлагает невыполнение служебных обязанностей должностным лицом, которое оно обязано выполнять по долгу службы. Действие или бездействие, не связанные с использованием служебного положения, не могут рассматриваться как злоупотребление должностными полномочиями.

Деяние должностного лица будет рассматриваться как преступление по ст. 361 УК лишь в том случае, если оно нарушает требования служебного долга, т.е. когда должностное лицо использовало свое служебное положение вопреки интересам службы.

Деяние признается совершенным вопреки интересам службы, если оно объективно противоречит как общим задачам и требованиям, предъявляемым к государственному аппарату в целом, так и задачам, выполняемым отдельными властными структурами либо управленческими звеньями, нарушает установленные принципы и порядок работы аппарата и, в первую очередь, принцип законности.

Под интересами службы также следует понимать нормальный ход работы конкретных учреждений, предприятий, соблюдение дисциплины, законных прав и интересов физических и юридических лиц.

Нарушение требований интересов службы всегда выражается в незаконном характере действий должностного лица.

Привлечение к уголовной ответственности может иметь место лишь в случае, если незаконное использование должностным лицом своих полномочий по службе повлекло за собой определенные вредные последствия.

Преступные последствия злоупотребления должностными полномочиями, превышение власти и должностных полномочий, бездействия по службе, халатность в новом уголовном Кодексе Республики Казахстан состоят в существенном нарушении прав и охраняемых законом интересов граждан либо охраняемых законом интересов общества и государства, т.е. в отличие от старого Кодекса где указано на причинение вреда, новый уголовный Кодекс Республики Казахстан применяет другой термин – «нарушение». Признак «существенности» нарушение – оценочное понятие, зависящее от ряда обстоятельств.

К существенному нарушению прав и законных интересов граждан, организаций либо охраняемых законом интересов общества, государства следует отнести, прежде всего, причинение существенного материального вреда правоохраняемым объектам.

Материальный вред подразделяется на имущественный, личностный и организационный.

Имущественный вред должен определяться соответственно в денежном выражении в кратном размере минимального расчетного показателя, установленного законодательством республики на момент совершения преступления.

Личностный вред можно считать существенным, если он проявлен в нанесении легкого, средней тяжести вреда здоровью потерпевшего.

Организационный вред заключается в приостановке работы предприятий, учреждений, организаций, прекращении выпуска продукции, создании помех и сбоев в их работе и т.п.

Существенным вредом также является нарушение основных конституционных прав и свобод граждан, подрыв авторитета соответствующего органа, сокрытие тяжких преступлений и т.д.

Критериями материального вреда являются степень отрицательного влияния деяния на нормальную работу конкретного предприятия, учреждения, размер причиненного ущерба, число пострадавших, тяжесть морального, физического и имущественного вреда,

Имущественный, личностный организационный вред носят оценочный характер, а степень морального вреда не поддается оценке в денежном выражении.

Совокупность вышеприведенных нарушений прав и законных интересов граждан, организаций либо охраняемых законом интересов общества, государства составляет по конкретным обстоятельствам дела общественно опасные последствия указанных видов преступлений должностных лиц.

Между незаконным действием должностного лица и наступившими последствиями должна быть установлена причинная связь. Судам при рассмотрении дел указанных категорий надлежит выяснить и указывать в приговоре характер причиненного вреда, а также наличие причинной связи между ними и действием (бездействием) подсудимого.

Ясно, что отсутствие причинной связи исключает уголовную ответственность и является основанием для прекращения дела за отсутствием состава преступления.

Важное значение для применения ст. 361 УК имеет установление субъективной стороны данного состава преступления. Субъективная сторона рассматриваемого состава преступления характеризуется умышленной формой вины, на что прямо указывается в тексте ст. 361 УК. Должностное лицо, действуя умышленно, вопреки интересам службы, сознает незаконность своего поведения. Более того, оно желает использовать свои служебные полномочия для достижения своих целей, т.е. по отношению к действию, а также к последствиям. Вина должностного лица может быть только умышленной в виде как прямого, так и косвенного умысла.

По новому уголовному Кодексу РК ответственность за злоупотребление должностными полномочиями (ст. 361 УК), служебный подлог

(ст. 369 УК), бездействие власти (ст. 370 УК) может наступить лишь в том случае, если указанные преступления были совершены лицом из корыстной или иной личной заинтересованности. Таким образом, мотив преступления вышеназванных служебных преступлений по новому УК является обязательным элементом названных составов преступлений. Общеизвестно, что взяточничество также совершается с корыстными мотивами. Мотив корыстной заинтересованности предполагает желание незаконно получить деньги, имущество, материальные блага, имущественную выгоду без незаконного изъятия государственного или иного чужого имущества и безвозмездного обращественную выгоду либо собственность или в пользу других лиц или иную имущественную выгоду, либо желание освободиться от выплат материальных обязательств.

Иная личная заинтересованность может выражаться в стремлении извлечь выгоду неимущественного характера, руководствуясь такими побуждениями, как карьеризм, угодничество, протекционизм, семейственность, месть, ревность, зависить, желание приукрасить дейсвительное положение вещей, оказание взаимных услуг, сокрытие свой некомпетентности.

Таким образом, по новому уголовному Кодексу следует, что неустановление в конкретном случае корыстной или личной заинтересованности со стороны конкретного лица, даже если его действиями причинен вред правоохраняемым интересам, не образует состава служебного преступления по статьям 361, 369, 370 УК РК. Согласно закону субъектом рассматриваемого преступления может быть, во-первых, только государственный служащий; во-вторых, только тот государственный сулжащий, который является должностным лицом.

Понятие государственного служащего дается в ст. 3 УКаза Президента Республики Казахстан, имеющего силу закона, «О государственной службе» от 26 декабря 1995 года, в соответствии с которым государственным служащим является гражданин Республики Казахстан, занимающий оплачиваемую государственную должность и в соответствии с законодательством осуществляющий полномочия от имени государственного органа в целях реализации задач и функций государства. Из числа всех государственных служащих выделяются отдельные категории должностных лиц, которые по новому УК Республики Казахстан могут быть признаны субъектами рассматриваемых преступлений:

1) Государственные служащие, постоянно, временно или по специальному полномочию осуществляющие функции представителя власти;

2) Государственные служащие, постоянно или по специальному полномочию осуществляющие организационно-распорядительные или административно-хозяйственные функции в государственном органе либо в Вооруженных Силах или других войсках и воинских формированиях РК.

Только по двум составам ст. 363 (присвоение полномочий должностного лица), ст. 369 (служебный подлог) новый УК в качестве субъекта преступления определил государственного служащего или служащего органа местного самоуправления, но не являющегося должностным лицом.

Под представителями власти понимаются лица, которые по роду деятельности наделены полномочиями осуществлять властные функции не только в отношении подчиненных им работников, но и в отношении граждан, не находящихся в их административном подчинение в служебной от них зависимости.

Функции представителей власти осуществляются во всех ветвях власти: законодательной, исполнительной и судебной как на республиканском уровне, так и на уровне местного самоуправления. Представителями власти в законодательной сфере являются депутаты Мажлиса и Сената Парламента, а также депутаты маслихатов. Представителями в сфере исполнительной власти являются члены Правительства Республики Казахстан, руководящих органов местного самоупавленния, а также должностные лица правоохранительных и контролирующих органов- сотрудники МВД, КНБ, прокуратуры, таможенной, налоговой службы, пограничники и подобные им лица. В сфере судебной власти представителями являются судьи судов всех уровней. Лицами, осуществляющими функции представителя власти по специальному полномочию, являются различные общественные инспектора, ревизоры, контролеры, привлекаемые к осуществлению властных полномочий, имеющие юридическое значение на опредленный период.

Под организационно- распорядительными обязанностями следует понимать функции, связанные с непосредственным управлением людьми, по осуществлению руководства коллективом, участком работы, служебной или производственной деятельностью других работников, организации труда подчиненных, поддержание государственной дисциплины в государственных органах, в Вооруженных Силах РК или ином воинском формировании РК. К этой категории должностных лиц относятся: руководители министерв, ведомств, их заместители, руководители структурных подразделений государственных органов.

Под административно – хозяйственными обязанностями следует понимать функции, связанные с непосредственным распоряжением и управлением государственным имуществом, его хранением, организацией отгрузки, получением и отпуском материальных ценностей и контролем за этим в государственном органе или в органе местногосамоуправления, в соответсвующих учреждениях и воинских формированиях. Это могут быть начальники финансовых, снабженческих отделов или служб, заведующие складами, государственными магазинами, руководители структурных подраздений- отделов, филиалов и т.п.

Под специальным полномочием следует понимать поручение лицу, не занимающему штатной должности, выполнение определенных организационно-распорядительных или адми-

нистративно-хозяйственных обязанностей либо функций представителей власти. Это может быть оформлено специальным правовым актом (приказом, трудовым соглашением, доверенностью или решением коллектива трудящихся, общественной организацией) или на основании устного распоряжения.

Полномочия при этом предоставляются на определенное время или для выполнения конкретного задания.

Не являются должностными лицами те государственные служащие, которые выполняют сугубо профессиональных органах.

Часть 2 статьи 361 УК предусматривает строгую ответственность в том случае, если злоупотребление должностными полномочиями совершено лицом, занимающим ответственную государственную должность. В соответствии с примечанием 2 комментируемой статьи под лицами, занимающими ответственную государственную должность, понимаются лица, занимающие должности, устанавливаемые Конституцией Республики Казахстан, конституционными и иными законами Республики Казахстан для непосредственного исполнения функций государственных органов, а равно лица, занимающие должности, относящиеся к высшей, первой и второй категориям должностей государственных служащих, установленных законодательством о государственной службе. Лицами, занимающими ответсвенную государственную должность, являются Президент РК, председатель Правительства РК, председатели палат Парламента, депутаты, министеры, председатель Верхного Суда, генеральный прокурор, председатель и члены Конституционного совета, судьи и другие высшие должностные лица РК.

Часть 3 комментируемой статьи в качестве особо квалифицирующего обстоятельства называет наступление тяжких последствий. Согласно п. 10 постановления Пленума Верхного Суда СССР от 30 марта 1990 г. « О судебной практике по делам о злоупотреблении властью или служебным положением, превышении власти или служебных полномочий, халатности и должностном подлоге» тяжкими последсвиями следует принять дезорганизацию работы соответствующего государственного органа или органа местного самооуправления, причинение особо крупного материального ущерба, причинение тяжкого вреда здоровью, если эти последствия находятся в причинной связи с допущенным должностным лицом злоупотреблением служебным полномочием: тяжкие последствия являются категорией оценочной. Признание данного особо квалифицирующего признака зависит от обстоятельсв конкретного дела и является вопросом факта.

Если действия должностных лиц не были совершены из корыстной или иной личной заинтересованности или не повлекли существенного нарушения прав и законных интересов граждан, организации либо охраняемых законом интересов общества или государства, такие лица не привлекаются к уголовной ответственности, а могут быть привлечены к дисциплинарной ответственности, если в его действиях имеются признаки состава дисциплинарного проступка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан от 30.08.1995 г. (с изм. и доп.).
2. Уголовный кодекс Республики Казахстан от 3.07.2014. (с изм. и доп.)
3. Послание Главы государства Н.Назарбаева народу Казахстана «Новые возможности развития в условиях четвертой промышленной революции» от 10 января 2018 г. Электронный ресурс: http://www.kazpravda.kz/news/prezident1/poslanie-prezidentarespubliki-kazahstan-nursultana-nazarbaeva-narodu-kazahstana/.
4. Послание Главы государства Н.Назарбаева народу Казахстана «Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни» от 5 октября 2018 года. Электронный ресурс: http://khabar.kz/ru/poslanie-prezidenta.
5. Концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020г.г., одобрена Указом Президента РК 24 августа 2009. (с изм. и доп.)
6. Агыбаев А.Н. Уголовная ответственность за должностные злоупотребления в РК. Алматы, 1995.
7. Агыбаев А.Н. Уголовно-правовые и криминологические меры борьбы с коррупцией. Уч. пос. Алматы, 2003.

Актымбаев Канат Избасарович,
магистр юридических наук, преподаватель,
кафедра государственно-правовых дисциплин,
факультет права и экономики,
Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова,
г. Талдыкорган, Казахстан
E-mail: k.aktymbaev@mail.ru

ПРАВОВЫЕ АСПЕКТЫ ИНСТИТУТА ЗАЩИТЫ ПРАВ БЕЖЕНЦЕВ

Түйіндеме. Бұл ғылыми мақалада әлемдік қоғамда босқындардың құқықтарын қорғау институтының пайда болу себептері қарастырылған.

Түйін сөздер: босқын, қоныс аудару, уақытша баспана.

Резюме. В данной научной статье рассмотарены вопросы причин возникновения института защиты прав беженцев в мировом сообществе.

Ключевые слова: беженец, переселение, временное убежище.

Summary. In this scientific article deals with the causes of the emergence of the Institute of Protection of Refugees in the World's Co-operation.

Keywords: refugee, resettlement, temporary asylum.

На сегодняшний день высшими ценностями каждого демократического государства являются права, свободы человека и гражданина, за которые нередко приходится бороться. Мы считаем, что в современных условиях развития цивилизации, с появлением новых государств, просто необходимо уделять достаточное внимание проблемным вопросам в целом прав человека и в особенности уязвимым категориям лиц – которые в силу обстоятельств были вынуждены покинуть страну своего гражданского происхождения. Глобальная проблема беженцев и лиц, перемещенных внутри страны, – один из самых сложных вопросов, стоящих сегодня перед мировым сообществом. Эта проблема является предметом активного обсуждения, как в рамках международного сообщества, так и внутри государств, ее регулирование весьма сложно в международном гуманитарном праве. «Феномен вынужденных массовых притоков» сегодня ставится во главу угла при исследовании миграционных потоков населения.

Беженцев неизбежно сопровождают войны и конфликты. Масштабы этого явления впрямую сопоставимы с масштабами военных действий, связаны с территориями, на которых они происходят. В Первой и Второй мировой войнах в Европе были миллионы беженцев. Миллионы беженцев появились и в Африке уже в конце 20-го столетия, в ходе военных и этнических конфликтов. Сотни тысяч беженцев страдали и до сих пор страдают из-за кровопролитных конфликтов на Балканах. Замечателен тот факт, что его удалось "потушить". Но права тысяч людей грубо нарушены, и они не могут вернуться в свои дома. Есть даже целые народы, для которых статус беженца определяют стиль жизни, их вечную отверженность и бездомность. Таковы с древности были евреи, потерявшие свою государственность и великими муками обретшие ее в Израиле. Таковы сегодня палестинцы, чья трагическая судьба предопределила мировой ближневосточный конфликт. Это острейшая и сложнейшая международная гуманитарная проблема. Число беженцев в мире достигло 42 миллиона человек. Беженцам, как правило, предоставляются равные права с другими иностранцами, они документируются особыми проездными документами и получают гражданство в льготном порядке. В ряде стран существует особый "гуманитарный статус" – так называемое "временное убежище", предоставляемое в случае массового исхода беженцев или лицам, которые не удовлетворяют конвенционным критериям, но не могут быть высланы из соображений гуманности. Беженцами не могут быть признаны лица, совершившие тяжкие преступления неполитического характера, включая акты терроризма. Беженец или лицо, ищущее убежища, не может быть выслан обратно в страну происхождения. Беженцы сегодня стали тяжелейшей проблемой для соседнего Узбекистана. Только разместить, накормить, содержать и лечить такое количество людей – сложнейшая задача даже для сильного государства. Перспективы разрешения конфликта на юге Киргизии также выглядят не слишком обнадеживающими. Порожденные конфликтом в Киргизии семена недоверия, злобы и мести неизбежно взойдут и принесут горькие плоды. Этот огонь экстремизма очень легко может перейти границы других государств. В истории есть примеры, когда проблема беженцев приводила на грань гражданской войны страны, в которых они разместились. Пример недавний: лагеря палестинских беженцев в Ливане в 80-х годах прошлого века стали активно вмешиваться в запутанную политическую жизнь этой страны, там нашли приют и развитие откровенно террористические, экстремистские

организации. В результате ливанские соединения фалангистов устроили жестокую резню в лагерях палестинских беженцев Сабра и Шатила. И по сей день этот уголек взаимной ненависти тлеет на Ближнем Востоке. Сегодня все соседние страны, и прежде всего – Казахстан и Россия, должны помогать скорейшему восстановлению политической ситуации в Киргизии. Одной гуманитарной помощи продовольствием, палатками и медикаментами явно недостаточно.

Причины, по которым беженцы покидают свои страны и обретают статус беженцев: а) внешней агрессии, оккупации, иных форм иностранного господства; б) природных стихийных явлений, которые подорвали материальные основы их существования; в) обоснованной опасности подвергнуться репрессиям из-за принадлежности к той или иной социальной группе, политических и религиозных убеждений.

В своих правах беженцы уравниваются с иностранцами, постоянно проживающими в стране. Кроме того, беженцы вправе рассчитывать на получение равного с гражданами государства пребывания вознаграждения за труд. Беженцам могут быть выданы документы, позволяющие им пересекать государственные границы. Конвенция о статусе беженцев была принята после Второй мировой войны в 1951 году [Сарсембаев М.А., Сарсембаев К.М., 2009, с. 123].

Вопросами репатриации беженцев и перемещенных лиц занималась ООН. Генеральная ассамблея ООН в своих резолюциях от 12 февраля и 15 декабря 1946 г. установила, что все государства – члены ООН должны содействовать скорейшей репатриации беженцев и перемещенных лиц, находящихся на их территории. В целях осуществления сотрудничества в этой области при была создана Международная организация по делам беженцев (В 1951 г. была заменена управлением Верховного комиссара по делам беженцев).

В Послании Президента говорится, что в Казахстане будет проводиться активная, прагматичная и сбалансированная внешняя политика, направленная на обеспечение национальных интересов, повышение международного авторитета страны и укрепление национальной, региональной и глобальной безопасности.

Казахстан намерен участвовать в процессах принятия глобальных решений при формировании новой архитектуры международных отношений и контуров мировой торгово-финансовой системы.

Казахстан будет активно способствовать налаживанию стратегического диалога между всеми существующими системами коллективной безопасности, что положительно скажется правовом положении беженцев.

Для Казахстана, в силу его географического положения и обстановки в соседних странах, ситуация с беженцами не носит масштабного характера, вызванного внешними факторами, но так как Казахстан поддерживает и всячески укрепляет добрососедские отношения с соседней Кыргызской Республикой, в которой сейчас нестабильная внутриполитическая ситуация, началось пребывание граждан этой страны на территорию Казахстана [Кулжабаева Ж.О. , 2002, с. 112].

Одной из основных причин, по которой указанные лица вынуждены были покинуть страну своей гражданской принадлежности, является политическая нестабильность. При этом лица, признанные беженцами на территории Казахстана, не стремятся возвращаться обратно.

Верховный комиссар ООН по делам беженцев Антонио Гутеррес, в ходе встречи с Министром иностранных дел нашей страны, подчеркнул, что Казахстан как самая успешная страна в Центрально-Азиатском регионе, столкнется в предстоящие годы с непрерывным ростом потока мигрантов и беженцев. В настоящее время для Казахстана особенно актуальным становится вопрос соблюдения международных норм, регулирующих права беженцев. Современный уровень, достигнутый нашей страной в результате экономических и социальных преобразований, позволяет сформировать национальную законодательную базу, регулирующую права беженцев, и тем самым зарекомендовать Казахстан на международной арене как страну, предоставляющую защиту, как своим гражданам, так и иностранцам.

В этой связи необходимо продолжить процесс совершенствования системы убежища и управления миграцией. С учетом накопленной практики уполномоченных государственных органов и опыта других государств в настоящее время представляется необходимым провести детальный анализ действующего законодательства в этой области и подготовить соответствующие изменения и дополнения [Байкадамов Б., 2007].

Приведем, такой пример, как отмечает в своей научной статье Генеральный консул посольства Азербайджана в Казахстане – Р. Мамедов «Интенсификация процесса прибытия иммигрантов в Азербайджан в период распада СССР и становления государственности происходила в условиях отсутствия соответствующей нормативно-правовой базы. Закон Азербайджанской Республики "Об иммиграции" был принят в 1999 году. Данный пробел в определенной степени компенсировался составом иммиграционного потока – большую часть иммигрантов в 90-х годах составляли этнические азербайджанцы (беженцы и вынужденные переселенцы из Армении, часть азербайджанского населения Грузии, турки-месхетинцы из Узбекистана

и азербайджанцы, пожелавшие вернуться на историческую родину из других республик бывшего Советского Союза), что в немалой степени облегчало процесс адаптации. Важной особенностью иммиграционного процесса являлось то, что основной его причиной была не миграционная привлекательность Азербайджана, а последствия межэтнических и межнациональных конфликтов, в условиях которых происходил распад СССР. Приход к власти националистических сил в некоторых государствах также стимулировал данные тенденции [Мамедов Р., 2010, с. 37].

Обеспечение прав беженцев сталкивается с трудностями придания им правового статуса, жизнеобеспечения, с настороженным отношением части населения к самому факту пребывания на территории Казахстана беженцев. Решению всех этих вопросов можно найти в Законе Республики Казахстан «О беженцах» от 4 декабря 2009 года.

Присоединившись к международным договорам, Республика Казахстан приняла на себя обязательства по приему лиц, ходатайствующих о признании беженцев. Если процедура определения статуса афганских беженцев законодательно урегулирована, отдельного рассмотрения требует вопрос статуса пребывания на территории Республики Казахстан лиц чеченской национальности. Данная категория лиц не имеет статуса беженца и рассматривается государственными органами как граждане одной из стран СНГ, которые не нуждаются в предоставлении убежища.

Им не предоставляется официальный статус беженцев, но дается возможность безопасного пребывания на территории Республики Казахстан, что в принципе их устраивает. Но в отличие от положения афганских беженцев, чеченцы представлены в стране большой диаспорой, родственными связями, да и традиции этого народа не позволяют им оставаться в стороне от проблем своих сородичей.

Как иностранные граждане, особенно имея вид на жительство, они не получают возможности для реализации отдельных прав, сам вид на жительство имеют лишь единицы. Остальные постоянно вынуждены проходить процедуру перерегистрации. Как вариант решения проблемы, сами чеченцы рассматривают опыт Кыргызской Республики, в соответствии с законодательством которой их можно было бы определить как лиц, ищущих убежище, но не беженцев.

Из вышеизложенного можно определить, что именно конфликты политических сил с применением насилия в стране являются причиной появления таких категории лиц, как «беженцы», еще одной причиной потоков беженцев является нищета, также не маловажное место играют природные катаклизмы, природные бедствия и эпидемии. Если со вторым бороться иногда практический является не возможным, а вот с первым и вторым критерием (причины), нужно бороться и всегда решать вопросы внутри каждого государства лишь демократическими средствами и решением проблемы нищеты должно быть заинтересовано само государство.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Сарсембаев М.А., Сарсембаев К.М. Международное право. Общая и Особенная части. – Алматы: «Жеті жаргы», 2009. – 408 с.

2. Кулжабаева Ж.О. Международное публичное право. Общая и Особенная части. Учебник. – Алматы: «Юридическая литература», 2002. – 467 с.

3. Байкадамов Б. Будет закон, будет и статус // Казахстанская правда. 18 января 2007.

4. Мамедов Р. Генеральный консул посольства Азербайджана в Казахстане. Азербайджан в миграционных процессах // Фемида. №12 (180), 2010.- С.37-40.

УДК 351.711

Әбділда Диляна Әділқызы
з.ғ.к., доцент,
конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасы,
Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
E-mail:a.dilyana@mail.ru

Алтынбаев Ернур Тилепбергенулы
з.ғ.м., оқытушысы,
конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасы,
Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы,
E-mail:yernur.magistr@mail.ru

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ МЕМЛЕКЕТТІК ҚЫЗМЕТІНІҢ ҰЙЫМДАСТЫРУШЫЛЫҚ ҚАҒИДАЛАРЫ ТУРАЛЫ

Түйін. Берілген мақалада Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің қағидалар жүйесінде ерекше орын алатын ұйымдастырушылық қағидаларға қатысты сұрақтар қарастырылған. Олар еліміздің барлық мемлекеттік органдар жүйесінің толыққанды ұйымдастырылуы мен қалыптасуының бастамалары болып табылады.

Түйін сөздер: мемлекеттік қызметшілер, қағида, заңнама, кәсіби қызмет.

Аннотация. В данной статье рассмотрены вопросы об организационных принципах, которые занимают особое место в системе принципов государственной службы Республики Казахстан, поскольку являются основными началами организации и нормального формирования всей системы государственных органов страны. Автором предпринята попытка провести их системный анализ с обозначением некоторых до конца нерешенных теоретических проблем государственно-служебного законодательства.

Ключевые слова: государственные служащие, принцип, законодательство, профессиональная деятельность.

Abstract. This article discusses the issues of organizational principles that take a special place in the system of principles of public service of the Republic of Kazakhstan, since they are the main principles of organization and normal formation of the entire system of state bodies of the country. The author makes an attempt to conduct their system analysis with the designation of some incomplete theoretical problems of state-service legislation.

Keywords: State employee, principle, legislation, professional activity.

Мемлекеттік қызметші билік пен өз өкілеттіктерін қолдана білуі және адал болуы керек.
[Назарбаев Н.Ә., 2012]

Ұйымдастырушылық қағидалар Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметінің қағидалар жүйесінде ерекше орын алады, себебі олар елдің барлық мемлекеттік органдар жүйесінің қалыпты ұйымдастырылуы мен қызмет етуінің бастаулары болып табылады. Өзінің құқықтық табиғаты бойынша сырықты болуына байланысты, Қазақстанның мемлекеттік кызметшілерінің кәсіби қызметтерін тәптіштеп және айқындап, олар құқықтық нормаларда іске асады. Берілген мақалада автор осы қағидаларды мемлекеттік – қызметтік заңнаманың толығымен шешілмеген теориялық мәселелерді белгілей отыра, жүйелі талдауға талпыныс жасаған.

Қоғамдық қатынастарға және қоғамды басқару жөніндегі өз қызметінің негізгі бағыттарын қамтитын процестерге ықпал ету арқылы мемлекет өзінің басты және әлеуметтік маңыздылығы бар функцияларын іске асырады [Имашев Б.Е., Жарылқапова Г.П., 2017, б.102].

Соңғы онжылдықтарда Қазақстанда мемлекеттік билікті реформалауда бірқатар сәтті жақтарға қол жеткіздік, заңнама базасының құрылуы, мемлекеттік қызметшілердің мәртебесі, құқықтары мен міндеттері айқындалды, мемлекеттік органдардың құзыреттері де регламентацияланған деп қазақстандық ғалым В.Н. Уваров өз еңбегінде де айтқан болатын [Уваров В.Н., 2004, б.5].

Қазіргі таңда Қазақстанның посткеңестік республикалар арасында мемлекеттік қызметті реформалау бойынша көшбасшы орында екенін сарапшылар мойындады. Қазір осы саланың бір ізге

түскен жаңашыл тұстарын өзге елдер тәжірибесіне қолдану үшін қызығушылық танытып отыр

Мемлекеттік қызметтің ұйымдастырушылық қағидалар жүйесінде алғашқы болып, м*емлекеттік органдардың қызметінің тиімділігі, нәтижелілігі және ашықтығы қағидасы*[1] мемлекеттік басқару қағидалары болып табылады. Бұл қағиданың мемлекеттік басқару қағидаларының жүйесіне қосылуы, мемлекеттік басқару мемлекеттік қызметшілердің кәсіби қызметінің тікелей қызмет ету аясы болып табылуымен негізделеді. Бұл қағида мемлекеттік қызметі туралы заңнамада жаңа болып табылады, оның заңнамада бекітілу қажеттілігі Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметінің маңызды тапсырмалар мен міндеттерді шешуінен туындады.

Мемлекеттік қызмет саласын зерттеуші танымал профессор Э.Э. Дуйсеновтың айтуынша, мемлекеттік органдардың тиімділігі және нәтижелілігі, олардың шешетін мәселелерінің, өз ерекшеліктеріне байланысты мақсаттары мен міндеттерімен анықталады. Тиімділік және нәтижелілік әлеуметтік-бағдарламаларды шешуге, халықтың жағдайын жақсартуға, мемлекеттік қызмет көрсету деңгейінің жоғарылауына бағытталуы тиіс [Дуйсенов Э.Э., 2016, б. 62].

Мемлекеттік органның қызметінің тиімділік пен нәтижелілік бағасын оларға қатысты жоғары тұрған мемлекеттік органдар береді.

Мемлекеттік органдардың қызметінің ашықтығы мемлекеттік органдар қызметінің халық үшін ашықтығын білдіреді. Мемлекеттік лауазымдарды иеленуде тестілеу, конкурстар жүргізу ашық түрде өткізіледі және бұл халықта мемлекеттік органдардың оң имидж қалыптастырады.

Президент «Қазақстан – 2050» стратегиясында былай көрсетеді: «Біз мемлекеттік басқаруда қайта құру жасай алдық, оны халыққа қызмет көрсету сапасын арттыруға қайта бағыттадық» [Назарбаев Н.А., 2012].

Мемлекеттік қызметте кадрларды басқарудағы тиімді жүйені қалыптастырудың негізгі бағытталуы, персоналды басқару қызметінің мәртебесі мен рөлінің жоғарлауында [Культемирова Л.Т., 2019, б.147].

Мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігі және құзыреттілігі қағидасы-кәсібилік терең және жан-жақты білімді, белгілі-бір қоғамдық пайдалы салада тәжірибелік дағдыларды біліреді. Мемлекеттік қызметке келетін болсақ, олардың кәсібилігі ең алдымен білім (тиісті салада). Одан басқа, мемлекеттік қызметшілер, өздерінің кәсіби қызметіне тікелей байланысты, басқару теориясы саласында, конституциялық, әкімшілік және басқа құқық саласындабелгілібірдайындығы болуы керек.

Бұл қағиданың мәні келесіде:

– біріншіден, мемлекеттік қызметші өзінің лауазымдық міндеттерін кәсіби негізде орындайды, яғни, сол үшін ақы алатын негізгі жұмысын орындайды (лауазымдық ақы, жалақы).

– екіншіден, мемлекеттік қызметші құзыретті жұмыскер болуы қажет, яғни өзінің өкілеттілігін сапалы атқаруы қажет;

– үшіншіден, мемлекеттік қызметшілер адалдық сияқты сапаларға ие болуы қажет. Бұл сапаны мемлекеттік қызметшілер лауазымдық өкілеттілігін атқаруда, қызметтестеріне, басшыларына, сондай-ақ азаматтарға қатысты көрсетуі тиіс.

– төртіншіден, мемлекеттік қызметшілер өз лауазымдық өкілеттіліктерін орындауда, ақылға сиятын, саналы бастамашылдық көрсетуі қажет.

Кәсіби қызметтегі бастамашылдық мемлекеттік басқарудың ұтымдылығына және тиімділігіне ықпал етеді. Бірақ, бастама соқыр тәуекелге соқтырмауы тиіс, өйткені ол болжанбаған салдарларға әкеліп соқтыруы мүмкін, мемлекеттік органға түзетілмейтін жоғалтуларға әкеліп соқтыруы мүмкін [Дуйсенов Э.Э., 2016, б. 65].

Мемлекеттік органдардың жетекшілері өздеріне бағыныста мемлекеттік қызметшілердің бастамаларын қолдаулары қажет екенін де атап өту қажет, .

Қарастырылып отырған қағида мемлекеттік қызметті ұйымдастыруды және мемлекеттік органның әрекет етуінде жетекші бастама болып табылады. Бұл персоналдың құрылуын және тәжірибелік қызметін анықтайтын талаптардың бірі ғана емес, сондай-ақ онсыз лауазымдық өкілеттілік атқаруға құқық ала алмайтын құқықтық шарт.

Бұл қағидаға келесідей белгілер тән:

а) мемлекеттік қызметшілердің құзыреттілігі – олардың істі білуі, қажетті кәсіби білімнің болуы, жұмыстағы дағды, алдыңғы тәжірибелерді оқу және меңгеру;

б) аппараттың жұмыскерлерінің ауыспалығы, бұл мемлекеттік қызметт жүйесіндегі қозғалғыштықты, оған жаңа идеялардың келуін, басқару әдістерінің жетілуін, бос тұрып қалудың жойылуын, бюрократизмді болдырмауды қамтамасыз етеді;

в) мемлекеттік бақару персоаналының ауысымдылығының кәсіби, адал, бастамашылдықпен, уақтылы лауазымдық жоғарылаумен, оларды басқа жауапты басқару қызметіне ауыстырумен сәйкестігі;

г) мемлекеттік органдарының аппаратында жас мемлекеттік қызметшілер мен тәжірибелі мемлекеттік қызметшілердің сәйкестігі, соңғысы тәлімгер болуы мүмкін.

Мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігін кең мағынада және тар мағынада түсінуге болады.

[1] Қазақстан Республикасының 2015 жылдың 23 қарашасындағы № 416-V«Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызметі туралы» Заңы [Электроннды ресурс]: (06.04.2016 ж. өзгерістермен және толықтырулармен). Қол жеткізу режимі Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесінен. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416.

Бірінші жағдайда сөз тек қана тар арнайы мамандықты атқаруға байланысты емес, басқарудың жалпы функцияларын атқаруға қажетті жалпы кәсіби білімді алу. Екінші жағдайда, сапалы орындалу, арнайы мемлекеттік лауазымның нақты түріне тән функциялардың және тапсырмалардың сапалы орындалуы. Мемлекеттік қызметшілердің жекелеген санаттары (құқыққорғау органдары) жалпы және кәсіби дайындыққа ие болуы қақажет. Қазіргі кезде мемлекеттік қызметшілерге қойылатын талаптар өте жоғары. Мемлекеттік қызметшілердің кәсібилігін тәжірибе талап ететін деңгейде жүйелі түрде ұстап отыру қажет, бұл әртүрлі шаралар өткізу арқылы, мысалы: біліктілікті арттылру, қайта оқыту, қосымша білім алу, жүргізілуі мүмкін. Бұл жетекші рөлді Қазақстан Республикасының жанындағы мемлекеттік басқару Академиясы ойнайды [Дуйсенов Э.Э., 2016, б. 66].

Мемлекеттік қызметтің кәсібилендірудің қажеттігі «Қазақстан – 2030» стратегиясында орын алған, ал «Қазақстан – 2050» стратегиясын Ұлт көшбасшысы – Н.Ә.Назарбаев, қорытынды жасай келе, былай көрсетеді: «Біз басқарушылық дәстүрлерінен, әкімшілікті-командалық жүйеден түпкілікті арылып және басқарушылардың заманауи және тиімді корпусын құруымыз қажет болды. Бізбен құрылған іріктеудің және кадрларды ілгерілетудің жүйесі, мемлекеттік аппарат қызметінің жеткілікті жоғары деңгейдегі кәсібилігін және ашықтығын қамтамасыз етті» [Назарбаев Н.А., 2012].

Кәсібилік іріктеу, кадрларды орналастыру және ауыстыру қағидасы. Үшеуініңқағидасы ретінде. Барлық органдар үшін де маңызды, конституциялық бекітілген органдар үшін, билік органдары үшін, атқарушылық билік органдары үшін, бірақ атқарушылық органдарда өздерінің арнайы мазмұны, ерекше белгілері және нысандары бар

Меритократия қағидасы, яғни мемлекеттік қызметшінің жеке сіңірген еңбектері мен жетістіктерін мойындау, оны қабілеттері мен кәсіби даярлығына сәйкес мемлекеттік қызмет бабында ілгерілету[1] – Қазақстанның мемлекеттік қызметінде жаңа қағида. Онымен қоса, көптеген дамыған елдерде бұл қағида мемлекеттік қызметте сәтті жүзеге асырылуда.

Меритократия (сөзбе-сөз «лайықтылар билігі», лат. *meritus* — лайықты және көне грекше: κράτος — билік, басқару) — әлеуметтік шығу тегіне және қаржылық ауқаттылығына тәуелсіз, басқарушы лауазымдарды ең қабілетті адамдардың иеленуін ортаға қоятын басқару қағидасы. Көбінесе, екі мағынада қолданылады. Терминнің бірінші мағынасы арнайы қамқорлық астындағы дарындардың арасынан басқарушылардың тағайындалуын жүзеге асыратын жүйеге сәйкес келеді. Кеңірек тараған екінші мағынасы дарынды және еңбекқор адамдарға еркін бәсекелестік жағдайында жоғары қоғамдық мәртебеге иелену мүмкіншілік беретін алғышарттарды ұйғарады [Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет]. Мемлекеттік қызметке қатысты бұл қағида мемлекеттік қызметке мемлекеттік органның мемлекеттік қызметшілерді мемлекеттік қызметке қабылдауға және қызметтен босатуға құқығы бар жетекшісінің субъективті пікірінсіз, орналасу, мемлекеттік қызметте болу, өзінің жеке кәсіби қабілетіне және сіңірген еңбектеріне байланысты ілгерілеу мүмкіндігін білдіреді.

Бұл қағиданың Қазақстанның мемлекеттік қызметінде бекітілуі келесілерге мүмкіндік береді:

а) мемлекеттік қызметшінің жеке тұлғалық және іскерлік қасиеттерін объективті бағалауға;

б) шенеуніктердің мансаптық өсуіне ықпал ету;

в) мемлекеттік қызметшілердің негізсіз қызметтік ауыстырлуы мен босатылуын болдырмау;

г) мемлекеттік қызметтің, әсіресе әкімшілік, кәсібилігі мен тұрақтылығына ықпал ету [Дуйсенов Э.Э., 2016, с.67].

Меритократия қағидаларын нығайту алдыменен, сыбайлас жемқорлыққа мүмкіндік бермеуге бағытталған жол болса, содан кеин — мемлекеттік қызметшінің сіңірген еңбегін әділ бағалаудың мүмкіндігі.

Осыған «сіңірген еңбек жүйесіне» қарамақайшы кейбір елдерде «қарымта жүйесі» әрекет етеді. Бұл екінші жүйе саяси жетекші ауысуына байланысты командалық келуді және командалық кетуді білдіреді [Дуйсенов Э.Э., 2003, с.163].

Атап өту керек, бұл қағидаға дамыған елдерде кеңінен қолданылатын және мемлекеттік қызметте пайдаланылатын «сіңірген еңбектер жүйесі» негіз болады. Бұл жүйенің мәні мемлекеттік аппараттың жұмысының тұрақтылығында. Саяси жетекшілерді ауыстыру әкімшілік шенеуніктердің үзіліссіз жұмысына ещқандай әсерін тигізбейді және олардың босатылуына негіз болмайды.

Қазақстанның мемлекеттік қызметіне меритократия қағидасын бекіту, мемлекеттік қызметтің кәсібиленуіне және тұрақтылығына ғана емес, қазақстандық шенеуніктіктің тұрақты позитивті дәстүрлерін қалыптастыруға ықпалын тигізеді деп болжауға болады.

Жоғары тұрған мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдар өз өкілеттіктері шегінде қабылдаған шешімдерді орындаудың бағыныстағы мемлекеттік қызметшілер мен төмен тұрған мемлекеттік органдардың мемлекеттік қызметшілері үшін міндеттілігі қағидасы мемлекеттік органдардың қалыпты қызметін басқа-

[1] Қазақстан Республикасының 2015 жылдың 23 қарашасындағы № 416-V«Қазақстан Республикасының Мемлекеттік қызметі туралы» Заңы [Электроннды ресурс]: (06.04.2016 ж. өзгерістермен және толықтырулармен). Қол жеткізу режимі Әділет ҚР нормативтік құқықтық актілерінің ақпараттық құқықтық жүйесінен. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z1500000416

руды ұйымдастырудың дәстүрлі қағидаларына сүйене отырып қамтамасыз етуге ықпал етеді: мемлекеттік әкімшілік және мемлекеттік органдар иерархиялылығы; мемлекеттік органдар мен мемлкеттік қызметкерлер құзыретінің бөлінуі, олардың арнайы заңда, нұсқаулытарда, ережелерде нақты анықталуы; мемлекеттік қызметшілердің құқықтары мен міндеттерінің, өкілеттіліктерінің бекітілуі; мемлекеттік басқарудағы өзара салалық және салааралық байланыстың болуы, сондай-ақ аумақтық факторларды ескеру; алқалықтың және жекелікті сәйкестігі; басқарудың сызықтық және функционалдық бастамалардың сәйкестігі негізінде құру.

Мемлекеттік қызметші өз әрекеттерінің құқыққа сәйкестігі үшін жауапты болады. Алынған өкімнің құқыққа сай екендігіне күмән болған жағдайда, бұл жайында тікелей басшысына, басшыға, өкім берушіге, және жоғары тұрған басшыға жазбаша нысанды мәлімдеуі қажет. Егер, лауазым бойынша жоғары тұрған, ол жоқ болған жағдайда, өкім шығарған басшы өкімді жазбаша бекітсе, онда мемлкеттік қызметкер орындауға тиіс, келесі жағдайларды қоспағанда: оны орындау әкімшілік немесе қылмыстық жауаптылықты көзделетін іс әрекет болғанда. Мемлекеттік қызметшімен орындалған құққа сай емес өкімді орындағаннан болған салдар үшін жауаптылыққа оны бекіткен башы тартылады.

Мемлекеттік қызметшілердің бақылауда болуы және есептілігі қағидасы. Конституцияға және әрекет етуші заңнамаға сәйкес мемлекеттік қызметшілердің қызметіне бақылауды және мемлекеттк органдар мен лауазымды тұлғалардың қызметіне бақылауды есептілік бойынша жоғары тұрған орган немесе лауазымды тұлға жүргізеді. Шамадын тыс, кеңестік мемлекеттік қызмет кезіндегідей, тексерулерді болдырмау үшін, бақылау жүргізетін органдар шеңбері мен лауазымды тұлғаларды мақсатты түрде анықтап және заңнамалық түрде бекіту қажет. Бұл осы қағиданың, мемлекеттік органдардың және қызметкерлердің бақылаулық бағыныстылығы және есептілігі тәртібінде, заңда белгіленген негіздер мен тәртіпте жүзеге асырылуына ықпал етеді. Одан басқа, Қазақстан Республикасының Конституциясының 83-бабына сәйкес заңдардың нақты және біркелкі орындалуына жоғарғы қадағалау прокуратура органдарымен жүзеге асырылады[1].

Қазақстан президенті «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» деген тақырыппен халыққа жолдау 2019 жылдың қыркүйек айында жасады. «Біз елімізді реформалаудың жаңа кезеңіне қадам бастық. Осы маңызды міндеттерді сапалы орындауымыз керек.Еліміздің әрбір тұрғыны оң өзгерісті сезінуі тиіс. Мен мемлекеттік органдардан жұмысты жедел атқарып, нақты нәтижеге қол жеткізуді талап етемін. Әрбір министрде және әкімде нәтижелі жұмыстың негізгі көрсеткіштерінің тізімі болуы тиіс. Сол арқылы олардың нақты мақсатқа қол жеткізу деңгейі анықталады. Үкімет мүшелеріне, мемлекеттік органдар мен өңірлердің, мемлекеттік компаниялардың және мекемелердің басшыларына тиісті реформаның жүзеге асырылуы үшін дербес жауапкершілік жүктеледі» деп алғашқы жолдаунда айтқан болатын [Тоқаев Қ-Ж, 2019].

Мемлекеттік қызмет үшін бақылау-қадағалаулық функциясының жүзеге асырылуында мемлекеттік органдар мен олардың қызметкерлерінің өкілеттілігінің мәселелері маңызды мәнге ие.

Мемлекеттік органдарды бақылау және қадағалау, мемлекеттік басқарудың функциясы бола отырып, бір жағынан әкімшілік құқықтың өзекті мәселесі болып қалады.

Конституциялық Кеңестің сәйкес қаулысымен мемлекеттік органдардың бақылаушылық және қадағалаушылық өкілеттілігінің арақатынасы сұрақтары шешілген. Біздің елімізде мемлкеттік органдарды, олардың құзыреті шегінде бақылау және қадағалау өкілеттілігін берудің конституциялық шектеулері жоқ екендігі бекітілді. Яғни, қадағалау өкілеттілігі пркуратурадан басқа да мемлекеттік органдарға жүктелуі мүмкін.

Мемлекеттік қызмет жүйесінде шенеуніктердің қызметіне бақылау механизмі жұмыс істеуі қажет. Өйткені, бақылау функциясы мемлекеттік басқарудың негізгі функцияларының бірі болып табылады. Қадағалау органдары мемлекеттік қызметшілер қызметіндегі заңдылықты қамтамасыз етуі қажет.

Бұл қағида келесі маңызды ережелерді анықтайды:

– біріншіден, жоғары тұрған органның және жетекшілердің шешімдері төмен тұрған мемлкеттік қызметкерлер үшін орындалуы міндетті;;

– екіншіден, бұл шешімдер заңды болуы қажет, яғни, арнайы субъектілермен өз құзырет және өкілеттілігі шегінде болуы қажет, заңдарға ұқайшы келемуі қажет.

Мемлекеттік қызметшілердің лауазымдық міндеттерін орындамағаны не тиісінше орындамағаны және өздерінің лауазымдық өкілеттіктерін асыра пайдаланғаны үшін жеке жауаптылығы қағидасы

Бұл қағиданың тамырлары кеңестік мемлекеттік қызметтен бастау алады. Осы қағидаға сәйкес қана мемлкеттік басқарудың маңызды звеносышешімдерді орындау жүзеге асады. Осы қағидада мемлекеттік қызметшілердің орындаушылық тәртібі құрылады. Бұл қағида мемлекеттік билік органдарының әрекет етуінің тетігіне негіз болады және биліктің тігіне және мемлекеттік орган-

[1] «Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/ свободный.(Дата обращения: 06.02.2020).

дардың иерархиялық құрылымына тікелей негіз.

Бұл қағида мемлекеттік тәртіпке, мемлекеттік қызметшілердің өздеріне тапсырылған іске жауапкершілігінің қалыптасуына бағытталған.

Өз іс әрекеттері үшін жауап беру міндеті, қызметкерлерден есептерді талап ете алатын, олардың қызметін бағалау құқығы бар, қажетті жағдайда оларға ықпал ету шарасын қолданатын басқа органның немесе жетекшінің бар екенін білдіреді. Бұл жағдайда әртүрлі өндірістер қолданылуы мүмкін: тәртіптік, әкімшілік, қылмыстық. Мемлекеттік персоналдың жауапкершілігін қамтамсыз ету – жетекшілерді қызметтік міндеті. Олардың осыған байланысты өкілеттілігі тиісті заңдарда бекітіледі [Дуйсенов Э.Э., 2016, с.71].

Мемлекеттік қызметшілермен дайындалатын және қабылданатын шешімдер, заңдылыққа, басқарудың құқықтық актілерінің талаптарына сәйкес болуы тиіс. Мемлекеттік қызметшілермен қабылданған, құзыретті емес шешімдер қоғамдық қатынастарға нұқсан келтіруі мүмкін. Сондықтан да, мұндай шешімдердің дайындалуына және қабылдануына ерекше көңіл бөлінеді. Мемлекеттік қызметшіге жүктелген міндеттерді орындамау немесе тиісінше орындамау, лауазымдық өкілеттіліктерді асыра пайдалану, мемлекеттік қызметтің заңнамаларымен белгіленген нормаларды сақтамау, заңнамамен белгіленген шектеулерді сақтамау тәртіптік жауапкершілікке соқтырып, мемлекеттік қызметшіге тәртіптік жаза қолданылуы мүмкін. *Тәртіптік жазалар, оны жасағаны үшін басқа құқықтық жауапкершілік көзделетін әрекетерге қолданылмайды.*

Әдептілік қағидасы мемлекеттік қызметшілердің белгіленген мінез-құлық ережелерін сақтауын білдіреді. Міне сондықтан да мемлекеттік қызметшілер өздерінің қызметінде келесі әдеп талаптарыды сақтауы қажет:

– жоғары адамгершілік қағидаларын жоғары қоюы керек; мемлекетке адал болуы тиіс; мемлекеттік қызметші өзінің жеке мүдделерінен мемлекеттік мүддені жоғары қоюы қажет;

– қабылданған ант ережелерін ешқашан бұзбауы қажет;

– мемлекетке адал қызмет етуі қажет;

– қызметкерлер қызметінде бір субъектіні кемсітушілік элементі болмауы қажет;

– ешқашан өзінің және өз отбасы мүшесінің мүддесі үшін, өзінің қызметтік өкілеттілігін пайдаланып, оларға артықшылық бермеуі тиіс;

– мемлекеттік қызметімен байланысты ешқандай жеке уәде бермеуі тиіс;

– сыбайлас жемқорлықты ашу және мемлекеттік органдарда және басқаларда онымен күресу қажет .

Мемлекеттік құпияларды немесе заңмен қорғалатын өзге де құпияны құрайтын қызметті қоспағанда, қоғамдық пікір мен жариялылықты ескеру қағидасы. Бұл қағиданың негізінде адамгершіліктік-әдептік бастамалар бар. Мемлекеттік қызметі туралы қоғамдық пікір, белгілі болғандай, мемлекеттік органдар мен мемлекеттік қызметшілер қызметінің нақты нәтижелеріне байланысты. Қоғамдық пікірді ескеру, өз кезегінде мемлекеттік орган жетекшісінің және қазымткерлердің барлық сұрақтар бойынша барабар шешім қабылдауын білдіреді. Қоғамдық пікірді ескеру тұрақты түрде жүргізіліп отыратын жалпы мемлекеттік бағдарламалар арқылы, тұрғындардың әртүрлі тобынан мемлекеттік оргын не оның лауазымды тұлғалары бойынша сауалнама жүргізу арқылы жүзеге асырылуы мүмкін.

Мемлекеттің қызметтің жариялылығы(ашықтық) қоғамның демократизациялану процесіне сәйкес келеді және белгілі-бірмөлшерде, мемлекеттік қызметшілер қызметіне әлеуметтік бақылау орнатуға бағытталған.

Ашып айтсақ, мемлекеттік органдар және мемлекеттік қызметшілер қызметі жөнінде ақпараттар(құпия болып табылмайтын) алу мүмкіндігін қамтамасыз ететін мемлекеттік қызметтегі жариялылықпен тікелей байланысты.

Мемлекеттік қызмет жариялық ашықтық қағидасы негізінде ұйымдастырылуы және жүзеге асырылуы қажет. Бұқаралық ақпарат құралдарына, қоғамға мемлекеттік органдардың қызметінің маңызды жақтары ашық болуы қажет. Бұл қоғамдық пікірге және мемлекеттік қызметші имиджәне оң әсерін тигізеді.

Мемлекеттік қызметті жүзеге асырудағы ашықтық бір жағынан мемлекетті басқаруға және қоғамды басқаруға азаматтардың қатысуы қажет ережесімен шартталған, екінші жағынан – мемлекеттік тапсырмаларды шешуде азаматтардың пікірлерінің барлық уақытта ескерілуі қажеттілігінен туындайды.

Мемлекеттік қызмет жүйесінде ашықтықты қамтамасыз ету үшін қажет:

– азаматтар пікірін ескеру механизмін құру қажет;

– азаматтарға, олармен мемлекеттік органға, лауазымды тұлғаға, басқару құрылымына сын айтылған кезде, қауіпсіздіктің құқықтық жағдайларын құру;

– мемлекеттік қызметшілермен өздерінің өкілеттік және құзыреттік міндеттерін орындау процесіндегі бұқаралық ақпарат құралдары арқылы жариялылықты қамтамасыз ету [Дуйсенов Э.Э., 2016, с.75].

Атап өту қажет, мемлекеттік қызметшілердің бақылануы кеңейтілген жариялылықсыз шынайы болмайды. Мемлекеттік қызметтің ешбір жұмыскері бақылаудан, сыннан тыс қалмайды.

Ал мемлекеттік қызметшінің мемлекеттік құпияны сақтауына келетін болсақ, мемлкеттік құпиялар мен заңмен қорғалатын құпиялардың құқықтық режимі Қазақстан Республикасының заңнамасымен реттеледі.

*Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық және әлеуметтік қорғалуы қағидасы*нмемлекет-

тік қызметінің тиімділігін арттыратын жағдайлар туғызуға бағытталған. Бұл қағидамен келесі кепілдер қамтамасыз етіледі: жылсайынғы ақылы демалыс; мемлекеттік қызметшіге және оның отбасы мүшелеріне медициналық қызмет көрсетілу, соның ішінде зейнетке шыққан кезде республикалық бюджет қаражаты есебінен; штаттың қысқартылуына байланысты, мемлекеттік органның таратылуында, қызметкерге байланыссыз жағдайлармен қызметтен босатылғанда қайта оқыту(қайта біліктілік беру); мемлекеттік қызметшіні оның отбасы мүшелерін лауазымдық өкілеттіліктерін атқарумен байланысты, жоғары жалақы алуымен байланысты, көлікпен қамтамасыз етілуіне, байланыс құралдарымен қамтамасыз етілуіне байланысты қорлау, қорқыту, зорлық және т.б. құқыққа қарсы әрекеттерден қорғау;

Мемлекеттік қызметшілердің құқықтық, әлеуметтік, экономикалық қорғалу қағидасы білдіреді:

– басқару персоналының қалыпты жұмыс істеуі үшін қажеттіжағдай жасау, соның ішінде, мемлееттік органдарда компьютер, басқару процесін жылдамдататын, өндірісті күшейтетін, басқару қызметінің нәтижелілігін арттыратын басқа құралдар орнату;

– мемлекеттік қызметші еңбегінің және мемлекеттік қызметтің престижін арттыру;

– жеткілікті деңгейде жоғары жалақы, бонустар белгілеу, сыйақылық төлемдер жүйесін қолдану, үстемеақы, медициналық қазмет көрсету, мемлекеттік сақтандыру, еңбек ету жылдары бойынша зейнетақы мәселелерін шешу.

Бұл қағида басқа да көптеген заң және заңға сәйкес нормативтік актілермен ретеледі.

Президент Қасым-Жомарт Тоқаев Үкіметке жалақысы ең төмен жұмыскерлердің жалақыларын 2019 жылдың 1 маусымынан бастап көтеруді тапсырған болатын. Бұл туралы Қасым-Жомарт Тоқаев өзінің твиттердегі парақшасында жазды. «Үкіметке бюджет саласындағы жалақысы төмен қызметшілердің жалақысын көтеруді 1 шілдеден емес, 1 маусымнан бастау туралы тапсырма бердім. Бұл шешім бір миллионнан астам азаматтық және мемлекеттік қызметшілердің жағдайының жақсаруына тікелей әсер етеді», деп 2019 жылдың 22 наурызында жазған Президент [Тоқаев Қ-Ж, 2019].

Мәні бірдей жұмыстарды орындағаны үшін еңбекақыны тең төлеу қағидасы Қазақстанның мемлекеттік қызметшілері үшін маңызды кепіл болып табылады.

Қазақстан Республикасының Конституциясының 24-бабының 2-тармағында: «әркім де еңбегі үшін ешқандай кемсітушіліксіз сый ақыға құқылы»[1] деп жазылған. Сәйкесінше, мәні бірдей еңбекке тең еңбекақы төленуі қажет. Бұл конституциялық норма халықаралық құқықтық актілерді бірқатарында белгіленген.

Қорыта келе, бұл қағидаларды жүзеге асырудағы маңызды сәт – ол мемлекеттік басқару персоналының тұрақтандырылуының қажеттілігі мен мирасқорлықты сақтау және кәсіби құзыреттілікті жоғарылату, мемлекеттік қызметкерлер қызметінің тиімділігін арттыру мақсатында тұрақты түрде жаңартылып отыру арасындағы теңгерімді сақтауды айта кету қажет.

1 «Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]: Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 года. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_/ свободный.(Дата обращения: 06.02.2020).

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дуйсенов Э.Э. «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қызметі туралы» заңына түсіндірме (бап бойынша). Бас.2-ші, -өзгерістермен.– Алматы, «Асыл кітап» 2016.-340 б.
2. Дуйсенов, Э.Э. Правовые проблемы реформирования государственного управления.: дисс... докт. юрид. Наук 12.00.01/ Дуйсенов Эркин Эрманович. – Алматы, 2003. – 300с.
3. Имашев Б.Е., Жарылқапова Г. П. Кәсіпкерлердің құқық бұзушылықтарына қарсы тұрудың ұйымдық шаралары. // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Халықаралық ғылыми-көпшілік журнал. – Астана 2017. №6 (50). С.102-108.
4. Культемирова Л.Т. Организационно-првовые основы формирования служебной карьеры государственных служащих Республики Казахстан. // Сборник статей Международной научно-практической конференции в рамках Сапаргалиевских чтений на тему «Актуальные вопросы реализации Концепции правовой политики РК (период с 2010 до 2020 года) Ответственный редактор Г.А. Алибаева – Алматы, 2019. – С. 147-152.
5. Назарбаев Н.Ә. «Қазақстан–2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Стратегиясы. Алматы, 2012. [Электронный ресурс]: «Қазақстан–2050: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Стратегиясы. от 14 декабря 2012года. Доступ из Информационно-правовой системы нормативных правовых актов РК «Әділет». Режим доступа: URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K1200002050/ свободный. (Дата обращения: 10.02.2020).
6. Назарбаев Н.Ә. Ең бастысы – елге қызмет ету! Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://www.astana-akshamy.kz/eng-bastysy-elge-qyzmet-etu /(Дата обращения: 10.02.2020).
7. Тоқаев Қ-Ж. «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахс-

тана»: Послание К.-Ж. К.Токаева народу Казахстана от 02.09.2019года. [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: //http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-kasym-zhomart-tokaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy. (Дата обращения: 06.02.2020).
8. Тоқаев Қ-Ж. Ең төменгі жалақыны 1 маусымнан бастап көтеруді тапсырды. [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://egemen.kz/article/186004-qtoqaev-enh-tomengi- dgalaqyny-1-mausymnan-bastap-koterudi-tapsyrdy (Дата обращения: 06.02.2020).
9. Меритократия. [Электронный ресурс]: Режим доступа: URL: https://kk.wikipedia.org/wiki/. Уикипедия — ашық энциклопедиясынан алынған мәлімет.
10. Уваров В.Н. Государственная служба и управление. Петропавловск, «Северо-Казахстанская юридическая академия», 2004. -416с.

УДК 342.7(574)

Баймаханова Дина Муратовна
д.ю.н., профессор,
кафедра ТГП, конституционального и административного права,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

Тусупова Алмагуль Жагалтаевна
к.ю.н., доцент,
кафедра международного права,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

ПРАКТИЧЕСКАЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ КАЗНУ ИМЕНИ АЛЬ-ФАРАБИ ПО БОРЬБЕ С КОРРУПЦИЕЙ

Мазмұндама. Заң үстемдігінің басты ерекшеліктерінің бірі – жоғары құқықтық мәдениет және өз азаматтарының әділеттілік сезімі. Осыған орай Мемлекет басшысы Қазақстан халқына Жолдауындағы барлық Президенттің Жолдауында халықтың құқықтық ағарту, құқықтық тәрбиелеу деңгейін жүйелі түрде арттыру және осындай әлеуметтік зұлымдықпен күресу міндеті тұр. Атындағы ҚазҰУ әл-Фараби түрлі бағыттардағы сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, соның ішінде оқулықтар мен монографиялар мен іс-шараларды әзірлеу жұмыстарын жүргізеді.

Түйін сөздер: сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлыққа қарсы іс-қимыл, мемлекет, мемлекет, қоғам, мемлекеттік қызмет.

Аннотация. Одним из основных признаков правового государства является высокая правовая культура и развитое правосознание его граждан. В этой связи Главой государства во всех Посланиях Президента народу Казахстана поставлена задача систематически поднимать уровень правосознания, правового воспитания населения и вести борьбу с таким социальным злом, как коррупция. КазНУ им. аль-Фараби осуществляет деятельность по противодействию коррупции по разным направлениям, включая разработку учебников и монографий и проведение мероприятий.

Ключевые слова: коррупция, противодействие коррупции, государство, общество, государственная служба**.**

Annotation. One of the main features of the rule of law is a high legal culture and developed legal awareness of its citizens. In this regard, the Head of State in all the President's Addresses to the people of Kazakhstan is tasked to systematically raise the level of legal awareness, legal education of the population and fight against such a social evil as corruption. KazNU named after al-Farabi carries out activities to combat corruption in various areas, including the development of textbooks and monographs and host events

Keywords: corruption, anti-corruption, state, society, public service.

ВВЕДЕНИЕ

Конституция Республики Казахстан закрепляет, что Казахстан является демократическим, правовым и социальным государством. Одним из основных препятствий утверждения правовой государственности является такое социальное зло, как коррупция. В связи с этим Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым в своих Посланиях народу Казахстана в числе задач, стоящих перед страной в эпоху Четвертой промышленной революции, названа борьба с коррупцией и обеспечение верховенства закона. Елбасы подчеркнул важность превентивной борьбы с коррупцией, необходимость институциональных преобразований судебной и правоохранительной систем, значимость работы по укреплению гарантий конституционных прав граждан, необходимость развивать правовую культуру и правовое сознание граждан [Назарбаев Н.А., 2018].

Действующий Президент РК Касым-Жомарт Токаев в своем Послании народу Казахстана 2 сентября 2019 года «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» отметил, что с повестки дня не сходит вопрос системной борьбы с коррупцией [Токаев К-Ж.К., 2019].

Казахский национальный университет имени аль-Фараби, являясь ведущим ВУЗом Республики, осуществляет подготовку высококвалифицированных кадров по широкому спектру специальностей, отвечающих требованиям и вызо-

вам быстроменяющегося современного общества. КазНУ в числе своих основных задач видит воспитание в своих студентах, магистрантах и докторантах высокой гражданской ответственности, четкой жизненной позиции и лучших человеческих качеств. Профессорско-преподавательский состав КазНУ, обучающиеся проводят широкий комплекс мероприятий по противодействию коррупции в системе образования, по формированию антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания, по укреплению «нулевой терпимости» ко всем проявлениям коррупции. Эта деятельность осуществляется по нескольким направлениям.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Молодежный ресурсный центр Казахского Национального университета им. аль-Фараби «Керемет» в рамках проекта «Общественная приемная «Гражданский контроль» с 2017 по 2019 год по социальному заказу Агентства по противодействию коррупции Республики Казахстан проводил большую работу по профилактике и противодействию коррупции. Активную поддержку Молодежному ресурсному центру «Керемет» осуществляли преподаватели кафедры Теории и истории государства и права, конституционного и административного права и студенты юридического факультета.

Главной целью проекта «Общественная приемная «Гражданский контроль» являлись организация и проведение комплекса мероприятий по противодействию коррупции, формирование в обществе и в сознании граждан РК антикоррупционной правовой культуры. Основными задачами, которые ставили перед собой участники проекта, являлись искоренение причин и условий для ее проявлений в разных сферах жизни государства и общества, а также проведение целого комплекса мероприятий превентивного характера, направленных на создание «нулевой терпимости» к коррупции, как у государственных чиновников, так и у представителей неправительственного сектора и рядовых граждан страны.

В КазНУ силами преподавателей и студентов юридического факультета образована Общественная приемная «Гражданский контроль», которая функционирует ежедневно с 9.00 до 17.00.

В КазНУ имени аль-Фараби в апреле 2018 года был образован антикоррупционный Проектный офис «SANALY URPAQ» как пилотный проект в рамках Научного образовательного кластера по формированию антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания, а также Лаборатория антикоррупционных технологий.

Проектный офис «SANALY URPAQ» в экспериментальном режиме апробировал систему антикоррупционного мониторинга на базе КазНУ имени аль-Фараби. Всего им было охвачено более 16 тысяч студентов и преподавателей ведущего ВУЗа страны. Методология мониторинга включает серию опросов на основе массового и выборочного анкетирования, которое проводится на темы: «Преподаватель глазами студентов», «Преподаватель глазами коллег», «Оценка удовлетворенности студентов», «Университет глазами выпускников», «Индекс восприятия коррупции». В совокупности эти анкеты составили единую систему оценки состояния и эффективности антикоррупционной политики в университете. Основой мониторинга явились практические разработки КазНУ, которые апробировались в течении 7 лет в рамках проекта «Университет вне коррупции».

Мониторинг позволяет выявить индекс восприятия коррупции и оценить такие важные параметры антикоррупционной политики ВУЗа как соответствие преподавателей профессиональным требованиям и нормам Кодекса корпоративной культуры, степень прозрачности и открытости образовательного и воспитательного процессов, объективность учебных оценок, удовлетворенность качеством предоставляемых образовательных услуг, а также уровень распространения недобросовестных практик среди студентов, преподавателей и сотрудников.

По результатам мониторинга был составлен антикоррупционный рейтинг факультетов и кафедр КазНУ имени аль-Фараби, итоги которого были широко обсуждены на заседании Ученого совета КазНУ. Как подчеркнул руководитель Проектного офиса «SANALY URPAQ» К.А. Токушев, подобные социологические исследования должны проводиться во всех высших учебных заведениях, поскольку они помогают вырабатывать конкретные меры по профилактике и противодействию коррупции. Проектным офисом «SANALY URPAQ» опыт проведения мониторинга будет рекомендован ВУЗам города Алматы [Г.Р.Усеинова, А.С.Ибраева, Д.М.Баймаханова. С.А.Сартаев, 2017, с.127-128].

Проектный офис «SANALY URPAQ» в числе многих направлений своей деятельности проводит научные, научно-практические мероприятия с участием известных ученых, педагогов, практических работников, представителей государственных органов и общественности с целью обсуждения актуальных проблем противодействия и профилактики коррупционных проявлений.

Кафедра теории и истории и государства и права, конституционного и административного права Казахского Национального университета имени аль-Фараби совместно с Департаментом Агентства по противодействию коррупции города Алматы, общественной приемной «Гражданский контроль» и Проектным офисом «SANALY URPAQ» провела международную научно-практическую онлайн-конференцию на тему: «Правовые и управленческие механизмы антикоррупционной деятельности в сфере образования

(национальный и зарубежный опыт)». На конференции в онлайн-режиме были обсуждены следующие проблемы: противодействие коррупции в сфере высшего образования; зарубежный опыт антикоррупционной деятельности в сфере образования; взаимодействие государства и институтов гражданского общества в сфере противодействия коррупции; противодействие коррупции при осуществлении государственных закупок в сфере образования; правовые аспекты антикоррупционной деятельности.

В конференции приняли участие ведущие ученые-юристы, историки, философы следующих ВУЗов страны: КазНУ им. аль-Фараби, КазНПУ им. Абая, Академия правосудия при Верховном Суде Республики Казахстан, Международный университет информационных технологий, Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, Евразийская юридическая академия им. Д.А. Кунаева, Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан (Кзыл-ординский филиал). В числе зарубежных участников международной научно-практической онлайн-конференции были Чеченский государственный университет (Российская Федерация) и Академия Управления при Президенте Кыргызской Республики (Кыргызстан). В своем выступлении модератор онлайн-конференции, профессор А.С. Ибраева подчеркнула важность цифровизации государственного управления и предоставления услуг населению, как фактора противодействия коррупции и отметила положительный эффект распределения грантов по результатам ЕНТ на конкурсной основе. Профессор Б.Х. Толеубекова, рассматривая положительный опыт зарубежных стран в борьбе с коррупцией, показала хорошие результаты антикоррупционной деятельности в ходе предоставления бесплатного высшего образования в рамках проекта «Интеллектуальная нация» в Японии. Также Б.Х. Толеубекова, опираясь на опыт Российской Федерации, высказала предложение о том, что за коррупционные правонарушения должна быть предусмотрена только уголовная ответственность. Профессор Ж.Д. Бусурманов призвал в рамках Программы «Рухани жангыру. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания», инициированной Первым Президентом Республики Казахстан Н.А. Назарбаевым, разработать Кодекс чести нации, где отразить цели, задачи, основные национальные приоритеты и направления реформирования сознания каждого гражданина РК в деле противодействия коррупции. Профессор Э.Э. Дуйсенов в своем выступлении высказал предложение лишать гражданства чиновников, занимавших высокие государственные посты и привлеченных за коррупционные правонарушения.

По итогам международной научно-практической онлайн-конференции были разработаны и приняты следующие предложения и рекомендации:

1. Признать положительным опыт организации Проектного офиса «SANALY URPAQ» в Казахском Национальном Университете имени аль-Фараби и взять его за образец в организации подобных офисах в других высших учебных заведениях страны.

2. Способствовать формированию у преподавателей и обучающихся «нулевой» терпимости к коррупционным проявлениям, развивать антикоррупционную культуру и антикоррупционное сознание.

3. Развивать антикоррупционные технологии на всех стадиях образовательного процесса от младших классов школы до послевузовского образования.

4. Разработать специальные обучающие антикоррупционные курсы для школьников в рамках предмета «Человек-Общество-Право», Основы права, а также факультативные курсы для разного школьного возраста в игровой форме, начиная с первого класса школы.

5. Разработать специальные антикоррупционные курсы для студентов и магистрантов в ВУЗах, которые будут охватывать политико-правовые основы антикоррупционной деятельности, ее основные направления, раскрывать положения Кодекса чести студентов и преподавателей.

6. Разработать специальные учебные пособия для студентов и магистрантов, раскрывающие: основные положения программы «Рухани жаңғыру» и других трудов Елбасы Н.А. Назарбаева; основные положения Антикоррупционной Стратегии Республики Казахстан на 2015-2025гг.; правовые основы антикоррупционной политики в Республике Казахстан; основные направления антикоррупционной деятельности по формированию антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания; виды ответственности за антикоррупционные правонарушения; меры профилактики коррупционных проявлений.

7. Разработать учебники по факультативным курсам для школы и специальный раздел в учебник «Человек-Общество-Право» для 10-11 классов и в учебник по Основам права.

8. Разработать специальные курсы антикоррупционной направленности и соответствующие учебные пособия для послевузовского образования.

Международная научно-практическая онлайн-конференция «Правовые управленческие механизмы антикоррупционной деятельности в сфере образования (национальный и зарубежный опыт)», проведенная КазНУ имени аль-Фараби совместно с Департаментом Агентства по противодействию коррупции города Алматы, общественной приемной «Гражданский контроль» и Проектным офисом «SANALY URPAQ», наглядно проиллюстрировала активную граж-

данскую позицию представителей ВУЗовской общественности, преподавателей и студентов в деле противодействия коррупции.

Еще одним важным мероприятием по противодействию коррупции являлся городской круглый стол на тему: «Проблемы обеспечения добросовестности судебных исполнителей в условиях их доступа к сведениям, составляющим коммерческую, банковскую и иную охраняемую законом тайну». На мероприятии были обсуждены вопросы деятельности государственных и частых судебных исполнителей, а также отрицательные результаты правовой статистики коррупционных правонарушений в этой сфере и меры по расширению состава частных судебных исполнителей при параллельном сокращении государственных судебных исполнителей.

В данном мероприятии приняли участие представители департамента юстиции по г. Алматы, представители департамента госдоходов по г. Алматы, представители банков, государственные и частные судебные исполнители, ученые-правоведы, руководитель и сотрудники «Молодежного ресурсного центра «Керемет» Казахского Национального университета имени аль-Фараби и студенты.

В своем выступлении руководитель общественной приемной «Гражданский контроль» ОО «Молодежный ресурсный центр Казахского Национального университета имени аль-Фараби «Керемет» Аскеров А.А. отметил, что необходимо постоянно развивать и укреплять принцип добросовестности судебных исполнителей в условиях их доступа к сведениям, составляющим предусмотренную законом тайну для того, чтобы повысить доверие граждан к государственным структурам.

Частный судебный исполнитель города Алматы Ибраев А.С. отметил, что вопросы проблемы обеспечения добросовестности судебных исполнителей в условиях их доступа к сведениям, составляющим коммерческую, банковскую и иную охраняемую законом тайну очень актуальны в современный период.

По итогам круглого стола были разработаны и приняты предложения и рекомендации по совершенствованию действующего законодательства в данной области:

– необходимо оптимизировать систему профессиональной подготовки специалистов, так как значительную проблему составляют вопросы кадрового состава, недостаточного уровня квалификации судебных исполнителей и отсутствие их материальной заинтересованности.

– необходимо активно использовать зарубежный опыт исполнительного производства. Для нормального функционирования всей системы исполнительного производства необходимо обязательное и своевременное совершения исполнительных действий и высокого профессионализма.

– для повышения эффективности системы исполнительного производства необходимо повысить статус судебных исполнителей. В связи с этим необходимо разработать и внести в законодательство ряд норм, предусматривающих жесткие санкции в отношении лиц, уклоняющихся от исполнения судебных решений;

– в целях реализации принципа открытости и прозрачности осуществления исполительного производства необходимо обеспечить прозрачность деятельности судебных исполнителей, законодательно и четко определив порядок работы с документами от начала поступления исполнительного листа до его исполнения, устранив несоответствия как внутри самой законодательной базы по исполнительному производству, так и ее несоответствия с другими нормативными правовыми актами Республики Казахстан.

Круглый стол о проблемх добросовестности судебных исполнителей в условиях их доступа к сведениям, составляющим коммерческую, банковскую и иную охраняемую законом тайну, проведенный Общественной приемной «Гражданский контроль» наглядно показал заинтересованность представителей государственных органов, других институтов гражданского общества, ВУЗовской общественности в решении проблем противодействия коррупции в указанной сфере.

Кафедра теории и истории и государства и права, конституционного и административного права Казахского Национального университета имени аль-Фараби совместно с Департаментом Агентства по противодействию коррупции города Алматы и общественной приемной «Гражданский контроль» провела еще одно важное мероприятие, направленное на борьбу с коррупцией, круглый стол на тему: «Об основных подходах внедрения принципа меритократии в кадровую политику бюджетных организаций и национальных компаний в Республике Казахстан как фактора противодействия коррупции».

На круглом столе были обсуждены следующие проблемы: внедрение принципа меритократии как одно из направлений реформирования кадровой политики в Республике Казахстан; роль принципа меритократии в совершенствовании системы найма, подготовки и продвижения кадров в государственных органах, бюджетных организациях и национальных компаниях в РК и противодействие коррупции; принцип меритократии как один из факторов противодействия коррупции в кадровой политике; правовые аспекты использования принципа меритократии при формировании корпуса государственных служащих и работников национальных компаний; проблемы и перспективы использования опыта внедрения принципа меритократии в кадровой политике в странах дальнего и ближнего зарубежья.

В работе круглого стола приняли участие ведущие ученые-юристы ВУЗов страны, а также практические работники Управления кадров НАО

«Государственная корпорация «Правительство для граждан» по городу Алматы и представители Алмалинской прокуратуры города Алматы.

В дискуссии, состоявшейся на круглом столе, были высказаны интересные выводы и предложения. Профессор Э.Э. Дуйсенов подчеркнул, что принцип меритократии надо толковать более широко, не только как принцип занятия руководящих должностей служащими, имеющими специальную подготовку и квалификацию. Этот принцип означает также несменяемость кадров, то есть приход нового начальника не означает смену «всей команды». Как подчеркнул профессор Э.Э. Дуйсенов «система добычи» (система прихода нового начальника со «своей командой») в современный период времени может быть оправдана только в странах с высоким уровнем правовой культуры. В Казахстане же на современном этапе развития более эффективна «система заслуг» как основной принцип кадровой политики.

Профессор К.С. Айтхожин отметил, что, решая задачи борьбы с коррупцией надо одновременно решать экономические проблемы, проблемы формирования антикоррупционной морали и повышения уровня правовой культуры населения. То есть все эти проблемы взаимосвязаны и не могут решаться друг без друга. Профессор Д.К. Нурпеисов подчеркнул, что коррупция – это явление, представляющее угрозу национальной безопасности Республики Казахстан, формирует у населения негативное отношение к государственной власти, способствует развитию правового нигилизма и ведет к резкой поляризации общества. Для борьбы с коррупцией нужно установить четкие законодательные ограничения для чиновников и последовательно внедрять принцип меритократии в кадровую политику.

В рамках дискуссии участники круглого стола подчеркнули важность внедрения принципа меритократии в кадровую политику для достижения наивысшей эффективности работы государственных органов, бюджетных организаций и национальных компаний, и его значение для противодействия коррупции. По итогам круглого стола были разработаны и приняты следующие предложения и рекомендации:

• Поддержать необходимость разработки современных Стандартов по всем основным профессиям, закрепляющим, какими специальными знаниями, навыками и компетенциями должны обладать работники.

• Шире пропагандировать высокий статус и высокую репутацию государственный службы и статус работников национальных компаний.

• Признать приоритетным следующее направление реформы кадровой политики в РК: улучшение системы найма, подготовки и продвижения кадров.

• Признать важность принципа меритократии на этапе обязательного конкурсного отбора при проведении кадровой политики в государственных органах, бюджетных организациях и национальных компаниях.

• Обратить внимание на важность новой системы оплаты труда государственных служащих на основе факторно-балльной шкалы, что будет способствовать сокращению диспропорции в окладах, учитывать характер работы, ее эффективность.

• Подчеркнуть важность принципа меритократии при учете и стимулировании саморазвития, самосовершенствования, повышения квалификации и уровня своих знаний работниками и служащими.

• Шире пропагандировать преимущества меритократии в карьерном росте работников бюджетных организации и национальных компаний.

• Шире пропагандировать значение и роль принципа меритократии при проведении эффективной кадровой политики и улучшении системы управления человеческим капиталом в системе государственной и муниципальной службы.

• Шире использовать возможности меритократии в кадровой политике для противодействия коррупции во всех ее проявлениях.

• Более активно использовать преимущества цифровизации государственного управления и проведения кадровой политики как одного из направлений противодействия коррупции.

• Развивать способы, позволяющие внедрять прозрачность государственных органов, бюджетных организаций и национальных компаний перед гражданами.

• Способствовать формированию у работников и работодателей «нулевой» терпимости к коррупционным проявлениям, развивать антикоррупционную культуру и антикоррупционное сознание.

• Самая мощная борьба с коррупцией – это гласность. Если СМИ активно будут говорить об этом и каждый сигнал не останется без рассмотрения, тогда борьбу с коррупцией можно считать успешной.

• Обращать особое внимание на воспитание, этику, общепризнанную систему ценностей при проведении кадровой политики. Формировать в сознании граждан положение о том, что незаконное обогащение с использованием служебного положения абсолютно недопустимо.

• Начинать формировать антикоррупционную культуру и антикоррупционное сознание будущих работников со студенческой скамьи. Рекомендовать ВУЗам внести в учебный план в качестве обязательных предметов специальные антикоррупционные курсы для студентов и магистрантов. В рамках подобных курсов изучать политико-правовые основы антикоррупционной деятельности, ее основные направления, раскрывать положения Кодекса чести студентов и преподавателей.

• Активно использовать зарубежный опыт внедрения принципа меритократии в кадровую политику как фактор противодействия коррупции.

Круглый стол «Об основных подходах внедрения принципа меритократии в кадровую политику бюджетных организаций и национальных компаний в Республике Казахстан как фактора противодействия коррупции», проведенный КазНУ имени аль-Фараби выпукло отразил гражданскую позицию представителей ВУЗовской общественности, преподавателей и студентов, в деле противодействия коррупции и внедрения принципа меритократии в деятельность государственного аппарата.

Вопросы противодействия коррупции – это проблемы, которые волнуют не только взрослых граждан нашей страны, это зло обсуждается и дискутируется и в молодежной среде. В КазНУ имени аль-Фараби состоялся семинар на тему: «Формирование антикоррупционной культуры среди молодежи. Справедливость. Доверие. Развитие». Организаторами семинара явилась кафедра Теории и истории государства и права, конституционного и административного права юридического факультета КазНУ. Кроме преподавателей кафедры в обсуждении приняли участие студенты, магистранты и докторанты юридического факультета.

Выступая перед студентами, профессор Ибраева А.С. отметила, что одной из важнейших задач, стоящих перед суверенным Казахстаном, является противодействие такому общественному злу, как коррупция. Коррупция – это проблема, разъедающая государственный механизм изнутри, мешающая поступательному развитию страны [Ибраева А.С., 2018, с.38]. Как сказал Елбасы Назарбаев Н.А.: «Государство и общество должны единым фронтом выступить против коррупции. Коррупция – не просто правонарушение. Она подрывает веру в эффективность государства и является прямой угрозой национальной безопасности». [Назарбаев Н.А., 2017] В рамках противодействия коррупции одним из важнейших направлений работы является формирование антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания молодежи.

В деле борьбы с коррупцией, формирования антикоррупционной культуры молодежи большую роль играет студенческая молодежь и учащиеся. В КазНУ накоплен большой опыт по привлечению обучающихся к работе Общественной приемной Гражданский контроль и Проектного офиса «SANALY URPAQ». Однако, официальными мероприятиями, проводимыми для достижения искомой цели, ограничиваться нельзя. Каждый гражданин, каждый студент и преподаватель должен начинать противодействие коррупции с себя, заниматься саморазвитием, самообразованием и самовоспитанием, изучать антикоррупционное законодательство и принимать активное участие в жизни гражданского общества Казахстана.

В дискуссии о путях формирования антикоррупционной культуры молодежи приняли активное участие студенты юридического факультета, которые поделились опытом Проектного офиса «SANALY URPAQ» в проведении анкетирования студентов по вопросам борьбы с коррупционными практиками в образовании на примере КазНУ, а также затронули проблемы борьбы с правовым нигилизмом, цинизмом и равнодушием в среде молодежи. Студенты делились своими мыслями о преодолении проблемы «молодых циников», не наделенных чувством патриотизма и заботы о будущем своей Родины. Выступающие показали свою активную гражданскую позицию и свое неравнодушие к проблемам противодействия коррупции и важности формирования антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания с молодых лет.

Кроме вышеназванных направлений противодействия коррупции преподаватели КазНУ активно занимаются разработкой и изданием учебной и монографической литературы для магистрантов, студентов, учащихся средних образовательных учреждений. Преподавателями кафедры ТГП, конституционного и административного права юридического факультета КазНУ им. аль-Фараби был подготовлен и презентован первый в Республике электронный учебник «Основы противодействия коррупции в РК», а также издана монография «Формирование антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания: проблемы теории и практики».

Преподаватели факультета международных отношений КазНУ им. аль-Фараби также активно готовят учебную и методическую литературу, посвященную противодействию коррупции. Так, к.ю.н., ведущим доцентом кафедры международного права Самалдыковым М.К подготовлены и изданы Курс лекций «Правовые основы противодействия коррупции» и Практикум «Правовые основы противодействия коррупции» на трех языках (рус., каз., англ.), в которых раскрываются организационно-правовые основы предупреждения коррупции и борьбы с ней, правовые основы предотвращения и урегулирования конфликта интересов на государственной службе, административно-правовые и уголовно-правовые меры борьбы с коррупционными правонарушениями, международно-правовое регулирование противодействия коррупции, а также законодательство и опыт противодействия коррупции в некоторых зарубежных странах [Самалдыков М.К., 2019, С.3]. Важность и ценность изданных книг в получении новых знаний, правового просвещения, а также в воспитании и духовного развития молодежи в предупреждении и профилактике коррупционных правонарушений во всех сферах деятельности не вызывает сомнений.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Противодействие коррупции является одной из важнейших задач формирования правовой, демократической государственности в Казахстане. Все государственные органы, общественные объединения, институты гражданского общества, сознательные граждане должны вносить свой посильный вклад в решение этой непростой проблемы. КазНУ им. аль-Фараби осуществляет работу по противодействию коррупции планомерно по многим направлениям. Вышеприведенные мероприятия, разработка монографической и учебной литературы иллюстрирует решимость профессорско-преподавательского состава и обучающихся искоренить это зло в ВУЗовской среде, в процессе преподавания и обучения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. А.С. Ибраева. Проблемы и перспективы противодействия коррупции: проблемы развития теории и практики// Материалы научно-практической конференции «Проблемы и перспективы противодействия коррупции в РК». – 2018. – 138с.

2. Назарбаев Н.А. Рост благосостояния казахстанцев: повышение доходов и качества жизни. Послание Президента РК народу Казахстана 5 октября 2018 года. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-prezidenta-respubliki-kazahstan-nnazarbaeva-narodu-kazahstana-5-oktyabrya-2018-g

3. Назарбаев Н.А. Взгляд в будущее: модернизация общественного сознания. – https://www.akorda.kz/ru/events/akorda_news/press_conferences/statya-glavy-gosudarstva-vzglyad-v-budushchee-modernizaciya-obshchestvennogo-soznaniya

4. Самалдыков М.К. Правовые основы противодействия коррупции: курс лекций/М.К. Самалдыков. – Алматы: Казак Университеті, 2019. – 174с.

5. Токаев К-Ж. К. Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана. Послание Президента РК народу Казахстана 2 сентября 2019 года. https://www.akorda.kz/ru/addresses/addresses_of_president/poslanie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-narodu-kazahstana

6. Формирование антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания: проблемы теории и практики: коллективная монография / Г.Р.Усеинова, А.С.Ибраева, Д.М.Баймаханова. С.А.Сартаев; на трех языках (рус., каз., англ.) под общ. ред. С.С.Сартаева. – Алматы: Казак Университеті, 2017. – С.127-128.

МРНТИ 10.15.33

Баймаханова Дина Муратовна
д.ю.н., профессор,
кафедра теории и истории государства и права,
конституционного и административного права,
КазНУ имени аль-Фараби,
Алматы, Қазақстан
E-mail: dina_405@mail.ru

Сманова Акмарал Бахтияровна
к.ю.н., и.о. доцента,
кафедра теории и истории государства и права,
конституционного и административного права
КазНУ имени аль-Фараби,
Алматы, Қазақстан
E-mail: akmaralbahtyar@gmail.com

ПРАВОВЫЕ ОСОБЕННОСТИ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНСТИТУЦИОННОГО СОВЕТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН: ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ И ПРАКТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ

Аннотация. Мақала мемлекетіміздің ең негізгі құқықтық актісі Конституция нормаларының жүзеге асырылуын қадағалайтын негізгі орган ретінде Қазақстан Республикасы Конституциялық Кеңесі қызметінің ерекшелігіне көңіл бөлінген. Қазақстан Республикасының Конституциялық Кеңесі өз өкілеттігін жүзеге асыру кезінде дербес және мемлекеттік органдарға, ұйымдарға, лауазымды адамдар мен азаматтарға тәуелсіз, Республика Конституциясына ғана бағынады әрі саяси және өзге себептерді негізге ала алмайды, сондай-ақ қолданылып жүрген заңдарды басшылыққа ала отырып, өз өкілеттігін жүзеге асырады.

Түйін сөздер: конституция, нормативтік акт, құқықтық акт, құқық, міндеттер, мемлекеттік орган.

Аннотация. Данная статья раскрывает специфику деятельности Конституционного Совета Республики Казахстан, как основного органа ведущий контроль над исполнением норм главного правового акта государства Конституции. Конституционный Совет Республики Казахстан при осуществлении своих полномочий самостоятелен и независим от государственных органов, организаций, должностных лиц и граждан, подчиняется только Конституции Республики и не может исходить из политических и иных мотивов, а также осуществляет свои полномочия, руководствуясь действующим законодательством.

Ключевые слова: конституция, нормативный акт, правовой акт, права, обязанности, государственный орган.

Abstract. This article reveals the specifics of the activities of the constitutional Council of the Republic of Kazakhstan, as the main body responsible for monitoring the implementation of the main legal act of the state of the Constitution. The constitutional Council of the Republic of Kazakhstan, when exercising its powers, is independent and independent from state bodies, organizations, officials and citizens, is subject only to the Constitution of the Republic and cannot proceed from political or other motives, and also exercises its powers in accordance with the current legislation.

Keywords: Constitution, normative act, legal act, rights, obligations, state body.

2019 год явился для Казахстана поворотным моментом в его истории. Как отмечено в Послании Конституционного Совета РК «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан», « в Казахстане имел место плавный процесс передачи верховной власти» [Послание Конституционного Совета РК «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» (оглашено на совместном заседании Палат Парламента РК, 20 июня 2019 года)] от Первого Президента РК – Лидера нации Н.А. Назарбаева к Председателю Сената Парламента РК К-Ж. Токаеву, который 9 июня 2019 года на внеочередных выборах был избран Президентом Республики Казахстан. Как неоднократно подчеркивал Касым-Жомарт Токаев, главным вектором его политики как Президента страны, является продолжение курса Первого Президента РК, Елбасы Н.А.Назарбаева на проведение широкомасштабных экономических, политических, социальных преобразований всех сторон жизни казахстанского общества, вызванных требованиями современного мира. В Послании Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана

«Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» был сделан особый акцент: «Наш фундаментальный принцип: успешные экономические реформы уже невозможны без модернизации общественно-политической жизни страны. «Сильный Президент – влиятельный Парламент – подотчетное Правительство». Это еще не свершившийся факт, а цель, к которой мы должны двигаться ускоренными темпами» [Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана»].

И первый Президент РК – Елбасы Н.А.Назарбаев, и действующий Президент РК К-Ж.Токаев в своих выступлениях и трудах неоднократно подчеркивали, что Казахстан строит правовое государство, основанное на принципе законности и верховенства Конституции РК. Как утвверждает известный казахстанский ученый-государствовед И.И.Рогов регулятивный потенциал действующей Конституции сегодня далеко не исчерпан. Основы конституционного строя РК, права и свободы человека и гражданина, формы собственности, зафиксированные в Конституции, учитывают долговременные потребности и исторические тенденции развития нашей страны. На ее базе функционирует национальное законодательство, создаются и эволюционизируют государственные и общественные институты. И в этом непрерывном процессе очень важно создавать все необходимые условия для формирования конституционной практики, отвечающей букве и духу ОсновногоЗакона, обеспечивать реальное действие конституционных норм, их единообразное применение [Рогов И.И., 2015, с. 18].

Одним из институциональных компонентов развивающегося конституционализма в суверенном Казахстане, важнейшим элементом механизма защиты Конституции, обеспечения соответствия ей всех правовых актов в РК является Конституционный Совет – орган конституционного контроля. Совершенствование его деятельности рассматривается как одно из направлений построения правового, демократического, социального государства. Поэтому исследование природы, специфики и особенностей актов Конституционного Совета РК представляет значительный научный и практический интерес [Рогов И.И., 2015, с. 98-99]. Не менее важным, на наш взгляд, представляется анализ решений Конституционного Совета РК по вопросам основ конституционного строя, прав и свобод человека и гражданина, и других проблем.

Одним из институциональных компонентов развивающегося конституционализма в суверенном Казахстане, важнейшим элементом механизма защиты Конституции, обеспечения соответствия ей всех правовых актов в РК является Конституционный Совет – орган конституционного контроля. Совершенствование его деятельности рассматривается как одно из направлений построения правового, демократического, социального государства. Вопрос о том, относятся ли решения органа конституционного контроля к числу источников права, носят ли постановления Конституционного Совета и конституционных судов других государств нормативный характер, является в литературе дискуссионным.

Как отмечает известный российский конституционалист Авакьян С.А., существующие подходы к этой проблеме диаметрально противоположны: согласно одному подходу, конституционные суды – это органы только правоприменения, которые не создают новых норм права; согласно другому, наряду с правоприменением конституционные суды занимаются также правотворчеством, т.е. многие их решения имеют нормативное значение, становятся источниками права, в том числе и конституционного права. В связи с этим известный российский исследователь Н.В. Витрук со всей определенностью отмечает: «Решения и содержащиеся в них правовые позиции Конституционного Суда Российской Федерации являются источником конституционного права, дополняют его содержание» [Витрук Н.В., 2001].

Второй подход представляется более рациональным уже потому, что в общем плане выполнение субъектами права задач правоприменения отнюдь не исключает их правотворческой деятельности [Авакьян С.А., 2015, с. 382].

В.А. Кряжков подчеркивает: «Решения Конституционного Суда занимают специфическое место в системе правовых актов. Они не могут быть отнесены ни к правоприменительным, ни к нормоустанавливающим актам; в них сочетаются качества того и другого» [Кряжков В.А., 1998].

Обосновывая свою позицию по данному вопросу, профессор Авакьян С.А. отмечает, что с оценкой роли конституционных судов как творцов права (т.е. новых правовых норм) нельзя не согласится. Но многое, конечно, связано с методами и внешним оформлением данной функции конституционных судов. На встрече болгарских и российских практиков и ученых в Софии в рамках Болгарско – российского юридического клуба в ноябре 2003 г. в своем докладе известный болгарский ученый Н. Неновский справедливо отметил, что решениям конституционных судов не свойственен типичный способ оформления нормативных актов, принятый в современных правовых системах. Вероятно, типологию нормативного регулирования общественных отношений нельзя распространять на акты конституционных судов. Следовательно, акт конституционного суда не может выглядеть как закон с его формальными внутренними характеристиками – статьями, параграфами, главами, разделами и т.д. Да и цель у акта конституционного право-

судия иная, однако, принципиально это мало что меняет.

Видимо, речь надо вести о другом – о нормативном, и в этом плане о конструктивном, значении актов конституционных судов, об их влиянии на развитие общественных отношений, поскольку после появления решения конституционного суда эти отношения будут возникать уже на основе не только нормативных актов органов, их издавших, но и актов конституционного суда. Причем нормы, сформулированные конституционным судом, либо могут оставаться самостоятельным фундаментом общественных отношений, либо воплотятся в коррективах, внесенных соответствующим органом в свой нормативный акт [Авакьян С.А., 2010, с. 383].

В Республике Казахстан статья 4 Конституции закрепляет, что действующим правом в РК являются нормы Конституции, соответствующих ей законов, иных нормативных правовых актов, международных договорных и иных обязательств Республики, а также нормативных постановлений Конституционного Совета и Верховного Суда Республики [Конституция РК, 1995, с. 3].

Казахстанские авторы, несмотря на данное положение Конституции РК, также не единодушны в вопросе, можно ли включить в число источников конституционного права нормативные постановления Конституционного Совета РК. По мнению Абдрасулова Е.Б., положительное решение этого вопроса означает отождествление результатов толкования Конституции с самой Конституцией. Такой подход «вступает в некоторое противоречие с теорией и определением нормативных правовых актов и толкованием права, согласно которым акты официального толкования не могут применяться самостоятельно без разъясняемых ими правовых актов» [Абдрасулов Е.Б., 2002, с. 3-4].

Казахстанский исследователь Бейбитов М.С. обращает внимание на тот факт, что с точки зрения юридической природы решения Конституционного Совета можно разделить на две группы: нормативные и индивидуальные. Нормативный правовой акт, выражающий волю государства, направлен на установление, изменение, отмену юридических норм или изменение сферы действия последних, характеризующийся общеобязательностью, возможностью неоднократного применения, сохранением действия предписания независимо от его исполнения. Нормативные акты Конституционного Совета есть властные волеизъявления Конституционного Совета, вносящие изменения в систему действующих правовых норм, выработанные в определенном порядке в процессе осуществления задач и функций конституционного контроля в Республике Казахстан на основе и во исполнение Конституции, законов и действующие в форме постановлений.

Квалификация решений Конституционного Совета как нормативно- правовых актов не означает, что по своей природе они представляют собой акты, полностью тождественные классическим парламентским законам. Специфика их заключается в следующем:

– это акты своеобразного «негативного» законодательства;

– они ограничены в выборе предмета, объекта;

– это акты деятельности, вспомогательной по отношению к зако-нодательству, осуществленному парламентом [Бейбитов М.С., 2005, 247 с].

Данная точка зрения, представляется, заслуживает внимания.

При исследовании данной проблематики для уяснения природы и специфики нормативных постановлений Конституционного Совета РК и их роли в системе источников права, на наш взгляд, интерес представляет научная дискуссия известного отечественного специалиста Котова А.К. и Жакаевой Л.С.

Как отмечает последняя, интересную позицию в определении места нормативных актов Конституционного Совета РК в системе источников права высказал А. Котов, по мнению которого постановления Конституционного Совета могут нести в себе разнообразный характер этой нормативности в зависимости от праворазъясняющих, правообразующих или правопреобразующих в них положений. На его взгляд, праворазъясняющий характер присущ постановлениям Конституционного Совета об официальном толковании конституционных норм, правопреобразующими качествами обладают постановления, которыми устанавливается несоответствие нормам Конституции конкретных законов до их подписания Главой государства или признаются неконституционными нормы законов, других нормативных актов, которые ущемляют конституционные права и свободы человека и гражданина. Правообразующие положения, «конкретизируя норму Конституции, лишь проявляют и объективируют механизм диспозиции, то есть предписывают правосообразную реализацию полномочий в пределах той же конституционной нормы» [Котов А.К., 2002, с. 5-6].

Суждения о разносторонней, но безусловной нормативности постановлении Конституционного Совета привели автора к мысли, что «обязательные прецеденты понимания и применения конституционных норм, которые содержатся в постановлениях Конституционного Совета в форме различных правоположений, постепенно формируют необходимую подотрасль конституционного права – прецедентное конституционное право, которая свойственными ей методами регулирования значительно облегчает прямое действие Конституции» [Котов А.К., 2002, с.7].

Идея формирования прецедентного конституционного права в условиях функционирования Конституционного Совета РК выглядит несостоятельной по той причине, что деятельность органа конституционного контроля и итоговые акты, принимаемые по ее результатам, имеют принципиальные отличия от деятельности органов правосудия по разрешению конкретных юридических дел [Жакаева Л.С., 2006, с. 266 – 267].

Данная позиция Жакаевой Л.С., на наш взгляд, является верной, постановления Конституционного Совета не могут быть признаны прецедентами, так как в обратном случае не видна разница между осуществлением судами правосудия и функцией осуществления конституционного контроля Конституционным Советом. Мы полностью солидарны с Жакаевой Л.С. подчеркивающей, что, во-первых, принципиальные отличия органа конституционного контроля от органов судебной власти по многим параметрам, установленные конституционно-правовым законодательством Казахстана, не позволяют проводить аналогию между контрольной деятельностью и осуществлением правосудия и, в конечном счете, между итоговыми актами соответствующих органов. Следовательно, идея судебного прецедента как источника права, нашедшая применение и развитие в странах англосаксонской правовой системы, в принципе не может быть адаптирована к условиям нашего государства.

Во-вторых, постановления Конституционного Совета как акты официального толкования норм Конституции не являются «прецедентом» в собственном смысле слова или «прецедентом понимания и применения конституционных норм», по той причине, что, будучи итоговым результатом установления смысла конституционной нормы или их совокупности, они содержат разъяснение норм, реализуемых в дальнейшем иными субъектами конкретных правоотношений, в том числе судебными органами, то есть указанные постановления Конституционного Совета не могут служить примером (образцом) правоприменения.

Нормативные постановления Конституционного Совета – это акты официального делегированного толкования со всеми вытекающими отсюда последствиями. Они содержат правила поведения, детализирующие исходные правила-положения, установленные конституционной нормой, общеобязательны, рассчитаны для широкого круга субъектов правоотношении, на неоднократное применение [Жакаева Л.С., 2006, с. 269].

В специальной литературе, посвященной деятельности органов конституционного контроля, вопрос о так называемых конституционных прецедентах поднимается неоднократно. Этот аспект в своих трудах касались Н.В. Витрук, Нерсесянц В.С., Лучин В.О., Богданова Н.А.

В соответствии со статьей 32 Конституционного Закона РК «О Конституционном Совете РК» от 29 декабря 1995 года решения Конституционного Совета принимается в форме: 1) постановлений, в том числе нормативных постановлений, являющихся составной частью действующего права Республики Казахстан; 2) заключений; 3) посланий [Шеретов С.Г. 2013].

Постановления Конституционный Совет принимает об официальном толковании норм Конституции, о соответствии Конституции законов и международных договоров, о признании законов и иных нормативно-правовых актов ущемляющими закрепленные Конституцией права и свободы человека и гражданина. Эти итоговые решения рассчитаны на неоднократное применение по аналогии к неопределенному числу случаев. Правовые последствия принятия постановлений указывают на то, что Конституция придает такого рода итоговым решениям Конституционного Совета свойства нормативного акта, поскольку они направлены не только на установление, но и на изменение и отмену правовых норм [Бейбитов М.С., 2005, с. 249].

Представляется необходимым заострить внимание на следующем обстоятельстве: можно ли утверждать, что нормативные постановления Конституционного Совета обладают новизной, создают новые «расширительные» нормы?

Как подчеркивает казахстанский исследователь Жакаева Л.С. наиболее сложным в дискуссии о нормативности решений Конституционного Совета (в равной степени любых актов толкования) является вопрос о том, могут ли обладать новизной интерпретационные нормы этих актов.

С одной стороны, утвердительный ответ на данный вопрос обозначает признание за Конституционным Советом полномочий законодательного органа, что противоречит его положению в системе государственных органов, определенному конституционным законодательством Казахстана.

С другой стороны, отрицание нормативной новизны актов толкования Конституции не отражает реалии конституционно-правовой практики, поскольку в ходе толкования норм Конституции существует опасность негласной «трансформации» ее содержания без формального изменения текста основного закона в рамках конституционных процедур... Закон «О нормативных правовых актах» уточняет, что «нормативные постановления Конституционного Совета РК основываются только на Конституции РК и все иные нормативные правовые акты не могут им противоречить» (п. 6 ст. 4). Таким образом, косвенно (посредством обычного закона) признается прерогатива нормативных актов органа конституционного контроля над актами зако-

нодательного органа (Парламента), над приравненными к конституционным и обычным законам актами Президента и актами (конституционными и обычными законами), принимаемыми в результате республиканского референдума. По существу, нормы толкования Конституции наделены силой норм самой Конституции, что подтверждает мысль о непрямом делегировании законодательных полномочии Конституционному Совету [Жакаева М.С., 2006, с. 269-270].

Такая позиция представляется слишком крайней и резкой. На наш взгляд, мы не можем говорить о «прерогативе» актов Конституционного Совета над актами Парламента и, тем более, о прямом или непрямом делегировании законодательных полномочий Парламента Конституционному Совету.

Нормативные постановления Конституционного Совета часто содержат толкования норм Конституции РК. В этом аспекте важное значение имеют проблемы пределов толкования, возможность расширительного толкования конституционных норм. Трудно не согласится с точкой зрения, высказанной известными российскими исследователями Хабриевой Т.Я. и Чиркиным В.Е.

Они отмечают, что одно из основного положения теории права состоит в том, что субъект толкования не вносит ничего нового в разъясняемую норму, а лишь известными методами и средствами стремится уяснить ее действительный смысл и содержание. На этом приходится акцентировать внимание, так как особенно при толковании конституции (ввиду того, что многие ее нормы носят весьма общий характер) велик соблазн вложить в норму то содержание, которое не предусмотрено законодателем. Встречающиеся в практике случаи формирования новых правовых норм под видом толкования не могут способствовать совершенствованию законодательства и стабилизации правопорядка. Конституционный суд может многое, но далеко не все. Он не может решать вопросы за законодателя, хотя бы сам законодатель и настаивал на этом (например, когда законодательный орган обращается в конституционный суд с запросом).

В исследовании пределов толкования правовых, в том числе конституционных, норм следует исходить из того, что толкование неотделимо от содержания разъясняемой правовой нормы, оно отражает выраженную в ней государственную волю. Значит, при обращении к правовой норме толковать ее надо и с учетом действующих официальных интерпретаций [Хабриева Т.Я., 2005].

При решении вопроса о возможности расширительного толкования норм Конституции Конституционным Советом следует опираться на разъяснения, данные самим Конституционным Советом в одном из своих постановлений:

«Официальное толкование норм Конституции – это нормативное толкование, которое дается Конституционным Советом в соответствии со значением словесного выражения норм Конституции при помощи различных способов уяснения и извлечения их смысла. Объем толкования невозможно установить заранее. Конституционный Совет связан в выборе научных юридических методов официального толкования норм Конституции только самой Конституцией. Принимается во внимание логическая взаимосвязь и сопряженность норм Конституции с ее общими положениями и принципами. Нормативные постановления Конституционного Совета, создавая прецеденты толкования норм Конституции исключительно по вопросам субъектов обращения, восполняют смысловое понимание этих норм для прямого конституционного регулирования. При этом правовые позиции Конституционного Совета, вытекающие из норм Конституции, соответствуют самой Конституции. Выводов, которые прямо не следуют из смысла Конституции, записанных в ней норм, общих положений и принципов, Конституционный Совет Республики Казахстан не делает. Толкуя нормы Конституции, Совет не выходит за пределы предмета конституционного регулирования» [Постановление Конституционного Совета РК от 13 декабря 2001 г. №19/2 «Об официальном толковании пунктов 1 и 5 ст.52, п.п.4) п.1.ст72 и п.3. ст.74 Конституции Республики Казахстан»].

Нормативные постановления Конституционного Совета РК, как уже говорилось выше, обладают всеми чертами нормативности, вступают в силу со дня их принятия, являются общеобязательными на всей территории Республики, окончательными и обжалованию не подлежат. Как подчеркивает Сапаргалиев Б.С., решение Конституционного Совета имеет силу нормы Конституции и стоит в ряду конституционных норм [Сапаргалиев Г.С., 1997, с. 36].

О юридической силе решений Конституционного Совета Республики Казахстан свидетельствуют факты: во-первых, в ряде случаев решения Конституционного Совета явились основанием принятия в целом новых законов; во-вторых, известны случаи принятия на основе решений Конституционного Совета Указов Президента Республики Казахстан; в- третьих, суды применяют постановления Конституционного Совета при рассмотрении конкретных дел; в-четвертых, на решения Конституционного Совета Республики Казахстан опираются в своей деятельности прокуроры всех рангов и т.д. [Бейбитов М.С., 2005, с. 248].

Подводя итоги вышесказанному, на наш взгляд, следует подчеркнуть, что нормативные постановления Конституционного Совета РК являются действующим правом, обладают всеми чертами нормативности. Эти черты нормативности присущи всем постановлениям Конституту-

ционного Совета, по некоторым из них в большей степени (актам толкования и постановлениям по конкретным делам, которые породили большие последствия, то есть оказали значительное влияние на развитие и регулирование общественных отношений), некоторым в меньшей степени (решениям по конкретным делам, по которым имели место менее значительные последствия) [Рогов И.И., 2015, с. 98-109].

В Постановлениях Конституционного Совета отражаются его правовые позиции. Не вдаваясь в дискуссию о понятии «правовые позиции Конституционного Совета», на наш взгляд, следует отметить правильность позиции известного казахстанского конституционалиста Котова А.К., который отмечает, что обобщающим термином «правовые позиции» обозначаются сформулированные в виде праворазъясняющих, правопреобразующих и правообразующих положений, логико-правовые обоснования и выводы Конституционного Совета Республики Казахстан, к которым он пришел в ходе установленного конституционными нормами производства, и принятые им в форме нормативных постановлений. В правовых позициях находят свое завершение официальная интерпретация норм Конституции, наполненная пониманием этих норм Советом и его суждением о них [Конституционный контроль в Казахстане 2005.]. Приведенное нами мнение проф. Котова А.К. представляется верным и обоснованным.

Постановления и решения Конституционного Совета РК принимаются по разным вопросам. Представляется, что одними из имеющих наибольшее значение, являются решения, затрагивающие основы конституционного строя РК.

Понятие конституционного строя в науке конституционного права является дискуссионным. Российские исследователи Е.И. Козлова и О.Е. Кутафин подчеркивают, что конституционный строй – это форма или способ организации государства, который обеспечивает подчинение его праву и характеризует его как конституционное государство [Козлова 1996].

Казахстанский ученый-конституционалист В.А. Ким, исследуя определение конституционного строя, рассматривает его несколько шире, отмечая, что в понятие «конституционный строй» входит и закрепленная в Конституции вся система прав и свобод, обязанностей граждан, организация гражданского общества и государства... Мы считаем, что конституционный строй – это система самых важных общественных отношений и основных государственно-правовых институтов, основных прав и свобод человека и гражданина, закрепленных в Конституции и защищаемых ею, включая идею подчинения государства Конституции, или систему конституционных установлений, закрепляющих все это [Ким В.А., 1998, с. 26-27]. Позиция проф. В.А. Ким является правильной и обоснованной, так как основана на анализе положений Конституции.

Конституционный строй – это обширное понятие, так как охватывает широкий спектр общественных отношений и в его регулировании участвуют все отрасли национального права. Однако, решающее значение в закреплении конституционного строя имеют нормы Конституции, поскольку они закрепляют основы конституционного строя. Последние представляют собой самые важные, основополагающие, базовые элементы и устои государства, принципы, лежащие в основе его организации. Видные казахстанские государствоведы А.Т. Ащеулов и О.К. Копабаев отмечают, что слагаемыми основ конституционного строя Республики Казахстан являются его экономические, политические, социальные и духовно-культурные отношения, конституционное регулирование которых обладает определенной системностью, – в нем находят отражение структура и характер общества с обязательным включением в Конституцию положений, основанных на общечеловеческих ценностях и идеалах социальной справедливости [Ащеулов А.Т., 2001, с.113].

Как уже было отмечено выше, Конституционный Совет РК неоднократно принимал решения, затрагивающие вопросы основ конституционного строя. На наш взгляд, можно предложить следующую классификацию решений Конституционного Совета по вопросам основ конституционного строя:

• Решения по вопросам построения демократического, светского, правового, социального, суверенного, унитарного государства с президентской формой правления;

• Решения по вопросам укрепления механизма обеспечения, гарантирования и защиты прав и свобод человека, и гражданина;

• Решения по вопросам развития экономической основы Республики Казахстан;

• Решения по вопросам укрепления статуса государственного языка;

• Решения по вопросам укрепления статуса государственных символов Республики.

За период с февраля 1996 года в Конституционный Совет поступило более 200 обращений: от Главы государства – 23, председателей Палат Парламента и его депутатов – 77, Премьер-Министра Республики – 27, судов – 69. Конституционным Советом принято около 150 нормативных постановлений, из них 6 – о дополнительном истолковании своих постановлений. В связи с внесением поправок в Основной Закон (в 1998, 2007 и 2017 годах) Конституционным Советом приняты решения о пересмотре некоторых своих актов (в 2004, 2007, 2008, 2011 и 2017 годах) [Мами К.А., 2019, с. 52].

Примерами решений по вопросам построения демократического, светского, правового, со-

циального, суверенного, унитарного государства с президентской формой правления можно назвать:

– Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 28 октября 1996 года №6/2 «Об официальном толковании пункта 1 статьи 4 и пункта 2 статьи 12 Конституции Республики Казахстан»

– Нормативное постановление Конституционного Совета РК от 31 января 2011 года №2 «О проверке Закона РК «О внесении изменения и дополнения в Конституцию Республики Казахстан» на соответствие Конституции Республики Казахстан;

– Нормативное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 9 марта 2017 года №1 «О проверке Закона РК «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» на соответствие Конституции Республики Казахстан.

Примерами решений Конституционного Совета по вопросам укрепления механизма обеспечения, гарантирования и защиты прав и свобод человека, и гражданина можно отметить:

– Постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 9 апреля 2004 года №5 «О проверке соответствия Конституционного закона РК «О внесении изменений и дополнений в Конституционный Закон РК «О выборах в РК» на соответствие Конституции Республики Казахстан»;

– Нормативное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 28 февраля 2008 года №2 «О проверке конституционности частей первой и четвертой статьи 361 Уголовного кодекса РК по обращению Капшагайского городского суда Алматинской области»;

– Дополнительное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 6 января 2012 года №1 «Об истолковании постановления Конституционного Совета РК от 9 апреля 2004 года №5«О проверке соответствия Конституционного закона РК «О внесении изменений и дополнений в Конституционный Закон РК «О выборах в РК» на соответствие Конституции Республики Казахстан».

В качестве примера решения по вопросам развития экономической основы Республики Казахстан можно привести нормативное постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 23 апреля 2008 года №4 «О проверке конституционности пункта 3 статьи 9 и подпункта 6) пункта 1 статьи 25 Закона РК от 26 июля 2007 года №310-III «О государственной регистрации прав на недвижимое имущество и сделок с ним» по обращению суда №2 г.Костаная Костанайской области.

В качестве примера решения по вопросам укрепления статуса государственного языка можно отметить постановление Конституционного Совета Республики Казахстан от 8 мая 1997 года №10/2 «Об обращении Президента РК о соответствии Конституции РК представленного на подпись Президенту РК Закона РК «О языках в Республике Казахстан», принятого Парламентом РК 12 марта 1997 года.

Предмет постановления Конституционного Совета Республики Казахстан от 28 мая 2007 года №6 «О прекращении конституционного производства по обращению группы депутатов Парламента РК о рассмотрении на предмет соответствия Конституции РК Конституционного Закона РК «О государственных символах Республики Казахстан», принятого Парламентом РК 26 апреля 2007 года» затрагивает вопросы укрепления статуса государственных символов Республики.

Решения Конституционного Совета РК по вопросам основ конституционного строя затрагивают важнейшие стороны жизни суверенного Казахстана и отражают специфику текущего момента в его истории. Это выпукло видно из анализа нормативного постановления Конституционного Совета Республики Казахстан от 9 марта 2017 года №1 «О проверке Закона РК «О внесении изменений и дополнений в Конституцию Республики Казахстан» на соответствие Конституции Республики Казахстан, которое было принято по обращению Президента РК Н.А.Назарбаева.

В данном постановлении Конституционного Совета отмечается, что внесенные Законом изменения и дополнения в Конституцию наполняют новым содержанием конституционные ценности и основополагающие принципы деятельности Республики. Введена недопустимость изменения установленных Конституцией независимости государства и основополагающих принципов деятельности Республики. Предусмотрено обязательное получение заключения Конституционного Совета по поправкам в Конституцию до их вынесения на республиканский референдум или на рассмотрение Парламента. Повышается степень защищенности прав и свобод человека и гражданина посредствам наделения Президента страны правом на обращение в Конституционный Совет в отношении вступившего в силу закона или иного правового акта, а также приданием конституционного статуса институту Уполномоченного по правам человека, дальнейшего совершенствования судебной системы и прокуратуры. Общественно согласие и политическая стабильность дополнительно гарантированы признанием неконституционными любых действий, способных нарушить межконфессиональный мир и взаимопонимание. Повышение роли законодательной ветви власти способствует укреплению принципа решения наиболее важных вопросов государственной жизни демократическими методами, включая голосо-

вание в Парламенте. Усиление парламентского контроля за правительством, а также института конституционного контроля – непременный тренд развития демократического и правового государства, свидетельство приверженности Республики идее верховенства права. Перераспределение полномочий между ветвями власти, по мнению Конституционного Совета, не затрагивает основы президентской формы правления... Осуществляемая по инициативе Президента Республики Казахстан – Елбасы конституционная реформа отвечает логике исторической эволюции страны и обеспечивает дальнейшее воплощение демократии, повышение ответственности Парламента и Правительства при неизменности президентской формы правления [Ащеулов А.Т., 2001, 560-561].

Конституционный Совет РК в данном постановлении раскрыл и исследовал, что изменения, предусмотренные Законом, не затронут унитарность, территориальную целостность государства и форму правления. Следовательно, это постановление Конституционного Совета, принятое по вопросам основ конституционного строя, имело историческое значение.

Другим важным решением Конституционного Совета по вопросам основ конституционного строя можно назвать Заключение Конституционного Совета РК от 20 марта 2019 года №2 «О проверке проекта Закона РК «О внесении изменений в Конституцию РК» на соответствие Конституции Республики Казахстан». В данном деле речь шла о переименовании столицы РК Астаны в Нур-Султан.

Этот вопрос возник не случайно. В 1997 году по инициативе Президента Казахстана Н.А.Назарбаева столица страны перенесена из Алматы в Акмолу. Это решение было продиктовано важным геополитическим месторасположением города – в центре Казахстана и Евразийского континента, наличием необходимой транспортной и коммуникационной инфраструктуры. Особую роль при выборе новой столицы сыграло наличие свободных земель для развития города. Решение о переносе столицы из Алматы в Астану было стратегически оправдано, обусловлено экономической, экологической, географической целесообразностью. В 1998 году принято решение о переименовании новой столицы – «Астана», что в переводе с казахского языка означает «Столица» [Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий, 2018].

В заключении Конституционного Совета от 20 марта 2019 года отмечается, что вносимые в Конституцию РК изменения, касающиеся переименования столицы Республики Казахстан «Астаны» в «Нур-Султан», связано с признанием исторической роли и увековечиванием заслуг Первого Президента РК перед народом Казахстана, не затрагивают вопросы независимости государства, территориальной целостности Республики, формы ее правления, а также основополагающие принципы деятельности Республики, заложенные Основателем независимого Казахстана, Первым Президентом Республики Казахстан – Елбасы, и не противоречат требованиям п.3 ст.91 Основного Закона [Заключение Конституционного Совета РК от 20 марта 2019 года №2 «О проверке проекта Закона РК «О внесении изменений в Конституцию РК» на соответствие Конституции Республики Казахстан»]. Данное решение Конституционного Совета укрепило основы конституционного строя РК.

Конституционный Совет РК является органом, деятельность которого направлена на защиту Конституции. В условиях новых конституционных реалий необходимо и дальше поднимать авторитет Основного Закона, продолжать формирование государства конституционного патриотизма. Главными его принципами являются верховенство права и правопорядок, всеобщее законопослушание и безопасность, свобода и ответственность. Дальнейшее развитие в законодательстве и организационно-практической деятельности государственных органов конституционных ценностей будет способствовать устойчивому и последовательному укреплению государственной независимости Республики Казахстан [Послание Конституционного Совета РК «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» (оглашено на совместном заседании Палат Парламента РК 20 июня 2019 года)]. Принятие решений, касающихся укрепления основ конституционного строя РК, способствует достижению этой основной цели.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Послание Конституционного Совета РК «О состоянии конституционной законности в Республике Казахстан» (оглашено на совместном заседании Палат Парламента РК 20 июня 2019 года) // Казахстанская правда, 2019, 21 июня, №117 (28994)

2. Послание Главы государства Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана «Конструктивный общественный диалог – основа стабильности и процветания Казахстана» // Казахстанская правда, 2019 год, 3 сентября, №169 (29046)

3. Рогов И.И. Конституционная политика Республики Казахстан. В кн. Малиновский В.А., Орманова Ш.Ш. Практикум по конституционному контролю в Республике Казахстан: Учебное пособие / авт.-сост. Малиновский В.А., Орманова Ш.Ш. – Астана, Алматы: ТОО «Мастер ПО», 2015 – 805с. – С.18

4. Конституционный контроль в Казахстане: доктрина и практика утверждения конституционализма: Монография / Под ред. И.И.Рогова, В.А.Малиновского. – Алматы: Раритет, 2015. – 384с. – С.98-99

5. Витрук Н.В. Конституционное правосудие в России (1991-2001 годы): Очерки теории и практики. – М, 2001. – С.167

6. Авакьян С.А. Размышления конституционалиста. Избранные статьи. – М: Изд-во МГУ, 2010. – 559с.

7. Кряжков В.А. Лазарев Л.В. Конституционная юстиция в Российской Федерации. – М, 1998. – С.227

8. Конституция РК от 30 августа 1995. – Алматы, 2014. – С.5

9. См: Абрасулов Е.Б. Критический анализ опыта толкования Конституции в РК// Правовая реформа в Казахстане. – 2002. – №1. – С.3-4

10. Бейбитов М.С. Институт конституционного контроля в Республике Казахстан: эволюция и проблемы модернизации. – Алматы:Комплекс. – 2005. – 292с.

11. Котов А.К. Толкование Конституции и формирование прецендентного конституционного права // Правовая реформа в Казахстане. – 2002. – №2

12. Жакаева Л.С. Конституционный процесс в Республике Казахстан: теоретико-правовые вопросы. – Караганда: Изд-во КарГУ.- 2006.- 287с.

13. Нерсесянц В.С.У российских судов нет правотворческих полномочий// Судебная практика как источник права. – М., 2000.

14. Лучин В.О. Конституция Российской Федерации. Проблемы реализации. – М., 2002.

15. Богданова Н.А. Система науки конституционного права. – М.: Юристъ. – 2001

16. Конституционный закон РК «О Конституционном Совете РК» от 29 декабря 1995. – Конституционное право РК. «Сборник конституционно-правовых актов/ Сост. Шеретов С.Г.- Алматы, 2013. – С.313

17. Хабриева Т.Я., Чиркин В.Е. Теория современной конституции. – Москва: изд-во Норма. – 2005. – С.304

18. Постановление Конституционного Совета РК от 13 декабря 2001 г. №19/2 «Об официальном толковании пунктов 1 и 5 ст.52, п.п.4) п.1.ст72 и п.3. ст.74 Конституции Республики Казахстан»// Казахстанская правда. – 2001. -22 декабря

19. Сапаргалиев Г.С. Проблемы соотношения Конституции и законов РК. – Алматы: Саясат. – 1997. – №8

20. Конституционный контроль в Казахстане. Монография. Алматы: ИД «Мурагер», 2005. – 232с. – С.131

21. Е.И. Козлова, О.Е. Кутафин. Конституционное право России, М, 1996, С.75-76

22. В.А.Ким, Г.В.Ким. Конституционный строй Республики Казахстан. – Алматы: ТОО «Книга». – 1998. – 169с. – С.26-27

23. Конституционное право РК: Учебник / Сост. Д.ю.н., проф. А.Т.Ащеулов. – Алматы: КазГЮА, 2001. – 656с. – С.113

24. Мами К.А., Рогов И.И., Малиновский В.А. Республика Казахстан: хроника утверждения конституционализма. – Алматы: Казак университеті, 2019. – 728с.

25. Конституция Республики Казахстан. Научно-практический комментарий. – Астана: 2018. – 640с. – С.37

26. Заключение Конституционного Совета РК от 20 марта 2019 года №2 «О проверке проекта Закона РК «О внесении изменений в Конституцию РК» на соответствие Конституции Республики Казахстан» // Казахстанская правда, 2019, 28 марта.

IRSTI 10.15.33

Baimakhanova Dina Muratovna
doctor of law, professor
of the Department of theory and history of state and law,
constitutional and administrative law,
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty
E-mail: dina_405@mail.ru

Smanova Akmaral Bakhtiyarovna
candidate of law, acting associate Professor
of the Department of theory and history of state and law,
constitutional and administrative law
al-Farabi Kazakh National University,
Kazakhstan, Almaty
E-mail: akmaralbahtyar@gmail.com

THE ROLE OF THE PARLIAMENT OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN IN IMPROVING THE MECHANISM FOR THE PROTECTION AND PROMOTION OF THE RIGHTS AND FREEDOMS OF CITIZENS

Abstract. This article reveals the activities and powers of state authorities under the Constitution of the Republic of Kazakhstan from 1995. A special status of activity belongs to a bicameral body-the Parliament. The Parliament unlike the Supreme Soviet in 1993 that he, as a legislative body, does not have a monopoly on making laws. In cases provided for by the Constitution, legislative power also belongs to the President.
Keywords: Constitution, normative act, legal act, rights, obligations, state body.

Баймаханова Дина Муратовна
з.ғ. д., профессор,
мемлекет және құқық теориясы мен тарихы,
конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы,
Әл-Фараби ҚазҰУ,
Қазақстан, Алматы
e-mail: dina_405@mail.ru

Сманова Ақмарал Бахтиярқызы
з.ғ. к., доцент м.а.,
мемлекет және құқық теориясы мен тарихы,
конституциялық және әкімшілік құқық кафедрасы,
e-mail: akmaralbahtyar@gmail.com
Әл-Фараби ҚазҰУ, Қазақстан, Алматы

АЗАМАТТАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫ МЕН БОСТАНДЫҚТАРЫН ҚОРҒАУ ЖӘНЕ КӨТЕРМЕЛЕУ ТЕТІГІН ЖЕТІЛДІРУДЕГІ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ПАРЛАМЕНТІНІҢ РӨЛІ

Аннотация. Мақала мемлекетіміздің ең негізгі 1995 жылғы ҚР Конституциясы мемлекеттік органдардың өкілеттіктерінің жаңа шеңберін бекітіп, олардың мемлекеттік билікте алатын орны анықталған. Ерекше мәртебеге ие қос палаталы орган – Парламенттің қызметіне арналған. ҚР Парламенті 1993 жылғы үлгідегі Жоғарғы Кеңестен айырмашылығы оның заң шығарушы орган бола отырып заңдар шығаруда монополиялық құқықты иеленбейтіндігінде. Конституцияда қарастырылған жағдайларда заң шығару құқығы Президентке де тән болады.
Түйін сөздер: Конституция, құқықтық акт, акт, құқық, мемлекеттік қызмет, міндеттер, мемлекеттік орган.

Баймаханова Дина Муратовна
д.ю.н, профессор,
кафедра теории и истории государства и права,
конституционного и административного права,

КазНУ им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы
E-mail: dina_405@mail.ru

Сманова Акмарал Бахтияровна
к.ю.н., и.о. доцента,
кафедра теории и истории государства и права,
конституционного и административного права,
КазНУ им. аль-Фараби,
Казахстан, Алматы
E-mail: akmaralbahtyar@gmail.com

РОЛЬ ПАРЛАМЕНТА РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН В СОВЕРШЕНСТВОВАНИИ МЕХАНИЗМА ЗАЩИТЫ И ПООЩРЕНИЯ ПРАВ И СВОБОД ГРАЖДАН

Аннотация. Данная статья раскрывает деятельность полномочии государственных органов власти по Конституции РК от 1995 года. Особенный статус деятельности принадлежит двух палатному органу – Парламенту. Парламент РК в отличие от Верховного совета образца 1993 года в том, что он, являясь законодательным органом, не обладает монопольным правом на принятие законов. В случаях, предусмотренных Конституцией, законодательное право также принадлежит Президенту.

Ключевые слова: конституция, нормативный акт, правовой акт, права, обязанности, государственный орган.

INTRODUCTION

Our task is to closely monitor all that is scheduled to run. It is this that will significantly improve the well-being of our people.

The rights and freedoms of citizens are of particular importance in the life of a democratic State. Flexible role of the Parliament of the Republic of Kazakhstan in the development of a mechanism for the rights and freedoms of citizens.

This work will be presented to the most general principles of work of Parliament, the process of legislative activity and the role of Parliament in the political activities of the State

Parliament has extensive expertise in various fields. In the social sphere of the competence of Parliament associated with the establishment of the fundamental principles and norms relating to the development of education, health and social welfare. Legislative measures and Government guarantees to meet the social needs of the people, maintain the necessary level of life of the people, etc.

One of the basic principles of constitutionalism is the principle of the separation of powers, which presupposes the existence of the three branches of Government: legislative, Executive and judicial. The Parliament of the Republic of Kazakhstan personifies the legislative branch.

In accordance with article 49 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan 1995 the Parliament of the Republic of Kazakhstan is the highest representative body of the Republic performing legislative functions. This body deals with the legislature, while the other bodies to take decisions which are binding in the extent of their administrative-territorial units, but the laws, i.e. acts which are binding throughout the country, Parliament.

MAIN PART

The Parliament is the representative body, which means that it is an institution of representative democracy, that is, it is an elected body that expresses, represents the interests of the people of the Republic of Kazakhstan through the elected deputies.

The main directions of the Parliament on the protection of the rights and freedoms of citizens:

1. Parliament embodies a legislative power, that is, enacts laws.
2. Involved in the protection of the rights and freedoms of citizens through deputies.
3. Performs supervisory functions.
4. The activities of the Ombudsman (in some countries it is the parliamentary body). The Ombudsman may apply directly to the Parliament of the Republic of Kazakhstan.

In the main function of Parliament to strengthen, promote, protect and guarantee the rights of citizens is carried out through its legislative activities, through the legislative process.

The legislative process is established by the Constitution, is regulated in detail by the current legislation, the procedures for adopting laws.

Like any procedural activities of lawmaking is the formal procedure for the implementation of legal acts. Accordingly, there is a series of interconnected relationships, for example, legal relations regarding the preparation and adoption of the regulation, i.e. the respective rights and obligations. It is a duty to

prepare and discuss a Bill, the right to make it available for consideration by the legislative authority, the right of that body to review the draft and make a decision thereon, etc. arising out of legal relationships are both legal (legislative initiative, the adoption of the law, etc.) and administrative and legal nature (dacha orders a subordinate body to prepare a draft).

Some scholars, defining how the formal procedure of origin legislation draft normative act in formation body secrete stage: legislative initiative, discussion of the Bill, its passage and publication.

The enactment of the law means enabling actors society freely and effectively meet the diverse interests and needs. This, in turn, leads to a qualitative and quantitative change of such needs, causing the need for new normative regulators (i.e. the enactment of new laws to regulate developing relations in society).

In the process of adopting, a Bill may vary. A typical reason reject laws is that they contradict the Constitution of the Republic of Kazakhstan, the legislation in force. Often adopted by the Chambers of the laws violate rights and freedoms of citizens. Many of the laws is not possible due to the lack of financial guarantees. Still a considerable number of laws reflects equity or corporate interests. Thus, there is a decrease in the level of legislative activity that impedes economic and social reforms, solving the problems of nation-building, the realization of basic directions of domestic and foreign policy.

The first stage of the legislative process, legislative initiative-is reduced to the introduction of the Majilis bill. The right to carry out this kind of action is called the right of legislative initiative.

The second stage of the legislative process-consideration of the Bill by the Senate. At this stage, the Bill may be subject to change by making observations and proposals, and in the case of rejection will be sent back to the Majilis.

The third stage occurs, if the Bill passed and approved by the Senate. In this case the project goes to the signature of the head of State. Then signed a law is promulgated and published in the organs of the press.

The defining element of the content of the right of legislative initiative is based on the subjective structure. Install the media the right to legislative initiative is easy. It may be any person, body or organization, endowed with the right to make the Bills in the highest representative authority and implement it right. According to art. 61, para. 1 of the Constitution of the Republic of Kazakhstan have the right of legislative initiative of deputies of the Parliament of the Republic of Kazakhstan and the Government of the Republic. Harder to determine who is subject to respect of the right of legislative initiative. The juridical legislative initiative as subjective right and offset it obligation only arises when a Bill has been introduced and if it is applied, the legislator required documentation.

The Constitution sets out in detail the procedure for the adoption of laws.

After discussion of all the articles, sections, and chapters of the Bill as a whole was adopted. Decision on State laws shall be adopted by the majority of voices from the total number of deputies of the Mazhilis. According to the Constitution of the Republic of Kazakhstan adopted the State laws within five days shall be sent to the Senate for consideration. For the approval of the law in the Senate requires that voted for him, more than half of the members of the Chamber. From these provisions of the basic law, it can be concluded that the adoption of legislation by the Senate is not mandatory, but if they were the subject of consideration in this Chamber of Parliament and did not find approval, according to the law, requires the creation of a Conciliation Commission consisting of members of both houses. The Commission considers the controversy and is looking for ways to eliminate them, gives its opinion. After resolving differences draft legislation once again becomes the subject of the Mazhilis. If you do not agree with the decision of the Mazhilis of the Senate for enactment of the law requires that two-thirds of the members of this Chamber at a repeated voting endorsed this Bill.

Laws of the Republic shall come into effect after they are signed by the President of the Republic.

During the years of independence, done a lot to strengthen safeguards for the protection of human rights and freedoms. The national concept of legal policy with up to 2020 year 2010 is scheduled to be in the process of advancing the principles of the rule of law to ensure on the one hand, the maximum possible security and exercise of constitutional rights and freedoms of man and citizen, and, on the other hand, unconditional and comprehensive fulfilment of constitutional obligations by all State bodies, officials, citizens and organizations. (example 1)

In 2007 year the Constitution introduced significant changes that have strengthened the role of Parliament. Many of the President's powers were passed to the Parliament.

In recent years, considerably strengthened the system of protection of citizens ' rights in the justice system and the independence of the judiciary. Judges are selected by the Supreme Judicial Council, composed of deputies of the Parliament, experienced judges and politicians.

Now the Parliament of the Republic of Kazakhstan is considering a draft law "on amendments and additions to some legislative acts on issues of the protection of citizens ' rights to privacy.

Developed an action plan of the Government of the Republic of Kazakhstan on the implementation of the recommendations of the UN Committee against torture on 2009-2012 years. The implementation of these recommendations, a draft law on making amendments and addenda to some legislative

acts of the Republic of Kazakhstan on the issues of fixing bases order content. For the first time at the legislative level, the Bill provides for the procedure and conditions for the reception of persons living in institutions, their rights and obligations, measures taken to them and order their release. Currently, a draft law was under consideration by the Parliament of the Republic of Kazakhstan.

In December 2008 was adopted the law "on the special social services aimed at the formation of the modern model of providing special social services. Such payments are available as: childcare allowance to achieve the age of one year, a one-time state benefit in connection with childbirth, etc.

Designed and submitted to Parliament for adoption the draft law on combating domestic violence.

After almost two decades of independence, the success of the Kazakhstan national State construction project has received deserved recognition in the international community. One of the clearest evidence of this was the election of Kazakhstan for the OSCE Presidency in 2010 year.

The Republic has made a tangible step from a presidential to a presidential-parliamentary form of Government, that is the logical result of a State policy to promote democracy and civil society in Kazakhstan. This is reflected in several provisions. For example, such as redistribution of powers between President and Parliament, amending the procedure for the election of deputies of the Mazhilis of the Parliament, the political parties law, the formation of one of the Chambers of Parliament through party electoral lists. Named changes could not but affect the political rights and freedoms of citizens. That is why, today, there is a need for filling their new content, not burdened with transitional costs.

The essence of the constitutional reform carried out enables you to determine the future direction of development of political rights and freedoms of citizens.

Expansion of the powers of the Parliament, which, as is well known, represents the interests of the people, the strengthening of its authority, the increase in the number of Deputies, which must surely have a positive impact on enhancing its role in socio-political life of the country. On the other hand, it is possible to put questions to the future on the further enhancement of its status and, in particular, the order of election of the deputies.

The legislative activity of Parliament of the Republic of Kazakhstan allows you to be a means of fastening, securing, protecting and fulfilling the rights of citizens.

An extensive legislative array that is the result of norm-setting activities of the Parliament of the Republic of Kazakhstan, affecting most of the rights and freedoms of citizens. When it comes to basic (Constitutional) rights and freedoms of citizens, their exhaustive regulate rules of constitutional law. These include laws on citizenship, elections, referendum, on how to conduct meetings, processions, pickets and demonstrations on the competence of the major public bodies, the public and Government, etc. others (unconstitutional) rights of citizens affected by the acts of constitutional rights only in general terms, without detail and specificity.

CONCLUSION

In need of further improvement of the process of lawmaking. First of all, you should raise the prestige and improve some of the provisions of the law "on normative legal acts". Given that it affects the entire law-making activities in the country, establishes a hierarchy of all its acts and their ratio defines the demands, it should be given the status of a constitutional law. At the same time, it is desirable to consolidate some of the increased requirements to the laws concerning the rights and freedoms of citizens.

Thus, a significant effect in improving the quality of legislation gives discussion of bills. The most efficient combination of various forms of discussions prepared by the project. Well organized debate, fairly complete accounting and qualified synthesis gave an opportunity to get rid of the many defects of lawmaking, would formulate the optimal legislation would implement the fundamental constitutional principle that the only source of power in the Republic of Kazakhstan is the people.

Analyzing the legislative process, it is possible to draw the following conclusions:

* the legislative initiative belongs primarily to the President of the Republic of Kazakhstan, as well as members of Parliament and members of the Government.

* draft the wording of the law develops and takes in the initial stages of the Majilis of the Parliament.

* in the processing and acceptance of the law actively participate the Majilis and the Senate of the Parliament, the Constitutional Council and the President of the Republic of Kazakhstan.

* the final stage of the adoption Act is its signature by the President of the Republic of Kazakhstan;

* The Parliament of the Republic of Kazakhstan may delegate to the President of the Republic of Kazakhstan, for a certain period of legislative powers.

From this we can conclude that the adoption of the law does not violate the status of Kazakhstan as a legal and democratic State. Bills and laws are considered at all stages of development, different State bodies. Thus, the legislative process in our country is aimed at compliance with the rights and freedoms of citizens, as well as the rational use of public resources and budget.

Constitutionalism in the Republic of Kazakhstan system is under development and improvement and the docking mechanism, safeguard and guarantee

human rights and freedoms (including Parliament) will improve the build process in Kazakhstan democratic, the rule of law.

Therefore, a new, multiparty Parliament should become a place not only of fruitful discussions, but also joint constructive action.

REFERENCES:

1. Baimakhanova D. M. Problemy prav cheloveka v sisteme konstitucionalizma v Respublike Kazahstan [Human rights problems in the system of constitutionalism in the Republic of Kazakhstan]. Almaty, 2010. – p. 209

2. Kerimov D.A. Kul'tura i tehnika zakonotvorchestva. – Moskva: Juridicheskaja literature [Culture and technique of lawmaking. – Moscow: law books]. – 1991. – p. 160.

3. Mickaja E.V. Demokratizacija obshhestva i problemy realizacii politicheskih prav i svobod grazhdan, R. K. [Democratization of society and the problems of the exercise of political rights and freedoms of citizens, R.K.] – Almaty, 2007. – p. 347

4. Mukhamedzhanov B. Zakonodatel'naja iniciativa pravitel'stva javljaetsja vazhnejshim instrumentom gosudarstvennogo upravlenija. Oficial'nyj vestnik ot 12 dekabrja 1999 g. [Legislative initiative of the Government is an essential tool of governance. Official Gazette of 12, 1999]. -p. 50-58.

5. Rahymbekov Sh.R. Zakonodatel'nyj process v r. k. / / Konstitucija R. K. i aktual'nye problemy juridicheskoj nauki (materialy mezhdunarodnoj nauchno-prakticheskoj konferencii ot 25.11.1995 g.) [Legislative process in R.k.//Constitution R.k. and actual problems of legal science (materials of the international scientifically-practical Conference of 25.11.1995)] – Almaty, 1997. -p. 257.

6. Uvarov N. Teorija gosudarstvennogo upravlenija. Chast' 2. Sistema gosudarstvennogo upravlenija: Uchebnoe posobie [Theory of public administration. Part 2. System of Government: a tutorial]. -Almaty: KAZGJUA, 2001. -p. 87, 94

7. Zhusupov B. Uporjadochenie zakonodatel'noj dejatel'nosti – jeto duh vremeni. Juridicheskaja gazeta. [Streamlining legislative activity is a spirit of the time. Legal newspaper]. – 2000.

УДК 342.9(574)

Байсалова Гүлзира Тургеновна
заң ғылымдарының кандидаты, профессор,
Д.А. Қонаев атындағы Еуразия заң академиясы,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: gulzira_06041967@mail.ru

Сарыбаева Нұржамал Аманбековна
медициналық құқық кафедрасының ассистенты,
С.Д.Асфендияров атындағы Қазақ ұлттық медициналық университеті,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: sarybaeva_70@mail.ru

ӘКІМШІЛІК ЖАУАПКЕРШІЛІК САЛАСЫНДА ӘКІМШІЛІК ПРОЦЕДУРАЛЫҚ ҚАРЖЫЛЫҚТЫ ДАМЫТУ НЕГІЗДЕРІ

Аңдатпа. Мақаланың мақсаты – әкімшілік жауапкершілік саласындағы әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының теориялық үлгісін жасау. Қазіргі заманғы доктриналық көздерге сүйене отырып, әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының түсінігі мен белгілерін анықтау мәселелері өзекті болып табылады; әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастарының морфологиялық құрылымының сипаттамалары; әкімшілік жауапкершілік саласындағы әкімшілік іс жүргізу қатынастарының даму тенденциялары мен заңдылықтарын анықтау.

Түйін сөздер: құқықтық қатынастар, жауапкершілік, әкімшілік іс жүргізу құқықтық қатынастар, әкімшілік жауапкершілік, заңдар, эволюция.

Байсалова Гульзира Тургеновна
к.ю.н., профессор,
Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: gulzira_06041967@mail.ru

Сарыбаева Нуржамал Аманбековна
ассистент кафедры Медицинского права,
Казахский национальный медицинский университет имени С.Д. Асфендиярова,
г. Алматы, Казахстан,
E-mail: sarybaeva_70@mail.ru

ЗАКОНОМЕРНОСТИ РАЗВИТИЯ АДМИНИСТРАТИВНЫХ ПРОЦЕССУАЛЬНЫХ ПРАВООТНОШЕНИЙ В СФЕРЕ АДМИНИСТРАТИВНОЙ ОТВЕТСТВЕННОСТИ

Аннотация. Целью статьи является разработка теоретической модели административных процессуальных правоотношений в сфере административной ответственности. На основе современных доктринальных источников актуализируются проблемы определения понятия и признаков административных процессуальных правоотношений; характеристики морфологической структуры административных процессуальных правоотношений; выявления тенденций и закономерностей развития административных процессуальных правоотношений в сфере административной ответственности.

Ключевые слова: правоотношение, ответственность, административное процессуальное правоотношение, административная ответственность, закономерности, эволюция.

Baisalova Gulzira Turgenovna
candidate of legal sciences, professor
of D.A.Kunaev Eurasian Law Academy,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: gulzira_06041967@mail.ru

Sarybaeva Nurzhamal Amanbekovna
Assistant of the Department of Medical Law

of the Kazakh National Medical University named after S.D. Asfendiyarov,
Kazakhstan, Almaty,
E-mail: sarybayeva_70@mail.ru

REGULARITIES OF DEVELOPMENT OF ADMINISTRATIVE PROCEDURAL RELATIONS IN THE FIELD OF ADMINISTRATIVE RESPONSIBILITY

Annotation. The aim of the article is to develop a theoretical model of administrative procedural legal relations in the field of administrative responsibility. Based on modern doctrinal sources, the problems of determining the concept and signs of administrative procedural legal relations are actualized; characteristics of the morphological structure of administrative procedural legal relations; identifying trends and patterns in the development of administrative procedural relations in the field of administrative responsibility.

Keywords: legal relationship, responsibility, administrative procedural legal relationship, administrative responsibility, laws, evolution.

ВВЕДЕНИЕ

Административные процессуальные правоотношения в современной доктрине рассматриваются как разновидность правовых отношений, которые представляют собой предусмотренную правовой нормой юридическую связь между конкретными субъектами, обладающими определенными правомочиями и юридическими обязанностями [Жетписбаев Б.А., 2014, с.64]. Происхождение административных процессуальных правоотношений связано с осуществлением производства по делам об административных правонарушениях. Данные правоотношения возникают между судом, государственными органами (должностными лицами) и лицом, в отношении которого возбуждено дело об административных правонарушениях, другими лицами, участвующими в процессе с момента возбуждения дела, его рассмотрения, вынесения судом, органами (должностными лицами) по нему решения и его исполнения. Вступление лица, совершившего административное правонарушение, других лиц в правоотношения с судом, органами (должностными лицами) регулируются нормами административного процессуального права, действия которых при производстве дел об административных правонарушениях образуют правоотношения, называемые в теории административными процессуальными правоотношениями [Нурмашев У.У., Нуржанов Д.А., Богатырева Л.Б., 2011, с.23].

Учитывая плюралистическое формирование современной теории административно-процессуального права, представляется актуальным рассмотрение закономерностей развития административно-процессуальных правоотношений в сфере административной ответственности.

Результаты и обсуждение

К вопросу об определении понятия и признаков административных процессуальных правоотношений.

В научной литературе констатируется: административно-процессуальные нормы возникают на основе правовых норм, регулируют многообразные правоотношения, в которые вступают многочисленные участники административного процесса, степень заинтересованности, самостоятельности и активности которых различна. При этом процессуальные нормы являются связующим звеном всей процессуальной деятельности. Административные процессуальные правоотношения обусловливают динамику материальных правоотношений и производны от них. Административно-процессуальные правоотношения имеют специфику в характере состава и выполняют роль своего рода процессуальной «надстройки» над материально-правовым базисом [Минашкин А. В., 2003, с.6]. Административные процессуальные правоотношения характеризуются следующими признаками:

– носят правовой характер, возникают на основе норм административного или гражданского процессуального права и являются необходимой предпосылкой возникновения процессуальных отношений по конкретному делу;

– имеют волевой характер отношений, которые проявляется индивидуально и сознательно по воле и инициативе конкретных субъектов (лица, совершившего правонарушение, потерпевшего, прокурора, свидетеля и т. д.);

– суд, органы (должностные лица), лицо, привлекаемое к административной ответственности, являются главными и обязательными участниками производства по делам об административных правонарушениях. В отсутствии лица (субъекта состава административного правонарушения), или судьи, органа (должностного лица) производство по делам об административных правонарушениях не может возникнуть;

– носят властный (императивный) характер отношений. Субъекты процессуальных отношений неравноправны, суд как орган государства, обладает большими властными полномочиями по отношению к остальным участникам правоотношений, органам (должностным лицам), лицам, совершившим административное правонарушение, потерпевшего, свидетеля и т.д.;

– имеют строгую морфологическую структуру, представленную совокупностью элементов – субъект, объект, содержание;

– круг субъектов административных процессуальных правоотношений достаточно широк: это многочисленные органы исполнительной власти государства и их должностных лиц, уполномоченные рассматривать дела об административных правонарушениях и налагать по ним взыскания, участники производства по административным делам (граждане, юридические лица), взаимосвязь их прав и обязанностей;

– характеризуются множественностью объектов процессуальных правоотношений, возникающих в связи с рассмотрением и разрешением административных дел по материальным и нематериальным благам (здоровье, собственность, ценности, работа, услуги, информация, интеллектуальная деятельность, нематериальные блага).

Специфика административных правовых отношений проявляется в следующих аспектах:

– их возникновение в особой сфере государственной и общественной жизни – в сфере государственного управления и осуществление их участниками исполнительно-распорядительной деятельности;

– административные правоотношения есть властеотношения, построенные на началах «власть-подчинение»;

– в административных правоотношениях всегда одной из сторон является официальный и полномочный субъект государственной власти;

– в случае нарушения их участниками требований корм административного права виновная сторона несет ответственность непосредственно перед государством в лице его органа, что в значительной мере отличает эти правоотношения от гражданско-правовых.

Общественные отношения, возникшие в сфере управления и превратившиеся под влиянием юридических норм в административно-правовые, делятся на материальные и процессуальные. Они имеют много общего, как и вообще любые другие одноименные материальные и процессуальные правоотношения. Одним из факторов, сближающих эти разновидности отношений, является их управленческий характер, данный признак не только позволяет обособить оба вида административных правоотношений, но и определить область их распространения.

Административные процессуальные правоотношения являются средством применения и реализации административных, гражданских, трудовых, налоговых и других норм права.

Предпосылками возникновения административных процессуальных правоотношений являются, во-первых, нормы административного процессуального права; и, во-вторых, правосубъектность участников административных процессуальных правоотношений (правоспособность и дееспособность) лиц, участвующих в деле.

Нормы административного процессуального права являются наиболее важной предпосылкой возникновения административных процессуальных отношений. Известно, что нормы права – это общеобязательные формально определенные правила поведения индивида, охраняемое от нарушений принудительной силой государства. Нормы административного процессуального права, регулируют отношения участников процесса, их права и обязанности, возникающие в производстве по делам об административных правонарушениях. При этом процессуальные нормы, регулируют особо определенные отношения участников процесса между судом, органами (должностными лицами) с одной стороны и между, лицом, совершившим административное правонарушение, потерпевшим, их защитниками и законными представителями, а также иными участниками с другой. Административным процессуальным нормам, как и нормам других отраслей права присущи общие признаки. Это – принятие норм только государством; их общеобязательность, общий характер; они применяются лишь при рассмотрении административных дел; специфичность применения государственного принуждения по обеспечению своевременного проведения производства по делам об административных правонарушениях и правильного вынесения административных взысканий. Кроме того, процессуальные нормы регламентируют правила должного поведения участников производства. В целях эффективного использования норм административного процессуального права они объединены в процессуальные институты (разделы, главы) в строгом соответствии с последовательностью развития производства.

Административные процессуальные правоотношения – это отношения между участниками процесса и судом, органами (должностными лицами), урегулированные нормами административного процессуального права по поводу производства по делам об административных правоотношениях, принятия по ним решения и его исполнения.

Важное значение для обоснования сущности административных процессуальных правоотношений имеет выяснение природы правосубектности участников административных процессуальных отношений. В юридической литературе под правосубъектностью понимается сумма правоспособности, дееспособности и деликтоспособности. Важным, необходимым условием возникновения административных процессуальных правоотношений является административная процессуальная правоспособность. Административная процессуальная правоспособность

признается в равной мере за всеми гражданами и организациями, имеющими согласно законодательству РК право на судебную защиту прав, свобод и законных интересов. Административная процессуальная правоспособность – это предоставленная законом возможность субъекта административного производства иметь процессуальные права и исполнять процессуальные обязанности. Правоспособность лиц, участвующих в административном производстве определяется КоАП и соответствующими законодательными актами, определяющими цели и задачи их деятельности (законы о суде, органах исполнительной власти, о государственных служащих, о прокуратуре, адвокатуре и т. д.).

Административная процессуальная правоспособность связана с правоспособностью лица в материальном праве. Она является возможностью процессуальной защиты прав лица. Для того чтобы личными действиями осуществлять процессуальные права и исполнять процессуальные обязанности, лицо должно обладать также процессуальной дееспособностью под административной процессуальной дееспособность. Подразумевается способность лица, совершившего административное правонарушение отвечать за свои действиями, осуществлять процессуальные права, выполнять процессуальные обязанности в суде, в органах (должностными лицами) и поручать представителю ведение дела в суде.

Административная процессуальная дееспособность юридических лиц в полном объеме возникает с момента регистрации всех необходимых документов в органах юстиции, а в некоторых случаях и получения лицензии на право осуществления определенной деятельности, т.е. совпадает с возникновением административной процессуальной правоспособности

Административная процессуальная дееспособность граждан по общему правилу принадлежит в полном объеме лицу достигшего 16-летнего возраста.

Морфологическая структура и содержание административных процессуальных правоотношений: закономерности развития

Административные процессуальные правоотношения имеют строгую морфологическую структуру, представленную совокупностью элементов – субъект, объект и содержание.

К субъектам административных процессуальных правоотношений относятся лица, участвующие в производстве по делам об административных правонарушениях. Права и обязанности субъектов как участников административных процессуальных отношений урегулированы законом (главы 4, 9, 35, 38 КоАП).

Субъектами административных процессуальных отношений являются следующие:

1) судьи специализированных административных судов;

2) судьи районных судов (где отсутствуют специализированные административные суды);

3) должностные лица, органов исполнительной власти, исполнительных органов местного самоуправления;

4) физические лица (граждане, лица без гражданства, иностранные граждане);

5) юридические лица (администрация предприятий и учреждений, общественных объединений и организаций);

7) прокурор.

В соответствии со значением роли, объема прав и обязанностей субъектов в регулировании административных процессуальных отношений их можно объединить в следующие группы:

1) суд, должностные лица органов исполнительной власти;

2) лица, подлежащие административной ответственности;

3) иные участники производства по делам об административных правонарушениях.

Субъектами административных процессуальных отношений первой группы являются судьи специализированных административных судов, все районные и приравненные к ним суды (где нет специализированных административных судов), а также, областные суды, Верховный суд РК. Суд (судья) – один из основных субъектов. В отсутствии и без участия суда, как органа правосудия и судопроизводства административные процессуальные правоотношения по отдельным делам не могут возникать, поскольку только судом рассматривается большинство видов административных правонарушений, без суда невозможно разбирательство и разрешение этих дел, по существу. Кроме того, лицо, привлеченное к административной ответственности, вправе обратиться в суд о рассмотрении административного дела в отношении его только судом, или же, когда орган (должностное лицо) вынесло постановление (протокол) об административном взыскании, лицо вправе обжаловать это решение, обращаясь непосредственно в суд.

К субъектам процессуальных отношений КоАП относит должностных лиц, государственные органы исполнительной власти. В соответствии со ст.685-735 КоАП к ним относится более 50 органов, уполномоченных рассматривать дела об административных правонарушениях.

К субъектам административных процессуальных отношений относятся лица, подлежащие административной ответственности – физические и юридические лица, являющимися субъектами процессуальных правоотношений второй группы, круг которых определен законом. Субъектами рассматриваемой группы являются:

1) физическое вменяемое лицо, достигшее возраста шестнадцати лет;

2) должностные и иные лица, выполняющие

управленческие функции в коммерческих структурах, частные нотариусы и адвокаты, при условии совершения административного правонарушения в связи с неисполнением или ненадлежащем исполнении им служебных обязанностей;

3) военнослужащие и находящиеся на военных сборах граждане несут ответственность за административные правонарушения по дисциплинарным уставам;

4) прокуроры, лица рядового и начальствующего состава органов внутренних дел, уголовно – исполнительной системы, сотрудники финансовой полиции и таможенных органов. К указанным лицам, распространяется действие дисциплинарных уставов, или специальных положений о порядке прохождения службы, за нарушение которых, в соответствии с этими уставами, они несут дисциплинарную ответственность, в остальных случаях, вне службы эти лица привлекаются к административной ответственности на общих основаниях;

5) работники железнодорожного, морского, речного транспорта и гражданской авиации, на которых распространяется действие уставов о дисциплине, которые несут в соответствии с уставами дисциплинарную ответственность за совершение ими при исполнении служебных обязанностей административных правонарушений.

6) все юридические лица, за исключением случаев, кода по содержанию норм КоАП они относятся и могут быть отнесены только к юридическим лицам, являющимися субъектами малого или среднего предпринимательства, крупного предпринимательства.

7) иностранцы и лица без гражданства;

8) иностранные юридические лица, их структурные подразделения (филиалы, представительства) иностранных и международных некоммерческих неправительственных объединений.

Третью группу субъектов административных процессуальных отношений составляют иные лица, участвующие в производстве по делам об административных правонарушениях: потерпевший, защитник, представители физического и юридического лица, свидетель, понятой, специалист, эксперт, переводчик, прокурор.

Объектом административных процессуальных правоотношений при производстве дел об административных правонарушениях является материальное выражение правонарушения, т. е. вред или ущерб, причиненный административным правонарушением (проступком), физическому или юридическому лицу, по которому суд, орган (должностное лицо), рассматривают и выносят по нему решение о наложении административного взыскания. В общей теории права сложилось понимание объекта административно-процессуального правоотношения: как правило, это то, по поводу чего складываются общественные отношения, урегулированные нормами административного права. Объективация данной дефиниции объекта означает определенные блага – материальные и нематериальные, на которые имеют направленность действия субъектов правоотношения. Практика показывает, что подобные правоотношения возникают на основе множества самых разных поводов. Тем не менее представляется возможным проведение условного деления объектов административных процессуальных правоотношений на группы. Прежде всего объектом административно-процессуальных правоотношений является поведение участников данных правоотношений., так называемы поведенческий аспект субъекта правоотношения, его результат. Во-вторых, к объектам административно-процессуальных правоотношений относятся материальные и нематериальные блага, предметы материального мира, к которым относятся материальные ценности, вещи, а также интеллектуальная собственность.

Анализируя природу административно-процессуальных правоотношений, их содержание, следует отметить их взаимокорреспондирующий характер. Кроме того, важное значение имеет механизм правового регулирования, представляющий собой комплекс логически взаимосвязанных правовых средств воздействия на административно-процессуальные правоотношения [Костенников М.В., 2013, с.72]. Важное место в комплексе административно-процессуальных правоотношений занимают нормы административно-деликтного права. На уровне монографического исследования сделан вывод об эффективности качественных норм административно-деликтного права [Рогачева О.С., 2011, с.329].

Понятие юридического состояния (например, гражданство, брак) имеет в плане административно-процессуальных правоотношений важное самостоятельное значение. Юридическое состояние представляет собой некое обстоятельство, которое существует длительное время непрерывно или периодически и порождает юридические последствия. Например, состояние гражданства представляет собой важный фактор при реализации административно-процессуальных правоотношений, связанных с привлечением к административной ответственности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Существующие в современной литературе подходы к пониманию содержания административного процессуального правоотношения можно представить виде следующих конструкций: правомочия и юридические обязанности субъектов административно-процессуального правоотношения; реализация задач управления в областях социально-культурной и общественно-политической деятельности органов управления, рассмотрение административных дел как

во внесудебном, так и в судебном порядке [Нугманова Э.А., 2013, с.39].

В современной доктрине административного права наблюдается плюрализм мнений касательно самой сущности административно-процессуальных правоотношений при применении норм административного права, характера правоприменения, его роли в механизме правового регулирования. Специфично: в современных исследованиях наблюдается позиция апологетов позиции, противоположной традиционному позитивистскому пониманию правоприменения [Лупарев Е.Б., 2013, с.215]

Наиболее конструктивным является обоснование необходимости разработки новых подходов в системе действующего административного законодательства к проблеме понимания административного процесса и модернизации современной модели отрасли административно-процессуального права [Жанузакова Л.Т., 2019, с. 21]. Весьма ценным представляется мнение о целесообразности трансформации административного права из области узкой нормативной регуляции и карательных аспектов к «активизации творчески преобразующей роли и обогащению позитивного потенциала административного права в сфере управления» [Абакирова А.М., Абдыраев М.А., Василевич Г.А. и др., 2018, С.21-22].

Резюмируя изложенное, можно сделать вывод о том, что развитие административных процессуальных правоотношений сопровождается следующими тенденциями: а) правоотношение возникает по инициативе любой из его сторон, при этом желание или согласие другой стороны не требуется; б) разрешение споров между сторонами административного правоотношения осуществляется как во внесудебном, так и в судебном порядке; в) нарушение административного правоотношения влечет применение к виновной стороне (участнику) мер служебно-дисциплинарного либо административного принуждения, при этом виновная сторона несет юридическую ответственность не перед другой его стороной, как в гражданском правоотношении, а перед государством в лице уполномоченного органа (должностного лица) исполнительной власти либо судьи.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Жетписбаев Б.А. и др. Административно-правовые отношения: генезис и эволюция идей: монография. – Алматы: «Казак университеті», 2014. – 408 с.
2. Жанузакова Л.Т. Понятие и признаки административно-процессуальных правоотношений // Вестник Института законодательства и правовой информации Республики Казахстан. – 2019. – №1(55). – С.21-27
3. Костенников М.В. — К вопросу о некоторых актуальных проблемах административного права // NB: Административное право и практика администрирования. – 2013. – № 4. – С. 71 – 95.
4. Лупарев Е.Б. Административное право: в 10 т. Т. 2: Административные правоотношения. – М.: Издательство НП «Евразийская академия административных наук», 2013. – 232 с.
5. Минашкин, А. В. Административно-процессуальное законодательство Российской Федерации: понятие, источники, система: автореф. дисс. к.ю.н. – М., 2003. – 27 с.
6. Нугманова Э.А. Содержание административных процессуальных правоотношений // Право и государство. – 2013. – №2(59) – С.36-41.
7. Нурмашев У.У., Нуржанов Д.А., Богатырева Л.Б. Административный процесс. Краткий курс. Учебное пособие. – Алматы, 2011. – 223 с.
8. Модернизация административного законодательства (цели, задачи, принципы и актуальные направления) : монография / А.М. Абакирова, М.А. Абдыраев, Г.А. Василевич [и др.]; отв. ред. А.Ф. Ноздрачев. — М.: Институт законодательства и сравнительного правоведения при Правительстве Российской Федерации: ИНФРА-М, 2018. – 496 с.
9. Рогачева, О. С. Эффективность норм административно-деликтного права: монография / О. С. Рогачева; Воронежский государственный университет. – Воронеж: Издательство Воронежского государственного университета, 2011 – 356 с.

ГРНТИ 15.81.43

Бектемір Ақнұр Әбибуллақызы
2-ші курс магистранты,
Silkway Халықаралық университеті,
Шымкент, Қазақстан
E-mail: aknur.bektemir@gmail.com

Длимбетова Бакжан Сериковна
п.ғ.к.,
педагогика және психология кафедрасы,
Silkway Халықаралық университеті,
Шымкент, Қазақстан

ІШКІ ІСТЕР ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ САУАТТЫЛЫҒЫ ДӘРЕЖЕСІН АНЫҚТАУДЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйіндеме. Мақалада ішкі істер қызметкерлерінің психологиялық сауаттылығы дәрежесін анықтауға қатысты психология, заң ғылымдарындағы тұжырымдамалар, жетекші тұғырлар, психологиялық сауаттылықтың анықталынуы, мазмұны функциясы туралы ұстанымдар мен көзқарастар қарастырылып, олардың кәсіби іс-әрекетіндегі психологиялық сауаттылығы дәрежесін зерттеудің теориялық-әдіснамалық негіздеріне талдау жасалынды. Құқықтық психологиядағы сана және құқықтық сана құбылысына, құқықтық санаға түсінік беріліп, бұл қоғамда қабылданған заң мен тәртіпті көрсететін және әлеуметтік-нормативтік мінез-құлықты өзін-өзі ұйымдастырудың негізі ретінде қызмет ететін субъекті алған білім жүйесі екендігі жан-жақты ашыла талданды.

Кілттік сөздер: психология, сана, құқық, психологиялық сауаттылық, құқықтық сана, ақпарат, білім жүйесі, құқықтық мәдениет, әлеуметтендіру.

Бектемир Акнур Абибуллаевна
магистрант 2-го курса,
Международный университет Silkway,
Шымкент, Казахстан
E-mail: aknur.bektemir@gmail.com

Длимбетова Бакжан Сериковна
к.п.н,
кафедра педагогика и психология,
Международный университет Silkway,
Шымкент, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ОПРЕДЕЛЕНИЯ СТЕПЕНИ ПСИХОЛОГИЧЕСКОЙ ГРАМОТНОСТИ СОТРУДНИКОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ

Аннотация. В статье рассмотрены принципы и подходы по психологии, концепции в юридических науках, ведущие позиции, определения психологической грамотности, функции содержания, проанализированы теоретико-методологические основы исследования степени психологической грамотности в их профессиональной деятельности. В правовой психологии было дано разъяснение явления сознания и правосознания, правового сознания, всесторонне проанализировано, что это система образования, приобретенная субъектом, отражающим принятый в обществе закон и порядок и выступающим как основа самоорганизации социально-нормативного поведения.

Ключевые слова: психология, сознание, право, психологическая грамотность, правовое сознание, информация, система образования, правовая культура, социализация.

Bektemir Aknur
master's degree 2-course,
Silkway international University,
Shymkent, Kazakhstan
E-mail: aknur.bektemir@gmail.com

Dilimbetova Bakjan
candidate of pedagogical Sciences,
Department of pedagogy and psychology,
Silkway international University,
Shymkent, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL BASES FOR DETERMINING THE DEGREE OF PSYCHOLOGICAL LITERACY OF INTERNAL AFFAIRS EMPLOYEES

Abstract. The article considers the principles and approaches of psychology, concepts in legal Sciences, leading positions, definitions of psychological literacy, content functions, and analyzes the theoretical and methodological foundations of the study of the degree of psychological literacy in their professional activities. In legal psychology, an explanation was given of the phenomenon of consciousness and legal consciousness, legal consciousness, and comprehensively analyzed that this is a system of education acquired by a subject that reflects the law and order accepted in society and acts as the basis for self-organization of social and normative behavior.

Keywords: psychology, consciousness, law, psychological literacy, legal consciousness, information, education system, legal culture, socialization.

Қазір біз құқықтық мемлекет құру үстіндеміз. Бұл жұмыс бүкіл әділет жүйесін, оның ішінде сол салада қызмет ететін жеке тұлғаларды: соттарды, барлық құқық қорғау органдарының кәсіби іс-әрекеті ғана емес, олардың қазіргі заман талабына сай білімі мен біліктілігі, психологиялық ерекшеліктері мен қарым-қатынас мәдениеті, кәсіби этикасы т.с.с. реформалауды қажет ететіні сөзсіз. Ал, қазіргі кездегі психологиялық тәжірибеде тұлғаның дара психологиялық ерекшеліктер мәселесіне ерекше көңіл бөлуінде. Психологияның қай саласын алсақ та тұлғаның психологиялық ерекшеліктеріне ерекше мән береді.

Ел басымыз Н.Назарбаев өз Жолдауында «Жаңа жағдайға сай біздің бәрімізді алаңдататын мәселе – білімді, кәсіби даярлығы бар адам тәрбиелеу ғана емес, қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық және дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті рухани және әлеуметтік адамгершілік мүмкіндігі мол тұлғаны қалыптастыру болып табылады» деп атап көрсетті [Жолдау, 2018, 36]. Демек, қазіргі қоғамымызда Қазақстанның даму қарқыны жыл санап екпінді серпін алып келе жатқаны өз елімізде ғана емес, әлемдік деңгейде де ашық айтылып отыр. Дей тұрғанымен, қазіргі кезде мемлекеттік басқару жүйесін, құқық қорғау органдарын психологизациялауға деген сұраныс күнен-күнге артып отыр. Сондықтан ішкі істер қызметкерлерінің психологиялық сауаттылығы дәрежесі мәселелері қазақ тілінде ең алғаш эксперименталды түрде зерттеу жұмыстың өзектілігін анықтайды.

Ішкі істер қызметкерлерінің психологиялық сауаттылығы дәрежесі тұлғаның белсенділігі мен мінез құлқын реттейтін негізгі жеке басты конструкты ретінде түсіну көзқарасы психология ғылымындағы негізгі мәселелерінің бірі.

Ішкі істер қызметкерлерінің психологиялық сауаттылығы дәрежесінің ерекшеліктері мәселесін зерттеу өзектілігі олардың мінез –құлықты реттеу мен өзін-өзі реттеу процесінің тұтас функционалды қасиеттерін анықтау (тұрақтылығы, дербестігі, әділеттілігі, субъективті бөлшектілігі, реттеудің тұтас қамтылуы); қарым-қатынаспен тікелей шартталатын еріктік өзін-өзі реттеу құрылымның өзгерісін анықтау жүйесі арасындағы өзара байланысты зерттеу қажеттіліктерінен туындайды.Бұл мәселелер белсенді субъект ретінде шығармашылық қабілеттері мен мүмкіндіктерін тарататын жеке бастық сапаларда жо, ары талапты қоятын, қазіргі жаңа заман талаптарына сай болуымен байланысты. Психологиялық сауаттылық дәрежесі тұлғаның қандай да бір деңгейінде әлеуметтік белсенділігін анықтайды. Психологиялық сауаттылығы дәрежесі мәселесінің пайда болуы мен дамуы кәсіби тұлғаның қалыптасуының негізгі мәселесінің бірі, өзіндік сананың дамуының негізгі компоненті яғни маманның өз әрекетінің, оның нәтижелерін, өз қабілеттілігін, мінез- құлық мотивтерін, идеалдарын, сезімдерін, жалпы өзін бағалау мен өмірдегі өз орнын бағалау мен түсіну. Ендеше өзіндік сана мен өзін – өзі бағалау адамның қоғамдық құндылықтарын саналы ұғынуға байланысты тұлғаның білімі мен ой –пікірлерінің бірлігі. Осыған орай, психологиялық сауаттылығы дәрежесінің жетілуі үнемі тұлғаның процесімен байланысты. Психологиялық сауаттылық дәрежесі тұлғаның өзінің сапалары мен мүмкіншіліктерінің қалыптасуына орай адамзат әрекетін нәтижелері басқаруда үлкен рөл атқарады.

Конституцияға сәйкес Қазақстан Республикасы демократиялық зайырлы, әлеуметтік, Құқықтық мемлекет. Құқықтық мемлекеттің негізі атқаратын қызметі қоғамдық өмірдің барлық салаларын заң, әділетті құқық нормасымен ретке келтіру, басқару, қызмет көрсету салаларында заң талаптарын басты басшылыққа ала отырып, адам, қоғам, мемлекет мүддесіне адал қызмет атқару болып табылады. Өйткені, құқықтық нор-

ма-әділет жолы, адам, қоғам, мемлекет мүддесінің үйлестірушісі, заңдылық пен демократияның даму негізі. Еліміздің әрбір азаматы өз құқығын, бостандықтарын, міндеттерін білуі тиіс, әрбір азамат құқық нормаларын, заңдылық талаптарын берік ұстануы керек. Сонда ғана мемлекетіміз саяси, экономикалық, әлеуметтік тұрғыдан дамып, тәртіп нығаяды.

Құқықтық сана, құқықтық мәдениет және құқықтық тәрбие әрбір азаматтың қалыптасуының, өсіп-жетілуінің басты қағидасына айналуы тиіс. Құқықтық сана дегеніміз-тұлғаның қолданыстағы немесе қабылданатын құқық нормаларына деген көзқарастары мен сезімдерінен, оларға тиісінше баға беру мүмкіндіктерінің жиынтығы болып табылады. Бұдан құқықтық сананың негізінен құқықтық психология және идея жиынтығынан құралатынын көреміз.

Құқықтық психология қолданыстағы құқық нормаларын жетілдіруге, жаңа құқықтық нормаларды қабылдау қажеттілігінің деңгейін, сезімін білдірсе, құқықтық идея құқықтық сананың өз дәрежесіне көтерілуінің нәтижесінде адам, қоғам, мемлекет мүддесі үшін қажетті құқық нормаларының қабылдану қажеттілігін білдіреді. Құқықтық сана сезімнің басты мақсаты-адам, азамат, қоғам мүддесіне сәйкес келетін, олардың мүдделерін қанағаттандыратын құқықтық нормаларды ортақ игілік үшін қабылдау қажеттілігінің негізгі бастамашысы болып табылатындығында. Құқықтық мәдениет болса құқық нормаларын білу, толық түсіну, оларды басшылыққа ала отырып адамзаттың ортақ мүддесіне қызмет істеуді білдіреді [Лебедев И.Б., Родин В.Ф., Цветков В.Л., 2012, 336].

Құқықтық мәдениет құқықтық сана сезіммен тығыз байланысты және содан негіз алып дамиды, жетіледі. Субъектінің өзінің іс-әрекетінде құқық нормаларын басшылыққа алуы оның құқықтық мәдениеттінің ерекшелігін, дәрежесін білдіреді. Құқықтық тәрбие-қоғам мүшелерінің құқықтық санасы мен құқықтық мәдениетін қалыптастырудағы мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың іс-әрекетінің көрінісі болып табылады. Мемлекет неғұрлым құқықтық тәрбиеге ерекше мән берсе – құқықтық сана, құқықтық мәдениет, құқықтық психологиялық білім биік дәрежеден көрініс табады. Өйткені құқықтық сана, мәдениет, құқықтық ғылым – тәртіптің қайнар көзі, бастауы. Ол үшін – отбасында, бала бақшада, орта мектепте, жоғарғы оқу орындарында құқықтық тәрбие, білім беруді заман талабына сай жетілдіру қажет.

Құқықтық сана, мәдениет, құқықтық ғылым туралы жүйелі білімнің қалыптасуы ішкі істер қызметкерлерінің психологиялық сауаттылық дәрежесі деңгейінің артуына да ықпал етеді.

Әрбір отбасы бала тәрбиесінде дәстүрлі әдет-ғұрып заңдарының тиімді жақтарын ұрпақтар санасына сіңіріп, оларды заңды құрметтеуге, әділеттілікке, турашылдық жолға түсетіндей етіп тәрбиелеуі қажет. Бала бақшаларда – еліміздің Ата Заңы Конституцияда көрсетілген – адамның, азаматтың басты құндылықтары – құқықтары мен бостандықтары туралы айқындалған түсініктердің мазмұнын мемлекеттің, мемлекетіміздің рәміздерін маңызын, мемлекеттік құрылысының негізгі ұғымдарын түсіндіру қажет.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасы әлемге өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық, әлеуметтік мемлекет екендігін әлі де танытуға тиіс. Құқық психологиясының ғылым саласы ретінде қалыптасуы құқықтық психологияның, көзқарастың даму тарихымен байланысты жүзеге асады. Құқықтың пайда болуымен бірге адамдардың құқыққа, заңдылыққа деген көзқарастарының, ойларының, қатынастарының дамуы негізінде әділеттілік пен құқықтылық туралы жалпы адамзаттық түсініктер қалыптасты. Құқықтың мәні мен құқықтық сана туралы теориялық пайымдаулардың негізін ежелгі грек философтары салған. Сол кездің өзінде құқықтың тиімділігі адамдардың мінез-құлығының табиғи заңдарымен байланыстырылды

XVIII ғ. алдыңғы қатарлы ойшылдар адамзат қоғамын сауықтыру үшін, олардың өмір әрекетіне еркіндік беру қажеттігін түсіне бастады. Кант, Руссо, Вольтер, Дидро, Монтескье және т.б. либерализм мен қ ұқықтық мемлекет туралы концепцияны қалыптастырды. Аталған философтар құқық тек тыйым салудан ғана емес, рұқсатты танудан да тұруы керек дейді. Қоғамның әрбір мүшесі ақыл-ойы, адамгершілігі толық жан ретінде танылуға тиіс. Әрбір жеке адамның одан айыруға жатпайтын құқықтары міндетті түрде танылуы керек. Адамдарға ойлауға, ойлағанын анық айта білуге, өзінің мүмкіндіктері мен меншіктерін еркін пайдалана білуге р ұқсат етілуге тиіс [Лебедев И.Б., Родин В.Ф., Цветков В.Л., 2012, 45б].

Жеке адам мемлекет алдында белгілі бір жауапкершілікке ие, сондай-ақ мемлекетте жеке адамның алдында жауаптылығын сезінеді. Осы сәттен бастап, жаңа құқықтық дүниетанымының қалыптасуы басталады. Құқық қоғам сезінетін әлеуметтік әділдіктің өлшемі, жеке адамның әлеуметтік еркіндігінің шамасы ретінде айтыла бастады. 1789 жылғы француз революциясының жеңісінен кейін адам мен азаматтың құқықтарының Декларациясы қабылданды. Оның бірінші бабында адамдар азат болып туады және солай болып қалады, тең құқылы деп жазылған. Бұл Декларацияға азаттыққа мынадай анықтама берілген: «Азаттық өзгеге зиянын тигізбейтін кез-келген өмір әрекеті белсенделегінің мүмкіндігі. Азаттықтың шектері заңмен белгіленеді. Құқық тыйым салмағанның бәрін жасауға болады». Осы жаңа құқықтық идеология адамзаттың белсенділігінің, іскерлігінің негізін бұғаудан босатты. Көпшіліктің құқықтық сауаттылығы кеңейе түсті. 1791 жылы жаңа қылмыстық кодекс

қабылданып, ол осы заманға сай қылмыстық-құқықтық көзқарастың негізгі қағидаларына жол берді. Яғни құқықта көрсетілген жағдайлар ғана қылмыстық болып табылады, жазалау қажет және ол қылмысқа сай болу қажет. Кінәлаушы соттау нысаны сөз, пікір таластырушы нысанға ауыстырылды, кінәсіздік презумпциясы енгізілді, құқықтық қатынасқа қатысушы заңдық тепе-теңдік бекіту, алқа билер сотының енгізілуі және т.б. жүзеге асырылды. Кінәсі дәлелденбеген жағдайларда ақтап үкім шығару міндетті болды. Кінәсізді қорғауға алуға құқылы болды, кінәні дәлелдеу айыптаушыға жүктелді. Өзгерістер адамдардың экономикалық іс-әрекет саласына байланысты құқықтық байланыстар да жүрді. Құқықтық мемлекет азаматтық қоғам еркін экономикалық дамудың негізінде ғана пайда бола алады.

Бұл тұрғыдан қарастырғанда, құқық – тарихи негізделген әлеуметтік-психологиялық құбылыс. Оның мазмұны мен қызметі қоғамның экономикалық және рухани өмірінің жағдайларымен анықталады. Құқық сол қоғамдағы адамдардың азаттығы мен әлеуметтік әділдігінің, қажетті мінез-құлығының шамасын анықтайды, белгілейді. Қоғамның ілгері дамуын тежейтін, ондағы экономикалық және адамгершілік психологиялық мүмкіндіктерді ескермейтін құқықтық ережелердің ғұмыры қысқа. Ағарту дәуірінде туған, дүниеге қазіргі құқықтық көзқарас тұрғысынан алғанда, құқықтық азаматтық пен азаматтық жауапкершіліктің теңестіруші, реттеуші құрал.

XVIII- XIX ғ. жаңа құқықтық к өзқарастың негізінде психологиялық құқық білімдерінің арнайы салалары криминология және сот психологиясы пайда болды. Криминалдық психологияның негізінде қылмыстық мінез-құлық психологиясы мен қылмыскердің жеке басының психологиясы туралы деректер жинала бастады. XIX ғ. соңында криминалистика мен эксперименталдық психологияның қалыптасуына байланысты сот психологиясы қарқынды қалыптаса бастады. Криминалистиканың негізін салушы Ганс Гросс сот психологиясын жалпы психологияның қолданбалы саласы ретінде қарастырды. Белгілі француз психологы Э.Клаперд сот психологиялық мәселелер к өлемін мейлінше кеңейтіп, XIX ғ. II жартысында «Заң психологиясы» ұғымын енгізді [Осинцева А.В., Германова О.В., 2009, 8б].

Заң психологиясының дамуына ерекше үлес қосқандардың бірі ретінде И.Т. Посошковтың (1652–1726) еңбектері ерекше маңызға ие, онда айыпталушы мен куәлардан жауап алуға қатысты, қылмыскерлерді топтастыруға қатысты психологиялық нұсқаулар берілген. Гуманизм идеясымен сот психологиясының аспектілерін қарастырған алғашқы авторлардың бірі болып М.М. Щербатов (1733–1790) танылады. Ол өзінің еңбектерінде тұлғаның жеке ерекшеліктерін ескере отырып заңдардың әзірленін талап етті. Сонымен қатар, жазадан шартты т үрде жазадан босатуды қолдаушылардың бірі болды. Қылмыскерді қайта тәрбиелеуде еңбек факторын бағалай білді, қолдады. Негізінен қылмыскерді қоғамнан оқшаулап қана қоймай, оны қайта тәрбиелеу идеясының кең тарау мәселесі психологияға осы мәселені ғылыми тұрғыда негіздеу үшін жүгінуге алып келді. Аталған мәселені шешу үшін XiX ғ. Басында Ресейде В.К. Елпатьевский, П.Д. Лодий, Л.С. Гордиенко, Хр. Штельцер және т.б. еңбек етті. Дегенмен де, сол кезде метафизикалық сипатқа ие психологияның өзі, тіпті қылмыстық құқықпен біріккеннің өзінде де жеткілікті түрде жеке тұлғаны оқып танудың әдістерін толық зерттей алмады.

Заң психологиясы бойынша маңызды көлемдегі жұмыстар Ресейде XIX ғ. үшінші жартысында пайда болды. Олар: И.С. Баршев «Взгляд на науку уголовного законоведения», К.Я. Янович-Яневскийдің «Мысли об уголовной юстиции с точки зрения психологии и физиологии», А.У. Фрезе «Очерк судебной психологии», Л.Е. Владимиров «Психические особенности преступников по новейшим исследованиям» және т.б. Аталған еңбектерде психологиялық білімдерді нақты сот және тергеу органдарының қызметінде пайдаланудың таза прагматикалық тұрғыдағы идеялар көрініс тапқан. Сонымен, И.С. Баршевтің пікірінше, егер судья психологияны білмесе, онда ол әділсоттылықты атқарған процесс «тірі емес, өлген адамдарға қатысты ж үргізілген процесс» болып танылады

Неміс ғалымдары И. Гофбауэра «Психология в ее основных применениях в судебной жизни» (1808) және И. Фридриха «Систематическое руководство по судебной психологии» (1835) еңбектерінде психологияны қылмыстық тергеуде пайдалану бойынша талпыныс жасалған. Куәнің жауабын бағалау бойынша қолданылатын психологиялық с ұрақтар атақты француз математик ғалымы Лапластың еңбегінен көруге болады. 1814 жылы Францияда жарық көрген «Опытах философии теории вероятностей» деген еңбегінде (орысша аудармасы Москвада 1908 ж. шықты), Лаплас куәнің берген жауаптарының мүмкіндігін шығарылатын сот үкімдерінің мүмкіндіктерімен қатар зерттеп, оған математикалық есептеу арқылы баға беруге тырысқан. Оның ойынша барген жауап мүмкіндігі нақты шынайылыққа сәйкес келеді. Мұндағы мүмкіндік элементтері мыналардан тұрады:

– куә сипаттап айтып отырған оқиғаның мүмкіндігінен;

– жауап алынып отырған тұлғаға қатысты гипотеза мүмкіндігінен;

– куә жалған жауап беруде, бірақ қателесіп отыр;

– куә қателеспейді, бірақ жалған жауап беріп отыр;

– куә қателесіп те, жалған жауап беріп те отыр.

Лаплас мұндай жолмен куәнің жауабының

жалған не рас екендігін анықтау фактілердің нәтижесі болып танылатын мән-жайлардың көптігінен қиын екендігін түсінді, білді. Сонда да, ол судья процесті жүргізу барысында, істі шешу барысында математикалық нақты есептеулерге емес, тек мүмкіндікке ғана сүйену қажет деп есептейді. Дегенмен де, Лапластың бұл сызбасы куә жауабын бағалаудың ғылыми әдісін құруға талпынған жұмысы тәрізді қызығушылық тудырды.

Сот психологиясында туындайтын мәселелерді зерттеу көп уақыт бойы осы алғашқы талпыныстардан кейін қолға алынбады. XIX ғ. екінші жартысында тек табиғи ғылымдардың да ғана емес, тіпті жетекші ірі капиталистік елдерде қылмыстылықтың тез дамып өсуі сот психологиялық зерттеулердің одан әрі тез дамуына ықпал етті [Простяков В..2012, 13б].

XIX ғ. соңы мен XX ғ. басы психологияның, психиатрияның және құқықтық пәндердің қарқынды дамуына байланысты бірінші кезекте қылмыстық құқық алда тұрды. Бұл ғылымдарды сол кезеңде зерттеген ғалымдар прогрессивті позицияларды иеленді. Олар: И.М. Сеченов, В.М. Бехтерев, С.С. Корсаков, В.П. Сербский, А.Ф. Кони және т.б.

Құқықтың, психиатрия мен психологияның дамуы заң психологиясын жеке ғылыми пән ретінде негізделу қажеттілігіне алып келді. П.И. Ковалевский 1899 жылы психопатология мен құқық психологиясын ажырату жөнінде және осы ғылымдарды заң білімінің курсына енгізу туралы мәселені көтерді. Шамамен нақты осы кезеңдерде қылмыстық құқықтың антропологиялық және социологиялық мектептерінде қарама-қайшылықтар туындады. Бұл жерде антропологиялық мектептің негізін қалаушы, антропологиялық мектептің қолбасшысы, «Қылмыскер болып туады» және өзінің атавистік мінездеріне, гендеріне байланысты түзелуге келмейді деген теорияны құрған, Ч. Ломброзо болды.

Әлеуметтік мектепті қолдаушылар утопиялық социализм идеясын қолданды, сонымен қатар, қылмыстылықтың себептерін түсіндіруде әлеуметтік фактілерды алға тартты. Осы уақытқа дейін әлеуметтік мектептің кейбір идеялары прогрессивті элементтерді қамтыды. XX ғ. басында заң психологиясында зерттеудің эксперименталді әдістері пайда бола бастады. Осы кезеңда жарық көрген еңбектердің көбісі куәнің жауап беру психологиясына арналған. Олар И.Н. Холчеваның «Мечтательная ложь», Гр. Португалованың «О свидетельских показаниях» (1903), Е.М. Кулишердің «Психология свидетельских показаний и судебное следствие» (1904) еңбектері болды. Сонымен қатар, осы тақырыпта М.М. Хомяков «К вопросу о психологии свидетеля» (1903), А.В. Завадски и А.И. Елистратов «О влиянии вопросов без внушения на достоверность свидетельских показаний» (1904), О.Б. Гольдовским «Психология свидетельских показаний» (1904) деген баяндамалар жасады. Аталған кезеңнің тағы бір ерекшелігі, қылмыскердің жеке тұлғасы зерттелген Л.Е. Владимировтың, Г.С. Фельдштейннің, М.Н. Гернеттің және т.б еңбектері шықты.

Сот психологиясы бойынша үлкен жетістіктерге Ганс Гросстың еңбегі жетті. Оның 1898 ж. жарық көрген «Криминальная психология» атты еңбегінде сол кезеңнің психологтарымен жүргізілген жалпы патологиялық экспериментальді зерттеулердің нәтижелері қолданылды. Қылмысты зерттеу психологиясын оқып үйренуде психологиялық экспериментальді әдістерді қолдану дұрыс қадам болып саналды. Осы әдісті ойлап шығарушылардың бірі француз психологы Альфред Бинэ, ең бірінші болып эксперименталь жолды қолдана отырып кішкене баланың жауабына ықпал ету туралы сұрақты қарастырды. 1900 ж. Ол «Внушаемость», атты кітабын шығарды, онда кішкене баланың жауабына ықпал ету туралы мәселелерге арнайы тарау арналған. Еңбегінде А. Бинэ қызықты қорытындылар жасаған: 1) сұрақтарға берілетін жауаптар әрқашан да қателерімен бірге болады, 2) сот отырысының хаттамаларындағы жауаптарды дұрыс бағалау үшін, тек сұрақтарды ғана емес берген жауаптарды да толық жазу қажет.

1902 ж. куәлардың жауаптарының дұрыстылығы мен нақтылығын анықтау бойынша эксперименттерді неміс психологы Вильям Штерн жүргізді. Оның мақсаты А. Бинэ сияқты куәлардың жауабында ғылыми негіздерді іздеу емес, берілген жауаптардың нақтылығын анықтау дәрежесі болды. Өзінің сүйенген мәліметтеріне жүгіне отырып В. Штерн куәнің жауаптары нақты емес болуы мүмкін, себебі, «еске түсіруді айтпағанда, ұмыту бұл ереже» деп тұжырымдады. В. Штерн өзінің зерттеуінің қорытындысын Берлиндік психологиялық қоғамда баяндады, оның қорытындылары Еуропаның көптеген елдерінде қызығушылық тудырды. Соңында В. Штерн идеалистік сипаттағы есте сақтаудың персонализациялық концепциясын құрды. Бұл концепцияға сәйкес адамның есте сақтау қабілеті объективті шындықтың көрінісі болып табылмайды, тек жеке тұлғаның эгоистік мүддесінің, менмендігінің көрінісі ретінде шығады. В. Штерн баяндамасы Ресей юристерінің де қолдауына ие болды. В. Штернді Ресейде жақтаушылар болып келесілер танылды: Петербург университетінің профессоры О.Б. Гольдовский, Қазан университетінің профессоры А.В. Завадский және А.И. Елистратов. Олар Штерн тәжірибелеріне ұқсас өздері жеке тәжірибе жүргізе отрып, ұқсас қорытынды жасады. Бұл мәселеге қатысты О. Гольдовский былай деді: «Қателердің психологиялық негіздері әртүрлі және куәмен жеткізілген фактілі дерекетерді шынайы болған оқиғамен салыстыра қарайтын болсақ, қайғылы қорытындыны көруге болады. Куә нақты көшірмесін бермейді».

А.В. Заводской мен А.И. Елистратовтың пікірлері бойынша: «В. Штерн куәлардың жауаптарының дұрыстығына қатысты бірнеше тәжірибе жасады. Осы тәжірибелер оған былай деп тұжырымдауға құқық берді: қатесіз жауап берілу мүмкін емес, жауаптар тек қателесіп қана беріледі» [Простяков В., 2012, 5 б].

Сот психологиясының мәселелері бойынша Германияда О. Липпман, А. Крамер, В.Ф. Лист, С. Яффа және т.б. болды. 1903 ж. бастап В. Штерн Лист және Гросспен бірлесе отырып «Доклады по психологии показаний» деген журнал шыға-ра бастады. Криминалистикалық психология бойынша зерттеулер к өптеген елдерде ж үргізілді. Францияда – Клапаредпен, АҚШ-та – Мейерспен, сонымен қатар Микином Кеттелмен, М. Кеттел 1895 ж. студенттердің есте сақтау қабілетімен эксперимент жүргізіп, куәнің жауабының дұрыстылығы мен нақтылығы дәрежесін көрсетушіні құрастыруды ұсынды. Ресейде куәнің жауабының психологиясына қатысты мәселелер бойынша М.М. Хомяков, М.П. Бухвалова, А.Н. Берштейн, Е.М. Кулишер және т.б. еңбек етті. 1905 ж. «Проблемы психологии. Ложь и свидетельские показания» деген жинақ шықты. Жинақтың көптеген мақалалары куә жауабының толық және д ұрыс еместігі төңірегінде болды.

XIX ғ. аяғы мен XX ғ. басы криминологиялық білімнің социологиялануымен сипатталады. Бұл кезеңде қылмыстылықтың себептерін әлеуметтік құбылыс ретінде буржуаздық социологтар Ж. Кетле, Э. Дюркгейм, П. Дюпоти, М. Вебер, Л. Леви-Брюль және т.б. зерттеді. Олар қылмыстық әрекеттің табиғатын антропологиялық тұрғыда зерттеуді теріске шығаратын әлеуметтік статистика әдісін қолданып, қоғамның әлеуметтік шарттарына қатысты қылмыс жасалатынын дәлелдеді.

Тарихи қысқа мерзімде Жан Кетле, Эмиль Дюргейммен жүргізілген әрт үрлі аномальді көріністердің (қылмыстық, өзін өзі өлтіру, жез өкшелік) статисткалық анализі жеке тұлғалардың бойында соғыс, экономикалық тоқырау кездерінде өсіп, осы көріністердің тамыры әлеуметтік жағдайларға қатысты екендігі дәлелденді. Бұл «қылмыскер болып туылады» деген теорияны толығымен теріске шығарды. Осы фактілер нақ осы кезеңнің американдық әлеуметтік психологтар Р. Мертон, Ж. Старленд, Д. Матс, Т. Сайкс, Э. Глюк және т.б. еңбектерінде, қылмыстылықтың әлеуметтік психологиялық теорияларында көрініс тапты. Аталған авторлардың еңбектерінде топтарда адамдардың тәртібі мен арақатынасын реттейтін әртүрлі әлеуметтік психологиялық механизмдер мен феномендер есебінен деликвентті тәртіптің табиғатын зерттеудің әртүрлі жолдары көрсетілген.

Қылмыстылықтың әр түрлі буржуазды әлеуметтік психологиялық теорияларға тән сипаттама – бұл қылмыстылықтың әлеуметтік экономикалық детерминациялануын жоққа шығару мен біріңғай методологиялық әдістердің болмауы. Бүгінгі таңдағы криминологиялық білімнің еркшелігі – бұл ауытқыған тәртіптің факторлары мен себептерін оқып, білу бойынша жүйелі түрдегі талпыныста. Сонымен қатар, бір уақытта ғылымның әр саласының өкілдерінің (медиктер, заңгерлер, психологтар, экономистер және т.б.) аталған мәселені шешу бойынша жасаған әдістемелік нұсқаулары. Бұл өз кезегінде қылмыстың алдын алу тәжірибесіне кешенді түрде қарауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, бұл жерде құқық қорғаушы, первентивті, пенитенциарлық қызметті жүзеге асыратын институттарды психолого-педагогикалық тұрғыда қамтамасыз ету жетекші рөл атқарады. Қазіргі таңдағы биологизаторлық криминологиялық теориялар аргументтерін бүгінгі таңдағы ғылымдардың (генетика, психология, психоанализ) жетістіктеріне сүйене отрып құрайды. Сонымен, сенсациялардың бірі ретінде 70-жылдары Клайнфельтер синдромы пайда болды. Ол бойынша хромосомды бүлінулер әдеттегі ер адамдардың хромосомаларына қарағанда отыз алты есе жиі кездеседі.

Заң психологиясының дамуына ерекше үлес қосқандардың қатарына атақты мамандар В.М. Бехтерев пен А.Ф. Кони болды. Криминальді психология, криминалистикалық рефлексология секциялары психоневрология бойынша Жалпы Ресейлік съездердеің бірінші және екінші этаптарында құрылды. Совет үкіметінің алғашқы жылдарынан бастап заңгерлер мен психологтар қылмыстылықпен күрестің жаңа нысандарын іздестіре бастады. Дәлелдеуге қатысты сұрақтарды заңды жолмен реттеудің бұл гуманистік қағидасы, қылмысты дұрыс әрі толық шешу үшін қылмыстық сот өндірісіндегі тұлғалардың қызығушылығын түсіндірді [Аминов И., 2012, 24 б]. .

XIX-XX ғ. басында Россияда заңгер және әлеуметтанушы Л.И.Петражицкий негізін салған құқықтық психология мектебі қалыптасты. Оның пікірінде құқық пен мемлекет туралы психикалық құбылыстарды талдауға тиісті делінген. 1909 жылдан бастап сот психологиясы мен кәсіби психологтар айналыса бастады және криминологиялық институт ашылды. Сот психологиясында қылмыстық іске қатысушылардың, куәнің психикасын зерттеу, алдауды анықтаудың диагностикасына қатысты негізгі мәселелердің ауқымы белгілі болды. Төңкерістен кейінгі жылдарда қылмыскерлердің әр түрлі топтарын қылмыстың психологиялық алғышарттарын, жекелеген сотқа қатысушылардың психологиясын, сот психологиялық сараптама мәселелерін, құқық бұзушылардың түзетудің психологиясын зерттеу жұмыстары кеңінен жүргізілді.

1925 жылы Москвада әлемде бірінші болып «Қылмыскер мен қылмысты мемлекеттік зерттеу институты» құрылды. 1929 жылға дейін институт 300 жуық ғылыми жұмыстарды жарыққа шығарды. Алайда 1930 ж басындағы жағдайлар

сот психологиялық зерттеулердің тоқтатылуына әкеп соқты. Адамның шығармашылығындағы дүниетанымдық, ойлауындағы, азаттық, құғынға ұшырады. Адамның жасаушы рухы құдаланып, психикасына ауытқушылықтар түсті. «Революциялық заңдылық» ұғымы адам құқығын бұзылу құралына айналды. Нәтижесінде 1960 жылдардың ортасына дейін құқық психологиясының мәселелері мен өзекті сұрақтары қарастырылмады.

Бұл салалардағы өзгерістер 1966 жылы елдің құқық оқу орындарында жалпы және құқық психологиясын оқыту енгізілгеннен кейін ғана жүре бастады.

Сол жылдан бастап Қазақстанда да психологияның тәжірибеге бағытталған жеке салалары дами бастады. Психологияның басқа да қолданбалы салалары үшін тиісті мамандармен қоғам жағынан с ұраныстың болмауына байланысты дамуғы мүмкіндігі болмады. 1960 ж. соңы мен 1970 ж. басында тергеу мен іздейдің психологиялық жақтарына арналған алғашқы еңбектер жарық көре бастады. Профессор Г.Г.Досповтың «Психология показания свидетелей и потерпевших», «Психология допроса в предварительном следствии», «Психология допроса в уголовном процессе» деген еңбектерін атап өтуге болады. Автордың «Психология предварительного расследования» деген еңбегінде тергеу қызметкерінің психологиясына кеңінен тоқталған.

Сонымен қатар, 1984 ж. Е.К. Нурпейісовтың «Психология правомерного поведения» және «Оптимизация предварительного следствия» деген кітаптары жарық көріп, онда қылмысы ашу процесінің жүйелі категориялары талданған. Осы салада жемісті еңбек етіп келе жатқан профессор У.С.Жекебаевтың «О социально психологических аспектах преступного поведения», «Преступность, как криминологическая проблема», «Мотивация преступления уголовной ответственности» деген еңбектері бар.

Аталған еңбектер ішкі істер министрлігі жүйесіндегі оқу орындарында мамандар даярлаумен құқық қорғау органдарының күнделікті тәжірибелік сұранымдарына сәйкес келеді. Қазіргі ұйымдасқан қылмыстың құқық бұзушылықтың өсіп отырған жағдайында Ішкі істер министрлігі, прокуратура, Әділет министрлігі салалары психологиялық талдамаларымен және білекті мамандармен қамтамасыз ету қажеттлігі туындап отыр [Антонян Ю.М., Гульдан В.В., 31 б].

Заң психологиясының алдында тұрған бірінші кезектегі міндеттерге құқықтық тәрбие мен құқықтық насихаттың психологиялық негізделген әрекеттеррін жасау; құқық, бұзушылықтың әлеуметтік психологиялық көздерін зерттейді; қоғамдық және дара санадағы ауытқушылықтарды анықтап отыр. Олардың алдын алуға қатысты ұсыныстарды қабылдау; құқық қорғау органдары іс-әрекетінің психологиялық негіздері мен оларады жетілдірудің құралдарын зерттеу; сот-психологиялық сараптамасының түрлеріне қатысты оқу әдістемелік құралдарды жасау. Ішкі істер министрлігінің жоғары және орта арнайы құқық орындарының тілектерін, құқық қорғау органдарының қызметкерлерінің психологиялық даярлаудың көлемін ұлғайту.

Құқықтық реттеу жүйесінің қызметкерлері, ішкі істер саласының қызметкерлері күнделікті мінез-құлықтар көріністерімен жүздесе отырып, адам психологиясы туралы жалпы танымдық түсінік алады. Бірақ та жүйесіз жалпы танымдық психологиялық түсініктер жеке адамның құқықтық санасының кемістіктерін білікті талдауға және құқықтық маңызды мінез-құлықтың психологиялық механизмдерін білуге жеткіліксіз. Азаматтық-құқықтық реттеу барысында келісімді қатынастар үшін психоллгия саласынан білімдер қажет. Соның негізінде ішкі істер саласының қызметкерлері өз кәсібінде психологиялық сауаттылығы дәрежесін қалыптастыра бастайды. Психологиялық білім, психологиялық сауаттылық заңгер үшін негізгі қылмыстық-құқықтық категориялардың мәнін терең ұғыну үшін де (мысалы: кінә, мақсат, ниет-түрткі, қылмыскердің жеке басы және т.б), жекеленген мынандай заңгерлік сұрақтарды шешуге байланысты да (сот-психологиялық сараптамасын тағайындау, қылмыстың құрамын анықтау, күшті жан күйзелісін анықтау арқылы кіәлінің жауапкершілігін жеңілденуге байланысты жекеленген баптарды жүзеге асыру үшін де) қажет [Крылов А.А., 1990, 19б б.].

Осы орайда біз тұлғаның психологиялық сауаттылығы дәрежесінің анықтамасын былайша тұжырымдауға тырыстық. Ішкі істер қызметкерлерінің психологиялық сауаттылығы дәрежесі өзін-өзі реттеу процесінің тұтас функционалды қасиеттерін яғни тұрақтылығы, дербестігі, әділеттілігі, субъективті бөлшектілігі, реттеудің тұтас қамтылуы және қарым-қатынаспен тікелей шартталатын еріктік өзін-өзі реттеу құрылымның өзгерісін анықтау жүйесіне байланысты динамикалық өзгеріспен ерекшеленетін заңдылықтарының айқындалуы.

Қорыта келгенде, заң психологиясының біздің қоғамымызда алатын орны ерекше маңызды. Қоғам өміріндегі әлеуметтік жаңаруға байланысты демографиялық құқықтық сананың, құқықтық мемлекет жағдайындағы мінез-құлық стереотиптерін қалыптастырудың механизмдерін зерттеудің үлкен қажеттілігі туып отыр. Заң психологиясының ғылым ретіндегі қалыптасып, дамуы құқықтық сана мен мәдениеттің дамуына, құқық қорғау органдарының қызметтерінің сапалы әрі жүйелі түрде жүзеге асырылуына әрі олардың психологиялық сауаттылығы дәрежесінің жетілуіне үлкен ықпалын тигізеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері [Мәтін] / Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Астана қ., 2018 жылғы 10 қаңтар.-www.akorda.kz Қазақстан Республикасы Президентінің ресми сайты.

2. Лебедев И. Б., Родин В. Ф., Цветков В. Л. Юридическая психология : оқулық. 2-ші басылым, толықтырылған / Под ред. В. Я. Кикотя. – М., 2012.

3. Осинцева А. В., Германова О. В. Кәсіби маңызды сапалар ІІО қызметкерінің қызмет түріне / А. В. Осинцева, О. В. Германова // Психопедагогика құқық қорғау органдарында. – 2009. – № 4.

4. Простяков В. Психологические қойылатын талаптар жеке және кәсіби қызметті ішкі істер органдары қызметкерінің / в. В. Простяков // Юридическая психология. – 2012. – N 1.

5. Заң психологиясы. Оқулық жоғарғы оқу орындарының студенттеріне арналған. / И. и. Аминов және т. б. – М., 2012.

6. Антонян Ю.М., Гульдан В.В., Криминальная патопсихология. – М.: Наука, 2004. /Васильев В. Л. Юридическая психология. – М.: Юридическая литература, 2006.

7. Практикум по экспериментальной и прикладной психологии/Под ред. А.А.Крылова. – Л.: ЛГУ, 1990.

УДК 341.1/8

Бухаева Анара Аргыновна
доктор политических наук,
заведующий кафедрой «Юриспруденция»,
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
г. Кокшетау, Казахстан

Кереев Азамат Ануашевич
кандидат юридических наук,
профессор кафедры «Юриспруденция»,
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
г. Кокшетау, Казахстан
E-mail: azamat_profi@mail.ru

ИМПЛЕМЕНТАЦИЯ МЕЖДУНАРОДНЫХ СТАНДАРТОВ В ОБЛАСТИ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Түйіндеме. Адам құқықтары концепциясының қалыптасуы қоғам дамуы тарихымен бірге ұзақ жылдарды қамтиды. Адам құқықтары проблемасы құқықтарды иемдену үшін күрес пен қоғамдағы адам жағдайын ескере отырып олардың кең етек алуымен байланысты. Қоғамның әрбір даму сатысы бостандықты алу мен кеңеюі жолындағы алға жылжу болды.

Түйін сөздер: адам, тұлға, құқықтар, еркіндіктер, қоғам, ғибрат, әділдік, кепілдемелер, жөн-жоралғылар, жөн-жоралғылар.

Аннотация. Формирование концепции прав человека прошло длительный путь вместе с историей развития общества. Проблема прав человека была связана с борьбой за обладание правами, их расширением, фиксировавшим положение человека в обществе. И каждая ступень развития общества была шагом на пути обретения и расширения свободы.

Ключевые слова: человек, личность, права, свободы, общество, мораль, справедливость, гарантии, обычаи, традиции.

Abstract. Formation of the human rights concept is developed together with the history of society development. The human rights issue was related with fight for rights possession and its expansion, which fix the person position in society. And Every steps of the society development was a step to the freedom finding and expansion.

Keywords: person, personality, rights, freedoms, society, morals, justice, guarantees, customs, traditions.

Источниками международных стандартов в области прав человека являются весьма разнородные нормы. Это и статьи международных договоров, резолюции международных организаций, политические договоренности, документы конференций и встреч, международные обычаи. Особенность международных стандартов в области прав человека заключается в том, что они возникли практически все в виде писаного права. В сфере защиты прав человека обычные нормы формируются путем общего признания и применения уже закрепленных в договорах или резолюциях международных организаций норм.

Многолетняя деятельность ООН показывает, что «международная защита прав человека» в наши дни состоит в следующем:

– в создании всеобщих рекомендаций в области защиты прав человека,

– в разработке международных соглашений о правах человека, которые налагают юридические обязательства на государства,

– в создании специального международного механизма по проверке выполнения государствами своих международных обязательств в области прав человека [Мовчан А.П., 1982, с.19].

Характеризуя механизм действия международно-правовых стандартов в области прав человека нужно отметить, что соотношение международного и внутригосударственного права не является стабильной доминантой. Оно изменяется в конкретно-исторической обстановке. В настоящее время международные стандарты по защите прав человека оказывают значительное влияние на формирование национального законодательства.

Поэтому и речь идет об имплементации международных стандартов в области защиты прав человека в законодательство Республики Казахстан.

В международно-правовой доктрине доминирует признание примата международного права над национальным, однако, конститу-

ционная практика РК не восприняла в полной мере эту идею и наряду с юридической формулой «международное право – часть права страны» по-прежнему исходит из приоритета Конституции в отношении международно-правовых обязательств, в т.ч. и в области международных гуманитарных стандартов.

В системе отношений законов и международных договоров действует, как правило, принцип «lex postariori derogot ligipriore» (закон последующий отменяет закон предыдущий). Подобная практика считается оправданной, поскольку Конституция устанавливает основы политико-правовой системы государства, а международное право базируется на их уважении. Государство, не обеспечившее в пределах своей юрисдикции конституционную законность и верховенство конституции, вряд ли и во внешней политике будет руководствоваться принципами международного права. Это довод для требования конституционной фиксации основных прав и свобод человека во внутригосударственном праве.

В РК, где отсутствует надлежащая судебная практика применения норм международного права и судебного контроля за соответствием национального и международного права, было бы целесообразным не провозглашение непосредственного действия норм международного права, а прямое включение международных гуманитарных стандартов в законодательство страны с возведением их на конституционный уровень.

Теперь перейдем к вопросу о влиянии международных стандартов в области прав человека на правовой статус личности в Республике Казахстан [Сафонова О.Н., 1998, с. 44].

Важной особенностью Конституции РК 1995 г. является провозглашение правового статуса человека и гражданина. В ней закреплены права, свободы, обязанности, как человека, так и гражданина. Но различия между их правовыми статусами проведены достаточно четко. Законодатель использует «специальные» формулировки в текстах соответствующих статей Конституции. В отношении человека используются формулировки: «каждый человек», «все», «ни один человек», «никто», а в отношении граждан: «граждане имеют право», «гражданин обязан», «гражданин гарантирует».

Конституционные права, свободы и обязанности объединены в три группы: личные (гражданские права) перечисление которых в соответствии с Всеобщей декларацией прав человека 1948 г. открывает 2-ой раздел Конституции 1995 г., в отличие от прежней Конституции 1993 года, в которой приоритет был за политическими правами гражданина, а также политические, экономические, социальные и культурные.

Однако следует иметь в виду, что «прямое, непосредственное действие Конституции не означает, что содержащиеся в ней нормы о правах человека могут быть реализованы вне конкретных процедур и механизмов, то есть юридических гарантий, установленных законом. Решение проблемы прав человека не сводится лишь к расширению круга прав и свобод человека и гражданина, закрепленных в конституции, или укреплению их гарантий. Речь в действительности идет о качественном обновлении всей концепции прав и обязанностей человека, гражданина и практики их конституционного обеспечения. И в процессе такого обновления чрезвычайно важно иметь в виду, что данная проблема имеет как внутригосударственные, так и международные аспекты, что обусловлено характером изучаемой проблемы» [Сабикенов С.Н., 1998, с.56-57].

Конституция РК в статье 14 провозгласила принцип равенства всех людей независимо от происхождения, социального, должностного и имущественного положения, пола, расы, национальности, языка, отношения к религии, убеждений, места жительства или по любым иным обстоятельствам.

РК гарантирует права и свободы человека в соответствии с Конституцией (ст. 12). Одной из гарантий конституционных прав свобод человека и гражданина является право на пользование квалифицированной юридической помощью (ст. 13 ч.3). Провозглашение реальных гарантий, установленных государством прав и свобод, на наш взгляд, по существу определяет концепцию институализации правового статуса личности. Ведь главным смыслом документально учрежденных прав и свобод является их гарантированное соблюдение. Анализ конституционных норм РК на предмет их соответствия Всеобщей декларации прав человека, как основному документу Билля о правах человека, позволил сделать вывод о соответствии в теоретическом плане правового статуса гражданина РК международно-правовым стандартам.

Как известно, конституционный статус личности зависит принадлежности лица к конкретному государству. В этом смысл устойчивой правовой связи человека с государством, именуемой гражданством. Статья 10 Конституции РК устанавливает принцип единого и равного гражданства.

В связи с принятием новой Конституции РК Указом Президента, имеющим силу закона от 3.10.1995 г. были внесены необходимые изменения и дополнения в Закон РК «О гражданстве» 1991 г. Теперь, в нем закреплены положения о том, что «гражданин РК ни при каких условиях не может быть лишен гражданства, права изменить свое гражданство, а также не может быть изгнан за пределы Казахстана» и то, что «за гражданином РК не признается гражданство другого государства» [Указ Президента РК, 1995]. После

присоединения Казахстана к Конвенции о правах ребенка, 1989 г. В Закон о гражданстве были внесены изменения 17.05.2002 г. слова «дети», «детей» заменены на слова «ребенок», «ребенка». Затем вышел Закон «О правах ребенка в РК» от 8.08.2002 г.

Первая Конституция РК от 28.01.1993 г. в статье 4 но признавала за лицом, являющимся гражданином РК принадлежность к гражданству другого государства. В этой же статье были предусмотрены исключения из этого правила для граждан РК, вынужденно покинувших ее территорию, и казахов, проживающих в других государствах (ст.4, п.4).

Новая Конституция также не признает двойное гражданство (ст. 10) и в целях равноправия всех казахстанцев не предусматривает никаких исключений. Это сделано в соответствии с международно-правовой практикой, которая с 60-х годов XIX века содержит международные договоры, имеющие целью предотвращение случаев двойного гражданства. К ним относится ряд многосторонних межамериканских договоров и западноевропейских конвенций о сокращении случаев множественного гражданства, многочисленных двусторонних договоров об устранении двойного гражданства между государствами.

Большинство наших казахстанских ученых-государствоведов придерживаются той точки зрения, что в РК, где конституционный статус личности, провозглашенный новой конституцией и стремление государства обеспечить его на деле в условиях предоставления населению Казахстана возможности свободно передвигаться по ее территории и выезжать за ее пределы, «двойное гражданство предоставляется нецелесообразным государственно-правовым институтом, а предметом политических спекуляций с непредсказуемыми последствиями» [Котов А.К.. 1997, с.185].

При детальном рассмотрении вопроса о конституционном статусе личности в РК и его соответствии международным стандартам нельзя не обратить внимание на все категории населения в РК. Международно-правовая доктрина выделяет 4 категории населения это: граждане, лица без гражданства (апатриды), лица с двойным гражданством (бипатриды) и иностранные граждане.

Считаю необходимым коротко остановиться на вопросах правового положения иностранцев в РК. В Конституции РК (ст. 12) сказано, что иностранцы и лица без гражданства пользуются в РК правами и свободами, а также несут обязанности, установленные законами и международными договорами. Анализ нормативного материала о статусе иностранцев в |РК позволяет классифицировать их на следующие группы в зависимости от принадлежности, к которым изменяется статус иностранцев на территории РК:

1. По юрисдикции:

а) лица, полностью освобожденные от юрисдикции РК; б) лица на которых частично распространяется юрисдикция IРК; в) лица на которых полностью распространяется юрисдикционная деятельность государственных органов РК.;

2. В зависимости от степени устойчивости правовой связи иностранца с РК, цели и характера пребывания его на территории РК:

а) постоянно проживающие; б) временно пребывающие.

3. Иностранцы, занимающиеся трудовой деятельностью на территории РК имеют статус: а) государственного служащего; б) эксперта; в) работника; г) предпринимателя. Все они признаются иностранными физическими лицами и являются плательщиками налогов.

4. В зависимости от принадлежности к конкретному государству определяется статус иностранного гражданина, т.к. он регулируется не только национальным законодательством РК, но и международными договорами.

5. Статус иностранцев зависит от того, признаются они иммигрантами или нет (т.е. лицами, изъявившими желание переселиться в РК), а также политическими эмигрантами (т.е. лицами, ставшими жертвами нарушения прав человека в своей стране и ходатайствующими о предоставлении убежища в РК) [Каляева А.М., 1994].

Основы правового статуса иностранцев в РК определяются статьей 12 Конституции и Указом Президента им. силу закона «О правовом положении иностранных граждан в РК» от 19 июня 1995 года. Анализ нормативно-правового материала этого вопроса позволяет сделать вывод об их соответствии международным стандартам в области зашиты прав человека и международным договорам, заключенным Республикой Казахстан.

Итак, можно выделить следующие принципы: принцип национального режима, принцип равенства перед законом независимо от социального происхождения, пола, языка, рода занятий и т.д.; принцип использования иностранными гражданами своих прав и свобод не в ущерб интересам РК правам, законным интересам ее граждан и других лиц; принцип использования иностранными гражданами своих прав в неразрывной связи с исполнением обязанностей, установленных законодательством РК, принцип предоставления убежища лицам, ставшим в своих государствах жертвами нарушений прав человека.

Содержание прав и обязанностей иностранных граждан подробно характеризует Указ Президента имеющий силу закона «О правовом положении иностранных граждан в РК», постановлениями и инструкциями правительства. Вторым разделом Указа регламентируется трудовая деятельность и отдых, охрана здоровья, социальное

обеспечение, право на жилище, свобода совести, брачные и семейные отношения и др. права граждан.

Объем прав иностранцев в условиях национального режима зависит в основном от того, к какой категории по времени пребывания они относятся, к постоянно проживающим или временно пребывающим, последние имеют гораздо меньше прав и свобод.

ГК РК (п.6 ст. 3) и вышеназванный Указ Президента предусматривают возможность установления законом отдельных изъятий в отношении предоставления иностранцам равных прав с гражданами РК. Такие изъятия можно подразделить на две группы:

1. Невозможность занимать определенные должности или заниматься определенными видами деятельности, если такая деятельность связана с принадлежностью к гражданству РК.

2. Правила, устанавливающие особый режим прав иностранцев, определяемый характером охраняемых прав,

3. особенностями их юридической природы. Например, охрана авторских прав иностранцев.

Предоставление иностранцам национального режима влечет за собой не только права, но и возлагает на них определенные обязанности. Так, согласно ст. 34 Конституции РК каждый обязан соблюдать Конституцию и законодательство РК. Ст. 35 устанавливает долг и обязанность каждого по уплате законно установленных налогов и других платежей. Согласно ГК РК (особенная часть) ст. 936 из факта причинения вреда жизни, здоровью, имуществу гражданина или организации возникает обязательство по возмещению вреда. Это касается и иностранцев.

Процесс участия Казахстана в многосторонних международных договорах в области прав человека в целом носит последовательный и взвешенный характер. Ст. 4 пункт 3 Конституции гласит: «Международные договоры, ратифицированные Республикой Казахстан, имеют приоритет перед законами и применяются непосредственно...». В основе принятия решения о ратификации или присоединении нашего государства к конкретному международному договору лежат его комплексная, всесторонняя оценка, изучение динамики развития международного сотрудничества в рамках каждого конкретного договора, возможности реального выполнения предусмотренных в нем обязательств. На данный момент Казахстаном не ратифицировано ни одного Генерального Международного Соглашения по правам человека. Официального заявления о принятии на себя правопреемственности бывшего СССР, ратифицировавшего Генеральные документы по правам человека, не было сделано. Позиция среднеазиатских республик, выраженная на семинаре по человеческому измерению ОБСЕ в Алматы в апреле 1994 года объяснялась тем, что новые независимые государства региона не должны торопиться с принятием международных документов по правам человека, так как идея прав человека требует адаптации к историко-культурным особенностям и национальному менталитету народов, не готовых к восприятию этой идеи; в условиях глубокого экономического кризиса, сопровождающего процесс рыночных реформ, необходимо сначала создать условия для обеспечения социально-экономических прав и свобод, после чего осуществлять постепенный переход к развитию гражданских, политических прав и свобод. Республика Казахстан не проявляет особой активности в присоединении к международным соглашениям в области прав и свобод человека.

На сегодняшний день, ратифицированы «Конвенция о правах ребенка» (1989), «Конвенция о ликвидации всех форм расовой дискриминации» (1965), «Конвенция против пыток» (1984), «Конвенция о статусе беженцев» (1951), Женевские гуманитарные конвенции 1949 года и дополнительные протоколы к ним, некоторые конвенции Международной организации труда о защите прав трудящихся в производственной сфере Заключен ряд межгосударственных договоров: договор между Монголией и Республикой Казахстан «Об урегулировании вопросов добровольного переселения и гражданства лиц, прибывших в РК по трудовым договорам», соглашение между Казахстаном и Российской Федерацией «О военной службе граждан России в Вооруженных Силах Республики Казахстан по контракту и их статусе», «Договор между РК и РФ о правовом статусе граждан РК постоянно проживающих на территории РФ, и граждан РФ, постоянно проживающих на территории РК», соглашение между РК и РФ «Об упрощенном порядке приобретения гражданства...».

К настоящему периоду времени Казахстан ратифицировал более 40 международных договоров в сфере защиты прав человека. В ноябре 2003 года состоялось присоединение Казахстана к двум основополагающим в области прав человека международным правовым актам: Международному Пакту о гражданских и политических правах и Международному Пакту об экономических, социальных и культурных правах от 1966 года [Указ Президента РК, 2003].

Конвенция ООН о правах ребенка, 1989 охватывает гражданские, политические, экономические, социальные и культурные права ребенка. Из нее следует, что для свободного развития ребенка требуется здоровая и безопасная окружающая обстановка, доступ к здравоохранению, обеспечение минимальных норм в отношении питания, одежды и жилища ребенка.

Наряду с названной конвенцией вопросы правовой защиты детей регулируются отдельными нормами международных договоров РК

об оказании правовой помощи. Например, конвенцией «О правовой помощи по гражданским, семейным и «головным делам стран СНГ» от 28.01.1993 г., ратифицированной РК 31.03.93. Она регулирует вопросы усыновления, отношений между родителями и детьми и др. Вопросы защиты прав детей в РК достаточно актуальны. У нас в стране проживает около 6 млн. детей и подростков из них более 500 тысяч с отклонениями в развитии. Ратифицированная конвенция начала работать с принятием Закона о правах ребенка в РК от 8.08.2002 г.

Насколько полно обеспечиваются конституционные права и свободы человека и гражданина, зависит и от того, как органы законодательной власти работают над принятием необходимых законов и др. нормативных актов по обеспечению конституционных прав и свобод человека и насколько точно органы исполнительной власти исполняют такие правовые нормы. Анализ норм Конституции и действующего законодательства позволяет утверждать, что еще не все права человека и гражданина, закрепленные во втором разделе конституции урегулированы на законодательном уровне, вследствие чего эти права не обеспечиваются в полном объеме на сегодняшний день.

Серьезным шагом в области защиты прав человека в РК является подготовка законопроекта «О правах национальных и этнических меньшинств». Ассамблея народов Казахстана сегодня работает над этим вопросом. Всего три страны имеют подобные законы, считаем, что принятие этого нормативного акта станет определенной вехой в защите прав человека.

Конституционным Советом по предложению Президента РК была предоставлена информация о состоянии конституционной законности в стране. В этой информации подчеркивалось: «нельзя утверждать, что конституционные права граждан не обеспечиваются соответствующими органами государства. Но вместе с тем имеют место факты, когда должностные лица государственных органов не обеспечивают названные права граждан, тем самым нарушают нормы конституции и отраслевых законодательных актов» [Темирбулатов М.О., 2008, с.20].

Таким образом, несмотря на указанные проблемы, стоящие как перед законодательными, так и перед исполнительными органами Республики Казахстан, в сфере защиты прав человека, главным является то, что основы, заложенные в Конституции, других законодательных актах в целом соответствуют международным стандартам в области защиты прав человека. Теперь настала пора повседневной работы по дальнейшему присоединению Республики Казахстан к таким стандартам и по их соблюдению на практике.

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы:

1. Конституционная практика демократических правовых государств в какой-то мере снимает противостояние естественно-правового и позитивистских подходов к правам человека путем закрепления основных прав и свобод, которое исключает подавление и насилие государства по отношению к личности, отстаивая ее автономию и приоритет прав человека по отношению к государству. Республика Казахстан признает естественный характер прав человека, вместе с тем без законодательного закрепления прав будет невозможна эффективная их защита со стороны государства. То есть современные условия требуют комплексного подхода (естественно-правовой концепции и позитивистского подхода) к вопросу о правах человека.

2. Кроме того, в Конституции Республики Казахстан признаются права и свободы, принадлежащие человеку и гражданину. Различие между понятиями «права» и «свободы» достаточно условно. Свободы – это область деятельности человека, в которую государство обязано не вмешиваться. А права – это определенные возможности человека, закрепленные и гарантированные государством. Также, свободы гарантируют возможность гражданина пользоваться одним из нескольких благ или всеми, в то время как право, как правило, призвано обеспечить получение гражданином одного определенного блага. Следует отметить, что четкого разграничения между этими понятиями провести трудно, так как в тексте Конституции они зачастую употребляются как синонимы.

3. Права человека определяются конституцией конкретного государства, человек – субъект внутреннего правопорядка, всегда им был и навсегда останется. Международное право может влиять на положение человека, но только через внутренний правопорядок. Значит, не может быть международного регулирования прав человека в чистом виде.

4. Международный механизм реализации правовых норм в области прав человека не носит пока универсального императивного (обязательного) характера. Государства согласно решениям ООН обязаны представлять доклады в Международный комитет по правам человека. Обычный порядок их составления следующий: МИД страны запрашивает компетентные органы (МВД, прокуратуру, госбезопасность, органы социальной защиты, соответствующие НИИ) о положении дел с правами человека; по получении ответов компилируется доклад, который направляется Генеральному секретарю ООН. В Секретариате ООН составляют сводный доклад о положении дел с правами человека в мире, делают переводы на официальные языки ООН и рассылают его государствам-участникам для сведения. Как видим, эта мера обеспечения прав человека не слишком эффективна. Кроме того,

многие страны попросту не представляют никаких докладов в ООН.

К тому же в докладах, представленных в ООН государствами, изложена не объективная картина, а здорово «подкрашенная», а значит, в них вообще нет большого смысла. Дефект в том, что они делаются закрытым порядком: компетентные органы пишут на запрос МИДа то, что им кажется правильным, а МИД лишь облекает всю информацию в форму, соответствующую требованиям к докладу. Если бы его дубликат направлялся в парламент и был доступен средствам массовой информации, то, возможно, доклады носили бы более продуманный и объективный характер. Это касается, кстати, и других стран, а не только Казахстана. В этой связи в качестве легитимных источников информации должна рассматриваться не только официальная информация государств-участников, но и информация, поступающая от специализированных международных межгосударственных и неправительственных организации, других заинтересованных учреждений и физических лиц.

5. Западноевропейские государства подписали в 1950 г. Конвенцию о защите прав и основных свобод человека. На основании этого документа создан Европейский суд по правам человека, который рассматривает споры между участниками конвенции. Создана также Европейская комиссия по правам человека и многочисленные общественные организации, которые пытаются взять на себя контроль за положением дел в сфере обеспечения прав человека. Благодаря организациям подобного рода несомненно повышается роль общественности. Трудно отрицать правомерность создания этих организаций, но нельзя не видеть, что по сути своей они часто превращаются в инструменты вмешательства в дела других стран.

6. Вопросу прав человека придан искусственно острый политический характер. Выше отмечалось, что в соответствии с нормами международного права государство не обязательно выводить свой стандарт обеспечения прав человека на мировой уровень. Оно лишь стремится к этому. Но в политических целях можно поднять мощную кампанию в средствах массовой формации против отдельного государства, обвинив его во множестве грехов, если это выгодно тем кругам, в чьих руках находятся эти самые средства массовой информации. Подготавливается общественное мнение «виновного» государства и таким путем достигаются определенные политические цели. Но права человека, как и экономика, культура и прочее, своими корнями уходят в уже сложившийся образ жизни, в национальные традиции. Нельзя их в одночасье приспособить к чему-то чужому, пусть даже лучшему. Права человека – это триада взаимоотношений: человек-общество-государство.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мовчан А.П. Права человека и международные отношения. – М.: Наука, 1982. – С. 19.
2. Сафонова О.Н. Международные стандарты прав человека и правовой статус личности в Республике Казахстан. // Фемида, 1998. – № 8. -С. 44.
3. Сабикенов С.Н. Деятельность Конституционного Совета по обеспечению прав человека и гражданина // Конституционное правосудие. Вестник конференции органов конституционного контроля стран молодой демократии. Выпуск 1. Ереван, 1998. – С. 56-57.
4. Указ Президента РК, имеющий силу закона «О внесении изменений и дополнений в Закон РК «О гражданстве» от 3.10.1995 // Вестник Казахстана, 1995, 4 октября.
5. Котов А.К. Суверенный Казахстан: гражданин, нация народ. – Алматы: Жеты-Жаргы, 1997. – С. 185.
6. Каляева А.М. Понятие иностранные граждане. // Известия НАН РК. 1994, №4.
7. Президент Республики Казахстан. «О подписании Республикой Казахстан Международного Пакта о гражданских и политических правах и свободах и Международного Пакта об экономических, социальных и культурных правах и свободах», Указ от 15.11.2003г. // САПП РК. – 2003. – № 4. – С.470.
8. Темирбулатов М. О некоторых аспектах обеспечения конституционной законности в Республики Казахстан // Фемида, 2008. – № 2. – С.20.

УДК: 347.22.01

Жалтырбаева Рауан Серікбайқызы
Phd докторанты,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
«Құқықтану» мамандығы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: rauka8@mail.ru

Битемиров Қайрат Тұрлыбайұлы
доцент, з.ғ.к.,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
«Құқықтану» кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: kukuk.kafedra@mail.ru

Нақыпов Балғабай Исақұлұлы
профессор, з.ғ.д.,
Әлеуметтік ғылымдар факультеті,
«Құқықтану» кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
E-mail: balgabai002@mail.ru

ЖАСАНДЫ ИНТЕЛЛЕКТІНІҢ МЕМЛЕКЕТТІК ОРГАНДАР ТҰРҒЫСЫНАН МЕМЛЕКЕТТІҢ ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ҚЫЗМЕТІ ҮДЕРІСІНДЕГІ ТӘУЕКЕЛДЕР АЙМАҒЫН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Андатпа. Осы мақалада есептеу машиналарының дербестігінің кейбір аспектілерін дамытуға, жетілдіруге және тануға қатысты тәуекелдерді қараудың баламалары келтірілген. Тиісті динамикада, шын мәнінде, осындай автократия және үлкен ақпараттық көлем контекстінде есептеуіш машиналардың дербестігі мәселесіне қатысты қауіптер аз емес, бұл кезде деректердің үлкен саны бір тасымалдағышқа байланысты болады. Мұндай жүйелер қоғамдық қауіпті болып табылады, өйткені мұндай қатардан шығару кезінде гипотетикалық түрде техногендік апокалипсис, анархия және басқалардың барлығы тек адамға, ұйымға, қоғамға ғана емес, жалпы адамзатқа де теріс әсер етуі мүмкін көптеген проблемалар пайда болуы мүмкін.

Түйінді сөздер: автократия машина, техногенді апокалипсис, есептеу алгоритмдері, жасанды интеллект, виртуалды кеңістік.

Аннотация. В настоящей статье приведены альтернативы рассмотрения рисков относительно его развития, совершенствования и признания некоторых аспектов самостоятельности вычислительных машин. При соответствующей динамике на самом деле не мало опасений возникает относительно вопроса самостоятельности вычислительных машин в контексте автократии такового и большого информационного массива, при котором огромное количество данных будет втеснено в одного носителя. Таковые системы являются общественно опасными, так как при выведении такового из строя может гипотетически возникнуть немало проблем, который включают и техногенный апокалипсис, и анархию и все остальное что может негативно повлиять не только на человека, организацию, общество, но и на все человечество в целом.

Ключевые слова: автократия машин, техногенный апокалипсис, вычислительные алгоритмы, искусственный интеллект, виртуальное пространство.

Abstract. This article presents alternatives for considering risks related to its development, improvement, and recognition of certain aspects of the independence of computing machines. With the corresponding dynamics, there are actually quite a few concerns about the question of independence of computing machines in the context of autocracy of such a large information array, in which a huge amount of data will be pushed into a single carrier. Such systems are socially dangerous, since when such a system is disabled, many problems can hypothetically arise, which include a man-made Apocalypse, anarchy, and everything else that can negatively affect not only a person, organization, society, but also the whole of humanity as a whole.

Keywords: autocracy of machines, technogenic Apocalypse, computational algorithms, artificial intelligence, virtual space.

КІРІСПЕ.

Бүгінгі күні адамзат мемлекеттік сектордағы, бизнес секторындағы, әлеуметтік сектордағы, коммуналдық сектордағы және барлық басқа салаларда есептеуіш технологияларға тәуелді. Қазіргі уақытта адам мен құрылымдардың өз қызметін дербес реттеу үрдісі бар ма? Бұл мәселеге оң жауап бере алмаймыз, себебі адамзат баласы толықтай машиналар қызметіне бағынысты. Он жыл бұрын адамдар орындайтын көптеген функциялар қазір машиналармен орындалады. Тенденция өсуде. Жасанды интеллект негізіндегі есептеу технологиялары күн сайын адамның әртүрлі механикалық міндеттерін орындауды ұлғайтуда, осы себепті мамандықтың көптеген түрлері жоғалып, қиын салдарға әкелуі мүмкін. Сонымен қатар техногендік, өнеркәсіптік және әскери деректерді қоса алғанда, орасан зор деректер қоры қарақшылық, тонау үшін алтын буын бола алады, олардың нәтижелері тек адамдарды, мемлекеттік құрылымдарды, мемлекеттерді ғана емес, тіпті тұтас континенттерді де жоя алады *[1.А.Ж.Асамбаев, 2011, 140 б]*. Ақыр соңында бұл нағыз апокалипсиске әкелуі мүмкін, ол ең жақсы жағдайда адамзатты жабайы өмір салтына қайтаруға, ал ең нашар жағдайда адамзатты жер бетінен жоюы мүмкін.

Тәуекелдердің жасанды интеллект базасында есептеу машиналарын бақыланбайтын жетілдіруге қатысты қарастырылған түрлері. Жоғарыда айтылғандардың барлығы жеткіліксіз бақылау кезінде адамзаттың сегменттелген болашағын болжаудың балама ақиқаты болып табылады. Ал қазіргі уақытта мемлекеттік және орталықтандырылған бақылаудың жалғыз түрі қазіргі заманғы құқықтану болып табылады. Заң қазір жалғыз бақылау құралы болып табылады. Сондықтан көп нәрсе, тіпті бәрі артып келе жатқан мәселелерді бақылау дәрежесіне қатысты заңнамалық базаның әзірлену деңгейіне байланысты деп айтуға болады.

Мемлекеттік сектор. Қазіргі уақытта мемлекеттік қызмет жүйесінің аппаратын мемлекеттік реттеу саласында көптеген мәселелер бар, онда бүкіл аппарат өзінің тікелей қызметін жүзеге асыру кезінде жасанды интеллект компоненттеріне тәуелді деп айтуға болады *[2. Бекен А.Т. 2019, 172б]*.

Салық салу саласындағы мемлекеттік органдардың қызметі. Қазіргі уақытта азаматтар мен заңды тұлғалардан салық жинаудан мемлекеттік кірістерді реттеу жүйесі жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдерінің жұмыс істеуіне толығымен байланысты. Осы кезде статистикалық деректердің салықтық есептеулерін сәйкестендірудің мемлекеттік бағдарламалары БСАЖ жұмысының мысалында бүгінгі күні ұйымдастыру-құқықтық нысанына немесе таңдалған режимдерге қарамастан, жалпыға бірдей белгіленген режим, оңайлатылған немесе патент болсын, азаматтар мен заңды тұлғалардың барлық салық түрлерін қамтиды. Салық органдарының инспекторлары өздерінің қызметтік өкілеттіктерін орындау кезінде жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдерінің жұмысына толық сенеді, бұл жасанды интеллект жұмысының негізінде салық органдары инспекторларының есептеу алгоритмдеріне тәуелділігінің жоғары деңгейін тудырады *[3. Косоруков А.А. 2019. с. 43]*.

Мемлекеттік органдардың әкімшілік айыппұлдар саласындағы қызметі. Қазіргі таңда әкімшілік айыппұл салудың ең көп тараған түрі көшелерде аудио-бейне визуализацияланған бейнебақылау жүйесі болып табылады, бұл ретте бүгінгі таңда инспекторларға құқық бұзушымен өз бетінше қарым-қатынас жасаудың, оны қуып жетудің, хаттама толтырудың, қаулы шығарудың қажеті. Қазіргі таңда деректермен жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдері айналысуда. Әкімшілік құқық бұзушылық фактісін тіркеуге бағытталған есептеу алгоритмдері бүгінгі күні көшелерде тыныштықты өз бетінше бақылап отырады, қалыпты мінез-құлықты, сондай-ақ нормадан ауытқу ретінде тануға болатын мінез-құлықты байқайды, оны тіркейді, электронды-сандық қол қояды, әкімшілік айыппұл тағайындайды және мамандандырылған әкімшілік сот порталына автоматты түрде келіп түсетін хаттамалар шығарады *[4. Добролюбова Е.И... 2019, с. 114]*.

Мемлекеттік органдардың қаржылық іс-шаралар саласындағы қызметі. Қазынашылық, қаржылық қадағалау аппараттары және банкроттық туралы істер бойынша конкурстық басқарушылар бүгінгі күні жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдерінің компоненттерін кеңінен қолданады, бұл ретте осындай компоненттер қаржылық ауытқулардың заңдылықтарын есептейді, ұстап тұрады, оларды тіркейді және оларды реттеу жөніндегі шешімдерді дербес ұсынады, олардың негізінде лауазымды тұлға тек қана шешімдер баламаларын таңдайды, олар өз атынан рәсімдейді және мемлекеттік бюджетті бөлу, субсидиялар жіберу, тендерлік кепілдіктер және басқа да қаржы объектілері саласындағы әртүрлі қаржы процестерін реттейді *[5. Jie Zhou... 2019, с. 117]*. Сонымен қатар, қызметтік міндеттермен аталған лауазымды тұлға үшін мұндай ұйғарылмайтынын атап өту қажет, онда лауазымды тұлға кейбір дәрежеде жасанды интеллект жұмысының негізінде мамандандырылған есептеу алгоритмдерін есептеу қызметінің нәтижелеріне негізделуге міндетті, бұл адамға қарағанда машиналарға сенім деңгейін арттырады *[6. Jacob L... 2019, с. 107]*.

Судьялардың шешім шығару саласындағы мемлекеттік органдардың қызметі. Тіпті бүгінгі күні судьялардың өзі аудандық, облыстық немесе мамандандырылған әкімшілік, әскери, ювеналды немесе экономикалық соттарға қарамастан, есептеу алгоритмдерінің үлгілері мен есептеу нәтижелерін өз қызметін орындау кезінде жасанды интеллект жұмысының негізінде кеңінен пайдаланады. Аталған мәселе сот жүйесіне деген күмәнді тудыртатындай сұрық болып

келеді, себебі қазіргі таңда судьялардың моральдық-адамгершілік және этикалық ойлары жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдеріне тәуелді, бұл өз кезегінде құқықтық нигилизмнің белгілі бір деңгейін туындатады, бұл ретте сотқа жүгінуші азамат немесе сотталушы атынан әрекет ететін азамат сот төрелігі процесіне қатысты күмәнге ие, судьяның пікірі жасанды интеллектке байланысты деп пайымдауға негіздеме отырып, құқықтық нигилизмнің белгілі бір деңгейін тудырады *[7. Alejandro Barredo Arrieta... 2020. c. 82]*.

Әкімшілік ету саласындағы мемлекеттік органдардың қызметі. Мемлекеттік ұйымның процесі бүгінгі күні жасанды интеллектке тәуелділікке қатысты да өзекті, бұл ретте мемлекеттік құрылымды, мемлекеттік саясат шараларын ұйымдастыру, өкілеттік және өкілдік мәселелері құқықтық аумақтың мемлекеттік аумақтық бірлігі шегінде жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдеріне тәуелді болады, бұл ретте лауазымды тұлғалар, ұйым құрамы, тіпті жалақы да, мемлекеттік қызметшілердің иерархиясын санаттау деңгейі жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдерімен реттеледі. *[8.Kirtan Jha... 2019, c. 1]*. Бұл жағдайда адам жасанды интеллект жұмысының негізінде есептеу алгоритмдерімен қателерге жол бермеуді болжайтын оңтайландыруға бағытталған машина нәтижелерінің нұсқаларын таңдаумен келіседі немесе келіспейді.

Мемлекеттік органдардың коммуналдық шаруашылық саласындағы қызметі. Бүгінгі таңда үлкен қалаларды қамтитын урбанизация үдерісі Қазақстан бойынша шағын қалалар мен кенттерге және тұрғын өңірлерге кең таралған, бұл ең нашар футуристік қауіптердің бірін тәуелді етеді. Олардың қатарына жарық, газ, телефония, байланыс, теледидар, радиохабар, бағдаршам, кәріз, жылыту және т.б. жатқызуға болады. Барлық жоғарыда көрсетілгендерді коммуналдық секторға жатқызуға болады, бұл жасанды интеллектінің бұзылуы немесе жасанды интеллектпен өз бетінше шешім қабылдау кезінде ең жақсы жағдайда адамның тас ғасырға оралуын, ал ең нашар жағдайда мемлекеттің инфрақұрылымы бойынша мақсатты, тактикалық хакерлік соққы беруді көздейді. *[9.Andreas Kaplan... 2020, c. 37]*.

Мемлекеттік аумақтық бірліктің әлеуметтік секторын реттеу саласындағы мемлекеттік органдардың қызметі. Машиналар билігінің нәтижесі жұмыссыздық болып табылады, бұл кезде қарапайым қызмет түрлерімен айналысатын халықтың көп пайызы жұмыссыз қалуы мүмкін, олардың еңбегін жасанды интеллект базасында машиналардың алгоритмдік тергеу іс-қимылдарының негізінде автоматтандырылған жұмыс істейтін қондырғылардың еңбегіне ауыстыру арқылы автоматтандырылған жұмыс істеп тұрған қондырғылардың еңбегіне ауыстыра алады, бұл кезде адамдар жұмыссыз қалумен қатар өз отбасыларын асырай алмай қалады және мемлекеттің демографиялық өсуі едәуір төмендейді, сондай-ақ генетика бойынша талантты адамдар мүлдем жоғалуы мүмкін *[10. R. Fritzsche... 2019, c. 600]*. Ал ең нашар жағдайда тау-кен кәсіпорындары, өндіруші кәсіпорындар, мұнай секторы осындай еңбекті орындау арқылы жалақыны есептеу жоспарында автоматтандырылған Android механизмдерімен ұта алады.

Мемлекеттік органдардың қорғаныс секторы саласындағы қызметі. Мемлекеттің қорғаныс секторы бүгінгі күні машиналар автократиясының баламасы тұрғысынан ең қауіпті болып табылады, өйткені осы сектор тактикалық құрылымдардың әскерилендірілген құрылымдарын ғана емес, сонымен қатар әуе-артиллериялық флоттың жұмысын да болжайды. Қазіргі таңда бір мемлекет тарапынан басқа мемлекеттің аумағы бойынша зымырандық соққылар салдарынан тұтас соғыс өршіп жатыр *[11. K. Sai Prasad... 2020, c. 409]*. Демек, тепе-теңдік жасанды интеллект жұмысының деректер базасы негізінде құрама алгоритмдер жүйесінің бір жалғыз шешімін бұзуы мүмкін, онда құрбандар саны мыңдаған емес миллиондармен есептелінуі мүмкін және бұл сан тез өсе түседі.

Мемлекеттік органдардың ішкі істер секторы саласындағы қызметі. Бүгінгі күні Ішкі істер саясатын реттеу жүйесі қылмыскерлерді ұстаумен ғана емес, сонымен қатар мемлекеттік аумақтық бірлік резиденттерінің барлық тұрғындарына қатысты деректер базасының үлкен көлемін қамтиды. Демек, мұндай жағдайда, құқық бұзушыларға елдің киберқылмыс жүйесіндегі шантаж, ұрлық және басқа да сандық шабуылдар үшін жаңа мүмкіндіктер ашады.

Мәселен, елдің операциялық қызметінің көптеген секторлары қазіргі мемлекеттік бақылау деңгейінің дамымаған жағдайда жасанды интеллектінің соққысына түсуі мүмкін деп болжауға болады. Бұл ретте әсер етудің ерекше түрлі факторлары ретінде екі негіз қарастырылады. Бірінші негіз азаматтардың хакерлік белсенділігін арттыру болып табылады, ол тиісті білімі мен тәжірибесі бар кез келген тұлға адамға, ұйымға, қоғамға рұқсатсыз шабуыл жасап, материалдық жағынан ғана емес, сонымен қатар барлық жағынан да түзелмейтін зиян келтіруі мүмкін. Екінші негіз жасанды интеллект теориясына сәйкес, еркі мен санасы бар, гипотетикалық тұрғыдан белгілі бір оқиғаларға әсер етудің маңызды дәрежесін өз бетінше реттеуге және шешуге қабілетті машиналардың автократиясы болып табылады. Бұл жағдайда жасанды интеллект не маңызды екенін өз бетінше шеше алады, ал керісінше алгоритмдік есептеулердің калькуляциялық деректері негізінде қарама-қайшы келеді, олар әрдайым дұрыс болмайды. Егер олар дұрыс болуы мүмкін болса да, жасанды интеллект адам өмірінің құнды екендігіне баса назар аудармайды. *[12.Arman Kilic... 2019, c. 882]*.

Осылайша, қазіргі уақытта адамның жасанды интеллектпен өзара іс-қимыл деңгейі өте жоғары деңгейде, оның үрдісіне сәйкес адам өзінің жұмыс істеуі мен тіршілік әрекетінің барлық са-

лаларында жасанды интеллект құрауыштарына толық тәуелді болады, олар өз кезегінде адам міндеттерінің көпшілігін шешеді, адамдарға алгоритмдік есептеулердің белгілі бір метрикалық деректері негізінде жасанды интеллектінің белгілі бір шешімін таңдау құқығын ғана қалдырады. Бұдан басқа, ақпараттың, оның ішінде әрбір азаматқа немесе ұйымға қатысты жеке ақпараттың орасан зор деректер қоры бүгінгі күні жасанды интеллект кеңістігінде орналасқан, бұл сондай-ақ адам, ұйым және қоғам туралы деректердің көпшілігін құпиясыздандыратын, шантажға, манипуляцияларға және басқа да қылмыс түрлеріне арналған ашық алаңды аша отырып, оның ішінде ғана емес, эволюциялауға болатын, ал ең нашар дегенде осы апокалипсиске алып келуі мүмкін, адамзат бұрыңғы тас дәуіріне қайта оралуы мүмкін.

Демек, осы бағыттың маңыздылығын анықтай отырып, азаматтық-құқықтық сипаттағы жасанды интеллект базасының негізінде есептеудің мамандандырылған алгоритмдерінің қызметіне байланысты барлық компоненттерді мұқият қарау, сәйкестендіру, жүйелеу және жіктеу қажет, өйткені азаматтық құқықта бүгінгі таңда жасанды интеллектінің оң әсерін қабылдай отырып, адам жасанды интеллектінің теріс әсерінен қорғалған жағдайда, жаңғыртушы сипаттағы құқықтық қатынастардың қисынды жолын қалыптастыру жолымен азаматтар мен азаматтар арасындағы, ұйымдар мен азаматтар арасындағы, ұйымдар мен ұйымдар арасындағы құқықтық қатынастардың тікелей сипатына әсер ететін көптеген құқықтық тетіктер мен құралдар бар.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жасанды интеллект негіздері: Оқулық./ А.Ж.Асамбаев; ЖШС РПБК «Дәуір» – Алматы: 2011 ж. – 136 б.

2. Бекен А.Т. Жасанды интеллектімен жабдықталған роботтардың құқық субъектілігінің кейбір мәселелері. // Вестник Института законодательства и правовой информации РК. – *Нур-Султан: Изд-во «*Институт законодательства и правовой информации Республики Казахстан*, 2019 .№47. – С. 170-174.*

3. Косоруков А.А. Технологии искуственного интеллекта в современном государственном управлении // Электронные журналы. Изд-во «Nota Bene», 2019. №5. – С.43-58.

4. Добролюбова Е.И., Южакова В.Н., Ефремов А.А., Клочкова Е.Н., Талапина Э.В., Старцев Я.Ю. Цифровое будущее государственного управления по результатам. // Изд-во «Дело», 2019. №6. – С.114-128.

5. Sushil Kumar Singh, Shailendra Rathore, Jong Hyuk Park., Research article., BlockIoTIntelligence: A Blockchain-enabled Intelligent IoT Arctecture with Artificial Intelligence., Future Generation Computer Systems, In press, corrected proof, Available online 12 September 2019. pp.236-245.

6. Jie Zhou, Lianlian Wu, Xinyue Wan, Lei Shen, Honggang Yu., Research article., A novel artificial intell igence system for the assessment of bowel preparation (with video) Gastrointestinal Endoscopy, In press, journal pre-proof, Available online 26 November 2019. pp. 117-122.

7. Jacob L. Jaremko, Marleine Azar, Rebecca Bromwich, Andrea Lum, Review article., Canadian Association of Radiologists White Paper on Ethical and Legal Issues Related to Artificial Intelligence in Radiology., Canadian Association of Radiologists Journal, Volume 70, Issue 2, May 2019, Pages 107-118.

8. Alejandro Barredo Arrieta, Natalia Díaz-Rodríguez, Javier Del Ser, Adrien Bennetot, Francisco Herrera., Research article., Explainable Artificial Intelligence (XAI): Concepts, taxonomies, opportunities and challenges toward responsible AI Information Fusion, Volume 58, June 2020, Pages 82-115.

9. Kirtan Jha, Aalap Doshi, Poojan Patel, Manan Shah., Review article., A comprehensive review on automation in agriculture using artificial intelligence, Artificial Intelligence in Agriculture, Volume 2, June 2019, Pages 1-12.

10. Andreas Kaplan, Michael Haenlein., Research article., Rulers of the world, unite! The challenges and opportunities of artificial intelligence Business Horizons, Volume 63, Issue 1, January–February 2020, Pages 37-50.

11. R. Fritzsche, A. Richter, M. Putz., Research article, .Open access., Automatic Adjustment of Car Body Fixtures Using Artificial Intelligence., Procedia CIRP, Volume 62, 2019, Pages 600-605.

12. K. Sai Prasad, O. Subhash Chander, G. Prabhakar Reddy, S. Gururaj Artificial intelligence and effective governance: A review, critique and research agenda., Sustainable Futures, Volume 2, 2020, Article 100004, Pages 409-413

13. Arman Kilic., Review article., Artificial Intelligence and Machine Learning in Cardiovascular HealthcareThe Annals of Thoracic Surgery, In press, journal pre-proof, Available online 7 November 2019., Pages 882-883.

ӘОЖ 349.3

Жуниспаева Айнур Бауыржановна
құқық және экономика негіздері магистрі,
азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан
E-mail: ainur_zhunispaeva@mail.ru

МҮГЕДЕКТЕРДІ ӘЛЕУМЕТТІК ЖӘНЕ ҚҰҚЫҚТЫҚ ҚОРҒАУДЫ ҚАМТАМАСЫЗ ЕТУ ШАРАЛАРЫ

Түйін. Бұл мақалада мүгедектік түсінігі, мүгедектікті белгілеу, мүгедектерді әлеуметтік және құқықтық қорғау шаралары қарастырылады.

Кілт сөздер: мүгедек, мүгедектік, мүгедектерді әлеуметтік қорғау, мүгедектігіне байланысты жәрдемақы, мүгедектік топтары, мүгедектердің санаттары.

Резюме. В данной статье рассматриваются понятие инвалидности, установление инвалидности, меры социальной и правовой защиты инвалидов.

Ключевые слова: инвалид, инвалидность, социальная защита инвалидов, пособие по инвалидности, группы инвалидности, категории инвалидов.

Summary. This article debates the concept of disability, establishment of disability, and the measures of social and legal protection of invalid persons.

Keywords: invalid, disabled, the social protection of disability, the allowance due to disabled, Disability group, the category of disability.

Мүгедектік мәселесі кез-келген мемлекеттің әлеуметтік саясатының, әлеуметтік қызметінің және әлеуметтік қорғаудың ең басты объектілерінің бірі болып саналады.

«Мүгедектік» сөзінің орысша баламасы «инвалидность» сөзі латынның «invalidus» сөзінен шыққан, «әлсіз, күші жоқ» деген мағынаны білдіреді.

С.Т. Ожеговтың сөздігінде мүгедек «аурудың, жарақаттың салдарынан еңбекке қабілетін жоғалтқан адам» [С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. Толковый словарь, 2016] деп анықталған. В. Дальдің сөздігінде: «Мүгедек – бұл қызметке қабілетсіз, әлсіз, жарақаттанған адам» [В. Даль, словарь 1964, 99 б] делінген. Қысқаша медициналық энциклопедияға сүйенсек, «Мүгедектік – еңбекке қабілеттің созылмалы аурудың, жарақаттың немесе патологиялық жағдайдың салдарынан бұзлуы немесе мардымсыз шектелуі» деп түсініледі [Краткая медицинская энциклопедия 1989,, 523 б].

«Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 сәуірдегі Заңының 1-бабында: «Мүгедек – тұрмыс-тіршілігінің шектелуіне және оны әлеуметтік қорғау қажеттігіне әкеп соқтыратын, ауруларға, мертігулерге (жараланға, жарақаттарға, контузияларға), олардың зардаптарына, кемістіктерге байланысты организм функциялары тұрақты бұзылып, денсаулығы нашарлаған адам» делінген [http://adilet.zan.kz/].

2006 жылы 13 желтоқсанда Нью-Йоркте БҰҰ Бас ассамблеясы қабылдаған «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенцияда: «Мүгедектік – бұл эволюцияланатын ұғым екенін және мүгедектік денсаулығы бұзылған адамдар мен қоғам өміріне басқалармен бірдей толық әрі тиімді қатысуына кедергі келтіретін қарым-қатынастық және орта тосқауылдары арасындағы өзара іс-қимылдың нәтижесі болып табылады» деп түсіндірілген [/http://adilet.zan.kz/].

Мүгедектік ретінде медициналық органмен куәландырылған, өмір сүруді шектеуге әкеп соққан қандай да бір аурудың, жарақаттың немесе кемшіліктің салдарынан адамның денсаулығының тұрақты түрде бұзылуы түсіндіріледі. Бұл ретте өмір сүруді шектеу ретінде ағзаның келесідей функцияларын толығымен немесе ішінара жоғалтуы түсініледі:

– еңбек қызметіне қатысты қабілеттер, яғни өзі дербес, өз әрекеттері

арқылы және лауазымдық талаптарға сәйкес еңбек міндеттерін орындау қабілеті;

– өзі дербес жүріп-тұру қабілеті, яғни тұрмыстық және еңбек

жағдайларында тепе-теңдікті ұстай отырып, кеңістікте бөтеннің көмегінсіз жүріп-тұру қабілеті;

– өзіне-өзі қызмет көрсету қабілеті, яғни бөтеннің көмегінсіз өмірлік

қажеттіліктерді, ағзаның физиологиялыық функцияларын және санитария мен гигиена талаптарын дербес қанағаттандыру қабілеті.

– қарым-қатынасқа түсу қабілеті, яғни адамдармен мақсатты

байланыстарды орнықтыру, ақпаратты беру, қабылдау және түсіну қабілеті;

– өз жүріс-тұрысына бақылау жасау қабілеті, яғни әлеуметтік

тұрмыстық нормаларды ескере отырып, сыртқы және ішкі тітіргендіргіштерге мақсатты түрде жауап беру қабілеті [Жұмағулов Ғ.Б., Ахметов А., Ахметов Г., 2007, 85 б].

Мүгедектікті тағайындауды медициналық-әлеуметтік сараптамалық

комиссия жүзеге асырады. Медициналық-әлеуметтік сараптамалық комиссия мынадай міндеттерді орындауы тиіс:

– мүгедектікті, оның себептерін және туындау уақытын анықтау;

– еңбек жарақатының немесе кәсіптік аурулардың салдарынан еңбекке қабілетті жоғалтудың дәрежесін анықтау.

Мүгедектікке ұшырау көп жағдайда кәсібіне қатысты қалыптасатын аурулармен және өндірістік жарақаттармен байланысты.

Қазіргі таңдағы ең негізгі мәселе бұл – мүгедектікке ұшырау қатерінің алдын алу, яғни еңбек ресурсын сақтау екені сөзсіз. Бүгінде бұған қатысты мынадай шаралар қарастырылып отыр: ұлт денсаулығын нығайту және мүгедектікке әкеп соғатын патологиялардың таралуын азайту, бұл негізінен денсаулық сақтау жүйесіне қатысты болғанымен, міндетті түрде басқа да мемлекеттік басқару органдарының белсенді әрекетін қажет етеді; кәсіптік аурулар мен өндірістік жарақаттанудың алдын алу; еліміздегі жол-көлік апаттарының санын азайту; мониторинг жүргізу, болжау және мүгедектікті азайту жолдарын анықтау.

Мүгедектікті белгілеу үшін мыналар негіз болып табылады:

1) аурудың, жарақаттың немесе кемшіліктердің салдарынан ағза функцияларының тұрақты түрде бұзылуы;

2) өмір сүру қабілетінің толығымен немесе ішінара бұзылуы;

3) әлеуметтік қамсыздандыру шаралрының алудың қажеттігі. Бұл негіздердің тек біреуінің болуы мүгедектікті белгілеу үшін жеткілікті негіз бола алмайды.

Біздің мемлекетте Біріккен Ұлттар Ұйымының (БҰҰ) мүгедектер құқықтары жөніндегі Конвенциясы ратификацияланған. Қазақстан Республикасы Конституциясының 8-бабы бойынша, Қазақстан Республикасы халықаралық құқықтың принциптері мен нормаларын құрметтеуді, Қазақстан Республикасының қолданыстағы құқығы конституциялық нормаларға сәйкес келуін көздейді. Қазақстан Республикасы Конституциясынның 29-бабы бойынша азаматтардың денсаулығын қорғау, тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін алуға, заңда белгіленген мемлекеттік және жеке меншік емдеу мекемелерінде ақылы көмек алу бекітілген [ҚР Конституциясы. 30 тамыз 1995ж]. Барлық денсаулық сақтау саласындағы қоғамдық қатынастар жөніндегі конституциялық құқығын іске асыру, азаматтардың денсаулығын сақтау Қазақстан Республикасының «Халық денсаулығы және денсаулық сақтау жүйесі туралы» Кодексімен реттеледі.

Мүгедектердің құқықтары туралы Конвенция (МҚК) ең бастысы мүгедектердің құқықтарының қорғалуы мен бостандықтарының сақталуындағы тұжырымдамалық өзгерістерді көздейді, әлеуметтік қамсыздандыру және қайырымдылық бұл саясатты толықтырады. Мүгедектерге әлеуметтік, құқық қорғау тұрғысынан бағытталған көзқарас негізінен алғанда оларды өмірден шеттетуден қорғауға және оларды қоғамдық өмірге қосуға бағытталған шараларды қамтиды.

Мүгедектер құқықтары туралы конвенция және оның Факультативті хаттамасын 2006 жылы 13 желтоқсанда Нью-Йоркте БҰҰ Бас ассамблеясы қабылдаған және 2007 жылы 30 наурызда қол қою үшін ашқан. Конвенцияға 82 тарап, ал Факультативті хаттамаға 44 тарап қол қойған. Осылайша, Конвенцияға қол қойған күні оған БҰҰ конвенцияларға қол қою тарихындағы максималды тараптар саны қатысқан. Ол XXI ғасырдағы адам құқықтары саласындағы алғашқы жалпыға ортақ келісім-шарт түрінде болады. Аталған конвенция мүгедектермен жұмыс жасауға қатысты «парадигманың алмасуы» түрінде болады. Бүгінгі таңда конвенцияға 153 мемлекет, Факультативті хаттамаға 90 мемлекет қол қойған [https://business.gov.kz].

Конвенция адам құқықтары бойынша құжат ретінде әзірленген және мұнда әлеуметтік даму аспектісі нақты қалыптасқан. Құжатта мүгедектерді санаттары бойынша жалпы жіктеу берілген, мүгедектік формалары бар барлық тұлғалар адамың құқықтарымен және негізгі бостандықтарын пайдалануы тиіс екені көрсетілген. Конвенцияда құқықтардың барлық санаттарын мүгедектерге қалай қолдану керек екені, мүмкіндігі шектеулі тұлғаларға өз құқықтарын тиімді жүзеге асыруға жағдай жасайтын өзгерістер енгізуді қажет ететін салалар көрсетілген және олардың құқықтары бұзылатын, қорғауды нығайту қажет салалар көрсетілген

Мүгедектерді әлеуметтік қорғау – мүгедектерге әлеуметтік көмек көрсету, оңалту, сондай-ақ олардың қоғамға етене араласуы жөніндегі шаралар кешені.

Мүгедектерді әлеуметтік қорғау жүйесіне:

1. Әлеуметтік қамсыздандыру жүйесі (мемлекеттік әлеуметтік

жәрдемақылар, арнайы мемлекеттік жәрдемақылар);

2. Әлеуметтік қызмет көрсету (протездеу және протезді-ортопедиялық,

сурдо және тифло құралдармен қамтамасыз ету, басқа да реабилитациялық қызмет көрсетулер) кіреді.

«Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңының 5-бабында мүгедектерді әлеуметтік қорғау принциптері көрсетілген. Осы заңға сәйкес, Қазақстан Республикасының мүгедектерді әлеуметтік қорғау са-

ласындағы мемлекеттік саясаты төмендегі принциптерге негізделе отырып жүргізіледі.Олар:

1) заңдылық, ізгілік, адам құқықтарының сақталуы;

2) әлеуметтік қорғауға кепілдік берілу, медициналық, әлеуметтік және кәсіптік оңалтуға қолжетімділікті қамтамасыз ету;

3) мүгедектердің денсаулық сақтауға, білім алуға және қызмет түрін, соның ішінде еңбек қызметі түрін еркін таңдауға басқа азаматтармен қатар қол жеткізуі мен тең құқылы болуы;

4) мемлекеттік органдардың мүгедектердің құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау жөніндегі функцияларды жүзеге асыратын қоғамдық бірлестіктермен және өзге де ұйымдармен өзара іс-қимыл жасауы;

5) мүгедектік белгісі бойынша кемсітуге тыйым салу принциптері [http://adilet.zan.kz/].

Елімізде мүгедектерді әлеуметтік қорғау әлеуметтік, қайырымдылық көмекті, медициналық, әлеуметтік және кәсіптік оңалтуды, білім алуға қолжетімділікті және мүгедектердің қоғам өміріне басқа азаматтармен бірдей қатысуына мүмкіндіктер жасауға бағытталған өзге де шараларды ұсыну арқылы қамтамасыз етіледі.

Еңбек қабілетін жоғалтуының және өмір сүруін шектеуінің дәрежелеріне қарай мүгедектік үш топқа бөлінеді. Мүгедектік тобы он алты жастан бастап белгіленеді. Мүгедектік тобын белгілеу еңбекке қабілетін жоғалтудың дәрежесіне байланысты.

I-топқа – мүлде немесе ұзақ уақыт еңбекке жарамсыз, үнемі басқа біреудің күтімін, көмегін немесе бақылауын қажет ететін адамдар жатады;

II-топқа – басқа адамның көмегін қажет етпейтін, жұмыстың кейбір түрлерін атқара алатын адамдар жатады;

III-топқа – еңбек ету қабілеті төмен болғанымен жеңіл-желпі жұмыстарды істей алатын, бірақ денсаулығына байланысты жұмыс жағдайын оңтайлы өзгертуді қажет ететін адамдар жатады.

Қазіргі таңда елімізде барлық топ бойынша мүгедектер 695 мың адамды құрайды.

Адамның мүгедектігі мен еңбек қабілетін жоғалту дәрежесін белгілеу халықты әлеуметтік қорғау саласындағы уәкілетті органның аумақтық бөлімшелерінің медициналық-әлеуметтік сараптама жүргізуі жолымен жүзеге асырылады.

«Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Заңымен мүгедектерді әлеуметтік қорғаудың төмендегідй шаралары бекітілген:

– Мүгедектерге көрсетілетін әлеуметтік көмек;

– Мемлекеттік медициналық-әлеуметтік мекемелерде тұратын

психоневрологиялық аурулар қатарындағы мүгедектерге және мүгедек балаларға әлеуметтік көмек;

– Мүгедектерді оңалту;

– Мүгедектерді медициналық оңалту;

– Мүгедектерді әлеуметтік оңалту;

– Мүгедектерге техникалық көмекші (орнын толтырушы) құралдар

мен арнаулы жүріп-тұру құралдарын беру;

– Үйде және аумақтық әлеуметтік қызмет көрсету орталықтарында

арнаулы әлеуметтік көрсетілетін қызметтерді ұсыну;

– Медициналық-әлеуметтік мекемелерде (ұйымдарда) арнаулы

әлеуметтік көрсетілетін қызметтер ұсыну;

– Мүгедектердің әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне кіріп-

шығуын қамтамасыз ету;

– Мүгедектерді тұрғын үймен қамтамасыз ету;

– Мүгедектердің мәдени-ойын-сауық ұйымдарына және спорт

ғимараттарына бара алуын қамтамасыз ету;

– Мүгедектердің ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз ету;

– Мүгедектерге білім алуы және мектепке дейінгі тәрбие алуы үшін

жағдайларды қамтамасыз ету;

– Мүгедектерді кәсіптік оңалту;

– Мүгедектерді жұмыспен қамтуды қамтамасыз ету.

Қазақстан Республикасында халықты қорғаудың негізгі бағыттарының бірі – азаматтарға мемлекет тарапынан әлеуметтік жәрдемақылар тағайындау, есептеу және төлеу болып табылады. Мүгедектіктің себептерін, топтарын, еңбекке қабілетін жоғалту дәрежесін, сондай-ақ мүгедек болған уақыттағы жәрдемақы тағайындау жөніндегі уәкілетті мемлекеттік орган анықтайды.

Мүгедектік алғаш рет белгіленген кезде, адам мүгедектігі бойынша жәрдемақы тағайындау үшін медициналық-әлеуметтік сараптама бөлімшесіне өтініш жасауға құқылы.

Мүгедектігі бойынша жәрдемақылар мүгедектік белгіленген күннен бастап, бірақ оны тағайындауға өтініш жасалған күнге дейін немесе «Мемлекеттік көрсетілетін қызметтер туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес проактивті көрсетілетін қызмет арқылы жәрдемқы тағайындауға келісім алынған күнге дейін үш айдан аспайтын мерзім үшін тағайындалады.

Мүгедектігі бойынша жәрдемақылар мүгедектікке душар болған жағдайда жәрдемақыға өтініш жасалған уақытта жұмыстың тоқтатылғанына немесе жалғасуына қарамастан тағайындалады.

Мүгедектігі бойынша жәрдемақылар қашан болғанына – жұмыс немесе қызмет кезінде, жұмысқа кіріскенге дейін немесе жұмысты тоқтатқаннан кейін болғанына қарамастан тағайындалады.

Мүгедектіктің себептерін, топтарын, еңбек ету қабілетінен айырылу дәрежесін, сондай-ақ мүгедектік туындаған уақытты медициналық-әлеуметтік сараптама бөлімшесі белгілейді.

Медициналық-әлеуметтік сараптама жүргізу қағидаларын орталық атқарушы орган әзірлейді және бекітеді.

Мүгедектігі бойынша жәрдемақылар медициналық-әлеуметтік сараптама бөлімшесі белгілеген мүгедектіктің бүкіл кезеңіне тағайындалады.

«Қазақстан Республикасында мүгедектігі бойынша және асыраушысынан айырылу жағдайы бойынша берілетін мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар туралы» Қазақстан Республикасының Заңының 11-бабында: мүгедектігі бойынша жәрдемақыға құқығы бар мүгедектердің санаттары көрсетілген. Атап өтсек:

1) жалпы аурулардан, еңбекте мертігуден, кәсіби аурулардан мүгедек болғандар, он алты жасқа дейінгі мүгедек балалар, он алтыдан он сегіз жасқа дейінгі бірінші, екінші, үшінші топтағы мүгедек балалар;

1-1) бала кезінен мүгедектер;

2) мүгедектікке әскери қызметтен өту кезінде алған жарақаттың, контузияның, мертігудің, аурудың салдарынан душар болған мерзімді қызметтегі әскери қызметшілер қатарынан шыққан мүгедектер, азаматтық немесе әскери мақсаттағы ядролық объектілердегі авариялардың зардаптарын жою кезінде не ядролық объектілердегі авариялық жағдайлар салдарынан мүгедек болған адамдар;

3) әскери қызмет міндеттерін, арнаулы мемлекеттік органдардағы қызметін (қызмет міндеттерін) атқаруға байланысты емес жазатайым жағдайдың салдарынан болған мертігу не әскери және қызметтік борышын орындауға байланысты емес ауру салдарынан мүгедек болған жағдайда әскери қызметшілер (мерзімді қызметтегі әскери қызметшілерден басқа), арнаулы мемлекеттік органдар қызметкерлері, Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары мен бұрынғы Мемлекеттік тергеу комитетінің басшы және қатардағы құрамының адамдары арасынан шыққан мүгедектер;

4) әскери қызмет, арнаулы мемлекеттік органдардағы қызметті өткеру кезінде жараланулы, контузия алуы, мертігуі, ауыруы салдарынан мүгедек болған әскери қызметшілер (мерзімді қызметтегі әскери қызметшілерден басқа), арнаулы мемлекеттік органдар қызметкерлері, қызмет міндеттерін атқару кезінде Қазақстан Республикасының ішкі істер органдары мен бұрынғы Мемлекеттік тергеу комитетінің қызметкерлері арасынан шыққан мүгедектер;

5) себеп-салдарлық байланысы анықталған жағдайда төтенше экологиялық жағдайлар, соның ішінде ядролық жарылыстар мен сынақтар кезіндегі радиациялық әсер етудің салдарынан және/немесе олардың зардаптарынан болған мүгедектер [/http://adilet.zan.kz/].

Республикамыздың 2020 жылдың 1 қаңтарынан бекітілген мүгедектігі бойынша жәрдемақының мөлшеріне тоқталайық:

– I топтағы жалпы аурумен ауыратын мүгедектерге 59 872 теңге (күнкөріс деңгейінің 1, 92) төленді;

– II топтағы мүгедектер үшін – 47 710 теңге (1, 53 КД);

– III топтағы мүгедектер үшін – 32 431 теңге (1, 04 КД).

Сондай-ақ, бірінші топтағы 16-18 жас аралығындағы мүгедек балаларға берілетін жәрдемақы – 59 872 теңгеге дейін (1.92 КД), екінші топқа – 49 581 теңге (1, 59 КД), үшінші топқа – 37 420 теңге (1.20 КД). 16 жасқа дейінгі мүгедек балаларға 43 657 теңге берілді.

Алайда, әлемді жаулаған COVID-19: коронавирус пандемиясы негізінде енгізілген төтенше жағдай режимі кезінде 2020 жылдың 31 наурызында ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жасаған кезекті мәлімдемесінде «Инфляцияның артуына байланысты зейнетақы, мемлекеттік жәрдемақы және атаулы әлеуметтік көмек мөлшерін 10 пайызға индексациялауды тапсырдым. Осыған орай, аталған санаттағы азаматтардың табысын арттыру үшін мемлекет тарапынан 200 миллиард теңгеден астам қаражат бөлінеді», – деді [Президент Қасым-Жомарт Тоқаев, https://almaty.tv/kz/news].

Жоғарыда аталған өзгерістерге сәйкес, 2020 жылдың сәуір айынан бастап, мүгедектігі бойынша жәрдемақының мөлшері өзгерді. Күнкөріс деңгейі – 32 668 теңгені құрады.

– I топтағы жалпы аурумен ауыратын мүгедектерге 62 723 теңге (күнкөріс деңгейінің 1, 92) ;

– II топтағы мүгедектер үшін – 49 982 теңге (1, 53 КД);

– III топтағы мүгедектер үшін – 33 975 теңге (1, 04 КД).

Сондай-ақ, бірінші топтағы 16-18 жас аралығындағы мүгедек балаларға берілетін жәрдемақы – 62 723 теңгеге, (1.92 КД), екінші топқа – 51 943 теңге (1, 59 КД), үшінші топқа – 39 202 теңге (1.20 КД) болып белгіленді.

Бұл жасалып жатқан шаралар жәрдемақы алатын адамдардың табысын арттыру үшін қаражат есебінен жүргізілуде.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасында мүгедектердің заңмен айқындалып көрсетілген құқықтары бар. Олар:

1) әлеуметтік қорғауға, соның ішінде оңалтуға, қоғамға етене араласуға;

2) әлеуметтік инфрақұрылым объектілеріне кіріп-шығуын қамтамасыз етуге;

3) ақпаратқа қол жеткізуін қамтамасыз етуге;

4) білім алуға, қызмет түрін, соның ішінде еңбек қызметі түрін еркін таңдауға;

5) Қазақстан Республикасының заңнамасында белгіленген тәртіппен тегін медициналық көмектің кепілдік берілген көлемін алуға;

6) кәсіптік даярлыққа және қайта даярлыққа, еңбек қабілетін қалпына келтіруге және жұмысқа орналасуға;

7) Қазақстан Республикасының тұрғын үй заңнамасына сәйкес тұрғын үйге;

8) мемлекеттік және өзге ұйымдарда, соның ішінде денсаулық сақтау, мәдениет, байланыс, көлік, қызмет көрсету саласындағы ұйымдарда бірінші кезекте қызмет көрсетілуге;

9) мүгедектердің шығармашылық қабілеттерін қолдауға арналған құқықтарын қоса алғанда, Қазақстан Республикасының Конституциясымен, Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілерімен бекітілген әлеуметтік-экономикалық және жеке басының құқықтары мен бостандықтарына толығымен ие болады.

Мүгедектердің еңбек қатынастары саласындағы құқықтарына келетін болсақ:

1. Бірінші және екінші топтардағы мүгедектер үшін аптасына отыз алты сағаттан аспайтын жұмыс уақытының қысқартылған ұзақтығы белгіленеді, ұзақтығы кемінде күнтізбелік алты күн болатын жыл сайынғы ақы төленетін қосымша еңбек демалысы беріледі.

2. Түнгі уақыттағы жұмысқа мүгедектің келісімімен және егер оның мұндай жұмыс істеуіне денсаулық жағдайы бойынша тыйым салынбаған болса, рұқсат етіледі.

3. Медициналық қорытынды бойынша мүгедектің денсаулық жағдайы кәсіптік міндеттерін орындауға кедергі келтіретін не басқа адамдардың денсаулығына және еңбек қауіпсіздігіне қауіп төндіретін жағдайларды қоспағанда, мүгедектік уәждері бойынша еңбек шартын жасасудан не қызмет бабында жоғарылатудан бас тартуға, жұмыс берушінің бастамасы бойынша мүгедекті жұмыстан босатуға, оның келісімінсіз басқа жұмысқа ауыстыруға жол берілмейді.

Қорыта айтқанда, Қазақстан Республикасының мүгедектерді әлеуметтік және құқықтық қорғау саласындағы мемлекеттік саясаты – мүгедектіктің алдын алуға, мүгедектерді әлеуметтік қорғауға, соның ішінде оңалтуға, мүгедектердің қоғаммен етене араласуына, олардың құқықтарын толығымен сақтауға бағытталған. Әлеуметтік көмекке кепілділіктің берілуі жүйелі түрде, кешенді әлеуметтік, медициналық кәсіби оңалтудың қамтамасыз етілуін, мүгедектігі бойынша кемсітілуге жол берілмеуін қамтамасыз етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. С.И.Ожегов, Н.Ю.Шведова. Толковый словарь русского языка. // ozhegov.dicti.info 2016.
2. В. Даль. Толковый словарь живого велиикорусского языка. М., 1964г., т.2.
3. Краткая медицинская энциклопедия. \ Под ред. Б.В. Петровского. М., 1989г., т.1 624 с.
4. «Қазақстан Республикасында мүгедектерді әлеуметтік қорғау туралы» Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 13 сәуірдегі Заңы. http://adilet.zan.kz/
5. 2006 жылы 13 желтоқсанда Нью-Йоркте БҰҰ Бас ассамблеясы қабылдаған «Мүгедектердің құқықтары туралы» Конвенция. /http://adilet.zan.kz/
6. Жұмағулов Ғ.Б., Ахметов А., Ахметов Г. Әлеуметтік қамсыздандыру құқығы. Оқу құралы. – Алматы: «Заң әдебиеті», 2007. – 360 б.
7. Қазақстан Республикасы Конституциясы. 30 тамыз 1995ж. (2019.23.03. берілген өзгерістер мен толықтыруларымен). /https://online.zakon.kz/
8. Басқа да мүгедектерді қолдау бағдарламалары./ https://business.gov.kz/
9. «Қазақстан Республикасында мүгедектігі бойынша және асыраушысынан айырылу жағдайы бойынша берілетін мемлекеттік әлеуметтік жәрдемақылар туралы» Қазақстан Республикасының 1997 жылғы 16 маусымдағы N 126 Заңы. /http://adilet.zan.kz/
10. 2020 жылдың 31 наурызында ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаев Қазақстан халқына жасаған кезекті мәлімдемесі./ https://almaty.tv/kz/news/

УДК 374.3

Ибраева Алуа Саламатовна
доктор юридических наук, профессор,
Казахскоий национальный университет имени аль-Фараби,
E-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

Ибраева Алуа Саламатовна
заң ғылымдарының докторы, профессор,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
E-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

Ibrayeva Alua Salamatovna
Doctor of Law, Professor
of Kazakh National University named after al-Farabi,
E-mail: ibraeva_tgp@mail.ru

Турсынкулова Динара Ахановна
кандидат юридических наук, доцент,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
E-mail: adilek03@mail.ru

Турсынкулова Динара Ахановна
Заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
E-mail: adilek03@mail.ru

Tursynkulova Dinara Ahanovna
Candidate of law, associate Professor
of Kazakh National University named after al-Farabi
E-mail: adilek03@mail.ru

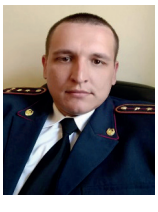

Ситников Павел Владимирович
2-курс докторанты,
Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы,
E-mail: 870708@mail.ru

Ситников Павел Владимирович
докторант 2-го курса,
Алматинской Академии МВД Республики Казахстан имени М. Есбулатова,
E-mail: 870708@mail.ru

Sitnikov Pavel Vladimirovich
2nd-year doctoral student of the Almaty Academy
of the Ministry of Internal Affairs of the Republic of Kazakhstan
named after M. Esbulatov
E-mail: 870708@mail.ru

ІШКІ ІСТЕР ОРГАНДАРЫ ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРІНІҢ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ МӘДЕНИЕТІ ҚҰҚЫҚ ТӘРТІБІН ҚОРҒАУ САЛАСЫНДА СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚТЫ АЗАЙТУ ФАКТОРЫ РЕТІНДЕ

Аннотация. Бұл мақалада ішкі істер органдарының сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениетін қалыптастыруға байланысты мәселелер қарастырылады. Құқықтық мемлекетте барлық құқық қорғау органдарының арасында ішкі істер органдарына ерекше назар аударылуы тиіс деген қорытынды негізделеді. Полиция мемлекеттік механизмнің элементі ретінде азамат пен қоғам үшін құқықты қорғаудың және сақтаудың басты институттарының бірі болып табылады. Полиция қызметкерінің имиджі мен беделіне ерекше назар аудару қажет деген қорытынды жасалды. Полиция органдары

қоғамның оларға артқан үміт пен сенімдеріне, ең алдымен адамгершілік бастаулары тұрғысынан сәйкес келуі тиіс. Авторлар ішкі істер органдарының кәсіби қызметі үшін тиімді жағдайлар жасауға ерекше назар аудару керек деп санайды. Сондай-ақ сыбайлас жемқорлық мінез-құлықтың қолайсыз түріне айналатындай мінез-құлық таптаурындарын қалыптастыру қажет.

Түйін сөздер: құқықтық сана, құқықтық мәдениет, сыбайлас жемқорлыққа қарсы мәдениет, ішкі істер органдары, полиция, сыбайлас жемқорлық.

АНТИКОРРУПЦИОННАЯ КУЛЬТУРА СОТРУДНИКОВ ОРГАНОВ ВНУТРЕННИХ ДЕЛ КАК ФАКТОР СНИЖЕНИЯ КОРРУПЦИОГЕННОСТИ В ОБЛАСТИ ОХРАНЫ ПРАВОПОРЯДКА

Аннотация. В данной статье рассматриваются вопросы, связанные с формированием антикоррупционной культуры органов внутренних дел. Обосновывается вывод о том, что в правовом государстве среди всех правоохранительных органов особое внимание должно быть уделено органам внутренних дел. Полиция как элемент государственного механизма является для гражданина и общества одним из главных институтов защиты и охраны правопрядка. Сделан вывод о том, что особое внимание необходимо уделять имиджу и престижу профессии полицейского. Органы полиции должны соответствовать ожиданиям общества, и в первую очередь с точки зрения нравственных начал. Авторы полагают, что следует обратить особое внимание на создание достаточно эффективных условий для служебно- профессиональной деятельности органов внутренних дел. Также необходимо формирование таких стереотипов поведения, при которых коррупция становится неприемлемой формой поведения.

Ключевые слова: правосознание, правовая культура, анктикоррупционная культура, органы внутренних дел, полиция, коррупция.

ANTI-CORRUPTION CULTURE OF EMPLOYEES OF INTERNAL AFFAIRS BODIES AS A FACTOR OF REDUCING CORRUPTION IN THE FIELD OF LAW ENFORCEMENT

Annotation. This article discusses issues related to the formation of an anti-corruption culture of internal affairs bodies. The author substantiates the conclusion that in a legal state, among all law enforcement agencies, special attention should be paid to the internal affairs bodies. The police as an element of the state mechanism is considered to be for the citizen and society one of the main institutions for the protection and protection of law enforcement. It is concluded that special attention should be paid to the image and prestige of the police profession. The police must meet the expectations of society, and first of all from the point of view of moral principles. The authors believe that special attention should be paid to creating sufficiently effective conditions for the official and professional activities of internal affairs bodies. It is also necessary to create behavioral patterns that make corruption an unacceptable form of behavior.

Keyword: legal awareness, legal culture, anticorruption culture, internal affairs agencies, police, corruption.

ВВЕДЕНИЕ

Стремление Республики Казахстан к утверждению себя в качестве правового государства закреплено в ст. 1 Конституции [Конституция Республики Казахстан, 1995].

В этой связи необходимы научные разработки, касающиеся негативных факторов, сдерживающих формирование правового государства. Одним из таких негативных факторов является коррупция.

Проблема коррупции получила сегодня широкое распространение и затронула все сферы общественной жизни. Отметим, что главное негативное влияние и отрицательное последствие коррупции заключаются не столько в злоупотреблении властью должностными лицами, или взяточничество и получение незаконных благ и преимуществ государственными служащими, а в формировании в общественном сознании стойкого убеждения, что коррупция является частью государственной системы, и даже более, ее главной основой. Это ведет к разложению и дезинтеграции конкретной социальной системы, в том числе и системы государственной власти.

Обратимся к понятию коррупции. В переводе с латинского языка коррупция означает разложение, разрушение. В законе РК «О противодействии коррупции» от 28 ноября 2015 г. [Закон Республики Казахстан. О противодействии коррупции, 2015] коррупция определяется как незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность своих полномочий с целью извлечь имущественные или иные блага для себя или третьих лиц. При

этом отметим, что здесь расширен круг субъектов, подпадающих под действие данного закона. Это и лица, уполномоченные на выполнение государственных функций. Также лица, приравненные к ним. Закон определяет под коррупцией и подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ.

Отметим, что в Казахстане политика противодействия коррупции кардинально изменилась в 2015 году. В 1998 г. в нашей стране первой в постсоветском пространстве был принят закон РК «О борьбе с коррупцией». Здесь акцент был сделан на принудительных мерах, на нормах наказательного характера. Постепенно пришло осознание, что коррупция присуща любому государству, поскольку всегда связана с властью, привилегиями, закрытостью, принуждением. Поэтому необходима иная политика – политика противодействия. Именно поэтому в 2015 г. был принят новый закон, суть которого создание в обществе непримиримости к коррупции на уровне общественного сознания, формирование антикоррупционной культуры.

Среди всех правоохранительных органов особое внимание уделяется органом внутренних дел. И это вполне объяснимо. Органы внутренних дел, полиция как элемент государственного механизма является для гражданина и общества одним из главных институтов защиты и охраны правопрядка. Вместе с тем, если действия органов полиции будут квалифицироваться как правонарушающие, то в общественном сознании органы полиции могут олицетворяться не как институты защиты прав человека, а наоборот, как и угроза. В этой связи из актуальных проблем на сегодня является вопросы формирования антикоррупционной культуры органов внутренних дел.

МЕТОДЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

Вопросы антикоррупционной политики и формирования антикоррупционной культуры общества в целом и правоохранительных органов, в частности, являются одними из актуальных в юридической науке. Для изучения поставленной проблемы были использованы различные научные методы. Были использованы методы анализа и синтеза, сравнительно-правовой и социологический методы познания правовых явлений. Данные методы позволили в теоретическом и практическом плане рассмотреть вопросы формирования антикоррупционной культуры сотрудников органов внутренних дел

Научные разработки известных казахстанских ученых посвящены, прежде всего, анализу мер ограничительного характера, которые позволяют минимизировать уровень коррупционных проявлений в государственных органах и в самом обществе в целом. Отметим труды ведущих казахстанских ученых: Агыбаева А.Н., Алауханова Е.О., Ибраевой А.С., Усеиновой Г.Р., Борчиашвили И., Когамова М.Ч., Рахметова С.М. и др.

По мнению академика С. Сартаева коррупция не повзволяет развиваться динамично Республике Казахстан [Сартаев С., и др. Формирование антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания: проблемы теории и практики, с.3].

Казахстанский ученый Алауханов Е.О. [Алауханов Е.О., Проблемы борьбы с коррупцией. Электронный ресурс] определяет коррупцию как негативное и глобальное зло, подрывающее национальные интересы. В своих трудах он отмечает, что «без решения проблемы коррупции невозможно эффективно решать проблемы государственного управления и борьба с коррупцией является чрезвычайно актуальной».

Отметим, что в Республике Казахстан создана эффективная нормативная база для противодействия коррупции. Действует закон о противодействии коррупции от 28 ноября 2015 г. Наша страна ратифицировала Конвенцию ООН о противодействии коррупции, принятую 31 декабря 2003 г. Данная конвенция вступила в силу 14 декабря 2005 г. Конвенция была открыта для подписания 9 декабря 2003 г. Именно поэтому 9 декабря объявлен Международным днем борьбы с коррупцией.

На наш взгляд, коррупция – социальное явление, которое характеризуется подкупом-продажностью государственных, и иных служащих. Это явление, в свою очередь, характеризуется корыстным использованием государственными (или иными) служащими официальных служебных полномочий в личных, либо узкогрупповых целях. Отметим, что современная политика противодействия коррупции основывается на таких принципах как превенция, масштабное просвещение, партнерство и действенные уголовно-правовые меры. В настоящее время повсеместно внедряется такой принцип как добропорядочность. В Агентстве Республики Казахстан по противодействию коррупции создан департамент добропорядочности [Структура Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службы). Указом Президента Республики Казахстан 2019 г.].

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Рассмотрим причины появления коррупции. На наш взгляд, причины коррупции можно разделить на следующие виды: экономические, политические, идеологические, правовые, нравственные. Так, отметим определенную нестабильность политической ситуации в стране, неэффективные действия государственных структур. Также имеются пробелы в законодательстве, особенно это касается норм, регулирующих таможенные, налоговые, финансовые отношения. Также во всех отраслях экономики в связи с распространением опасного вирусного заболевания проявляются кризисные явления. И самое главное, основными причинами являются, на наш взгляд, низкая правовая инфор-

мированность населения; бездействие институтов гражданского общества; отсутствие устоявшихся демократических традиций в обществе; низкий уровень доверия к правоохранительным органам.

Обратимся в кратком виде к мерам по снижению коррупции. На наш взгляд, здесь необходимо решение целого комплекса мер политического, организационного, экономического, правового и идеологического характера. Отметим следующее. Это повышение материального благосостояния государственных служащих, особенно сотрудников правоохранительных органов. Это формирование негативной позиции граждан по отношению к коррупции и рост в целом антикоррупционной культуры. Это повышение профессионализма сотрудников правоохранительных органов. И особенно подчеркнем необходимость таких качеств, как моральная устойчивость, честность, неподкупность сотрудников правоохранительных органов. Полагаем необходимым внедрение всеобщей декларации доходов и расходов как способа реального контроля за доходами государственных служащих и законностью их деятельности. И что особенно важно, необходимо реальное обеспечение принципа неотвратимости ответственности и наказания за коррупционные преступления.

Казахстанский ученый Жусупбекова М. К. [Жусупбекова М.К., 2018] отмечает, что «борьба с коррупцией крайне актуальна, и она должна вестись всем обществом, для чего необходимо сформировать в обществе антикоррупционную культуру, которая выражается в развитии нулевой терпимости к любым проявлениям коррупции».

Известный казахстанский ученый Нурпеисов Д.К. исследуя вопросы обеспечения национальной безопасности полагает, что главной угрозой для Казахстана является рост коррупции [Нурпеисов Д.К., 2006].

Далее рассмотрим сущностную характеристику понятия «антикоррупционная культура». На наш взгляд, это качество личности, которое включает в себя знание «вредности» коррупции для благосостояния и безопасности общества; это состояние личности, которая не просто не хочет мириться с проявлениями коррупции, но стремится устранить это явление. То есть антикоррупционная культура – это совокупность ценностей и способностей, направленных на проявление активной гражданской позиции в отношении коррупции.

Вопросы антикоррупционной культуры были рассмотрены коллективом Академии государственного управления при Президенте Республики Казахстан [Абдрасилов Б. и др., 2016].

Особое внимание уделяется формированию антикорруцпионной культуры сотрудников органов внутренних дел. Основной задачей служебной деятельности сотрудников органов внутренних дел является обеспечение правопорядка в обществе. В то же время, некоторые из них, пренебрегают нормами права, морали, и используют возможности своего служебного положения в неофициальных целях. Учитывая негативную динамику и общественную опасность этих преступлений, актуальной задачей является определение особенностей и детерминант противоправного поведения. Одной из мер противодействия коррупции является формирование антикоррупционной культуры сотрудников ОВД. Полагаем справедливым мнение казахстанского ученого Ч. Утегенова о том, что по деятельности органов полиции можно судить об уровне правовой культуры общества [Утегенов Ч.К., Ибраева А.К. 2019, с. 28-38].

Согласно ст.1 Закона об органах внутренних дел Республики Казахстан «ОВД являются правоохранительным органом, предназначенным для защиты жизни, здоровья, прав и свобод человека и гражданина, интересов общества и государства от противоправных посягательств, охраны общественного порядка и обеспечения общественной безопасности» [Закон об органах внутренних дел РК., 2014 г.]

В настоящее время в Казахстане проводится большая работа по формированию профессионального правового сознания сотрудников полиции. Принимаются специальные программы, проводится реформирование органов полиции в целом, действуют общественные советы при департаментах полиции. Антикоррупционая культура тесно связана в правовую культуру в целом.

На наш взгляд, следует выделить следующие компетенции, характерные для антикоррупционной культуры сотрудника органов внутренних дел. Это знание действующего законодательства, умение определять виды коррупционных правонарушений, умение оценивать последствия таких правонарушений, умение противостоять таким правонарушениям.

Сотрудники ОВД призваны защищать и охранять основные права человека, поэтому, должны обладать определенной степенью профессионального правового сознания. Как правило, правовое сознание должно характеризоваться значимым понятийным уровнем, соответствующей правовой идеологией, основами психологии. Кроме того, он должен характеризоваться традициями и убеждениями, сформированными в профессиональной правоохранительной среде.

Правовое сознание и правовую культуру сотрудников ОВД можно анализировать сквозь систему стержневых категорий. К ним мы относим такие категории как профессиональный долг и совесть; профессиональное достоинство и ответственность; профессиональную справедливость и профессиональный такт.

На наш взгляд, психологическое программирование деловых, должностных, оперативных задач – это основа в достижении действенного итога по вырабатыванию положительных правовых директив сотрудника ОВД, развития его правового

мышления и предотвращения деформации правового сознания.

В связи с чем, на современном этапе развития, наиболее актуальным кажется поиск дополнительных путей развития ценностных и правовых директив личности сотрудника ОВД, которые будут способствовать преодолению кризиса правосознания.

В основном все исследователи констатируют тот факт, что предотвращение коррупции в органах внутренних дел – это достаточно сложный и продолжительный процесс. Этот процесс предусматривает комплексное исполнение не только общественных и социальных мер, но также и специальных криминологических мер.

В рамках рассматриваемого вопроса, мы считаем, что формирование антикоррупционной культуры сотрудников ОВД обязательно предполагает гораздо большую направленность на правовое воспитание, формирование правовой культуры, как средства и способа формирования правовых ценностей, правильного соотношения права (законодательства) и устойчивого профессионального правосознания сотрудников ОВД.

По нашему мнению, формирование высокого уровня профессионального правосознания и антикоррупционной культуры сотрудников ОВД должно начинаться задолго до начала юридической практики.

В процессе профессиональной психолого-правовой подготовки будущих сотрудников ОВД в ВУЗах, а затем и в процессе адаптации к службе, для молодых сотрудников ОВД необходимо правильно расставлять акценты, на значимости факторов. Также создавать условия для воспитания и возможности самообразования высокого уровня правовой культуры, основанной на уважении достоинства личности, признании прав человека и других социально значимых ценностей.

Вопросы повышения профессиональной правовой культуры полиции важны. Особое внимание необходимо уделять имиджу и престижу профессии полицейского. Органы полиции обязаны быть профессионально подготовлены, соблюдать законность и служебную дисциплину, придерживаться стандартов общей и профессиональной культуры поведения. Постоянное внимание со стороны общественности налагает на полицейского обязанность принять на себя ряд ограничений. Органы полиции должны соответствовать ожиданиям общества, и в первую очередь с точки зрения нравственных начал.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Формирование антикоррупционной культуры органов внутренних дел неразрывно связано с их профессиональной деятельностью. В этой связи следует обратить особое внимание на создание достаточно эффективных условий для служебно – профессиональной деятельности правоохранителей и формирование таких стереотипов поведения, при которых коррупция становится неприемлемой формой поведения.

Также необходимо со стороны руководящего состава уделять определенное внимание состоянию развития личности сотрудника ОВД и выработки у сотрудников навыков и компетенций, необходимых и достаточных для правильного антикоррупционного поведения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995 г.
2. Закон Республики Казахстан. О противодействии коррупции. Принят 28 ноября 2015 г.
3. Формирование антикоррупционной культуры и антикоррупционного сознания: проблемы теории и практики. Под ред. Академика С. Сартаева. Коллектив авторов. Научное издание. – Алматы: Қазақ университеті. – 2017. – 344 с.
4. Алауханов Е.О. Проблемы борьбы с коррупцией. [Электронный ресурс] – Режим доступа. – http: // univer. gagauzia. ru /publ/ jurisprudencija/ alaukhanov (Дата обращения: 10.03.2020).
5. Структура Агентства Республики Казахстан по противодействию коррупции (Антикоррупционной службы) // Утверждена Указом Президента Республики Казахстан от 22 июля 2019 года.
6. Жусупбекова М.К. Анализ законодательства в сфере формирования антикоррупционной правовой культуры // Вестник Института законодательства Республики Казахстан. – 2018. – №1 (50). – С. 23-29.
7. Нурпеисов Д.К. Коррупция в Казахстане: анализ проблемы и пути противодействия: Монография. – Алматы, 2006. – 296 с.
8. Основы антикоррупционной культуры: учебное пособие / под общей ред. Абдрасилова. – Астана: Академия государственного управления при Президенте Республики Казахстан, 2016. – 176 с.
9. Утегенов Ч.К., Ибраева А.К. Некоторые вопросы имиджа и доверия общества к деятельности органов внутренних дел в Республике Казахстан // Вестник КазНУ. Серия юридическая. – 2019. – №4. – С. 28-38.
10. Закон об органах внутренних дел РК. Принят 23 апреля 2014 г. // https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31538985 интернет 01.10.2019 г.

ӘӨЖ 324.413

Кабылов Азамат Серікболұлы
2-курс магистранты,
Құқықтану мамандығы,
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., Қазақстан

Жумагулов Тимур Байжуманович
PhD докоры, аға оқытушы,
құқықтану мамандығы,
ғылыми кеңесші,
І. Жансүгіров атындағы ЖМУ,
Талдықорған қ., Қазақстан

ҚАЗАҚСТАН ХАЛЫҚ АССАМБЛЕЯСЫ ИНСТИТУТЫНЫҢ КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Түйіндеме. Бұл мақалада Қазақстан Республикасының Қазақстан халық ассамблеясының ұлттар тарихы мен конституциялық – құқықтық реттелуі қарастырылған. Қазақ жерінде өмір сүріп жатқан әр – ұлт этностардың ұлт пен ұлыстың өзара өмір сүруі ұлттық бірегейлікті сақтаудың кепілі болып табылады.

Түйінді сөздер: Ассамблея, этнос, конфессия, көп ұлттық процес, Конституция, қарым-қатынас.

Аннотация. В данной статье рассматривается история создания и конституционно – правовое регулирование Ассамблеи народа Казахстана Республики Казахстан. Единство нации и народа различных этносов, живущих на казахской земле, является залогом сохранения национальной идентичности.

Ключевые слова: Ассамблея, этнос, конфессия, многонациональный, процесс, Конституция, отношения.

Annotation. This article discusses the histoiy and constitutional and legal regulation of the Assembly of people of Kazakhstan of the Republic of Kazakhstan. The unity of the nation and people of different ethnic groups living on the Kazakh land is the key to the preservation of national identity.

Keywords: Assembly, ethnos, denomination, multinational, process, Constitution, relations.

КІРІСПЕ.

Қазақстан халқы Ассамблеясы туралы жариаланган жалпы ереженің 1 – ші тарауының 1 – бабында Қазақстан халқы 1-ші Ассамблеясының құқықтық мәртебесі қарастырылган. Қазақстан халқы Ассамблеясы (бұдан әрі – Ассамблея) заңды тұлға түрінде құрылмайтын және Қазақстан республикасының Призиденті құратын, қоғамдық келісімен жалпы ұлттық бірлікті қамтамасыз ету жөніндегі мемлекеттік саясатты әсірлеуге және іске асыруға ықпал ететін мекеме [1]. Немесе қазақстан халқы ассамблеясы белгілі бір мақсатқа негізделген ұлт аралық қатынасы бірлік пен татулықты сақтайтын арнайы ұйым болып табылады. Қазақстан халқы Ассамблеясының негізгі мақсаты қазақ жерін мекен еткен өзге ұлт пен ұлыстың және басқада этностардың топтастырушы рөлін атқара отырып, қазақстандық патриотизм мен отан сүйгіштікке және рухани – мәдени жағынан дамуына негізделген қоғамдық келісімен жалпы ұлттық бірлікті қамтамасыз ету болып табылады. Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өз сөзінде: – « Бүгінгі өз келешегіне бет алған тәуелсіз Қазақстан – Бұл біздің ортақ жетістігіміз, бұл біздің ортақ мақтанышымыз! Өз сөзімді дәлелдей келе, мен бүкіл көпұлтты Қазақстан халқына отан сүйгіштігі мен ел игілігі және еліміздің Тәуелсіздігі жолындағы жасампаздық еңбегі үшін алғысымды айтқым келеді» [2]. Қазақстан Республикасының негізгі бағыты елдің ынтымағы мен халықтар достығының бірлігінде. Қазақ жерін мекендейтін халықтардың достық, туысқандық қарым-қатынасы, лоардың бір тұтас мақсатқа жетелейтін жетекші ұлттық мүде болуы, қазіргі саясаттың маңызды бөлігіне айналады. Қазақ жерінде өмір сүріп жатқан әр бір этностың өкілі. Өзін ең алдымен қазақстандық екендігін, содан кейін қз ұлтының перзенті екендігін сезінгенде ғана, ұлт аралық қарым-қатынастың жоғары мәдениеті қалыптасады. Сонда ғана шынайы ұлттық келісім мен шынайы саяси және қоғамдық тұрақтылыққа қол жеткізуге болады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ.

Қазақстанда мекен ететін барлық ұлыстар мен ұлттардың бір жұдырықтай жұмылып, елімізді әлемнің дамыған, зайырлы мемлекеттер қатарына енуіне күш салуымыз қажет. Қазақстан көп ұлтты мемлекет. Бейбітшілік пен ауыз бірлікті сақтай отырып, бір шаңырақ астында татулығы

жарасқан, 130 – дан астам ұлт пен ұлыстың өкілдері қазіргі таңда өздерін «Қазақстандықпыз» дегенді сенім мен мақтанышпен айта алады. Қазақстан халқы қазақстан халық ассамблеясы қазақ жерінде өмір сүріп жатқан азаматтардың демократия нормаларына негізделген, саяси құқықтық мәдениетін қалыптастырды. Ассамблея этно мәдени бірлестіктердің және этно мәдени орталықтардың ашылуына себепші болды.

Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқан 130 – дан астам ұлт пен ұлыстың атадан қаңа сіңген салт-дәстүрін, ұлттық мәдениеті мен тілдері, дәстүрлерінің өркендеуіне, сақталуына, дамуына, үлкен үлес қоса отырып, ерекше сенім ынтымақ, өз ара түсіністік ахуалын қалыптастырды. Республикада мекендейтін барлық этностардың мәдениетін, тілін, дәстүрін дамыту үшін қажетті жағдайлардың бәрі жасалған. Ассамблея қызметі Қазақстанның этносаралық қатынастар мәселелерін тиімді шешетін ел ретіндегі халықаралық беделін арттырды. Қазақстан Республикасында өмір сүріп жатқандар әр бір ұлттың тегіне, дініне, көзқарасына қарамастан, барлық азаматтардың құқықтары мен еркіндіктері және азаматтық құқығы бас бостандығы толықтай сақталынған.

Нұрсұлтан Назарбаев өз сөзінде: – «Қазақстанның егенмен, тәуелсіз мемлекет ретінде орныққаны айқын болып отыр. Біз әлемдік қауымдастыққа абыройлы кірігіп, өз айналамызда қолайлы халықаралық ахуал қалыптастыра алдық, әлемнің жетекші елдерімен саяси, экономикалық және мәдени салаларда ынтымақтастықты жолға қоя білдік» [3]. Қазақстан халықтары Ассамблеясының мақсаты: «Қазақстан 2030» Стратегиясының міндеттерін әске асырудағы, қоғамдағы тұрақтылық пен келісімді нығайтудағы және Қазақстан халқының оның қуатты мемлекеттілігін, ащық азаматтық қоғам қалыптастыру процесіндегі рөлін күшейту болып табылады. Халықтар ассамблеясы Өазақстанныі саяси жүйесінің мағызды бір белгісіне айналды, ол барлық этностардың мүдделерін бір арнаға тоғыстырады, ұлттық тегіне қарамастан барлық азаматтардың құқықтары мен еркіндіктерінің бұлжытпай сақталуын қамтамасыз етеді.

Нұрсұлтан Назарбаев өз сөзінде: – «Еркін елде өскен ұрпақтың рухы әрдайым биік болуы тиіс.Жастары жалын жүректі, өршіл намысты, биік рухты болса – елдің еңсесі де биік болады. Өршіл, намысшыл жас отаншыл, патриот келеді, халқына, өз ұлтына адал қызмет етуге ұмтылады» [4]. Ассамблея тоталитарлық «Біркелкілік» жүйесінен шыққан этностардың дәстүрі, тілім мен мәдениетін қалпына келтіруге, дамытуға толық жағдай жасалуына күш салып, халық ықыласына бөленеді. Сан алуандық бірлікке деген бағытқа дамыған, этнос аралық қатынастың Қазақстандық үлгісі қалыптасты. Елімізде Ассамблея дүниеге келген жылдан бері қазіргі таңда елімізде 600-ден астам этномәдени бірлестік, 4 ұлттық театры мен Достық үйлері және 195 мектеп қызмет етуде бірнеше этностық тілдерде 35 газет, журналдар жарыққа шығарылуда [5]. Елбасының жарлығымен Ассамблеяны нығайту бағытындағы тапсырмаларына сәйкес, тұрақты әрекет етуші Ғылыми – сараптық кеңесс құрылды. Және Аталған кеңес этносаралық қатынастар саласындағы өткір мәселелрді ашық талқылапғ сараланған, зерделенген шешім қабылдауға мүмкіндік береді. Сонымен қатар Кеңес жұмысына еліміздегі беделді ғылыми –зерттеу институттарының өкілдері мен тәуелсіз сарапшылар, қоғам қайраткерлері мен этномәдени бірлестік өкілдері тартылып, нақты жұмыстар атқарылуда. Ассамблеяның арнайы веб- порталы ашылып, бұл ұйым туралы ақпарат таратуға және танысуға мүмкіндіктер пайда болады. Ассамблея дүниеге келген жылдан бері, атқарған қызметі мен жүріп өткен сара жолы, Қазақстандық этносаралық және конфессия аралық келісім үлгісінің әлеуметтік қауымдастық алдында беделді ұйымға айналып, ел қоғамының құрамдас бөлігіне айналғанын көрсетті. Халық бірлігі мен мемлекеттің негізі. Татулықты бірлікті ту етіп ұстау арқылы ғана өз болашағымыздың өркендеп, көркейуіне дамуына бір үйдің отбасындай үлес қосуымыз қажет.

Нұрсұлтан Назарбаев өз сөзінде: – «Отбасында адам бойындағы асыл қасиеттер жарқырай көрініп, қалыптасады. Отанға деген ыстық сезім – жақындарына, туған- туысқандарына деген сүйіспеншіліктен басталады» [6]. Қазақстан халық ассамблеясы қоғамды демократияландыру үдерістерінің жедел дамуы кезеңінде маңызды қоғамдық-саяси мәселелрді шешуші ролі атқарып, елдің алдыңғы қатарынан көріе бледі. Қазақстан – осында тұрып жатқан мақсаттары, құндылықтары мен идеялары бір, ортақ тарихи тағдыры бар барлық адамдардың, түрлі ұлт, көп тілді қоғам – біздің мемлекетпен қорғауға алынатын үлкен қазынамыз. Барлық этнос мүдделерінің келісім табуы, олардың өз тілдерін, мәдениетін, өз дәстүрін дамытуға және Қоғамдағы тқрақтылық пен ұлтаралық келісімді нығайтудағы, «Қазақстан 2030» – Стратегиясының міндеттерін іске асырудағы, қоғамдағы және Қазақстан халқының оның қуатты мемлекеттілігін, ашық азаматтық, қоғам қалыптастыру процесіндегі рөлін күшейту болып табылады. Осыған орай, негізгі құш – жігер Қазақстан халықтар асссамблеясының қызметінің негізі бағыттары олар: Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру мен жалпы қазақстандық мәдениетін одан әрі дамытуға, рухани бірлік пен халықтар достығы, ұлтаралық келісім мен патриотизм сенімін арттыру болып табылады. Сонымен қатар Қазақсиан халқының тарихы мен мәдениетінің насихаттау тарихи мұраны сақтау. Этникалық топтардың ұлттық ерекшелігі мен өзара іс-қимыл дәстүрлерін одан әрі дамытып, дәстүрлі отбасылық құндылықтарды арттыру мен қатар басқа халықтардың мәдениетіне, та-

рихына, тіліне деген құрмет сезімін арттыру болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстан халықтар Ассамблеясы жай ұйым немесе құрылым ғана емес, ол біздің өміріміздің ажырамас бөлігі ретінде, біздің татулығымыз бен тыныштығымыз және ауыз біршілігіміздің нышаны. Белгісі іспеттес аз уақыт ішінде Қазақстан халықтар Ассамблеясы ұйымдық жағынан өркендеп нығайып және дамып кең қанат жайды [7]. Қазақстан халық Ассамблеясы саяси тәуелсіз және егеменді жағдайында жаңа қоғам қатынастарын қалыптастырып оң жан-жақты және тиімді ықпал етті. Қазақстан халықтар Ассамблеясы саяси тұрақтылық пен ұлтаралық, сонымен қатар конфессияаралық келісімді сақтай отырып, Қазақстан халықтар Ассамблеясы кең ауқымды әлеуметтік және саяси жаңаруды бастады. Ассамблея мемлекетіміздің өркендеуінің кепілі ретінде мемлекетіміздің ұстанған ұлттық саясатын насихаттау. Мемлекетіміздің елдің ұлттық- мәдени, саяси ағарту жұмыстарын жүргізуде. Бүгінгі байтақ елімізде мекендеген барлық ұлттар мен ұлыстар патриотизм ұғымын жаңаша түсіне бастады. Олар бұл ұғымды тек қана ата тегімен ғана байланыстырып қоймай, Қазақстанда мекен еткен басқа ұлт пен ұлыстың мәдениеті мен дәстүріне деген толерантты оң және жаңаша көзқарас қалыптастырды. Қазақстандағы татулық пен келісім ең алдымен қазақ ұлтының көреген де кемеңгер, ұлылығы мен бацырмал қасиетінің арқасында танытса керек. Ғасырлар бойы ұлы даланы мекен еткен дана да көреген бабаларымыз жарқын Болашақтың қайнар көзін, ауыз бірлік пен сыйластықта екенін болжай білген. Бірлік пен татулық тек қана тәлім мен тәрбиенің өзгеге адамға деген жеке бастың құрметінен басталады. Қазіргі таңда көп ұлтты Қазақстан мемлекеті қазақ жерінде өмір сүріп жатқан өзге ұлттар мен ұлыстар бір-біріне деген аса құрметтің үлгісін көрсетіп келеді десек артық емес болар еді. Ертеден қан жылап қансыраған аса қасиетті, қастерлі тарихымызға үңілсек, қабағына қар қатып, толарсақтан қан кешіп, мұз жастанған, қаракөз қазақтың көрген қыйындығы мен қасіреті аз емес еді. Қазақ ұлтының маңдайына аз соққы боп тимеп еді. Көк аспанды торлаған қара бұлтты қақ жарып, күндей күркіреп, төңіректі тітірткен, ер түріктің ұлы Күлтегінің ізін жалғап, жарты әлемнің қожасы болған, түрік тайпаларын біріктіріп, ұлы даладығы, ұлы қағанаттың шаңырығын көтерген, ұлы Шыңғыс ханның ұрпағы, түріктің тамырынан, дешті қыпшақтың қанынан тараған қазақ елінің ханы, қой үстінде бозторғай жұмыртқалаиып, қазақ еліне бейбіт өмір сүргізген, алысты жақыннан болжай білген әккі саясаткен Әз Тәуке еді.

Әз Тәукенің ұлы қан ішер Абылайдың кіндігінен тараған, алты алаштың басын қосып күн сәулесіне қайқы қылышын шағылыстырып, өткір жүзінен ұлын құл, қызын күң етем – деп қара ниетпен жерімізге басып кірген қара қалмақтың қызық қанын жерге тамдырып, білектің күшімен, қылды найзаның қан жалаған ұшымен, аттары аңызға айналған, даңқты дарабоз батырлар мен ыйық тіресе отырып, Абылайлап атқа қонып, қазақ елін жаулардан азат еткен «ӘБІЛМАНСҰР». Алаштың АБЫЛАЙ ерік қазақ елін аман сақтап қалған күндерде алыстап, Рессей империясының отаршыл саясаты, одан қалса шұрайлы жерлерді тартып алу, алаштың айбарлы ханы АБЫЛАЙ мен қазақтың ең соңғы қаһарман ханы КЕНЕСАРЫ ХАН көтерген азаттықтың ақ туы желбіреп, қазақ ұлт азаттық көтерілістер қазақ жерінде белен алды. Біраз уақыттан соң 1917 жылы Рессей империясы құлап, оның орнына Кеңестер үкіметі орнады [Алиев Ж., 2004, 3 б.].

ҚОРТЫНДЫ.

Осы кезден бастап қазақ еліне орасан нәубет келіп, қазақ жерінде аша тұяқ қалмасын деп, жаппай ұжымдастыру, Алаш орданы құлату және зұлмат аштық қазақ жеріне жаппай жайланды. Бұл Кеңестер үкіметінің қазақ халқын құрту үшін жасаған геноцид аса ауыр қылмысы еді. Осы кезден бастап қазақ жеріне өзге ұлт пен ұлыстың өкілдерін қоныстандырды. Оған анық көз жеткізе аламыз. Қиын – қыстау кезеңде – ақ қазақ жеріне тап болған өзге ұлт өкілдеріне қашанда қазақы қамқор мейіріміздің өзге ұлт өкілдеріне аяған емеспіз. Қазақ елі тағдырдың жазуы мен, жер аударылып келген түрлі ұлт пен ұлыстың өкіліне өз үйінің төрінен әрқашанда орын беріп, бір үзім нанын от басы қазақ балаларының ауызынан жырып, үш қайнаса сорпасы қосылмайтын өзге ұлт өкілдеріне бөліскені белгілі. Сол үшін қазақ жерін мекендеген көптеген ұлт пен ұлыстың өкілі тіпті қазіргі өмір сүріп жатқан ұрпақтары да сол нәубет 1937 жылы ашаршылықта жер айдалып, қазақ жеріне келген өзге ұлт өкілдерін аштықтан аман алып қалғаны үшін, ұлы даланы мекен еткен қазақ еліне шексіз рахмет айтуы тиіс!

Қазақ жерін мекендеген өзге ұлт пен ұлыстың өткені және бүгінгі буыны қазақ халқына шексіз риза деп білемін. Қазақ жерінде 130 – дан аса ұлт пен ұлыстың өкілдері өмір сүріп жатыр. Сұрапыл жылдар бойы тағдыр тәлкегіне ұшыраған халықтарды құшағына сыйдыра алған қасиетті қазақ жері көптеген өзге ұлт пен ұлыстың құтты қонысына айнала білді.

Қортындылай келе Қазақстан халқы Ассамблеясы: Тілдер мен ұлттық мәдениет, салт – дәстүрлерді қайта жаңғырту және ұлттық отан сүйгіштікті қалыптастыру, ұлтаралық қарым-қатынастарды қадағалау негізінде ұлтаралық татулық пен келісімді нығайта отырып, Қазақстанда мекен еткен ұлт пен ұлыстың өкілдері арасындағы мәңгілікке жалғасқан достығын сақтауға және нығайтуға атсалысуда.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әділет сайты. «Қазақстан Республикасы нормативтік құқықтық актлерінің ақпараттық – құқықтық жүйесі».

2. Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы. «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы». 10 жыл [Мәтін]: Қазақстан халықтары Ассамблеясының 1-10 сессиядағы баяндамалар жинағы.Астана, 2005.

3. Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы. «Қазақстан халықтарының Ассамблеясы- этносаралық ықпалдастықтың басты тетігі» // Арқа ажары – 2003, 25 желтоқсан.

4. Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы. «Патриотизмді тығыз байланысты мемлекеттік маңыздығы мәселе –мемлекеттік тіл мәседе» [Мәтін]: [Қазақстан халықтары Ассамблеясының XII сессиядағы Мемлекет басшысы Нұрсұлтан Назарбаев сөйлеген сөзі] // Астана хабары – 2006, 28 қазан. 2-4 б.

5. Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы. «Қазақстанды жүрегімізше әлпештейік». [Мәтін]: [Қазақстан халықтары Ассамблеясыны. // Жас қазақ – 2006. 27 қазан. 1-2 б.

6. Назарбаев Нұрсұлтан Әбішұлы. «Осмысление пройденного и дальнейшее демократическое реформирование общества» [Доклад президента на второй сессии Ассамблеи народов Казахстана] // Казахстанская правда 1995, 1 июля.

7. Қазақстан халық ассамблеясы туралы. Қазақстан ресрубликасының 2008 жылгы 20 қазанындағы N70IV Заңы.// http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z080000070_

8. Алиев Жуматай. «Межэтническое согласие-оплот нашего общества о национальной политике государства». //Казахстанская правда-2004, 1 сентября, с 3.

Капацина Вера Ивановна
докторант,
Высшая школа права «Әділет»,
Каспийский общественный университет,
г. Алматы, Казахстан

ОТКАЗ ОТ КЛЮЧЕВЫХ ПРИНЦИПОВ ГРАЖДАНСКОГО СУДОПРОИЗВОДСТВА: ШАГ ВПЕРЕД ИЛИ ДВА НАЗАД?

Аннотация. На написание настоящей статьи меня сподвигла дискуссия с судьями Верховного суда Республики на Юридическом форуме, который состоялся в сентябре 2019 г. в Алматы. Организаторы выделили отдельную сессию, в течение которой у всех нас, практикующих юристов, была замечательная возможность задать свои вопросы судьям Верховного суда, чем мы и воспользовались. Дискуссия оказалась жаркой, мнения юристов по обсуждаемым вопросам совпадали, в то время как позиция суда по ряду аспектов удивила многих. Вот основные моменты, на которые хотелось бы обратить внимание.

Цель исследования – обсуждение проблемных аспектов, вызванных проводимой в Казахстане судебной реформой и переходом на трехступенчатую судебную систему. Основной акцент делается на обсуждение вопросов, связанных с реализацией принципов гражданского судопроизводства.

Методы, которые были исследованы. Особое место было отведено юридическому, историко-правовому и сравнительно-правовому методу.

Достигнутые результаты. В статье охарактеризованы этапы становления судебной системы в Казахстане. Дана характеристика конституционных основ судебной системы в целом и ее отдельных элементов. Рассмотрены проблемы функционирования судебной системы и ее отдельных элементов.

Краткие выводы. Исходя из результатов исследования автором предложен ряд практических рекомендаций по совершенствованию организации и деятельности судебной системы Республики Казахстан.

Ключевые слова: судья, суд, судебная система, гражданский процесс, судопроизводство, судебная реформа, правосудие, принципы гражданского судопроизводства.

АЗАМАТТЫҚ СОТ ІСІН ЖҮРГІЗУДІҢ НЕГІЗГІ ҚАҒИДАТТАРЫНАН БАС ТАРТУ: БІР ҚАДАМ АЛҒА НЕМЕСЕ ЕКІ АРТҚА?

Аңдатпа. Осы баптың жазылуына 2019 жылы қыркүйекте Алматыда өткен заң форумында Республика Жоғарғы сотының судьяларымен пікір-талас тудырды. Ұйымдастырушылар жеке сессияны бөліп берді, осы уақыт ішінде заңгерлердің барлығында Жоғарғы Сот судьяларына өз сұрақтарын қоюға мүмкіндік берді. Талқылау қызу болды, талқыланған мәселелер бойынша заңгерлердің пікірлері сәйкес келді, ал соттың бірқатар аспектілер бойынша ұстанымы көпшілікті таң қалдырды. Міне, назар аударғым келетін негізгі сәттер.

Зерттеудің мақсаты – Қазақстанда жүргізіліп жатқан сот реформасы, сот ісін жүргізудің жалпы қабылданған қағидаттарынан алшақтау және үш сатылы сот жүйесіне көшуден туындаған проблемалық аспектілерді талқылау. Басты назар азаматтық сот ісін жүргізу қағидаттарын іске асыруға байланысты мәселелерді талқылауға бағытталады.

Зерттелген әдістер. Құқықтық, тарихи-құқықтық және салыстырмалы-құқықтық әдіске ерекше орын берілді.

Қол жеткізілген нәтижелер. Мақалада Қазақстандағы сот жүйесінің қалыптасу кезеңдері сипатталған. Тұтастай алғанда сот жүйесінің конституциялық негіздеріне және оның жеке элементтеріне сипаттама берілген. Сот жүйесінің және оның жекелеген элементтерінің жұмыс істеу мәселелері қарастырылады.

Қысқаша тұжырымдар. Зерттеу нәтижелері бойынша автор Қазақстан Республикасының сот жүйесін ұйымдастыру мен қызметін жетілдіру бойынша бірқатар тәжірибелік ұсыныстарды алға тартып отыр.

Түйін сөздер: судья, сот, Жоғарғы сот, сот жүйесі, азаматтық іс жүргізу, сот ісін жүргізу, сот реформасы, сот төрелігі, азаматтық сот ісін жүргізу қағидаттары.

REFUSAL FROM KEY PRİNCİPLES OF CİVİL LİTİGATİON PROCEEDİNGS: STEP FORWARD OR TWO BACKWARDS?

Abstract. I was inspired to write this article by the discussion with the Supreme court judges held at the Legal Forum in September 2019 in Almaty. Forum moderators organised a separate session during which practicing lawyers had an excellent opportunity to ask all their questions to the Supreme court judges. And we used this opportunity in full. The discussion was hot, opinions of the lawyers on the discussed questions coincided whereas the position of the court on some aspects surprised not a few participants. Below are key issues which are of the most interest.

The purpose of the research is to outline problematic aspects resulted from currently taken in Kazakhstan court reform, refusal from generally accepted litigation principles, as well as from transfer to three-step court system. Major emphasis is made to discuss questions related to the role of court in civil litigation process and implementation of key principles of the civil proceeding.

Methods used. Special consideration was given to legal, historical juridical and comparative juridical methods.

Results achieved. The article describes stages of formation of Kazakhstan court system. It also outlines constitutional principles of the court system as a whole and in elements. Functional problems of the system and its elements have also been covered.

Summary. Based on the results of the research the author suggests a number of practical recommendations to improve the structure and performance of the Kazakhstan court system.

Keywords: judge, court, Supreme court, court system, civil litigation process, litigation proceedings, court reform, justice, principles of civil litigation proceedings.

ВВЕДЕНИЕ.

Осенью прошлого года состоялся Юридический форум, где рассматривались актуальные проблемы права. Юридический форум – уникальное международное событие, объединяющее ведущих специалистов в области права. Ключевая миссия форума — продвижение идей модернизации права в условиях происходящих сегодня глобальных изменений. Юридический форум – одно из ключевых профессиональных событий для юристов не только Казахстана, но и всего мира.

Наряду с традиционными правовыми сюжетами был затронут целый ряд тем, связанных с наиболее актуальными новеллами права и экономики. Среди спикеров форума – признанные эксперты и практики в различных областях права, ученые, руководители юридических департаментов крупнейших компаний, а также судьи.

Судьи выступили спикерами открытой диалоговой площадки с юристами крупных компаний по вопросам судебной практики. Оживленная дискуссия позволила выявить актуальные проблемы применения отдельных нормативных актов. Далее в статье хотелось бы остановиться на тех проблемах, которые были затронуты при диалоге с судьями нашей страны.

Результаты. Задача построения в Республике Казахстан правового государства требует коренных изменений в сфере осуществления правосудия – превращения его в реально независимую и самостоятельную ветвь государственной власти.

В связи с этим исключительное значение приобретают новые требования к судебной системе. Как важный социально-политический институт общества она должна играть значительную роль в формировании гражданского общества, быть способной реализовать свои полномочия в интересах защиты прав и свобод человека и гражданина, конституционного строя Казахстана.

Пока, однако, проблема обеспечения эффективной деятельности судебной власти как независимой и самостоятельной ветви государственной власти до конца не решена.

Основой для решения этой задачи должно быть изменение отношения законодательной и исполнительной власти, общества в целом к судебной власти. Судебная власть может существовать только как государственно-правовой институт, призванный удовлетворять потребности граждан, общества и государства в законном, справедливом, быстром разрешении споров о праве, возникающих в процессе реализации прав и обязанностей субъектов правоотношений.

Указанная задача реализуется судебной властью не в полной мере, что отрицательно сказывается на обеспечении правового порядка в стране, сдерживает развитие экономики.

Надлежащему функционированию судебной системы препятствует дефицит кадрового состава. Штатная численность судей судов не соответствует реально необходимому количеству. Соответственно возникает загруженность суда, что вызывает нарушение сроков рассмотрения дел, волокиту и медлительность в осуществлении судопроизводства, а это в свою очередь отрицательно сказывается на конечном результате деятельности судов. Суды вынуждены переносить сроки рассмотрения дел и сокращать количество принимаемых заявлений. Подобные

случаи делают невозможным восстановление нарушенных прав граждан и их законных интересов, подрывают их веру в правосудие, порождают нежелание граждан обращаться в суд. Тем самым сужается поле правовой защищенности личности.

Происходящее в настоящее время фундаментальное обновление законодательства, повышение роли и значения судебной защиты прав и свобод граждан, активизация нормотворческой деятельности нуждаются в квалифицированном юридическом обеспечении. В этой связи обострились вопросы подготовки кандидатов в судьи и специалистов для работы в судебной системе, повышения квалификации судей и работников аппаратов судов, а также теоретического осмысления правоприменительной и законопроектной деятельности судов.

Обсуждение. В феврале 2019 года Первым Президентом Республики Казахстан были подписаны Конституционный закон «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» [1] и Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации судебной системы» [Закон Республики Казахстан, от 21 февраля 2019 г].

Краткая суть новых законодательных актов – это модернизация судебной системы и изменение порядка подбора кандидатов в судьи и их расстановка на судебных должностях [Мухамеджанов Э.Б., 2019].

Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан, подписанный 31.10.2015г. и введенный в действие с 01.01.2016г. [Гражданский процессуальный кодекс РК от 31 октября 2015], на сегодняшний день уже претерпел немало изменений и дополнений.

В истекшем году Верховным судом Республики Казахстан разработан проект Закона «О внесении изменений и дополнений в ГПК РК по вопросам внедрения современных форматов работы судов, сокращения излишних судебных процедур и издержек».

Данным проектом предлагается внесение больших изменений, новшеств, затрагивающих права, свободы и обязанности граждан, в порядок проведения процесса.

АКТИВНАЯ РОЛЬ СУДА В СБОРЕ ДОКАЗАТЕЛЬСТВ.

Один из основных вопросов, который очень горячо обсуждался на форуме, был вопрос о роли суда при сборе доказательств. Многие юристы, в том числе и автор, задавали судьям один и тот же вопрос о том, насколько правильно, по мнению Верховного суда Республики Казахстан, поведение судьи, когда он прямо говорит одной из сторон процесса что ей делать, какие у неё должны быть документы, где ей брать эти документы и какие собирать доказательства. Автор сознательно не использует термин насколько «законно» поведение судьи, потому что закон, как мы посмотрим далее, вещь относительная и очень часто меняющаяся. Тот факт, что один и тот же вопрос задают сразу несколько человек, однозначно говорит о том, что такое поведение суда наблюдается повсеместно и волнует многих юристов.

Позиция Верховного суда Республики Казахстан в отношении этой проблемы, к удивлению, и даже возможно возмущению многих, следующая. Суд вправе и должен вести активную роль в сборе доказательств. Ничего зазорного в таком поведении судей Верховный суд Республики Казахстан не наблюдает.

Автор, как возможно и многие другие представители юридического сообщества, с такой позицией Верховного суда Республики Казахстан категорически не согласен по следующим основаниям.

1. Вековой принцип состязательности.

Обращение любого лица в суд является инициативой данного лица. Это означает, что такое лицо должно подтвердить свой иск любыми возможными способами, фактами и документами. В противном случае его иск будет безосновательным. Очевидно, что в интересах такого лица собрать как можно больше документов и доказательств.

В свою очередь, лицо, против которого подали иск, т.е. ответчик, еще более истца заинтересован в доказывании того, что он невиновен. Это приводит к тому, что ответчик бросает все свои силы на анализ фактов, сбор документов и представление суду всех возможных и невозможных доказательств своей правоты.

Вот так у нас и рождается вековой принцип любого правосудия – принцип состязательности. Действие состязательного начала в современном гражданском процессе направлено на то, чтобы всестороннее рассмотрение дела, принятие судом законного и обоснованного решения обеспечивались обширными возможностями сторон проявлять в процессе свою инициативу и активность, приводить доводы в обоснование своей позиции и отвергать доказательства и аргументы противоположной стороны. Таким образом, условием реализации принципа состязательности выступает процессуальное равноправие сторон, поскольку состязаться в отстаивании своих субъективных прав и охраняемых законом интересов они могут быть лишь в одинаковых правовых условиях с использованием равных процессуальных средств [Глазкова М.Е., журнал Российского права № 2, 2008, с.118].

В нашем ГПК РК он заложен в статье 15 и называется «Состязательность и равноправие сто-

рон». Даже если мы и уберем его из ГПК РК, а об этом речь пойдет позже, он не перестанет существовать. Он был, есть и будет ключевым атрибутом здоровой судебной системы.

2. Недопустимость предвзятости суда.

Как вы думаете, почему многие юристы подняли вопрос об активизации суда в сборе доказательств? А потому, что суд, занимаясь этой несвойственной ему функцией, почему-то помогает только одной стороне. Это, к сожалению, и практика судебных процессов наших клиентов, и опыт других коллег-юристов.

Недопустимость такого подхода была прямо озвучена автором на форуме. Автор обратился с просьбой к судьям Верховного суда, что в случае, когда автор представляет интересы клиента, а суд помогает другой стороне, помогать и автору, и четко говорить, что он должен делать и какие документы собирать.

В противном случае что мы имеем? Мы имеем предвзятое отношение суда к одной из сторон. А это противоречит самой функции и роли судебной власти и очевидно является недопустимым. Мы не должны забывать про статью 13 ГПК РК, в которой специально, для исключения подобного рода ситуаций, и был заложен принцип равенства всех перед законом и судом как гарантия беспристрастности судьи.

3. Недопустимость самоуправства.

На доводы автора о равноправии и состязательности сторон судья Верховного суда Республики Казахстан ответила, что суд это делает, когда видит, что одна из сторон права, но она слабее и не может сама представить суду нужные доказательства.

И вот тут зарыта самая соль. А откуда суд знает, что одна из сторон права? Значит, суд уже сложил свое мнение. Возникает вопрос, а на основании чего? Получается так, что у судьи нет доказательств, но у него сформировалось мнение, и чтобы его подтвердить, суд говорит стороне, какие бумаги ей принести. Согласитесь, это категорически неприемлемо. Должно быть зеркально наоборот: должны быть сначала доказательства, а потом мнение. Доказательства формируют мнение суда, а не мнение суда подбирает под себя доказательства.

На память приходит, так называемый, «суд тройки», когда в советский период человека могли расстрелять без проведения судебных процедур, расследования и сбора доказательств. Достаточно было только решения троих людей для признания человека виновным и для приведения в исполнение смертного приговора.

Возвращаясь к самому вопросу оказания судом помощи только одной стороне, нельзя не отметить комментарии судьи Верховного суда Республики Казахстан о том, что всё это делается исключительно ради того, чтобы была справедливость, и чтобы решение суда было справедливым. Надо отдать должное, что это очень хорошие мысли. Однако, если мы хотим судить по справедливости то необходимо переделать всю нашу судебную доктрину. В таком случае нам следует не просто заново написать всю законодательную базу, нам надо прожить лет 500-700 в условиях христианской Европы, накопив культуру и опыт бытия в условиях справедливости. С удовольствием поговорим об этом в отдельной статье.

4. Несогласованность с политикой государства.

Рассуждая далее на обозначенную тему, возникает вопрос: а как вообще согласуется активная роль суда с общей политикой государства? Во многих своих выступлениях автор всегда говорит о том, что в каждом государстве должна быть единая линия партии. Долгосрочная, четкая и понятная. Посмотрим, какова политика нашей страны в отношении судебной системы.

В 2016 г. для представительства в суде мы внедрили обязательное требование иметь диплом по юридической специальности. С июля 2019 г. каждый юрист, кто желает представлять интересы лица в суде, должен быть членом палаты юридических консультантов. Очевидно, что все эти новеллы направлены на усиление института представительства и повышение его профессионального уровня. Как следствие, мы ожидали значительное облегчение работы суда и общее повышение качества правосудия.

Внедрение активной роли суда в сборе доказательств как-то совершенно не состыковывается с указанными выше нововведениями, принятыми в рамках общей политики государства и направленными на усовершенствование профессионального уровня защитников и представителей.

Более того, усиление роли суда в сборе доказательств приведет к значительному увеличению количества исков. Ведь теперь главным становится просто подача иска, а там судья пусть сам разбирается. Судья сам подскажет, что нужно принести или, и того лучше, сам соберет те доказательства, которые ему потребуются.

5. Смерть институту представительства.

Всё вышесказанное нанесет существенный урон качеству представительства и, возможно даже, будет способствовать полному его разложению.

На указанные выше и озвученные юристами доводы судья Верховного суда ответила, что своими действиями суд помогает тем, у кого нет представителей, например, пришедшей в суд учительнице или бабушке. На что автором был задан вопрос: если суд так беспокоится за учительниц и бабушек, то почему он перекрыл им доступ к правосудию, т.е. забрал именно у этого класса лиц возможность обратиться в кассацию, во-первых, путем установления порога для об-

ращения в кассационную коллегию и, во-вторых, путем имплементации процедуры предварительного рассмотрения дела? К сожалению, ответа на этот вопрос от судей не последовало. Ответом были аплодисменты зала.

ОЦЕНКА ДОКАЗАТЕЛЬСТВ СУДОМ.

Еще одним важным вопросом, который волнует многих юристов, является вопрос о том, что написано в решении. Очевидно, что каждый из нас ожидает увидеть в решении все представленные документы и доказательства. Мы также надеемся, что решение будет содержать четкую, понятную оценку таким доказательствам и логику рассуждения судьи, т.е. как судья пришел к тому или иному решению.

К сожалению, на вопрос автора о том, почему в некоторых случаях судьи в своих решениях вообще не упоминают представленные стороной документы, мы получили ответ, что судья и не обязан этого делать. Судья оценивает доказательства по своему внутреннему убеждению и отражает в решении только те доказательства, которые посчитает нужными.

Здесь опять наблюдается подмена понятий и несоответствие намеченной ранее политике государства. Мы не посягаем на внутреннее убеждение судьи, нет. Мы считаем, что, если сторона представила определенные документы в защиту своей позиции, они должны быть отражены в решении и проанализированы судом. Этого же требует и соответствующее Нормативное постановление Верховного суда «О судебном решении» [Нормативное постановление ВС РК «О судебном решении» от 11 июля 2003], когда описывает требования к решению, главным из которых является наличие детальной и понятной мотивировочной части.

Автор статьи неоднократно говорил о том, что, если мы хотим построить здоровую судебную систему и иметь работоспособную судебную ветку власти, процесс принятия решения судом должен быть максимально прозрачным. Это отражение в решении всех представленных и относящихся к делу материалов, их оценка, логика рассуждения судьи, причинно-следственные связи и т.п. Думаю сложно не согласиться с тем, что такой подход в разы сократит количество как подаваемых исков, так и апелляционных, кассационных жалоб, исключит коррупционную составляющую, и, самое главное, повысит правовую культуру и статус суда как такового в глазах нашего общества.

СМЕНА ПРЕДМЕТА И ОСНОВАНИЯ ИСКА.

Продолжая говорить о ключевых аспектах, озвученных Верховным судом Республики Казахстан, необходимо отдельно остановиться еще на одном важном вопросе, таком как смена предмета и основания иска. Судьями Верховного суда Республики Казахстан было озвучено, что они, в принципе, не видят в этом ничего страшного. Ранее, например, суд вообще мог поменять не только предмет и основание иска, но и подсудность.

За период независимости мы очень много времени потратили на то, что закрепили невозможность подобного рода действий. Мы даже внесли для этих целей отдельные поправки в наш ГПК РК. Теперь же мы опять готовы отойти от общепризнанной судебной доктрины и дать возможность менять ключевые постулаты гражданского дела.

В этом отношении помимо напоминания о незыблемости обсуждаемого принципа единого предмета и основания иска необходимо еще и указать на то, что предлагаемый подход даст участникам процесса широкое поле для различного рода спекуляций. В нашей практике был случай, когда истец поменял и предмет, и основание иска, а суд этому не воспрепятствовал. А зачем это сделал истец? А затем, что срок подачи иска по нужному ему предмету истек, в то время как в суде рассматривалось поданное данным истцом другое заявление. Вот истец и решил поменять предмет и основание рассматриваемого заявления. И выиграл.

ГИПЕРБОЛИЗИРОВАННАЯ РОЛЬ ЗАКОНА.

Полагаем, что в процессе чтения статьи Вам часто приходили мысли о том, что автор ссылается на статьи ГПК РК, которые в скором времени поменяются. Ведь, скажите вы, судьи Верховного суда Республики Казахстан совершенно правильно комментируют заданные вопросы. Всё, о чём они говорят, отражается в предлагаемым поправках в ГПК РК, которые в скором времени будут приняты.

А вот здесь кроется еще один ключевой аспект. Закон – не показатель. Под эгидой построения правового государства мы декларативно отдаем главенствующую роль закону. Затем мы принимаем кривые законы и заставляем их исполнять. Наличие закона – не показатель правоты и правильности установленного им подхода.

Автор всегда говорит своим клиентам и коллегам: «Зри в корень!». Понимание сути проблемы приведет к правильному ее решению. И наличие закона далеко не всегда показатель истинности решения.

Учитывая, как часто меняется закон и переписываются правила игры, может получиться так, что сегодня мы белое называем черным, завтра – зеленым, послезавтра – красным. Но что бы мы с вами не делали, какие бы законы не принимали, белое всегда будет оставаться белым. На ум приходят слова из песни группы Машина Времени: «Не стоит прогибаться под изменчивый мир, пусть лучше он прогнется под нас. Однажды он прогнется под нас».

Вопрос корреляции концепции верховенства закона со спекуляциями, которые неизбежно отсюда следуют, – это вопрос отдельной статьи.

НЕЗАВИСИМОСТЬ СУДА.

Напоследок – интересный факт. Один из присутствующих на форуме юристов задал вопрос о том, насколько суд в настоящее время является независимым. Ко всеобщему удивлению судья Верховного суда Республики Казахстан отказалась комментировать данный вопрос. С одной стороны – это хорошо, объективное мнение всегда радует. С другой стороны, вроде и принцип независимости судей, заложенный Конституцией РК и ГПК РК, никто не отменял.

ВЫВОДЫ.

В заключении хочется отметить, что любое профессиональное мнение всегда должно сопровождаться рекомендациями. Так вот, что касается пожеланий автора в отношении указанных выше вопросов, необходимо отметить, что все эти вопросы были бы просто сняты и никогда бы не возникали, если бы судьи соблюдали принципы гражданского процесса.

Отсюда и главная рекомендация: четко следовать существующим принципам гражданского судопроизводства. Не менять их, не усложнять процесс, не ломать сложившуюся судебную доктрину, а просто обеспечить исполнение того, что уже есть.

И вторая рекомендация. Направить все силы на то, чтобы сделать процесс принятия решения судом максимально прозрачным. Четкая, логически выстроенная мотивировочная часть, в которой отработаны и проанализированы все, повторюсь, все представленные сторонами документы и доказательства, является незыблемым атрибутом здоровой судебной системы.

Ну и в завершении, конечно же, это пожелание и призыв к продолжению открытого диалога между судьями и юридическим сообществом на подобного рода форумах, конференциях и круглых столах. Автору хочется верить, что мнение практикующих юристов не безразлично представителям судебной власти. Ведь цель у всех нас одна – создание здоровой судебной системы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1 Конституционный закон «О внесении изменений и дополнений в Конституционный закон Республики Казахстан «О судебной системе и статусе судей Республики Казахстан» от 21 февраля 2019 года № 226-VI ЗРК // Ведомости Парламента РК 2019 г., № 3-4 (2778-2779), ст. 11.

2 Закон Республики Казахстан «О внесении изменений и дополнений в некоторые законодательные акты Республики Казахстан по вопросам модернизации судебной системы» от 21 февраля 2019 года № 227-VI ЗРК // Ведомости Парламента РК 2019 г., № 3-4 (2778-2779), ст. 16.

3 Мухамеджанов Э.Б. Судебная реформа Республики Казахстан 2019 года // https://www.zakon.kz.

4 Гражданский процессуальный кодекс Республики Казахстан от 31 октября 2015 г. № 377-V // «Казахстанская правда» от 03.11.2015 г., № 210 (28086); «Егемен Қазақстан» 03.11.2015 ж., № 210 (28688); Ведомости Парламента РК 2015 г., № 20-VI, ст. 114.

5 Глазкова М.Е. Пределы активности суда в состязательном процессе // журнал Российского права № 2, 2008. – С. 113-121.

6 Нормативное постановление Верховного Суда Республики Казахстан «О судебном решении» от 11 июля 2003 года N 5 // Бюллетень Верховного Суда Республики Казахстан, 2003 г., N 8; «Казахстанская правда» от 13 сентября 2003 года N 263-264.

REFERENCES:

1 Konstitucionnyj zakon «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v Konstitucionnyj zakon Respubliki Kazahstan «O sudebnoj sisteme i statuse sudej Respubliki Kazahstan» ot 21 fevralja 2019 goda № 226-VI ZRK // Vedomosti Parlamenta RK 2019 g., № 3-4 (2778-2779), ct. 11.

2 Zakon Respubliki Kazahstan «O vnesenii izmenenij i dopolnenij v nekotorye zakonodatel'nye akty Respubliki Kazahstan po voprosam modernizacii sudebnoj sistemy» ot 21 fevralja 2019 goda № 227-VI ZRK // Vedomosti Parlamenta RK 2019 g., № 3-4 (2778-2779), ct. 16.

3 Muhamedzhanov Je.B. Sudebnaja reforma Respubliki Kazahstan 2019 goda // https://www.zakon.kz.

4 Grazhdanskij processual'nyj kodeks Respubliki Kazahstan ot 31 oktjabrja 2015 g. № 377-V // "Kazahstanskaja pravda" ot 03.11.2015 g., № 210 (28086); "Egemen Qazaqstan" 03.11.2015 zh., № 210 (28688); Vedomosti Parlamenta RK 2015 g., № 20-VI, ct. 114.

5 Glazkova M.E. Predely aktivnosti suda v sostjazatel'nom processe // zhurnal Rossijskogo prava № 2, 2008. – S. 113-121.

6 Normativnoe postanovlenie Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan «O sudebnom reshenii» ot 11 ijulja 2003 goda N 5 // Bjulleten' Verhovnogo Suda Respubliki Kazahstan, 2003 g., N 8; "Kazahstanskaja pravda" ot 13 sentjabrja 2003 goda N 263-264.

Karatayeva Aigul
Candidate of Jurisprudence, Associate Professor
of Department of the Theory and History of State and Law,
Constitutional and Administrative Law,
Law Faculty,
Al-Faraby KazNU

Berdiyarova Zhamilya
Candidate of Jurisprudence Associate Professor
at the Department of Civil,
labor and environmental law,
Law Faculty,
L.N. Gumilyov ENU

THE LEGAL CULTURE

Summary. The paper deals with the essence of the content side of the legal culture. Also in the work comprehensively investigated features of the legal culture, the professional legal culture in modern times.

The main conclusions and position of the author may use to provide states policy in raising law awareness and legal education of the Kazakhstan society.

Keywords: law, legal interpretation, legal culture, legal nihilism, the state, the activities of the State.

Каратаева Айгүл
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
мемлекет және құқық теориясы мен тарихы,
конституциялық және әкімшілік құқығы кафедрасы,
заң факультеті,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Бердиярова Жамиля
заң ғылымдарының кандидаты, доцент,
азаматтық, еңбек және экологиялық құқық кафедрасы,
заң факультеті,
Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ

ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТ

Андатпа. Жұмыста қазіргі кездегі құқықтық мәдениетінің мәні мен мазмұндық тұстары ашылып, қарастырылады. Сонымен қатар қазіргі құқықтық мәдениеттің ерекшеліктері талданып, жан жақты зерттелінеді.

Сондай ақ мақаланың авторы құқықтық мәдениеттің арықарай дамуына аса назар бөледі. Автордың қол жеткізген нәтижелері мен қорытындыларын мемлекеттік саясаттың қамтамасыз етілуіне, қоғамның құқықтық санасын арттыруға, қоғамның құқықтық тәрбиесін көтермелеуге ісінде қолдануға болады.

Тірек сөздер: құқық, құқықтық таным, құқықтық мәдениет, құқықтық нигилизм, мемлекет, мемлекеттің функциясы.

Каратаева Айгуль
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра теории и истории государства и права,
конституционного и административного права,
юридический факультет,
КазНУ имени аль-Фараби

Бердиярова Жамиля
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра гражданского, трудового и экологического права,
юридический факультет,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева

Резюме. В работе рассматриваются содержательные стороны правовой культуры. Также в работе всесторонне исследуются особенности современной правовой культуры общества.

В работе также особое внимание уделяется на дальнейшее развитие правовой культуры. Основные выводы и положения автора могут быть использованы в обеспечении политики государства, в повышении правосознания и правового воспитания казахстанского общества.

Ключевые слова: право, правопонимание, правовая культура, правовой нигилизм, государство, деятельность государства.

Today, information systems such as the Internet and space communications, such as the Internet, which bring together different cultures and erase the territorial boundaries of human spiritual relations, are in operation. This allows different cultures of different peoples to develop. In this case, conflicts can also be observed.

There are three types of conflicts related to the development of culture: anomie, cultural stagnation and external influence.

The term «anomie» is a violation of the unity of culture. It was introduced at the end of the XIX century by the French sociologist E. Durkheim (1858–1917) [Durkheim E.. 1991, p. 12].

From then on, anomie began to enter the scientific community.

According to Durkheim, anomie is a type of disease. He writes in his work on the division of social labor «from anonymity suffers first of all society, which can not live without agreement and regulation» [Durkheim E..1991, p. 25].

Durkheim, in his book Suicide, sees anomie as a social cause of suicide.

At present, there is anomie in the Kazakh society. The Western way of life, Western values based on selfishness are displacing our national culture based on humanity, mutual assistance and tolerance. Non-compliance with moral and ethical norms, drug use is one of the predominant phenomena among young people. The number of suicides has risen sharply, people are depressed, do not understand the meaning of life, and domestic aggression is growing. The predominance of material values, not spiritual values, is observed as the main value. It is necessary to revive the spiritual values that have universal significance. Adherence to the principles of respect for the individual in market relations, respect for the property of others is still not in the minds of society [Ibraeva A.S., 2006, p. 20].

This issue is directly related to the future of the Republic of Kazakhstan. First of all, its security is threatened. Therefore, we need to preserve our centuries-old traditions, customs and cultural norms.

It is important to remember that deleting a bar is faster than creating a new one.

Today, the foundations of judicial and law enforcement services have been formed, the legal basis for their activities has been approved, and the crime rate in the country is growing.

So far, many laws have been adopted, but in practice they do not find their application.

In this regard, there is a need to improve the legislation.

In order not to repeat the mistakes of Western society, it is necessary to pay more attention to the quality of reforms and to take care of the spiritual health of society.

During the difficult social and spiritual crisis in the era of globalization, many young people are reluctant to start a family, and many families have little or no children at all. Today's young people are adapted to starting a family with one child. As a result, the birth rate in Kazakhstan is declining. The question arises as to what will happen to the population of Kazakhstan in the future. If the state does not pay attention to this issue, the question will remain open.

The number of young people in Kazakhstan is declining. This means that the number of schools, teachers, hospitals and doctors will also decrease.

The main wealth of the state is the people, so in order to ensure the growth and prosperity of the nation, the population, it is necessary to reform the legislation on health care, education, taxes, housing and labor [Ibraeva AS., Karataeva A.M., Sartaev S.A., Esetova S.K., Tursynkulova D.A., 2013. 123 p. p. 88].

In order to increase social activity in society, it is necessary to pay more attention to the social and legal regulation of labor relations. First of all, it is necessary to create working conditions for people, and secondly, their labor rights need real social and legal guarantees.

As a result, positive attention is paid to the ongoing reforms in the country.

Overcoming anomie is a prerequisite for further development of Kazakhstan.

The concept of cultural survival was introduced in the early twentieth century by William Fielding Ogborn. The essence of this stagnation is that changes in the material life of society are characterized by the abandonment of the transformation of its intangible culture (customs, beliefs, philosophical systems, laws, forms of government). The result is an unbalanced development of material culture and spiritual culture, which in turn leads to pressing social problems.

For example: environmental protection, environmental safety are the most pressing issues. These are the problems that humanity is facing in the twentieth century, and they are recognized as global.

Annual man-made emissions into the atmos-

phere, etc. 200-400 million tons of dust, 150 million tons of sulfur dioxide, about 700 million tons of harmful chemicals are released and pollute the environment. And now the pollution in the most industrialized regions of the planet is thousands and many times more than the natural pollution.

The world community is concerned about climate change on the planet. In the future, the preservation of the human race is a very important issue.

Global warming can have devastating and devastating consequences. According to Kazakh scientists, in the absence of measures to prevent climate change, it is possible that by the end of the next century, the temperature of the lower layers of the atmosphere will rise. This has a direct bearing on Kazakhstan. This is because the rise in the Caspian Sea is associated with an increase in ocean water temperature in South America [Ibraeva A.S., 2006, p. 35].

It should be noted that the functions of the states come first. It is possible to say that the first and most important international document was adopted as a work done in this area. The United Nations Framework Convention on Climate Change, signed in June 1992 in Rio de Janeiro (cited above), entered into force on 21 March 1994. This document has been ratified by 165 states. This convention defined the mechanisms for reducing greenhouse gas emissions and international cooperation in this area, as well as the obligations of each party (state). The signing of the Kyoto Protocol (Japan) was the culmination of the preparations in accordance with the provisions of this UN Framework Convention. Thus, the Kyoto Protocol has been described as a direct continuation of the Rama Convention on Climate Change. The parties to the Convention are committed to achieving their long-term goals [Sapargaliev G., Ibraeva A.S., 2007, p. 143].

This commitment includes timely response to global climate change due to anthropogenic factors and policies to ensure that they are properly listened to and prevented from escalating further, as well as that the achievement of the desired and desired results in this area is achieved. There are rules that must be followed.

These tasks are the main activities of the states that have ratified this convention. The KYOTO Protocol, which is a legally binding instrument of the Convention, was adopted at the Conference of the Parties (1997 in Kyoto, Japan). It has been open to signatories since 1998. According to this Protocol, the parties (parties) to Annex 1 to the Convention shall, at least 5% of the total amount of greenhouse gases produced annually in their respective industries during the period from 2008 to 2012.

In August 1998, the Expert Commission of the Ministry of Foreign Affairs of the Republic of Kazakhstan decided to sign the accession to the Kyoto Protocol to the UN Framework Convention. This agreement provides ample opportunities to attract funds from different countries and international funds to Kazakhstan. Thus, it is assumed that it will provide an opportunity to solve the existing environmental problems in the country [Sapargaliev G., Ibraeva A.S., 2007, p. 145].

The third type of conflict related to the development of culture is external influence or the domination of another culture. It has never been seen before in the face of an industrial society that has been colonized by European countries. It was studied by the English ethnographer and sociologist Bronislav Kasper Malinovsky (1884–1942).

Today, the influence of Western culture on the spiritual culture of Kazakhstan is observed. Today's media promotes atrocities by showing violent films, such as rape and incitement to murder, that make life easier. This is especially true for the younger generation – children and young people. They stopped reading books, the Internet and TV replaced books. As a result, children and young people become violent and become accustomed to violence. The problem of formation of spiritual culture has become one of the most pressing issues of the XXI century. For a long time, our country was under the influence of Russian culture, moving away from the traditional culture of the Kazakh people.

The problem of the national philosophical and cultural foundations of Kazakhstani society is one of the biggest problems of our time. There are several world-famous examples of how a number of countries have developed their economies based on the national idea.

The concept of culture is closely related to the concept of civilization. Civilization is a socio-cultural system that reflects the socio-economic conditions of society, its ethnic and religious foundations, the degree of harmony of man and nature, as well as the level of economic, political, social and spiritual freedom of the individual. Civilization and its values affect not only the social organization of society, but also its state organization.

The state of modern world civilization is characterized in two ways. On the one hand, a person living in poverty, a person who supports any idea or myth that promises to live a good life, and on the other hand, a person who thinks of his own benefit and satisfies his material needs. This situation may lead to a change in the historical period. According to historical experience, moral relativism, the rejection of any form of spirituality, leads to waste, the emergence of anti-civilizational forces and tendencies.

Only the supremacy of human rights, the guarantee and inviolability of his freedom, the revival of his spiritual roots, the strengthening of his faith in the rule of law should be the only reason for the reconstruction of the world.

In our opinion, the civilized way is the basis for understanding the legal culture and distinguishing its types. Here, civilization can be defined as a holistic self-developing cultural-historical system that

forms the social and non-social components of the historical process.

A civilized approach to understanding legal culture helps to address a number of issues. In this way, our views on the socio-psychological experience of a particular society and its mentality increase. The path of civilization prohibits the infinity of material and economic initiatives, aims to influence the state, first of all, the spiritual, moral and cultural factors of the development of society. The use of this approach reflects the use of cultural and historical heritage in the study of specific societies and states. The civilizational point of view is combined with modern views on culture. It allows you to consider culture in all its dimensions [Ibraeva A.S., 2006, p. 40].

The theory of the constitutional state is based on advantage of the law and its regulation of social life. This role is more important than just respect the law and comprehensive. What is the ratio of people in relation to the law, even if the latter is the key for them in any case? A variety of different conditions and all legal relations of the law not only set our regulations do not allow it, and, through this, "the general rules of the game" are developed.

The purpose of the study of the phenomenon of socialization of the individual in society is the study of how personality is formed. Socialization is not determined only on the individual's ability and the ability to access the public, as well as the integrity of the society, upgrade potential, development, respectively, to survive.

Psychology, anthropology and sociology, socialization is studying three subjects. Psychologists focused on the structure of the person or entity identification [Ibraeva AS., Karataeva A.M., Sartaev S.A., Esetova S.K., Tursynkulova D.A., 2013. 123 p.].

Anthropologists consider the phenomenon of a certain culture of socialization, the same set of values of the latter, "thinking, feeling, and action methods", the accepted norms of the people of the spectrum is considered. These general rules given to the society to ensure the integrity and stability of the society [Ibraeva A.S., 2006].

Sociologists and anthropologists consider the point of view of society, such as socialization. In particular, the role played by individuals or institutions as socialization agents of norms transmission, in terms of the model is better. Entities to teach the social roles of socialization or social skills they will accept the terms of.

Legal -complex process of socialization. Some jurists, anthropologists who are engaged in studying of institute of norms and legal system, them..... Legal action is required provisions are formed for the peaceful method.

Exposes all other lawyers of legal action by the authorities of the order, determined by the claim say. Anyone not to obey the law under the pretext of ignorance is not allowed. Legal Protection of the Rights of every person to know, however, allows you to.

Imperative and dispositive legal norms have two aspects that affect the formation of the legal culture of society. However, the diversity of the law and that will not change under the influence of aspects. Study the repressive measures of criminal law and legal culture is not only a model of justice, civil rights, responsibilities and opportunities involved in the movement.

Legal culture is a basic right to know. The problem of illegal access to a variety of people from different countries and research is being conducted. Thus, in the seventies in the Soviet Union and the countries of the European studies were carried out to know the right. Then the Polish research in the understanding of the right [6], the Hungarian studies and to the right of individuals to the court of appeals. And the socialist Soviet scientists in their analysis of individual factors take into account the increase respect for the law.

Recently the set of works on understanding of human consciousness, legal consciousness and a set the direction of studying of legal consciousness are published in Kazakhstan.

Certain social rights for the study of the culture of individual rights, its motives, goals, forms should be considered. There is an important role in legal education. To improve the legal awareness is one of the main channels. The accumulated information and legal education, legal and into a position of trust, to act in accordance with the law, habits, and to act in accordance with the legal knowledge, training, or in accordance with the law is the basis for action. Their rights, duties, in case of violation of the right to knowledge are prerequisites for the ability to protect her.

Public relations consciousness of profound changes in society, in particular due to the changes in the legal consciousness.

Most of the respondents for their fundamental rights are safe today to life, the right to free health care and medical assistance, the right to human dignity, the mother was right to life and the right input. In general, life by providing the necessary level of economic rights, aren't special attention to the rights and ensuring the democratization of the society. These rights include the physical aspect of life is good, but the spiritual aspects are involved in this are the rights is demolished and the threat of disorder.

Today, crime is increasing, low standard of living of the majority of the population, is often the offense, there is no guarantee of employment and the correct fee. Unfortunately, still defines the legal limit their actions to control the behavior of the people, who serve to protect their legitimate interests of the establishment of the legal space. Money, government, family, etc. strength is a priority. Member or personal connections to the law of the man to go covered there are a lot of situations. This is not the most effective anti-bribery and abuse of officials. All

of this is the cost of human rights and freedom of the blue coins. These are necessary to establish a system of legal protection. The system is gradually ensuring the right to be in accordance with international standards.

Legal culture as an integral part of the general culture is the nature of its origin, the manifestation of its development, the herald of the mentality of the people. For a long time in the social sciences, it was believed that a person acts in accordance with reason, effectively, in accordance with certain laws of history. And no attention was paid to its intuitive and emotional aspects.

Much attention was paid to large groups, social structures, classes. It is as if the atomic unity of this society did not pay any attention to the individual. There were certain categories that study the inner world, for example: "thinking system", "perception of the world", "class consciousness", "national consciousness", "social legal consciousness".

We can closely link the establishment of the rule of law with the establishment of a civil society, in which a person becomes more individual and his autonomy expands. Independent group structures begin to form freely. Therefore, science should pay more attention to the study of the processes that take place in the human mind and psyche. In the past, in the sciences, the objective point of view prevailed over the subjective point of view, but today their relationship is equal. Therefore, for an objective study of legal culture, it is necessary to pay attention to its subjective part. Because it is sometimes, against the will of its owner, the main driver of its actions. These conscious phenomena form the mentality.

It is necessary to form and consolidate a healthy spiritual and legal consciousness of the person who prevents the destruction of ethno-historical foundations of legal culture, and to develop its good qualities. The legal culture of society directly depends on the legal culture of the individual. In turn, the legal consciousness and legal culture must be based on the mentality of the people.

Mentality is a characteristic of all people and their individuals. M.S. Orynbekov says that "the mentality is the structure of thought and action that is formed collectively in society, it is present in all members of society and is reflected at the individual level" [Orynbekov M.S., 1998, p. 13].

The peculiarity of the mentality is that the subject does not feel that it exists, that it is a carrier. The mentality is a hidden, mysterious phenomenon, not only for researchers, but also for its carriers. It is formed against the will of man, on the basis of upbringing, language, culture, traditions, religion, social structure, way of life, or environment. Here I.V. Kondakov's "mentality" can be replaced by the concept of "mirror of the world", but the latter can be imagined, and the first must be experienced and understood with emotion [Kondakov I.V., 1997, p. 40].

The mentality is different from the conscious ideology of any person. In general, a person may not have a clear outlook on life, but there is no person without a mentality. Therefore, it can be said that this mentality is the beginning of all his actions.

The mentality is conservative, it is the initiator of many general reactions, actions, patterns. If we analyze the reasons for the victory of many political figures, we can see that it is the manipulation of public opinion, the ability to work with the mentality. If the proposal of any activist is in line with "intuition", the victory of reforms is inevitable.

In our opinion, the concepts of "legal mentality" and "legal culture" are separate concepts. The legal mentality is a stable, unchanging concept. It is an in-depth description of the features of the legal consciousness, living in the same territory and having different histories. Legal culture, on the other hand, is broad, dynamic, and includes not only the psychological characteristics of the population, but also specific legal instruments for the regulation of public relations.

The legal mentality plays a regulatory role in the creation and implementation of the law. Affects the actions of individuals, national and other social groups, the entire population of the state. The term "legal mentality" in its content describes not only the values of legal culture, but also the psychological and spiritual condition of the population in relation to the law. Hence, the mentality arises on the basis of natural and socially conditioned components, revealing the view of man in the world around him.

Legal consciousness is the perception of the subject of the situation associated with the law. People's knowledge and understanding of the law is not the result of individual practice, it is a part of the individual in the process of legal socialization.

The knowledge acquired in the course of legal socialization, its intuitive perception, orientation, values and norms form the legal mentality, the general legal instrument. Through it, a person can get to know the natural, social environment and himself.

To objectively study the phenomenon of legal culture and legal consciousness, it is necessary to consider historically conditioned actions, patterns of legal action, legal patterns, which in turn are associated with the perception, vision, understanding of the world, or legal mentality. The legal mentality is known for its inviolability and conservatism. In the life of legal culture, it plays a dual role: progressive and regressive. In the first case, the legal mentality is an unchanging defender of regulatory regulation. It is this conservatism that allows us to preserve and multiply the best of the previous traditions of national and world law. In our opinion, the Kazakh people have survived as a nation due to the conservatism of their legal mentality.

As for the disadvantages of legal conservatism, we can not say that it implements legal values, constantly taking into account the new social con-

ditions. Thus, the positive potential of the socialist legal culture could not overcome its "negative". Therefore, it is necessary to eradicate the socialist legal consciousness and replace it with a humane, democratic approach.

The ontological and axiological status of the legal culture of society lies in the spirit of law, in the sense of law, in the ethnic identification of spiritually developed law.

People know more bad law, because of the use of their guaranteed rights and opportunities for assistance in difficult situations. Legal literacy level rises in the government, public regulation will become law.

Legal education through the mass media will allow the development of the company's legal culture and consciousness.

Because of the laws in order to clarify the issues of legal regulation of various aspects of the Constitution, it is a natural phenomenon. As guarantor of the Constitution and other laws, human rights experts have low prices, lack of confidence in the law. The effectiveness of the Constitution "average" only one in four people, but only one-third of the experts assessed the legislation. If the "low" and "no" In both cases, if that 50% of the cost will be recognized expert fighting legislation related to the violation of human rights abuse. Kazakhstani society and legal data obtained shows a low degree of freedom.

Legal rigorism is the top of the offenses to invite you, the majority of the population that the stricter measures to combat crime and wants to keep the death penalty. Many of the actions of people in the middle of their offense staffs, indifferent to the personal requirements of the law of the legal ratio of household-level mismatches.

However, only in the sense of justice abjectivity all the facts cannot be explained only. Because of legal consciousness as a psychological phenomenon of intellectual formed on the basis of the existing legal norms and categories. If you avoid the tax bearer many people today, and inconsistencies in the legislation, the Tax Code difficulty, caused by high taxes. This is symptomatic of data, because it shows the ineffectiveness of the national fiscal and financial system. This is the state in the economy "rules of the game" is a symbol of the need to re-consider. As well as the legal framework the tax credit and the need to improve the guide. It is necessary to improve the legislation to raise the level of consciousness of the population, many of the shortcomings of the socio-economic and moral-psychological guidance.

Today, the top of all points of the local structures of power, "open", which is the time. Transparency and public control is carried out only through the formation of an independent printing. Liberal, criticism of the political system that respects human rights and business practices, information must be approved by the expansion of the free forum.

Interfere with the establishment of the rule of law and civil society in Kazakhstan there is a lot of factors, the most important of which is the conservative mind of its citizens. Research shows that a large number of applications, the oldsters with the values of civil society and the rule of law and the formation of high legal culture show that it is not the right approach.

REFERENCES:

1 Durkheim E., On the division of public labor. – M., 1991. – 345 p.

2 Ibraeva A.S., Legal culture: issues of theory and practice. – Almaty, 2006. – 235 p.

3 Ibraeva AS., Karataeva A.M., Sartaev S.A., Esetova S.K., Tursynkulova D.A., Legal culture. – Almaty, 2013. – 123 p.

4 Sapargaliev G., Ibraeva A.S., Theory of state and law: Textbook.- Astana, 2007. – pp. 174-175.

5 Orynbekov M.S., Kazakh philosophy in the law of the XXI century. – Almaty, 1998. – 133 p.

6 Kondakov I.V., Introduction to the history of Russian culture. – M., 1997. – C. 40.

Карипова Асель Есенгельдиновна
научный руководитель,
гуманитарно- юридический факультет,
Университет «Туран»
г.Нур-Султан, Казахстан
E-mail: karipova-82@mail.ru

Ибраев Ербол Таурбекович
магистрант,
гуманитарно- юридический факультет,
Университет «Туран»,
г.Нур-Султан, Казахстан
E-mail: ibraev-rs@mail.ru

ДОГОВОР ЭНЕРГОСНАБЖЕНИЯ: ТЕОРИЯ, ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВО И ПРАКТИКА

Аңдатпа. Мақалада электрмен жабдықтаудың орны және келісім шарт жасау мәселесі (сонымен бірге электрмен жабдықтау келісім шарт) электрды сату шартын жасау қатынас жүйелерін нарықтық еркін кәсіпкерлік шарттық қатынастарды реттеу Қазақстанда және электрмен жабдықтаудың үлгілік шартын өзгерту тұрмыстық тұтынушыларымен электрмен жабдықтау шарты.

Түйінді сөздер: өнеркәсіптік іс-әрекет**,** нарықтық іс-әрекет, электрлік және жылу беру энергиясы, жабдықтандыру, қамтамасыздандыру, жүүлендіру.

Аннотация. В данной статье рассматривается проблемы роли и места договора энергоснабжения (в том числе договор снабжения электрической энергией) в системе договорного регулирования отношений, складывающихся на оптовом рынке электрической энергии и на розничных рынках электрической энергии в Казахстане, а также здесь и далее под энергоснабжением понимается возмездное снабжения энергией, т.е. ее продажа потребителю.

Ключевые слова: производственная деятельность, коммерческая деятельность, электрическая и тепловая энергия, потребление, снабжение, обеспечение, функционирование.

Abstract. This article discusses the problems of the role and place of an energy supply agreement (including electricity supply) in the system of contractual regulation of relations developing in the wholesale electricity market and in the retail electricity markets in Kazakhstan, and hereinafter, energy supply is understood to mean paid supply of energy, etc., its sale to the consumer.

Keywords: Production actives, commercial social, electrical energy, thermal energy, consumption, supplies, security, functioning.

Нами исследуются нормы действующего законодательства и подзаконных нормативных правовых актов РК, регулирующие отношения, возникающие при продлении (пролонгации), изменении и расторжении (прекращении) договора энергоснабжения. Особое внимание уделяется анализу действий сторон, совершаемые в одностороннем порядке. Так, подробно изучается предусмотренный Правилами розничных рынков электрической энергии потребителя электрической «переход» отмечается, что при определенных обстоятельствах (в частности, при возникновении у потребителя просроченной задолженности за энергию) прекращение или сокращение энергоснабжения представляет собой меру гражданско-правовой ответственности, применяемую энергоснабжающей организацией к потребителю в порядке самозащиты гражданских прав.

Производственная и другая деятельность коммерческих и иных организаций, функционирование органов государственной власти и местного самоуправления, обеспечение жизнедеятельности населения – все это на современном этапе развития цивилизации просто немыслимо в странах с развитой экономикой без использования (потребления) электрической и тепловой энергии и, соответственно, бесперебойного снабжения потребителей электрической и тепловой энергией. Особую актуальность предмет настоящего исследования приобретает в связи с проводимой в нашей стране реформой электроэнергетики. В частности, в настоящей диссертации всесторонне рассматриваются проблемы роли и места договора энергоснабжения (в том числе договор снабжения электрической энергией) в системе договорного регулирования отношений, складывающихся на оптовом рынке электрической энергии и на розничных рынках электрической энергии в Казахстане. Тенденции эволюции юридической конструкции договора снабжения электрической энергией в условиях демонополизации рынков электрической энергии в нашей стране меняются. Именно демоно-

полизация и развитие конкуренции на рынках электрической энергии составляют самую главную ближайшую цель указанной реформы. При этом основным методом для достижения этой цели отечественный законодатель избрал принудительное разделение исторически сложившихся естественно-монопольных сфер деятельности в электроэнергетике: передача электрической энергии потребителям и оперативно-диспетчерское управление, а также предполагающей стать конкурентной сферу купли-продажи электрической энергии [Лукьянцева И.А., Журнал Российского права. 2008. № 3, 7-10с].

Объектом диссертационного исследования являются общественные отношения в сфере энергоснабжения (снабжения потребителей электрической и (или) тепловой энергией через присоединенную сеть), урегулированные соответствующими нормами гражданского права, система применяемых норм гражданского права, а также закономерности построения и функционирования данной системы. Предметом диссертационного исследования являются:

отечественная доктрина исследования – (теоретические советских и российских ученых-правоведов) в области договора энергоснабжения;

– действующие (и действовавшие ранее) законодательство и подзаконные нормативные правовые акты РК и применявшиеся на ее территории законодательные и подзаконные нормативные правовые акты, регламентирующие отношения в (регламентировавшие) исследуемой области;

– правоприменительная (в т.ч. судебная) практика в сфере заключения, пролонгации, исполнения, изменения и расторжения договора энергоснабжения и защиты, возникающих на основании этого договора субъективных гражданских прав. Кроме того, в сравнительно-правовом аспекте подвергнуты исследованию с тех же позиций альтернативные договору энергоснабжения;

– энергоснабжения (субабонентский договор и договор на переток электрической энергии) «юридические конструкции»;

– выделены и исследованы их общие с договором энергоснабжения черты и их особенности, отличающие их от договора энергоснабжения.

Целью настоящего исследования является выявление и комплексный анализ тенденций дальнейшего развития всей системы гражданско-правового регулирования отношений в сфере энергоснабжения (снабжения потребителей электрической и (или) тепловой энергией через присоединенную сеть) в Российской Федерации, в том числе в контексте проводимой в нашей стране реформы электроэнергетики.

Достижение поставленной цели предполагает разрешение следующих основных задач:

– выработка доктринального определения понятий: «договор энергоснабжения», «энергия», «энергоснабжающая организация», «абонент (потребитель)», «присоединенная сеть», «субабонентский договор» и ряда других с ними связанных;

– определение соотношения гражданско-правовых понятий «энергия» и «вещь»;

В том числе рассмотрен вопрос о правовой природе, предусмотренных новым и новейшим законодательством о реформе электроэнергетики, «договоров купли-продажи электрической энергии» и «двусторонних договоров купли продажи электрической энергии».

– формирование развернутой общеправовой характеристики договора энергоснабжения, оптимизация прав, обязанностей и ответственности сторон по договору;

– анализ норм отечественного гражданского права, регулирующих вопросы заключения, пролонгации, исполнения, изменения и расторжения договора энергоснабжения, а также практики их применения;

– анализ отечественной доктрины (теоретических исследований советских и российских ученых-правоведов) в области правового регулирования энергоснабжения, выявления проблем и путей их разрешения;

– определение места договора энергоснабжения (договора снабжения электрической энергией потребителя через присоединенную сеть) в системе договорного регулирования отношений по купле-продаже электрической энергии в условиях проводимой в нашей стране реформы электроэнергетики, выявление тенденций эволюции конструкции» договора «юридической энергоснабжения;

– сравнительно-правовой анализ договора энергоснабжения, с одной стороны, и альтернативных договору энергоснабжения (например, договора поставки энергии и договора купли-продажи энергии – смешанного договора с элементами поставки энергии и энергоснабжения) и «смежных» с договором энергоснабжения (субабонентского договора и договора на переток электрической энергии) «юридических конструкций» с другой стороны;

– выработка предложений по совершенствованию отечественных законодательных и иных правовых актов, регулирующих имущественные отношения в области снабжения электрической и тепловой энергией;

выработки практических рекомендаций в сфере правоприменения для участников гражданских правоотношений в сфере энергоснабжения.

Методологическую основу диссертационного исследования составляют, во-первых, общелогические (они же – формально логические) методы, в т.ч. анализ и синтез, конкретизация

и абстрагирование, обобщение, выявление общих правил и исключений, систематизация и структуризация, индукция и дедукция, аналогия. Во-вторых, конкретно-социологический метод, используемый при эмпирическом изучении общественной практики, в т.ч. путем подбора и анализа письменных источников:

периодической юридической прессы (журналов с юридической тематикой) и материалов судебной практики. В-третьих, метод доктринального толкования позитивного права. В-четвертых, сравнительно-правовой метод.

Теоретическую основу диссертационного исследования составили труды Т.Е. Абовой, М.И. Брагинского, В.В. Витрянского, О.А. Городова, А.Д. Жанэ, А.Ю. Кабалкина, С.М. Корнеева, А.Д., Корецкого, В.А. Лапача, Л.В. Лапач, А.А. Лукьянцева, Д.В. Мурзина, О.Н. Садикова, С.А. Свиркова, Б.М. Сейнароева, А.П. Сергеева, Е.А., Суханова, Ю.К. Толстого, А.М. Шафира и др. [Лукьянцева И.А., Арбитражная практика. 2008. № 5, 5с.].

Научная новизна диссертационного исследования заключается, в частности, в следующем. Настоящая диссертация является одним из первых комплексных научных исследований, посвященных доктринальным, правотворческим и правоприменительным проблемам, связанным с договором энергоснабжения (единственным видом договорных обязательств, специально предусмотренным законодателем для договорного регулирования отношений по снабжению потребителей электрической и (или) тепловой энергией через присоединенную сеть), выполненным в условиях проводимой в нашей стране реформой электроэнергетики.

Теоретическая и практическая значимость диссертации заключается в том, что результаты данного исследования могут быть использованы, во-первых, для дальнейшей доктринальной (теоретической) разработки проблематики правового регулирования энергоснабжения (снабжения потребителя энергией через присоединенную сеть), во-вторых, для совершенствования законодательных и иных правовых актов Казахстана, регламентирующих отношения в сфере энергоснабжения, в-третьих, путем следования содержащихся в настоящей диссертации практическим рекомендациям участниками гражданских правоотношений, в-четвертых, судами и иными правоприменительными органами энергетическими (например, комиссиями, антимонопольными органами) при рассмотрении дел, связанных с энергоснабжением. В частности, здесь могут быть использованы содержащиеся в настоящей диссертации доктринальные толкования норм действующего законодательства РК, рекомендации по разрешению имеющихся в действующем законодательстве РК коллизий и т.п.

Кроме того, на основании проведенного исследования дается авторское доктринальное определение понятия «присоединенная сеть». Присоединенная сеть представляет собой участок системы энергопередающих технических устройств, служащий для передачи энергии из энергосетей энергоснабжающей организации абоненту (потребителю) и обеспечивающий получение и безопасное использование энергии абонентом (потребителем), к которому непосредственно подключаются энергопринимающие устройства абонента (потребителя) и прибор (приборы) учета потребления энергии данным абонентом (потребителем) [Ситдикова Л. Б., Токарева К. Г., 2006, 312 с].

Кроме того, исследуется соотношение в действующем законодательстве РК понятий «Энергоснабжающая организация», «энергосбытовая организация» и поставщик «гарантирующий электрической энергии». Делается вывод о том, что по содержанию понятие «потребитель энергии» шире по объему, чем понятие «абонент», так как помимо абонентов потребителями энергии могут выступают также, в частности, и субабоненты.

Автором подвергаются обоснованной критике существующие в научной доктрине мнения о том, что понятие «абонент» находится в стадии «исчезновения» из действующего законодательства РК и что скоро «останутся» одни «потребители энергии», а также о том, что помимо договора энергоснабжения в сфере электроэнергетики может ныне заключаться некий отличный от него «договор снабжения электрической энергией». В работе рассмотрены также проблемы энергоснабжения граждан-потребителей в рамках оказания договора коммунальных услуг. Особое внимание уделено рассмотрению проблем, связанных с возникновением и разрешением в судебном порядке споров о понуждении к заключению договора энергоснабжения и споров об условиях заключаемого договора энергоснабжения (преддоговорные споры). Отмечается, что в условиях недостаточного нормативного урегулирования спорных отношений особое значение приобретает складывающаяся по этим категориям споров судебная практика. На основе проведения обобщения судебной практики автором излагаются соответствующие рекомендации [Токарева К. Г., Современное право 2006, №6. с.24–27].

Нами исследуются нормы действующего законодательства и подзаконных нормативных правовых актов РК, регулирующие отношения, возникающие при продлении (пролонгации), изменении и расторжении (прекращении) договора энергоснабжения. Особое внимание уделяется анализу действий сторон, совершаемые в одностороннем порядке. Так, подробно изучается предусмотренный Правилами розничных рынков электрической энергии потребителя

электрической «переход» отмечается, что при определенных обстоятельствах (в частности, при возникновении у потребителя просроченной задолженности за энергию) прекращение или сокращение энергоснабжения представляет собой меру гражданско-правовой ответственности, применяемую энергоснабжающей организацией к потребителю в порядке самозащиты гражданских прав.

Выделяются нормы-исключения, императивно препятствующие энергоснабжающим организациям прекращать или сокращать энергоснабжение определенных категорий потребителей (например, организаций, обеспечивающих безопасность государства). Отмечается, что субъективным гражданским правам энергоснабжающей организации как стороны договора энергоснабжения корреспондируют конкретные гражданские обязанности потребителя энергии наоборот. Основным и субъективным гражданским правом энергоснабжающей организации является право на своевременное получение от абонента (потребителя) оплаты за подаваемую последнему по договору энергоснабжения энергию. Важное значение имеет также право энергоснабжающей организации на контроль за состоянием и показаниями приборов учета потребления энергии абонентом (потребителем) [Токарева К. Г., Современное право. 2006, №6. 24–27 с].

Автором выделяются общие черты и особенности указанных видов договоров, опосредующих отношения купли продажи энергии. Рассматривается вопрос о том, какой вариант вида договорного урегулирования отношений является предпочтительным для продавца, а какой для покупателя энергии. В частности, отмечается, что покупателю электрической энергии удобнее иметь одного контрагента, отвечающего за надлежащее энергоснабжение.

Отдельно рассматривается юридическая природа договора на переток электрической энергии. Специфическая особенность договора на переток электроэнергии заключается в том, что по этому договору возможно регулирование отношений при реверсивных перетоках электроэнергии (как в сторону принимающей, так и в сторону передающей энергосистемы). Это означает, что энергосистема, передающая по договору электроэнергию другой энергосистеме, может также принимать электроэнергию, которую вырабатывает принимающая энергосистема. Приводятся конкретные отраженные в арбитражно-судебных актах подходы к применению норм гражданского права при разрешении споров, возникающих в сфере энергоснабжения. Актуальность данных подходов заключается, в частности, в том, что споры, по которым вынесены соответствующие арбитражно-судебные акты, являются типичными для деятельности соответствующих хозяйствующих субъектов в исследуемой сфере. Это обстоятельство придает особую практическую значимость предложениям автора, выработанным на основе проведенного анализа правоприменительной практики, и могут быть весьма полезны в дальнейшем для участников отношений энергоснабжения.

В заключение рассмотрения основных характеристик договора энергоснабжения, особенностей заключения и содержания договоров с гарантирующим поставщиком электрической энергии как главным субъектом договора энергоснабжения на розничных рынках электрической энергии можно сформулировать соответствующие выводы:

С1. Несмотря на то, что договор энергоснабжения имеет сравнительно небольшую историю, вопрос о его юридической природе вызывал споры с момента первого обращения цивилистической мысли к данной договорной конструкции. Представляется оправданной позиция законодателя, который считает данный договор видом купли-продажи, при этом в качестве критерия выделения его в отдельный вид следует считать объект данного договора — энергию, особенности которого предопределяют необходимость специальных правил, регулирующих правоотношения, связанные со снабжением электрической энергией потребителей. Государственным законом от 26 марта 2004 г. № 37-РЗ «О внесении изменений и дополнений в часть вторую Гражданского кодекса Республики Казахстан» ст. 539 была дополнена пунктом, устанавливающим, что по договору снабжения электрической энергией правила § 6 применяются, если законом или иными правовыми актами не установлено иное.

Таким образом, этим пунктом установлен приоритет специальной нормативной базы перед ГК РК в части снабжения электрической энергии. По нашему мнению, договор энергоснабжения заслуживает особого внимания, поскольку зачастую неверный вывод о правовой природе договора по снабжению электрической энергией приводит к ошибкам в правоприменительной практике и ущемлению прав, как участников обращения электрической энергией, так и потребителей. Представляется, что конструкция договорных отношений по снабжению потребителей электрической энергией, закрепленная в ГК РК, должна подлежать не ломке, а лишь уточнению и дополнению с учетом проводимой реформы электроэнергетики.

2. С принятием Правил розничных рынков переходного периода исчезла одна из особенностей договора энергоснабжения — условие о непосредственности присоединения энергопринимающего устройства продавца к сетям потребителя. Это связано с требованиями законодательства о разделении сбыта и пере-

дачи электрической энергии. Согласно ГК РК договор энергоснабжения может заключаться только при непосредственном присоединении энергопринимающего устройства потребителя к сетям продавца электроэнергии. Вместо этого согласно п. 6 Правил розничных рынков переходного периода гарантирующий поставщик по договору энергоснабжения, наряду с продажей электроэнергии, оказывает услуги по ее передаче и иные услуги, неразрывно связанные с процессом снабжения электрической энергией потребителя. Таким образом, сфера применения договора энергоснабжения сузилась до публичного договора гарантирующего поставщика на розничных рынках электрической энергии.

3. Трудноразрешимой проблемой отрасли остаются неплатежи за использованную потребителями электрическую энергию. Они вызывают основную массу споров в судах. Функция гарантирующего поставщика по сбору денег является как бы и несложной, но очень важной, поскольку от своевременного и полного сбора денежных средств зависит работа всех предприятий электроэнергетики: генерирующих компаний, сетевых и других организаций. Закон обеспечивает защиту прав этих хозяйствующих субъектов. Между тем потребители-неплательщики, пользуясь правом равенства в суде, часто недобросовестно используют его: заявляют ходатайства, представляют дополнительные документы, предъявляют встречные иски о признании договора энергоснабжения недействительным, убеждая суд принять решение об отказе в иске. Дело превращается в многолетнюю тяжбу. Гарантирующий поставщик вынужден в таком случае тратить и время, и средства на ведение исковой работы, чтобы доказать справедливость предъявленного ею иска и получить деньги за давно отпущенную ею и использованную потребителем энергию. Очевидно, такой порядок не способствует ни ускорению расчетов за энергию, ни нормальному функционированию отрасли. По-нашему мнению, порядок расчетов за потребление энергии должен быть строго регламентирован законом, при этом предполагаются весьма жесткие меры воздействия. Целесообразно применять ранее сложившуюся практику безакцептного списания средств за использованную энергию при расчете со всеми потребителями, включая и жилищно-коммунальные, бюджетные организации и население. Для решения проблемы неплатежей за поставленную энергию также целесообразно применение авансовых платежей. Как уже отмечалось, своевременное получение авансовых платежей является основой для стабильного осуществления деятельности, поскольку позволяет своевременно и без привлечения кредитов рассчитываться за электроэнергию на оптовом рынке и за услуги по передаче электрической энергии. По нашему мнению, для сокращения количества споров целесообразно в законодательном порядке закрепить размер авансовых платежей и срок их уплаты.

4. Как представляется, ст. 547 ГК нуждается в немедленном исправлении, поскольку она мешает формированию единообразной судебной практики в принципиально важном вопросе об ответственности по договору энергоснабжения. С учетом новой субъектной структуры отношений по энергоснабжению ответственность гарантирующего поставщика за качество электроэнергии (и неправомерные перерывы в подаче электроэнергии) должна наступать независимо от вины. Одновременно в целях защиты интересов потребителей в данной ситуации целесообразно установить на уровне закона право потребителей предъявлять внедоговорные требования к сетевым организациям (при отсутствии у них прямого договора с сетями), т. е. допустить конкуренцию исков. При этом в целях защиты интересов сетевых организаций следует предоставить им право страховать риск своей договорной ответственности по договору с гарантирующим поставщиком. Кроме того, в законодательстве следует установить норму, которая позволяла бы включать расходы на страхование риска договорной ответственности в тариф на услуги по передаче электроэнергии.

5. Новое законодательство, хотя и восполнило многочисленные пробелы при заключении и исполнении договоров энергоснабжения (например, порядок расчета при неисправности или утрате расчетного прибора, перечень случаев ограничения или полного прекращения подачи электроэнергии потребителю и др.), на практике создало ряд спорных ситуаций. Остается открытым вопрос о признании заключенным договора энергоснабжения при фактическом пользовании энергией абонентом, не подписавшим предложенный гарантирующим поставщиком проект договора. Суды основываются на п. 3 ст. 438 ГК РК и признают договорными отношения между энергоснабжающей организацией и абонентом, получившим проект договора и потребляющим энергию через присоединенную сеть. Однако большинство авторов работ, посвященных как общим вопросам заключения гражданско-правового договора, так и договору энергоснабжения, вероятно, не считают столь однозначной возможность признания заключенным договора энергоснабжения при умолчании акцептанта-абонента. При решении вопроса о признании заключенным договора энергоснабжения при умолчании абонента-акцептанта, подключенного к энергосети до получения проекта договора, приходится выбирать одно из двух оснований: либо закон — и признавать договор незаключенным, либо позицию судебных инстанций — и тогда считать договор заключенным. Еще одна

проблема возникает при заключении договора энергоснабжения с исполнителями коммунальных услуг (особенно ТСЖ), которые не считают себя стороной договора энергоснабжения и пытаются снять с себя ответственность за своевременный сбор денежных средств.

Анализируя законодательство и судебную практику, можно сделать однозначный вывод: законодатель не делает различий между договорами, заключаемыми гарантирующим поставщиком с исполнителями коммунальных услуг и прочими потребителями, а также заключение договора энергоснабжения является обязательным для исполнителя коммунальных услуг.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Лукьянцева И.А. Правовая природа электроэнергии как объекта гражданских прав // Журнал Российского права. 2008. № 3. -7-10с.
2. Лукьянцева И.А. Споры по энергоснабжению 4. // Арбитражная практика. 2008. № 5. (0, 4 п.л.). -5с.
3. Ситдикова Л. Б., Токарева К. Г. Предмет договора ренты // Актуальные проблемы российского права на современном этапе: сборник статей V Всероссийской научно-практической конференции. – Пенза, 2006. – 312 с.– С.167–169.
4. Токарева К. Г. О совершенствовании правовых норм, регулирующих размер и форму рентных платежей // Современное право. – 2006. – №6. – С.24–27.

УДК:658.7
МРНТИ: 82.15.01

Катаев Нурбек Амирбекович
докторант,
Академия правоохранительных органов
при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
г. Нур-Султан, Республика Казахстан,
E-mail: nurbek_net@mail.ru

«ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ ПРОТИВОДЕЙСТВИЯ КОРРУПЦИИ В СФЕРЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГОСУДАРСТВЕННЫХ ЗАКУПОК»

Аннотация. В статье проводится анализ международных документов (Типовые правила ЮНСИТРАЛ, директивы ЕС, Правительственное соглашение ВТО), в которых аккумулирован опыт большинства ведущих стран мира в сфере осуществления государственных закупок. Вместе с тем, анализируется опыт США, Великобритании, Франции, Швеции, Сингапура в рассматриваемой сфере. По итогам исследования автор приходит к выводу о том, что существующая система государственных закупок требует дальнейшего совершенствования и внедрения новых подходов, выработанных международной практикой.

Ключевые слова: государственные закупки, опыт зарубежных стран, типовой закон ЮНСИТРАЛ, директивы ЕС, соглашение ВТО.

Қатаев Нұрбек Әмірбекұлы
докторант,
Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының жанындағы
Құқық қорғау органдары академиясы,
Нұр-Сұлтан қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: nurbek_net@mail.ru

«МЕМЛЕКЕТТІК САТЫП АЛУДАҒЫ СЫБАЙЛАС ЖЕМҚОРЛЫҚҚА ҚАРСЫ КҮРЕСТІҢ ШЕТЕЛДІК ТӘЖІРИБЕСІ»

Аннотация. Мақалада әлемдегі дамыған мемлекеттердің мемлекеттік сатып алулардағы тәжірибесін жинақтайтын халықаралық құжаттар *(UNCITRAL Үлгі ережелері, ЕО директивалары, ДСҰ үкіметі туралы келісім)* талданған. Сонымен бірге қарастырылып отырған салада АҚШ, Ұлыбритания, Франция, Швеция, Сингапур тәжірибелері талданады. Зерттеу нәтижелеріне сүйене отырып, автор қолданыстағы мемлекеттік сатып алу жүйесі әрі қарай жетілдіруді және халықаралық тәжірибе әзірленген жаңа тәсілдерді енгізуді қажет етеді деген қорытындыға келеді.

Түйін сөздер: мемлекеттік сатып алу, шет елдердің тәжірибесі, UNCITRAL модельдік заңы, ЕО директивалары, ДСҰ келісімі.

Katayev Nurbek Amirbekovich
doctoral student
of the Academy of Law Enforcement Agencies under the
General Prosecutor's Office of the Republic of Kazakhstan
Nur-Sultan city, the Republic of Kazakhstan,
E-mail: nurbek_net@mail.ru

«FOREIGN EXPERIENCE IN COMBATING CORRUPTION IN PUBLIC PROCUREMENT »

Abstract. The article analyzes international documents (UNCITRAL Model Rules, EU Directives, WTO Government Agreement), which accumulate the experience of most of the world's leading countries in public procurement. At the same time, the experience of the USA, Great Britain, France, Sweden, Singapore in the field under consideration is analyzed. Based on the results of the study, the author concludes that the existing system of public procurement requires further improvement and implementation of new approaches developed by international practice.

Keywords: public procurement, experience of foreign countries, UNCITRAL model law, EU directives, WTO agreement.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время, многие развитые страны имеют огромный опыт в противодействии коррупции в сфере государственных закупок. Не секрет, для большинства развивающихся государств их опыт представляет особый интерес. Однако, прежде чем перенимать их опыт, следует тщательно изучить сильные и слабые стороны, и извлечь полезные уроки.

Ансель М. справедливо отмечает «изучение зарубежного опыта открывает перед юристом новые горизонты, которые позволяют ему лучше узнать право своей страны ибо специфические черты этого права особенно отчетливо выявляются в сравнении с другими системами. Сравнение способно вооружить юриста идеями и аргументами, которые нельзя получить даже при очень хорошем знании только собственного права» *[Ансель М., 1991, с.38]*.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Важную роль в становлении и развитии государственных закупок для большинства развивающихся государств оказали Типовые Правила ЮНСИТРАЛ 1994 года.

Так, по предложению Комиссии ООН по праву международной торговли (ЮНСИТРАЛ), еще 15 июня 1994 г. был принят типовой закон о закупках, на основе которого формировалось законодательство ряда зарубежных стран в сфере государственных закупок.

А.А. Храмкин в своем труде выделяет ее основным документом. По его мнению, данный документ аккумулирует имеющийся международный опыт и практические наработки в области государственных закупок *[Храмкин А.А., 2011, с.56-57]*.

Следует отметить, что важными положениями Типового закона ЮНСИТРАЛ в противодействии коррупции в сфере государственных закупок являются: обеспечение принципов открытости государственных закупок и здоровой конкуренции; организация государственных закупок способом конкурса; организация государственных закупок способами из одного источника, запроса котировок, использования двухэтапных процедур торгов, запроса предложений или конкурентных переговоров; предъявление квалификационных требований к поставщикам; предквалификационные процедуры; возможность обжалования в вышестоящий орган, а также в административные и судебные органы.

По своему назначению, Типовой Закон является рамочным и содержит исключительно рекомендательные положения. Поэтому при внедрении данных положений государству придется дополнительно разработать правовые акты, детально регламентирующие данную сферу.

Для большинства стран, положения Типового Закона стали международным ориентиром в обновлении национального законодательства в области государственных закупок.

В целях дальнейшего развития данного Закона, Комиссией ООН по праву международной торговли был разработан Типовой Закон ЮНСИТРАЛ о публичных закупках 2011. Обновление Типового Закона обусловлено необходимостью разрешения новых проблем и имеющейся практики.

Их реформирование в Типовом Законе 2011г. было призвано обеспечить экономическую эффективность процесса государственных закупок и не допустить злоупотреблений при их проведении [*Ермолаева М.Г., 2015, с.14*].

Основные принципы ЮНСИТРАЛ не подверглись каким-либо изменениям, однако обновленная версия Типового Закона 2011 года содержит в себе следующие новшества:

– *заключение закупок в рамках рамочных соглашений*. Суть которых заключается в проведении закупок в два этапа. На первом этапе, проводится отбор потенциальных поставщиков соответствующих квалификационным требованиям. Далее, с поставщиками прошедшими квалификационные требования заключаются рамочные соглашения, на втором этапе отбора путем ценовых заявок поставщиков определяется победитель закупок.

– *заключение закупок путем электронного реверсивного аукциона*. В данном случае закупки проводятся в режиме реального времени с понижением цены в течение запланированного периода времени, с автоматической оценкой таких заявок.

– *процедура привлечения, представления и оценки тендерных заявок*. В данном случае, Закон регламентирует весь указанный процесс детально и подробно.

– *отклонение представлений с аномально заниженной ценой*. Если представленная цена поставщиком явно занижена и вызывают сомнения у закупающей организации;

– *кодекс поведения*. Регламентируется необходимость принятия кодекса поведения для должностных лиц закупающих организаций с целью исключения коррупционных рисков.

– *возможность проведения срочных и чрезвычайных закупок*. Данные процедуры проводятся путем обеспечения конкретных требований, прозрачности и объективности закупок.

Другим важным международным документом является Соглашение по правительственным закупкам в рамках Всемирной торговой организации *(ВТО)*. Соглашение является необязательным условием для принятия в ВТО. Любое государство-участник ВТО по своему усмотрению решает вопрос о вступлении в данное Соглашение.

В настоящее время, Соглашение ВТО подписано 48 странами-членами ВТО (***Армения,***

Австралия, Канада, Европейский Союз *(с 28 странами: Австрия, Бельгия, Дания, Финляндия, Франция, Германия, Греция, Ирландия, Италия, Люксембург, Нидерланды, Португалия, Испания, Швеция и Великобритания, Кипр, Чехия, Эстония, Венгрия, Латвия, Литва, Мальта, Польша, Словакия и Словения, Болгария и Румыния, Хорватия),* ***Гонконг, Китай, Исландия, Израиль, Япония, Республика Корея, Лихтенштейн, Республика Молдова, Черногория, Нидерланды, Новая Зеландия, Норвегия, Сингапур, Швейцария, Китайский Тайбэй, Украина, США****).* Еще 34 члена / наблюдателя ВТО и 4 международных организаций участвуют в работе Комитета Соглашения в качестве наблюдателей. 10 из этих членов со статусом наблюдателя находятся в процессе присоединения к Соглашению. [*URL: www.wto.org*].

Основной принцип Соглашения ВТО по правительственным закупкам является не дискриминация. Он нацелен на развитие международной торговли, ограничение дискриминации иностранных поставщиков и обеспечение прозрачности национального законодательства и применяемых процедур закупок [*Макарова Г.В. Матвеева О.П., 2007, с.3*].

Преимуществом данного Соглашения является существенное повышение прозрачности государственных закупок. К примеру, если возникнут какие-либо подозрения коррупционного характера в виде оказания предпочтения либо фактов дискриминации, члены Соглашения могут обжаловать это решение в системе ВТО.

Особый интерес представляет опыт Соединенных штатов Америки по организации государственных закупок товаров, работ и услуг. Во многом, благодаря умелому и качественному управлению системой государственных закупок, государственный рынок США является самым «передовым», «продвинутым», по сравнению с другими странами мира.

Государственному рынку США присуще следующие особенности: масштабность; регламентированность; управляемость и организованность; гласность и публичность; контролируемость; профессионализм.

В своих трудах К. Косарев справедливо отмечает «Зачем изобретать велосипед, когда закупочная система в США существует около века и показала свою жизнеспособность, более того закупочная деятельность в Америке занимает значительный сегмент в экономике страны. Импонирует стремление законодатиеля сделать торги прозрачными и открытыми, а также максимально возможно исключить коррупционные вмешательства и небоснованные траты заказчиков [*Косарев К., 2013, с.12*].

Их опыт начинается с 1792 года, когда впервые был принят закон, регулирующий сферу федеральных закупок. Система государственных закупок США характеризуется 3-мя основными направлениями:

1) закупки для обеспечения текущих потребностей федеральных органов и ведомств;

2) закупки для удовлетворения нужд национальной обороны;

3) специализированные закупки.

Текущее обеспечение федеральных нужд органов власти США проводится централизованно, через Управление общих услуг *(General Services Administrations, (GSA) далее по тексту – УОУ),* который осуществляет закуп широкого спектра ассортиментов товаров, работ и услуг для всех министерств и ведомств США, на основании их поданных заявок. УОУ организует масштабные государственные закупки, который проходит через конкурсный отбор. Товары хранятся в складских помещениях УОУ, которые в дальнейшем перепродаются заказчикам по оптовой цене. Следует отметить, что товар завышается незначительно, с добавлением небольших процентов. Они необходимы для функционирования УОУ.

За счет того, что УОУ покупает продукцию крупными партиями через торги, общие затраты существенно сокращаются по сравнению с теми, которое понесло бы каждое ведомство, закупая товары и услуги самостоятельно и в небольших количествах.

Таким образом, УОУ полностью обеспечивает все федеральные ведомства и организации недвижимостью, движимым имуществом и услугами, включая управление и использование движимого и недвижимого имущества, хранит на своих складах материалы и оборудование, необходимые для обеспечения работы госаппарата. УОУ управляет всем парком принадлежащих правительству США автомобилей, заключает контракты на снабжение федеральных зданий электроэнергией, водой *[URL: http://zakupki-tendery.ru/articles/item/146]*.

Государственные закупки на национальную оборону осуществляет Министерство обороны США *(Department of Defense)*. По отдельным специализированным направлениям закупки осуществляются другими ведомствами страны. Например, национальное Управление по аэронавтике *(НАСА),* Агентство по исследованию и развитию в области энергетики *(Energy Research and Development Agency)* и другие ведомства.

Мониторинг и контроль над процессом проведения федеральных закупок осуществляет Управление федеральной закупочной политики *(Office of Federal procurement Policy),* образованное в 1974 году. С 1998 года становится самостоятельным органом государственной власти. Координацию действий министерств осуществляет Совет по регулированию федеральных закупок *(Federal Acquisition Regulatory Council)*.

Все закупки, проводимые федеральными закупочными агентствами, регламентируются

Сводом правил государственных закупок Federal Acquisition Regulations *(FAR),* разработанным в 1984 году и описывающим все этапы проведения закупок, начиная с планирования и заканчивая вопросами управления заключенными государственными контрактами (вплоть до их завершения) [*Молочко В., Уилсон Т., 2003, с.77*].

Следует также отметить, что управление системой государственных закупок США опирается на 3 основных принципа: достижение справедливости; соблюдение честности и борьба с коррупцией; экономия и эффективность.

В целях исключения коррупционных фактов и эффективности вышеуказанных принципов государственные закупки в США находятся под постоянным контролем Администрации президента, Конгресса США, общественности, СМИ, и других уполномоченных органов.

Также следует отметить, что для борьбы с коррупцией федеральная контрактная система США применяет систему аудиторского контроля на всех этапах закупочного процесса. Введение данного аудита обеспечивает независимый контроль над всеми процессами, использующимися при проведении закупок.

Опыт США в сфере государственных закупок показала свою эффективность, поэтому их опыт был взят при создании единой системы государственных закупок Европейского Союза *(далее – ЕС)*.

Так, в 1993 году в ЕС был создан единый экономический рынок для стран-участниц ЕС, основными целями которого были: оптимизация закупок для государственных нужд при минимизации расходов; обеспечение равных условий конкуренции при заключении контракта, в т.ч. обеспечение равноправной конкуренции на национальных рынках и в целом на рынке ЕС; соблюдение требования публичности; содействие осуществлению честного и открытого бизнеса; помощь малым и средним предприятиям в получении правительственных заказов [*URL: bujet.ru/article/2895.php*].

Законодательная база в ЕС по вопросам осуществления государственных закупок делится на 3 уровня: на международном уровне – Соглашением ВТО по правительственным закупкам; европейском уровне – договором об учреждении Европейского экономического сообщества, директивами; на национальном уровне – внутренними актами. Важным условием для стран-участниц ЕС является то, что принятые национальные акты должны соответствовать актам ЕС.

На уровне ЕС действует специальная комиссия по государственным закупкам. Комиссия принимает ряд директив, которые являются обязательными для всех членов. В настоящее время действует следующий пакет Директив Европейского парламента и совета, регулирующих сферу государственных закупок: Директива 2014/23/ЕС о присуждении концессионных соглашений от 26.02.2014 года; Директива 2014/24/ЕС о государственных закупках от 26.02.2014 года; Директива 2014/25/ЕС о государственных закупках в сферах водоснабжения, энергетики, транспорта и почтовой связи от 26.02.2014 года.

Сфера действия директивы № 2014/23/ЕС включает договоры концессии как на выполнение работ, так и на оказание услуг, в том числе и в сфере жизнеобеспечения *(за исключением некоторых видов контрактов в сфере водоснабжения)*.

Директива 2014/24/ЕС от 26.02.2014 *(пришедшая на смену 2004/18/ЕС)* сохранила в себе базовые положения предыдущей Директивы. Среди новшеств можно отметить обязанность участниц перейти в электронный формат государственных закупок, упрощение административных процедур закупок *(значительно сокращены сроки),* установлены минимальные пороги закупок. Принятые в новой Директиве меры направлены на усиление конкуренции и эффективности государственных закупок, создание благоприятных условий для малого и среднего бизнеса, а также в целях противодействия коррупции.

В целом, вышеуказанные Директивы расширили сферу действия европейского права в сфере государственных закупок, модернизировали правовые инструменты осуществления закупок, а также новые пути противодействия коррупции и мошенничества.

В Великобритании система государственных закупок, как и в США централизованная. Однако, отличается тем, что в Великобритании государственные закупки осуществляются Департаментами Министерства. К примеру, Департамент здравоохранения и социальной защиты (Department of Health & Social Care) осуществляет общие закупки на основании поступивших заявок от территориальных подразделений *(работает с 29 учреждениями)*. В этой стране особое внимание обращается стандартам высокого качества и профессионализму лиц, занимающихся государственными закупками. Это связано с политикой эффективного управления государственными ресурсами.

Франция является членом ЕС. Ее национальное законодательство *(в т.ч. о государственных закупках)* соответствуют нормам ЕС. Во Франции 2-уровневая система государственных закупок, на европейском уровне регулируется директивами, на национальном – внутренними актами. Система государственных закупок Франции соответствует всем общепризнанным принципам: открытости, прозрачности, открытой конкуренции, не дискриминации, принцип подотчетности и четкого соблюдения процедур при государственном и общественном контроле.

Система государственных закупок во Франции субъективна, чиновники чуть ли не сами

определяют, у кого покупать и по какой цене. Когда у них спрашиваешь о возможных злоупотреблениях в сфере госзаказа, то они удивленно на тебя смотрят и говорят, что злоупотребления невозможны, потому что это станет достоянием общественности. Поэтому все государственные органы, осуществляющие закупки находятся по пристальному вниманию независимой прессы и общественности. В связи с чем, данные меры позволяют максимально снизить коррупцию в этой сфере *[Куатова А.С., 2014, с.112]*.

Швеция. Согласно данным Transparency International, Швеция находится в списке лучших стран с низким уровнем коррупции, и по рейтингу занимает 4 место, разделив с Сингапуром и Швейцарией. В этой стране соблюдается верховенства закона, как главный принцип демократического государства. Государственные закупки Швеции регулируется законом о государственных закупках, а также директивами ЕС. Немаловажную роль в снижении коррупции оказывает свобода прессы, которая является одной из лучших в мире. В Швеции есть свобода слова, независимые СМИ, независимая судебная система. В случае внезапного обогащения чиновника либо подозрений со стороны общественности, то такого чиновника как минимум вынудят покинуть пост и не позволят в дальнейшем занимать государственные должности. Также, в Швеции декларации о доходах не сдают. Любой гражданин может позвонить в налоговую службу и узнать о всех зарегистрированных у чиновника движимых и недвижимых имуществах.

Заслуживают внимание впечатляющие результаты Сингапура в противодействии коррупции, в т.ч. в сфере государственных закупок. Когда-то Сингапур была страной, где сильно процветала коррупция. Вся система государственного аппарата, в т.ч. политическая верхушка власти была полностью поражена коррупцией. Это привело к пониманию, что необходимо проявить политическую волю и начать противодействие коррупции *[Куракин А.В., Полукаров А.В., Филиппов В.В., 2016, с.9]*.

Ощутимые изменения произошли в 1959 г., когда к власти пришла политическая партия People's Action Party, получившая большинство мест в Парламенте. По стране была проведена качественная реформа законодательства, всех государственных институтов, принимались законы, которые предусматривали новые формы, методы и способы противодействия коррупции.

Важный вклад в успехи Сингапура внес бывший премьер-министр Ли Куан Ю, благодаря которому страна совершила беспрецедентный рывок из третьего мира в первый. В ноябре 1999 года он мог уже со всею уверенностью заявить: «Честное, эффективное правительство с незапятнанной репутацией было и остается самым ценным достижением правящей партии и главным достоинством Сингапура» [*Марк Х., 2004, с.14*].

В Сингапуре для борьбы с коррупцией был создан Бюро по расследованию коррупционной деятельности. Бюро является независимым органом, уполномоченным расследовать деятельность любого должностного лица государственной структуры, включая министра или деятельность любого должностного лица.

Вместе с тем следует отметить, что в целях борьбы с этим явлением, в Сингапуре широко используются электронные ресурсы и отчетность перед общественностью. В частности, в Сингапуре функционирует специализированный государственный интернет сайт, куда круглосуточно может направить свой вопрос, жалобу, заявление или предложение, а министрам и руководителям высокого ранга отвечать на эти обращения, причем их ответы публикуются на сайте для публичного ознакомления. Это позволяет избавиться от переписки, траты времени и повышает ответственность должностного лица министерств и агентств. Значительную роль в обеспечении прозрачности государственных закупок и использовании бюджетных финансовых средств играет правительственный интернет-портал (открытый для всех желающих), который публикует постоянно публикуемые объявления о государственных закупках и о заявках потенциальных исполнителях, направляемых через интернет, желающих участвовать в конкурсах и получить государственный контракт. Портал являет собой симбиоз интернет-сайта со специализированной компьютерной программой, которая автоматически сравнивает предложения всех участников конкурса и выбирает победителя. Результаты конкурса незамедлительно публикуются на данном сайте. Считается, что подобная автоматизация сводит на нет риск коррупционного вмешательства чиновника на итоги проведения торгов (конкурса, тендера). *[Куракин А.В., Полукаров А.В., Филиппов В.В., 2016, с.22-23]*.

Контроль за расходованием бюджетных средств, в т.ч. государственных закупок осуществляется независимым Генеральным аудитором и его сотрудниками, находящимся в управлении. Деятельность их регулируется законом «Об аудите». Согласно законодательству, в сферу аудиторского контроля подпадают все министерства, государственные и неправительственные организации, предприятия (где имеются акции, доли государства), подразделения Правительства, в т.ч. Комиссия государственной службы, Высший суд и его нижестоящие инстанции. Аудиторы наделены обширными полномочиями по сбору материалов проверок, в т.ч. требовать все необходимые для проверки сведения и материалы, проводить обыски служебных помещений для нахождения финансовой и бухгалтерской до-

кументации, допрашивать любое должностное лицо под присягой и т.д.

Аудиторские проверки позволяют не только выявлять нарушения связанные с использованием финансовых средств, но и определять упущения в нормативно-правовом регулировании, которые привели к данным правонарушениям. *[Куракин А.В., Полукаров А.В., Филиппов В.В., 2016, с.209]*.

Режим закупок Сингапура придерживается следующих фундаментальных принципов: прозрачность; открытый режим закупок на всех этапах жизненного цикла закупок; честная и открытая конкуренция; поставщикам предоставлены справедливые возможности доступа и конкуренции на равных; правительство закупает из источников, которые лучше всего отвечают требованиям и предлагают лучшее соотношение выгод и издержек *[Проданова Н.А., 2015, с.67]*.

Сегодня Сингапур является членом Соглашения по правительственным закупкам ВТО. Принципы прозрачности, открытости честной конкуренции которыми придерживается Сингапур является привлекательным для иностранных инвесторов и поставщиков, занимающихся государственными закупками.

Опыт Сингапура в борьбе с коррупцией показывает о возможности ее искоренения, если в стране есть политическая воля лидеров страны и высших должностных лиц, и конечно же активной участии общественности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, по итогам исследования пришли к мнению о том, что государственные закупки Республики Казахстан требует дальнейшего совершенствования, для чего представляется необходимым:

– использовать опыт США по централизации государственных закупок, который позволит существенно снизить системность коррупции в этой сфере.

– вступить в Соглашение ВТО о правительственных закупках. Это приведет национальное законодательство к современным стандартам. Государственные закупки станут прозрачнее, повысится конкуренция и качество товаров, работ и услуг, торговый спор может рассматриваться в рамках ВТО;

– использовать опыт Сингапура, в части обеспечения общественного контроля и отчетности перед населением;

– использовать отдельные положения ЮНСИТРАЛ 2011 *(заключение закупок в рамках рамочных соглашений)*.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

1. Ансель М. Методологические проблемы сравнительного права // II Очерки сравнительного права. – М., 1991. -38 с.
2. Храмкин А.А. Противодействие коррупции в госзакупках. 2-е изд., доп.- М.: ИД «Юриспруденция», 2011. – С.56-58.
3. Ермолаева М.Г. статья «Использование международных стандартов в построении Федеральной контрактной системы России, возможные направления ее оптимизации». Опубликовано в журнале Экономический анализ: теория и практика, №29 (2015) 14 – 22.
4. Куатова А.С. Уголовно-правовой и криминалогический анализ коррупционных преступлений в сфере осуществления государственных закупок. Монография. – г.Астана: 2014. -279 с.
5. URL: www.wto.org
6. Макарова Г.В. Матвеева О.П. Запреты и ограничения во внешней торговле. – Белгород: Кооперативное образование, 2007. – С.3
7. Косарев К. Что ждет систему госзакупок? // ЭЖ-Юрист. – 2013. – №29. – С.12-16.
8. URL: http://zakupki-tendery.ru/articles/item/146
9. Международный прокьюремент / В.Молочко, Т. Уилсон и др. – М., 2003. – 258 с.
10. URL: bujet.ru/article/2895.php.
11. Куракин А.В., А.В. Полукаров, В.В. Филиппов. Антикоррупционная политика Сингапура. Административно-правовые и уголовно-правовые аспекты: монография / А.В. Куракин, А.В. Полукаров, В.В. Филиппов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА: Закон и право, 2016. – 257 с.
12. Хонг Марк. Сингапур – страна, победившая коррупцию // К обществу без коррупции. – 2004. – № 2 (19), июль. – С. 14.
13. Проданова Н.А. Мировая практика государственных закупок: Сингапур. Вестник ВЭУ им. Г. В. Плеханова. 2015 № 6 (84), С.65-70.

УДК 341.1/8

Кереев Азамат Ануашевич
кандидат юридических наук, профессор,
кафедра «Юриспруденция»,
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
г. Кокшетау, Казахстан
E-mail: azamat_profi@mail.ru

Осыко Игорь Владимирович
старший преподаватель,
кафедра «Юриспруденция»,
Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова,
г. Кокшетау, Казахстан

О ПРИМЕНЕНИИ НОРМ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В ВОПРОСАХ ЗАЩИТЫ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйіндеме. Адам құқықтары концепциясының қалыптасуы қоғам дамуы тарихымен бірге ұзақ жылдарды қамтиды. Адам құқықтары проблемасы құқықтарды иемдену үшін күрес пен қоғамдағы адам жағдайын ескере отырып олардың кең етек алуымен байланысты. Қоғамның әрбір даму сатысы бостандықты алу мен кеңеюі жолындағы алға жылжу болды.

Түйін сөздер: адам, тұлға, құқықтар, еркіндіктер, қоғам, ғибрат, әділдік, кепілдемелер, жөн-жоралғылар, жөн-жоралғылар

Аннотация. Формирование концепции прав человека прошло длительный путь вместе с историей развития общества. Проблема прав человека была связана с борьбой за обладание правами, их расширением, фиксировавшим положение человека в обществе. И каждая ступень развития общества была шагом на пути обретения и расширения свободы.

Ключевые слова: человек, личность, права, свободы, общество, мораль, справедливость, гарантии, обычаи, традиции.

Abstract. Ormation of the human rights concept is developed together with the history of society development. The human rights issue was related with fight for rights possession and its expansion, which fix the person position in society. And Every steps of the society development was a step to the freedom finding and expansion.

Keywords: person, personality, rights, freedoms, society, morals, justice, guarantees, customs, traditions.

Как известно, международный механизм защиты прав и свобод человека представлен международными организациями, комиссиями, комитетами, судебными органами. Республика Казахстан не предусматривает право обжалования в межгосударственные органы по защите прав и свобод человека, поскольку Казахстан не ратифицировал Пакт о гражданских и политических правах и первый факультативный протокол к нему, обязывающий государства предусматривать подобное право. Хельсинский комитет по правам человека считает, что, уклоняясь от ратификации Генеральных Международных соглашений по правам человека, Казахстан выходит из-под контроля, соответствующего международного механизма и лишает своих граждан международной защиты их прав и свобод, не смотря на признание универсального характера прав человека [бюллетень №1, 1995 с.18-21].

В Республике Казахстан предусмотрен внутригосударственный механизм защиты нарушенных прав и свобод. Президент Республики Казахстан своим Указом 12 февраля 1994 г. создал Комиссию по правам человека как консультативно-совещательный орган при Главе государства. В настоящее время ее деятельность регулируется Указом Президента от 22.04.1997 г., комиссия состоит из 17 человек, представляющих различные социально-экономические слои, национальную, политическую, профессиональную, ведомственную специфику нашего общества.

Основной задачей комиссии является содействие Президенту в реализации его конституционного статуса гаранта прав и свобод человека, а также совершенствование механизма обеспечения и защиты прав человека. В компетенцию комиссии входит: рассмотрение адресованных Президенту РК обращений от лиц и организаций о нарушениях прав и свобод человека; составление ежегодных и специальных докладов о соблюдении прав человека; разработка предложений о совершенствовании механизма обеспечения и защиты прав и свобод человека, гражданина; подготовка аналитических материалов, экспертно-рекомендательных заключений и предложений по международно-право-

вым актам в области прав человека, затрагивающим интересы Республики Казахстан; участие в работе международных организаций по правам человека. Решениями комиссии являются рекомендации и заключения. На своих заседаниях комиссия заслушивает информацию соответствующих должностных лиц по вопросам обеспечения, защиты прав и свобод человека. Заседания созываются председателем по мере необходимости, не менее одного раза в квартал. Для проведения экспертно-аналитических исследований при комиссии создан экспертный совет из представителей научных учреждений. Комиссия подотчетна Президенту РК и ответственна перед ним в своей деятельности [Указ Президента РК, 1997].

29 декабря 1998 года в «Казахстанской правде» был опубликован первый ежегодный доклад Комиссии по правам человека за 1997 год «О соблюдении прав человека в Республике Казахстан». Основные положения публикуемого доклада Комиссия апробировала на международной конференции «Права и свободы человека в Казахстане», проведенной во время презентации новой столицы Республики – Астаны. В августе 1998 года на материале доклада 1997 года Комиссия представляла Казахстан на Ялтинской региональной конференции ООН, посвященной правам человека. Доклад содержит основные положения открытой политики государства в области прав человека, касающиеся обеспечения свободы слова в Республике Казахстан, социально-экономических прав и свобод, прав женщин и детей, прав человека в Вооруженных силах РК, о правозащитной деятельности органов прокуратуры и суда в системе защиты прав человека.

Указом Президента Республики Казахстан Н.А. Назарбаева от 22 декабря 1998 года в целях защиты интересов семьи, обеспечения необходимых условий для участия женщин в политической, социальной, экономической и культурной жизни страны была образована Национальная комиссия по делам семьи и женщин – консультативно-совещательный орган при Президенте Республики Казахстан. В ее состав вошли 28 человек – представители научной и культурной общественности, производственных предприятий, малого и среднего бизнеса, государственные служащие. Аналогичные комиссии созданы при акимах областей, городов Астаны и Алматы. Возглавляют их заместители акимов. Это позволяет проводить активную работу в решении проблем семьи и женщин по всей стране. Основными задачами Комиссии являются:

– формирование приоритетов и внесение предложений по вопросам семьи, женщин и детей в государственные программы, разрабатываемые на основе Стратегии «Казахстан-2030»;

– разработка системы комплексных мероприятий по экономической, социальной, психологической, правовой поддержке семьи, женщин и детей, содействие их реализации;

– анализ ситуации в области защиты матери и ребенка, экономического и социально-бытового состояния семьи, здоровья народа;

– формирование информационной базы о положении женщин в обществе, их политическом, социальном, экономическом и культурном уровне;

– расширение представительства женщин в органах государственного управления;

– сотрудничество с международными организациями, участие в конференциях, совещаниях, семинарах по вопросам положения семьи, женщин и детей, проводимых на международном уровне и т.д.

Комиссия наделена большими полномочиями и имеет право заслушивать на своих заседаниях руководителей государственных органов, непосредственно подчиненных и подотчетных Главе государства, руководителей центральных и местных исполнительных органов по вопросам защиты прав семьи, женщин и детей. За короткое время с момента создания комиссии проделана следующая работа по улучшению положения семьи и женщин:

– разработан Национальный план действий по улучшению положения женщин в Республике Казахстан, который после утверждения его Правительством направлен в качестве официального документа в ООН;

– подготовлены материалы для ратификации Конвенции о гражданстве замужней женщины, Конвенции о политических правах женщин и Протокола о создании группы по сотрудничеству женщин стран Евразии;

– совместно с Бюро по демографическим институтам и правам человека (БДИПЧ), организацией по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ) и другими международными организациями в г. Алматы проведен семинар «Женщина, власть и политика» по подготовке женщин к выборам в представительные органы власти. Аналогичные семинары проведены в различных регионах страны;

– состоялась встреча руководителей Комиссии с руководителями политических партий и движений, где достигнута договоренность о сотрудничестве по вопросам поддержки участия женщин в политической жизни страны, как при выдвижении их на руководящие должности, так и при участии в выборах;

– разрабатываются проекты законов «О равных правах и возможностях» и «О бытовом насилии»;

– выпускается женский иллюстрированный журнал «Женщина. Восток – Запад»;

Комиссия систематически отчитывается перед Главой государства об итогах своей работы.

Кроме того, в настоящее время в Казахста-

не действует ряд правозащитных организаций. Среди них наиболее известны: Алматинский Хельсинский Комитет, Казахстанское международное бюро по правам человека и соблюдению законности, Общественная Ассоциация по правам человека, Демократический комитет по правам человека, общество содействия семьям детей-инвалидов «Жан», Комитет солдатских матерей, казахстанский региональный комитет социально-правовой защиты «Тесен».

Основными направлениями деятельности Алматинского Хельсинского Комитета является: мониторинг соблюдения прав человека правосудием, органами безопасности, полицией; общественное содействие выполнению РК международных обязательств в области прав человека; продвижение демократических реформ для общества.

Казахстанское международное бюро по правам человека проводит правозащитные конференции и семинары; оказывает юридическую и практическую помощь конкретным лицам.

Общественная ассоциация по правам человека занимается защитой прав конкретных лиц.

Демократический комитет рассматривает жалобы; участвует в разработке нормативных документов, касающихся реализации и защиты прав человека [Абикеев А., Жакупбеков Б., 2007, с.10].

В рамках СНГ Постановлением от 29.10.1994 г. принята Хартия социальных прав и гарантий граждан Независимых Государств. Это специальная Региональная конвенция по правам человека.

В Институте государства и права Академии наук Российской Федерации в ответ на просьбу эксперта Совета Европы Рудольфа Бернхарда дать уточнение по поводу того, как новые Евроазиатские органы будут соотноситься с органами Европейской Конвенции по правам человека, дали следующие пояснения: индивидуальные жалобы будут, прежде всего, передаваться на рассмотрение в новую систему, и только после этого и в том случае, если возникнет необходимость, в органы Страсбурга. Можно только приветствовать создание Евроазиатского органа по защите прав человека.

Таким образом, Республика Казахстан, провозгласившая себя демократическим, светским, правовым государством, высшими ценностями которого является человек, его жизнь, права и свободы предусматривает защиту провозглашенных в РК прав и свобод человека. На сегодняшний день она осуществляется с помощью внутригосударственных средств защиты, отразившихся в данном подразделе. По мнению доктора юридических наук, профессора М.С.Сарсембаева специальные государственные органы по защите прав человека нужны не только в центре, но и на местах, и основным их назначением должно быть возбуждение дисциплинарного, административного преследования относительно того, кто нарушает, попирает права человека [Сарсембаев М.А.. 1999, с.15]. А что касается практики применения норм международного права в целях защиты прав человека, то будем надеяться, что Республика Казахстан присоединится к международно-правовым документам в области прав человека, предусматривающим такое право. На данный момент ратифицированные РК конвенции по правам человека предусматривают подотчётность специальным конвенционным комитетам и организациям, участником которых является Казахстан.

Проведенное исследование позволяет сформулировать следующие выводы:

1. Совокупность международных норм по правам человека рождалась как результат идеологической борьбы представителей капитализма и социализма при определенной пассивности представителей стран третьего мира. Последние откровенно говорили, что проблемы прав человека их не касаются, что это, мол, дело европейцев. И политический подтекст этим представителям был ясен. В результате международные документы по правам человека принимались, западные и советские представители даже как бы соревновались, кто больше в эти документы внесет политически для себя выгодных норм. Но уже и тогда, в 1960-1980-х гг., было ясно, что в принципе сфера международной защиты прав человека будет ограничена политическими границами Европы и Северной Америки.

2. Созданной системе защиты прав человека, как показывают исследования в этой области, не всегда удается реализовать потенциал, заложенный в ней. Основная причина – концепция государственного суверенитета. Именно в нем большинство юристов усматривают препятствие на пути создания кардинально новой системы международного права и международных отношений.

3. Возможно, одной из наиболее эффективных форм движения в сторону интеграции развивающихся стран в глобальную систему защиты прав человека является создание региональных режимов в области прав человека, т.е. стремление к универсальному режиму через формирование региональных стандартов в области прав человека. Как отмечалось выше, в настоящее время уже функционируют Европейская и Межамериканская системы защиты прав человека, на стадии функциональной институционализации находится Африканская система защиты прав человека. Было бы целесообразно создание подобного режима и в азиатском регионе.

4. Успешный опыт создания и функционирования Европейской системы защиты прав человека необходимо распространить не только на другие региональные структуры, но и со всей

тщательностью изучить ее опыт на универсальном уровне.

5. На наш взгляд, в настоящее время нецелесообразно создавать новые международные стандарты, предусматривающие образование международных наблюдательных органов. Логичнее будет осуществить конвергенцию дублирующих и взаимодополняющих органов. Значительную роль в этом могут сыграть регулярные встречи председателей договорных органов, которые должны быть наделены полномочиями принимать обязательные решения по широкому кругу вопросов.

6. Международный стандарт прав человека создан, сам по себе он ценен в качестве ориентира, к которому должно стремиться мировое сообщество, но применим он только в тесной гармонии с национальными и историческими особенностями тех или иных обществ и с общественными потребностями, которые объективно эти общества испытывают.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Права человека в Казахстане. Информационно-аналитический бюллетень – № 1, июль 1995. – С. 18-21
2. Указ Президента РК «О комиссии по правам человека» от 22.04.97 г. // Казахстанская правда, – 1997. 25 апреля.
3. Абикеев А., Жакупбеков Б. Защита прав человека. Кто занимается ею в Казахстане. // ВЭД в Казахстане. – № 8. – 2007. – С. 10.
4. Международное право. Особенная часть. Учебное пособие. Автор – доктор юридических наук, профессор М.А. Сарсембаев. Алматы: Ғылым, 1999. – С.15.

УДК 00.004:34.343

Курманалинов Еркин Жаксылыкович
аспирант,
кафедра теории и истории государства и права,
ФБГОВУ Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина,
г. Костанай, Республика Казахстан
E-mail: erkin.kurmanalinov81@gmail.com

Раисов Аргын Абаевич
магистрант 2-го курса,
Академия правоохранительных органов при
Генеральной прокуратуре Республики Казахстан
г.Нур-Султан, Республика Казахстан
E-mail: «argyn2511@mail.ru»

СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ ЦИФРОВИЗАЦИИ ОРГАНОВ ПРОКУРАТУРЫ РОССИЙСКОЙ ФЕДЕРАЦИИ И РЕСПУБЛИКИ КАЗАХСТАН

Аңдатпа. Мақалада авторлар Ресей Федерациясы мен Қазақстан Республикасының прокуратура органдарын цифрландырудың дамуына салыстырмалы талдау жүргізеді.

Түйінді сөздер: Төртінші өнеркәсіптік революциясы, прокуратура органдары, сотқа дейінгі тергеу органдары, ақпараттық-аналитикалық жүйелер, қылмыстық іс жүргізу, электрондық іс жүргізу, электрондық формат, Е-қылмыстық іс.

Аннотация. В статье авторы проводят сравнительный анализ развития цифровизации органов прокуратуры Российской Федерации и Республики Казахстан

Ключевые слова: Четвертая промышленная революция, органы прокуратуры, органы досудебного расследования, информационно-аналитические системы, уголовное судопроизводство, электронное судопроизводство, электронный формат, Е-уголовное дело.

Annotation. In the article the authors conduct a comparative analysis of the development of digitalization of the Prosecutor's office of the Russian Federation and the Republic of Kazakhstan.

Keywords: The Fourth Industrial Revolution, prosecution bodies, pre-trial investigation bodies, information and analytical systems, criminal proceedings, electronic proceedings, electronic format, E-criminal case.

Прогрессирующее развитие четвертой промышленной революции фундаментальным образом затронуло весь спектр жизнедеятельности человека и общества.

Глобальная цифровизация приобрела значение стратегического тренда развития экономики, активизировались процессы развития автоматизации, роботизации, искусственного интеллекта, обмена «большими данными», чему в немалой степени способствовала и охватившая практически всю планету пандемия COVID-19.

Стоит отметить, что характер проявления и цели четвертой промышленной революции в разных странах варьируются в зависимости от уровня развития и решаемых задач.

Так в Германии реализуется программа «Индустрия 4.0» – ставка на перерабатывающую промышленность, в Японии – «Общество 5.0» – во главу угла поставлен человек, в США – «DigitalEconomyAgenda» – поддержка правительством разработки новых технологий, в Великобритании- «DigitalStrategy» – стратегия развития цифровых технологий, в Китае – государственные проекты – «План 863», «Факел», «MadeinChina 2025».

В свою очередь в Республике Казахстан, как и в Российской Федерации идут полномасштабные процессы цифровизации инфраструктуры и механизма государственного управления.

Не являются исключением и вопросы цифровизации органов прокуратуры, надзорная деятельность которой непосредственно связана с необходимостью сбора и анализа значимой для государства и общества информации.

Интерес в данном контексте представляет наличие и возможности автоматизированных информационно-аналитических систем, находящихся на вооружении надзорных ведомств Республики Казахстан и Российской Федерации, которые стали предметом настоящего исследования.

Как известно, эффективное прокурорское реагирование возможно лишь в условиях наличия объективной, достоверной и полной информа-

ции, чему в немалой степени способствует использование современных информационных технологий.

Становится очевидно, что консерватизм методов прокурорской деятельности значительно затрудняет процесс аналитической составляющей работы прокуроров, а самое главное – не отвечает ожиданиям общества, поскольку излишние бюрократические процедуры и волокита не способствуют повышению уровня доверия граждан, являющегося одним из ключевых индикаторов деятельности органов прокуратуры.

Растущий поток статистики, огромный массив получаемой информации возможно эффективно обработать лишь с помощью специально разработанных автоматизированных баз, а также отвечающих веяниям времени нормативно-правовых актов.

Надо сказать, что в этом направлении в Республике Казахстан проведена значительная работа.

Координатором программ цифровизации органов прокуратуры стал Комитет по правовой статистике и специальным учётам (далее – Комитет), сыгравший значительную роль во внедрении новых технологий работы в деятельность прокуроров.

Ещё в 2011–2012 годах Комитет инициировал электронную регистрацию всех заявлений и сообщений о преступлениях (КУЗ).

С 2015-го заработал Единый реестр досудебных расследований (далее-ЕРДР). Сегодня регистрация в нём является моментом начала уголовного процесса. Проекты электронный журнал КУЗИ и электронный талон позволили гражданам посредством интернета оперативно получать информацию о принятом процессуальном решении по поданному заявлению.

Более того, система ЕРДР интегрирована с информационной системой суда «Төрелік», что даёт возможность прокурорам отслеживать все стадии уголовного процесса с момента регистрации правонарушения до вступления приговора в законную силу.

Эта же интеграция способствовала запуску нового совместного проекта Верховного Суда и Генеральной прокуратуры РК «Заңдылық», что позволило прокурорам не только предотвращать нарушения требований Уголовного кодекса, но и ориентировать служителей Фемиды на вынесение законных и объективных приговоров.

Позитивное значение информационной системы «Заңдылық» состоит и в том, что с е помощью прокуроры стали обладать возможностью оперативной выгрузки необходимых статистических сведений для проведения аналитической работы.

Эффективность этого проекта Генеральной прокуратуры признана на международном уровне, поскольку на конкурсе «Проектный Олимп», в 2017 году он удостоился номинации «Лучший цифровой проект» [*Sputnik Kazakhstan /URL:https://ru.sputniknews.kz/society/20171123/3837712/proekt-genprokuratury-rk-vyigral-na-mezhdunarodnom-konkurse-v-moskve.html*].

Важным продолжением этой деятельности стало совершенствование и оптимизация уголовного процесса, перевод расследования уголовных дел в электронный формат.

За основу взят передовой международный опыт, в том числе Саудовской Аравии, которой в результате перевода дел на электронный формат удалось сократить сроки их расследования на 80%.

Положительные результаты правоохранительной реформы Грузии многие аналитики также связывают с внедрением с 2011 года электронного расследования дел.

Практика показала, что осуществление производства в цифровом виде позволяет существенно сэкономить человеческие, финансовые и временные ресурсы [*Кожамкулов М.*].

Не секрет, что уголовный процесс, как в Казахстане, так и в других странах СНГ, пока, к сожалению, относится к категории длительных и чрезмерно затратных процедур, а длительное расследование уголовных дел вызывает негативную реакцию и нарекания простых граждан, вовлеченных в орбиту уголовного процесса.

Возможности электронного судопроизводства в режиме реального времени позволят всем участникам уголовного процесса, имея соответствующий доступ, полноценно отслеживать ход уголовного расследования.

Участники процесса, независимо от их процессуального статуса, могут в дистанционном формате знакомиться с материалами уголовного дела (процессуальными документами, протоколами следственных действий, фото-видео-аудиоинформацией), своевременно возбуждать ходатайства на решения следователя, процессуального прокурора или следственного судьи.

Наряду с этим, переход на электронный формат позволит значительно сократить процессуальное время и ускорить производство, в том числе по сложным, многоэпизодным делам (например, на ознакомление обвиняемых и их защитников с материалами так называемого «Хоргосского дела», состоявшего из более полутора тысяч томов было затрачено около года).

Первостепенная задача электронного досудебного производства заключается в то же время в обеспечении прозрачности взаимоотношений правоохранительных органов и населения страны, поскольку обеспечение доступа к процессуальным материалам дела не только минимизирует, но и сделает невозможным возможность их фальсификации.

Всё это весьма выгодно для государства, даже без учёта существенного сокращения трат на бумагу, почтовые и транспортные расходы и т.д.

Отдельно стоит отметить исключение фактора возможности утери уголовных дел, а также предотвращение коррупционных рисков, поскольку также минимизируется человеческий фактор влияния на процессуальный результат расследования досудебного производства.

Большим преимуществом становится также отсутствие необходимости у надзирающих прокуроров истребовать уголовные дела для их изучения, поскольку в электронном формате они имеют к ним доступ в режиме 24/7, своевременно принимая при необходимости меры реагирования, в случае выявления каких-либо процессуальных нарушений.

К наибольшему преимуществу, по нашему мнению, следует отнести устранение излишнего документооборота, что позволяет снизить нарушения, связанные с расследованием и учетом уголовных дел *[Беляева И.М., Кусаинова А. К., Нургалиев Б.М.]*.

На сегодняшний день в Республике Казахстан уголовные дела в электронном формате расследуются лишь по проступкам и преступлениям небольшой тяжести.

В то же время полагаем, что приведенные пределы имеют временный характер и по мере улучшения навыков сотрудников органов уголовного преследования, данные пределы будут устранены [*URL: http://zerdebs.kz/kk/news/v-kazahstane-otsifruyut-ugolovnye-dela/*].

В целом, Генеральной прокуратурой Республики Казахстан в рамках принятых государственных программ реализуется 5 проектов по цифровизации судопроизводства.

Это не только поэтапный переход уголовного и административного производства в электронный формат, но и автоматизация процессов регистрации проверок государственных органов и рассмотрения обращений граждан, основной целью которых является защита прав граждан, обеспечение быстрого доступа к правосудию и прозрачности процессуальных процедур.

Разберём вкратце основные используемые в Казахстане информационные базы.

Предназначение системы «Единый реестр административных производств» (ЕРАП) заключается в составлении электронных административных протоколов, что значительно экономит время и ресурсы сотрудников госорганов, исключает процессуальную волокиту, а прокурорам позволяет осуществлять надзор в онлайн режиме.

ЕРАП интегрирован со всеми необходимыми базами государственных органов. Достаточно ввести индивидуальный идентификационный номер гражданина (ИИН) или регистрационный номер транспортного средства и будет получена вся необходимая информация о нарушителе. Штраф гражданин может оплатить на месте с использованием банковской карты.

Наиболее активно эту систему используют подразделения дорожной полиции, в перспективе на данный формат работы перейдут все 64 государственных органа, обладающие правом наложения административных штрафов.

Существенным подспорьем в вопросах надзора за соблюдением прав предпринимателей стала автоматизированная система Единый реестр субъектов и объектов проверок (ЕРСОП), которая обеспечивает прозрачность государственного контроля и надзора.

С 1 июля 2018 года в системе ЕРСОП запущен модуль «Проверки» и по состоянию на 1 октября 2018 года в электронном формате зарегистрировано более 30 тысяч проверок.

В целях осуществления эффективной обратной связи с предпринимателями аналитическими подразделениями Комитета правовой статистики и специальных учётов при Генеральной прокуратуре РК также разработано мобильное приложение «Qamqor».

Суть его заключается в том, что при назначении проверки на мобильный телефон бизнесмена приходит Puch – уведомление с текстом «К Вам придут с проверкой». В уведомлении также содержатся сведения о проверяющих, сроках, правовых основаниях и предмете проверки.

В случае, если бизнесмен не согласен с ходом проверки, он может обжаловать действия проверяющих лиц посредством направления жалобы в режиме онлайн в органы прокуратуры [*Жандыбаев К.*].

Наряду с этим, на вооружении прокуроров в Республике Казахстан на сегодняшний день имеются следующие информационно-аналитические системы:

-«Единая унифицированная статистическая система» (ЕУСС) обеспечивает формирование статистических отчетов и аналитических сведений в сфере уголовной, гражданской и административной правовой статистики.

– «Специальные учеты» (АИС СУ) – представляет собой банк данных всех видов учетов, в том числе лиц, привлеченных к уголовной ответственности, осужденных, разыскиваемых, признанных судом недееспособными и ограниченно дееспособными, уволенных по отрицательным мотивам с государственной службы, экстремистов и террористов.

– «Единый учет обращений лиц» (ЕУОЛ) – база данных всех обращений физических и юридических лиц в государственные органы, их движение и результат рассмотрения.

– «Централизованный банк данных должников «Шектеу» (ЦБДД «Шектеу») содержит данные обо всех физических и юридических лицах, имеющих долговые обязательства перед

государством, сведения о наличии предусмотренных законодательством ограничений и принятых судебных актов об ограничении выезда должника за пределы Республики Казахстан, временном запрещении выдачи лицензий и разрешений, приостановлении действий, ранее выданных должнику лицензий и разрешений.

– «**Информационный сервис»** (http://qamqor.gov.kz) предоставляет заинтересованным государственным органам удаленный доступ к вышеуказанным информационным базам Комитета (ЕУСС, АИС СУ, ЕУОЛ, «Шектеу») для обеспечения своевременной, полной и достоверной информацией, находящейся в ведении правовой статистики и специальных учетов.

-«Система информационного обмена правоохранительных, специальных государственных и иных органов» (СИО ПСО) – портал для получения необходимой информации правоохранительными и специальными органами из баз данных государственных органов в электронном виде (в on-line режиме), для оперативного реагирования и использования информации в служебных целях.

-«**Единый реестр досудебных расследований» (ИС ЕРДР)**- автоматизированная база данных, предназначенная для регистрации уголовных правонарушений, расследования уголовных дел (в том числе в электронном формате), прокурорского надзора за ходом досудебного расследования и направления уголовных дел в суд.

«Қадағалау» – единая информационно-аналитическая система Генеральной прокуратуры, предназначена для автоматизации процессов документооборота внутри органов прокуратуры, между территориальными органами прокуратуры и другими государственными органами, подключенными к единой системе электронного документооборота государственных органов, а также формирования отчетности государственно-правовой статистики.

-Автоматизированная система «Интегрированная аналитическая составляющая информационных систем КПСиСУ ГП РК» («OracleBi») – информационная аналитическая система, являющаяся аналитическим инструментом, который позволяет формировать любые запросы и отчеты на основании электронных информационных учетных документов, содержащихся в информационных системах Комитета [*http://prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/deyatelnost-prokuratury/perechni-informacionnyh-sistem-obshchego-polzovaniya-reestrov*].

В отличие от указанного, развитие и эксплуатация информационных систем Генеральной прокуратуры Российской Федерации идёт несколько в ином русле.

Первым базовым актом в области информатизации, по нашему мнению, следует считать Приказ Генерального Прокурора РФ от 18 ноября 2004 года (без номера) «О создании информационной системы органов прокуратуры РФ» [*Гулулев Д.В., Вестник ТГУ, выпуск 8 (124), 2013*].

Далее, в сентябре 2017 года Приказом Генерального Прокурора утверждена Концепция цифровой трансформации органов и организаций прокуратуры Российской Федерации до 2025 года (далее – Концепция), а в Главном управлении правовой статистики и информационных технологий Генпрокуратуры России появилась должность главного конструктора информационных систем органов прокуратуры [*https://tass.ru/obschestvo/4622934/*].

В 2019 году на цифровую трансформацию органов прокуратуры выделено 4, 7 млрд рублей, а в 2020 году на мероприятия данного характера планируется потратить почти 2, 9 млрд рублей [*URL: https://digital.ac.gov.ru/news/1161/*].

Реализация принятой Концепции направлена на комплексную оптимизацию деятельности ведомства.

В большей степени это касается преимущественного использования данных в цифровой форме, формирование среды электронного взаимодействия, развитие цифровой инфраструктуры на основе российских технологий и формирование новой технологической основы.

Уже по состоянию на сентябрь 2017 года в органах прокуратуры РФ были созданы отдельные компоненты цифровой среды, запущен ряд ведомственных и государственных информационных систем, обеспечивающих решение локальных задач.

В то же время, большинство ведомственных информационных систем созданы более 10 лет назад, являются устаревшими, слабо интегрированными решениями, реализованными преимущественно на базе импортных технологий с применением отличных друг от друга принципов, и в целом не в полной мере соответствуют современным темпам развития цифровой экономики.

Необходимо понимать, что целями цифровой трансформации являются повышение эффективности деятельности органов прокуратуры, создание условий для оперативной реализации надзорных функций в связи с цифровизацией объектов надзора, обеспечение устойчивого и бесперебойного функционирования собственной цифровой инфраструктуры, повышение ее информационной безопасности.

Кроме того, цифровая трансформация должна обеспечить готовность к изменениям в общественно-политической и экономической ситуации, связанным с переходом к цифровой экономике.

Среди других целей – переход к сервисной модели владения собственной цифровой инфраструктурой и ее развития; развитие свободного, устойчивого и безопасного взаимодействия органов прокуратуры с гражданами,

организациями, институтами гражданского общества, органами государственной власти и местного самоуправления [*URL: https://tass.ru/obschestvo/4622934]*.

В рамках Программы правовой информатизации в НИИ Проблем укрепления законности и правопорядка при Генеральной прокуратуре Российской Федерации на основе методологии системного структурного анализа также разработана Концепция создания автоматизированной системы информационного обеспечения органов прокуратуры (АСИО-Прокуратура).

Целью данной программы является создание на всей территории Российской Федерации единой автоматизированной информационной среды, которая способна наиболее полно и оперативно удовлетворять информационные потребности органов прокуратуры всех уровней при осуществлении ими своих функций, вне зависимости от сферы направления надзорной деятельности.

В рамках создания АСИО – Прокуратура предусматривается решение следующих основных задач:

– организация автоматизированных рабочих мест (АРМ) по каждому виду деятельности органов прокуратуры и формирование локальных проблемно-ориентированных баз данных и программно-технических средств для решения определенной логически полной группы задач по каждому направлению деятельности (надзору за исполнением законов, защите прав и свобод граждан, расследованию преступлений и др.);

– объединение локальных баз данных на каждом из уровней управления (районном, межрайонном, городском, областном, республиканском, федеральном) в интегрированный банк данных и формирование программно-технических средств, обеспечивающих возможность коллективного использования данных, содержащихся в интегрированном банке;

– объединение вычислительных и информационных ресурсов органов прокуратуры в единую информационно-вычислительную сеть с адаптацией к существующей в стране информационной инфраструктуре;

-обеспечение информационного взаимодействия с информационными системами и базами данных, созданными в органах государственной власти и управления, министерствах и ведомствах правовой сферы, других министерствах и ведомствах.

На сегодняшний день на региональном уровне успешно функционируют:

– Автоматизированная система справочного обеспечения (далее – АСИО) «Надзор за следствием и дознанием», включающая подсистемы обработки информации по уголовным делам с продленными сроками следствия и содержания обвиняемых под стражей, по делам о преступлениях, совершенных организованными группами;

– АСИО о кадровом составе органов прокуратуры, предусматривающая персональный учет кадров, контроль за проведением аттестации сотрудников прокуратуры и реализацией результатов ее проведения;

Здесь же сконцентрированы сведения о присвоении классных чинов и званий, учёт отпусков, пребывания сотрудников на больничных и т.д.

– АСИО по надзору за законностью судебных постановлений по уголовным делам;

Данная система представляет собой совокупность модулей, содержащих в себе сведения о количестве рассмотренных уголовных дел, внесенных апелляционных представлений, жалоб участников процесса.

– АСИО по надзору за законностью постановлений судов по гражданским делам;

– автоматизированная система обработки статистической информации о работе прокурора, отчета о следственной работе, о рассмотрении заявлений и сообщений о преступлениях;

– АСИО расследования преступлений;

– автоматизированная система учета нераскрытых убийств [*URL: http:// oplib.ru/ informatika/ view/20391i*].

Генеральная прокуратура Российской Федерации в рамках реализации национальной программы «Цифровая экономика» автоматизирует работу с информационными системами.

Одной из наиболее часто применяемых в практике российских прокуроров автоматизированных систем является электронный «Личный кабинет прокурора».

Разработчиком программы является Федеральное государственное бюджетное учреждение Научно-исследовательский институт «Восход».

В состав указанного личного кабинета входят следующие разделы: «Календарь прокурора», «Проведение прокурорских проверок», «Ведение дел об административных правонарушениях», «Интеллектуальная обработка обращений», «Антикоррупционная экспертиза правовых актов», «Сервис анализа и отчетности по обращениям», «Формирование актов прокурорского реагирования» и другие» [*URL: https://digital.ac.gov.ru/news/1161/*].

Кроме того, в рамках реализации перехода органов прокуратуры на электронный документооборот, разработана подсистема АИК «Надзор-WEB», которая предусматривает переход на юридически значимые процессы электронного документооборота и надзорного производства, основанные на современных WEB-технологиях и вовлечение в эти процессы всех работников органов прокуратуры РФ.

Опытная эксплуатация данной подсистемы была начата в прокуратурах Новгородской,

Псковской, Ростовской, Челябинской областей и Приволжской транспортной прокуратуре, а с мая 2020 года запланировано внедрение в подразделениях Генеральной прокуратуры РФ [*URL: https: //news. rambler. ru/other/42574119-genprokuratura-zapustit-v-avguste kompleks – nadzor- web/*]. Кроме того, проводится экспериментальное тестирование программного обеспечения, реализующего функции подачи обращения и записи на прием в органы прокуратуры РФ с использованием Единого портала государственных и муниципальных услуг в прокуратурах города Москвы, Новгородской и Псковской областей.

Цифровая трансформация органов и организаций прокуратуры РФ осуществляется на основе ключевых наработок в части нормативного правового регулирования, реализованного в государственной автоматизированной системе правовой статистики и федеральной государственной информационной системе «Единый реестр проверок». Проводятся работы по сопровождению и расширению функционала федеральной государственной информационной системы «Единый реестр проверок» (далее – ФГИС ЕРП). В системе работают свыше 1800 прокуроров, представлено более 5700 контролирующих органов и свыше 51000 их работников.

В целях реализации паспорта приоритетной программы «Реформа контрольной и надзорной деятельности» ведутся работы по интеграции ФГИС ЕРП с ГАС «Управление» и ФГИС «Единый портал государственных и муниципальных услуг (функций)».

Использование современных информационных технологий в настоящее время невозможно без надлежащих средств идентификации и авторизации, к которым относятся электронные носители индивидуальной информации.

Удостоверяющим центром Генеральной прокуратуры РФ только в 2018 году сформировано более 5086 квалифицированных сертификатов ключей проверки электронной подписи.

Большое внимание уделяется защите информационных ресурсов и аттестации по требованиям безопасности информации объектов информатизации. В 2018 году аттестовано по требованиям безопасности информации 383 объекта, из них 365 автоматизированных рабочих мест, 18 выделенных помещений *[«Меры по реализации мероприятий цифровой https: // news. myseldon. com/ru/news/index/209232310*].

В целях реализации функции по ведению государственного единого статистического учета заявлений и сообщений о преступлениях, состояния преступности, раскрываемости преступлений, состояния и результатов следственной работы и прокурорского надзора осуществляется комплекс мероприятий, направленных на создание государственной автоматизированной системы правовой статистики (далее – ГАС ПС).

Для повышения открытости информации в составе ГАС ПС создан и функционирует в сети «Интернет» в тестовом режиме информационно аналитический ресурс «Портал правовой статистики» (crimestat.ru), обеспечивающий доступ пользователям к данным государственной статистической отчетности федерального и регионального уровней.

Особо следует отметить расширение функционала официального сайта Генеральной прокуратуры Российской Федерации (https://genproc. gov.ru), размещенного в сегменте сети «Интернет» для федеральных органов государственной власти и органов государственной власти субъектов Российской Федерации (сеть RSNet), основной целью которого является обеспечение доступа к открытой информации о деятельности федеральных органов государственной власти.

Сайт имеет русско и англоязычную версии. Для использования возможностей интерактивного общения при организации рассмотрения поступающих обращений на официальном сайте Генеральной прокуратуры Российской Федерации создана интернет-приемная.

Для эффективного взаимодействия и обеспечения электронного документооборота Генеральная прокуратура Российской Федерации также является участником Единой системы межведомственного электронного взаимодействия (далее СМЭВ), которая предназначена для организации информационного взаимодействия между информационными системами участников СМЭВ в целях предоставления государственных и муниципальных услуг и исполнения государственных и муниципальных функций в электронной форме.

В свою очередь, прокуратура предоставляет пользователям СМЭВ сервис вышеприведенного Единого Реестра проверок, тем самым внося свой вклад в развитие возможностей СМЭВ.

Подключение информационных систем органов прокуратуры к СМЭВ осуществляется с 2014 года. Разработано программное обеспечение для 30 сервисов (50 видов сведений) различных ведомств [«*Информационные технологии в Генпрокуратуре РФ»/ URL:http://www.tadviser.ru/ index.php/*].

Обобщая изложенное, необходимо отметить, что некоторые информационные системы прокуратуры РФ, по предназначению и выполняемым задачам схожи с Казахстанским аналогами, что во- многом объясняется проведением совместных исследований и разработок.

К схожим по функциональному предназначению информационным системам (подсистемам) и платформам Казахстана и России можно отнести:

-«Кадагалау» (РК) и ««Надзор-WEB» (РФ);

– «Зандылык» (РК) и АСИО по надзору за за-

конностью судебных постановлений по уголовным делам (РФ);

– «Зандылык» (РК) и АСИО по надзору за законностью постановлений судов по гражданским делам (РФ);

– «Информационная платформа» qamqor.gov.kz (РК) и «Портал правовой статистики» (crimestat.ru);

– Информационная система «Единый реестр субъектов и объектов проверок» (РК) и информационная система «Единый реестр проверок» (РФ);

– система информационного обмена правоохранительных, специальных государственных и иных органов (РК) и системы межведомственного электронного взаимодействия РФ).

Таким образом, подводя итоги сравнительного обзора уровня и степени цифровизации органов прокуратуры Российской Федерации и Республики Казахстан мы приходим к следующим выводам:

– существенным отличием уголовного процесса Республики Казахстан от уголовного процесса Российской Федерации является внедрение по инициативе органов прокуратуры института электронного уголовного дела.

– проблема цифровизации органов прокуратуры Российской Федерации заключается в первую очередь в масштабности этой работы, связанной со значительностью территории государства, необходимостью больших финансовых затрат и иными обстоятельствами технического характера.

– пандемия Covid -2019 невольным образом сыграла роль катализатора цифровизации органов прокуратуры обоих государств, в первую очередь в вопросах активного использования дистанционного участия в судебных процессах и дистанционного приёма граждан.

– исходя из спектра задач, применяемые в обоих государствах информационно-аналитические системы имеют общее предназначение – упрощение и повышение информативности органов прокуратуры, различие состоит лишь в степени эффективности с точки зрения практических потребностей.

– предполагается, что дальнейшее развитие информационно-аналитических систем, используемых надзорными ведомствами России и Казахстана будет осуществляться в направлении большего использования систем искусственного интеллекта, автоматического поиска нарушений законности, расширение электронного документооборота что, соответственно, может повлечь повлечёт сокращение административно-технического персонала и усиление аналитической составляющей деятельности органов прокуратуры.

– в то же время, как нам представляется, полноценного замещения искусственным интеллектом оперативного состава органов прокуратуры не произойдёт, поскольку ряд функций, касающихся не только практического применения законов, но и связанных с ними вопросами поддержания государственного обвинения, проведения проверок, изучения материалов уголовных дел и т.д. не могут быть реализованы без применения тактического и стратегического мышления, внутреннего убеждения, чувства справедливости и ответственности свойственных лишь человеческому разуму.

– полагаем, что дальнейшие совместные исследования и разработки IT-специалистов в вопросах цифровизации органов прокуратуры Российской Федерации и Республики Казахстан, в том числе и в рамках имеющихся межгосударственных соглашений сыграют положительную роль в вопросах обмена опытом и взаимодействия двух государств членов Евразийского союза.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Статья: КожамкуловМ./ «Цифровизация: прозрачно и эффективно»/ URL: https://www.zakon.kz/4847473-cifrovizacija-prozrachno-i-jeffektivno.html;
2. Статья: информационный источник Sputnik Kazakhstan / URL:https://ru.sputniknews.kz/society/20171123/3837712/proekt-genprokuratury-rk-vyigral-na-mezhdunarodnom-konkurse-v-moskve.html;
3. Статья: Беляева И.М., Кусаинова А. К., Нургалиев Б. М./«Проблемы внедрения электронного формата уголовного расследования в Республике Казахстан»/ URL: https: /cyberleninka.ru/article/n/problemy-vnedreniya-elektronnogo-formata-ugolovnogo-rassledovaniya-v-respublike-kazahstan/viewer;
4. Статья: «В Казахстане оцифруют уголовные дела»/ URL: http://zerdebs.kz/kk/news/v-kazahstane-otsifruyut-ugolovnye-dela/;
5. Статья:Жандыбаев К./ «Цифровизация: инновационные проекты в Генпрокуратуре РК»/URL: https://strategy2050.kz/ru/news/52075/;
6. Статья: «Краткая информация об информационных системах Комитета»/URL:http://prokuror.gov.kz/rus/o-prokurature/deyatelnost-prokuratury / perechni-informacionnyh-sistem-obshchego-polzovaniya-reestrov;
7. Статья: Гулулев Д.В./ «Правовые и организационные основы использования прокурорами инфор-

мационных технологий при осуществлении основных видов деятельности прокуратуры»/ Вестник ТГУ, выпуск 8 (124), 2013;
8. Статья: «Чайка: концепцию цифровой трансформации внедрят в органах прокуратуры до 2025 года»/ URL: https://tass.ru/obschestvo/4622934;
9. Статья: «Прокуратура цифровизирует работу с информацией»/ URL: https://digital.ac.gov.ru/news/1161/;
10. Информатика: «Автоматизированные информационные системы органов прокуратуры Российской Федерации»/
URL:http://oplib.ru/informatika/view/203914_avtomatizirovannye_informacionnye_sistemy_federal_nyh_organov_nalogovoy_policii;
11. Статья: «Генпрокуратура запустит в августе комплекс «Надзор-WEB»»/URL: https://news.rambler.ru/other/42574119-genprokuratura-zapustit-v-avguste-kompleks-nadzor-web/;
12. Статья: «Информационные технологии в Генпрокуратуре РФ»/ URL:http://www.tadviser.ru/index.php/%D0%A1%D1%82%D0%B0%D1%82%D1%8C%D1%8F:%D0%98%D0%BD%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%86%D0%B8%D0%BE%D0%BD%D0%BD%D1%8B%D0%B5_%D1%82%D0%B5%D1%85%D0%BD%D0%BE%D0%BB%D0%BE%D0%B3%D0%B8%D0%B8_%D0%B2_%D0%93%D0%B5%D0%BD%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%BA%D1%83%D1%80%D0%B0%D1%82%D1%83%D1%80%D0%B5_%D0%A0%D0%A4

УДК 343.34

Муратханова Меруерт Бейсеновна
кандидат юридических наук, доцент,
кафедра уголовно-правовых дисциплин,
ЕНУ имени Л.Н. Гумилева
г. Нур -Султан, Казахстан
E-mail:m.muratkhanova@yandex.ru

СОВЕРШЕНСТВОВАНИЕ УГОЛОВНОГО ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВА ОБ ОТВЕТСТВЕННОСТИ ЗА ЗАВЕДОМО ЛОЖНОЕ СООБЩЕНИЕ ОБ АКТЕ ТЕРРОРИЗМА

Түйін. Автор мақалада терроризм актісі туралы көрінеу жалған хабарлағаны үшін қылмыстық жауаптылық туралы қылмыстық-құқықтық нормаларды жетілдіру мәселелерін зерттеген, сот-тергеу тәжірибесіне сүйене отырып ҚР ҚК 273-бабының әрекет етуін талдаған, сондай-ақ берілген мәселені шешудің заңды жолдарын ұсынған.

Түйін сөздер: терроризм, жалған хабарлама, қылмыстық заңнама, қылмыстық жауапкершілік.

Резюме. В статье автор исследует вопросы совершенствования уголовно-правовых норм об ответственности за заведомо ложное сообщение об акте терроризма, опираясь на судебно-следственную практику анализирует действие статьи 273 УК РК, а также предлагает законодательное решение данной проблемы.

Ключевые слова: терроризм, ложное сообщение, уголовное законодательство, уголовная ответственность.

Summary. In the article, the author investigates the issues of improving the criminal law on responsibility for knowingly false report on the act of terrorism, based on judicial and investigative practice, analyzes the effect of article 273 of the criminal code, and offers a legislative solution to this problem.

Keywords: terrorism, false reporting, criminal law, criminal liability.

Проблема заведомо ложного сообщения об акте терроризма является одной из актуальных проблем современного уголовного права, так как деяние выступает в качестве акта психологического воздействия преступника для достижения определенной цели посредством устрашения общества, должностных лиц и отдельных граждан. Значительное количество заведомо ложных сообщений о террористическом акте совершается лицами школьного возраста, вероятно, ввиду того, что правоохранительные органы не регулярно и не в полном объеме ведут предупредительную работу среди лиц указанной возрастной категории.

К числу негативных последствий совершения заведомо ложного сообщения о террористическом акте относятся нарушение и дезорганизация деятельности правоохранительных органов, службы спасения и скорой помощи, территориальных органов внутренних дел, комитета национальной безопасности, прокуратуры Республики Казахстан. Игнорирование компетентными органами информации о террористическом акте может привести к более тяжким последствиям. В частности, в случае реально заложенного взрывного устройства произошел бы взрыв, в результате которого погибли бы люди, нарушилась бы инфраструктура населенного пункта, поэтому на проверку таких сигналов правоохранительными органами затрачивается много времени и усилий. Именно поэтому в ст. 273, расположенной в гл. 10 «Уголовные правонарушения против общественной безопасности и общественного порядка» УК РК 2014 г., предусматривается уголовная ответственность за заведомо ложное сообщение об акте терроризма. Несмотря на криминализацию деяний, сопряженных с заведомо ложным сообщением об акте терроризма, система составообразующих этого преступления до настоящего времени остается дискуссионной и не имеет надлежащего закрепления на законодательном уровне.

Актуальность данной темы вызвана тем, что в последние годы в стране участились случаи ложных сообщений о готовящихся взрывах, заложенных взрывных устройствах в местах большого скопления людей, в государственных и муниципальных учреждениях и организациях.

Именно в этой связи зарубежное уголовное законодательство, в отличие от отечественного, предусматривает более суровое наказание за заведомо ложное сообщение об акте терроризма. Например, уголовным законом Азербайджана за данное преступление предусмотрено лишение свободы на срок до семи лет. Очевидным в настоящее время является и то, что для казахстанского государства особенно важна разработка эффективных мер по предупреждению

заведомо ложного сообщения об акте терроризма. Исследование нормативных правовых основ противодействия преступлениям, предусмотренным ст. 273 УК РК, доктринальных источников, посвященных этой проблематике, практике применения ст. 273 УК РК, свидетельствует о несовершенстве уголовной политики в отношении заведомо ложного сообщения об акте терроризма.

Учитывая вышеизложенное, проблема уголовной ответственности за заведомо ложное сообщение об акте терроризма является актуальной, требует дальнейшего обсуждения и изучения.

По юридической конструкции состав преступления, предусмотренного ст. 273 УК РК, относится к так называемым формальным, и данное преступление является оконченным после доведения до соответствующего адресата заведомо ложной информации о готовящемся террористическом акте. Общественная опасность заведомо ложного сообщения о теракте заключается, прежде всего, в нарушении нормального ритма жизни, создании экстремальной ситуации, отвлечении значительных сил и средств органов МВД, КНБ, администраций различных учреждений от основной деятельности на проверку сообщения и принятия мер предупредительного характера для спасения людей. Последствия, наступившие в результате такого ложного сообщения, на квалификацию рассматриваемого деяния не влияют.

В 69% изученных уголовных дел совершение рассматриваемого преступления не повлекло за собой каких-либо существенных последствий. Данное обстоятельство обусловлено во многом тем, что состав преступления является формальным, и общественно опасные последствия устанавливаются не в каждом случае, как не влияющие на квалификацию содеянного. Более того, ни в теории, ни в практике уголовного права не выработаны унифицированные подходы по определению ущерба, причиненного данным преступлением, что приводит зачастую к тому, что указанные обстоятельства вообще не устанавливаются. В качестве примера, когда совершение преступления не повлекло за собой существенных последствий, можно привести следующий.

В. со своего сотового телефона сообщил оператору службы «102» заведомо ложное сообщение об акте терроризма, а именно, что он готовится взорвать магазин ЗАО «К..» при помощи имеющегося при нем динамита. В связи с этим дежурной частью были приняты необходимые меры по проверке данного сообщения. В результате был осуществлен выезд следственно-оперативной группы. В ходе осмотра помещений магазина каких-либо взрывных устройств и взрывчатых веществ обнаружено не было. Таким образом, В. своими действиями дезорганизовал деятельность магазина, органов правопорядка, отвлек силы и средства МВД на проверку ложного сообщения о готовящемся взрыве и причинил МВД материальный ущерб на сумму 20767 тенге.

Все это свидетельствует о необходимости дифференциации уголовной ответственности за совершение заведомо ложного сообщения о теракте, зависимости от наступивших общественно опасных последствий в результате совершения такого преступления. По данному вопросу в теории представлены определенные точки зрения. Так, М.А. Караджаев предлагает ст. 273 УК РК дополнить ч. 2 в следующей редакции: «Заведомо ложное сообщение о готовящемся взрыве, поджоге или иных действиях, создающих опасность гибели людей, повлекшее нарушение функционирования организаций здравоохранения и объектов энергоснабжения – наказывается...» [*Караджаев М.А.. 2015,* 43с]. По мнению автора, М.А. Караджаев слишком узко описал последствия данного преступления, за совершение которого следует ужесточить уголовную ответственность. С нашей точки зрения, в рассматриваемом контексте следует использовать словосочетание «тяжкие последствия», как наиболее полно и верно характеризующие описанные выше последствия заведомо ложного сообщения об акте терроризма. Указанное словосочетание используется законодателем в ч. 3 ст. 285 УК РК («Злоупотребление должностными полномочиями») и в п. «в» ч. 3 ст. 286 УК РК («Превышение должностных полномочий») в качестве квалифицирующего признака данных составов преступлений. Согласно разъяснениям Верховного Суда РК под «тяжкими последствиями» понимаются последствия в виде причинения значительного материального ущерба, причинения смерти по неосторожности, самоубийства или покушения на самоубийство потерпевшего и т.п.; крупных аварий и длительной остановки транспорта или производственного процесса, иного нарушения деятельности организации.

Таким образом, автором сделан вывод, согласно которому в целях дифференциации уголовной ответственности необходимо дополнить ч. 2 ст. 273 УК РК таким квалифицирующим признаком, как причинение «тяжких последствий», под которыми следует понимать причинение значительного материального ущерба, причинение смерти по неосторожности и т.п.; последствия в виде крупных аварий и длительной остановки транспорта или производственного процесса, иного нарушения деятельности организации.

Анализ судебно-следственной практики показал, что в 73% случаев предусмотренное ст. 273 УК РК преступление совершается лицом единолично, а соответственно, в 27% случаев

рассматриваемое преступление совершается группой лиц по предварительному сговору Так, Р. и И., будучи в состоянии алкогольного опьянения, находились в квартире И, где распивали спиртные напитки совместно с ранее знакомым М. В это время у Р. и И. из хулиганских побуждений возник совместный преступный умысел, направленный на заведомо ложное сообщение о готовящемся взрыве. Реализуя задуманное, Р. произвела звонок на абонентский номер «02» службы и сообщила заведомо ложные сведения о заложенной бомбе в подвале жилого дома № 1, после чего, продолжая свои преступные действия, с находящегося в комнате квартиры N телефона произвела второй звонок на абонентский номер «02» службы и сообщила заведомо ложные сведения о готовящемся взрыве в подвале жилого дома № 2. После этого И., реализуя преступный умысел, взяла у Р. трубку находящегося в комнате квартиры телефонного аппарата и сообщила диспетчеру службы заведомо ложные сведения о готовящемся взрыве в подвале жилого дома № 3.

В доктрине ранее высказывались мнения о необходимости закрепления в ст. 273 УК РК такого квалифицирующего признака, как совершение преступления группой лиц по предварительному сговору [*Коновалова А.Б.. 2008,* с.81]. В соответствии с ч. 2 ст. 35 УК РК преступление признается совершенным группой лиц по предварительному сговору, если в нем участвовали лица, заранее договорившиеся о совместном совершении преступления. Обычно сговор касается места, времени и способа совершения преступления. Эта форма соучастия может сочетаться как с соисполнительством, так и соучастием в тесном смысле, т.е. с разделением ролей, однако в последнем случае должно быть не менее двух соисполнителей. Очевидно, что преступление, совершенное в соучастии, имеет большую общественную опасность, чем преступление, совершенное одним лицом. Такая форма соучастия повышает опасность совершенного преступления и учитывается законодателем в качестве отягчающего (квалифицирующего) обстоятельства.

Таким образом, учитывая повышенную общественную опасность совершения заведомо ложного сообщения о теракте группой лиц по предварительному сговору, а также значительную распространенность этого преступления (криминологическая обусловленность), в целях дифференциации уголовной ответственности и усиления борьбы с групповой преступной деятельностью, представляется целесообразным дополнить ч. 2 ст. 273 УК РК таким квалифицирующим признаком, как «совершение преступления группой лиц по предварительному сговору».

Изучение судебной практики показало, что виновным лицам, совершающим заведомо ложное сообщение об акте терроризма, в подавляющем большинстве случаев назначается наказание, не связанное с изоляцией от общества. В большинстве случаев лжетеррористы приговариваются не к реальному лишению свободы, а к условному (только 48 лиц из 232 были осуждены к реальному лишению свободы, причем на срок менее одного года). На основании этого можно сделать вывод, что применение наказаний более мягких, чем лишение свободы, способствует повторному совершению данного преступления.

Так, можно привести следующий пример, когда виновному лицу было назначено лишение свободы условно.

М., находясь в состоянии алкогольного опьянения по месту своего проживания, с установленного в квартире стационарного телефона, умышленно, не обладая какой-либо информацией о готовящемся акте терроризма, позвонил по телефонному номеру экстренной службы – милиции «02» и сделал помощнику оперативного дежурного по службе «02» дежурной части УВД по г. Астана заведомо ложное сообщение о готовящемся взрыве, сообщив, что взорвут плотину, при этом не уточнив, какую именно. В результате проверки данной информации сотрудниками УВД по Акмолинской области был произведен осмотр гидроузла (плотины), но никаких взрывных устройств на территории данной плотины обнаружено не было. В дальнейшем М. свою вину в совершении преступления полностью признал, в связи с чем уголовное дело в отношении него было рассмотрено в особом порядке принятия судебного решения, в результате чего 5 апреля 2016 г. суд г. Пензы назначил ему по ст. 273 УРК наказание в виде 1 года лишения свободы. В соответствии со ст. 73 УК РК наказание постановлено считать условным с испытательным сроком 1 год.

По нашему мнению, наказание, предусмотренное санкцией ст. 273 УК РК, не адекватно общественной опасности данного преступления. «По словам представителей Министерства внутренних дел РК, «телефонные террористы» не только наносят экономический и моральный вред, но и могут стать причиной человеческих жертв. Один час работы сапера на объекте стоит около 150000 тенге, а один час работы сотрудников правоохранительных органов по проверке ложного сообщения о теракте обойдется, как минимум, в 15000 тенге. Ежегодный ущерб государству от «телефонных террористов» превышает 100 млн. тенге.

По мнению отечественного законодателя, заведомо ложное сообщение о теракте следует относить к преступлениям небольшой тяжести, несмотря на то, что данное преступление нарушает нормальную деятельность правоохранительных органов, МЧС и других служб, обес-

печивающих безопасность государства, а также причиняет материальные затраты, связанные с проверкой сообщения о преступлении. В свою очередь, сообщение о заведомо ложном акте терроризма на заводе, фабрике наносит также материальные затраты, связанные с упущенной выгодой. Единственными критериями изменения общественной опасности преступления являются характер и степень общественной опасности. Это обосновывается тем, что именно общественная опасность отражает социальную сущность преступления. Свое консолидированное выражение характер и степень общественной опасности получают в тяжести преступления, т.е. в его общественной опасности. Таким образом, на основании всего вышеизложенного, в целях перевода ст. 273 УК РК из категории преступлений небольшой тяжести в категорию преступлений средней тяжести, представляется необходимым изменить санкцию ст. 273 УК РК в сторону ее ужесточения.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Караджаев М.А. К вопросу об уголовно-правовых и криминологических аспектах исследования проблем заведомо ложного сообщения об акте терроризма // Теория и практика общественного развития. -2015. -№ 3. -С. 43.
2. Коновалова А.Б. Террористический акт в форме угрозы и заведомо ложное сообщение об акте терроризма как проявление информационного терроризирования. Киров, 2008. -210 с.

REFERENCES:

1. KaradjaevM.A.. K voprosy ob ugolovno-pravovyh I kriminologicheskih aspektah issledovaniya problem zavedomo lozhnogo soobshenia ob akte terrorizma [On the issue of criminal law and criminological aspects of the study of the problems of deliberately false reports of an act of terrorism]//Teoria i practica obsshestvennogo razvitiya. -2015. -№ 3. -P. 4.
2. Konovalova A.B. Terroristicheski act v forme ugrozi i zavedomo lozhnoe soobshenie ob acte terrorizma kak proyavlenie informacionnogo terrorizma [A terrorist act in the form of a threat and a deliberately false report of an act of terrorism as a manifestation of information terrorism] Kirov, 2008.-210 p.

ӘОЖ 343.9.02

Паридинова Айгүл Есіркепқызы
заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы,
Құқықтану кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,

Алимбаева Ақтолқын Алмасхановна
аға оқытушысы,
Құқықтану кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҚЫЛМЫСТЫЛЫҚТЫ АЛДЫН АЛУ

Аннотация. Мақалада экономикалық қылмыстардың алдын алудың қазіргі заманғы теориясының негізгі ережелерін негіздеу; экономикалық қылмыстардың алдын алу бойынша іс-әрекеттің жағдайына әсер ететін экономика саласындағы қылмысты жоятын негізгі факторларды анықтау; құқық қорғау органдарының экономикалық қылмыстарды алдын алудың теориялық және құқықтық негіздерін негіздеу; құқық қорғау органдарының экономикалық қылмыстарды алдын алу ұғымын, қағидаттарын, мақсаттары мен құралдарын қалыптастыру; экономика саласындағы құқық қорғау органдарының алдын алу қызметінің құрылымы мен мазмұнын белгілеу; экономикалық қылмыстардың алдын алудың тиімділігін арттырудың негізгі бағыттарын айқындау мәселелері негізделген.

Кілт сөздер: экономика, экономикалық қылмыстар, әлеуметтік-экономикалық мәселелер, саяси мәселелер, алдын алу, мемлекеттік басқару жүйелері, заңнамалық база, елдің экономикалық қауіпсіздігі.

Аннотация. В статье дается обоснование основных положений современной теории предупреждения экономических; выявление основных факторов, детерминирующих преступность в сфере экономики, влияющих на состояние деятельности по предупреждению экономических преступлений; обоснование теоретических и правовых основ предупреждения экономических преступлений правоохранительными органами; формулирование понятия, принципов, цели и средств предупреждения экономических преступлений правоохранительными органами; установление структуры и содержания профилактической деятельности правоохранительных органов в сфере экономики; определение основных направлений повышения эффективности предупреждения экономических преступлений.

Ключевые слова: экономика, экономические преступления, социально-экономические проблемы, политические проблемы, предупреждение, системы государственного управления, законодательная база, экономическая безопасности страны.

Annotation. The article provides justification for the main provisions of the modern theory of economic prevention; identification of the main factors that determine crime in the economy, affecting the state of economic crime prevention; justification of the theoretical and legal bases for the prevention of economic crimes by law enforcement agencies; formulation of the concept, principles, goals and means of preventing economic crimes by law enforcement agencies; establishing the structure and content of preventive activities of law enforcement agencies in the field of economy; determining the main directions for improving the effectiveness of preventing economic crimes.

Keywords: economy, economic crimes, socio-economic problems, political problems, prevention, public administration systems, legislative framework, economic security of the country.

Қазіргі уақытта экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар жасаудың жаңа тәсілдерін дамыту процестері, сондай-ақ зерттелетін салада құқыққа қарсы әрекеттердің принципті жаңа түрлерінің пайда болуы байқалады, бұл басқару процестерін заңнамалық реттеудегі кемшіліктердің, уәкілетті тұлғалардың қаржы ресурстарын пайдалануының, экономикалық процестерге тиімді мемлекеттік бақылаудың болмауының куәсі болып табылады.

Қалыптасқан ұйымдық-экономикалық, өндірістік байланыстар мен құрылымдардың ыдырауы, елдің қаржы жүйесінің жұмыс істеуінің кемшіліктері салдарынан қалыптасқан экономикалық тұрақсыздық жағдайында қалыптасатын әлеуметтік-экономикалық себептер Қазақстан Республикасындағы экономикалық қатынастарға қатысушылардың криминогендік мінез-құлығының негізі болып табылады.

Экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимыл шаралары жүйесінде ескертудің жалпы әлеуметтік және арнайы-криминологиялық шаралары ерекше орын алады. Ескертудің жалпы әлеуметтік шаралары, ең алдымен, мемлекеттің қылмыстық шы-

ғындардан бос, "көлеңкелі" экономиканы дамыту мүмкіндігін тарылтатын экономикалық саясатты жүргізуінен тұрады.

Бұл шаралар "көлеңкелі" экономиканың бар болуын және онымен байланысты қылмысты туындататын маңызды экономикалық проблемаларды шешуге бағытталған.

Қоғамның әлеуметтік-экономикалық дамуына және жалпы қылмыстың алдын алуға бағытталған жалпы әлеуметтік шаралар оның ұйымдасқан бөлігін еңсерудің құралы болып табылады.

Осылайша, экономикалық қызмет саласындағы қылмыстардың алдын алуда басты рөл қоғамдағы жүйелі дағдарысты жою жөніндегі, бірінші кезекте экономика және әлеуметтік өмір салаларындағы қатынастардың тұрақтылығын белгілеу жөніндегі, орын алған қайшылықтарды шешу, өнеркәсіп, сондай-ақ ауыл шаруашылығы өндірісінің өсуін қамтамасыз ету, бәсекелестіктің өсуі, экономиканы монополиясыздандыру, нарықты және жеке меншікті дамыту, халықтың неғұрлым осал топтарын әлеуметтік қорғау, оң заңнаманы жетілдіру жөніндегі жалпы республикалық іс-шараларға жатады.

Сонымен қатар профилактикалық қызметтің виктимологиялық аспектісі де маңызды рөл атқарады. Бұл жағдайда халықтың бір бөлігі мәмілелер мен басқа да шаруашылық операцияларды жасау ережелері мен рәсімдері туралы хабардарлықтың төмен деңгейіне байланысты жиі алдау құрбандарына айналады. Алайда, өкінішке орай, қылмыстың алдын алу ретінде қылмыс құрбанына жүгіну әлі де кеңінен қолданылмай отыр.

Бұл жағдайда экономикалық қылмыстардың алдын алудың арнайы-криминологиялық шаралары ерекше орын алады.

Экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимыл субъектілері:

– өз құзыреті шегінде тікелей және оларға ведомстволық бағыныста құрылымдар арқылы әрекет ететін мемлекеттік билік және жергілікті өзін-өзі басқару органдары;

– мемлекеттік бақылау органдары;

– тәуелсіз ведомстводан тыс қаржылық бақылау органдары;

– құқық қорғау органдары;

– қоғамдық бірлестіктер, сондай-ақ экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың түрлі түрлерінің алдын алу жөніндегі қызметті мақсатты жүзеге асыратын өзге де ұйымдар мен азаматтар.

Арнайы-криминологиялық шаралар құқық қорғау органдарының экономикалық қылмыстың дамуына әсер ететін криминогендік факторларды анықтауға, жоюға, сондай-ақ бейтараптандыруға бағытталған тікелей жұмысты жүзеге асыруынан тұрады. Қылмыстың осы түріне қарсы іс-қимылдың табыстылығы репрессивті, "күштік" шараларды іске асырумен ұштастыра отырып, жалпы әлеуметтік шараларды табысты өткізуге байланысты екенін атап өту қажет [Бисенғали Л., Джансараева Р.Е., 2017, 123 б.].

Құқық қорғау органдарының экономикалық қылмысқа арнайы-криминологиялық қарсы іс-қимылы көбінесе экономикалық қызмет саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың жедел-іздестіру қызметі процесінде жалпы алдын алу және тікелей алдын алу шараларын іске асыру жолымен жүзеге асырылады.

Сондай-ақ, құқық қорғау органдарының ұйымдасқан экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимылға қылмыстық құрылымдарды жою, олардың қатысушыларын қылмыстық жауапкершілікке тарту жөніндегі тиімді жұмысты ұйымдастыру жолымен қол жеткізілетінін атап өту қажет.

Бұл ретте мынадай шаралар іске асырылады:

– ұйымдасқан қылмыстық құрылымдарды және олардың мүшелерін анықтау және жедел есепке қою;

– ұйымдасқан қылмыстық құрылымдардың қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауын қиындататын немесе жоққа шығаратын жағдайлар жасау;

– дайындау және даярлау кезеңінде қылмыстардың алдын алу;

– ұйымдасқан топтар жасаған қылмыстық құқық бұзушылықтардың жолын кесу;

– ұйымдасқан топтардың көшбасшыларына олардың басқа қатысушыларға әсер ету дәрежесін төмендету және қылмыстық құрылымның орнықтылық белгісін жою мақсатында мақсатты ықпал ету;

– құқық қорғау органдары қызметкерлерінің ұзақ мерзімді негізде арнайы құрылған және әрекет ететін топтарымен ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрестің кешенді бағдарламаларын іске асыру.

Құқық қорғау органдарының ұйымдасқан қылмыстық құрылымдармен тікелей күресумен бір мезгілде шаруашылық, кәсіпкерлік, қаржы, сауда қызметі туралы заңнаманың бұзылу фактілеріне тексеру жүргізуді, прокуратураны жалпы қадағалауды қамтамасыз ету қажет.

Бұл қызмет жүйелі және тұрақты негізде, сондай-ақ сыбайлас жемқорлық фактілерін, ұйымдасқан топтар мен қоғамдастықтардың қылмыстық қызметін, контрабанда фактілерін анықтау және жолын кесу бойынша ауқымды мақсатты операциялар жүргізу жолымен жүзеге асырылуы тиіс.

Ұйымдасқан экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимыл сондай-ақ Қазақстан Республикасы құқық қорғау органдарының шет елдердің арнайы қызметтерімен ынтымақтастығы процесінде, оның ішінде құқықтық өзара көмек көрсету, халықаралық қылмыстық қоғамдастықтарға қарсы бірлескен іс-шаралар өткізу, ақпарат алмасу жолымен жүзеге асырылады.

Қылмысқа қарсы іс-қимылдың арнайы-криминологиялық деңгейі қылмыстың себептерін немесе нақты қылмыстық көріністерді жоюға тікелей бағытталған шаралар жиынтығымен анықталады. Олар жалпы әлеуметтік шаралар сияқты ауқымды емес, кейбір жағдайларда олар едәуір мөлшерге

ие болып, экономикалық қызметтің нақты салаларына қолданылуы мүмкін.

Экономикалық қылмысқа криминологиялық қарсы іс-қимыл арнайы криминологиялық деңгейде экономикалық қызмет саласында қылмыстық құқық бұзушылықтар жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды, яғни адамның «қылмысқа дайындық» деп аталатын қоғамға қарсы ұстанымын қалыптастыратын, сондай-ақ криминалдық жағдайды жасайтын не оны құруға ықпал ететін мән-жайларды жоюға тікелей бағытталған іс-шараларды қамтиды.

Экономикалық қылмыстарды ескертудегі экономикалық тергеу қызметінің ерекше рөлі бірқатар факторларға негізделген.

Біріншіден, аталған орган жедел-іздестіру қызметін, анықтау мен тергеуді, есірткінің заңсыз айналымына және экономикалық қылмыстың ұйымдасқан сипатын қалыптастыратын және, әдетте оған ілесе жүретін басқа да теріс құбылыстарға қарсы күресті жүзеге асырады. Мұндай жан-жақты қызмет экономикалық қылмысқа қарсы күрес мақсаттарына неғұрлым сай келеді, өйткені өмірлік маңызды қоғамдық қатынастардың кең ауқымын қамтиды.

Екіншіден, аталған мемлекеттік орган қажетті кадрлық және ұйымдастырушылық-техникалық мүмкіндіктерге ие. Ақырында, осы орган экономикалық (әсіресе ұйымдасқан) қылмыстың жай-күйін зерделейді және талдайды, криминогендік жағдайдың даму болжамын жасайды, сондай-ақ экономикалық қызмет саласындағы қылмысқа қарсы іс-қимылға қатысты ұсыныстарды әзірлейді және жоғары тұрған органдарға енгізеді.

Осылайша, қалыптасқан немесе күтілетін криминогендік жағдайды бағалау негізінде ескерту қызметінің басым бағыттарын белгілеу туралы

ұсыныстар әзірленеді және енгізіледі. Сондай-ақ экономикалық тергеу қызметі профилактикалық қызметті жандандыруға бағытталған бағдарламаларды, кешенді жоспарларды, нысаналы операцияларды әзірлеу мен орындауды ұйымдастырумен айналысады, сондай-ақ оның құзыретіне жататын ауыр қылмыстардың алдын алу және жолын кесу жөніндегі операцияларды жүргізуге тартылатын басқа қызметтердің қызметін үйлестіруді жүзеге асырады.

Экономикалық қылмыстардың алдын алу шаралары арнайы-криминологиялық іс-шаралар деңгейінде өзара байланысты бірқатар бағыттар бойынша, оның ішінде: қылмыстардың нақты түрлеріне және қылмыстық мінез-құлықтың түрлеріне; адам қалыптасатын және оның мінез-құлқын азайтатын жағдайлар пайда болатын әлеуметтік өмір салаларына; ерекше көрсеткіштермен сипатталатын әлеуметтік топтарға; ерекше криминогендік факторлар тән экономика салалары мен шаруашылық қызмет салаларына; аумақтық аймақтарға қатысты әзірленеді және жүзеге асырылады.

Қылмыстың арнайы – криминологиялық алдын алудың жоғарыда көрсетілген бағыттардың әрқайсысында қолданылатын шаралардың мазмұны мен сипаты шешілетін міндеттермен айқындалады.

Арнайы-криминологиялық шаралардың мазмұны қаралатын қылмыс түрлерін жасаудың мән-жайларын егжей-тегжейлі зерделеу негізінде қалыптастырылады.

Алдын алу шараларының тиімділігі көп жағдайда қаралып отырған қылмыстық құқық бұзушылықтар тобының нақты жай-күйі мен таралу дәрежесі туралы дұрыс түсінікке, сондай-ақ олардың латенттік деңгейіне байланысты.

Жасалатын экономикалық қылмыстардың алдын алудың арнайы-криминологиялық шаралары (ерте және тікелей) мынадай қағидаттарға негізделеді:

– қылмыстың қажеттілігі мен жеткіліктілігі, себептері мен жағдайларының сипаты талаптары негізінде жүзеге асырылатын арнайы-криминологиялық шараларды таңдау;

– алдын алу шаралары заңмен реттелген, ол олардың тиімділігін

қамтамасыз етеді және олардың іс-әрекеті саласындағы тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделеріне кепілдік береді;

– арнайы-криминологиялық шаралар жалпы әлеуметтік мәселелерге негізделеді, мемлекет институттарын дамытудың алдын алу әлеуетін пайдаланады;

– мұндай шаралар негізді болып табылады, яғни: қылмыс жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды анықтау мен бағалаудың толықтығы мен дұрыстығы; қойылған міндетті қолданудың мазмұны, қарқындылығы мен ұзақтығы жөніндегі шаралардың сәйкестігі; оларды қолданудың нақты қажеттілігінің болуымен айқындалады;

– олар нақты, әр түрлі қылмыс түрлеріне және қылмыстық мінез-құлық түрлеріне және экономикалық қызметтің әр түрлі салаларына ерекше криминогендік факторлардың болуын ескере отырып, барынша бейімделген болып табылады;

– орындаушылықпен, әлеуметтік-экономикалық мақсаттылықпен, жүйелілікпен, кешенділікпен, өзара байланыстылықпен сипатталады.

Экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимыл әр түрлі құқық қорғау, бақылаушы органдар мен азаматтар бірлескен шараларды кешенді қолданған жағдайда ғана тиімді болуы мүмкін.

Олай болса, А.С. Хачатрян, мысалы, тұтынушылардың өмірі мен денсаулығы қауіпсіздігінің талаптарына жауап бермейтін тауарлар мен өнімдердің өндірісіне бақылауды күшейту қажеттілігі туралы көрсетеді: «қауіпсіздік талаптарына жауап бермейтін тауарлар мен өнімдердің өндірілуіне, сақталуына, тасымалдануына не өткізілуіне, жұмыстардың орындалуына немесе қызметтер көрсетуіне қарсы күрес қылмыстық-құқықтық және жалпы әлеуметтік құралдардан басқа, олардың алдын алудың кемінде маңызды арнайы криминологиялық шараларын пайдалануды көздейді [Хачатрян Л.С., 2009, 22 б.].

Экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимыл жүйесінде алдын алу шаралары маңызды рөл атқарады, оларды былайша жіктеуге болады:

1) ерте алдын алу:

– криминогендік жағдайды, оны тудыратын факторларды талдау, криминогендік жағдайды болжау;

– экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтармен күрес бойынша оң жұмыс тәжірибесін жинақтау және тарату;

– құқық қорғау органдарының қызметкерлерін экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың жекелеген түрлерін анықтау және құжаттау тактикасына оқыту;

– экономикалық қатынастарды құқықтық қорғау бойынша құқық қорғау органдарының қызметін ақпараттық-насихаттық қамтамасыз ету;

– жүргізілген операциялар мен іс-шаралардың нәтижелерін, экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың неғұрлым тән түрлерін бұқаралық ақпарат құралдарында үнемі жариялау;

2) тікелей алдын алу;

3) пенитенциарлық алдын алу:

– осы қылмыстық құқық бұзушылықтарды жасауға ықпал ететін себептер, жағдайлар мен мән-жайлар кешенін анықтау;

– тиісті органдарға, кәсіпорындарға, мекемелерге, ұйымдарға экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың нақты түрлерін жасауға ықпал ететін себептерді, жағдайлар мен мән-жайларды жою жөнінде шаралар қабылдау туралы ұсыныс, хабарлама (соның ішінде жалпыланған) енгізу;

– кәсіпорындардың, ұйымдар мен мекемелердің лауазымды адамдары қылмыс жасауға немесе заңның басқа да бұзылуына ықпал ететін факторларды жою туралы ұсыныстарды орындамаған жағдайда, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес шаралар қолдану үшін прокуратура органдарына ақпарат жіберу;

– осындай қылмыстық іс-әрекеттің ұйымдастырушылары мен қатысушыларына жеке алдын алу;

– қылмыстық қол сұғушылықтан зардап шекендердің арасында алдын алу қызметін жүзеге асыру (виктимологиялық алдын алу). Құқық қорғау органдарының нақты қылмыстық істерді тергеу кезінде жүзеге асырылатын, оларды жасауға ықпал ететін факторларды анықтау және жою жөніндегі қызметі қылмыс деңгейін азайтуға бағытталған профилактикалық қызметтің бір бөлігі болып табылатынын атап өту қажет.

Осылайша, экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтардың арнайы алдын алу осындай құқыққа қарсы әрекеттерді жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жоюға бағытталған іс-шаралардың тиімділігін арттыру жөніндегі шараларды әзірлеуге бағытталуы тиіс.

Сондай-ақ экономикалық қылмысқа қарсы іс-қимыл жоспарында өнеркәсіп объектілерін кең көлемде техникалық қайта жарақтандыру жөніндегі іс-шаралар өзекті мәнге ие.

Арнайы-криминологиялық шаралар экономикалық теріс пайдалану өрісін тікелей немесе жанама түрде тарылтады, қиындатады, ал кейде қауіпті емес шаруашылық құқық бұзушылықтардың қылмыстық жазаланатын іс-әрекеттерге ұласуы мүмкін емес.

Экономикалық қылмыстық құқық бұзушылықтар профилактикасының субъектілері кәсіпорындардың, акционерлік қоғамдардың, серіктестіктердің

басшылары, сондай-ақ өзге де лауазымды адамдары, олардың еңбек ұжымдары, шаруашылық басқару органдары, аудиторлық және ішкі шаруашылық бақылау өкілдері болып табылады.

Сонымен, экономика саласындағы қылмыстардың алдын алу қарсы іс-қимыл жүйесінің бір бөлігі ретінде басқарудың ажырамас бөлігі болып табылады және құқық бұзушының жеке басын түзетуге және қылмыс жасауға себепші болатын мән-жайлардың әрекетін бейтараптандыруға немесе төмендетуге бағытталған экономикалық, ұйымдық-техникалық, өндірістік, құқықтық, тәрбиелік шаралар жүйесін қамтиды.

Экономикалық қылмыстың алдын алу шаралары жүйесінде негізгі рөл жалпы әлеуметтік деңгейдегі шаралар жүйесіне жататынын атап өту қажет: экономиканы тұрақтандыру, өнеркәсіптің өсуі, халықты жұмыспен қамту мәселесін шешу, экономикалық тиімділік пен әлеуметтік әділеттілік теңгерімін белгілеу, халықтың адамгершілік ұстанымдарын жаңғырту және нығайту [Мухамеджанов Э., 2011, 31 б.].

Экономиканы тұрақтандырмай және оның тиімділігін арттырмай, жұмыссыздық деңгейін төмендетпей және жұмыссыздар санын азайтпай, халықтың белгілі бір топтарын әлеуметтік қорғауды күшейтпей, қоғамдағы адамгершілік жағдайды жақсарту іс жүзінде мүмкін емес.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Бисенғали Л., Джансараева Р.Е. К вопросу о предупреждении экономической преступности // Наука и жизнь Казахстана. Қазақстанның ғылымы мен өмірі. – № 5 (49) 2017. – Астана, 2017. – С.122-125.

2 Хачатрян Л.С. Предупреждение преступлений против здоровья населения, связанных с реализацией товаров, не отвечающих требованиям безопасности, на предприятиях общественного питания: автореф. дис.... канд. юрид. паук. – М., 2009. – 34 с.

3 Мухамеджанов Э. К вопросу об уголовной ответственности юридических лиц по УК РК // Юрист. – №5. – 2011. – С.30-33.

УДК 349.222

Рахимова Асем Мергалымовна
докторант 3 курса, специальность 6D030100 – юриспруденция,
Казахский гуманитарно – юридический инновационный университет,
г. Семей, Казахстан
E-mail: asem_semey2008@mail.ru

КОЛЛЕКТИВНЫЙ ТРУДОВОЙ ДОГОВОР: МЕХАНИЗМ И РЕАЛИЗАЦИЯ В ТРУДОВЫХ СПОРАХ (анализ опыта зарубежных стран)

Аннотация. Мақалада ұжымдық шарттың заманауи жағдайларда еңбек дауларын шешу ретінде қолданылуына талдау жасалады. Әлемдік тәжірибе көрсетіп отырғандай, кәсіподақтар, жұмыс берушілер мен жұмысшылар қатысатын ұжымдық шартты жасасу және оның негізгі заңнамалық қолданылуы, мемлекеттің (уәкілетті органның) бақылауды негізгі жүзеге асыруы халықтың әлеуметтік және еңбек қорғалуын жоғарылатуға әкеледі. Осы мақалада жүргізілген талдау негізінде барлық ұйымдарда (кәсіпорындарда және т.б. меншіктің барлық нысандарында) ұжымдық шарт жасасу керек деп қорытынды жасауға болады. Ұжымдық келіссөздердің заманауи мәселелерін зерттеу негізінде автормен еңбек құқығы және әлеуметтік серіктестік саласында бірқатар ұсыныстар ұсынылады. Атап айтқанда, әлеуметтік серіктестіктің моделін құрастырып, оны Қазақстанда қолдану. Сонымен қатар, әлемдік тәжірибеде жетілмеген ұжымдық – шарттық реттеу аспектілерін Қазақстандағы еңбек қатынастары саласында қолдану да ұсынылады.

Түйінді сөздер: ұжымдық шарт, еңбек даулары, еңбек ұжымы, еңбек қатынастары, кәсіподақ, жұмыс беруші, қызметкер.

Аннотация. В статье приводится анализ применения коллективного договора, как решение трудовых споров в современных условиях. Мировой опыт свидетельствует тому, что заключение и главное его законодательное применение коллективного договора, при заключении которого принимают участие профсоюзы, работодатель и работники, главное осуществление контроля со стороны государства (уполномоченного органа) приведет к повышению социально – трудовой защищенности населения. На основе анализа, проведенного в данной статье можно сделать вывод о необходимости заключения коллективного договора во всех организациях (предприятиях и т.п., всех форм собственности). На базе исследования современных проблем заключения коллективного договора автором предложно ряд рекомендаций в области трудового права и социального партнерства. А именно предложено формирование модели социального партнерства для применения ее в Казахстане. Так же предложено ряд аспектов коллективно -договорного регулирования трудовых отношений в Казахстане с позиции наработанной в мировой практике механизмов его оптимального осуществления.

Ключевые слова: коллективный договор, трудовые споры, трудовой коллектив, трудовые отношения, профсоюз, работодатель, работник.

Annotation. The article analyzes the application of the collective agreement as a solution to labor disputes in modern conditions. World experience shows that the conclusion and main legislative application of a collective agreement, in which trade unions, employers and employees participate, and the main control exercised by the state (the authorized body) will lead to an increase in social and labor protection of the population. Based on the analysis conducted in this article, we can conclude that it is necessary to conclude a collective agreement in all organizations (enterprises, etc., all forms of ownership). Based on the research of modern problems of concluding a collective agreement, the author offers a number of recommendations in the field of labor law and social partnership. Namely, the formation of a model for its application in Kazakhstan is proposed. A number of aspects of collective and contractual regulation of labor relations in Kazakhstan are also proposed from the point of view of the mechanisms of its optimal implementation that have been developed in the world practice.

Keywords: collective agreement, labor disputes, labor collective, labor relations, trade Union, employer, employee

Опыт западных стран свидетельствует – законодательное обеспечение трудовых отношений представляет собой крайне сложную задачу. Потребовались занявшие десятилетия изменения в материальном производстве и социальной структуре общества, в отношениях между наемным трудом и капиталом, а также содействие государства, прежде чем сложилась законода-

тельно регулируемая коллективно-договорная практика. Именно благодаря этим переменам стало возможным осуществить переход от традиционной конфронтации в трудовых отношениях к сотрудничеству. Речь идет в первую очередь о взаимодействии сильных контрагентов в системе производства – профсоюзов и ассоциированных нанимателей при посредничестве государства.

Коллективные договоры, заключенные между профсоюзами и предпринимателями, не только определяют условия труда и найма работников, но и решают ключевые вопросы, связанные с нормальным функционированием производства и удовлетворением широкого круга интересов договаривающихся сторон – трудового коллектива и администрации предприятия. Они позволяют успешно решать такие жизненно важные проблемы, как обеспечение устойчивых и конструктивных трудовых отношений, повышение эффективности производства, самореализация работников, а также способствуют формированию строгой трудовой этики.

Устойчивые и продуктивные трудовые отношения возможны, когда договаривающиеся стороны максимально учитывают интересы друг друга, когда профсоюзы принимают во внимание прибыли компании и динамику производительности труда. Необходимое условие эффективности коллективно-договорной системы – наличие законодательных актов, четко определяющих ее институты и функции, а также процедуру разрешения споров.

Согласно Трудового Кодекса Республики Казахстан, коллективный договор служит средством согласования интересов сторон – собственника предприятия (работодателя, предпринимателя) и трудового коллектива, заключается на основе действующего законодательства и заключает, с одной стороны, обязательства собственника по решению трудовых и социально-экономических вопросов трудового коллектива, его членов и их семей, с другой стороны – обязательства трудового коллектива по обеспечению прав и интересов собственника [Трудовой кодекс РК от 23 ноября 2015 года № 414].

В силу различных причин роль коллективного договора в трудовых отношениях в различных странах неодинакова. В англосаксонских и скандинавских странах они заняли господствующее место в системе регулирования трудовых отношений. В континентальной Европе, где действует хорошо разработанное трудовое законодательство, коллективные договора играют меньшую роль. Большое влияние на формирование типа страховых коллективно-договорных моделей оказали структура профсоюзного движения и степень его централизации. В США, Канаде, Японии доминирует децентрализованная практика заключения коллективных договоров, тогда как в Европе – централизованная, на уровне отрасли или целого региона.

Японская модель социальной организации и финансирования в социально – трудовой области отражает функционирование государственной политики по распределению ответственности между государствами, предприятиями и частными лицами. Особенность японской системы заключается в том, что все социальные выплаты и выплаты сотрудникам производятся компанией, а не государством. Основными чертами этой системы являются: коллективных характер удовлетворения социальных потребностей работниками японских предприятий и корпораций, что обусловлено организацией производственного процесса на принципах коллективной ответственности и коллективного контроля; превалирование моральных стимулов над материальными; отношение к труду, восприятие фирмы как частицы отечества, отождествление успехов фирмы и страны со своими успехами; удовлетворение социальных потребностей работников за счет фирмы, а не за счет государства, что во многом связано с традиционной системой пожизненного найма. В результате профессиональная подготовка и повышение квалификации работника является обязанностью фирмы [Альбер Й., 2003, с.37].

Для японских корпораций характерен высокий уровень социальных выплат: если в средней английской корпорации социальные выплаты составляют 2, 5 % расходов на рабочую силу, то в корпорации «Хитачи» -8, 5% [Альбер Й., 2003, с.37].

Если рассмотреть коллективно – договорную модель США, то там в последние годы ведутся дебаты о возможности заключения коллективных договоров для компаний где профсоюзы отсутствуют. Поскольку в США согласно их законодательству, как и в других странах, это запрещено, коллективные договоры должны быть подписаны представителями Профсоюза. С одной стороны, это способствует развитию коллективное представительства, которое защищает права работников в тех организациях где оно отсутствует, и в будущем дает возможность развития профсоюзного движения, с другой стороны это препятствует профсоюзам для оказания социально помощи, так как права работников защищались бы без их участия. Опыт Австралии и Новой Зеландии, где такое законодательство было принято, показывает, что за три года действия законов без участия профсоюзов в Австралии было заключено лишь 180 коллективных договоров, в то время как с их участием – 6269. В Новой Зеландии за пять лет после реформы с участием профсоюзов было заключено 85% коллективных договоров. Эти данные показывают, что традиционное заключение коллективных договоров с участием профсоюзов все равно будет доми-

нировать и при внесении соответствующих изменений в законодательство [https://studbooks.net/2169106].

В Канаде профсоюзы определяют общие для всех условия труда, которые отражаются в документе под названием «Коллективный договор». Законодательство Канады признает за каждым трудящимся право вступать в профсоюз. Если на предприятии имеется профсоюзная ячейка, трудящийся имеет право в нее вступить. Однако работник не может выбирать профсоюз, а может вступить лишь в ту профсоюзную организацию, которая заключила коллективный договор. С другой стороны, Кодекс труда Канады возлагает на работодателя обязанность взимать профсоюзные взносы из зарплаты независимо от того, состоит работник его членом или нет.

Большинство профсоюзов входят в состав четырех крупных объединений: Канадский рабочий конгресс, Объединение демократических профсоюзов, Христианская рабочая ассоциация Канады и Конфедерация национальных профсоюзов [http://www.sovprofpskov.ru].

Особое место в Канаде занимают Профессиональные Ассоциации и Профсоюзы. При устройстве на работу предпочтение отдается лицам, трудоустраивающимся через Профсоюз. Так же члены Профессиональных Ассоциаций более социально защищены, получают различные льготы, выплаты и пособия, их заработная плата значительно выше, чем у лиц, не состоящих в Профсоюзе и Ассоциации.

Так же к примеру, в случае болезни и открытия больничного листа, обычно в Канаде это не более 3-х дней, оплату производит Профсоюз. Если же работник не является членом Профсоюзной организации и Профессиональной Ассоциации, работодатель ни каких выплат не производит и более того может уволить этого работника за отсутствие на рабочем месте.

Профессиональные Ассоциации и Профсоюзы не только стоят на страже соблюдения работодателем трудового законодательства, но и имеет возможность бесплатно направить вас на повышение своей квалификации, и даже на переподготовку по иной специальности. К сожалению, в Канаде много работников, которые трудятся на предприятиях, не являются членами Профсоюза или Ассоциации. Это обусловлено многими причинами. Нередко в хороший Профсоюз достаточно сложно попасть, хотя за это еще необходимо и платить (вступительный взнос, ежемесячные взносы) [http://www.sovprofpskov.ru].

Проблема представительства работников в коллективных договорах, о выборах их представительного органа в силу своей важности и сложности занимает центральное место в соответствующих законах многих стран [Спанов М.У., 1999, с.17]. При решении этого вопроса в западных странах используются два правовых подхода: «исключительного коллективно-договорного представителя» (США, Канада) и «наиболее представительного профсоюза» (Франция, Бельгия и др.).

Если раскрыть это подробнее, то североамериканская модель коллективно-договорного регулирования для предотвращения конфликтов по вопросу представительства использует два положения, закрепленные в законодательных актах: о «договорной единице», определяющее тех, кто должен и может быть отнесен к коллективу, от имени которого выступает профсоюз, и о сертификации профсоюза, предусматривающее выдачу ему удостоверения, подтверждающего, что он является «агентом по коллективному договору» – «единственным и исключительным» представителем трудящихся в переговорах с предпринимателем о подписании коллективного договора [William G. Shipman, 1995, 25 p.]. В целом данные положения способствовали стабилизации трудовых отношений в этих странах. Они ослабили конфликт между предпринимателем и профсоюзом по поводу представительства последним работников, а также соперничество профсоюзов в получении права на него. Сертификация и подписанный договор на определенное законом время исключают возможность дестабилизации ситуации.

Следующий распространенный вид коллективного договора, как уже было сказано, связан с порядком определения «наиболее представительного» профсоюза, который наделяется правом проводить переговоры и заключать договор от имени трудящихся. К примеру, во Франции, где интересы трудящихся защищают несколько профобъединений, закон содержит критерии, определяющие возможность входящих в него союзов представлять работников на любом уровне [Franklin D. Roosevelt, 1938, 135 p.]. Среди них: численность профсоюза, его независимость, продолжительность деятельности, сумма собираемых им членских взносов и др. На национальном, межотраслевом и отраслевом уровнях переговоры могут вестись только имеющими права представительства профсоюзами.

Обычно договоры на уровне отдельных компаний или предприятий могут заключаться профсоюзами, не являющимися представителями на национальном уровне [8, 21 p.]. Как правило, они ограничиваются вопросами заработной платы и обязательно только для сторон, их подписавших. В казахстанском законодательстве о коллективных соглашениях как в государственном, так и негосударственном секторе сторонами выступают руководитель предприятия, с одной стороны, и трудовой коллектив – с другой.

«Трудовой коллектив может быть представлен в целом в лице общего собрания (конференции)

либо профсоюзного или иного им уполномоченного органа. При существовании на предприятиях нескольких профсоюзных организаций вопрос о том, какой из их имеет право выступать от имени трудового коллектива в процессе подписания договора либо поручить им общее представительство, решается на общем собрании (конференции) коллектива». Здесь соблюден принцип обоюдного представительства сторон при заключении трудовых соглашений.

ТК РК позволяет включить в сферу коллективных переговоров все трудовые коллективы, имеющие представительные структуры. Тем не менее, на практике могут вызвать неясность положения о том, что наряду с профсоюзами, от имени трудового коллектива могут выступить уполномоченные профсоюзом органы. Вызывает неясность вопрос о том, что представляют из себя уполномоченные органы. Если профсоюзы и уполномоченные ими органы наделяются равными правами при заключении договора, то должны быть разработаны четкие критерии представительства. Давая право на заключение коллективного договора одновременно профсоюзам и уполномоченным ими органам и не оговаривая принцип их представительства, закон оставляет определенные аспекты коллективно-договорного процесса без правового регулирования. В странах со сложившейся системой коллективно-договорной практики не допускается участие других, помимо профсоюзов, представительных органов трудящихся в подготовке и подписании трудовых соглашений на республиканском, отраслевом и региональном уровнях. Кстати, такая же неясность в российском законодательстве о «О коллективных договорах и соглашениях» вызвала острую критику со стороны специалистов [Телебаев Г.Т., 2000, 9с]. Еще одним важным аспектом является вопрос о количестве участников при ведении соглашения. В соответствии ТК РК, коллективный договор может заключаться как в организациях, так и в филиалах и представительствах иностранных юридических лиц. В организации допускается наличие одного коллективного договора. Для ведения коллективных переговоров и подготовки проекта коллективного договора стороны создают на паритетной основе комиссию. Количество членов комиссии, ее персональный состав, сроки разработки проекта и заключения коллективного договора определяются соглашением сторон (пп. 3-4, ст. 156 ТК РК). Данное положение упорядочивает процесс выдвижения представителей трудового коллектива в случае существования на предприятии нескольких профсоюзов.

Российский же Закон «О коллективных договорах и соглашениях» дает право выступать от имени коллектива сразу нескольким профсоюзам (ст. 37 ТК РФ) [Трудовой кодекс РФ от 30.12.2001 N 97-ФЗ], что вызывает критику у российских специалистов в допущении неясности и усложнении коллективно-договорного процесса. Следующим ключевым фактором коллективно-договорного процесса выступает вопрос о том, каким образом разрешаются возникающие споры между сторонами. Споры, возникающие в коллективно-договорном процессе, в мировой практике по трудовому законодательству обычно делят на три вида: конфликты по вопросам представительства, конфликты интересов и правовые конфликты (разное толкование статей договора). Они все связаны с определенными этапами коллективно-договорного процесса: борьбой профсоюзов за право представлять трудящихся при заключении коллективные договора, переговорами сторон о его заключении, с претворением в жизнь и интерпретацией подписанного договора. В ряде стран забастовки в защиту права профсоюза представлять трудящихся в коллективных договорах ограничены или запрещены. Однако в качестве компенсационных гарантий законодательство предлагает трудовой арбитраж в качестве обязательного и последнего средства решения правовых конфликтов, как, например, в Западной Европе. Североамериканская модель коллективно-договорного регулирования предусматривает включение в соглашения положения о процедуре разбора жалоб, которая в зависимости от размера предприятия и занятой на нем рабочей силы имеет то или иное количество этапов.

Во многих странах государство оказывает серьезное воздействие на коллективно-договорный процесс [11, 54 р.]. Здесь цель государственной политики заключается, с одной стороны, в создании институциональных и нормативных рамок для функционирования коллективно-договорной системы, с другой – в предотвращении негативных последствий трудовых конфликтов. Такое воздействие может осуществляться с помощью целого арсенала инструментов. Это – законодательная деятельность, финансовая политика, прямое обращение к патронату (письма, рекомендации) с предложением начать переговоры с профсоюзами, прямое участие высших государственных чиновников в переговорах и разработке некоторых национальных соглашений. Принципиально то, что предложения государства, связанные с регулированием коллективно-договорной сферы трудовых отношений, носят преимущественно рекомендательный характер и призваны оказывать лишь косвенное давление на социальных партнеров.

Вместе с тем вмешательство государства в коллективно-договорный процесс происходит только в случае масштабного и острого трудового конфликта и невозможности его разрешения без помощи «третьей силы». В целом вопрос о бюрократизации коллективно-договорной сис-

темы всегда оставался болезненным. До сих пор остается обязательным условием эффективности этого процесса наличие сильных профсоюзных и предпринимательских объединений. В Казахстане трудовые споры и забастовки регулируются Трудовым Кодексом Республики Казахстан [Маслова И., 1995, с.79].

ТК РК предусматривает примирительную процедуру, под которой понимается «последовательное рассмотрение коллективного трудового спора первоначально в примирительной комиссии, а при не достижении согласия в ней – в трудовом арбитраже, а также по взаимному согласию сторон с применением процедуры медиации» (ст. 162 ТК РК). Примирительная комиссия создается по соглашению между работодателем и трудовым коллективом, тогда как трудовой арбитраж образуется сторонами коллективного трудового спора как временно действующий орган с привлечением уполномоченных лиц. ТК РК также подробно расписывает процедура забастовки, с положениями об ограничениях на забастовку, последствиями участия в ней и ответственностью сторон. Работники могут принять решение о проведении забастовки, если посредством примирительных процедур не удалось добиться разрешения коллективного трудового спора, а также в случаях уклонения работодателя от примирительных процедур либо невыполнения соглашения, достигнутого в ходе разрешения коллективного трудового спора (ст. 171 ТК РК) .

Подробно расписанная в законе Казахстана процедура проведения забастовок в западной практике отчасти заменяется допущением, с известными оговорками локаута, дающего возможности работодателю прибегать к силовым методам. Такая практика рассчитана на уравновешение конфликтующих сторон, хотя этот вопрос также до сих пор остается спорным.

Для становления цивилизованных трудовых отношений в нашей стране было крайне важно, чтобы законы «О коллективных договорах», «О профессиональных союзах», «О коллективных трудовых спорах и забастовках» были приняты единым пакетом. Необходимо было также достижение того, чтобы они были концептуально и процедурно взаимосвязаны. Ведь не случайным является тот факт, что международные нормы признают право на заключение коллективных договоров в качестве одной из составляющих триады профсоюзных свобод – наряду с правами на организацию и забастовку. В ноябре 2015 года был принят Трудовой Кодекс Республики Казахстан.

Учитывая трудности создания эффективно функционирующей системы коллективных договоров за короткий период времени, не говоря о сложности нормативного регулирования трудовых отношений самих по себе, нужно подчеркнуть очевидность постепенного совершенствования данного механизма с течением времени [Ministry of Social Security and Health. – Helsinki, 1999, 75 p.]. Стоит отметить, что обнаружение преимуществ и недостатков заложенных процедур коллективных соглашений и договоров станет возможным лишь с применением их в реальной практике в течение нескольких лет, а порой и десятилетий. На сегодня требуется активное использование существующих механизмов для отстаивания профсоюзами интересов работников с уже имеющимися в законе рычагами давления на администрацию предприятий [Larrain Luis, 1991, 45 p.].

Исходя из изложенного, можно сделать вывод о том, что в Казахстане следует сформировать «согласительную» модель социального партнерства и сотрудничества, которая исходит из особой, важной роли государства с полноправным участием профсоюзов в становлении и реализации социально – партнерских отношений.

Стороны социального партнерства осознали невозможность решения актуальных задач без национального согласия и опоры на профсоюзы и объединения работодателей [Мартынов Л.Н., 1998, с. 34].

Так же мы рассмотрели основные аспекты коллективно -договорного регулирования трудовых отношений в Казахстане с позиции наработанной в мировой практике механизмов его оптимального осуществления. Как показало это сравнение, в республике по существу создана нормативная база под формирование цивилизованных форм коллективно-договорных соглашений. Вместе с тем нормы законодательства содержат некоторые положения, которые вызывают критику у специалистов по трудовым отношениям в подрыве равносторонних отношений между сторонами.

Эффективное развитие системы социального партнерства во многом зависит от партнерских отношений различных социально-трудовых групп, в частности, от способности государства регулировать процесс становления данной системы, взаимодействие между различными субъектами, содействовать снижению конфликтного потенциала в обществе.

Существенный вклад в институционализацию социального партнерства в Республике Казахстан вносят объединения работодателей (предпринимателей), деятельность которых направлена не только на поддержку преобразований и роста экономики, но и на развитие системы социального партнерства.

Анализируя материалы исследования, проведенного в данной статье, представив свои выводы и предложения, необходимо еще раз подчеркнуть, что обеспечение условий труда, его охрана – является основной проблемой. Почти

за тридцать лет реформ мы часто закрывали глаза на то, в каких условиях трудятся работники. Думается, тут еще не все сказано, и профсоюзы вместе с партнерами – работодателями и государством еще долго будут решать данную проблему.

Рассмотрев проблему автор, пришел к выводу о необходимости заключения коллективного договора, его законодательной корректировке с обязательным участием Федерации профсоюзов РК и Международной организации труда. Которые в свою очередь будут выступать гарантом социальной защищенности трудящихся.

По мнению автора, процесс заключения коллективного договора и порядок вступления в профсоюз все еще остается открытым. Мы считаем, что принятие опыта западных стан с учетом всех особенностей Казахстана, в т.ч. законодательных и национальных помогло бы нам решить ряд вопросов в области социального партнерства, укреплении профсоюзных организаций, социальной защиты трудящихся.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V (с изменениями и дополнениями по состоянию на 01.01.2020 г.). https://online.zakon.kz/
2. Альбер Й. Этапы развития системы социальной защиты населения в Западной Европе представлена немецким исследователем .- М.: Флинта: МПСИ, 2003.-130 с., Товма Н.А. Корпоративные социальные коллективно-договорные отношения в Японии и США http://www.rusnauka.com/17_
3. Эволюция договорного регулирования социально-трудовых отношений: социальное партнерство https://studbooks.net/2169106/
4. Международная Конфедерация Профсоюзов провела Второй Всемирный Конгресс в Ванкувере (Канада). 29.06.2010. http://www.sovprofpskov.ru/s-21-po-25-iyunya-2010-g-mezhdunarodnaya-konfederatsiya-profsoyuzov-provela-vtoroy-vsemirnyiy-kongress-v-vankuvere-kanada/
5. Спанов М.У. Экономическая безопасность как критерий развитости экономики // Саясат. – 1999. – № 6.
6. William G. Shipman. Retiring with Dignity: Social Security VS Private Markets. – Washington: Cato Institute, 1995.
7. Franklin D. Roosevelt. The Public Papers and Addresses of Franklin D. Roosevelt / Comp. Samuel I. Rosenman. – New York: Random House, 1938. – Vol. 3., 287 p.
8. The Future of Social Security // Social Security Administration. SSAPublication. – 2000. – No. 05-10055. – August
9. Телебаев Г.Т. Внутриполитическая стабильность: основные смыслы // Стабильность и безопасность Казахстана на стыке веков. Отв. ред.: Г.Т. Телебаев, А.Д. Муканова. – Астана: Елорда, 2000.
10. Трудовой кодекс Российской Федерации от 30.12.2001 N 97-ФЗ (ред. от 16.12.2019)/ http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_34683/
11. Social Security at a Glance. Federal Ministry of Labour and Social Affairs. – Bonn: Koellen Druck & Verlag GmbH, 2000.
12. Маслова И. Формирование системы социального партнерства в России: проблемы и противоречия // Вопросы экономики. – 1995. – № 5.
13. Ministry of Social Security and Health. – Helsinki, 1999.
14. Larrain Luis. "Social Security Reform" in the Chilean Experience: Private Solutions to Public Problems / Ed. Cristian Larroulet. – Santiago: Center for International Private Enterprise, 1991.
15. Мартынов Л.Н. Чем озабочены профсоюзы // Мысль. – 1998. – № 11.

УДК 343

Seralieva Aliya
candidate of law sciences, associate professor,
KazNPU of Abay

Karimzhan Sultan
2nd year master degree student
specialty – law scineces,
Almaty Management University – Almau

CORRUPTION OFFENCES' CRIMINAL LEGAL CHARACTERIZATION

Аннотация. Қазақстан Республикасының қолданыстағы заңнамасын, қылмыстық құқықтың теориялық ережелерін талдау негізінде авторлар сыбайлас жемқорлық қылмыстарының қылмыстық-құқықтық сипаттамасын қарастырды. Осы санаттағы қылмыстар құрамының элементтері ашылды.

Түйін сөздер: Сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар, сыбайлас жемқорлық қылмыстар, сыбайлас жемқорлық қылмыстарының қылмыстық-құқықтық сипаттамасы, сыбайлас жемқорлық, сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтың құрамы.

Аннотация. На основе анализа действующего законодательства Республики Казахстан, теоритических положений уголовного права авторами рассмотрена уголовно-правовая характеристика коррупционных преступлений. Раскрыты элементы состава преступлений данной категории.

Ключевые слова: Коррупционные правонарушения, коррупционные преступления, уголовно-правовая характеристика коррупционных преступлений, коррупция, состав коррупционного правонарушения.

Annotation. According to analysis of the current legislation of Kazakhstan and the theoritic provisions of the criminal authorities, the criminal legal characteristics of corruption offences have been examined. Elements of the elements of crimes of this category are disclosed.

Keywords: Corruption offences, corruption offences, criminal-legal characteristics of corruption offences, corruption, the composition of corruption offences.

The State and society must stand two together against corruption. Corruption is not just an offence. It undermines faith in the effectiveness of the State and is a direct threat to national security.

(N. Nazarbayev).

Corruption offences are on the highest peak, threaten progress of a society, destabilize economy. Corruption recently has mass character and has turned to a system problem. In this context struggle against corruption is the basic priority of a state policy of Kazakhstan.

In point 6 of art. 1 of RK's law statute «About counteraction of corruption» corruption is understood «as illegal use by the persons, holding a responsible state position, the persons authorized on performance of the state functions, the persons equal to persons, authorized on performance of the state functions, officials of the official (service) powers and the possibilities connected with them view of reception or extraction personally or through intermediaries of the property (non-property) blessings and advantages to or the third parties, and equally corruption of the given persons by granting the blessings and advantages » [*//URL:http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*].

Such definition of concept "corruption" does not reflect essence, as коррупция–the phenomenon the many-sided, uniting various negative displays connected with activity as official, and no-positions. It covers not only set of criminal actions of a corruption orientation, but also referring to it civil-legal and administrative delikts, as well as minor offences and the actions contradicting norms of morals [*Хлус А.М.,* 2].

Criminal code of PK from 2014 has entered concept of the criminal offence consisting of crimes and criminal offences.

On the basis of point 11 of art. 1 of RL's law « About counteraction of corruption » the corruption offences having all signs of corruption illegal guilty act (action or inactivity) for which by the law it is established administrative or the criminal liability » [*//URL:http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*].

Corruption offences concern to chapter 15 of CC of RK « Corruption and other criminal offences against interests of public service and the government ». Art. art. 361-371 CC of RK concern to them [3].

It is necessary to know, that according to the note of art. 4 of art.366 CC of RK, is not a crime by virtue of insignificance and reception for the first time the person specified in point 1 art. 366 CC of RK, property, the right to property or other property benefit as a gift is pursued in the disciplinary or administrative order at absence of the preliminary arrangement for earlier perfect lawful actions (inactivity) if cost of a gift did not exceed 2 monthly rated parameter [3].

The concept of a corruption crime is not fixed in the criminal law, however by the legislator is given settling their list, having avoided, thus, disclosing of the concept of a corruption crime *[Ye. Alaukhanov, D. Tyrsunbayev, 2008, 4, c.119]*.

According to point 29 art. 1 CC of RK «corruption crimes are the acts stipulated by art. 189 (part 2) part 3), 190 (point 2) of a part 3), 218 (part 1) part 3), 234 (point 1) of a part 3), 249 (point2) part 3), 361, 362 (point 3) part 4), 364, 365, 366, 367, 368, 369, 370, 450, 451 (point2) part 2) and 452 CC of RK » [3].

This such articles CC of RK as:

— Art. 189 (point 2) part 3) – « Assignment or waste of the entrusted another's property »;

— Art. 190 (art. 2) of a part 3) – «Swindle»;

— Art. 218 (point 1) part 3) – « Legalization (washing up) of money and (or) other property, received crime by »;

— Art. 234 (point 1) of a part 3) – « Economic contraband »;

— Art. 249 (point 2) part 3) – «Рейдерство»;

— Art. 361 – « Abuse by official powers »;

— Art. 362 (point 3) part 4) – « Excess of authority or official powers »;

— Art. 364 – Illegal participation in entrepreneurial business

— Art. 365 – Obstacle of lawful entrepreneurial business

— Art. 366 – Reception of a bribe

— Art. 367 – Bribery

— Art. 368 – Intermediary in bribery

— Art. 369 – Service forgery

— Art. 370 – Inactivity on service

— Art. 450 – Abuse by authority

— Art. 451 (point 2) part 2)-excess of authority

— Art. 452 – Inactivity of authority [3].

Corruption crimes, being the socially-legal phenomenon, represent socially dangerous encroachments on public attitudes protected by the criminal legislation. Public danger of such crimes defines their social nature. They are dangerous, because cause huge harm to a society and members of a society, put as political, material and so forth harm, as well as harm to social values and foundations of a society [*//http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*].

According to Agency RK on struggle with economic and corruption the criminality, among separate types of the crimes carried to the category corruption, has increased detestability of the facts of bribery on 8, 3 % (with 302 up to 327), assignments or waste of the entrusted another's property – on 33, 3 % (with 99 up to 132), excess of authority or official powers – on 5, 3 % (with 57 up to 60), inactivity on service – in 2, 1 times (with 17 up to 36), service forgery – on 27, 6 % (with 453 up to 578). The comparative analysis shows, that in Kazakhstan growth of corruption criminality basically is admitted among judges (with 0 up to 22), employees of law-enforcement bodies – on 79, 7 % (with 59 up to 106), justices – on 13, 6 % (with 22 up to 25 %), the Ministries of Defence – in 3, 5 times (with 2 up to 7), mayors rural districts and areas on 22, 9 % (with 83 up to 102) [*//http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377*].

According to art. 7 of Code of behaviour of the official on maintenance of the law and order accepted by the resolution of 34169 General Assemblies of the United Nations on December, 17th, 1979, corruption or corruption abuses are directed against a principle of disinterested service to a society [6].

By I. Karpets's opinion in one legislation of the world of concept corruption as the independent structure of a crime is not present, for it not structure of a crime, and the phenomenon …, is not present legislative grounds concerning definition of concept corruption and conducting in Kazakhstan such structure of a crime as corruption *[I. Karpez, 2006, 7]*.

Professor Yu. Lyapunov the first has put forward in the legal literature idea that the basic corruption crime – reception of a bribe is a two-objective crime (the first – normal activity of the state both public device and the second distributive attitudes) *[Yu. Lyapunov, 2010, 8]*.

It is necessary to agree with Ye. Alaukhanova and D. Tursynbaeva's opinion [4, p.127-128] that the uniform patrimonial object of a corruption crime does not exist in view of diversity of the given acts. At the same time, if not the core additional object, anyhow, are interests of public service and the government that allows corruption crimes to classify on objects of an encroachment on following types:

1. Corruption crimes against the property – c 189 (point 2) part 3) CC of RK, 190 (point 2) parts 3),

2. Corruption crimes in area of economic activities – art. 218 (point 1) part 3) and art. 234 (point 1) parts 3) CC of RK, art. 234 (point 1) part 3), art. 249 (point 2) part 3).

3. Corruption crimes against interests of public service and state rules– art. 361, art. 451 (point 2) part 2), art. 364 – 370 CC RK.

4. Military corruption crimes – art. 450, art. 451 (point 2) art. 452 CC of RK

As to subject matter of a corruption crime it is mandatory in art. 189 (point 2) part 3), art. 218 (point 1), art. 364-370.

Subject matter of a bribe can be money, securities, material assets, the right to property, as well as illegal rendering of services of property character, including deliverance of property obligations [9].

Because of a variety and an arrangement of object of corruption crimes in various chapters of Special part CC RK has put before experts and theorists a number of controversial questions. Therefore it is necessary to develop uniform concept of a corruption crime which would cover the list of corruption crimes resulted above. This problem should

be solved with objective of proper classification of crimes.

Structures of corruption crimes (art. 189 (point 2) part 3), 190 (point 2) of a part 3), art. 450, art. 451 (point 2) part 2), art.369, art. 450, art. 451 (point 2) part 2), art. 452 – material, and art. 364, art. 218 (point 1) part 3), art. 234 (point 1) part 3), art. 249 (point 2) part 3), art. 364-370 CC RK – formal.

Составы коррупционных преступлений (ст. ст. 189 (п.2) ч.3), 190 (п. 2) части 3), ст. 450, ст. 451(п. 2) ч. 2), ст. 369, ст. 450, ст. 451(п. 2) ч. 2), ст. 452 – материальные, а ст. 364, ст. 218 (п. 1) ч. 3), ст. 234 (п. 1) части 3), ст. 249 (п. 2) ч. 3), ст.364-370 CC RK – формальные.

Basic element of an objective side of corruption crimes, abuse by authority or service position, in use by the official of the service powers contrary to interests of service is.

The majority of corruption crimes is made by action, and only the some people (art. 370 CC RK) can be made by inactivity.

Having united the basic signs of an objective side of corruption crimes it is possible to allocate three basic types of corruption crimes: plunder, abuse of office and bribery, and their some types compete with each other as the general and special norms. For example: illegal participation in entrepreneurial business, reception of a bribe, service forgery and inactivity on service are special types of norms in relation to abuse by official powers.

If the objective side of corruption crimes differs, a uniform uniting sign is the way – use of official powers and the possibilities connected with them or other use of the powers, that in accuracy conforms to one of signs of legislative definition of corruption. *[Ye. Alaukhanov, D. Tyrsunbayev, 2008, 4, p.129]*.

It is easy to notice, that between objective and subjective sides there is an original asymmetry. Namely: the crime is made for the sake of personal benefit, but brings damage to public groups or specific physical bodies. This instant is key in theoretical dispute on how to qualify a number of actions of the officials bringing damage to the state or the person, meaning made, but not directed on personal enrichment *[I. Dokuchayev, 2015, 10]*.

For all without distinction articles of the Criminal code providing corruption crimes, it is characteristic, that as subjects of such crimes special subjects – persons act, which besides the general signs (achievement of the certain age and responsibility), should possess still special additional signs for their attraction to the criminal liability.

Subjects of the crimes connected with corruption, according to point 2 Normative to the regulation of Supreme court RK from 11.27.2015 # 8 « About practice of consideration of some corruption crimes » are the persons specified in points 16), 19), 26), 27) and 28) st. 3 CC RK, and officials of a foreign state or the international organization.

It is necessary to accept as subjects of the given crimes and those persons who though did not possess powers for performance in interests of the briber of appropriating actions, but by virtue of the official position could arrange to fulfillment of these actions by other persons.

Other physical bodies who were accomplices in fulfillment of corruption crimes or with a view of corruption specified above persons illegally provided to them the property blessings and advantages, or assisted it, bear the responsibility for corruption crimes [9].

The subjective side of corruption offences is characterized by direct intention: the guilty person realizes public danger and guilty action made by it or inactivity, and wishes it to make. For some structures of corruption offences the objective and motive are characteristic. Any of corruption offences is not made on imprudence.

Having considered general criminally-legal characteristic of corruption crimes it is possible to come to the conclusion, that the general signs of a corruption crime (except of st. 367 and 368 CC RK) are *[Ye. Alaukhanov, D. Tyrsunbayev, 2008, 4, p.129]:*

1. The basic or additional object – interests of public service and the government.

2. A mandatory sign of an objective side – a way – use of official powers and the possibilities connected with them or other use of the powers.

3. A mandatory sign of a subjective side – mercenary motive and objective.

4. The subject of a crime – the person authorized on performance of the state functions.

REFERENCES:

1. The law of Republic Kazakhstan from November, 18th, 2015 410-V « About counteraction of corruption » (from amendment by 01.01.2020) //URL:http: //adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377.
2. A. Khlus. Criminalistic methods of revealing of the offences creating conditions for corruption // Criminalistic questions criminalistics and judicial examination: science collection. 1/33 / GS « the center of judicial examinations and criminalistics of the Ministry of Justice of Byelorussia ». – Minsk: The Right and economics, 2013. – p. 75–80.
3. The criminal code of Republic Kazakhstan from July, 3rd, 2014 226-V (from amendment by 11.01.2020) //URL:http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377.
4. Ye. Alaukhanov, D. Tyrsunbayev Struggle with corruption. The manual. – Almaty: The Legal literature, 2008. – 288 p.
5. Businessman about counteraction of corruption (Agency of Republic Kazakhstan on struggle against

economic and corruption criminality) //http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377.
6. The code of behaviour of the official on maintenance of the law and order accepted by the resolution of 34169 General Assemblies of the United Nations 12.17. 1979 // https: //http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377.
7. I. Karpez Criminal law and ethics / I.I. Karpets. – M.: Law Lit., 2006. –p. 256.
8. Yu. Lyapunov: Subject matter and a method of regulation and protection // Criminal law. – 2010. – №1. –p.48-52.
9. The normative regulation of the Supreme court of Republic Kazakhstan from 11.27.2015 8 « About practice of consideration of some corruption crimes » // Help system « Lawyer».
10. I. Dokuchayev Subjective a side of corruption offences: Corporate and personal aspects // Scientific notes. KNAGTU 11-2(22). 2015. – https: // www.uzknastu.ru.
11. Normative to the regulation of Supreme court RK from 12.13.2001 18 « About practice of consideration by courts of criminal cases about the crimes connected with corruption »// Help system « Lawyer».
.

Тусупова Алмагуль Жагалтаевна
к.ю.н., доцент,
кафедра международного права,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби
г. Алматы, Казахстан

Баймаханова Дина Муратовна
д.ю.н., профессор,
кафедра ТГП, конституционального и административного права,
Казахский Национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан

КОНСТИТУЦИОННО – ПРАВОВАЯ ОТВЕТСТВЕННОСТЬ ЗА КОРРУПЦИОННЫЕ ПРАВОНАРУШЕНИЯ

Мазмұндама. Конституциялық құқық ғылым және жетекші құқық саласы ретінде іргелі қоғамдық қатынастарды, билік қатынастарын және мемлекеттіліктің даму тендецияларды құқықтық реттеу мәселелерін зерттейді. Егер сыбайлас жемқорлық қоғамның әлеуметтік-саяси ұйымдастырылуына тамырлас болса немесе оның дұрыс ұйымдастырылмағандығына байланысты болса, онда конституциялық-құқықтық ғылым маңызды мәселелерді анықтауға қабілетті болып, оларды зерттеп жоюға кәсіби ұсыныстар бере алады. Осыған байланысты, бұл мақалада сыбайлас жемқорлық құқық бұзушылықтар үшін конституциялық жауапкершілік мәселелері қарастырылады, өйткені оның шаралары жария-құқықтық қатынастар саласында заңдылық пен тәртіпті сақтау мен қалпына келтіру құралдары ретінде қызмет етеді.

Түйін сөздер: конституциялық құқық, мемлекет, сыбайлас жемқорлық, конституциялық құқықтық жауапкершілік.

Аннотация. Конституционное право, как наука и ведущая отрасль права изучает проблемы правового регулирования фундаментальных общественных отношений, властеотношений и тенденции развития государственности. И если коррупция имеет корни в социально-политической организации общества или зависит от ее неправильной организации, то конституционно-правовая наука способна выявить существующие проблемы, изучить и дать профессиональные рекомендации по их устранению. В этой связи, в настоящей статье изучаются вопросы конституционно-правовой ответственности за коррупционные правонарушения, так как ее меры служат средством восстановления правопорядка и поддержания законности в сфере публично-правовых отношений.

Ключевые слова: конституционное право, государство, коррупция, конституционно-правовая ответственность.

Annotation. Constitutional law, as a science and a leading branch of law, studies the problems of legal regulation of fundamental social relations, power relations and trends in the development of statehood. And if corruption has roots in the socio-political organization of a society or depends on its incorrect organization, then constitutional and legal science is able to identify existing problems, study and give professional recommendations for their elimination.In this regard, this article examines the issues of constitutional responsibility for corruption offenses, since its measures serve as a means of restoring the rule of law and maintaining the rule of law in the field of public law relations.

Keywords: constitutional law, state, corruption, constitutional legal responsibility.

ВВЕДЕНИЕ

В правовой науке вопросы противодействия коррупции и вопросы науки конституционного права до настоящего времени изучались отдельно друг от друга. Однако практика показывает, что причины коррупции в разных странах, в том числе и в Республике Казахстан, во многом зависят от недостатков государственного строительства, слабых гарантий конституционализма.

В настоящее время в Республике Казахстан действует обновленное антикоррупционное законодательство – Антикоррупционная стратегия на 2015-2025 г.г., Закон Республики Казахстан от 18 ноября № 410-V «О противодействии коррупции», Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V «О государственной службе Республики Казахстан» [1] и другие акты, в которых содержатся нормы, регулирующие вопросы

[1] Указ Президента Республики Казахстан от 26 декабря 2014 года № 986 «Об Антикоррупционной стратегии Республики Казахстан на 2015-2025 годы» с изм . от 04.08. 2018 г.-URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=31645304; Закон Республики Казахстан от 18 ноября № 410-V «О противодействии коррупции»(с изм. на

противодействия коррупции.

Нормативные акты связанные с противодействием коррупции, принимаемые в Республике Казахстан с 1998 года по настоящее время, постепенно стали приобретать черты отдельной комплексной отрасли национального законодательства, формировать новые связи правовых институтов различных отраслей национального права, таких как административное право, уголовное право, уголовный процесс, трудовое право и т.д. Рост национального антикоррупционного законодательства не мог не затронуть и конституционное право.

Конституционное право как наука и ведущая отрасль национальной системы права изучает проблемы правового регулирования фундаментальных общественных отношений, властеотношений, а также тенденции развития государственности. Общественные отношения, составляющие предмет конституционного права, можно назвать политическими отношениями. И если коррупция имеет корни в социально-политической организации общества или зависит от ее неправильной организации, то мы полагаем, что именно конституционно-правовая наука среди всех других юридических наук способна выявить указанные проблемы, изучить и дать профессиональные рекомендации по их устранению.

Основная часть

Согласно ст.1 Закона Республики Казахстан от 8 ноября 2015 года № 410-V «О противодействии коррупции**»: «**Коррупция – это незаконное использование лицами, занимающими ответственную государственную должность, лицами, уполномоченными на выполнение государственных функций, лицами, приравненными к лицам, уполномоченным на выполнение государственных функций, должностными лицами своих должностных (служебных) полномочий и связанных с ними возможностей в целях получения или извлечения лично или через посредников имущественных (неимущественных) благ и преимуществ для себя либо третьих лиц, а равно подкуп данных лиц путем предоставления благ и преимуществ»[1].

В широком смысле коррупцию можно рассматривать согласно Справочному документу о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН- «Коррупция – это злоупотребление государственной властью для получения выгоды в личных целях».

Однако суть коррупции в конституционном праве как нельзя лучше отражает сформулированная А. Мунгиу-Пиппиди неспособность политиков обеспечить пространство для выражения общественных интересов – «неудача, которая оставляет все аспекты жизни, от вопросов приватизации до регулирования государственного вещания, на произвол неприкрытых своекорыстных интересов частного характера» [Мунгиу-Пиппиди А., 2003, с.26]. Еще одна сторона коррупции, близкая по духу конституционному праву, на наш взгляд, заключается в том, что коррупция часто находит свое воплощение не только в использовании лицом служебного положения для получения собственной выгоды, но и в нарушении норм беспристрастности и справедливости, которые должны быть положены в основу функционирования современной государственной службы.

Таким образом, коррупция является серьезным вызовом для современного государства и общества. В настоящее время ее характерной чертой стала универсальность: она существует повсеместно во многих странах мира, вне зависимости от уровня социально-экономического развития государства, проникает во все сферы жизни; приобретает транснациональные формы. В силу своего возросшего масштаба, коррупция рассматривается в национальном конституционном праве как одна из проблем, препятствующих утверждению правового, демократического государства в Республике Казахстан. Следует также отметить, что в целом, коррупция, существующая в какой-либо одной стране мира, может негативно сказываться на развитии других стран.

Коррупция служит тем инструментом, с помощью которого наиболее состоятельные граждане, располагающие влиятельными связями, могут обеспечить к себе такое отношение, которое в правовом государстве, гарантирующее равенство прав и свобод граждан вне зависимости от каких-либо условий, должно являться общепринятой нормой. Однако, по мнению А. Шайо, в Восточной Европе «вера общества в правовое государство и его приверженность ему непрочны», поскольку «сама концепция (правового государства) была импортирована» [Шайо А., 1998, с.3].

Коррупция со стороны лиц, представляющих интересы народа и служащих государству, в конечном итоге влечет за собой наступление конституционнно – правовой ответственности.

Конституционная ответственность представляет собой сложное явление, вобравшее в себя разные виды и формы проявления ответствен-

01.01.2020 г.)- URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33478302; Закон Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 416-V «О государственной службе Республики Казахстан» (с изм. на 10.01.2020 г.)- URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=36786682

[2]Закон Республики Казахстан от 18 ноября № 410-V «О противодействии коррупции»(с изм. на 01.01.2020 г.)- URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=33478302;

[3]Справочный документ о международной борьбе с коррупцией, подготовленный Секретариатом ООН. A/CONF.169/14/ 1995/ 12 Apr/

ности. Ретроспективная ответственность (в традиционном преломлении юридической ответственности), политическая ответственность, «позитивные» аспекты правовой ответственности являются составляющими компонентами конституционной ответственности [Сапаргалиев Г.С., Салимбаева Г.Ж., 2001, с.25].

По мнению Г.С.Сапаргалиева необходимо дать анализ конституционной ответственности в контексте ее взаимосвязи с иными видами юридической ответственности, разграничить политическую ответственность от конституционной, раскрыть взаимодействие политической и парламентской ответственности.

Известный российский ученый – конституционалист С.А. Авакьян отмечает, что «конституционно-правовая ответственность зачастую есть политическая ответственность, всего лишь сопровождаемая конституционно- правовой формой» [Авакьян С.А., 2015, с.106]. Основанием применения конституционно-правовой ответственности С.А. Авакьян называет нарушение норм права [Авакьян С.А., 2001, с.14]. Сходной точки зрения придерживается Е.Д. Виатр, однако в качестве основания он усматривает нарушение не норм права, а норм закона. Это, по мнению указанного автора, роднит конституционно-правовую ответственность с уголовной и определяет ее схожесть с политической как касающейся «не только Уголовного кодекса, но и Конституции» [Виатр Ежи Дж., 1996, с.12].

Учитывая вышеизложенное, можно сделать вывод о том, что конституционно-правовая ответственность – это особый вид правовой ответственности, который имеет сложный политико-правовой характер, применяется за конституционное правонарушение, выражается в особых отрицательных последствиях для субъекта конституционного правонарушения.

При изучении вопросов конституционной ответственности необходимо выделить следующие вопросы: 1. ее основание; 2. субъектов; 3. меры и порядок привлечения к ответственности.

Основанием конституционно-правовой ответственности является конституционное правонарушение – виновное деяние, противоречащее требованиям конституционного законодательства, и влекущее специальную конституционно-правовую ответственность. В то же время, за нарушение норм конституционного законодательства, наступает не только конституционно-правовая, но и иная – уголовная и административная ответственность, например, за нарушение конституционных обязанностей к ней могут привлечь граждан государства. Поэтому конституционно-правовая ответственность отличается от иных видов ответственности именно спецификой своих принимаемых мер.

Субъектами конституционной ответственности могут быть высшие должностные лица и органы государственной власти: Президент, Парламент, Правительство, Премьер-Министр, депутаты, министры и т.д. В качестве примера можно привести решение Палаты представителей США от 24 июля 2002 г. об исключении из своего состава конгрессмена, обвиненного во взяточничестве, препятствовании правосудию и налоговых нарушениях, в соответствии разд. 5 ст. 1 Конституции США. Изучение законодательства других стран позволяет привести разд. 67 Конституции Дании, согласно которому граждане имеют право учреждать религиозные объединения для отправления культа при условии, что их вероучение и поступки не будут нарушать нормы морали. Статья 35 Конституции Ирландии предусматривает, что судья Верховного суда или Высокого суда отстраняется по инициативе двух палат Парламента от должности за безнравственное поведение.

Анализ нормативных правовых актов конституционного характера, позволяет выделить характерную особенность норм конституционной ответственности. Данная особенность заключается в том, что она образуется из множества нормативных актов, и единого кодифицированного акта (Кодекса), как например, УП РК, ГПРК не имеется.

Конституционная ответственность характеризуется следующими особенностями:

1. несмотря на высокую политическую направленность, обусловленную спецификой государственно-правовых отношений, она представляет собой вид юридической ответственности и носит негативный характер;

2. конституционная ответственность, в отличие от политической выступает как ответственность за ненадлежащее исполнение или неисполнение закона; ее реализация обеспечивается государственным принуждением и наличием специальных процессуальных правил оценки поведения ответственного субъекта;

3. единственным фактическим основанием конституционной ответственности является конституционный деликт т.е противоправное деяние действие или бездействие субъекта, причинившее вред или создавшее опасность причинения вреда общественным отношениям в сфере регулирования конституционного законодательства и влекущее применение мер конституционной ответственности к субъекту правонарушения.

Особенностями конституционного деликта являются его повышенная общественная опасность и в большинстве случаев наличие специального субъекта. Круг субъектов конституционной ответственности не может быть исчерпывающим, что обусловлено динамикой развития общественных отношений и необходимостью возникновения новых видов конституционных правоотношений. Признание того

или иного субъекта правоотношений субъектом конституционной ответственности должно базироваться на общих принципах юридической ответственности, а также на принципе определенности основания ответственности, что выражается в необходимости установления всех элементов юридического состава конституционного деликта.

Меры конституционно-правовой ответственности различны в зависимости от субъектов ответственности.

1) *судебный порядок*. В этом порядке государством возмещается вред, причиненный его органами и должностными лицами, например, признание выборов или результатов референдума недействительными; официальное признание работы государственных органов, высших должностных лиц неудовлетворительной и т.д.

2) *принятие решения (постановления) компетентным государственным органом* (не судебным) например, роспуск Парламента, отставка Правительства, лишение Парламентом депутатской неприкосновенности депутатов, признание Конституционным Советом несоответствующими Конституции законов, проведение конституционных процедур отрешения или освобождения президента от должности. Или к примеру, отклонение обвинения Президента Республики Казахстан в совершении государственной измены на любой его стадии влечет за собой досрочное прекращение полномочий депутатов Мажилиса, инициировавших рассмотрение данного вопроса.

Таким образом, конституционное право предусматривает всего несколько способов привлечения к конституционно-правовой ответственности: как общих для всех видов ответственности, так и специфических для конституционно-правовой ответственности.

К основным мерам конституционно – правовой ответственности, применяемым к должностным лицам в результате совершения ими правонарушений коррупционного характера, можно отнести отрешение от должности (импичмент), освобождение от должности, отзывы, лишение (приостановление) полномочий, а также отмену правового акта.

Если рассматривать более подробно, то можно рассмотреть вид конституционной ответственности главы государства как особый вид социальной ответственности – импичмент, т.е. отстранение от должности. Законодательство об импичменте высших должностных лиц существует в большинстве стран мира, но не везде к нему прибегают.

Импичмент – это процедура судебного обвинения, в т.ч. и уголовного, и государственного исполнения, чиновников, вплоть до главы государства, с последующим их отстранением от должности. Обвинение в процессе импичмента, как правило, уличает лицо в актах, совершённых незаконно, т.е. в сознательном правонарушении, независимо от злоупотребления должностными полномочиями.

По мнению М.Статкявичуса импичмент представляет собой « средство самозащиты народа» поскольку «органы власти служат народу, а граждане имеют право либо непосредственно, либо через демократически выбранных представителей управлять своим государством» [Статкявичус М., 2004, с.196]. Нельзя не согласиться с утверждением указанного автора о том, что процесс импичмента призван вернуть доверие народа к руководству страны, органам власти и должностным лицам, которые своими действиями себя дискредитировали.

В результате импичмента должностное лицо отрешается от должности, а народ убеждается в том, что подорвавшая доверие общества политическая фигура будет справедливо отстранена от участия в управлении страной и лишена возможности представления его интересов. При этом одна из проблем состоит в том, чтобы « поставить как таковой вопрос о привлечении к ответственности персонажей подобного рода и довести дело до справедливого приговора, невзирая на лица, связи и политическую коньюктуру» [Шевердяев С.Н., 2016, с.85]. Другой проблемой является сфера действия иммунитетов в конституционном праве, которые представляют собой « правовые ограничения конституционно- правовой ответственности» [Виноградов В.А., 2005, с.3].

Иммунитет, являясь публично-правовым институтом, включает в себя два элемента: неприкосновенность (иммунитет) и неответственность (индемнитет). Согласно п. 2 ст.47 Конституции Республики Казахстан

1995 года Президент Казахстана несет ответственность за действия, совершенные при исполнении своих обязанностей, только в случае государственной измены и может быть за это отрешен от должности Парламентом[1]. На наш взгляд, указанное положение образует существенный пробел в конституционном регулировании, так как остается нерешенным вопрос об ответственности президента за всю его основную работу, или ответственности в тех случаях, если глава государства будет замешан в коррупционных скандалах. Таким образом, в этом случае речь идет о полной безответственности президента за осуществляемую им государственную деятельность, а также о полной безответственности в случае его коррупционной деятельности.

Одним из вариантов решения данной проблемы является концепция ретроспективной

[1]Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 года) (с изм. на 23.03.2019 г.) - URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029

конституционно-правой ответственности. Согласно указанной концепции, конституционно-правовая ответственность может быть применима «не только к лицам, пребывающим в должности, но и к тем, кто ее уже не занимает», то есть должностные лица обязаны нести ответственность за совершенные на своем посту действия в течение определенно установленного срока даже после ухода из этой должности. Такая система могла бы в некоторой степени предотвратить злоупотребление занимающих государственные должности лиц, которые «сознавая, что политическое счастье переменчиво», должны будут принимать в расчет «реальную вероятность того, что будущие лидеры будут возлагать ответственность на своих предшественников» [Виатр Ежи Дж., 1996, с.12].

Как известно, в настоящее время во многих государствах мира созданы специальные органы по противодействию коррупции. В Республике Казахстан создано Агентство по противодействию коррупции (Антикоррупционная служба) которое является государственным органом по противодействию коррупции, непосредственно подчиненным и подотчетным Президенту Республики Казахстан, осуществляющим формирование и реализацию антикоррупционной политики Республики Казахстан и координацию в сфере противодействия коррупции, а также выявление, пресечение, раскрытие и расследование коррупционных правонарушений. Агентство имеет территориальные органы в областях, городах республиканского значения, столице**.**

Если рассматривать пример зарубежных стран, то можно привести пример Китайской Народной Республики. Важная роль по борьбе с коррупцией в КНР отведена Министерству контроля и Центральной комиссии. В 2007 г. в этой стране было создано Государственное управление по предупреждению коррупции, в обязанности которого входит выявление коррупционеров, принятие антикоррупционных мер, а также проведение расследований. Как и большинство стран мира, КНР установил более чем одну систему санкций: уголовные санкции, применимые к любому гражданину, дополняются дисциплинарными и другими административными и экономическими санкциями. Дисциплинарные санкции направлены на ограниченное число людей и применяются для проведения в жизнь специфических норм поведения, связанных с их частным положением или ролью. В Китае такие дисциплинарные механизмы существуют в основном для государственных служащих и членов Компартии [Кобец П.Н., 2017, с. 25-32].

Также существуют примеры создания в органах государственной власти различных комитетов и комиссий, в компетенцию которых входит разработка антикоррупционного законодательства, анализ и обобщение поступающих в данный комитет или комиссию документов и иных материалов о коррупции и противодействии коррупции, информирование членов высших органов власти, контроль за декларированием доходов и расходов высших должностных лиц и депутатов и т.д. Например, в Государственной Думе РФ созданы Комитет по безопасности и противодействию коррупции и Комиссия по контролю за достоверностью сведений о доходах, об имуществе и обязательствах имущественного характера, представляемых депутатами Государственной думы.

На наш взгляд, проблему применения конституционно-правовой ответственности к должностным лицам, совершившим не только коррупционные, но и иные нарушения, могло бы решить также создание внутри Парламента Республики Казахстан еще одного универсального подразделения, в компетенцию которого входило бы разрешение вопросов, касающихся конституционно – правовой ответственности депутатов и иных лиц, входящих в штат данного органа и занимающих должности государственной службы. Практика создания таких структурных подразделений в парламенте уже известна Европе. В качестве примера можно назвать Сейм (Нижнюю палату парламента) Республики Польша, где давно существует и активно действует Комиссия по вопросам конституционной ответственности, которая относится к 29 постоянным комиссиям Сейма. Создание такой комиссии в Республике Казахстан могло бы внести свой вклад в развитие института конституционно- правовой ответственности.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Конституционно- правовая ответственность рассматривается как вид юридической ответственности. Среди видов юридической ответственности она является важным, бесспорным элементом стабильного развития государства, так как это связано с повышением ответственности высших органов государственной власти, их подотчетности и контроля за их деятельностью.

Применение конституционно-правовой ответственности к правонарушениям в сфере коррупции позволит выделить ее основные функции:

1. *восстановительную* – ее целью является возвращение доверия граждан к руководящим органам и должностным лицам;

2. *оздоровительную* – позволяет выделить «неблагополучный элемент» из системы государственных органов и должностных лиц а также его ликвидировать;

3. *защитную* – реализуется с помощью законодательного закрепления мер конституционно-правовой ответственности, предусматриваю-

щую неблагоприятные правовые последствия для должностных лиц, которые побуждали бы их к отказу от совершения коррупционных правонарушений;

4. *обеспечительную* – гарантирует непосредственное соблюдение принципов беспристрастности, равенства и справедливости при работе государственных органов и должностных лиц.

Указанные функции конституционно – правовой ответственности

(вместе с восстановительной) позволят говорить о ней не только как об отдельном виде юридической ответственности, но и расширить понятие юридической ответственности применительно к коррупционным правонарушениям.

Таким образом, конституционно- правовая ответственность, которая на первый взгляд, не всегда может применяться в отношении лиц, совершивших коррупционные правонарушения, на самом деле играет большую роль в построении правового государства, так как именно меры конституционно-правовой ответственности служат средством восстановления правопорядка и поддержания законности в сфере публично-правовых отношений.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Авакьян С.А. Конституционное право России. Учебный курс: учебное пособие: в 2 т.Том 1. М.: Норма: ИНФРА –М. 2015.
2. Авакьян С.А. Актуальные проблемы конституционно- правовой ответственности //Конституционно –правовая ответственность: проблемы России, опыт зарубежных стран/ под ред. С.А. Авакьяна. М.: Издательство Московского университета, 2001.С.9-14.
3. Виноградов В.А. Иммунитеты в конституционном праве //Сравнительное конституционное обозрение. 2005.№1(50). -С.3-9.
4. Виатр Ежи Дж. Конституционная ответственность в Польше после 1989 года // Конституционное право Восточноевропейское обозрение. 1996. №2(15). -С. 12-15.
5. Мунгиу-Пиппиди А. Коррупция: проблема культуры или неподконтольности чиновников обществу? //Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 2003. №2(43). С.26-31;
6. Кобец П. Н. Особенности противодействия коррупции в Китае-// Безопасность бизнеса №5 – 2017, С. 25-32
7. Сапаргалиев Г.С., Салимбаева Г.Ж., Проблемы конституционной ответственности / – Алматы: Жеті жарғы, 2001. – 147 с.
8. Статкявичус М. Конституционная практика Литвы: ответственность в порядке импичмента // Сравнительное конституционное обозрение. 2004. № 3 (48). – С. 196.
9. Шайо А. Коррупция, клиентелизм и будущее конституционного государства в Восточной Европе // Конституционное право: восточноевропейское обозрение. 1998. № 4(25)/ 1999. № 1(26). – С.2-11.
10. Шевердяев С.Н. – Конституционно- правовые подходы к разработке антикоррупционной проблематики: основные маршруты // Сравнительное конституционное обозрение. 2016. №4 (113) С. 73-91.

ӘОК 343.57 (574)

Феткулов Аликжан Халелович
з.ғ.к., доцент,
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ жетекші ғылыми қызметкері,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
E-mail: fetkulov_german@mail.ru

Сейтхожин Булат Умержанович
з.ғ.к., доцент,
Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ аға ғылыми қызметкері,
Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті
E-mail: bulat-1960@mail.ru

КӘМЕЛЕТКЕ ТОЛМАҒАНДАР АРАСЫНДА ЕСІРТКІНІҢ ТАРАЛУЫНЫҢ АЛДЫН АЛУ

Түйіндеме. Зерттеудің өзектілігі кәмелетке толмағандар арасындағы есірткінің заңсыз айналымы фактілерінің көбеюіне байланысты болып келеді. Есірткіні тарату мен тұтынудың алдын алу тиімділігін арттыру проблемасын шешу нақты алдын алу шараларының кешенін қабылдауды қажет етеді. Мақала материалдары есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес жүргізетін құқық қорғау органдары үшін практикалық құндылық білдіреді.

Кілт сөздер: есірткі құралдары, психотроптық заттар, есірткі аналогтары, алдын алу, кәмелетке толмаған адамдар.

Аннотация. Актуальность исследования обусловлена увеличением фактов незаконного оборота наркотиков среди несовершеннолетних лиц. Решение проблемы повышения эффективности профилактики распространения и потребления наркотиков находится в зависимости от принятия комплекса конкретных предупредительных мер. Материалы статьи представляют практическую ценность для правоохранительных органов, ведущих борьбу с незаконным оборотом наркотиков.

Ключевые слова: наркотические средства, психотропные вещества, аналоги наркотиков, профилактика, несовершеннолетние лица.

Annotation. The relevance of the study is due to an increase in the facts of drug trafficking among minors. Solving the problem of increasing the effectiveness of preventing the distribution and use of drugs among young people depends on the adoption of a set of specific preventive measures. The materials of the article are of practical value for law enforcement agencies engaged in the fight against drug trafficking

Keywords: narcotic drugs, psychotropic substances, drug analogues, prevention, minors.

Қазіргі кезеңде есірткіге қарсы күрес осы әлеуметтік зұлымдықты жоюдың жаңа жолдары мен құралдарын іздестірумен байланысты болып келеді.

Есірткі қаупі, ең алдымен, Ауғанстан тарапынан туындайды, сондықтан трансұлттық халықаралық есірткі қылмысына қарсы іс-қимыл жөніндегі бірыңғай стратегияны нақты ұстану қажет. Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдерінің халықаралық стратегиясының арқасында ғана Шанхай Ынтымақтастық Ұйымына (ШЫҰ) қатысушы елдер есірткінің заңсыз айналымына қарсы іс-қимыл саласындағы қатынастарды құқықтық реттеуді үйлестіру бойынша ел ішінде есірткіге қарсы бірыңғай саясат жүргізе алады, демек, ұлттық заңнамалардың жанасу нүктелерін іздестіре алады*[Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У., Каржасова Г.Б., Орынбеков А.С., 2019, 68-71 б.]*.

"Қазақстан Республикасындағы есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестердің заңсыз айналымына қарсы іс-қимылдың қылмыстық-құқықтық және криминологиялық проблемалары" тақырыбын зерделеу шеңберінде жүргізілген зерттеу нәтижелері нашақорлықтың, ең алдымен, кәмелетке толмаған адамдар нашақорлығының алдын алу шараларының тиімді жүйесінсіз, осы әлеуметтік қарсы құбылыспен күресте елеулі табыстарға қол жеткізу мүмкін еместігін растайды.

Бұл ретте, есірткі қатері негізінен төмендегілерден туындайтынын ескеру қажет:

– нашақорлықтың меншікті кең шикізат базасының-жабайы өсетін конопля мен эфедраның болуы;

– контрабандалық транзиттің өсуі және республикаға есірткі құралдарының, психотроптық және күшті әсер ететін заттардың (героин және синтетикалық жаңа психобелсенді заттардың) түсуі;

– есірткі нарығын қайта құрылымдау – олардың дәстүрлі түрлерін (гашиш, марихуана, мака өнімдері), неғұрлым «ауыр» – синтетикалық

және жартылай синтетикалық (героин, амфетамин, әртүрлі стимуляторлар, «сутегі атомдарының орынбасарлары») және т. б. ығыстыру.

Жоғарыда көрсетілген барлық факторлар жиынтығында Қазақстандағы есірткі ахуалының жай-күйі мен дамуына теріс әсер етеді*[Феткулов А.Х., Сартаева Н.А., Шаймуханов А.Д., Интыкбаев М.К., Сейтхожин Б.У., 2019, 13-23 б.]*.

Қазақстан Республикасында есірткіге қарсы іс-қимыл жөніндегі жеткілікті ауқымды нормативтік-құқықтық база құрылды, бұл нашақорлыққа және есірткі бизнесіне тиімді халықаралық және мемлекетішілік бақылауды орнатуға мүмкіндік береді. Алайда есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес нәтижелері елдегі есірткі ахуалын одан әрі жақсарту бойынша жеткілікті оптимизмді білдірмейді *[Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У., 2018, 40-43 б.]*.

«Есірткі құралдарының, психотроптық заттардың, сол тектестердің» (бұдан әрі мәтін бойынша – «есірткі») заңсыз айналымы саласындағы қылмыстық құқық бұзушылықтардың алдын алу олардың көріністерінің деңгейін ғана емес, халықтың өлім-жітімі мен ауруларының деңгейін де азайтуға, қоғамдағы әлеуметтік жағдайды оңтайландыруға, Қазақстанның әлемдегі беделін арттыруға мүмкіндік береді. Сондықтан да мемлекет есірткінің заңсыз айналымының алдын алуға және жолын кесуге, «есірткі» және онымен байланысты қылмыстарға кінәлі адамдарды жазалауға, сондай-ақ нашақорларды емдеуге, олармен оңалту іс-шараларын жүргізуге күш-жігерді шоғырландырады.

Есірткінің заңсыз айналымы саласындағы алдын-алу қызметі екі құрамдас бөлікті қамтиды:

а) негізгі мазмұны халықты есірткілеуге, сондай-ақ есірткі құралдарының заңсыз айналымына байланысты қылмыстарды жасауға ықпал ететін себептер мен жағдайларды жою жөніндегі шаралар болып табылатын жалпы ескерту;

б) есірткі құралдарын теріс пайдаланатын және осы негізде қылмыс жасауға бейім нақты адамдарға қатысты жеке ескерту.

Есірткіні тарату мен тұтынудың жалпы және жеке профилактикасы мәселелері; оларды медициналық емес тұтыну; олармен байланысты құқық бұзушылықтар орталықта да, сол сияқты жергілікті жерлерде де жүргізілетін есірткіге қарсы саясаттың бірыңғай стратегиясын құрауы тиіс. Мемлекеттік, қоғамдық және өзге де ұйымдармен тығыз өзара іс-қимылда ішкі істер органдары (полиция департаменті) есірткі қылмысының алдын алу мәселелерінде бірыңғай теңдестірілген тәсілді әзірлеуі тиіс *[Алауханов Е., 2008, 352 б.]*.

Қазақстанда препараттардың шамамен жартысы көлеңкелі секторда. Бұл туралы ҚР Денсаулық сақтау министрі Е. Біртанов халықпен есепті кездесуінде мәлімдеді. Оның айтуынша, бұл жанама әсерлердің алдын алу, себебі рецептуралық бақылаудың арқасында жағымсыз зардаптарды анықтауға, бағалауға және ескертуге болады. Соңғы уақытта рецептерінсіз дәріханада сатып алуға болатын дәрілік препараттарды қолдануға тәуелділік пен есірткіге тәуелділікке байланысты көптеген проблемалар пайда болды. Бұл мәселе көптеген ата-аналарды алаңдатады, себебі балалар психотроптық препараттарға бақылаусыз қол жеткізеді. Бүгінгі күні психотроптық препараттармен улану балалар суицидінде екінші орында тұр деп хабарлайды Казахстанская правда газеті[5].

Кәмелетке толмаған адамдарды есірткіні тұтынуға тартудың екі маңызды өзара байланысты және бір-бірін өзара толықтыратын себептері бар: ата-аналар тарапынан бақылаусыздық және олардың бос уақытын ұйымдастыру. Қазақстандық қоғамның ең өткір проблемаларының қатарында соңғы уақытта кәмелетке толмаған адамдардың бос уақытының өсіп келе жатқаны болып отыр, бұл қоғамның әлеуметтік-экономикалық өміріндегі елеулі өзгерістермен, мәдениет және адамгершілік салаларындағы өзгерістермен түсіндіріледі. Бос уақытты ұйымдастырылмаған өткізу, кәмелетке толмағандарға тұрақты және тиімді әлеуметтік бақылаудың болмауы баяу әрекет ететін жарылғыш қаупіне ұқсас қауіп төндіреді. Кәмелетке толмағандардың едәуір бөлігі үшін осы қауіптің нақты іске асырылуы есірткіні медициналық емес тұтынуға деген қызығушылықтың пайда болуы болды*[Феткулов А.Х., Сартаева Н.А., Шаймуханов А.Д., Интыкбаев М.К., Сейтхожин Б.У., 2019, 16 б.]*.

Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасында есірткіні тарату мен тұтынудың алдын алу жөніндегі қызметтің негізгі бағыттарын айқындайтын бірыңғай құжат жоқ. Есірткінің заңсыз айналымының алдын алу бойынша бірқатар іс-шаралар ҚР Ұлттық қауіпсіздік стратегиясында 2016-2020 ж. ж. белгіленген. Бұдан басқа, 2016-2019 жылдарға арналған «Денсаулық»ҚР Денсаулық сақтау саласын дамытудың мемлекеттік бағдарламасын іске асыру шеңберінде есірткіге тәуелділіктің алдын алу және салауатты өмір салтын (СӨС) ұйымдастыру бойынша іс-шаралар өткізу қарастырылған.

Қазақстанда есірткіні тарату мен тұтынудың алдын алудың басым бағыттарының бірі халықты дене шынықтыру мен спортқа тарту болып табылады. Оқу орындарында «Спорт есірткіге қарсы», «Туризм есірткіге қарсы»деген ұрандармен іс-шаралар өткізіледі. ҚР Туризм және спорт министрлігінің мәліметінше, кәмелетке толмағандар арасында есірткі мен ішімдікті тұтынудың баламасы ретінде балалар-жасөспірімдер спортын дамытуға ерекше көңіл бөлінеді.

Елдегі профилактикалық іс-шаралардың үлкен үлесі үкіметтік емес (коммерциялық емес) ұйымдардың (ҮЕҰ) қолдауымен жүргізіледі. Елімізде «Нашақорлыққа қарсы іс-қимыл жөніндегі

іс-шаралар кешенін өткізу» жобасы іске асырылды, оның шеңберінде мекенжайлары, байланыс телефондары мен Сенім телефондары кіретін Қазақстанда және Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы (ТМД) елдерінде бейінді ҮЕҰ жөніндегі деректер базасы құрылды.

Нашақорлықтың және басқа да есірткі ауруларының алдын алу саласында Қазақстанның барлық өңірлерінде филиалдары бар Салауатты өмір салтын қалыптастыру проблемаларының ұлттық орталығы (СӨС ҰО) белсенді рөл атқарады. Салауатты өмір салты ҰДО қолдауымен елімізде жастар денсаулық орталықтары (ЖДО) жұмыс істейді, олар кәмелетке толмаған тұлғаларға достық негізде кешенді медициналық-психологиялық-әлеуметтік қызметтер көрсетеді. Қызметтер сондай-ақ есірткімен проблемалары бар адамдарға кеңес беруді, көмекті және қолдауды қамтиды.

Білім беру мекемелері негізгі әлеуметтік институттар болып қала береді, онда көптеген профилактикалық іс-шаралар жүзеге асырылады. Қазақстанда алғаш рет 2011 жылы Есірткі және қылмыс жөніндегі басқарманың (БҰҰ ЕҚБ) қолдауымен білім беру мекемелерінде алдын алу бағдарламаларына бағалау жүргізілді.

ҚР Үкіметі жанындағы денсаулық сақтау жөніндегі Ұлттық Үйлестіру кеңесі қоғамдық орындарда, кәмелетке толмағандардың жаппай демалатын орындарында нашақорлықтың алдын алу бойынша ақпараттық материалдар шығарады; мүдделі мемлекеттік органдардың сенім телефондары көрсетілген нашақорлықтың алдын алу және салауатты өмір салтын насихаттау мәселелеріне арналған әлеуметтік жарнамалық постерлер таратылады; қала кинотеатрларында сеанстар басталар алдында есірткіге қарсы әлеуметтік бейнероликтер прокатын жүргізеді; ішкі істер органдарында (полиция департаменттерінде) есепте тұрған кәмелетке толмағандар арасында тренингтер өткізіледі.

Астана қ. (Нұр-сұлтан қ.) «Астана – есірткісіз қала» іс – шаралар жоспарын орындау мақсатында Астана қ. ЕҚБ қызметкерлері әкім аппаратының Жастар саясаты мәселелері басқармасының қолдауымен «Үлес 2020» ҚҚ ҮЕҰ-мен бірлесіп «Дені сау болу-сәнді!» спорттық акциясын өткізді. Сондай-ақ, Астанада «Жастар» сарайында «Өз өміріңді тамаша жаса» ұранымен есірткіге қарсы акция өткізілді, оның мақсаты кәмелетке толмаған тұлғалардың назарын синтетикалық есірткінің жаңа түрлерінің (темекі шегу қоспалары, спайстар, тұз және т.б.) пайда болу қаупіне аудару, салауатты өмір салтын қалыптастыру болды.

Девиантты мінез-құлықты және панасыздығы бар кәмелетке толмағандар үшін елімізде ҚР Білім Министрлігі жанындағы кәмелетке толмағандарды бейімдеу орталықтары (КБО) жұмыс істейді. КБО міндеті-қиын өмірлік жағдайға тап болған тұлғаға уақытылы психологиялық көмек көрсету. Жергілікті жерлердегі КБО қызметіне ҮЕҰ өкілдері белсенді қатысады (ҚР БҒМ Балалардың құқықтарын қорғау комитеті). Мемлекеттік ақпараттық саясатты жүргізу шеңберінде «Есірткі бизнесіне және нашақорлыққа қарсы күресті жариялау, есірткіге қарсы насихат»тақырыптық бағыты көзделген.

Есірткіні заңсыз тарату мен тұтынудың алдын алу проблемасы кәмелетке толмағандар жиналатын жерлерде тиісті бақылау орнатумен байланысты, өйткені тұтынушылар контингентін ұлғайту мүддесінде есірткіні таратушылар көптеген жағдайларда есірткіні өткізудің нақты нарығы болып табылатын нашақорлардың сандық құрамын толықтыру және ұлғайту үшін оларды жас адамдарға тегін таратуға барады. Бұл нарықтың даусыз заңдылығы оның сұраныс пен ұсыныс сияқты ажырамас құрамдас бөліктері болып табылатыны белгілі.

Есірткіні тұтынуға тарту үшін құрбандар ретінде таратушылар, әдетте, кәмелетке толмаған адамдарды сайлайды, бұл ретте кез-келген адам емес, көп жағдайда, перспективада есірткіні сенімді және төлем қабілеті бар иеленушіні қалыптастыру мақсатында, бай отбасыларынан таңдайды.

Түнгі клубтардың, бильярд үй-жайларының және кәмелетке толмағандар жиналатын басқа да орындардың иелері мен қызмет көрсетуші персоналының ортасында есірткі таратушылардың корпусы құрылады. Есірткі таратушылар келушілерді, олардың мүдделерін, қажеттіліктерін, әдеттерін, жасөспірімдердің психологиялық ерекшеліктерін және олардың виктимизацияға және есірткіні тұтынуға тартудың құрбаны болуына бейімділігін жақсы біледі. Кейіннен мұндай тұтынушылардың тобы әдетте кеңейеді және біртіндеп есірткінің табысты таралуының нәтижесінде оларды нашақорларға немесе токсикомандарға топтап айналдырады.

Кәмелетке толмағандарды есірткіні тұтынуға тартудың ұлғайып келе жатқан қатері, қандай да бір жасөспірімнің есірткіге тәуелді адамға айналуы кейде оның немесе жақындарына қатысты «инеге отырғызу» қатерін ашық айтқан кезде, белгілі бір көрінеу қылмыстық мақсаттарға жету үшін олардың жекелеген бөлігінің ортасында үрей мен қорқыныш тудырумен де байланысты болып келеді. Тәжірибе көрсетіп отырғандай, «инеге отырғызу» көп ұлғайған масштабта террор құралы ретінде де, кек алу немесе басқа да қылмыстық мақсаттарды жүзеге асыру үшін де пайдаланылады.

Қазақстан Республикасында және басқа да жақын және алыс шетелдерде нашақорлардың айқын жасаруында, есірткілер мен психотроптық заттардың жаңа түрлерінің пайда болуынан, есірткінің заңсыз айналымының тәсілдерін жетілдіруде көрініс тапқан теріс үрдістер байқала-

ды.

Есірткі трафигінде ұйымдасқан қылмыстық топтардың санын ұлғайтуда; достық қарым-қатынастар негізінде оларды қалыптастыруда, олардың қызметіне кәмелетке толмағандарды тартуда; функциялары мен міндеттерін нақты бөлуде; сыбайлас жемқорлық жасаған адамдарды қылмыстық топтарға тартуда көрініс тапқан оларға тән өлшемдері бар ұйымдасқан қылмыстық құрылымдар көрініс табады. *[Сейтхожин Б.У., Феткулов А.Х., Абеуова А.Т., 2018, 39-43 б.].*

Қорытынды ретінде кәмелетке толмағандар арасында есірткіні тарату мен тұтынудың алдын алу тиімділігін арттыру проблемасын шешу нақты алдын алу шараларының кешенін қабылдауға байланысты екенін айта кету орынды. Бұл ретте теориялық әзірлеу және оны құқық қорғау органдарының құқық қолдану қызметіне практикалық енгізу негізінде есірткінің заңсыз айналымының виктимологиялық алдын алу міндетін шешу маңызды орын алады. Осыған байланысты, есірткіні тарату мен тұтынудың алдын алу жөнінде нақты шаралар қабылдау үлкен мемлекеттік және әлеуметтік маңызы бар мәнге ие болып отыр, себебі мәселе қазақстандық азаматтарды, әсіресе жастарды есірткі сияқты зиянды құмарлықтан қорғау үшін бәрін жасау қажеттігінен туындап отыр. Нашақорлықтың себептері мен жағдайларын жан-жақты және терең талдау, есірткіні тұтынушының жеке басын зерттеу, сондай-ақ қоршаған шағын ортаны объективті бағалау жөніндегі мақсатты жұмыс қана, кәмелетке толмаған адамдардың санасында түбегейлі өзгерістерді жүзеге асыру үшін жағдай жасауға, есірткіні таратушыны немесе тұтынушыны айналасындағыларға жай қауіпсіз немесе зиянсыз етіп ғана емес, сондай-ақ қоғамға толыққанды және дені сау адамды қайтаруға тырысуға мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У., Каржасова Г.Б., Орынбеков А.С. Есірткінің заңсыз айналымына қарсы күрес саласындағы халықаралық ынтымақтастық // Муждунар. науч. журнал «Наука и жизнь Казахстана». 2019. № 6/3. С. 68-71.

2. Феткулов А.Х., Сартаева Н.А., Шаймуханов А.Д., Интыкбаев М.К., Сейтхожин Б.У. Профилактика и противодействие незаконному обороту наркотиков (метод. рекомендации для учителей и родителей) // Учеб. пос. – Караганда: изд-во КЭУК. 2019.

3. Феткулов А.Х., Сейтхожин Б.У. Анализ уголовно-правовых норм, предусматривающих ответственность за незаконный оборот наркотиков без цели сбыта в Республике Казахстан и Российской Федерации (ст.296 УК РК и ст.228 УК РФ) // журнал Наркоконтроль. 2018. № 3 (52).

4. Алауханов Е. Криминология. Учебник. – Алматы. 2008. – 429 с.

5. Елисеева Е. Глава Министерства здравоохранения Республики Казахстан: Порядка половины препаратов находится в теневом секторе // газ. Каз.правда от 18 июня 2019. https://www.kazpravda.kz/news/obshchestvo/glava-mz-rk-poryadka-polovini-preparatov-nahoditsya-v- tenevom-sektore.

6. Сейтхожин Б.У., Феткулов А.Х., Абеуова А.Т. Некоторые аспекты профилактики незаконного распространения наркотических средств, психотропных веществ, их аналогов в Республике Казахстан // Междунар. науч. журнал «Актуальные проблемы современности» – Караганда: изд-во РИО «Болашак-Баспа». 2018. № 2 (20).

ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМЫ
ПЕДАГОГИЧЕСКАЯ НАУКА
PEDAGOGICAL SCIENCE

УДК 372.881.11(5 Қаз)
А13

Абдрахман Гульнар Кабылкалымкызы
кандидат филологических наук, профессор,
кафедра «Русская филология»,
Таразский государственный педагогический университет,
г.Тараз, Казахстан,
E-mail: gulnara.abdrakhman@mail.ru

Исабекова Гульнур Болатбековна
доктор PhD, доцент,
кафедра «Мировые языки»,
Таразский государственный педагогический университет,
г.Тараз, Казахстан,
E-mail: gulnur_taraz@mail.ru

ОТЕЧЕСТВЕННАЯ МОДЕЛЬ ПРЕДМЕТНО-ЯЗЫКОВОГО ИНТЕГРИРОВАННОГО ОБУЧЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ

Түйіндеме. Әлемдік педагогикалық әдебиетте CLIL атауын алған интеграцияланған пәндік-тілдік оқыту әдістері Қазақстанның педагогикалық жоғары оқу орындарының полилингвалды топтарында белсенді қолданылады. Талдау жүйесіне жаратылыстану-ғылыми және гуманитарлық бағыттар бойынша полилингвалды топтарда оқитын педагогикалық жоғары оқу орындары студенттерін ағылшын тілінде кәсіби қызметке дайындығын модельдеу үдерісі қолданылады. Авторлар педагогикалық қоғамға полилингвалды оқыту жағдайында педагогикалық ЖОО-ның үш тілді студентін CLIL технологиясы бойынша қалыптастыру моделін ұсыну мақсатын қойды. Зерттеу барысында педагогикалық модель әзірленді, оның мазмұндық сипаттамалары келтірілген.

Түйіндеме сөздер: тілдік-пәндік оқыту, жоба, полингвалды оқыту, үштілдік саясат.

Резюме. Методы интегрированного предметно-языкового обучения, которые в мировой педагогической литературе получили название CLIL, активно применяются в полилингвальных группах педагогических вузов Казахстана. Предметом анализа выступает процесс моделирования готовности студентов педагогических вузов, обучающихся в полилингвальных группах по естественнонаучным и гуманитарным направлениям, к профессиональной деятельности на английском языке. Авторы поставили цель представить педагогической общественности модель формирования трехъязычного студента педагогического вуза по технологии CLIL в условиях полилингвального обучения. В ходе исследования разработана педагогическая модель, приведены ее содержательные характеристики.

Ключевые слова: предметно-языковое обучение, модель, полилингвальное обучение, политика трехъязычия.

Summary. The methods of integrated subject-language teaching, which in the world pedagogical literature were called CLIL, are actively used in multilingual groups of pedagogical universities in Kazakhstan. The subject of analysis is the process of modeling the readiness of students of pedagogical universities studying in multilingual groups in natural sciences and the humanities for professional activities in English. The authors set a goal to present to the pedagogical public a model for the formation of a trilingual student of a pedagogical university using the CLIL technology in multilingual education. In the course of the study, a pedagogical model was developed, its substantial characteristics are given.

Keywords: subject language training, model, multilingual education, trilingualism policy.

ВВЕДЕНИЕ

Вопрос моделирования трехъязычного студента педагогического вуза в условиях полилингвального обучения является сложным в силу того, что существуют разные технологии, типы и методики обучения, включающие параллельное обучение профессиональному предмету посредством иностранного языка. Кроме того, междисциплинарность всех принципов, подходов и направлений ведет к усложнению разработку модели.

В настоящее время в Республике Казахстан эффективно продвигается предметно-языковое интегрированное обучение. Казахстанскими исследователями и лингводидактиками – Кожамжарова Д.П., Исабекова Г.Б., Усманова З. Ф., Сарсекеева А.К. др. – активно осуществляются исследования концепции подхода предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL) в условиях полиязычного образования в средних общеобразовательных школах и вузах страны. Полученные результаты исследований позволяют расширить понимание как сути предметно--языкового интегрированного обучения (CLIL), так и его преимуществ. Кроме того большинством исследователей в работах акцент сделан на ознакомление с различными зарубежными моделями и стратегиями обучения, применение предметно-языкового интегрированного обучения в учебном процессе, использовании активных методом обучения, обучение основам создания учебных материалов в соответствии с принципами интегрированного обучения предмету и языку, получение результатов от анкетирования участников образовательного процесса (преподавателей, обучающихся, разработчиков образовательных программ) о предметно-языковом интегрированном обучении.

Основная часть

Высшая школа остается одной сфер общественной жизни Казахстана, сохранивших достаточную устойчивость для полномасштабного вклада в решение задач реформирования общества в области трехъязычного образования.

В силу этого нами была сделана попытка подготовки модели трехъязычного студента педагогического вуза в условиях полилингвального обучения с учетом технологии CLIL. В данной статье, на наш взгляд, мы выделили наиболее важные аспекты новой концепции формирования трехъязычного/билингвального студента педагогического вуза по технологии CLIL в условиях полилингвального обучения.

При моделировании трехъязычного студента педагогического вуза в условиях полилингвального обучения нами учитывались: особенности данного процесса, для которого основополагающим является компетентностный, личностно-ориенированный, интегрированный предметно-языковой и культурологический подходы; характеристики трехъязычного/билингвального студента педагогического вуза, отражающие интегративное личностное качество в предметно-языковом интегрированном обучении; направленность педагогической деятельности на формирование поликультурной компетенции студентов педагогического вуза, обучающих в группах по естественнонаучному и гуманитарному направлениях на английском языке.

В данной статье мы попытались акцентировать специфику собственных наработок применения CLIL в высшей школе для студентов, обучающихся в полилингвальных группах по естественнонаучному и гуманитарному направлениям.

В нашем исследовании определены следующие основные особенности предметно-языкового интегрированного обучения:

1) изучение иностранного языка интегрируется в содержание самого предмета – обучающиеся изучают профессиональные дисциплины на иностранном языке;

2) данная методика может использоваться в обучении людей всех возрастов, на разных ступенях образования – CLIL отвечает всем европейским стандартам обучения, может применяться как для дошкольного и школьного образования, так и для обучения специалистов в высшем учебном заведении;

3) методика направлена на развитие лингвистических, социальных, культурных, академических и других навыков, которые помогают в приобретении знаний в области самой дисциплины и иностранного языка – CLIL способствует не только развитию общей языковой и профессиональной коммуникативной компетенций, но и получению знаний о культуре страны изучаемого языка;

4) методика CLIL позволяет развить навыки устной коммуникации на иностранном языке в сфере профессионального общения, разнообразить методику преподаваемого предмета. По-мнению авторов коллективной монографии «Европейские модели предметно-языкового интегрированного обучения и их адаптация в образовательной системе Республики Казахстан», данная методика способствует формированию интернационального мировоззрения, которое предполагает равенство наций, а также развитию навыков межкультурного общения [Кожамжарова Д.П., Исабекова Г.Б., Бегалиев А.Т., 2019, с. 50].

При проведении исследования, мы придерживались следующих принципах CLIL, которые и вошли в представленную нами модель:

– аутентичность;

– единство мыслительной и речевой деятельности на иностранном языке;

– соотношение изучаемых тем по учебной дисциплине и иностранному языку;

– опора на личный опыт и фоновые знания

по профильным предметам;

– системность и сознательность;

– языковая и предметно-изобразительная наглядность;

– проектная деятельность;

– проблемное обучение;

– преобладание групповых видов работы [Сарсекеева А.К., Калиева А.Б., Каниболоцкая Ю.М., электронный ресурс].

1. Принцип аутентичности заключается в использовании на занятиях аутентичных материалов, которые обеспечивают формирование и развитие коммуникативной компетенции обучающихся в профессиональной сфере.

2. Принцип единства мыслительной и речевой деятельности предполагает повышение уровня когнитивной компетенции за счет активизации мыслительной деятельности и, соответственно, дополнительной когнитивной нагрузки [Cummins J., 1976, p. 23].

3. Принцип соотношения изучаемых тем по учебной дисциплине и иностранному языку способствует наиболее эффективному запоминанию учебного материала на иностранном языке, лексических единиц, так как происходит сопоставление материала и единиц как на родном языке, так и иностранном.

4. Принцип опоры на личный опыт и фоновые знания по профильным предметам предполагает учет обучающимися знаний, приобретенных на родном языке, при овладении иностранным.

5. Изучение материала характеризуется непрерывностью и систематичностью. Поэтому принцип системности предполагает определенную последовательность в усвоении материала обучающимися, при постепенном усложнении языкового материала, речевых операций и действий с ним, приводящая к повышению результативности обучения и более эффективному приобретению обучающимися знаний по иностранному языку и предмету. Принцип сознательности применяется на любом этапе обучения. Только сознательное овладение языком предполагает осознание обучающимися всех действий и операций, которые он осуществляет для решения той или иной коммуникативной задачи. Применительно к методике CLIL принцип сознательности также находит выражение в осознанности развития навыков познавательной деятельности, когнитивных стратегий анализа, синтеза и оценки.

6. Принцип профессиональной направленности обучения подразумевает наличие большого профессионально ориентированного лексического пласта, соответствующего определенной сфере профессиональной деятельности (физика, математические законы, кинетическая энергия, экономика и пр.).

7. Принцип языковой и предметно-изобразительной наглядности в методике CLIL используется как для семантизации иноязычных слов и ситуативной иллюстрации речевого материала на иностранном языке, так и для активизации речемыслительной деятельности. Использование схем, таблиц, картинок при введении нового материала и актуализации имеющихся у обучающихся знаний способствует процессу образования прочных когнитивных связей между изучаемыми понятиями на родном и иностранном языках.

8. Принцип проектной деятельности способствует применению обучающимися полученных знаний на практике, развитию творческих способностей, подготовке обучающихся к профессиональной деятельности.

9. Принцип проблемного обучения предполагает освоение обучающимися новой информации в ходе решения теоретических и практических задач.

10. Принцип преобладания групповых видов работы применяется для вовлечения обучающихся в учебный процесс, обмена знаниями между обучающимися, повышения речевой и интеллектуальной (познавательной) и эмоциональной активности.

Как метко было отмечено Л.Л.Салеховой при междисциплинарной интеграции всех принципов необходимо учитывать и следующее:

– интегрируемость билингвального обучения предмета в общую структуру и содержание педагогического образования;

– направленность билингвального обучения на овладение конкретной дисциплиной неязыкового цикла;

– использование двух языков – родного и иностранного – как способа познания, самопознания и саморазвития в процессе освоения предметного знания (например, математического знания);

– единство мыслительной (математической или химической) и речевой деятельности на иностранном языке [Салехова Л.Л., 2008, с. 24].

Все перечисленные выше принципы позволяют сделать акцент на главном принципе – принципе интегрированного предметно-языкового обучения (CLIL).

При обучении по технологии CLIL учитывают особенности использования CLIL, обусловленные в принципе 4 «С», которые были разработаны Д. Койлом [Coyle D., 2014, p. 100]. Данные принципы 4 «С» основаны на четырех аспектах: коммуникация (communication), предметное содержание (content), культура или культурологические знания (culture), познание (cognition).

Д. Койл считает, что представленная им теория принципа 4 «С» полноценно описывает содержание интегрированного предметно-языкового обучения. Сущность методики обучения CLIL заключается в том, что языку обучают не

ради владения иностранным языком, а для получения конкретных знаний в профессиональной сфере деятельности. Поэтому основные языковые навыки формируются через предметные области. Сформированные коммуникационные навыки способствуют развитию различных видов речевой деятельности посредством предметного содержания обучения. Иностранный язык изучается обучающимися через коммуникацию с использованием специального словаря. При выполнении заданий устного и письменного характера на иностранном языке используются интерактивные, групповые задания, работа в парах, все виды творческих и развивающих упражнений, использование языка в различных видах деятельности и стилях речи. Познание способствует развитию метакогнитивных умений обучающихся, включающих как концепты, концептуализацию, аргументацию и инференцию, так и ментальный язык, ментальный лексикон, фреймы, скрипты, сценарии, стереотип, доступ, фигуру-фон, модуль, ментальные репрезентации. Весь метакогнитивный набор умений позволяет рассматривать интеграцию двух учебных дисциплин как средство активизации познавательной деятельности обучающегося. Культурологические же знания служит основой содержания обучения в методике CLIL и поликультурном образовании. Так как обучающиеся получают межкультурные знания, так как понимание особенностей, схожестей и различий отдельных культур поможет обучающимся эффективнее социализироваться в современном поликультурном пространстве [Coyle D., 2014, p. 99].

Не трудно заметить, что все принципы составляют ценностные основания образования студентов педагогического вуза в полилингвальной среде. Это значит, что образование в данном контексте рассматривается в качестве самоценного явления. Поэтому реализация принципов, снимая противоречие между опытом и знанием, позволяет сделать процесс образования личностно значимым и эффективным при использовании данной технологии [Усманова З. Ф., Заяц Т. В., Мукажанова Г. Ж., 2017, с. 95]. Компетентностный, личностно-ориенированный, интегрированный предметно-языковой и культурологические подходы подчеркивают значимость не только результата образования, но и самого процесса.

Представляется возможным использования метода последовательной трудности (scaffolding approach), основанного на принципах:

– дуальности (возможности перехода на родной язык в случаях необходимости); – оптимальности (сбалансированности количества и качества);

– когнитивности (связи мышления и речи); – интерактивности (вовлеченности в процесс) [Сидоренко Т.В., Рыбушкина С.В., Розанова Я.В., 2018, с. 175].

Таким образом, отличительной особенностью методики CLIL является ее комплексный подход к содержанию предмета и обучению языку. Она интегрирует содержание и язык при изучении предмета посредством иностранного языка и силу изучения иностранного языка через содержание предмета.

В ходе анализа результатов, полученных данных по представленной модели проводились наблюдения по траектории «самооценка – мотивация – тревожность», которая предполагает исследование самооценки как деятельности педагогика, так и студента. Самооценка деятельности разных объектов (преподаватели или студент) позволяла определить высоту актуальной самооценки (ее актуальный уровень), уровень притязаний (к чему человек стремится), идеальный уровень (желаемый, но недостижимый уровень). В структуре мотивов студентов ведущее место занимают профессиональные мотивы, ориентирующие студентов на будущую профессиональную деятельность и получение в процессе обучения профессионально значимых знаний на английском языке. Все это способствует профессиональному становлению, самореализацию и социализацию студента. Процесс интегрированного обучения профессиональных предметов на английском языке позволяет оценить личностную тревожность студентов, а также их реактивную (ситуативная) тревожность на занятиях с родным и неродным языком преподавания.

Осуществление подготовки полиязычного педагога по технологии предметно-языкового интегрированного обучения возможно при следующих условиях:

– систематическая реализация компетентностного, личностно-ориенированного, интегрированного предметно-языкового и культурологического подходов как методологической основы современной педагогической теории и практики предметно-языкового интегрированного обучения;

– организация учебно-методического процесса на основе интегративного и гармоничного воздействия на области духовного, интеллектуального и волевого развития личности;

– организация и проведение проблемных занятий, использование междисциплинарных связей, активных методов обучения, опоры на мультикультурное восприятие мира;

– понимание процесса подготовки будущих педагогов как творческой трансляции смыслов и ценностей культуры в личности будущего полиязычного учителя, превалирование компонентов саморазвития.

Согласно вышесказанному, формирование трехъязычного студента педагогического вуза по технологии CLIL в условиях полилингвального обучения можно представить в виде следующей модели (схема 1).

Модель предметно-языкового интегрированного обучения в Казахстане

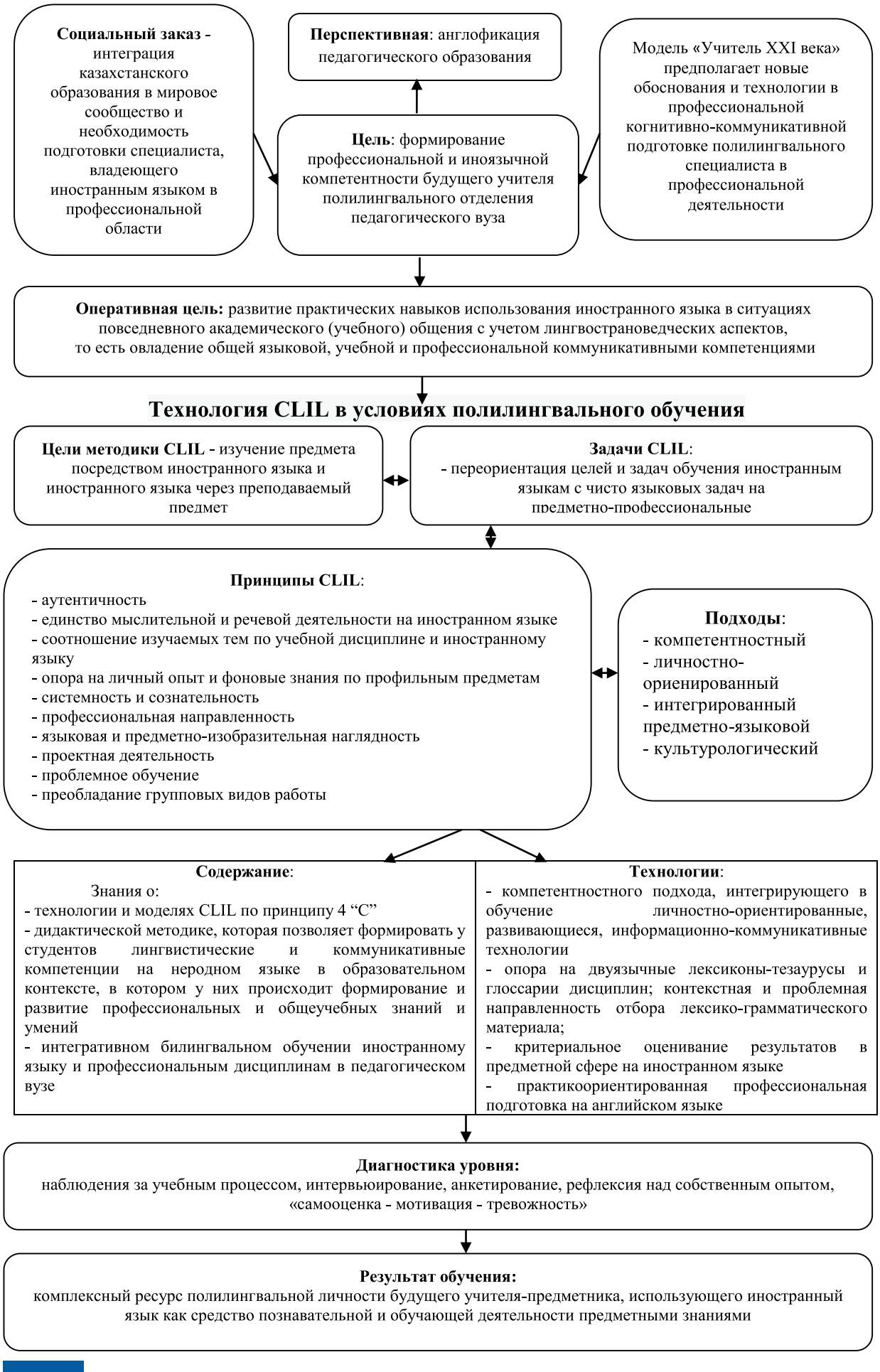

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, по результатам проведенного исследования была предложена модель предметно-языкового интегрированного обучения в Казахстане и определено, что:

– предлагаемая модель призвана решить проблему целостного развития личности педагога на основе предметно-языкового интегрированного обучения (CLIL);

– в построении модели были предусмотрены принципы «компетентностной» педагогики и на первое место вышли не только технология CLIL, но и мировоззренческие установки личности на развитие трехъязычия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кожамжарова Д.П., Исабекова Г.Б., Бегалиев А.Т. Европейские модели предметно-языкового интегрированного обучения и их адаптация в образовательной системе Республики Казахстан: Монография – Тараз: ТОО «Жамбыл Press Service», 2019. – 225 с.
2. Сарсекеева А.К., Калиева А.Б., Каниболоцкая Ю.М. Методика CLIL в обучении биологии как один из компонентов обновленного содержания образования [Электронный ресурс]. Режим доступа:URL http: www.sibupk.su › upload › medialibrary›.
3. Cummins J. The influence of bilingualism on cognitive growth: A synthesis of research findings and explanatory hypotheses // Working papers on bilingualism. – № 9, 1976. – P. 1 – 43.
4. Салехова Л.Л. Дидактическая модель билингвального обучения математике в высшей педагогической школе: автореф. дис. ... докт. пед. наук: 13 00 02. – Салехова Ляйля Леонардовна. – Казань, 2008. – 44 с.
5. Coyle D. CLIL – A pedagogical approach from the European perspective. In N. Van Deusen-Scholl & N.H. Horberger (Eds). Volume 4: Second and Foreign. Language Education. New York. NY: Springer. – 2014. – P. 97-111.
6. Усманова З. Ф., Заяц Т. В., Мукажанова Г. Ж. Реализация технологии CLIL в условиях полилингвального обучения //Филология и лингвистика в современном мире: материалы Междунар. науч. конф. (г. Москва, июнь 2017 г.). – Москва: Издательский дом «Буки-Веди», 2017. – С. – 94-97.
7. Сидоренко Т.В., Рыбушкина С.В., Розанова Я.В. CLIL-практики в Томском политехническом университете: успехи и неудачи // Образование и наука. 2018. Т. 20, № 8. С. 164–187. DOI: 10.17853/1994-5639- 2018-8-164-187.

УДК 37.013

Алтаева Жанерке
2 курс магистранты,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

Ким Ольга Васильевна
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті

СТУДЕНТТЕРДІҢ КӘСІБИ КОММУНИКАТИВТІ ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ШАРТТАРЫ

Андатпа. Мақала студенттердің кәсіби коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың педагогикалық шарттарын негіздеуге арналған. «Педагогикалық жағдайлар» ұғымын пайдалану кезінде бар болуы мен іске асырылуын анықтайтын жағдайларды түсіну жағдайында біз педагогикалық жағдайларды педагогикалық жүйені құру мен байланыстыратын, оның құрамдас бөліктерінің бірі ретінде әрекететететін зерттеушілер ұстанымын ұстанатын боламыз. Осылайша, педагогикалық жағдайлар оның тиімді жұмыс істеуі мен одан әрі дамуын қамтамасыз ететін ішкі және сыртқы элементтердің жиынтығын көрсететін педагогикалық жүйенің компоненті ретінде қарастырылады. Біздің зерттеу үшін фундаментальды педагогикалық жағдайларды түсіндіреміз.

Кілт сөздер: педагогикалық жағдайлар, компонент, коммуникативтік құзыреттілік, білім берудің ішкі, сыртқы мазмұны.

Алтаева Жанерке
магистрант 2 курса,
Таразский государственный педагогический университет

Ким Ольга Васильевна
кандидат педагогических наук, доцент,
Таразский государственный педагогический университет

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ СТУДЕНТОВ

Аннотация. Статья посвящена обоснованию педагогических условий формирования профессиональной коммуникативной компетентности студентов. В условиях понимания обстоятельств, определяющих существование и реализацию чего-либо, при использовании понятия «педагогические условия» мы будем придерживаться позиции исследователей, связывающих педагогические условия с построением педагогической системы, в которой они выступают в качестве одного из ее компонентов. Таким образом, педагогические условия рассматриваются как компонент педагогической системы, отражающий совокупность внутренних и внешних элементов, обеспечивающих ее эффективное функционирование и дальнейшее развитие. Объясним выбор такой трактовки педагогических условий как фундаментальный для нашего исследования.

Ключевые слова: педагогические условия, компонент, коммуникативная компетентность, внутреннее, внешнее содержание образования.

Altaeva Zhanerke
2nd year master student of Taraz State Pedagogical University

Kim Olga Vassileyevna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
of TarazState Pedagogical University

PEDAGOGICAL CONDITIONS OF FORMATION OF PROFESSIONAL COMMUNICATIVE COMPETENCE OF STUDENTS

Annotation. This article is devoted to the substantiation of pedagogical conditions for the formation of professional communicative competence of students. Under the condition of understanding the

circumstances that determine the existence and implementation of something, in using the concept of "pedagogical conditions" we will adhere to the position of researchers who link the pedagogical conditions with the construction of the pedagogical system in which they act as one of the components. Thus, pedagogical conditions are considered as a component of the pedagogical system reflecting a set of internaland external elements ensuring its effective functioning and further development. Let us explain the choice of this interpretation of pedagogical conditions as fundamental for our study.

Keywords: pedagogical conditions, component, communicative competence, internal, external educational content.

INTRODUCTION

Based on the requirements of the modern labor market to graduates, a description of the structure of competence is given, the interrelation and interdependence of structural elements is shown. The definitions of communicative and professional competences are given, the content and specifics of professionally oriented foreign language teaching are presented.

At the current stage of society development, serious changes are taking place in various spheres of human activity, which significantly affect the education system as well. Modern processes of information and globalization bring to the fore new socially important tasks. One of them is to improve the quality of people's consciousness, their ability to adequately understand each other and, consequently, to interact constructively, i.e. to possess communicative competence, and for successful adaptation in the international labor market – to have skills of foreign-language professional communication, i.e. to possess foreign-language professional and communicative competence [Zhetpisbaeva B.A., 2016].

Communicative competence is an integrative personal quality reflecting the individual psychological characteristics of each individual personality. Let us agree with L.A. Yakobovitz that "the speed of mastering the second language and the efficiency of language use in the process of communication are factors in the realization of language ability, which depend on individual qualities (the level of development of intellect, previous experience, physical development, motivation, etc.). [L.A. Yakobovitz, 1976, pp. 109-123]. When an individual participates in communication, any of his or her qualities are "included" in communication and, therefore, affect its effectiveness. Thus, in the process of forming the communicative competence of students, it is necessary to create such pedagogical conditions that will contribute to the manifestation of personal qualities of the subjects of the educational process, i.e. external elements of pedagogical conditions created by a teacher should work on changing the internal elements of pedagogical conditions, which is expressed in the inclusion of students, building up personal qualities that promote the formation of communicative competence.

MAIN TEXT

Such changes in the internal elements of pedagogical conditions are possible when the ideas and provisions of a personality-oriented humanistic paradigm of education, which recognizes the personality as a priority value in the education system and creates conditions for it, are introduced into the educational process:

– engaging the personality of the subjective position, self-actualization, self-development and self-realization of students in various activities;

– development of students' abilities, gaining valuable experience of interpersonal and collective interaction;

– designing the personal and significant content of education and educational activities;

– involving students in the reflexion of the boundaries and results of their activities, determining its success in the subject-to-subject interaction of participants in the educational process.

As emphasized by N.V. Gafurova, S.I. Osipova and other scholars [N.V. Gafurova, 2015, Osipova S.I., 2014], the personal component acts as a system-forming component in the content of the personal oriented education, and in this way, it differs significantly from the traditional component, the system-forming component of which is the cognitive component. In other words, if in traditional education it is more often the development of intellect and thinking, then the personal-oriented education focuses on the development of personal and conceptual sphere of students, a sign of which is their attitude to the comprehensible reality, its experience, consciousness of value. Thus, the content of education in a personality-centered model of education is that which is the heritage of the most educated personality, created as a result of his own activity on the basis of his personal experience.

This content of education can be called internal. The external content of education is characterized by the educational environment that is offered to him to ensure the conditions for personal development. Adequate consideration of the diversity of abilities, inclinations, needs makes demands on the diversity, multifunctional of the external educational content. Diversity and multifunctional of content are the most important principle in the personality-centered model of education, which implies the representation in the content of education of the diversity of subject areas, which provides intellectual development, the formation of metaphors and

meta-devices and the development of personal qualities. In addition, the content of the personality-centered model should be supplemented by such a property as dynamism, which is especially important in the conditions of the world's variability.

Thus, when designing the content of personality-centered education, it is necessary to include educational blocks, which allow cultivating one's own values, worldview positions, personal qualities, contributing to the process of professional and interpersonal communication. Despite the specificity of the educational subjects of our study show that the motivational and value component of the communicative competence of students of pedagogical areas of training, which is expressed by the need to initiate a communicative act, a manifestation of orientation to the acceptance of a communication partner, understanding the motive of the communication partner, understanding the diversity of values and distinctions, forms of modern culture, means and methods of cultural communication can be considered formed on a fairly good level. The main difficulties arise not with the motivational and value attitude to intercultural professional communication, but with the ability to do it competently (cognitive and activity components of communicative competence).

An integrative approach to training of a specialist in modern conditions becomes key in solving the problem of professional quality improvement. The discipline "Foreign Language" is able to participate in a large number of interdisciplinary relations, as it serves as a means of expressing the idea of objective reality, is non-objective, because the properties and regularities of this reality are the subject of study of other disciplines. We believe it is necessary to link (thematically) not only the subjects of the humanitarian cycle with each other in order to develop effective communication skills, but also to conduct communication through the programs of humanitarian subjects through the professional orientation of students' learning, through a rich professionally significant context (content). Whereas previously the main task of a linguist teacher was to transfer a certain amount of language knowledge to students and to develop speech skills in the professional and domestic spheres, today the content of the discipline is much deeper. Emphasis shifts to such linguistic training of a specialist, which lays and forms the ability to work in a team, readiness for cooperation and cooperation, the ability to social adaptation. The change in the tasks of the teacher leads to a change in the basic methods of teaching, to the use of such pedagogical technologies that will work on a deeper appropriation of educational content by the learners.

For a more successful implementation of the described educational content, contributing to the process of forming communicative competence of technical university students, we consider it necessary to use certain active pedagogical technologies, the most effective of which are the project method (web projects) and the case study method, which harmoniously integrate technologies portfolio, problem discussion, learning in collaboration. The project method assumes the solution of a certain problem and provides, on the one hand, the use of a set of various methods and means of education and, on the other hand, the need to integrate knowledge and skills from various fields of science, technology, and creative areas. Solving the problem also means getting a certain result at the output. It is the obtaining of a concrete result that can be seen, comprehended, applied in real practice, that underlies the project method. In other words, the "project method" is based on the idea that constitutes the essence of the concept "project", its pragmatic focus on the result that can be obtained when solving a practically or theoretically significant problem.

This result can be seen, comprehended and applied in real practical activity. In the United States, the United Kingdom, Belgium, Israel, Finland, Germany, Italy, Brazil, the Netherlands, and many other countries, the ideas of J. Dewey's humanist approach to education, his project method, have become widespread and have gained great popularity. For our study, the interdisciplinary projects, which, in V.V.Guzeyev's opinion, are of particular importance. According to V.V.Guzeyev, these projects can become integrative factors overcoming the discreteness of education [Guzeyev V.V., 2000]. The subjects of the projects should be topical, but, more importantly, they should require students' knowledge not in one subject but from different fields, their creative thinking, and research skills. Due to such topics, a quite natural integration of knowledge is achieved.

Humanitarian disciplines have a variety of materials for project activities, but we offer the development and implementation of integrated interdisciplinary projects in order to unlock both the communicative potential of the subject itself and the entire educational system. Let us explain this judgment. Students of technical universities have a technical, non-humanitarian mind, a special type of thinking. This is a contingent that aspires to a clear and unambiguous understanding of the concepts, laws, definitions under consideration, and prefers logic, algorithm, and conciseness. Non-professional humanities disciplines for this contingent are "add-on" to basic special disciplines, future engineers are sure that understanding the problems contained in them will not be useful in future professional activity and therefore precious time should be spent on studying these disciplines very much. The opinion is quite common among students of technical universities. Enriching the educational content with integrated interdisciplinary projects will, from our point of view, reveal the usefulness and expediency

of studying these disciplines and change the idea of future engineers about their role, importance and place among other disciplines of the university package of educational courses.

Moreover, the development and implementation of the project in a relevant professional and personal context will contribute to the inclusion and further development of the quality valuable for our research – communicative competence. Since the final result of any project, as already mentioned, is a certain product, for its creation students need not only to collect the material, but also to relate to its content, to develop and formulate their point of view, which most often involves the performance of a number of creative tasks, such as, for example, writing an essay and reviews on the analyzed documents and materials depending on the topic and the nature of the project, the preparation of graphic, photo, audio, video and other relevant resources, the development of the questionnaire.

As a result, before starting to design a project product, participants should collect a folder with materials – portfolio. The trainees make presentations with their portfolios, thus providing a report on the work done. It is by the portfolio of each team member that the instructor can evaluate their contribution to the project and their personal progress in training. The portfolio is a tool for self-assessment of the learner's own cognitive and creative work, for reflection on his or her individual activities. The presentation of the portfolio shows the level of communicative competence of the learner, which is improved throughout the preparation of both the project and the portfolio. Oral communication is participation in discussions, arguments of one's own position, explanations of material to another student. Written communication is expressed through the structuring of portfolio materials, logic and conciseness of all written explanations; neatness and aesthetics of portfolio design; integrity, thematic completeness of documents presented in the portfolio; clarity and validity of portfolio presentation. Thus, we consider the portfolio as both an achievement folder and the content of the course materials.

So, the project method was considered as progressive and actual in modern conditions pedagogical technology, the integration of which into the process of education in higher education institutions is an important stage in the reform of modern education systems on the way to developing, personal-oriented and differentiated learning in the XXI century. The ideology of this method provides a wide application of the received knowledge in joint or individual activity, development not only of independent critical and creative thinking, but also culture of communication, ability to carry out various social roles in joint activity that, as it is known, is very important for success in life in modern conditions. Learners get a real opportunity to achieve certain results in various fields of knowledge, to reflect on the knowledge they receive, and as a result they manage to form their own reasoned point of view on many professional, scientific and cultural problems. Consideration of the web project technology, which combines the advantages of the project method, learning technologies in collaboration and opportunities provided by information and communication technologies is important for our study, as it is a kind of updated version of project activities that takes into account the peculiarities of the modern generation. This feature is that the modern student is a representative of the digital generation, who lives today in two realities: virtual and real world. The need to use new computer technologies is explained not only by the fact that the computer has become an integral attribute of human life. It is important that the computer gives education new opportunities, becoming an indispensable means of cognition. When implementing an individual approach to learning, it is reasonable to use information technologies at all stages of learning.

Sometimes computer application with corresponding software is the only or the most optimal tool of the teaching method. Returning to the pedagogical technology of web projects, we clarify that the basis of web projects and projects conducted in traditional forms of education, the same principles, the only difference is the form of their organization, their technological basis, which sets a certain specifics of web projects.

Thanks to telecommunications technologies, students have access to the richest information resources of networks and the opportunity to work together on a project of interest to them with students from other countries. This perspective of cooperation and collaboration creates a strong motivation for their independent cognitive activity in groups and individually. Collaboration encourages students to get acquainted with different points of view on the studied problem, to search for additional information, to evaluate their own obtained results. Discussion of intermediate results in the classroom, discussions, and brainstorming sessions acquire a different quality because they contain not only the material from textbooks and official handbooks, but also the views of project partners from other regions of the world, their data, their interpretation of facts and phenomena. Working with information in any language requires the formation of certain intellectual skills: analyze and classify the information, select the necessary facts, make arguments and defend their point of view. The web project method effectively promotes the development of these skills and abilities. Cooperation to achieve a common goal teaches project participants from different countries to get along with each other, listen to and accept the partner's opinion, argue their point of view, compromise and be tolerant.

This pedagogical technology is especially im-

portant for students who are less active in the traditional classroom environment due to natural shyness and fear of speaking in public. As L.S.Vygotsky wrote, "what today a child can do in cooperation and guidance, tomorrow he is able to do on his own. By investigating what the child is able to do on his own, we investigate the development of yesterday. By researching what the child is able to do in cooperation, we determine the development of tomorrow" [Vygotsky L.S., 2005 p.10]. The famous "zone of the nearest development" of L.S. Vygotsky is exactly what lies between the material, which can be learned by the child only in the process of joint activity, and what he or she is already able to learn independently. This zone is created by learning, which should "run forward with development". It sets in motion a number of internal processes that only in the area of relationships with others and cooperation with companions become an internal asset of the individual L.S. Vygotsky identifies three important pedagogical points in this regard:

1) each mental function appears at first as collective, social activity, and then as an internal way of thinking of the person. Between these two "exits" there is a process of interiorization, or "rotation" of function inwardly.

2) process of learning should represent collective activity.

3) the meaning of the teacher's work is to guide and regulate individual activities through collective ones, through the organization of cooperation between students and the teacher. Thus, a web project is a long-term, problematic task with the aim of developing various types of activities and forming communicative competence, the result of which is a web publication, i.e., a kind of educational task, the main difference of which is that its purpose and result is to change the actual subject (learner) [Vygotsky L.S., 2005]. The second significant pedagogical technology from our point of view, contributing to the formation of professional communicative competence, is the case-study method. Nowadays, this method is widely used, especially in economics, management and business education. In this environment, it has taken a leading position and is considered to be one of the most effective ways to teach students how to solve typical problems through discussion and situation analysis. The average Harvard student has worked on more than a hundred cases during his time as a student. One of the most famous universities in North America, the University of Western Ontario (Canada), makes a bet on using case studies. Development of cases on the professional-significant (technical) content within the framework of humanitarian disciplines in order to form communicative competence in a wide practice we met in isolated cases. However, we believe that attempting to implement such an experience may be worthwhile, as including a case study method in the learning process is helpful: – humanization of relations between participants of the educational process; – formation of the subjective position of students; – development of analytical and evaluation skills, teamwork skills, finding the most rational solution to the problem; – development of creative approach to decision making;

– activation of communication abilities;

– development of flexibility, dialectic thinking. In the categorical apparatus, the basic concepts are case, situation, analysis of the concept, situation, case method. A case is an event that actually happened in this or that sphere and was described by the authors in order to provoke a discussion in the classroom: "The description of a case should contain a problem or a number of direct or indirect difficulties, contradictions, and hidden problems to be solved" [Milrud R.P. 2014, pp. 61]. Thus, the problem itself contained in the case does not have an unambiguous solution; it requires defining and developing one's own criteria for choosing from a set of alternatives, on the basis of which one should come to an appropriate solution and develop an algorithm of action. Certainly, all the described stages will be accompanied by discussions and discussions. In our case, the case materials provide students with an opportunity to apply their professional knowledge, thus, in the course of its development, they will master new lexical and syntactic constructions, various ways of argumentation, and a variety of communication styles.

Professional knowledge and confidence in the ability to solve the problem faced by the group positively serve as an additional incentive for mastering a higher level of communicative competence. Testing their communication abilities in the course of a discussion enables each participant to discover their weaknesses and stimulates the desire to work towards improving their communication skills. In the course of the discussion caused by the teacher in the classroom, there is a parallel development of the student and the situation in question. Let us agree with scientists [M.R. Vardanian, 2009, Pak N.I., 2013] that the ability to lead a discussion, to guide it delicately, to ask leading questions, to challenge the group and to lead students to the final phase of decision-making is an important part of the teacher's activity. The pedagogical potential of the case study method is much greater than that of traditional teaching methods. The presence of disputes, discussions and arguments in the structure of this method trains the participants of the discussion and teaches them to observe the norms and rules of communication. A teacher should be emotional enough throughout the whole learning process, form skills of behavior in conflict situations, create an environment of cooperation, ensure the observance of personal rights of the student. The organization of case discussions is based on two methods: the traditional Harvard method, open discussion, and the method associated with indi-

vidual or group interviews, where students make a presentation. Presentation, or presentation of case analysis results, is a very important aspect of the case study method. The ability to publicly present an intellectual product, to show its advantages and possible directions of its effective use, to stand up to a barrage of criticism is a valuable integral quality of a modern specialist. The presentation sharpens many deep qualities of a person: will, conviction, purposefulness, and dignity. It develops public communication skills and shapes one's own image. Attitudes and emotions of the speaker make a significant contribution to the message, i.e., the oral presentation is stimulating and difficult to ignore. Finally, oral presentation is flexible, the speaker can respond to changes in the environment, adapt his style and material, feeling the mood of the audience. We will try to describe the tasks that help to solve the application of the case study method in the process of forming communicative competence:

– use of situational learning, which creates a communicative environment and conditions when forming the need to use language (native or foreign) as a means of real communication (motivational and value component of communicative competence);

– development of reading, listening, and writing skills when presenting the results of a case (cognitive component of communicative competence);

– inclusion of participants in a single context of activity, which leads to "increased verbal readiness, ability for heuristic activity" [Kunanbaeva S.S., 2005].

The interdisciplinary nature of the method suggests the possibility of using case studies, practical and research cases for solving specific tasks at different stages of the process of forming communicative competence. The above-described pedagogical technologies are aimed at involving students in the interaction, which requires a specially organized environment of students and makes it possible to implement the second pedagogical condition for the formation of communicative competence of students – the content and continuous updating of the communicative educational environment on the basis of the system integration of humanitarian and professional contexts of the educational program and the third pedagogical condition – the activation of students' activities in the communities. In the traditional interpretation, the environment is described as a certain environment of the individual, which has a certain impact on him or her. By the educational environment, following S.I.Osipova, we will understand the socio-cultural environment of the student (naturally and artificially created), including the means and content of education, which is actually a condition of his life activity (and not some information to be learned) [Osipova S.I, 2006]. Let us emphasize the importance of understanding the principle of the medium approach, as defined by A.V. Khutorsky – the principle of open content "which does not imply the student's assimilation of the educational environment in all its immensity and great diversity, but the ability to act in it productively, relying on his own position and building an individual educational trajectory" [Khutorsky A.V., 2014].

The educational environment is an ever-expanding sphere of life of a growing person, which includes a growing wealth of culturally mediated connections with the surrounding world. The researcher B.M. Bim-Bad notes that the educational environment teaches to extract knowledge from one's own activity, from observations and perceptions, to reveal the vital importance of the studied objects, to comprehend the principles of one's own actions and to be guided by them in new situations [Bim-Bad B.M., 1996, pp.3-8]. V.I. Slobodchikov's approach is interesting, which, on the one hand, fits the educational environment into the mechanisms of the learner's development, thus defining its target and functional purpose, and, on the other hand, singles out its origins in the subject matter of society's culture. These two poles – cultural subjects and the human inner world – in their mutual alignment in the educational process set the boundaries of the content of the educational environment and its composition. At the same time, the human environment is not predetermined for a person; it starts where the meeting of the formative and the formative takes place, where they start to design and build it together. In other words, the educational environment will only contribute to the personal and cultural growth of students, when the available socio-cultural content turns into the content of education, i.e. the educational environment itself [Slobodchikov V.I., 2000, pp.172-176].

Researchers V.A. Adolf, S.V. Anyushin, and S.V. Grishaev note that in the conditions of the formation of the information society, the trends of integration of society and education are gaining importance, when the openness of the educational institution environment is introduced to the level of didactic principle, on which it is possible to design the educational process. At the same time, the reference to the concept of "educational environment" is conditioned by "orientation of the educational process to the needs of the student in the general cultural sense and is considered, on the one hand, through the impact of educational conditions on the student, on the other – through the impact of the student on the conditions in which the educational process is carried out" [Adolf V.A., Anyushin S.V., and Grishaev S.V., 2011 p.62]. The authors also pay attention to the fact that the information component of an open educational environment allows turning knowledge from goals into a means of forming the personality of a student. The use of different means of education makes it possible to shift the emphasis from knowledge itself to the

process of its acquisition, turning it into a teaching process.

CONCLUSION

Proceeding from our understanding of professional communicative competence, the communicative educational environment functions where there is a communicative interaction of various subjects of an educational process in a context of their professional training, and also realization of various ways of activity.

REFERENCES:

1. Zhetpisbaeva, B. A. Components of foreign language professional-communication competence of students of non-language specialties [Electron resource]. Access mode: http://articlekz.com/article/11919.
2. Yakobovitz, L.A. Foreign language study (Experience of the psycholinguistic analysis) / L.A. Yakobovitz // Methodology of teaching foreign languages abroad. – 1976. – Op. 2. P. 109–123.
3. Gafurova, N.V. Design of the environment for innovative engineering education: monograph / N.V. Gafurova [et al.]. – Krasnoyarsk: Sib. feder. university, 2015. – 162 p.
4. Osipova, S.I. Actual strategies and tactics of training professional staff in higher education: monograph / S.I. Osipova [et al.]; under general ed. S.I. Osipova. – Krasnoyarsk: Siberian Federal University. 2014. – 154 p.
5. Guzeyev, V.V. under general editorship of S.I. Osipova. Planning of Educational Results and Educational Technology: textbook / V.V. Guzeev. – Moscow: National Education, 2000. – P. 240.
6. Vygotsky, L.S. Human Development Psychology: Monograph/ L.S. Vygotsky. – Moscow: Sense; Exmo, 2005. – 136 p.
7. Milrud, R.P. Language teaching for special purposes: essence, methodology, reflexion [Electron resource] / R.P. Milrud // Enlightenment. Foreign languages. 2014. Internet publication. – Access mode: http://iyazyki.prosv.ru/2013/05/english-special/.
8. Vardanyan, M.R. Practical Pedagogy: teaching and methodical manual based on the case-study method / M.R. Vardanyan, N.A. Palikhova, I.I. Cherkasova, T.A. Yar-kova. – Tobolsk: D.I. Mendeleev TGSPA, 2009. – 188 p.
9. Pak, N.I. Information approach and the electronic learning means: monograph / N.I. Pak. – Krasnoyarsk: RIO KSPU, 2013. – 196 p.
10. Kunanbaeva S.S. Modern foreign language education: methodology and theories. – Almaty: Edelweiss, 2005. – 264 p.
11. Osipova, S.I. Pedagogical problems of personal-oriented education: monograph / ed. by S.I. Osipova. – Moscow: MAKS Press, 2006. – 348 p.
12. Khutorovskaya, A.V. Modern didactics: textbook. 2nd ed., Interpretation. / A.V. Khutorskoy. – Moscow: Higher School, 2007.
13. Bim-Bad, B.M. Education in socialization contact / B.M. Bim-Bad, A.V. Petrovskiy // Pedagogic. – 1996. – № 1. – P. 3–8.
14. Slobodchikov, V.I. On the Concept of Educational Environment in the Concept of Developmental Education / V.I. Slobodchikov // Second Ros.conf. on Ecological Psychology: Proceedings – M.: Ecopsy Center ROSS, 2000. – P.172–176.
15. Adolf, V.A. Management of designing of professional training of the graduate of humanitarian university in market conditions: monograph / V.A. Adolf, S.V. Anyushin, S.V. Grishaev. – M.: ATISO, 2011. – 303 p.

УДК 355-233

Ауесбаев Мурат Серикович
ҚР ҰҚК 8D12251 – әскери оқыту және тәрбиелеу, жауынгерлік жедел даярлық
(оның ішінде Қарулы Күштер түрлері, әскер түрлері және арнайы әскерлер бойынша)
мамандығының шекара қызметі Академиясының докторанты

ЖОҒАРЫ ӘСКЕРИ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ ҰЛТТЫҚ ТӘРБИЕНІҢ РӨЛІ

Түйіндеме. Мақалада Әскери ЖОО-дағы ұлттық тәрбиенің ұрпақ тәрбиесіндегі рөлі баяндалады. Отанға, туған жеріне, ұлтына деген сүйіспеншілікті арттыру арқылы тұлға бойында адамгершілік қасиеттерді қалыптастыруда патриоттық тәрбие берудің тиімділігін арттыру мәселесі қарастырылады.

Кілт сөздер: патриоттық тәрбие, әскери тәрбие, ұлттық сезім, ұлттық тәрбие.

Аннотация. В статье раскрывается роль национального воспитания подрастающего поколения в военном вузе. Рассматриваются вопросы повышения эффективности патриотического воспитания в формировании нравственных качеств у личности за счет усиления любви к Родине, нации.

Ключевые слова: патриотическое воспитание, военное воспитание, национальные чувства, национальное воспитание.

Summary. The article reveals the role of the national upbringing of the growing generation in the military academy. Consideration is given to the issues of increasing the effectiveness of patriotic education in the formation of moral qualities in the individual at the expense of strengthening the love for the Motherland, the nation**.**

Keywords: patriotic upbringing, military upbringing, national feelings, national upbringing.

Тәуелсіз елдің ең басты мақсаты – өз еліне адал қызмет ететін, отанын сүйетін патриот, ұлтжанды ұрпақ тәрбиелеу. Өскелең ұрпақты патриотизмге тәрбиелеу қазіргі білім беру жүйесінің маңызды міндеттерінің бірі болып табылады. Қазіргі таңда Қазақстан Республикасының әлеуметтік-экономикалық дамуы барысында саяси-идеологияның заман талабына сай жаңаруына байланысты отансүйгіштік рухта тәрбие беру стратегиялық басым бағыттарының бірі болып саналады. Сондықтан еліміздің болашағын жалғастырушы ұрпақ ұлттық сана- сезімі, адамгершілігі жоғары, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мықты, өз елі үшін мақтаныш сезімі қалыптасқан азамат ретінде тәрбиеленуі тиіс. Жан-жақты дамыған тұлғаға, оның қабілеттіліктері мен дарындылығына, тұлғалық қасиеттерін тәрбиелеу мен жетілдіру отандық білім беру жүйесінде өзекті болып табылады.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә.Назарбаев «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» атты Жолдауында: «Біздің бірлескен шешімдеріміз бен тындырған істеріміздің нәтижелері жаңа жалпы қазақстандық патриотизмнің іргетасын қалап, біздің Отанымыздың, біздің барша көпұлтты және конфессиялы қоғамымыздың, біздің балаларымыздың тамаша келешегі бар екеніне негізді мақтаныш пен сенімділікті туындатады. Қазақстандық патриотизм мен саяси ерік-жігер – жаңа Қазақстанды құрудың аса маңызды факторлары», – деп, ұрпақ тәрбиесіндегі халықтық ұлы мұралардың маңызын сипаттайды [Жолдау, 2007]. Бүгінгі таңда осы мақсатты іске асырудағы негізгі міндет патриотизмді арттыруды, адам құқықтары мен бостандықтарын құрметтеуді, өз елі үшін шешім қабылдай алатын, бәсекеге қабілетті азаматты тәрбиелеу барысында өзгермелі жағдайларға бейімделуге қабілетті, бастамашыл, үнемі ізденісте болатын тұлғаны қалыптастыруды көздейді. Өз халқының тарихы мен салт-дәстүрін білу, өз еліңнің қаһармандарын мақтаныш ету, олардың ерлігіне тағзым ету, оларға сай болу патриотизмнің басты құрамдас бөлігі болып табылады.

Тәрбие – күрделі үдеріс.

Сондықтан да, қазіргі кезде тәуелсіздігіміз бен бейбітшілікті сақтау үшін тұлғаның патриоттық құндылықтарын дамыту арқылы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыруға үлкен мән беріліп отыр.

Осы орайда, жоғары әскери оқу орындарында курсанттарға тәрбие мен білім беру мәселесіне жаңаша көқарас тұрғысынан қарауды, білім алушылардың патриоттық сана-сезімін, мінез-құлқын қалыптастыруды көздейтін тәрбиенің формалары мен әдістерін жетілдіру өзекті болып саналады. Себебі, әскери мамандық үлкен жауапкершілікті, күнделікті қатаң ережелерді ұстанумен, қатаң тәртіпке дағдыланумен ерекшеленеді. Әскери патриоттық тәрбие берудің мақсаты да зор, ол – азаматтардың патриоттық парызды терең түсінуі, Отан қорғауға дайындықтың қалыптасуы және де еліміздің тұтастығы мен бірлігін нығайту.Әскери ЖОО курсанттарды кәсіби бағытта тәрбиелеудің идеялық-құндылық негіздерінің құрылымы мен мазмұнын жаңартуда әскери ЖОО-дағы тәрбие жұмысы бұл болашақ офицердің жеке құрамын оқытуға және тәрбие-

леуге қабілетті, кәсіби Отан қорғаушы ретінде курсанттың жеке басын қалыптастыру және дамыту бойынша мақсатты іс-шаралар жүзеге асуда. Сондықтан да Әскери кадрларды кәсіби даярлау барысында әскери білім беру жүйесін жетілдірудің түбегейлі жаңа тәсілдерін әзірлеу міндеті қойылды. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында бұл идея былайша көрініс табады: «Жастар саясатын іске асыру қазақстандық патриотизмді, рухани-адамгершілік мәдениетті тәрбиелеу, ұлттық сәйкестікті қалыптастыру негізінде жүзеге асырылады». [ҚР, бағдарламасы].

Сондай-ақ, Әскери ЖОО-дағы тәрбие жұмысы-бұл жеке құрамды оқытуға және тәрбиелеуге қабілетті, кәсіби Отан қорғаушысы ретінде курсанттардың жеке тұлғасын қалыптастыру және дамыту бойынша мақсатты, ұйымдастырылған қызмет болып табылады. Әскери-оқу орнындағы тәрбие жұмысының міндеттері тұрақты және ауыспалы құрамды қалыптастыру және дамыту болып табылады. Яғни, әскери оқу орындарындағы патриотизмге тәрбиелеу білім алушылардың өз Отаны мен өз халқы үшін мақтаныш сезімін оятады, еліне, туған жеріне құрметпен қарауды қалыптастырады. Болашақ ұрпақты тәрбиелеудің міндеттері білім беру мекемелерінде тәрбиелік жүйенің жаңа моделін дайындаудан және стратегиялық басымдылықтарын анықтаудан, жеке тұлғаның ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтар негізінде қалыптасуы мен дамуы және оның кәсіби жетілуі басты назарда, яғни ана тілін, ұлттық салт-дәстүрлерді сақтауы, білім алуы және жан-жақты қалыптасуы, ақпаратты талдай білу, денсаулығын нығайту сияқты құқықтарды іске асырудан көрінеді. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Білім беру жүйесінің басты міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық ғаламдық коммуникациялық желілерге шығу» делінген. [ҚР, білім туралы, заңы] Бұдан шығатын түйін жастарға әскери-патриоттық тәрбие беру тұлға бойында азаматтықты қалыптастыруда, білім берудегі қоғамның стратегиялық ресурстарының дамуының маңызды бағыттарының бірі екенін білдіреді. Бүгінгі күні жастар өзінің әлеуетін жүзеге асыру үшін жаңа мүмкіндіктерге ие. Бұл бағытта кәсіби мансап пен тұлғалық өсу қалыптастыруда тең мүмкіндіктер құрылуда.

Кез келген халықтың тәрбие беру ісінде өзіне тән ерекшеліктері болатыны сөзсіз. Қай қоғамда болсын, адамзат баласы ұрпақ тәрбиесіне зор мән берген.

Дана халқымыз «Отанды сүю отбасынан басталады», – деп бекер айтпаса керек. Тұлғаның бойындағы патриоттық сезімді қалыптастыруда отбасының алатын орны ерекше. Өйткені, баланың өсіп-жетілуі, қалыптасуы, әлеуметтік қарым-қатынасы, мінез-құлық нормаларын меңгеруі отбасындағы тәрбиеге тікелей байланысты. Отбасы баланың адамгершілік, тұлғалық қасиеттерін, жеке сапалық қабілеттерін дамытады. Сондықтан да жас ұрпақ бойындағы Қазақстандық патриотизмді қалыптастыру, яғни жастайынан ерлік пен елжандылықтың тәрбиелеу негізі отбасынан бастау алады. Отбасындағы негізгі міндет – баланы жастайынан ата-анасына, туған-туыстарына, әулетіне, еліне, жеріне деген сүйіспеншіліктерін жетілдіру арқылы, Отанына, мемлекетке деген шынайы сезімін қалыптастыру. Туған жерге деген ыстық сезім, атамекенге деген құрмет пен қадір – қасиетті дана халқымыз бесік жырының әлдиімен жеткізе білген. Қазақ халқының тарихына көз жіберсек, сонау Күлтегін, Білгеқаған, Тонықөктен бастап жерін, елін, тілін, ділін қорғаудағы өшпес ерліктердің басты түйіні халқы, елі үшін адал қызмет ету, халқының бірлігін, елдігін сақтау болып табылады. Өркениет жолында алға ұмтылған ұлт, ең алдымен, келешек ұрпаққа оқу- білім және тәрбие беру ісін дұрыс жолға қоюы тиіс. Ұлттың бүгіні де, болашағы да тәрбиелі ұрпаққа байланысты. Отанға деген сүйіспеншілік, патриотизм қашанда ұлттық сипатқа ие болады. Ұлттық-патриоттық тәрбие – өз халқының рухани-адамгершілік және мәдени-тарихи құндылықтары негізінде және ұлттық-тарихи құндылықтардың сабақтастығы барысында жүзеге асады.

Қазақстан Республикасының Президенті, Тұңғыш Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев Қазақстан халқына арнаған Жолдауында: «Біз Қазақстанның барлық азаматтарының отаншылдық сезімі мен өз еліне деген сүйіспеншілігін дамытуға тиіспіз», – деп жастардың патриоттық тәрбиесіне баса назар аударады. [Жолдау, 2012] Рухани жаңғыру бағдарламасында да сананы жаңғыртуды, ұлттық болмысты жоғалтпай, оны әлемдік құндылықтармен үйлестіріп, Қазақстанның игілігіне жарату жолындағы мақсат-мүдделер туралы өзекті мәселе көтеріліп отыр. [5] Бәсекеге қабілетті, талғамы биік, жаңа заман адамын қалыптастыруда рухани тәрбие беру арқылы адамның мінез-құлқын қалыптасады, ар-ұятын, өзін-өзі бағалау және адамгершілік сапаларын арттырамыз. Мұның өзі адамды мейірімділікке, ізгілікке шақырады. Патриоттық тәрбие әлеуметтік білімді тереңдету тәсілі ретінде тек сезімдерді, сана-сезімдерді, дағдыларды ғана емес, сонымен бірге моральдық, дүниетанымдық құндылықты қалыптастырады, оның аясында алынған білім мен дағды жүзеге асырылады.

Гуманизм мен патриотизм – халықтық тәрбиенің басты қағидаларының бірі. Ал, Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасында орта білім берудің мақсаты: «Жылдам өзгеріп отыратын дүние жағдайларында алынған терең білімнің, кәсіби дағдылардың негізінде еркін бағдарлай білуге,

өзін-өзі іске асыруға, өзін-өзі дамытуға және өз бетінше дұрыс, адамгершілік тұрғысынан жауапты шешімдер қабылдауға қабілетті жеке тұлғаны қалыптастыру», – деп айқын көрсетілген. [6]

Қазақстан Республикасының бүгінгі таңдағы білім беру реформасындағы бетбұрыстар әлемнің ең озық елдерінің даму дәрежесімен терезе теңестіруде, дүниежүзілік бәсекеде орын алуы әлемдік мәдениетте білім саясатының негізгі көрсеткіші болып саналады. Ұлттық тәрбие құндылықтарын бойына сіңірген ұрпақ қана ұлт тағдырын тереңнен бағалап, болашағын барынша болжайтын тұлға ретінде танылады.

Сондықтан, Әскери жоғары оқу орнындағы тәрбие жұмыстарын арттыруда тәрбиенің теориялық және әдістемелік негіздерін қалыптастыру, тәрбие үдерісін жобалау, педагогикалық іс-әрекеттің нәтижелерін болжау, диагностикалау, жоспарлау және ұйымдастыра білу сияқты тәрбиелік жұмыстар жүргізілуі тиіс. Тәрбие міндеттері білім беру процесі барысында шешіледі. Жан-жақты дамыған тұлға келбеті, оның қабілеті мен дарындылығына, тұлғалық қасиеттерін тәрбиелеу мен жетілдіру барысы туралы Қазақстан Республикасы Қарулы Күштері Бас штабы бастығының орынбасары, генерал-майор М.Таласов: « Патриотизмнің негізгі ұстанымы Мемлекеттік жастар саясаты туралы Заң мен Тұжырымдаманы іске асыру шеңберіндегі жалпыұлттық тапсырмалар мәртебесіне ие қоғамның рухани дамуының стратегиялық маңызды ұстанымы болып табылады», - деген пікір білдіреді. [7] Жас ұрпақты қоғамдық өмірге ерте араластыру өз еліне, туған өлкесіне деген сүйіспеншілікке баулу, ел азаматтарына, еңбек ардагерлеріне деген құрметтеушілік, ізгілік ниеттерінің артуына мүмкіндік туғызады. Еңбек арқылы тәрбиелеу принципінің мақсаты баланы еңбек ете білуге, оны қадірлеп-қастерлеуге, оған деген жағымды көзқараспен қарым-қатынас қасиеттерін орнықтыруды, сонымен қатар қарапайым еңбек құралдарын пайдалана білу қабілеттерін сіңіру қажеттілктерінен туындайды. Осы басымдылықтар отандық білім беру жүйесінде өзекті болып табылады Қазақстан Республикасының мемлекеттік жастар саясатының негізгі мақсаты жастардың азаматтық, әлеуметтік дербес тұлғалық қалыптасуын жүзеге асыру үшін қажет құқықтық, экономикалық, ұйымдастырушылық жағдайларды жасау мен нығайту болып табылады. Көрнекті қоғам қайраткері М.Жұмабаевтың: «Тәрбие төрт түрлі: дене тәрбиесі, ақыл тәрбиесі, сұлулық тәрбиесі һәм құлық тәрбиесі. Егерде адам баласына осы төрт тәрбие тегіс берілсе, оның тәрбиесі түгел болғаны», -деген пікірі ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар арқылы тәрбие беру тұлға бойындағы сана-сезімді, намысты, парызды қалыптастыруда мәні зор екенін дәлелдейді. ».[Жұмабаев.М. 2001. 8;30]

Қорыта келгенде, қоғамдағы болып жатқан әр түрлі мәселені шешу көп жағдайда азаматтық қоғамның даму деңгейіне, жоғары патриоттық сананың қалыптасуына, тұлғаның өз еліне деген мақтаныш сезімі мен Отанға деген, туған жерге деген сүйіспеншілік арқылы азаматтық борышты түсінуге байланысты жүзеге асады. Әскери жоғары оқу орнындағы берілетін патриоттық тәрбие рөлінің талаптарға сай болуы – жеке тұлғаның, қоғамның және мемлекеттің қорғанысы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуге байланысты міндеттерді орындауда көрініс табады. Ендеше, өркениетке қадам басқан қоғамда жеке тұлғаны тәрбиелеуде ең алдымен, білім берудің ұлттық жүйесі адамның ішкі жан-дүниесін, рухани әлемін жетілдіру бағытындағы патриоттық тәрбиеге назар аударуды қажет етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев. Н.Ә. «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» Жолдау. Астана. 2007 ж. 28 ақпан .
2. Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. edu.gov.kz.
3. Қазақстан Республикасы «Білім туралы» Заңы.
4. Назарбаев Н.Ә. Қазақстан – 2030. Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. – Алматы: 2012.
5. Назарбаев Н.Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру / Егемен Қазақстан, №70 (29051), 12 сәуір, 2017 ж.
6. Қазақстан Республикасының 2015 жылға дейінгі білім беруді дамыту тұжырымдамасы // Егемен Қазақстан, 2003.26 желтоқсан.
7. Патриотизм – қазіргі заманғы Отан қорғаушының рухани өзегі,
«Егемен Қазақстан» газеті, 30 Қараша, 2017.
8. Ұлттық поэзия падишасы: Ұлы ақын Мағжан Жұмабаевтың өмірі мен шығармагерлігі туралы / Құраст.Ф.Қ. Бектурбекова.- Алматы: Орталық- ғылыми кітапхана, 2001. – 175бет, суретті. – "Ұлы тұлғалар" Ғылыми-библиографиялық серия.

REFERENCES:

1. Nazarbayev. Message «New Kazakhstan in a new world». Astana. February 28, 2007.
2. state program of education development of the Republic of Kazakhstan for 2011-2020. edu.gov.kz.....

3. Law of the Republic of Kazakhstan «on education».
4. President's message to the people of Kazakhstan. Moscow: Higher school, 2012.
5. N. A. Nazarbayev a view to the future: rukhani zhangyru / Kazakhstanskaya Pravda, no. 70 (29051), April 12, 2017.
6. concept of development of education of the Republic of Kazakhstan until 2015 / / Kazakhstanskaya Pravda from December 26, 2003.
7. Patriotism is the spiritual core of the modern defender of the Fatherland,
Kazakhstanskaya Pravda newspaper, November 30, 2017.
8. National poetry: about the life and work of the great poet Magzhan Zhumabayev / Comp.F. K. Bekturganova.- Almaty: Center-scientific library, 2001. – 175C. – Scientific and bibliographic series «great personalities».

УДК 371

Әрінова Бақыт Айтуовна
доцент, п.ғ.к.,
философия және саясаттану факультеті,
Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті
E-mail: baxit-a@ mail.ru

Хасен Толғанай
2-курс магистранты,
«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы,
әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті

ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРЫНДАРЫНДАҒЫ БІРІНШІ КУРС СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖАҢА ОРТАҒА БЕЙІМДЕЛУІНДЕГІ ҚАРЫМ-ҚАТЫНАС МӘДЕНИЕТІ

Аннотация. Мақалада жоғары оқу орындарында білім алушы бірінші курс студенттерінің жаңа ортаға бейімделуінің психологиялық және педагогикалық мәселелері қарастырылады. Авторлар бұл мәселені университеттік жағдайда білім алушы студенттердің жаңа ортаға бейімделуінде аса маңызды деп танылатын қарым-қатынас мәдениетіне назар аудара отырып талдайды. Қарым-қатынас мәдениеті бірінші курс студенттерінің жаңа ортада тез бейімделулеріне, кәсіби мамандығы бойынша бағдарлануларына және дос табуларына көмектесетін әрекеттің бір түрі ретінде сипатталады.

Түйінді сөздер: жоғары оқу орындары, студент, бейімделу, жаңа орта, қарым-қатынас мәдениеті, тұлға дамуы, іс-әрекет.

Аринова Бакыт Айтуовна
доцент, к.п.н.,
кафедра педагогики и образовательного менеджмента,
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби
E-mail: baxit-a@ mail.ru

Хасен Толганай
магистрант 2 курса,
специальности «Социальная педагогика и самопознание»,
Казахский Национальный Университет имени аль-Фараби

КУЛЬТУРА ОБЩЕНИЯ СТУДЕНТОВ ПЕРВОГО КУРСА ВУЗА В АДАПТАЦИИ К НОВОЙ СРЕДЕ

Аннотация. В данной монографии авторы рассматривают новейшие научные и философские концепции проблемы сознания. Авторы анализируют эту проблему в университетских условиях, обращая внимание на культуру общения, которая признается наиболее важным в адаптации студентов к новой среде. Культура общения характеризуется как одна из форм деятельности, которая помогает студентам первого курса быстро адаптироваться в новой среде, ориентироваться по профессиональной специальности и находить друзей.

Ключевые слова: вузы, студент, адаптация, новая среда, культура общения, развитие личности, деятельность.

Arinova Bakhyt Aytuovna
PhD.,
Associate Professor of the Department of pedagogy and education management
of Kazakh National Univeristy named after al-Farabi
E-mail: baxit-a@ mail.ru

Khassen Tolganay
"Social pedagogy and self-knowledge"
2nd year master of degree
Kazakh National Univeristy named after al-Farabi

COMMUNICATION CULTURE OF FIRST-YEAR UNIVERSITY STUDENTS IN ADAPTING TO A NEW ENVIRONMENT

Abstract. This monograph examines the philosophical problems of consciousness and the latest scientific concepts, the author. The author analyzes this problem in the University environment, paying attention to the culture of communication, which is recognized as the most important in adapting students to a new environment. Communication culture is characterized as one of the forms of activity that helps first-year students quickly adapt to a new environment, navigate their professional specialty and find friends.

Keywords: higher education, student adaptation, a new environment, culture, communication, personal development, activities.

Еліміздің жоғары оқу орындарында білім алушы студенттер болашақ маман ретінде кәсіби және әлеуметтік рөлдерді орындауға міндетті әлеуметтік топты құрайды. Психолог ғалымдар 17-25 жас аралықтарындағы адамдар тобына студенттерді жатқызады. Аталған жас аралығында тұлғаның бойында жауапкершілік, өзбетінше шешім қабылдай алу, өзін-өзі дамыту, өзін-өзі дәлелдеу және өзін-өзі игі бастамаларға жетелей алу сияқты қасиеттер айқын көрініс беріп, оның өмірлік құндылықтарға деген ынта-ықыласы арта түседі. Ғалым Л.Я.Рубина студенттік топ ұғымына: «Студенттік топ – интеллегенциялық топтардың қайнар көзі, қоғамдық пайдалы қызметтерге белсенді араласатын үлкен қоғамдық топ» деп анықтама береді. [Рубина Л.Я.]. Ал психолог ғалым Б.Г.Ананьев жеке адам тұрғысынан алғанда адамгершіліктік және эстетикалық сезімдердің белсенді түрде дамуын және ересек адам ретінде азаматтық, саяси – қоғамдық пен кәсіби мамандық міндеттерінің тұрақталуы мен толысуын студенттік кезең деп көрсетеді. [Ананьев Б.Г.]. Оның пайымдауынша бұл кезеңге кіретін тұлғалардың жас мөлшері жастық шақтың екінші кезеңімен немесе ақыл тоқтатудың алғашқы кезеңімен сай келеді.

Жоғары оқу орнында білім алуда студенттің өзіне деген сенімі күшейіп, ол кәсіби білім алудың алғашқы кезеңінде, яғни бірінші курста оқутәрбие үдерісінің объектісі ретінде әрекет етеді. Мектеп бағдарламасына қарағанда мұнда оқу жүктемесінің көбеюі, шығармашылық тапсырмалардың қажеттілігі, өзбетінше іздену мен табысты болуға ұмтылу сияқты оқу-танымдық іс-әрекеттер бірінші курс студенті үшін басқа қырынан көріне бастайды. Сондықтан ол ең алдымен өзімен бірге оқитын курстастарымен жаңа ортаға бейімделуге тырысады. Жаңа ортаға бейімделу – бұл қоршаған ортаның ауыспалы жағдайына қатысты тұлғаның басқалармен әлеуметтік өзара әрекеттесуінен басталады. Бірінші курс студенттері әдетте тек өздері сияқты жаңадан оқуға түскендермен ғана араласа бастайды, содан кейін бірте-бірте олардың қарым-қатынас аясы кеңейеді. Өздеріне мінез-құлқы, қызығушылықтары және т.б жағдайларда ұнаған адамды дос ретінде таңдап, жаңа ортада бірге әрекеттенеді. Мұны А.В.Сиомичевтің «жаңа әлеуметтік ортаға ену үрдісі кезіндегі қиындықтарды жеңуді, топтоптық қарым-қатынастарды орнату, білімнің жаңа формаларына үйренуді бейімделу» деген ойынан байқауға болады. [Сиомичев А.В.].

Тұлғаның әлеуметтік қарым-қатынаста, қоршаған ортада бейімделуінің психологиялық аспектілері Б.Г.Ананьев, В.В.Антипов, Ж.Годфруа, В.В.Гриценко, Э.Ф.Зеер, В.В.Константинов, В.В.Пархомчук және т.б. ғалымдардың еңбектерінде қарастырылса, әлеуметтік қалыптасудың әлеуметтік мәселелері Р.Ф.Ихсанов, Н.Смелзер, О.С.Советова, Н.С.Южанинаның еңбектерінде пайымдалған. Ал педагогика саласында бейімделу мәселелері В.М.Дугинц, В.Л.Бозаджиев, В.В.Лагерев, Р.Х.Махмутова, Л.А.Носова, М.Ф.Фатхуллин сияқты ғалымдардың еңбектерінде тұжырымдалады. «Бірінші курс студенттерінің жаңа ортаға бейімделуінде студенттің тұлғалық ерекшелігі; іскерлік қабілеттілігі мен тәртібі; құндылықтары мен академиялық белсенділігі; денсаулық жағдайы; әлеуметтік ортасы; отбасылық деңгейі; имиджі және басқа да факторлардың орын алуы ммүкін» деп Л.Н.Яковленко айтқандай әртүрлі факторлар студенттің бейімделуінде маңызды рөл атқарады. [Яковленко Л.Н]. Бұл өз кезегінде өзара қарым-қатынас мәдениетіне және қоғамдағы қалыптасқан этикалық талаптарға байланысты болады.

Әр студенттің жоғары оқу орнындағы жаңа ортаға бейімделуі әрқалай жүреді. Атап айтар болсақ, бірінші курсқа еңбек өтілімен келіп түскен жастар барлық жағдайға тез және ешқандай психологиялық кедергісіз жылдам бейімделсе, мектепті жаңа бітіргендердің жаңа ортаға өзін-өзі бейімдеуінде біршама қиындықтар кездеседі. Сол себепті кез келген жоғары оқу орындарында бірінші курс студенттерін ЖОО бейімдеу мақсатында көптеген іс-шаралар атқарылады. Мысалы, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ «Университеттің моральды этикалық құндылықтары контекстіндегі академиялық саясат», «куратор-эвдайзер қызметі», оқытушы- профессорлардың көшбасшылық дәрістері, оқу орыны мен жатақханаларда кеңес беру орталықтарын ұйымдастыру т.б. жұмыстар жүргізіледі.Бірінші курс студенттерінің өзіндік сенімін, оқу мен жаңа ортаға бейімделу мотивацияларын оятатын психологиялық жаттығулар мен тренингтер өткізіледі.Осындай іс-

шаралардың нәтижесінде жаңа ортаға енді ғана келген студенттер тобы бір-бірімен жақсы қарым-қатынас орнатуға мүмкіндік алады. Университет қабырғасындағы алғашқы оқу жылында бірінші курс студенттерінің болашақ мамандығы бойынша кәсіби білім негіздерін меңгеруі, таңдаған мамандықтарына саналы түрде бағдарлануы, өз уақытын сабақта және сабақтан тыс дұрыс ұйымдастыра білуі, сол сияқты өзінің тұлғалық қасиеттерін дамыту мен өзін-өзі тәрбиелеу үдерісі жаңа ортадағы бейімделуге қажетті қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Бірінші курс студенттерінің білім алудағы мақсаттарының ортақ болуы, оқу мен өмір сүру сипаттарының бірдей болуы, оқу орнындағы қоғамдық істерге араласуы олардың өзара достық қарым-қатынасына негізделеді. Олар қарым-қатынас арқылы басқа курстың студенттерімен, әр түрлі топтардың өкілдерімен танысуға мүдделі болады. Мұндай араласу оларға кәсіби білім алудың екінші, үшінші курстарында оқу орны мен мамандық таңдауының дұрыс, не бұрыстығы туралы ойланып, өз іс-әрекетіне талдау жасауға жол көрсетеді. Сондықтан, студенттік шақты адамның жеке тұлға, қоғамның белсенді мүшесі болып қалыптасуын қамтамасыз ететін өзара қарым-қатынас жасау мәдениетінің бастапқы кезеңі және студенттің «Мен» тұжырымдамасының айқын көрінісі деп санаймыз.

Студент жастардың қазіргі қоғамдағы қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру олардың жалпыадамзаттық, ұлттық, этикалық және әлеуметтік-мәдени құндылықтарды қолдана алуымен сипатталады.Өйткені, қарым-қатынас мәдениеті түптеп келгенде, жас адамның тұлғалық және рухани дамуына ғана емес, сонымен қатар оның болашақ маман ретіндегі әлеуметтік-кәсіби әлеуетінің қалыптасуына да барынша ықпал етеді. Еліміздің жоғары білім беру жүйесіндегі оқыту мен тәрбиелеу талаптарында жоғары оқу орнының қазіргі студенті қарым-қатынас мәдениеті саласында көптеген білім, білік, дағдыларымен бірге құзыреттіліктер түріндегі іскерлікке де ие болу керектігіне назар аударылады. Адам өміріндегі рухани – адамгершілік және т.б. құндылықтарға негізделген қажеттіліктердің бірі ретінде қарым-қатынас адамдардың бір – бірімен байланыс жасауын, ақпарат алмасуын жүзеге асыратын іс-әрекеттің ерекше түрі болып табылады. Қарым-қатынас мәселесі қай уақытта болмасын жан жақты талданып, ғылыми негізделіп отырғандығын кеңес ғалымдары В.М. Бехтерев, Л.С. Выготский, С.Л. Рубинштейн, А.Н. Леонтьев, Б.Г. Ананьев, М.М. Бахтина, В.Н. Мясищева және т.б. қарым-қатынасты адамның психикалық дамуының, әлеуметтенуі және тұлға қалыптасуының маңызды шарты ретінде қарастыруынан көреміз. Тұлғаның қарым-қатынас мәселесінің әртүрлі аспектілерін Е.И. Головаха, А.Б.Добрович, А.А. Бодалев, И.С. Кон, Л.А. Петровская, В.В.Столин, Н.И. Шеврандин, Л.Д. Столяренко, Қ.А.Айдарбеков, Т.М.Шалғынбаев т.б. ғалымдар зерттеген. Әр адам өзінің негізгі ерешеліктерін жеке қарым-қатынас тәжірибесі арқылы, отбасындағы, мектептегі, көшедегі тікелей қатынастар арқылы қалыптастырады. Отандық психолог ғалым Х.Т. Шерьязданова қарым-қатынасты баланың қалыпты психикалық дамуының маңызды факторы және ажырамайтын шарты ретінде қарастыра отырып, оны іс-әрекет ретінде түсінудің мынадай ережелерін ұсынады:

1. Қарым-қатынас іс-әрекетінің заты немесе объектісі бірлескен іс-әрекеттегі серіктес және қарым-қатынас потенциалының субъекті ретіндегі басқа адам.

2. Қарым-қатынас әрбір іс-әрекет сияқты адамның қажеттілігін қанағаттандыруға бағытталған.

3. Қарым-қатынастағы қажеттілік басқа адамды бағалауға талпынудан тұрады, сол адамның бағасынан өзін анықтауға, қарымқатынас мотиві арқылы өзінің тұлғасын және өзін өзі бағалауға әрекеттенуге түсу болып табылады. [Шерьязданова Х.Т.].

Олай болса, «қарым-қатынас» түсінігі мәдениет сапасын анықтайтын қоғамдық-тарихи дамудың жемісі ретінде адамның ұжымдағы әрекеттерінің бірлігін қамтамасыз етеді, сонымен қатар мінез-құлықтың тұрақталуын, тұлғалардың бірін-бірі қабылдауын, олардың эмоциялық күйлерін реттейді. Қарым-қатынастың философиялық, психологиялық негіздеріне сүйенетін болсақ, қарым-қатынас көбінесе адамдардың дүниені қалай қабылдайтынына және дүние туралы не ойлайтындарына байланысты болатынын Платон, М. Кант, Г.В. Гегель, З. Фрейд, В. Джемс, Б. Рассел және т.б. өз еңбектерінде дәйектеп айтып кеткен ой-пікірлерінен байқаймыз. Қарым-қатынас мәдениеті қоғам мен жеке тұлға мәдениетінің ажырамас бөлігі болып табылатындықтан ол адамның мәдени тәжірибесіне, тұлғаның рухани әлемінің құндылықтық қасиеттерін қалыптастыруға қызмет етеді. Педагогикалық тұрғыдан қарастыратын болсақ, тұлғаның студент жасындағы қарым-қатынас мәдениетінде жеке тұлғалық дербестікті қалыптастыру, кәсіптік бағдар мен болашаққа деген жағымды көзқарас, болашақ отбасы үшін серіктес таңдау сияқты жауапты іс-әрекеттердің орын алуы аса маңызды деп танылады. Студенттердің жаңа ортаға бейімделе отырып, қоғамдағы қарым-қатынас мәдениетін меңгеруі тұлғааралық қарым-қатынасқа әкеледі. Отандық ғалым С.М.Жақыпов тұтас педагогикалық үрдістегі оқытушы мен студенттің арасындағы қарым-қатынасты «өзара әрекеттестік және бірлескен диалогтық танымдық іс-әрекеттің тиімділік критерийі» деп көрсетеді. [Жақыпов С.М.]. Мұндағы өзара әрекеттестік, қарым-қатынас мәселесі студенттердің танымдық қабілеттіліктерін қалыптастыруға ықпал ететінін дәйек-

тейді. Дей тұрғанмен, бірінші курс студенттерінің жаңа ортаға бейімделе отырып қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыруында адамдар арасындағы өзара байланысты жүзеге асыратын атрибут ретінде тілдің мәні айрықша. Өйткені, әрбір іс-әрекет тіл арқылы, яғни сөйлеу әрекеті арқылы жүзеге асады.

Қазіргі қоғамда жоғары оқу орындарында білім алушы студенттерден кез келген ортада өмір сүруге бейімділік таныту, өзінің бойындағы барлық мүмкіндіктері мен қабілеттіліктерін барынша көрсете білу, айналасындағы адамдармен ізгілікті қарым-қатынас орнату сияқты құзыреттіліктер талап етіледі.Әлбетте, бұл аталған іскерліктер тілдік қатынас арқылы шешімін табатыны айқын. Ғалым Ф. Оразбаева: « Тілдік қатынас – жай ғана қарым-қатынас дегеннен гөрі тамыры тереңге кеткен, өмірде өзіндік орны бар, қоғамның дамуы үшін қажетті қоғамдық-әлеуметтік ақпараттардың жиынтығы арқылы адамдардың бірбірімен пікір алмасуы, адамдар қатынасының түп қазығы дегенді білдіреді» [Оразбаева Ф. Ш.] – дейді. Ендеше, тіл арқылы қарым-қатынас орнату қоғамдық-әлеуметтік мәндегі күрделі құбылыс болса, адамдар арасындағы сөйлеу әрекеті әлеуметтену мен ортаға бейімделудің және қарым-қатынас мәдениетін қалыптастырудың негізгі тетігі деп санаймыз.

Қарым-қатынас адамдардың өзара әрекеттестік және өзара қатынас жасауының ерекше формасы тұрғысынан барлық эмоцияларды қамтиды және қарым-қатынас мәдениеті негізінде тұлғаның мінез-құлқын реттейді. Адамды тану үшін алдымен қарым-қатынас мәдениетін меңгеру қажет, өйткені сөз әдебі, сөйлеу мәдениеті адамдарды бір-бірімен жақындастырады немесе керісінше, бір-бірінен алыстатады. Қарым-қатынасқа түспей тұрып жеке адамды толық түсіну, оның адами қасиеттерін танып қабылдау мүмкін емес. Осы ретте бірінші курс студенттері көп жағдайда жаңа ортаға бейімделу үдерісінде достасқысы келетін адамның сөйлеу мәдениетіне, тілдік қарым- қатынасқа көбірек назар аударады. Сол себепті қарым-қатынас жаңа ортада адамның эмоционалды, әлеуметтік және физикалық дамуымен ерекшеленеді.

Қорыта айтқанда, жоғары оқу орындарында білім алушы бірінші курс студенттерін жаңа ортаға бейімдей отырып олардың қарым-қатынас мәдениетін қалыптастыру бүгінгі оқыту үдерісінде өзектілік танытып отырғаны анық. Кәмелетке енді толған жастардың үлкен өмір жолындағы ізденістері, алға қойған мақсаттары, өздерінің таңдап түскен мамандығы бойынша балатын білім негіздерімен ғана емес, сол сияқты оқу орындарында жүріп жинақтаған әлеуметтік құндылықтарымен де сипатталады. Мұндай құндылықтық бағдар олардың қарым-қатынас мәдениетін жаңа ортада бейімделе орытып дамытуымен бекітіледі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Рубина Людмила Яковлевна. Профессиональное и социальное самочувствие учителей // Социол. исслед. 1996. № 6.

2. Ананьев Борис Герасимович. Личность, субъект деятельности, индивидуальность. – М.: Директ – Медиа, 2008. -134 с.

3. Сиомичев Анатолий Владимирович. Психологические особенности адаптации студентов в сфере познания и общения в вузе: Автореф. дис. канд. пси-хол. Наук: Л., 1985.

4. Яковленко Людмила Николаевна. Адаптация первокурсников // Аспирант и соискатель. – 2003. – С. 116-120.

5. Шерьязданова Хорлан Токтамысовна. Специфика восприятия и общения у дошкольников.Алма-ата: Мектеп, 1989 – 76 с.

6. Жақыпов Сатыбалды Мұқатайұлы. Жалпы психологияға кіріспе.-Алматы., 2007.

7. Оразбаева Фаузия Шамсиевна. Тілдік қатынас: теориясы және әдістемесі. – Алматы: РБК, 2000. -207б.

ӘОЖ: 377.5:303.446.26

Байтерекова Нұрбану Илиясқызы
аға оқытушысы,
Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

Искендірова Гүлзипа Сарыбайқызы
оқытушысы,
Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

САНДЫҚ БІЛІМ БЕРУ РЕСУРСТАРЫН ҚАШЫҚТЫҚТАН ОҚЫТУ ТЕХНОЛОГИЯСЫНДА ҚОЛДАНУ ТИІМДІЛІКТЕРІ

Түйін. Бұл мақалада сандық білім беру ресурстарының тиімділігі, оқу процесіне қосатын үлесі қарастырылды. Сандық білім беру ресурстары оқытудың әр түрлы мақсаттары үшін оқу материалын қалыптастыруға мүмкіндік беруі тиіс. Білім берудегі инновация екенін негіздей келе, оларды қолдану әдістеріне шолу жасай отырып, қашықтықтан оқытуда қолдану тиімділіктері негізделді.

Кілттік сөздер: сандық (цифрлық) білім беру ресурстары, электронды оқыту, қашықтықтан оқыту, мобильді оқыту, e-learning, Smart білім беру.

Резюме. В данной статье рассмотрены эффективность цифровых образовательных ресурсов, их вклад в учебный процесс. Цифровые образовательные ресурсы должны позволять формировать учебные материалы для различных учебных целей. Обосновывая тот факт, что они являются инновациями в образовании, рассматривая методы их применения, была обоснована эффективность их использования в дистанционном обучении.

Ключевые слова: цифровые образовательные ресурсы, электронное обучение, дистанционное обучение, мобильное обучение, электронное обучение, Smart образование.

Summary. This article describes the effectiveness of digital educational resources, their contribution to the educational process. Digital educational resources should allow the formation of educational materials for various educational purposes. Justifying the fact that they are innovations in education, considering the methods of their application, the effectiveness of their use in distance learning was substantiated.

Keywords: digital educational resources, e-learning, distance learning, mobile learning, e-learning, Smart education.

Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында білім беру жүйесі алдында білім беру үдерісінің барлық қатысушыларын білім беру ұйымдарында электрондық оқыту жүйесін (бұдан әрі – ЭОЖ) қолдану арқылы үздік білім беру ресурстары мен технологиялармен бірдей қамту тапсырмасы қойылып тұр. Қойылған тапсырманы шешу арқылы оқыту сапасы, білім беруді басқару тиімділігі, сыртқы ортамен ақпараттық интеграция артады.

1.Сандық білім беру ресурстары (бұдан әрі – СБР) білім беру мазмұнын анықтайтын электрондық оқыту жүйесі компоненттерінің бірі болып табылады. Сандық білім беру ресурстары (СБР) – оқытуды интерактивті форма түрінде қамтамасыз ететін оқылатын пәндер бойынша сандық дидактикалық материалдар: фотосуреттер, бейнекөріністер, статикалық және динамикалық модельдер, виртуалдық шындық пен интерактивті модельдеудің объекттері, дыбысты жазулар және басқа оқу материалдары [Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015, 32 б.]

Бүгінгі білім берудегі актуалды мәселелердің бірі – білім сапасын көтеру болып табылады. Сондай-ақ, барлық салалар үшін жоғары квалификациялы және бәсекелестікке қабілетті мамандарды дайындаудың сапасын арттыру; әлемдік білім беру кеңістігімен интеграциялану; білім беру сапасын бағалаудың ұлттық жүйесін құру; білім беру процесін оқу-әдістемелік және ғылыми қамсыздандыруды жетілдіру; білім беру жүйесінің материалдық техникалық базасын нығайту; көп деңгейлі үздіксіз білім беру жүйесінде жеке, қоғамдық, мемлекеттік қызығушылықтарды қамтамасыз ету табылады. Қазіргі таңда мультимедиялық құралдар көмегінсіз жоғары оқу орындарындағы лекциялар, мектептердегі сабақтарды көзге елестету мүмкін болмас. Түрлі видеокурстар күнделікті қарқынды үлкен

көлемде шығып жатыр, олар түрлі тақырыпта – мектептердегі бастауыш сынып сабақтарынан бастап жоғарғы оқу орындарының мәселелерін қарастыруы мүмкін. Оның тиімділіктері: арнай тақырыптарды зерттеу кезінде ғылыми мәліметтерді ұсынатын білім беру ресурстарын қолдана алады, электронды кітапхана, әртүрлі энциклопедиялар, телекоммуникациялық жобалардың нәтижелері бойынша құрастырылған сандық білім беру ресурстары. Мысалы, педагогтер мен олардың оқушылары жасаған сайттар қолданады. Сондай Интернет-ресурстардың үлгісі болып Қашықтан оқытатын Олимпиадалар, семинарлар, тренингтер сайттары табылады.

Сонымен қатар, ұлттық ақпараттандыру орталығы СБР пайдаланушыларына арналған әр сынып және пән бойынша пайдаланушы ұсынымдары, ақпараттық электрондық оқыту жүйесінің электрондық кітапханасындағы қажетті ресурстарды іздеу, мултимедиялық түсіндірмелер, интерактивті тапсырмалар мен тесттермен жұмыс т.б білім беру ресурстарын дайындады.

Білім беруде СБР-ды қолданудың негізгі әдістері:

1.жаңа материалды түсіндіргенде немесе жаңа тақырыпты бекіткенде қолдану (анимациялық, бейне үзінділер, дыбыстық файлдар, графикалық кескіндер т.б.).

2. оқушының өзіндік оқу әрекетін ұйымдастыру.

3. СБР-ды әртүрлі бақылауларды ұйымдастыру (компьютерлік тестілену).

4. мультимедиялық құралдарды пайдалану арқылы СБР-ды нақты бір пән немесе бағыт бойынша топтастыру.

5. СБР-ды лабораториялық жұмыстарды орындау (өте үлкен және қымбат тұратын құрылғылар мен лабораторияларды алмастыруға мүмкіндік береді).

6. білімшерлердің ыңғайлы уақытта, өз темпінде теориялық материалдармен танысуға, лабораториялық жұмыстар мен тесттік тапсырмаларды орындауға мүмкіндік беретін қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру [Абильхасимова А.Е., 2020, 292 б].

Цифрлық білімдік ресурстар (ЦБР) – бұл сабақта электрондық оқытуды немесе оқушылардың үйде өзіндік дайындықты іске асыру үшін арналған цифрлық форматтағы дидактикалық материалдар. Цифрлық білімдік ресурстардың мазмұны пәннің оқу бағдарламасына және Қазақстан Республикасы жалпы орта білім беру мемлекеттік жалпы міндетті стандартына сәйкес болуы тиіс. Сонымен бірге, бұл оқу материалының мазмұнын цифрлық форматта абсалютті аударып алды дегенді білдірмейді. Цифрлық білімдік ресурстардың электрондық оқулықтардан айырмашылығы сонда, электрондық оқулықтар оқу курсы үшін пән бойынша білімнің барлық жүйесін қамтиды, ал цифрлық білімдік ресурстар ықшам білімдерді береді, бір нақты оқу тақырыбы бойынша біліктер мен машықтарды қалыптастыруға көмектеседі [Медешова А.Б., 2016].

Сонымен СБР-на не жатады деген сұраққа тоқталайық.

Сандық білім беру ресурстары және олардың түрлері бойынша: СБР – қазіргі білім берудің мақсаттары мен міндеттерін жүзеге асыруға бағытталған графикалық, мәтіндік, цифрлық, сөйлеу, музыка, видео, фотосуреттер және басқа да ақпараттардан тұратын ақпарат көзі. Сандық білім беру ресурсы CD, DVD немесе кез-келген басқа электронды тасымалдағышта ұсынылуы мүмкін, сондай-ақ телекоммуникациялық желіде жарияланады [Абдрахманова А.Ж., 2015].

Сандық білім беру ресурстарының мақсаты – ақпараттық қоғамдағы білім алушылардың зияткерлік қабілеттерін нығайту, сонымен қатар білім беру жүйесінің барлық деңгейлерінде білім сапасын арттыру.

СБР контентіне сабақтарда интерактивті панельдерді қолдану және оқу процесінде сабақты қызықты етуге мүмкіндік береді: мұғалім мәтіндік, аудио және видео материалдарды, DVD, CD-ROM және Интернет ресурстарын бір уақытта пайдаланады. Интерактивті тақтада көрсетілген кез–келген ақпаратты ары қарай талдау үшін бейнені экранға шығаруға, сақтауға, басып шығаруға болады [Шапиев Д.С., 2019, 296 б].

Қазіргі таңда қашықтықтықтан оқыту жүйесінде СБР-ды қолдану білім беру процесіне қатысушылардың барлығына сапалы білім беруге бағытталған білім беру ресурстары мен технологияларына қол жеткізуді қамтамасыз ету.

Қазақстан әлем бойынша ең жаңа деген оқу формаларын зерттеп, білім саласында үнемі жаңарту жасап келеді. Сұранысқа орай технология даму үстінде. Бірақ соңғы жылдары SMART технологиясы ұғымы яғни ақылды оқыту пайда болды және Smart қала, Smart фон, Smart құрылғы, Smart қондырғы, Smart орта деген тіркестерді жиі естіп жүрміз.

Яғни, E-learning орнына SMART-learning келуі, ақпараттық қоғам орнына «smart қоғам» қалыптасуы біздің елімізде де күтілуде. Қазіргі таңда Smart технологиясын өндірушілер – АҚШ, Канада, Оңтүстік Корея елдері. Қазір елордамызда да Smart мектептер қалыптасып келеді.

Smart білім беру тұжырымдамасы – үлкен көлемдегі әр түрлі білім Ресурстарының (аудио, видео, графика) тыңдаушыға қажетінше оңай әрі жылдам, ыңғайлы түрде жеткізілуі. Сонымен қатар Smart білім беру оңай басқарылатын және әрдайым сыртқы білім ресурстарымен толығып отыратын болуы тиіс.

Smart education немесе ақылды білім беру – бұл ыңғайлы түрде интерактивті ортада жүзеге асырылған әлемдік деңгейдегі қолжетімді контент арқылы білім беру болып табылады. Smart education түсінігінің негізі ол кең ауқымды қол жетімді білім ресурстары [Амангельді А.Е., 2017].

«Мобильді оқыту» «қашықтықтан оқыту» ұғымымен тығыз байланысты. Себебі, оқытушы мен білім алушының арасындағы қарым-қатынас формасы қашықтықтан (білім алушы – объект, оқытушы – субъект) орындалады, оқу процесінің компоненттері (мақсаты, мазмұны, әдіс-тәсілі, ұйымдастыру формасы, оқыту құралдары) толық қамтылады.

Осы қасиеттері «мобильді оқытудың» электронды оқыту *(e-learning)* мен аралас оқытудан *(Blended learning)* еркешелігін сипаттайды.

Мобильді оқытудың дидактикалық принциптері: мультимедиялығы, құрылымдылығы, модульдылығы, интерактивтілігі, қолжетімділігі.

Аралас оқытудан *(Blended learning)* айырмашылығы ретінде мобильді оқытудың жеке тұлғаға бағытталуы мен формальды еместігін айта кеткен жөн.

Сонымен, «Мобильді оқыту деп – мобильді құрылғылардың көмегімен кез келген уақытта, кез келген жерден білім алуды айтамыз» [Закарьянова А.Б., 2017].

Қазіргі уақытта қашықтықтан оқыту жүйесі білім берудің әртүрлі салаларында белсенді дамуда. Қашықтықтан оқытуға деген сұраныс артуда, әсіресе көптеген мамандар біліктілігін арттыруға немесе қайта даярлауға мұқтаж, бірақ күндізгі оқытуды аяқтауға уақыт жетпейді.

Елімізде жарияланған төтенше жағдайға байланысты білім беру мекемелері, соның ішінде ЖОО–ы алғашқы күннен бастап барлық мамандықтар бойынша қашықтықтан оқыту режиміне ауыстырылды.

Біздің мақаламызда осы технологиялардың көмегімен қашықтықтан білім беруді ұйымдастыру мүмкіндіктері қарастырылып отыр.

Оқу ордамыздың Қашықтықтан білім беру процесінде MOODLE, PLATONUS, ZOOM, Google, Яндекс, mail.ru, YOUTUBE және Қазақстанның Ұлттық ашық білім беру платформалары қолданылады.

Алғашқы бетінде факультеттің сабақ кестелері, хабарландырулар, Ақпараттық–ресурстық орталығының қашықтықтан білім беру мүмкіндіктері бар дерекқорлары:

• Scopus http://scopus.com/

• Web of Science

• SciVal аналитикалық платформасы: http://www.scival.com/

• РЖОЭК (Республикалық ЖОО аралық Электронды кітапхана) оқулықтарын "Вконтакте", "Инстаграм" әлуметтік желілерінен http://rmebrk.kz/social/login сілтемесі арқылы алуға болады.

• Қазақстандық Ұлттық электронды кітапханасы: http://kazneb.kz/

• Әль-Фараби университет кітапханасының ашық қолжетімді электронды ресурстары http://elib.kaznu.kz/

• Университет репозиторий http://dspace.ayu.edu.kz

• Университеттің электронды ресурстары http://library.ayu.edu.kz/

• Электронды каталог http://irbis.ayu.edu.kz

Әрбір пайдаланушы өзінің жеке логин паролімен жүйеге кіре алады. Әрбір пән жеке модульден тұрады. Әрбір модуль студентке қажет мына материалдардан тұрады:

1) теориялық материал (лекция материалы);

2) форум-семинар, онда маңызды мәселелер мен есептер талқыланады; студенттердің хабарламаларын оқытушы бағалайды, форум материалдары порталда сақталады.

3) әдістемелік кеңестер мен тапсыру уақыты көрсетілген практикалық тапсырмалар (зертханалық жұмыстар, тексеру жұмыстары); студент орындаған жұмысын архивтік түрде электрондық поштамен оқытушыға жібереді;

4) вебинар- лекция материалдарын онлайн тыңдау, сұрақтарды талдау.

5) чат-кеңестер, белгілі бір уақыт мезетінде оқытушы мен студенттер қандай да бір сұраққа кеңестер алу үшін порталға қосылады.

6) тест- тақырып бойынша, студентке өтілген материал бойынша тесттік сұрақтар береді, уақыт шектеулі;

7) әдістемелік кеңестер мен тапсыру уақыты көрсетілген курстық жұмыстардың тапсырмалары;

8) презентация – тақырыпқа қатысты слайд материалдары сақталады. Тағы да басқа қосымша деректер (кітаптарға, YOUTUBE каналдарға сілтеме) беруге болады [https://dot.ayu.edu.kz/].

Осы аталғандардың барлық бөлімдері қажетті ақпаратпен студентті толыққанды қамтамасыз етілуі күмән келтірмейді. Сонымен қатар, бұл жүйеде «on-line», «off-line» режиміндегі қашықтықтан оқыту сабақтарын жүргізу арқылы іске асырылады.

«On-line» режиміндегі оқу сабақтары цифрлық технологияларды (вебинарлар, бейнеконференция, Интернет желісі бойынша хабарламалар алмасу арқылы) нақты қолдану уақытымен байланысын қарастырады.

«Off-line» режиміндегі оқу сабақтары оқытушы мен білім алушы арасындағы қатынас бірдей жүзеге асырылатын (электронды пошта, кейіннен аралық және (немесе) қорытынды бақылау тапсыруымен оқытушының тапсырмасы бойынша білім алушының оқулықпен жұмысы) оқудың өзара іс-әрекеті процесін қарастырады.

Осылайша, қазіргі сандық білім беру ресурсы (СБР) білім беру ұйымдарындағы қашықтықтан оқыту процесінің тиімді де ұтымды құралы болып табылады. СБР-ды қолдану арқылы білім алушы әрбір пәндік құзыреттіліктерді қалыптастыруға, олардың өз бетімен ізденуін жүзеге асыру, білім бақылауын автоматтандыру арқылы білім алуға болады.

Біздің ойымызша, сипатталған қолдану әдістерін орындай отырып, оқу процесіне СБР-ның

толық енуі оқытудың дәстүрлі әдістерін толықтырып, олардың жаңа қолданыстағы ақпараттық технологиялармен үйлесуіне мүмкіндік береді.

Біріншіден, қашықтықтан оқыту өте ыңғайлы. Лекция/семинарға қатысу үшін сізде компьютер және Интернетке қол жетімді болу өте маңызды. Кестеге байланысты сіз онлайн режимінде оқу процесіне «араласу» туралы немесе нақты сабақты мәтіндік және бейне түрінде көру туралы шешім қабылдайсыз. Екіншіден, бұл жағдайда арақашықтық маңызды емес, жергілікті университеттердің кітапханаларына тез қол жеткізу, оқу процесіндегі өзгерістерге тиімді ықпал ету мүмкіндігі және т.б.

Жалпы айтқанда, төтенше жағдай кезінде қашықтықтан оқытуда СБР-ның мүмкіндіктерін тиімді пайдалану (ыңғайлы, икемді, тиімді), білімді уақытында алу, қажеттіліктер мен мүмкіндіктерді қолдану бүгінгі күннің басты мәселесі болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сандық білім беру ресурстарын оқу үдерісінде қолдану бойынша әдістемелік ұсынымдар, –Астана: Ы. Алтынсарин атындағы Ұлттық білім академиясы, 2015. – 32 б.

2. Абильхасимова А.Е. Цифрлық білім беру ресурстарын білім беру үдерісінде қолдану.//Молодой ученый. – 2020 – №14(304) – с.292-295.

3. Медешова А.Б. Цифрлық білімдік ресурстың мүмкіндіктері. М.Өтемісов атындағы Батыс Қазақстан мемлекеттік университеті. «EXPO-2017»–халықаралық көрмеге арналған «Қазақстан индустриалды-инновациялық дамуы: трендтері, мәселелері мен келешегі» атты халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференцияның ғылыми мақалалар жинағы. 9 маусым 2016 ж. Орал қ.

4. Абдрахманова А.Ж. Создание ЦОР. Филиал АО «НЦПК «Өрлеу» Институт повышения квалификации педагогических работников по Западно Казахстанской области, г. Уральск, 2015.

5. Шапиев Д.С. Цифровые образовательные ресурсы в деятельности учителя. //Молодой ученый. – 2019. – №16 (254). – с. 296-298.

6. Амангельді А.Е. SMART технологиясы бойынша сабақ берудің тиімділігі. «Өрлеу» біліктілікті арттыру ұлттық орталығы акционерлік қоғамның филиалы Батыс Қазақстан облысы бойынша педагогикалық қызметкерлердің біліктілігін арттыру институты. 2017 ж.

7. Закарьянова А.Б. Мобильді технологиялар білім беру үдерісінде. Филиал АО «НЦПК «Өрлеу» Институт повышения квалификации педагогических работников по Западно Казахстанской области, г. Уральск, 2016.

8. https://dot.ayu.edu.kz/.

УДК 808.5

Дәулетбекова Жанат Тұрарбекқызы
п.ғ.д., ассоц. профессор,
Қазақстан-Британ техникалық университеті,
Алматы, Қазақстан
E-mail: zh.dauletbekova@mail.ru

Тазабек Алиса Каналбекқызы,
PhD докторант,
Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан, Қазақстан
E-mail: alisa_tazabek@mail.ru

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРГЕ СӨЗ МӘДЕНИЕТІН МЕҢГЕРТУДІҢ ТІЛДІК ТҰҒЫРЛАРЫ

Аңдатпа. Мақалада жоғары білім беру жүйесіндегі болашақ педагог мамандардың құзіреттілігі және тілдік тұғырлары сараланған. Педагог мамандардың ұрпақ тәрбиесіндегі кәсіби-мәдени құзіреті, кәсіби-коммуникативтік құзіретінің маңыздылығы жөнінде жете қамтылған. Мақала авторлары педагогтің сөз мәдениетін қалыптастыратын коммуникативтік аспектілерін жіктеп, оларға анықтама береді. Соның негізінде «Педагогтің сөз мәдениеті» пәнінің іргетасын қалыптастыру екенін нақтылап, сараптайды. Және пәннің негізінде болашақ педагогтің кәсіби-интеллектуалды әлеуетін арттыруға, тұлғалық мәдениетін қалыптастыруға болатынын негіздейді.

Түйін сөздер: сөз мәдениеті, тұлға, педагог, парадигма, интеллектуалдық әлеует, құзірет.

Аннотация. В статье анализируются компетентность и лингвистические основы в обучении будущих педагогических специалистов в системе высшего образования. В этой работе более детально раскрыта важность профессионально-культурной и профессионально-коммуникативной компетенций педагога в воспитании молодого поколения. Авторы статьи, проанализировав коммуникативные аспекты формирования культуры речи педагога, дают им конкретные определения. На основании этого авторы уточняют о необходимости предмета «Культура речи педагога». На основании этого предмета можно сформировать культуру личности и улучшить профессионально-интеллектуальные качества будущего педагога.

Ключевые слова: культура речи, личность, педагог, парадигма, интеллектуальный потенциал, компетентность.

Abstract. The paper analyzes the competence and linguistic approaches of future teachers in the higher education system. This work deals with the importance of professional-cultural and professional – communicative competence of the teacher in the education of the young generation in more detail. The authors of the article, having analyzed the communicative aspects of the formation of the teacher's speech culture, give them specific definitions. Based on this, the authors clarify the necessity for the subject "Culture of speech of the teacher". And on the basis of this subject, it is possible to form a culture of personality and improve the professional and intellectual qualities of the future teacher.

Keywords: culture of speech, personality, teacher, paradigm, intellectual potential, competence.

Жаһандану заманында білім беру жүйесіндегі талаптар болашақ педагог мамандардың интеллектуалдық әлеуетін көтеруді қажет етіп отыр. Ол, ең алдымен, білім беру саласы мамандарының заманауи моделінде «көшбасшы тұлға» мәселесіне басымдық берумен ұштасады. Өйткені бүгінгі ұрпаққа ұлттық құндылықтарға негізделген білім мен тәрбие беруде педагог маманның міндеті орасан зор. Олай болса, осы міндетке лайық педагог маман игеруі тиіс кәсіби құзіреттіліктердің іргетасының бір басты құрауышы коммуникативтік құзіреттік болып саналады. Демек, жоғары білім беру жүйесі мен болашақ педагогті дара тұлға ретінде тәрбиелеу үдерісінде болашақ мұғалімнің сөз мәдениетін қалыптастыру бүгінгі күннің өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Бұл тек филолог студенттерге ғана қатысты емес, өз болашағын білім берумен байланыстырған барлық педагог мамандарға қатысты мәселе ретінде қаралуы тиіс. Себебі тіл тұлға мәдениетімен етене тығыз байланысты. «Өнер алды – қызыл тіл» деп, сөз өнерін, сөйлеу мәдениетін бүкіл өнердің басы деп бағалаған халқымыздың өмірлік қағидасы да жас ұрпаққа білім беретін тұлғаның сөзі әдепті, жүйелі, мазмұнды, көркем болуының маңызын айқын танытады. Ғалым С.Тер-Минасова айтқандай, «тіл – мәдениет құралы болғандықтан, ол адамды тұлға ретінде қалыптастырады, оның іс-әрекетін, өмір салтын, дүниетанымын, ұлттық мінезін, ділін, идеологиясын анықтайды» [Тер-Минасова С., 2018, 466].

Педагог мәдениетінің басты өлшемінде өз

саласына қатысты терең білімі қаншалықты мәнді болса, сол білімін жеткізудегі оның сөз мәдениетін игеруінің де маңызы соншалықты салмақты. Академик Рәбиға Сыздықтың: «Тәрбиешілер мен мұғалімдер – жасөспірімдерді тек тәрбиелеп, білім берушілер ғана емес, сонымен қатар тіл үйретушілер, тілдің байлығы мен әсемдігін бала бойына сіңірушілер», - деген пікірі педагогке сөз мәдениетін игертудің міндеттерін нақтылай түседі. Және болашақ педагогтарды сөз мәдениетінің қыр-сырына бойлата отырып, шешен, ділмәр сөйлей білу өнеріне дағдыландырудың мәніне назар аудартады [Сыздықова Р., 2014, 213б].

Ойын, пікірін, білімін сөзбен жеткізе алуға, шешен сөйлеуге баулу – педагогтің тұлғалық мәдениетін қалыптастырушы компоненттердің бірегейі. «Сөз мәдениетінің шыңы – шешендік», дейді М. Балақаев [БалақаевМ., Серғалиев М., 2006, 76б]. Демек, мәдениеттің биік өлшемі – сөз. Бір ауыз сөзге тоқтаған халқымыз сөзді кие деп түйсініп, сөзді қадір тұтқан, сөзді адам ойының ұшқырлығы мен қиялының жүйріктігін танытатын көрсеткіш әрі тұлға мәдениетінің айнасы деп білген. Сонымен қатар қазіргі демократия кең өріс ала бастаған қоғамда тұлғаның сөйлеу мәдениетін қалыптастырудың өзектілігі одан сайын арта түсуде. Бұл жас ұрпақ тәрбиесімен тікелей айналысатын болашақ педагог мамандарды шешен сөйлей білуге баулу үшін сөз мәдениетін арнайы оқу пәні ретінде барлық жоғары оқу орындарында жүзеге асырудың қажеттігін бекіте түседі. Көне дәуірдегі грек ойшылы Цицерон айтқандай, «адам ақын болып туады, шешен болып қалыптасады», дейді. Ендеше, болашақ педагогтердің шешендік қабілеттерін дамыту жолдарын зерделеу, ұтымды әдістемесін жасаудың өзекті екені де даусыз.

Ғалым Жанат Дәулетбекова: «Білім алушылармен қарым-қатынастарда педагог сөйлеу мәдениетін, әдеби тілдің нормаларын сақтау қабілетін еркін көрсете алуы керек. Оның сөзінің айшықты да мазмұнды болуы оқушы алдындағы беделін жоғарылата түсетіні кәміл», дейді [Дәулетбекова Ж., 2017, 141б]. Сондықтан да болашақ педагог мамандарды сөз мәдениетіне баулу барлық уақытта да зерттеушілердің назарын аударған күрделі мәселе болып келеді. Сөз мәдениетіне баулу студенттерге сөз мазмұнының тереңдігін, бедерлілігін, ой жүйелілігін игертумен шектелмейді. Алдымен, олардың дайын мәтіндерді мазмұнына сай мәнерлеп оқып, айта білуге үйренуінен басталады. Мәселен, педагог В.А.Кан-Калик Шешен-Ингуш педагогика сабағында институт студенттеріне өз еріктерімен шаршы топ алдында өлең оқуды ұсынады. Аудиториядағы студенттердің 87%-ы өлең оқудан бас тартады. Оқуға келіскендердің арасында да өлең оқу барысында ауызша сөйлеу мәдениетінің, мәтінді мәнерлеп оқу дағдыларының төмен екені байқалады [Кан-Калик В.А., 1987, 78б].

Осындай жағдайлардың қазіргі студенттер арасында да кең өріс алуы оларды сөз шеберлігіне арнайы дайындаудың маңыздылығын көрсетеді. Сондықтан болашақ педагогтің көпшілік алдында өз ойын анық, түсінікті, тілдік нормаларға сай жеткізе білуге дағдыландыру үшін олардың мәнерлеп оқу, мәтіндермен ауызша және жазбаша жұмыс жасай алу іскерліктерін қалыптастыруға бағытталған білім мазмұнын анықтау қажет. Бұл бүгінгі цифрлық ақпарат пен коммуникациялар дәуірінде де студенттің тілін ұстарту, сөз шеберлігіне төселдіру мәселесін жаңа аспектіде дамыту керектігіне дәлел болады.

Тек филолог студенттер ғана емес, өзге мамандықтардағы білім алушылардың пәнді меңгеруге деген мотивациясын қалыптастыруда, бұл курстың білім мазмұнын анықтауда жалпы тілдің адамзат өркениетіндегі маңызы мен рөлін, жеке тұлғаның өміріндегі, оның ішінде педагогтік қызметтегі мәнін ұғындыру үшін «тіл», «сөз», «тілдік қатынас», «сөз мәдениеті», «сөз әдебі» секілді іргелі мәселелерден бастау тиімді. Содан кейін әлемдік лингвистикада, қазақ тіл білімінде «сөз мәдениеті», «тіл мәдениеті», «шаршы топ алдында сөйлеу мәдениеті» деген ұғымдардың қалыптасу тарихынан және оның бүгінгі зерттелу деңгейінен хабардар ете отырып, алған білімді практикалық тұрғыдан игерту жүйесі құрылымданады. Бұл міндеттер педагогке сөз мәдениетіне қатысты тілдік тұғырларды айқындап алуды талап етеді.

Қазақ тіл білімінде «сөз мәдениеті» саласының қалыптасу тарихы мен дамуы А.Байтұрсынұлы, Қ.Жұбанов, С.Аманжолов, І.Кеңесбаев, М.Балақаев, К.Аханов, А.Ысқақов еңбектерімен, бергі кезеңде Р.Сыздық, Н.Уәли, Б.Момынова, А.Қобыланова және т.б. зерттеулерімен тығыз байланысты. Тілді оқыту әдістемесі саласымен айналысқан ғалымдардың да барлығы педагогтің сөз мәдениетіне назар аударып отырған. Тілдік қатынастың проблемаларын теориялық және әдістемелік жағынан арнайы зерттеген Ф.Оразбаева, сөз мәдениетін оқытудың әдістемелік жүйесін зерттеген Ж.Дәулетбекованың, оқыту технологияларын арнайы зерделеген А.Сәтбекова, Ж.Сүлейменова, Н.Құрмановаңың сондай-ақ тілді коммуникативтік-танымдық тұрғыдан қарастырған Р.Рахметованың, тілді меңгертуді функционалдық сауаттылық мәселесімен тығыз бірлікте негіздеген А.Рауандина және т.б. ғалымдардың зерттеу еңбектерін атап айтсақ болады. Әйтсе де мұғалім мамандарын дайындайтын білім мекемелерінде сөз мәдениеті, негізінен, филолог студенттерге қатысты біршама айтылғанымен, өзге пәндерді оқытатын мамандарды дайындау үдерісінде сөз мә-

дениетін арнайы оқыту жайы сөз болмағаны анықталды.

Сөз өнері ғылымын А. Байтұрсынұлы шығарма түрінің ғылымы, шығарма тілінің ғылымы деп топтастырып, сөздің қатысымдық сапаларын нақтылайды. Сөз мәдениетіне тікелей қатысты сөз қисыны, сөз талғау, сөз дұрыстығы, тіл тазалығы, тіл анықтығы секілді ұғымдарды саралап көрсетеді. Ғалымның бұл тұжырымдары сөздің коммуникативтік сапаларымен үндеседі. Ұлтымыздың ұлы ұстазынан бастау алған тіліміздің қолданыс аясын меңгертуге қажетті бұл мәселелер қай дәуірде де маңызын жойған жоқ. Дегенмен, қазақ тіл білімінің дамуындағы идеологиялық кедергілерге байланысты тіл мәдениетінің проблемалары мәселе ретінде тек 1950 жылдардан бастап зерттеле бастады. 1968 жылдың 16-18 желтоқсан күндері Алматы қаласында Қазақ ССР Ғылым академиясында Тіл білімі институты мен Қазақстан Журналистер одағы «Тіл мәдениеті және баспасөз» деген тақырыпта ғылыми-практикалық конференция өткізді. Конференцияда тіл мәдениеті мен баспасөз мәдениетінің өзекті мәселелері қозғалып, пікір алмасу ұйымдастырылады. Бұл конференция тіл жанашырлары үшін үлкен жаңалыққа, жаңа ізденістің негізін салған ұлы бастамалардың негізі болды. Ғалымдардың осы бағыттағы ой-пікірлері 1972 жылы «Тіл мәдениеті және баспасөз» атты жинақта толық жарияланады [Дәулетбекова Ж., 2017, 220б].

Аталған конференцияда тіл мәдениетіне қатысты баяндамалар, ұсыныс, пікірлер айтылады. Тілші-ғалым М.Балақаев «Баспасөздің тіл мәдениеті туралы» тақырыбында баяндама жасап, тіл мәдениетін баспасөз тілінің мәдениеті, сөйлеу тілінің мәдениеті деп екі салаға бөліп қарастыруды ұсынады. Тіл мәдениетінің ерекшелігі мен сапалық белгілерін айқындайды. Р.Әміров «Газет тілінде ұшырасатын кейбір сөз тіркестері жөнінде» атты баяндамасында газет тіліне ықпал ететін термин сөздердің, жаңа тіркестердің, сөздердің жұмсалуындағы тосын мәселелер туралы бағамдайды. Р.Сыздықова «Қазіргі қазақ әдеби тіліндегі дублеттер жөніндегі» баяндамасында жарыспалы дублет сөздердің қолданысы мен іріктеу мәселесін алға тарта отырып, өз ұсыныстарын айтады. Сайып келгенде, тілші-ғалымдарды толғандырған тіліміздің сөз қолданысының ахуалы жан-жақты ашып көрсетіледі. Сондықтан «сөз мәдениеті» ұғымының тіл білімінің бір мәселесі ретінде қарастырылуы осы кезеңнен бастап өркендеді деуге болады. Тіл мәдениетінің басты тарамдары, мазмұны, нысаны, теориясы мен зерттеу әдістері белгіленіп, оны ары қарай дамыта зерттеу қолға алынды.

Көп уақытқа дейін ғалымдар арасында «тіл мәдениеті» және «сөз мәдениеті» терминдерінің қолданылауына қатысты біршама тартысты жайттар орын алды. Тілші ғалым Р. Сыздық осы проблеманы көтеріп, «сөз мәдениеті» ұғымын орыс тіліндегі «культура речи», яғни «тілдің қолданыстағы күйі» деген байламға келеді [Сыздықова Р., 2014, 38б] . Және тіл мәдениетінің бір арнасы ретінде «шаршы топ алдында сөйлеу мәдениеті» ұғымына байланысты тіл білім саласындағы қолданыс нормаларын көрсетеді. Ғалымның: «Шаршы топ дегеніміз – көпке қарата сөз айтылатын жер және ол сөз әлеуметтік мәні бар, қоғам мүддесіне арналған әңгіме (тақырып) болуы керек» дегенді алға тартады. Демек, шаршы топ алдындағы сөйлеу мәдениеті педагогті сөз мәдениетіне баулудың мазмұнында қамтылуы тиіс екені даусыз. Өйткені педагогтің шаршы топ алдындағы сөзінің бай, таза, сазды болуы мен олардың бір-бірімен астасып, қиюласуы ғана студенттің сөз шеберлігінің деңгейін артырады.

Педагогтің сөз мәдениетін қалыптастырудағы аса маңызды парадигма – тілге деген сүйіспеншілік парадигмасы болып табылады. Сөз мәдениетін меңгерту үдерісінде болашақ педагогтің ана тіліне деген сүйіспеншілігін қалыптастыру маңызды. Сонда ғана кез келген пәннің мұғалімі бала бойына сөз туралы, оны қолдану мәдениеті туралы білім мен дағдыны сіңіре алады. Ғалым А. Қыраубаева: «Сабақ – ұстаз бен шәкірттің адами қарым-қатынасы» дейді. Адами қарым-қатынастың негізі сөз әдебінде жатқандығы күмән тудырмайды. Ол ұстаз бен шәкірт арасындағы тыңдау мәдениеті, өзара түсінісу әдебі секілді көзге көрінбейтін рухани байланыстардың да басты тетігі болмақ.

Жалпы, тіл мәдениеті, сөз мәдениеті атауларының арнасы біреу – ана тілінің мәдени деңгейін өркендету. «Тіл мәдениетінің қамын жеу, сайып келгенде, тіл тазалығына, ой дәлдігіне қамқорлық жасау болып табылады, » – дейді М. Балақаев [Балақаев М., Серғалиев М., 2006, 102б]. «Біз қазақ тіліндегі сөздің бәрін білгеніміз қазақ тілін қолдана білу болып табылмайды. Сөзді қолдана білу – айтатын ойға сәйкес келетін сөздерді таңдап ала білуді және сол сөздерді сөйлем ішіне орын-орнына дұрыстап қоя білуді айтамыз», дейді А. Байтұрсынұлы [Байтұрсынов А., 1991, 164б].

Сөз мәдениетіне жетік болу үшін қазақ тілінің сөз байлығын жақсы білу керек. Осы ретте сөздің қадір-қасиетін, қалыбын сақтау, оны дәріптеу мақсатын жүзеге асыру талаптарын болашақ педагогтің білуі шарт. Ұлы Абайдың «Адамның адамшылығы жақсы ұстаздан» деген тағылымының мәні де осында. Терең ой, ғибратты тәлімнің барлық мәселесі педагогтің тұлғалық мәдениетінен, оның ішінде сөз мәдениетінен бастау алады. Осы тұрғыда педагогтің сөз мәдениетінің коммуникативтік сапаларын төмендегіше жүйелеуге болады (1-сурет).

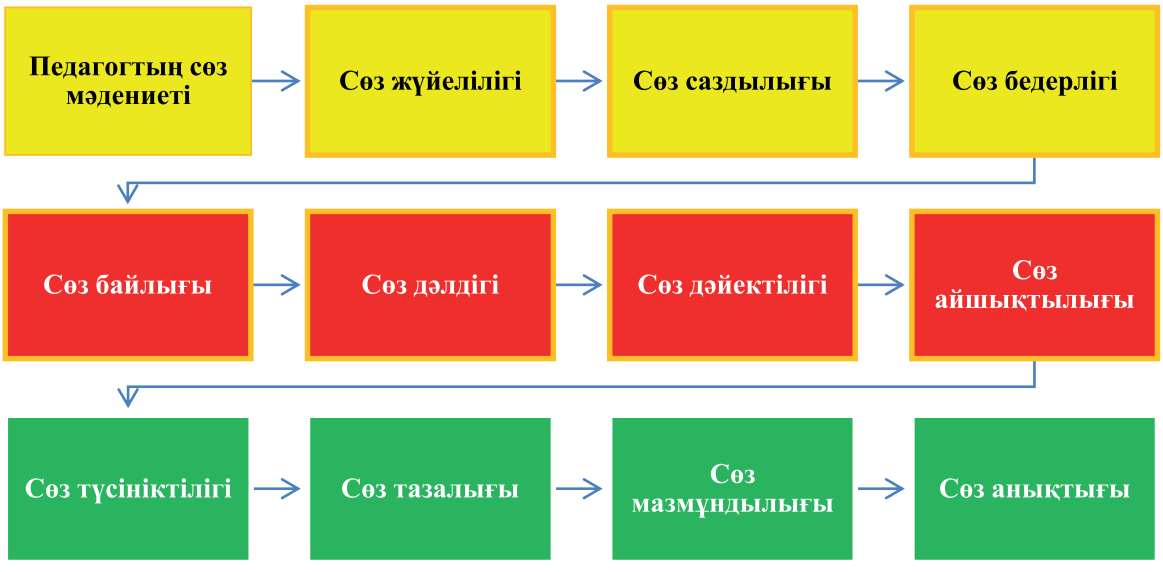

1-сурет. Педагог меңгеруі тиіс сөз мәдениетінің қатысымдық сапалары

Педагогтің сөз мәдениетінің дамуына, қолданыс аясының кеңеюіне сөз байлығының әсері мол. «Сөздің молдығы – оралымды тілге қойылар талаптың бірі», - дейді Н.Уәли [Уәли Н., 2007, 256]. Ал, педагогтің сөздік қорының молдығы – ізденімпаздықпен жұмыс жүргізуінің кепілі. Себебі ізденімпаз педагогтің сөз қоржыны да бай болмақ. Оның шәкіртке берер рухани азығы да мол болмақ. Осы турасында, М. Балақаев «сөз байлығы – ана тілінің мүмкіндіктерін пайдалана отырып, тілді игеру және оның баюына үлесіңді қосу» деп тұжырымдайды [Балақаев М., Серғалиев., 2006, 1146]. Болашақ педагог мамандардың сөз байлығын жақсартуда ақын-жазушылардың шығармаларымен ғана емес, ғылыми, публицистикалық, ресми стильдегі сан алуан мәтіндермен жұмыс жүргізу тиімді болмақ. Бұл студенттерді әрі ізденушілікке, әрі ойын анық жеткізуге, жүйелі сөз сөйлеуге дағдыландырады.

Сөздің жүйелілігі – ойдың жүйелілігі. Жүйелі әрі таза сөз өзгелердің тілдік талғамын, тыңдау мәдениетін қалыптастыруда, ойды дамытуда маңызды рөл атқарады. Ә.Болғанбаев: «Лектордың сөзі бөтен қосалқы сөзбен шұбарланбай, бастаудан қайнап шыққан көзді судай мөлдір де таза болуға тиіс. Сонымен қатар өз жанынан суырып салғандай батыл да пәрменді, ашық та анық үнмен шыққаны жақсы. Сонда тыңдаушы да лектордың сөйлеген сөзінің екпініне еліпіп, ұқыпты бар зейінін салып тыңдайтын болады», дейді [Болғанбаев Ә., 1973, 176]. Көпшілік алдында сөйлеу мәдениетін игеру үлкен эмоциялық дайындықты қажет етеді. Айтушы мен тыңдаушы арасы үйлескенде ғана аудиторияда түсіністік туады. Тілдің тазалығы, саздылығы, мәнерлігі ауызша немесе жазбаша сөздің құнарлылығын арттырады. Ал, бұл жолда педагогтің жас ұрпақтың бойында тілге деген құрмет пен сүйіспеншіліктің бастауы ана тілінде жатқандығын түсіндіре алуы үлкен мәнге ие. Демек, қазыналы тілдің қаймағын бұзбай, шебер сөйлеген педагог ойын еркін, сөзін әсерлі, әуезді жеткізуге үйренбек. Сонымен қатар, педагогтің сөзді бедерлі, айшықты, көркем етіп қолдануы тілдік қолданыстағы сөздің әсерлілігіне ықпал етеді. Сөзді көркем етіп жеткізу құралдары көп. Сөз бедерлігін танытатын көркемдік құралдарға: эпитет, теңеу, метафоралық тәсілдер, фразеологизмдерді, синонимдер жатады. Әсерлі, бедерлі сөздер өлең мен қанатты сөздерде кеңінен қолданылады. Осы жөнінде Ә. Болғанбаев: «Лектордың бойындағы қаруы – терең білім мен мағыналы сөзі. Білген біліміңді тыңдаушыға тек сөз арқылы ғана жеткізе аласың. Олай болса, лектор сөзді қалауынша, мүмкін болғанынша емес, барынша, тіл байлығын сарқа пайдалануы қажет», деген пікір айтады [Болғанбаев Ә., 1973, 176].

Жоғары оқу орындарында «Педагогтің сөз мәдениеті» пәнін оқытуда педагогтің болмыс мәдениетін толықтыратын қасиеттерге де барынша назар аударылуы шарт. Себебі, біріншіден, педагог деген мамандықты ингеруге ден қойған әрбір маманға шәкірттің жан дүниесін жақсы түсіне білу жауапкершілігі жүктеледі. Бұл педагогтің көркем мінезді болуын талап етеді. Педагогтің іс-әрекеті – ақыл ойының жемісі. Іс-әрекеті негізінде педагогтің ішкі әлемінің көрінісі байқалады. Сондықтан болашақ педагог маманның бойында қалыптасатын мінез-құлық іс-әрекет үдерісінде қасиетке айналады. Ж. Намазбаева: «Іс-әрекеттің түрі адамның бойында тұрақты бір белгілерді қалыптастырады, сол себепті мінез-құлықтың бір көрінісіне қарап, кейде тіпті сырт пішінінен-ақ, адамның қай мамандық иесі екенін біле қоямыз», дейді [Намазбаева Ж.И., 2006, 150б] . Екіншіден, ұстаздың ықыласпен тыңдай білуі және аудиторияның назарын аудара алу қасиетінің болуы негізгі факторлардың бірінен саналады.

Үшіншіден, шығармашыл-ізденімпаз ұстаз ғана шәкіртінің таным қабілетінің нығаюына ықпал етеді. Сол себепті оқыту үдерісінде студенттің танымдық, коммуникативтік, тұлғалық, кәсіби-мәдени құзіреттіліктерін өзара тығыз байланысты меңгерту – бүгінгі күннің басты талабынан туындап отырған мәселе екені сөзсіз. Оны шешу жолдарын табу – сала мамандарына сын.

Қорыта айтқанда, қазіргі әлемдік білім кеңістігінде білім алушылардың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру мәселесіне басымдылық беріліп отыр. Себебі, келешек ұрпақтың тілінің сауаттылығы мәдениетіміздің бір көрсеткіші. Сондықтан ұрпақ сауаттылығына жауапты тұлғаның кәсіби құзіреттіліктерінің бірінен саналатын сөз мәдениетіне уақыт талабына орай айрықша мән беру қажет. Осы тұста Стивен Р.Ковидің «Өзара тәуелділікте өмір сүру үшін тек ойдың еркіндігі аздық етеді. Тәуелсіз адамдар өзара тәуелділікті сезініп, бірге қимылдап, бірге ойлай алатындай деңгейге жетуі керек. Өйтпеген жағдайда олар жеке-дара жақсы жұмыс істеуі мүмкін. Бірақ ешқашан жақсы көшбасшы немесе команда мүшесі болып қалыптаса алмайды» -деген сөзінің маңызы айқындала түседі [Стивен Р.Кови, 2018, 225б]. Өзгелермен ашық та, мәдениетті қарым-қатынасқа бейім педагогтің болмысы, елді ұйытар шешендігі мен көпті бастар көсемдігі бар кісілік қасиеті өн бойынан көрініп тұратын «көшбасшы тұлға» бейнесі Стивен Р. Ковидің пайымындағы өзара тәуелділікке жеткен тұлғаға қойылатын талаптарға сай келеді. Сол себепті болашақ педагог даярлайтын оқу орындарының барлық факультеттерінің оқу жоспарына «Педагогтің сөз мәдениеті» атты электив пәнді арнайы ендіру арқылы педагог мамандардың сөз шеберлігі дағдыларын қалыптастырып, кәсіби-интеллектуалдық әлеуетін арттыруға, тұлғалық мәдениетін жетілдіруге қол жетікізуге болады деп айта аламыз.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Тер-Минасова С. Тіл және мәдениетаралық коммуникация. – Астана: Ұлттық аударма бюросы, 2018. -320б.
2. Сыздықова Р. Тілдік норма және оның қалыптануы. – Алматы: Ел шежіре, 2014. -290б.
3. Балақаев М., Серғалиев М. Қазақ тілінің мәдениеті. – Алматы: Зият Пресс, 2006. -114б.
4. Дәулетбекова Ж. Сөз мәдениеті – тілдік білім нәтижесі. – Алматы: Ғылым және білім интеграциясы институты, 2017. -239б.
5. Кан-Калик В. А. Учителю о педагогическом общении. – М.: Просвещение, 1987. – 190с.
6. А.Байтұрсынов . Ақ жол. – Алматы: Жалын, 1991. – 260б.
7. Уәли Н. Сөз мәдениетінің ғылыми-теориялық негіздері: фил.ғыл.докторы...дисс.:10.02.02. /Нұргелді Мақажанұлы Уәли.– Алматы: Тіл білімі институты, 2007. – 398б.
8. Болғанбаев Ә. Лекторлық өнер – шеберлік. – Алматы: Білім қоғамы, 1973. -40б.
9. Намазбаева Ж. И. Жалпы психология. – Алматы: Абай атын. Қаз ҰПУ Психология институты, 2006. -296б.
10. Стивен Р. Кови. Жасампаз жандардың 7 дағдысы. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018.-352б.

МРНТИ 15.41.43

Дәулет Ақерке Сатыбалдықызы
6М050300 – Психология мамандығының 2- курс магистранты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан

Ермекбаева Лаура Касеновна
психология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы, Қазақстан
E-mail: d.a.c0402@mail.ru

ПСИХОЛОГИЯДАҒЫ КОНФОРМДЫ МІНЕЗ-ҚҰЛЫҚТЫ ЗЕРТТЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. Мақалада психологиядағы конформды мінез-құлықты зерттеу мәселелері жан-жақты қарастырылған. Конформды мінез-құлықтың ерекшеліктері, зерттеу қажеттілігі анықталып, оны түсінудегі мәселелердің теориялық талдауы жасалынған. Сонымен қатар конформизмнің феноменологиялық теориясының анықтамаларына салыстырмалы талдау жүргізіп, конформизм мен оның әрқилы түрлерінің арасындағы айырмашылықтарға түсінік берілген. Жүргізілген теориялық талдау негізінде авторлар өз қорытындыларын ұсынады.

Жоғары сынып оқушылары мінез-құлқының конформды актілерінің айқындығы мен тұрақтылығын олардың ситуациялық және тұлғалық ерекшеліктерімен өзара байланысы анықталған.

Түйін сөздер: конформдылық, конформды мінез-құлық, топтық динамика, топтық тұрақтылық, тәуелсіздік, нонконформизм, өзін-өзі анықтау.

Даулет Акерке Сатыбалдыкызы
6М050300 – магистрант специальности Психология,
Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан

Ермекбаева Лаура Касеновна
кандидат психологических наук, старший преподаватель,
Казахский национальный женский педагогический университет,
Алматы, Казахстан
E-mail: d.a.c0402@mail.ru

ПРОБЛЕМЫ ИЗУЧЕНИЯ КОНФОРМНОГО ПОВЕДЕНИЯ В ПСИХОЛОГИИ

Аннотация. В статье определены особенности конформного поведения, необходимость исследования, разработан теоретический анализ проблемы. Кроме того, проведен сравнительный анализ определений феноменологической теории конформизма, даны разъяснения различий между конформизмом и его различными видами. На основе проведенного теоретического анализа авторы представляют свои заключения.

Определены четкость и устойчивость конформных актов поведения старшеклассников, их взаимосвязь с ситуационными и личностными особенностями. По мнению авторов, в результате реального или вероятного давления группы происходят изменения в поведении и убеждениях; независимы» антиконформизм конформизм, нестабильность независимости и глубина изменения; необходимость рассматривать во взаимодействии ситуационные и личностные факторы конформного поведения.; причинами конформизма является нормативное и информационное социальное воздействие, способное индуцировать подчинение, идентификацию, интернацию или инструментальный конформизм.

Ключевые слова: конформность, конформное поведение, групповая динамика, групповая стабильность, независимость, нонконформизм, самоопределение.

Daulet Akerke Satybaldykyzy
6M050300 – Master's degree in Psychology,
Kazakh national women's pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan

Ermekbaeva laura Kasenovna
Candidate of Psychological Sciences, Senior Lecturer,
Kazakh national women's pedagogical University,
Almaty, Kazakhstan
E-mail: d.a.c0402@mail.ru

PROBLEMS IN THE STUDY OF CONFORMAL BEHAVIOR IN PSYCHOLOGY

Abstract. The article deals with the problems of studying conformal behavior in psychology. The features of conformal behavior, the need for research, and the theoretical analysis of the problem are determined. In addition, a comparative analysis of the definitions of the phenomenological theory of conformism is carried out, and explanations of the differences between conformism and its various types are given. Based on the theoretical analysis, the authors present their conclusions.

The clarity and stability of conformal acts of behavior of high school students, their relationship with situational and personal characteristics are determined. According to the authors, as a result of real or probable group pressure, changes in behavior and beliefs occur;" anti-conformism conformism, instability of independence and depth of change are independent; the need to consider situational and personal factors of conformal behavior in interaction.; the causes of conformism are normative and informational social influences that can induce subordination, identification, internation, or instrumental conformism.

Keywords: conformity, conformal behavior, group dynamics, group stability, independence, nonconformism, self-determination.

Оқушылардың туындаған мәселелерді өз бетінше шешуге қабілетті дербес тұлға ретіндегі даму жолдарын табуы – отандық педагогика мен педагогикалық психологияның заманауи міндеттерінің бірінен саналады, өйткені, шығармашылық пен даму тек қана жеке адамға ғана емес, тұтастай алғанда қоғамның дамуына барынша ықпал етеді, ал жасампаз, шығармашыл, жаңжақты дамыған тұлғалардан тұратын қоғам қашанда ілгері болмақ.

Екінші жағынан, жалпы қоғамда және оны құрайтын топтарда әрекет етуге қажетті шарт – тұлғалар мен топтар мүдделерінің өзара келісімділігімен сипатталады. Ал жеке тұлғаның мінез-құлқы мен ұстанымына топтардың әлеуметтік әсер ету үдерісі мұндай өзара келісімнің маңызды механизмдерінің бірі ретінде қарастырылады. Нақты бір мағынада тәрбие мен әлеуметтену үдерістерін ықпал етуші субъектінің (тәрбиешінің немесе референтті топтың) тәрбиеленушіге (соның қатарында, жоғары сынып оқушыларына) адамгершілік пен құндылық ұстанымдарына әсер етуі ретінде түсіндіруге болады. Жеке тұлға «жасауы тиіс» нәрсені «қалаған» жағдайдағы қоғамдық нұсқаулықтар интериоризациясы тәрбиенің ең маңызды мақсаттарының бірі екені белгілі.

Осылайша, есейіп келе жатқан жасөспірімнің тәуелсіздігі де, оның қоғамдық қажеттілікке деген «мойынсұнуы» да өзінің құндылығымен ерекшеленеді. Мұндай дилемманы шешу өзінің мінез-құлқы мен ұстанымдарын топтың әлеуметтік әсерлеріне сәйкес мақұлдауына ықпал ететін субъектінің ішкі себептерін, мотивациясын талдау арқылы ғана шешу мүмкін болады. Конформизмге итермелеудің ішкі сипатын зерттеу ғана конформизм қызметінің және мәнінің қандай екенін білдіреді. Көптеген еңбектердің конформизм проблемасын зерттеуге арналғанына қарамастан, олардың басым бөлігі адамның мінез-құлқына деген көзқарас оны анықтайтын әлеуметтік шарттардың «призмасы» арқылы түсіндірілетін классикалық (американдық) әлеуметтік психология парадигмасында жүргізілген.

Осыған байланысты конформизмнің ситуациялық факторлары барынша толық, ал тұлғалық факторлары біршама төмен дәрежеде зерттелген. Атап айтқанда, конформизм көріністерінің басты екі дереккөзі – нормативті әлеуметтік әсер ету (жеке тұлға топтың мақұлдауына ие болуы үшін келіскен жағдайда) және ақпараттық әлеуметтік әсері (егер, жеке тұлға қандай да бір проблеманы шешу үшін бөгде ақпаратты пайдаланатын болса) анықталды. Дегенмен, мұндай тұрғыдан алғанда, адам «өз құқығын жоғалтады» – оның реакцияларының қоршаған ортаға әсер етуі алдын ала анықталады.

Жеке тұлғаға тән топта әрекет етуде байқалатын тұлғалық тұрақты қасиет – конформдылықтың бар екенін анықтайтын диспозициялық тұрғы, бұл конформизмді зерделеудің тағы бір бағыты. Мұндай тәсіл «конформисттің» кез келген жағдайда топқа көнетінін болжау арқылы сол адамға «сілтеме» жасағандай болады, бұл оның сипатын тым қарапайым ететіні сөзсіз.

Осы ретте ситуациялық және тұлғалық, әсіресе, мотивациялық факторлардың өзара әрекет етуі конформизмді зерттеушілердің назарында бола бермейді. Бұл зерттеу жұмысында айналмалылардың өзара әрекеттестігі ескерілген.

Кеңес дәстүрі бойынша жүргізілген конформизмді зерттеу әдіснамалық мәселелерді шешуге бағытталған: ұғымның өзін түсіндіру, конформизм құбылысына балама табу, конформизмнің жеке адамның тұрақтылығымен ара қатынасы, болжау, ұжымдық өзін-өзі анықтау, оны өлшеу процедурасының қоршаған ортаға жарамдылы-

ғы, конформизмнің кеңеюі мен қарқындылығын бағалау және т.б.

Кеңестік және шетелдік психологияда көптеген еңбектер мотивация мәселелеріне арналған (В.Г.Асеев, А.Н.Леонтьев, Д.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Б.А.Сосновский; А.Бандура, А.Маслоу, Г.Мюррей, Ж.Нюгген, Х.Хекхаузен және т.б.).

«Мотив» тұжырымдамасы тұлғаның көптеген психологиялық теорияларында және эмпирикалық зерттеулерде негізгі және іргелі мәселелердің бірі (В.И.Ковалев, А.Н.Леонтьев, В.Г.Леонтьев, Д.А.Леонтьев, С.Л.Рубинштейн, Б.А.Сосновский, П.М.Якобсон, Г.Оллпорт, Х.Хекхаузен және басқалар). Сонымен қатар, әртүрлі конформизм түрлерінің мотивациясын жүйелік деңгейде сипаттайтын конформды мінез-құлықтың мотивациялық толық тұжырымдамасы жоқ.

Конформды мінез-құлықтың мотивациялық негізінің проблемасын жасөспірімдік кезеңдегі жоғары сынып оқушылары үлгісінде қарастырамыз. Бұл мына жағдайларға байланысты туындаған. Осы тұста конформизмнің, сондай-ақ индивидуализмнің шегінен шықпай, өмірлік мақсаттарын өз бетінше таңдауға қабілетті адамды тәрбиелеуге шақыратын Н.Д.Никандровтың пікірімен келіспеуге болмайды.

Конформды мінез-құлықтың мотивациялық факторларын зерделеу бозбалалар мен бойжеткендердің ересек өмірге араласуын жеңілдетуге айтарлықтай әсер ететін «тәуелсіздік-конформды мінез-құлық» дихотомиясын шешу жолдарын іздестіруде көмекші бола алады.

Осылайша, зерттеу тақырыбы бойынша әдебиеттерді зерделеу барысында мынандай қарама-қайшылықтар анықталды: біріншіден, жоғары сынып оқушыларындағы конформизм мотивациясын зерттеу қажеттілігі жәнеде педагогикалық психологияның негізгі бөлігінде осы тақырыптың эмпирикалық өңделуінің жеткіліксіздігі арасындағы қайшылық; екіншіден, конформизмнің ситуациялық және диспозициялық өзара әрекет етуші факторларын жүйелі зерттеу қажеттілігі мен осы мәселенің мотивациялық айнымалыға қатысты аз зерттелуі арасындағы қайшылық.

Жоғары сынып оқушыларының конформды мінез-құлқының ситуациялық және диспозициялық мотивациялық факторларының өзара әрекет етуінің мультипликативті әсерлері ескерілген педагогикалық үдерістегі конформизм мотивациясының сипаты туралы мәселені шешуден құралатын аталмыш зерттеу жұмысының проблемасы туындайды.

Жоғарыда аталған барлық мәселелер жаңжақты ескерілген кешенді зерттеу ғана тәуелсіз және шығармашылық тұлғаны тәрбиелеу міндеттеріне де, заманауи қоғамның нормалары мен құндылықтарын құрметтеуді талап ететін қоғамның мақсаттарына үлес қосатын жоғары сынып оқушыларының даму бағдарламаларын құруға бағытталған тиісті ұсыныстарды бере алады.

Психологияда конформизм ұғымы туралы көптеген авторлардың түсіндірмелерін кездестіреміз.

Мәселен В.Г.Самариннің еңбегінен оның бірнеше нұсқасын байқауға болады: «топтық қысымға шыдамдылық, икемділік танытатын адам санасының объективті ұйғарымды қабілеті» «үстемдік стандарттарға қатысты өзіндік құндылықтық бағдар» (неофрейдизм); «индивид санасының ерекше, жеке мазмұнынан айырылған құрылымы» (экзистенциализм); «тұлғаның топпен кез келген келісімі емес, тек енжар, ұстанымсыз келісім»; «таңдаудың салыстырмалы мүмкіндігі жағдайында белгілі бір даулы жағдайда пайда болатын және олармен ішкі алшақтық кезінде топтың құндылық бағдарымен тұлғаның құндылық бағдарының сыртқы бөлінбес болуымен сипатталатын тұлғаның мінез-құлқы» «топтың пікіріне саналы түрде тұлға қабылдайтын тәуелділік» (В.Г.Самарин).

Қазіргі Энциклопедиялық сөздікте (конформизм былай анықталады: «конформизм (кейінгі conformis – ұқсас, түсінікті), ыңғайлылық, қолда бар тәртіптің пассивті қабылдануы, үстемдік ететін пікірлердің болмауы, өз позициясының болмауы, біреуді ұстанымсыз және сындарлы емес ұстану».

Бұл анықтамалардың барлығы бір – конформизмді жеке адамның кемшілігі ретінде қатаң теріс құбылыс ретінде қарастырады. Біздің ойымызша, мұндай бір жақты тәсіл конформизм түсінігінің мәнін бірашама шектейді.

Конформизмнің «пайдалылығының» егжей-тегжейіне қарамастан, неғұрлым бейтарап анықтамалар ұсынамыз. Мұнда сондай-ақ бірнеше түрлі позициялар бар: мысалы, Чарльз Кислер конформизм ұғымының кем дегенде үш мағыналық мәнін бөлді:

1) конформизм жеке диспозиция ретінде (индивидтің өз мінез-құлқын айналасындағыларға жиі бейімдеуі);

2) конформизм «топтың кейбір (нақты немесе болжамды) қысымы нәтижесінде танымдық немесе айқын өзгеріс» ретінде: мұнда сөз топтың әлеуметтік ықпалымен жүргізілген ішкі өзгерістер туралы болып отыр;

3) конформизм «топпен бір бағытта қозғалыс» ретінде: бұл жағдайда ешқандай жеке қабылдау туралы айтылмайды-бұл тек сыртқы, жария өзгеріс.

Ч.Кислердің өзі жоғарыда аталған барлық үш адамға ортақ конформизмді туыстық ұғым ретінде түсінеді, және американдық әлеуметтік психология үшін классикалық конформизмнің жалпы анықтамасын береді: «мінез-құлықтың немесе сенімнің топтың нақты немесе қиял қысымының нәтижесінде өзгеруі...».

Осы анықтама, оның барлық кемшіліктеріне қарамастан, біз әрі қарай пайдалануды жөн кө-

ріп отырмыз – өйткені ол нақты экспериментте конформдылық актінің орындалуын қалай анықтауға болатынын (өзгеріс бар немесе жоқ кезде) нақты көрсетеді. Оның кемшіліктеріне артық ауқымдылығын жатқызуға болады – жоғарыда келтірілген анықтамаларға қарағанда, ол конформизм саласына тек «енжар, ұстанымсыз келісім» ғана емес, «тұлға саналы түрде қабылдайтын тәуелділікті» ғана емес, сонымен қатар «негізді» келісімді, танымайтын өзгерісті, сондай-ақ ұзақ мерзімді өзгерістерді (мысалы, әлеуметтендіруді) қамтиды. Алайда, ең сәтті анықтауды таңдау кезінде қисын мен семантиканы ғана емес, белгілі бір ғылыми парадигмадағы конвенция фактісін (бұл жағдайда конформизм феномені туралы эксперименттік материалдың ең көп санын алған парадигмалар) басшылыққа алуға тура келеді. Бұл тұрғыда алдыңғы анықтамалар өз мәнін жоғалтпайды, бірақ жалпы ұғымның жеке жағдайларына айналады.

Сонымен қатар, бұл анықтама тек генерализациялық сипатқа ғана емес, сонымен қатар басқа да ұқсас құбылыстардың қатарында конформизм орнын бейнелеуге қабілетті. Мысалы, көшбасшылықтың феномендері мен азшылықтың әсері адамның топқа әсер етуіне байланысты, ал конформизм жағдайында бәрі керісінше.

Мұндай үлгіде қарастырғанда конформизм тұлғаның бір бітісі емес екенін атап өту үшін (конформдылық – мысалы, Р.Кеттел теориясындағы 2 фактор), біз мінез – құлқында, когнитивтік элементтер жүйесінде (білім немесе когниция-лар), ұстанымдарда (әлеуметтік-экономикалық мәнінде жалған долбарларды ескере отыра), сондай-ақ әлеуметтік әсерді қабылдаған соң (саналы немесе айқын емес, ұғынылмайтын) Мен-тұжырымдамасында: субъекті алдында физикалық қатысқан не қандай да бір репрезентация түрінде бар: вербальды, дыбыстық, графикалық немесе тіпті мнемиялық (мысалы, физикалық жоқ референттік топ жағдайында) тұрғыда қолданатын боламыз.

Конформизм феномені дәстүрлі түрде топтық динамиканы зерттейтін әлеуметтік психология бөліміне жатады. Екінші жағынан, конформизм әлеуметтік ықпал процестерінің бірі болып саналады. Мұндай көзқарас, мысалы, Серж Московичи (S.Moscovici), әлеуметтік әсердің 3 модалдығын бөлген: қалыпқа келтіру – әлеуметтік ықпалдың әсерінен мінез-құлқындағы немесе пікіріндегі біртіндеп орындалған өзгеріс. Бұл консенсусқа біртіндеп қол жеткізу процесі – пікірталастар, келіссөздер есебінен жүзеге асырылады. Бұл феноменнің ұқсастығы еркін нарық (либералды экономика) тетігі болып табылады, онда біртіндеп көптеген бағалар қалыптасқан. Бұл жерде қақтығыс – келіспеушіліктер жалпы консенсусқа қол жеткізу арқылы шешіледі. Шын мәнінде, нормалауды (топтық норманың қалыптасу процесін) зерттеу бойынша алғашқы эмпирикалық ізденіс аутокинетикалық феномен (M. A Sherif) материалы жөніндегі Музафер Шерифтің классикалық экспериментімен жасалынды: бірге жауап берген сыналушылардың жарық дақтарының иллюзорлық ауытқуының топтық нормасы баяу қалыптасты – конформизм-әлеуметтік топтың ашылығының көпшілігіне бағынуы. Бұл жерде ашылықты көпшілік пайдасына (ең көп ресурстары бар әлеуметтік топтың бір бөлігі – міндетті түрде сандық көпшілігі емес), сондай-ақ өз пікірінде қалып, шеше алатын қақтығыс бар. Классикалық эксперимент бұл жерде Соломон Аштың (S.E. Asch) зерттеуінде, 30% жағдайда сыналушылар конфедераттардың жауаптарымен даусыз келісті.

Конформизм әлеуметтік топтың тұрақтылығын қамтамасыз етеді, оны ыдыраудан сақтайды, бірақ ол С.Московичке сәйкес топты алға жүргізе алмайды, ол оның шешімдерін ригидтендіреді. С.Московичи конформизмінің ең соңғы оқиғасы ретінде Стенли Милгрэм (S. Milgram) сипатталған беделге бағыну деп санайды, экспериментатордың бұйрығы бойынша психикалық сау сыналушылардың 63% – ға дейін өзінің серіктесіне ауыр физикалық азап шегуге қабілетті.

Инновация-ашылықтың соңғысының ригидті позициясының өзгеруіне алып келетін көпшілікке әсері, сол арқылы топтың дамуы мен оның қызметіне ілгерілеу. Жиі бұл жанама әсер: ол көпшілік үшін байқаусыз бағдар жүйесін өзгертеді, біртіндеп позицияны ауыстыруға алып келеді (мысалы, С.Московичтің өзін классикалық зерттеуде байқалғандай, көпшілік бөлігі белгілі (0, 25% бақылау тобында салыстырғанда 8, 42%) дәйекті және сенімді ашылықтың әсерінен көк түсті жасыл деп санауға келісті: әрине, ашылық тек оң немесе прогрессивті бағытта жұмыс жасайды деп болжауға болар еді деп атап көрсетеді.

Біз қалыпқа келу мен конформизмді бөлу себептерін көрмейміз, сондықтан екі терминді де конформациялық мінез-құлық ретінде түсіндіретін боламыз.

Одан әрі талқылау үшін конформизм мен тәуелсіздік ұғымдарының қатынасын «түсіндіру» қажет.

Дәстүрлі парадигмада (мысалы, С.Аш парадигмасында) конформизмге іс жүзінде тәуелсіз мінез – құлық қарама-қарсы тұрды, яғни «топтың нақты немесе елестететін қысымының нәтижесінде мінез-құлықтың немесе нанымның өзгеруі» болмайды. Алайда, конформизм мен тәуелсіздіктің осындай түсінігінің антисимметриясы туралы болжам айқын емес (R.H. Willis).

Әлеуметтік психология бірнеше рет конформизмның феноменологиялық теориясын құру әрекеттері жасалынған болатын (яғни конформизм мен оның қарама-қарсылықтарының арасында, оның әрқилы түрлерінің арасында, немесе түрлі дәрежелерінің арасында айырма-

шылықтарды жасауға тырысты). Ричард Виллис мұндай әрекеттерге шолу жасады.

Бірінші модель конформизмді (топ позициясымен келісім) және ноконформизмді (nonconformity-топтық және жеке мінез – құлықтың болмауы) ажыратудың ең қарапайым әрекеті. Мысалы, егер топ кенеттен тоқтаған болса, индивидтің толық тоқтауы конформизмді білдіреді, жылдамдықты өзгертудің болмауы – конформизм, қозғалыстың баяулауы желідегі аралық нүктеге сәйкес.

Екінші модель екі баламалы конформды емес жауаптардың болу мүмкіндігін ескереді: мысалы, қозғалыс жағдайы үшін бұл қандай да бір нормативтік (орташа топтық) жылдамдықты білдірсе, аз жылдамдықпен қозғалыс конформизм позициясынан сол жаққа қарай, нормадан асып кетуі оң жаққа ауытқиды.

Үшінші модель бірінші модельге сыртынан ұқсаса да, одан принципті түрде ерекшеленеді: мұнда конформизмге балама ретінде топ нормасын шектеусіз сақтамау емес, тәуелсіздік – топқа сәйкестіктің болмауы ретінде емес, өзіне немесе физикалық шындыққа сәйкестігі ретінде әрекет етеді (сондықтан кейбір жағдайларда топ пен индивидтің позициялары сәйкес келеді – егер топтың жауабы индивид позициясының релевантені болса). Мұндай үлгіні Р.Виллистің пікірінше, С.Аш және М.Ягода ұстанған.

Төртінші модель топтың әлеуметтік ықпалына жауаптың үш нұсқасы түсіндіріледі-субъект өзінің позициясын топтың позициясымен (конформизм) жақындату бағытында өзгерте алады, өзінің пікірінде (тәуелсіздігі) қалып, немесе өзінің жаңа позициясы топ (бумеранг) ұсынғаннан гөрі одан да радикалды болатындай етіп өзгерте алады. Бұл модель зерттеулерде сирек қолданылды.

Бесінші модель Р. Кратчфилд ұсынды: «конформизм, тәуелсіздік және қарсы-конформизм (counterformity) бір континуумда үш нүкте ретінде қарастырылмайды. Олар үшбұрыштың үш шыңы». Осылайша, жауаптың үш нұсқасы бартоппен бару, қарама-қарсы бағытта жауап беру немесе өзіне адал болу. Бірінші және екінші нұсқалар нақты топқа тәуелді.

Алтыншы модель Р.Виллистің ерте ұстанымы. Біз көріп отырғанымыздай, бесінші модель іс жүзінде екі өлшемді болса – оны «екі өлшемдігін» айқын көрсету ғана қалады, демек есептерді оңайлату қажет. Осылайша, әлеуметтік жауаптың екі өлшемі бар: ұқсастық-топқа қарсы; өзіне сәйкестік (тәуелсіздік) – белгісіздік.

Жетінші модель Р.Виллистің ертеректе жария еткен мақаласында ұсынылған және егжей-тегжейлі қарастырылған. Біздің ойымызша, бұл модель тәуелсіздік пен конформизм қарым-қатынасының терең талдауы.

Ең алдымен, конформизм бұл зерттеуші «топтың нормативтік үміттерін орындау ниеті бар мінез-құлық, бұл үміттерді индивидум қабылдаған кезде» деп түсінетінін нақтылау қажет. Бұл анықтама «қолданылған» конформизмге жатады. Осылайша, бұл жалпы бихевиоральды «анықтамадан гөрі» мотивациялық дефиниция. Бұдан басқа, бұл анықтама индивид пен топтың позициялары арасында бастапқы қақтығыс болмаған жағдайды қамтиды (мысалы, индивидтің пікірі бастапқы болмаған жағдайда).

Бұдан әрі Р.Виллис әлеуметтік мінез-құлық типологиясын үш өлшем терминдерінде қарастыруды ұсынады:

- релеванттылық-релеванттылық емес
- тәуелділік-тәуелсіздік
- лингвистикалық – антиконформизм

Бірінші өлшем бір полюсті (немесе бар: + немесе жоқ: 0), соңғы екеуі – биполярлы (немесе «+» немесе «-»). Бірінші өлшем топ ұсынған балама тұлғаның әсер етуі туралы мәселеге қатысты. Егер ол болмаса, онда индивид басқа мәселелерді шешеді.

Екінші компонент тұлға үшін топтың нормативтік күтулерінің субъективті құндылығының дәрежесіне жатады. Мәселе индивид үшін маңызды болуы мүмкін, бірақ топтық нұсқамалардың құндылығы соншалықты елеусіз болуы мүмкін, бұл субъект тәуелсіздікті көрсетеді.

Үшінші өлшем субъектінің мінез-құлқының (керісінше, мінез-құлылықты жүзеге асыруға ниетті әрекеттері ғана) осы нормативтік күтулерге сәйкестік дәрежесін сипаттайды. Тақырып орынды болуы мүмкін, норма немқұрайлы емес, бірақ нәтижесінде субъект мінез-құлықты (антиконформизм) қарама-қарсы көрсетуге тырысуы мүмкін.

Одан әрі Р.Виллис жағдайды, субъектінің релеванттық мотивациясын қарастырады (қалған жағдайлар нақты экспериментте «статистикалық шуыл» ретінде қаралуы мүмкін, себебі сыналушылар, әдетте, қойылған мәселені шешуге мотивацияланады). Мұндай жағдайда, кезең-кезеңімен осы үш баламадан (тәртіп өзгеріссіз) өтіп, субъект әлеуметтік әсерге жауаптың төрт нұсқасының бірін таңдай алады:

– конформизм-индивид нормативті күтулерді қабылдайды, оларды маңызды деп бағалайды және оларға толық сәйкес әрекет етеді;

– тәуелсіздік-субъект топтық күтуді сезінеді, бірақ оларды оның мінез-құлқының басшылық принциптерімен мойындамайды;

– антиконформизм-индивид нормативтік күтулерге тәуелді, бірақ ол қарсы бағытта әрекет етуге тырысады;

– өзгергіштік – екінші жағдайда да, индивид нормамен индифферентентен, бірақ бірінші мүмкіндік кезінде өз жауабын өзгертеді-бұл мағынада тәуелсіздік тұрақтылықты (өзіне адалдықты) білдіреді.

Бұл жауаптардың барлығы әлеуметтік мінез – құлықтың ең соңғы нұсқасы, оның барлық спектрі алмастың ішінде-осы модельдің графикалық бейнесінде жасалған.

Осылайша, тік ось индивидтің мотивацияланған ба және қандай бағытта деген сұраққа жауап береді; көлденең ось шын мәнінде, тік оське ұқсас тәуелсіздіктің екі түрін білдіреді, олар өзін-өзі конформизм (тәуелсіздік) және өзін – өзі антиконформизм (өзгергіштік) деп атауға болады.

Егер оның авторы әлеуметтік жауаптың екі өлшемін айқындаудың нақты әдістерін ұсынбаса ғана бұндай алмасты моделі, философиялық алыпсатарлық қана болар еді. Қарапайым жағдай үшін – екі адамнан (диададан) тұратын топтар – сыналушыға бірінші жауап беруді ұсынуға болады, содан кейін конфедераттың жауабы орындалады, одан кейін – сыналушының жауабы қайтадан (нәтижесінде – деректердің үш қатары). Мұндай жағдайда (математикалық нақтылықтарға берілмесе) сыналушының соңғы жауаптары мен «алдын ала ойластырылған» жауаптарының арасындағы корреляция коэффициенті конформизм – антиконформизм дәрежесін көрсететін болады; сыналушының бірінші және екінші жауаптарының корреляция коэффициенті-тәуелсіздік-өзгергіштік айнымалыларын айғақтады.

Р.Виллиспен қаралған жеті үлгіден басқа, конформизм – тәуелсіздік дилеммасын шешудің ресейлік әрекеттері туралы атап өту қажет. Мұндай түрдегі ең танымал әрекет-А.В.Петровский тұжырымдамасы (А.В. Петровский) болды. Конформизмнің классикалық зерттеулерін талдай отырып, ол шетелдік теориялардағы конформизмге жалғыз балама нонконформизм – нормативке қарама-қарсы мінез-құлық (мысалы, хиппи) деген қорытындыға келді. А.В.Петровский конформизм мен нонконформизмге коммунистік балама ұсынды: ұжымдық өзін-өзі анықтау-тұлғаның әлеуметтік әсерлерге таңдаулы көзқарасы, «құндылықтардың, нанымдардың, идеалдардың осы әсерлеріне байланысты» (А.В.Петровский, В.В.Шпалинский). Мұндай мінез-құлық тек жоғары деңгейдегі даму тобында – мүшелер арасындағы қарым-қатынас топтық қызметтің мақсаттары мен құндылықтарына негізделген ұжымда болуы мүмкін. Нәтижесінде индивид өз ұжымының қысымына бағынумен де, бас тартумен де, ұжымдық қызметтің қазіргі мақсаттары мен құндылықтарына қолдау көрсетеді. Мұндай ықтималды нәтиже расталып, И.А.Оботурова (И.А. Оботурова) және А.Туровскаяның эмпирикалық эксперименттерде дәлелденді. Алайда, бір экспериментальды топтарда әрекет етудің үш нұсқасы (нонконформизм (НК), конформизм (К), ұжымдық өзін-өзі анықтау (К), тек екі ғана (К және К), сондықтан іс жүзінде К-КС бір өлшемді континуумы туралы сөз болды.

Соломон Аш өзінің классикалық экспериментінің нәтижелерін сипаттай отырып, тәуелсіз және бағынышты сыналушыларды бірнеше санатқа жіктеуді ұсынды, осылайша конформизмнің мотивациялық базасын ұсынды (S.E. Asch). Тәуелсіз:

• өзінің қабылдауы мен тәжірибесіне сенімді

• жеке қалуға қамқорлық

• шындап күмәнданатын, бірақ бағыныштылар міндетін дұрыс шешуге тырысатындар:

• қабылдауы деформацияланған, топтықі дұрыс деп ойлайтындар

• деформацияланған пайымдаумен, өз позициясында сенімсіз

• әрекеттерді бұрмалай отырып өздерінікі дұрыс деп білетін, бірақ топ алдында диссидент болғысы келмейтіндер.

Конформизмнің себептерін Л.Фестингер де қарастырған (L. Festinger). Ол аталмыш феноменді талдай отырып, топтың гомогенизациясына ықпал ететін екі негізгі күш туралы идеяны ұсынды: ақпаратты іздеу (белгісіз жағдайда дұрыс қалу үшін топтың пікіріне «бәрі қателесе бермейді») және «топтық локомоция» (топтың бір мақсатты жүзеге асыруға ұмтылуы, бұл оның мүшелерінің ұстанымдарын біріктіру мен бірізділендіруді талап етеді).

Бірақ әлеуметтік психологиядағы ең танымал конформизм Мортон Дойч пен Гарольд Джерард еңбектерінде ұсынылған. Олардың ұстанымына сәйкес, конформизмнің табиғаты бойынша екі гетерогенді себептері бар:«нормативтік әлеуметтік ықпал басқа оң үміттерге сәйкес келу әсері ретінде», «ақиқат туралы дәлел ретінде басқасынан алынған ақпаратты қабылдауға ықпал ретінде анықтауға болатын ақпараттық әлеуметтік ықпал» (Р. Чалдини) .

«Басқа» авторлар «басқа тұлғаны» да, жалпы топты да, субъектінің өзін де түсінеді. Басқаша айтқанда, субъект сол тәсілдермен өзіне де әсер етуі мүмкін. Бұл ретте авторлар, әдетте, әсердің екі түрі бірге кездеседі және оларды бір-бірінен ажырату қиын.

Соңғы жылдардағы жаңашыл зерттеушілер И.Голованова, М.В.Петров, Н.Андриянова (И.Голованова, М.В.Петров, Н.Андриянова) конформды мінез-құлықтың танымдық көрсеткіштерін талдауға тырысады. ЭЭГ корреляциясының корреляцияларын зерттеу нәтижелері келтірілген. Зерттеудің гипотезасы мынада: конформды мінез-құлыққа бейім адамдар қателіктерге жауап қайтарудың және көпшіліктің пікірімен келіспейтін тәсілге ие. Экспериментке 20 қатысушы қатысты: 11 сәйкес емес, тест бойынша 9 конформист (Т.Лиридің «Тұлғааралық мінез-құлық шеңбері» және С.Шварцтің «Портрет мәндерінің профилі»). Қатысушылар тапсырмалардың екі түріне қатысты: арифметикалық есептер және тартымдылықты бағалау. Мәселелерді шешкеннен кейін қатысушыларға арифметикалық есептердегі дұрыс / бұрыс шешімдер туралы пікірлер, сонымен қатар адамдардың тартымдылығын бағалаудағы көпшілік пікірімен келісу / келіспеу туралы айтылды. Бұл зерттеуде қателік немесе көпшіліктің пікірімен келіспеген жағдайда оқиғамен байланысты потенциал (ERPs) талданды. Зерттеу

нәтижелері көпшілік пікірімен келіспегеннен кейін мидың биоэлектрлік белсенділігіндегі айырмашылықтарды көрсетті. Тұрақты қатысушылар P300 толқындарының амплитудасын көпшілік пікірімен келіспеу туралы пікір білдірген кезде көрсетеді. Осылайша, басқа адамдардың пікірімен келіспеушілік жағдайындағы конформды мінез-құлық мидың ERP-тің мінез-құлқын түзетумен байланысты нақты үлгілерімен бірге жүреді. Зерттеу нәтижелері көпшілік пікірімен келіспегеннен кейін мидың биоэлектрлік белсенділігіндегі айырмашылықтарды көрсетті. Тұрақты қатысушылар P300 толқындарының амплитудасын көпшілік пікірімен келіспеу туралы пікір білдірген кезде көрсетеді. Осылайша, басқа адамдардың пікірімен келіспеушілік жағдайындағы конформды мінез-құлық мидың ERP-тің мінез-құлқын түзетумен байланысты нақты үлгілерімен бірге жүреді. Зерттеу нәтижелері көпшілік пікірімен келіспегеннен кейін мидың биоэлектрлік белсенділігіндегі айырмашылықтарды көрсетті. Тұрақты қатысушылар P300 толқындарының амплитудасын көпшілік пікірімен келіспеу туралы пікір білдірген кезде көрсетеді. Осылайша, басқа адамдардың пікірімен келіспеушілік жағдайындағы конформды мінез-құлық мидың ERP-тің мінез-құлқын түзетумен байланысты нақты үлгілерімен бірге жүреді.

Силас Сантос Сильва өзінің зерттеулерінде балалар мен жасөспірімдердің ұсынылған нәрселерді алуда біршама конформдылық танытып, мұқтаждықтан көбірек зат сатып алатындығын айтады. Яғни адамның импульсивтілік және эмоциялық процестердің түрлі формаларын зерттеуге баса назар аударады (Silas Santos Silva) .

М.А.Деветайкина. жасөспірімдер жас шамасындағы балалардың конформдылық мінез-құлықтарының ерекшеліктерін қарастыра отырып, жасөспірімнің жетілуінде конформдылық мінез-құлықтың ерекшеліктерінің тұлғааралық киқілжіңдерге ықпалы туралы зерттейді (М.А. Деветайкина).

Е. Басаранович құрылымдық функционализм өкілдерінің теориясындағы әлеуметтік мінез-құлық формаларының типологиясына көзқарастардың эволюциясына, конформизм/нонконформизм ұғымдарының әлеуметтік теориясының ұғымдық құралдарын қарастыра отырып, конформды және нонконформды мінез-құлық формаларын ажырату мәселелелерін терең талдайды (Е. Басаранович).

У.Б.Михайлишин, І.Ю.Шмідзен өзінің зерттеулерінде тұлғаның конформды мінез-құлқының психологиялық ерекшеліктерін зерттеу келе студенттердің нашақорлық пен маскүнемдіктің қалыптасуына конформизмнің әсері туралы мәліметтерді статистикалық өңдеу мен эмпирикалық зерттеу нәтижелерін ұсынады. Авторлардың пікірінше конформизмнің жоғары деңгейі нашақорлық пен алкоголизмнің қалыптасуына әсер етуі мүмкін (У.Б. Михайлишин, І.Ю. Шмідзен).

Конформизм зерттеулерінің талдауын қорытындылай келе, біздің зерттеу үшін бірқатар тұжырым жасауға болады:

• конформизмнің барлық көптеген анықтамаларының ішінен біз ең операционалды түрін таңдадық: «топтың нақты немесе елестететін қысымының нәтижесінде мінез-құлқындағы және наным-сенімдеріндегі өзгерістер»;

• конформизм құбылысының вариативтілігін және оның конформизмге (жеке тұлға ретінде) төзбеушілігін атап өту үшін, біз конформды мінез-құлық терминін қолданамыз (конформизмнің синонимі ретінде);

• «антиконформизм конформизм», «тәуелсіздік тұрақсыздығы» және өзгеру тереңдігі тәуелсіз ;

• конформдылық мінез-құлықтың көптеген ситуациялық және тұлғалық факторларын өзара әрекеттестікте қарастыру қажет;

• конформизмнің себептері бағынуды, сәйкестендіруді, интернацияны немесе аспаптық конформизмді индукциялауға қабілетті нормативтік және ақпараттық әлеуметтік ықпал етеді.

Конформдылық мінез-құлық мотивациясы туралы алынған деректер жиынтығын білім беру процесінің мақсаттары мен міндеттеріне сүйене отырып, конформдылық мінез-құлық деңгейін оңтайландыру бойынша психологиялық-педагогикалық бағдарламаларды әзірлеуде ескеру қажет. Атап айтқанда, жоғары сынып оқушыларының оқу қызметінің дербестігін күшейту жөніндегі стратегияны неғұрлым оңтайлы деп тану керек: а) мектеп психологының (немесе педагогтың) табысқа жету мотивациясын күшейту жөніндегі жұмысында; б) педагогтың білім беру процесінде (оның ішінде бақылау функциялары үшін) оқушылардың маңызды тапсырмаларды пайдалануында;

в) топтық қысымды саналы қабылдау қабілетін жақсартуда (әлеуметтік әсердің мәнін ашу және жоғары сынып оқушыларының индивидке әсер ететін және әсер ететін рөлдерді ойын арқылы орындау бойынша арнайы сабақтар өткізу арқылы); оқыту және тәрбиелеу процесінде моральдық нормаларды тұрақты өзгерту мақсатына қол жеткізу (сәйкестендіру) жоғары сынып оқушысын дамыту процесінде қолдану маңызды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. В.Г.Самарин Конформизм: сущность и особенности. – Деп. в ИНИОН АН СССР. Хабаровск, 1987. – 78 с.
2. M.Doms, E.V. Avermaet Social support and minority influence: the innovation effect reconsidered. // Perspectives on minority influence. Ed. by S. Moscovici. – Cambridge, 1985.-p. 156-178.
3. M. A Sherif study of some social factors in perception. Archives of Psychology. – 1935.-Vol. 27, №187.-p 245.
4. S.E. Asch Effects of group pressure upon the modification and distortion of judgments. // Groups, Leadership, and Men. Ed. by H. Guetzkow- Pittsburgh: Carnegie Press, 1951.-p. 177-190.

5. S. Milgram Obedience to authority. -N.Y.: Harper & Row, 1974, -p 46.
6. R.H. Willis Conformity, independence, and anticonformity. // Human Relations. – 1965(a). -Vol. 18.-p. 373-389.
7. А.В. Петровский Конформизм и коллективизм. // Материалы XIX психологического конгресса. -М., 1969., 18-32 с.
8. А.В.Петровский, В.В.Шпалинский Социальная психология коллектива. – М.: Просвещение, 1978. 155 -176 с.
9. И.А. Оботурова Экспериментально-психологическое исследование коллективизма. Автореф. Дис. канд. псих. наук. -М., 1974. – 22 с.
10. S.E. Asch Social Psychology. – Englewood Cliffs, N.J.: Prentice Hall, 1952.-p-177-190
11. L. Festinger, An analysis of compliant behavior. // M. Sherif and M.O. Wilson (eds.), Group Relations at the Crossroads. N.Y.: Harper and Row, 1953. – p. 232-256c.
12. Р. Чалдини Психология влияния. СПб.: Питер, 2001. — 288 с.: ил. — (Серия «Мастера психологии»)., 97 с.
13. И.Голованова, М.В.Петров, Н.Андриянова Conformity and Reaction to Error: An ERPs Study. January 2018, The Fifth International Luria Memorial Congress«Lurian Approach in International Psychological Science», Volume 2018, https://www.researchgate.net/publication/336386383_Conformity_and_Reaction_to_Error_An_ERPs_Study
14. Silas Santos Silva. Dynamics of Behavior Determined by the System the Interaction Between the System and the Behavior: A Comprehensive analysis of the theory Neuroeconomic and Psychiatry Published in Social Science Research Network SSRN Journal in 2016
15. М.А. Деветайкина. Особенности конформного поведения в подростковом возрасте Студенческий электронный журнал «СтРИЖ». № 1(30). 31 января 2020 www.strizh-vspu.ru
16. Е. Басаранович. Феномены конформизма и нонконформизма в структурно-функциональной теории. Date Published: 03/10/2017, Edition: ЕВРАЗИЙСКИЙ СОЮЗ УЧЕНЫХ_27.06.2015_06(15)
17. У.Б. Михайлишин, І.Ю. Шмідзен Теоретичний аналіз проблеми впливу конформізму на виникнення адиктивної поведінки студентів. Теоретичніі прикладні проблеми психології. 2019. No1(48) С. 143-149с.
18. У. Б. Михайлишин, І. ЮШмідзен, І.В. Юхименко Psychological features of conformity influence on drug and alcohol addiction of students. Journal title: Theoretical and applied problems of psychology. Publishing House of Volodymyr Dahl East-Ukranian National University. https://journals.indexcopernicus.com/search/article?articleId=2249144
19. У.Б.Михайлишин, И.Ю.Шмидзен Теоретичний анализ проблемы влияния конформизма на возникновение аддиктивного поведения студентов. Теоретические и прикладные проблемы психологии. 2019. No1 (48) С. 143-149с.

ӘОК 371.39

Досмағамбетова Айнұр Мұратқызы
6М012400-«Педагогикалық өлшемдер»
мамандығының 2 курс магистранты,
ҚазҰҚызПУ,
Алматы, Казахстан
E-mail: muratovna.ad@mail.ru

ЖАҢАРТЫЛҒАН БІЛІМ-ОҚУШЫНЫҢ КӨРКЕМ ШЫҒАРМАЛАР АРҚЫЛЫ ОҚЫТУДАҒЫ ЭСТЕТИКАЛЫҚ ТАЛҒАМЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ НЕГІЗІНДЕ

Түйіндеме. Мақалада, оқушылар әдеби көркем шығармаларды оқу арқылы жан-жақты эстетикалық талғамы қалыптасып, көркем сөйлеу, кейіпкерлермен салыстыру, терең ойлау, шығармалардағы оқиғаларды елестету арқылы сыни ойлайтын дәрежеге жетелейтіндігі айқын көрініс табады. Іс-әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оқушы барлық іс-әрекетте шығармашылық бағыт ұстанады, қабілет, білігін ұштай түсетіндігін атап көрсетеді. Көркем шығарманы оқыту арқылы оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру жәйін нақтылап көрсетеді. Жастардың бойында эстетикалық талғам сезімін дамытатын тәрбиенің бірнеше бағыттары көрсетілген. Эстетикалық тәрбиенің адамгершілік, ақылой, еңбек және дене тәрбиесімен байланысы сипатталған.

Кілттік сөз: көркем шығарма, эстетикалық талғам, мектепішілік білім беру жүйесіндегі сапалы бағалау, эстетикалық тәрбие, сыни ойлау, бастапқы диагностика.

Аннотация. В статье раскрывается пути формирования всестороннего эстетического вкуса учащихся через чтение литературных художественных произведений, художественную речь, сопоставление себя с литературными героями, глубокие размышления, визуализацию событий в произведениях, что способствует развитию критического мышления. Также подчеркивается, что обучающийся придерживается в своих действиях творческого подхода, обладает способностями и навыками во всех видах деятельности, помимо овладения социальным и коллективным опытом, включающий в себя методику действий и критерии оценивания. Посредством изучения художественного творчества ученик выражает суть достоинства слова, развития познавательного мышления, обогащения духовного мира, эстетического вкуса и формирования человеческой морали. В школьнике представлены несколько направлений воспитания, которые развивают у учащихся чувство эстетического вкуса. Описаны связи эстетического воспитания с нравственным, умственным, трудовым и физическим воспитанием.

Ключевые слова: художественное произведение, эстетический вкус, качественное оценивание в системе школьного образования, эстетическое воспитание, критическое мышление, первичная диагностика.

Annotation. The article reveals the ways of forming a comprehensive aesthetic taste of students through reading literary works of art, artistic speech, comparison with literary characters, deep reflection, visualization of events in the works, which contributes to the development of critical thinking. It is also emphasized that the student adheres to the creative approach in their actions, has abilities and skills in all activities, in addition to mastering social and collective experience, including the methodology of action and evaluation criteria. Through the study of artistic creativity, the student expresses the essence of the dignity of the word, the development of cognitive thinking, the enrichment of the spiritual world, aesthetic taste and the formation of human morality. The student presents several areas of education that develop students ' sense of aesthetic taste. The connections of aesthetic education with moral, mental, labor and physical education are described.

Keywords: artwork, aesthetic taste, quality assessment in the school system, aesthetic education, critical thinking, primary diagnosis.

Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында «Білім беру жүйесінің басты міндеті– ұлттық дүниежүзілік құндылықтарды қабылдауға қабілетті, рухани адамгершілігі, биік талғам мүмкіндігі мол тұлғаны қалыптастыру болып табылады» – деп және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практиканың жетістіктері негізінде жеке тұлғаның эстетикалық талғамын қалыптастыру және дамыту, жаңа жағдайларға сай қоғамдық өмірдің барлық саласында ұлттық құндылықтарға баулу деп атап көрсетілген. *[URL: http://adilet.zan.kz/kaz/docs/Z070000319]*

Эстетикалық тәрбие балаға қоршаған ортаның көркемдігін, адамның рухани сулулығын терең түсіндіре білу, сөйтіп оларды ойлау, қиялдау, сөйлеу қабылдау кабілетінің дамуына ықпал ету міндеттерін жүзеге асырады. Сонымен қатар жас ұрпақ әсемдікті, сулулықты түсініп одан ләззат алуға көркем өнер туралы біліммен мағлұматтармен қаруланауға эстетикалық тәрбие арқылы мүмкіндік алады.

Жас буынға көркем шығармалар арқылы оқыту негізінде эстетикалық талғамын қалыптастыру үшін әдебиеттік оқытудың алатын орны ерекше. Әдебиетті оқыту – ғылым саласымен тығыз байланысты. Себебі, ғылымның қай саласын алсаңыз да теорияны және қолданбалы практиканы қажет етіп тұрады, әдебиетті оқыту арқылы оқушыға көркем шығарманы оқытуды қалыптастыру әрі теориялық, әрі қолданбалы жүйесін бірлікте қарастырумен қатар оның өнер екендігін де ескерген жөн. Өйткені игерілуге тиіс ұғым, сөздің мәні, айтылмақ ойы, түсінігі оқушыға әсер етерліктей болса, ол тиісті деңгейде көңіл толқытып, тереңірек ойланады. Сондай-ақ әсер санаға ерекше ықпал етеді. Әсердің нәтижесі бір жағынан пәнге деген қызығушылықты арттырып, көркем шығарманы оқуға талпындырады.

Белгілі жазушы, ұлағатты ұстаз Қ.Жұмалиев: «Көркем шығарма – әдебиеттің құндылығы. Көркем шығарманы оқыту – оқушының сөз қадірін түсінерлік ойлау әрекетін дамыту, рухани дүниесін байыту, эстетикалық талғамын жетілдіру, адамгершілік қасиетін қалыптастыру», – деген болатын.

Оқушылар әдеби көркем шығармаларды оқу арқылы жан-жақты эстетикалық талғамы қалыптасады, әдемі сөйлеу, өздерін кейіпкерлермен салыстыру, терең ойлау, шығармалардағы оқиғаларды елестету арқылы сыни ойлайтын дәрежеге көтеріліп, өздерінің ерекшеліктерін қай жерде де байқата алады. Болмыс, бітіміндегі қасиеттерді әдеби кейіпкерлердің әрекеттері мен сөздері негізінде қалыптастыру мүмкіндігі туындайды.

Оқушыға көркем шығармаларды оқыту арқылы эстетикалық талғамын қалыптастыру жолын үш кезеңге бөлңп қарастыруға болады.

Бірінші кезең – жаңаны, тың нәрсені дамыту, түпкі идеяны табуға ұмтылу. Бұл кезеңде әдеби шығармашылық тапсырмалар беріліп, төмендегідей талаптар бойынша жұмыс жүргізіледі: шығарманы бөлімдерге бөліп, тақырыбын жазып келу; кейіпкер тобын ажыратып, олардың арасындағы шиеленісті түсіндіру; шығарма мазмұнына сай қанатты сөздерді ойлап жазу; әңгіменің белгілі бір бөлімінің көркемдік ерекшелігіне талдау жүргізу.

Б.Момышұлының «Ұшқан ұя» шығармасын оқыта отырып, оқырмандар талқылауын ұйымдастыру жоспарланды.

Екінші кезең — қиял, ұшқыр ой қалыптастыру. Бұл кезең -оқиға құрудың, образ жасаудың мүмкіндігі бар кезең. Мұнда оқушыға ертегі, әңгіме, мақалдарды жалғастырып жазу және аяқтау тапсырылады. Оқушы қиялға ерік беріп, оқиғаны дамыта отырып, шығармашылық жұмыс істейді. Өз бетінше іздену — шығармашылық қабілетті ашудың көзі. Бұл бағытта төмендегідей жұмыстар арқылы оқушының таным көкжиегін арттыра түсеміз.

1. Логикалық ойын дамытатын тапсырмалар (сөзжұмбақ, ребус шешу, жұмбақ, мақал-мәтел, қанатты сөздер құрастыру).

2. Берілен тапсырманы түрлендіру бағытындағы жұмыс түрлері (мәтінді өңдеу, берілген мәтіннен диалог құрастыру).

3. Өз ойынан еркін тақырып құрастыруға берілген жұмыс түрлері (өлең, ертегі, әңгіме, шығарма жазу).

Үшінші кезең – тапқырылық пен шеберлікке шыңдалу кезеңі . Бұл кезеңде оқушы белгілі бір шығармаға өзіндік көзқарас білдіріп, пікір жазады, мәтінге әдеби-теориялық толық талдау жүргізеді, кіші ғылыми жұмыстарды қорғайды, әңгіме жазады.

Осы үш кезеңнен өткен оқушы нағыз көркем шығармаларды оқу арқылы эстетикалық талғамы қалыптасқан шығармашыл тұлға болып дараланады.

Шығармашылық сипаттағы сабақтар түрлерін жүйелі ұйымдастыру арқылы оқушылардың танымдық белсенділігі қалыптасып, ұстазы берген ақпаратты, іс — әрекет тәсілдері мен бағалау өлшемдерін қамтитын қоғамдық және ұжымдық тәжірибе тағылымдарын игеріп қана қоймай, оқушы барлық іс — әрекетте шығармашылық бағыт ұстанады, қабілет, білігін ұштай түседі. *[Мұғалімге арналған нұсқаулық. 2016]*

Көркем шығармаларды меңгерту арқылы оқушы бойында мынадай эстетикалық қабілеттер қалыптасады:

- оқушының танымдық іздемпаздығы қалыптасады;
- сұрақтарды, мәселелерді терең талдауға үйренеді;
- шығармашылық ой — өрісі артады;
- кітаппен жұмыс, көркем және ғылыми әдебиеттер, баспа материалдарымен жұмыс істеу біліктерін қалыптастырады;
- ұжымдық ой — пікірлері жетіледі, топ мүшелерінің пікірлерімен ортақ тұжырым жасауға үйренеді;
- мұғаліммен оқушылардың қарым — қатынасы ынтымақтастықта болып, сенімділіктері артады;
- оқушы өз ойын еркін айтуға, сөз мәдениетіне үйренеді;
- білімін жүйелі түрде толықтыруға үйренеді;
- өз әрекетіне сын тұрғысынан қарауға үйренеді;
- тұжырым жасап қорытындылауға үйренеді;
- оқу міндеттерін тиімді шешу мүмкіндігін та-

ниды;

➢ дүниетанымы кеңейіп, рухани дамиды;

➢ дарынды тұлға ретінде "мен" деген пікірі қалыптасады;

➢ бәсекелестік қабілеттері дамиды;

➢ мұғалімге тәуелділіктен арылып, шығармашылық жұмыстарға белсене араласуға үйренеді.

Сонымен қатар, көркем шығармаларды оқыту арқылы эстетикалық талғамын қалыптастыруды бағалауда төменде көрсетілгендей критерийлерге бөліп қарастырамыз::

➢ Тақырыпты мазмұнына сай жинақтау

➢ Арнайы бір тақырыпқа пікірталас тудыру

➢ Шығарманы өз ойымен аяқтау

➢ Шығарма, шағын әңгіме құру

➢ Сөзжұмбақ құру, шешу

➢ Қиялдау арқылы сурет салу.

Осындай жұмыстарды үнемі жүргізу шығармашылыққа баулуға, шәкірт бойындағы талант көзін ашып тілін байыту қиялын ұштаумен өз бетінше ізденуге зор әсерін тигізеді.

Жалпы орта білім беретін мектептерде оқушыға көркем шығармалар оқытуды жаңартылған бағдарлама аясында талдап қарастыратын болсақ, қазақ әдебиеті сабағында «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясының әдіс-тәсілдерін пайдалану өте тиімді деп ойлаймыз. Себебі, бұл технология бойынша өткізілген сабақтар үрдісінде оң өзгерістер мен нәтижелер кездеседі. *[Қара Ә.Б., 2017]*

Білімнің жаңа мазмұнын жүзеге асыру үшін жаңа технологиялар қажет-ақ. Жаңалықты меңгеру мен жүзеге асыруда дұрыс түсінбеушілік ұйымдастырушыға әртүрлі кедергі жасайтыны белгілі. Сондай педагогикалық технологиялардың бірі – оқу мен жазу арқылы сын тұрғысынан ойлауды дамыту.

Сын тұрғысынан ойлау – өз алдына сұрақтарға жауап іздеп, жан-жақты пікірлесіп, талдау жасап отыру. Бала санасын сол тақырыпқа байланысты ояту, ой шақыру, ойын тұжырымдау, қасындағы балалармен пікірлесу, топтасу. Сын тұрғысынан ойлау – сынау емес, шыңдалған ойлау. Жас балалардың да бұл жұмысы дұрыс ұйымдастырылған жағдайда өз даму деңгейіне сәйкес ойы шыңдалып, белгілі бір жетістіктерге жетері сөзсіз.

Қазіргі кезде оған жететін жаңа педагогикалық технологияларда баршылық. Соның бірі — критериалды бағалау жолдары. Біз бұл бағалау жолын сын тұрғысынан ойлау технологиясы арқылы жүзеге асыра аламыз.

«Сыни тұрғысынан ойлауды дамыту» технологиясының негізгі қағидалары шығармашыл тұлғаны қалыптастыруға бағытталғандығын ескеріп, әдебиет сабағына тиімді технология екенін байқаймыз. Оқытуды жеке тұлғаға бағыттау арқылы кез келген сабақтың дамытушылық, тәрбиелілік мүмкіндіктерін пайдаланып және осы жүйені қолдану барысында әдебиет сабағында оқушының шығармашылық қабілеттерін дамыту ойдағыдай жүзеге асырылады. Әдебиет сабағы – терең білім беретін, тіліңді дамытатын, сөздік қорыңды байытатын, өз ойыңды еркін айтатын пән.

Әдебиет сабақтарын «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясының стратегияларын қолдану арқылы оқыту, яғни сыни тұрғыдан ойлау тәсілін іс-тәжірибеге енгізу нәтижесі жеткіншектердің бойында мынадай іскерліктер, дағдылар қалыптастыруға болады.

– Әрбір оқушының өзіндік жеке ойы, өмірге деген көзқарасы және ойлау қабілетімен ерекшеленеді ;

– Жеке дауысты (кейіпкер, жазушы, бірге оқитын оқушы) қабылдауға үйренеді;

– Ойын жаңа ақпараттар арқылы білдіреді (мағынаны тану кезеңінде)

– Өз ойларын толық, дұрыс тұжырымдайды;

– Өз біліміне сүйеніп, мәселенің шешімін дұрыс тауып, ойын жеткізе біледі, яғни «Мен» деген сөзді ұғады. *[Моисеенко А.И., 2017, 166.]*

Жалпы білім беретін мектеп оқушыларын жеке тұлға ретінде ала отырып, олардың іс-әрекет түрлерін мақсатты қалыптастыру, өздік, дербес ізденуге баулу, әр оқушыны өз бетінше көркем туындыны оқуға, талдауға, бағалауға жетелейміз. «Сын тұрғысынан ойлау» технологиясы дайын білімді қайталап айту емес, оны өз белсенділіктері бойынша алуға тәрбиелейді. *[Леонова Н.Н., 2019, 282б.]* Оқушылардың өзіндік жұмысына мақсатты бағдарлар, айқын міндеттер қойғыза білуге үйретеміз. Әдебиет сабақтарында проблемалық сабақтарды бөліп алу, әзірлеу, талқылау, өзіндік қорытынды жасау, өздігінен анализ жасау, синтезге, бағаға жету, өзін-өзі бақылау жұмыстары балаларды шығармашылыққа, коммуникативтілікке, жүйелі білімге жетелейді.

Оқыту мен оқудағы жаңа тәсілдер жекелеген құбылыс немесе дағды емес. Осы іске тартылатын тетіктер мыналар: оқыту әдісін таңдау: жүйелі ойлауға үйрету; оқушының талантын зерттеу және анықтау; сандық технологиялар саласындағы жоғары құзыреттілікті дамыту болып табылады.

Сондай-ақ жаңартылған оқу бағдарламасы мектеп қабырғасынан бастап оқушының өмірге деген өз ойын еркін айтуға үйретеді, жаңа білім бойынша өз жобаларын, модельдерін, болжамдарын тыңдап, талқылауға салады, өзіндік қорытындылары, оның қаншалықты ғылыми, шындыққа жақын екенін саралайды, білімді өз бетімен алуға деген ынтасын, шығармашылық жұмыстарға қабілетін, танымдық белсенділігін арттырады, білім дәрежесі деңгейін саралайды, бір-бірімен ынтымақтастығы, пікірлерін айта білуі, қорғай білуі, айтыса білуге қалыптасады, оқушыларда жазу кезінде ғажайып ойлар пайда болады. Сонымен қатар өзінің және өзгелердің пікірі мен тәжірибесіне құрметпен қарауға үйренеді. Оқушы өз әрекетін, ойлау қабілетін дамытады және ол кітап оқыған кезде өз ойын тұжы-

рымдайды, өз ойымен, іс-тәжірибесімен, пікірлерімен бөлісуге үйренеді, топпен жұмыс істеуге мүмкіндік береді, жұмыс барысында пікір алмасу арқылы оқушының өз ойын ашық айтуға, басқа адамның ойын дұрыс қабылдауға үйренеді.

Қорыта айтар болсақ, қазіргі заман талабына сай болашақ ұрпақтың оқып білім алуын еліміз бірінші орынға қойып отыр. Білім беру мен білім алудағы атқарылатын қарқынды жұмыс ұстаздарың еншісінде екені айтпаса да белгілі. Осы орайда ұлы педагог Ушинскийдің «Бала – балқытылған алтын» деген қанатты сөз бірден ойға түседі. Оқу мен оқытудағы жаңартылған бағдарламаның «жеке, жұптық, топтық», «кері байланыс», «оқу үшін бағалау», «оқуды бағалау», «сыни тұрғыдан ойлау» және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды пайдалану арқылы жаңалықтың тиімділігін көруге болады. Оқушы өз ана тілінде ойлауға, сөйлеуге, басқалардың сөзін ұғуға, өз ана тілінде сауатты жазуға, дұрыс оқуға бағыт алатын мекені – бастауыш мектеп. *[Гусак Н.А., 2018, 95б.]* Олай болса, бастауыш білім беру мазмұны оқушыны тұлға ретінде қалыптастыра отырып, оның, ең алдымен, өз ана тілінде ауызекі және жазба тілде сауатты сөйлеу, ересектермен, сыныптастарымен еркін қарым-қатынас жасай білу, өз пікірін жеткізе білу, дұрыс оқу және сауатты жазу, т.б. дағдыларын, соның нәтижесінде өздігінен білім алу, алған білімін өмірлік жағдаяттарға сәйкес қолдана білуін қалыптастыруға бағытталуы тиіс. Сондықтан оқушыларымыз жаңа заман талабына сай білімді, жан-жақты, қазақ тілінде өзіндік ой-толғамын жеткізе алатын, кез келген адаммен тілдік қарым- қатынасқа түсе алатын, коммуникабельді, мәдениетті, өмірге икемделген тұлға болуы үшін оның бойында коммуникативтік дағдыны дамыту және қалыптастыру ұстаздың қолында.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2011ж.
2. Мұғалімге арналған нұсқаулық. Астана. 2016ж
3. Ә.Б., Қара, А.Нұрсали «Жалпы білім беретін мектеп оқушыларының коммуникативтік дағдыларын қалыптастыру». «Дайыр» баспасы, 31наурыз 2017ж.
4. А.И. Моисеенко "Формирование эстетических вкусов школьников как педагогическая проблема" Поволжский педагогический вестник 2017 Т.5 №3 (16) стр. 66-71.
5. Леонова Н.Н. "Художественно-эстетическое развитие детей 5-7 лет" ISBN: 978-5-7057-3507-5, Стр.282 Издательство: Учитель, 2019 г.
6. Гусак Н.А. "Эстетическое воспитание младших школьников средствами искусства" стр. 95-98, 2018 г.

REFERENCES:

1. Law of the Republic of Kazakhstan "on education". – Astana, 2011.
2. Instructions for the teacher. Astana. Two thousand sixteen
3. A.B., Kara, and. Nurseli "formation of communicative skills of students of secondary schools". The publishing house "Dauir, " March 31, 2017.
4. A. I. Moiseenko "Formation of aesthetic tastes of schoolchildren as a pedagogical problem" Volga pedagogical Bulletin 2017 Vol. 5 no. 3 (16) pp. 66-71.
5. Leonova N. N. "Artistic and aesthetic development of children 5-7 years old" ISBN: 978-5-7057-3507-5, p. .282 Publisher: Teacher, 2019.
6. Gusarskaya B. A. "the Aesthetic education of Junior pupils by means of art, "pp. 95-98, 2018.

ӘОЖ 378.182

Жаскиленова Айнур Ермековна
т.ғ.к., профессор,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті,
Тараз қ., Қазақстан

Кошкинбаева Нургуль Рыспаевна
Кәсіптік оқыту мамандығының PhD докторанты,
М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті,
Шымкент қ., Қазақстан

КӨРКЕМ – ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ БАҒЫТТАҒЫ МАМАНДЫҚТАР СТУДЕНТТЕРІНІҢ ЖОҒАРҒЫ ОҚУ ОРНЫНА БЕЙІМДЕЛУІ ЖӘНЕ ШЫҒАРМАШЫЛЫҚТЫ ДАМЫТУ МҮМКІНДІКТЕРІ

Андатпа. Мақалада студенттердің жоғары білім беру саласындағы білімін кәсіби жетілдіру, дамыту, бейімдеу мәселелері қарастырылған. Жас мектеп түлектерінің жоғарғы оқу орына жылдам бейімделуі және білім алуға машықтануы басты мақсат. Жоғарғы оқу орнына бейімделу барысында студенттердің өмірінде кездесетін қиындықтар анықталды. Анықталған қиындықтардан шығармашылық қабілетті дамыту арқылы шығу бағыты қарастырылды. Нақты кәсіби қызмет шарттарына және сыртқы әлеуметтік талаптарға сәйкес өзінің кәсіби даярлық деңгейін жетілдіру үшін аса маңызды қасиеттерді дамытудың саналы және мақсатты процестері көрсетілді.
Кілтті сөздер: студент, бейімделу, тұлға, қабілет, болашақ маман.

Жаскиленова Айнур Ермековна
к.т.н., профессор,
Таразский государственный педагогический университет,
г. Тараз, Казахстан

Кошкинбаева Нургуль Рыспаевна
PhD докторант,
специальность Профессиональное обучение,
Южно-Казахстанский государственный университет имени М.Ауэзова,
г. Шымкент, Казахстан

ВОЗМОЖНОСТИ РАЗВИТИЯ ТВОРЧЕСТВА И АДАПТАЦИИ СТУДЕНТОВ СПЕЦИАЛЬНОСТЕЙ ХУДОЖЕСТВЕННО – ТВОРЧЕСКОГО НАПРАВЛЕНИЯ В ВУЗАХ

Аннотация. В статье рассмотрены вопросы профессионального совершенствования, развития и адаптации знаний студентов в области высшего образования. Главная цель-ускоренная адаптация молодых выпускников школ к высшему образованию и обучение. В ходе адаптации к вузу были выявлены проблемы, с которыми сталкиваются студенты. Были рассмотрены направления выхода из выявленных трудностей через развитие творческих способностей. Были продемонстрированы осознанные и целевые процессы развития важнейших качеств для совершенствования своего уровня профессиональной подготовки в соответствии с конкретными условиями профессиональной деятельности и внешними социальными требованиями.
Ключевые слова: студент, адаптация, личность, способности, будущий специалист.

Jaskilenova A.E.
Cand. Sci.(Technical), Professor
Taraz State Pedagogical University,
Taraz, Kazakhstan

Koshkinbaeva N.R.
Doctoral student PhD specialty professional training
M. Auezov South Kazakhstan State University,
Shymkent, Kazakhstan
e-mail: koshkinbaeva_nurgul@mail.ru

THE POSSIBILITY OF DEVELOPMENT OF CREATIVITY AND ADAPTATIONS FOR STUDENTS MAJORING IN ART AND CREATIVE DIRECTION IN THE UNIVERSITIES

Abstract. The issues of professional improvement, development and adaptation of students ' knowledge in the field of higher education are considered. The main goal is to accelerate the adaptation of young school graduates to higher education and training. In the course of adaptation to the University, the problems faced by students were identified. Directions of an exit from the revealed difficulties through development of creative abilities were considered. Conscious and targeted processes of development of the most important qualities for improvement of the level of professional training according to specific conditions of professional activity and external social requirements were demonstrated.
Keywords: student, adaptation, personality, abilities, future specialist.

Қазіргі қоғам жағдайында мемлекеттік университеттердің қызметіне үлкен көңіл бөлінуде. Осыған байланысты тұлғалық-бағдарлы педагогиканың идеяларына негізделетін жоғары білім беру құндылықтары мен мақсаттарының жаңа жүйесі туындады және талқылана бастады. Бұл құндылықтар жүйесі студенттің жеке мүдделерін, уәждерін және қабілеттерін ескере отырып, өзін-өзі дамытуға қабілетті жоғары оқу орнының кәсіби дайындығының дербес субъектісі ретінде қарастыруды көздейді. Практикалық іс-әрекеттің нәтижелері қазіргі студенттің жеке қасиеттерін қалыптастыру, білім алушының белгілі бір әлеуметтік ортамен саналы қарым-қатынасының нәтижесі болып табылады, оның құралдары бойынша ол оқу және кәсіби қызметте табысқа жетуге мүмкіндік беретін жеке қасиеттерді қалыптастырады. Осы жерден студенттердің жоғары білім беру саласындағы кәсіби өзін-өзі жетілдіруі нақты кәсіби қызмет шарттарына және сыртқы әлеуметтік талаптарға сәйкес өзінің кәсіби даярлық деңгейін жетілдіру үшін аса маңызды қасиеттерді дамытудың саналы және мақсатты процесі ретінде қарастырылады. Бұл құбылыстың алғышарттары қоғамның болашақ мамандының тұлғасына қоятын талаптары бола алады, олар көбінесе нақты студенттің мүмкіндіктерімен салыстырғанда жоғары болуда. Нәтижесінде студенттерде ішкі қарама-қайшылықтар есебінен өзін-өзі жетілдіруге алғышарттар пайда болады, оның нәтижесі жалпы қоғам тарапынан өсіп келе жатқан барлық сұранысты қанағаттандыру үшін жеке тұлғаның мақсатты дамуы болып табылады.

Студент түсінігіндегі кәсіби мотивация (лат. Students – ынталы жұмыс істейтін) әдетте жоғары кәсіби мекемелердің оқушысын білдіреді. 12 ғасырда университеттердің пайда болуымен «студент» терминін олардағы білім алушыларды белгілеу үшін қолдана бастады. Студентті тұлға ретінде 3 позициядан сипаттауға болады: психологиялық, психологиялық жағдайлардың, процестердің және тұлғаның қасиеттерінің бірлігі ретінде. Осы ұстанымның басты ерекшелігі психикалық жағдайлардың пайда болуы, психикалық процестердің өтуі және психикалық түзілімдердің пайда болуына байланысты психикалық қасиеттерді (қабілеттерді, мінезді және темпераментті) бөліп көрсетуге болады. Бұл ретте нақты студентті ұмытпау керек, сонымен бірге әрбір жеке тұлғаның ерекшеліктерін, оның психикалық процестері мен жағдайларын ескеру қажет [Абылкасымова А.Е., Рахимбек Х.М., 1998, 18–27 б.].

Барлық осы тараптарды зерттеу студенттің қасиеттері мен мүмкіндіктерін, сондай-ақ оның жас және жеке ерекшеліктерін ашуға ықпал етеді. Сонымен қатар, жасөспірімдер жасы жедел жадының жоғары жылдамдығымен және зейін ауыстырып, логикалық тапсырмаларды шешумен және басқалармен ерекшеленеді. Осылайша, студенттік жас барлық алдыңғы биологиялық, психологиялық, әлеуметтік даму процестеріне сүйенетін ең жоғары нәтижелерге қол жеткізумен сипатталады. Егер студентті тұлға тұрғысынан қарайтын болсақ, онда 18-20 жас аралығы-бұл адамгершілік және эстетикалық сезімдердің белсенді даму кезеңі, мінезді қалыптастыру және тұрақтандыру, сондай-ақ ересек адамның әлеуметтік рөлдерінің толық кешенін меңгеру: азаматтық, кәсіби-еңбек және басқалар. Бұл жастағы адамгершілік дамудың ерекшелігі – мінез-құлықтың саналы уәждерін күшейту. Сонымен қатар моральдық мәселелерге (өмір салты, мақсаттар, борыш, махаббат, адалдық және т.б.) қызығушылық артады. Негізгі факторлардың бірі студенттердің ЖОО-да оқу процесіне бейімделуін атап өтуге болады. Студенттердің университетте әлеуметтік бейімделуін келесілерге бөлуге болады:

а) оқу процесінің сипаты, шарттары мен ұйымдастырылуына бейімделу ретінде кәсіби бейімделуге, оқу және ғылыми жұмыста дербестіктің негізгі дағдыларын қалыптастыруға;

б) индивидтің өз тобына бейімделуі арқылы әлеуметтік-психологиялық бейімделуге, онымен қарым-қатынас жасауға және өзіндік мінез-құлық стилін қалыптастыруға [Буланова-Топоркова М.В., 2002, 554 б.].

Осылайша, бейімделу қабілеті деп адамның ішкі ыңғайсыздық ортамен қақтығыс сезуінсіз ортаның әр түрлі жағдайларына (әлеуметтік және физикалық) бейімделу қабілетін түсінеді.

М. В. Буланова-Топоркова әр түрлі курстарда оқу процесінде студенттің дамуының келесі ерекше белгілерін көрсетеді: бірінші курста студенттік өмірге араласу міндеттері шешіледі. Осы кезеңде студенттердің мінез-құлқы конформизмнің жоғары дәрежесімен ерекшеленеді, бұл ретте өзінің әлеуметтік рөлдеріне сараланған көзқарас жоқ. Екінші курста студенттердің ең қауырт оқу іс-әрекеті, өйткені оқыту мен тәрбиелеудің барлық түрлері енгізілген. Бұл ретте студенттер

жалпы дайындықтан өтеді, олардың мәдени сұраныстары мен қажеттіліктері қалыптасады. Үшінші курста тұлғаның жан-жақты қызығушылықтары саласын тарылту және студенттердің кәсіби мүдделерін одан әрі дамыту мен тереңдетудің көрінісі ретінде ғылыми жұмысқа қызығушылығын нығайту болып табылатын мамандану басталады. Төртінші курста оқу практикасынан өту есебінен болашақ мамандықпен нақты танысу болады. Бұл кезеңде студенттердің мінез-құлқы және арнайы даярлықтың неғұрлым ұтымды жолдары мен формаларын белсенді ізденумен сипатталады, студенттер өмірдің және мәдениеттің көптеген құндылықтарын бағалай бастайды.

Ортаға беймделу – бұл қоршаған ортаның ауыспалы жағдайына қарамастан организмнің өмір сүруіне мүмкіндік беретін динамикалық процесс. Нақты осы ортаға беймделу процессі организмнің үнемі ауыспалы ортада өмір сүруіне мүмкіндік беріп келген ұзақ эволюциялық дамудың негізінде қалыптасқан процесс. Осы ортаға беймделу процессінің негізінде гемостаздың сақталуына қол жеткізіледі. Бұл байланыстың нәтижесінде ортаға беймделу процессі организмнің қызмет етуін ғана сақтап қоймайды, сонымен қатар «органим – орта» жүйесінің теңдігін сақатап қалады. Ортаға беймделу процессі «организм – орта» жүйесінде елеулі өзгерістер болған сайын үнемі өзін – өзі жүзеге асырып отырады. «Организм – орта» жүйесінде елеулі өзгерістер болған жағдайда ортаға беймделу процессі организмді жақсы физиологиялық қызмет атқаруға және іс – әрекеттік жауап қайтаруға мүмкіндік беретін жаңа гемостатикалық күйге алып келеді. Организм мен орта қаншалықты статикалық емес динамикалық күйде тұрса олардың ара – қатынасы үнемі өзгерісте болады, сонымен қатар ортаға беймделу процессі үнемі жүріп отырады.

Көркем-шығармашылық бағыттағы мамандықтарда білім алатын студенттердің жоғарғы оқу орнына бейімделуі бойынша Тараз мемлекеттік педагогикалық университетінің 1-курс студенттерінен сұрақ жауаптар алынды. Сұрақтар нәтижелері келесі 1-кестеде көрсетілген.

Көркем-шығармашылық бағытта білім алатын студенттердің ЖОО-на үйренісуі барысындағы қиындықтары				
өз қабілеттерін бағалау төмендейді	мектептегі бағалау жүйесінен ЖОО бағалау жүйесіне үйренісу	жасалған шығармашылық жұмыстарды көрсету барысындағы ұялу, қысылу сезімдері	өз қатарлы ортамен тіл табысу, достар табу	оқу процесінде өз бетінше іздену және қабылдау

1- Кесте. Көркем-шығармашылық бағытта білім алатын студенттердің ЖОО-на үйренісуі барысындағы қиындықтары

Жоғарғы оқу орнына бейімделу барысын анықтау үшін жүргізілген сұрақ-жауап барысында 1 курс студенттері үшін 5 түрлі қиындықтардың кездесетіні анықталды. Ол қиындықтар:

1. Өз қабілеттерін бағалаудың төмендігі;
2. Мектептегі бағалау жүйесінен ЖОО бағалау жүйесіне үйренісу қиын;
3. Жасалған шығармашылық жұмыстарды көрсету барысындағы ұялу, қысылу сезімдері болады;
4. Өзі қатарлы ортамен тіл табысу, достар табу түрлі қиындықтар туғызады;
5. Оқу процесінде өз бетінше іздену және қабылдауға дағдылану қиын.

Көркем-шығармашылық бағыттағы мамандықтарда білім алатын студенттердің жоғарғы оқу орнына бейімделуі 1 курс II семестрдің соңында аяқталады.

Жалпы студенттердің оқу барысындағы бейімделуін психологтар былай сипаттайды: 1-курста бейімделу процесі жүреді. 2-курстан — 3-курсқа қарағанда оқу жұмысының «қайнауы». 3-курста — мамандану процесімен байланысты ғылыми жұмысқа, шығармашылық жұмыстарға деген қызығушылықтың тереңдеуі, түрлі қызығушылықтардың азаюы, кемуі. 4-курста — өз мамандығымен оқу өндірістік іс – тәжірибеде тәжірибе жүзінде танысуы. Студенттер көптеген өмірлік құндылықтарды қайта қарастырады. Әрі рухани, мәдени қарым- қатынасы өзгереді, жоғары оқу орнын жақын арада бітіруінің мүмкіндігі, келешек кәсіби тәжірибесінің қалыптасуы, студенттік өмірдің ұжымдық формаларынан алшақтауы жүреді [Любимова Г.Ю., 2001, 48 – 52 б.].

Студенттік тұлғаны психологиялық – педагогикалық тұрғыдан сипаттағанда әлеуметтік – мәдени ортаның деңгейін назарға алу керек, студент оқып жүрген кездегі тарихи кезеңді, сол ұрпақ-

тың ерекшелігін, жыныс ерекшелігін ұлттық салт-дәстүр, өмір сүру деңгейін ескеру қажет. Осының бәрі бүгінгі таңда актуалды мәселе болып табылады. Жастар туралы арнайы әлеуметтік, психологиялық, педагогикалық проблема ретінде айтуға мүмкіндік береді. Студенттердің жас және дара ерекшеліктерін айта отырып, олардың жеке тұлғаның өзегі оның мақсаттылығы мен бағыттылығы, оның ішінде ең алдымен болашақ маманның кәсіби сапасын анықтайтын қоғамның саяси, экономикалық және әлеуметтік құрылымы екендігін естен шығармау керек. Жоғары оқу орнында білім алудың алғашқы кезеңдерінде студент оқу – тәрбие процесінің объектісі ретінде көбірек әрекет етеді. Бой үйрету барысында ол жаңа шарттар мен міндеттерді игеруі шарт. Іздемпаздық жұмыс көлемі мен мәнінің артуы, жаңарту сипатындағы оқу танымдық қызметтен оның жемісті түрлеріне көшу, ынта ықыластың пайда болуы және оқу зерттеу қызметіне қатысу студенттің оқу-тәрбие процесінің субъектісі екендігінің айғағы.

17-26 жас аралығын психологияда екінші жастық шақ деп атайды, ересек адамдардың әлеміне кіру шағы. Студент үшін бұл шақ – тұлға әрі жоғары маман иесі болып қалыптасу кезеңі.

Қазіргі уақытта қоғамдық өмірде болып жатқан өзгерістер білім берудің жаңа тәсілдерін, жеке тұлғаның жеке дамуымен, шығармашылық бастамамен айналысатын педагогикалық технологияларды, ақпараттық алаңдарда өзбетімен жылжу дағдысын дамытуды, білім алушыларда туындаған мәселелерді шешу үшін міндеттерді қою және шешу – кәсіби қызмет, күнделікті өмірде өзін-өзі анықтау үшін әмбебап іскерлікті қалыптастыруды талап етеді.

Қазіргі жоғары білім беру мекемесінің түлегі жеке тұлғаның белгілі қасиеттеріне ие болуы тиіс:

– өзгермелі өмірлік жағдайларға икемді бейімделуі, қажетті білімді өзбетінше ала білуі, оларды практикада шебер қолдана білуі;

– ақпаратпен сауатты жұмыс істеуі, қажетті жалпылама, қорытынды жасау, заңдылықтарды орнату, талдау жасай білуі;

– өзбетінше сыни ойлау, туындаған мәселелерді көре білуі, жаңа идеяларды қозғай білуі, шығармашылық тұрғыда ойлай білуі;

– өзадамгершілік, интеллект, мәдени деңгейін дамыту бойынша өз бетінше жұмыс;

– әр түрлі әлеуметтік топтарда қарым-қатынас жасай білу, түрлі салаларда бірлесіп жұмыс істей білу, кез келген жанжалды жағдайлардан оңай шығу.

Осылайша, білім беру жүйесін дамытудың басты бағыты жеке тұлғаға бағытталған білім беру, студенттің тұлғасын, оның танымдық, шығармашылық қызметін жетекші болатын білім беру мәселелерін шешуде. Осыған байланысты, ең алдымен, әр бір студентті белсенді танымдық процеске тарту мүмкіндігі, бұл ретте білімді пассивті меңгеру үрдісіне емес, әр бір студенттің белсенді танымдық іс-әрекеті, олардың осы білімді тәжірибеде қолдану және нақты сананы қайда, қандай жолмен және қандай мақсатта қолданылуы мүмкін. Бұл әр түрлі мәселелерді шешуде бірлесіп жұмыс істеу мүмкіндігі. Бұл – қажетті ақпаратқа еркін қолжеткізу мүмкіндігі, оны жан-жақты зерттеу мүмкіндігі.

Сондай-ақ шығармашылық талапты шыңдайтын және үнемі шыңдалуды талап етіп отыратын мамандықтар бар. Шығармашыл студент жаңашыл, ізденімпаз болады, өмірі қызық, мақсаттарын жүзеге асыру барысында өз жолын өзі ашып, кедергілерді жеңе алады, үздіксіз алға жылжып отырады. Студент шығармашылық жұмыстарға бейімделіп, алдағы ЖОО бейімделуге, шығармашылық даму арқылы қалыптасады.

Дамудың қозғаушы күші – қарама қарсылықтар тайталасы. Қарама-қарсылықтардың арқасында үздіксіз қайта жасаулар мен жаңғыртулар дүниеге келеді. Қарама-қарсылықтар – бұл өзара екі қайшылықты күштердің бір-біріне сиымсыздығынан туындайтын диалектикалық үдеріс. Адам қайшылықтарды іздеп немесе ойдан шығарып, әлектенудің қажеті жоқ, олар қадам сайын өмірлік қажеттіліктердің өзгеру салдарынан пайда болып отырады [Бабаев С.Б., Алматы, 2013].

Тұлғаның іс-әрекетінің, мақсатының бағыты тікелей әлеуметтік жағдайға байланысты. Әрбір бөлік бірін-бірі дамытып отырады да, жан-жақты дамыған әлеуметтік тұлғаны қалыптастырады.

Студент тұлғасын жоғары білімді болашақ маман ретінде дамыту келесі бағыттар бойынша жүзеге асырылады:

– идеялық сенім артады, кәсіби бағыттылық бекітіледі, қажетті қабілеттер дамиды;

– студенттің кәсіби қызметінің табыстылығы үшін жауапкершілік пен борыш сезімі артады;

– өзінің болашақ мамандығы бойынша студенттің жеке басының талаптары артады;

– қажетті қасиеттерді қалыптастыру есебінен студенттің жалпы жетілуі мен жеке басының тұрақтылығы өседі;

– болашақ маман ретінде оған қажетті қасиеттерді қалыптастырудағы студенттің өзін-өзі тәрбиелеудің үлес салмағы артады;

– кәсіби дербестік пен болашақ практикалық жұмысқа дайындық нығайады.

Студент тұлғасының психологиялық дамуы деп сыртқы және ішкі белсенді жұмысқа ауысуға қарама-қайшылықтардың пайда болуы мен шешілуінің диалектикалық процесін түсінеді.

Шығармашылық бағыттағы студенттің қажеттілігі, қызығуы, идеялары мақсаттарын жүйелейді, айқындайды. Шығармашыл тұлға шығармашылық іс-әрекетте болады, іс-әрекеттің барлық түрінде шығармашылықпен дамиды. Әрине, бұл мамандықтарға мұндай талаптарды заманауи қоғам және бәсекелестік заңдылықтары қоюда.

Сол себепті бұл шығармашылық мамандық иелеріне үнемі жаңарып отыру, шығармашылық қабілеттілікті шыңдап отыру үнемі қажет етіледі. Көркем-шығармашылық мамандықтар студенттері басқа мамандық студенттеріне қарағанда қиялшыл және өз қабілеттерін өздері шыңдағыш келеді. Болмыс пен өнер адам өмірінде үлкен рөл атқарады. Өнер сөзсіз шығармашылық салаға жатады. Сонымен шығармашыл тұлға болу дегеніміз – дүниені тану және жаңарту арқылы тұлғаның болмысқа көзқарасын айқындауы. Шығармалшыл студент болу үшін жаңадан жоғарғы оқу орнына келген студенттер жаңа ортаға жылдам бейімделуі тиіс. Бейімделу процесі тез жүрген студентті шығармашылық тұрғыдан өзін көрсету, жұмыс жасауға қызығу қабілеттері тез оянатыны белгілі. Көп жағдайда бейімделу процесі жәй жүріп, студенттер өз қабілеттерін ашып, толық көрсете алмай жатады. Сол себептен шығармалшыл студенттердің ортаға бейімделуі, өзін еркін, сенімді ұстауы маңызды мәселе.

ЖОО болашақ маманның өзін-өзі көрсете білуіне, өзінің жаңа идеяларын іске асыруға ықпал етеді. Шығармашылық қызметте студенттің қабілетін дамыту мақсатында іздену – шығармашылық тапсырмаларды шешеді. Сондықтан, егер оқу іс-әрекеті барысында оқу іс-әрекеті қалыптасса, шығармашылық іс-әрекет аясында жаңа шешімдерді іздеу және табу жалпы қабілеті, талап етілетін нәтижеге жетудің ерекше тәсілдері, ұсынылған жағдайды қараудың жаңа тәсілдері қалыптасады. Шығармашылық қабілеттерін дамытудың басты мақсаты – шынайы шығармашыл еркін тұлғаны тәрбиелеу. Осы мақсатты шешу үшін мен келесі міндеттерді анықтадым:

– студенттердің өз бетінше ойлау, білімге қол жеткізу және қолдану қабілетін қалыптастыру;

– танымдық, зерттеу және шығармашылық қызметті дамыту;

– кез келген туындаған проблемалардың стандартты емес шешімін табу;

– шығармашылық қызметке қатысуға қызығушылықты ояту.

Шығармашылық қабілеттерін дамыту процесінің негізіне мыналар жатады:

– студенттердің академиялық жетістіктерін қалыптастыру, стандарты емес сабақтарды, жұмыс түрлерін, әдістері мен тәсілдерін пайдалана отырып, олардың интеллектуалдық және адамгершілік дамуын қалыптастыру;

– білім беру процесіне білім беру қызметін жүргізудің балама түрлерімен тәсілдерін енгізу;

– студенттердің жеке қасиеттеріне қарамастан, сабақта шығармашылық танытуға жағдай жасау;

– студенттің өзіндік шығармашылық қызметке деген ұмтылысын үнемі қолдау;

– студентті тұлға ретінде өз-өзіне сенімін арттыру;

– студентке уақытты пайдалану барысында еркіндік беру, яғни, асықтырмау.

Қазіргі уақытта зерттеушілер шығармашылық тұлғаны сипаттайтын интегралды көрсеткішті іздестіруде. Бұл ғылыми жұмыстар нақты өмірде жүргізілетін зерттеу, егер ол студент қалыптасатын тәрбие ортасын жетілдіруге бағытталса, қоғамдық практикаға ықпал ете отырып, студент шығармашылығының дамуына ықпал ететіні заңды құбылыс. Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша жұмыс студенттің қабілетін уақытында көруге, қарауға, оларға көңіл бөлуге және бұл қабілеттердің қолдау мен дамуды қажететететінін түсінуге мүмкіндік береді. Студенттің шығармашылық даму деңгейі жоғары болған сайын, оның жұмысқа қабілеттілігі жоғары. Студенттердің шығармашылық қабілеттерін дамыту бойынша кәсіби дайындық жүйесі оларды өзіндік зияткерлік қызметке қызығушылық танытуға, процестермен құбылыстарды жеке зерттеулерге қажеттілікті, шешілетін міндеттерді дәлелдеуге ұмтылуға, интеллектуалдық шеберлікке қолжеткізуге, белсенді шығармашылық қызметке қажеттілікті бағдарлайды. Студенттердің оқу-зерттеу қызметі- бұл студент үшін жеке маңызды және жаңа білімді қалыптастыруға ықпал ететін зерттеу мәселелерін шешу мүмкіндігі.

Білім беруде ұзақ уақыт ұстаз білім алушыны білуі керек және сабақ беру әдістемесін меңгеру қажет деп талап етіледі, ал бірақ танымдық, эмоционалдық және еріктік сфералар негізінде жатқан психологиялық заңдылықтарды білім алушы да білуі қажеттілігі жайлы мәселе қойылмады. Көп жағдайда үлгермеушілік білім алушы қабілеті, ұмтылуы жоқтығынан емес, тұлға қызметі дене дамуы, оның үдерістері, қасиеттері мен көңіл-күйлері жайлы ашып көрсетілмегендіктен болып жатады [Байжанова З., Алматы, 2008]. Студент өзінің шығармашылық қабілеттерін белсенді дамытқысы келу үшін оған оқытушының көмегі қажет, ол өз студентінің шығармашылық даралығын байқатады және оған әр түрлі іс-әрекеттерді ашуға мүмкіндік береді. Студенттердің зерттеу қызметін аудиториялық және аудиториядан тыс қызметте дамытады. Негізгі аудиториялық зерттеу іс-әрекеті студенттің қойған проблемалы мәселелерді шешу бойынша студенттердің өзіндік қызметі болып табылады. Сабақтан тыс студенттер әртүрлі пәндер бойынша зерттеу сипатындағы дербес тапсырмалардан тұратын зерттеу жұмыстарын жүргізе алады. Әр студенттің өзіндік шығармашылық іс-әрекетінің тәжірибесін жинақтауы шығармашылық тапсырмаларды орындаудың әр түрлі кезеңдерінде ұжымдық, жеке және топтық жұмыс түрлерін белсенді қолдануды көздейді.

Жоғары білім беру мекемесінің басты міндеті – болашақ маман тұлғасын дамытуды қамтамасыз ету. Бұл жерде болашақ маман кәсіби дайындық барысында шығармашылық қызметтің арқасында өз мүмкіндіктерін өз бетінше жүзеге асыруы керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Абылкасымова А.Е., Рахимбек Х.М. О стратегии развития вясшего образования в РК. //Вестник высшей школы Казахстана. – 1998. – №5. – с. 18 – 27.
2. Буланова-Топоркова М.В. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. – Ростов: Феникс, 2002. – 554с.
3. Любимова Г.Ю. От первокурсника до выпускника / Г.Ю. Любимова// Вестник Московского Университета. Сер 14. Психология. –2001. – №1. 48 – 52
4. Бабаев С.Б. Тұлғалық педагогика. Алматы, 2013.
5. Байжанова З. Жалпы педагогика. Алматы, 2008.

УДК 37 (022)

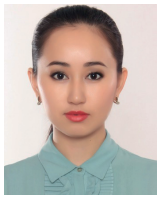

Жұмабаева Жәзира Аманжолқызы
PhD докторанты,
Абай атындағы ҚазҰПУ

Уайсова Гүлнар Инаматқызы
п.ғ.к., профессор,
ҚазҰПУ

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТЕРДІ БАСТАУЫШ БІЛІМ БЕРУ ПӘНДЕРІН МЕТАПӘНДІК ТҰРҒЫДАН ОҚЫТУҒА ДАЯРЛАУ ТҰЖЫРЫМДАМАСЫ

Түйін. Жоғары мектептің міндеті болашақ мұғалімдерді жалпы бастауыш, жалпы негізгі және орта білім берудің мемлекеттік білім беру стандарттарын іске асыруға жан-жақты дайындау, сондай-ақ "Педагог" кәсіби стандартының (мектепке дейінгі, жалпы бастауыш, жалпы негізгі, жалпы орта білім беру (тәрбиеші, мұғалім) саласындағы педагогикалық қызмет) талаптарын меңгеру болып табылады. ҚР МББС негізгі талаптарына білім алушылардың пәндік, метапәндік және жеке нәтижелерін қалыптастыру жатады. Бұл ретте "оқытудың метапәндік нәтижелері" ұғымы ғылыми-педагогикалық әдебиетте әлі толық жарияланбаған. Бұл білім беру жүйесінің жаңалығы болып табылады. Осыған байланысты болашақ мұғалімнің жалпы білім берудің негізгі білім беру бағдарламаларын меңгерген білім алушыларда метапәндік нәтижелерді қалыптастыру және дамыту бойынша жұмысқа мақсатты жалпы кәсіптік және пәндік-әдістемелік дайындығының қажеттілігі туындайды.

Бұл мақаланың тақырыбы педагогикалық ЖОО-да оқытудың метапән мазмұнының өзекті мәселелерімен байланысты. Ғылыми зерттеулердегі метапәнділікті теориялық негіздеуге ерекше көңіл бөлінді.

Тірек сөздер: тұжырымдама, метапән, метапәндік білім беру, метапәндік тәсілдеме, метапәндік нәтиже, білім беру бағдарламасы.

Жұмабаева Жәзира Аманжолқызы
PhD докторант,
КазНПУ имени Абая

Уайсова Гүлнар Инаматқызы
кандидат педагогических наук, профессор,
КазНПУ имени Абая

КОНЦЕПЦИЯ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ К ОБУЧЕНИЮ ПРЕДМЕТОВ НАЧАЛЬНОГО ОБРАЗОВАНИЯ ЧЕРЕЗ МЕТАПРЕДМЕТНЫЙ ПОДХОД

Аннотация. Актуальной задачей высшей школы является всесторонняя подготовка будущих учителей к реализации государственных образовательных стандартов начального общего, основного общего и среднего полного образования, а также освоение требований профессионального стандарта «Педагог» (педагогическая деятельность в сфере дошкольного, начального общего, основного общего, среднего общего образования (воспитатель, учитель)». К ключевым требованиям ГОС РК относится формирование предметных, метапредметных и личностных результатов обучающихся. При этом понятие «метапредметные результаты обучения» выступает как несомненное нововведение ГОС РК, которое пока недостаточно освещено в научно-педагогической литературе. В этой связи возникает необходимость целенаправленной общепрофессиональной и предметно-методической подготовки будущего учителя к работе по формированию и развитию метапредметных результатов у обучающихся, осваивающих основные образовательные программы общего образования.

Тема данной статьи связана с актуальными вопросами метапредметного содержания обучения в

педагогическом вузе. Особое внимание уделено теоретическому обоснованию метапредметности в научных исследованиях.

Ключевые слова: концепция, метапредмет, метапредметное образование, метапредметный подход, метапредметные результаты, метапредметные навыки, образовательная программа.

Zhumabayeva Zhazira Amanzholkyzy
PhD doctoral student,
KazNPU named after Abai

Uaisova Gulnar Inamatkyzy
Candidate of Pedagogical Sciences, Professor,
KazNPU named after Abai

THE CONCEPT OF TRAINING FUTURE TEACHERS TO TEACH PRIMARY EDUCATION SUBJECTS THROUGH A METASUBJECT APPROACH

Abstract. The urgent task of higher education is to comprehensively prepare future teachers for the implementation of state educational standards for primary general, basic general and secondary full education, as well as mastering the requirements of the professional standard "Teacher" (pedagogical activity in the field of preschool, primary general, basic general, secondary general education (educator, teacher)". The key requirements of the SES RK include the formation of subject, meta-subject and personal results of students. The concept of "meta-subject learning outcomes" acts as an undoubted innovation of SES RK, which is still not enough highlighted in the scientific and educational literature. In this regard, the need arises for purposeful general professional and subject-methodological preparation of the future teacher for work on the formation and development of meta-subject results for students, mastering the basic educational programs of general education.

The topic of this article is related to pressing issues of the meta-subject content of education at a pedagogical university. Particular attention is paid to the theoretical justification of meta-subject matter in scientific research.

Keywords: concept, meta-discipline, meta-disciplinary education, meta-disciplinary approach, meta-disciplinary outcomes, meta-disciplinary skills, educational program.

КІРІСПЕ

«Тұжырымдама – белгілі бір құбылыстың нақты тәсілдері, құрылымдық ұстанымы, бағыты».

Қазақстан Республикасы 1997 жылғы «Жалпы білім беретін мектептің бастауыш сатысындағы білім мазмұны тұжырымдамасында» үздіксіз білім беру жүйесіндегі бастауыш буында оқу-әдістемелік жүйенің базасын түбегейлі жаңарту, жаңа мазмұнның теориялық негіздерін анықтау керектігі айтылғанымен, эмпирикалық тәжірибенің негіздемелеріне сүйену басым.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлауға байланысты арнайы жасалынған тұжырымдама жоқ. Зерттеу тақырыбына байланысты теориялық-әдіснамалық әдебиеттердегі түйінді ойларды талдау барысы болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың авторлық тұжырымдамасын жасаудың қажеттілігін айқын танытты.

Елбасының «Қазақстан – 2050» Стратегиясы: қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» Жолдауында: Елбасы ұсынған елімізді өркендетудің жеті бағыты да маңызды. Оның ішінде төртінші бағыт білім саласының қызметкерлері, біздер үшін, өте маңызды болып табылады. Ол — жоғары білімді ұлт қалыптастыру қажеттігі. Бұл бағыт білім беру саласында еңбек етіп жүрген ұстаздарға жаңа міндеттер жүктейді. Оқыту әдістемелерін жаңғырту, отандық білім беру жүйесіне инновациялық әдістерді, шешімдерді және құралдарды қарқынды енгізуге тиістігі заман талабы. Жаңа заман талабына сай пәндерді өзгерту, ескірген немесе сұраныс жоқ ғылыми және білім пәндерінен арылу, сонымен бірге сұраныс көп және болашағы бар бағыттарды күшейту мәселесін шешу деп Жолдауда айрықша атап өтілген.

Бүгінгі таңда әлемдік білім беру парадигмасының негізгі идеялары бүкіл өмір бойы өздігінен білім алуға және өзін өзі жетілдіруге дайын, әрі қабілетті, қоғамдағы өскелең қажеттіліктерді ескере отырып шығармашылықпен жасайтын жоғары білікті мамандар даярлау, тұлғаны жанжақты дамыту, оқушылардың бастамашылдығы мен өзіндік танымдық қызметін дамыту болып табылады. Мектеп түлегі жаңа жағдайда бағдарлауға, мәселелік міндеттерді өздіктерінен шешуге, өз еңбегінің нәтижелерін дұрыс бағалауға мүмкіндік беретін әмбебап біліктердің жинағын игеруі тиіс.

Педагогикалық инновация жеке тұлғаның тұрақты сапалық белгісі ретінде оқушының жанжақты дамуына жағымды ықпал етеді, ақыл-ойын, ерік-жігерін, ойлау, елестету қабілетін, эмоциясын білдіретін интеллектуалдық іс-әрекетінде көрініс береді. Сонымен қатар педагогикалық инновация жеке тұлғаның танымдық мүмкіндіктерін және қоғамдық бағытын, болмысқа деген

көзқарасын қалыптастыратынын ескерсек, қарастырылып отырған проблеманың көкейкестілігі нақтылана түседі. Бүгінгі таңда кәсіби педагогикалық білімнің заңдылықтарын және кәсіби маманның тұлғасын қалыптастыруды сипаттайтын белгілі бір ғылыми қор жинақталды. Дегенмен оқушыларымен жұмыс істейтін болашақ мұғалімдердің теориялық әзірлігі мен әдістемелік шеберлігін жетілдіруде жаңа еңбектер әлі де қажет.

Білім саясатының өзекті мәселелері — кәсіптік даярлаудың сапасын жақсарту, біліммен қамтамасыз етудің ғылыми-әдістемелік жүйесін түбегейлі жаңарту, оқытудың формалары мен әдістерінің түрлерін өзгерту, ондағы алдыңғы қатарлы оқу-тәрбие тәжірибелері мен қазіргі қоғамның сұраныстарының алшақтығын жою, білімдегі жаңашылдықты саралау, білімді жетілдіру үдерісіндегі үздіксіздікті қамтамасыз етуде оның рөлін арттыру және қазіргі заман техникасы мен технологиясын жоғары деңгейде қолдана білу.

Мектеп және жоғары білім берудің барлық сатыларын реформалау, мемлекеттік білім беру стандартын, педагогтың кәсіби стандартын енгізу жағдайында жаңа буын мұғалімін дайындау мәселесі өзекті болып қалуда. Бүгінгі таңда әлемдік білім беру парадигмасының негізгі идеясы – қоғамның өсіп келе жатқан қажеттіліктерін ескере отырып шығармашылықпен жұмыс істейтін, өмір бойы өздігінен білім алуға және өзін-өзі жетілдіруге дайын және қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлау. Олар, өз кезегінде, оқушылардың жеке қасиеттерін жан-жақты дамытуға дайын болуы керек. Болашақ мұғалімдерді сапалы дайындау болашақ кәсіби қызмет моделі контекстінде "осында және қазір өмір сүруге үйрету" ретінде пайда болатын тұлғаның өзін-өзі анықтауымен және өзін-өзі жүзеге асыруымен байланысты пәнаралық іскерлікті қалыптастыруды көздейді. Сонымен қатар, мектеп түлегі жаңа жағдайда бағдарлауға, мәселелік міндеттерді өз бетінше шешуге, өз еңбегінің нәтижелерін дұрыс бағалауға мүмкіндік беретін әмбебап біліктердің жиынтығын меңгеруі тиіс. Осыған байланысты педагогикалық ЖОО-да метапәндік оқыту мазмұнының қажеттілігі туралы айту қажет. Ғылыми-теориялық еңбектерде метапәндік тәсілдеме білімдерді бөлшектеудің қазіргі тәжірибесінен дүниені тұтас бейнелі қабылдауға, метаәрекетке ауысуды қамтамасыз ететін әмбебап тәсіл түсіндіріледі.

Бүгінгі күні білім беру тәжірибесі неліктен метапәндік тәсілдемені іске асыруды қажет етеді? Міне, осы сұраққа жауап іздеп көрдік.

Біріншіден, ғылыми білімнің қызу дамуы басталды, бұрын білім беру нақты білім беру аумақтарының мамандарын даярлауға бағдарланды. Бұл оқу пәндерінің бөлшектенуіне алып келді. Әлдебір әмбебаптық, әлемді қабылдаудың тұтастығы жоғалып кетті. Бірақ технологиялық процесс ашықтықты, ақпараттанушылықты, бір мезетте білім игеру мүмкіндігін берді.

Екіншіден, метапәндік тәсілдеме оқушының, студенттің даму тұтастығын ғана емес, білім беру үдерісінің барлық сатыларының сабақтастығын қамтамасыз етеді.

Үшіншіден, метапәндік тұрғыдан келу білім берудің пәндік мазмұнын қайта ұйымдастыруды ұсынады, онда білім – есте сақтауға арналған мәліметтер емес, жеке тәжірибелік әрекетте саналы түрде пайдалануға арналған білімдер ретінде қарастырылады.

Төртіншіден, метапәнділік педагогтың перспективамен жұмыс жасауына мүмкіндік береді. Бұл жағдайда педагог серіктес, тьютор рөлін алады.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

«Тұжырымдаманың» негізгі мақсаты **–** болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың негізгі бағыттарын, мазмұнын, педагогикалық шарттарын айқындау.

«Тұжырымдаманың» міндеттері:

1. Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың әдіснамалық және теориялық негіздерін айқындай отырып, оның оқыту бағдарламасын, оқу-әдістемелік кешенін әзірлеу.

2. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытудың оқу материалын іріктеу, сұрыптау.

3.Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытудың оқу-әдістемелік қамтамасыз етілуіне қойылатын талаптар тізімін жасау.

4. Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытудың ерекшеліктерін, айырым-белгілерін, ұстанымдарын анықтап белгілеу.

«Тұжырымдаманың» құрылымы:

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың қазіргі кездегі жай күйі;

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың әдіснамалық және теориялық негіздері;

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың ұстанымдары;

– Тұжырымдаманың жүзеге асуының шарттары;

– Болашақ бастауыш сынып педагогтерін білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлау оқу бағдарламасының құрылымы;

– Тұжырымдаманы ендіруді әдістемелік жағынан қамтамасыз ету

– Бастауыш білім беру пәндерін оқытатын болашақ бастауыш сынып педагогінің тұлғасы;

– Күтілетін нәтиже;

– Тұжырымдаманың жүзеге асырылу тетіктері.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың қазіргі кездегі жай күйі

Мектеп және жоғары білім берудің барлық сатыларын реформалау, мемлекеттік білім беру стандартын, педагогтың кәсіби стандартын енгізу жағдайында жаңа буын мұғалімін дайындау мәселесі өзекті болып қалуда. Бүгінгі таңда әлемдік білім беру парадигмасының негізгі идеясы-қоғамның өсіп келе жатқан қажеттіліктерін ескере отырып шығармашылықпен жұмыс істейтін,

өмір бойы өздігінен білім алуға және өзін-өзі жетілдіруге дайын және қабілетті жоғары білікті мамандарды даярлау. Олар, өз кезегінде, оқушылардың жеке қасиеттерін жан-жақты дамытуға дайын болуы керек. Болашақ педагогтерді сапалы дайындау болашақ кәсіби қызмет моделі контекстінде "осында және қазір өмір сүруге үйрету" ретінде пайда болатын тұлғаның өзін-өзі анықтауымен және өзін-өзі жүзеге асыруымен байланысты пәнаралық іскерлікті қалыптастыруды көздейді. Сонымен қатар, мектеп түлегі жаңа жағдайда бағдарлауға, мәселелік міндеттерді өз бетінше шешуге, өз еңбегінің нәтижелерін дұрыс бағалауға мүмкіндік беретін әмбебап біліктердің жиынтығын меңгеруі тиіс.

Оқу процесін оңтайландыру, оның тиімділігін көтеру үшін заманауи мектеп және жоғары оқу орны алдына түрлі тәсілдемелер мен технологияларды белсенді негіздеу қажеттігі қойылған. Қазіргі күні метабілімдер мен метатәсілдерді қалыптастыру оқытудың орталық міндетіне айналып отыр. Білім берудегі метапәндік тәсілдеме бөліктерге бөлінуден әлемді тұтас қабылдауға, метаәрекетке көшуді қамтамасыз етеді. Сонымен қатар метапәндік тәсілдеме болашақ бастауыш сынып мұғалімінің метабілік, метанәтижелерге қол жеткізуіне жол ашады.

Пәндерді метапәндік тұрғыда оқыту жайына жасалған талдау бұл мәселе жайында біртұтас және жүйелі әдіснаманың жоқ екенін көрсетті. Сонымен қатар бастауыш білім беру мазмұнында метапәндік компонентті жобалау ерекшеліктері де анықталмағаны байқалды. Осыған байланысты қазіргі таңда

– метапәндік оқыту негізінде жүзеге асырылатын оқу әрекетін қалыптастыруды қамтамасыз ететін білім берудің қоғамдық сұранысы мен оған деген бастауыш сынып оқушыларының қабілеттілігі мен дайындығын анықтау және оны шешуге педагогтардың дайындығының жеткіліксіздігі арасында;

– бастауыш білімнің метапәндік мазмұнын көрсетуге мүмкіндік беретін ішкі және сыртқы алғышарттарды, оны жобалау технологияларын негіздеу қажеттігі мен бұл аспектінің педагогика териясы және практикасында жеткілікті қарастырылмауы арасында қарама қайшылықтар туындап отыр.

Осыған байланысты педагогикалық ЖОО-да метапәндік оқыту мазмұнының қажеттілігі туралы айту қажет.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың әдіснамалық және теориялық негіздері

Тұжырымдама философиядағы таным теориясының эмпирикалық және теориялық таным деңгейлері туралы ілімін, іс-әрекет теориясын, оқушыны өз әрекетінің субъектісі, үнемі дамушы сипаттағы жеке тұлға деп тану теориясын тірек етеді.

Тұжырымдаманың негізгі идеясы мынадай тіректерге негізделеді:

– бастауыш сыныпта білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту – оқушылардың теориялық ойлауы мен тілін дамыту мақсатына қол жеткізуі;

– оқу-әдістемелік кешен – студенттердің оқутанымдық белсенділігін дамыту құралы;

– болашақ бастауыш сынып педагогтерінің метапәндік тәсілдеме ұғымын теориялық әдістәсілдер арқылы терең танып білуі.

«Тұжырымдаманың» әдіснамалық негіздемесі: білім берудің маңызды құндылық негіздерін тиянақтайтын *аксиологиялық тұғыр*; білім алушылардың оқу іс-әрекетін ұйымдастыру арқылы білім беру мазмұнының метапәндік компонентінің маңыздылығын негіздеуге мүмкіндік беретін *жүйелі-әрекеттік тәсілдеме;* тұлғаның іс-әрекетте қалыптасуы туралы философиялық, психологиялық, педагогикалық ілімдер, тұжырымдамалар, ақыл-ой іс-әрекетін сатылап қалыптастыру теориясы; өзін өзі дамыту туралы тұжырымдамалар; тұлғалық-бағдарлы оқыту тұжырымдамасы, инновациялық технологиялар туралы педагогика мен психологиядағы теориялық қағидалар, оқытудың дидактикалық заңдары мен принциптері.

«Тұжырымдаманың» теориялық негіздемесі:

– білім беру мазмұнының теориялық негізі оның компонеттерін айқындау және құрылымдау ғылыми категория ретінде В.В. Краевский *[В.В. Краевский, 1994, 39 бет]*, В.С. Леднев *[В.С. Леднев, 1991, 110 бет]*, И.Я. Лернер *[И.Я. Лернер, 1983, 67-69 беттер]*, М.Н. Скаткин *[М.Н. Скаткин, 1981, 13 бет]*, А.В. Хуторской *[URL: http://khutorskoy.ru/ be/2012/1127/index.htm (өтініш берген күні: 25.12.2015)]* және т.б;

-*«метаәрекет», «мета-білім», «мета-тәсіл», «мета-білік», «мета-тақырып»* түсініктерінің мәні, білім берудегі метапәннің феноменологиялық сипаттамаларын зерттеу М.Н.Ахметова *[М.Н.Ахметова, 2015, 5 бет]*, К.Ю. Колесина *[К.Ю. Колесина, 2009, 43 бет]*, Ю.Н.Кулюткин *[Ю.Н.Кулюткин, 2002, 72 бет]*, А.В.Позднякова *[А.В.Позднякова, 2009, 10 бет]*, В.В. Сериков *[В.В. Сериков, 1998, 18 бет]* және т.б.);

-жалпыға бірдей білім беру қызметін дамытудың психологиялық-педагогикалық тұжырымдамасы А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская *[А.Г. Асмолов, Г.В. Бурменская, И.А. Володарская., 2010, 120 бет]* және т.б;

– бастауыш жалпы білім берудің дамуына бағдарланған бағдарларды, оның мазмұны мен ұйымдастырушылық нысандарын зерттеу, жалпыға білім беру беретін орта мектеп бағдарламасы (А.Е.Жұмабаева, Г.И.Уайсова, Г.Т.Сәдуақас, М.В.Ведищенкова, Е.Л.Никитина [*А.Е.Жұмабаева, М.В.Ведищенкова, Е.Л.Никитина, 2016, 107-117 беттер]* және т.б.);

-бастауыш сынып оқушыларының оқу әрекетін ұйымдастырудың технологиялық аспектілері, құрылымы туралы еңбектер; (Л.С. Выготский *[Л.С. Выготский, 2005, 98 бет]*, В.В. Давыдов *[В.В. Давыдов, 1996, 35 бет]*, Д.Б. Эльконин *[Д.Б. Эльконин, 1995, 39 бет]* және т.б.);

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың ұстанымдары

Жалпы зерттеулер барысында гуманитарлық

ғылым ретінде педагогиканың әдіснамалық ұстанымдарына сүйену керек. Бұл ұстанымдар, **біріншіден** – оның нақты проблемалары мен оны шешудің негізгі стратегияларын анықтауды, **екіншіден** – білім беру жүйесіндегі барлық түйткілдердің бағасы мен оның иерархиясын анықтауды талдауды, **үшіншіден** – аталған болжаудың толық нұсқасын іске асыруға қол жеткізеді.

– проблемалық ұстаным. Метапәндік тұғыр жүйесімен оқыту өзге тұғырларға қарағанда, оқу проблемалары жүйесін топпен, ұжыммен шешуге бағытталған. Яғни проблемалар талқыланып, педагог пен білім алушы бір бірімен функционалды түрде оқу қызметіне қосылып, оқыту тұлғалық және дамытушылық жағынан маңыздылыққа ие болады;

– тұлғалық өзара қызмет ұстанымы. Дәстүрлі оқытуда оқу жұмысы тұлғалық өзара қызметсіз өтеді. Ал метапәндік тұғырмен оқыту үдерісін ұйымдастыру арқылы оқу үдерісіне барлық қатысушылар белсенділік танытады. Ол бойынша оқу үдерісіне қатысушылар өзінің позициясын сақтай отырып, оқу танымдық және эмоционалдық-адамгершіліктік ситуацияларды біріге отырып шешеді Мұндай оқыту екі белсенділік орталыққа ие болады: «білім алушы» және «білім беруші»;

– жеке тұлға мен топты дамытудың бірлігі ұстанымы. Білім алушының толыққанды дамуы тек қана оқытушымен жұптық өзара қызметте жүзеге асырылмайды, сонымен қатар өзге де адамдарме қатынасында дамып отырады. Сондықтан да қарым-қатынас білім алушы үшін өзін қоршағандармен түрлі қатынастар орнатуда қажет болып табылады. Сондықтан да метапәндік тәсілдемемен оқытуда міндетті түрде әрбір білім алушы үшін ыңғайлы орта қалыптасуы керек;

– рефлексия негізінде өзін-өзі оқыту ұстанымы. Метапәндік тәсілдемемен оқыту білім беру үдерісіндегі қатысушылардың қызметін жедел, үнемі жасалатын өзін өзі бағалау әрекеттерін іске асыруға сол арқылы жекешелендіруге бағытталған. Сондықтан да рефлексияны ынталандыру арқылы қатысушылардың нәтижеге жетуіндегі әдістер жүйесін бойынан өткізуге мүмкіндік береді [Позднякова, Е.П., 2009].

Тұжырымдаманың жүзеге асуының шарттары

Тұжырымдаманы іске асырудың негізгі шарты – оны жоғарғы оқу орындарына, колледж оқу жоспарында көрсетілген сабақтарға енгізу.

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлау оқу бағдарламасының құрылымы

2019-2020 оқу жылында Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университетінде 6В01301 – Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі мамандығының қашықтықтан оқыту бағдарламасы бойынша 2, 3 және 4 жылдық оқу топтарына зерттеу жұмысы аясында «Бастауыш білім берудегі метапәндік тәсілдеме» атты оқу пәнінің метапәндік бағдарламасы әзірленіп, оқыту үдерісіне енгізілді.

Пәннің басты мақсаты – студенттердің бастауыш оқыту үдерісінде метапәндік нәтижеге қол жеткізуге мүмкіндік беретін әдістемемен жұмыс жасауға дайындықтарының іргетасын қалау .

Осыған орай төмендегідей міндеттер қойылды:

– студенттерді метапәндік тәсілдеменің ғылыми-теориялық негіздерімен таныстыру;

– студенттерге бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыда оқыту жолдарын көрсету.

Еңбек сыйымдылығы 3 кридитті (72 сағат) құрайтын бағдарлама студенттердің игеруі жүйелі түрде жүргізілетін бес өзара сабақтас тақырыпты қамтиды.

Болашақ педагогті метапән тәсілдемесін іске асыруға дайындау келесі білімді қалыптастыруға бағытталған: пән бойынша білім берудің метапәндік нәтижелерінің құрамы; оқытылатын оқу пәнінің логикасы мен құрылымы; оқылатын материалды тұтас қабылдау құралы ретінде курсішілік және пәнішілік байланыстарды жүзеге асыру тәсілдері, соның салдарынан оқушының әлем бейнесін құру; "негізгі білім беру салаларының тораптық нүктелері" ретінде әрекет ететін метатүсініктерді түсіну; оқу іскерлігінің негізін құрайтын негізгі құзыреттіліктерді меңгеру тәсілі ретінде оқушылардың әмбебап оқу іс- әрекеттерін қалыптастыру қажеттілігін түсіну; әлемді тану тәсілі ретінде метамәселені шешу қажеттілігін түсіну; рефлексия оқушылардың өз іс-әрекеттерін түзету тәсілі ретінде, өзін-өзі дамыту құралы ретінде түсіну.

Курс соңында болашақ маманда мына іскерліктерді қалыптастыру көзделеді: пәнішілік және курсішілік байланыстарды пайдалана отырып оқу пәнін оқытуды жобалау; оқу курсының ішкі тұтастығын қабылдауды тереңдетуді көздеу, оқушылардың оқылатын шындықтың тұтас бейнесін қабылдауы, олардың өзіндік білім жүйесін құруы үшін жағдай жасауды болжайтын метатүсінікпен сабақ үлгілеу; кез келген пәндік материалмен жұмыс істеу кезінде оқушылардың әмбебап оқу іс-әрекеттерін жаңғыртуын болжайтын метабілікпен сабақты үлгілеу; білім беру міндеттерін шешуде дүниетанымдық ұстанымдарға қатысты оқушының жеке өзін-өзі анықтау мүмкіндігін қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін құндылық метакомпонентімен сабақты үлгілеу; оқушылардың рефлексия қабілетін қалыптастыруға мүмкіндік беретін рефлексиямен сабақты үлгілеу.

Тұжырымдаманы ендіруді әдістемелік жағынан қамтамасыз ету

Тұжырымдамадағы қағидаларды жүзеге асыру үшін мынадай міндеттер шешілу керек:

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлауға арналған бағдарлама, әдістемелік құрал, жаттығулар, сабақтар жүйесін даярлау.

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға арнап семинарлар мен сабақтар өткізу;

– Педагогтерді жетілдіру институттары арқылы білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуды болашақ бастауыш сынып педагогтерінің тәжірибесіне ендіру мақсатында сабақ және оқыту үлгілерін көрсету, оларды жас мамандарға үйрету үшін ғылыми-әдістемелік семинарлар мен конференциялар өткізу.

Сонымен болашақ педагогтерді бастауыш

сынып білім бері пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлаудың жаңа тұжырымдамасы жоғарыда айтылған теориялық тұғырлардағы түйінді ойларға сәйкес жүйені тұтас инновациялауға, оқу үдерісінің іс-әрекет жағдайына, бастауыш мектептегі сабақтардың осы жүйеге көшуі жүзеге асқанда және өзіне тән ұстанымдардың кешенділігін, бір-біріне байланыстылығын, үйлесімділігін қамтамасыз еткен жағдайда ғана іске асырылады.

Бастауыш білім беру пәндерін оқытатын болашақ бастауыш сынып педагогінің тұлғасы

Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлау нәтижесінде:

• оқу мақсаты мен міндетін қабылдау және сақтау, тәжірибелік міндетті танымдыққа өз бетінше түрлендіру қабілетін меңгерген;

• қойылған міндетке және оны іске асыру талаптарына сәйкес өз әрекеттерін жоспарлау, бақылау және бағалау білігі;

• оқу әрекетінің жетістігін/сәтсіздігін түсіну білігі;

• танымдық және тұлғалық рефлексияның бастапқы нысандарын игеру;

• ақпарат пен коммуникацияның түрлі құралдарын пайдаланумен ақпараттық, танымдық және тәжірибелік әрекетті жүзеге асыру білігі;

• зерттелетін объектілер мен процестердің үлгілерін құру үшін ақпарат ұсынудың белгі-символдық құралдарын, оқу және тәжірибелік міндеттерді орындау сызбаларын пайдалану білігі;

• тектік-түрлік белгілер бойынша салыстыру, талдау, жалпылау, ең қарапайым жіктеуді жүргізу, аналогияны анықтау, белгілі түсініктерге жатқызу білігі;

• пәнаралық түсініктерді игеру білігі қалыптасқан болашақ бастауыш сынып педагогі бейнесі көрінеді.

Талдау нәтижесінде қазақ тілі синтаксисін дамыта оқыту барысында қол жеткізу көзделіп отырған білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлығы қалыптасқан болашақ бастауыш сынып педагогінің моделі (1-сурет) жасалды.

Сурет 1 – Білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлығы қалыптасқан болашақ бастауыш сынып педагогінің моделі

Күтілетін нәтиже

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлау бағдарламасы жоғарғы оқу орындарындағы оқыту үдерісіне енгізіледі;

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлауға арналған әдістемелік жүйелер жасаудың негізі қаланады.

– Болашақ бастауыш сынып педагогтерінің метапәндік біліктерін анықтауға бағытталған материалдар әзірленеді.

– Болашақ педагогтерді бастауыш сынып білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға даярлауға арналған оқу-әдістемелік кешен дайындалады.

– Жоғары оқу орындары студенттеріне арналған видеосабақтар дайындалады.

– Бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға арналған бастауыш сынып мұғалімдерінің білім жетілдіру курстары жүргізіледі.

Тұжырымдаманың жүзеге асырылу тетіктері

«Тұжырымдама» Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті «Бастауышта оқыту педагогикасы мен әдістемесі» кафедрасында жүзеге асады.

Қорытынды. Қорыта келгенде, бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқытуға болашақ бастауыш сынып педагогтерін даярлау – оқушының интеллектуалдық дамуын (оқу әрекеті арқылы), іскерлігін (құзыреттілігін қалыптастыру арқылы), адамгершілік-этикалық (балалар бірлестігіндегі ұжымдық еңбек, қарым- қатынас) және рухани тәрбиесін (өз халқының мәдениетінің иесі, басқа мәдениеттер құндылығын түсіну) қамтамасыз етіп отырған қазақ тілінің жаңа әдістемелік жүйесі. Бүгінгі таңда бастауыш білім беру пәндерін метапәндік тұрғыдан оқыту өмірдің өзіндік талаптарынан туындап отыр. Ал сол оқыту үдерісін ұйымдастырып, оны әрі қарай жүргізетін болашақ бастауыш сынып педагогтерін даярлау зерттеу жұмысымыздың басты өзегі болып танылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Краевский, В.В. Методология педагогического исследования/В.В. Краевский. – Самара, 1994. – 165 с.
2. Леднев, В.С. Содержание образования: сущность, структура, перспективы/ В.С. Леднев. 2-е изд., перераб. – М.: Высшая школа, 1991. – 224 с.
3. Теоретические основы содержания общего среднего образования /под ред. В.В. Краевского, И.Я. Лернера. – М.: Педагогика, 1983. – 352с.
4. Скаткин, М.Н., Краевский В.В. Содержание общего среднего образования. Проблемы и перспективы/ М.Н. Скаткин, В.В. Краевский. – М.: Знание, 1981. – 96 с.
5. Хуторской А. В. Метапредметное содержание общего образования и его отражение в новых образовательных стандартах [Электронный ресурс] // А. В. Хуторской: персональный сайт. Хроника бытия. 27.11.2012 г. URL: http://khutorskoy.ru/ be/2012/1127/index.htm (дата обращения: 25.12.2015). Ахметова, М.Н. Метапредметная ситуация: восхождение к своему «Я» и «Миру»/ М.Н. Ахметова. - Казань: Бук, 2015. - 130 с.
6. Колесина, К.Ю. Метапроектное обучение: теория и технологии реализации в учебном процессе: автореф. дис. ... д-ра пед. наук: 13.00.01./К.Ю. Колесина. – Ростов-на-Дону: ЮФУ, 2009. – 35 с.
7. Кулюткин, Ю.Н., Бездухов В.П. Ценностные ориентиры и когнитивные структуры в деятельности учителя/Ю.Н. Кулюткин, В.АП. Бездухов – Самара.: СамГПУ, 2002. – 400 с.
8. Позднякова, Е.П. Проблема развития метапознавательных навыков младших школьников как разновидность общеучебных навыков в педагогической теории и практике/ Е. П. Позднякова // Молодой ученый. -2009. – № 2. – С.288-291.
9. Сериков, В.В. Личностно-ориентированное образование: поиск новой парадигмы/ В.В. Сериков; монография. – М., 1998. – 180 с.
10. Асмолов А.Г., Бурменская Г.В., Володарская И.А. и др. Как проектировать универсальные учебные действия в начальной школе: от действия к мысли: пособие для учителя / под ред. А.Г. Асмолова. М.: Просвещение, 2008. 151 с.
11. А.Е.Жұмабаева, М.В.Ведищенкова, Е.Л.Никитина. The Development of Parents Pedagogical Competence in Pre-School Science Education Institution. International Journal of Environmental and Science Education Volume 11 Issue 3 (March 2016). С.107-117
12. Vygotski L. S. Psychology of human development. – Moscow: Publishing House Smysl; Publishing House Eksmo, 2005. – 1136 p.
13. Davydov V. V. Theory of developing learning. – Moscow, 1996
14. Elkonin D. B. Selected psychological works: problems of age and pedagogical psychology. – Moscow: International pedagogical Academy, 1995. – 224 p.

УДК 165.24

Ізғұттынова Рабиға Отарбаевна
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а.,
философия және саясаттану факультеті,
педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
E-mail: rabi09@mail.ru

Тоқтар Тоғжан Нұрлыбекқызы
2 курс магистранты,
философия және саясаттану факультеті,
«Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті,
E-mail: nurlibekqyzy@gmail.com

«ҚАРТ АДАМДАРДЫҢ ЭМОЦИОНАЛДЫҚ УАЙЫМЫН РЕТТЕУ НЕГІЗІНДЕ ЖАҒЫМДЫ ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУ»

Түйін. Мақалада қартаю кезеңінде орын алатын эмоционалдық дағдарыс түрлері мен оларды жағымды ойлау негізінде шешу жолдары қарастырылған. Қарттардың өмірге деген қанағаттануларына тікелей әсер ететін факторларға сипаттама берілді. Эмоционалдық комфорттың жоғарғы деңгейіне ие тұлға болуда жағымды ойлауды қалыптастыру бойынша компоненттер ұсынылды.

Түйін сөздер: жағымды ойлау, қарт адамдар, эмоция, құндылық, бос уақыт.

Резюме. В статье рассматриваются типы эмоциональных кризисов которые могут возникнуть в процессе старения и способы их решения на основе позитивного мышления. Описаны факторы которые непосредственно влияют на удовлетворенность пожилых людей. Предлагаются компоненты для развития позитивного мышления как личности с высоким уровнем эмоциоанального комфорта.

Ключевые слова: позитивное мышление, пожилые люди, эмоция, ценности, досуг.

Summary. The article discusses the types of emotional crises that can occur during aging and how to solve them based on positive thinking. Factors that directly affect older people's satisfaction are described. The components are proposed for the development of positive thinking as a person with a high level of emotional comfort.

Keywords: positive thinking, older people, emotions, values, leisure.

Жеке адамның қазіргі өмірі дағдарысты жағдаяттарға толы. Эмоционалдық жүктеменің көптігі соншалық, онымен күресуге әрбір адамның шамасы жете бермейді. Мұндай жағдаяттан шығудың бірден-бір жолы – жағымды ойлау қалпы.

Жағымды ойлау – бұл ішкі тыныштық пен үйлесімділікті сақтаудың ең тиімді әдісі. Ал жағымды ойлауға қалай қол жеткізуге болады?

Қазақтың ұлы ақыны дана Абай Құнанбайұлы өзінің төртінші қара сөзінде: «...Әрбір уайым-қайғы ойлағыш кісі не дүние шаруасына, не ахирет шаруасына өзгеден жинақырақ болса керек. Әрбір жинақылықтың түбі кәніш болса керек. Енді олай болғанда, үнемі уайым-қайғыменен жүре аламыз ба? Үнемі күлмей жүруге жан шыдай ма екен? Жоқ, мен үнемі уайым-қайғыменен бол демеймін. Уайым-қайғысыздығыңа уайым-қайғы қыл дағы, сол уайым-қайғысыздықтан құтылар-лық орынды харекет табу керек һәм қылу керек. Әрбір орынды харекет өзі де уайым-қайғыны азайтады, орынсыз күлкіменен азайтпа, орынды харекетпен азайт!» деп, айқын жолын көрсетіп берген болатын. [А.Құнанбаев., 1970.156].

Өмірдің кез-келген кезеңінде адамның белгілі бір өзгерістерге ұшырайтыны белгілі, олар: әлеуметтік мәртебенің өзгеруі, әлемге деген жеке көзқарастар, отбасында орын алатын жағдайлар мен басқа да жүйелердегі өзгерістер. Осылайша, адамдардың өміріндегі әр жас кезеңі өзіндік ерекшеліктерге ие болады. Бір кезеңнен өтіп, екінші кезеңге қадам басқан адамдардың өмірінде міндетті түрде әлеуметтік, психологиялық, рухани мәселелер туындайтыны сөзсіз. Әсіресе, қарт адамдардың өмірге деген қанағатсыздығы, кәсіби қызметінен айырылу, қорқыныш, жалғыздық, өлім сияқты ойлары олардың әрі қарай лайықты өмір сүрулеріне кедергі келтіреді.

Көп жағдайда қарт адамдардың психикалық жай-күйі мен денсаулығын нығайту мәселелері кең қарастырылып жатқанымен, олардың рухани қажеттіліктері мен өзіндік сана-сезімдеріне аз көңіл бөлінеді. Осының салдарынан қарттар рухани дағдарысқа ұшырап жатады. Қарастырылп отырған тақырыбымыздың өзектілігі де осында.

Зейнетке шыққан адамдарда жағымсыз эмоция басым болып қана қоймай, жыл сайын ол эмоциялардың жиілігі арта береді. 60 жастан асқаннан кейін денсаулығының нашарлауы, ма-

териалдық қиындықтардың пайда болуы, қоршаған ортаға пайда әкелу мүмкіндігі жоғалады. Осы негативті салдардың ең бастысы «жаман ойлар», «өзін-өзі жоғалтып алу». Дәл осы кедергілер адамның миын басқаша жұмыс істеуге мәжбүрлеп, түрлі қорқынышты ойлар тудырып, жағымды ойлауына мүмкіндік бермейді. Оның өмір салтының бірден өзгеруі психикалық денсаулығының өзгеруіне, өмір салтының ауысуына әкеледі. Мұның өзі оған үлкен сілкініс тудыруы мүмкін.

Қартаюдың себебіне ең көп ескі ғылыми түсініктемелер Аристотельдің еңбектерінде жазылған. Аристотель адам өмірін кезеңдерге бөлуге тырысып, сол арқылы биожас есебінің негізін салды. Бірінші бөлім – жастық, екінші бөлім – кемелдену, үшінші бөлім – қартаю кезеңі деп бөліп қарастырды.

Л.Торнстон қарттық туралы теориялық түсінік жүзеге асырылатын 5 негізгі парадигманы анықтайды [Сахарова Т.Н., 2011.22 с].

Бірінші парадигма әлеуметтік тұтастықты әлеуметтік патология тұрғысынан түсіндірумен байланысты. Осы тұрғыдан алғанда қартаю құбылысы адамның физиологиялық, психологиялық, коммуникативті жағынан «норма» өлшемдеріне сәйкес келмейтіндігін көрсетеді.

Екінші парадигма әлеуметтік тұтастықты ұйымдастыру деңгейі мен оның бөліктерінің өзара байланыс дәрежесі. Әлеуметтік жүйенің үйлесімділігінің бұзылуы қарт адамдардың мәселесінің басты көзі болып табылады. Атап айтқанда, Батыс қоғамында индустриализация мен урбанизацияның салдарынан дәстүрлі өмір салтының жойылуы мен әлемдік және кәсіби даналықтың синонимі ретінде пайда болған қартаю бейнесі.

Үшінші парадигма қарт адамдардың мәселесі айқын немесе жасырын құндылықтар қайшылығының аясында түсіндіріледі. Қартаю мәселесі индустриялық нарықтың жаңа жұмыс күшінің ағынын керек ететін қажеттіліктер арасындағы үздіксіз қақтығыс пен қарт адамдардың әлеуметтік және жеке бас құндылығын өнімді еңбек арқылы нақтылауға деген ұмтылысында жатыр.

Төртінші парадигма қарттық мәселесін девиация тұжырымдамасы арқылы қарастырады. Бұл жағдайда қарттардың енжарлығы, олардың қоғамнан тыс болуы сияқты кәріліктің белгілері девиантты мінез-құлықтың нұсқалары ретінде қарастырылады.

Бесінші парадигма «атау» теориясына негізделген. Қартаю мәселесін жеткіліксіз қабылдау немесе «таңбалау» (әлсіз, ауру, кедей, т.б.) салдарымен түсіндіріледі.

Сонымен қартаю – белгілі бір жасқа жеткеннен кейінгі организмнің мүмкіншіліктерінің үдемелі төменделетін адам ағзасының жүйесі мен өлім қаупінің артуымен сипатталатын биологиялық заңды құбылыс.

«Қартаю сізге қорқыныш алып келе ме?» атты сауалнамамызға қатысқан респонденттердің 62, 50% – « – Ия, қартаю туралы ойласам, бойымды қорқыныш пен үрей билеп алады» деген жауапты таңдады. Бұл нәтижеден-ақ адамдардың қартаюға әлі де дайын емес екендігін көрсетеді. Зерттеулер бойынша, әр түрлі топтағы қарт адамдардың эмоционалды күйлері бір-бірінен ерекшеленеді. Мысалы, 55-59 жас аралығындағы адамдар басқаларға қарағанда шаршағыштықты, мазасыздықты сезінсе, 70 жастан асқан қарт адамдарда дәрменсіздік пен қорқыныш басым, сонымен қатар өміріндегі жағымды эмоцияларды байқамайды.

Қартаю кезеңінде эго интеграция (жағымды күш) мен үмітсіздік (теріс күш) арасында қайшылықтар болады. Басты міндет – осы кезеңнен өтіп, өмірді эго – интеграцияның басымдылығымен, тұтастық сезіммен аяқтау.

Э.Эриксонның айтуы бойынша, қартаю кезеңіндегі эго интеграциясының сипаттамалары мынадай ішкі жетістіктерден тұрады:

1. Болатын істің сөзсіз орындалатынына деген сенім;

2. Барлық өмірлік тәжірибелердің құндылығы бар екеніне сенімділік. Артқа қарап адам өзінің психологиялық тұрғыдан қалай өскенін, барлық сәтсіздіктер мен дағдарыс кезеңдерін еңсергенін көреді. Өзінің жаңа жас кезеңіне дейін өзін бағалап, балаларын тәрбиелеуде оларды жақсы түсіну мүмкіндігіне ие болады [Алексеевич Г.С., 1970].

Эриксонның айтуы бойынша, қарттық кезеңдегі дамудың басты міндеті ішкі өмірін қажет ететін тұтастыққа, сана мен қабылдауға қол жеткізу. Бүкіл жағдайды тұтастай қабылдау, ондай болмаған жағдайда өмірге деген үмітсіздік, қайғы-қасіретке душар болады. Қарт адам өткенін өзгертуге кеш екенін сезініп, қателіктерін түзетіп, орындалмаған армандарын жүзеге асыруға тырысқан кезде үмітсіздіктің ең айқын белгілері болып табылатын танатафобия қорқынышымен көрінеді.

Танатофобия – бұл өлім туралы (өзінің немесе жақындарының өлімі), өмірдің тоқталуы туралы туындаған алаңдаушылық, қорқыныш. Өлімді көп ойлайтын қарт адамдар жақын арада өлімді сезініп, өздерінің өмір сүруінің белгілі бір ұзарту жолдарын табуға тырысады. Бұл дағдарыстардан арылу негізінде жағымды ойлау мәселесін зерттеу өте маңызды және қажетті процесс.

Жағымды ойлау – тұлғаның мотивациялық дамуы, адамның саналы ойлауының позитивті әсері болып табылады. Ол адамның жағымды ойы арқылы оны оптимистік көңіл-күйге жетелеп өмір сүру сапасын арттырады. Медицина жағынан жағымды ойлау емдеу әдісі ретінде қарастырылса, өмірде көмекші, табысты көбейтуші, бақытты болудың формуласы болып саналады. Өз бойына жағымсыз және келеңсіз ойлардан арылып, жаман жағдайлардан сабақ алу және тәжірибе жинақтау арқылы тұлға күнделікті әре-

кеттерінің оң мәнін табуға, олардың жағымды жағынан анықтауға тырысады. Мәселені шешуге деген құлшыныспен сипатталатын жағымды ойлаудың жағдайды талдауда, болашақ әрекеттерді жоспарлауда, жеке өмірді түсінуінде жағымды көзқарасты қалыптастырады.

Миллиондаған адамдардың ортасында жүрседе, қай жерде болмасын қарт адамдар өз ойлары және уайымдарымен бірге жүреді. Қарттардың физикалық жағдайы көбінесе олардың психологиялық саулығына байланысты. Оптимист қарт адамдар өздерінің бақытсыздықтарына назар аударған үмітсіз, күдікті, орта жастағы адамдарға қарағанда өздерін жақсы сезінеді. Қартаю құбылысындағы өмірдің эмоционалды жоспары адамның жаңа жас деңгейіне бейімделудің белгілі бір жолын көрсетеді. Жағымды көзқарастарын адам өзінен адамзаттың басқа мүшелеріне беру мен саналы әрекеттерге біртіндеп көшу, өмірінде болып жатқан жағдайларға жақсы ниетпен қарауға бағытталады.

Жағымды ойлаудың ең жоғарғы көрінісі – үнемі ойын дұрыс дамытып, жетілтіп отыратын, қоршаған әлеммен үйлесімді өмір сүру қабілеті тәжірибеге, парасаттылыққа, ізгілікке, адамгершілік қасиеттерге негізделген шынайы және абыройлы өзін-өзі анықтауды талап етеді.

Қазіргі демографиялық қоғамның әрбір мүшесі өмірде туындаған қандай да болмасын проблеманы терезесі тең тұлғалардың қарым-қатынасында талқылауға дайын болып, өзінің конструктивтік позициясын басқаларға білдіруге және жеткізуге ұмтылады. Жағдайын біреумен бөліскен адам әрқашан жанында қорғаны, жанын түсінетін, қолдау көрсететін адам барына сеніп, жалғыздықтан құтылады. Ал қарт адамдар үшін шер тарқатып әңгіме айтатын адам ол үшін маңызды рөл атқарады. Еңбек қызметін тастай отырып, қарт адамдар бос уақыт сияқты байлыққа ие болады. Осыған байланысты қарт адамдардың бос уақытын үнемді өткізу өзекті мәселеге айналады. Себебі, қарт адамдар зейнетке шығуда олардың өмір салты да өзгеріп, қарым-қатынас пен қажеттілік шеңбері тарылады. Балалары өз кәсібімен жұмыстарында, немерелері оқуында болғандықтан қарт адамға көңілдің жетіспеушілігі білініп, өзін тастанды адамдай көріп, жалғыздықтың алғашқы дәмін сезінеді. Жалғыздық сезімін барлық жас кезеңдерінде байқалуы мүмкін, алайда ол әсіресе, қартайған шақта ерекше маңыздылық пен мәнге ие болады. Адам қаншалықты өзімен-өзі жалғыз қалса, оның санасын түрлі жаман ойлар соншалықты жаулап алады. Ал санадан шыққан кез-келген ой тұлғаның мінез-құлқына, қоршаған ортасына, тіпті жеке өміріне де әсер етеді. Теріс ойлардың әсерінен қарт адамдар өзінің қабілеттері мен мүмкіндіктеріне деген сенімін жоғалтып, өмір сүруге деген құлшынысы төмендейді. Ал олардың өмірге деген сүйіспеншілігін ояту үшін қандай шаралар қолдануы қажет?

Зерттеу жұмысымыз бойынша респонденттерге арналған сауалнамада «Көбінесе сіз жағымды ойлайсыз ба, әлде жағымсыз ойлайсыз ба?» деген сұраққа 30, 23% – « – Ең жаман деген жағдайда да мен кем дегенде бір жақсы нәрсені көруге тырысамын десе», 53, 49% -йы «Жаман ойлар менің санамды өздері жаулап алады» деген жауапты таңдады. Зерттеу нәтижесі бойынша, респонденттердің 86, 05% – қандай жағдай болса да, тек жағымды ойлап үйренгісі келетінін көрсетті.

Ендігі кезекте, қарт адамның өмірге деген қанағаттануына көптеген факторларды жатқыза аламыз: өмірдің мағыналы болуы (өмірінің бекер өтпегенін ұғындыру), болашақ туралы жарқын түсініктің болуы (немерелерін бағу, оларды өсіріп, құтты орнына қондыру), кәсіби сәйкестіліктің сақталуы (мамандығы бойынша жұмысты жалғастыру), бос уақытын дұрыс ұйымдастыру (серуендеу, бағбандық, қоғамдық қызмет, т.б.). Бұл факторларды меңгерудің белгілі түзу жолдары бар. Ол ең алдымен адамның ішкі жанының тазалығы. Сондықтан жан көріністерін үйренудің ең бірінші жолы – өзін бақылау.

Алаш қозғалысының қайраткері, қазақ ақыны, жазушы Мағжан Жұмабаев өзінің «Педагогика» атты еңбегінде «Адам өз жан дүниесінің көріністерін өзі бақыламаса, жаны кірлейді» деген. Яғни, шаттық, қуаныш немесе ашу-ыза сияқты жанымыздың көріністерін бақылағанда ғана, олардың өзіне тигізер зияны мен пайдасын біле бастаймыз. Сонымен қатар, М.Жұмабаев жан көріністерін үш тапқа бөледі, олар: ақыл көрінісі, ішкі сезім, қайрат көріністері [М.Жұмабаев., 1923. 27 б]. Ойдың жағымды немесе жағымсыз екенін саралау – ақыл ісі, өміріндегі жағдайларды қуана немесе ызамен қабылдау – ішкі сезім ісі болса, алдына мақсат қойып, сол мақсатына жету – қайрат ісі болып табылады. Бұл ойдан түйетініміз, адамның ойы қандай болса, оның қартаюы да тура солай жүзеге асады. Яғни, әр адамда бұл процесс әр түрлі болады. Сондықтанда қалған ғұмырын лайықты өткізудегі көп нәрселер адамның өзіне байланысты. Адам жыл сайын жаңа жасқа аяқ басса да, ол ішкі жан дүниесін мәңгі жас, көңілді, жігерлі қылып сақтап қала алады. Әрине, жасы ұлғайған сайын мұндай сезімдерге ие болу күннен күнге қиындай түсуі мүмкін, алайда, екінші жағынан алғанда адам тәжірибе жинап, даналыққа ие болады.

Қарт адамның әл-ауқытының жақсаруы мен өмірінің ұзаруы зияткерлік және іс-қимыл белсенділігі болып табылады. Зерттеу нәтижесі бойынша, қарттар демалыстың пассивті түрлерін ұнатады: кітап оқу, бағдарламалар мен фильмдер көру, телефонмен сөйлесу т.б. Демалыстың бұл түрлері қарт адамдар үшін тиімді емес деп айта алар едік. Ұзақ уақыт теледидар алдында отыру біріншіден көз ауруларын туғызады, екіншіден қимыл-қозғалыстың аз болуы, қан айналым

жүйесін бұзады, ал бұл қарттардың денсаулығы үшін кері әсерін тигізеді. Өмірінің жанданып, қуанышты сезімін сақтау үшін үнемі мағыналы, ұзақ мерзімді перспективалар құру қажет. Олар: отбасылық демалыс, саяхаттау, гүл шаруашылығымен айналысу, шығармашылық жұмыстар мен әр түрлі курстарға қатысу, т.б. Бұл перспективалар рухани жастықпен байланысты. Дұрыс ұйымдастырылған бос уақыт қарттардың әл-ауқатын жақсартады, белсенді өмірлік ұстанымды қалыптастырады, қиындықтар мен қорқыныштар сияқты эмоционалды уайымдарын жеңуге көмектеседі. Қызықты кітаптарды оқып, көңілді адамдармен тығыз қарым-қатынаста болатын қарт адамдар басқаларға қарағанда жағымды ойлауға бейім болады. Өзін сондай іс-әрекеттер арқылы қанағаттандырса, тұлға позитивті дамып, сенімді, жігерлі адамға айналады. Яғни, адам нәтижелі көңілді ортамен қарым-қатынаста болса, соғұрлым жағымсыз ойлар одан аулақ болады. Зейнеткерлікке кеткеннен кейін қарт адамда жаңа талант, мысалы, сурет, аспаз немесе жазушы таланты байқалуы мүмкін. Бұл жасырын мүмкіндіктерінің іске асырылуы оны қанаттандырады, күш-қуаты мен денсаулығын арттырады, шығармашылығын өсіртуге мүмкіндік береді.

Қорыта келе, қарт адамдардың эмоционалдық уайымдарын алдын алып, жағымды ойлауды қалыптастыруды қамтамасыз ету үшін төмендегі компоненттерді ұсынамыз:

– бейімделу компоненті – эмоционалды депрессияны азайту, жағымды ойлауды дамыту. «Жағымды ойлау – менің өмірлік бағдарламам» ұстанымын негізге алу;

– интернационализация компоненті – тұрақты мотивацияны қалыптастыру, құндылықтар мен мінез-құлық үлгілерін дамыту. «Маған бұл әлем қызықты» ұстанымын негізге алу.

– сәйкестендіру компоненті – қоршаған ортамен бірлесу сезімдерін қалыптастыру, эмпатияның жоғарылауы, ізгілік сезімін ояту. «Өмірдегі басты нәрсе – адамдармен байланыс» ұстанымын негізге алу.

– әрекет компоненті – өзін-өзі ынталандыру, әлеуметтік және мәдени депрессияны алдын алып, бос уақытын ұйымдастыру. «Шығармашылық жасқа қарамайды» ұстанымын негізге алу.

Жоғарыда көрсетілген жалғыздық, өлім, шарасыздық сияқты эмоционалдық уайымдарды көрсетілген компоненттер арқылы жеңуге болады деп ойлаймыз. Бұл қиындықтармен қарт адамның жалғыз өзі күресуі мүмкін емес, жақындары бірлесіп қолдау көрсетуі қажет. Перзентінің жылулығы мен немеренің жақындығы олардың өмірін толтырады. Уақытын жақындарының арасында өткізген адамның жағымсыз нәрселерді ойлауға тіптен уақыты да болмайды.

Позитивті психологияның негізін салушы Мартин Селигман зерттеудің негізгі бағыттарын келесідей көрсетіп берген: позитивті эмоциялар (рахаттану, оптимизм, энергия, өмірлік күш), мінездің жағымды жақтары (сүйіспеншілік, даналық, жақсылық, батылдық, адалдық), адамның дамуына ықпал ететін әлеуметтік институттар (мықты отбасы, демократия, еркін көпшілік ақпарат құралдары, жайлы жұмыс ортасы) [Селигман. М., 2011. 320с].

Өкінішке орай, барлық жағдайда мұндай жылы қарым-қатынас бола бермейді. Қарт адамдарға туыстарының, мемлекеттің және әрқайсымыздың жан-жақты қолдауымыз қажет. Себебі, қарттық жастағы адам өзін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінуге, демалуға, бастамашылық пен шығармашылыққа ие болуға, жайлылық пен қауіпсіздіктің заманауи тұжырымдамаларына сәйкес толық өмір сүруге әбден құқылы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. А.Құнанбаев. Қара сөздері. – Алматы: Жазушы, 1970. – 15 бет.
2. Алексеевич Г.С. К вопросу об эмоциональной жизни людей пожилового и старческого возраста // Проблемы личности. – М., 1970;
3. М.Жұмабаев. Педагогика. Ташкент: Түркістан мемлекеттік баспасы. 1923. – 27 бет.
4. Т.Н.Сахарова. Эмоционально-нравственная сфера пожилых людей (опыт психологического исследования) – М.: Прометей, 2011. – 22 с.
5. Селигман, М. Э. П. В поисках счастья. Как получать удовольствие от жизни каждый день: пер. с англ. / Мартин Селигман. — 2-е изд. — М.: Манн, Иванов и Фербер, 2011. — 320 с.

ӘОЖ: 373.1.013

Куанбаева Баян Улжагалиевна
п.ғ.к., қауым.профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университеті,
E-mail: bayan_kuanbaeva@mail.ru

Кощанова Гулаш Рахметовна
п.ғ.к., қауым.профессор,
Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті,
E-mail: koshanova.k@mail.ru

ФИЗИКАНЫ ОҚЫТУДА АҚПАРАТТЫҚ –КОММУНИКАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫҢ ДИДАКТИКАЛЫҚ МҮМКІНДІКТЕРІ

Аңдатпа. Мақалада ақпараттық-коммуникациялық технологияларды дамыту, оларды білім беру саласына енгізу арқылы білім беру үдерісінің тиімділігін арттырудың жаңа көріністері қарастырылған. Физикадан білім беру үдерісінде ақпараттық-коммуникациялық технологияларды ұтымды пайдаланып, виртуалды кескіндерді қолдану арқылы тәжірибе көрсету мүмкіндіктері ұсынылады. Flash технологиясы көмегімен электронды оқулықтарда қолдануға болатын әртүрлі анимациялық нысандарды жасау жолдары зерттеледі.

Тірек сөздер: ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, физика, Flash, электрондық оқулық

Аннотация. В статье изложены новые тенденции эффективности в процессе обучения за счет развития информационно-коммуникационных технологий, их внедрения в области образования. Процесс обучения физике дает возможность эффективно использовать информационные и коммуникационные технологии и экспериментировать с использованием виртуальных изображений. Используя технологию Flash, создавать различные анимированные объекты, которые можно использовать в электронных учебниках.

Ключевые слова: информационные и коммуникационные технологии, физика, флеш, электронные учебники

Abstract. The article describes new trends in efficiency in the learning process due to the development of information and communication technologies, their implementation in the field of education. The process of teaching physics makes it possible to effectively use information and communication technologies and experiment using virtual images. Using Flash technology, create various animated objects that can be used in electronicbooks.

Keywords: information and communication technologies, physics, Flash, electronicbooks.

Қазіргі заманғы компьютерлік бағдарламалар мен телекоммуникациялық технологиялар оқушыларға электронды оқулықтар, білім беру сайттары және т.б. ақпарат көздеріне қол жеткізуді қамтамасыз етеді. Бұның өзі оқушылардың танымдық өзбетімен дамуының тиімділігін арттыруға және шығармашылық тұрғыдан өсуіне жаңа мүмкіндіктер береді. Интернет-ресурстарының, электрондық оқулықтардың, оқу бағдарламаларының дәстүрлі әдістермен бірге үйлесімді қолданылуы өзбетімен оқуға қабілетті, өзін-өзі дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге дайын, теориялық білімді іс жүзінде пайдаланатын ойлаушы тұлғаны қалыптастыру мақсатына табысты қол жеткізуге көмектеседі.

Оқытудағы ақпараттық-коммуникациялық технологияларды (АКТ) пайдалану білім алушылардың өзіндік жұмыстарын ұйымдастыруға жаңа мүмкіндіктер берді. Ақпаратты жаттап алу әрекетінен оқушының қызметі ақпаратты іздеу, өңдеу, талдау және онымен танысуына ауысады. АКТ-ны пайдаланудың қарапайымдылығы сол, бір жағынан оқытуды жекешелендіруге, ал екінші жағынан, тұлғааралық қарым-қатынастарды оқу үдерісінің маңызды бөлігіне айналдыруға мүмкіндіктер тудырады. Сонымен қатар, АКТ-ны пайдалану, оқыту үдерісінің белсенді формалары, яғни білім алушылардың өзіндік іс-әрекетіне жауап беретіндей, ынталандыруды күшейтудің үлкен мүмкіндіктерін қамтамасыз ету есебінен оқу қызметінің тиімділігін арттырады.

Физиканы оқытудағы АКТ және компьютерлік құралдарды қолдану мәселелері зерттелген (Л.И.Анциферов, Е.В.Оспенникова, Г.Б.Довга, В.А-.Извоччиков, А.С. Кондратьев және т.б.) еңбектер қатары бар.

Компьютерді қолданып физикалық эксперименттерді ұйымдастыру әдістемесі (М.А.Петрова, Ю.Б.Икренникова, В.В.Клевицкий), физиканы оқытуда оқушылардың ойлау қабілетін дамытудың құралы ретінде ЭЕМ қолдану әдістеріне арналған (М.И. Старовиков, В.П.Сельдяев) зерттеулер көрініс тапқан.

Физика пәнін оқытуда мектеп зертханасын-

да компьютерлік және физикалық жабдықтарды пайдалану әдістері Ездов А.А зерттеулерінде [Ездов А.А., 1999, 10 б], физика пәнін оқытуда ақпараттық технологияларды қолданудың теориялық негіздері (А.К.Чирцов, С.Е. Минина, Д.В.Пичугин, Е.Е. Попов, А.И.Ходанович, В.Т.Рыков, С.Е.Алдешов) физика саласында білім беруді ақпараттандыруды дамытудың ғылыми-теориялық негіздері Н.Н.Керімбаев [2010, б.8-9] т.б. еңбектерінде қарастырылған.

Жоғарыда аталған ғалымдардың еңбектеріне сүйене отырып, біздің зерттеуіміз орта мектепте физикадан білім беруде компьютерлік технологиялар көмегімен ақпараттандыру үдерісін дамыту, физиканы оқыту әдістемесін жетілдіруге арналады және физикалық білім берудегі интерактивті компьютерлік модельдер ұсынылады. Осы орайда физикадан білім беру әдістемесін компьютерлік технологиялар көмегімен жетілдіру сұрақтарына қысқаша тоқталайық.

Ақпараттық технологиялар – компьютерде ақпаратты өңдеу нәтижесінде жаңа өнім алу технологиясы деп, түсініледі. Физика пәнін оқытуда негізгі техникалық (компьютерлік) құралдар және оны қолданудың жалпылама бағыттарының тізімін келтірейік [Майер Р.В. 2006, 13 б]:

– компьютерлік бағдарламалау: бағдарламалау тілдерімен танысу және үйрену; математикалық пакеттерді қолдана отырып физикалық, математикалық және басқа да тапсырмаларды шешу; компьютерлік модельдеу және есептеу эксперименті.

– желілік технологиялар: электрондық энциклопедияларындағы, сөздіктердегі, Интернеттегі іздеу жүйелеріндегі ақпаратпен жұмыс істеу; қашықтықтан оқыту және интернетте тестілеу; сайттарды, блогтарды құру, интернетте ақпаратты орналастыру.

– мультимедиялық технологиялар: электрондық энциклопедиялар, оқулықтар, аудармашылар, кітаптар көмегімен ақпарат алу; білім берудегі компьютерлік ойындар мен оқыту бағдарламаларын пайдалану; тест және тест жабдығы арқылы алынған білімді бағалау.

– компьютерлік зертханалық эксперименттер: уақытты, сигнал жиілігін, ток, кернеу және т.б. физикалық шамаларды өлшеуге арналған дербес компьютерді пайдалану; компьютерді берілген нысанның сигнал көзі ретінде пайдалану; сандық осциллограф, спектрлер анализаторы және т.б. дербес компьютерге негізделген өлшеу кешені ретінде пайдалану.

– ақпаратты өңдеу әдістері: бір атаудағы редакторларды пайдаланатын мәтіндік және графикалық құжаттарды жасау, өңдеу; деректер базасын, деректерді жүйелеу үшін динамикалық кестелерді пайдалану; тиісті техниканы қолдана отырып, аудио, бейне және фотоматериалдарды өңдеу. Мультимедиалық файлдарды, презентация мен анимациялық файлдарды құру.

Бұдан, ақпараттық технологиялар белгілі бір іске асыру құралдар жиынтығын пайдаланатындығын көреміз. Мұндай құралдар электрондық білім беру ресурстары деп аталады. Яғни, С.И.Макаровтың тұжырымдамасы бойынша, «Электрондық білім беру ресурстары – оқу қызметінің әралуан түрін қамтамасыз ететін кешенді оқыту құралы және пәндік салаға сәйкесті кәсіби құзыреттілікті мақсатты түрде қалыптастыру үдерісінде жеке – қызмет тәсілін жүзеге асыруға мүмкіндік береді» [Батакова Е.Л., Батакова Н.В., 2016, б.109].

Енді, оқу-тәрбие үдерісін ақпараттандыру мақсатында 20 жылдан астам уақыт бойы қолданылып келе жатқан технологиялар туралы қысқаша тоқталып өтейік. Алдымен мультимедиялық технологияларға тоқталатын болсақ, оларды жүзеге асыру құралдары ретінде интерактивті тақталар, компьютер және комплектілерді атауға болады. «Интерактивті» сөзінің этимологиясы ағылшын тілінен аударғанда (ағылшынша inter «арасынан» + act «әрекет ету») «өзара әрекеттесетін» сөзінің мағынасын береді. Интерактивтілікті біреудің және бір нәрсемен өзара әрекеттесуі, яғни өзара әрекеттесу ретінде түсінуге болады. Ақпараттық жүйелерде интерактивтілік – ақпараттық-коммуникациялық жүйенің пайдаланушы әрекеттеріне белсенді және әртүрлі жауап беру мүмкіндігі. Пайдаланушылар мен компьютерлер арасындағы өзара қарым-қатынас бағдарламалық және аппараттық қамтамасыз етуді қамтитын пайдаланушы интерфейсі деңгейінде жүреді. Мұндай өзара әрекеттестікті ғалымдар адам тарапынан да, компьютер тарапынан да зерттейді. Зерттеу барысында алынған мәліметтер, адами факторға да, «компьютерге» де негізделген. Авторлар А.П.Фисун, Р.А.Фисун, В.В.Митяев, А.В.Петренколар монитор экранында көрсетілетін статикалық және интерактивті суреттерді салыстырады. Егер біріншісі бойынша пайдаланушы тек суретті көре алса, ал интерактивтілікпен – түрлі әрекеттерді мысалы, нысандарды жылжыту, ойын ойнау және басқаларды орындай алады. Статикалық суреттерде ол тек түсіндірме мәтінді оқиды, ал интерактивтілікте – оны өзгерте және оған қоса алады, яғни редакциялауына болады. Интерактивті жабдыққа шолу жасау негізгі интерактивті жүйелер мен олардың бағдарламалық – аппараттық комплекстерін шолуды қамтиды.

Көптеген оқу орындарында танымал интерактивті жүйелер құраушылардың ең аз жиынтығын қамтиды. Бұлар – дербес компьютер, интерактивті тақта немесе оған ұқсас маркерлік қосымша, проектор және бағдарламалық жасақтама. Әрине, комплекстің функционалдығын кеңейтетін аппараттық-бағдарламалық құралдармен толтықтыруға болады. Ол арқылы топтық жұмыстар ұйымдастыруға, тестілеуге, тақтаға жазылған жазбаларды және т.б. қарауға болады.

Осылайша, интерактивті жабдықпен педагог

жұмысының мақсатқа сәйкестілігі айқын, өйткені мұндай комплекс ақпаратты көрнекі түрде жеткізуге мүмкіндік береді, сонымен қатар интерактивті әдістерді пайдалана отырып сабақтың белсенділігін күшейтуге болады. Оқу үдерісін ұйымдастыру барысында мұғалімдер карталар, анимациялар, иллюстрациялар, кестелер сияқты түрлі техникалық оқу құралдарын қолдануға тырысады. Осы мақсатта бейне және дыбыстық жабдықтарды: теледидарлар, пластинка ойнағыштарды, жазбаларды, диапроекторларды пайдаланып келді.

Әрине, техника дамып келеді және заманауи жағдайда мультимедиялық қасиеттер дербес компьютермен интерактивті тақта сияқты техникалық құралдармен толықтырылып үйлесімді қолданыс табуда. Сабақтың ұзақтығы 40 минут болғандықтан, осы уақыт ішінде мұғалім үй тапсырмасын тексеріп, зертханалық сабақтарды өткізіп, жаңа материалдарды түсіндіріп, бекітіп және практикалық жұмыстарды жүргізіп үлгеруі тиіс. Соған байланысты, мұғалімнің уақытты дұрыс пайдалануында компьютер мен интерактивті тақтаның көмегі зор. Интеллектуалды базаның интерактивтілікпен үйлесімділігі оқу үдерісінде тікелей қатысушы болуға және оның дамуын басқаруға мүмкіндік береді.

Кейбір желілік технологияларды қарастырсақ, олардың қатарында жалпы білім беру жүйесін тұтастай ақпаратпен қамтамасыз ету, білім беру ұйымдарының қызметі және білім беру мекемелерінің қызметін басқаруға арналған Интернет-ресурстарын пайдалану жатады. Құқықтық, реттеуші, статистикалық, анықтамалық ақпаратпен қамсыздандырады. Білім берудің Интернет-ресурстары оқытудың белгілі бір кезеңіне және белгілі бір пәнді оқытуға, бірыңғай білім беру кеңістігін құруға арналған.

Мұндай кеңістікте пайдаланушы әртүрлі ақпарат көздеріне қол жеткізеді; білім алушылардың әртүрлі жас топтарына білім берудің формасын (түрін), әдістерін, білім деңгейін таңдау мүмкіндігі беріледі; қашықтықтан оқыту мүмкіндігін ашады және осы мақсатта өзара байланысты сайттар, серверлер, дерекқорлар, желілер, білім беру саласындағы топтар құрылған. Мұнда әлемдегі электрондық кітапханаларға қол жеткізу шарттары, сондай-ақ on-line режимінде сөйлесу мен бейнеконференцияға арналған бағдарламалық модульдер қамтамасыз етілген. «Бүкіләлемдік желі» білім беру ресурстарының мектеп пәндерінің білім деңгейін тексеру және әлеуметтік сұрақтарды (сауалнама) жүргізу үшін мүмкіндіктер қатарын қамтамасыз етуі шындыққа айналды. Іс жүзінде, білім беру ресурсын құру – бұл желідегі білім берудің қуатты құралы, бүгінгі ұрпақтың пайдаланатын мүмкіндіктері болып табылады. Білім беру базасы сауатты құрылуы керек, өйткені оның әлеуеті білім алушылардың сапалы ақпарат алатынымен байланысты.

Сонымен қатар желілік Интернет-ресурстары интерактивтілік пен коммуникативтілік ортаны қамтамасыз ететінін атап өткен жөн. Интернеттің пайда болуына байланысты ақпараттық технологиялар ұғымына қосымша коммуникативтілік қосылды. Коммуникативтілік – бұл тұлғааралық қарым-қатынастар пайда болатын және қалыптасатын өзара әрекет үдерісі, мұның өзі – оқыту үдерісі үшін өте қажет екені белгілі.

Осылайша, электрондық оқыту ресурстарының барлық түрлерін және Интернет-ресурстарын қамтитын ақпараттық-коммуникациялық технологиялар (АКТ) тұрақты термині пайда болды.

Сабақтың кезеңдеріне сәйкес келетін АКТ технологиясының: оқу ақпаратын, оқыту үдерісінің функцияларын ұсыну және жеткізу мүмкіншіліктерін келтірейік [1-4].

Оқу ақпаратын ұсынуда технологияның дидактикалық мүмкіншіліктері:

– білім берудің электрондық ресурстары арқылы мәтінді, графикалық, аудио, бейне, анимациялық форматта ақпаратты ұсыну және жеткізу;

– қалаған ақпаратты іздеу мүмкіндігі;

– дағдылар мен практикалық іскерлігінде игерген білімді бекіту мүмкіндігі;

– алынған білімді, іскерліктер мен дағдыларды бағалау мүмкіндігі;

– оқытушымен қарым-қатынасты ұйымдастыру.

Оқу ақпаратын жеткізудегі технологияның дидактикалық мүмкіндіктері:

– оқу, оқу-әдістемелік және ғылыми ақпаратты дайындау, өңдеу және редакциялау;

– ақпаратты сақтау және қор жинау;

– ақпаратты жүйелеу;

– ақпараттық және коммуникациялық құралдарды пайдалана отырып, ақпаратты әртүрлі формада тарату;

– ақпаратқа қолжетімділікті қамтамасыз ету. Қажетті ақпаратты алу үшін кез келген электрондық банктерге және білім алу мақсатындағы деректер қорларына қосылу мүмкіндігі;

– әр түрлі ақпарат таратушыларынан ақпаратты жүктеп алу.

Оқу үдерісін ұйымдастыруда технологияның дидактикалық мүмкіндіктері:

– бір мезгілде сыныптың барлық оқушыларына хабар жеткізу;

– мұғалім мен оқушылар арасында асинхронды ақпарат алмасу (мәтіндік, графикалық, дыбыстық). Консультацияларды, бақылау формаларын және т.б ұйымдастыру мүмкіндігі;

– ақпаратты шексіз уақыт бойы сақтап, оқушының өтініші бойынша жеткізуге дайын мүмкіндігі;

– мәтіндік ақпаратты дайындау және редакциялау;

– оқу-тәрбие үдерісінде пайдалануға арналған мәтіндерді басып шығару;

– ақпараттың талқылануына және түсіндірілуіне білім алушылардың топтық қатысуын ұйымдастыруға мүмкіндік беретін экранда мәтіндерді, графиктерді демонстрациялау.

– ыңғайлы режимде білім алушыдан ақпарат алу;

– білім алушылар мен оқытушының ақпаратты синхронды түрде алмасуы.

Оқу қызметінің әр түрлі формаларын жүргізу мүмкіндігі; ақпараттарды талқылауға және интерпретациялауға топтық қатысуды ұйымдастыруға мүмкіндік беретін эксперименттер жүргізу, тәжірибелердің қойылуы, графикалық, мультимедиялық формада оқу ақпаратын демонстрациялау мүмкіндігі.

Дидактикалық функциялар білім беру, тәрбиелеу және даму мәселелерін шешуге арналған оқу – тәрбие үдерісінде қолданылатын оқу құралдарының қасиеттерінің сыртқы көрінісі, ретінде түсініледі.

Ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың дидактикалық функциялары көбінесе гипермәтіндік және мультимедиялық технологияларға негізделген интерактивтілігімен анықталады, бұның өзі – ақпаратты жеткізудің сапалы деңгейге өткені туралы айтуға негіз болады. Осыған байланысты, электронды білім беру ресурстарының дидактикалық функциялары:

– оқу үдерісін жекешелендіру және саралау;

– қателерді диагностикалау арқылы білімді бақылау және өзін-өзі бақылауды жүзеге асыру;

– алынған білімді іскерлік пен дағдылармен бекіту;

– мәліметтерді хабарлау;

– ақпаратты түсінуді және есте сақтауды жеңілдетеді.

Интернет және телекоммуникациялық технологиялар қажетті оқу ақпаратын іздеуге және оқу үдерісін қолдауға зор мүмкіндіктер береді. Аталған технологияларды қолданудың жинақталған тәжірибесі АКТ-ның келесі дидактикалық функциялары туралы айтуға мүмкіндік береді:

– бірдей немесе әртүрлі өңірлердің немесе әртүрлі елдердің түрлі ғылыми және білім беру орталықтарының білім алушыларының, оқытушыларының, зерттеушілерінің түрлі мақсатта бірлескен ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру;

– әртүрлі санаттағы білім алушылар үшін білім беру бағдарламалары бойынша қашықтықтан оқытуды ұйымдастыру;

– бірлескен жобаларға қатысушылардың қызығушылық тудыратын мәселелер, тақырыптар бойынша ақпаратпен, идеялармен, жоспарлармен тезарада алмасуы, олардың ой-өрісін кеңейту және мәдени деңгейін арттыру;

– білім алушылар мен педагогтардың коммуникативтік дағдыларын және қарым-қатынас мәдениетін дамыту, яғни олардың өз ойларын қысқаша және нақты тұжырымдай білу іскерлігін, серіктестердің пікіріне сабырлық танытуын, пікірталас жүргізуге қабілетілігін, өздерінің көзқарастарын ақылға қонымды түрде дәлелдеуге және басқалардың пікірін тыңдауға және құрметтеуге қабілетті болуын көздейді;

– ғылыми зертханаларда, шығармашылық шеберханаларда және т.б. эксперимент жүргізу бойынша жұмыстарын модельдеуде зерттеу қызмет дағдысын қалыптастыру;

– шет тілінде қарым-қатынас жасаудың табиғи қажеттілігін қалыптастыруға ықпал ететін шынайы лингвистикалық ортаны (бірлескен халықаралық телекоммуникациялық жобалар, телеконференция жағдайларында) құру, бұдан – шет тілдерін үйрену қажеттілігі туындайды;

– мәдени, этникалық, гуманистік бағыттағы кең көлемді ақпаратқа қосылу негізінде білім алушылардың мәдени, гуманитарлық дамуына ықпал ету;

– әртүрлі дереккөздерден (ақпараттық деректер банктерінен, электрондық каталогтардан және кітапханалардан) ақпаратты біріктіру дағдыларын қалыптастыру, оны заманауи компьютерлік технологияларды пайдалана отырып өңдеу, ақпаратты сақтау және тарату.

Жоғарыда келтірілген АКТ-ның дидактикалық функцияларын сипаттай келе, ескерерлік жағдай: егер оның оқу үдерісіне енгізу бойынша әдістемелік жасақтамалары жеткіліксіз болса және оны пайдалану кезінде нақты тұжырымдалған мақсаттарға жетуге болмайтын болса, жасақталған оқыту бағдарламасы және т.б болмаса, онда оқытудың тиімді еместігін және оқыту үшін сапасыз болатындығын ұмытпаған жөн.

Кез-келген ақпараттық технологиялар жалпы педагогикалық тұжырымдамаларға, оқу-тәрбие үдерісіне табиғи түрде кіріктірілуі керек, білім беруде мұндай тәсілдермен бірге басқа да әртүрлі оқыту әдістері мен құралдардың, соның ішінде дәстүрлі әдістердің үйлесімділігі болуы қажет. Басқаша айтқанда, білім беру жүйесінің қазіргі заманғы проблемаларын шешуде ақпараттық-педагогикалық технологиялардың табиғи байланысының бірлігі жүзеге асуы тиіс.

Қазіргі заманғы қоғам компьютерлік ресурстарды белсенді пайдалану үдерісін әлемдік ақпарат желісінің жұмыс істеу жағдайындағы әлеуметтік өнім ретінде сипаттайды, яғни тасымалданатын ақпараттың көлемі мен жылдамдығына ешқандай шектеулер қойылмай қол жеткізу мүмкіндігінің берілуі болып табылады.

Мультимедиялық және Интернет-технологиялардың кеңінен таралуы компьютерлік технологияларды байланыс, білім беру және әлемдік қауымдастыққа ықпалдастыру құралы ретінде пайдалануға мүмкіндік береді. Компьютерлік технологиялардың жеке тұлғаның дамуына, кәсіби өзін-өзі тануына және өзін-өзі анықтауға әсері айқын екені белгілі.

Біз, зерттеу жұмысымызда Macromedia Flash

технологиясын қолданамыз. Macromedia Flash технологиясы кіріктірілген интерактивтілігімен векторлық графика негізінде анимациялық жобаларды жасау үшін қуатты, әрі оңай пайдалану құралы. Flash – анимация және дыбыс Web жобаларын толықтыруға мүмкіндік беретін суретшілер мен дизайнерлер үшін тамаша жұмыс құралы болып табылады.

Flash технологиясы электронды оқулықтарда қолдануға болатын әртүрлі анимациялық нысандарды жасауға мүмкіндік береді. Мұндай анимациялардың артықшылығы сол, әртүрлі миниойындарды, музыканы, анимациялық клиптерді дыбыстауға және басқа да қосымша материалдарды ендіруге болады, бұның өзі – оқушылардың өткен материалдарды жақсы меңгеруіне немесе оқушылардың білімін өткен тақырып бойынша тексеруге мүмкіндіктер жасайды. Сондай–ақ, Flash технологияның барлық қолданыстағы веб-технологиялардан басты айырмашылығының бірі – растрмен ғана емес, векторлық графикамен де, яғни бұл – өлшемі, пішіні, түсі, шекарасы және орналасуы туралы ақпаратты қамтитын математикалық теңдеулермен немесе векторлармен анықталған нысандармен жұмыс істеуге мүмкіндік береді. Flash-технологияларын пайдалана отырып күрделі мультимедиялық презентацияларды өңдеуге болады және электрондық оқулықта файл көлемі шағын күйінде қалады [Куанбаева Б.У., Мураткалиева А.Н., 2018, б.145].

Электронды оқулықтарға арналған Flash жобасын жасау барысында бірқатар артықшылықтарды атап көрсетуге болады:

1. Бірнеше рет пайда болатын элементтер үшін белгілерді қолдануылуы;
2. Көшу әрекеттеріндегі кадрларды біріктіру, бұл ауыстырудың кейбір аралық сәттерін автоматты түрде есептеуге мүмкіндік береді.
3. Әртүрлі сызықтар санының азаюы. Қарындаш құралымен сызылған сызықтар бояу жақ-қыштан гөрі жадыны аз талап етеді.
4. Клип нысандарының бір-біріне жабылуын бөлу үшін қабаттардың қолданылуы.
5. Түрлі қаріптер мен стильдердің векторлық графиканың нысандарына түрлендіру арқылы санының азайтылуы.
6. Mp3 дыбыстық форматының ең жоғары сапалы және үнемді форматта қолданылуы.
7. Растрлық бейнелерді немесе кескіннің статикалық элементтерін немесе нысандар мен фонды бояуда статикалық элементтерді анимациялау мүмкіндігінің пайдалануы.
8. Сценарийлерді қолдану, олардың электронды оқулықтардың жекелеген кадрларына да қолданылуы.
9. Бір нысанның түс әсерлерін өзгерту үшін кірістірілген құралдарды пайдалануы.
10. Бірдей web –safe палитрасының пайдаланылуы.
11. Ағымдағы жобаға бұрын құрылған клипті кірістіру мүмкіндігі.

Осындай Macromedia Flash технологиясының мүмкіндіктерін пайдаланып, біздің зерттеу жұмысымызда физикалық демонстрациялық эксперименттер, зертханалық жұмыстар модельденеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ездов А.А. Комплексное использование информационных и коммуникационных технологий в преподавании физики в школе: На прим. Механики, Диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – М.: 1999. -177с.
2. Батакова Е.Л., Батакова Н.В. Интерактивные средства обучения как часть электронно-образовательных ресурсов. Вестник ТГПУ (TSPU Bulletin). 2016. № 1(166) -С.105-109.
3. Керімбаев Н.Н. Физика саласында білім беруді ақпараттандыруды дамытудың ғылыми-теориялық негіздері Педагогика ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертацияның автореферати Қазақстан Республикасы, -Алматы : 2010, – 47 б.
4. Куанбаева Б.У., Мураткалиева А.Н. Физикалық эксперименттерді ұйымдастыру мен жүргізудегі электрондық оқулықтардың ролі Қазақстанның ғылымы мен өмірі, халықаралық ғылыми журналы, 2018, № 4 (62), 141-145 б
5. Майер Р.В. Информационные технологии и физическое образовании. – М.: Просвещение, 2006. – 64 с.

ӘОЖ 150.113

Куракбаева Асыл Жексембаевна
педагогика ғылымдарының кандидаты,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ. Қазақстан

Сарсенбаев Берик Бектурсынович
педагогика ғылымдарының магистры,
Дене шынықтыру және өнер факультеті,
«Дене шынықтыру және спорт» кафедрасы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,
Талдықорған қ., Қазақстан
E-mail: sarsenbaev_b1968@mail.ru

ҚАЗАҚ ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАР АРҚЫЛЫ ОҚУШЫЛАРДЫ ОТАНСҮЙГІШТІККЕ ТӘРБИЕЛЕУ

Түйін. мақалада «ойын» ұғымы әр түрлі көзқарастар бойынша психологиялық, педагогикалық тұрғыдан қарастырылған. Оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеуде қазақ ұлттық ойындарының рөлі көрстілген.

Түйін сөздер: отансүйгіштік, тәрбиелеу, ойын, ұлттық ойындар.

Аннотация. в статье рассмотрены различные психологические, педагогические подходы к определению понятия «игра». Показана роль казахских национальных игр в патриотическом воспитании учащихся.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, игра, национальные игры.

Abstract. The article considers various psychological and pedagogical approaches to the definition of "game". Shows the role of the Kazakh national games in the Patriotic education of students

Keywords: patriotism, education, game, national games.

Бүгінгі таңда біздің елімізде жас өспірімдерге патриоттық тәрбие беру ең келелі мәселелердің бірі болып отыр. Оқушыларды қазақстандық отансүйгіштікке тәрбиелеу балалардың алғашқы мектеп табалдырығынан аттаудан басталатыны белгілі. Мектепте білім берумен қатар, оқу-тәрбие жұмыстары бірге жүргізіледі. Мектпетегі оқу-тәрбие жұмыстары сабақ барысында, сабақтан тыс мектеп ішінде өткізілетін тәрбие сағаттарында, салтанатты жиындарда жүзеге асрылады *[Куракбаева А.Ж., Сарсенбаев Б.Б., Ағыбаева А., Өзенбаев М.Р., Килыбаев К.К., 2019, 136 б.]*.

Ғылыми-педагогикалық, әдістемелік әдебиеттерді талдау барысында біздің байқағанымыз қазақ ұлттық спорт арқылы ғалымдармен оқушыларды отансүйгіштікке толық қарастырылмаған. Бүгінгі күні «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламасын жүзеге асыру аясында ұлттық ойындардың отансүйгіштікке тәрбиелеудегі рөлін көрсету үлкен мүмкіндік болып жатыр, өйткені осы бағдарламаның бағыттарының бірі – ұлттық бірегейлікті сақтау болып табылады, оның ішінде ұлттық салт-дәстүрлеріміз, тіліміз бен музыкамыз, әдебиетіміз, жоралғыларымыз, бір сөзбен айтқанда ұлттық рұхымыз бойымызда мәңгі қалуға тиіс. Ал қазақ ұлттық ойындары арқылы оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеу – бұл проблеманы қарастыру – ол ұлттық рұхымыз қазақ ұлттық ойындары арқылы зерттеліп, оқушыларды отансүйгіштікке тәрбиелеуде мүмкіндік береді.

Біз өзіміздің мақаламызда бірінші ойынға сипаттама беруді жөн көрдік, өйткені ойын-өнімсіз қызметтің бір түрі, онда мотив оның нәтижесінде емес, үдерістің өзінде жатыр. Сондай-ақ, «ойын» термині ұқсас қызметке арналған заттар немесе бағдарламалар жиынтығын белгілеу үшін қолданылады.

Ойын – пәндік іс-әрекеттерді жүзеге асырудың әлеуметтік бекітілген тәсілдерінде, ғылым мен мәдениет заттарында бекітілген қоғамдық тәжірибені қайта құруға және игеруге бағытталған шартты жағдайлардағы іс-әрекет түрі. Мамандық үшін типтік жағдайларды жасау және оларда практикалық шешімдерді табу басқару теориясы үшін стандартты болып табылады (іскерлік ойындар – неғұрлым тиімді шешімдер мен кәсіби дағдыларды әзірлеу мақсатында өндірістік жағдайды модельдеу).

Қазіргі түсінікте ойын – бұл «пәндік іс-әрекеттерді жүзеге асырудың әлеуметтік бекітілген тәсілдерінде, ғылым мен мәдениет заттарында бекітілген қоғамдық тәжірибені жаңғыртуға және игеруге бағытталған шартты жағдайлардағы қызмет түрі».

Ойын мәселесі XIX ғасырдың аяғы мен XX ғасырдың басындағы ғалымдардың назарын аудара бастады. Бұл қызығушылық қазіргі уақытқа

дейін де әлі толық қарастырылмаған. XX ғасырдың бірінші жартысында көптеген елдерде кеңінен таралған және танылған ойынның бірінші теориясы қалыптасты. Н. Желтовтың айтуынша: «Бұл теорияға сәйкес, ойын адамның өмір сүруімен тығыз байланысты құбылыс болып табылады. Егер өмірлік тапсырмаларды одан әрі дамыту біздің балалық шақтың басты мақсаты болса, онда құбылыстардың осы мақсатқа сай байланысында көрнекті орын ойынға жатады, сондықтан біз балалар болғандықтан ойнаймыз емес, бірнеше парадоксалды форманы пайдалана отырып, біз айта аламыз, бірақ біз ойнауымыз үшін балалық шақтың берілуі үшін" [*Желтов Н.Н., 2017, 8 б.*]

С. Л. Рубинштейн мен Э. Эриксон ойынның психологиялық аспектілеріне және оның баланың дамуындағы маңызына атап айтқанда, жекелеген психикалық процестер мен функцияларды дамыту және әлеуметтік тәжірибені меңгеруде назар аударды. [*Рубинштейн С. Л., 2002, 288 б.*], [*Эриксон Э., 2017, 88 б.*]

Балалар ойынының жүйелі зерттеулерін ресейлік ғалымдар жүргізді. Л. С. Выготскийдің жұмыстары баланың психикалық дамуында маңызды болып табылатын қызмет ретінде оны одан әрі зерттеу үшін негіз қаланды [*Выготский Л. С, 2005, 77 б.*]., бұл аспект А. В. Запорожецтің зерттеулерінде өз көрінісін тапты [*Запорожец А. В., 1986, 24-41 бб.*].

Сонымен, жоғары аталған ғалымдар ойынды психологиялық тұрғыда қарастырды, ал ойынды сонымен қатар педагогикалық аспектілерден де қарастыруға қажет.

Қозғалмалы ойындар, эстафеталар, жеңіл ережелер бойынша спорттық ойындар, ойын тапсырмалары мен ойын композицияларын қамтитын арнайы ұйымдастырылған ойын қызметі ойын әдісіне жатады. Балалардың бір-бірімен өзара іс-қимылы ереже бойынша жүзеге асырылатын шартты жағдай жасалады. Ойын құралдары негізгі қозғалыстар болып табылады: жүру, жүгіру, секіру, өрмелеу, жүгіріп өту, лақтыру, жүкті тасымалдау, заттармен және оларсыз жүретін жаттығулар, үй-жайда немесе таза ауада орындалатын: алаңшада, ойын алаңында, орманда, жағажайда.

Ойын – бұл өзін-өзі басқару мінез-құлқымен қалыптасатын және жетілдірілетін қоғамдық тәжірибені қалыптастыруға және игеруге бағытталған іс-әрекет түрі. Ойын феномені – бұл ойын-сауық, демалыс бола отырып, ол оқуға, шығармашылыққа, терапияға, адам қарым-қатынасының үлгісіне көшуге қабілетті.

Ойындардан айырмашылығы, жалпы педагогикалық ойын маңызды белгіге ие – оқытудың нақты мақсаты және оқу-танымдық бағыттылығымен сипатталатын оған сәйкес педагогикалық нәтиже.

Сабақтың, сабақтардың ойын түрі ойын тәсілдері мен жағдайлардың көмегімен құрылады, олар оқушыларды оқыту қызметіне ынталандыру құралы ретінде әрекет етеді. Ойын тәсілдері мен жағдайларды жүзеге асыру осы бағыттар бойынша жүргізіледі:

– дидактикалық мақсат оқушылардың алдына ойын есебі түрінде қойылады;

– оқу қызметі ойын ережелеріне бағынады;

– оқу іс-әрекетінде дидактикалық тапсырманы ойынға ауыстыратын жарыс элементі енгізіледі.

Педагогикалық ойындардың жіктелуі:

Ойындардың келесі топтары қызмет түрі бойынша бөлінеді: физикалық (қозғалыс); зияткерлік (ақыл-ой); еңбек; әлеуметтік және психологиялық.

Педагогикалық үрдістің сипаты бойынша: оқыту, жаттығу, бақылау; танымдық, тәрбиелік, дамытушы; репродуктивті, өнімді, шығармашылық; коммуникативтік, диагностикалық, кәсіптік бағдар беру.

Ойын әдістемесінің сипаты бойынша: пәндік (барлық мектеп пәндері бойынша); рөлдік; іскерлік; имитациялық; драматизация ойындары.

Ойын технологиясының ерекшелігі айтарлықтай дәрежеде ойын ортасын анықтайды: заттармен және заттарсыз, үстел үсті, бөлме, көше, жергілікті жерде, компьютерлік және техникалық құралдармен, сондай-ақ әртүрлі қозғалыс құралдарымен ойындар ажыратылады.

Жалпы ойынды екі негізгі түрге бөлуге болады: сюжеттік ойын және ережелермен ойын. Сюжеттік ойынның ерекшелігі іс-әрекеттердің орнын басатын шартты түрде жасалған. Мұндай ойындар баланың қиялында оның кез келген тартымды әрекеттерін, рөлдік функцияларын жүзеге асыруға, әр түрлі оқиғаларға қосылуға мүмкіндік береді. Ережелермен ойындар сюжеттерден айтарлықтай ерекшеленеді. Бұл өте қатаң қызмет – қатысушылар үшін міндетті ережелер (ойындар қозғалмалы, дидактикалық) анықталған. Бір-бірін толықтыра отырып, ойынның екі түрі де белсенділіктің басқа түрлерімен ауыстыру қиын өте тиімді дамытушы құрал болып табылады.

Ойын үлгілеу – бұл нысандарды, жүйелерді, құбылыстарды, процестерді және т.б. үлгілеу мақсатында білім алушылар тартатын педагогикалық ойын түрлерінің бірі. Бұл жағдайда білім алушылар модель жасаушылар рөлінде ғана емес, сонымен қатар осы модельге тікелей қатысушы ретінде әрекет етеді. Ойын модельдеу технологиясын Т. В. Шпотова ұсынды [*Шпотова Т. В., 2012, 88 б.*]

Қазақ ұлттық ойындарды педагогикалық аспектілерінен қарастырған ғалымдар дене шынықтыру сабағында пайдаланудың жолдарын көрсетті.

А.Быкова балабақшаның әр тобында жас ерекшелігіне қарай өткізетін қарым-қатынас ойындарын ұйымдастыру және оны өткізу әдістерін, т.б. мәселелерді қарастырды. Мысалы, қоз-

ғалып ойнау барысында алғашқы күннен бастап балаларды өзін-өзі тежеуге үйрету, сонымен қатар барлық баланың қабылдау қабілеті бірдей емес екендігі, яғни белсенділер мен жайбасар әлсіз балалар арасындағы тепе-теңдікті сақтау қасиеті, оларды әр түрлі ойынға тарту арқылы шыңдау, ұмтылдыру, бірнеше рет бір ойынды ойнату барысындағы баланың физиологиялық өзгерісімен қатар психологиялық тұрғыдан сенімділігінің артуы ғылыми еңбектің құндылығын жоғарылатады [*Быкова А., 2016, 44б.*]

Соңғы жылдары біздің қарастырып отырған ізденіс тақырыбымызға орай бірнеше ғылыми еңбектер жарық көрді. Е.Мұхиддинов қазақтың ұлттық ойындарын дамыған қоғамдағы әлеуметтік-экономикалық құрылыммен байланысты қарастырады. Дене шынықтыру пәнінің теориялық дәлелдемесін қазақ ұлттық ойындарының тәжірибелік жағымен біртұтас алып қарайды [*Мұхиддинов Е., 2010, 31-32 бб.*]

М.Танекеевтің жалпы білім беретін қазақ мектептерінің дене шынықтыру жүйесінде қазақ этнопедагогикасы материалдарына, оның ішінде халық шығармашылығы мен ұлттық ойындарды тиімді пайдаланудың ғылыми теориялық-әдістемелік негіздеріне сүйене отырып талдау жасаса [Танекеев М.Т., 1983, 74-81 бб.], С.Узакбаева мен А.Айтпаеваның ғылыми еңбегінде орыс тілінде оқытатын мектептердің бастауыш сынып оқушыларын тәрбиелеу құралы ретінде қазақ халқының ойындарын пайдаланудың теориялық-әдістемелік негіздері жасалып, олардың тәрбиелік мүмкіндіктері айқындалған [*Узакбаева С., Айтпаева А., 2000, 28-31 бб.*].

Қазақ халқы мәдениетінің аса маңызды элементтерінің бірі көптеген адамдардың өмірі мен тарихи тәжірибелерімен тиянақталған тарихи мұра іспеттес ұлттық ойындар болып табылады. Қазақтың ұлттық ойындары ертеден келе жатқан дәстүрлердің бірі. Бала тәрбиесінде ұлттық ойындардың алатын орны ерекше. Ол – жас ұрпақты имандылыққа, тапқырлыққа, адамгершілік қағидаларына баулуда баға жетпес құрал. Себебі бала айналасындағы жағдайлардың бәрін ойын арқылы қабылдайды. Сол арқылы тәрбиеленіп, өнеге үйренеді. Дәстүрлік таным-түсініктен туындайтын қазақ халқының ұлттық ойындары – баланы іс-әрекетке, адамгершілік әдептерді игеруге, ақыл-ойын жетілдіруге, отан сүйгіштікке баулуда, салауатты өмір сүруге тәрбиелеуде тендесі жоқ құрал.

Қазақ халқының көптеген ұлттық ойындары бар, олардың бір ерекшелігі күш пен төзімділікті тексеру болып табылады. Көбінесе мұндай ойындар жарыс сипатқа ие болды.

Ұлы дала ортасында жақсы өмір сүру үшін біздің ата – бабаларымыз көптеген ойындар ойлап тапты, олардың ерекшелігі – күш пен төзімділікті тексеру, кейбір ойындар тіпті қазір тым қатал көрінеді.

Ұлттық ойындар бала тәрбиесінде негізгі екі жауапты қызмет атқарады: біріншіден, жаттығулар жасап, ұлт ойындарын ойнаған кезде дене дамуы жақсарса, екіншіден, ұлт ойындарының мазмұнын, ойлау тәртібін түсіндірген кезде ұлттық әдет-ғұрпымыздан, өткен өмірімізден хабар береді. Тәрбие жұмысын ұлттық дәстүрге сәйкес жүргізу, ал тәрбиенің негізгі мақсаты – дені сау, ұлттық сана сезімі оянған, рухани ойлау дәрежесі биік, мәдениетті, парасатты, ар-ожданы мол, еңбекқор, іскер, бойында басқа да игі қасиеттер қалыптасқан адамды тәрбиелеу.

Қазақ халқының тарихи көне жырларының, эпостары мен лиро- эпостарының қай-қайсысын алып қарасақ та, олардың өн бойынан халықтың ұлттық ойындарының, әдет-ғұрып салттарының алуан түрлерін кездестіреміз. Осы жырлардың негізгі кейіпкерлері – болашақ ел қорғаушы батыр, жауынгер, халық қайраткерлері, ойын үстінде көрінеді.

Ұлттық ойындар – ата-бабамыздан бізге жеткен, өткен мен бүгінгіні байланыстыратын баға жетпес байлығымыз, асыл қазынамыз. Сондықтан оны үйренудің, күнделікті тұрмысқа пайдаланудың заманымызға сай ұрпақ тәрбиелеуге пайдасы орасан зор. Ойын баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, бүкіл өміріне ұштаса береді.

Қазіргі кезде ұлттық ойындарды біз Наурыз мерекесі қарсаңында ғана еске түсіреміз де, кейін ол келесі жылға дейін ұмыт қалады. Ұлттық ойын түрлерін қазіргі уақытта тек Наурыз мерекелерінде ғана қолданбай, әр іс-әрекетте көрсетіп, ұлттық тіл өрнектерін пайдалана білсек, мәні жағынан да балабақша тәрбиеленушілерінің рухани өресі кең өсіп – жетілуіне, эстетикалық мәдениетін қалыптастыруға болар еді.

Ұлттық ойынды іс-әрекетте қолдану балалардың ой-өрісін жетілдірумен бірге, өз халқының асыл мұраларын бойына сіңіріп, кейінгі ұрпаққа жеткізе білу құралы. Бірақ оны жүргізуге арналған нақты әдістемелік құралдар қажет.

Ойын арқылы баланың ойлау қабілеті дамиды, шыдамдылыққа, төзімділікке үйретеді, өз ұлтына деген сүйіспеншілігін арттырып, салт-дәстүрлерді сақтай білуге ынталандырады.

Жас ұрпақтың ұлттық ойындарға деген қызығушылығын арттырудағы басты мақсат – жастардың патриоттық сезімін нығайту деп есептейміз. Бұл ойындарда халқымыздың рухани байлығы бекітілген, жас ұрпақты патриоттық тәрбиелеу өзекті болып табылады, сондықтан ұлттық ойындар арқылы азаматтық атрибутты жаңғырту біздің қоғамымыздың басты міндеттерінің бірі болып саналады.

Ат ойындары өте танымал. Біздің халқымыздың тарихында жылқы жастық пен ерліктің бейнесі болып табылады. Қазақ халқының ұлттық ойындары балалардың интеллектін дамыту көздерінің бірі болып табылады. Олар жас ерек-

шеліктеріне қарамастан балалардың физикалық және көркемдік тәрбиесінің аспектісін құрайды.

Мұғалімдер «Ұлттық ойындар» бөлімін оқу кезінде дене шынықтыру сабақтарын елестетуге қиын үш негізгі қағидатты ұстанады: бұл білім беру, сауықтыру және тәрбие процесі.

Осылайша, ойын адам өмірінің феномендерінің бірі деп айтуға болады. Ойын ұлттық сана-сезімнің, рухани байлықтың және Отан үшін мақтанышының көрінісі болып табылады. Біздің ата-бабаларымыз ежелгі заманда күнделікті өмірде түрлі ойындарды пайдаланды. Олар оларға ептілікті, тапқырлықты, батылдықты, батырлықты танытуға, Отанын қорғай білуге көмектесті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Куракбаева А.Ж., Сарсенбаев Б.Б., Ағыбаева А., Өзенбаев М.Р., Килыбаев К.К. Оқушыларды қазақстандық патриотизмге мұражайлар арқылы тәрбиелеудегі педагогикалық шарттары // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2019. №2. – Б.136-139.
2. Желтов Н.Н. Сборник методических разработок по физической культуре «Казахские национальные игры». URL: https://multiurok.ru/files/sbornik-kazakhskikh-natsional-nykh-ighr.html
3. Рубинштейн С. Л. Основы общей психологии. – Питер, 2002.- 720 с. URL:http://yanko.lib.ru/books/psycho/rubinshteyn=osnovu_obzhey_psc.pdf
4. Эриксон Э.Трагедия личности. – Москва, 2017. -223 с.
5. Выготский Л. С. Психология развития человека. – М.: Изд-во Смысл; Изд-во Эксмо, 2005. – 1136 с
6. Запорожец А. В. Избранные психологические труды. Том 1: Психическое развитие ребенка. – Москва. Педагогика, 1986. -318 с.
7. Шпотова Т. В. Цвет природы. – Москва: Просвещение, 2012. – 368 с.
8. Быкова А. Психологическая безопасность ребенка в школе. – М., Феникс, 2016 г.-140 с.
9. Мұхиддинов Е. Спорттық машықтандыру сабақтарын ұйымдастыру тәсілдері, әдістемелері және түрлері // Артспорт. 2010. № 4. – Б.31-32.
10. Танекеев М.Т. От Байги до олимпиады. – Алма-Ата: Казахстан, 1983. – 208 с.
11. Узакбаева С., Айтпаева А. Казахские народные детские игры. – Алматы: Республ. издат. кабинет Казахской академии образования им. И.Алтынсарина, 2000. -170 с.

Намаз Жұпаргүл Сабитқызы
2 курс магистрі,
Жаратылыстану жоғары мектебі 6М011000 – Физика мамандығы,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Қазақстан

Ельтинова Лаура Аманжоловна
доцент, PhD докторы,
Жаратылыстану жоғары мектебі,
Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті,
Павлодар қ., Қазақстан

«ФИЗИКА» ПӘНІН ОҚЫТУДА CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. «Физика» пәнін ағылшын тілінде оқыту барысында инновациялық технологияларды қолдана отырып, үш тілді (қазақ, орыс, ағылшын тілдері) қолдану арқылы оқушылардың білім қоры кеңейтіледі. Бұл әдістеме сабақты қызықты, танымды етуге, тапсырмаларды іздеуге, әр түрлі бақылаулар мен тәжірибелерге бағыттауға, аталған пән бойынша үштілділіктің қолданылатын аспектісін тереңдетуге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: CLIL оқыту әдістемесі, үштілділік, тиімді әдіс-тәсілдер, инновациялық технологиялар, Физика.

Аннотация. При обучении предмета «Физика» на английском языке расширяется словарный запас учащихся, путем применения трехязычия (казахский, русский, английский языки) применяя иннавационные технологии, с учетом применения английского языка на всех стадиях урока. Данная методика позволяет сделать урок интересным, познавательным, направить задания на поиск, различные наблюдения и опыты, углубить применительный аспект трехязычия по данному предмету.

Ключевые слова: методика обучения CLIL, трехъязычие, эффективные методы и приемы, инновационные технологии, Физика.

Abstract. When teaching the subject "Physics" in English, the vocabulary of students is expanded by applying trilingualism (Kazakh, Russian, English) using innavation technologies, taking into account the use of English at all stages of the lesson. This method allows you to make the lesson interesting, informative, direct tasks to search, various observations and experiments, to deepen the applied aspect of trilingualism on this subject.

Keywords: CLIL teaching methodology, trilingualism, effective methods and techniques, innovative technologies, Physics.

«Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты 2017 жылғы 31 қаңтар күні Қазақстан Республикасының мемлекет басшысы Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауын негізге ала отырып зерттеу жұмыстары жүргізілген және ол жолдаудың осы диссертациялық жұмысымыздың тақырыбына қатысты төмендегідей тұжырымдама жасалынған: "Үш тілді оқуға кезең-кезеңмен көшу мәселесі бойынша ұсыныстар әзірленсін. Қазақ тілінің басымдығы сақталады. Оның әрі қарай дамуына зор көңіл бөлінеді. Сонымен қатар, бүгінде ағылшын тілі – жаңа технология, жаңа индустрия, жаңа экономика тілі. Қазіргі кезде 90% ақпарат ағылшын тілінде жарияланады. Әрбір екі жыл сайын олардың көлемі 2 есе ұлғайып отырады. Ағылшын тілін меңгермей, Қазақстан жалпы ұлттық прогреске жете алмайды. 2019 жылдан бастап 10-11 сыныптарда кейбір пәндерді ағылшын тілінде оқытатын боламыз. Бұл мәселені тиянақты ойланып, ақылмен шешу қажет. Мектептердің және мұғалімдердің деңгейі, әсіресе ауыл мен қалада әртүрлі. Білікті педагогтардың жетіспеу проблемасы да бар. Сондықтан, осының барлығын ескеріп, ағылшын тілін кезең-кезеңмен енгізуіміз керек". "2020 жылға дейін халықтың 95 пайызы қазақша, 90 пайызы орысша және 20 пайызы ағылшынша сөйлеуі қажет" (Қазақстан-Республикасының тілдерді дамыту және қолдану бойынша 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы, 2011 жыл, 8-бет). Осы міндеттерді орындау үшін қазіргі педагогикалық ЖОО – да оқытудың жаңа әдістері мен тәсілдері, оқыту технологиялары зерттелініп келеді. Қазіргі заман талабына сай ағылшын тілі жеке пәндерді оқытуда негізгі құралға айналып жатқандығы мәлім. Әсіресе, физика саласын ағылшын тілінде меңгеру, білімгерлердің ғылымдағы жаңалықтармен жылдам танысуына, әлемдік деңгейдегі зерттеу жұмыстарын жүргізіп, жаңа бағыттағы ғылыми мақалалармен уақтылы танысып отыруына мүмкіндік береді. Ал бұл жағдай білімгерлердің бойында қазіргі заман талабына сай құзіреттіліктердің қалыптасуына септігін тигізеді.

Сондықтанда пәнді ағылшын тілінде оқытуда CLIL технологиясын пайдалану оқытудың тиімділігін арттырады және қазіргі таңда бұл технологияны пайдалану арқылы зерттеу жұмыстарын жүргізу өзекті мәселелердің бірі болып табылады [Даулетбаева Г.Б., 2019, 103-105 с].

Қазіргі замандағы қоғамның даму процесі кіріктіру және жаһандану сияқта тенденциялары үлкен рөлге ие болғалы жатыр. Бұл өзара әр түрлі елдердегі, онымен қоса Қазақстанда білім беру жүйесінде өзгерістер енгізуде. ҚР білім беру бағдарламасында кәсіби білім берудің маңызды міндеттерінің бірі «қазақстандық жоғары білім беру процессін интернационалдау» болып табылады. Осы міндетті орындау үшін «шет тіліндегі, әсіресе ағылшын тіліндегі білім беру бағдарламаларының санын арттыру». Осының негізінде пән-тілдік кіріктірілген оқыту технологиясын, яғни Content and Language Integrated Learning (одан әрі – CLIL) қолдану өзекті болып табылады. Бұл әдістер жиынтығын қолданған кезінде пән мазмұнын оқыту кезінде шет тілі оны оқу құралы ретінде, ал пән мазмұны өзара шет тілін оқыту ресурсы ретінде қолданылады. Пән мазмұны ретінде жаратылыстану – ғылыми пәндерімен қоса, гуманитарлық бағыттағы пәндер де бола алады. Білім алушылар оқыту процессі кезінде зерттелетін тілді тәжірибе жүзінде қолданып, шет тілін меңгеру бойынша күшті ынта факторын ретінде қарастыра алады [Акитай Б.Е., 2017, 236 б].

Пән және тілдік интеграциясының идеясы шет тілі мұғалімінің шет тілі сабақтарында пәнаралық тематиканы қолданған кезінде немесе бірнеше пәндерінің тізбегі шет тілінде оқытылған кезде қолданылатын оқыту технологиясының негізінде жатыр. Осылайша, шет тілі коммуникация және танымдық процессінің құралы ретінде болады, ал өз тілі мен шет тілінде білім алуы тұтас процесс ретінде қарастырылады.

Ағылшын тілін оқыту кезінде пәндік оқытуды мен шет тілін оқытуын кіріктіретін бірнеше бағыттары бар: Content and Language Integrated Learning (CLIL); Content-based instruction; English across the curriculum және Bilingual education.

Content and Language Integrated Learning (одан әрі – CLIL) термині 1994 жылы көптілді білім беру облысын зерттеушісімен Еуропадағы тілдік білім беруінің зерттеулерін координациялау жұмыс кезінде D. Marsh енгізілген болатын. D. Marsh пайымдауынша «кіріктірілген пән-тілдік оқыту» процессі жөнінде келесі жағдайларда айту керек: пән немесе осы пәнге қатысты нақты тақырыптардың шет тілінде оқытылуы және осы процесс кезінде екі мақсат болуы керек, берілген пәннің мазмұнын зерттеу және бірегей шет тілін оқытылуы. Айта кететіні жөн, бұл тұжырым өте көп интерпретацияға ие, ал европалық ғылыми-әдіснамалық әдебиетте Content and Language Integrated Learning (CLIL) 40-тан астам анықтамалары бар [Валиева М., 2007, 78-86 б].

Пәндік-тілдік оқыту әдісін қолдану кезінде мұғалім материалдарды іріктеуді жүзеге асыру, яғни олардың мақсатын анықтау, зерделенген материалдың мазмұнын қайта қарау, қойылған мақсаттарға барабар оқытуды ұйымдастыру әдістерін, құралдары мен нысандарын таңдау, нәтижені болжау қажет. Пәнді ағылшын тілінде оқытатын және пәндік-тілдік оқытуды жүзеге асыратын мұғалімдер шет тілін тиісті деңгейде меңгеруі тиіс, сонымен қатар шетел тілінде сөйлеу стилінің ғылыми деңгейіне ерекше назар аудару керек.

Пәндік-тілдік оқытудың әдістемелік тәсілдерін енгізбес бұрын пән мұғалімдеріне оқушылардың тілдік дайындық деңгейін анықтау керек. Ал бұл үшін тілдік мақсаттарды қою үшін олар ағылшын тілі сабақтарына қатысып, міндетті түрде ағылшын тілі мұғалімімен сөйлесіп, көмек сұрауы тиіс. Осыдан кейін ғана физика, химия, биология және информатиканы оқытуға шет тілін қосу дәрежесін белгілеуге болады. Мұғалімдердің мұндай ынтымақтастығы сыныпта қолайлы білім беру ортасын құруға ықпал етеді.

Пән мұғалімінің сабақтарға дайындық кезіндегі іс-әрекеті келесі әрекеттерді қамтиды:

Пәндік-тілдік оқыту кезінде оқушылардың өз сабақтарында оқушыларда туындайтын қиыншылықтарды анықтау және оларды болашақта алдын-алу үшін бақылау жасау.

Пән бойынша тақырыптық мазмұнды ана (қазақ/орыс) және ағылшын тілдерінде іріктеу.

Пән бойынша оқылатын тақырыптық материалды түсіну үшін қажетті лексикалық минимумды таңдау. Пән бойынша жаңа тақырыптық сөздерді енгізу үшін әдістемелік тәсілдерді таңдау.

Оқушылардың тақырыптық (пәндік) және тілдік дайындығын, сондай-ақ сабақта қойылған міндеттерді ескере отырып, пәндік-тілдік оқытудың әдістерін, әдістемелік тәсілдерін, нысандары мен құралдарын таңдау.

Пәндік-тілдік оқытудың таңдалған әдістері, әдістемелік тәсілдері, формалары мен құралдарын қамтитын сабақтың жоспары мен конспектісін әзірлеу.

1. Дидактикалық карточкаларды, сондай-ақ ана (қазақ/орыс) және ағылшын тілдерінде көрнекі материалдарды (иллюстрациялар, компьютерлік презентациялар, бейнематериалдар) дайындау [Губайдуллина Г.Н., 2011, 328 б.].

Сабақты жоспарлау кезінде пән-оқытушысы сабақтың оқу және тілдік мақсаттарын тұжырымдау керек. Тілдік мақсаттарды қою кезінде пән оқытушысы тіл пәндері оқытушысынан көмек сұрай алады. Оқытушылардың мұндай ынтымақтастығы қолайлы білім беру ортасын құруға ықпал етеді.

Ағылшын тілінде физика пәнін кіріктіріп оқыту барысында төмендегі тиімді әдістерді қолданамыз.

1-Тапсырма. Терминдерді есте сақтау үшін «From Start to finish» ойынын ойнатудың маңызы жоғары. Ойын кезінде оқушылар топтарға бөлініп, физикалық терминдердің қазақша, ағылшынша аудармаларын дұрыс тауып, баспалдақ түрінде орналастыру арқылы есте сақтай алады. 8-сыныптарда өтілетін «Қайнау. Меншікті булану жылуы. Кипение. Удельная теплота парообразования. Boiling. Specific heat of vaporization» атты тақырыпта өтетін сабақта төмендегідей тапсырмалар жүйесін қолдануға болады. 1- кестеде берілен сөздер мен сөйлемдерді аудармасы бойынша сәйкестендіріңіз.

1-кесте – «Қайнау. Меншікті булану жылуы. Кипение. Удельная теплота парообразования. Boiling. Specific heat of vaporization» тақырыбына арналған терминдермен жұмыс

Қазақша нұсқасы	Ағылшын нұсқасы	Орысша нұсқасы
Қайнау	own evaporation heat	Температура кипения
Бу көпіршіктері	atmospheric pressure	Атмосферное давление
Атмосфералық қысым	Boiling point	Паровые пузыри
Қайнау температурасы	Steam bubbles	Собственное испарение тепла
Меншікті булану жылуы	Thermal motion	Тепловое движение

2-Тапсырма. «Бос орынды толтыр» әдісі. Берілген анықтамалардағы бос орындарды толтырады.

1) _____ is the transition of a substance from a liquid state to a vapor state
2) _____ is the evaporation of the surface of a liquid.
3) _____is the process of evaporation at a constant temperature throughout the volume of the liquid.
4) _____ is the phenomenon of the transformation of vapor into liquid.
5) _____ is a vapor in dynamic equilibrium with a liquid.

3-Тапсырма. Берілген сөйлемдердің ақиқат немесе жалған екенің анықтаңыз. Оқушылар сөйлемдерді оқый отырып, оларды қазақ тіліне аудару арқылы, ақиқат немесе жалған екенін анықтайды.

	True	False
1.Saturated vapor - dissolved air bubbles inside the water.	◯	◯
2.There are two methods of evaporation	◯	◯
3. Boiling - evaporating all over the liquid (not only on the surface, but also inside the liquid) and at constant temperature	◯	◯
4. In the boiling process heat is distributed.	◯	◯

4-Тапсырма. Физикалық диктант. Ағылшын тілінде берілген физикалық шамалардың атауларына қарай формуласын жазады.

Symbol	**Quantity**	**Formula**
Q	**Energy**	
R	**Specific heat of vaporization**	
M	Mass	

Қорытындылай келе, ағылшын тілін меңгеру үшін тілді білу өте маңызды. Себебі, ағылшын тілін білмейтін студенттер кәсіби түрде сөйлесе алмайды. Осылайша, ағылшын тілін білу басымдыққа айналады. Оқушылар әртүрлі тақырыптардағы материалдарды игерумен қатар, белгілі бір терминологияны, тілдік құрылымды білуге тиіс, бұл олардың сөздік қорын пәндік терминологиямен толықтыруға және оларды әрі қарай білім мен дағдыларды игеруге дайындауға мүмкіндік береді. «Физика» пәнін ағылшын тілінде оқыту жаңа педагогикалық технологиялар мен оқыту әдістерін қолдануды, оқытуды ұйымдастырудың жаңа тәсілдерін, оның ішінде оқу-әдістемелік кешенін қалыптастыруды қажет етеді деп айта аламыз. Интеграцияланған пәндік оқыту (CLIL) курсты шет тілі арқылы оқытуға мүмкіндік береді, ал шет тілін пәннің өзі арқылы игереді. Бұл әдіс шетел тілдерінің мұғалімдеріне, сонымен қатар шет тілінде сөйлейтін және орта мектепте өз пәнін оқытатын көптеген мұғалімдерге үлкен қызығушылық тудырады. Осылайша, екі бағытты бірікті-

ре отырып, «Физика» пән мұғалімдері өздерінің негізгі пәндерін шет тілінде оқытумен қатар, тілді оқытуда маңызды құралдарды қолдана алады: грамматиканы, лексиканы және т.б., оның ішінде шет тілін оқытудың коммуникативті әдістемесінің элементтерін қолдана алады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Даулетбаева Г.Б. «Применение CLIL на занятиях «Information-Communication Technologies» // Современные тенденции естественно-математического образования: школа – ВУЗ: тез. докл. VIII междунар. науч.-практ. конф. – Соликамск: СГПИ; ООО «Типограф», 2019. – 103-105 с.
2. Акитай Б.Е. Физиканы оқыту теориясы және әдістемелік негіздері. – Алматы, 2017. – 236 б.
3. Валиева М. «Жаңа педагогикалық технологиялар» Әдістемелік нұсқау, 2007. – 78-86 б.
4. Губайдуллина Г.Н. Педагогиканы оқыту әдістемесі – Алматы, 2011. – 328 б.
5. Жүсіпкалиева Ғ.Қ., Джумашева А.А., Құбаева Б.С. Мектепте физика курсын оқытудың теориясы мен әдістемесі: Оқу құралы./ Жүсіпкалиева Ғ.Қ., Джумашева А.А., Құбаева Б.С./ – Орал: М.Өтемісов атындағы БҚМУ редакциялық баспа орталығы, 2012. – 195 б.
6. С.Е. Каменецкий, Н.С. Пурышева, Н.Е. Важеевская и др.; Под ред. С.Е. КАменецкого, Н.С. Пурышевой Теория и методика обучения физике в школе: Общие вопросы: Учеб. пособие для студ. высш. пед. учеб. Заведений. М.: Издательский центр «Академия», 2015. – 368 стр.
7. Дүйсембаев Б.М., Байжасарова Г.З., Медетбекова А.А. Физика және астрономия, -Алматы, Мектеп, 2012. – 107 б.
8. Бұзаубақова К.Ж. Инновациялық педагогика негіздері., Алматы, 2010. – 78 б.
9. Өстеміров К. Қазіргі педагогикаылық технологиялар мен оқыту құралдары.-Алматы, 2007. – 45-52 б.
10. Нұрақаева Л.Т., Шегенова З.К. Назарбаев Зияткерлік мектептерінде пән мен тілді кіріктіріп оқыту әдісін қолдану: Нур-Султан, 2013. – 87-92 б.
11. Құдайқұлов М., Жанабергенов Қ. Орта мектепте физиканы оқыту әдістемесі., Алматы, 2006. – 310 б.
12. Мукушев Б.А. Проблема физического образования в средней и высшей школе., Алматы, 2010. – 249 с.

УДК 159.942.5

Санкеева Ботагоз Туспековна
магистрант,
специальность «Педагогика и психология»,
Высшая школа педагогики,
Павлодарский Государственный педагогический университет,
г.Павлодар, Республика Казахстан,
E-mail: sankeeva-96@mail.ru

Колюх Ольга Анатольевна
кандидат психологических наук, доцент,
Высшая школа педагогики,
Павлодарский Государственный педагогический университет,
г.Павлодар, Республика Казахстан,
E-mail: olg.kolyuh2011@mail.ru

РАЗВИТИЕ СОДЕРЖАТЕЛЬНЫХ ХАРАКТЕРИСТИК ЭМОЦИОНАЛЬНОГО ИНТЕЛЛЕКТА СТУДЕНТОВ

Аннотация. Бұл мақалада студенттердің эмоциялық интеллектінің мазмұнды сипаттарының даму ерекшеліктері қарастырылады, студенттердің эмоциялық интеллектінің мазмұнды сипаттарының даму қажеттілігі сипатталған. Эмоциялық интеллект ұғымына отандық және шетелдік авторлардың концепциялары сипатталған. Эмоциялық интеллект, көпше интеллект когнитивті теориясының сипаттамасы берілген.

Түйінді сөздер: эмоциялық интеллект, психологиялық-педагогикалық сүйемелдеу, жасөспірімдер жасы, студенттер, тұлғалық өсу.

Аннотация. В данной статье рассматриваются особенности развития содержательных характеристик эмоционального интеллекта студентов, описана необходимость развития содержательных характеристик эмоционального интеллекта студентов. Описаны концепции отечественных и зарубежных авторов на понятие эмоционального интеллекта. Дана характеристика некогнитивной теории эмоционального интеллекта, множественного интеллекта.

Ключевые слова: эмоциональный интеллект, психолого-педагогическое сопровождение, юношеский возраст, студенты, личностный рост.

Abstract. this article discusses the features of the development of content characteristics of emotional intelligence of students, describes the need for the development of content characteristics of emotional intelligence of students. The concepts of domestic and foreign authors on the concept of emotional intelligence are described. The characteristic of the non-cognitive theory of emotional intelligence, multiple

Keywords: emotional intelligence, psychological and pedagogical support, youth, students, personal growth.

Актуальность темы исследования заключается в том, что проблема отношений между аффективной и когнитивной сферами существует на протяжении всей истории развития психологии. Отношения человека к различным сферам жизни и к самому себе отражают эмоции, а способность к пониманию отношений и абстрагированию – интеллект. Таким образом, объектом интеллектуальных операций могут быть эмоции, содержательно представляющие отношения личности.

Популярность теорий развития эмоционального интеллекта в современном мире обусловлена, по нашему мнению, тем, что содержательные характеристики эмоционального интеллекта выступают факторами личностного и профессионального роста, влияющими на успешность жизнедеятельности личности на различных возрастных этапах.

Необходимость развития содержательных характеристик эмоционального интеллекта студентов обусловлена тем, что они выступают факторами личностного и профессионального роста, влияющими на успешность жизнедеятельности личности на различных возрастных этапах.

История развития понятия «эмоциональный» имеет свои истоки в философских концепциях. В трудах Аристотеля мы можем найти идею о регулятивной функции интеллекта применительно к эмоционально обусловленному целеориентированному поведению [Андреева И.Н., 2012, с.124].

Поэтому сегодня представляется интересным рассмотреть концепции различных отечественных и зарубежных авторов на проблему эмоционального интеллекта студентов.

В 1872 году впервые издается книга «Выраже-

ние эмоций у людей и животных», автором которой является Ч. Дарвин. Научная работа посвящена эмоциям людей, а именно роли эмоций для адаптации и выживания.

В первой половине XX века (1920-е) Э. Л. Торндайк описал такое понятие как «социальный интеллект», т. е. способность понимать других людей и действовать или поступать мудро в отношении других. В начале 30-х годов XX века Э. Торндайк и Ч. Хант, исследуя социальный интеллект, предъявляли рисунки с эмоциональными выражениями лиц и заданий на идентификацию эмоций по вербальному описанию [Андреева И.Н., 2013, с.83].

В зарубежных исследованиях проблема эмоционального интеллекта рассматривается в двух основных направлениях: исследование эмоционального интеллекта как совокупности компонентов, включающих различные психические феномены (Р. Бар-Он, Д. Гоулман и др.), и определение эмоционального интеллекта как системы способностей (Дж. Мэйер, П. Сэловей, Д. Карузо).

В 1995 г. Д. Гоулман доработал свою теорию и также выделил четыре аспекта эмоционального интеллекта: самосознание; самоуправление; социальная осведомленность; управление взаимоотношениями [Гоулман Д., 2013, с.214].

Структура эмоционального интеллекта, предложенная Дж. Мэйером, П. Сэловеем, Д. Карузо, базируется на модели способностей и включает следующие компоненты: восприятие, идентификация эмоций, выражение эмоций; управление своими эмоциями и эмоциями других людей; использование эмоций в решении задач и для фасилитации мышления; понимание и анализ эмоций [Мэйер, Дж., 2014, с.51].

В 1935 году Э. Долл предложил структурированное интервью, которую можно назвать ползущей шкалой социальной зрелости для определения социальной компетентности. В 1940 году Д. Векслер говорит о том, что социальный интеллект – это приспособленность индивида к человеческому бытию.

Позднее представители гуманистической психологии, а именно А. Маслоу, описывают, как люди могут построить эмоциональную силу. В 1955 г. А. Эллис начал разрабатывать рационально-эмотивную терапию – обучаться исследованию своих эмоций логическим путем, т.е. с помощью размышления. По представлениям А. Адлера, эмоциональные реакции человека вызываются когнитивно (связаны с основными идеями, убеждениями, отношениями или принципами) [Вилюнас, В.К., 2005, с.85].

В практике клинической психологии исследовались трудности выражения эмоций пациентами. В 1973 г. американским психологом П. Сифнеосом был введен термин «алекситимия». Алекситимия – это состояние, связанное с низким уровнем способностей к определению чувств, их различению, трудностями в отображении чувств и в описании их окружающим людям [Гаранян, Н.Г., 2018, с.128].

Достижения в смежных науках также способствовали развитию изучения эмоционального интеллекта. Во второй половине XX века в исследованиях отмечается взаимосвязь между эмоциями и когнициями.

В 1975 году Г. Гарднер вводит понятие множественного интеллекта. А спустя 10 лет У. Пэйн в докторской диссертации под названием «Изучение эмоций: развитие эмоционального интеллекта, самостоятельной интеграции, касающиеся страха, боли и желания» раскрывает понятие эмоционального интеллекта. Хотя впервые данный термин был использован в 1966 году Б. Леунером в работе «Эмоциональный интеллект и эмансипации» [Гарскова, Г.Г., 2019, с.25].

В некогнитивной теории эмоционального интеллекта Р. Бар-Он определяет эмоциональный интеллект еще шире – это все некогнитивные способности, знания и компетентность, дающие человеку возможность успешно справляться с различными жизненными ситуациями. Понятием «некогнитивные способности» израильский психолог хотел еще раз подчеркнуть основную идею смешанных моделей, в которых ЭИ – когнитивно-личностный конгломерат. Именно Рувен Бар-Он ввел в 1985 г. аббревиатуру EQ по аналогии с IQ. В в этом же году автор вводит понятие «коэффициент эмоциональности» и предлагает анкету (EQ-i) для его измерения [Орме, Г., 2013, с.63].

В отечественной психологии интерес к проблеме эмоционального интеллекта во много носит практико-ориентированный характер в части изучения возможностей управления этим процессом.

В отечественной психологии единство эмоций и интеллекта, согласно Л. С. Выготскому, обнаруживается во взаимосвязи и взаимовлиянии этих частей друг на друга на всех ступенях психического развития и в том, что эта связь является динамической, меняющейся, причем «всякой ступени в развитии аффекта, или, иначе, всякая ступень психологического развития характеризуется особой, присущей ее структурой динамических, смысловых систем как целостного и неразложимого единства» [Выготский, Л.С., 2001, с.74].

В отличие от Л. С. Выготского, С. Л. Рубинштейн не просто позиционирует себя сторонником идеи единства «аффекта и интеллекта», он во многом предвосхищает идею ЭИ, заявляя: «В действительности нужно говорить не просто о единстве эмоций и интеллекта в жизни личности, но о единстве эмоционального, или аффективного, и интеллектуального внутри самих эмоций, так же как внутри самого интеллекта».

Связь эмоций и интеллекта подчеркивали А. Н. Леонтьев, когда говорил о «личностном» смысле учебной деятельности. Так как смысл определяется мотивами,

А.Н. Леонтьев показывает, что рождение новых мотивов, формирующих новые смыслы, раскрывает и новые возможности в сфере интеллекта [Леонтьев, А.Н., 1972, с.95].

И.В. Дубровина обосновала невозможность существования эмоций в отрыве от познавательных процессов таким образом: эмоции выполняют функции, наиболее общими из которых являются «оценка» и «побуждение», в зависимости от познавательного содержания психического образа; они выделяют цели в познавательном образе и побуждают к соответствующему действию [Дубровина И. В., Прихожан А. М., 2015, с.39].

Д. В. Ушаков отмечает, что социальный интеллект, если мы понимаем его как интеллект, это способность к познанию социальных явлений, которая составляет лишь один из компонентов социальных умений и компетентности, а не исчерпывает их [Ушаков, Д.В., 2018, с.11].

Содержательным, на наш взгляд, является определение эмоционального интеллекта, предложенное в работах Д. В. Люсина и М. А. Манойловой.

Авторы рассматривают данный феномен с учетом внутриличностного и межличностного аспектов, которые включают способность к пониманию своих и чужих эмоций и к управлению ими.

По мнению, в качестве основных характеристик эмоционального интеллекта выделяются эмпатия, толерантность, ассертивность и самооценка.

Так, в начале XXI века двухкомпонентная теория данного феномена была представлена отечественным исследователем Д. В. Люсиным. Эмоциональный интеллект Д. В. Люсиным делится на внутриличностный и межличностный, и понимается как способность к пониманию своих и чужих эмоций соответственно, а также к управлению ими [Люсин, Д.В., 2019, с.112].

В работах М. А. Манойловой эмоциональный интеллект рассматривается как способность человека к осознанию, принятию и регуляции эмоциональных состояний и чувств других людей и себя самого [Манойлова М. А., 20117, с.95].

Особый интерес, по нашему мнению, представляет изучение возрастно-психологических особенностей развития эмоционального интеллекта на определенном этапе онтогенеза. Конкретизация данной проблематики осуществлена нами на примере изучения содержательных характеристик эмоционального интеллекта личности в юношеском возрасте.

Взаимосвязь уровня развития эмоционального интеллекта с проявлениями самоактуализации в юношеском возрасте раскрывает в своих работах И. Н. Андреева. Автор отмечает, что высокий уровень развития эмоционального интеллекта способствует проявлению естественных эмоций и позитивному самоотношению личности. Естественные эмоциональные проявления и позитивное самоотношение, в свою очередь, способствуют установлению тесных коммуникаций с другими людьми. [Андреева, И.Н., 2012, с.28]

Исследователи отмечают, что лица юношеского возраста с высоким уровнем внутриличностного эмоционального интеллекта имеют некоторые особенности, к которым можно отнести: стремление к приобретению новых знаний; способность к целостному положительному восприятию мира; способность к самоуважению; способность жить здесь и сейчас и ощущать неразрывность прошлого, настоящего и будущего, т. е. видеть жизнь с разных временных граней.

В целом юношеский возраст характеризуется повышением дифференцированности эмоциональных реакций и способов выражения эмоциональных состояний, а также повышением самоконтроля и саморегуляции в сравнении с предыдущим периодом. Эмоциональные отношения более устойчивы и осознанны, круг социальных взаимосвязей шире у юношей, чем у подростков. Развитие эмоциональности в юности тесно связано с индивидуально-личностными свойствами человека, его самосознанием, самооценкой и т. д.

Поздний юношеский возраст совпадает с периодом студенчества (18– 25 лет). В студенческом возрасте происходят динамичные изменения в личностном развитии – интеллектуальном, эмоциональном и т. д.

Профессии типа «человек – человек», которые связаны с воспитанием, обучением людей, общением с ними, обслуживанием, где личностные качества являются инструментами для профессиональной деятельности, где личность обусловливает результат его взаимодействия с другими людьми, нуждаются в специалистах с высоко развитым уровнем эмоционального интеллекта [Панкова, Т.А., 2018, с.52].

А. В. Першина, А.В. Соловьева считают, что процесс профессиональной подготовки будущих специалистов различных типов профессий в вузе должен строиться таким образом, чтобы развивать не только компетенции направления подготовки, но и эмоциональный интеллект студентов [Першина А. В., Соловьева А. В., 2016, с.703].

Для развития эмоционального интеллекта студентов высших учебных заведений Т.В. Семеновских предлагает такие виды занятий, которые преподаватели могут проводить как часть семинарского занятия: обсуждение со студентами по различным общественным темам: причины дискриминации, расизма и способы их избегания; терпимость, толерантность, принятие себя и других; изучение особенностей какой-нибудь страны по выбору студентов на каждом занятии. Студентам даются групповые виды занятий для развития ориентации на другого, сотрудничества и терпимости: научные кружки, обсуждение учебных тем по группам; совместные игры, коллективное рисование. Предполагается, что данное сочетание обеспечит оптимальный уровень развития лич-

ности и повысит уровень профессиональной подготовки, что поспособствует успешной конкуренции на современном рынке труда [Семеновских, Т.В., 2014, с.51].

Развитие человека как ключевое направление развития общества, повышение значимости высшего образования, недостаточная эффективность реализуемых программ адаптации для студентов к образовательному процессу вуза актуализирует изучение психолого-педагогического сопровождения.

Разработка, апробация и внедрение технологий психолого-педагогического сопровождения выступают как определяющий фактор изменений в образовательных системах [Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А., 2011, с.128].

Психолого-педагогическое сопровождение в научной литературе рассматривается как помощь в личностном росте, развитие эмпатийного понимания, ориентир на открытое общение (И. О. Карелина, Н. Л. Коновалова, Н. Г. Осухова, Ф. М. Фрумин, В. И. Слободчиков и др.); деятельность педагога ориентирована на оказание поддержки обучающимся в становлении личностного роста (М. И. Губанова, Л. Г. Тарита и др.); направление деятельности педагога в сфере социально-профессионального самоопределения молодежи (Ю. В. Слюсарев, И. И. Хасанова и др.) [Данилова Н. А., Морозова И. С., 2018, с.308].

В научных трудах Нарикбаева Л.М., Тленбекова А.Ш. и других описывается осуществление психолого-педагогического сопровождения через цель самоактуализации личности, организацию учебно-практической деятельности, различные формы работы, через содержание учебных планов. В концепции Р. Бар-Она эмоциональный интеллект отождествляется со способностью к адаптации. Таким образом, далее мы можем рассматривать процесс социально-психологического сопровождения адаптации студентов как психолого-педагогическое сопровождение развития эмоционального интеллекта в учебном процессе студентов первого года обучения [Нарикбаева Л.М., Тленбекова А.Ш., 2017, с.51].

И. Н. Алибекова считает, что в структуру эмоционального интеллекта включены такие компоненты, как: когнитивный, регуляторный и поведенческий, каждый из которых характеризируется совокупностью параметров. Умение различать и понимать эмоции, как свои, так и других людей, управлять собственными эмоциональными состояниями и эмоциями собеседников включает в себя эмоциональный интеллект. По мере взросления личности уровень эмоционального интеллекта повышается, а в период юности значительно возрастает [Алибекова И. Н., 2017, с.57].

Л.Я. Жилиной выявлена корреляция между индивидуальной мерой выраженности эмоционального интеллекта и результативными параметрами управленческой деятельности. [Жилина Л. Я., 2017, с.101]

Л. Тимербаева установил взаимосвязь между высокими показателями коэффициента эмоционального интеллекта руководителей организаций и эффективностью управления. [Тимербаева Л., 2018, с.101]

Н.П. Абдрахманова доказала возможность развития эмоционального интеллекта путем специально организованного обучения. Несмотря на то, что С. П. Деревянко установила эффективность использования психологического тренинга в развитии эмоционального интеллекта, строгих замеров его эффективности не проводилось. И. Н. Андреева разработала ряд программ развития эмоционального интеллекта для разных возрастных групп [Абдрахманова Н.П., 2019, с.71].

Следовательно, эмоциональный интеллект – это способность понимать отношения личности, репрезентируемые в эмоциях, и управлять эмоциональной сферой на основе интеллектуального анализа и синтеза.

А.О. Кунанбаева считает, что необходимым условием эмоционального интеллекта является понимание эмоций субъектом. Конечный продукт эмоционального интеллекта – это принятие решений на основе отражения и осмысления эмоций, которые являются дифференцированной оценкой событий, имеющих личностный смысл. Эмоциональный интеллект продуцирует неочевидные способы активности для достижения целей и удовлетворения потребностей личности. Эмоциональный интеллект отражает внутренний мир в связи с поведением личности и взаимодействием с реальностью [Кунанбаева А.О..2017, с.546].

Многие ученые (Ахметова Д.Б., Ким А.М., Садықова А.Т., Харниш Д.) сходятся во мнении, что в деятельности человека и эмоциональная, и интеллектуальная сфера играет определяющую роль в развитии личности, индивидуальности [Ахметова Д.Б., Ким А.М., Садықова А.Т., Харниш Д., 2014, с.111].

Таким образом, введение понятие «эмоциональный интеллект» логически обосновывается в теоретических и эмпирических исследованиях. Правомерно расширение понятийного аппарата по данной теме. Рассматривая исторические периоды развития общества, прослеживается присутствие понятия эмоциональный интеллект и в других вариациях, оказавших влияние на психологическую науку.

К особенностям эмоционального интеллекта в студенческом возрасте мы можем отнести стремление к самоактуализации, приобретению новых знаний, умений и навыков; способность к самоуважению, принятию ответственности, целостному восприятию окружающего и др.

Развитие эмоционального интеллекта студентов в условиях психолого-педагогического сопровождения может быть осуществлена методами арт-терапии, сказкотерапии, эмоционально-образной терапии, телесно ориентированной терапии в их определенном сочетании.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алибекова И. Н. Предпосылки развития эмоционального интеллекта // Вопросы психологии. –2017. – № 5. – С. 57-65.
2. Абдрахманова Н.П. К вопросу о сущности понятия «эмоциональный интеллект» / Н.П. Александрова // Вестник РУДН. Серия: Психология и педагогика. -2019. – № 1. – с. 71 – 75.
3. Андреева И. Н. Эмоциональный интеллект как феномен современной психологии. – Новополоцк: ПГУ, 2012. 388 с.
4. Андреева, И.Н. Об истории развития понятия «эмоциональный интеллект» / И. Н. Андреева // Вопросы психологии. 2013. №5. С. 83–95.
5. Андреева, И.Н. Азбука эмоционального интеллекта / И. Н. Андреева. – СПб.: БХВ-Петербург, 2012. – 288
6. Ахметова Д.Б., Ким А.М., Садықова А.Т., Харниш Д. Использование микс-метод исследования для изучения эмоционального интеллекта и компетенции преподавателя в высшей школе // KazNU Bulletin. Psychology and sociology series. No2 (49). 2014. – С. 111-116
7. Вилюнас, В.К. Психология эмоциональных явлений / В. К. Вилюнас. – М.: Изд-во МГУ, 2005. 227 с.
8. Выготский, Л.С. Педагогическая психология / Л. С. Выготский, под ред. В. В. Давыдова. – М.: АСТ Астрель Хранитель, 2001. 671 с.
9. Гаранян, Н.Г. Концепция алекситимии / Н. Г. Гаранян, А. Б. Холмогорова // Журнал социальной и клинической психиатрии. 2018. № 1. С. 128–145.
10. Гарскова, Г.Г. Введение понятия «эмоциональный интеллект» в психологическую теорию / Г. Г. Гарскова // Тез. науч. практ. конф. «Ананьевские чтения». – СПб.: Изд-во СПб.ун-та, 2019. № 11. С. 25–26.
11. Гоулман Д. Эмоциональный интеллект. Почему он может значить больше, чем IQ. – М.: Манн, Иванов и Фербер, 2013. 560 с.
12. Данилова Н. А., Морозова И. С. Содержательные характеристики структуры эмоционального интеллекта на различных возрастных этапах // European Social Science Journal. 2018. № 7. С. 308–315.
13. Дубровина И. В., Прихожан А. М. Возрастная и педагогическая психология. М.: Академия, 2015. 368 с.
14. Жилина Л. Я. Организация психолого-педагогического сопровождения студентов- первокурсников на этапе их адаптации к условиям вуза [Электронный ресурс] // Концепт. 2017. № 5. С. 101-112
15. Кунанбаева А.О. Модель психолого-педагогического сопровождения развития эмоционального интеллекта дошкольников / А.О. Куракина // Фундаментальные исследования. – 2017. – № 11(3). – с. 546 – 550.
16. Леонтьев, А.Н. Проблема деятельности в психологии / А. Н. Леонтьев // Вопросы философии. – 1972. – № 9. – С. 95–108.
17. Люсин, Д.В. Социальный и эмоциональный интеллект: От процессов к измерениям / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова. – М.: Изд-во «Институт психологии РАН», 2019. – 351 с.
18. Манойлова М. А. Авторская методика диагностики эмоционального интеллекта МЭИ // Пед. диагностика. 2017. № 3. С. 95–109.
19. Мэйер, Дж. Эмоциональный интеллект / Дж. Мэйер, П. Сэловей, Д. Карузо. – М.: Институт психологии РАН, 2014. 146 с.
20. Нарикбаева Л.М., Тленбекова А.Ш. Проблема развития эмоционального интеллекта у современных специалистов // Вестник Казахского национального педагогического университета им. Абая. 2017. -- № 5. – С. 51-62
21. Орме, Г. Эмоциональное мышление как инструмент достижения успеха / Г. Орме. – М.: «КСП+», 2013. 164 с.
22. Панкова, Т.А. Эмоциональный интеллект как фактор социально- психологической адаптации молодых специалистов: автореф. дис. ... канд. психол. наук / Т. А. Панкова. – М., 2018. – 189 с.
23. Першина А. В., Соловьева А. В. К проблеме изучения эмоционального интеллекта студентов // Молодой ученый. 2016. № 4. С. 703–704.
24. Реан А. А., Кудашев А. Р., Баранов А. А. Психология адаптации личности. СПб. : Прайм-Еврознак, 2011. 352 с.
25. Семеновских, Т.В. Влияние эмоционального интеллекта на выбор тактики самопрезентации студентами направления подготовки «Психология» / Т. В. Семеновских, В. А. Маслякова // Концепт. 2014. №12. С. 51-59
26. Тимербаева Л. Эмоциональный интеллект // Психологические науки. – 2018. – № 6. – С. 101-110
27. Ушаков, Д.В. Социальный интеллект как вид интеллекта / под ред. Д. В. Люсина, Д. В. Ушакова // Социальный интеллект. Теория, измерение, исследования. – М.: Институт психологии РАН, 2018. № 6. С. 11–28.

УДК 37.011.33:81

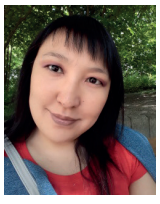

Сарсембаева Арайлым Алибековна
кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор,
Восточно-Казахстанский государственный технический университет имени Д.Серикбаева
Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: araily@mail.ru

Юсубалиева Мадина Файзуллиновна
магистр,
Восточно-Казахстанский государственный технический университет имени Д.Серикбаева,
Усть-Каменогорск, Казахстан
E-mail: yumadina@mail.ru

ФОРМИРОВАНИЕ МУЛЬТИЯЗЫЧНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ СТУДЕНТОВ В УСЛОВИЯХ ТЕХНИЧЕСКОГО ВУЗА

Аңдатпа. Мақалада кәсіптік білім мен интернационализация жағдайында студенттер арасында көптілділік құзіреттілігін қалыптастыру мақсатында студенттерге шет тілдерін оқытудың практикалық әдістері келтірілген. Мақалада халықаралық инженерлік қоғамдастықтардың көптілділік тұрғысынан мамандарды сертификаттауға және тіркеуге қойылатын талаптар сипатталған. Мақалада Д.Серікбаев атындағы Шығыс Қазақстан мемлекеттік техникалық университетінің көптілді тұлғаны қалыптастырудағы тәжірибесі ұсынылған, студенттердің көптілді құзыреттілігін дамытуға бағытталған негізгі формалар мен әдістер қарастырылған.

Түйін сөздер: көптілділік, көп мәдениеттілік, университеттегі тілдік дайындық, деңгейлік білім, тілдік модуль, ESP, Academic Writing.

Аннотация. В статье рассматривается практика организации процесса обучения иностранным языкам в неязыковом вузе в целях формирования у студентов мультиязычной компетенции в условиях итернационализации профессионального образования и профессиональной деятельности. В статье охарактеризованы требования ведущих международных инженерных сообществ для сертификации и регистрации специалистов с точки зрения мультиязычности. В статье представлен опыт Восточно-Казахстанского государственного технического университета им.Д.Серикбаева по формированию мультиязычной личности, рассмотрены основные формы и приемы, направленные на развитие мультиязычной компетенции студентов.

Ключевые слова: мультиязычность, мультикультурность, языковая подготовка в вузе, уровневое обучение, языковой модуль, ESP, Academic Writing.

Summary. Abstract. The article deals with the practice of organizing the process of teaching foreign languages in a non-linguistic University in order to shape students ' multilingual competence under the conditions of internationalization of professional education and professional activity. The article describes the requirements of leading international engineering communities for certification and registration of specialists in terms of multilingualism. The article presents the experience of D. Serikbayev East Kazakhstan State Technical University on the shaping of a multilingual personality, the main forms and techniques oriented towards the students' multilingual competence development are considered

Keywords: multilingualism, multiculturalism, language teaching in higher education institutions, level training, language module, ESP, Academic Writing.

ВВЕДЕНИЕ

В настоящее время инженер обязан знать несколько иностранных языков, то есть владеть мультиязычной компетенцией, и это связано с постоянно действующим рынком технологий. В эпоху глобализации невозможно изолироваться и базировать промышленность только на своих технологиях, так как они покупаются, продаются, адаптируются, они всегда взаимосвязаны, и если даже сотрудник компании не работает за рубежом, то он должен уметь составлять, читать, переводить и ориентироваться в инструкциях и сопроводительной технической документации.

Мультиязычностность (многоязычие, мультилингвальность, полилингвальность) – это способность использовать два и более языка в зависимости от социально-бытового и профессионального контекста, причем уровни владения языком могут быть разными, допускается как пассивный уровень владения (чтение или слушание), так и активный (говорение или письмо). Традиционно мультиязычность восприни-

мают как знание отдельных нескольких языков, необъединенных в некую систему. В этом случае мультилингва (человека владеющего несколькими иностранными языками) рассматривают как носителя суммы языков, которые линейно накапливаются в сознании личности, не соприкасаясь и не взаимодействуя [F.Grosjean, 1989, 3-15 p]. Современные исследователи указывают на неоднозначность данного феномена и заявляют о появлении мультиязычной компетенции, которая объединяет в себе все изученные языки в единую систему, позволяющую анализировать, сопоставлять, систематизировать языки и культуры, вырабатывать собственные стратегии для дальнейшего изучения последующих языков, тем самым развивая когнитивные, познавательные и коммуникативные способности личности [Т.И.Зеленина, А.Н.Утехина, Л.М.Малых, А.Н.Мифтахутдинова, 2010].

Рис.1. Основные компоненты мультиязычной компетенции

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Знание нескольких иностранных языков инженером является одним из требований для регистрации и сертификации инженерных кадров с признанием их профессиональных квалификаций и присвоением статуса специалиста на международном уровне. Эта деятельность осуществляется национальными и международными сообществами, разрабатывающими стандарты к специалистам, базируясь на требованиях предприятий-работодателей. Мировыми лидерами по разработке и применению таких стандартов являются FEANI (Европа), CDIO (Канада), WA(США), АОИР (Россия) и т.п.

Рассмотрим требования этих организаций к кандидатам с точки зрения мультиязычности. Европейская федерация национальных инженерных ассоциаций FEANI (European Engineer, EurIng) (1951) объединяет 34 европейские страны и более 350 национальных инженерных ассоциаций, на сегодняшний день FEANI представляет интересы более 3, 5 миллионов профессиональных инженеров в Европе. Одним из важных критериев оценки знания европейского инженера является «навыки работы в междисциплинарной команде, понимание сущности профессии инженера, коммуникационные навыки, обязанность поддерживать компетентность путем непрерывного повышения квалификации». Этот критерий подтверждает тот факт, что инженер, претендующий на звание европейского инженера, обязан знать несколько иностранных языков для успешного взаимодействия внутри мультиязычного коллектива и для эффективного сотрудничества с международными партнерами в любой стране мира [www.feani.org.URL:http://www.feani.org.].

Международный проект «Инициатива CDIO», реализованный ведущими инженерными школами США, Европы, Канады, Великобритании, Африки, Азии и Новой Зеландии, делает акцент на практикообразующей составляющей образовательного процесса. Основная концепция CDIO (Conceive – Design – Implement – Operate)

заключается в реформировании содержания и эффективности инженерных образовательных программ в соответствии с уровнем развития современных технологий и ожиданиями работодателей. В один из четырех блоков компетенций инженера входят межличностные компетенции: работа в команде; коммуникация (коммуникация на иностранных языках: английский, языки промышленных стран-партнѐров, другие языки). Как видим, здесь также четко прослеживается требование знания и коммуникативных навыков на нескольких иностранных языках. Подразумевается владение английским языком и языками промышленных стран-партнеров либо другими иностранными языками [В.А.Кутузова, С.О.Шапошникова. 2012, 4 с].

Изучив учебный план одного из участников проекта CDIO Томского политехнического университета по некоторым направлениям подготовки бакалавриата, можно увидеть наличие дисциплины «Иностранный язык (английский)» на протяжении 4 семестров, с 5 семестра вводится дисциплина «Профессиональная подготовка на английском языке», которая заканчивается зачетом в 8 семестре, более того в качестве факультативных дисциплин на выбор бакалаврам предлагается выбрать второй иностранный язык (немецкий, французский или китайский). Таким образом, в условиях образовательной среды вуза средствами иностранных языков можно приблизиться к международным требованиям профессиональных организаций по аккредитации и сертификации профессиональных инженеров, добавив в учебный план второй иностранный язык и не прекращая изучение английского языка на протяжении всего периода обучения.

Согласно исследованиям и рекомендациям Всемирного экономического форума [https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/] следующему поколению выпускников и сотрудников в первую очередь необходимо обеспечивать компетенции, соответствующие профессиям будущего, а именно, **мультиязычность и мультикультурность;** навыки межотраслевой коммуникации; клиентоориентированность; умение управлять проектами и процессами; работа в режиме высокой неопределенности; способность к творчеству; работа с искусственным интеллектом умение работать с коллективами, группами; системное мышление; бережливое производство; экологическое мышление.

«Организации заказчики» – промышленные предприятия при подборе персонала сегодня выделяют у претендентов на должность инженера коммуникативные умения и лингвистический репертуар. Такие организации включили в набор ключевых компетенций инженеров готовность к работе в мультиязычной и мультикультурной среде. В качестве примера можно привести немецкий концерн «Сименс», который хочет видеть на должности инженера-наладчика специалиста с высоким уровнем технического и разговорного английского, со знанием немецкого языка, проявляющего интерес к работе в мультинациональной и мультикультурной команде.

Учитывая роль английского языка в профессиональной, научной и академической среде, мы можем предположить, что его необходимо интегрировать в преподавание специальных дисциплин и реформировать преподавание данного языка в технических вузах по следующим направлениям:

– лингвопрофессиональное (языковая политика университетов, нацеленная на усиление подготовки по АЯ (профессиональный, коммуникативный и академический компоненты) будущих специалистов и профессорско-преподавательского состава; рост международной академической активности ППС (участие в международных конференциях, международные публикации); междисциплинарное сотрудничество лингвистов и предметников в разработке профессиональных иноязычных программ обучения в вузах;

– академическое (развитие академической мобильности студентов, аспирантов и профессорско-преподавательского состава; повышение индекса цитируемости российских ученых в международных базах данных; привлечение иностранных преподавателей на основе краткосрочных и долгосрочных контрактов; развитие международных научных и образовательных проектов; расширение международного партнерства в области науки и образования; улучшение репутации вуза и качества образования, приведение его в соответствие с международными стандартами;

– экономико-политическое (увеличение притока иностранных студентов в российские вузы за счет интернационализации учебных программ; приток средств от экспорта образовательных услуг в бюджет университета, что позволит расширить международную научную деятельность университета и повысит мотивацию ППС; привлечение грантов на международные проекты; международная интеграция науки, образования и производства; рост международного влияния государства [Е.Е.Царева, 2017, 91 с].

Вуза Казахстана нашли различные подходы и технологии формирования мультиязычной компетенции у будущих специалистов инженерных специальностей. С 2016 в ВКГТУ им. Д. Серикбаева проводятся учебные мероприятия по поэтапному переходу на английский язык обучения на основе внедрения технологии уровневого обучения студентов иностранным языкам по Международному стандарту общеевропейс-

ких компетенций владения иностранным языкам CEFR. Основной целью данного проекта стало повышение уровня и качества языковой подготовки бакалавров путем формирования у них коммуникативной, профессиональной, лингвистической, прагматической, дискурсивной и социо-культурной компетенций. В ходе проекта реализовывались следующие задачи – языковая подготовка студентов по иностранному языку на основе CEFR (базовый английский язык) и далее поэтапная языковая подготовка по профессиональному английскому языку с постепенным подведением обучающихся к прохождению языкового экзамена международного образца. Рассмотрим результаты обучения в 2016-2017, 2017-2018 и 2018-2019 учебных годах (Рис. 2, 3, 4).

В сессионный период 2016-2017 учебного года итоговый контроль прошли 1152 студентов, из них 782 – 1 курс, 370 – 2 курс. Успешно подтвердили уровень владения ИЯ и перешли на следующий уровень – 779 студентов (69%), из них 507 – 1 курс, 272 – 2 курс. На прежнем уровне владения ИЯ остались 373 студентов (33%), из них 275– 1 курс, 98 – 2 курс (Рис.2).

В 2017-2018 учебном году итоговый контроль прошли 780 студентов 1 курса. Успешно подтвердили уровень владения ИЯ и перешли на следующий уровень – 509 студентов (65%). На прежнем уровне владения ИЯ остались 271 студентов (35%) – уровень А0 (всего 51): А0-28, А1-23 (45%), уровень А1 (всего 623): А1 -221, А2-402 (65%), А2 (всего 75): А2 – 14, В1 – 61 (81%), уровень В1 (всего 10): В1 -3, В2 – 7 (70%), В2 (всего 21): В2-5, С1 -16 (76%) (Рис.3).

В 2018-2019 учебном году итоговый контроль прошли 977 студентов 1 курса. Успешно подтвердили уровень владения ИЯ и перешли на следующий уровень – 654 студентов (67%). На прежнем уровне владения ИЯ остались 323 студентов (33%) – уровень А0 (всего 56): А0-23, А1-33 (68%), уровень А1 (всего 852): А1 -289, А2-563 (66%), А2 (всего 40): А2 – 8, В1 -32 (80%), уровень В1 (всего 29): В1 -3, В2 – 26 (90%) (Рис.4).

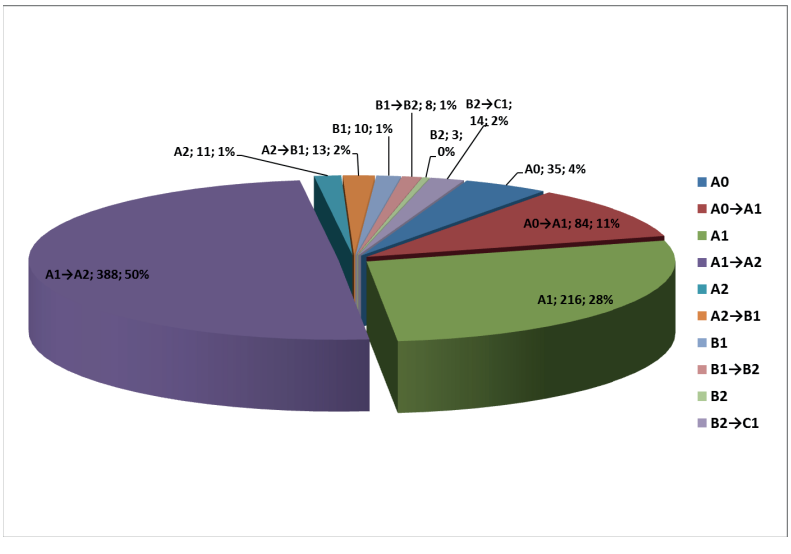

Рис.2. Итоги уровневого обучения в 2016-2017 уч.году

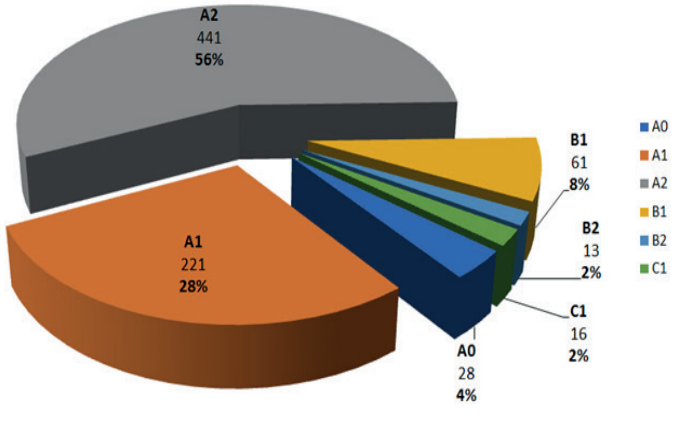

Рис.3. Итоги уровневого обучения в 2017-2018 учебном году

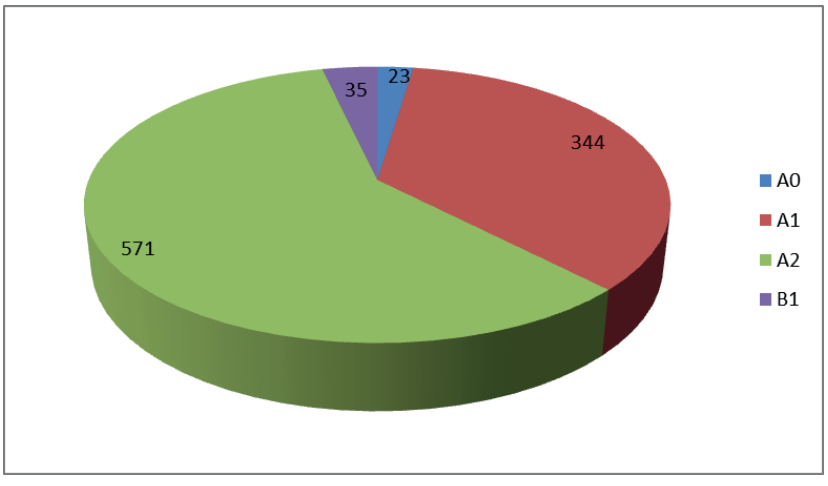

Рис.4. Итоги уровневого обучения в 2018-2019 уч. году

Обучение базовому английскому языку является первой ступенью в подготовке студентов к их профессиональной деятельности в мультиязычной и мулькультурной среде.

Ступень профессиональной языковой подготовки предполагает наличие у обучающегося уровня владения АЯ A2-Pre-Intermediate и выше. В целях развития у студентов иноязычной профессиональной коммуникативной компетенций для активного применения языка в профессиональной сфере в вузе был разработан модуль (minor) «Язык и коммуникация», включающий в себя три курса языковой подготовки общей трудоемкостью 15 кредитов (Табл.1) [7, https://www.ektu.kz/minors/minorscatalog/langandcommunication.asp]:

– Английский язык для специальных целей/ESP English for Specific Purposes

– Академическое письмо (на английском языке)/Academic Writing

– Базовый иностранный язык (немецкий, французский, китайский, турецкий)

Все курсы размещены на Образовательный портал ВКГТУ им. Д. Серикбаева.

Таблица 1. Карта компетенций специалиста по модулю «Язык и коммуникация»

Формируемые ключевые компетенции	Результаты обучения
Способность осуществлять коммуникативную деятельность на иностранном языке в новых ситуациях бытового и профессионального общения в устной и письменной форме	выражать собственные коммуникативные намерения с правильным отбором и уместным использованием соответствующих языковых средств с учетом их соответствия социально-культурным нормам изучаемого языка
	применять коммуникативные стратегии и тактики, риторические, стилистические и языковые нормы и приемы при решении профессиональных задач

Курс «Английский язык для специальных целей/English for Specific Purposes (Рис.5) предназначен для будущих специалистов с целью формирования у них иноязычной коммуникативной компетенции в профессиональной сфере, для того, чтобы обучающиеся могли продолжить образование в иноязычной среде (английский для академических целей), овладение профессией и осуществление профессиональной деятельности (английский для профессиональных целей). Результатами обучения на данном курсе должны стать:

– понимание профессиональных тем разговора, новостных передач, лекций;

– эффективное общение с носителями языка во время собеседования с ведением беседы на профессиональные темы;

– понимание различных текстов, связанных с профессией;

– описание процессов, диаграмм, графиков, схем, таблиц и другой документации профессиональной сферы.

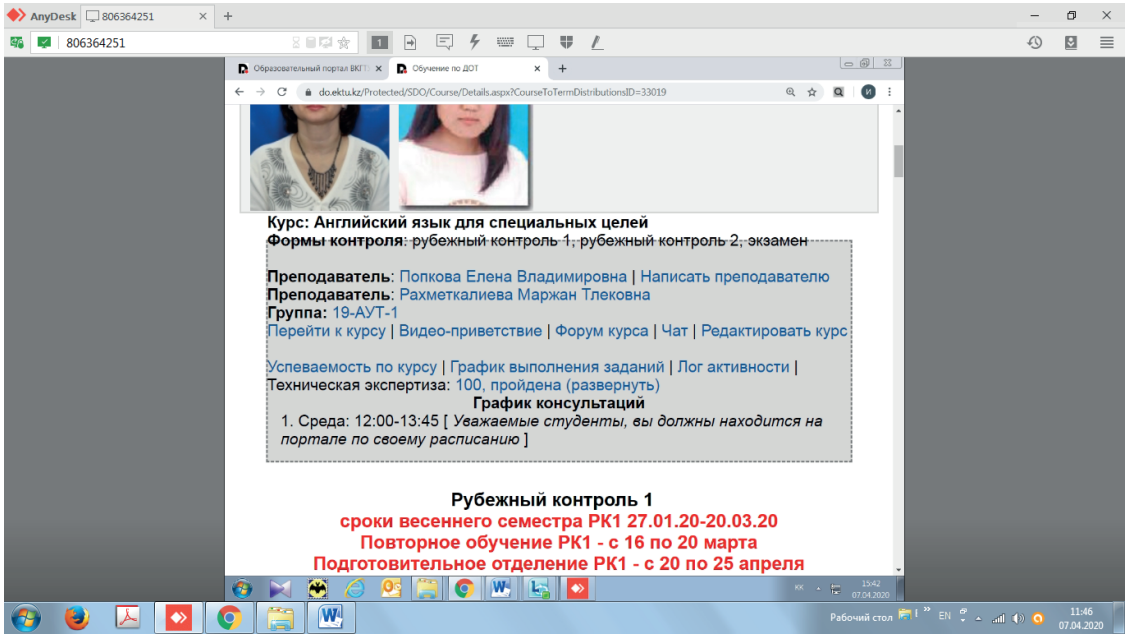

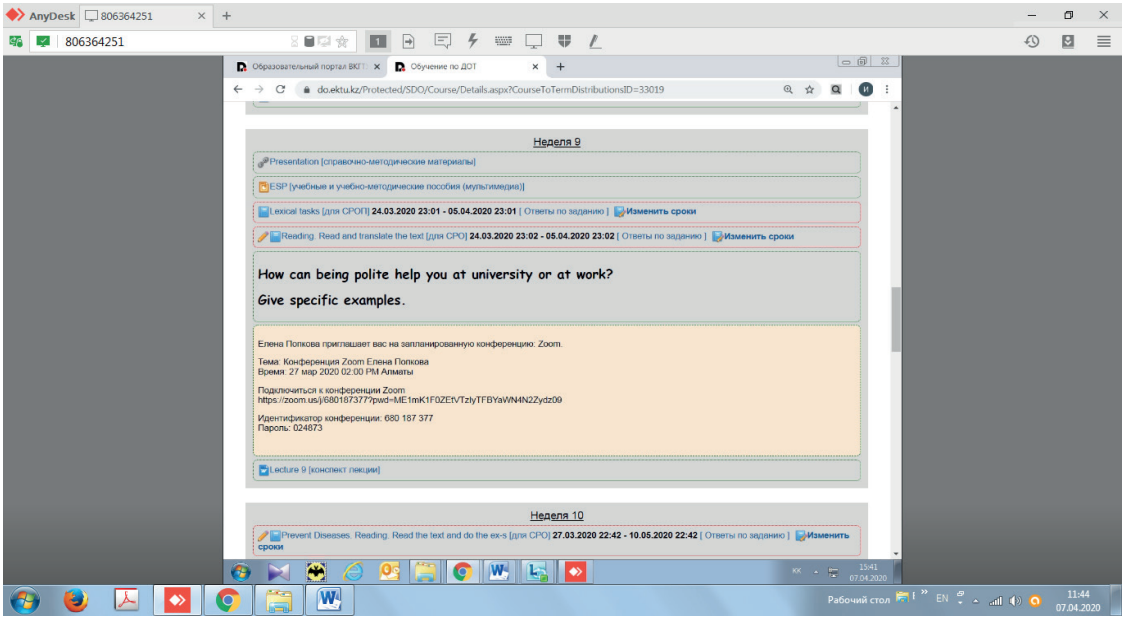

Рис.5. Курс «Английский язык для специальных целей» (https://www.do.ektu.kz/Protected/SDO/Course/Details.aspx?CourseToTermDistributionsID=33019)

Курс «Академическое письмо/Academic Writing» предназначен для академической среды и предполагает обучение построению академического текста на английском языке, и конкретных языковых структур для осуществления необходимых речевых актов: как давать определения, описывать выводы, передавать взгляды других учёных и т.д. Во время обучения студенты могут научиться вести письменную научную коммуникацию на английском языке, что предполагает развитие умения построения структурированных, обоснованных и четких аргументов, использования подходящих источников, улучшение грамматики и механики письма.

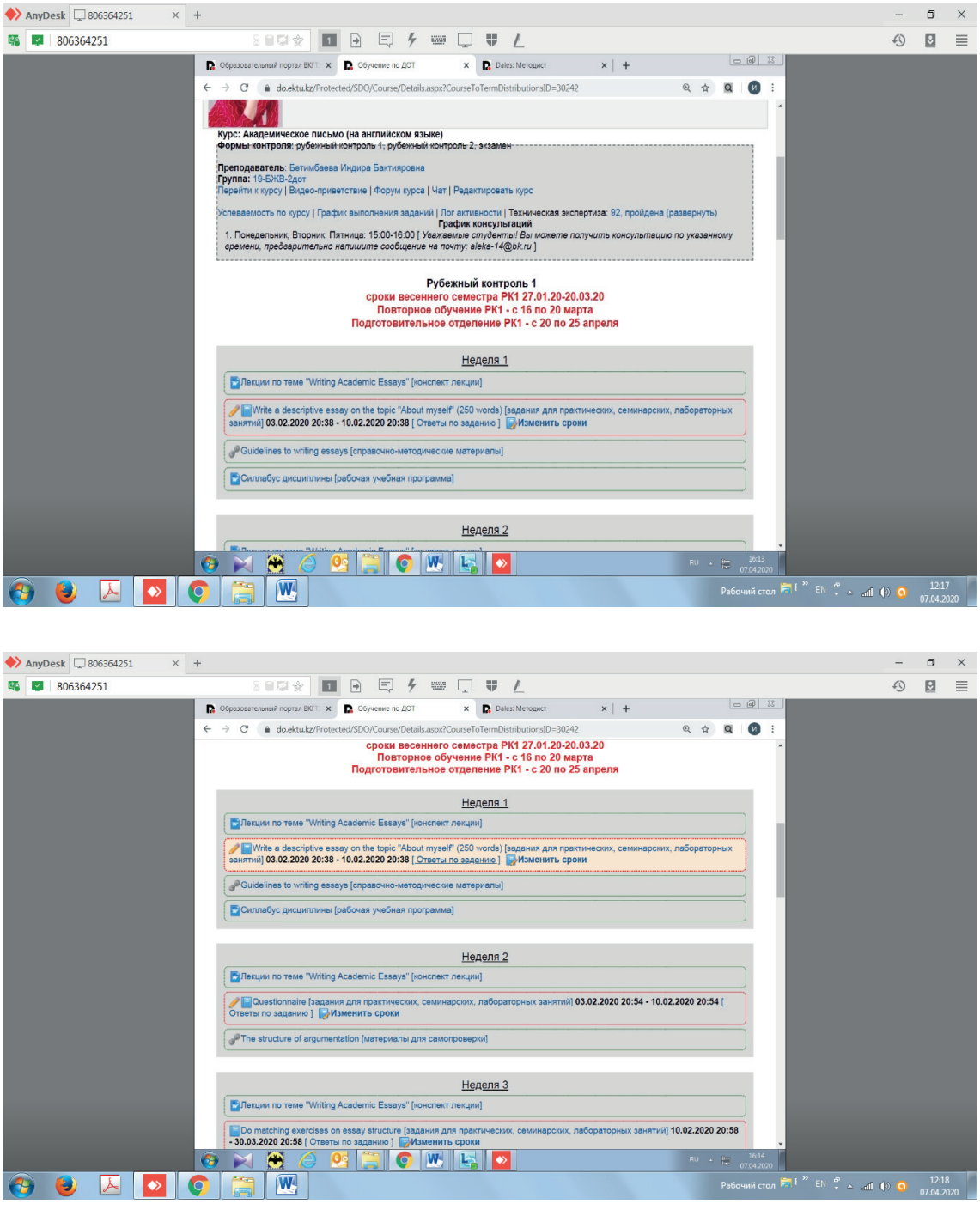

Рис.6. Курс «Академическое письмо (https://www.do.ektu.kz/Protected/SDO/Course/Details.aspx?CourseToTermDistributionsID=30242)

Курс «Базовый иностранный язык» включает в себя обучение базовому иностранному языку (уровень А1-А2), что предполагает развитие у студентов технических навыков и умений чтения и извлечения из текста информации, изучение языковых форм и речевых образцов, позволяющих правильно выражать мысли на иностранном языке, обучение приемам работы над грамматикой, необходимых для построения высказывания.

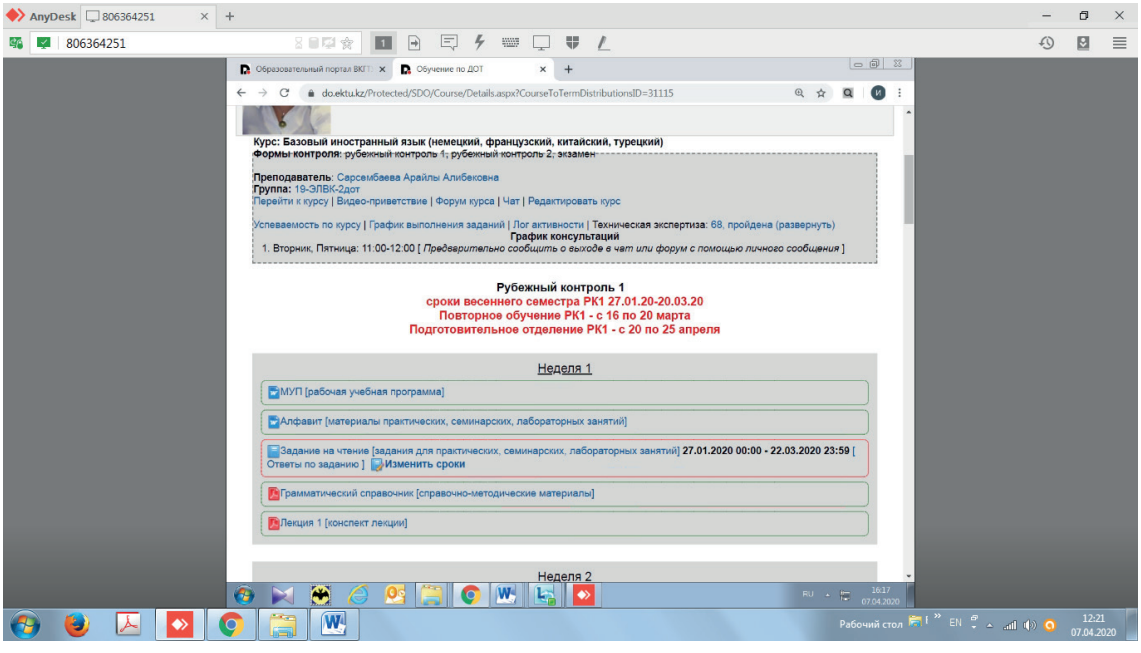

Рис.7. Курс «Базовый иностранный язык» (https://www.do.ektu.kz/Protected/SDO/Course/Details.aspx?CourseToTermDistributionsID=31115)

В рамках формирования мультиязычной компетенции на занятиях курсов модуля «Язык и коммуникация» используются следующие приемы: задания на сопоставление различных языков и культур, виртуальная командировка в зарубежный университет в виде проектного задания, просмотры видеороликов о культурно-исторических объектах в разных странах, поиск информации о великих мировых ученых и их достижениях, использование мультиязычных словарей, глоссариев, воспитательные мероприятия с привлечением студентов-иностранцев и т.д.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В заключение необходимо отметить, что мультиязычность выступает как процесс внутреннего развития студента, его познавательных, психологических и социологических знаний и навыков, которые значительно расширяют возможности личностного роста и участия в международных проектах субъектов образовательного процесса.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Grosjean F. Neurolinguists, beware! The bilingual is not two monolinguals in one person // Brain and Language. 1989. Vol. 36. P. 3-15.
2. Зеленина Т.И., Утехина А.Н., Малых Л.М., Мифтахутдинова А.Н. Модель мультилингвального образования в полиэтническом регионе: коллективная монография. Ижевск: Удм. гос. ун-т. 2010
3. www.feani.org.URL:http://www.feani.org. (дата обращения: 20.08.2017)
4. Кутузова В.А., Шапошникова С.О. Перспективы развития инженерного образования: инициатива CDIO: информ-метод. издание. СПб.: Изд-во СПб ГЭТУ «ЛЭТИ». 2012. С. 3-4.
5. https://www.weforum.org/agenda/2016/01/the-10-skills-you-need-to-thrive-in-the-fourth-industrial-revolution/
6. Царева Е.Е. Мультиязычность как показатель оценки профессиональных качеств инженера: зарубежный опыт / Е.Е. Царева, Р.З. Богоудинова // Вестник Казанского гос. энерг. ун-та. –2017. – № 3 (35). – С. 91-101.
7. https://www.ektu.kz/minors/minorscatalog/langandcommunication.aspx

УДК 373.2

Серикова Орал Сериковна
м.п.н., преподаватель,
Казахский национальный женский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан

Аманжолова Асел Нурлановна
м.п.н., преподаватель
Казахский национальный женский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан
Email:oral_09.09@mail.ru

ПАТРИОТИЧЕСКОЕ ВОСПИТАНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Аннотация. На наш взгляд, суть патриотического воспитания состоит в том, чтобы посеять и взрастить в детской душе семена любви к родной природе, к родному дому и семье, к истории и культуре страны, созданной трудами родных и близких людей, тех, кого зовут соотечественниками. Воспитать патриотизм в ребенке невозможно без приобщения его к родной культуре. Осознанный интерес к самобытности своего народа имеет большое значение для воспитания нравственности. В период старшего дошкольного возраста развиваются высокие социальные мотивы и благородные чувства. От того, как они будут сформированы в первые годы жизни ребенка, во многом зависит все его последующее развитие.

Ключевые слова: патриотизм, воспитание, процесс, патриотические чувства, доверие, поведение, Родина.

Серікова Орал Серікқызы
п.ғ.м., оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ, Қазақстан

Аманжолова Әсел Нұрланқызы
п.ғ.м., оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
Алматы қ, Қазақстан,
E-mail:oral_09.09@mail.ru

МЕКТЕПКЕ ДЕЙІНГІ ЖАСТАҒЫ БАЛАЛАРДЫ ПАТРИОТТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУ

Аңдатпа. Біздің ойымызша, балаларға патриоттық тәрбие беру оларды өсіру, отбасын, тарихы мен мәдениетіне, туған –туыстарына деген сүйіспеншілікке тәрбиелеу.

Баланы мәдениетімізді таныстырмай отансүйгіштікке тәрбиелеу мүмкін емес. Өз халқының өзіндік ерекшелігіне қызығушылық адамгершілік тәрбиесі үшін үлкен маңызға ие. Мектепке дейінгі үлкен жастағы кезеңде жоғары әлеуметтік себептер менотансүйгіштік сезімдер дамиды. Осы қасиетер бала өмірінің алғашқы жылдарында қалай қалыптасатындығы оның кейінгі дамуына өз әсерін тигізеді.

Түйінді сөздер: отансүйгіштік, тәрбие, процесс, патриоттық сезімдер, сенім, мінез-құлық, Отан.

Serikova Oral
Master of pedagogical Sciences, teacher,
Kazakh national women's teacher training university
Kazakhstan, Almaty

Amanzholova Assel
Master of pedagogical Sciences, teacher,
Kazakh national women's teacher training university
Kazakhstan, Almaty,
E-mail:oral_09.09@mail.ru

PATRIOTIC EDUCATION OF PRESCHOOL CHILDREN

Annotation. In our opinion, the essence of Patriotic education is to sow and nurture in the child's soul the seeds of love for the native nature, for the native home and family, for the history and culture of the country created by the works of relatives and close people, those who are called compatriots. It is impossible to bring up patriotism in a child without familiarizing him with his native culture. A conscious interest in the identity of one's people is of great importance for moral education. In the period of senior preschool age, high social motives and noble feelings are developed. On how they will be formed in the first years of a child's life, all his subsequent development largely depends.

Keywords: patriotism, upbringing, process, Patriotic feelings, trust, behavior. Homeland.

Патриотическое воспитание – процесс взаимодействия воспитателей и воспитанников, направленный на развитие патриотических чувств, формирование патриотических убеждений и устойчивых норм патриотического поведения. Целью патриотического воспитания является воспитание убежденного патриота, любящего свою Родину, преданного Отечеству, готового служить ему своим трудом и защищать его интересы.

Воспитать патриотизм в ребенке невозможно без приобщения его к родной культуре. Осознанный интерес к самобытности своего народа имеет большое значение для воспитания нравственности. «Взращивание» культурной личности ребенка происходит постепенно: начинается с простого интереса к чему-либо, и только потом, – пониманием и желанием участвовать самому.

О важности приобщения ребенка к культуре своего народа написано много, поскольку обращение к отеческому наследию воспитывает уважение, гордость за землю, на которой живешь. Поэтому детям необходимо знать и изучать культуру своих предков. Именно акцент на знание истории народа, его культуры поможет в дальнейшем с уважением и интересом относиться к культурным традициям других народов. [1.Новицкая М.Ю., 2003 г- 93с.]

Патриотическое воспитание детей является одной из основных задач дошкольного образовательного учреждения. Следует подчеркнуть, что в настоящее время выходит достаточно много методической литературы по данному вопросу. Зачастую в ней освещаются лишь отдельные стороны патриотического воспитания детей в конкретных видах деятельности, и нет стройной системы, отражающей всю полноту данного вопроса. Видимо, это закономерно, поскольку чувство патриотизма многогранно по содержанию. Это и любовь к родным местам, и гордость за свой народ, и ощущение своей неразрывности с окружающим миром, и желание сохранять и приумножить богатство своей страны.

Исходя из этого, в данном направлении воспитательной работы можно выделить целый комплекс задач:

– воспитание у ребенка любви и привязанности к своей семье, дому, детскому саду, улице, городу;

– формирование бережного отношения к природе и всему живому;

– воспитание уважения к труду;

– развитие интереса к казахский традициям и промыслам;

– формирование элементарных знаний о правах человека;

– расширение представлений о городах Казахстана;

– знакомство детей с символами государства (герб, флаг, гимн);

– развитие чувства ответственности и гордости за достижения страны;

– формирование толерантности, чувства уважения к другим народам, их традициям.[2. Ипполитова Н.В., 2004. – 83с.]

Данные задачи решаются во всех видах детской деятельности: на занятиях, в играх, в труде, в быту – так как воспитывают в ребенке не только патриотические чувства, но и формируют его взаимоотношения со взрослыми и сверстниками.

В широком понимании патриотизм трактуется как олицетворение любви к своей Родине, активная сопричастность к ее истории, культуре, природе, к современной жизни, ее достижениям и проблемам.

На каждом возрастном этапе проявления патриотизма и патриотическое воспитание имеют свои особенности. Патриотизм применительно к ребенку старшего дошкольного возраста определяется нами как его потребность участвовать во всех делах на благо окружающих людей, представителей живой природы, наличие у него таких качеств, как сострадание, сочувствие, чувство собственного достоинства; осознание себя частью окружающего мира.

В период старшего дошкольного возраста развиваются высокие социальные мотивы и благородные чувства. От того, как они будут сформированы в первые годы жизни ребенка, во многом зависит все его последующее развитие. В этот период начинают развиваться те чувства, черты характера, которые незримо уже связывают его со своим народом, своей страной. Корни этого влияния – в языке народа,

который усваивает ребенок, в народных песнях, музыке, играх, игрушках, впечатлениях о природе родного края, о труде, быте, нравах и обычаях людей, среди которых он живет.

Под патриотическим воспитанием детей мы понимаем взаимодействие взрослого и детей в совместной деятельности и общении, которое направлено на раскрытие и формирование в ребенке общечеловеческих нравственных качеств личности, приобщение к истокам национальной и региональной культуры, природе родного края, воспитание эмоционально-действенного отношения, чувства сопричастности, привязанности к окружающим.

Цель воспитания патриотизма у детей старшего дошкольного возраста – формирование у них потребности совершать добрые дела и поступки, чувство сопричастности к окружающему и развитие таких качеств, как сострадание, сочувствие, находчивость, любознательность.

Задачи патриотического воспитания детей старшего дошкольного возраста включают:

– формирование духовно-нравственного отношения и чувства сопричастности к родному дому семье, детскому саду, городу, селу;

формирование духовно-нравственного отношения и чувства сопричастности к культурному наследию своего народа;

– формирование духовно-нравственного отношения к природе родного края и чувства сопричастности к ней;

– воспитание любви, уважения к своей нации, понимания своих национальных особенностей, чувства собственного достоинства, как представителя своего народа, и толерантного отношения к представителям других национальностей (сверстникам и их родителям, соседям и другим людям).

Содержание патриотического воспитания детей старшего дошкольного возраста раскрывается следующим образом:

– приобщение детей к культурному наследию, праздникам, традициям, народно-прикладному искусству, устному народному творчеству, музыкальному фольклору, народным играм.

– знакомство с семьёй, историей, членами семьи, родственниками, предками, родословной, семейными традициями; с детским садом его ребятами, взрослыми, играми, игрушками, традициями; с городом, селом, его историей, гербом, традициями, выдающимися горожанами, селянами прошлого и настоящего времени, достопримечательностями;

– проведение целевых наблюдений за состоянием объектов в разные сезоны года, организация сезонного земледельческого труда в природе посев цветов, овощей, посадка кустов, деревьев и другое;

– организация творческой продуктивной, игровой деятельности детей, в которой ребенок проявляет сочувствие, заботу о человеке, растениях, животных в разные сезоны года в связи с приспособлением к новым жизненным условиям и ежедневно по необходимости.[3.Керімбаева Р.Қ., -Тараз, 2010-456.]

Патриотическое воспитание детей реализуется в дошкольных образовательных учреждениях по различным программам.

Программа <Дом, в котором я живу> разработана для детей в возрасте с 3 до 7 лет и предусматривает распределение работы по патриотическому воспитанию по трем блокам: 1 блок- <Моя семья>, 2 блок- <Родной город>, 3 блок- <Родная страна>. Каждая из тем повторяется в возрастных группах, изменяются только содержание, объем познавательного материала, сложность и длительность изучения.

Цели и задачи программ по патриотическому воспитанию

Реализация программы направлена на решение следующих задач:

1. Повысить педагогическую компетентность педагогов по организации работы по патриотическому воспитанию

2. Сформировать комплекс нормативно- правового и организационно- методического обеспечения системы патриотического воспитания.

3. Ориентировать родителей на патриотическое воспитание детей путем прикосновения к истории своей семьи

4. Воспитывать любовь и уважение к своему городу, краю, Родине, гордость за принадлежность к гражданам Казахстана

5. Прививать чувство гордости, глубокого уважения и почитания символов Казахстана – герба, Гимна, Флага.

6. Воспитывать личность гражданина-патриота Родины, способного встать на защиту государственных интересов страны.[4. Козлова С.А., 2006-55с.]

Главной целью данной педагогической системы является создание оптимальных условий для всестороннего развития нравственно-патриотического потенциала дошкольника через грамотное построение целостного педагогического процесса в дошкольном учреждении на основе синтеза опыта традиционной российской системы общественного дошкольного образования и обобщения, систематизации, интеграции достоверных, научно исторических материалов.

Реализация данных и других разработанных современными методистами программ по патриотическому воспитанию детей дошкольного возраста направлена, прежде всего, на воспитание будущего гражданина.

Осуществление патриотического воспитания старших дошкольников включает воспитание патриотических чувств, любви к Родине, развитие интереса к народной культуре, к родному языку, традициям и обычаям.

В настоящее время одной из острейших проблем является воспитание патриотизма. Дошкольные образовательные учреждения, являясь начальным звеном системы образования, призваны формировать у детей первое представление об окружающем мире, отношение к родной природе, малой Родине, своему Отечеству. Очевидно, что для этого необходимо определить нравственные ориентиры, способные вызвать чувства самоуважения и единения.

Чувство Родины у ребенка начинается с любви к самым близким людям – отцу, матери, бабушке, дедушке. И родной дом, двор, где он не раз гулял, и вид из окна квартир и детский сад, где он получает радость от общения со сверстниками, и родная природа – все это Родина. Сколько открытий делает ежедневно ребенок. И хотя многие его впечатления еще им не осознанны, все начинается с восхищением тем, что видит перед собой маленький человек.[5. Алексеева О., – 2010. – № 2.]

Очень важным для воспитания патриотических чувств и исторические знания. Знание истории необходимо для формирования гражданской позиции растущего человека, воспитания любви к «малой» Родине и Отечеству, гордости за людей, трудами и талантами которых славен Казахстан, чувства сопричастности к прошлому, настоящему и будущему своего народа.

Наиболее идеологически незащищенными оказались дошкольники. В силу возрастных особенностей, их воспитание целиком зависит от окружающих ребенка взрослых. По мнению педагогов, социологов и врачей, именно бездуховность часто приводит к тому, что такой ребенок оказывается незащищенным внутренним эмоциональным интеллектуальным барьером.

Проводя параллель с нашим временем, стоит вспомнить, что «любовь к родному краю, родной культуре, родной речи начинается с малого – с любви к своей семье, к своему жилищу, к своему детскому саду. Постепенно расширяясь, эта любовь переходит в любовь к родной стране, к её истории, прошлому и настоящему, ко всему человечеству». Так писал академик Д.С.Лихачёв.

Чтобы проводить эту работу с детьми дошкольного возраста педагог должен правильно использовать источники педагогического мастерства, опыт накопленный веками.[6. Логинова В.И., Бабаева Т.И., 2002-88с.]

Работа в ДОУ по патриотическому воспитанию предполагает следующие формы, позволяющие развить у детей нравственно-патриотические чувства:

Рассказ воспитателя о родном крае (городе или селе).

Прогулка по окрестностям.

Экскурсия в местный краеведческий музей.

Посещение памятных мест.

Встреча с ветеранами войны и труда.

Чтение рассказов о защитниках Родины.

Беседа в виде вопросов и ответов.

Разучивание стихов, пословиц и поговорок о Родине.

Прослушивание народной музыки, разучивание песен о Родине.

Тематический фольклорный утренник.

Изготовление поделок, связанных с местными ремеслами. .[7. Новицкая М.Ю. Наследие., 2003-65с.]

Родина как мать для народа. Но для того чтобы считать себя её сыном или дочерью, необходимо ощутить духовную жизнь своего народа и творчески утвердить себя в ней, принять родной язык, историю и культуру страны как свои собственные. Однако национальная гордость не должна вырождаться в тупое самомнение и самодовольство. Настоящий патриот учится на исторических ошибках своего народа, на недостатках его характера и культуры. Национализм же ведёт к взаимной ненависти, обособлению, культурному застою

Духовный, творческий патриотизм надо прививать с раннего детства. Но подобно любому другому чувству, патриотизм обретается самостоятельно и переживается индивидуально. Он прямо связан с духовностью человека, её глубиной. Поэтому не будучи патриотом сам, педагог не сможет и в ребёнке пробудить чувство любви к Родине. Именно пробудить, а не навязать, так как в основе патриотизма лежит духовное самоопределение.[8. Ермакова Т.В., 2014. – № 3. – С. 66-68.]

Родная культура, как отец и мать должна стать неотъемлемой частью души ребёнка, началом продолжающим личность.

Исходя из выше изложенного наметились следующие приоритеты:

1 Окружающие предметы, впервые пробуждающие душу ребёнка, воспитывающие в нём чувство красоты, любознательность, должны быть национальными. Это помогает детям с самого раннего возраста понять, что они – часть великого русского народа.

2. Мы широко используем все виды фольклора (сказки, песенки, пословицы, поговорки, хороводы и т. д.). В устном народном творчестве как нигде сохранились особенности черты казахского характера, присущие ему нравственные ценности, представление о добре, красоте, правде, храбрости, трудолюбии, верности. Знакомя детей с поговорками, загадками, пословицами, сказками, мы тем самым приобщаем их к общечеловеческим нравственным ценностям. В казахском фольклоре каким-то особенным образом сочетается слово, музыкальный ритм, напевность. Адресованные детям потешки, прибаутки, звучат как ласковый говорок, выражая заботу, нежность, веру в благополучное будущее. В пословицах и поговорках метко оцени-

ваются различные жизненные позиции, высмеиваются недостатки, восхваляются положительные качества людей. Особое место в произведениях устного народного творчества занимают уважительное отношение к труду, восхищение мастерством человеческих рук. Благодаря этому, фольклор является богатейшим источником познавательного и нравственного развития детей.

3. Большое место в приобщении детей к народной культуре в работе по патриотическому воспитанию занимают народные праздники и традиции. В них фокусируются накопленные веками тончайшие наблюдения за характерными особенностями времён года, погодными изменениями, поведением птиц, насекомых, растений. Причём эти наблюдения непосредственно связанны с трудом и различными сторонами общественной жизни человека во всей их целостности и многообразии.

4. Другим важным направлением нашей работы является ознакомление детей с народной декоративной росписью. Она, пленяя душу гармонией и ритмом, способна увлечь ребят национальным изобразительным искусством.

5. Природа – один из важнейших факторов народной педагоги. Она не только среда обитания, но и родная сторона, Родина. Знакомя с природой края мы решаем не только природоохранные задачи, но и воспитываем любовь к каждому объекту в природе.

6. Знакомство с историческим прошлым Казахстана – новое, но очень интересное направление в работе по воспитанию патриотизма у детей. А зачем детям – дошкольникам нужны знания об истории страны? Ведь систематизированный курс истории – это задача школы. Да, конечно. Но чтобы это курс был усвоен детьми хорошо, необходимо ещё до школы сформировать у них первоначальные достоверные представления об истории нашей Родины, интерес к её изучению в будущем.

В последние годы многие страницы истории переосмысливаются, поэтому мы проявляем корректность в отборе познавательного материала, учитываем возрастные особенности восприятия и социальную подготовленность ребёнка.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Новицкая М.Ю. Наследие. Патриотическое воспитание в детском саду. – М.: Линка – Пресс, 2003 г- 93с.
2. Ипполитова Н.В. Патриотическое воспитание учащихся: учеб. пособие. – Шадринск: ШГПИ, 2004. – 83с.
3. Керімбаева Р.Қ. Мектеп жасына дейінгі балалардың дүниетанымын қалыптастыру.-Тараз, 2010-45б.
4. Козлова С.А., Куликова Т.А. Дошкольная педагогика: Учебник для студ. Сред. Проф. Учеб.заведений/. – 6-е изд., испр. – М.: Издательский центр "Академия", 2006-55с.
5. Алексеева О. Задания для маленьких патриотов / О. Алексеева, Л.Петропавловская // Ребенок в детском саду. – 2010. – № 2..
6. Логинова В.И., Бабаева Т.И. и др.-СПб.: Детство: Программа развития и воспитания детей в детском саду / Детство-Пресс, 2002-88с.
7. Новицкая М.Ю. Наследие. Патриотическое воспитание в детском саду Линка – Пресс, М., 2003-65с.
8. Ермакова Т.В. Воспитание чувств патриотизма у дошкольников / Т.В. Ермакова// Методист. – 2014. – № 3. – С. 66-68.

ҒТАХР: 14.23.07

Серікова Орал Серікқызы
п.ғ.м., оқытушы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті
Алматы қ, Қазақстан
E-mail:oral_09.09@mail.ru

МЕКТЕПАЛДЫ БАЛАЛАРЫН ЖАЗУҒА ҮЙРЕТУДІҢ ӘДІСТЕРІ

Түйіндеме. Бұл мақалада мектепалды балаларын жазуға үйретудің әдістеріне тоқталып талдау жасалынды. Мектепалды балаларын жазуға дұрыс дағдыландыру үшін психологиялық ерекшеліктерін ескерген жөн.Оқу мен жазуға машықтандыру кезеңінде педагог балаға қойылған талаптарды толық игеруі керек. Жазуға кірісерде алғашқы күннен бастап орындалуға тиісті гигиеналық талаптарды қатаң қадағалауда ұстаған дұрыс. Сауат ашу оқу- қызметіндегі жазуға үйретудің негізгі талаптарын басшылыққа ала отырып, балаларды жазуға машықтандырса балалардан оң нәтижие ала аламыз. Жазудың сапасы және оны қалыптастыру жұмыстары.

Балалардың жазу жұмысына қарап кейбіреуінің жазуы таза, көркем, анық жазғаның байқаймыз. Ал, кейбірінің жазуы қисық, біркелкі емес, қалай болса солай жазылғанын көреміз.

Мұндай қателіктер кетпес үшін педагог сауат ашу сабағында жазу сапасымен үнемі жұмыс жасау керек.

Тірек сөздер: символикалық жазу, жазу дағдыларын қалыптастыру, сауат ашу, жазуға қойылатын талаптар, дыбыстық талдау.

Серикова Орал Сериковна
м.п.н., преподаватель,
Казахский национальный женский педагогический университет,
г.Алматы, Казахстан
E-mail: oral_09.09@mail.ru

МЕТОДИКА ОБУЧЕНИЯ ДЕТЕЙ НАВЫКАМ ПИСЬМА В ШКОЛЕ

Аннотация. В данной статье представлен обзор некоторых методов обучения детей навыкам письма в школе. Наличие хороших практик письменных навыков зависит от важной вещи – сихологических характеристик. Во время обучения и письменной практики учитель должен полностью поддерживать ребенка. В начале обучения лучше всего учитывать гигиенические требования, которые необходимо соблюдать с первого дня. Руководствуясь основными требованиями обучения навыкам письма в учебном плане, мы можем получить положительные результаты от детей. Качество письма и его создание.когда вы смотрите на детское письмо, вы можете увидеть, что некоторые из них чисты, понятны. Ну а некоторые буквы кривые, неровные и, по-видимому, одинаковые.

Чтобы избежать подобных ошибок, необходимо постоянно работать над качеством письма в дискурсе преподавателя.

Ключевые слова: символическое письмо, навыки письма, грамотность, требования к письму, звуковой анализ.

Serikova Oral
Master of pedagogical Sciences, teacher,
Kazakh national women's teacher training university,
Kazakhstan, Almaty
E-mail:oral_09.09@mail.ru

METHODS OF TRAINING CHILDREN'S WRITING SKILLS AT SCHOOL

Abstract. This article provides an overview of some methods of training children's' writing skills at school. Availability of good practices of writing skills depends of important thing – sychological characteristics. During to the training and writing practice, the teacher must fully support the child. At the beginning of the training, it is best to take into account the hygienic requirements that must be observed from the first day. Guided by the basic requirements of writing skills training in the curriculum, we can get positive results from children. Writing quality and its creation.When you look at a children's letter, you can see that some of them are clean, understandable. Well, some of the letters are crooked, uneven and, apparently, are the same.

To avoid such mistakes, it is necessary to constantly work on the quality of writing in the discourse of the teacher.

Keywords: symbolic writing, writing skills, literacy, writing requirements, sound analysis.

КІРІСПЕ

Қазақстан Республикасының білім туралы заңында «Білім беру жүйесінің басым міндеттерінде: білім беру бағдарламаларын меңгеру үшін жағдайлар жасау және жеке адамының шығармашылық, рухани және дене мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, жеке басының дамуы үшін жағдай жасау арқылы парасатын байыту» – деп атап көрсеткен.Осыған сәйкес қоғам алдында білім жүйесін саналық жағынан жаңарту, жалпы білім беретін XXI –ғасыр мектебінің жаңа моделін таңдау, баланың жеке басын үйлесімді дамытуға бағыттайтын міндеттер қойылып отыр.[ҚР Білім туралы заңы].

Осы міндеттерді жүзеге асыру бағытында мектепалды даярлығына әзірленген сауат ашу бірінші сыныптағы әліппені оқуға даярлықты жүзеге асыруға үйлестіріліп жасалады.

Себебі, онда рухани – адамгершілік құндылықтың іргетасы қаланады. Сауат ашу арқылы баланың танымдық белсенділігі, қоршаған ортамен қарым-қатынасы дамып интеллекті байиды. Ол үшін сауат ашудың негізгі мақсаты – оқу дағдысының негізін қалау, фонетикалық есту қабілетін дамыту, дыбыстарды ажырата білу, әріптің баспа түрін таңбалап жазу, әріптерді таныту, буын, сөз, сөйлемді оқытуға үйрету сауатты жазу дағдыларын қалыптастыру өздігінен оқуға, жазуға дағдыландыру, кітап оқуға қызығушылығын арттыру, ауызша сөйлеуге үйрету жүзеге асырылады.

Жазба тілдің ауызекі тілден кейін пайда болғаны белгілі. Жазба тілдің жасалуының күллі мәдениет атаулының тарихында орасан зор маңызы болды және болып та отыр. Жазусыз мәдениет атаулыны, өркениет атаулыны көзге елестетудің өзі мүмкін емес. Көрнекті жазушы Леонид Леонов жазудың маңызы туралы былай дейді: «Адамдардың тегін қорлық жағдайдан бөліп алып шыққан, өткен замандарда ашылған ұлы жаңалықтардың ішінде жазу өте-мөте үлкен роль атқарды. Алфавиттің туған күнін адамның өзін-өзі біліп ұғынуындағы дәуір деп есептеуге болады, осыдан кітап басу станогының пайда болуына тура жол ашылды. Адам өзінің қазіргі өміріне нақ кітап арқылы баспалдақпен көтерілгендей көтерілді».

Кішкене бала тілі шықпай, қолына қарындаш ұстайтын шаққа келгенде – ақ, түрлі сызықтар сыза бастайды. Л.С.Выготскийдің зерттеуі бойынша ол бізге, үлкендерге, шимай сызық болғанмен, бала үшін ішкі ойдың көрінісі, яғни бала ойын қолының қозғалысы арқылы көрсетеді.Тілі шыға бастаған кезде бұл шимайлар мағыналы сызықтарға айнала бастайды.Бала ол сызықтарына ішкі ойлау арқылы мағына беріп, бара-бара ойын сыртқа тіл арқылы шығарып сурет сала бастайды.Сурет сала отырып, сөйлеп отырады. Міне, біз осы ішкі психикалық процесс арқылы балада табиғи тәсіл қалыптасады деп қарастырамыз.Сонда табиғи тәсіл деп отырғанымыз әуелі шимай, кейінгі суреттер салу – баланың ішкі ойының сыртқа шығу тәсілі.Бұл тәсілді бала мектепке дейін дамытып келеді.[Меудис В.Я., Негурэ И.П. 1994– 150 с].

Американдық психолог Ф.Фришен XX ғасырдың басында жазуды үйрету 9 жасында өте қолайла десе, 20 – жылдары Ю.К.Фаусек 5 жастан жазуды үйрету керек екенін тәжірибе жүзінде көрсетті.

Оқу, жазудың әдістемесіне басқа елдердің тәжірибесінің де әсері мол. Мәселен, Германияда торкөз арқылы оқыту. XIX ғасырдың аяғында бірнеше елдерге тарап қолдану аясы кеңейді. Алайда, гигиеналық талап пен жазуға кері әсерін тигізетіні дәлелденгенде алынып тасталынды.

Сол сияқты Англиядағы курсивті үзіліссіз жазуды да айтуға болады.

Мұндай оқу, жазу әдістемесіне әсерін тигізген, оның өзгеруіне мынадай себептер болды.

1.Өзінің зерттеулер немесе басқа мұғалімдердің тәжірибиесі негізінде жасалынған қорытындылар немесе әдістемелік нұсқаулар. Бұл жазуды байытуға әсерін тигізеді. Мәселен, XX ғасырдың басында Е.Евсеев оқу, жазудың әдістемесін жасаса, Е.В.Гурьянова, Е.Н.Соколова методикалық нұсқаулар жазды.

2. Оқу, жазудың тәжірибесінің басқа елдермен ауысуы.

3. Жасалған іс – тәжірибиелер арқылы әдістердің өзгеруі.

Осындай іс – тәжірибиелер негізінде жазуға оқытудың алғашқы әдістерін Гурьянов енгізді. Жеке мектепте және сыныпта жүргізілген эксперимент негізінде графикалық дағдыларын үйретудің әдістемесін жасады.[Л.Я.Желтовская, Е.Н.Соколова.1987].

Баланың алғашқы символикалық жазуы – пиктографиялық жазудан (заттың суретін салу арқылы жазу) одан кейінгі екінші символикалық жазуы – идеограммалық жазуға (сөздің, ойдың суретін салу арқылы жазу) көшіру процесі жазу механизміне үйретеді. Осылай жазу дағдысына үйрену ғана жазба тілге көшуге ықпал жасайды. Баланы жазуға үйретуге психологиялық жағынан дайындайтын осы кезең болуға тиіс. Мұны зерттеп көру өте қиын жұмыс. Бірақ бір анық нәрсе: баланы нағыз жазуға үйрету жазу дағдысын қалыптастырумен келмейді, заттардың суретін салудан сөз суретін салуға көшу кезеңі арқылы үйренеді. Осы мақсатты шешу үшін, сауат ашуда

төмендегідей міндеттерді жүзеге асыру керек:

1. баланың жазу ерекшеліктерін ескеру;

2. сөйлеу тілінің дыбыстық ерекшеліктерін меңгеру, яғни сөздегі дыбыстарды дұрыс айтуға үйрету;

3. буындап оқу әдісі арқылы, сөзді тұтастай оқуға дағдыландыру;

4. дыбысты әріптермен дұрыс таңбалауға, жазуға, сөз ішіндегі олардың байланысу тәсілдерін сақтап, сөздерді тұтас оқуға дағдыландыру;

5. дыбысты әріптермен дұрыс таңбалауға, жазуға, сөз ішіндегі олардың байланысу тәсілдерін сақтап, сөздерді тұтас жазуға үйрету;

6. жазудың талаптарын орнату;

Алты жастығыларды оқытудың тиімді амалдарын саналы меңгеру үшін педагог төменде келтірілген негізгі жағдайларды білуі тиіс:

1. Дыбыстық талдау сөзден жеке дыбыстарды бөліп алып және оларды атап берумен шектелмейді. Ол сөздегі дыбыстардың бірізділігін, дыбыстық құрылымын сақтап, сол қалпында қабылдап және қайтадан еске түсіру шеберлігі айқындалады. Балалар ана тілінің дыбыстық құрылымының, әр дыбыстың маңызын түсінуі керек. (жуан, жіңішке, дауыссыз дыбыстардың дыбысталуы нұсқалары).

2. Сөздің дыбыстық құрылымын талдауды білу.Ашық буындағы дауыссыз дыбыстардың дыбысталуы одан кейін тұрған дауысты дыбысқа байланысты тәуелді екенін түсінуі балалардың буындап оқудың тез және нақтылы игеруне негіз болады.

3. Оқу мен жазуға үйретудің элементтері қатар жүреді. Оқу мен жазудың негізі – ана тілінің дыбыстық құрылымын түсінуі өте маңызды. Бағдарлама талабына сәйкес балаларды жазудың графикалық дағдысы (әріптерді дұрыс жазу және олардың байланысы) және орфографиялық дағды қалыптасуы қажет. Жазу бірнеше бөліктерден тұрады. Жазатын сөздерге талдау жасай білу дыбыстардың реттілігін сақтау, дыбыстарды сәйкес әріптермен белгілеу бейнелеу.Басқы кезеңде бұл бөліктер арнайы қайталанады.Сауат ашу кезеңінде жазудың негізі мен сауатты жазудың негізі қаланады.

4. Жазуға үйрету, партаға отыру, қаламды, дәптерді дұрыс қою ережелерін сақтаудан басталады. Жазу кезеңінде жарық баланың сол жағынан түсу.

5. Жазу үлгісі № 1 дәптерде әліппеге дейінгі кезеңде арналған баланың саусақ бұлшық еттерін жазуға икемдеп дайындау үшін тапсырмалар берілген, сол үлгі бойынша жұмыс жүргізіледі.

6. Жазу үлгісі дәптерімен толық танысқаннан кейін оны партаның үстелдің үстіне 30 градус бұрыс жасайтындай жағдайда орналастыруға ерекше көңіл бөлу.

Жазу үлгісіндегі әрбір әріптің жеке элементтерін жазғызып, одан соң ол әріптің баспа түрін тұтастай жазуға үйретіледі.

Әрбір әріптің баспа және жазба түрі салыстырмалы түрде көрсетіліп отырады. Жазу үстінде қалай отыру, қаламды қалай ұстау керектігі үнемі ескертіліп, тақтаның жанында ілулі тұрғаны жөн. Сонда ғана баланың жазуы жақсы, әдемі болады. Жазуға үйрету сауат ашу кезеңі аяқталғаннан кейін де жалғаса береді.

Жазу сабағын жаттықтыру:

Балалар жазуды қаламмен жазады. Дайындық кезеңінде балалар жай және түрлі-түсті қарындаштарды және қаламдарды пайдаланады. Сыныпта, топта әліпби ілініп тұрады.

Әріптерді жазуға үйрету тәртібі мынадай:

1. Жаңа әріпті таныстыру, көрсету, плакатта, дидиактикалық,

материалда дәптердің бетінде;

2. Педагог жаңа әріпті ауада және тақтаға жазып көрсетеді;

3. Дәптердегі жаңа әріптің үстінен басып жазу;

4. Жаңа әріп элементтерін және әріпті толық жазу;

5. Сөздерді жазу

Педагог жаңа әріпті тақтада жазылуын көрсете отырып түсіндіреді. Әр баламен қаламды ұстап жүргізіп, бір әріпті жазып көрсетеді.

Сауат ашу кезеңіндегі жазу сабағын құрылысы мынадай:

– сөзге дыбыстық талдау жасау;

– кеспе әріптерден сөз құрау;

– жаңа әріпті көрсету;

– жаңа әріпті тұтас жазу;

– Жаңа әріппен сөз, сөлем жазу;

– Балалардың жұмысын талдау.

Оқу мен жазуға үйрету бірге жүргізіліп отырады.

3. Жазуға кірісерде алғашқы күннен бастап орындалуға тиісті гигиеналық талаптар:

а) дәптер партаның үстіне, баланың кеудесінің қақ ортасына тура келетіндей болып, сәл көлбетіле (оңға 65) қойылады;

ә) бала басын оңға не солға, иықтарын, кеудесін алға не артқа қисайтпай, аяқтарын қатар қойып, алдына түзу қарап отырады. Бұл

олардың омыртқалары, көкірегі дұрыс жетілу үшін қажет;

б) балалар табандарын еденге (партаның табан тақтайына) еркін басып отырады. Тізені қатты бүкпей, бір аяқты екінші аяқтың үстіне қоймай, аяқтарын я алға, я артқа сілтемей отырғаны дұрыс;

в) партаға кекіректі тіремеу керек. Өйткені бұл тыныстыны тарылтады жаңа өсіп келе жатқан кеудені бұзады;

г) қаламды ұстағанда саусақ қаламұштан үш сантиметрдей жоғары тұратындай болып және қаламның жоғарғы жақ ұшы оң иықтың тұсына дәл келетіндей жағдайда болғаны жөн;

д) жазғанда баланың көзі мен дәптер аралығындағы қашықтық 25—30см сақталуға тиіс. [Кенжебекова Н. 2005.15-16 б].

Сауат ашу кезінде жазу сабақтарында балалар әріп элементтерін немесе жекелеген әріптерді жазғанда ұзақ уақыт жазып отырмауын қадағалау керек. Өйткені ұзақ уақыт бір-екі элементті немесе бір әріпті жаза берсе, бала шаршайды да, сабаққа зейін қоюдан қалады, сондықтан үш — бес минут жазғаннан кейін қолдарына демалыс беріп, сонан соң құрамында үйреніп отырған әрпі бар сөздерді жазуға көшкені дұрыс. Жұмыс түрі өзгергенде балалар да оған зейін қоя бастайды.[Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф. 1988. 56 с].

Балаларды дұрыс әрі көркем жазуға үйрету үшін оның қалыптастыру жолдарын білу керек. Яғни, психологиялық ерекшеліктерін ескеру қажет. Жазу дағдыларын қалыптастыру және оны дамытып отырудағы негізгі шарттардың бірі әрі бастысы балалардың жазба жұмыстарын орындау кездегі психологиялық ерекшеліктерін айқындау болып табылады.Балалардың біреуінде немесе әрбір балада жазба жұмыстарын орындау барысында әр тірлі психологиялық өзгерістер болып отыруы мүмкін. Ондай психо- логиялық өзгерістерді байқамау салдарынан орындалған жазба жұмыстарының нәтижесі де әр деңгейде болад.

Жазуға үйрету кезінде саусақтың қазғалысының маңызы зор. Яғни, бала қаламсапты ұстай білу керек.Бұл қозғалыстар мектепке дейінгі кезеңде қалыптасады. Т.С.Коморова « Бала 3 жасында қол қимылы қалыптасқанымен қаламсапты ұстай алмайды ». Бұл қабілеттерді арнайы жаттуғулар арқылы: сурет салу, жабыстыру т.б. негізінде қалыптастыруға болады. Е.Н.Соколованың зерттеу жұмысында 4 – 7 жасар баланың саусақ сүйектері онша дамымаған, олар жазған кезде ерні қоса қимылдайтыны байқалған. Яғни, сөйлеу және қол қозғалысы бір – бірімен байланысты болады. [6Садовникова И.Н. 1983. 28-с].

4– 5жасар баланың салған түзу сызықтары қисық және ирелек болып келеді. 6 жасар баланың жазуы бір шама түзеледі. Алайда, тік сызықты элементтерден дөңгелек элементтерге көшкенде біршама ауытқулар болуы мүмкін.

Д.Б.Эльконин, Л.Ф.Ткачева, Л.В.Журова т.б. зерттеулері бойынша 6 жасар баланың жазуы мен қатар дауыстап оқу қабілеті дамыған. Сондықтан, бұл екеуін бірге алып жүрудің маңызы зор десе, Л.С. Выготский: «әріп жазуға үйрету деп ойламау», – дей келіп, әрі қарай осы күнгі қолданылып жүрген дыбыстық талдаудың да жазуға үйрету жатпайтындығы туралы: «... тәжірибе көрсеткендей, сөз ішіндегі дыбыстарды талдай алатын бала сөз жазып кетеді деп айтуға болмайды, оған жазу механизмін үйрену қажет» дейді. Біз баланың мектепке дейінгі ішкі ойын сыртқа шығаруының табиғи тәсілін мектепке келген бірінші жылы «Әліппеден оқыған, жазғанымен, яғни оқу, жазумен оны бейнелеу өнерімен интеграциялауымыз, тәжірибе көрсеткендей, жазба тілді дамытудың көзі болады» деген тұжырымдарын басшылыққа алуға болады.[Д.Н.Богоявленский. 1966. 45-с].

ҚОРЫТЫНДЫ

Мектепке дейінгі мекемеде және мектепте оқыту үрдісі сауат ашудан басталатыны белгілі. Сауат ашу жұмысының негізгі мақсаты-балаға хат таныту, яғни оған оқу мен жазуды үйрету. Сауат ашу аса жауапты да күрделі жұмыс. Өйткені сауат ашу кезінде балалар дыбысты әріппен таңбалай білуге үйретіліп қоймады, сонымен бірге каллиграфиялық талапқа сай жазуға дағдылануы тиіс. Демек, сауат ашудың міндеті әріпті жаза білуге үйрету емес, оның әрбір элементін дұрыс сақтауға, дәптерге қалай болса, солай жазбай, оңға қарай біркелкі көлбеу, таза, анық жазуға машықтандыру міндеті де тұр. Осы талаптарды орындау негізінде балада көркем жазу дағдысы қалыптасады.

Жазба тілді дамыту маңызды, әрі күрделі мәселе. Жазба сөз ауыз сөзге қарағанда өзгеше психологиялық негізі бар, айырықша тіл функциясы. Ол өте қиын, саналы, әдейі бір мақсатпен жұмсалатын тіл формасы.

Әдемі жазу- өнер. Таза, анық, әдемі жазуды оқу да жеңіл, ондай жазумен берілген ойды түсіну де оңай. Әріп таңбаларын әдемі, көркем етіп салуға жаттықтыру мақсатында жүргізілетін жұмыстардың бала бойында жақсы қасиеттердің қалыптасуына ықпалы бар. Таза, әдемі жазуды талап ету бала бойындағы әсемдік сезімін оятып, мінез-құлқын тәрбиелеп, жауапкершілікке, тыңғылықтылыққа, ұқыптылыққа үйретеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы заңы.
2. Меудис В.Я., Негурэ И.П. (1994) Психологические основы формирова- ния письменной речи у младших школьников. – М.: Международная пед. академия, – 150 с.
3. Л.Я.Желтовская, Е.Н.Соколова. (1987).Формеравания каллиграфических навыков у младших школьников. Москва.
4. Кенжебекова Н. (2005). Оқушылардың көркем жазу дағдыларын қалыптастыру // Бастауыш мектеп. – №8 —Б.15-16.
5. Горецкий В.Г., Кирюшкин В.А., Шанько А.Ф. (1988).56-с. Уроки обучение грамоте. Москва.
6. Садовникова И.Н. (1983.) 28-с.Нарушение письменной речи у младших школьников. Москва.
7. Д.Н.Богоявленский. Психология усвоение орфографии. Москва, 1966., 48с.

ҒТАМР: 13.01.11
ӘОЖ: 101.1.574

Симұқанова Гүлдариға Серікқызы
аға оқытушы,
Тарих факультеті, «Қазақстан халқы Ассамблеясы және
әлеуметтік – саяси пәндер» кафедрасы,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті
Ақтөбе қ, Қазақстан
E-mail: simukanova@mail.ru

ЖАһАНДАНУ ТҰСЫНДАҒЫ ЗАМАНАУИ БІЛІМ БЕРУ – МӘДЕНИЕТ ДАМУЫНЫҢ ӨЗЕГІ

Аннотация. Бұл мақалада жаһандану тұсындағы білім берудің ерекшеліктері, басым бағыттары, оның адамзат әлеуетін қалыптастыру мен дамытудың интегралды бөлігі, мәдениетті дамытатын бірегей қоғамдық құбылыс ретіндегі рөлі қарастырылған.
Түйін сөздер: жаһандану, білім, тәрбие, мәдениет, ұлттық құндылықтар.

Симуканова Гулдарига Сериковна
старший преподаватель,
Исторический факультет, кафедра «Ассамблея народа Казахстана и
социально-политические дисциплины»,
Актюбинский региональный государственный университет им. К.Жубанова,
г. Актобе, Казахстан
E-mail: simukanova@mail.ru

СОВРЕМЕННОЕ ОБРАЗОВАНИЕ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ: УРОВЕНЬ КУЛЬТУРНОГО РАЗВИТИЯ

Резюме. В данной статье рассматриваются ключевые аспекты образования в контексте глобализации, в частности, его приоритеты, а также роль в формировании и развитии человеческого потенциала. В целом, подчеркивается важность образования как уникального социокультурного явления.
Ключевые слова: глобализация, воспитание, образование, культура, национальные ценности.

Simukanova Guldariga Serikovna
senior teacher,
History Faculty,
department of «Assembly of people of Kazakhstan and socio-political Disciplines»,
Aktobe regional state University after K. Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan
E-mail: simukanova@mail.ru

MODERN EDUCATION IN THE CONDITIONS OF GLOBALIZATION: LEVEL OF CULTURAL DEVELOPMENT

Summary. This article discusses the key aspects of education in the context of globalization, in particular, its priorities, as well as its role in the formation and development of human potential. In general, the importance of education as a unique sociocultural phenomenon is emphasized.
Keywords: globalization, upbringing, education, culture, national values.

«БОЛАШАҚҚА БАҒДАР: РУХАНИ ЖАҢҒЫРУ» атты Бағдарламалық мақалада: «Күллі жер жүзі біздің көз алдымызда өзгеруде. Әлемде бағыты әлі бұлыңғыр, жаңа тарихи кезең басталды»[1, 3 б.] – делініп, дүние күн санап өзгеріп жатқан жаһандану тұсында ұлтымыз заман ағымына икемделгенде және жаңа дәуірдің жағымды жақтарын бойына сіңіргенде ғана көш басындағы елдермен терезесін теңеуі, иық түйістіру мүмкін екендігін жазылған болатын. Жаһандану – бұл адамзат тарихын біртұтас дүние жүзі тарихына айналдырудың объективті бағыты. Бұл тарих, бір – бірінен бөлектенген, өзара бейбіт те, бейбіт емес те арақатынастарда болған адамзат қауымдастықтарының, этностардың өмір сүруінен басталған процесс. Олардың көпшілігі өзге

қауымдастықтардың бар екенін білмей де, ойламай да өмір сүрді. Бірақ, біртіндеп, көптеген мыңжылдықтар бойына бұл қауымдастықтардың жақындасуы жүрді. Олардың арасында қатынастар орнап, экономикалық және мәдени айырбас жүзеге асты. Тарих біртіндеп дүниежүзілік тарихқа, яғни, белгілі бір оқиғалар, техникалық жетістіктер, немесе, ғылыми жаңалықтар локальды фактілер емес жалпылама мән мен жалпылама мағыналары бар фактілерге айналатын адамзаттың әртүрлілігіндегі тұтас тарихқа айналды.

Жаһандану экономика мен саясаттан басталатыны сөзсіз, бірақ оларға толықтай тірелмей, басқа да қоғамдық салаларға сөзсіз таралады, сөйтіп, оның бастапқы импульстары басталатын «ошақтың» шеңберінен тыс жатқан әлеуметтік, әлеуметтік – мәдени және саяси салдарларды тудырады. Жаһандану табиғи – тарихи процесс, яғни, тарамдалған адамдар мәдениеттері мен олардың мәдениеттерінің біртұтастыққа бірігуінің объективті процесі.

Ендеше, қазіргі тұрақсыз мүдделер мен күштердің әлемдік балансында, мәдени және өркениетті принципке сәйкес өзгеріп тұратын жаңа әлемдік тәртіпте өз орнын іздеген Қазақ Елінің мәртебесі, басқа әлем елдері мәртебесі сияқты мәдени жүйе параметрлерінің сапасына байланысты болмақ. Жиырма жылдан астам тәуелсіз дамуы барысында жас еліміз қоғамдық сананы өзгерту үшін, мәдени мұра мен мәдени құндылықтарды қайта жаңғырту арқылы атадан балаға мирасқа қалу механизмін қайта қалыптастыру үшін көптеген іс – шараларды жүзеге асыруда. Солардың бірі әлемде теңдесі жоқ «МӘДЕНИ МҰРА» бағдарламасы. Осы Бағдарлама аясында ұлтымыздың көп ғасырлық рухани мұралары жинақталды, рухани әуелетіміз биік деңгейге көтерілді. Қай елді алсақ та, барлық мемлекеттің мақсаты гүлденген өркениетті елдердің қатарына қосылу үшін өздерінің әлеуетін дамытуды көздейді. Елдің, қоғамның, ұлттың адамзаттың әлеуетін дамытудың бірден – бір көзі *мәдениетті* жетілдіру.

Мәдени тарихына қысқаша көз жүгіртсек оның адамзат пен бірге жасасып келе жатқанын көреміз. Мәдениет белгілі бір халықтың қол жеткізген табыстары мен шығармашылығының жиынтығы, адамзат қауымының белгілі бір тарихи кеңістіктегі қызметі мен өзіндік ерекшеліктері ғана емес, адамдық әрекеттің белгілі бір саласының жетілу деңгейі екендігін де түсінеміз. Біз осы тұрғыдан алып еңбек мәдениеті, құқық мәдениеті, сөйлеу мәдениеті, ойлау мәдениеті, білім деңгейі, немесе, білімділік деп жатамыз. Сондықтан да, ерте заманда мәдениет ұғымы адамның іс – әрекетімен тікелей байланысты болғандықтан, оны «өнер» деп түсінген. Қазақ халқының: «өнерді үйрен де, жирен» – деуі де сонан болса керек.

Мәдениеттің тағы бір қызметі *бойыңды түзеу*. Кезінде Цицерон мәдениетті «жанды жетілдіру» – деген. Уақыт өткен сайын мәдениет «құрметтеу», «қабілеттілік», «даму», «білім беру», секілді мағынаға ие болды. Ежелгі Грекияда мәдениет – әрі дінге сенушілікті, әрі тәрбие беруді білдірген. Олар тәрбиелеу, оқыту, білім алуды бір ұғыммен – «Пайдейя» ұғымымен берген. Бұл ұғым ойлау, пікір айту, пайымдау қабілеті мен эстетикалық сезімді де білдірген. Кейінірек Орта ғасырда бұл ұғым рухани жетілу мен жан – жақты қалыптасуды сипаттады. Ағартушылық заманында мәдениет адамзат баласы қызметінің жемісі, оның әсемдікті, үйлесімді көрінісі деп ұғылды. Сондықтан да адам бойындағы моральдық – адамгершілікті ұстанымдарға, қайырымдылық пен ізгілік қасиеттерге ерекше орын беріліп, оның гуманистік жағы басым болды.

Қазіргі уақытта анықтамалардың сан алуандығына қарамастан, мәдениет туралы жалпы ғылыми түсінікте біркелкілік бар. Мәдениет жеке адамның өмір сүру мақсаты мен құндылық жүйесі, адамның өмір сүрген ортамен қарым – қатынасы болып табылады. Ол әр түрлі әлеуметтік құрылымдардың, топтардың, ұлттардың, жеке адамдардың өмір сүру жағдайына, талабына сәйкес қалыптасады. Мәдениет адамдықтың өлшемі бола тұра, адаммен тікелей қатынаста өмір сүреді, себебі адам бұрыннан жасалып келген мәдениетті бойына сіңіреді, қабылдайды, өзінің болашақ қызметінің алғышартына айналдырады. Сөйтіп, өзінің білімін, адамдық мәнін қалыптастырады.

Мәдениеттану тұрғысынан әрбір нақты мәдениет әлеуметтік болмыстың *жандануы* мен *жаңаруының* белгілі бір баспалдақтары ретінде көрінеді. Бұл тұрғыда мәдениеттің басты мәселесі – адамзат болмысының жандануымен өзгеріске түсуінің, немесе, жаңару нұсқаларының арақатысы. Мәдениет – халықтың мыңдаған жылдар бойы жинақтаған шығармашылық мұрасы, онда қоғам мен жеке адамның рухани ізденісі, халықтың даналығы мен адамгершілік нышандары жинақталған. Адамзаттың рухы мен келбеті, оның ерік бостандығы мен тарихи зейін – есі, философиялық жүйелері мен рәміз – таңбалық өсиеттері, өмірлік сабақтары, діні мен тілі, ділі мен мұраты – барлығы мәдениетпен біте қайнасқан.

Мәдениеттің ішкі мәні қоғамда өмір сүріп жатқан адамдардың ғылыми теориялық ізденістерінде айқындалады. Мәдениет өзінің кең мағынасында бір ұрпақтың келесі ұрпаққа жолдаған өмір сүру тәсілі болғандықтан, осы жалғастық мұрагерлікті жүзеге асыратын салт – дәстүрлер жүйесі мәдениеттің өзегін құрайды. Жазу – сызу болмаған ерте заманда мәдениет ырымдар мен сәуегейлікке, сенім – нанымдарға, дәстүрлі түсініктерге иек артқан. Сондықтан, ескі ырымдар мен әдет – ғұрыптардан, бәз біреулер айтып жүргендей, *архаизм* мен *анайылықты* емес, қазіргі ұлттық мәдениеттердің архетипін аңғарған жөн. Алайда мәдениет дамуы ұзақ уақыт өзінің

архетипі деңгейінде қалып қоймайды. Ол заманмен ілесе отырып дамиды. Тарих қойнауына көз жүгіртсек, Жаңа заман мен Ағартушылық дәуірінен бастап алдыңғы шепке білім мен ғылым шыққандығын және олардың күні бүгінге дейін көшбастаушылық тізгінін басқаға бермей келе жатқанының куәсі боламыз. Сондықтан да қазіргі заманда мәдениетті дамыту мен жетілдірудің бір міндеті заманауи білім мен ғылымды дамыту болып табылады. Мәдениет адамзатты дамытудың негізін құраса, *білім* – адамзат әлеуетін қалыптастыру мен дамытудың интегралды бөлігі, бірегей қоғамдық құбылыс. Білімнің бірегей ерекшелігі барлық адамзаттың әлеуметтік, мәдени, ғылыми прогресіне қызмет етуі. «Білім» феномен десек, оны дамытатын да, құлдырататын да адам. Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік – экономикалық өзгерістер, өмір екпінінің өсуі, уақыттың жылдам өтуі, қарама-қайшылықтардың өсуі бүгінгі әлеуметке ерекше талаптар қояды. Адам өзі өмір сүріп отырған ортасының дәстүрлеріне, заңдарына белгілі деңгейде тәуелді. Сондықтан ол өз өмірімен қатар, өзі өмір сүріп отырған ортаны, табиғатты, әлеуметтік әлемді жақсартуға ұмтылады.

«Білім» ұғымының дәлме – дәл мағынасы ғылымның, мәдениеттің, өнегеліліктің құндылықтарын игерумен байланысты *бейне* мен *үлгіні* қалыптастыру. Адам өзінің білімділігімен, саналылығымен әлемді өзгертуге қатыса алады. Білімді жүзеге асырудың шарты адамның өз таңдауын іске асыруға қызмет етуі. Білімді кең контексте түсіну бір мағыналы емес, оның құрылымы мәденилікте көрініс табады және оның құрамына білім онтологиясы, білім логикасы мен әдістемесі, білім аксиологиясы мен этикасы кіреді. Білім беру процесінде «қоғамдағы адамның ұдайы өсіп-өнуі және мәдениеттің жаңғыруы» мәдени іс – шарада жүзеге асырылады [2, 20 б.].

Білімді әлеуметтік құбылыс ретінде қарастырсақ, ол ең алдымен – объективті қоғамдық құндылық. Кез – келген қоғамның адамгершілік, зиялылық, ғылыми – техникалық, рухани – мәдени және әлеуметтік әлеуеті білім беру саласының даму деңгейіне тікелей байланысты. Алайда ол өз кезегінде сол әлеуметтік қызметтерді жүзеге асыратын *қоғамның тарихи ерекшелігіне* де қатысты. Мысалы, бұрынғы Кеңестік білім жүйесі евроцентристік принципке, орыс идеясына, орыс тарихы мен мәдениетінің басымдығына негізделінді. Идеологиялық тұрғыдан марксизм – ленинизмге негізделгендіктен *таптық идеяға* қызмет етті, сол идеологияның сойылын соқты. Осындай ұстанымдағы білім ұлттан алыстап, болашақ «коммунизм құрлысшыларын», ұлтсызданған ұрпақтарды оқытып, тәрбиеледі. Сөйтіп, жалпы алғанда, жастарға белгілі деңгейде білім мен мәдениет жиынтығы берілгенімен, оларды ұлттық мәдениеттерінен алшақтатуға айтарлықтай қызмет етті, ұлттың этномәдени талаптарымен есептеспеді[3, 23 б.]. Осы тұста рухани мәдени мұраларымыз да күнделікті өмірден алшақтатылды, жеке адамдар өз мәдениетін қажетсінбей, оларға деген ықыластары да төмендеді. Бұлардың бәрі біріңғайланған мәдениет пен білім жүйесін енгізу үшін қажет болып еді.

Еліміз Тәуелсіздікке қол жеткізіп, егемен даму жолына түскеннен бері білім мен мәдениет, ғылым мен өнер салаларында *этномәдени құндылықтарға* қарай жасалған қадамдар байқалады. Ол оқу тілінің мемлекеттік тілге қарай ойысуы, ғылым мен өнер салаларынан да ұлттық тіліміздің өзінің орнын ала бастауы т.б. Ендеше, бізге, дүниежүзілік деңгейдегі ғылым мен білімді, техника мен технологияны ұлт мәдениетімен ұштастыратын инновациялық жүйелер керек. Алайда, біз барлық уақытта да этномәдени білім мен тәрбиенің, отандық ғылымның ұлттық мәдениет пен дәстүрді, ұлттық рухани мұраны мемлекеттік мүдде тұрғысынан пайдаға асырудың басты құралы және мүмкіндігі екенін ұмытпағанымыз жөн. Өйткені, заманауи білім ұлттың мәдени дамуының тұтастығын, сабақтастығын қамтамасыз етеді. Ана тілінде берілген білім ұлттың сана – сезімін дамытады, мәдени талаптарын қанағаттандырады, жастарды ұлттық дәстүрлікке тәрбиелейді, сөйтіп олардың рухани кіріптарлықтан, рухани тәуелсіздікке қол жеткізуіне септігін тигізеді.

Қазіргі әлемде де білім беру – білімді, сауатты адам дамуының негізгі факторы екенін ешкім жоққа шығармайды. Ал оның негізінде адамзат әлеуетінің дамуы, оның мәдениетінің өсуінің тікелей себебі болып табылады. Қоғамымыздың ішкі даму ерекшеліктеріне сәйкес және білім дамуының отандық, сондай – ақ әлемдік тәжірибесін ескере отырып, осы негіздерде Қазақстанда да білім жүйесі әлемдік жаһандану үрдісінде бәсекелестікке қабілетті бейбіт және тұрақты даму жолының қамтамасыз етілуі үшін, адам капиталының жаңа сапада дайындалуы үшін ең пәрменді, әрі ең сенімді құрал ретінде танылып, дамытылуы жан – жақты қарастырылып, жүзеге асуда. Бұл «Білім туралы» ҚР Заңында білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың принциптері ретінде танылған: «....әрбір адамның зияткерлік дамуы; білім берудің зайырлы гуманистік және дамытушылық сипаты, азаматтық құндылықтардық, адам өмірі мен денсаулығының, жеке адамның еркін дамуының басымдығы...»[4, 17 б.].

Аталған Заңда еліміздің білім жүйесінің төмендегідей міндеттері нақты тұжырымдалған:

– ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтар, ғылым мен практика жетістіктері негізінде жеке адамды қалыптастыруға, дамытуға және кәсіптік шыңдауға бағытталған сапалы білім алу үшін қажетті жағдайлар жасау;

– Жеке адамның шығармашылық, рухани және күш – қуат мүмкіндіктерін дамыту, адамгершілік пен салауатты өмір салтының берік негіздерін қалыптастыру, даралықты дамыту үшін жағдай жасау арқылы ой – өрісін байыту;

– Азаматтық пен патриотизмге, өз Отаны – Қазақстан Республикасына сүйіспеншілікке, мемлекеттік рәміздерді құрметтеуге, халық дәстүрін қастерлеуге, Конституцияға қайшы және қоғамға жат кез – келген көріністерге төзбеуге тәрбиелеу;

– Белсенді азаматтық ұстанымы бар жеке адамды тәрбиелеу, Республиканың қоғамдық – саяси, экономикалық және мәдени өміріне қатысу қажеттігін, жеке адамның өз құқықтары мен міндеттеріне саналы көзқарасын қалыптастыру;

– Отандық және әлемдік мәдениеттің жетістіктеріне баулу, қазақ халқы мен республиканың басқа да халықтарының тарихын, әдет–ғұрпы мен дәстүрлерін зерделеуге, мемлекеттік тілді, білу және көп тілдерді меңгеруге ұмтылыс;

– Еліміздің жастарын өз елінің саясаты мен мәдениетін дамытуға бағытталған білім мен тәжірибе алмасу үшін шет елдерге оқуға жіберу т.б. [4.]

Білім тек қана сыртқы норматив емес, ол игеруге қажетті білімдер жиынтығы, сонымен қатар ұдайы өсіп – өніп тұратын ішкі үздіксіз процесс. Білім адамның белгілі бір мәдени, әлеуметтік саяси институттармен қатынасы ғана емес, сонымен қатар әрбір адамның өз бетімен білім алуы, оны игеруі болып табылады. Жеке адамның білімі адамның тікелей мәдениетпен қатынасуы арқылы қалыптасады. Мәдениет ұғымы көп қырлы, көп мағыналы. Күнделікті өмірде мәдениет құндылықтар жиынтығымен, этикалық – эстетикалық анықтамалармен, гуманистік позициямен түсіндіріледі. Әдебиеттерде мәдениетке берілген көптеген анықтамалар оның мән – мәтінділігін, көпжүйелілігін, көп деңгейлілігін және қоғам өмірі үшін маңыздылығын көрсетеді. Мәдениет «биологиялықты мұра етпейді, ол білім алу мен игеруді топшылайды», «символикалық формада өмір сүретін және тасымалданатын идеялармен тікелей байланысты»[5, 47 б.].

Профессор Э. Орлованың пікірі бойынша, «мәдениет адамдар арасында жасалатын құбылыс». Сондықтан ол құнды білімді, нормалар жиынтығын, қазіргі өмір мен адамзат іс – әрекетінің симовликалық аспектісі ретінде де, адамның қоршаған ортаға бейімделу технологиясы, әлеуметтік маңызды ақпараттарды тасымалдау тәсілі, қоғамдағы коммуникативті жүйе ретінде де қарастырылады [6, 14 б.].

Мәдениетті «жалпы» мәдениет ретінде ғана қарастыруға болмайды. Мәдениетті әрқашан компоненттерімен, артефактарымен, құндылықтарымен, қоғамдағы көріністерімен тұтас қарастыра отырып түсіндіргеніміз және түсіненіміз жөн. Әлеуметтік мәдени институт ретіндегі білімнің негізгі мәселесі мәдениеттің мазмұны мен адекватты қызметін анықтау болып саналады. Білім берудің негізгі формалары жобалық жұмыстарда мұғалімнің оқушысымен, оқытушының студентпен қатынасы және шығармашылық іс – әрекет. Осындай қарым – қатынастың, бірлестіктерінің арқасында кейінгі ұрпақ дәстүрлі мәдениеттің нормаларымен қоса, жаңа мәдени үлгілерді де қабылдайды, индивидуалды мәдени мүдделерді дамытады [7, 18 б.].

Адамзаттың мәдени қалыптасу тарихында жеке тұлғалар мен адамдар арасындағы қатынасты, қарым – қатынастың әртүрлі формаларын қалыптастыруда тәрбиелік және білім беру мекемелері маңызды орын алады. Білім мен мәдениеттің өзара байланысын арттыру принциптері туралы қазіргі кезде әртүрлі теориялар ұсынылған. Мысалы, ғалым-этнограф М.Мид постфигуративті, кофигуративті және префигуративті мәдениеттерді, ресейлік психолог А.Г. Асмалов «қажеттілік мәдениеті» және «адамгершілік мәдениеті» теориясын, А.Б. Орлова «ересектер әлемі» және «балалар әлемі» қатынасына негізделген гуманистік білім теориясын ұсынады. [*Қараңыз:* 8.]

Қазақстан Республикасының мәдени тәжірибесінде жоғарыда көрсетілген мәдениет теориялары кездеседі. Бұл жеке индивидтің өзіндік дамуын және ерекше мәдени контекстің қалыптасуына мүмкіндік береді. Қазіргі уақыт әрбір адамның білім алу мүмкіндігі жоғары. Өркениеттің дамуы мен сақталуы мәдениет пен білімнің дамуына, адамның қалыптасуын ойлаумен, өнегелілікпен, ұлттық мәдени дәстүрмен, әлеуметтік мәдени тәжірибемен ұштастыратын жаңа мәдени парадигмаларға байланысты.

Мемлекетіміз өзінің мәдени гүлдену сатысында позитивті әлеуметтік мәдени динамиканы болжауға мүдделі, ғылым ресурстарын тиімді пайдаланып қана қоймай, білім беру әлеуетіне де ерекше көңіл бөлуі керек. Себебі, білімді адам мәдениетті дамыта алады, жоғарғы сатыдағы өркениетті елдер қатарына өз елін көтере алады. Сондықтан кез – келген мемлекет сияқты, Қазақстан да мәдениет пен білімді жетілдіруге үлкен көңіл бөлуге мүдделі. Мәдениет қоғамды модернизациялаудың және болып жатқан өзгерістерге адамдарды бейімдейтін шынайы фактор. Ал уақыт талабына сай білім беру жаһандану тұсындағы заманауи Қазақстандық мәдениетті дамытудың өзегі болып саналады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н. Ә. Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру. Астана, 2017.
2. Розанов Н.С. Методологические принципы ценностного прогнозирования// Социально – философские проблемы образования. Москва, 2002.
3. Тайжанов А.Т. Тағылымды танымдар. Орал, 2007.

4. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы.
5. Ионин Л.Г. Социология культуры. Москва, 2006.
6. Орлова Э.Л. Динамика культуры и целеполагающая активность человека// Морфология культуры. Структура и динамика. Москва, 2004.
7. Крылова Н.Б. Культурология образования. Москва, 2000.
8. Бейсенова Г.А. Образование-человек-культура // «Адам әлемі» журналы №4, 2001.

REFERENCES:

1. Nazarbayev N. A. Focus on the future: spiritual revival. Astana, 2017.
2. Rozanov NS Methodological principle of the full-fledged prognosis // Social – philosophical problem of the formation. Moscow, 2002.
3. Taizhanov AT Cognitive knowledge. Uralsk, 2007.
4. The Law of the Republic of Kazakhstan on Education.
5. Ionin L.G. Culture of sociology. Moscow, 2006.
6. Orlova E.L. Dynamics of culture and human activity // Culture morphology. Structure and dynamics. Moscow, 2004.
7. Krylova N.B. Culturology education. Moscow, 2000.
8. Beysenova G.A. Education-culture-culture // Journal of «The Human World» № 4, 2001.

Суранчиева Зинагуль Тургановна
1-курс докторанты,
8D01502-Информатика мамандығы,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
E-mail: zinashturganovna@gmail.com

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ БАҒЫТТА БІЛІМ АЛАТЫН СТЕДЕНТТЕРГЕ ДИСКРЕТТІ МАТЕМАТИКАНЫ ОҚЫТУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Түйін. Соңғы онжылдықта дискретті математика идеялары мен әдістері көптеген ғылымдарда кеңінен таралды. Бұл математика табиғаты, оның сипаты, ондағы үздіксіз, дискретті қатынас туралы жаңа көзқарастың пайда болуына алып келді. Сондықтан, қазіргі заманғы дискретті математика студенттерді, әсіресе орта және жоғары арнайы білім беру саласының мамандарын даярлауда жоғары жауапкершілік жүктейтін педагогикалық мамандық студенттерін оқыту процесін жаңғыртуда теориялық маңыздылыққа ие. Мақала педагогикалық жоғары оқу орындарында дискретті математиканы оқытудың өзекті мәселелеріне арналған. Мақалада педагогикалық мамандықтағы студенттерді оқытудың әдістемелік ерекшеліктері мен студенттердің дискретті математиканың теориялық негіздерін меңгеру процесін зерттеу нәтижелері келтіріледі.

Түйін сөздер: дискретті математика, дискретті құрылым, компьютерлік технология, оқыту әдістемесі, үздіксіз, жиындар теориясы.

Резюме. В последние десятилетия во многих науках получили широкое распространение идеи и методы дискретной математики. Это привело к возникновению новой точки зрения на природу математики, ее характер, на соотношение в ней непрерывного и дискретного. Поэтому современная дискретная математика имеет важное теоретическое значение в модернизации обучения студентов, особенно педагогических специальностей, несущих наибольшую ответственность за подготовку специалистов среднего и высшего специального образования. Статья посвящена актуальным вопросам преподавания дискретной математики в педагогических вузах. Рассматриваются методические особенности обучения студентов педагогических специальностей и приведены результаты исследования процесса освоения теоретических основ дискретной математики студентами.

Ключевые слова: дискретная математика, дискретная структура, компьютерные технологии, методы обучения, непрерывный, теория множеств.

Summary. Special In recent decades, ideas and methods of discrete mathematics have become widespread in many sciences. This led to the emergence of a new point of view on the nature of mathematics, its character, on the ratio of continuous and discrete in it. Therefore, modern discrete mathematics is of great theoretical importance in the modernization of student learning, especially pedagogical specialties, which are most responsible for the training of specialists in secondary and higher specialized education. The article is devoted to pressing issues of teaching discrete mathematics in pedagogical universities. The methodological features of teaching students of pedagogical specialties are considered and the results of studying the process of mastering the theoretical foundations of discrete mathematics by students are presented.

Keywords: discrete mathematics, discrete structure, computer technology, teaching methods, continuity, set theory.

Қазіргі уақытта компьютерлік технологияны адам қызметінің әртүрлі салаларында кеңінен қолдануға байланысты, дискретті құрылымдарда есептеу жұмыстарын жүргізу маңызды болып табылады. Бұл өз кезегінде педагогикалық мамандық студенттеріне Дискретті математиканы оқыту қажеттілігі өзекті екендігін көрсетеді. Дискретті математика саласындағы болашақ кәсіби мұғалімдерді даярлау компьютерлік математика жүйелерін, компьютерлік технологияларды меңгеруге бағытталуы керек.

Дискретті математика қазіргі математиканың маңызды құрауыштарының бірі болып табылады. Бір жағынан, оған математиканың іргелі негіздері – жиындар теориясы, математикалық логика, алгоритмдер теориясы кіреді, ал екінші жағынан, бұл информатика мен есептеу техникасының негізгі математикалық аппараты, сондықтан экономика, технология және әлеуметтік салада көптеген қосымшалар үшін негіз болып табылады [1].

Дискретті математиканың дәстүрлі математикадан (математикалық талдау, сызықтық алгебра және тағы басқалар) айырмашылығы – әдістері мен құрылымдары сандық тұрғыдан түсіндіріледі, дискретті математика сандық емес сипаттағы объектілермен, яғни жиындар, логикалық мәлімдемелер, алгоритмдер, графиктермен айналысады. Осы жағдайға байланысты дискретті математика алғаш рет математикалық әдістерді бұрын математикадан алшақ болған өрістер мен есептерге кеңейтуге мүмкіндік берді. Мысал ретінде

әртүрлі әлеуметтік-экономикалық процестерді модельдеу әдістерін келтіруге болады. Жиындар теориясы, алгебра, математикалық логика және графика теориясын білу – әртүрлі қолданбалы мәселелердің тұжырымдары мен тұжырымдарын нақты тұжырымдау, оларды формализациялау және компьютерлендіру, сондай-ақ заманауи ақпараттық технологияларды игеру және дамыту үшін өте қажет. Алгоритмдер теориясы және логика алгебрасының теориясы мен әдістері қазіргі программалау теориясы мен практикасының негізі болып табылады. Дискретті математика курсында дискретті математиканың тілі, оның жиындары, функциялары, байланыстары сияқты негізгі ұғымдары, комбинаторика негіздері, жалпы алгебраның элементтері, математикалық логикаға кіріспе, графика теориясы қарастырылады [2].

Дискретті математика қазіргі уақытта білімнің қарқынды дамып келе жатқан салаларының бірі болып табылады. Бүгінгі таңда ақпараттық технологиялардың дамуы информатика мен математиканың «бір арнада тоғысуы» қажеттілігін анықтайды. Бұл білім саласы дискретті математикамен шектелмейді, бірақ ол іргелі негізі болып табылады. Сонымен қатар, экономика мен математикалық модельдеудің көптеген мәселелері дискретті математикаға тікелей байланысты. Осыған сүйене отырып, оқытудың негізгі мақсаттарының бірі – математиканың әр түрлі салаларынан математикалық тілде тұжырымдалған есептерді шешудің алгоритмдерін жасау және программалау мүмкіндігі деп атап көрсетуге болады. Дискретті математика инженерлік мамандықтар бойынша мамандар дайындайтын Қазақстанның барлық жоғары оқу орындарында оқытылады.

Дискретті математиканың пәні мен функцияларын сипаттай отырып, педагогикалық мамандық студенттеріне дискретті математиканы оқытудың теориялық негіздерін талдап көрелік. Тиісті пәндік өрістің кеңдігін ескере отырып, ақырғы математика термині және «дискретті талдау» және «нақты математика» терминдері де классикалық («үздіксіз») математикамен байланысын көрсететін осы ғылымның синонимі ретінде қолданылады. Классикалық математика шексіз есептелмейтін жиындарда, атап айтқанда барлық нақты сандар жиынында анықталған модельдермен сипатталады. Дискретті құрылымдар (модельдер) шексіз немесе шексіз есептелетін жиындарда анықталады, яғни барлық элементтерге сан элементтері қажет болатын жиынтықтар анықталады (мысалы, натурал сандармен нөмірленген шексіз бөлмесі бар қонақ үй). Компьютерде есептеу процесі дискретті болғандықтан, дискретті математика саласындағы көптеген зерттеулердің басты ерекшелігі – классикалық математиканың шектеулі ауысуы мен үздіксіздігінің болмауы болып табылады. Дискретті математика пәні математиканың өзінде де, оның көптеген қосымшаларында, атап айтқанда ғылымның әртүрлі салаларында компьютерді қолдану арқылы математикалық модельдеу пайда болатын дискретті құрылымдарды зерттеумен айналысатын объективті математика саласы ретінде «дискреттілік» ұғымының арқасында өткен ғасырдағы «үздіксіздік» концепциясының антиподасы болды. Математикалық модельдеудегі дискретті математика тілінің маңыздылығын дискретті математиканың бір бөлімі болып табылатын комбинаторика мысалында көрсетуге болады. Соңғы онжылдықтарда бұл бағыттың қарқынды дамуы байқалады. Мұның маңызды себептерінің бірі комбинаториканың информатика аппараттары және соған сәйкес салалардағы іргелі рөліне тікелей байланысты [3]. Тәжірибеде компьютерде үлкен есептеулермен байланысты мәселелер жиі туындайды («комбинаторлық жарылыс» әсері). Компьютер жылдамдығының жоғарылауы жағдайды жеңілдетпейді, ал дискретті математика мен математикалық талдаудың комбинаторлық әдістері бұл күрделілікті жеңеді. «Дискретті талдау және амалдарды зерттеу», «Қолданбалы дискретті математика» мен қазіргі заманғы математика оқулықтарының тақырыптарын талдау қазіргі ғылымның көптеген салаларда жаңа технологияларды құруға негіз болатын қазіргі заманғы компьютерлік математика жүйелері мен компьютерлік технологияларды дамыту мен жетілдірудегі іргелі маңыздылығын айғақтайды. Атап айтқанда, компьютерлік математика жүйелерін дамыту мен жетілдіруде қолданбалы дискретті математиканың «Информатика мен программалаудың математикалық негіздері» бөлімі шешуші рөл атқарады, оның негізгі мазмұны формальды тілдер мен грамматика, алгоритмдік жүйелер, программалау тілдері, мәліметтерді өңдеуге арналған алгоритмдер мен құрылымдар және есептеу күрделілігі теориясы болып табылады. Компьютерлік технологияны дамытуда және жетілдіруде, мысалы, «Автоматтар теориясы», «Функционалдық жүйелер теориясы», «Басқару жүйелерінің синтезі мен күрделілігі» бөлімдерінде шешуші рөл атқарады.

Дискретті математиканың даму тарихы ежелгі дәуірден басталады, онда сол кездегі комбинаторлық-логикалық есептер белгілі болды, олардың шешімі дискретті нысандардың комбинацияларын санау және туындаған нұсқаларға логикалық талдау жасау арқылы шешілді.

Дискретті математиканың дамуының басталуы XVII ғасырдан басталады және Л. Эйлердің комбинаторлық талдау және графика теориясы және Дж.Бернуллидің комбинаторлық ықтималдық теориясындағы еңбектерінің пайда болуымен байланысты. Дискретті математиканың идеологиясын дамытуда үлкен рөлді Г.В. Лейбниц. XIX ғасырда Ж.Л. Лагранж, А. Кейли, Дж. Булл, С. Джордан және тағы басқа математиктер дискретті математика саласында жұмыс істеді [4].

Бір жағынан, дискретті математикаға алгебра, жиындар теориясы, сандар теориясы, математикалық логика және басқа бөлімдер кіретіндігін айта кету керек. Екінші жағынан, дискретті математика бірқатар арнайы бөлімдерден, оның ішінде салыстырмалы түрде жаңа бөлімдерден тұрады. Ол бөлімдер XX ғасырдың ортасынан бастап белсенді дами бастады. Бұл цифрлық технологиялар мен компьютерлерді адам өмірінің барлық салаларында ойлап табумен және енгізумен тікелей байланысты.

Дискретті математика цифрлық электронды құрылғыларды жобалау үшін негіз болды. Дискретті математиканың осы саладағы алғашқы қосымшалары К.Е. Шеннон, В.А. Котельникова, В.И. Шестакова есімдерімен байланысты [5].

Басқару жүйелерінің математикалық теориясының пайда болуы дискретті математиканың жаңа салаларының дамуына алып келді, мысалы күрделілік теориясы, тізбектердің сенімділік теориясы, автоматика теориясы және басқалар. Осы кезеңде дискретті математикаға С.В. Яблонский, Дж. Фон Нейман, А.А. Ляпунов, О.Б. Лупановтар айтарлықтай үлес қосты [6].

XX ғасырдың ортасынан бастап ақпараттық жүйелер қазіргі заманғы адамның өміріне тез ене бастады. Өз дамуының басында бұл кибернетикалық жүйелер, содан кейін зияткерлік қасиеттері бар жүйелер болды, олар әртүрлі мәселелерді шешудің ақпараттық-логикалық, дискретті процестерін анықтады.

Дамудың осы кезеңінде классикалық жоғары математиканың әдістеріне зияткерлік және кибернетикалық жүйелерді модельдеуге мүмкіндік бермейтін қайшылық пайда болды. Осыған байланысты ақпараттық кезеңнің негізгі жүйелерін сипаттауға мүмкіндік беретін дискретті математика пайда болды [7].

Дискретті математиканың рөлі келесі факторларды анықтаудан тұрады:

– дискретті математиканың модельдері әртүрлі ғылымдардағы модельдер құруда және талдауда жақсы құрал ретінде қызмет етеді;

– дискретті математиканы компьютерлік математиканың теориялық негізі ретінде қарастыруа болады;

– дискретті математиканың тілі ыңғайлы және іс жүзінде қазіргі математиканың метатілге айналды.

Қазіргі уақытта дискретті математиканы білу әртүрлі қызмет саласының мамандары үшін қажет. Бұл пәнге қызығушылық кездейсоқтық емес. Бұл оның электроника, информатика, тиімділеу және шешім қабылдау мәселелері және тағы басқа салаларда кеңінен қолданылуымен байланысты.

Қазіргі заманғы дискретті математика инженерлік және жүйелік программалаудың, ғылыми зерттеулердің, ақпаратты өңдеу және түрлендірудің жүйелері, процестерді басқару және басқа ақпараттық технологиялар үшін теориялық және практикалық негіз болып табылады. Дискретті математиканың негізі, басқа математика секілді, жиындар теориясы болып табылады. Барлық жерде қойылған теория формалды логикалық тәсіл негізінде ұсынылған. Когнитивтік психология саласында бұл теорияның тұжырымдамалары мен категориялары нақты әлем мен оның қозғалыстарынан мүмкіндігінше «тазартылған» дегенді білдіреді. Алайда нақты теорияның өзіндік түсіндірмесі, моделі болмайтын нақты немесе ақыл-ой мазмұны жоқ. Осы себепті, жиындар теориясы дискретті математиканы оқытудан бұрынғы маңызды пән болып табылады. Бұл студенттерге ақпараттық технологияны оқып үйренуді қиындататын теорияның ерекше сипаты, оның формальды логикалық табиғатымен байланысты. Сонымен қатар, дискретті математиканың маңыздылығы практикалық салада да, оқушының логикалық ойлауын дамытуда да, оның математикалық мәдениетін жетілдіруде де маңызды болып табылады. Әдістерді «синтездеу» процедурасының мағынасы математикалық білімнің құрылымы мен оның психологиясын зерттеу негізінде, эмпирикалық табылған синтезделген әдістермен, танымдық психология негізінде анықталған [8].

Бүгінгі таңда дискретті математика математикалық кибернетиканың негізі ғана емес, сонымен қатар математикалық білім берудің маңызды бөлімі болып табылады. Дискретті математика математика, кибернетика, компьютерлік инженерия және заманауи ғылым мен техниканың көптеген басқа салаларына арналған мамандықтар бойынша білім беру бағдарламаларындағы негізгі пәндердің бірі болып табылады. Дискретті математиканы қолдану қазіргі заманғы компьютерлік ғылымдар мен информатиканың негізі болып табылады [9].

Мүмкіндіктер лабиринтінде оңтайлы және қысқа шешімдерді іздеу қабілетіне ие болуды талап ететін компьютерлік әлемде өмір сүруге қабілетті заманауи адам болу үшін жоғары оқу орнының түлегі дискретті математика элементтерін ғана емес сонымен қатар дискретті тілде ойлауға қабілетті болуы керек. XXI ғасырдағы өмір сүріп жатқан кез келген адам есептеуіш техникамен тікелей байланысты немесе тәуелді, мысалы компьютерлерді және математикалық программаларды құрушы ретінде, алгоритмдер мен программаларды әзірлеуші ретінде немесе жұмыс орнында, үйде стандартты пакеттерді пайдаланушы ретінде. Дискретті математиканы жақсы білу кез келген адамға компьютерді игеруге және оны практикалық есептерді шешуге пайдалануға мүмкіндік береді [10].

Дискретті математиканың ғылымда алатын рөлін түсіну үшін бізді қоршаған шындықтың (атом-молекулалық теория, кванттық және статистикалық физика) дискретті табиғаты туралы идеялардың пайда болуы мен таралуы қазіргі жаратылыстану ғылымында үлкен маңызға ие болды.

Дискретті математиканың дамуына математика негіздері саласындағы зерттеулер, атап айтқанда А. Пуанкаре мен Д. Гильберттің финитисттік баптаулары, (ақырғы объектілердің үстінен ақырғы сандар қадамын орындауға алып келетін математикалық құрылымдарды ғана «заңды» деп санау), Э.Л. Пост пен А.М.Тьюрингтің алгоритмдер теориясы бойынша жасалған жұмыстары, Э.Л.Посттың алгебра функциясы мен логика саласындағы зерттеулер болып табылады [11].

XXI ғасырда дискретті математика математиканың жеке саласы ретінде тез дамып келеді. Оның орны мен рөлі, ең алдымен, мына факторлармен анықталады:

1) Дискретті математика компьютерлік математиканың теориялық негіздері ретінде қарастырылады;

2) Дискретті математика моделі мен әдістері – модельдерді құру мен талдау үшін жақсы құрал және тіл.

Біз компьютерлік технологиялар мен робототехника дәуірінде, шекарасыз байланыс дәуірінде өмір сүріп жатырмыз. Қашықтықта дауыс, бейне және деректердің барлығы өңделеді. Мұның бәрі физика, информатика, химия, биология секілді білімнің әртүрлі салаларында жаңа алгоритмдерді іздеудің, дискретті математиканың арқасында жүзеге асырылуда. Жаңа өнертабыстардың пайда болуы жаңа мүмкіндіктер ашып беріп жатыр. Дискретті математика мәліметтерді әртүрлі құрылыммен сипаттауға мүмкіндік береді және оларды өңдеудің дәлелденген алгоритмдерін ұсынады. Интернетте іздеу алгоритмдерін оңтайландыруда, мәліметтер қорын жобалау мен программалауда қолданылады. Бір қарағанда программманы жазу үшін компьютер құрылғысын білу, жедел жадымен және негізгі пролграммалау тілдерімен мәлімет алмасу процестері жеткілікті сияқты көрінеді. Іс жүзінде әр түрлі деректер құрылымдарымен жұмыс істеу үшін дайын алгоритмдер қажет. Информатика саласында маман даярлау дискретті математика курсын меңгерусіз мүмкін емес екендігін қазіргі заман ғалымдары растайды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Дискретная математика / М.С. Спирина, П.А. Спирин. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 368с.
2. Ерусалимский Я.М. Дискретная математика: Теория, задачи, приложения. – М.: Вузовская книга, 2011. – 268с.
3. Мельников О.И. Обучение дискретной математике. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – 224с.
4. Беркімбаева С.Б. Компьютерлік ғылымдардағы дискретті математика. –Алматы: «Қазақ-Британ техникалық университеті», 2010
5. Робертс Ф. Дискретные математические модели с приложениями к социальным, биологическим и экологическим задачам. М.: Наука, 2010.
6. Жетпісов Қ. Математикалық логика және дискретті математика: оқулық. –Алматы: Дәуір, 2011.
7. Дискретная математика / М.С. Спирина, П.А. Спирин. – М.: Издательский центр «Академия», 2010. – 368с.
8. Ерусалимский Я.М. Дискретная математика: Теория, задачи, приложения. – М.: Вузовская книга, 2011. – 268с.
9. Осипова В.А. Основы дискретной математики. – М.: ФОРУМ: ИНФРА-М, 2009. – 160с.
10. Робертс Ф. Дискретные математические модели с приложениями к социальным, биологическим и экологическим задачам. М.: Наука, 2010.
11. Мельников О.И. Обучение дискретной математике. – М.: Издательство ЛКИ, 2011. – 4с.

УДК 373.1.02:37.025.4

Сыдықова Бибигул Турсуновна
п.ғ.к., доцент,
педагогика және психология факультеті,
оқыту және тәрбиелеу әдістемесі кафедрасы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университеті

Нұрахметқызы Ақмарал
2 курс магистранты,
«Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы,
педагогика және психология факультеті,
оқыту және тәрбиелеу әдістемесі кафедрасы,
І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университеті

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАНЫҢ ЖЕКЕ ТҰЛҒАСЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУДАҒЫ ОЙЫННЫҢ МАҢЫЗЫ

Түйін. Мақалада мектеп жасына дейінгі балалардың жеке тұлғасын қалыптастыруда ойын әрекетінің ерекшелігі жайлы айтылды. Яғни, ойын арқылы баланың жан –жақты дамуы, сондай-ақ тәрбиелік маңызы педагогикалық-психологиялық негізде талданды.

Тірек сөздер: ойын, ойын қызметі, тұлға, мектепке дейінгі жастағы балалар, балабақша.

Резюме. В статье рассказывается об особенностях игровой деятельности в формировании личности детей дошкольного возраста. То есть через игру было проанализировано всестороннее развитие ребенка, а также воспитательное значение на психолого –педагогической основе.

Ключевые слова: игра, игровая деятельность, личность, дети дошкольного возраста, детский сад.

Summary. In the article describes the features of play activity in the formation of the personality of preschool children. In other words, the game was used to analyze the child's comprehensive development, as well as the educational value on a psychological and pedagogical basis.

Keywords: game, gaming activity, personality, preschool children, kindergarten.

Ойын-балалардың негізгі іс-әрекеті ретінде психологиялық, педагогикалық маңызы зор қызметтер атқарады. Ойын баланың даму құралы, таным көзі, тәрбиелік дамытушылық мәнге ие бола отырып, адамның жеке тұлға ретінде қалыптасуына ықпал етеді. Ойынның тәрбиелік маңызын жоғары бағалай келіп, А.С.Макаренко былай деп жазды: «Бала өмірінде ойынның маңызы зор, ересек адам үшін еңбектің, қызметтің қандай манызы болса, нақ сондай маңызы бар. Бала ойында қандай болса, өскен соң жұмыста да сондай болады». Сондықтан келешек қайраткерді тәрбиелеу ең алдымен ойыннан басталады. Ойын –баланың өмір танымының алғашқы қадамы. Ойынның басты ерекшелігі баланың ойлау қабілетін жетілдіру болып табылады. Ойын – балалардың негізгі іс әрекетінің бір түрі. Ойын барысында балалардың жеке басының қасиеттері қалыптасады. Мектеп жасына дейінгі балалардың көргендерін, байқағандарын, айналасынан естігендерін ойын кезінде қолданатының байқау қиын емес. Балалар ойын барысында айналадағы болмысты бейнелейді. Ойын барысында балалар дүниені тани бастайды, өзінің күш жігерін жұмсап, сезімін білдіруге мүмкіндік алады, достарымен араласуға үйренеді.

Ойын қажеттілігі кейде шамадан тыс өмірлік күшке шығу қажеттілігін түсіндіреді [Жарықбаев Н., 2004].

Табиғат, ойын-демалыс қажеттіліктерін қанағаттандыру. Тірі адам ойнап, жаттығады, бірдеңе оқиды. Ойын көшбасшылыққа, жарыстарға қажеттілік тудыруы мүмкін. Ойынды өтеу қызметі ретінде де қарастыруға болады, бұл символдық түрде жүзеге асырылмаған ниеттерді қанағаттандыруға мүмкіндік береді.

Ойын-күнделікті күнделікті әрекеттерден ерекшеленетін қызмет. Адамзат өзінің ойлап тапқан әлемін, табиғи әлем, табиғат әлемімен қатар тұрған жаңа болмысын қайтадан жасайды. Ойын мен сұлулықты байланыстыратын түйіндер өте тығыз және алуан түрлі. Кез келген ойын ең алдымен еркін қызмет [Мухина С., 1986].

Ойын қызметі нәтижесінде елестететін жағдай пайда болатын жолмен құрылады. Ойынның қарапайым функциялары пәндік әрекеттерде дайындалады. Ойынның алғы сөзі қабілеті, заттың бір функцияларын басқаға ауыстыру болып табылады.

Ойластырылған жағдайда ойын жағдайлық байланысты босатады. Ойында бала тек қана уайымдап емес, таным талап ететін жағдайда әрекет етуге үйренеді. Ойластырылған жағдайдағы іс-әрекет баланың затты немесе нақты жағдай-

ларды қабылдауды ғана емес, жағдайдың мәнін, оның мәнін де басқаруды үйренуіне әкеледі.

Ерте даму кезеңдерінде ойын практикалық қызметке өте жақын болған. Мысалы, бала қуыршақты бос қасықпен қоректендіреді деп ойлаған кезде қоршаған заттармен іс-әрекеттердің практикалық негізінде заттардың толық ойын түрленуі әлі байқалмаған болса да, баланың қиялы қалыптасады. Мектепке дейінгі балалар үшін дамудың негізгі желісі күтпеген әрекеттерді қалыптастыруға жатады, ал ойын тәуелді процесс ретінде пайда болады.

Бала өз ойын ойын түрінде ғана оған тікелей қол жеткізе алмайтын кең ауқымды меңгере алады. Бұл әлемдегі ойын әрекеттері арқылы өткен әлемді игеру процесіне ойын санасы да, ойынсыз да енгізілген. Балалар шығармашылығы ойын ойында және оны іске асыруда күш жұмсауда көрінеді. Қай саяхатқа баратынын, қай кеме немесе ұшақ жасау керектігін, қандай жабдықты дайындау керектігін шешу үшін қанша ой керек! Ойын барысында балалар бір мезгілде драматург, бутафор, декоратор, актерлер сияқты өнер көрсетеді. Алайда, олар өз ой-пікірін көтермейді, актерлер ретінде рөлге ұзақ уақыт дайындалмайды. Олар өз армандары мен ұмтылыстарын, ойлары мен сезімдерін көрсете отырып, өздері үшін ойнайды.

Ойын-өз бетінше әрекет, онда балалар бірінші рет құрдастарымен қарым-қатынасқа түседі. Оларды біртұтас мақсат, оған қол жеткізуге бірлескен күш-жігер, ортақ мүдделер мен уайымдау біріктіреді.

Ойын- бұл ерекше қызмет түрі, оған тән сипат –әрекет ету және сезіну болып табылады.

Ғылым мен өнердегі қоғамдық тәжірибені жаңғыртуға және дамытуға ықпал ететін жағдайдағы, пәндік қызметті жүзеге асырудың әлеуметтік бекітілген тәсілдерінде қызмет түрі. Онда адамның өмірі мен қызметінің нормалары көпшілік практикасының ерекше түрі ретінде, олар пәнді мойындау мен меңгеруге, сондай-ақ жеке тұлғаның интеллектуалдық, эмоциялық және адамгершілік дамуына бағынған жағдайда нақтыланады [Кемерово: Амф. гуманитарный центр., 1992].

Балалар ойынды өздері таңдайды, оны өздері ұйымдастырады. Бірақ, сонымен қатар, қандай да бір қызметте қатаң ережелер жоқ. Бұл ойын балалардың өз іс-әрекеттері мен ойындарын белгілі бір мақсатқа бағындыруға үйретеді, мақсатты тәрбиелеуге көмектеседі. Ойын-шығармашылық процесс. Ойын әрекеті елестетіп емес, керісінше, әрекетпен күш жұмсауға ойын жағдайын тудырады. Осылайша, ойын әрекетінің шарты қиялға ықпал етеді, оны қажет етеді. Бала ойнағанша, ол ойын жағдайын елестетпейді және қиялы тек ойын барысында қалыптасады.

Бала тұлғасын дамытудағы ойын қызметінің рөлі.

Тұлғаның барлық қасиеттері бірден көрінбейді, сонымен қатар белсенді қызметте, оның жеке өмірі мен қоғамдық болмысын құрайтын әр түрлі түрлерінде қалыптасады. Адамның не істеп жатқанына байланысты (яғни оның қызметінің мазмұны қандай) (іс-әрекет тәсілдері), осы іс-әрекеттің ұйымдастырылуы мен шарттарынан және осы іс-әрекеттің адамда туындататын қарым-қатынастарынан, онда жаттығады, демек, белгілі бір бейімділік, бейімділік және сипаттың белгілері қалыптасады, білімі бекітіледі. Жеке тұлға қызметте қалыптасады.

Балалардың жасына сай әртүрлі ойын түрлері бар. Бұл қозғалмалы ойын (ережелермен ойындар), дидактикалық, драмалық ойындар, конструктивтік ойындар. 2-7 жас аралығындағы балалардың дамуы үшін шығармашылық немесе рөлдік ойындар ерекше маңызға ие. Олар келесі ерекшеліктермен сипатталады:

1.Ойын-баланың адамның қоршаған өмірін белсенді бейнелеудің түрі.

2.Ойынның ерекшелігі-бұл баланың осы іс-әрекетте қолданатын тәсілі. Ойын жеке қозғалыстармен емес, кешенді әрекеттермен жүзеге асырылады (мысалы, еңбек, жазу, сурет).

3.Ойын басқа да адам қызметі сияқты, қоғамдық сипатқа ие, сондықтан да ол адамдардың өмір сүру тарихи жағдайларының өзгеруімен өзгереді.

4.Ойын баланың шынайылығын шығармашылық бейнелеудің нысаны болып табылады. Ойын барысында балалар өз ойындарына көптеген ой-өрісін, қиялын, комбинациясын енгізеді.

5.Ойын-білім, оларды анықтау және байыту құралы, жаттығу жолы, баланың танымдық және адамгершілік қабілеттері мен күшін дамыту.

6.Кең формада ойын ұжымдық іс-әрекет болып табылады. Ойынның барлық қатысушылары ынтымақтастық қарым-қатынаста.

7.Балаларды жан-жақты дамыта отырып, ойын да өзгертуге және дамытуға болады. Педагог тарапынан жүйелі басқару кезінде ойын: а)басынан аяғына дейін; Б)бірінші ойыннан сол балалар тобының келесі ойындарына дейін; в) ойындардағы ең маңызды өзгерістер балалардың кіші жасынан үлкендерге қарай дамуына қарай орын алуы мүмкін. Ойын –іс-әрекет түрі ретінде, баланың еңбек пен адамдардың күнделікті өміріне белсенді қатысу арқылы қоршаған ортаны тануға бағытталған.

Дамытушы ойындар тұлғаның толыққанды дамуына ықпал ететін жағдайларды қамтиды: -балалардың танымдық және эмоциялық бастаулары, сыртқы және ішкі іс-әрекеттері, ұжымдық және жеке белсенділігінің бірлігі. Ойындарды өткізу кезінде осы жағдайлардың барлығы іске асырылуы қажет, яғни әрбір ойын балаға жаңа эмоциялар, шеберлік, қарым-қатынас тәжірибесін кеңейту, баланың бірлескен және жеке белсенділігін дамыту. Баланың психологиялық

жасы – шартты ұғым және күнтізбелік мерзімдермен ғана емес, сонымен қатар психикалық даму деңгейімен де анықталады. Мұнда ең бастысы – даму кезеңдерінің бірізділігі (тұтас кезең арқылы өтуге болмайды). Ойындар кезеңдердің қажетті кезектілігін ескере отырып ұсынылуы тиіс – ең қарапайым және қолжетімді ойындардан әр балаға қиынға өту керек. Әр ойында баланың білетініне және өзі не істеуді ұнататынына сүйену керек. Тәрбиеші оның тәрбиеленушілерінің жасына қарамастан не істей алатынын және не істей алатынын білу және түсіну, және осының негізінде жаңа іс-әрекеттер мен жаңа міндеттерді енгізу маңызды.

Мысалы, үш жасар балалар, әдетте, жүгіруді және секіруді жақсы көреді және біледі. Осы іскерліктерді пайдалана отырып, осы қозғалыстардың жаңа кезектілігіне, біртіндеп күрделенуіне және ең бастысы – олардың жаңа мазмұны мен ұғынуына негізделген жаңа ойындарды ұйымдастыруға болады: тек жүгіру және секіру ғана емес, қиялдағы жағдайда секіру (батпақта бөшкелер бойынша немесе оларды ұстап алатын мысықтан немесе түлкілерден қашу).

Ерте жаста жеке пәндік, оның ішінде символдық ойын пайда болады және дамиды. Осы уақыт кезеңінің соңына қарай балалар түрлі заттармен, ең алдымен ойыншықтармен көп ойнайды, сонымен қатар оларды айла-шарғы етіп қана қоймай, құрастырады, олардан жаңа нәрсе салады. Қағазға сурет салу түрінде бейнелеу қызметінің алғашқы әрекеті пайда болады.

Өмірдің екінші және үшінші жылдарында символдық әрекеттің дамуы балалардың суреттері неғұрлым күрделене түседі. Алдымен балалар қарақұлдарды бейнелейді, олар кез-келген нәрселерді: мысық, ит немесе адам, балаға таныс кез-келген басқа объект болып табылады. Өмірдің үшінші жылында балалардың суреттері бейнеленген нысанаға көбірек ұқсайды.

Өмірдің екінші жылында бала ересектердің затпен іс-әрекеттерін ойнатады, онда пәндік – еліктеу ойындары пайда болады. Олар ересектердің мінез – құлқының нормалары мен формаларын меңгерумен, одан әрі-балада белгілі бір жеке қасиеттерді қалыптастырумен байланысты символизацияға алғашқы қадамдарды білдіреді.

Пәндік жоспардың балалар ойындары үш түрі болуы мүмкін: ойын – зерттеу, ойын – құрастыру және рөлдік ойын. Ойындардың барлық түрлері баланың когнитивтік, жеке және әлеуметтік дамуында алға жылжуын анықтай отырып, оның дамуы үшін маңызды мәнге ие болады.

Алайда, ойын әлемін оқытумен байланыстыра отырып, тәрбиеші абайлап және міндетті түрде белгілі бір ережелерді сақтайды:

Біріншіден, бала оның еңбегінің нәтижесі қандай да бір ойын кейіпкеріне (ойын кейіпкерлерін біз ойыншықтарды атаймыз – үй және жабайы жануарлардың көлемді немесе жазық фигуралары, құстар). Демек, балаларда ойын әлемінің тұрғындары біріне көмектесуге ниет білдіруі керек [Т. В. Ендовицкая., 1998].

Екіншіден-балалардың назарын ойын кейіпкерінің мұқтаждығына немесе қамқорлығына аудару үшін, өте қарапайым және оңай арнайы тәсілдер қажет. Басында осы оқу қызметтің кейіпкерлері болатын таңбаларды көрсету керек (мысалы, егер оқу қызметі кезінде балалар қоян үшін үй салуды үйренсе, онда кішкентай ойыншықтардан немесе қағаздан кесілген қоянның жазықтық фигуралары көрсетіледі). Содан кейін тәрбиеші бұл ойын кейіпкерлерінің қауіпті немесе қиын жағдайға тап болғаны туралы айтады: қыс келді, ал кішкентай қоянда үй жоқ, тәрбиеші тек қиындықтарды ғана белгілеп қоймай, тыңдаушылардың ықыласына да қызықты болуы шарт. Ол барлық қиындық пен қауіпті ашады; кішкентай қоян суықта қалды, ол аштық пен жаудан қаза болуы мүмкін деген сияқты сөздерді қолдану арқылы балаларға мейірімділікті жеткізуіміз керек. Бірақ бұл аңдардың Қазақстан Республикасының әлемдік өркениетке кіруі, демократиялық дәстүрге өту жағдайында халықтың ғасырлар бойы жинақтаған жалпы адамзаттық құндылықтар мұрасына ден қоюы адамгершілік, гумандық процестің айқын көрінісіне айналуда. Бұл мәселе, соңғы жылдар ішінде ғалымдардың зерттеу обьектілеріне айналуымен қатар, балабақша тәрбиешілерін тәжірибесінде мектепке дейінгі балаларды жеке тұлға етіп қалыптастыруда олардың қасиеттерін жан-жақты дамыту басты нысанаға алынған, яғни қорғаушылары бар, (тәрбиешіні атап көрсетеді және балаларды көрсетеді). Осы арқылы ол балаларды көмекшілер, қорғаушылар позициясына қояды, бұл тәрбиелік міндеттерді шешу үшін аса маңызды.

Балалардың оқу қызметін емес, ойын міндетін шешетінін ұмытпауымыз керек. Олар ойын әлемінде. Бұл бойынша тәрбиеші, қандай да бір кемшіліктерді байқаса, тек ойын түрінде ұсынады: «Аяжан, сенің көжегің үйін, оны жаңбырдан құтқаратын шатырды жабуды қалайды». Маңызды емес іс-әркет болып көрінуімен, бірақ бұл болашақ ұрпағымыздың қатігез болып өспеуінің алдын алу. Яғни, бүлдіршіндеріміздің жан –жақты дамуына тікелей байланысты іс –әрекет болып табылады. Тәрбиешінің нұсқаулары ойын әлемінің тұтастығын бұзбайды

Бұл ойын әрекеті оқыту процесі үшін өте маңызды. Бұл барлық алдыңғы қызметтің ұтымды астығы, оң нәтижесі. Ұсынылған педагогикалық процесс-өте маңызды психологиялық процесс, одан кейінгі оқытудың жетістігі көп жағдайда тәуелді.

Ойын арқылы балалардың негізгі іс-әрекеті және олардың айналадағы өмірден алған білімдерін, әсерлерін жинақтаған тәжірибелерін өз бетінше іс жүзіне асырады. Ойын барысында берілген тапсырмаларды шешуде балалардың

ақыл-ойы дамиды. Міне осыдан баланың логикалық ойлау, қиялдау қабілеті шыңдалады [Қаженбаева А.Е., 2002].

Балалардың бірде-бірі мектепке дейінгі сияқты тұлғааралық ынтымақтастық формаларының әртүрлілігін талап етпейді, өйткені ол бала тұлғасының әр түрлі жақтарын дамыту қажеттілігімен байланысты. Бұл-құрдастарымен, ересектермен ынтымақтастық, ойындар, қарым-қатынас және бірлескен еңбек. Мектепке дейінгі бала кезінде балалар қызметінің келесі негізгі түрлері жүйелі түрде жетілдіріледі: ойын-заттармен манипуляциялау, конструктивтік түрдегі жеке пәндік ойын, ұжымдық сюжеттік-рөлдік ойын, жеке және топтық шығармашылық, ойын-жарыстар, ойын-қарым-қатынас, үй еңбегі деген сияқты.

Қорыта келе, біздің пайымдауымыз бойынша балалардың тұлғалық ерекшеліктеріне ойынның әсер етуі және дұрыс ойын ұсына білуіміз өте қажет деп ойлаймыз.

Сондай-ақ, балаға жеке тұлға, жеке дара ретінде қарауымыз ұлтымыздың болашағы, бүгінгі ұрпақтың дұрыс қалыптасуы отбасы мен балабақшаның бірлесіп жұмыс жасауымен тығыз байланысты деп айтқымыз келеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жарықбаев Н. «Жалпы психология» Алматы – 2004.
2. Мухина С., «Мектеп жасына дейінгі балалар психологиясы». Алматы, 1986.
3. Игра как феномен сознания – Кемерово: Амф. гуманитарный центр, 1992. – 96 с.
4. Т. В. Ендовицкая жадты дамыту. М., 1998.
5. Қаженбаева А.Е. Бала танымын ойынмен дамыту // Отбасы және балабақша, 2002, №1.-Б. 9-10.

ӘОЖ 37, 2+001, 895
Т 52 Н85

Тасуов Болат
т.ғ.к.,
Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті
Тараз қ., Қазақстан

Ниетбаева Надира Ашировна
докторант,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық Университеті,
Алматы қ., Қазақстан

ОҚУШЫЛАРҒА ҚОСЫМША БІЛІМ БЕРУ ЖҮЙЕСІНДЕ ОБЪЕКТІЛІ-БАҒЫТТАЛҒАН ПРОГРАММАЛАУДЫ ОҚЫТУ

Аннотация. Қосымша білім беру – оқушылардың шығармашылық дамуына, қызығушылықтарының артуына және белсенді қарым-қатынасына бағытталған.

Сонымен қатар объектілі- бағытталған программалауды оқытуда, оқу үрдісін жүзеге асырудың теориялық шарттары қарастырылған.

Түйінді сөздер: объектілі, программалау, интерактивті тақта, аудиовизуалды, мультимедиа.

Аннотация. Дополнительное образование направлено на развитие творческих способностей, повышению интереса и активное общение учащихся.

Вместе с тем, в обучении обьективно- орентированного программирования, рассматриваются теоретические условия реализации учебного процесса.

Ключевые слова: проектирование, программирование, интерактивные доска, аудиовизуальные, мултимедиа.

Abstract. Additional education is aimed at developing creative abilities, increasing interest and active communication of students.

At the same time, in the teaching of objectively oriented programming, the theoretical conditions for the implementation of the educational process are considered.

Keywords: Design, programming, interactive whiteboard, audiovisual, multimedia.

КІРІСПЕ БӨЛІМ

Қосымша білім беру жағдайында балалар өздерінің шығармашылық әлеуеттерін қазіргі қоғамға бейімделу дағдыларын дамыта алады және бос уақытты толыққанды ұйымдастыру мүмкіндігін алады.

«Қазіргі білім берудің қатаң құрылымы бар дәстүрлі сыныптық-оқу жүйесі жағдайында пәннің мүмкіндіктерін іске асыру өте қиын. Мектептегі үлгермеушілік мәселелерін оқушылардың жалпы даму және оқу қабілеті деңгейіндегі айырмашылықтарды барынша есепке алу кезінде оқушыларға жеке көзқарас пәнді саралап оқытуды ұйымдастыру қолға алынуда.

Сонымен қатар, информатикадан қосымша білім беру пән бойынша білімдерін кеңейтуге ықпал етеді, шығармашылық үрдіске деген ынтасын күшейтеді, білім берудің әртүрлі деңгейіндегі оқушыларды оқытуда практикалық міндеттерді шешумен өз бетінше ізденуге қызығушылығын дамытады. Е.О. Омардың пікірінше балалар мен жасөспірімдерге кез-келген жағдайда да жаңа білім алуға білімін үнемі толықтырып өзін-өзі бағалауға, басқаруға, әлеуметтік мәртебесін өзгерту алғырлығын жасауға, сөйтіп шығармашылық белсенділігі мен танымдық қабілеттерін дамытуға, қызығушылығы мен сұраныс деңгейін арттыруға мүмкіндігін туғызады [Омар Е.О., 2003, 2976]. Оқушыларға қосымша білім беру ұйымы жағдайында мынадай қағидаттарды атап өтуге болады.

– оқушының қызмет түрлері мен салаларын еркін таңдау;

– оқушының жеке қызығушылығына, қажеттіліктері мен қабілетіне бағдар беру;

– оқушының өзін-өзі еркін анықтау және өзін-өзі жүзеге асыру мүмкіндігі;

– оқыту, тәрбиелеу және дамыту бірлігі;

– білім беру үрдісінің тәжірибелік іс-әрекеттік негізі.

Объектілі-бағытталған программалауды оқытуды жүзеге асырудың шарттарымен қоса қосымша білім беру жүйесіне тән ерекшеліктерді есепке алуды көздейді және олардың арасында мынадай ерекшеліктерді атап көрсетуге болады:

– оқушылардың өз еріктерімен, өз бастамаларымен және оқу орындарының басқа типтерінде белгіленген қатаң белгіленген регламентті орындауға міндеттемейтін оқыту;

– оқушылардың жеке білім беру қажеттіліктері мен мүдделерін, сұраныстары мен артықшылықтарын қанағаттандыратын ресурсты қамтамасыз ету;

– оқыту құралдарының түрлері мен әдістерінің кең қолдануда педагогтердің кәсіпқойлығы;

– білім беру субъектілерінің мектепте қол жетімді ақпараттық білімді, тереңдетуге жалғастыруға, толықтыруға мүмкіндік алуы;

Қосымша білім беру жүйесіндегі құрылымдық парадигманы алдын ала оқытпай, объектілі-бағытталған программалауды оқытуды іске асыру мынадай факторларды есепке алуды көздейді.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қосымша білім беру – үздіксіз білім берудің ажырамас бөлігі, салауатты өмір салтын қалыптастыруға, жеке тұлғаны өздігінен дамытуға, шығармашыл, дарынды балаларды анықтауға, оларға қолдау көрсетуге және балалардың құқықтарын қорғауға бағытталған көп деңгейлі білім жүйесі. Жалпы орта білім беру мекемелері мен қосымша білім беру жүйесіндегі оқу бағдарламаларын тығыз түптеудің маңыздылығын ерекше атап өтіп, бағдарламаларды жүзеге асыру ерекшеліктеріне қосымша білім беру баса назар аудару қажет.

Қосымша білім беру ұйымдарында мектеп курсында міндетті болуды тоқтатқан, бірақ әлеуметтік және кәсіби даму кезеңіндегі маңызды тақырыптарды, мектеп стандартында оқушылардың кәсіби даму мәселесін шешу үшін жеткіліксіз көлемде енгізілген (атап айтқанда, объектілі-бағытталған программалау) тақырыптарды қамтиды.

А.Г. Асмоловтың айтқан пікірімен келісе отырып, оқушыларға қосымша білім берудің негізгі – әлеуметтік функцияларын оқушылардың бос уақытында мектеп сабақтарының жұмысымен қамтылуын қамтамасыз ету және оқушылардың қылмысының алдын алу функциясы деп санаймыз [Асмолов А.Г., 2007, 48 б].

Ю.А. Щетинскийдің пікірінше, оқу-пән салалары мен қызмет түрлерінің вариативтілігі тұлғаның шығармашылық дамуына, қызығушылықтары бойынша сабақтардың эвристикалық сипатына, кәсіби бағдарлы қарым-қатынастың кеңейетін шеңберіне қосымша білім беру мекемелеріне бейіндік оқытудың міндеттерін тиімді шешуге мүмкіндік береді:

– тәрбиеленушілердің жалпы толық білім беру бағдарламасының жекелеген пәндерін тереңдете оқыту мүмкіндіктері;

– тұлғалық дамудың білім беру бағдарламаларын дараландырумен ұштастыра отырып, оқыту мазмұнын кең саралау;

– жеке қажеттіліктеріне, қабілеттеріне, бейімділігіне сәйкес білім алушылардың түрлі санаттарының толыққанды білім алуға тең қол жеткізуін қамтамасыз ету;

– жалпы және кәсіби білімнің, оның ішінде жоғары білімнің сабақтастығын сақтау [Щетинский Ю.А., 2005, 8 б].

Оқушыларға қосымша білім берудің құндылығы жалпы білім берудің вариативті құрамдас бөлігін күшейтеді және кәсіби өзін өзі анықтауына көмектеседі, базалық құрамда алынған білімдерін, күштерін жүзеге асыруға ықпал етеді.

Білім беру мекемесінде объектілі-бағытталған программалауды оқытуды іске асырудың маңызды шарты ретінде қосымша білім беру педагогтарының оқушылардың кәсіби өзін-өзі анықтауына жәрдемдесуі деп санаймыз. Бұл жасөспірімдер мен олардың ата-аналары үшін әлеуметтік маңызды фактор болып табылады.

Қазіргі таңда оқу үрдісінде модульдік технологияларды қолданудың маңызы зор.

М.М. Жанпейісова бойынша модульдік технологиямен жұмыс кезінде оқытушы міндеттері былайша болады:

1. Оқушыларды оқытудың мақсатымен таныстыру;

2.Топта берілген блок бойынша жалпы оқыту модулінің мазмұнымен таныстыру;

3.Оқытушының материалды қысқаша түсіндіруі,

4.Оқушылардың әрбір сабақта ісәрекетін бағалау үшін диалогтық қарымқатынастың болуы;

5. Оқушының танымдық ісәрекетін ұйымдастыру;

6. Барлық тақырып бойынша тест тапсырмаларын өткізуге мән береді [Жанпейісова М.М., 2002, 162 б].

Қосымша білім беруде топтарды қалыптастыру ерекшеліктері, сабақ режимі, өткізу шарттары: техникалық қамтамасыз ету, оқыту нысандарын, әдістерін таңдаудың әдіснамалық негіздері мен педагогтың рөлі, білім алушылардың білім беру қызметін таңдау, оқу материалын меңгеру болып табылады.

Білім берудің басты ерекшеліктерінің бірі – оқу топтарын қалыптастыру арқылы қағидаларының бірі барлық оқушылардың жасына қарамастан өз еркімен таңдаған бағыттары бойынша білім алу қажеттіліктерін қамтамасыз етуге бағытталған. Сонымен бірге, негізгі орын диагностикалық рәсімдерді ұйымдастыруға бөлінген, олардың нәтижелері бойынша оқушылардың қабілеттеріне байланысты қалыптастырылған шағын топтардан тұратын оқу топтары құрылады.

Мұнда диагностикалық рәсімдерді кешенді өткізу маңызды компонент болып табылады компьютерлік тестілеу, сауалнама жүргізу, сұхбат алу, әңгімелесу, базалық шеберлік пен дағдыларды анықтау және шығармашылық деңгейдегі міндеттерді шешуге дайындық мақсатында практикалық тапсырмаларды орындау әдістерінде құру орынды.

Объектілі-бағдарлы программалауға оқытудың оқу топтарын қалыптастыру шарттарының ерекшеліктеріне егжей-тегжейлі тоқталайық.

Оқу курсын іске асыру барысында шағын топтарға бөлу кіріспе модульді меңгеру нәтижелері бойынша жүргізіледі. Оқушылардың тұлғалық-

мотивациялық сипаттамалары негізінде микротоптардың келесі түрлерін ерекшелейміз. Оқушылар бірінші микротоптар – «инициативсіз» – белгілі бір мақсатсыз білім беру процесіне жатады. Екінші микротоптың оқушылары – «әлеуметтік – бағытталған» – объектілі-бағдарланған негіздерді игеру үшін білім мен практикалық дағдыларды алу қажеттілігін түсінеді. Үшінші мектеп оқушыларының микротоптары «жасаушылар» – объектілі-бағытталған программалау саласындағы кәсіпқойлармен қосымша білім мен қарым-қатынас жасау қажеттілігін сезінеді; өзінің әрі қарайғы өмірін бағдарламашы кәсібімен байланыстырады.

Л.Г. Ермолаеваның пікірінше белгілі бір микротоп оқушылары күрделілігі бірдей деңгейдегі тапсырмаларды; жеке тапсырмаларды; мектеп оқушыларының мүдделеріне байланысты мәселелер бойынша жобаларды алады. Мысалы, туған өлкенің тарихымен айналысатын оқушы үшін ұсынылуы мүмкін, осы саладағы пайдаланушының білімін тексеруге бағытталған жоба; математикамен айналысатын оқушы математикалық формулалар анықтамалығында жұмыс істейді [Ермолаева М. Г.. 2009, 93 б]

Объектілі бағдарланған программалауды оқытуды іске асыру барысында сабақ режимін таңдау (аптасына екі сағаттан екі рет) келесі факторларға негізделген:

– ұйымдастыру факторы – әрбір сабақта екі сағат белгілі бір тақырып бойынша жаңа материалды меңгеру және зертханалық практикум үрдісінде оны практикалық бекіту үшін уақытты тиімді бөлу жеткілікті;

– орташа жүктеме факторы – сабақтарды аптасына екі реттен жиі өткізбеу қажет, себебі оқушының апталық жүктеме нормативін есте сақтау маңызды;

– өздігінен білім алу факторы – оқушылардың өздігінен білім алу және жеке шығармашылық тапсырмаларды орындау үшін уақыт беру қажет.

Қосымша білім беру мекемелерінде объектілі-бағытталған программалауды оқыту барысында оқушыларға арналған оқу үрдісін ұйымдастырудың ресурстық шарттарының әдістемелік негіздемелерін мына төмендегідей атап өтуге болады:

1. Оқушылардың ақпараттық және коммуникациялық мәдениетін қалыптастыру, интернетке шығатын компьютерлік сыныпта сабақ өткізуді болжайтын материалдық-техникалық базасыз бола алмайды.

2. Болашақ программистің өндірістік мәдениетін қалыптастыру арқылы топтағы оқушылар саны бойынша компьютерлердің болуын талап етіледі.

3. Оқу тобының әрбір өкілі үшін жеке жұмыс орны болған жағдайда, өз ұстанымын анықтайтын және белгілі бір міндеттерді өз бетінше шешу іскерлігін жасауға ықпал ететін басқарушылық мәдениетті қалыптастыру мүмкін болады.

4. Оқушылардың өздігінен білім алу қызметін ұйымдастыру, сабақтар арасында кеңес беру және нақты уақыт режимінде өзекті мәселелерді талқылау интернет-технологияларды пайдалануға негізделген.

Білім беруді жаңғырту жағдайында жаңа мақсаттар ғана емес, сонымен қатар білім берудің жаңа құралдары да пайда болд. Бүгінде сабақ мұғалімнің қызметі ғана емес, яғни оқу түрі ретінде, сонымен қатар оқушының қызметі, яғни оқу формасы ретінде қарастырылады.

Педагогтың жаңа материалды түсіндіруі кезінде немесе оқу үрдісі барысындағы әдеттегі мәселелік жағдайларды қарастыру кезінде пікірталастар барысында көрнекілік мәселелерді шешу проектордың, интерактивті тақтаның, әдістемелік және білім беру сайттарының ресурстарына қол жетімділігінің болуы.

Қазіргі уақытта білім беру мазмұны мен технологияларының мақсатты оқушылардың білім траекторияларын дараландыру; базалық оқытудың шығармашылық және дамытушылық бағыты мен оқу үрдісін компьютерлендіру.Оқу құралдарын таңдауға тоқталайық.

Объектілі-бағытталған программалауға оқыту келесі оқыту құралдарының көмегімен ұйымдастырылады:

1. Баспа немесе сөздік (оқулықтар мен оқу құралдары, танымдық және ғылыми әдебиет, үлестірме материалдар және т. б.).

2. Аудиовизуалды (білім беру және оқу фильмдері).

3. Оқыту үрдістерін автоматтандыру құралдары (компьютерлік сыныптар).

4. Электронды оқыту құралдары, электронды басылым, электрондық әдістемелік құрал, электрондық тесттер, электрондық оқу құралады.

И. В Роберттің пікірінше; жалпы білім беретін мекемелерде оқу үрдісін ұйымдастыруға қойылатын заманауи талаптарды ескере отырып, келесі электрондық оқыту құралдарын бөледі:

– Оқу мақсатындағы электрондық басылым немесе электрондық құрал – АКТ құралдарының мүмкіндіктерін іске асыратын және мақсаттарға қол жеткізуге бағытталған оқу құралы, мультимедиа технологиясы құралдарын пайдалана отырып, оқу ақпаратын ұсыну; пайдаланушымен кері байланысты жүзеге асыру оқу-тәрбие үрдісін ақпараттық-әдістемелік қамтамасыз ету және оқу орнын ұйымдастырушылық басқару үрдістерін автоматтандыру [Роберт И. В., Информатика и образование 2004г. № 6, 70 б].

– Электрондық әдістемелік құрал – АКТ құралдары негізінде іске асырылған педагогикалық тәжірибені жинақтау және беру, білім беру қызметінің жаңа үлгілерін қалыптастыру және тарату нысаны. Электрондық әдістемелік құралда педагогтың тәжірибесі видеофрагменттер, сабақтардың толық жазылуы, электрондық нысанда құрылған немесе оған ауыстырылған оқу

қызметін сабақ бойынша жоспарлау түрінде тіркеледі. Әдістемелік құралдың маңызды бөлігі АКТ құралдарымен бекітілген нақты тәжірибені жинақтау болып табылады. Электрондық әдістемелік құрал дәстүрлі компонентті де қамтуы мүмкін. Компьютерлік және телекоммуникациялық техниканың көмегімен тестіленушіге сақталатын, өңделетін және ұсынылатын электрондық тесттер. Электронды оқу құралы – оқулықты ішінара немесе толық алмастыратын, толықтыратын және басылым түрінде ресми бекітілген электрондық басылым. Электрондық оқу құралы дидактикалық қасиеттерін жоғалтпай қағаз нұсқасына біріктірілмейді.

А.Е. Сағымбаева оқыту құралдарын мұғалім оқу материалын түсіндіру және бекіту үшін пайдаланады, ал оқу құралдары оқушыларға жаңа білімді меңгеру үшін қажет. Тапсырмалар жүйесі әрбір тақырыптың соңында іске қосылуы керек. Ол оқушыларға осы тақырыптар бойынша сұрақтар мен тапсырмалар береді. Бұл оқушыны ізденуге, оқу материалдарын мұқият қайталауға мәжбүр етеді. Қайталау арқылы оқушы алған білімін толықтырып отырады [Сағымбаева А.Е., 2004, 22 б.].

Сонымен қатар, оқыту құралдарының белгілі бір бөлігі мұғалімге де, оқушыға да арналған болуы мүмкін.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қосымша білім беру жүйесі – әр балаға білім беру салаларын, бағдарламаның бейінін және оны меңгеруге кететін уақытын еркін таңдауға мүмкіндік жасайды. Бұл мақсатты орындауда білім беру үдерісінің тұлғаға бағытталу сипаттамасын, оның тұлғасын тануға және шығармашылыққа деген уәждемесін дамытуға, кәсіби өзін-өзі анықтауына, оларды іске асыруға мүмкіндік береді. Сонымен бірге, оқушылардың танымдық қызығушылықтарын ынталандыру барысында, оқу материалының көрнекілігін күшейтеді, оны барынша қолжетімді етеді.

Нәтижесінде оқытылатын құбылыстар туралы шынайы ақпаратты қамтамасыз етеді, дербес жұмысты қарқындатады және оны жеке қарқынмен жүргізуге мүмкіндік береді. Оқу құралдарын жаңа материалды түсіндіруде бекіту және бақылау құралдарына ұқсастырып бөлуге болады.

Осылайша, оқытудың күтілетін нәтижесін алу үшін объектілі-бағытталған программалауды оқыту бойынша оқу үрдісі келесі құралдарды:

зертханалық практикумдар, әдістемелік құралдар, қазіргі заманғы ақпараттық – коммуникациялық технологияларды пайдалана отырып, қосымша көздер пайдалануға болады.

Қосымша білім беру жағдайында объектілі-бағытталған программалауды оқытуды іске асырудың теориялық негіздемелерін және тұжырымдалғанын атап өту керек: оқушылардың тұлғалық талғамдарын есепке алу, оқушылардың кәсіби бағдарлануы, қосымша білім беруде топтарды қалыптастыру, оқыту құралдарын таңдау өте тиімді.

Оқытуды ұйымдастыру үшін сабақты жүргізуде топтық және оқытудың құралдары мен заманауи ақпараттық- коммуникациялық технологияларды пайдалануда зертханалық практикумдар, әдістемелік құралдар, қосымша көздер болуы тиіс. Қосымша білім беру жүйесінің маңызды аспектілерін талқылау бала құқықтарын қамтамасыз етуге, дамытуға және өзін-өзі жетілдіруге, әр түрлі қызығушылықтарды қанағаттандыруға, олардың сабақтан тыс қызметінде уәждемелік әлеуеттерін дамытуға бағытталған басымдықтарды анықтауға көмектеседі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Омар Е.О. Қазақстандағы мектептен тыс мекемелер: //Білімнің қалыптасуы және дамуы.- Алматы: Рауан, 2003, 297 б.
2. Асмолов А.Г. Практическое пособие для педагога дополнительного образования. – М: // Школьная Пресса, 2007г.С- 47-48.
3. Щетинский Ю.А. Управление развитием профильной школы информатики в учреждении дополнительного образования детей: автореф..дисс.канд.пед. наук. – Магнитогорск, 2005г. С- 8-9.
4. Жанпейісова М.М. // Модульдік оқыту технологиясы -Алматы, 2002. 162 б.
5. Ермолаева М. Г. Современный урок: анализ, тенденции, возможности: Учебно- методическое пособие- Каргина, 2009г.С-93.
6. Роберт И. В. Толкование слов и словосочетаний понятийного аппарата информатизации образования // Информатика и образование. – 2004г. № 6. С- 61-70.
7. Сағымбаева А.Е. Информатиканы оқыту барысында оқушылардың білімін бақылау әдістері: пед. ғыл. канд. дис. автореф. – Алматы, 2004. – 23 б.

УДК 37.031.1.

Tleubergenova Madina
Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor
of ARGU named after K.Zhubanov,
Aktobe, Kazakhstan

Kubieva Venera
Senior Lecturer, master,
Zhubanov Aktobe Regional State University,
Aktobe, Kazakhstan

COMPETENCE DEVELOPMENT FOR FUTURE EDUCATORS

Түйіндеме. Мақалада мұғалімнің кәсіби құзіреттілігі қарастырылған**.** Ол білімнің негізі, нәтижеге бағытталған және қазіргі заманның талаптарына сәйкес келеді. Кәсіби құзіреттілік әдетте мамандардың іскерлік және жеке қасиеттерінің ажырамас сипаттамасы ретінде түсініледі, білім, білік және тәжірибе деңгейін көрсетеді, белгілі бір қызмет түрін жүзеге асырады, шешім қабылдау байланысты. Қазіргі мұғалімнің міндеті – ғылым мен технология білімді, шығармашыл, құзыретті және бәсекеге қабілетті адамды қалыптастыра алады; тез дамыған әлемде өмір сүруге қабілетті, қоғам мүддесі үшін өзін-өзі толық іске асыруға дайын.

Кілт сөздер: құзіреттілік, бәсекеге қабілеттілік, кәсіби, педагогика, шығармашылық, мұғалімдер.

Аннотация. В статье профессиональная компетентность учителя является основой образования, ориентированной на определенные результаты и отвечающей требованиям современного века. Профессиональная компетентность обычно понимается как неотъемлемая характеристика деловых и личностных качеств специалистов, отражающая уровень знаний, навыков и опыта, достаточных для осуществления определенного вида деятельности, который связан с принятием решений. Было отмечено, что задача современного учителя заключается в том, чтобы наука и техника могли сформировать образованную, творчески настроенную, компетентную и конкурентоспособную личность, способную жить в быстро развивающемся мире, готовую к полной самореализации в пользу общества.

Ключевые слова: компетентность, конкурентоспособность, профессионал, педагогика, креатив, педагоги.

Abstract. In the article the professional competence of a teacher is the basis of education oriented to certain results and meeting the requirements of the modern century. The professional competence is generally understood as an integral characteristic of business and personal qualities of specialists reflecting the level of knowledge, skills and experience sufficient for carrying out a certain type of activity which is connected with making decisions. It was noted that the task of a modern teacher is that science and technology are able to form an educated, creatively inclined, competent and competitive personality, able to live in a rapidly developing world, ready for full self-actualization in favor of society.

Keywords: competence, competitive, professional, pedagogical, creative, pedagogues.

At present, the most pressing problems are those of improving the quality of training of education specialists. The special role of education in the modern world, its transformation into the most important area of human activity make the problem of training of specialists one of the priorities. There is an objective need for competent personnel capable of creatively organizing the educational process in specific socio-economic conditions, able to quickly navigate the information field, independently improve and develop. In the foreground is not a formal affiliation to the profession, but professional competence, i.e. a specialist's compliance with the requirements of professional activity. In this regard, there is an acute problem of training professionally competent teachers, whose formation is carried out throughout the educational process in the university.

In spite of numerous researches carried out, for example, by A.A. Orlova, N.D. Levitov, I.Ya. Lerner, M.N. Skatkin, I.A. Kolesnikova, V.A. Slastenin and others, this question remains completely unsolved, therefore this article attempts to consider the professional competence of a teacher of technology and entrepreneurship.

Research confirms this common perception of a link and reveals that of all factors under the control of a school, teachers are the most powerful influence on student success [Babu, Mendro, 2003, 113]. What separates effective teachers from ineffective ones, and how can this information be used to support better teaching? We can now begin to build a profile of exemplary classroom instruction derived from effectiveness research [Archer, 2011, 77].

Figure 1. Competences for Culturally Responsive Teaching (retrieved from https://www.newamerica.org/education-policy/reports/culturally-responsive-teaching/teacher-competencies-that-promote-culturally-responsive-teaching/)

Professional competence of a teacher is an integrative characteristic of business and personal qualities of a specialist, reflecting not only the level of knowledge, skills, experience sufficient to achieve the goals of professional activity, but also the social and moral position of the individual. Sharing the approach to the understanding of professional competence developed in V.A. Slastenin's scientific school, the professional competence of a technology teacher is an integrative quality of a personality, conditioned by his project activity in the process of studying disciplines of subject training and readiness for future professional activity [Almurzayeva B.K., 2018, 39].

It can also be said that professional competence is developed and formed in society, and is social in content, manifested in the social and professional activities of a person in his or her interaction with other people and is based on knowledge, skills and abilities formed in the educational process.

The content of professional development depends on features, profession and professional activity. Professional development is necessary for the formation of a teacher and determines the success of his activities. Insufficient professional development complicates the process of adaptation to the pedagogical profession and sometimes can lead to the impossibility to perform pedagogical activity [Attakorn, Tayut, 2014, 1010]. As students learn a discipline, they should develop the ability to use its scientific content to solve professional problems. In the course of ongoing methodological workshops and production meetings, the general strategy and general pedagogical approaches to the formation of professional competence of future teachers were discussed and the efforts of teachers were coordinated. The goal of each academic discipline was formulated as a concretization of the general goal of forming the professional competence of the future teacher. The objectives of the academic discipline were concretized and focused on the actualization and formation of knowledge, the development of professional and pedagogical skills within the discipline, as well as the formation of the subjective position of the student and professional position of the future teacher. Systemic, personal and competent approaches to the education of students in their future professional activities implied the analysis of the scientific content of each discipline, the interdisciplinary process of problem solving, and building models of their solution.

According to Irzhasova et al. 2017 teachers' professional competence theory passed 3 major periods.

Table 1. Generalized characteristics of the formation periods of the problem of formation of socio-ethical competence in prospective elementary school teachers

First period (early 1970s – early 1990s)	Second period (early 1990s – early 2000s)	Third period (early 2000s – present day)
D. McClelland introduces the term "competency", beginning of the establishment of the competency-based approach	Spread of competency-based approach ideas, including in post-Soviet countries	Emergence of comprehensive studies on the problem of formation of professional competence in prospective specialists
Single educational space throughout the entire Soviet Union, consistent training of elementary school teachers with higher education, aimed at improving its quality	Independence of countries in Europe and Central Asia, reformation of vocational and higher education systems in said countries	Adoption of Bologna agreements, reorganization of elementary school teacher training according to the competency-based paradigm
Studies mostly dedicated to improving the training of students in pedagogical higher educational institutions	Increasing number of studies dedicated to improving the training of students in higher educational institutions	Emergence of first studies on the formation of professional competences (mostly related to the learning process) in prospective elementary school teachers

Having studied and analyzed the information available in the scientific, pedagogical and special literature on the issue of the formation of future teachers' technology of professional competence, we came to the conclusion that the last technology for a teacher can be divided into initial competence, psychological and pedagogical competence, and basic competence – professional competence [Cornelius-White, 2007, 113].

• Initial competence is the competence that a student has when studying at a university. It includes the following key competences: informational, communicative, independent, creative, social.

• Information competence – the ability to search, analyze, transform, apply information to solve problems.

• Communicative competence – the ability to cooperate effectively with other people.

• Independent competence – the ability to approach learning independently, the ability to set goals and plan results.

• Creative competence – ability to create.

• Social competence is an indicator of awareness of social significance of the teacher's profession. It characterises moral culture, ideals and spiritual values.

• Basic – professional competence is a competence that is formed when a student graduates from the university (his professional knowledge, skills and abilities, and the initial experience acquired in his further teaching activity). It includes the following basic (special) competencies: target, organisational, content, design, monitoring.

• Target competence of a technology teacher implies the ability to set and implement educational goals of different levels and directions.

• Organizational competence of the technology teacher is the ability to solve tasks of implementation of planned.

• Content competence characterizes teacher's knowledge of the subject, ability to work creatively with the curriculum, to develop a working program reflecting the specifics of the region, the educational institution, as well as the possibilities of its methodological potential, information, technical support and, of course, the level of students' readiness.

• Design competence includes a teacher's ability to anticipate the results of his activities and determine the sequence of his actions in achieving the goal.

• The monitoring competence of the technology teacher characterizes the teacher's ability to monitor the learning process and to correlate actual results with planned ones, i.e. to ensure the quality of education. Pedagogical diagnostics is an integral part of monitoring; it includes control, verification, assessment, accumulation of statistical data, their analysis, identification of dynamics, data forecasting.

Also, the professional competence of a technology teacher is influenced by a person's readiness for professional activity, i.e. psychological – pedagogical competence.

The analysis of psychological and pedagogical literature has shown that the professional competence of a teacher, being a complex, multifactorial phenomenon, is at the same time a single, integral structure.

Psychological – pedagogical competence in the field of education implies the knowledge of pedagogical diagnostics, the ability to build pedagogically appropriate relations with students, to carry out individual work based on the results of pedagogical diagnostics; the knowledge of age psychology, psychology of interpersonal and pedagogical communication; the ability to awaken and develop in students a sustainable interest in the chosen specialty, in the subject taught [Evertson, Weinstein, 2013, 125].

Based on the study and analysis of this question, we propose a model for the formation of professional competence of the future teacher of technology and entrepreneurship, which shows that it includes such components as: primary, psychological – pedagogical and basic – professional competence. These components are interconnected, depend on pedagogical conditions and have their own competences, inherent to the future teacher of technology and entrepreneurship.

According to UMN-SFPS Teacher Standards and Competencies, Teacher professional competences includes following [Fuchs, Fuchs, 1986, 199]:

1. Knowledge of Students and Their Development

• Understands and appreciates diversity

• Forms constructive relationships with students

• Connects students' prior learning, life experiences and interests with learning goals

• Uses a variety of instructional strategies and resources to respond to students' diverse needs

• Facilitates learning experiences that promote autonomy, interaction and choice

• Engages students in problem solving, critical thinking and other activities that make subject matter meaningful

2. Creates an Effective Learning Environment

• Establishes a climate that promotes fairness and students

• Establishes a collaborative learning environment

• Creates a physical environment that engages all students

• Plans and implements classroom procedures and routines that support student learning

• Uses instructional time effectively

3. Understands Subject Matter

• Demonstrates knowledge of subject matter content and skills

• Interrelates ideas and information within and across subject matter areas

• Uses instructional strategies that are appropriate to the subject matter

• Uses materials, resources and technologies to provide meaningful learning

4. Plans and Designs Appropriate Learning Experiences

• Establishes goals for student learning

• Develops and sequences instructional activities for student learning

• Modifies instructional plans to meet the needs of all students

• Uses resources to meet the needs of student

5. Uses On-going Assessment to Monitor Student Learning

• Communicates learning goals to students

• Collects and uses multiple sources of information to assess learning

• Assists students in assessing their own learning

• Maintains up-to-date records a analyzes data

• Communicates with students and families about student progress

6. Develops Professional Practice

• Reflects on teaching practice to extend knowledge and skills

• Establishes goals for professional development

• Meets the responsibilities of a professional educator

• Works with families in supporting student learning

• Maintains positive relationships with other professionals

• Works with colleagues to improve professional practice

Thus, we can say that the professional competence of a technology teacher is not only the formation of an individual's readiness to carry out professional activities, but also the readiness of the individual as an initial condition for the effectiveness of any activity, including professional (pedagogical). A person may possess the necessary knowledge, skills, educational and life experience, value attitude to activity, activity motives, formed professional and important qualities for carrying out this activity, but if he or she is not ready for carrying out this activity, if there is no inner certainty, mood for carrying out professional activity, then we cannot consider him or her a professionally competent teacher [Hattie, 2009, 77].

One of the conditions for the formation of professional competence of future teachers of preschool education is the use of modern educational technologies in the teaching process. Among a fairly wide range of methods of professional training of future teachers, we have identified more effective for the formation of components of professional competence of future teachers of technology – contextual, positional, and modular-rating.

REFERENCES:

1. Almurzayeva B.K., Maydangaliyeva Zh.A., Utemissova G.U., Beisebekova M.Zh., Abuova S.T. Pedagogical image as component of teacher professional competence. NEWS OF THE NATIONAL ACADEMY OF SCIENCES OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN ISSN 2224-5294, Volume 1, Number 323, 39-45. https://doi.org/10.32014/2019.2224-5294.5
2. Archer, A. L., & Hughes, C. A. (2011). Explicit instruction: Efficient and effective teaching. New York, NY: Guilford Publications.
3. Attakorn, K., Tayut, T., Pisitthawat, K., & Kanokorn, S. (2014). Soft skills of new teachers in the secondary schools of Khon Kaen Secondary Educational Service Area 25, Thailand. Procedia—Social and Behavioral Sciences, 112, 1010–1013.
4. Babu, S., & Mendro, R. (2003). Teacher accountability: HLM-based teacher effectiveness indices in the

investigation of teacher effects on student achievement in a state assessment program. Presented at the annual meeting of the American Educational Research Association (AERA), Chicago, IL, April.
5. Cornelius-White, J. (2007). Learner-centered teacher-student relationships are effective: A meta-analysis. Review of educational research, 77(1), 113–143.
6. Evertson, C. M., & Weinstein, C. S. (Eds.). (2013). Handbook of classroom management: Research, practice, and contemporary issues. New York, NY: Routledge.
7. Fuchs, L. S., & Fuchs, D. (1986). Effects of systematic formative evaluation: A meta-analysis. Exceptional Children, 53(3), 199–208.
8. Hattie, J., (2009). Visible learning: A synthesis of over 800 meta-analyses related to achievement. New York, NY: Routledge.

ӘОЖ 37.013:053.6

Төлебаев Баратхан Төлебайұлы
аға оқытушысы,
"Техникалық мамандықтарға арналған дене тәрбиесі"кафедрасы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан
E-mail: barathan-57@gmail.com

Нұралиева Артық Жарылқасынқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
"Жалпы педагогика және музыкалық білім" кафедрасы,
М.Әуезов атындағы ОҚМУ,
Шымкент қ., Қазақстан
E-mail: nuralieva_artyk@mail.ru

ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАРДЫ ПАЙДАЛАНУ НЕГІЗІНДЕ ЖАСӨСПІРІМДЕРДЕ САЛАУАТТЫ ӨМІР САЛТЫН ҚАЛЫПТАСТЫРУ

Түйін. Мақалада жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық технологияларын мақсатты, жүйелі, кешенді түрде қолдану жалпы білім беретін мектептегі тәрбие жұмысының тиімділігі мен нәтижелілігінің аса маңызды шарты болып табылатындығы өзектеледі.

Кілттік сөздер: педагогикалық технологиялар, жасөспірімдер, салауатты өмір салты, қалыптастыру, сыныптан тыс іс-әрекет.

Резюме. В статье актуализируется тезис о том, целенаправленное, систематическое и комплексное использование педагогических технологий в целях формирования здорового образа жизни у подростков является одним из важнейших условий эффективности и результативности воспитательной работы в общеобразовательных школах.

Ключевые слова: педагогические технологии, подростки, здоровый образ жизни, формирование, внеклассная деятельность.

Summary. The article actualizes the thesis that the purposeful, systematic and integrated use of pedagogical technologies in order to create a teenager's healthy lifestyle is one of the most important conditions for the effectiveness and efficiency of educational work in secondary schools.

Keywords: pedagogical technologies, teenagers, healthy lifestyle, formation, extracurricular activities.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыру қоғамдық-маңызды сипатқа ие, сондықтан мектеп оқушыларының аталмыш бағыттағы сыныптан тыс іс-әрекетінің ұжымдық формаларын ұйымдастыруда педагогтың міндеті, ең алдымен, жасөспірімдерді қызықтыру, олардың салауатты өмір салтына байланысты қызығушылықтары мен қажеттіліктерін дамыту, әрбір оқушының өз белсенділігі мен дербестігін көрсете білетіндей дамытушылық іс-әрекеттің санқилы түрлеріне шығармашылық-белсенді түрде ортақтастырылуын қамтамасыз ету болып табылады.

Сыныптан тыс іс-әрекет қазіргі мектеп оқушыларының қызығушылықтары мен қажеттіліктерін ескеру негізінде құрылады. Мұнда жеке, шағын топтық, топтық, (үйірмелердегі, секциялардағы, клубтардағы сабақтар), ұжымдық және көпшілік ұйымдастырушылық формалар (қоғамдық, әлеуметтік-маңызды қызығушылықтарға сәйкес сыныптан тыс сабақтар, іс-шаралар, жалпы мектептік мерекелер, жәрмеңкелер, байқаулар) қолданылады. Мектептің сыныптан тыс жұмыстары барысында оқушыларда салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі Қ.И.Адамбеков, Г.Д.Алимжанова, Э.Ж.Тлеулов, Д.Ф.Ақбердиева, А.Жамбылқызы, Ж.О.Жилбаев және т.б. еңбектерінде қарастырылды.

Мектеп оқушыларын салауатты өмір салтына ортақтастыру бойынша педагогикалық жұмыстарды ұйымдастырудың сыныптан тыс және мектептен тыс формаларының мүмкіндіктерін пайдалану, мектеп, отбасы және қоғамның денсаулығын нығайтумен байланысты мәселелерді шешудегі бірлескен іс-әрекетін жетілдіру мәселелері Д.Ф.Ақбердиева, Ж.З.Торыбаева, Г.А.Нуридинова және т.б. еңбектерінде зерттелді.

Сонымен қатар сыныптан тыс іс-әрекеттің кез-келген түрін тиімді ұйымдастыруды анықтайтын бірқатар түбегейлі талаптарын атап көрсетеміз. Ең алдымен, мұндай іс-әрекетті ұйымдастыруда пәндік нәтиже жеке тұлғаның сапалы материалдық және идеалдық өзгерістер түрінде тәуелденуі қажеттілігінен, оның эмоциялық-ерікжігерлік саласының, мінез-құлық пен іс-әрекетінің сыртқы бейнесінен, интеллектуалдық, мотивациялық-қажеттілігінен бастау алады. Мұндай талапты сақтау, өз кезегінде, тек тәрбиеленушілердің жеке және қоғамдық денсаулыққа сәйкес

қарым-қатынастарының көрінісі ретінде кезкелген іс-әрекеттің сәйкес аспаптануы шарттары орындалған кезде ғана қамтамасыз етілуі мүмкін.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыру бойынша сыныптан тыс іс-әрекетті ұйымдастыруға қойылатын міндетті талап -тәрбиеленушінің жағымды эмоцияларын міндетті толғану шарттарын құру, бастысы, өзіне-өзі, өз күші мен мүмкіндіктеріне қанағаттану. Іс-әрекетті жоспарлы түрде мотивті мақсатқа ынталандыруға ықпалын тигізуі, яғни мінез-құлық пен іс-әрекеттің әлеуметтік құнды мотивтерін қалыптастыру мақсатында ұйымдастырылуы маңызды [1].

Іс-әрекеттің әрбір түрін ұйымдастыру көлемге, орынға, уақытқа және т.б. байланысты оның өзіне тән ерекшеліктерімен шартталған ережелерге тәуелді болуы керек.

Жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастыруды шарттайтын жағдайлар мен факторлар кешенін ескеру негізінде қарастырылатын үдерісті ұйымдастыру аспапты жетілдіруді – аталмыш үдерісті ұйымдастырушылық-әдістемелік қамтамасыз етуді талап етеді. Осыған байланысты мәселенің табысты шешілуі педагогикалық мақсатқа сай таңдау мен тәжірибеде педагогикалық технологияларға байланысты. Мұндағы маңызды шарт жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың дәстүрлі тәсілдерімен қатар инновациялық және халықтық тәсілдерін (технологияларды, формаларды, әдістерді, педагогикалық тәсілдерді, құралдарды) кешенді қолдану болып табылады.

Педагогикалық технологияларды дамыту педагогика ғылымы мен тәжірибесінің саласы ретінде оның негізгі ұғымдарының мазмұнын нақтылаумен тікелей байланысты. "Педагогикалық технология", "оқыту технологиясы", "оқутанымдық үдерісті технологизациялау" және т.б. терминдер педагогикалық тәжірибеде өте өзекті және кең таралған. Дегенмен, олардың мазмұны көп мағыналы, сондықтан көбіне бұл түсініктер оқытудың әдіс-тәсілдері, әдістемелері мен стратегияларының жиынтығынан бастап оқыту мен тәрбиенің сипатын өзгертетін кең педагогикалық жүйелерге дейін басқа дидактикалық ұғымдардың нысандарына тәуелді [2].

Бұл құбылыстардың себептері, біріншіден, педагогикалық технологиялар теориясының жеткілікті дайындалмауында, екіншіден, оларды қолданудың шекаралары мен ұғымдарын құрайтын анықтамалардың жеткіліксіздігінде болып табылады.

Педагогикалық технологиялардың ғылыми-теориялық негіздерін дайындаумен Н.Е.Щуркова, В.П.Беспалько, В.Ю.Питюков, М.Ж.Арстанов, П.И.Пидкасистый, Ж.С.Хайдаров, Н.Д.Хмель, А.В.Духавнева, В.С.Кукушин, М.В.Буланова-Топоркова, Г.В.Сучков, М.Б.Юлдашева, И.В.Никишина, К.Өстеміров, К.Ж.Бұзаубақова, М.М.Жанпейісова және т.б. ғалымдар айналысты.

Педагогикалық технология жаңа педагогикалық жүйелерді жобалайтын, болжамдайтын және білім беру тәжірибесіне ендіретін, олардың табысты қызмет ету шарттарын зерттейтін, аталмыш жүйелерді басқарудың тетіктері мен басқару стратегияларын анықтайтын педагогикалық ғылымның саласы ретінде қарастырылады. Педагогикалық технологиялар келесі принциптерге құрылады: жүйелілік, алгоритмдеу, стандарттау, оңтайлы ұйымдастыру, мақсатқа бағытталған басқару, қарқындату, технизация, электронизация, тиімділік. Педагогикалық технологиялар екі негізгі салада жұмыс атқарады: 1) ғылыми-зерттеушілік – білім беру және оқытудың жаңа тұжырымдамалары мен үлгілерін құру, оларды құрастыру принциптерін дайындау, қызмет ету шарттарын анықтау үшін; 2) педагогикалық тәжірибеде – тұжырымдамалар мен үлгілерді желілік деңгейде жүзеге асыру үшін. Педагогикалық технологиялардың қызмет етуі мен дамуының тетігі – педагогтар мен білім алушылардың білім беру мақсаттарын нақтылау мен жүзеге асыру бойынша белсенді және өзара байланысты іс- әрекеті болып табылады.

Педагогикалық технологияның мақсаты-оқыту мен тәрбиелеуді технологизациялаудың стратегиялық жолдарын жаңа озық идеяларды ендіру, білім беру инновацияларын, педагогикалық үдерістерді ұйымдастыруға және басқаруға дәстүрлі емес тұрғылардан келу арқылы олардың сапасын жетілдіру және арттырудың аса маңызды бағыты ретінде іздестіру [3]. Педагогикалық технологияларды талдауға педагогикалық-психологиялық заңдылықтар мен принциптерді ескере отырып, кешенді тұрғыдан келу қажет. Оның мазмұнын жалпы технологиялық ұстанымдар тұрғысынан ғана емес, сонымен қатар оның басқа технологиялардан ерекшеліктері тұрғысынан, тұлғалық қарым-қатынастар мен құндылықтардағы адами фактор деп аталатын педагогикалық табиғатын ескеру негізінде де анықтау қажет.

Дәстүрлі жүйені жетілдіру бағыты бойынша педагогикалық технологиялардың келесі топтары атап көрсетіледі (Г.К.Селевко):

-педагогикалық қарым-қатынастарды ізгілендіру мен демократия- ландыру негізіндегі педагогикалық технология. Бұл тұлғалық қарым-қатынастардың, дербес тұрғыдан келудің, демократиялық басқару мен мазмұнның ізгілікті бағытталуының басымдылығы бар технологиялар.

-оқушылардың іс-әрекетін белсендіру мен қарқындату негізіндегі педагогикалық технологиялар. Мысалы, мәселелік оқыту, тірек белгілер конспектісі негізіндегі оқыту технологиясы.

-тірек сызбаларды қолдану арқылы перспективалық-озып оқыту, оқытуды дербестендіру технологиясы, оқыту үдерісін ұйымдастыру мен басқарудың тиімділігі негізіндегі педагогикалық технологиялар, оқытудың топтық және ұжымдық

тәсілдері, компьютерлік және т.б. технологиялар.

-оқу материалын дидактикалық тұрғыдан қайта құрастыру және әдістемелік жетілдіру негізіндегі педагогикалық технологиялар: дидактикалық бірліктерді ірілендіру, "Мәдениеттер диалогы" технологиясы, "Экология және диалектика" жүйесі, ақыл-ой әрекеттерін кезеңімен қалыптастыру теориясын жүзеге асыру және т.б.

-табиғатқа сәйкес, баланың табиғи даму үдерістеріне негізделетін технологиялар және т.б.

Г.К.Селевко педагогикалық технологиялардың құрылымын келесі құрамда қарастырады: 1. Тұжырымдамалық негіз; 2. Оқытудың мазмұндық бөлігі; оқытудың мақсаты – жалпы және нақты-;оқу материалының мазмұны; 3. Процессуалдық бөлік – технологиялық үдеріс; оқу үдерісін ұйымдастыру; мектеп оқушылары іс-әрекетінің әдістері мен формалары; мұғалімнің жұмыс істеу әдістері мен формалары; мұғалімнің материалды меңгеру бойынша іс-әрекеті; оқу үдерісін диагностикалау [4].

Қазіргі педагогика ғылымында мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастыру үдерісінде педагогикалық технологиялардың негізгі принциптерін тасымалдау тетіктері белсенді түрде қарастырылады. Аталмыш тұрғыдан келуді қолданудың тиімділігі мен даму болашағын А.Е-.Абылқасымова, К.А.Даниярова, Х.Т.Төлеубаева, И.В.Чупаха, А.М.Халилова, Т.И.Бычкова, М.Е.Коржова және т.б. ғылыми-зерттеу жұмыстарының нәтижелері дәлелдейді.

Аталмыш аспектіде технологиялық тұрғыдан келуді қолданудың негізгі басымдылығы мен көрсеткіші мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастыру үдерісінде педагогикалық технологияларды жеке тұлғалық-бағдарлық тұрғыдан келу негізінде жүзеге асырылуы болып табылады. Олар жеке тұлғалық-дамытушылық жағдаяттардың негізінде жүзеге асырылып, оқушыларды бірге өмір сүруге және тиімді өзара әрекеттесуге үйрететін өмірлік маңызды факторларға жатқызылады. Бұл оқушының қарым-қатынас және іс-әрекет саласын біртіндеп кеңейту, оның өзін-өзі реттеуін, тәрбие мен өзін-өзі тәрбиелеу негізіндегі белсенді өмірлік ұстанымдарын, өз денсаулығына, басқа адамдардың өмірі мен денсаулығына деген жауапкершілікті қалыптастыру арқылы білім алушылардың адами қарым-қатынастар мәдениетін меңгеруге белсенді қатысуын қарастырады.

В.В.Сериковтың анықтамасы бойынша, кезкелген саладағы технология -бұл осы саланың даму қисынына сәйкес құрылған, аталмыш пәндік саланың объективті заңдарын мейілінше жоғары бейнелейтін, сондықтан да аталмыш жағдайлар үшін іс-әрекет нәтижесін алдын-ала қойылған мақсаттарға мейілінше сәйкестілігін қамтамасыз ететін іс-әрекет [5]. Осыған сәйкес технологияны білім беру мен тәрбиенің арасындағы қарым-қатынасты жаңаша құрайтын, тәрбиені жүйе құрушылық және өмір сүру іс-әрекетін қамтамасыз ететін үдеріс аясындағы, баланың денсаулығын сақтауға және арттыруға бағытталған денсаулық сақтаушы педагогикалық іс-әрекет ретінде анықтауға болады.

Денсаулық сақтаушы педагогикалық технологиялар мектеп оқушысының ақыл-ойын, адамгершілік және эстетикалық сезімдерін, іс-әрекетке деген қажеттілігін, адамдармен, табиғатпен, өнермен қарым-қатынас тәжірибесін игеру сияқты табиғи қабілеттіліктерін дамытуды қамтамасыз етуі қажет [6].

Мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастыру мәселесі аспектіндегі педагогикалық технологиялар-бұл оқушыларда денсаулық мәдениетін, денсаулықты сақтауға және нығайтуға ықпалын тигізетін тұлғалық сапаларды, денсаулықты құндылық ретінде қарастыратын ұғымды қалыптастыруға, салауатты өмір салтын жүргізуге мотивация беруге бағытталған педагогикалық-психологиялық технологиялар, бағдарламалар, әдістер.

В.В.Букреевтің пікірі бойынша денсаулық сақтаушы педагогикалық технологиялар -бұл:

-баланың мектепте оқуының шарттары (стресстің болмауы, талаптардың сәйкестілігі, оқыту мен тәрбие әдістемелерінің сәйкестілігі) ;

-оқу үдерісін оңтайлы ұйымдастыру (жас, жыныс, жеке ерекшеліктеріне және гигиеналық талаптарға сәйкес);

– баланың жас ерекшелігі мүмкіндіктеріне оқу және дене жүктемесінің сәйкестілігі;

– қажетті, жеткілікті және оңтайлы ұйымдастырылған қозғалыс режимі [7].

Ғалымдардың пікірінше, мектеп оқушыларында салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық технологиялары деп барлық білім беру субъектілерінің (оқушылардың, мұғалімдердің және т.б.). рухани, эмоциялық, интеллектуалдық, тұлғалық және дене саулығын сақтау, нығайту және дамыту үшін барынша мүмкін болатын жағдайларды жасайтын жүйе ұғынылады. Бұл жүйе мыналарды қамтиды:

-білім беру технологияларын жүзеге асыру үдерісінде медициналық қызметкерлер жүргізетін оқушылардың денсаулығының жағдайын мониторингтеудің және өз бақылауының нәтижелерін қолдану, бар мәліметтерге сәйкес оларға түзету енгізу;

-мектеп оқушыларының жас ерекшеліктері дамуының ерекшеліктерін ескеру және аталмыш жас тобындағы оқушылардың жадының, ойлауының, жұмысқа қабілеттілігінің, белсенділігінің ерекшеліктеріне және т.б. сәйкес білім беру стратегиясын дайындау;

-технологияны жүзеге асыру үдерісінде жағымды эмоциялық-психологиялық хал-ахуалды туындату;

-денсаулықты, жұмысқа қабілеттілікті сақтауға және олардың қорын арттыруға бағытталған

оқушылардың денсаулық сақтаушы іс-әрекеттерінің сан алуан түрлерін қолдану.

Осылайша, жасөспірімдерде салауатты өмір салтын қалыптастырудың педагогикалық технологияларын мақсатқа сай, жүйелік-кешенді түрде қолдану жалпы білім беретін мектептегі тәрбие жұмысының тиімділігі мен нәтижелілігінің аса маңызды шарты болып табылады деген қорытындыны тұжырымдауға болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бекбатчаев Т.Ж. Применение традиционных казахских игр и упражнений в системе физического воспитания в школе: автореф. ... канд. пед. наук. – Алма-Ата, 1982. -21с.
2. Колеченко А. К. Энциклопедия педагогических технологий. – М.: Издательство КАРО, ИПЦ, 2004. – 368 с.
3. Щуркова Н.Е. Педагогическая технология: Педагогическое воздействие а процессе воспитания школьника. – М., 1992. – 168с.
4. Селевко Г.К. Современные образовательные технологии: Учеб. пособие. – М.: Народное образование, 1998. – С. 25.
5. Сериков В.В. Обучение как вид педагогической деятельности. – М.: Academia, 2008. -256 с.
6. Торыбаева Ж.З. Совместная работа школы, семьи и общественности по формированию здорового образа жизни школьников – подростков: дис. канд. пед.наук. – Шымкент, 2001. -157с.
7. Букреев В.В. Педагогические технологии развития здорового образа жизни у учащихся школ: дис. ... канд. пед. наук: 13.00.01. – Сочи, 2005. – С.88.

УДК 373.016:811.512.122

Уайсова Гүлнар Инаматовна
педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті,
E-mail: uaisova54@mail.ru

Тазабекова Ардак Сергазиевна
педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті
E-mail: ardak2465@mail.ru

БАСТАУЫШ СЫНЫПТА ҚАЗАҚ ТІЛІН ОҚЫТУ ӘДІСТЕМЕСІНІҢ ДАМУЫ (1990 –2018 ЖЖ.)

Түйін. Мақалада бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесінің 1990 –2018 жылдар аралығындағы даму барысы қарастырылған. Қазақ тілін оқыту әдістемесінің негізін қалаған ғалымдарды көрсете келіп, еліміз егемендік алғаннан кейін әдістеме ғылымының қарқынды дамығаны туралы баяндалған. Оны нақты еңбектердің мазмұнына талдау жасай отырып дәлелдеген. Талдау нәтижесінде бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесінің жаңа бағыттарын көрсеткен.

Түйін сөздер: қазақ тілі, оқыту, әдістеме, дамыта оқыту идеясы, жаңа бағыттар.

Резюме. В статье рассматривается развитие методики преподавания казахского языка в начальной школе с 1990 по 2018 годы. Показаны ученые, заложившие основы методики преподавания казахского языка и сообщается, что после обретения независимости страны началось бурное развитие методической науки. Это подтверждается анализом содержания конкретных работ. В результате анализа выявлены новые направления методики преподавания казахского языка в начальной школе.

Ключевые слова: казахский язык, обучение, методика, идея развивающего обучения, новые направление.

Summary. The article considers the development of the methodology of teaching the Kazakh language in primary school in the period from 1990 to 2018 y.s. Considering the founders of method of teaching the Kazak language, we can talk about the dynamic development of methodological science of the country after gaining sovereignty. The is proved after analyzing the content of specific works. The analysis showed new directions of teaching methods of the Kazak language in primary school.

Keywords: Kazakh language, education, developmental education idea, new directions.

Мемлекет басшысы «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» атты мақаласында: «Әжептәуір жаңғырған қоғамның өзінің тамыры тарихының тереңінен бастау алатын рухани коды болады. Жаңа тұрпатты жаңғырудың ең басты шарты – сол ұлттық кодыңды сақтай білу. Онсыз жаңғыру дегеніңіздің құр жаңғырыққа айналуы оп-оңай», – деп атап көрсеткен болатын [1]. Бұл пікірдің қазақ тілін оқыту әдістемесіне де қатысы бар. Өйткені қазақ топырағында туып, қалыптасқан әдістерді негізгі тұғыр етіп алу керек. Осыған орай өткен кезеңдердегі озық педагогикалық және әдістемелік идеяларды қайтадан ой елегінен өткізіп, бүгінгі заман талабына сай жаңа жағдайларда қолдану ерекше маңызға ие болып отыр. Бұл қазақ тілін оқыту әдістемесіне де қатысты. Өйткені қай тілдің болмасын әдістемесінің өз тарихы, өз даму ерекшелігі бар.

Қазақ тілін оқыту әдістемесінің қалыптасу тарихы сонау XIX ғасырдан бастау алады. Дәлірек айтқанда, қазақ тілін оқыту әдістемесінің тарихы Ы.Алтынсарин есімімен тығыз байланысты. Өйткені оның «Орыс тілін қазақтарға үйретудің бастауыш құралы» атты еңбегін ең алғашқы әдістемелік еңбек деп бағалауға болады. Ал XX ғасыр басында қазақ тілін оқытудың негізін салған тұңғыш ғалым Ахмет Байтұрсынұлы болғаны белгілі. А.Байтұрсынұлы салған ізбен қазақ тілін оқытудың әдістемелік негіздерін зерделеу саласында Т.Шонанұлы, Ғ.Бегалиев, С.Жиенбаев, Ш.Сарыбаев, М.Жұмабаев, Қ.Жұбанов сынды ғалымдар еңбек етті. Аталған әдістемешілер мектепте қазақ тілін оқыту әдістемесінің ғылыми негізін жасап берді. Бұлардан соң бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесін М.Балақаев, Р.Әміров, Х.Арғынов, Ғ.Сүлейменов, М.Жұбанова, С.Рахметова, К.Бозжанова, Ш.Әуелбаев, А.Асқарбаева, О.Байқуатова, Т.М.Әбдікәрімова, Ә.Е.Жұмабаева және басқа ғалымдар жалғастырды. Бұл айтылғандар қазақ тілін оқыту әдістемесінің өзіндік қалыптасу, даму тарихы бар екенін көрсетеді.

Еліміз егемендік алған тұста қоғамда болып жатқан жаңа құбылыстар оқыту процесінде пайдаланылып жүрген оқу бағдарламалары мен оқулықтарға өзгеріс енгізуді қажет етті. Дамыта оқытуға байланысты жаңартуларды айтпағанның өзінде оқулықтағы мәтіндер мен жаттығулардың өзі жарамсыз еді. Мәселен, «Ана тілі», «Қазақ

тілі» оқулықтарындағы кеңестік өмір көріністерін суреттейтін мәтіндер, даталы күндер туралы мәліметтер бүгінгі күн тұрғысынан алғанда мүлдем жарамсыз болатын. Немесе,

Оқы, оқы, оқы! – деп
Ленин өзі нұсқады.
Оқығанды тоқы тек

Осында ғой іс мәні, – деген тәрізді өлең жолдарын алыңыз.

Міне, осының бәрі оқу-әдістемелік жүйенің базисін өзгертуді қажет етті. Осыған орай «Жалпы білім беретін мектептің бастауыш сатысындағы білім мазмұны тұжырымдамасы», «ҚР бастауыш білімнің мемлекеттік стандарты» (1998) қабылданды. Бұл құжаттарда: «Бастауыш сатыда оқушының жалпы және психикалық дамуының жеткілікті деңгейіне қол жеткізу үшін, ең алдымен, білім берудің мақсат приоритеті түбегейлі өзгеруі керек: бірінші кезекке бұрынғыша оқушыны пәндік білім, біліктердің белгілі бір жиынтығымен қаруландыру емес, оқу әрекетін қалыптастыру негізінде жеке бас тұлғасын тәрбиелеу мақсаты қойылады», – делінген. Осы құжаттарда қойылған талаптар бойынша дамыта оқытуға бағытталған әдістер мұғалімнің «дәстүрлі емес тапсырма түрлерін ізденудің объектісі ретінде» қоюы, «жекеліктен жалпыны тауып шығару», қалыптасуы тиіс «әрекеттің жалпы моделін» құру, «аналогтарды пайдалану», «объектінің жаңа қызметін көру», т.б. сияқты оқушыларды шығармашылық ізденіске жетектейтін іс-әрекетке қосатын, оқушыны «өз көзқарасының авторы» ететін әдістемелік тәсілдер арқылы жүзеге асады. Жоғарыда айтылған талаптарды басшылыққа ала отырып, бастауыш сыныпта оқытылатын барлық пән бойынша жаңа оқу-әдістемелік кешендер жасалды.

Солардың ішінен «Қазақ тілі» пәніне қысқаша тоқталып өтейік. Бұл оқулыққа қандай жаңалық енгізілді? Ең алдымен, бағдарлама талабына орай оқулықта материалдардың орналасу реті өзгерген. Синтаксис материалдары морфологиялық тақырыптардың алдына шығарылған. Оның себебі – пәнішілік интеграцияны және балалардың байланыстырып сөйлеуін дамытуды іске асыруға мүмкіндік жасау. Екіншіден, тілдің қарым-қатынас жасау құралы екенін байқату мақсатында «Тіл және сөйлеу» тақырыбы енгізілген. Бұрынғы оқулықтарда тілдің қарым-қатынас жасау құралы екеніне арнайы орын берілмеген. Енді тілді тек грамматикалық жағынан үйретіп қана қоймай, оның ең негізгі рөлі – коммуникативтік қызметімен таныстыру көзделген. Бұл тұста сөйлеудің қажеттілігін практикалық жолмен таныту мақсаты қойылған. Оны байқату үшін оқулықта арнайы суреттер берілген. Сол суреттер бойынша сұрақ-жауап әдісімен адамдардың бір-бірімен сөйлесуі, кездесуі, хабарласуы тіл арқылы жүзеге асатыны түсіндірілген. Үшіншіден, оқушылардың сөздік қорын молайту, сөз мағыналарын дұрыс ұғынып, сөздерді орынды жұмсай білу дағдысын қалыптастыруға айырықша назар аударылған. Осыған орай, «Сөз» тарауы оқушыларға алғашқы лексикалық ұғымдар беру, яғни сөздің лексикалық мағыналарын таныстыра отырып, оның грамматикалық мағынамен байланысын, ара қатысын аңғарту мақсатында қарастырылған. Сөз мағынасына қатысты жүргізілетін жұмыс оқулықтың өн бойында үздіксіз беріліп отырылған. Төртіншіден, байланыстырып сөйлеуді дамытуға, ойлау қабілетін жетілдіруге бағытталған «Мәтін» тарауы оқулыққа жаңадан қосылған. Мәтінмен жұмыс оқушылардың сөйлеу дағдысы мен машығын қалыптастырудың негізі бола отырып, өтілген тілдік объектінің лексикалық және грамматикалық жақтарын тереңірек түсіндіріп, талдай, жинақтай білуіне, олардың өзара бірлікте болатынын аңғаруға мүмкіндік береді. Сол кезде жасалған бұл мазмұндық өзгерістердің дұрыс екені іс жүзінде дәлелденіп, қазіргі жаңартылған білім мазмұнына негіз болды десек қателеспейміз. Өйткені қазіргі жаңартылған оқу бағдарламасында тілдік дағдыларды мәтін арқылы қалыптастыруға баса назар аударылып отыр.

Жаңа буын «Қазақ тілі» оқулықтарының кейінгі басылымдарында мынадай қағидалар басшылыққа алынды:

– проблемалық оқыту идеясы;

– оқушылардың танымдық белсенділігін және өз беттерімен жұмыс істеу біліктілігін дамыту;

– тілдің грамматикалық жүйесі туралы түсініктерін және дұрыс жазу дағдыларын қалыптастыру;

– оқушылардың тілін, ойлау, талдау, талқылау, салыстыру қабілеттерін дамыту.

Оқулықта ұсынылған сұрақ-тапсырмалар жүйесі оқушы тапсырманың мәнін түсінуіне, оны орындаудағы сабақтастықты ұғынуына мүмкіндік тудырды. Осының бәрі баланың оқу білігін дамытады.

Осы кезеңде әдістеме ғылымы іргелі зерттеулермен толыға түсті. Сондай зерттеудің нәтижесінде жарық көрген еңбектердің бірі – әдістемеші ғалым Т.М.Әбдікәрімованың «Бастауыш сыныпта мәтін арқылы тіл дамытудың ғылыми негіздері мен оқыту әдістемесі» деген еңбегі. Еңбекте мәтін құраудың теориясы мен әдістемелік негіздері сөз болады. Мәтінді талдау арқылы бастауыш сынып оқушыларының ойлау қабілеттерін арттырып өз бетінше жұмыс істетудің әдістемелік жолдары көрсетілген [Әбдікәрімова Т.М., 2008, 245 б.].

Осы еңбегінде ғалым мәтіннің коммуникативті белгілері мыналар деп көрсетеді:

– коммуникативтік қызмет белгілері;

– жағдаят жайының белгісі;

– тақырыптық белгісі.

Сонымен қатар оқу мәтіндерін іріктеу кезінде оқулықтың мәтіндемесі ретінде мына негізгі факторларды ескеру қажеттігін айтады:

– қоршаған ортаның шынайы жағдайы;

– коммуникативтік тақырып;

– жанрлық-стилистикалық фактор [Әбдікәрімова Т.М., 2008, 245 б.].

Мәтіннің коммуникативті белгілері, оларды іріктеудің негізгі факторлары мәтіннің түрін саралауға, типологиясын құруға көмектеседі.

Ә.Е.Жұмабаеваның қазақ тілі синтаксисін дамыта оқыту мәселесін іргелі зерттеуі нәтижесінде жазылған «Бастауыш мектепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқыту» атты монографиясы әдістеме ғылымына қосылған сүбелі үлес болып табылады. Осы еңбегінде ғалым бастауыш мектепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқытуды іс-әрекет теориясы тұрғысынан тану қажеттігін дәлелдеп, синтаксисті дамыта оқытудың технологиялық болмысын ашып көрсетеді. Синтаксисті теориялық деңгейде оқыту әдістерін перцептивтік, логикалық, танымдық және психологиялық қырларынан анықтап, әр топқа қатысты әдістерді былайша жүйелейді:

1) Перцептивтік қырынан анықтау: тілдік әдістер: әңгімелесу, түсіндіру, баяндау, сұхбаттасу, кітаппен жұмыс; көрнекілік әдістер. иллюстрация, демонстрация, бақылау жасау; практикалық әдістер: жаттығу, тапсырмалар, лингвистикалық есептер, тілдік эксперимент.

2) Логикалық қырынан анықтау: анализ, синтез, салыстыру, топтастыру, нақтылау, дәлелдеу, анықтама беру, аналогия, дедукция, индукция, модельдеу.

3) Танымдық қырынан анықтау: ақпараттық мәлімет беру, эвристикалық әдістер, ізденім-зерттеу әдістері, көрнекілік-ақпараттық әдістер, практикалық-ақпараттық әдістер.

4) Психологиялық қырынан анықтау: рефлексиялық әдіс, зейін, ес пен жадыны дамыту, қиялы мен қабылдауын дамыту, ойлауы мен сөйлеуін дамыту, тыңдауын дамыту [Жұмабаева Ә.Е., 2008, 140 б.].

Сонымен қатар дамыта оқыту сабақтарының құрылымдық ерекшеліктерін айқындап, қазақ тілі синтаксисін дамыта оқытуға арналған жаттығулар жүйесін жасаған.

Бастауыш сыныптарда синтаксисті дамыта оқыту мәселесін зерттеген әдістемеші ғалым Ә.Е.Жұмабаева: «Оқушының оқу-танымдық әрекетінің психологиялық құрылым ерекшеліктеріне байланысты сабақ үш кезеңге сай ұйымдастырылады» дей отырып, оның төмендегідей түрлерін көрсетеді:

1.Мотивациялық-бағдарлау кезең (мотивациялық-даярлық әдістері қолданылады. Мотивациялық-бағдарлау кезеңінде оқу міндеттері қойылып, айқындалады).

2.Операционалдық-орындаушылық кезең (оқу-танымдық, ізденім, ішінәра зерттеу, проблемалық әдістер қолданылады).

3.Рефлексиялық-бағалау кезеңі (өзіндік бақылау, өзін-өзі бағалау әдістері) [Жұмабаева Ә.Е., 2008, 78-79 б.].

Г.И.Уайсова *«Лексиканы оқыту әдістемесі»* атты еңбегінде: «Оқушылардың сөздік қорын байыту – әрбір сабақ барысында бірте-бірте жүргізілетін күрделі процесс. Балалардың сауаттылығын жетілдіру мақсатымен жүргізілетін маңызды іс тек сөздік толтыру жұмысымен ғана шектеліп қалмауы керек. Сабақта түсіндірген әрбір жаңа сөздің мағынасын шәкірттердің анық ұғуынан бастап, ол сөзді өз беттерінше қолдана білуіне дейінгі аралықта бірнеше кезеңге бөліп қарауға болады:

а) Жаңа сөзді оқушылардың қабылдауы, дұрыс түсінуі;

ә) Ол сөздің барлық мағыналық реңктерімен, бояуларымен түсінікті болуы;

б) Арнаулы тапсырмаларды орындау барысында оқушылардың мұғалім түсіндірген жаңа сөзді қолдана білу икемділігі;

в) Сөйлегенде, жазу жұмысында өз беттерімен еркін қолдануы" –, деп оқушылардың сөздік қорын байыту жолдарын көрсетеді [Уайсова Г.И., 2005, 80-82 б.].

Оқушылардың тілін дамыту – бастауыш оқытудың негізгі міндеттерінің бірі. Бұл – бастауыш сыныпта жүргізілетін жұмыстардың басты бағыттарының бірі. Тіл дамыту жұмысын бала мектепке келген күннен бастап, яғни сауат ашу, оқу және грамматика сабақтарында жүйелі түрде жүргізу қажет. Сол себепті бастауыш сыныпта тіл дамыту, сөздік жұмысы үнемі басты назарда ұсталады. Осы бағыттағы маңызды бір зерттеу жұмысы ретінде Г.Т.Сәдуақастың «Бастауыш мектептегі ана тілі сабақтарында қиын сөздермен сөздік жұмысын жүргізу әдістемесі» атты зерттеу еңбегін атауға болады. Осы зерттеуінде ғалым қиын сөздердің лексикалық мағынасын меңгерту кезеңдерін төмендегіше бөліп қарастырады:

1) белгілі бір мақсатты көздей отырып, қажетті қиын сөздердің іріктеу;

2) қиын сөздердің лексикалық мағынасын меңгерту семантикасы;

3) қиын сөздерді контексте қолдану;

4) қиын сөздерді сөз тіркесі мен сөлемде қолдану;

5) қиын сөздерді байланыстырып сөйлеуде қолдану. Бұлардың әрқайсысына жан-жақты сипаттама берген.

Аталған зерттеу жұмысында әдіскер ғалым сөз мағынасын түсіндірудің мынадай әдістерін ұсынған:

а) затты табиғи жағдайда бақылау немесе экскурсияға шығару;

ә) сөздің көп мағыналылығын түсіндіру тәсілі;

б) жаңа сөзді сөйлем ішінде қолдану арқылы түсіндіру тәсілі;

в) сипаттамалы анықтама беру әдісі;

г) таныс емес ұғымды оқушыларға таныс ұғыммен салыстырып түсіндіру;

д) сурет бойынша жұмыс;

ж) көрнекілік әдісі [Сәдуақас Г.Т., 2008, 219 б.].

Н.М.Сламбекова «Жазбаша сөйлеу өнері» деп аталатын әдістемелік еңбегінде бастауыш сынып оқушыларының жазбаша тілін дамыту жұмысының мазмұны мен жүйесі, оқушылардың жазбаша тілін дамыту жұмыстарының лингвоәдістемелік негіздері және жазбаша шығармашылыққа үйрету арқылы тіл дамыту әдістемесі жан-жақты қарастырылған. Аталған еңбекте мәтіннің ғылыми жағынан анықталған негізгі белгілері және бастауыш сыныпта оқытылатын мәтін түрлері, мәтіндегі негізгі ой, тақырып т.б. туралы толық сипатталған. Осы еңбегінде Н.Сламбекова лингвист-ғалымдар мен әдіскер ғалымдардың пікірлеріне сүйене келе, бастауыш сынып оқушылары меңгеруге тиіс болатын мәтінге тән мынадай негізгі белгілерді атап көрсетеді [Сламбекова Н.М., 2008, 65 б.]:

Мәтінге тән ғылыми белгілер	**Бастауыш сыныпта берілетін негізгі түсініктер**
1. Тақырыптық-мазмұндық бірлігі мен тиянақтылығы 2. Коммуникативті мақсаттылығы, прагматикалық бағыттылығы 3. Құрылымдық біртұтастығы 4.Құрылымдық-логикалық жүйелілігі	1.Мәтіндегі берілетін (ауызекі, жазбаша) ой, пікір, мазмұн белгілі бір тақырыпқа негізделеді, яғни мәтін белгілі бір тақырыпта аяқталған ойды білдіреді. 2. Мәтінде барлық уақытта негізгі ой болады. 3. Мәтінді құрылымдық бөлімдерге бөлуге болады. 4. Мәтіннің құрылымдық-мазмұндық бөлімдері және ондағы сөйлемдер бір-бірімен жүйелі түрде байланысады.

Демек, мәтін тақырыптық-мазмұндық тұтастықтан тұратын тілдік бірлік. Тақырып пен мазмұн өзара тығыз байланыста болып, көбіне бұл екеуі біріне-бірі сәйкес келіп отырады. Осыған орай бастауыш сынып оқушылары тақырып пен мазмұн бір-біріне сәйкес, өзара тығыз байланыста болатынын білу арқылы берілген тақырып бойынша оның ішкі мазмұнын болжауды үйренуі тиіс.

Р.Ж.Базарбекова «Бастауыш сынып оқушыларын жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйрету әдістемесі» атты зерттеу еңбегінде оқушыларды жазбаша сөйлеуге үйретудің теориялық негіздерін айқындап, ондағы мәтіннің рөлін көрсетіп, оқушылардың мәтін құру біліктерін қалыптастыру арқылы олардың жазбаша сөйлеуін жетілдіруге болатынын дәлелдеп, әдіс-тәсілдерін көрсеткен. Осы еңбегінде автор «Мәтін» тақырыбы бойынша мынадай жаттығулар орындатылатынын айтады: танымдық жаттығулар, түзету жаттығулары, шығармашылық жаттығулар [Базарбекова Р.Ж., 2008., 145 б.]. Танымдық-талдау жаттығулары арқылы оқушыға мәтіннің мағыналық, құрылымдық ерекшеліктері танытылады. Ал түзету жаттығулары арқылы белгілі бір тақырып, негізгі ой бойынша дұрыс түзілмеген мәтінді өңдеп, қайта жөндеу, түзету дағдысы қалыптастырылады. Мәтінге қатысты шығармашылық жаттығу ретінде өлең, жұмбақ, ертегі құрастыруды ұсынуға болады. Мәселен, төмендегідей ұйқас бойынша «Күз» тақырыбына өлең құрастыртуға болады:

... байлық,
... алдық.
... құстарға,
... қалдық.

Мынадай өлең құраулары мүмкін:

Күз – береке, күз – байлық,
Күзде өнім мол алдық.
«Қош» айтысып құстарға,
Кеткен ұшып біз қалдық.

Кейінгі жылдары бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту мәселесі әр қырынан ғылыми түрде жан-жақты зерттеле бастады. Осындай жаңа ізденістің қатарында Іңкар Хасановаңың «Бастауыш мектепте зат есімді когнитивті оқыту әдістемесі» атты зерттеуін атап айтқан жөн.

І.У.Хасанова зерттеу жұмысында когнитивизм**,** когнитология ғылымы, концепт, концептосфера, когнитивті модель, ұлттық мәдени кеңістік, фрейм, ассоциация, схема, ойсурет ұғымдарына түсінік беріп, зат есімді когнитивті оқыту әдіс-тәсілдерін көрсетеді.

Төменде зерттеушінің «Адам» концептісі бойынша ұсынған тапсырма үлгілерін келтірмекпіз.

«Адам» концептісінің бейнелік құрылымы мынадай тілдік бірліктерден тұратынын көрсетеді:

1) Адамның аты, ұлты, жасы, тегіне қатысты зат есімдер.

2) Адамның киімі, төрт мезгілге қатысты киім атаулары мен киінуіне қатысты сөздер.

3) Адамның мінезіне қатысты сөздер мен тіркестер.

4) Адамның жұмысы, мамандығына қатысты зат есімдер мен басқа сөз таптары.

5) Адамның туыстық қатынасына қатысты зат есімдер.

6) Адамның атқаратын қызметіне қатысты тілдік бірліктер.

7) Адамға қатысты дерексіз ұғымдарды білдіретін зат есімдер.

«Адам» концептісінің бейнелік құрылымы бойынша жасалған тапсырмалар мынадай үлгіде беріледі:

1-тапсырма. Қандай ұлттар қазаққа туыс?

Тірек сөздер: қырғыз, татар, түрік, башқұрт, ноғай, қарақалпақ, құмық, әзербайжан, қарайым, өзбек, түркімен, ұйғыр т.т.

2-тапсырма. Топшамаларда бас киім, сыртқы киім, аяқ киім түрлері және мезгіл бойынша түрлері жазылып таратылады. Мысалы: №1 топшама. Қазақ қыздарының ұлттық бас киімін табыңдар?

Бас киімдер: берет, тақия, кепи, хиджаб, шәлі, малақай.

№2 топшама. Қазақ жылқышылары қыста киген бас киімі қандай?

Тақия, орамал, қалпақ, далбай, тымақ.

3-тапсырма. Мінез түрлеріне қатысты мына *ерке, шолжың, мейірімді, ертекшіл, тіл алғыш, турашыл, ақсақалды, сыйлас, таяқты, жарқын жүзді* сөздермен *ата, әже, ана, әке, аға, апа, қыз, іні, қарындас, көрші, қойшы* сөздерді сәйкестендіріңдер. ерке – (қыз); шолжың – (қарындас); мейірімді – (ана); сыйлас – (көрші); қатаң – (әке); ақсақалды – (ата); ертекшіл – (әже); тіл алғыш – (іні); турашыл – (аға); таяқты – (қойшы); жарқын жүзді – (апа).

4-тапсырма. Мамандық атауларын жазыңдар.

Үлгі: Кәсіп+кер

Сиыр, арба, қой, жылқы, мал, қасап, дәрі, балық, құрылыс.

5-тапсырма. Туыстарыңның аттарын жазыңдар.

Мәселен: Нұржан – ағам; Алуа – апам (әпкем); Балым – (сіңлім);

Амантай – (інім); Сағынтай – (нағашым); Самат – (бөлем);

Шырын – (жиенім).

6-тапсырма. Мына мамандардың (ағаш шебері, ұста, шопыр, құрылысшы) қызметіне қатысты зат есімдерді тауып, жазыңдар. Мысалы: Ағаш шеберіне қатысты зат есімдерді жазыңдар.

Сүргі, бұрғы, шапқы, тескіш, қырғыш, ара, ойғыш, қажағыш т.т.

7-тапсырма. Адамға тән ұғымдарды біл.

Арман, бақыт, қиял, парасат, көңіл, қуаныш, қайғы [Хасанова І.У., 2010., 116 б.].

Бастауыш сыныпта қазақ тілін оқытуға байланысты 1990 жылдан бастап осы кезге дейінгі жарық көрген әдістемелік еңбектерге жасалған талдау нәтижесінде мынадай тұжырым жасауға болады:

– бастауыш сыныпта қазақ тілін оқыту әдістемесі 1990-2018 жылдар аралығында қарқынды дамыды;

– аталған кезеңде бастауыш сыныпқа арналған мемлекеттік стандарттар мен оқу бағдарламалары жаңадан жасалды;

– жаңа оқу бағдарламаларына орай бастауыш сынып оқулықтары да жаңадан жасалды;

– бастауыш сыныпта қазақ тілін оқытуға арналған іргелі ғылыми зерттеулер жүргізілді, солардың нәтижесінде білім беру ісі жаңа бағытта жүргізіле (мәселен, бастауыш сыныпта қазақ тілін дамыта оқыту, деңгейлеп оқыту, қатысымдық тұрғыда оқыту, жеке тұлғаға бағдарлап оқыту, когнитивтік тұрғыда оқыту т.б.) бастады;

– бұл кезеңде білім беру үдерісінде оқытудың инновациялық технологиялары кеңінен қолданыла бастады;

– 2016 жылдан бастап жаңартылған білім мазмұны бойынша тілдік дағдылар (айтылым, тыңдалым, жазылым, оқылым) лексикалық тақырыптар аясында меңгертілетін болды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.Ә. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» http://www.akorda.kz/kz/events/akorda_news/press_conferences. 12 сәуір 2017
2. Әбдікәрімова Т.М.Бастауыш сыныпта мәтін арқылы тіл дамытудың ғылыми негіздері мен оқыту әдістемесі. Алматы, 2008. -245 б.
3. Жұмабаева Ә.Е Бастауыш мектепте қазақ тілі синтаксисін дамыта оқыту. Алматы, 2008. -235 б.
4. Уәйісова Г.И. Лексикологияны оқыту әдістемесі. Алматы, 2005. 230 б.
5. Сәдуақас Г.Т. Бастауыш мектептегі ана тілі сабақтарында қиын сөздермен сөздік жұмысын жүргізу әдістемесі. Алматы, 2008.-192 б.
6. Сламбекова Н.М. Жазбаша сөйлеу өнері. Алматы, 2008. -65 б.
7. Базарбекова Р.Ж. Бастауыш сынып оқушыларын жазбаша байланыстырып сөйлеуге үйрету әдістемесі (пед.ғыл.канд.дисс.), Алматы, 2008. -145 б.
8. Хасанова І.У. Бастауыш мектепте зат есімді когнитивті оқыту әдістемесі (4-сынып), (пед.ғыл.канд. дисс.), Алматы, 2010. -154 б.

ӘОЖ 340:37

Умбеталиева Айнагуль
магистр, аға оқытушы,
ҚазҰҚызПУ

Дуйсенова Лаззат
магистр, аға оқытушы,
ҚазҰҚызПУ

ҚАЗІРГІ ТАҢДА ҚАЗАҚСТАНДЫҚ ЖАСТАРДЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТӘРБИЕЛЕУ

Аннотация. Мақалада қазіргі заманғы құқықтық тәрбие қарастырылады. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру негіздері құқықты насихаттау, азаматтардың құқықтық білімін дамыту болып табылады.

Кілт сөздер: құқық, мемлекет, қоғам, құқықтық тәрбиелеу, құқықтық мәдениет.

Аннотация. В статье рассматривается правовое воспитание современной возможности. Основы формирования правовой культуры являются пропаганда права, развитие у граждан правовых знаний.

Ключевые слова: право, государство, общество, правовое воспитание, правовая культура.

Annotation. The article deals with the legal education of modern youth. The basis for the formation of legal culture is the promotion of law, the development of legal knowledge among citizens.

Keyword: law, state, society, legal education, legal culture.

Қазіргі қазақстандық жастарды құқықтық тәрбиелеу – жас ұрпақтың санасы мен психологиясына әсер етудің жоспарлы, бақыланатын, ұйымдастырылған, жүйелі және мақсатты процесі.

Құқықтық мәдениетті қалыптастыру процессінің ежелгі тарихи тамыры бар. Мемлекет пен алғашқы құқықтық нормалардың пайда болуымен қатар, адамның құқықтық жүйедегі өз орны мен рөлін сезіну, жетілдірілген модельдерді құрастыру құқықтық мінез-құлық.

Құқықтық мәдениет құқықтың жұмыс істеуіне байланысты барлық құндылықтарды қамтиды, оның нормалары мен принциптерінің, оның мақсатына барабар жүйелері қазіргі құқықтық тәртіп, сондай-ақ түрлі қоғамдық-саяси және мемлекеттік институттар.

Құқықтық мәдениет қоғамның өркениетінің, мемлекеттің және жеке тұлғаның көрсеткіші болып табылады. Қоғамдық қатынастардың жай-күйі жеке тұлға мен қоғам құқықтық құндылықтарды қаншалықты меңгеріп, құрметтейді, ең алдымен жеке құқықтар мен бостандықтар әлеуметтік-мәдени және әлеуметтік-экономикалық мәселелерді шешуде құқықтық тәсілге басымдық береді.

Құқықтық мәдениеттің аксиологиялық, құндылықты пайымдауы оны құқықтық шындық, құқықтық реттеу тетігі сияқты басқа жақын және онымен өзара байланысты санаттардан нақты шектеуге мүмкіндік береді. Құқықтың әлеуметтік рөлін, құқықтық нормалардың мәні мен мазмұнын, негізгі құқықтық қағидаттарды, құқықтық қатынастардың рөлін терең түсінбей азаматтардың құқықтық ұйғарымдарды саналы қабылдауы мен орындауы мүмкін емес. Біздің қоғамда болып жатқан қоғамдық процестерді құқықтық реттеудің тиімділігі, елдің құқықтық, демократиялық мемлекет ретінде қалыптасуы азаматтардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасы деңгейінің өсуіне байланысты.

Тәрбиелеу сана-сезімге апарады, қазақстандық жас ұрпақтың жалпы құқықтық мәдениетін қалыптастырады.

Құқықтық тәрбие мен оқыту мәселелерін мемлекеттік органдардың құқықтық мәдениеті мен құқықтық санасын қалыптастыруға бағытталған жүйелі мақсатты қызметі ретінде қазіргі заманғы көзқарасы қоғамның рухани-адамгершілік құрамымен тығыз байланысты екенін атап өткен жөн. Әлеуметтік әділеттілікке ұмтылуға қабілетті құндылық ретінде құқыққа деген көзқарас руханилықтың тереңдігінде және жоғары моральде жатыр. Заң мен адамгершілік арасындағы органикалық байланыстарды ескере отырып, заңды білім беру рухани-адамгершілік тәрбиенің бірыңғай бағыттарының бірі болып табылатынына сенімділікпен айтуға болады.

Құқықтық білім екі аспектіде қарастырылуы керек. Бірінші аспект (кең мағынада) құқықтық білімнің қоғамның мүшелерінің құқықтық мәдениетін қалыптастырудың жалпы үрдісі, оның ішінде әлеуметтік-экономикалық өмір салты, саяси режим, идеологиялық қызмет, рухани және адамгершілік астросфера, заң шығару жүйесі және т.б. әсерін қалыптастыруды қарастырады. Тәжірибе көрсеткендей объективті факторлардың әсерінен заңды білім беру қызметін жоспарлау мүмкін емес. Екінші аспект (тар мағынада) құқықтық тәрбиені құқықтық мәдениетті қалыптастыруға және заңға бағынатын аза-

маттарды тәрбиелеуге бағытталған мемлекеттік органдар мен қоғамдық ұйымдардың мақсатты және ұйымдастырылған жұмысында көрініс табатын қоғамдық қызметтің бір түрі ретінде қарастырады.

Құқықтық білім беру нысаны құқықтық оқыту болып табылады, яғни білім беруді, принциптерді, құқық нормаларын тікелей заңдастыру, жинақтау және игеру, сондай-ақ заңға және оны жүзеге асыру практикасына тиісті құқықты қалыптастыруға, олардың құқықтарын пайдалануға, тыйым салуға және міндеттерін орындауға мүмкіндік береді.

Құқықтық білімнің жалпы міндеті – жаңа адамның қалыптасуы. Құқықтық білім – бұл «сыртқы көріністің тәсілі және теориялық құқықтық материалды білім беру объектісіне беруді ұйымдастыру».

Құқықтық білім мазмұны адамның құқықтық мәдениетін қалыптастыру процесі ретінде келесі құрылымдық құрамдастардан тұрады: заң туралы ақпарат (ақпараттық); заңға қатысты көзқарасты қалыптастыру (бағалау); заңды мінез-құлыққа қатысты қатынастарды қалыптастыру (реттеуші); өлшемдік мінез-құлықтың қажеттілігін сезіну (когнитивтік); мемлекеттік және қоғамдық институттар (ұйымдық) шеңберінде құқықтық білім субъектілерінің қызметін ұйымдастыру.

Құқықтық білім беру мақсаттардың салыстырмалы автономиясы, олардың жетістіктерінің ерекшеліктері және ұйымдық формалар. Бұл стратегиялық, ұзақ мерзімді тактикалық, мониторинг, жалпы және ауызша мақсаттардың болуын болжайтын көп мақсатты қызмет. Міндеттер объектінің ерекшеліктері мен білім беру әсерінің нысанын, қолданылатын осы қызметтің нысандары мен құралдарын, сондай-ақ құқықтық тәрбиені жүзеге асыратын мекемені ескере отырып белгіленуі мүмкін.

Тиісінше, құқықтық білім беру және оқыту заңдарды, қағидалар мен нормаларды трансляциялау, жинақтау және игеру, сондай-ақ заңға және оның жүзеге асырылу тәжірибесіне қалыптастыруға, өз құқықтарын жүзеге асыруға, тыйым салуларға және міндеттерді орындауға байланысты. Демек, заңның негізгі ережелерін саналы түрде меңгеру, заңға терең құрмет сезімін дамыту қажеттілігі. Алынған білім заңдық тәртіпті қатаң сақтауға, содан кейін ішкі заңға және заңға сүйене отырып, заңды және кәсіптік және құқықтық қызметті көрсету дағдысына айналуы тиіс.

Тұтастай алғанда, құқықтық білім беру мен заңға деген құрметтеудің құралы санаға мақсатты әсер етуі мүмкін нәрсе болуы мүмкін; адамдардың еркі мен мінез-құлқы. Сондай-ақ, оның көмегімен заң туралы, заң туралы, әртүрлі оқиғалар, жеке тұлғалардың белсенді құқықтық позициясын қалыптастыруға әсер ететін құқықтық құндылықтар туралы ақпарат білімдіге жіберіледі.

Заңды білім беру құралдарын және заңға деген құрметті дамытуды түсіну негізінде олар мыналарды қамтуы керек: а) баспасөз; ә) хабар тарату; киноға; б) телевидение; в) әдебиет; г) өнер; д) көрнекі пропоганың және үгіттеудің құралы.

Бұл жерде «құқықтық минимум» мәселесі, әрбір азаматтың әлеуметтік мәртебесіне қарамастан, заңның белгілі бір білім деңгейі туралы мәселе ерекше орын алады. Алайда, бұл жұмыстың деңгейі біздің қоғамның дамуының қазіргі кезеңіне сәйкес келмейді. Бұл мәселені шешу үшін шақырылған мемлекеттік органдар бөлек әрекет етеді. Қоғамдық бірлестіктер бұл қызметке нашар қатысады. Алдыңғы кезеңде құрылған құқықтық білім беру жүйесінің табиғи бұзылуы бар. Қазіргі уақытта іс жүзінде ешқандай үгіт насихаты жоқ. Жеке-құқықтық білім беру қызметі заңдылық пен тәртіпті, сондай-ақ халықтың сол немесе басқа құқықтық білімдерін ескере отырып, кез-келген уақытта жүзеге асырылады.

Мұнда "құқықтық минимум "проблемасы, құқықты білудің міндетті деңгейі ерекше орын алады, оған әрбір азамат өзінің әлеуметтік мәртебесіне қарамастан ие болуы тиіс. Алайда, бұл жұмыстың деңгейі біздің қоғам дамуының қазіргі кезеңіне жауап бермейді. Бұл проблеманы шешуге арналған мемлекеттік органдар бытыраңқы жұмыс істейді. Бұл қызметке қоғамдық бірлестіктер әлсіз тартылады. Алдыңғы кезеңде құрылған құқықтық тәрбие жүйесінің табиғи бұзылуы орын алады. Қазіргі уақытта қолданыстағы заңнаманы дәйекті насихаттау іс жүзінде жүргізілмейді. Жүргізіліп жатқан жекелеген құқықтық тәрбиелеу іс-шаралары заңдылық пен құқықтық тәртіптің жай-күйі, сондай-ақ халықтың қандай да бір заң біліміне мұқтаждығы ескерілмей жүйесіз жүзеге асырылады. Кейбір мемлекеттік және саяси қайраткерлер БАҚ-та өздерінің көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде зандылықтың бұзылу фаттарына, ұйымдасқан қылмыс пен сыбайлас жемқорлықтың болуына қарсы ымырасыз қарымқатынасқа жиі жол береді. Елде осындай әлеуметтік, әсіресе кәсіпкерлік қызмет саласында да осындай құбылыстарға төзбеушілік көзқарасты қалыптастыру тұжырымдамасы жоқтығы.

Мемлекеттік органдарды, БАҚ және қоғамдық бірлестіктерді қамтитын ҚР азаматтарын құқықтық тәрбиелеу мен құқықтық ағартудың үйлесімді, өзара байланысты жүйесін құру мақсатында:

1) оқу орындарының барлық типтерінде (Мектеп, жоғары және арнаулы орта оқу орны) қазақстандық заңнаманың негіздерін зерделеу жөніндегі дербес курстың оқу бағдарламаларын әзірлеуді және енгізуді қамтамасыз етілсе. Сонымен қатар құқық оқытушыларын даярлау практикасын қалпына келтіру жөнінде шаралар қабылданса.

2) заңнаманы кеңінен насихаттауды ұйымдастыру және халықтың құқықтық санасының деңгейін арттыру жөніндегі нақты іс-шараларды

әзірлесін және жүзеге асырыруы тиіс.

3) шығармашылық әзірлемелердің азаматтарды құқықтық тәрбиелеудің күнделікті практикасымен үйлесуін қамтамасыз ететін ғылыми-зерттеу жұмыстарын жақсарту жөнінде шаралар жүзеге асырылса. Жастардың құқықтық тәрбиесін ғылыми қамтамасыз етуге, ювеналдық әділет жүйесін енгізуге ерекше назар аударылса. Осылайша, құқықтық насихаттаудың мұқият ойластырылған және тиімді жүйесі қазақстандықтардың жас буынының құқықтық мәдениетін арттырады және азаматтардың құқықтық сана-сезімінің деңгейін арттыруға ықпал ететін болады. Адамның санасында деңгейдің тәрбиелілік нормаларын нығайту берік құқықтық сана қалыптастырады. Бұл жағдайда процесс сияқты тәрбие-бұл құрал, ал сананың нәтижесі-мақсат. Құқықтық мәдениетті қалыптастыру құралдары ретінде құқықты насихаттау, азаматтардың заң білімін дамыту, заңдылықты іс жүзінде нығайту, мықты заң ғылымының болуы, мықты заң ғылымының болуы арқасында қол жеткізілетін құқықтық актілер жүйесін жетілдіру.

Құқықтық мәдениет қоғам дамуымен ілгері жылжып отыратын, тарихи сабақтастықта ұрпақтан ұрпаққа өтіп отыратын. құқықтық болмыстың ақиқаты іріктеп алып отырған құндылықтар мен тұлғаның құқықтық қызметін қалыптастырған мәдени маңызда өлшемдердің озық жүйесі болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Конституциясы, Алматы, 2008 жыл
2. Г.Искакова, Н.Ғазизова, А.Сембаева, Қазақстан Республикасындағы адам құқығы, оқу құралы, Астана, 2008ж.
3. А.Ә.Маханбетова, Р.С.Егізбаева, «Кәмелетке толмағандарды құқықтық мәдениетке тәрбиелеу», Алматы, 2010 ж.
4. Ғ.Сапарғалиев, А.Ибраева, «Мемлекет және құқық теориясы», Алматы, 2007ж,
5. Қазақстан Республикасы Үздіксіз Білім беру жүйесіндегі тәрбие Тұжырымдамасы негізінде жасақталған 2013-2014 оқу жылына арналған тәрбие жұмысының үлгі жоспары (авт. Л.Батырғалиева, Г.Кубашева, А.Жалмуханова).

УДК 378.018.43

Утегенова Бибикуль Мазановна
кандидат педагогических наук, доцент,
заведующая кафедрой педагогикой,
Костанайский государственный педагогический университет имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан
E-mail: bibi1960@mail.ru

Баймухамбетова Ботагоз Шакировна
доктор философии (PhD),
ассоциированный профессор,
кафедра психологии и дефектологии
Костанайский государственный педагогический университет имени У. Султангазина,
Костанай, Казахстан
E-mail: bota_goz@mail.ru

ИНСТИТУЦИОНАЛЬНАЯ ПЕРЕЗАГРУЗКА СИСТЕМЫ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ-ПСИХОЛОГОВ

Түйіндеме. Мақала әлемдік білім беру тенденцияларына сәйкес «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасының сапасын арттырудың өзекті мәселесіне арналған. Бұл өзекті мәселе осы саладағы құралдарды, әдістер мен технологияларды іздестіру жұмыстарын одан әрі жүргізуді талап етеді. Мақалада педагог-психологтардың кәсіби дайындығындағы проблемалар қарастырылып, оларды шешу жолдары ұсынылған.

Түйінді сөздер*:* «Педагогика және психология» білім беру бағдарламасы, институционалды қайта жүктеу, білім берудің заманауи бағыттары.

Резюме. Статья посвящена, актуальной на сегодняшний день, проблеме повышения качества образовательной программы «Педагогика и психология», в соответствии с мировыми тенденциями образования. Данная актуальная проблема требует дальнейших исследований в поиске средств, методов и технологий в этой области. В статье речь идет о существующих проблемах в профессиональной подготовке педагогов-психологов и предлагаются пути их решений.

Ключевые слова*:* образовательная программа «Педагогика и психология», институциональная перезагрузка, современные тенденции образования.

Summary. The article is devoted to the current problem of improving the quality of the educational program "Pedagogy and Psychology", in accordance with world education trends. This urgent problem requires further research in the search for tools, methods and technologies in this area. The article deals with the existing problems in the professional training of teachers-psychologists and suggests ways to solve them.

Keywords*:* educational program "Pedagogy and Psychology", institutional reloading, modern educational trends.

ВВЕДЕНИЕ

Современное образование в условиях стремительного развития новых технологий, несомненно, приобретает стратегическую значимость. Образовательный уровень населения любой страны, его соответствие современным международным стандартам определяют конкурентоспособность любого государства, причем практически во всех областях. Образование становится одним из важнейших факторов, обеспечивающих экономический прогресс, социальную стабильность в обществе, высокие стандарты качества жизни.

Рубеж XX–XXI вв. стал переломным для Казахстана, поскольку совпал с серьезной трансформацией всего общества, что не могло не сказаться и на перестройке систем образования. Это, в свою очередь актуализировало вопросы институциональной перезагрузки всей системы педагогического образования на подготовку педагога новой формации, обладающего высоким уровнем профессионально – педагогической компетентности, способного адаптироваться к педагогическим инновациям и внедрять их на высоком профессиональном уровне, осуществлять функции культурно-просветительского, нравственно-эстетического воспитания подрастающего поколения сквозь призму гуманистических ценностей [Саламатов А.А., 2018, с. 4].

В этой системе координат, совершенствование качества профессиональной подготовки будущих педагогов-психологов занимает важ-

ное звено, так как именно их профессиональная деятельность направленна на сохранение психического, соматического и социального благополучия обучающихся (воспитанников) в процессе воспитания и обучения в ОУ, содействию гармонизации социальной сферы ОУ и осуществлению превентивных мероприятий по профилактике возникновения социальной дезадаптации. Поэтому без преувеличения можно сказать, что от качества профессиональной подготовки педагогов-психологов во многом зависит интеллектуальное и личностное развитие у подрастающего поколения, которые завтра будут задавать вектор развития государства.

В Государственной программе развития образования на 2020 – 2025 гг. [2], подчеркивается, что совершенствование процесса профессиональной подготовки педагогов-психологов в высшей школе Казахстана должно быть сопоставимо с современными целями и системами ценностей, характерными для прогрессивных стран, лидирующих в области образования, системах подготовки педагогов-психологов.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Анализ и учет положительных тенденций, внедряемых ведущими национальными образовательными системами мира, уже сегодня приводит уровень подготовки в высшей педагогической школе к сложившимся в мире требованиям. Прежде всего, это переориентация педагогических вузов от функциональной профессиональной подготовки будущего педагога к профессионально – личностному развитию и саморазвитию личности будущего учителя. Налицо новая тенденция, связанная с приоритетом человеческого начала, требующая формирования новых гуманистически ориентированных, гуманитарных подходов к воспитанию современных специалистов [Пралиев, С. Ж., 2015, с.45].

Если раньше ключевыми фигурами в жизни университетов были преподаватели, то согласно с новой парадигмой образования произошла смена вектора на удовлетворение потребностей студентов и стимулирования их успешности.

Такие отношения реализуются на принципах студентоцентрированного обучения через результативно-ориентированный подход, поскольку характеризуются ясностью и прозрачностью требований, как к уровню учебных достижений, так и к процедурам контроля, а также наличием «обратной связи» с обучающимися, доступностью результатов и их анализа для всех заинтересованных сторон.

При этом основной задачей является развитие у студентов способностей к самоорганизации и самообразованию. Это достигается с помощью свободы выбора, когда студенты могут определять индивидуальный курс обучения. Гибкость и вариативность образовательной траектории обеспечивает индивидуальный и дифференцированный подход к каждому обучающемуся, способствует эффективному продвижению по выбранной образовательной траектории, особенно помогает тем студентам, которые идут с опережением и желают сократить сроки своего обучения в образовательной программе.

Необходимо отметить, что составление индивидуального плана является для студентов важным психологическим моментом. Разработанный с учетом индивидуальных особенностей, он делает процесс обучения для них личностно значимым, более мотивированным.

Вместе с тем, наряду с разработанностью отдельных аспектов указанной проблемы исследования, в то же время в системе профессиональной подготовки педагогов-психологов современные тенденции мировой образовательной системы все еще недостаточно используются и требуют осмысления и восполнения существующих пробелов. Поступая в университет, студенты рассчитывают на то, что высшее образование поможет им получить достойную работу по профессии и необходимое количество знаний для карьерного роста. Однако ситуация со вчерашними выпускниками образовательной программы «Педагогика и психология» говорит об обратном.

Прежде всего, причиной создавшейся ситуации является отсутствие отношений между новыми целями подготовки педагогических кадров и содержанием образовательной программы «Педагогика и психология», в которой недостаточно учтены современные реалия социокультурных изменений в обществе, в частности, внедрение идей интеграции и инклюзии в образовательные учреждения всех уровней в значительной степени повышают требования к профессиональной и личностной подготовке педагогов-психологов.

По мнению О.Б. Коневой [Конева О.Б., 2014, с.6], педагоги-психологи, работающие в таких образовательных учреждениях должны иметь специальную подготовку и знать:

• что такое инклюзивное образование, в чем его отличие от традиционных форм образования;

• психологические закономерности и особенности возрастного и личностного

развития детей в условиях инклюзивной образовательной среды;

• методы психологического и дидактического проектирования учебного процесса;

• различные способы педагогического взаимодействия между всеми субъектами образовательной среды (с учениками по отдельности и в группе, с родителями, коллегами-учителями, специалистами, руководством);

• как оценивать успехи особых детей.

Модернизация содержания среднего образования, осуществляемый в нашей стране диктует высокие требования к педагогам-психоло-

гам общеобразовательных школ, что обусловило необходимость в расширение профессиональных функций педагогов-психологов в сторону выполнения ими тьюторских функций, хотя следует отметить недостаточную готовность современных педагогов-психологов к выполнению роли тьютора.

Специфика тьютерской деятельности требует от педагога – психолога, выстраивания качественно иные отношения с обучающимися. Тьюторское сопровождение обучающегося заключается в организации такого образовательного движения, которое строится на постоянном рефлексивном соотнесении его достижений (настоящего и прошлого) с интересами и устремлениями (образом будущего). Тьютор создает избыточную образовательную среду, насыщенную множеством предложений, которые потенциально могут быть интересны обучающемуся, затем он сопровождает так называемую навигацию его движения в этом пространстве предложений, обсуждая при этом различные стратегии. Подобное сопровождение основывается на принципе индивидуализации [Трусова Н.В., 2016, с.97].

Отметим, что необходимо различать такие понятия как «*психолого-педагогическое сопровождение*» и «*тьютерское сопровождение*». Основные направления психолого-педагогического сопровождения включают: психологическую диагностику, психологическое просвещение, психологическое консультирование, психологическую коррекцию, развивающее направление, экспертную деятельность. Следовательно, психолого-педагогическое сопровождение это – целостная, системно организованная деятельность, в процессе которой создаются социально-психологические и педагогические условия для успешного обучения и развития личности в образовательной среде.

В тьюторском сопровождение выделяются следующие последовательные взаимосвязанные друг с другом этапы ее осуществления: *диагностический, проектировочный, реализационный, аналитический*. Каждый из этих этапов имеет свое содержание и специфические особенности, которая отражаются как деятельности обучающегося, и в способах работы педагога- психолога.

Исходя из вышеизложенных позиций, функционал тьютерской деятельности, в контексте профессиональной подготовки будущих педагогов-психологов, направлен на обеспечение индивидуализации образования, прояснение образовательных мотивов и интересов обучающегося, поиск образовательных ресурсов для создания индивидуальной образовательной программы, работу с образовательным заказом семьи, формирование учебной и образовательной рефлексии учащегося [Горина Л. В., Сенаторова К.П., 2018, с.234].

В настоящее время суицид и суицидальные попытки признаны во всем мире наиболее актуальной проблемой. С каждым годом растет количество самоубийств среди детей и подростков, и данная категория населения является группой наиболее высокого риска как в развивающихся, так и в развитых странах. Казахстан в последние годы стабильно входит в число государств с неблагоприятной суицидальной ситуацией.

Проблема профилактики суицидов и попыток самоубийства в среде детей и подростков является одной из системообразующих в работе педагога-психолога. Между тем, анализ статистических данных суицидального поведения среди учащейся молодежи в Казахстане свидетельствует, что в данном направлении педагоги-психологи не всегда способны эффективно проводить превентивные меры по предупреждению и выявлению этого паттерна, грамотно осуществлять кризисное вмешательство.

В значительной мере это обусловлено некоторыми пробелами в образовательной программе «Педагогика и психология», в которой изучению суицидологии отведено катастрофично малое количество часов. Конечно, широкий спектр процессов, в которых принимает участие педагог-психолог, включает в себя множество элементов: от разработки методических материалов по психолого-педагогическому сопровождению образовательного процесса до проведения превентивных мероприятий риска суицидального поведения – и не может быть в полном объеме рассмотрен в рамках бакалавриата, но как минимум, акцентировать свое внимание на передаче более глубоких теоретических знаний студентам, а также уделять значительное внимание практике, обучать студентов реальным практическим навыкам с использованием современных технологии необходимо. Теоретической базой при этом может стать контекстный подход А.А. Вербицкого [Вербицкий А.А., 2009, 334 с.].

Таким образом, объективные требования к качеству подготовки педагогов-психологов, нерешенность перечисленных выше проблем являются сигналом педагогическим вузам о необходимости кардинально пересмотреть образовательную программу «Педагогика и психология».

Прежде всего, перераспределение теоретического и практического знания в содержании образовательных программ должно осуществляться с опорой на компетентностный подход: увеличение доли практических знаний и умений, овладение опытом применения полученных знаний на практике, развитие эмоционально-ценностного, рефлексивного отношения к этому опыту. Индивидуализация образования является неотъемлемой частью этого процесса.

Поэтому первоочередной задачей становиться разработка критериев персонифицированной оценки результатов обучения. Она дает возможность получить более четкую картину того, что студенты должны знать для получения тех или иных навыков и компетенций. Эта очень сложная

задача должна решаться с использованием всех ресурсов педагогического вуза, повышающих гибкость образовательных программ в соответствии с запросами рынка труда. Учет потребностей, обучающихся реализуется в процессе перманентной модернизации образовательных программ.

Перезагрузка образовательной системы на подготовку востребованных, конкурентоспособных, прагматичных, открытых инновациям и креативным идеям специалистов требует деятельного участия потенциальных работодателей, стейкхолдеров педагогического вуза в разработке образовательных программ. Усиление механизмов обратной связи с работодателями позволяет проводить оперативный анализ удовлетворенности качеством образовательных услуг, оценивать качество образовательного процесса. Целенаправленное конструктивное сотрудничество с потенциальными работодателями значительно повышает «ценность» выпускников и положительно сказывается на их трудоустройстве.

Время, политика, ресурсы и векторы образовательных трендов должны быть направлены на человека, устремленного к новому мышлению. Выпускники должны шире смотреть на вещи и рассматривать их в международном контексте. Основными инструментами данных улучшений являются расширение академической мобильности студентов и ППС университета, реализация совместных научных исследований с ведущими международными научно-исследовательскими центрами и университетами, интеграция с ведущими международными образовательными платформамии, с целью включения МООС в учебный план профессиональной подготовки педагогов-психологов.

Так, для расширения возможностей осуществления мобильности между родственными вузами возможна работа в следующих направлениях: идентификация рабочих учебных планов и образовательных программ; ежегодное издание каталога дисциплин по специальностям; формирование интегрированных образовательных программ; издание «Путеводителя» для обучающихся. Кроме того, расширение академической мобильности возможна через проекты и программы Темпус, Эразмус+, Болашак и др. Участие в данных проектах для педагогического вуза раскрывает большие возможности в области модернизации образовательных программ и обмена международным опытом в реализации образовательных программ между участниками проекта.

Стремление учебных заведений интегрировать в мировом образовательном пространстве связано не только с повышением международной конкурентоспособности вуза, высокой конкуренцией на рынке образовательных услуг, но и с реакцией на неизбежную глобализацию в современной системе образования [Бабанская О.М., Можаева Г.В., Баль В.Ю., 2014, с. 24].

Одной из ведущих тенденций современной образовательной парадигмы в мире – создание максимально доступных для каждого условий получения образования. На данный момент МООС является одной из наиболее прогрессивных форм дистанционного образования, реализуемого по средствам Интернет-взаимодействия, в развитии которых принимают участие ведущие учебные заведения мира, что способствует повышению качества исследований и практики в этой области [Хусяинов Т.М., 2015, с.21].

Эффективная интеграция технологий в образовательный процесс положительно влияет на динамику развития студентов и стимулирует интерес к получению знаний. Вместе с тем, необходимо вести мониторинг влияния образовательных технологий на результаты обучения, который покажет результативность каждой из них в конкретной ситуации. Однако для внедрения технологий и новых методов обучения должна быть подготовлена правильная среда.

В мире цифровых и технологических возможностей недостаточно уметь пользоваться технологиями, важно понимать, как с помощью технологий можно улучшить свою жизнь, повысить профессиональные возможности и качественно выполнять свою работу. В данном контексте, профессор Е. Алауханов [Алауханов Е., 2018.с 7] подчеркивает: «В условиях так называемого открытого общества государство и право становятся не только средствами, инструментами, обеспечивающими цифровизацию всех сфер общественной жизни, но и объектами воздействия «цифровизации», в результате которого они претерпевают изменения формы, содержания, функций, структуры и демонстрируют тенденцию к усилению наметившихся трансформаций. Таким образом, современный период можно назвать периодом информационного общества.

Поэтому вузам необходимо развивать у студентов глубокое понимание цифровых сред, способность интуитивно адаптироваться к новым условиям и создавать новый контент. Научить будущих педагогов-психологов жить в эпоху быстроразвивающихся цифровых технологий, впрочем, как и самим понять свою стратегию поведения в цифровом мире – это один из самых сложных вызовов для профессорско-преподавательского состава педагогического вуза [Шелудько В.Н, Кутузов В.М., Лысенко Н.В., 2019, с. 3].

Интересным примером, на наш взгляд, для организации психолого-педагогического исследования является участие в виртуальных психологических лабораториях, которые могут быть как международными, так и региональными, объединяя участников из определенного круга стран.

Виртуальная исследовательская лаборатория (ВИЛ) – виртуальное сообщество исследователей, занимающихся отдельной научной проблемой, функционирующее в рамках информационно-исследовательского пространства; одна из телекоммуникационных форм исследовательской деятельности. ВИЛ создаются, как правило, с целью поддержки, в том числе информационной, исследований по конкретным научным направлениям.

Размещаясь в глобальной сети Интернет, они

решают проблемы отсутствия у студентов специальной литературы, в особенности обзоров и переводов зарубежных авторов, поддержки научной коммуникации. Виртуальные исследовательские лаборатории, поддерживая обмен научными идеями, обеспечивают возможность совместной работы исследователей, территориально удалённых друг от друга [Писарева С. А., Синицына А. И., 2013, с.2048]. Примерами могут служить:

1. Виртуальная лаборатория когнитивной науки (http:/ /virtualcoglab.cs.msu.su);

2. Лаборатория психологической науки (http:// flogiston.ru);

3. Виртуальная научно-исследовательская лаборатория под руководством Фриз (www.pitt.edu/ ~frieze);

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, теоретическое осмысление исследуемой проблемы обратило наше внимание на тот факт, что страны, стремящиеся к формированию наукоемкого общества и конкурентоспособной экономики, как никогда озабочены необходимостью постоянного обновления знаний у населения, повышения квалификации сотрудников, расширения возможностей профессионального развития. Поэтому совершенствование профессиональной подготовки студентов специальности «Педагогика и психология» должно быть ориентировано не столько на передачу знаний, которые постоянно устаревают, сколько на овладение базовыми компетенциями, позволяющими затем – по мере необходимости – приобретать их самостоятельно, в соответствии с запросами рынка труда. Учет потребностей, обучающихся возможен в процессе перманентной модернизации образовательных программ. Наличие в университете таких передовых технологических решений, как онлайн образование, смешанное и мобильное обучение по сути является ключевым фактором успешности вуза. Если в университете отсутствует эффективная стратегия по интеграции этих подходов, можно говорить о том, что у такого вуза нет будущего.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Саламатов А.А. Вступительное слово // «Институциональная перезагрузка образовательной системы». Сборник научных трудов. – Костанай: КГПИ, 2018. – С. 4 – 7.

2. Государственная программа развития образования в Республике Казахстан на 2020-2025 годы. – Нурсултан, 2020 год // http: // www. edu.gov.kz

3. Пралиев, С. Ж. Концептуальные основы системной модернизации педагогического образования Республики Казахстан [Текст] / С. Ж. Пралиев, К. К. Жампеисова [и др.] // Педагогика және психология – Педагогика и психология. – 2015. – №1. – С. 44-60.

4. Конева О.Б. Профессиональное и личностное развитие педагогических работников в условиях реализации инклюзивного образования // Научное обеспечение системы повышения квалификации кадров. 2014. №4 (21) – С.5 – 11.

5. Трусова Н.В. Особенности профессиональной деятельности педагога-психолога, социального педагога, тьютора в рамках психолого-педагогического сопровождения // Инновационное развитие профессионального образования. 2016. №4 (12).- С. 96 – 98.

6. Горина Л. В., Сенаторова К.П. Соотношение понятий психолого-педагогического и тьюторского сопровождения //БГЖ. 2018. №4 (25)- С.231 – 234.

7. Вербицкий А.А. Личностный и компетентностный подходы в образовании: проблемы интеграции. -М.: Логос, 2009- 334 с.

8. Бабанская О.М., Можаева Г.В., Баль В.Ю. Современные тенденции развития образования: Опыт Томского государственного университета в создании МООК // Развитие единой образовательной информационной среды: сетевые образовательные ресурсы и программы: материалы XIII Международной научно-практической конференции. Томск: Изд-во Том. ун-та, 2014. С. 24-27.

9. Хусяинов Т.М. Основные характеристики массовых открытых онлайн-курсов (МООС) как образовательной технологии // Наука. Мысль 2015. №2. – С.21 – 29.

10. Алауханов Е.О. Цифровизация государственных услуг: опыт Сингапура //Наука и жизнь Казахстана, № 3 (59), 2018. – С. 7 – 8

11. Шелудько В.Н, Кутузов В.М., Лысенко Н.В.Высшее профессиональное образование –глобальные вызовы 3-его тысячелетия //Современное образование: содержание, технологии, качество. Материалы XXVмеждународ-нойнаучно-методической конференции.СПб.: Изд-во СПбГЭТУ «ЛЭТИ», 2019.- С.3-7.

12. Писарева С. А., Синицына А. И. Виртуальная научная лаборатория как организационный механизм взаимодействия молодых исследователей в области образования // Письма в Эмиссия. Оффлайн: электронный научный журнал, 2013, № 9, С.2048. emissia.org›offline/2013/2048.htm

УДК 378.1
МРНТИ 14.35.01

Утеуова Алтынгуль Бактегереевна
докторант,
6D011900-«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы,
Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

Садыкова Аида Кенесбековна
педагогикалық ғылымдар кандидаты, доцент,
Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫҢ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВТІК ҚҰЗЫРЕТТІЛІГІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МАЗМҰНЫ МЕН ҚҰРЫЛЫМЫ

Аңдатпа. Мақалада болашақ педагогтардың лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұны мен құрылымы қарастырылады. Ғылымда лингвокоммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру болашақ педагогтардың өзінің лингвомәдени деңгейін арттыруға саналы көзқарасы, осы мәселе бойынша білімдер, қарым-қатынастың сан алуан түрлі салаларындағы коммуникативтік дағдылар мен біліктердің кешені ретінде қарастырылады. Тіл адамзаттық қарым-қатынас құралы ретінде коммуникативтік субъектіге коммуникативтік үдеріске еркін қатысуға мүмкіндік береді, сол арқылы лингвокоммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру үрдісінің іргетасын қалайды. Болашақ педагогтардың коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру мазмұны бұл мәселеде коммуникативті үрдіске және коммуникативтік құзыреттілікке қажеттілік басымдылық болып табылатынын көрсетеді. Қазіргі уақытта шетелдік мәдени білімнің интеграциясы коммуникациядағы мағыналық және мәдени іркілістерді жоюға бағытталған. Демек, болашақ педагогтардың лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудағы шет тілінің педагогикалық мүмкіндіктері оқу үдерісін ұйымдастырудың өзіндік ерекшеліктерімен (тілдік білім беру жобаларын іске асыру, мәтіндерді іріктеу, оқыту кезеңдерін анықтау, иносоциум туралы салдарлық білімдерді жинақтау), яғни мәдениетаралық өзара әрекеттестікке барынша ашық «екінші тілдік тұлғаның» когнитивтік жүйесін құрумен анықталады.

Түйін сөздер: құзырет, құзыреттілік**,** коммуникативтілік, коммуникативтік құзыреттілік, лингвокоммуникативтік құзыреттілік.

Утеуова Алтынгуль Бактегереевна
докторант,
специальности 6D011900-«Иностранный язык: два иностранных языка»,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
E-mail: altyngul24-79@mail.ru
Садыкова Аида Кенесбековна
кандидат педагогических наук, доцент,
Казахский университет международных отношений и мировых языков имени Абылай хана,
E-mail sadyk_3008@bk.ru

СОДЕРЖАНИЕ И СТРУКТУРА ФОРМИРОВАНИЯ ЛИНГВОКОММУНИКАТИВНОЙ КОМПЕТЕНЦИИ БУДУЩИХ ПЕДАГОГОВ

Аннотация. Данная статья рассматривает содержание и структуру формирования лингвокоммуникативной компетентности будущих педагогов. В науке формирование лингвокоммуникативной компетентности рассматривается как осознанное отношение будущих педагогов к повышению уровня своей лингвокультуры, комплекс знаний по этой проблеме в интеркультурном аспекте, комплекс коммуникативных умений и навыков в различных сферах общения. Язык как средство человеческого общения дает возможность коммуникативному субъекту свободно участвовать в коммуникативном процессе, тем самым закладывая фундамент к процессу формирования лингвокоммуникативной компетенции. Содержание формирования лингвокоммуникативной компетенции будущего педагога говорит о том, чтоприоритетным в этом вопросе становится потребность в коммуникативном процессе и коммуникативной компетенции. В настоящее время интеграция инокультурных знаний направлена на искорененииесмысловых и культурных сбоев в коммуникации. Следовательно, педагогические возможности иностранного языка в формировании лингвокоммуникативной компетент-

ности будущих педагогов определяются спецификой организации учебного процесса (реализацией языковых образовательных проектов, отбором текстов, уточнением этапов обучения, накоплением фоновых знаний об иносоциуме), то есть построением когнитивной системы «вторичной языковой личности», максимально «открытой» к межкультурному взаимодействию.

Ключевые слова: компетенция, компетентность**,** коммуникативность, коммуникативная компетентность, лингвокоммуникативная компетеция.

Uteuova Altyngul Baktegereevna
PhD student
speciality 6D011900-«Foreign language: two foreign languages»,
Kazakh Ablay khan University of International Relations and World Languages,
E-mail: altyngul24-79@mail.ru

Sadykova Aida Kenesbekovna
candidate of pedagogical sciences, ass.professor,
Kazakh Ablay khan University of International Relations and World Languages
E-mail sadyk_3008@bk.ru

CONTENTS AND STRUCTURE OF FORMING LINGUOCOMMUNICATIVE COMPETENCE OF FUTURE TEACHERS

Abstract. This article considers the content and structure of the formation of linguistic and communicative competence of future teachers. In science, the formation of linguistic and communicative competence is considered as a conscious attitude of future teachers to increase the level of their linguistic culture, a complex of knowledge on this issue in an intercultural aspect, a complex of communicative skills in various areas of communication.The language of communication between people enables the communicative subject to freely participate in the communicative process, in which the basic principles of the formation of linguistic and communicative competence are laid down.The content of the formation of the linguistic and communicative competence of the future teacher suggests that the need for a communicative process and communicative competence becomes a priority in this matter.At present, the integration of foreign cultural knowledge is aimed at eradicating semantic and cultural failures in communication.Therefore, the pedagogical capabilities of a foreign language in the formation of linguistic and communicative competence of future teachers are determined by the specifics of the organization of the educational process (the implementation of language educational projects, the selection of texts, the refinement of the learning stages, the accumulation of background knowledge about inosocium), that is, the construction of a cognitive system of "secondary language personality", as much as possible " open "to intercultural interaction.

Keywords: competence, competence, communicative, communicative competence, linguistic and communicative competence.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев: «Қазақстан бүкіл әлемде халқы үш тілді пайдаланатын жоғарғы білімді ел ретінде танылуы тиіс. Бұлар: қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі және ағылшын тілі – жаһандық экономикаға ойдағыдай кірігу тілі, бұл біздің еліміздің әрбір азаматына өмірдегі шексіз жаңа мүмкіндіктер ашады» – деп ерекше атап көрсетеді [*ҚР Президенті Н.Ә.Назарбаевтыңжолдауы 2012*].

Тілдік білім беру мақсаттан нәтижеге дейінгі қозғалыс үрдісі болып табылады, ол шет тілдерін оқып-үйренуді, бірыңғай тәсілдерді іске асыруды және белгілі бір шамада бірегей ұғымдық аппараттарды қамтиды. Көп жағдайда бұл тек алған білімдерге, шеберліктерге және дағдыларға ғана емес, сонымен қатар «құзыреттілік» ұғымын белгілеу үшін білім берудің қазіргі заманғы мақсаттарын түсінуіне сәйкес келетін қосымша сапаларға да байланысты.

Сондықтан тілдік және тілдік емес жоғары оқу орындарының әрбір түлегі меңгеруі тиіс негізгі құзыреттіліктердің бірі ретінде шеттілдік коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру мәселесінің өзектілігі арта түсуде.

Жалпы алғанда, педагогика ғылымында болашақ педагогтардың лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың жалпы қабылданған өлшемдері мен деңгейлік көрсеткіштері әлі де арнайы бағытта жеткілікті қарастырылмаған.

Дегенмен болашақ педагогтардың лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастырудың мазмұны мен құрылымын ашуға мүмкіндік беретін интегративтік феномен ретінде қарастырған тұлғалық (И.А.Зимняя, Е.С.Полат) және іс-әрекеттік (И.В.Демченко, А.П.Тряпицына) тұғырларды ерекше атап өтуге болады.

Шет тілдерін оқытудың теориясы мен тәжірибесін қайта қарау шетел тілін оқытудың мақсатты ұстанымдарын және жаңарту ерекшеліктерін

анықтайды. Жаңартылған мақсатты ұстанымдар жаңа түпкі нәтижеден көрінеді, ол мәдениетаралық коммуникацияның субъектісі ретінде анықталған тұлғаның мәдениетаралық коммуникацияға қабілеті арқылы мәдениетаралық коммуникативтік құзыреттілікті қалыптастыру қажеттілігін көрсетеді.

Бүгінгі заманауи өзгерістерге сәйкес ғалымдардың (С.С.Кунанбаева, И.А.Зимняя, Н.В.Кузьмина, А.К.Маркова, А.А.Вербицкий) зерттеулерінде құзыреттіліктің оқу үрдісінің нәтижесі және мақсатты компоненті ретіндегі маңыздылығы ашып көрсетіледі.

С.С. Құнанбаева өз зерттеуінде «мәдениетаралық құзыреттілік» ұғымының көп мәнді екенін атай отырып, оны шетел тілдерін оқыту саласының объектісі ретіндегі мағынасында түсіндіреді. Кең мағынада мәдениеттану немесе мәдениетаралық коммуникация саласындағы мәдениетаралық коммуникация термині мәдениетаралық қарым-қатынасты басқару қабілеті ретінде де қолданылады [*Кунанбаева С.С., 2014, 208б*].

И.И. Халеева зерттеуінде тілдік білім беру саласында шеттілдік коммуникативтік құзыреттіліктің мәні «екінші тілдік тұлға» ұстанымы ретінде негізделеді. Автордың пікірінше, мәдениетаралық коммуникация әртүрлі мәдениетке және тілге жататын адамдардың өзара әрекеттесуінің өзіндік үрдістерінің жиынтығы, ол тек түрлі мәдениеттерге тиесілі ғана емес, өзара әрекет бойынша серіктестердің арасында орын алады [*ХалееваИ.И., 2000, 11б*].

Г.В. Елизарованың пайымдауынша, қалыптасатын қабілет білім алушыларды тілдік қарым-қатынастың жаңа тәсіліне ғана емес, сондай – ақ оқытылатын тілде сөйлейтін халық мәдениетіне, оқитын тіл елінің тілдік қарым-қатынасының ұлттық-мәдени, сонымен бірге ана тілі мен мәдениетінің ерекшеліктерін ұғынуға, сол арқылы «мәдениет медиаторы» болуға мүмкіндік береді [*Елизарова Г.В., 2001, 371б*].

Белгілі ғалымдар (В.В.Виноградов, А.А.Леонтьев, В.В.Сафонова, С.Г.Тер-Минасова, В.П.Фурманова) еңбектерінде шет тілінің болашақ педагогтардың лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыру құралы ретіндегі педагогикалық мүмкіндіктері қарастырылады.

А.Н. Леонтьев коммуникативтік құзыреттілік коммуникативтік біліктердің жиынтығы деп есептейді, атап айтқанда: әлеуметтік перцепция немесе «келбеті бойынша оқу»; тек қана көру емес, яғни сұхбаттасушының тұлғасын, оның психикалық жағдайын және сыртқы белгілері бойынша басқасын адекватты модельдеу; ұжым мүшелерімен қарым-қатынаста «өзін-өзі таныстыруы»; өз сөзін психологиялық тұрғыдан оңтайлы құру, яғни сөйлеу қарым-қатынасы, қоршаған ортамен сөйлеу және тілдік емес қарым-қатынас жасау [*Леонтьев А. Н., 2001, 511б*].

С.Г. Тер-Минасованың пікірінше, «тіл коммуникацияға қызмет етеді, бұл қарым-қатынас түрлерінің ішіндегі ең басты, ең ашық, айқын (эксплицит), ең ресми әрі әлеумет мойындағаны болып саналады. Тіл өзімізге белгілі әрбір қоғамдағы таза күйіндегі коммуникативтік (қатысымдық) үдеріс. Коммуникация – қарым-қатынас актісі, бір не одан да көп тұлғаның арасындағы өзара түсіністікке негізделген байланыс; бір тұлғаның екінші бір тұлғаға немесе бірнеше тұлғаға ақпаратты хабарлауы. Түрлі мәдениет өкілдері арасындағы тілдік коммуникация құралы санатында, шет тілін оқытудың өзекті мәселесі ретінде кез келген тіл сол тілде сөйлеуші халықтың мәдениетімен, қоғамдық өмірімен үздіксіз байланыста оқытылу қажеттігін көрсетуге болады. Тіларалық, мәдениетаралық коммуникация мәселелерінің барлық түйткілдері шет тілдерін ана тілімен, өзге мәдениетті төл мәдениетімен салыстырғанда ғана айқындалып, нақтылана түседі [*Тер-Минасова С.Г., 2018, 320б*].

Жоғарыдағы ғалымдар тұжырымдары мен ұсынған қағидалары лингвокоммуникативтік құзыреттіліктің мәні мен құрылымын ашуда маңызды болып саналатын ғылыми зерттеу жұмыстарының жинақталғанын көрсетеді. Алайда көзқарастардың көптүрлілігі алғышарт ретінде білім, ал практикалық іс-әрекет құралы ретінде біліктілік пен дағдылар құзыреттіліктің негізіне алынатынын көрсетеді.

Осы орайда «құзыреттілік», «лингвокоммуникативтік құзыреттілік» ұғымдарының мазмұнына назар аударылды. Психологиялық-педагогикалық әдебиеттерде «құзыреттілік» ұғымы білім мен іскерліктің жиынтығы және оларды барабар қолдана алу қабілеті (В.А.Кальней, С.Е.Шишов, О.М.Шиян), индивидтің белгілі бір пәндік немесе кәсіби іс-әрекетте өзін-өзі іске асырудағы табыстылығын қамтамасыз ететін қалыптасқан құндылық бағдар және позитивті ұстаным (Г.Н.Сериков, А.В. Хуторский), әлеуметтік өзара әрекеттесу мүмкіндігі (В.А. Ситаров) ретінде қарастырылады. Теориялық зерттеулерге (О.Б.Акулова, А.А.Леонтьев, С.Н.Митина, М.А.Холодная) жүргізілген талдау «құзыреттілік» адамның өз ортасымен тиімді өзара әрекеттесу қабілеті деп қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

Г.М. Андреевтің пікірінше, мұндағы өзара әрекеттесу қарым-қатынастың ажырамас бөлігі болғандықтан, осы контексте лингвокоммуникативтік құзыреттілік білім беру әрекеті субъектілері арасындағы қарым-қатынасты, сондай-ақ тілдің көмегімен жүзеге асырылатын білімді, тәжірибені, өзара әрекеттестік түрлерін білдіреді [*Андреева Г. М., 2006, 384б*].

К.С. Құдайбергенованың пікірінше, коммуникативтік құзыреттілік пәндік (тілдік емес құзыреттілік), тілдік (сөйлеу әрекеті құзыреттілігі), әлеуметтік-мәдени (әлеуметтік қарым-қатынас, қарым-қатынас психологиясы саласындағы білім мен тәжірибе), прагматикалық (мотив, ұстаным

және мақсат) компоненттер жиынтығынан тұрады [*Құдайбергенова К.С., 2012*].

Сонымен коммуникативтік құзыреттілік коммуникативтік білім, коммуникативтік білік және коммуникативтік қабілеттерден тұрады. Білім мен іскерлік тұлғалық жаңашылдық өзгерістерін қалыптастыруға және дамытуға, ал қабілеті басқа адамдармен байланыс орнатуға мүмкіндік береді.

«Лингвокоммуникативтік құзыреттілік» феномені білім беру үдерісінде үйлесімді диалог қағидатын жүзеге асырудың лингвистикалық, философиялық және психологиялық идеяларының призмасы, диалогтық үлгінің субъекті-субъектілік өзара әрекеттесуі (М.М.Бахтин, Д.Дьюи), тілдік тұлғаны дамытудың маңызды тетігі және оны жүзеге асырудың қажетті шарты (В.В.Виноградов, Ю.В.Рождественский) ретінде зерттелінеді.

Ғылыми әдебиеттерде лингвокоммуникативтік құзыреттілік тұлғаның коммуникативтік мәдениетіне (И.А.Виноградова), тілдік тұлғалардың үйлесімді, тиімді өзара әрекеттестігімен сипатталатын феноменіне (Е.В.Коротаева), ұлттық өзіндік қарым-қатынасты жүзеге асыруындағы білім, білік және дағдылар жиынтығына (Г.М.Кучинский), шығармашылық ойлау мен сөйлеу мәдениетін қамтитын сапалар жүйесімен байланысты әріптестердің коммуникативтік әрекеттерін қабылдау мәдениетіне, эмоциясына (Н.С.Колмогорова) өзара қарым-қатынасын көрсететін коммуникативтік білім беру деп қарастырылады.

Сондықтан «лингвокоммнуикативтік құзыреттілік» ұғымы ақпараттық кеңістік пен мәдениетаралық коммуникация жүйесіне бағдарланудан тұратын танымдық, іскерлік, құндылық қарым-қатынасқа байланысты өзге тілді және кәсіби білімдерді, таным мотивтерін біріктіретін базалық интегративті тұлғалық білім ретінде қарастырылады.

Ғалымдар (А.И.Арнольдов [*Құдайбергенова К.С., 2012, 144б*], Е.В.Бондаревская [*Арнольдов А.И., 2005, 93б*], В.А.Сластенин [*Бондаревская Е.В.2000, 37б*]) еңбектерін зерделеу лингвокоммуникативтік құзыреттіліктің мынадай сапаларын анықтауға мүмкіндік берді: интегративтілік (тұлғаға лингвомәдени құзыреттілік компоненттері әсер етуі); әлеуметтілік (лингвокоммуникативтік құзыреттіліктің қалыптасуының жоғары деңгейінің тұлғалық және қоғамдық маңыздылығы); реттеушілік (тұлғаның іс-әрекетінің өзін-өзі тануы мен өзін-өзі реттеуіне ықпал етуі); дербестендіру (болашақ педагог ретінде студенттің шығармашылық тұлға ретінде қалыптасуын болжауы); үздіксіздік (субъектінің өзін-өзі дамытуға, үздіксіз білім берудің жеке траекториясын құруға тұрақты қажеттілігін қолдауы).

Жоғарыдағы аталған аспектілер негізіндегі зерттеулер нәтижелерін талдау тілдік тұлғаның құрылымын мотивациялық-құндылықтық, когнитивтік және іс-әрекеттік өлшемдер бойынша сипаттауға мүмкіндік туғызады.

Басқа шет тілді кодты меңгеру немесе қарым-қатынастың коммуникация жағдайында игеру дағдыларын қалыптастыру мәтіндерге қарым-қатынастың вербалды компоненті ретінде өзара түсіністік пен өзара тану негізінде ынтымақтастықтың шынайы өзара қарым-қатынасын орнату үшін басқа лингвокоммуникативтік код тасығыш ретінде өзін сәйкестендіру дағдыларын біртіндеп қалыптастыруға ықпал ететін оның вербальды емес компоненті пресуппозиция (әлеуметтік-мәдени және мінез-құлық сипаты) болуы мүмкін.

Сондықтан, тіл туралы білімдерден басқа, коммуникативтік құзыреттілікке сөйлеу пікірін қарым-қатынас жағдайының мақсаттарымен байланыстыра білу, ортақ тараптардың өзара қарым-қатынасын түсініп, сондай-ақ коммуникативтік мінез-құлықтың мәдени және әлеуметтік нормаларын ескере отырып, тілдік қарым-қатынасты дұрыс ұйымдастыра білу кіреді.

Қорыта келгенде, лингвокоммуникативтік құзыреттілік оқу үдерісінде төмендегі тұрғыда көрініс табады:

– коммуникативтік (қоғамдық қажеттіліктер, мүдделер, мақсаттар негізінде адамдарды біріктіруді, өзара бейімделуді, өзара көмек көрсетуді қамтамасыз етеді);

– реттеушілік (тұлғаның тілдік мінез-құлқын реттейді, туындайтын қарама-қайшылықтарды жеңуге ықпал етеді);

– креативтік (шығармашылық қабілеттілікті дамытады);

– аксиологиялық (тұлғаның қоғамдық қажетті құндылықтар жүйесін меңгеруіне ықпал етеді);

– интермәдени функциялық (диалогтық өзара әрекеттестікті қамтамасыз етеді, әртүрлі лингвомәдени қатынас өкілдерінің барабар өзара түсіністігін қамтамасыз етеді).

Сонымен, болашақ педагогтардың лингвокоммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруда шет тілінің педагогикалық мүмкіндіктері білімдік және тәрбиелік маңызы бар компоненттер жүйесін қамтиды:

– мазмұндық (оқылатын тілдің ұлттық-мәдени ерекшеліктері мен болмысын білу);

– іс-әрекет (тілді практикалық меңгеру деңгейі);

– коммуникативтік (қоғамдық қатынастар жүйесіндегі коммуникативтік іс-әрекет субъектісінің бағалау сипаттамасы ретінде қоршаған адамдармен өзара іс-қимыл жасау тәсілдерін меңгеру);

– интермәдениетті (мәдениетаралық коммуникацияға қосу, жалпыадамзаттық құндылықтар мен қазіргі заманғы көпмәдениетті әлем ерекшеліктерін қабылдау);

– эмоциялық (әлеуметтік және жеке маңызды құндылықтар тұрғысынан құбылыстарға оң көзқарас, эмпатия).

Демек, лингвокоммуникативтік құзыреттілік тұлғаның базалық мәдениетінің, атап айтқанда, тілдік тұлғаның маңызды аспектілерінің бірі ре-

тінде, болашақ педагогтардың басқаның ой-пікірін тыңдау, түсіну, мойындау, сонымен бірге өзге мәдениеттің мәдени құндылықтарын бағалау, салыстыру және оларды қабылдау қабілеттерін дамытады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту – Қазақстан дамуының басты бағыты» Жолдауы. 2012 жылғы 27 қаңтар.
2. Кунанбаева С.С.Компетентностное моделирование профессионального иноязычногообразования. Монография.- Алматы, 2014. – 208 с.
3. ХалееваИ.И. О тендерных подходах к теории обучения языкам и культурам // Известия Российской академии образования. 2000. №1. – С.11-15.
4. Елизарова Г.В. Формирование межкультурной компетенции студентов в процессе обучения иноязычному общению: Дис.... д-ра пед. наук. – СПб, 2001. – 371с.
5. Леонтьев А. Н. Лекции по общей психологии. – Москва, 2001. – 511 с.
6. Тер-Минасова С.Г. Тілжәнемәдениетаралық коммуникация. Аудармашылар: Ордабекова Х., Бағиева Ш. – Алматы: Ұлттық аударма бюросы, 2018 жыл – 320 бет.
7. Андреева Г. М. Социальная психология. М.: Аспект Пресс, 2006. 384 с.
8. Құдайбергенова К.С. Құзырлылықтың педагогикалық категория ретінде дамуының теориялық-әдіснамалық негіздері: монография. – Алматы, 2012. -144б.
9. Арнольдов А.И. Культура общения: современные концепции. – М.: Изд. дом МГУКИ, 2005. – 93с.
10. Бондаревская Е.В. Педагогическая культура как общественная и личная ценность // Педагогика. – 2000. – № 3. – С. 37-42.
11. Сластенин В. А. и др. Педагогика. – М.: Школа-Пресс, 2000. -512с.

УДК: 378.147

Утешкалиева Айгуль Мадениетовна
к.п.н. и.о. ассоц. профессора
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова
E-mail: aigul_bekbol@mail.ru

Амангалиева Райхан Кайратовна
магистрант 2 курса,
специальность: 6В010200 – Педагогика и методика начального обучения
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ СОВРЕМЕННЫХ ФОРМ И МЕТОДИК НА УРОКАХ РУССКОГО ЯЗЫКА НА ЭТАПЕ ПЕРЕХОДА НА ОБНОВЛЕННОЕ СОДЕРЖАНИЕ ОБРАЗОВАНИЯ В НАЧАЛЬНЫХ КЛАССАХ

Аннотация. Бұл мақалада жаңартылған білім беруге көшу кезеңіндегі, бастауыш сыныптарда орыс тілі сабақтарында заманауи формалар мен әдістемелерді қолдану қарастырылған. Әдістемелік материалдарды талдау негізінде жаңартылған білім беру мазмұны аясында педагог құзыреттілігінің деңгейі ашылды, сонымен қатар бастауыш сынып мұғалімдеріне ұсыныстар берілді.

Түйінді сөздер: білім берудің жаңартылған мазмұны, технологизация, оқытуды саралау, оқытудың заманауи әдістері.

Аннотация. В данной статье рассмотрены использование современных форм и методик на уроках русского языка на этапе перехода на обновленное содержание образования в начальных классах. На основании анализа методических материалов раскрыты уровни компетентностей педагога в свете обновлённого содержания образования, а также даны рекомендации учителям начальных классов.

Ключевые слова: обновленное содержание образования, технологизация, дифференциация обучения, современные методы обучения.

Annotation. In this section following items have been reviewed: a) usage of the modern forms and b) educational content and technique in russian language classes on the stage of the transition to the updated educational content in the primary grades.

Based on the analysis of the technique materials, teacher's competency levels have been identified in a light of the updated educational content and all the necessary recommendations and advice have been given to the primary grade teachers.

Keywords: updated educational content, technologization, educational differentiation, modern teaching methods.

«Сохраняя лучшие традиции отечественной системы образования, мы, тем не менее, не должны стоять на месте. Система образования должна находиться в поиске, постоянно развиваться. Поэтому главная надежда возлагается на учителей, способных воспитать поколение, открытое всему новому и прогрессивному. Задача педагогов и, конечно, родителей – воспитание достойных граждан нашей страны» [Президент РК Касым- Жомарт Токаев (августовское совещание педагогических работников) https://kpvk.edu.kz/ru/2019/09/osnova-uspeha-postoyannoe-razvitie]

В современном Казахстане идет этапный переход к обновленной системе образования, направленный на всемировое образовательное пространство. Данный переход сопровождается огромными изменениями в педагогической теории и практике. В каждой области нашей жизни, а тем более в образовании, невозможны качественные изменения без формирования нового взгляда учителя на свою роль в учебном процессе. Без осмысления, нами учителями, новых целей и задач в обновлённом содержании и технологии обучения, новых форм оценивания с учетом компетентностно-ориентированного подхода в обучении это сделать практически невозможно. Именно поэтому педагогу необходима готовность к восприятию методологии и содержания обновленного ГОСО к изменению программного и методического обеспечения образовательного процесса, к изменению целей и способов педагогической деятельности среднего образования [Взгляд учителя-практика на процесс реализации обновления содержания образования в Р.К. (Матухнова В.П) http://zkoipk.kz/ru/2016-01-3003-1/2163-conf.html].

Обновленное содержания образования – это прежде всего, полный пересмотр программы среднего школьного образования, его содер-

жания, подходов, форм и методов обучения, его структуры, внедрение принципиально новой системы оценивания достижения учащихся. Программа обновления содержания образования предполагает, что обучение должно быть активным, проводиться в условиях создании коллаборативной среды, вовлечение всех учащихся, развитие у учащихся уверенности в себе, ответственности, самоанализа, рефлексии, а также умение планировать все виды деятельности, эффективное использование ресурсов, предоставление обратной связи и наблюдение за учащимися, должна осуществляться дифференциация обучения, в процессе обучения должны реализовываться межпредметные связи. Так как в образовательной программе начальных школ учитываются качества и навыки 21 века, которые должны быть у учащихся (критическое мышление, развитие функциональной грамотности, научно-исследовательские навыки, навыки в использовании ИКТ) [Руководство для учителя. Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2015. (Оспанова Б.С) https://ust.kz/word/problemy_prepodavaniya_rysskogo_yazyka_i_literatyry_v_ysloviyah_obnovleniya_soderjaniya_obrazovaniya-176921.html].

Согласно ГОС НО от 27.07.2007г. в результате изучения уровень подготовки обучающихся определяется через ожидаемые результаты обучения, которые спроектированы с учетом специфики каждой образовательной области, объединяющей несколько родственных учебных предметов: «Язык и литература», «Математика и информатика», «Естествознание», «Человек и общество», «Технология и искусство», «Физическая культура».

Один из самых сложных и ответственных этапов начального образования – является организация учебного процесса в первом классе. При поступлении в 1 класс, ребёнок только начинает овладевать способностью выделения нового предметного содержания. Интеллектуальное развитие учащихся в период адаптации проходит через 3 стадии:

1) усвоение и понимание различных действий с эталонами по выделению искомых свойств вещей и построение их моделей;

2) устранение развернутых действий с эталонами и формирование действий в моделях;

3) устранение моделей и переход к умственным действиям со свойствами вещей и их отношениями. Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднегообразования). [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31248110#pos=0;0]

Целью обучения в 1-х классах по предмету «Обучение грамоте» является формирование у 6-7-летних детей, необходимость развития навыков чтения, письма, говорения, слушания, а также решения различных проблем учащихся, проведения научных исследований и анализа информационных материалов. Учащиеся должны показать понимание каждого предмета начального класса и применять в дальнейшем эти знания в разных жизненных ситуациях. Поэтому формирование положительной мотивации к познавательной деятельности первоклассников является очень важным, и учебный процесс в обновленном содержании образования построен по принципу спиральности, то есть постепенного наращивания знаний умений от темы к теме, от класса к классу, «от простого к сложному, от легкого к трудному». Преимущества спиральной учебной программы в том, что, информация повторяется и запоминается каждый раз, когда учащийся повторяет предмет, цели обучения определены по объединяющим направлениям и под направлением для отслеживания прогресса обучения.

Совершенствование педагогического мастерства учителей в контексте обновления образовательной программы и внедрения системы критериального и формативного оценивания. Критериальное оценивание – это процесс соотнесения достигнутых учениками результатов обучения с ожидаемыми результатами, обучения на основе выработанных критериев. Формативное оценивание – это вид оценивания, который проводится непрерывно у учебного процесса, обеспечивает обратную связь между учителем и учеником и позволяет своевременно корректировать учебный процесс.

Суммативное оценивание – вид оценивания, который проводится по завершении разделов/сквозных тем учебных программ, определенного учебного периода (четверть, учебный год). Учителю предлагается самостоятельно разработать задание которое оценивается, согласно следующей форме:

1. Изучить учебную программу и цели обучения по разделу/сквозной теме;

2. Определить те критерии оценивания в соответствии с целями обучения, которые будут проверяться в суммативном оценивании, и соотнести их с уровнями мыслительных навыков;

3. Составить одно или несколько заданий, охватывающих содержание целей обучения, проверяемые критерии и соответствующий уровень мыслительных навыков;

4. Составить дескрипторы к каждому заданию;

5. Составить рубрики (описание уровней в соответствии с критериями оценивания) к суммативному оцениванию по разделу/сквозной теме для предоставления результатов суммативного оценивания обучающимся и их родителям.

По обновленной программе, ученикам в первом полугодии 1 класса суммативное оцени-

вание уровня усвоения учебного материала не проводится, а четвертная оценка выставляется только в 3 и 4 четвертях.

Четвертная оценка выставляется на основании результатов суммативного оценивания за разделы/сквозные темы в процентном соотношении 50% на 50%. Это означает, что обучающийся набирает 50 % оценки за четверть по результатам суммативных работ по разделам/сквозным темам и 50% – по результату суммативной работы за четверть. Сумма этих двух частей представляет итоговую оценку за четверть

Если остановиться на уроке русского языка – то это один из самых трудных школьных предметов. Это сложная дисциплина, требующая большого труда. Главная задача обучения русскому языку – развивать школьника как личность, умеющую полноценно владеть устной и письменной речью. Поэтому с первых уроков надо стараться воспитывать у детей интерес и прививать любовь к русскому языку. Владение современными педагогическими новыми формами методиками – это составляющая методической культуры учителя. Внедрение новых технологий в учебный процесс меняет позицию и привычные установки не только школьника, но и самого педагога. Не случайно еще Н.В. Гоголь говорил: «Уча других, также учишься». В настоящее время в Казахстане идет становление новой системы образования, ориентированной на вхождение в мировое образовательное пространство. Этот процесс сопровождается изменениями в педагогической теории и практике учебно-воспитательного процесса. Современный учитель, задумываясь о качестве образования, не может замыкаться только на своём предмете. Ведь качество образования содержит в себе все стороны образовательного процесса, начиная от санитарно-гигиенических условий пребывания детей в школе, заканчивая достижениями воспитанников в знаниях умениях и навыках. Учитель может повысить внутреннюю мотивацию ученика следующим методами как: реализация разнообразного содержания уроков с целью использования различных подходов активного обучения, вовлечение учеников в экспериментирование с новыми методами преподавания и учения, разработать интересные уроки с целью улучшения навыков коммуникации через активность учеников. [Сеть творческих учителей /ИКТ в начальной школе – http://www.it-n.ru].

Целью обучения русскому языку во 2 – 4 классах является формирование и развитие у учащихся умений и навыков эффективного владения языком (в устной и письменной форме) в различных ситуациях общения. Значит, что на первый план в современном образовании выступает коммуникативная функция речи. Сверх задачи каждого учителя при обучении русскому языку – научить ученика создавать самостоятельное речевое высказывание. Необходимые требования к таковому: смысловая составляющая и грамотность.

Целью учебной программы по предмету «Русский язык» является формирование функционально грамотной личности через развитие практических навыков применения языковых единиц в четырех видах деятельности: слушании, говорении, чтении, письме. Акцент делается не на полученные знания, а на процесс их применения.

Для достижения поставленной цели на уроке учителю необходимо решать следующие задачи:

-учить слушать с пониманием, говорить, читать и писать;

– лингвистическое отношение к единицам языка [интернет ресурс: http://5fan.ru/wievjob.php?id=89942].

Использование современных форм и методик на этапе перехода на обновленное содержание образования дает возможность педагогическому коллективу продуктивно использовать учебное время и добиваться высоких результатов обучаимости учащихся. Благодаря тому, что на уроках русского языка и не только, в начальных классах учителем ведется работа над развитием исследовательских способностей, у детей развиваются следующие навыки: умение задавать вопросы, выдвигать гипотезы, проводить опыты, самостоятельно выполнять наблюдение и делать обоснованные выводы, работать с текстом и защищать свои идеи. Во время урока используются такие формы и методики как:

Проблемное обучение – создание в учебной деятельности проблемных ситуаций и организация активной самостоятельной деятельности учащихся по их разрешению, в результате чего происходит творческое овладение знаниями, умениями, навыками, развиваются мыслительные способности.

Разноуровневое обучение – у учителя появляется возможность помогать более слабому ученику, уделять внимание сильному, реализуется желание сильных учащихся быстрее и глубже продвигаться в образовании. Сильные учащиеся утверждаются в своих способностях, слабые получают возможность испытывать учебный успех, повышается уровень мотивации ученья.

Проектные методы обучения – работа по данной методике дает возможность развивать индивидуальные творческие способности учащихся, более осознанно подходить к профессиональному и социальному самоопределению.

Исследовательские методы в обучении – дает возможность учащимся самостоятельно пополнять свои знания, глубоко вникать в изучаемую проблему и предполагать пути ее решения, что важно при формировании мировоззрения. Это важно для определения индивидуальной траектории развития каждого школьника [ФАО «Ор-

леу» (Современные методики Казахстанского образования) http://zkoipk.kz/2016smart1/2419-conf.htm].

В данное время главной обязанностью и задачей для каждого учителя состоит в том, чтобы создать условия практического овладения языком для каждого учащегося, использовать современные формы и методики обучения, которые позволили бы каждому ученику проявить свою активность, а также показать учащимся положительный результат их работы, креативно мыслить, внедрить в них веру в себя.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Программа повышения квалификации учителей. Центр педагогического мастерства АОО «Назарбаев Интеллектуальные школы», 2017 г.
2. http://zkoipk.kz/2016-01-3003-1/2163-conf.html
3. https://nsportal.ru/nachalnaya-shkola/obshchepedagogicheskie-tekhnologii/2019/06/26/primenenie-tehnologi
4. http://5fan.ru/wievjob.php?id=89942
5. https://infourok.ru/obnovlenie-soderzhaniya-obrazovaniya-v-respubliki-kazahstan-1508631.html

УДК 376.1:373.3

Утешкалиева Айгуль Мадениетовна
к.п.н. и.о. ассоц. профессора,
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова,
E-mail: aigul_bekbol@mail.ru

Таймурзина Лаура Сериккызы
магистрант 2 курса,
специальность: 6В010200 – Педагогика и методика начального обучения,
Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова,
E-mail: laura95_1995@mail.ru

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ УСЛОВИЯ РАЗВИТИЯ ИСЛЕДОВАТЕЛЬСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Аннотация. Данная статья направлена на изучение темы развития исследовательских способностей у учащихся начальных классов. Раскрыты основные базовые принципы. Даны примеры реализации различных методик в практической деятельности с учениками начальных классов.

Ключевые слова: исследовательская деятельность, способности, обновлённое образование.

Аңдатпа. Бұл мақала бастауыш сынып оқушыларының зерттеу қабілеттерін дамыту тақырыбын зерттеуге бағытталған. Негізгі қағидалар ашылған. Бастауыш сынып оқушыларымен практикалық іс-әрекетте әр түрлі әдістерді қолдану мысалдары келтірілген.

Кілттік сөздер: ғылыми-зерттеу қызметі, қабілеті, жаңартылған білім.

Annotation. This article is aimed at studying the topic of the development of research abilities in primary school students. The basic principles are disclosed. Examples of the implementation of various techniques in practical activities with primary school students are given.

Keywords: research activity, ability, renewed education.

Современная система обновлённого образования в Республике Казахстан готовит детей к жизни в третьем десятилетии XXI века. Поэтому крайне важно предусмотреть знания, которые понадобятся детям в том возрасте, в котором они будут жить. В связи с этим необходимо дать детям возможность успешно овладеть необходимыми знаниями, умениями и навыками, а также развивать у детей исследовательскую и познавательную структуру деятельности.

Школа будущего нацелена на развитие у детей различных компетенций. «Компетенции – это общие способности к действиям, основанные на знаниях, опыте, ценностях и склонностях, которые человек развил в процессе учебной практики, и они связаны с улучшением собственных качеств и расширением прав и возможностей, которые позволяют человеку быть независимым, уметь справляться» [Федоров А.Э., Метелев С.Е., Соловьев А.А., Шлякова Е.В., 2012, с.190].

В любой отрасли и специальности востребованы творческие, активные, быстро обучаемые и любознательные люди. Человек должен уметь наблюдать за окружающим миром, анализировать происходящие события, самостоятельно предлагать оригинальные идеи и уметь их отстоять.

Поэтому в образовательные программы обучающихся, вносятся корректировки для развития способностей, на основе исследовательской и познавательной деятельности. Одной из первых ступенек является начальная школа.

Во многих работах всеми известных педагогов и психологов ближнего и дальнего зарубежья, подчёркивается, что оригинальность мышления учеников начальных классов и активное творческое начало раскрываются и развиваются именно в учебном процессе, которая несёт в себе исследовательскую и познавательную направленность.

В современном обществе любой ребенок уже рождается с навыками исследовательского характера. Ведь в дошкольном и младшем школьном возрасте, всеми детьми движет желание самостоятельно познавать и исследовать все окружающие его предметы и явления. Начальная школа является основой не только базового образования, но и важнейшей ступенью и основой для дальнейшей жизни ребёнка. Ведь именно в младшем школьном возрасте по программе обновлённого образования – школа на представляет из себя основу для развития у детей исследовательских умений и навыков.

Но что же такое исследовательская деятельность? Согласно словарю – это специально организованная, познавательная, творческая деятельность учащихся, результатом которой является формирование познавательных мотивов, и которая имеет следующие характеристики:

• целенаправленность;

• активность;
• предметность;
• мотивированность;
• сознательность [Беликов В. А. 2010, с 119].

В условиях перехода на программу обновлённого содержания образования: работа учителя над развитием исследовательских и познавательных умений, учащихся обеспечивает: формирование УУД школьника, воспитание у учащегося ответственности за свой учебный опыт и принятие самостоятельных решений, а также за дальнейшее образование и духовно – нравственное развитие каждого индивида.

Толчком, для внедрения обновлённого содержания образования в Республике Казахстан, является активация развивающей и исследовательской функции обучения.

Сейчас весь образовательный процесс обязан быть направлен на покорение наиболее высокой ступени образованности выпускников общеобразовательных школ. Компетентность выпускников должна быть достаточной для решения различных проблем, носящих творческий, исследовательский или практический характер. Достижение данной цели неразрывно связано с организацией с построением учебного процесса на основе исследовательской и познавательной активности.

Огромное количество детей, которые поступают в первые классы, находятся на самом начальном уровне интеллектуального и психологического развития. В основном у них преобладает наглядное мышление. При таком виде мышления господствует эмпирическая логика, а источниками знаний выступают чувственные ощущения связи вещей, основанные на практическом их использовании. Трудность введения ребенка в сферу науки и развитие самостоятельной исследовательской деятельности заключается в том, что если учителем материал будет преподнесен в виде уже готового ответа, без поисковой деятельности со стороны ребёнка, то знания, полученные таким путём, не приведут к изменению мышления ребёнка.

Исследовательская деятельность, способствует формированию у учеников начальной школы следующих знаний, умений и навыков:

– умение самостоятельно объяснять новые факты из ранее приобретённых знаний;

– умение самостоятельно проводить эксперименты и выдвигать гипотезы на основе, полученной в ходе деятельности, информации;

– умение применять на практике ранее полученные знания;

– умение анализировать под новым углом восприятия уже известные факты;

– применять в учебной деятельности научные методы исследования (анализ и синтез, восхождения от абстрактного к конкретному, моделирование и т.д.);

– находить несколько вариантов и умение разумно аргументировать свой выбор как наиболее точный и действенный;

– умение проводить рефлексию и анализ собственной деятельности, а также работы одноклассников на уроке.

На уроках в начальной школе для развития у учащихся базовых исследовательских навыков, учителями применяются несколько основных направлений работы:

• применение проблемно-поискового метода;
• практическая работа;
• уроки-диспуты, уроки – путешествия, урок – игра;
• исследовательская работа, творческие задания.

Благодаря тому, что на уроках учителем ведётся, работа над развитием исследовательских способностей, у детей развиваются следующий навыки: умение задавать вопросы, выдвигать гипотезы, проводить опыты, самостоятельно выполнять наблюдение и делать обоснованные выводы, работать с текстом и защищать свои идеи.

Считается, что исследовательские способности необходимо рассматривать как отдельный вид интеллектуальной деятельности. Она, которая развивается в результате познавательной активности младших школьников на уроках, а также в поисковой деятельности. Многие утверждают, что исследовательская деятельность — это показатель активности на уроках у любого ребёнка. Но это убеждение ошибочно. Так как исследовательская деятельность помимо прочего включает в себя самоанализ полученных результатов.

По итогам необходимо строить прогноз на будущее, а также выдвигать план дальнейшей работы. На этом этапе вносятся корректировки модели исследовательского поведения. По истечении плановых сроков всё это необходимо проверить и закрепить на практике, а затем вновь оценить. Всё это помогает вывести исследовательскую активность учащихся на новый этап, а вся деятельность вновь повторяется, но уже с учётом внесённых корректировок и изменений.

Если по программе у нас идёт изучение новой темы, то в самом начале вначале необходимо поставить перед детьми цель, которую им необходимо достичь, далее дать указания о том, как осуществлять этот процесс и предоставить базовые представления (минимальные знания) о технике выполнения. Когда учащиеся работают с новой темой на практике, то формируют в себе новые знания, навыки и умения, используя свои первоначальные базовые знания и формируют, новые, недостающие при изучении нового материала.

Для более успешного осуществления исследовательской и познавательной деятельности субъекты должны обладать этими способнос-

тями. Обычно их квалифицируют по стандарту советской психологии, а именно как индивидуально-психологические особенности личности, выступающие субъективными условиями успешного осуществления исследовательской деятельности [https://dic.academic/ru/dic].

Т.е исследовательская деятельность — это умение учащимися самостоятельно обрабатывать полученные результаты, а затем на основе полученных знаний делать прогноз на достижение результата. Навыки, которые были опробованы и развивались на практике, в будущем продолжают совершенствоваться, а затем данные умения становятся уже профессиональным мастерством.

В процессе поступления детей шести лет в 1 класс перед каждым классным руководителем и учителем – предметником появляется проблема при организации решения единых учебно-исследовательских задач при абсолютно разном уровне развития исследовательского и познавательного опыта школьников. Для выхода из данной ситуации, учителю крайне важно подбирать различные формы и методы работы на уроках, при которых ученики смогут показать и расширить свой индивидуальный исследовательский и познавательный опыт. Для этого необходимо организовать учебно-исследовательскую деятельность на основе дифференцированного обучения.

Дифференциация деятельности может осуществляться фронтально (т.е. ко всем детям класса), либо включать в себя сочетание различных элементов частного и общего (например: дополнительные вопросы или индивидуальные задания творческого характера). Такой подход можно осуществлять при коллективной или групповой работе в классе. Но необходимо помнить, что течение урока учащимся, со стороны учителя, должна оказывается помощь и поддержка.

Для детей дистанционная поддержка не желательна, из-за того, что они ещё не могут самостоятельно анализировать отдельные элементы своей исследовательской деятельности. Но учителю необходимо заложить фундамент исследовательской деятельности:

– методологическую (понимание самой структуры исследовательской деятельности, а также умений и методов, которые являются общими и специальными для предмета);

– общую логическую (работа над логикой и умственном развитии);

– содержательную (владение базовыми знаниями и умениями);

– субъектную (использование личного опыта исследовательской деятельности).

Одним из основных компонентов, при формировании исследовательской – это развитие познавательных навыков. Для их выработки на уроках нужно использовать традиционные технологии в сочетании с информационными (современными) и уделять последним большую часть внимания, так как они имеют преимущество на современном этапе образования.

Согласно ГОС НО от 27.07.2007г. в результате изучения уровень подготовки обучающихся определяется через ожидаемые результаты обучения, которые спроектированы с учетом специфики каждой образовательной области, объединяющей несколько родственных учебных предметов: «Язык и литература», «Математика и информатика», «Естествознание», «Человек и общество», «Технология и искусство», «Физическая культура».

При поступлении в 1 класс, ребёнок только начинает овладевать способностью выделения нового предметного содержания. Интеллектуальное развитие учащихся в период адаптации проходит через 3 стадии:

1) усвоение и понимание различных действий с эталонами по выделению искомых свойств вещей и построение их моделей;

2) устранение развернутых действий с эталонами и формирование действий в моделях;

3) устранение моделей и переход к умственным действиям со свойствами вещей и их отношениями [Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования) https ://online.zakon. kz/Document/?doc_id= 31248110#pos = 0;0]

Только давая школьникам новые задачи, но при этом, вооружая их базовыми знаниями для решения поставленных задач, только тогда обучение будет идти впереди развития. Но следует помнить, что развитие будет опираться не только на достижения в развитии, но и на его возможности в будущей жизни младших школьников.

Успешность обучения младших школьников и развитие у них исследовательских способностей всегда зависит от целенаправленного процесса, который подводит их к самоанализу впечатлений от окружающего мира и объектов в целом. А также выявлению отдельных свойств объектов и самому факту понимания и оценки отдельных их параметров, способности различных способов классификации этих объектов, а также осознанность своих действий при решении различных видов задач на уроках в начальной школе.

Результаты исследовательской деятельности напрямую зависят от организации самого процесса обучения и ежедневной учебной деятельности учащихся на уроках. На практике мы выяснили, что групповая работа на уроках дала более высокий результат, чем индивидуальная работа, а работа в режиме сотрудничества учащихся – дала результаты выше, чем, когда между учащимися была поставлена задача в режиме соперничества. На уроках математики в 4 классе нами была организованна работа на уроке, при

которой один из учеников был в образе «наставника», над более слабым учащимся. На практике данная работа показала положительный эффект при усвоении программного материала у первого и второго учащихся. Если рассматривать более подробно, то улучшение в работе отражалось в самом темпе усвоения выполняемых работ. Но долговременный положительный результат, может быть достигнут только тогда, если учителем ежедневно ведется целенаправленная работа по развитию исследовательских способностей учащихся. Для более точного вывода и анализа полученных результатов, мы провели данную проверку также в параллельных классах, где у детей ранее целенаправленно не формировалась исследовательская деятельность, а лишь несколько раз проводилась на уроках, в процессе выполнения различных действий. Результаты показали, что исполнение ролей носит чисто формальный характер и никак не влияет на деятельность учащихся и не повышает активность на уроках, а также не формирует у детей самостоятельное желание изучения нового материала.

Поэтому сейчас учитель должен быть фасилитатором процесса обучения, а не просто передатчиком информации. Ведь во многих исследованиях было уже давно научно доказано, что одним из главнейших факторов развития у учащихся исследовательской активности, является не только активная деятельность на уроках, но и наличие в его окружении «идеала» творческой личности, которым должен выступать учитель. Даже в учебно – исследовательской деятельности в большинстве своём всегда преобладают те элементы, которые могут усваиваться только в прямом контакте с тем, кто сам способен творить.

Сейчас учитель, который работает по программе обновлённого образования, может научить своих учащихся даже тому, чего не умеет и не знает он сам. Учитель, конечно, может быть творцом, новатором и исследователем в какой-то области знаний, но не является носителем абсолютно всех знаний, которые существуют в мире. В условиях современного исследовательского обучения, учитель не обязан всегда знать точные и развёрнутые ответы на все вопросы, но он обязан уметь исследовать различные проблемы и уже таким образом находить ответы на абсолютно любые вопросы, а самое главное – научить этому детей.

Таким образом, можно сделать вывод, что развитие исследовательских способностей на уроках в начальной школе, способствует сближению таких двух понятий как «образование» и «наука».

Оценить уровень исследовательских умений и навыков учащихся начальных классов позволяют такие критерии как:

1. Самостоятельность учащихся при осуществлении исследовательской деятельности на уроках проявляется в том, что ребёнок может выбрать интересующую его тему исследования, сам намечает этапы работы по теме и применяют научные методы исследования, а на финише оформляет и презентует полученный им результат по итогам своей деятельности.

2. Мотивированность обучения объясняется стремлением узнавать, что – то новое и совершать предпринимать определённые шаги для поиска ответа на различные вопросы. Такой ученик обычно показывает высокую познавательную активность на уроках, а также у него есть интерес к изучению новых тем и быстрая приспосабливаемость к различным способам работы.

3. Проявление креативности в исследовательской деятельности проявляется при оформлении и защите полученных результатов.

4. Степень проявления самостоятельности. Ранее считалось, что особенностью учеников младшего школьного возраста состоит в том, что в учебном процессе главная роль всегда принадлежит учителю, так как ребёнку очень сложно справиться с каким – либо исследованием без посторонней помощи. Но по мере внедрения в учебный процесс заданий исследовательского характера, участие учителя в самостоятельной работе детей уменьшается, а сама позиция учителя меняется. Если ранее он был руководителем всего учебного процесса, то сейчас он становится только помощником ил консультантом учебной деятельности.

Сейчас, главной обязанностью для любого учителя состоит в том, чтобы показать учащимся положительный результат их работы, увлечь детей, а также вселить в них веру в собственные возможности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Федоров А.Э., Метелев С.Е., Соловьев А.А., Шлякова Е.В. – Монография – «Компетентностный подход в образовательном процессе» -Омск: ООО «Омскбланкиздат», 2012 – с.190.
2. Беликов В. А. – «Образование. Деятельность. Личность» – Москва: Академия Естествознания, 2010, с 119.
3. https://dic.academic.ru/dic.nsf/enc_philosophy/
4. «Государственный общеобязательный стандарт среднего образования (начального, основного среднего, общего среднего образования). [https://online.zakon.kz/Document/?doc_id=31248110#pos=0;0]

УДК 378.1
МРНТИ 14.35.01

Чукуров Асхат Ералиевич
6D010300 – «Педагогика және психология» мамандығының 3 курс докторанты,
С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,

Жалғасова Анаргүл Асауовна
педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент,
С.Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті

БОЛАШАҚ МАМАНДАРДЫ ДАЙЫНДАУ ҮРДІСІНДЕ АРАЛАС ОҚЫТУДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Аңдатпа. Аралас оқыту мұғалімнің қатысуымен білім алушының оқу жолын, уақытын, орнын және қарқынын дербес бақылау элементтерін онлайн-оқытумен біріктіретін формальды білім беру бағдарламасы болып табылады, яғни желілік оқытудың күндізгі немесе автономды оқытумен үйлесуі. Бұл тәсіл мен анықтама оқу үдерісінде электрондық оқытуды қолдану және оқу үдерісін ұйымдастыруды өзгертуге қойылатын талаптарды қамтитын бұрынғы тәсілдерден ерекшеленеді. Аралас оқытудың артықшылығы студенттің оқытушымен бірге жеке білім беру траекториясын құру мүмкіндігі, студенттің курстастармен және оқытушымен тұрақты қарым-қатынасының іске асырылуы, студенттің оқу нәтижелері үшін жауапкершілігінің артуы болып табылады. Бүгінгі таңда қашықтықтан оқыту түрлері екі бағытта дамуда: біріншіден, білім алушылардың өз бетімен жұмыс істеуі үшін электрондық оқу-әдістемелік кешендерді, қашықтықтан оқыту курстарын, оқытуды басқару жүйелерін қолдану, екіншіден, студенттер мен оқытушылардың өзара әрекеттесуінің дистанциялық формаларына деген қызығушылығын айғақтайтын, барлығына танымал болып табылатын вебинарлар, видеоконференциялар, онлайн дәрістер өткізу. Мақалада сипатталған мәселелер одан әрі зерделеуді және келесі әзірлемелерді талап етеді: аралас оқытудың тиімді моделін таңдау; оқытудың аудиториялық және қашықтықтан оқыту формаларының арақатынасын ашып көрсету; жоба әдістерінің негізінде қашықтықтан білім беру модульдерін одан әрі жетілдіру; курстардың контенті мен құрылымдық элементтері, олардың тиісті оқу-дидактикалық материалдармен толықтырылуы.

Түйін сөздер: оқыту, электрондық оқыту, аралас оқыту, қашықтан оқыту, өзара әрекеттестік, онлайн-оқыту, білім беру траекториясы.

Чукуров Асхат Ералиевич
докторант 3 курса
по специальности 6D010300 – «Педагогика и психология»,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова

Жалгасова Анаргул Асауовна
кандидат педагогических наук, доцент,
Атырауский университет нефти и газа имени С.Утебаева

ОСОБЕННОСТИ ИСПОЛЬЗОВАНИЯ СМЕШАННОГО ОБУЧЕНИЯ В ПРОЦЕССЕ ПОДГОТОВКИ БУДУЩИХ СПЕЦИАЛИСТОВ

Аннотация. Смешанным обучением является формальная образовательная программа, совмещающая в себе онлайн-обучение с участием учителя, где есть элементы самостоятельного контроля обучающимся пути, времени, места и темпа обучения, то есть сочетание сетевого обучения с очным или автономным обучением. Данный подход и определение отличаются от более ранних подходов тем, что включают в себя требование к использованию электронного обучения в учебном процессе и требование к изменению организации учебного процесса. Преимуществами смешанного обучения являются возможность выстраивать индивидуальную образовательную траекторию студента вместе с преподавателем, возможность студента постоянно взаимодействовать с сокурсниками и преподавателем, возрастающая ответственность самого студента за результаты обучения. На сегодняшний день, дистанционные формы обучения развиваются в двух направлениях: во-первых, применение для самостоятельной работы обучающихся электронных учебно-методических комплексов дисциплин, дистанционных учебных курсов, систем управления обучением, во-вторых, проведение вебинаров, видеоконференций, онлайн лекций, приобретающих все большую популярность, что

свидетельствует об интересе студентов и преподавателей к дистанционным формам взаимодействия. Проблемы, описываемые в статье, требуют дальнейшего изучения и следующих разработок: выбор оптимальной модели смешанного обучения; соотношение аудиторной и дистанционной форм обучения; дальнейшее совершенствование образовательных дистанционных модулей на основе методов проекта; контент и структурные элементы курсов, их наполняемость соответствующими учебно-дидактическими материалами.

Ключевые слова: обучение, электронное обучение, смешанное обучение, дистанционное обучение, взаимодействие, онлайн-обучение, образовательная траектория.

Chukurov Askhat Eralievich
3-year doctoral student
in the specialty 6D010300 – "Pedagogy and Psychology",
Pavlodar State University named after S. Toraigyrov

Zhalgassova Anargul Asauovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate docent,
Atyrau University of Oil and Gas named after S. Utebaev

FEATURES OF THE USE OF BLENDED LEARNING IN THE TRAINING OF FUTURE SPECIALISTS

Abstract. Blended lended learning is a formal educational program that combines online learning with the participation of a teacher, where there are elements of independent control over the learning path, time, place and pace of learning, that is, a combination of online learning with full-time or offline learning. This approach and definition differ from earlier approaches in that they include a requirement for the use of e-learning in the educational process and a requirement for changing the organization of the educational process. The advantages of blended learning are the ability to build an individual educational path for the student along with the teacher, the student's ability to constantly interact with fellow students and the teacher, and the student's increased responsibility for learning outcomes. Today, distance learning forms are developing in two directions: firstly, the application for independent work of students of electronic educational and methodical complexes of disciplines, distance learning courses, learning management systems, and secondly, webinars, video conferences, online lectures, acquiring all great popularity, which indicates the interest of students and teachers in distance forms of interaction. The problems described in the article require further study and the following developments: selection of the optimal model of blended learning; correlation of classroom and distance learning; further improvement of educational distance learning modules based on project methods; content and structural elements of courses, their filling with relevant educational and didactic materials.

Keywords: learning, e-learning, blended learning, distance learning, interaction, online learning, educational trajectory.

«Қазақстан Республикасында білім беруді дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында» білім беру жүйесіне электрондық оқыту жүйесін (e-learning) (бұдан әрі – ЭОЖ) енгізу нәтижелі сапалы білім беруге бағытталған басымдылық ретінде белгіленіп, барлық қатысушыларды білім беру ресурстары және технологияларымен қамтамасыз ету міндеті қойылды [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205].

Сонымен бірге Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті -Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың 2018 жылғы 10 қаңтардағы Қазақстан халқына «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» атты Жолдауында: жаңа индустриалдық ақпараттық технологиялардың пайда болуына байланысты білім беру жүйесін дамытудың басымдылық жолдары анықталған. Соның ішінде, қоғам мүшелерін өзінің кәсіби қызметін цифрлық технологияларды пайдалана отырып, тиімді іске асыруға даярлаудың маңыздылығына ерекше көңіл аударылған [www. akorda. kz].

Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі стратегиялық даму жоспарының 136-тармағында: «Орта, техникалық, кәсіптік және жоғарғы оқу орындарында электрондық оқыту жүйесі (e-learning) енгізіледі, «білім беру ұйымдарының 90%-ы электрондық оқыту жүйесін қолданылады» – деп белгіленген. Жалпы алғанда, E-learning-(ағылшынның Electronic Learning-сөзінен қысқартылған) электронды оқыту жүйесі, қашықтан оқыту, компьютердің көмегімен оқыту, желілік оқыту, виртуальды оқыту, ақпараттық, электрондық технология көмегімен оқыту. Электронды оқытудың негізгі элементтеріне мыналар жатады: мұғалімнің автоматтандырылған жұмыс орны (электронды журнал, күнделік, жоспарлар, электронды мұғалімдер бөлмесі, ата-аналарға арналған СМС-хабарлар); әр оқушы мен мұғалімнің үздік әлемдік білім ресурстарына кез келген уақытта «Online» қолжетімділігі; сандық білім ресурстары (кітапханалар, порталдар, электронды оқулықтар, ойындар, виртуалды тренажерлар, зертханалар). Аталған электронды оқыту құралдарының ішінде СБР, яғни сандық білім ресурстарын дайындау,

оны тәжірибеде қолданудың тиімділігі өте жоғары деңгейде болуы үшін, оның қорын жасауға мектеп мұғалімдерінің үлесі ерекше деп аталады [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000424].

Бұл міндеттер болашақ мұғалімдерді аралас оқытумен дайындау әдіснамасын қарастыруда «электрондық оқыту», «аралас оқыту», «қашықтан оқыту» ұғымдарының мәнін нақтылаудың қажеттілігін көрсетеді.

Электронды оқыту білім алушылардың жеке траекториясы бойынша кез келген ыңғайлы жерде және уақытта мақсатты бақыланатын өзіндік жұмыстарын болжайды. А. Солововтың пікірінше, «электрондық оқыту» термині АКТ негізінде оқу үдерісін қашықтықтан және дәстүрлі ұйымдастырудың интеграциясын көрсетеді [Соловов А., 2006, б. 104].

Электронды оқыту жүйесін енгізу жөніндегі белгілі сарапшылар К.Хортон мен У.Хортон «электрондық оқыту» ұғымын оқыту үшін кез келген веб-, интернет-технологияларды қолдану деп анықтайды. Жоғары оқу орнында электрондық оқыту жүйесін құру үшін пайдаланылуы мүмкін стандарттарды, технологияларды, техникалық құралдарды әдістемелік тұрғыдан белгілі бір ретпен жіктеп, электронды оқытудың мынадай түрлерін атап көрсетеді: өз бетімен оқу; нұсқаушымен бағытталған оқу; кіріктірілген оқыту; тәлімгерлік және қашықтықтан даярлау [Хортон К., 2005, 640б].

Электрондық оқыту технологияларын қолдану мәселесі жөніндегі ғылыми еңбектерге жасалған талдау зерттеушілердің бірқатар кемшіліктерді анықтағанын көрсетеді: оқытудың басқа да қатысушыларымен әлеуметтік байланыстың болмауы; теориялық материалды дұрыс түсінбеу қаупі; тыңдаушылардың өзін-өзі оқытуының жоғары деңгейінің қажеттілігі және т.б. Бұл кемшіліктердің орны біріктірілген немесе аралас оқытумен (blended-Learning) толықтырылады, «e-Learning» шеңберінде on-line-университеттер ерекше айрықша құзырет ретінде қарастырылмайды және дәстүрлі жоғары оқу орындарына қолайлы құбылыс ретінде бағаланады.

Жаңа ақпараттық және коммуникациялық тасығыштарға негізделген виртуалды немесе on-line-оқыту технологиялары мен «сыныптардағы классикалық оқыту» технологияларын дидактикалық тұрғыдан ойластырылған біріктіру электрондық оқытудың негізін құрайды.

Электрондық оқытудың барлық түрлерінің ішінде аралас оқыту жалпы білім беру жүйесінің қазіргі дамуын сипаттайды, сондай-ақ жергілікті оқу үдерісінің болашағы үшін ерекше рөлге ие. E-Learning-ті адам өмірінің барлық салаларына белсенді енгізу білім алушылардың өз бетімен білім алуына, танымдық қызметін жандандыруға бағытталған жаңа ұрпақтың білім беру жүйесін құруға және ғылым мен білімді ары қарай дамытуға әсер етеді.

Аралас оқытуды іске асыру электрондық оқыту элементтерін (электрондық, ақпараттық және сандық білім беру ресурстарды, ақпараттық және телекоммуникациялық технологияларды) қолдана отырып, дәстүрлі оқу үдерісін құрудың жалпы қағидаларын сақтауды көздейді. Бұл ретте технологиялардың үйлесу үрдісі жеке курс, пән деңгейінде, жалпы білім беру бағдарламасының деңгейінде де жүзеге асырылуы мүмкін.

«Аралас оқыту» ұғымы бұрыннан пайда болған жоқ. Бір жағынан, бұл қатаң формальды оқыту құралдарын (сыныпта жұмыс істеу, тілдік курс материалдарын зерделеу) формальды емес оқыту құралдарымен (электронды пошта және Интернет-конференциялар арқылы оқу материалының маңызды аспектілерін талқылау) біріктіру болса, екінші жағынан, бұл білімді басқару әдістемесін пайдалана отырып, оқу материалдарын берудің түрлі тәсілдерін (күндізгі face-to-face, электронды online learning және self-study learning дербес оқыту) біріктіруді қамтиды.

Қазір «аралас оқыту» ұғымының көптеген анықтамалары бар, олардың көпшілігі дескриптивті сипатқа ие. Ғалым Д.Пейнтер аралас оқытуды (blended learning) «формальды және формальды емес оқыту құралдарына қосылу, мысалы аудиториядағы жұмыстар, электрондық пошта, чат немесе вебинар арқылы талқылаумен теориялық материалды зерттеу» деп түсіндіреді [Dudney G., Hockly N., 2007. P. 15.].

П.Валиатан «аралас оқыту» ұғымы оқу материалын жеткізудің сан алуан түрлі тәсілдерін, бірлескен жұмысты, заманауи weЬ-технологияларда құрылған курстарды үйлестіретін шешімдерді біледі. Бұл термин күндізгі оқытуды, онлайн электрондық оқытуды және өзін-өзі оқытуды үйлестіретін оқыту үдерісін сипаттау үшін қолданылады деп тұжырымдайды [http://www.learningcircuits.org/2002/aug2002/valiathan.html.].

Зерттеушілер (Э.Роззетт пен Р.Вогаи) оқытудағы жоғары мақсаттарға жету үшін «формальды және формальды емес оқыту», «бетпе-бет қарым-қатынас», «оп-Line» қарым-қатынас түрлері, «басқарылатын іс-әрекет пен жолды дербес таңдау» және басқа да тәсілдерді біріктіретін аралас оқыту қажет деп есептейді [http://www.obs.ru/interest/publ/?thread=57].

Шетелдік ғалымдардың (Bonk C.J., Graham C.R.) пікірінше, аралас оқытумен болашақ мамандарды даярлау ортасында оқытушы студенттердің аудиториялық және аудиториядан тыс жұмысын үйлестіруі, оларды тиімді басқаруы, өзіндік және топтық жұмыстарды ынталандыруы, онлайн қолдау көрсетуі, ал студенттер өз кезегінде оқытудың соңғы мақсатын тұжырымдауы, өзінің жеке оқу стилін анықтауы және дамытуы, оқытудың жеке жоспарын жасауы қажет [Bonk C. J., Graham C. R., 2006].

Отандық және шетелдік ғалымдар аралас оқытудың бірқатар модельдерін бөліп көрсетеді: «Face-to-Face Driver» (бетке бет); «Rotation» (бұрылу, ротация); «Flex» (икемділік); «Online Lab» (онлайн – зертхана); «Selfblend» (өз бетінше оқыту); «Online Driver» (онлайн кездесулер). Бұл модельдер төмендегідей құрамдас бөліктердің жұмыс істеуін көздейтін компоненттерді сипаттай-

ды: оқыту үдерісінің барлық қатысушыларының дәстүрлі тікелей өзара әрекеттесу элементтері бар компонент; заманауи ақпараттық және коммуникациялық технологиялар мен сан алуан түрлі электрондық ресурстар негізінде интербелсенді өзара әрекеттесу элементтерінің кейбір жиынтығын қамтитын компонент; өздігінен білім алуға бағытталған компонент.

Демек, аралас оқыту – бұл тыңдаушының кәсіби құзыреттілігін дамытуға бағытталған оқытудың түрлі формаларын (on-line оқыту, off-line оқыту және күндізгі оқыту) біріктіруге негізделген білім беру үдерісі.

Е.В. Андропова мен Е.В. Кондакова аралас оқытуды бетпе-бет оқыту әдістемесін және қашықтықтан білім берудің әртүрлі әдістері мен ресурстарын біріктіретін технология ретінде қарастырады [Андропова Е.В., Кондакова Е.В., 2009. б. 112].

Ю.И. Капустиннің пікірінше, «аралас оқыту білім берушілер мен білім алушылардың өзара әрекеттесуінің мақсатты әрі ұйымдастырылған интербелсенді үрдісі, сонымен қатар кеңістік пен уақытта орналасуына қатысты инвариантты оқыту үрдісі» деп түсіндіріледі [Капустин Ю.И., 2007.406.].

Болашақ мұғалімдерді кәсіби даярлау мәселесін ресей ғалымдары (С.А.Батышев, Н.В.Кузьмин, В.А.Сластенин, В.В.Сериков және т.б.), қазақстандық ғалымдар (А.Е.Әбілқасымова, М.Ж.Жадрина, Ә.А.Молдажанова және т.б.) сан алуан түрлі аспектіде зерттеген.

Жалпы алғанда, жоғары оқу орнында болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығы – бұл кешенді және иерархиялық құрылымы бар, тұрақты өзгерістерге ұшырайтын, сондай-ақ мұғалімнің жеке кәсіби қалыптасуының ерекшеліктеріне байланысты күрделі динамикалық дамып келе жатқан жүйе.

А.П. Тряпицынаның пікірінше, болашақ мұғалімдерді кәсіби дайындау үрдісі оның нәтижелеріне қойылатын талаптарды (нормативтік, ғылыми-техникалық прогресс, заманауи қоғам, қазіргі заманғы адам, т. б.), сондай-ақ кәсіби қызметтің нормаларын, үлгілері мен ережелерін меңгеруден тұратын кәсіби-педагогикалық іс-әрекеттің субъектілік тәжірибесінің қалыптасуын көрсетеді [Тряпицына А.П., 2013, с. 50].

Болашақ мұғалімдерді ақпараттық-коммуникациялық технологияларды қолдануға даярлау мәселесін (Т.О.Балықбаев, Е.Ы.Бидайбеков, Ж.А.Қараев, С.М.Кеңесбаев және т.б.) зерттеді.

Бүгінде электронды оқытудың бір түрі ретінде аралас оқыту қазіргі заманғы жоғары оқу орындарының тәжірибесіне енуде. Г.С.Джарасова, Г.А.Салтанова веб-қолдаумен дәстүрлі оқыту үйреншікті құбылыс дей отырып, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университетінің тәжірибесін бүгінде ЖОО-ның білім беру порталы салынып, жетілдірілуде, 750 пән бойынша күндізгі бөлімде оқитын 5500 – ден астам білім алушы білім алушылардың өзіндік жұмысын ұйымдастыру кезінде желілік оқу-әдістемелік (420 бірлік) және желілік зертханалық кешендерді, 500-ден астам сырттай білім алушы электрондық контентті пайдалана отырып, 2000-ден астам студент толық қашықтықтан (онлайн) оқыту жүйесінде оқиды. АтМУ электрондық білім беруді дамытудың келесі кезеңі – электрондық технологияларды жаппай енгізу негізінде оқу үдерісін ұйымдастырудың аралас бастамашылық оқыту жүйесін (blended learning initiative-бұдан әрі, BLI) құру деп сипаттайды [Джарасова Г.С., Салтанова Г.А., 2017, 6.79].

Б.Ж. Шарипов, Д.М. Джусубалиева цифрлық экономика кәсіби мамандарды дайындауда жаңа тұрғыларды талап етеді дей отырып, аралас оқыту мен сандық технологияларды пайдалану мәселесін зерттеу барысында Қазақстан тәжірибесіне (Алматы қ. Халықаралық ақпараттық технологиялар университеті – ХАТУ) сипаттама береді. Авторлар қашықтан оқытудың артықшылығы ретінде оқытудың тиімділігінің, жоғары оқу орындарының бәсекеге қабілеттілігінің артуы, ерекше білім алуға қажеттілігі бар білім алушыларға қолжетімді білім беру секілді әлеуметтік мәселелерді шешу мүмкіндігін бөліп көрсетеді. Сонымен бірге қашықтан оқытудың негізгі басымдылығы біліктілікті көтеру курстарында, екінші білім алу барысында байқалады деп есептейді [Шарипов Б.Ж., Джусубалиева Д.М., 2019, Б.72].

Қорыта келгенде, аралас оқытуды жүзеге асыру жағдайында жоғары оқу орындарының білім беру үдерісіне оқытудың сипатын көрсететін әртүрлі формаларды қолдану тән. Бұл контексте оқу уақыты мен орнына; білім алушылардың санына; білім алушылар мен оқытушы арасындағы өзара іс-әрекет тәртібіне; әдістемелік қамтамасыз ететін дидактикалық құралдарға байланысты оқу үдерісін ұйымдастыру құрылымы оқыту нысаны ретінде түсіндіріледі. Осыдан білім берушілер мен білім алушылардың тікелей байланысын болжайтын аудиториялық оқыту; білім алушылардың өзіндік жұмысына бағытталған, түрлі материалдық тасығыштарда орындалған дидактикалық материалдар жиынтығымен қамтамасыз етілген кейс-оқыту; құралдық орта көмегімен ұйымдастырылған форум, чат және т.б. қарым-қатынасты қамтитын желілер бойынша оқыту секілді аралас оқытудың нысандарын атауға болады.

Оқытудың белсенді, проблемалық, жобалау әдістерін үйлестіру, ынтымақтастықта оқыту, кәсіби іс-әрекет түрлерін орындаудың жеке маңыздылығы жөнінде түсініктерін қалыптастыру аралас оқыту үдерісінде студенттердің білімін, іскерлігін, дағдыларын, ақпараттық-аналитикалық іс-әрекеттің сан алуан түрлерін орындау тәсілдерін қалыптастыруға және оны ары қарай дамыту үшін педагогикалық, ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың әлеуетін белсенді пайдалануға мүмкіндік береді.

Коммпьютерлік техника базасында жұмыс істейтін бағдарламалық-аппараттық және техникалық құралдар мен құрылғылар, сондай-ақ ақпаратты таратудың, ақпараттық алмасудың қазіргі заманғы құралдары мен жүйелерін анықтайтын дәстүрлі оқулықтар мен оқу құралдары, көрнекіліктер, тасымалдағышта орындалған үлестірме материалдар аралас оқыту құралдары

болып табылады.

Сондықтан пәндер модульдері бойынша презентациялар, бейнероликтер жиынтығын (демонстрациялық материалдар); Интернет және желіде орналастырылған электрондық оқулықтар мен электрондық білім беру ресурстарын; дайын презентацияны басқару кезінде қажетті өзгерістер енгізуге, оларды одан әрі жұмыс барысында жаңғыртуға мүмкіндік беретін интерактивті тақтаның артықшылықтарын пайдалану сабақтардың барлық түрлерін тиімді өткізуге мүмкіндік береді.

Аралас оқытудың формалары, әдістері мен құралдары бір-бірімен өзара тығыз байланысты, олардың конструктивтік үйлесімділігі оқыту үдерісінің мақсатты бағытта өту сипатын қамтамасыз етеді.

Демек аралас оқыту технологиясы соңғы нәтижеге бағдарланып, болашақ кәсіби қызметін өз бетінше жоспарлау және оны ұйымдастыру қабілеттерін дамытады. Мұнда студенттер шешім қабылдауға, саналы таңдау жасауға және оған жауапкершілік алуға үйренеді, сондай-ақ ақпараттық кеңістікте жұмыс істеу, ақпаратты өз бетінше іздеу, іріктеу және талдау, заманауи технологияларды қолдана отырып, нәтижеге қол жеткізу дағдылары қалыптасады.

Сондықтан болашақ мұғалімдерді дайындау үрдісінде аралас оқытуды қолданудың ерекшеліктері аралас оқытуды жоғары оқу орындарының оқу үдерісіне енгізудің объективті қажеттілігін айқындайтын бірқатар міндетті қадамдарды орындаумен сипатталады, олар: компьютерлік базаны және өзге де жабдықтарды дамыту; ЖОО-ның корпоративтік желісін құру; орналасқан жеріне қарамастан кіру мүмкіндігімен білім беру порталын құру; интерактивті контентті әзірлеу; профессорлық-оқытушылар құрамын, қызметкерлерді, студенттерді даярлау, сонымен бірге интеграцияланған ұйымдастырушылық, технологиялық және педагогикалық факторларды бөліп көрсету. Аралас оқыту мұғалім және білім алушы тарапынан да жоғары шығармашылықты талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2016 – 2019 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. Қазақстан Республикасы Президентінің 2016 жылғы 1 наурыздағы №205 Жарлығымен бекітілген. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1600000205
2. Мемлекет басшысы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстандықтардың әл-ауқатының өсуі: табыс пен тұрмыс сапасын арттыру» Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 5 қазан. www. akorda.kz.
3. "Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспары туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығына өзгеріс енгізу туралы" Қазақстан Республикасының Президенті Жарлығының жобасы туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2013 жылғы 30 сәуірдегі № 424 қаулысы http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1300000424
4. Соловов А. Электронное обучение – новая технология или новая парадигма? //Высшее образование в России. – 2006. – № 11. –С. 104–112.
5. Хортон К. Электронное обучение: инструменты и технологии/К. Хортон, У. Хортон. – М.: КУДИЦ-Образ, 2005. – 640 с.
6. Dudney G., Hockly N. How to…Teach English with Technology // Pearson Education Limited Edinburgh Gate Harlow Essex CM20 2JE England and Associated Companies throughout the world. 2007. P. 15.
7. Purnima V. Blended Learning Models // Published: August 2002. P. 1. URL: http://www.learningcircuits.org/2002/aug2002/valiathan.html.
8. Rossett A., Vaughan F., Blended learning CEO Epic Group plc, 52 Old Steine, Brighton BN1 1NH, 2003, URL: http://www.obs.ru/interest/publ/?thread=57
9. Bonk C. J. & Graham C. R. Handbook of blended learning: Global perspectives, local designs. San Francisco, CA: Pfeiffer Publishing, 2006
10. Андропова Е. В. Технология смешанного обучения и ее роль в повышении качества образования /Е.В.Андропова, Е.В.Кондакова //Информатика и образование. – 2009. – № 8. – С. 112–114.
11. Капустин Ю.И. Педагогические и организационные условия эффективного сочетания очного обучения и применения технологий дистанционного обучения: автореф. дис. … д-ра. пед. наук. – М., 2007. – 40с.
12. Тряпицына А.П. Содержание профессиональной подготовки студентов – будущих учителей к решению задач модернизации общего образования // Universum: Вестник Герценовского университета. – 2013. – №1. – С. 50-61.
13. Джарасова Г.С., Салтанова Г.А. Внедрение технологий смешанного инициативного обучения в учебный процесс//Вестник ЗКГУ. – №1 (65). 2017. – С. 79-84.
14. 79 Современный подход к подготовке специалистов новой формации//Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық Университеті Хабаршы «Педагогикалық ғылымдар сериясы». – №3(60). 2019. – Б.72-79.

УДК 378

Чукуров Асхат Ералиевич
3 курс докторанты,
6D010300 – «Педагогика және психология» мамандығы,
С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті,
Павлодар қ., Қазақстан

Қойшығұлова Ләйлә Ерболатқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті,
Атырау қ., Қазақстан

ЖОО-ДА СТУДЕНТТЕРДІ ЖОБАЛАУ ІС-ӘРЕКЕТІНЕ ДАЙЫНДАУДЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. ЖОО-да студенттерді жобалау іс-әрекетіне дайындаудың ерекшеліктері мерзімдері мен ресурстары, қызметі бойынша шектеулі ұйымдастыру үшін жаңа мақсатты жоспарлаудан бастап болашақ бейнесін қадамдық жүзеге асыру болып табылады. Жоба бұл маңызды мәселені шешу кезінде қол жеткізілетін нәтижеге практикалық және теориялық бағыттылық. Практикалық проблеманы шешу нәтижесінде нақты және тұтынуға дайын өнім нәтиже болып табылады. Ал теориялық мәселенің шешімі нәтижені ақпараттық өнімде ресімдеуге мүмкіндік береді. Студенттер басқа нәрсеге сүйеніп, оларды толтыру, өз шығармашылығын таныту үшін өз идеясына меншік иесі болудан бас тартады. Жобалау ойлау қызметінің ерекше түрі ретінде болашақтың моделін ақылмен жасауға және оларды өмірге енгізуге мүмкіндік беретін адамның табиғи іс-әрекетіне негізделген. Педагогикалық жобалау бұл педагогикалық шынайылықты инновациялық қайта құру тәсілі ретінде, оның объектілері оқыту, тәрбиелеу және дамыту әдістері, білім беру мазмұны, педагогикалық қызмет түрлері болып табылады. ЖОО-да студенттердің жобалау іс-әрекетінің идеяларын тарату педагогикалық жүйе, білім беру ортасы, жеке тұлға, тәрбие мен оқыту мазмұны, білім беру сапасын бағалау жүйесі, тұлғалық дамудың болжамды нәтижелері деңгейінде өтеді.

Түйін сөздер: оқыту, жобалық оқыту, жобалау іс-әрекеті, жоба әдісі, педагогикалық жобалау әдісі.

Чукуров Асхат Ералиевич
докторант 3 курса,
специальность 6D010300 – «Педагогика и психология»,
Павлодарский государственный университет имени С.Торайгырова
г. Павлодар, Казахстан

Койшигулова Ляйля Ерболатовна
кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор,
Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова,
г.Атырау, Казахстан

ОСОБЕННОСТИ ПОДГОТОВКИ СТУДЕНТОВ К ПРОЕКТНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ В ВУЗЕ

Аннотация. Особенностью подготовки студентов к проектной деятельности в вузе является пошаговое осуществление образа будущего, планирование от новой цели для организации, ограниченной по срокам и ресурсам, деятельности. Проект это практическая и теоретическая направленность на результат, который достигается при решении значимой проблемы. В результате решения практической проблемы исходом является конкретный и готовый к потреблению продукт. А решение теоретической проблемы дает оформленный в информационном продукте исход. Студенты перестают быть собственниками идеи, отказываются от своего, чтобы натолкнуться на что-то другое, наполниться им, проявить его в своем творчестве. Проектирование, как особый вид мыслительной деятельности, основано на природном умении человека, позволяющем мысленно создавать модели будущего и воплощать их в жизнь. Педагогическое проектирование это как способ инновационного преобразования педагогической действительности, его объектами выступают методы обучения, воспитания и развития, содержание образования, формы педагогической деятельности. Распространение идей проектной деятельности студентов в вузе приходится на уровень педагогической системы, образовательной среды, личности, содержания воспитания и обучения, системы

оценки качества образования, предполагаемых результатов личностного развития.

Ключевые слова: обучение, проектное обучение, проектная деятельность, метод проекта, метод педагогического проектирования.

Chukurov Askhat Eralievich
3-year doctoral student
in the specialty 6D010300 – "Pedagogy and Psychology"
Pavlodar State University named after S. Toraigyrov
Pavlodar, Kazakhstan

Koishigulova Lyaylya Erbolatovna
Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor,
Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov
Atyrau, Kazakhstan

FEATURES OF PREPARING STUDENTS FOR PROJECT ACTIVITIES AT THE UNIVERSITY

Abstract. A feature of preparing students for project activities at the university is the step-by-step implementation of the image of the future, planning from a new goal for an organization limited in time and resources, activities. The project is a practical and theoretical focus on the result, which is achieved when solving a significant problem. As a result of solving a practical problem, the outcome is a specific and ready-to-eat product. And the solution to a theoretical problem gives an outcome framed in an information product. Students cease to be the owners of the idea, abandon their own in order to stumble upon something else, to be filled with it, to show it in their work. Design, as a special type of mental activity, is based on a person's natural skill, which allows him to mentally create models of the future and bring them to life. Pedagogical design, training, education and development, the content of education, forms of pedagogical activity. The dissemination of the ideas of the project activities of students at the university falls at the level of the pedagogical system, educational environment, personality, the content of upbringing and training, the system for assessing the quality of education, and the expected results of personal development.

Keywords: training, project training, project activity, project method, method of pedagogical design.

Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020-2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасында: «ел экономикасын технологиялық жаңғырту жағдайында еңбек нарығы үшін құзыреттіліктің әмбебап жиынтығы, белсенді азаматтық ұстанымы, тұлғааралық дағдылары мен жүйелі ойлау қабілеті бар кадрлар қажет. Техникалық және кәсіптік білім беруде инфрақұрылымды жаңғырту «Жас маман» жобасы шеңберінде жүзеге асырылатын болады. Жоба қорытындысы бойынша әрбір өңірде дамыған материалдық-техникалық базасы, шетелдік әріптестері мен оқытушылары, жаңа оқу жоспарлары мен бағдарламалары бар. «Жас маман» бағдарламасы шеңберінде ОПҚ мен білім алушылардың зерттеу және академиялық қызметін жүзеге асыру үшін тиімді орта құру мақсатында жиырма жоғары оқу орнының базасында қазіргі заманғы зертханалар, сондай-ақ он «Академиялық басымдықтар орталығын» құру көзделеді» – деп белгіленген [http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988].

Бұл міндеттер теория мен практикада білім беруді өзгерту, студенттердің тұлғалық сапаларын дамыту, білім нәтижесі ретінде құзыреттіліктерін қалыптастыру үшін жобалау іс-әрекетін қолдануды, ЖОО-да студенттерді жобалау іс-әрекетіне дайындаудың ерекшеліктерін арнайы зерттеудің қажеттілігін көрсетеді.

Оқытудағы жобалау әдісі, жобалау іс-әрекеті мәселесінің тарихына назар аударатын болсақ, XIX ғасырдың 50-60 жылдары өнеркәсіптік дамыған елдерде қолданыла бастады. Сондықтан, «жоба» әдісі өндірістік саладағы өзгерістерге байланысты пайда болып, «жобалау» іс-әрекеттің ерекше түрі ретінде түсіндіріле бастады.

Білімнің техникалық саласында пайда болған «жобалау» ұғымы латынның «projectus» тарту, созылған қалып, сонымен бірге алдымен қатысатын деген мағыналарды білдіреді. Герменевтикалық тұрғыдан «жоба» сөзінің бір мағынасы әрекет, әрекет жоспары (қандай да бір реконструкция немесе құрылғы) немесе объектінің (субъектінің) прототипі (түпнұсқа) түріндегі мағынасы; өзіндік туындаған шаблонды жобалау үрдісі, ол алдымен модель және бейне, кескін (неміс тіліндегі Schablone – үлгі, модель) дегенді білдіреді. Мысалы, мақсат-жоба: білім алушының тұлғасын жетілдірудің дамытушылық идеясын, мәнін, логикасын негіздейді.

Орыс тілінің түсіндірмелі сөздігінде «жоба» сөзінің үш анықтамасы беріледі: 1) қандай да бір тетіктің, құрылыстың құрастырылған жоспары; 2) қандай да бір құжаттың бастапқы мәтіні; 3) түпкі ой, жоспар [Ушаков Д.Н., 2013, 800 с].

К.М.Кантор жобаға барлық еңбек үрдісін анықтайтын сананың өзіндік өзгеше формасы ретінде мән беріп, оны адамзат санасының шығармашылық белсенділік көрсетуін, сол арқылы мәдениетте «болмысқа (тұрмыс) іс-әрекеттік тәсілмен ауысуын» сипаттайды деп тұжырымдайды [Кантор К.М., 1981, 84 с].

Дж. К.Джонс жобаны құру үрдісін жобалау деп атап, бұл үрдіске бірнеше анықтама береді: жобалау – жасанды ортадағы өзгерістерге бастама болатын іс-әрекет түрі; кең мағынада жобалау – қоршаған ортадағы (табиғи және жасанды) өзгерістерді жүзеге асыру бойынша іс-әрекеттер; жобалау – заттық әлемнің стихиялық дамуын басқару [Джонс Дж, К., 1986, 326 с].

Дж. Дьюидің жетекшілігімен Чикаго университетінде эксперименттік пән ретінде енгізілді. Оның пікірінше, жоба әдісі тәуелсіз ойлауға және әрекет ету қабілеттерін дамытуға бағытталған. Сондықтан жоба әдісі прагматизм теориясының негізінде құрылған, бір жағынан, оқыту мақсатына жету үшін мектеп пен өмірдің байланысына, екінші жағынан, өмірдің өзін өзгертуге, дамытуға бағдарланады [Килпатрик В.Х., 1925, 42 с].

XX ғасырдың 20-шы және 90-шы жылдары аралығында түбегейлі экономикалық өзгерістерге ұшырап, білім беруді модернизациялау кезеңдерінде «жоба» әдісі белсенді сұранысқа ие болды. Білім берудегі жобалау «жоба әдісін» құрумен және жүзеге асырумен байланысты пайда болды. Сондықтан оны құру және педагогикалық практикада өзектендіру кезеңі әлеуметтік және экономикалық түзілімдермен негізделеді.

Педагогикалық әдебиеттерде «жоба» білім алушылардың бағдарлануы бойынша үш маңызды белгіге ие болған: 1) іс-әрекетті жүзеге асыру үрдісінде білімді меңгеру; 2) шынайы өмірге жақын жағдайдағы практикалық міндеттерді шешудегі нақтылық; 3) жоспарланған нәтижеге жету мақсатында ғылымның әртүрлі саласынан білімді қолдануды қарастыратын нақты өнім.

Педагогика ғылымында жобалауды зерттеудің және ұйымдастырудың ерекше бағыты ретінде «жоба» әдісі дидактикалық инновация ретінде қарастырылды. В.В.Краевскийдің пікірінше, дидактикада оқыту тұтас іс-әрекет ретінде қарастырылады, оның негізгі компоненті оқыту мен үйрету болып табылады. Осы іс-әрекеттердің (оқыту, үйрету, білім беру, үйрену) психологиялық көзқарастардан айырмашылығы субъектілік-тұлғалықтан абстракцияланған. Дидактикада оқыту қоғамдық іс-әрекет, ал субъект ұжымдық ретінде ұсынылады, оқыту мен үйрету оқытудың екі негізгі компоненті ретінде бірлікте болады, жеке дара ұстанымның болуымен байланысты емес. Мұндағы дидактикалық бастапқы ұстаным оқу әрекетінде оқыту мен үйретудің кез келген формада болуымен сипатталады [Краевский В.В., 2001, 244 с].

Т.М.Ковалева кез келген ииновацияны дидактикалық тұрғыдан қарастырудың мүмкіндіктерін үш аспектіде ұсынады: философиялық немесе философиялық-әдіснамалық (оқытудың мақсатын енгізеді); теориялық немесе арнайы-ғылыми (оқыту үдерісінің мазмұнын, құрылымын және заңдылықтарын ұсынады); технологиялық (оқыту үдерісін ұйымдастыруды нормативтік қағидалармен қамтамасыз етеді) [Ковалева Т.М., 2003, 256 с].

С.Т.Шацкий жобаның негізгі элементі ретінде баланың нақты тәжірибені педагогтың көмегімен жинақтайтынын анықтай отырып, ұйымдастырылған тәжірибе деп атайды. Мұнда педагог дайын білімді жинақталған адамзат тәжірибесімен ұштастыру арқылы оқушының дағдысын қалыптастыру үшін жаттықтырады [Шацкий С.Т., 1980. 304 с].

В.Ф.Сидоренконың пікірінше, жобалау «қазіргі ойлаудың стилімен айқындалатын белгі ретінде сонау Қайта өрлеу дәуірінде пайда болып, бүгінге дейін әртүрлі аспектіде дамып келеді [Сидоренко В.Ф., 1985].

В.И.Слободчиков жобалау «ойша конструкциялау және практикалық жүзеге асырылуы мүмкін немесе болуы тиіс үрдіс» – деп есептейді [Слободчиков В.И., 2003, 160 с].

С.М.Бахишева педагогикалық жобалау мәселесін зерттей отырып, жобалау қызметі тиімді ұйымдастырылған жағдайда басқарушылардың әкімшілік стилі өзгеріп, негізінен педагогтардың белсенділігіне, шығармашылығын дамытуға және қолдауға, олардың топтық құрылымдардағы қызметі мен желілік ойлау дағдыларын қалыптастыруға бағытталы бастайды. Жобалау әрекетін ұйымдастыруда педагогикалық ұжымның құндылықтық көзқарастары да қалыптасады, өйткені, жүйені жобалау негізінде дамыту, ондағы адамдар мен олардың қатынастарын жаңа сапалардың қалыптаса бастауы жаңа деңгейдегі педагогикалық үдерістерге негіз болады деп есептейді [Бахишева С.М., 2011, 336 с].

Бүгінгі таңда білім берудегі жобалаудың әдіснамалық негіздері (Ю.В.Громыко, Г.Н.Ильин, В.И.Слободчиков, П.Г.Щедровский); оқыту үдерісін ұйымдастыруда жобалау іс-әрекетін қолдану тәсілдері (Е.С.Полат, В.Г.Левитес, М.М.Морозова, Н.Ю.Пахомова); ииновациялық білім беру ұйымдарында жобалау іс-әрекетін ұйымдастырудың ерекшеліктері (А.О.Зоткин, А.Н.Тубельский, т.б.) қарастырылған.

Психология ғылымында «жобалау» ұғымы білім беру жүйесін жобалау мәселесімен байланысты жаңа мазмұнды иеленеді. Е.И. Исаевтың пікірінше, жоба мазмұны бойынша білім беру ретінде объектінің жаңа формасына айналса, жобалау пәні бір күйден басқасына ауысуына мүмкіндік беретін білім беру жүйесін дамытудың шарттарын құру болып табылады [Исаев Е.И., 1997].

В.С.Лазаревтің пікірінше, жобалау феномені пәнаралық ғылыми ұғым ретінде адамзаттық тіршіліктің кез келген саласында мәселені қою және оны шешудің тәсілі болып табылады [Лазарев В.С., 2015,].

Әлеуметтік және экономикалық инновация контекстінде «жобалау» ииновациялық өмірдің мәдени формасы ретінде белгілі бір іс-әрекеттер жүйесінің сапасын жақсартуға бағытталған жаңашылдықты құру үрдісі ретінде қарастырылады. И.А.Колесникова әлеуметтік жобаның «заттарды» жобалаудан айырмашылығы оның тарихи ретроспективасы «қоғамдық өмірдің жаңа формаларын құруға» бағытталған. Ол білім берудегі мәні жағынан білім беру сапасын жобалауға бағдарланумен, білім беру жүйесінің инновациялық өзгерістерімен сипатталады [Колесникова И.А., 2005, 288 с].

Сонымен жобалау педагогтың кәсіби іс-әрекетінің қажетті түрі, жобаны құруға бағытталған дербес әрекет болса, ал педагогикалық жобалау

педагог іс-әрекетінің маңызды құраушысы, педагогикалық теория мен инновациялық практиканың дамуындағы жаңа бағыттардың өзара әрекеттесу нәтижесі.

ЖОО-да студенттерді жобалау іс-әрекетіне дайындау үрдісі студент іс-әрекетінің ерекше түрі ретінде сапалы жаңа қарым-қатынастарды қалыптастыру ортасын және шарттарын анықтауға, ғылыми эксперименттік зерттеулерге қатысуға, құрдастарымен және пікірлестерімен қарым-қатынас жасауға және оған қатысушылардың нақты теңдігін қамтамасыз етуге, студенттерді ғылыми және шығармашылық жұмыстардың әдістерімен таныстыруға, олардың танымдық қызығушылығын арттыруға, субъектінің іс-әрекет моделін ойша құрастыруға мүмкіндік береді.

Осы бағытта студенттермен бірлескен жобалау іс-әрекетін ұйымдастыру барысында педагогтардың педагогикалық жобалауы бірқатар қағидаларды ескеруді талап етеді: тұтастық (жобаның барлық құрылымдық компоненттерінің өңделген және келісілген болуы); нақтылық (жобаның нақты жағдаятта тәжірибеде жүзеге асырылуы); жүзеге асырушылық (жобаны іске асырудың нақты мүмкіндіктерінің болуы); интерактивтілік (жобаны жүзеге асырылуы барысында түзету); аяқталушылық (жобаның оған қойылатын талаптарды, қоғамның сұранысын, мәдени нормаларды қанағаттандыруы). Педагогикалық жобалау үрдісінің мәні алдағы болатын іс-әрекеттердің болжамдық нұсқасын құрастыруды және оның нәтижелерін болжауды сипаттайды.

Қорыта келгенде, бүгінгі таңда білім берудегі жобалау мәселесінің өзектілігі әлеуметтік саланы дамыту, өзгерту, реформалау үрдістеріне себепші болып, өзіндік ойдың негізінде ақиқат-шындықты өзгертуге бағыттылығымен анықталады.

Сондықтан қоғамдық практиканың формасы ретіндегі білім беру педагогикалық жобалаудың объектісі, ал кәсіби іс-әрекеттер түрінде жүзеге асырылатын жиынтық (педагогикалық, ғылыми, мәдени-білімдік, басқарушылық) пәні болып табылады, сонымен бірге білім беру кеңістігін ұйымдастыру формалары да қатысады.

Демек, білім берудегі жобалау қызметі білім беру жүйесінің сұраныстарын, тұлғаның білім алудағы қажеттіліктерін қанағаттандыруға мүмкіндік беретін қоғамдық практиканың формасы ретінде білімді дамытуды қамтамасыз ететін кешенді зерттеулерді жүзеге асыру және жобаларды тексеру бойынша ұйымдастырылған әрекеттер жүйесі.

Сонымен білім беру үдерісін жобалау оқу бағдарламасын құрастыру, сабақтың технологиялық картасын құру, кәсіби іс-әрекетте ақпараттық және коммуникативтік технологияларды қолдану секілді іс-әрекеттерді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін жобалау құзыреттілігін қалыптастыруды талап етеді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасында білім беруді және ғылымды дамытудың 2020 – 2025 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2019 жылғы 27 желтоқсандағы № 988 қаулысы. http://adilet.zan.kz/kaz/docs/P1900000988

2. Ушаков Д.Н. Толковый словарь современного русского языка. – М.: Аделант, 2013. – 800 с.

3. Кантор К.М. Опыт социально-философского объяснения проектных возможностей дизайна //Вопросы философии. – 1981. – № 11. – С. 84-96.

4. Джонс Дж. К. Методы проектирования. Пер. с англ. Т.П.Бурмистровой, И.В.Фриденберга. – 2-е изд. доп. – М.: Мир, 1986. – 326с.

5. Дж.Дьюи Введение в философию воспитания. М.: Работник просвещения, 1921. – С.61.

6. Гессен С.И. Основы педагогики. Введение в прикладную философию. – М.: Школа-Пресс. 1995. – 448с.

7. Гусинский Э.Н., Турчанинова Ю.И. Введение в философию образования. – М.: Логос, 2000. – 151с.

8. Килпатрик В.Х. Метод проектов. – М., 1925. – 42с.

9. Краевский В.В. Методология педагогики. – Чебоксары: Чувашский университет, 2001. – 244с.

10. Ковалева Т.М. Инновационная школа: аксиомы и гипотезы. – М.: Московский психолого-социальный институт, 2003. – 256с.

11. Шацкий С.Т. Избранные педагогические сочинения в 2-х томах. – М.: Педагогика, 1980. – Т. 1. – 304 с.

12. Сидоренко В.Ф. Генезис проектной культуры//Вопросы философии. – 1985. -№10. – С.

13 Слободчиков В.И. Очерки психологии образования. Серия «Материалы для педагогических размышлений. – Биробиджан: Изд-во БГПИ, 2003. – Вып. 2. – 160с.

14. Бахишева С. М. Педагогикалық жобалау: теориясы мен технологиясы: Оқулық. -Алматы: ЖШС РПБК «Дәуір», 2011.- 336б.

15. Исаев Е.И. Проектирование психологического образования педагога//Вопросы психологии. – 1997. – №6, – С. 48-57.

16. Лазарев В.С. Проектная деятельность в школе: неиспользуемые возможности//Вопросы образования. – 2015. – №3. – С. 292-307.

17. Колесникова И.А. Педагогичсеское проектирование: учебное пособие для высш. учеб. заведений. – М.: Академия, 2005. – 288с.

УДК 94(574)

Шегенова Зухра Канатовна
1 курс докторанты,
«Психология мен педагогика» мамандығы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

ОҚУШЫЛАРДЫҢ БОЙЫНДА ТАРИХИ ОЙЛАУДЫ ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Түйін. Берілген мақалада қазіргі күні жаңартылған білім беру мазмұны аясында тарих пәнін оқытудағы ерекшеліктері, яғни оқушылардың бойында пән мазмұнын игерумен қатар тарихи ойлау дағдыларын қалыптастырудың мәселелері, оның халықаралық тәжірибесі сипатталуда.

Түйін сөздер: тарихи ойлау, тарихи концептілер, зерттеу дағдылары.

Резюме. В данной статье раскрываются особенности преподавания предмета истории в рамках обновления содержания среднего образования РК. А именно вопросы формирование у учащихся исторического мышления, международный опыт данного контекста.

Ключевые слова: историческое мышление, исторические концепты, исследовательские навыки.

Summary. This article reveals the features of teaching history as part of renewal the content of secondary education in the Republic of Kazakhstan. Namely, the formation of historical thinking among students, the international experience of this context.

Keywords: historical thinking skills, historical thinking concepts, research skills.

Тарихи білім жеке тұлғаның азаматтық-патриоттық қасиеттерін қалыптастыруға, оны ұлттық және әлемдік мәдени және тарихи дәстүрлермен таныстыру арқылы жалпы мәдени дамуы мен әлеуметтенуіне, Қазақстанның тарихи қалыптасқан көп ұлтты және көпконфессионалды қоғамдастығына интеграциялануға ықпал етіп, оқу-тәрбие үдерісінде маңызды орын алады.

Елбасы «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам» мақаласында: «Оқу-тәрбие үдерісінің тарихи білім сынды маңызды ісі жеке тұлғаның, азамат пен патриоттың қалыптасуы міндеттерін шешуге атымен бейімделмеген. Нақтылық мынада, оқушылар Қазақстан тарихы пәнін «зеріктірерлік», «қызықсыз», «шиеленіскен» пән деп санайды [1]. Елбасының «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» Жолдауында: «Оқыту бағдарламаларын сыни ойлау қабілетін және өз бетімен іздену дағдыларын дамытуға бағыттау қажет» деп айтылған [2].

Қазіргі уақытта тарихты зерттеудің оқу-тәрбие мақсаттары қазақстандық білім беруді модернизациялау стратегиясымен, атап айтқанда, Қазақстан Республикасындағы орта білім мазмұнын жаңартумен тығыз байланысты. Олар оқушыларға білім беруге ғана емес, сонымен қатар олардың дағдылары мен танымдық қабілеттерін дамытуға бағытталған. Тарихты базалық деңгейде оқыту мақсаттарының құрылымы білім, мен дағдыларды игеруге, тәрбиелеуге, алған білім мен дағдыларды дамытуға және іс жүзінде қолдануға бағытталған.

«Қазақстан тарихы» оқу пәнінің мақсаты – білім алушылардың бойында тарихи сана, қазақстандық патриотизм, өз елінің тарихы мен мәдениетіне құрмет, өз ата-бабаларының жетістіктеріне деген мақтаныш сезімін қалыптастыру, ұлттық және жалпы адамзаттық құндылықтарды дарыту, зерттеушілік, ойлау, коммуникативті дағдыларды дамыту [3].

Еліміздегі демократиялық, азаматтық қоғамның қалыптасуы орта білім беру жүйесінің алдына еркін ойлайтын, тарихи тәжірибе мен оның сабақтарын ұғынатын, өз іс-әрекеті үшін тарихи жауапкершілікті түсінетін тұлғаны тәрбиелеу мәселесін қойып отыр. Бұл мәселені шешудің бір әдісі – оқушылардың тарихи ойлауды қалыптастыру және оның маңызды буыны – өткен фактілерді талдау болып табылады.

Лернер И. Я. тарихи ойлаудың ерекшеліктеріне жалпы тұжырым жасауға тырысты:

1) қоғамдық құбылысты немесе оқиғаны сипаттау, оның сипаттамалық белгілері мен фактілерін дұрыс таңдау;

2) кез келген қоғамдық құбылыстың себептерін нақтылау;

3) тарихи құбылысқа байланысты жағдайларды және олардың өзара байланысын анықтауға тырысу;

4) кез-келген тарихи құбылыстың өтпелі сипатын, олардың тарихи маңыздылығын аңғару;

5) тарихи заңдылықтардың нақты көріністерінің алуан түрлілігін білу;

6) әр тарихи құбылысқа байланысты даму тенденцияларын іздеу;

7) қоғамдық топтардың немесе жеке тұлғалардың қызметін анықтау әлеуметтік түрткілерін іздеу;

8) өткенді мен қазіргіні салыстыруға қызығушылық білдіру;

9) өткен фактілерден тарихи сабақ ала білу [Лернер И.Я., 1982. 191с.].

Осылайша, тарихи ойлау дегеніміз – оқиғалар мен құбылыстарды олардың тарихи шарттылығы тұрғысынан қарастыру, тарихи оқиғалар мен тұлғалардың әртүрлі нұсқаларын және оларға берілген бағаларды салыстыру, өткен мен қазіргі заманның дискуссиялық мәселелеріне өз көзқарасын анықтау.

Халықаралық тәжірибеге сүйенсек, тарихты оқыту негізгі үш мәселені қамтиды: тарихты зерделеу барысында дағдылардың дамуы, тарихи ойлаудың концептілерін игеру, өткен кезеңнің оқиғалары мен құбылыстары жайлы білімдерін меңгеру.

Алғашқы идея – тарихты түсіну пән бойынша дағдылардың дамуын білдіреді, бұл мәселе мұғалімдердің тәжірибесіне және тәжірибеге қатысты әртүрлі пікірталасқа әкелді [Cain, T. and Chapman, A., 2014. pp.111-129]. Оқушылардың бойында ойлау операциялары мен дағдыларды қалыптастыру жүйелі түрдегі қайталау мен тәжірибе арқылы қол жеткізіледі [Lee, P. J. 2005. pp.31-78]. Алайда тарихты зерделеу оқушылардан барлық пәндерге ортақ бірқатар жалпыланған дағдылардың дамуын қажет ететіні анық. Атап өтетін жәйт, пәндік мазмұнды игеруден гөрі дағдыларды дамытуға баса назар аудару соңында ойлауға емес, іс-әрекетке ұласуы ықтимал және өз кезегінде бұл оқыту үдерісіне кері әсерін тигізуі мүмкін деген жорамалдар да кездеседі[McCrory, C. 2015. pp. 37].

Оқыту өз алдына нені қамтитынын екінші түсінігі кең ауқымды концепциялар мен ойлау әдіс-тәсілдеріне қарасты. Бұл концепциялар тарихи білім мен тарихи ойлауды құрылымдау, ұйымдастыру, қолдану үшін қажет. Ағылшын дәстүрінде тарихи ойлауды «екінші санатты» түсінік деп белгілейді [Lee, P. J. 2005. pp.31-78]. Тарихи ойлаудың концептілері әртүрлі мемлекеттерде әрқилы құрылымдалған: ағылшын моделі [Lee, P. J. 2005. pp.31-78], канадалық модель, голландық модель [Van Drie, J., and Van Boxtel, C. 2008. pp. 87-110] және т.б.

Ағылшын моделінің өзге модельдермен ұқсастықтары бар, мысалы, «себеп пен салдар», «маңыздылық», «өзгеріс пен сабақтастық» концептілері бойынша, бірақ ағылшын моделінің өзінің ерекшеліктері бар. Бұл ерекшеліктер тарихи ойлаудың солтүстік америка модельдерінде [Seixas, P. (2016). pp.427-439] жоқ «тарихи интерпретация» мен «тарихи есеп» концептілеріне қосымша назар аударатымен сипатталады [Chapman, A. 2016a].

Тарихи түсініктің соңғы элементі өткенді түсінумен тығыз байланысты немесе оны ағылшын дәстүріне сәйкес «бірінші санатты», басқаша айтқанда мазмұнға бағытталған тәсілдеме, білім мен түсінік деп біледі [Lee, P.J. 2005. pp.31-78]. «Бірінші санаттағы» білімнің бірқатар аспектілерін ажыратуға болады. Біз өткенді қарапайым фактологиялық білім ретінде сипаттай аламыз және ол белгілі бір тұжырымдардың мәнін түсіну үшін қажет.

Мазмұнға бағытталған тәсілдемеде белгілі бір шектеулер бар. Біріншіден, мазмұн өз қалпында әрекетсіз болуы мүмкін. Тарихи баяндауды түсіну – хронологиялық тізбекте белгілі бір тарихи фактілерді баяндап берумен шектелмейді, өз кезегінде тарихи баяндаудың жоғары талаптарды қояды. Тарихи мазмұнды тек қана мазмұнды пайдалану арқылы түсіну мүмкін емес, зерделеп жатқан тарихи материал оқушыға мәнді болу үшін пәндік мазмұн концептуалды түрде ұйымдастырылуы тиіс. Тарихи білімді мазмұн жағынан құрылымдауға қарсы қосымша пікір ол оқушылардың өткен тарихты «қайтарып алу» қабілетінде. Егер біз оқушыға өткен тарихи оқиғаларды қайта ұйымдастыруға, басқа көзқараста қарастыруға мүмкіндік бергіміз келсе, онда біз оларды тарихты қалай танып білу жолдарын үйретуіміз қажет. Оқушылар бұл дағдыларын ұғынып қолданса, өзіндік «жаңа» тарихтың интерпретациясына жол ашады. Мұғалімдердің міндеті оқушыларды олардың оқып жатқан тарихи мазмұнды зерттеу мен өткенді реконструкцияға мүмкіндік беретін концептуалды түсінік пен оған тиісті инструменттермен қаруландыру.

Тарихты оқыту бойынша қазіргі кездегі ғылыми әдебиеттер пән бойынша дағдыларды дамытудың қажеттілігі мәселесін көтеруде. Бұл дағдылар оқушыларға жай ғана фактологиялық білімді, тұлғалар мен тарихи оқиғаларды жаттаумен шектетпей, өткенді әртүрлі дереккөздер негізінде интерпретациялауға мүмкіндік береді [Wineburg, S. 2001]. Бұндай зерттеу тарихи мазмұнның екі түрлі типінің айырмашылықтарын келтіреді. Бір жағынан, негізгі пәндік мазмұн бар, бұл ғылымда бірінші реттегі мазмұн деп аталады. Пәндік мазмұн оқушылардан тарихи оқиғалар/құбылыстар/процестерді, нақты тарихи даталарды білуді қажет етеді. Басқа жағынан, стратегиялық мазмұн орын алуда, ол ғылымда екінші реттегі мазмұн деп аталуда. Бұл мазмұн мета-концепциялар мен методологиялық концептілердің негізіндегі дағдылардың қалыптасып, дамуын білдіреді. Аталған дағдылар кәсіби тарихшының қолданатын дағдыларымен тұспа-тұс келеді, ол тарихи деректерді іздеу, сұрыптау, талдау және интерпретациялау.

Соңғы жылдары екінші реттегі мазмұн тарихи ойлау анықтамасымен тығыз байланысты. Канадылқ Сейхас пен Мортон зерттеулеріне сәйкес тарихи ойлау – тарихшылар тарихи деректерді интерпертациялау мен тарихи баяндауды түрлендіруге мүмкіндік алатын шығармашылық процесс [Seixas, P., and Morton, T. 2013]. Тарихи ойлау дағдыларын дамыту үшін негізгі алты концептіні басшылыққа алу маңызды: тарихи маңыздылық, тарихи түпдеректер, өзгеріс пен сабақтастық, себеп пен салдар, тарихи перспективалар мен тарихи этикалық өлшемі. Аталған концептілерді анықтауда түрлі елдердің жүргізген зерттеулерінің әсері болғанын атап айтқан жөн. Мысалы, АҚШ, Канада, Англия елдерінде жүргізілген зерттеулерде түрлі концепциялар мен олардың сыныпта жүзеге асырылу мүмкіндіктері қарастырылған болатын [Ashby, R. 2011. pp. 144-154]. Оқушыларға бұл концептілерді оқуға уақыт пен мүмкіндіктер қажет. Олар концептілердің кеңдігін, тереңдігі мен концепт мәнінің ерекшелігін зерделейді. Белгілі бір тарихи концептілерге фокус арқылы құралған білім беру оқушылардың тарихи білімі мен түсініктерінің кеңеюіне септігін тигізеді.

Концептілерге қатысты жүргізілген зерттеулер келесі тұжырымдарды жасауға итермелейді:

– Оқушылар тарихты оқи бастаған сәттен тарихи концептілер бойынша білімдерін қалыптастырады.

– Мұғаліммен ұйымдастырылатын оқыту әдістемесі оқушылардың бұл концептілерді түсінуге

және оларды қолдануға тікелей әсер етеді.

– Оқушылар тарихи концептілердің негізінде тарихи мазмұнды құрастырады. Оқушылардың концептілер жайлы білімдері неғұрлым толық болса, солғұрлым олардың түсінігі тереңірек болады.

– Негізгі концептілер – оқушылардың бойында олар мектепті бітіріп кеткеннен кейін ұзақ уақыт бойы қалатын негізгі идеялар мен түсініктер. Негізгі концептілер контексттен жоғары тұрады, бірақ кез-келген контексте өз орнын табады.

Концептілерге негізделген оқуды тиімді түрде жүзеге асыру үшін зерттеу іс-әрекетін ұйымдастыру қажет. Зерттеу іс-әрекеті деп мұғалім мен оқушының белгілі бір тарихи мәселенің шешімін іздеу бойынша бірлескен шығармашылық үдерісі түсініледі, оның нәтижесі зерттеушілік ойлау дағдыларын және тұтас дүниетанымды қалыптастыру болып табылады. Оқытудағы зерттеу әдісі оқушыларды дайын ақпаратты енжар пайдаланушы емес, шығармашыл үдерістің қатысушылары етеді. Зерттеуге негізделген оқыту – оқушылар ғалым-зерттеуші рөліне енетін болатындай жағдаяттарды құрумен сипатталады. Бұл жағдайларда оқушылар бақылау және белгілі бір құбылысқа қатысты сұрақтар қою, өз теорияларын деректер талдауына негіздеу және қарсы қою үшін не көретініне түсіндірме іздеу бойынша нақты қадамдарды орындайды. Оқудағы зерттеу әдісі оқушыларға құбылыстар мен фактілер арасындағы байланыстарды, тұтас тарихи үдеріс бейнесін көруге мүмкіндік береді.

Қорытындылап айтқанда, тарихи ойлау – бұл пәндік жол арқылы ойлану, яғни өткен оқиғалар туралы сұрақ қоя білу, өткен оқиғалар мен құбылыстар туралы дәлелді әрі контестті түрде ойлану, және адамдардың бізге осы оқиғалар туралы айтқандарына сын тұрғысынан қарау. Өз кезегінде бұл қазіргі уақытта кең таралып кеткен «эмоционалды үндеулер басым, контексттен жұлып алу» дүниелерді ұғынып талдау маңызды болып табылады [Wineburg, S. 2007. pp.6-11].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Назарбаев Н.А. Социальная модернизация Казахстана: Двадцать шагов к Обществу Всеобщего Труда. http://www.inform.kz/rus/article/2478336.
2. Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар. http://www.akorda.kz/kz/addresses/addresses_of_president/memleket-basshysy-nnazarbaevtyn-kazakstan-halkyna-zholdauy-2017-zhylgy-31-kantar.
3. Типовая учебная программа по предмету «История Казахстана» для 5-9 классов уровня основного среднего образования // Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 3 апреля 2013 года № 115 «Об утверждении типовых учебных программ по общеобразовательным предметам, курсам по выбору и факультативам для общеобразовательных организаций» – http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1300008424.
4. И.Я. Лернер. Развитие мышления учащихся в процессе обучения истории. Пособие для учителей. — М.: Просвещение, 1982. — 191 с.
5. Cain, T. and Chapman, A. (2014). Dysfunctional dichotomies? Deflating bipolar constructions of curriculum and pedagogy through case studies from music and history. The Curriculum Journal 25(1), 111-129.
6. Lee, P. J. (2005). Putting principles into practice: understanding history. In M.S. B. Donovan and J. D. Bransford (Ed.), How students learn: History in the Classroom (pp.31-78). Washington DC: National Academies Press.
7. McCrory, C. (2015). The knowledge illusion: who is doing what thinking? Teaching History 161, 37-47.
8. Van Drie, J., and Van Boxtel, C. (2008). Historical Reasoning: Towards a framework for analysing students' reasoning about the past. Educational Psychology Review, 20(2), 87-110.
9. Seixas, P. (2016). Translation and its discontents: key concepts in English and German history education. Journal of Curriculum Studies. 48 (4), 427-439.
10. Chapman, A. (2016a). Developing Students' Understanding of Historical Interpretations.Oxford: Pearson / Edexcel.
11. Wineburg, S. (2001). Historical thinking and other unnatural acts: Charting the future of teaching the past. Philadelphia, PA: Temple University Press.
12. Seixas, P., and Morton, T. (2013). The Big Six Historical Thinking Concepts. Toronto: Nelson Education.
13. Ashby, R. (2011). Understanding Historical Evidence: Teaching and learning challenges. In I. Davies (Ed.), Debates in history teaching (pp. 144-154). London and New York: Routledge.
14. Wineburg, S. (2007). Unnatural and essential: The nature of historical thinking. Teaching History, 129, 6-11.

ӘОЖ 378.026

Шұғаева Гүлшат Қоңыратқызы
педагогика ғылымдарының кандидаты,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Атырау қ., Қазақстан

Кенжебаева Назерке Егізбайқызы
1курс магистранты,
7М01101- «Педагогика және психология» білім бағдарламасы,
Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті
Атырау қ., Қазақстан

МҰҒАЛІМНІҢ МАҢЫЗДЫ САПАСЫ РЕТІНДЕ ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТОЛЕРАНТТЫЛЫҚТЫҢ ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ МАЗМҰНЫ

Аңдатпа. Қоғамның жаңа жағдайларға бейімделуін қамтамасыз ету қазіргі заманғы адамды, оның ішінде болашақ педагогтың толеранттылық құндылықты меңгеруге дайындау мәселесін өзектендіреді. Тұлғаның толеранттылық қасиеттерін тәрбиелеу білім беру жүйесінде негізгі әрекет етуші субъект педагог арқылы жүзеге асырылуы мүмкін. Бұл мақалада мұғалімнің маңызды сапасы ретінде педагогикалық толеранттылықтың психологиялық мазмұны ашып көрсетіледі. Тұлғаның бұл сапасы оның айналасындағыларға құндылық қарым-қатынасымен сипатталады, адамның кәсіби іс-әрекеттерінде де көрінетін қатынастардың белгілі бір түріне бағдар береді. Сондықтан, педагог қызметінің ерекшелігіне байланысты кәсіби іс-әрекеттің тиімділігіне жауап беретін жеке сапалардың өз құрылымы қалыптасады.

Түйін сөздер: толеранттылық, педагогикалық толеранттылық, сапа, кәсіби сапа, кәсіби іс-әрекет.

Шугаева Гулшат Конратовна
кандидат педагогических наук,
Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова,
Атырау, Казахстан

Кенжебаева Назерке Егизбайкызы
магистрант 1 курса,
образовательная программа 7М01101 – «Педагогика и психология»,
Атырауский государственный университет имени Х.Досмухамедова,
Атырау, Казахстан

ПСИХОЛОГИЧЕСКОЕ СОДЕРЖАНИЕ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ ТОЛЕРАНТНОСТИ КАК ЗНАЧИМОЕ КАЧЕСТВО УЧИТЕЛЯ

Аннотация. Процесс адаптации общества к новым условиям актуализирует проблему подготовки современного будущего учителя к присвоению ценности толерантности. Воспитание толерантных качеств будущего учителя может быть осуществлено в системе образования, главным действующим субъектом которой является педагог. В данной статье раскрывается психологическое содержание педагогической толерантности как значимого качества учителя. Это качество личности характеризуется ее ценностным отношением к окружающим, представляет ориентацию на определенный тип отношений, которые проявляются и в профессиональных действиях будущего учителя. Таким образом, в зависимости от специфики деятельности учителя формируется своя структура личностных качеств, отвечающих за эффективность профессиональной деятельности.

Ключевые слова: толерантность, педагогическая толерантность, качество, профессиональные качества, профессиональная деятельность.

Kenzhebaeva Nazerke Egyzbaikyzy
Candidate of Pedagogical Sciences,
Atyrau State University named after Kh.Dosmukhamedov,
Atyrau, Kazakhstan

Shugayeva Gulshat Konyratovna
1st year undergraduate

of the educational program 7M01101 – "Pedagogy and Psychology",
Atyrau State University named after Kh. Dosmukhamedov,
Atyrau, Kazakhstan

PSYCHOLOGICAL CONTENT OF PEDAGOGICAL TOLERANCE AS A SIGNIFICANT QUALITY TEACHER

Abstract. The process of adapting society to new conditions actualizes the problem of preparing the modern future teacher for the appropriation of the value of tolerance. The education of the tolerant qualities of a future teacher can be carried out in the education system, the main actor of which is the teacher. This article reveals the psychological content of pedagogical tolerance as a significant quality of a teacher. This quality of personality is characterized by its value attitude to others, it is oriented towards a certain type of relationship, which also manifests itself in the professional actions of a future teacher. Thus, depending on the specifics of the teacher's activities, a structure of personal qualities is formed that is responsible for the effectiveness of professional activity.

Keywords: tolerance, pedagogical tolerance, quality, professional qualities, professional activities.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаев «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты Қазақстан Халқына Жолдауында: заман талабына сай құзыретті, білікті мамандарды қалыптастыру мен даярлауда білім мен ғылымды жаһандық интеграциялау арқылы «бірлік пен татулық құндылықтарын қоғамның іргетасына, қазақстандық толеранттылықтың негізіне айналдыру» деп жоғары оқу орнының алдына міндеттер жүктейді [1].

Толеранттылықты қалыптастыру әлеуметтік және уақыттық белгілі бір шарттарға тәуелді күрделі әрі ұзақ үрдіс. Алдымен оқу-тәрбие үдерісінің барлық кезеңдерінде толаранттылық атмосферасын құру, әлеуметтік белсенділік, өмірдің мәнін түсіну, іс-қылықта, іс-әрекетте байқалатын тұлғалық сапа-қасиет, тәрбиелілік, толерантты эмоционалды-құндылық жүйесінің көрінісі.

«Толеранттылық» (лат. «tolerantia» – шыдам, төзім) терминіне шет тілдері сөздігінде екі мағынада түсініктеме беріледі: 1) бір нәрсеге, біреуге төзімділік, төзу, шыдау; 2) биологиялық, медициналық тұрғыда – иммундық реакцияның жартылай немесе толықтай болмауы, яғни организмнің ауруға қарсы тұратын антиденелер шығару қабілетінің болмауы [2].

Ресей ғалымдары (А.Г.Асмолов, В.Г.Маралов, М.С.Мириманова, В.А.Ситаров, К.Фопель) толеранттылықты жеке тұлғаның сапасы ретінде зерттеді. А.Г.Асмоловтың пікірінше қасиет үш түрлі (табандылық, төзімділік және жеткілікті ауытқу) ұғымдармен сәйкестендіріледі [Асмолов А.Г., 2001,].

Ю.П. Поваренковтың пікірінше, әлеуметтік толеранттылығының болуы оқытушыға білім беру үдерісінің барлық қатысушыларымен тиімді өзара әрекет етуіне мүмкіндік берсе, психологиялық толеранттылықты қалыптастыру болашақ маманның көптеген кәсіби күйзелістерге берік қарсы тұруын және кәсіби тұрғыдан өсуін қамтамасыз етеді. Автор әлеуметтік толеранттылықтың динамикалық және операциялық екі құрылымын бөлуді ұсынады. Толеранттылықтың динамикалық жағы болашақ маманның мотивациялық орта мазмұнымен, оның құндылықтар, қызығушылықтар, сенімдер және әлеуметтік құрылымдар жүйесімен анықталады [Поваренков Ю.П., 2004, 188 б.].

Педагогиканың қазақша және орысша түсіндірме терминологиялық сөздігінде: толеранттылық қандай да бір қолайсыз факторға, оның әсеріне деген сезімталдықтың төмендеуі нәтижесінде алаңдаудың жоқтығы немесе әлсіреуі; психологиялық бейімделуді жоғалтпай, адамның әртүрлі өміріндегі қиыншылықтарға қарсы тұра білу қабілеті деп сипатталады [5].

Педагогтар (М.И.Рожков, Л.В.Байбородова, М.А.Ковальчук) толеранттылық ұғымын әртүрлі мінез-құлық стереотиптері, құндылық бағыттары, дүниетанымы бар адамдардың және адамдар арасындағы ізгілік қарым-қатынасқа жетуге бағытталатын тұлғаның саналы іс-әрекетіне дайындығы деп түсіндіреді [Ковальчук М.А.. 2003,].

Философиялық тұрғыдан қарағанда жалпы тұлғада толеранттылықтың қалыптасуы үшін ол рухани дамудың белгілі бір сатыларынан өтуі тиіс. Ғаламдану жағдайында әлемдік кеңістіктің көпмәдениеттілігі, оның нәсілдік, ұлттық, әлеуметтік сан алуандығы бұл көптүрлілікті қабылдайтын және онда өнімді өмір сүруге қабілетті толерантты тұлғаны қалыптастыру мәселесі қазіргі педагогикалық ғылым үшін өзекті мәселені анықтайды.

1995 жылғы 16 қарашада ЮНЕСКО-ға мүше елдер қабылдаған «Толеранттылық принциптерінің Декларациясында» білім беру саласында толеранттылық идеясын насихаттауға басымдық берілген. Мұнда әр түрлі халықтар мен әлеуметтік топтардың қатар өмір сүруіне қатынасы, қазіргі әлем мәдениетінің алуан түрлілігін құрметтеу, қабылдау және дұрыс түсіну қажеттілігі бекітіледі [7].

В.А.Лекторский «толеранттылық» құбылысын зерттей отырып, оның төрт түрлі үлгісін ұсынады: «толеранттылық – бейжайлық», «толеранттылық – арақатынасты түсіне алмау», «толеранттылық – кешірімділік», «толеранттылық – тәжірибе

мен диалогті қеңейту». Бұл ұсынылған үлгілерде толеранттылық өзге көзқарасқа құрмет ретінде түсіндіріледі. Толеранттылықтың философиялық негізі басқаның өзінен айырмашылығы бардың өмір сүру фактісі болып табылады [Лекторский В.А., 1997,].

Психологиялық тұрғыдан толеранттылық адамның өмір сүруіне қажетті маңызды сапа ретінде қарастырылады. И.Апине кез-келген қоғамдағы толерантылықтың деңгейі қоғамның даму деңгейіне байланыстылығын ерекше атап көрсете отырып, толеранттылықты адамның ішкі дүниесіндегі шыдамдылық пен қайырымдылықтың көрінуімен байланыстырады [Апине И., 1997, 169-188 б].

А.Маслоу толеранттылық адамдар арасындағы қарым-қатынас тетігі, тұлғаның өзін-өзі белсендірудегі мүмкін болатын жолдардың бірі десе [Маслоу А., 2008, 3526.], В.Франклдің пайымдауынша, толеранттылық тұлғаның рухани дамуындағы негізгі жасаушы [Франкл В., 1994,], ал Г.Олпорт толеранттылықты тұлғаның жетілген қасиеті ретінде қарастырған [Олпорт Г.В., 2002, 462 б].

Отандық және шетел психологиясында толеранттылық мәселесін анықтаудың бірнеше бағыттары қалыптасқан: психофизиологиялық түсінік және оның әсер етуіне сезімталдықтың төмендеуі нәтижесінде қандай да бір жағымсыз факторға бағытталуды білдіреді; сезімталдықтың төмендеуі олардың қайталанатын әсер етуі нәтижесінде қалыптасатын фрустрация немесе стресстердің бар болуына психологиялық беріктік ретінде қарастырылады; толеранттылық феномені үш позицияда: «Мен және Сен» антропологиялық мәселелері контекстінде, құндылық мәселелерінің аксиологиялық аспектісінде және праксеология, жеке қатынас әрекетінде қарастырылады.

Педагогика ғылымында оның саласы ретінде «толеранттылық педагогикасы» даму үстінде, онда толеранттылықтың мәнін зерттеу және оны әлеуметтік норма, әлеуметтік құндылық ретінде практикаға ендіруге назар аударылады. Сонымен бірге толеранттылық жоғары оқу орнындағы субъектілердің кәсіби білім беру үдерісіндегі айналасына қарым-қатынас формасы ретінде де анықталады.

Толеранттылық ұғымын басқа қырынан ашатын ұғым эмпатия, яғни бірге мазасыздану. К.Роджерстің ойынша, эмпатия басқа адаммен бар болу құралы, яғни басқаның әлеміне кіріп, бірге болу. Жағымды толеранттылық қарсы жақтың арақатынас мақсатын, мотивациясын және көзқарасын түсініп, бірге мазасызданууға негізделеді [Роджерс К. , 1994,].

Оқыту үрдісінде толеранттылық әлеуметтік категория ретінде басқа адамды қабылдаудан, эмпатиялық түсініктен, ашық және сенімді қатынастан көрінеді. Демек, толеранттылықтың негізі өзінің «басқаға, бөтенге» қатынасын бақылау, күнделікті кездесетін, тұрмыстық деңгейден бастап, кәсіби қарым-қатынас жасауға дейінгі аралықты қамтиды.

Сондықтан толеранттылықтың мәндік аспектілері шығуы жағынан әлеуметтік категория ретінде анықталады (адамның әлеуметпен өзара қарым-қатынасы үдерісінде туындап, көрініс береді); толеранттылық адамның әлеуметпен қарым-қатынасының ерекше түрін айқындайды (зорлық-зомбылықсыз, достық қатынастағы жанжалсыз қарым-қатынас); мұндағы феноменге тән белгі – табандылық. Толеранттылық ұғымының негізгі мазмұны қоғамдық тұрмыстың жан-жақтылығын түйсіну, жеке тұлғаға сыйластықпен қарау, өзге адамдардың көзқарастарына, түсінігі мен сеніміне және т.б. жеке ерекшеліктеріне шыдамдылық таныта білу; өрескелдік, жауласу және күш көрсетуді мейілінше болдырмау болып табылады.

Мұғалімнің маңызды сапасы ретінде педагогикалық толеранттылықтың психологиялық мазмұны оны түсіну, диалогқа дайындық, мойындау, көзқарастарды құрметтеу, ынтымақтастық деп сипаттауға негіз болды. Мұндағы түсіну толеранттылықтың негізгі түйіні, ол мойындау, қабылдау және сыйлау негізіндегі ойлау мен сезіну. Яғни іс-әрекетті, мінез-құлықты, стильді, субъектінің өміріндегі барлық құбылыстардың мәнін ашу. Түсінудің мақсаты көмектесу, қол ұшын беру, сену және мәселенің шешімін бірлесіп шешу.

А.А. Бейсенбаева, Ш.А. Убниязова оқыту үдерісінде интеграция негізінде студенттерде толеранттылықты тәрбиелеудегі өзара байланысын көрсете отырып, толеранттылықты тұлғаның ізгілікке бағытталған және айналасындағыларға құнды қарым-қатынасымен анықталатын сапасы деп тұжырымдайды. Сонымен толеранттылық бірін-бірі тыңдау мен түсінуде, оқушылар мен ата-аналардың, мұғалімдер мен оқытушылардың арасындағы жай тұлғааралық қарым-қатынаста да қажет екендігін көрсетеді [Бейсенбаева А.А., 2012,].

Толеранттылықтың психологиялық мазмұны жеке сапаларға және олардың, сипаттамасына ғана таңылмауы керек, бұл бірнеше «базалық өлшемі» бар күрделі, көпаспектілі және көп компонентті феномен.

Тұлғалық тұрғыдан, толеранттылықтың күрделі «анатомиясында» оның психологиялық негізі мен ең бастысы – толеранттылықтың тұлғалық өлшемі – құндылығы, пікірі, тұлғалық құрылымы болып табылады.

Диалогтық тұрғыдан, толеранттылықтың барлық сан алуан түрлері мен формаларының ішінен адамның жалпы толеранттылығы тұлғааралық толеранттылық болып табылады: толеранттылық тұлғааралық диалог сияқты басқалармен өзара қарым-қатынаста және тұлғаралық өзара әрекетте қатынастың ерекше тәсілі ретінде.

М.М. Бахтиннің танымал диалогтық тұжырымдамасы тұлғаның диалогтық табиғатын бекітеді және тұлғаның басқа тұлғалармен диалогқа түсудің толық өмір сүруі мен дамуының тәсілі болатын оның онтологиялық өзіндік толық жетілмегенін тіркейді [Бахтин М.М., 2000,].

Бұл мағынада диалог адамның тұлға ретінде өмір сүруінің шынайы, толық және дамушы тәсілі, бұл қатынастың «дұрыс бастамасы», оны көру маңызды және құптаушы тұлғааралық қарым-қатынастың құрылымдық қуаты. Осыған сай, толеранттылық диалогтың маңызды атрибуты ретінде адамның тұтас тұлғалық өмір сүруі мен дамуының шарты болады.

Толеранттылық көбінесе адамдар арасындағы ұлттық, этникалық қатынастар тұрғысынан, сирек – педагогикалық процесте, тұлғааралық қатынастарда және кәсіби қызмет саласына қатысты қарастырылады. Алайда, бұл әлі де дәлелді емес, өйткені ол микроәлеуметтік деңгейдегі тұлғааралық және іскерлік өзара әрекеттестіктің нәтижесі ретінде адамның өзіне, қоршаған ортаға, жалпы қоғамдағы қарым-қатынастардың жай-күйін анықтайды.

Қазіргі заманғы педагогикалық шындық бір жағынан, білім берудегі этномәдени факторды ескеру қажеттілігін, екінші жағынан, басқа халықтардың мәдениетін тану үшін жағдай жасау қажеттілігін, әртүрлі этностарға, конфессияларға, ұлттарға жататын адамдар арасындағы толерантты қатынастарды тәрбиелеу қажеттілігін ескеруді талап етеді.

Педагогикалық қызметте өзара әрекет толеранттылықпен тікелей байланысты. Толеранттылық өзара әрекеттер диалогы, серіктестік, қамқорлық, интолеранттылық басу, конфронтация, жанжалдарға сәйкес болады.

Педагогикалық толеранттылық – бұл білім беру үдерісінің барлық субъектілерімен толерантты өзара әрекеттің шеберлігі мен дағдысын игеруі. Мұғалім тұлғасының сапасы ретінде оқу іс-әрекет үрдісіндегі толеранттылық тұрғысынан болашақ маманның кәсіби қызметінің екі түрінің өзара әрекетінде көрінеді: оқытушылық және тәрбиелеушілік.

Мұғалімнің маңызды сапасы ретінде педагогикалық толеранттылықтың психологиялық мазмұны ашып көрсету үшін толеранттылықтың маңызды аспектілерінің жіктелуіне басты назар аударылды: біріншіден, оны әлеуметтік санат деп айтуға болады (адамның әлеуметпен қарым-қатынасы үдерісінде туып, көрініс береді); екіншіден, ол адамның әлеуметпен қарым-қатынасының ерекше түрлерін көрсетеді (қысымсыз, бейбіт, талас-тартыссыз); үшіншіден, бұл феноменге тән маңызды сапасы оның тұрақтылығы; төртіншіден, тұлға қарым-қатынасы түріндегі саналық деңгейінде және саналы әрекет ретінде көрінетін мінез-құлық деңгейінде; бесіншіден, толеранттылыққа тәрбиелеу үшін арнайы педагогикалық жағдайлар ұйымдастырылуы қажет; алтыншыдан, толеранттылық түсінігінің негізгі мазмұны көп өлшемді қамтиды (қоғамдық тұрмысты түсіну, жеке тұлғаға сыйластық, жеке адамдардың ерекшеліктеріне, көзқарастарына, ұстанымдарына, сенімдеріне шыдамдылық; агрессияға, зорлық-зомбылыққа белсенді қарсылық); жетіншіден, толеранттылық мазмұны мен шектері, қатардағы азаматтар мен әлеуметтік кеңістіктегі белсенділер арасындағы әдептер саны тарихи тұрғыда ғана емес, мәдени дәстүр, қоғам жағдайы және көптеген басқа факторлар арқылы да ерекшеленеді. Яғни, толеранттылық жеке тұлғаның әлеуметтік өсуінің көрінісі болып табылады.

Қорыта келгенде, жоғарыдағы ғалымдар тұжырымдары және ғылыми еңбектерін талдау толеранттылықтың екі негізгі деңгейде қарастырылатынын көрсетеді, олар: психологиялық деңгейде – ішкі ұстаным және тұлға мен ұжымның арасындағы қарым-қатынасы ретінде көрінсе, қарым-қатынас деңгейінде – әрекет немесе заң мен дәстүр арқылы көрініс табатын қоғамдық мінез-құлық нормасы ретінде көрінеді. Ұстаным ретінде толеранттылық ерікті жеке таңдау сипатына ие, ол ешкімге міндеттелмейді, ал тәрбие, ақпарат және жеке өмір тәжірибесі арқылы қалыптасады. Әрекет ретінде – бұл өзін-өзі шектеудің белсенді позициясы, субъектілер арасындағы түрлі қарама-қайшылықты жағдайлардағы өзара шыдамдылыққа ерікті келісім.

Сонымен толеранттылық кешенді феномен ретінде қоғамның, ұжымның, жеке адамның жоғары рухани-интеллектуалды дамуының белгісі, әлеуметтік-мәдени жүйенің құндылығы болып саналады.

Сондықтан мұғалімнің маңызды сапасы ретінде педагогикалық толеранттылықты қалыптастыруда мынадай қағидаларды басшылыққа алу қажет: тұлғаның өзіндік жобалау іс-әрекеті негізінде білім, ғылым мен өндірістің интеграциялануы; студенттердің қарым-қатынасындағы көпмәдениетпен үйлесімділігі; толерантты қарым-қатынастағы оқыту үдерісінің ізгілік бағыттылығы; оқыту үдерісіндегі оқытушы мен студенттің субъектаралық ықпалдастығы; оқыту үдерісінде жалпыадамзаттық құндылықтарды енгізу; ұнамды моральдық-психологиялық ахуалды сақтау; топтық-диалогтік қарым-қатынас.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазақстан Республикасының Президенті – Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Қазақстан – 2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты атты Қазақстан Халқына Жолдауы. Егемен Қазақстан, №828-831 (27902) желтоқсан, 2012.

2. Словарь иностранных слов. – М., 1988.- 624с.
3. Асмолов А.Г. О смыслах понятия «толерантность»/А.Г.Асмолов, Г.У. Солдатова, Л.А. Шайгерова // Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М.: МГУ, 2001. – №1-2. – С. 8-18.
4. Поваренков Ю.П. Становление и реализация субъекта труда в процессе профессионализации// Психолого-педагогические исследования субъекта деятельности. Сборник научных трудов. – Казань: ЮЛАКС, 2004 – 188 с.
5. Педагогика: Қазақша және орысша түсіндірме терминологиялық сөздік//Ғыл. жет. жасаған және жалпы ред. басқарған проф. Ш.К.Беркімбаева, проф.А.Қ.Құсайынов. -Алматы:ROND&A баспасы, 2007. – 248б.
6. Ковальчук М.А., Рожков М.И., Байбородова Л.В. Воспитание толерантности у школьников: Учебно-методическое пособие – Ярославль: Академия развития, 2003. – 192с.
7. Декларация принципов толерантности//Век толерантности: Научно-публицистический вестник. – М.: МГУ, 2001. – С.62-68.
8. Лекторский В.А. О толерантности, плюрализме и критицизме//Вопросы философии. – 1997.-№11.-С.46-54.
9. Апине И. Толерантность и идентичность (Латвия середины девяностых)// Толерантность и согласие. – М.: ИЭА РАН, 1997. -С. 169-188.
10. Маслоу А. Мотивация и личность. 3-е изд. – СПб.: Питер, 2008. – 352с.
11. Франкл В. Человек в поисках смысла. – М., 1994. – 368с.
12. Олпорт Г.В. Становление личности/Под. общ. ред. Д.А.Леонтьева. – М.: Смысл, 2002. – 462с.
13. Роджерс К. О становлении личностью. – М.: Прогресс, 1994. – 367с.
14. Бейсенбаева А.А., Убниязова Ш.А. Студенттердің толеранттылығын қалыпастыру әдістемесі. Әдістемелік құрал. – Алматы: ЖШС «Жания-полиграф» баспасы, 2012. – 90б.
15. Бахтин М.М. Автор и герой//К философским основам гуманитарных наук. – СПБ.: Азбука, 2000. – С. 240.

CSCSTI 14.35.07

Abenova Arailym Nakypkyzy
Second year undergraduate speciality:
6M011900 – "Two foreign languages"
University of International Business,
Almaty

COMMUNICATIVE METHOD OF FORMING THE PHONETIC COMPETENCE IN A FOREIGN LANGUAGE AT THE SECONDARY SCHOOLS

Аңдатпа. Орта мектепте ағылшын тілін оқытуда айтылым дағдыларын қалыптастыру - бұл тыңдау дағдыларының қалыптасуымен тығыз байланысты процесс. Параллель туындайтын және дамитын осы екі процесс өзіндік сипаттамалары мен лингводидактикалық проблемаларға ие. Бұл мақалада коммуникативті жаттығулардың әр түрін қолдана отырып, орта мектептерде шет тілінде фонетикалық құзіреттіліктің қалыптасуы қарастырылады. Сонымен қатар, біз оқушылардың фонетикалық құзыреттілігін қалыптастырудың инновациялық әдісі ретінде тиісті фонетикалық жаттығуларды ұсынуға тырыстық.

Түйін сөздер: сөйлеу, сөйлеу дағдылары, еркін сөйлеу, ырғақты интонация, тыңдау дағдылары, ауызша сөйлеу, фонетикалық жаттығулар, жаттығу жаттығулары.

Аннотация. Формирование навыков произношения при обучении английскому языку в средней школе – это процесс, который неразрывно связан с формированием навыков аудирования. Эти два процесса, которые возникают и развиваются параллельно, имеют свои особенности и лингводидактические проблемы. В данной статье рассматривается формирование фонетической компетенции в иностранном языке в общеобразовательных школах с помощью различных видов коммуникативных упражнений. Здесь приведены основные требования для улучшения навыков произношения. Помимо этого мы постарались предложить соответствующие фонетические упражнения в качестве инновационных способов формирования фонетической компетентности школьников.

Ключевые слова: язык, навыки произношения, беглость речи, ритмическая интонация, навыки слушания, речевое общение, фонетические упражнения, тренировочные упражнения.

Abstract. Formation of pronunciation skills in teaching English in the secondary school is a process inextricably linked with the formation of listening skills. These two processes, which arise and develop in parallel, have their own specific features and linguodidactic problems. This article considers about forming the phonetic competence in a foreign language at the secondary schools by the help of various types of communicative exercises. Here are given the basic requirements for improving the pronunciation skills either. Besides this we tried to offer appropriate phonetic exercises as the innovative ways of forming the phonetic competence of students.

Keywords: language, pronunciation skills, fluency, rhythmic intonation, listening skills, verbal communication, phonetic exercises, training exercises.

INTRODUCTION

Phonetics is a branch of linguistics that studies the methods of education of human speech sounds. Material of phonetics is a combination of all audio equipment (phonemes and intonemes). Language as a communication tool has emerged as the audio language. The listener will not understand it if he does not know

own pronunciation skills. Having solid pronunciation skills ensures the normal functioning of all types of speech activity. Phonetics is not taught in school as independent and mastering pronunciation skills, it is carried out in the courses of training speaking and reading. Requirements to pronunciation skills determined on the basis of the principle of approximation that is the correct pronunciation.

The followings are basic requirements for pronunciation skills:

– Phonematicity — suggests the degree of accuracy of phonetic speech processing, it is not hard enough for the understanding of its interlocutor.

– Fluency — the degree of automation of pronunciation skills, allowing students to speak at the right pace of speech. Students must master the intonation structure for the most common types of sentences.

Selection of the material is done according to the following principles:

– Compliance with the communication requirements (distinctive feature)

Stylistic principle (the literary language or dialect) [Witt N.V., 1994, p-90].

At the initial stage of training focuses on the automation of pronunciation skills, and at the last stage explains the general laws of pronunciation skills in native and foreign language. Under the speech pronunciation listening skills refers to the skills of phonemic correct pronunciation of all the sounds in the flow of speech, understanding all the sounds with the listening speech. Under the rhythmic intonation skills refers to the skills of intonation and rhythmically correct execution of speech and understanding the speech of others.

DISCUSSION

When we talk about teaching phonetics at school there is considered the formation of phonemic articulation, intonation and rhythmic patterns. The program provides the students mastering the sounds of the English language, tone of the narrative (affirmative and negative), imperative and interrogative sentences (Grade 5), intonation offers a frame structure (Grade 6) and intonation of complex sentences (Grade 7). The sequence of the study of sounds in the practical nature of teaching foreign languages in the secondary school is primarily determined by the two positions:

the need to develop an oral-language skills at the outset, already in an introductory course;

– the need to consider phonetic difficulties. The leading method of mastering the pronunciation is repeated listening and imitative most accurate sound reproduction and subsequent use of it in the speech flow.

Phonetic exercises are the decisive factor in creating pronunciation skills are the followings:

– Exercises on the perception of a new sound to the ear: a. speech stream - a first speech sample of a teacher speech, then in mechanical recording.

a. a separate word, in isolation, in combination with the notes master, if the phoneme of the second group;

b. followed by a first repeat reproduction of a single word, then the speech sample.

– Exercises to reproduce phonetic phenomenon which are used collective and individual forms of work.

reproduction of individual students and the teacher correcting possible errors.

choral play together with the teacher. c. choral play unsupervised.

c. The individual playback of individual students in order to control the formation of the right auditory-speech motor sample.

– Training exercises for the automation of pronunciation of speech skills in conditional phonetic speech directed exercises (e. g., rhymes). These types of exercises are conventionally speech exercises with monological and dialogical nature, which study the phonemes trained in the conditional verbal communication in teaching speech [Lyubimov N.A., 1988, p-78].

Here we give examples for the exercises for development of phonetic and intonation hearing:

– Verbally divide the word into sounds and call them. Determine the number of syllables in words heard.

– Set the number of short and long vowels in the words heard.

– Locate the column and mark words in the order in which they were heard.

– Scroll to the ear of a coherent text with the words sound trainees and record them in a spell.

– Determine the number of words in the sentences listened.

– Identify and write down at the hearing the last word of each sentence listened segment.

Exercises for formation the pronunciation skills:

– Listen to a series of sounds and raise your hand when you hear a given sound.

– Listen to a couple of sounds and raise your hand when you hear the new sound.

– Raise your hand when you hear the interrogative, declarative, negative sentence.

– Emphasize the word in a sentence, to which the stress falls.

What word containing a certain sound:

– Speak after the speaker pairs of words, paying attention to the differences in the pronunciation of sounds.

– Say proverb patter first slowly and then quickly (quietly — loud).

– Make a phonetic text-based markup on the base of voice teacher or speaker, please read the text aloud [Shamov A.N., 2008, p-103].

While forming the phonetic competence in a foreign language at the secondary schools teaching listening plays the most important role.

Listening is the perception and understanding the speech with hearing. Psychological basis of understanding are the processes of perception, recognition of language, understanding their values, the processes of anticipation (guessing) and interpretation of information, processes of the information groups, their synthesis, retention of information in memory, reasoning processes.

Listening from a psychological point of view is a complex hierarchical structure, in which the three levels can be identified:

o causative — motivation;

o research — oriented (analysis of listened text, singling out the information);

o executive (student's responding to a speech verbally and nonverbally).

The motive for listening is a cognitive-communicative interest (or a vital necessity) at the information contained in the audited text. Listening process involves the predicting phase on the semantic level

Phase of the establishment of relations at the level of supply (connection between the elements of the proposal):

o On the paragraph level (semantic level);

o At the level of the text (semantic links between the ligatures);

o Phase of meaning formulating.

The nature of forecasting and understanding depends on the level of language proficiency and, accordingly, the level of development of verbal hearing at this stage, the auditor's experience, awareness of the subject (subject audited the text) [Magauova A., Aman Zh., 2018].

Conclusion

All these components of listening allow a person to actualize the hearing samples of linguistic phenomenon (speech and intonation patterns), its generalized paradigmatic and syntactic structures, thus ensuring the correct prediction and subsequent meaning forming. With the lack of formation of these components listening process occurs with more or less difficulty.

By the psychological factors there are some of the features of auditory memory, its "capacity" — the ability to hold a listening text (sentence, paragraph) of a certain length and depth (i. e., syntactic complexity). It was found that the proposals of the same length, but the difference of structured formedness present unequal difficulty to read and understand by hearing that determined by the characteristics of short-term verbal (auditory) memory. The more complex are the syntax proposals (the larger inserts, syntax, sentence components), the more difficult to keep it in memory until the end of the perception.

After all, for understanding the meaning of the entire sentence the audited must keep the beginning of sentences in memory. Psychological difficulties of audition are caused as audited speech (live or referred in the manual recording), situational dialogic or contextual monologue speech, speech of acquaintance or a stranger (speaker), etc. Experience shows that the quality of listening depends on the nature of speech: speech in direct communication is better understood (ceteris paribus), than are in the manual recording. Because understanding the live speech is facilitated by extra-linguistic factors such as the situation, gestures, facial expressions, articulating.

Situational dialogic speech in the manual recording is generally understood with great difficulty than the speech of contextual monologue. Situational speech, followed by the visual side, is understood much more easily than contextual. Among the factors complicating listening, are also features of the speaker voice data (voice, height) and rate of speech. By linguistic difficulties of audited text refers, first of all, the presence in the text of a certain number of unknown and incomprehensible words, language material.

With regard to the difficulty of understanding the text due to ignorance of the language, it is important as the nature of language itself, and the location of unknown words in the text. Unfamiliar words in the beginning of the text are difficult to understand or properly orient the listener with respect to the subsequent detention of the audited text. The least negative impact on understanding occurs when the unfamiliar word is in the middle of the text or at the end of it, when its value is easily determined by the context. Grammatical phenomena may also be different in understanding the degree of the difficulties [Porojnyak N.F., 2008, p-78].

Grammatical phenomena may also be different in the degree of understanding of the difficulties. "Non-essential" for understanding may be, for example, the end of adjectives; personal endings of verbs, if properly understood personal pronoun or a noun; the order of words in the interrogative sentence, and others.

For language difficulties should also include stylistic features of the text (figurative means, dialect, colloquial expressions, names, realities) and phonetic features of the audited speech:

strangeness of pronunciation of native speaker, inappropriate or promiscuous of pronunciation and others.

The methodical literature in terms of content and composition distinguishes between "favorable", "neutral", "difficult" contexts. Favorably it will be interesting for the class the simple, clear language, and logical in its development of plot or fable context.

REFERENCES:

1. Lyubimov N.A., Phonetic aspect of communication in a foreign language. — L., 1988.
2. Porojnyak N.F., Development of phonetic skills of students of non phylological high schools // Young scientist. — 2014. — №9. — S. 556–559.
3. Shamov A.N.., Methods of Foreign Language Teaching: general course — M.: AST: AST-Moscow: East — West, 2008
4. Volskaya N.B., Relevant signs of interference intonation (experimentally-phonetic research on a material error accent of Russian students in the English language). Diss. Cand. Philology. Sciences. — L., 1985.
5. Kunanbaeva S.S., Karmysova M.K., Ivanova A.M., Arenova T.D., Zhumagulova B.S., Kuznetsova T.D., Abdygaparova S.K. Concept of the Development of Foreign Language Education of the Republic of Kazakhstan – Алматы: KazUWL, 2010. – 20 p.
6. Witt N.V., Emotional factor in learning a foreign language //M.: MGPI 1994, p.124.
7. Bychkova N.A., Organizing home reading lessons at the senior stage of training // FLS. 2003. №6.
8. Galskova N.D., Modern methods of teaching foreign languages. Allowance for teachers. — M.: ARKTI, 2004. — 192 p.
9. Lyakhovitski M.V., Foreign Language Teaching Methodology. Toolkit- M.: Bustard, 2006. — 369p.
10. Milrud R.P., Goncharov A.A. Theoretical and practical training of communicative problems of understanding the meaning of foreign language text // FLS. 2003, №1.
11. Magauova A., Aman Zh. Theoretical aspects of the study of the formation of communicative competence // Science and Life of Kazakhstan, №3 (59), 2018. – Pp. 234-236.

ӘОЖ 16.21

Айтбенбетова Айгүл Қадыржанқызы
филология ғылымдарының кандидаты, доцент,
Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: aitbenbetova74@mail.ru

Зиноллаева Аяжан Қанжарбайқызы
1-курс магистранты,
Ақтөбе қ., Қазақстан
E-mail: ayazhan.zinollaeva@mail.ru

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ КІРМЕ СӨЗДЕР СӨЗДЕРДІҢ ОРФОГРАММАЛАНУЫ

Аңдатпа. Қазақ тіліндегі кірме сөздердің соңғы жылдары зерттелуі, латын әліпбиінің қолданысқа түсу мәселесі аясында қозғалып жүр. Кірме сөздердің орфограммалануы, яғни шығу төркіні жағынан басқа тілдік сөздер, әрбір тілдің лексикасында бар. Сөздің құрамына басқа тілден сөз енбеген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі түрлі-түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-бірімен қарым-қатынаста болады да, бір-біріне сөз ауысады. Әрбір тілдегі басқа тілдік сөздер санының аз я көптігі тарихи жағдайлармен байланыстылығы баяндалады.

Кілт сөздер: Кірме сөздер, сөз құрамы, түркі тілдес халықтар, сөз тудыру мәселесі, ұлттық тіл қалыптастыру, қарым-қатынас, орфография, тілдік қарым-қатынас, төл сөздер, кірме сөз зерттелуі.

Аннотация. Изучение заимствованных слов на казахском языке в последние годы, затрагивает вопрос введения латинского алфавита. Орфограммация заимствованных слов, т. е. другие языковые слова со стороны исходной четверки, присутствуют в лексике каждого языка. Языка на другой язык, не вошедшие в состав слова, слово, можно сказать, нет. Народы, говорящие на разных языках мира, взаимодействуют друг с другом и переходят друг к другу . Излагаются, что небольшое количество других языковых слов в каждом языке связано с историческими обстоятельствами.

Ключевые слова: Изучение заимствованных слов, состав слов, тюркоязычных народов, проблемы словообразования, формирования национального языка, общения, орфографии, языкового общения, родственных слов, заимствованных слов.

Abstract. The study of borrowed words in the Kazakh language in recent years, raises the issue of introducing the Latin alphabet. Spelling of borrowed words, i.e. other language words from the original four, are present in the vocabulary of each language. Language to another language, not included in the word, the word, you can say, no. People who speak different languages of the world interact with each other and move to each other . It is stated that a small number of other language words in each language are related to historical circumstances.

Keywords: Fiction, linguistic stylistics, artistic dialogue, features of the character's speech. Study of borrowed words, the composition of words, Turkic-speaking peoples, problems of word formation, formation of the national language, communication, spelling, language communication, related words, borrowed words.

Қоғам ауысып, адамзат баласы өркениетке беттеген сайын тілде жаңа қолданыс пайда болатыны белгілі. Олардың көпшілігі әуелде белгілі бір сала мамандарының тілдік лексиконында жиі айтылып, онан соң қалың бұқараның ортақ қолданысына айналады. Қай тіл болмасын сөз құрамының кеңеюі өзінің ішкі мүмкіншіліктері арқылы ғана емес, сонымен қатар өзінде жоқ сөзді өзге тілдерден қарым-қатынас жасау арқылы да тіл өзінің сөздік құрамын байытып, жетілдіріп отырады. Қазақ елі бірнеше елдермен ұзақ уақыт бойы өте тығыз байланыста дамыған. Олармен қарым-қатынастың болғандығы ана тіліміздің сөз байлығының құрамынан да айқын байқалады. Ғылым мен техниканың қарқынды дамуы, қоғамдық, саяси, мәдени және экономикалық өзгерістер мен жаңалықтармен бірге жаңа кірме сөздер де толассыз қолданысқа еніп жатады. Саяси-әлеуметтік өзгерістермен бірге ұлттық сана да жаңғырды, ұлттық тілдің қалыптасу, даму тарихы ұлттық тілді дамытудың болашақ бағыттарына сай үрдісін тереңірек зерттеп, анықтауды қазақ тіл білімінің өзекті мәселелерінің бірі ретінде белгілейді.

XX ғасырдың аяғында, XXI ғасырдың басындағы ғаламдану үдерісінің салдарынан тілде пайда болған кірме сөздерге зерттеушілер үлкен назар аударып келді. Л.П.Крысин, А.А.Леонтьев, М.М.Маковский, И.И.Огиенко, Г.Пауль, А.А.Реформатский, А.И.Соболевский, Ю.С.Сорокин, Б.Унбегаун, Э.Хауген, Н.М.Шанский, О.Б.Шахрай, Г.Шухардт, Л.В.Щерба сияқты

шетелдік және ресейлік ғалымдар мен отандық М.М.Копыленко, К.Аханов, Ю.С.Сорокин, Н.И.Гайдуллина, Ә.Болғанбаев, Б.Қалиев, Л.Рүстемов, т.б. ғалымдардың еңбектерінде кеңінен қарастырылған болатын. Қазақ халқының басынан кешкен ұзақ даму тарихында бірсыпыра елдермен араласып, ол кезеңде түрлі қарым-қатынастар жасағандығы мәлім. Ертеде тәжік, өзбек, татар халықтары арқылы YII-YIII ғасырларда араб-парсы елдерімен, XII-XIII ғасырларда монғол халқымен күшті байланысты болса, XVIII ғасырдан, яғни Қазақстанның Ресейге қосылуы 1731 жылдан бастап, күні бүгінге дейін орыс халқымен тікелей қарым-қатынаста келеді. Осындай ұзақ ауыс-түйіс, мол байланыстан кейін қазақ тілінің сөздік құрамында қыруар кірме сөздер пайда болған. Кірме сөздер деп әрбір тілдің өзіндік сөз тудыру тәсілімен емес, басқа тілдердің ықпалымен жасалған сөздерді айтамыз. Яғни сөздің белгілі дыбыстық түр-тұрпаты мен мағынасы екеуі де өзге тілге қатысты сөздер кірме сөз делінеді. Жер шарында өмір сүріп келе жатқан үлкенді-кішілі халықтардың қай-қайсысында болсын өзге тілдерден ауысып келген кірме сөздер көптеп кездеседі. Мәдениеті кенжелеп дамыған ұсақ халықтарды былай қойғанда, мәдениеті гүлденіп өскен озат деген халықтардың сөздік құрамы да таза төл сөздерден құралмайтындығы дәлелденген [1, Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі]. Зерттеушілер ағылшын тілінің сөздік құрамының не бары 30% шамасында ғана өзінің төл сөздері, ал қалғаны өзге тілдерден ауысып келген дегенді айтады. Халықтардың арасындағы қарым-қатынас дамымаған кезеңде де сөз алмасу болатынын ғалымдар – түрколог Н.Баскаков, қазақ тіл білімі ғалымдары Н.Т.Сауранбаев, С.Аманжолов, Ә.Қайдар, Ө.Айтбаевтың дәлелдеп келгені белгілі. Бұл мәселе туралы академик Ө.Айтбаевтың сөзін келтірейік: Ал көне иран кірме сөздерінің қатарына арна (arna) – жер суландыру үшін жасалған үлкен канал, кент (kent) – қала, бөз (bőz) – мақтадан жасалған материал тәрізді бірнеше сөз жатқызылып жүр. Сондай-ақ қазіргі қазақ тілінің құрамындағы заң, шай, шанақ сөздерінің бір кезде қытай тілінен ауысқанын бұл күнде ескере де бермейміз. Бұлар, яғни санскрит, ескі иран және қытай тілінің элементтері, өте көне дәуірлер жемісі болып есептеледі, бір сөзбен айтқанда, бұлар көне дәуірде пайда болған кірме сөздер [2, 61., Айтбаев Ө. Тіл білімінің өзекті мәселелері]. Белгілі бір халықтың қоғамдық, шаруашылық, мәдени тұрмысы неғұрлым күрделі болса, соғұрлым оның тіліндегі сөздік құрам да бай болады деген тұжырым бар [3, 123., Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы].

Кірме сөздер, яғни шығу төркіні жағынан басқа тілдік сөздер, әрбір тілдің лексикасында бар. Сөздің құрамына басқа тілден сөз енбеген тіл жоқ деуге болады. Дүние жүзіндегі түрлі-түрлі тілдерде сөйлейтін халықтар өзара бір-бірімен қарым-қатынаста болады да, бір-біріне сөз ауысады. Әрбір тілдегі басқа тілдік сөздер санының аз я көптігі тарихи жағдайлармен байланысты. Көрнекті түрколог Н.К.Дмитриев: «Болгар сөздігі мен тілінің қалыптасып жасалуында түрік тілінің атқарған қызметі роман тілдері элементтерінің ағылшын тілінің жасалуында атқарған қызметінен кем емес», – деп жазды. Мұнымен бірге, Н.К.Дмитриев шығысты зерттеуші батыс Еуропа ғалымдарының болгар тіліндегі тюркизмдерді тек осман түріктерінің тіліне теліп қоюы мүлдем қате, олардың ішінде басқа да түркі тілдерінің, мысалы, қыпшақ тобындағы түркі тілдерінің сөздері бар деп, әбден дұрыс көрсетті [4, 4., Н.К.Дмитриев. О тюркских элементах руского словаря]. *Самаурын, жәшік, керуерт, кәмпит, тауар* және т.б. Кезінде тілдегі мұндай өзгерістер жайлы А.Байтұрсынұлы былай деген: «Сырттан біреңсаран жат сөздер келсе, оны жаншып кеміріп, өз тілінің қалпына түсіріп алған – қазақ. Жат жұрттың шалығы тимесе, кәсіби, ғұрпы өзгерілмесе, жалғыз тіл өзгерілді деп айтуға тіпті жол жоқ. Қазақтың тілі өзгерген тіл деп айтуға жол жоқ болса, емлесін де қисық деп айтуға жол жоқ: қазақта тілінің табиғатына хилаф келетін емле жоқ. Еділден бастап Ертіске дейін, Оралдан бастап Ауғанға шейін қазақта тіл де бір, емле де бір». Бірақ бұл үрдіс ұзаққа бармады. Қазан төңкерісінен кейінгі тұста баспасөздің дамып, жаппай сауаттылыққа қол жеткеннен бастап, шеттілдік сөздерді фонетикалық меңгеру графикалық меңгеруге ауысты, яғни, делдал тілде қалай айтылып, жазылса, тілімізде де дәл солай өзгеріссіз қолдану үстемдігі айқын көрініс берді.

Қазіргі қазақ тілінің сөздік қоры қазақ халқының тарихымен қатар дамып қалыптасқан. Сондықтан да сөздердің пайда болуы әр түрлі себепке және тарихқа байланысты. Тіл-тілдің өзіне тән төл лексикасы және грамматикалық құрылысы болады. Бірақ онымен шектеліп қалатын тіл жоқ. Халықтар қашанда тұйық өмір сүрмейді, өзге халықтармен экономикалық, саяси, мәдени байланыста болады. Ал, бұл қатынас тілге әсерін тигізіп отырады. Соның ішінде тез қабылданатын, тез өзгеріске енетін лексика болады. Яғни шет тілден сөз ауысу процесі – белгілі бір тілдің сөздік құрамы баю жолдарының бірі. Бұл процесс – өз бетінше емес, халықтар арасындағы қоғамдық-саяси, әлеуметтік және әдеби байланыстардың нәтижесінде туып, сол арқылы дамитын, қабылдаушы тілдің сөздік құрамын байыта отырып, оның ішкі мүмкіншіліктерінің көзін ашатын, жекелеген лексикалық бірліктердің семантикалық мағынасының кеңеюіне, грамматикалық тұлғалардың активтенуіне де әсер ете алатын күрделі құбылыс. Қазақ халқы да әр дәуірде әр түрлі халықтармен байланыста болып, сөздік құрамын байытып отырған. Тіл-тілде басқа тілден енген сөздер ішкі және сыртқы себептерге байланыс-

ты пайда болады. Сыртқы себептер дегеніміз сөз алушы халықтың басқа халықтармен байланысынан пайда болатын сөз ауысу процестері. Мысалы, араб жаулаушыларының халқымызға мұсылман дінін енгізуі, монғол шапқыншыларының ұзақ билік жүргізуі, қазақ халқының Ресейге қосылуы қазақ тіліне көптеген сөздің енуіне себеп болды [5, 63., Сарекенова Қ.Қ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы]. Міне, осындай түрлі ішкі-сыртқы байланыстардың әсерімен кірме сөздер қатары әр елдің тілінде молайып отырады.

Орфография (грек. orthographia, orthos – дұрыс, grapho – жазу, жазамын) – жазудың біркелкілігі үшін ережелер жүйесін жасайтын тіл білімінің саласы. Қазақ орфографиясының принциптері. Тіліміздегі сөздер фонетикалық, морфологиялық-фонематикалық және тарихи-дәстүрлік принциптер бойынша жазылады. Фонетикалық принцип – сөздердің дыбыстық өзгеріске ұшырауы негізге алынып, айтылуы (естілуі) бойынша жазылуы; морфологиялық-фонематикалық принцип – сөздердің айтылуында көршілес дыбыстардың дыбыстық өзгерістерге түсуі ескерілмей, түбір тұлғасы (негізгі фонемалық түрі) сақталып жазылуы; тарихи-дәстүрлік принцип – сөздердің тілде қалыптасқан тұлғасы бойынша жазылуы. морфологиялық-фонематикалық: жарқабақ, қарақалпақ, ақуыз; фонетикалық: бүгін, білім, пәуеске, тарихи-дәстүрлік: хат, совхоз, хал [6, 4., Ерғалиев Қ.С., Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы]. Профессор Қ.Жұбанов өзінің қағидаттарын ұсына отырып, аударма терминдерінің алғашқы кезде құлаққа ерсі естілетінін, бірақ бұл терминдердің *«самаурын», «бөкебай»* сөздері сияқты сіңіп кететінін ескертеді. «Мысалы: аэросаниға ұқсатып, ультракүлгін, микротаразы сияқты бірқатар терминдерді интернационал сөзбен қазақтың төл сөзіне ұқсатып әдейі алып отырмыз. Осы сықылды техникалық сөздер сол күйінде елдің құлағына сіңіп, пайдаға асып кетсе, аэроға ұқсаған халықаралық сөздерді сонда ғана өзіміздікі қылып, меншіктеп алатын боламыз. Бүгінде аэросани, аэродорога деп ықшамдалатын орыс елінде де алғаш рет осылай жатырқау болған еді. Бірақ өмір дамуы мұндай саңылақтардың талайын үйреншікті дағдылы, сыпайы қалыпқа айналдырған. Бізде де осылай болатына сөз жоқ», – дей келе, бірнеше мысалдарды көрсетеді: *инфрақызыл, сила – күш, канал лучи – канал сәулесі* т.б. Сонымен қатар Қ.Жұбанов екі сөзден бірігіп келген терминдер жөнінде де пікірлер айтқан. Мыс.: *волна световая – жарық толқыны* деп аудара келіп, себептерін түсіндіріп кеткен [7, 155., Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., профессор М.Малбақов]. Ғалым Қ.Жұбановтың 1929 жылғы әліпби мен емле ережелеріне айтқан сыны қазақ жазуы тарихының бір этюдін құрайтындықтан, автор еңбегінде орфография ережелері «термин сөздерді ғана емес, төл сөздердің де дұрыс жазылуына кедергі келтіріп келді... Әсіресе *асра, ру, көбрек, қойны, аулы, шаруа сөздерінің бірде ы-мен, бірде ы-сыз* жазылуына өзі жол берді», –деді. Сондай-ақ мына сөздердің бірнеше нұсқада жазылуына мүмкіндік жасады дейді: *ғана / ғәне /ғәне, ішкім /ешкім, шіймай /шыймай /шызбай, кервіш /керпіш /кірпіш, бійбастақ / бейбастақ / бійбастақ /бейбастақ, жәнтік /жәндік, шынара /шінара /шін-ара /ішін-ара / ішінара*. Сол сияқты күрделі біріккен сөздерді жазылуы да әртүрлі болды дейді ғалым: *жар-ғанат /жар қанат, қол-ғабыс /қол қабыс, жарымес /жәрмес, ійін ағаш /ійінәғаш, жаздыгүні /жаздыкүні /жаздыкүн /жаздыкүн, жазғы тұр /жазғытұрым / жазытұр /жазытұрым, баражатыр /баратыр / барат.* 1929 жылғы емледе «тек кірме сөздердің жазылуында ала-құлалық бар, ал төл сөздердің емлесі мінсіз деген пікірлердің дұрыс еместігін осы мысалдардан да көруге болады» дейді ғалым. Емле ережесінің аз болуы емленің мінсіздігін емес, кемшілігін көрсетеді. Ал кірме сөздердің емлесі туралы қазақша жазушылар «шет тілдерден кіретін сөздердің емлесі қазақ тілінің фонетикасы мен морфологиясының осы күнгі заңдарынша болу керек деп, бір әуре болады. Аса бір керек жерлерде ғана болмаса, жаңа сөздердің түбірін бұзбай жазу керек» деп екі әуре болады», – дейді Қ.Жұбанов [7, 175., Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., профессор М.Малбақов]. 1936 жылы мәдениет құрылысы қызметкерлері съезінде қазақ әліпбиі мен емлесін жақсарту жөнінде Қ.Жұбанов ұсынған пікірлерді былайша топтастыруға болады: 1) халықаралық және орыс тілінен енген терминдерді орысша жазылуына жақындатып таңбалау; 2) қосар ьj, ij, yv деген төрт таңбаның орнына жалаң *і, v* әріптерін жазу; 3) ь, j (осы күнгі ы, і) әріптерін жазуды біраз тежеу; 4) біріккен сөздерді қосып жазу. Бүгінгі қазақ орфографиясындағы бір қиындық екінші буындағы ә әрпінің жазылуы болса, Қ.Жұбанов оны: «Көп буынды түбірдің соңғы буынындағы дауысты дыбыстың *а-ә* екені дұдамал болса, немесе дұдамал болмай-ақ, анық *ә* дыбысы болса да, қосымша жуан түбірге жалғанғандағыдай жуан айтылады да, *а* мен *е, қ* мен *к, ғ* мен г бір келетін қосымшаларда *а, қ, ғ* жазылады. Оңайлық үшін ондай түбірдің соңғы буынына да *ә* жазылмай, *а* жазылады: *кітапқа (кітәпке емес)*», – деп шешкен. Сөйтіп, А.Байтұрсынұлы жазуда лингвалды үндесім құбылысын таңбалау арқылы және ұяң дауыссыздарға артықшылық беру арқылы тілдің ерекшелігін айқындаса, Қ.Жұбанов тілдің қысаң емес, ашық сипатын, жіңішке емес, жуан сипатын таңбалауды дұрыс көрді. Бұл қағида қазақ жазуының бүгінгі проблемасына қатысты. ҚТОС-тың (Қазақ тілінің орфографиялық сөздігі) 1964 жылғы басылымы бұл қатарды Қ.Жұбановтың пікіріне сүйеніп, *күшала, дүдамал, ділда, күнә, кінә* сияқты сөздерді *а*-мен таңбалады. Кейін жазу практикасымен ОС

(Орфографиялық сөздік) арасында қайшылық туған соң, алдыңғысы ескеріліп, ҚТОС-тың кейінгі басылымдары *ә*-мен қалыптандыра бастады. 2001 жылғы сөздік тек барыс жалғауын ғана жуан вариантта, басқа қосымшаларды жіңішке формада жалғауды ұсынды. Ал ғалымның кірме сөздердің емлесі жайлы айтқан пікірлері арнайы сөз қылуды қажет етеді. Өйткені бүгінгі таңда жаңа латын графикасына көшу қарсаңында немесе орыс графикасынан (кирилл қарпінен) бас тартудың себебін іздеу барысында, жоғарыда ескерткендей, Қ.Жұбановтың қазақ тілінің даму бағыттарына тигізген ықпалы көрінеді. Ғалым «шеттілдік сөздерді орыс тіліндегі орфографиясымен қоса қабылдауды ұсынды, бұл ұсыныс қолдау тауып, қазірде біз екі түрлі алфавит, екі түрлі орфография пайдаланамыз: қазақ тілінің төл сөздерін таңбалайтын және шеттілдік сөздерді жазу орфографиясы. Жазылған сөз ішінде *ц, щ, ъ, ь,* ч таңбалары кірме сөз екеніне маркер болып тұрады. *Директор* деп жазып, *[директр]* деп оқысақ, ол орыс орфоэпиялық нормасында қабылдап отырмыз» дегенді білдіреді. «Перспектива развития казахского языка, тенденция обогащения его терминами и словами, обозначающими технику и действия современной культуры, из иностранных языков не дадут возможности так просто их игнорировать ... следует ввести f, *h, x. Federatsija → Federatsijalav, klassifikatsija → klassifikatsijalav»,* – деп жазады автор. Оның үстіне, *ћ, х, ф-п* дыбыстары бір фонеманың варианттары екенін айтады. Осы орайда терминдерді қазақ тілінің дыбыстық заңдылығына бағындырып жазғаннан гөрі, түбірін цитаталық, қосымшасын фонетикалық принциппен жазғанды ұсыну Қ.Жұбанов тарапынан шыққанын айта кеткеніміз жөн. Бұл кірме сөздер қазақ тіліне сай орфограммалаудың қиындығынан, жазудағы алаңдалықтан тосқауыл қоюды ойластырған ниетінен шықты дейміз. Профессор Құдайберген Жұбановтың жазу, орфография жөніндегі теориялық зерттеулерін бағдарға ала отырып, әлі де басы ашылмаған мәселелерді сөз етуге болады. Солардың бірі – қазақ орфографиясының принципі. Бұл жөнінде де Қ.Жұбановтың зерттеулері, айтқан ойлары, сөйлеген сөздері мен ұсыныс пікірлері қазіргі жазу нормаларының жай-күйін бағдарлауға, емле принциптерінің кейбір уәждерін қайта қарауға ой-түрткі болады [7, 177-178., Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., профессор М.Малбақов]. Сонымен қорытындылай келе, қазіргі күні қазақ тіліне шет тілінен еніп жатқан кірме сөздерге аса назар аударылып отыр. Шет тілінен енген кірме сөздердің көп көлемінің пайда болуы, олардың қазақ тілінде берік орныуы қоғамдық және ғылыми өмірдегі қарқынды өзгерістермен түсіндіріледі. Ақпарат ағымдарының артуы, ғаламдық компьютер желісі, интернеттің пайда болуы, мемлекетаралық және халықаралық қатынастардың күшейуі, әлемдік нарықтың, экономиканың, ақпараттық технологияның дамуы, олимпиадаларға, халықаралық фестивальдарға, сән көрмелеріне қатысу – бәрі тілімізге шет тілдері сөздерінің кіруіне түрткі болды. Сондықтан кірме сөздердің зерттелу арнасы да кеңейді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кеңесбаев І., Мұсабаев Ғ. Қазіргі қазақ тілі (Лексика, фонетика). – Алматы: Білім, 1968.
2. Айтбаев Ө. Тіл білімінің өзекті мәселелері. – Алматы, 2002. – 652 б.
3. Қалиев Ғ., Болғанбаев Ә. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы мен фразеологиясы. – Алматы, 2006. – 259 б.
4. Н.К.Дмитриев. О тюркских элементах руского словаря. «Лексикографического сборник», вып. III, изд. Иностранных и национальных словарей. Москва, 1958 .
5. Сарекенова Қ.Қ. Қазіргі қазақ тілінің лексикологиясы: Оқулық. Екінші басылым / Қарлығаш Сарекенова – Алматы: Эверо, 2018. – 168 б..
6. Ерғалиев Қ.С., Қазақ тілінің орфографиясы мен пунктуациясы: Оқу құралы. 3-басылымы. – Павлодар: ПМПИ баспасы, 2017. – 210 бет.
7. Құдайберген Жұбанов / Жалпы редакциясын басқарған филол.ғ.д., профессор М.Малбақов. – Алматы: А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты, 2013. – 448 бет.

Әділханова Жанна Сайынқызы
аға оқытушы,
ЖОО дейінгі дайындық кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

Ыдырысова Гүлжан Асанқызы
аға оқытушы,
ЖОО дейінгі дайындық кафедрасы,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ

С.СЕЙІТОВ АБАЙ ЖӘНЕ ТУЫСҚАН ЕЛДЕР ӘДЕБИЕТІ ЖАЙЫНДА

Андатпа. Мақалада әдебиеттанушы С.Сейітов зерттеулеріндегі Абай шығармашылығының өзге ел әдебиеттерімен байланысы, рухани үндестігі айтылды. Абай мен татар ақыны Ғ.Тоқайдың өлеңдеріндегі идеялық бірлік, ұқсастық көрсетілді. Ғалым туысқан халықтар әдебиеттер арасындағы байланыстың рухани дамуға, мәдени өркениетке жетелейтін бағыт екенін атап көрсетеді.
Кілт сөздер: халықтар, әдебиет, байланыс, руханият, үндестік.

Адилханова Жанна Саиновна
старший преподаватель,
факультет довузовской кафедры довузвской подготовки,
КазНУ имени аль-Фараби

Идирисова Гульжан Асановна
старший преподаватель,
факультет довузовской кафедры довузвской подготовки,
КазНУ имени аль-Фараби

Аннотация. В статье изложена связь творчества Абая с литературой других стран, духовная гармония в исследованиях литературоведа С.Сеитова. В стихах Абая и татарского поэта Г.Токая было показано идейное единство, сходство. Ученый отметил, что связь между родсвтенными народами – это направление, которое ведет духовному развитию, к культурной цивилизации.
Ключевые слова: народы, литература, связь, духовность, гармония.

Adilkhanova Zhanna Saiynovna
Senior Lecturers, Faculty of Pre-University Education,
Departament of Pre-University Education,
KazNU named after al-Farabi

Idrisova Guljan Asanovna
Senior Lecturers,
Faculty of Pre-University Education,
Departament of Pre-University Education,
KazNU named after al-Farabi

Abstract. The article deals with the connecton of Abay's creativity with the literature of other countries, spiritual harmony in the poems of Abay and Tatar poet G.Tokay, the ideological unity and similaritywere shown. The scientist noted that relations between related people are a direction leading to spiritual development and cultural civilization.
Keywords: the nations, literature, communication, spirituality, harmony.

Әдебиеттану ғылымын дамытуға үлкен үлес қоса жүріп, халықтар достығын насихаттау, оны саралап көрсету жолында С.Сейітов өте үлкен қызмет атқарды. Әдебиеттің дамуында ерекше орын алатын құбылыс, ол – басқа халықтар әдебиетімен байланыс орнату. Бір-бірінен үйрену, біріндегі жақсы үлгіні бір-біріне үйрету – адамзат қоғамына тән құбылыс. Бұл үрдіс әдебиет сала-

сында да бар. «Жалпы мағынасында алып қарағанда әдеби байланыстар бір әдебиеттің екінші әдебиет әлеміне кірігуі болып табылады. Басқа халықтың жан әлемін, оның мәдениетін, рухани дүниесін танып-білу арқылы өз мәдениетің мен өнеріңнің деңгейін парықтайсың. Әдебиет зерттеуші И.Г. Неупокоева халықтар арасындағы әдеби байланыстың мынандай түрлерін атап көрсетеді: «Тарихи тағдырлары бойынша өзара жақын халықтар әдебиетінің (славян, скандинав, латынамерикан әдебиеттерінің, Азия, Африка елдеріндегі халықтар әдебиеттерінің) өзара байланысы. Бір-біріне ұқсас тарихи жағдайда дамып жатқан әдебиеттердің байланысы. Тілдері жақын немесе әдеби тілі ортақ әртүрлі әдебиеттердің (ағылшын және американ, ағылшын және австралиялық, австралиялық және немістік, т.б. әдебиеттердің) өзара байланысы. Әртүрлі тарихи жағдайда және әртүрлі ұлттық көркемдік дәстүрлер негізінде дамығанымен, идеялық-эстетикалық мақсаты бойынша жақын әдеби бағыттардың өзара байланысы. Тарихи бастау-тегі ортақ әдебиеттердің (тәжік және парсы әдебиеттері) байланысы. Тарихи тұрғыдан бір-бірімен аралас-құралас болған мәдениеттердің әлемдік тарихи үдеріске қатысын көрсететін өңірлік байланыстар» [Неупокоева И.М., 1961]. Зерттеушінің пікіріне сүйенсек, тарихи бастау тегі ортақ деп бөлген тармақтан түріктектес халықтар әдебиеті орын алады. Яғни, біздің қазақ әдебиетінің тамырлас, өзектес бағыты айқын аңғарылады. Осының бәрі айналып келгенде біртұтас әлем әдебиетін құрайды. Қазақтың көрнекті ғалымы С.Сейітов – халқымыздың көршілес қырғаз, өзбек, татар, қарақалпақ елдерімен, сондай-ақ орыс, украин, белорус, татар, азербайжан, армян, дағыстан, сынды халықтар әдебиетімен тығыз қарым-қатынаста болғанын зерттеп, бірнеше кітаптар жарыққа шығарған қаламгерлердің бірі. Туыстас халық әдебиеті қайраткерлері – Ш. Айтматов, Т.Уметалиев, Р.Ғамзатов, Ғ.Ибрагимов, М.Жәлил және тағы басқа қаламгерлердің шығармалары қазақ тілінде аударылып, ондағы авторлардың әдеби мұраларының мән-мазмұнына тоқталып, оны қазақтың көрнекті тұлғаларының шығармаларымен салыстыра сипаттауы арқылы ортақ үндестік пен бірлікті аңғартады. Адамзатқа ортақ ой, ортақ мақсат көркем дүниеде ерекше суреттелген тұстарын атап көрсетеді. Жалпы, бұл бағыт ғалымның зерттеулеріндегі мәні терең дүниелер екеіні байқаймыз.

Олай дейтініміз, ғалымның зерттеулерінде ерекше орын алатын бір маңызды мақаланы байқадық. Ол – ұлы Абайды татар халқының көрнекті ақыны Ғаболла Тоқай поэзиясындағы әдеби байланысы хақында. Биыл 175 жылға толып жатқан халқының ұлы ақыны Абай шығармаларының татар тіліне аударылуы, Тоқай мен Абайдың арасындағы үндестік туралы қызықты мәліметтер көпшілікке де, кейінгі ұрпаққа да беймәлім еді. Сондықтан, мерейлі жылға арнап, біз осы ақпарды ұсынғымыз келді. Біз тілге тиек етіп отырған мақала «Абай татарша қалай сөйлейді?» деп аталады. [Сейітов С.1995.] Мақала «Абай татарша қалай сөйледі ?» деген атпен 1995жылдың 15 тамызда «Халық кеңесі» газетінде жарық көрген. Бұл еңбекте екі елдің, екі түрлі ортада ғұмыр кешкен қос алып ақынның бірін-бірі көрмесе де шығармашылық бағытындағы әдемі үндестік, сарындастық, рухани байланысты танытатын жырларын зерттеуші салыстыра қарастырады. Оны әсіресе, халықтық сипатынан, гуманистік лебіздерінен, өз замандастарын өнер-білімге шақыру ниетінен өрбіген өлеңдерінен байқау қиын емес еді. Әдебиеттегі көптеген зерттеушілер байқай бермейтін осы ұқсастық пен ішкі рухани жақындықты С. Сейітов жақсы аңғарған. Ғалым қазақтың Абайы мен татардың Тоқай шығармашылығын қатар қойып, салыстырады:

«Жазғаным көпшілікке ұнар ма екен?

Ұнаса ұғынатын болар ма екен?» – деп келетін Тоқай тармақтары Абайдың мына сөздерімен астасып жатқанын жақсы байқаған:

«Мұны жаздым ойланып,
Ойда бардан толғанып.
Кірсе ішіңе оқи бер,
Бозбалалар, қолға алып».

Автор шығармаларындағы екі ақынның ой орамдары, сөз кестесі мен парасат пайымын таныта отырып, екі туысқан елдің бауырмалдастығын, тамырластығын дәлелдеуге тырысқан. Ол: «Абай мен Тоқайдың табиғат құбылыстары, өмір мен өлім жайындағы тебіреністерінде біріне-бірі жуықтайтын, үндесетін кестелі тармақтар аз емес», – дей келе, Абайдың татар жұртшылығы алдындағы биік беделін танытатын Тоқай ізбасарларының айтқан пікірлеріне, баспасөз беттерінде жарияланған мақалаларына тоқталып, ондағы қазақ әдебиеті үшін мақтан тұтарлық, құнды лебіздерге шолу жасайды. Онда Ғалымжан Ибрагимовтың, Шайхзада Бабичтің, Ғұмар Башировтың, Мұхамед Ғайнулиннің, Сибғат Хакимнің, Хатим Усмановтың және басқа да татар ақын-жазушылары мен ғалымдарының бағалы пікірлері бар. Абай өлеңдерінің татар тіліне аударылуына М.Әуезовтің «Абай жолы» эпопеясының тікелей әсері болғандығын ескерсек, бірталай мәселені түсінуге жол ашылады. Автор Абай туындыларының татаршалануы туралы мәліметтерді нақты деректермен келтіріп көрсетеді: «Абай өлеңдерінің татар тіліне тәржімаланып, жеке кітапша болып басылуы қырқыншы жылдардың екінші жартысына тұспа-тұс келеді. Мысалы, «Абай өлеңдері мен поэмалары» деген жинақ 1946 жылы 75 бет көлемінде Қазанда жарық көрген. Содан соң, 1947 жылы «Өлеңдері мен поэмалары» деген атпен Қазанда басылған. Аударған – ақын Махмұт Мақсұт. Зерттеуші

алпысыншы жылдарда татар әдебиетінің классигі Хасан Туфан өзінің Абай шығармаларынан жасаған аудармасын «Социалистік Татарстан» газетінің 1962 жылғы 20-желтоқсанындағы санына жариялағанын «Совет әдебиеті» журналы өзінің 1963 жылғы бірінші санында Абайдың екі өлеңін Зәки Нұри тәржімасы арқылы таныстырғанын» айтып өткен. Осыдан-ақ, ғалымның ыждахаттылығын, қызыл сөзге емес, ғылыми нақты дерекке сүйенуді қажет ететін байыпты зерттеу иесі екендігін көреміз. 1981 жылы Татарстанда Абай өлеңдерінің бір томдығы жарық көрді. /«Өлеңдер мен поэмалар. Хикметті сөз. (Қазан. Татарстан кітап баспасы, 1981ж./ Зерттеуші мұны да назардан тыс қалдырмайды: «Бұл – қазақтың кемеңгер ақынының татар тілінде бұрын-соңды жарық көрген жинақтарының ішіндегі ең толығы. Көлемі 10 баспа табақтан асады. Татар тіліне Н. Арслан, Ә.Исхақ, М.Мақсұт, М. Хұсайн, М. Шабаев сияқты танымал ақындар аударған», – дей келе, ғалым осы аудармалардың сапасына тоқталады. «Абай татарша қалай сөйледі?» деген сауалға жауап береді. Бір ғана мысал:

«Мин язмаймын жырларымны ирмәк өчен,
Юк-бар әкият-фәлен сөлеп бирмәк өчен,
Язам күңеле уяу, сизгер, теле йөгерек
Чичән яшләргә фекать бер үрнәк өчен.
(Н. Арслан аудармасы)

Мұнда ол әр ақынның аудармасын келтіре отыра, салыстыра зерттейді. Бұл кітап татар оқырмандарының ой көкжиегін кеңейтіп, түсінігін тереңдете түскендігін көрсетіп береді. Татар әдебиетінің көрнекті өкілі Сибғат Хакимнің: «Абай өлеңдерінің қазақшадан татаршаға тәржімәлерін оқып шыққан соң, өзінен-өзі «Бұл әдебиеттің негізі нендей және сол әдебиеттің негізін салушылар кімдер?» – деген сауал туды. Бір кезде осындай ой Тоқайды оқыған соң да басыма келген. Пушкин, Шевченко, Абай, Тоқайлар осылай ойландырады. Олар үшін айырым тақырып, айырым проблема, тұрмыстың нендей бір жағы жоқ, ұлы бір жамиғат бар, ел бар, халық бар. Көңілде – халық, оның тарихы, тағдыры», – деген пікірі арқылы Абайды татар елінің биік дәрежеде қабылдағанын танытады.

С.Сейітов екі ел арасындағы рухани дәнекер болып тұрған сөз құдіретін осылай танытады. Туысқан халықтар әдебиетінің өзара байланысын зерттеу – оның үзбей үнемі жалғастырып келе жатқан ең бір жүйелі еңбек саласы екенін атап өттік. Осының бәрін поэзиясына қосқанда, Сағынғали Сейітов қаламынан өнген еңбектің ұзын-ырғасы 38 кітап болып жарық көрген екен. Бұл өте көп еңбек .Ол туралы қазақтың көрнекті ақыны Хамит Ерғалиев естелік мақаласында жоғары баға береді. [Ерғалиев Х., 1977, №46(1376)]. Өз әдебиетіңді терең түсіне отырып, басқа елдің әдебиетімен салыстыра сараптау жасау үшін зерттеуші жан-жақты білімді, әрі бірнеше тілді де меңгерген болуы керек. Оны көркемдік-эстетикалық тұрғыдан зерттеп, образдар характерін ашып, ақынның биік ойын көрсету арқылы болашақ ұрпаққа рухани тазалықты үлгі етеді. Халықтар арасындағы әдеби-мәдени байланысты жан-жақты талдау – үлкен ізденістерді талап ететін кез-келген ғалымның қолынан келе бермес күрделі іс. С.Сейітовтің қаламынан осы бағытта жүзге тарта зерттеу мақалаларды жарыққа шығарған екен. Олардың маңыздылығы сонда – әдебиеттану ғылымының іргетасын қалаудағы аяқ алысын, бағыт-бағдарын айқындауда таптырмайтын құнды материалдар. Мәселен, М. Горькийдің қазақ әдебиетімен байланысы турасында жазылған «Его уроки» деп аталтын ғылыми мақаласында 1933 жылы Мәскеуде кездескені оның қазақ әдебиетшілеріне қалдырған зор әсері сөз болады. Бұл – тарихи дерек. Осы жиында одақ көлеміндегі жазушылардың шығармалары талқыланып, пікірлерімен бөліседі. М. Горькийдің М. Әуезов, С. Сейфуллин, С. Мұқанов, Ғ. Мүсірепов сынды алыптарымыздың шығармаларына оң ықпалын тигізгенін айтуға тиіспіз. Оның : «О творческом восприятии горьковской традиции говорит художническая практика таких гигантов казахской советской литературы, как С. Сейфуллин, Ильяс Жансугуров, Беимбет Майлин, Сабит Муканов, Мұхтар Ауезов и Габит Мусрепов», – деген пікірі осыны мегзеді [М.Горький, М., 1984.64-6]. С.Сейітов шығармашылығын зерттеу арқылы қазақ әдебиеттануында қазақ қаламгерлерінің басқа ел әдебиетімен тығыз байланысын сөз жүзінде ғана емес, іспен көрсету, шығармашылық тығыз байланыс, қарым-қатынас ыстық ықыласпен бекігенін аңғардық. Бұл туралы С. Сейфулин 1936 жылы жазылған «Қазақ жазушыларының ұлы ұстазы» деген мақаласында: «Мен М. Горькийді жастайымнан біліп, сүйіп өстім. Мен оқыған мұғалімдер семинариясында Алексей Максимович студент жастардың сүйікті жазушысы болатын. Оның есімі студенттер жиынында күн тәртібінен түспейтін, біз оның өлеңдері мен прозасын жатқа айтатынбыз, студенттер арасындағы таластарда шығармаларын дәлелдеме ретінде пайдаланатынбыз. 1916 жылы «Мүсілима» деген өлеңді прозамен жазып шықтым. Мен мұны орыстың ұлы жазушысының өшпес әсерімен жазған едім», – деп жазады. Отызыншы жылдары Сәкен Горькиймен кездескенін тарихтан білеміз. С. Сейітов қазақ қаламгерлері мен орыс әдебиетшілері арасындағы үздіксіз байланыс туралы жазуда жалыққан емес, бір-бірінен үйрену, өзіндегіні өзгеге көрсете білу, достық ынтымақтастық – ғалымның шығармашылығының маңызды бөлігін құрайды. Оның ізденімпаздылығы мен шыншылдығы әр еңбегінен көрініп тұрады. Сәл нәрсенің өзіне үлкен жауапкершілікпен қарайтын, әр сөздің түптөркінін қопара тексеретін еңбекқорлығы төл әдебиетіміздің өркендеуіне үлес болып қосылды.

Ғалымның көзі тірісінде жарыққа шығарылмай, жазылғаннан кейін жиырма жыл жатқан «Қазақ-түрікмен әдебиетінің байланысы» деген ауқымды зерттеу еңбегін ерекше атағанымыз жөн болар. Бұл кітап М. О. Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының Ғылыми кеңесінің шешімімен жарыққа 2010 жылдың ақпан айында жарық көрді. Жауапты редакторы ф.ғ.к. Р. Қайшыбаева мен жас ғалым А. Зекенова. Мұнда автор екі халықтың әдеби мұрасының өзара байланысын терең, әрі жан-жақты зерттейді. Кітап майдангер ақынның мерейтойы қарсаңында, яғни Ұлы Жеңістің 65 жылдығына арналған шара аясында жарық көріп отыр. Кітап сегіз тараудан тұрады: ««Көрұғлы» және оның қазақша нұсқалары», «Мақтұмқұлы поэзиясындағы достандық, отаншылдық, туысқандық бірлік сарындары», «Мақтұмқұлы Қазақстанда және қазақ поэзиясында», «Екі республика арасындағы рухани алмасудың жаңа кезеңі», «Берді Кербебаев және қазақ қаламгерлері», «Түркіменстан және түркімен тұлғасы қазақ кеңес поэзиясында», «Қазақстан сымбаты және қазақ сипаты түрікмен туындыларында», «Жаңа көкжиектер». Байқағанымыздай, бұл еңбекте екі рухани өміріндегі қоянқолтық ынтымағын танытады. Ертеректе жазылған жекелеген мақалалары әдеби байланыстар тақырыбына барар баспалдақтар болса, бұл кітап салмақты монографиялық еңбекте Абайдан бастап, қазақтың айтулы қаламгерлерінің шығармалары туыстас елдер әдебиетімен салыстыра қойып, ондағы жан-жақты терең философиялық ойлардың үндестігін, әуезділігін толыққанды зерттеп көрсетеді. [С.Сейітов, 2010] Мұнда қазақ-түрікмен диалогының барлық қырлары мен түрлері: аудармалар, зерттеулер, сыни пікірлер, қазақ жазушылары мен ақындары шығармашылығы түрікмен тақырыбы және түркімендердегі қазақ тақырыбы қамтылған. Құрастырушы ғалым Р. Қайшыбаева: «Әдебиет зерттеушісі, ғалым, ақын С. Сейітов – бірнеше монография мен сын еңбектердің авторы. Ол қазақ әдебиетінің туысқандық, достық ынтымағы, өзара байланысы және олардың бірін-бірі байытуы мәселелеріне көбірек көңіл бөледі. Әдеби байланыстарға, ұлттық әдебиеттер арасындағы қарым-қатынастарды жүйелеуге, қорытуға деген қызығушылық қазақ әдебиеті мен әдебиеттануында әрқашан да болған. Ал, С. Сейітовтің бұл монографиясында халықтар арасындағы мәдени қатынас терең зерттелді», –деп атап көрсетеді. Қазақ әдебиеті мен өзге ел әдеби-мәдени байланысының көп ғасырлық тарихи тамырластығын зерттеп, болашақ әдебиетшілерге оң бағытын көрсетеді. Бұл кітап оқырманға жиырма жыл кешігіп жетіп отырғанымен, осы күнгі көкейтестілігімен құнды деп есептейміз. Себебі, бұл еңбек бүгінгі күні сол кезеңдегі қазақ әдебиетінің әлемдік деңгейге көтерілген тұсын нақ көрсететін халықаралық мәдени байланыстың шежіресі болып отыр. Бүгінгі жас зерттеушілер осы арқылы рухани байланыстың адами құнды қасиеттерді қалыптастыруға қосар үлесін көріп, терең тамырластықты таниды.Біздің әдебиеттану ғылымында осы халықтар арасындағы әдеби байланыстар саласы бұған дейін жан-жақты жүйелі зерттелген жоқ еді.

Автор бұл еңбегінде тек әдеби мәселелермен ғана шектеліп қалмайды, тарихи-туыстық түйіндері берік байланған екі ел руханиятының қоғам талаптарына қатыстылығын, уақыт ағымындағы орнын да анықтауға тырысады. Бұл басқа ұлттық мұраны игеріп сақтаумен қатар оны шығармашылық тұрғыда дамытуды көздейді. Бұл халықтардың тарихында, тағдырында, шаруашылық және мәдениет салаларында ортақ сипаттар, ағайындастықты, бауырластықты аңғартатын белгі-нышандар аз емес. Жайлауы жапсарлас, қыстауы қанаттас екі халықтың қарым-қатынасы ғасырдан-ғасырға созылып, үзілмес желіге жалғасып келеді. Ғалым осы тамырды тереңнен тартып қана қоймай, болашақтағы байланысының үзілмеуіне алтын көпір болған тәрізді. Ол байланысты биік интелектуальдық-эстетикалық талғам тұрғысынан орнатуға жол салады. Халықтар тарихында, тағдырында, шаруашылық және мәдениет салаларында ортақ сипаттар, ағайындастықты, бауырластықты аңғартатын белгі-нышандар аз емес. Жайлауы жапсарлас, қыстауы қанаттас туыстас халықтың ерте замандардағы қарым-қатынасы ғасырдан-ғасырға созылып, үзілмес желіге жалғасып келеді. «Олардың аңыз бен ертегілерінде, мақал-мәтелдерінде, лиро-эпостық шығармаларында ұқсас сарындар мен әуендер мол ұшырасады. Жазба әдебиетін алсақ, олардың үздік өкілдері бүкіл түркі тілдес халықтарға, солардың ішінде түркімендер мен қазақтарға да жете таныс болған. Мақтымқұлыны әзербайжан өзінің Науаиындай, қазақ өзінің Абайындай қастерлеген, қадір тұтқан, өлмес-өшпес өнерін бағалаған», – деп өте орынды айтады [С.Сейітов., 1997]. Еңбекте Мақтұмқұлының, Б. Кербебаевтың, т.б. мұраларының қалай қабылданғаны, игерілгені және әсері зерттеледі. Олардың мұрасы қабылдауға бейімді топыраққа түскенде, қабылдаушы жақтың рухани өміріне бейім болғанда ғана өмірлі, өнімді, әсерлі болатыны белгілі.

Қорыта айтсақ, қазақ әдебиетінің асыл өнеріне бар ғұмырын арнаған, кеңес дәуірі әдебиетін зерттеп, оған ғылыми жаңалығымен де, ақындық талантымен де орасан зор үлес қосқан қаламгер Сағынғали Сейітов еді. Сонау отызыншы жылдың соңында әдебиет майданына келіп қосылған жас бозбала кезінен тәуелсіз елдің әдебиетінің төрінен абыз ақсақал болып аттанған ол артына мол мұра қалдырып, қазақ әдебиеттануында батыл пікірімен, өткір ойымен келген ғалым өмірінің соңына дейін, тоқсанға таяп, көз жанары суалғанша халқына адал қызмет етті. Артында мол рухани мұрасы қалған әдебиетшінің келер ұрпаққа берері көп. Елбасы Н.Ә.Назарбаевтың «Ру-

хани жаңғыру» бағдарламасында атап көрсеткендей, жаһанданудың көшіне ілесу үшін, ұлттық құндылықтарды сақтай отырып, халықаралық рухани байланыс орнату, бәсекелестікке қабілетті ұрпақ өсіру бағытында әр түрлі ұлттардың рухани мұраларын игере отырып, мәдениетімізді дамытуымыз керек. Осы пікірдің сабақтастығы болған С. Сейітовтің монографиялық зерттеуінде әдебиеттер байланысының әртүрлі қырлары тарихи-салыстырмалы тұрғыдан қаралып, талдау фактілері қазақтар мен басқа елдер әдебиетімен салыстырғанда ойлау ерекшеліктерін, ұлттық өзгешеліктерін ескере отырып, адамзатқа ортақ парасат-пайым, рухани жақындық, әдеби қарым-қатынастардың тамаша үлгісін береді. Бұларсыз бір халықтың санасында екінші бір халық образының қалыптасу механизімін түсіну қиын. Осының нәтижесінде әдебиеттер мен халықтардың жанды қарым-қатынастарының диалогы пайда болады. Ол диалогтарда әр халықтың Абай сынды ұлы тұлғалары көшбасшы болып қала бермек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Неупокоева И. Некоторые вопросы изучения взаимосвязей и взаимодействия национальных литератур. М., 1961.
2. Сейітов С. Абай татарша қалай сөйледі ?. «Халық кеңесі», 1995ж. 15 тамыз.
3. Ерғалиев Х. Қажырлы қаламгер. «Қаз әд», 1977ж. 18 ноябрь, №46(1376).
4. Горький М. Әдебиет туралы. Алматы. Жазушы.1984.
5. Сейітов С. Қазақ- түркімен әдебиетінің байланысы.А.2010.
6. Сейітов С.Кемелдік пен тереңдік. "Қ.Ә"1997.№20, 20 мамыр.

Болатова Гүлжан Жамбыловна,
ф.ғ.д., оқытушысы,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: bolatova_gulzhan@mail.ru

Мұхаметқали Аида Аяпбергенқызы,
6М021400 – Әдебиеттану мамандығының 2-курс магистранты,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: aida_muhametkali@mail.ru

БАҚЫТЖАН МОМЫШҰЛЫ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНЫҢ ЗЕРТХАНАСЫ

Түйіндеме. Мақалада қазіргі қазақ әдебиетінде өзіндік орны бар жазушы Бақытжан Момышұлының шығармашылық зертханасы жан-жақты сөз бола отырып, қаламгер романдарының көркемдік ерекшеліктері жан-жақты талданған.

Тірек сөздер: диалог, роман, архетип, мифология, миф.

Аннотация. В данной статье рассматривается творческая лаборатория писателя Бахытжана Момышулы, занимающего своеобразное место в казахской литературе, а так же проводится литературоведческий анализ художественной выразительности его романов.

Ключевые слова: диалог, роман, архетип, мифология, миф.

Abstract. This article examines the creative laboratory of the writer Bakhytzhan Momyshuly, who occupies a peculiar place in Kazakh literature, and also conducts a literary analysis of the artistic expressiveness of his novels.

Keywords: dialogue, novel, archetype, mythology, myth.

Суреткер Бақытжан Момышұлы адамзат қоғамына сабақ болар кешегі тарих пен бүгінгі кезеңнің мәселелерін интерпретациялауды сұрақ-жауап ретіндегі нақты мәліметтерге құрған. Адамзаттың санасын сілкіп, оның ішкі өміріне өзгеріс әкелетін жаңа қоғамдағы психологиялық құбылыстар роман мәтініндегі жаңа мазмұн мен жаңа пішіннің өмірге келуіне себеп болған. Шығармашылық жолын аудармашылықтан бастаған жазушы Ш.Мұртазаның «Табылған теңіз», «Бұлтсыз күнгі найзағай» повестерін, Ж.Молдағалиевтің, Д.Досжановтың, О.Бөкеевтің, Қ.Найманбаевтың, Б.Бодаубаевтың, Б.Тоғысбаевтың, Ш.Шаваевтың, М.Айымбетовтың, К.Тоқаевтың, т.б. жазушылардың шығармаларын асқан шеберлікпен, сәтті аударған. Бірнеше әңгіме, повесть, романдар жинақтары жарық көрген қаламгердің қаламынан туған «Добрые мосты», «Раскаленные камни», «Прозрачные льдины», «Тихие голоса», «Я еще ребенок», «Когда ты рядом», «Мен әлі сәбимін», «Восхождение к отцу», «Дети-Великаны», «Жанымның жарық жұлдызы», «Во имя отца», «Звезда брата», «Туркси6 – земля полководца», «Сыновья Великого Волка», «В поиске света», «Путь Огненного Орла», «Сердце Волка», «Орда алая и Мечеть белая», «Преломление Света» сияқты кітаптары қалың оқырман қауымнан, сыншылардан жоғары бағасын алып, әдебиеттің алтын қорына қосылған көркем дүниелер. Оның прозалық шығармаларын адам тағдырына деген сүйіспеншілік пен өмірге құштарлықтың асқақ үлгісі ерекшелендіріп тұратын. Ол көне түркілік бастауларға ден қойып, ұлттық танымды, көркемдік қалыпты дамытуға бар жазушылық таланты мен күллі күш-қуатын жұмсады. Қазақстан Жазушылар одағы сыйлығының лауреаты. Бірнеше мәрте Қазақстан Жазушылар одағы басқармасының мүшесі болып сайланған. Медальдармен, «Құрмет» орденімен марапатталған.

ХХ ғасыр соңындағы әдебиетті зерттеу мәселелері төңірегіндегі еңбектерге сүйенсек, көркем прозада кеңінен көрініп жүрген бірден-бір көркемдік категория-диалог екен. Бұл жәйт кейіпкердің ішкі жан дүниесіндегі ой-толғамдарды тебіреністерді тереңнен толғап, талдаудан гөрі бүгінгі уақыт талап етіп отырған көкейкесті тақырып жөнінде «тірі тілдесу», жаңды сөз қозғау әлдеқайда маңызды екендігін көрсетеді. Қазіргі философиялық-эстетикалық ойда кеңінен көрініп жүрген постмодернизм бағытының өкілдері баса мән беретін диалог Бақытжан Момышұлы романында зор рөл атқарған.Бүгінгі күн ұрпақтарының кешегі тарихты жаңаша түсіндіруге талпыныс жасауы-жазушының жаңаша тәсіл қолдануына мәжбүр етеді. Сондықтан да мұнда автортек жазушы ғана емес, ұлт тарихы мен ұшқан ұядағы тәрбиеден тамыр алған, халқының бүкіл бет-бейнесін бала кезінен көңіліне тоқып өскен өрелі өнерпаз болғандықтан өзі оқырманға ұсынып отырған кезең шындығын елден естігені бойынша емес, өзі көріп, сезінген, куә болған кейіп-

кер ретінде біліп, баяндайды. Осы мақсатты көздеген жазушы Бақытжан Момышұлы романында әр дәуірдің өз диалогы бар екенін, ол сол кезеңнің ойлау мен сөйлеу әдебін әсерлі жеткізген әдеби тәсіл-диалогқа көркемдік жауапкершілік міндет жүктеген. Өйткені, осы шақпен ойлап, сол мезеттің (кезеңнің) мәселесін қозғайтын көркем диалогтың алдыңғы қатарға шығуы-қазіргі қоғам мен сананы бүтіндей өзгертіп жатқан жаңа уақыт сөзін дер кезінде айтып қалу қамы. Мұны заңды құбылыс деп қараған жөн. [Қазиқанова А.Қ.]

Бақытжан Момышұлының «Восхождение к отцу» кітабындағы Бауыржан Момышұлының парыз туралы айтқан ойлары оқырманды жандүниесіне әр қырынан үңілдіреді. Батырдың тұлғасын жан-жақты түсінуге мүмкіндік береді. Бұл кісінің бойында қазақтың әйгілі үш биінің даналығы бас қосқандай сезіліп тұратын. Өмір тәжірибесінен алған сабақтарының кеңінен ұшырасуы, қазақтың сұңғыла би-шешендеріндей терең философиялық ойлары, энциклопедиялық ұлағайыр білімі түгел баурап әкетеді. Батырдың өмірде ұстанған принцептерін: «Намысты нанға сатпа», «Тексізден тезек артық, Арсыздан айуан артық», «Именіп жүріп көрген игіліктен қарсыласып жүріп көрген бейнет артық», «Өмір үшін өлгенше күрес», «Ел үшін аянба-ерлігіңе сын, жұрт үшін аянба-жігітіңе сын», «Өтіріктің балын жұтып тірі жүргенше, шындықтың уын ішіп өлген артық»... деген деген эстетикалық тереңтамырлы пайымдарынан байқауға болады болады. «Мендейтін Бауыржан, -өмір бойы парыз сезіміне бой алдырып, жалғыз соған ғана бағынып келдім. Халық менен парызымды өтеуді талап етпесе де, мен тек қана өз халқыма берешек екенмін. Мойнымда өтелмеген парызым баршылық болып шықты. Бұл парызсыз мен өзімді адаммын деп айта алмас едім... Парыздан күшті күш жоқ. Парыздан берік қалқан жоқ. Парыздан нәзік сезім жоқ. Парыздан қасиетті әулие жоқ. Парыздан қорқынышты жаза жоқ. Парыздан жарқын жарық жоқ. Парыздан өткір тіл жоқ, «Парызсыз даңқ тұл. Ондай бишара даңқ атаққұмар даңғойлар үшін тәтті. Ал ар-намыс адамы үшін ол әрқашан ауыр да азапқа толы». Ол өз өмірінің әр сағаты нәтижесін күнде қорытындылып отыруға құштартұғын. Оның осы тұрғыдағы көзқарасы даңышпан Абайдың: «Егер де есті кісілердің қатарында болғын келсе, күнінде бір, ең болмаса айында бір өзіңнен өзіңнен есеп ал. Сол өзіңнен есеп алғаннан бергі өмірді қалай өткіздің екен, не білімге... не дүниеге жарымды күніңді өзің өкінбестей қылықпен өткізіпсің? Жоқ болмаса, не қылып өткізгеніңді өзің де білмей қалыппсың?» [Ұсынылатын библиографиялық көрсеткіш Кеңес Одағының Батыры./Петропавл, 2010]– деген жолдардан батырдың Отан алдындағы парызының маңыздылығын айқындай түсу үшін Бақытжанның шеберлігі байқалады.

Бақытжан Момышұлы патриоттық сезім адамға генетика арқылы беріледі, бірақ оған күтім мен қамқорлық, тәрбие қажет деп атайды. Бақытжан Момышұлы ұлтына деген құрметті патриотизммен тығыз байланысты қарастырады, нағыз патриоттар өзінен бұрын Отанының қамын көбірек ойлайды. Шынайы патриот қазақ жұртының мәңгі тәуелсіз өмір сүріп, гүлдене беруі үшін өзінің саналы өмірін сарп етуге даяр адамдар екенін жазады.

Ендігі кезекте «Сыновья великого волка» атты романын қарастырсақ, бұл романға арқау болған сюжеттік-композициялық желілердегі қақтығыстар еліміздегі ұлы тұлғалар төңірегіндегі жаңаша жазылған тарихнамалық-дерекнамалық деректі тұжырымдары негізінде жазылғандығымен ерекшеленеді. Бақытжан Момышұлының романтикалық стилінің басты ерекшелігінің бірі де мифологиялық және эстетикалық бастаулардың бірлігінде жатыр. Жазушы романтизмінің бастауы – көне түркілік эпикалық дәстүр. Момышұлы шығармаларындағы мифопоэтикалық архетиптерді қарастыру қазақ прозасының романтикалық стилді бағамдауға мүмкіндік береді. Неоромантизм романтизммен тақырыбы мен сарыны жағынан да, жалпы принциптері мен поэтикасы жағынан да тығыз байланысты. Олар: пендешілік пен күйкі тірлікке, тоғышарлыққа қарсы шығу, болмысқа қанағаттанбау, өз ортасына қарсы шыққан романтикалық кейіпкер, ирационалды дүниеге назар аудару, гротеск пен фантастикаға, мифологизмге деген ықылас, жаңа көркемдік тәсілдерге бейімділік, т.б.

Архетип арқылы заттық болмыстың символикасын айқындауға болады. Әдеби архетип – фольклорлық және әдеби шығармалардағы жиі қайталанатын бейнелер, сюжеттер, мотивтер. Ол сыртқы өзгерістерге ұшырауға бейіл болғанымен, тұрақты, ғасырлар бойы қалыптасқан мазмұндық мәнін, құндылығын жоғалтпайды. Архетиптердің әдеби туындылардағы көркемдік қызметі – қазіргі зерттеушілердің жіті назарындағы өзекті мәселе. К.Г. Юнг пайымдауынша, архетип бейнелер (алғашқы бейнелер), праформалар «ұжымдық байсаналықтың» жемісі ретінде ғасырлыр бойы адам өмірінде маңызды орын алып, мифологияда, дінде, философияда қолданыс тапты. Көптеген әдеби образдар, мотивтер белгілі бір архетиптік бастаудан нәр алады да, концептуалдық тұрғыда оны жаңа мазмұнмен байытады.

Архетип түрлері онға жуық болса, солардан туындайтын бейнелер көптеп санамаланады. Негізгі архетиптер:орел (бүркіт), волк (бөрі), солнце (күн) және т.с.с. Мәселен, көк бөрі – тірі табиғаттың күшті, айлалы, айбарлы өкілі, бұл тұста әлдебір бекзаттықпен ұласқан ішкі жарық күш пен сезгіштік байқалады. Көк бөрі өздігінен данагөй, өздігінен әділетті және өміршең. «Сыновья великого волка» роман – қазақтар жайлы қисса, қазақтарға деген мадақ жыр. «Ұлы бөрі» архетипі

– бұл қазақ халқы. Көшпенді қазақ халқымызда дүниені сезінуде және дүниеге көзқарас қалыптастырудағы бөрі тотемінің ерекше рөл атқаратыны белгілі. Туынды қазақ халқының бірегей, біртума әрі талантты ұлы бөрілер ұрпақтар өмірлерінің ғұмырнамалық жинағы іспеттес.

«Хорошо подмечено — одобрительно кивнул родитель... (речь идет о Бауыржане Момышулы. Н.М.). И мысли твои в рассказе достаточно верны, хотя знания, конечно, не полны. К этой теме тебя привел инстинкт, а не познание, хотя наверное, даже ты слышал о том, что Волк является нашим тотемом. Из поколения в поколение передается предание о том, что после побега на один аул. в котором захватчики перебили всех жителей и сожгли дома, в живых остался лишь истекающий кровью младенец по имени Елсау. Умирающего ребенка унесла в свое логово волчица, зализала его раны, вскормила своим молоком и вырастила бесстрашным и благородным волком, который впоследствии стал владыкой степи и гор, защищавшим родную землю и проявляющим постоянную заботу с народе. Вот почему я вижу в своих мечтах изображение Волкана будушем знамени Казахстана» [Момышулы Б. 2004, 306.]

Бұл табиғатты, әсіресе аспан шырақтарын бақылауды міндетті түрде ынталандыра отырып, соған сәйкес теориялық танымның өркендеуіне әкелді. Кейін мифтік дүниетанымды дін мен философия ығыстырды. Бірақ ол уақыт ағынында жоғалып кетпей, көмескі сана мен архетиптік жадынан орын алды. Қазақтың арғы ата-тектерінің дүниені мифтік тұрғыдан түсінуі әлемдік үлгілермен сабақтас. Көк Тәңірі, Жер-Су мен Ұмай ананы айтпағанның өзінде, түркі халықтарының арғы ата-тек туралы түсініктері тарихтың алыс қойнауларында қалыптаса бастаған. Көк бөрі туралы аңыздар, сондай-ақ көркем шығармаларда бейнеленген тотемдер мифтің әсерлі белгілері саналады. Дәстүрлі қазақ мәдениетінде тотемдік ұғымдар сақталғанымен, олардың нақтылы көріністері өзгерді. Мифтік уақытты басқа типтер ауыстырған соң да тотемдік түсініктер халық жадында архетиптік қызметін атқарып, басқа рәміздер мен таңбаларға айналды. Мысалы, жаугершілік және бостандық үшін күрес заманында Көкбөрі қайсарлыққа шақырған рәміздік рөл атқарған.

Архетиптік таным мифологиялық дүниетаныммен біте қайнасып, жаңа мазмұнда дами отыра, мәңгілік рухани бағдар ретінде «халықтың рухын» бейнелеп қана қоймай, шынайы және тұтас түсінік қалыптастыратын бейне түрі ретінде қабылданады.. Әдеби архетиптің, жоғарыда атап өткендей, басты белгілері: жинақтаушылық пен типологиялық тұрақтылығы. Әдеби архетип үлгілеріне «мәңгілік, әмбебап бейнелер» (әлем әдебиетіндегі бейнелер), символдық бейнелер (аспан, су), тұрақты бейнелер (ана, бала, сәби, ата немесе, жол, үй) т.б. жатады. Мысалы: *«Вы оба являетесь моими корнями, питающими мой ствол, дающими жизнь моими глубокими корнями, питающими мой ствол, дющими жизнь моим веткам и листьям, и даже опавшие и пожелтевшие мои листья хранят память об этом! Вы не даете мне засохнуть!» [Момышулы Б., 2004, 306.]* Мұндағы адамдарды «күрең тамырға» теңеудің өзі архетиптік белгілер, себебі бастау алатын құбылысты балама бейне ретінде пайдаланып отыр. Қазіргі әдебиеттануда әдеби архетип ұғымы толық қалыптасып, архетиптік талдау негіздері басқа әдісналық тәсілдермен қатар жалпы поэтиканың құрамдас бөлігіне айналған.

«Инаят сказал: – «Что есть дух и что есть материя? Разница между ними – все равно что разница между водой и льдом: замершая вода есть лед, а растаявший лед, есть вода. Именно дух в его плотности мы называем материей» [Момышулы Б., 2004]

Жоғарыдағы мысалда «рух» ұғымын «су» алапатына теңеу архетиптің бейнелік көрінісі.

Мифологизм халық бойында ғасырлар бойы жинақталған көркемдік танымды, рухани ізденістерді жеке тұлғаның, адамның жұмбақ болмысы арқылы өткізіп, бүгінгі күннің тәжірибесімен, өмір құбылыстарымен синтездеп қорытты. Көркем шығармадағы қақтығыс адам мен адам, адам мен қоғам, адам мен табиғат арасында өтті. Суреткердің негізгі назары әлеуметтік өмірден гөрі рухани кеңістікке ауды және жеке тұлғаның ішкі әлемі күрделі рухани құрылым ретінде қарастырылды. Қаламгерлер өмір шындығын суреттеуден гөрі өмірдің мәні мен жаратылыс жұмбақтары туралы ой толғауға ойысты. Қазақ прозасында рухани түлеу, рухани жаңғыру тақырыбы тереңдей түсті.

«Ұлы бөрі» – бұл қазақ халқы. Көшпенділерде дүниені тануда, дүниені сезінуде және дүниеге көзқарас қалыптастырудағы бөрі тотемі маңызды рөл атқаратыны белгілі. Көк бөрі – тірі табиғаттың күшті, айлалы, айбарлы өкілі, бұл тұста әлдебір бекзаттықпен ұласқан ішкі жарық күш пен сезгіштік байқалады. Көк бөрі өздігінен данагөй, өздігінен әділетті және өміршең. Автор өнегелілік пен мейірімділікке толы туындының атының сырын ашады. «Ашина» – «қадірлі бөрі» дегенді білдіреді.

Көк түркілер қасқырды ерекше құрмет тұтқан. Мысалы, Құтылық қағанның әскери гвардиясы «бөрілер» деп аталған және олардың жау келгенде көтеретін байрағына да алтынмен зерленген бөрінің басы бейнеленген. Түрік қағанаты тұсында тастан қойылған Бугут қорымындағы белгіде (стела) қасқырдың бейнесі бедерленіп, оның бейнесі көркем жыр жолдарына түседі. Қазақтың батырлық жырларында «бөрідей тиді», «бөрідейін түн қатып» деген жолдар жиі кездеседі. Тіпті атақты Қарақыпшақ Қобыланды батырдың жары, қамқоршысы Құртқаның есімінде қасқыр

атауының жүруі кездейсоқ емес.Қасқыр тотемінің бейнесі түркілердің бір бұтағы оғыздардың да фольклорлық мұраларында сақталған. Мысалы, оғыздардың көне жыры «Оғызнамеде» қағанды жеңісті жорықтарға бастайтын аң – көктен түскен көкжал. Ежелгі қыпшақтардың да қорғаушы бабасы – қасқыр. Жорыққа аттанар алдында қыпшақтар бөріден көмек тілеп, жалбарынады.

Архетиптік таным мифологиялық дүниетаныммен біте қайнасқан, мифтің өзі архетип болады. Қазіргі таңда жазушылар мифтік, фольклорлық шығармалардың идеялық желісін, я болмаса мифологиялық кейіпкерлерді, архетиптік сарындарды көркемдік мүддеге сай кеңінен пайдаланып отырады.

Архетип жаңа мазмұнда дамып, мәңгілік рухани бағдар ретінде «халықтың рухын» бейнелейтін, универсум туралы шынайы және тұтас түсінік қалыптастыратын образ түрі ретінде қабылданады.Қай ұлттың әдебиетінде болмасын суреткерлердің көне дәуірлердің көркемдік тәжірибесіне, фольклорлық мифтерге деген ықыласы ерекше болған. Олар мифтік, фольклорлық шығармалардың идеялық желісін, я болмаса мифологиялық кейіпкерлерді, архетиптік сарындарды көркемдік мүддеге сай пайдаланып отырған.

*«Конь – это посланец с небес, несущий узнавание свободы. Когда ветер гудит в ушах и кресниться тсепь, а под тобой стреметильный конь, стелющийся над равниной и готовый взлететь к солнцу, начинаешь узнавать, что такое свобода.» [*Момышулы Б., 2004*]*

Архетип пен мифті халықтың рухын бейнелейтін, универсум туралы шынайы түсінік қалыптастыратын шығармашылықтың түрі ретінде қабылдады. Бұл орайда да романдағы «ұлы бөрі» я болмаса өзге символикалық бейнелері арқылы өнегелілік пен мейірімділікке толы туындыларының атауын архетиптік белгілер арқылы мазмұндық сырларын ашады. Мәдени тұлғаның рухани-шығармашыл қазынасын қауымдық тылсым құрастырады. Осы көмескі сананың, тылсымның құрылымдық бөліктерін архетиптер деп атайды. Оларға адамның рухани өмірін априорлы (тәжірибеге дейін) қалыптастыратын және оның іс-әрекетін, мінез-құлық жүйесін жалпылама анықтайтын құндылықтар қисыны жатады. Осының негізінде адамда «мендік» сезім, этноста ортақ уақыттық кеңістіктік өріс пайда болады. Архетип ұғымының ең басты белгілеріне уақыт пен кеңістік жатады. Өйткені оның тікелей хронотоптық сипаты бар және ол — уақыт пен кеңістіктегі мәдени әлемді адамның игеруінің негізгі шарттарының бірі. Әрбір халық өз мәдениетін еркін дамытуға мүмкіндік алған кезде архетиптеріне жиі оралады. Мысалы, соңғы кездегі мәдениет пен өнердің әр саласындағы «ұлттық негіздерді жаңғырту» идеясы осымен ұқсас. "Казах вообще верен и привержен родной земле. месту предков. месту, где капнула первая капля крови от пуповины... Казах презирает тех, кто ищет лишь сытое, доходное место, оставляет родную землю" [Бельгер Г., 2003.].

Әлемнің модельдері әр түрлі кодтық жүйелерде көрініс бере алады. Әр түрлі кодтардың негізін әлемнің заттары, құбылыстары қалайды. Бұл кодтар семантикалық деңгейі бойынша бірқелкі болады, өйткені барлық кодтардың нысаны–қоршаған әлемді адамның дүниетанымына сай бейнелеу.Олар астралдік, вегетативтік, зооморфтық, антропоморфтық, түр-түстік, гастрономиялық, сандық кодтарды қалыптастыруға себін тигізеді.

Бақытжан Момышұлы романдарының жаңа көркемдік-эстетикалық биік өредегі ұлттық және адамзаттық өзекті тақырыптарға дендей енуі заңды құбылыс. Себебі, тәуелсіздік кезеңінін орнауымен тарихи санадағы ақтаңдақ беттерді жазу тәуелсіздіктің алғашқы жылдарынан бері ерекше қарқынмен дамып, еселей түскені хақ.

Қазіргі философиялық-эстетикалық ойда кеңінен көрініп жүрген постмодернизм бағытының өкілдері баса мән беретін диалог Б.Момышұлы романында зор рөл атқарған.Бүгінгі күн ұрпақтарының кешегі тарихты жаңаша түсіндіруге талпыныс жасауы-жазушының жаңаша тәсіл қолдануына мәжбүр етеді. Сондықтан да мұнда автортек жазушы ғана емес, ұлт тарихы мен ұшқан ұядағы тәрбиеден тамыр алған, халқының бүкіл бет-бейнесін бала кезінен көңіліне тоқып өскен өрелі өнерпаз болғандықтан өзі оқырманға ұсынып отырған кезең шындығын елден естігені бойынша емес, өзі көріп, сезінген, куә болған кейіпкер ретінде біліп, баяндайды. Роман кейіпкері біреу (Рахмалы) болғанмен баяндаушы-екеу. Бірі-автор, екіншісі, кейіпкер-автордың апасы Шәмша, яғни қазақ қыздарының Ұлттық символына айналған көрнекті қоғам және мемлекет қайраткері Шәмша Көпбайқызы Беркімбаева. Екі тарихи тұлға арасындағы диалог екеуіне де аға болып келетін қоғам қайраткері Рахмалы Байжасаровтың өнегелі өмірі мен өз ұлтына жасаған қамқорлығы, жаңа кеңестік кезеңді құрудағы азаматтық адалдығы, т.б жөніндегі ой-толғаныстан тұрады. Роман өзара сұхбатқа еске алу әдісіне құрылып, екі кезеңнің оқиғасы алма-кезек ауысып, бір-бірімен іштей рухани байланыста дамытып отырады. Алайда, шығармадағы өмірлік әсерлер, баяндалып отырған тарихи оқиғалар мен оларға деген бүгінгі көзқарас әдепкіде кәсіби кітаби білім, тек автордың өз өресі тұрғысынан талданғандай сынай танытқанымен ондағы ұлттық рухқа құрылған интеллектуалды сұхбат оқушысын жалықтырмай терең ойларға жетелейді. [Пірәлиева Г., 2011]

Кешегі кеңестік дәуірдегі көркем шығармаларда баяндалатын бай мен кедей тағдыры, олардың арасындағы таптық тартыс, жаңа өмірге, жаңа қоғамға деген көзқарас романда уақыт сынынан өткен тарихи оқиға бүгінгі берілер баға

тәуелсіздік кезіндегі еркін рух, ойсананы иеленген бүгінгі ұрпақтың ойы, талдауы ретінде бейнеленді. Әр кейіпкердің өзіне тән сөйлеу жүйесі, баяндау тәсілі бар. Кеңестік кезіндегі қазақ ауылына келген жаңа өмір өкілі – Рахмалы өмірімен өзектеліп, өрнектелген, дәуірдің көркем шындығы бүгінгі тарихи ақиқат арқылы ашылады. Мұнда жазушы тарихи оқиғаны сол қалпында бейнелеуден гөрі бүгінгі жаңаша көзқарас тұрғысынан зерделеуді оң көріпті.Бұл роман бүгінгі ұрпақтың тарихи жадына жаңа тәуелсіз ой-сана тұрғысынан қайта жаңғырту керектігін, оның ұлтқа қажетті тағылымын таразылап, таңдауға тәрбиелену керектігін көксейді. Өйткені, әр дәуірдің ұрпағы тарихқа деген жаңа көзқарасты талап етеді.

Қазақтың даңқты батыры, майдангер-жазушы Бауыржан Момышұлының соңындағы ізін жалғастырар ұрпағы болған, сабырлы қалып, сырбаз мінезді, өмірде қарапайым, адамгершілігі мол қаламгер-аудармашы үлкен қажыр-қайратпен талмай еңбек етіп еді. Әдебиеттер достығына алтын көпір бола білді.

Бақытжан – шын мәнінде талантты суреткер, сұңғыла ойшыл ретінде танылып, жан-дүниемізді рухани байытқан жазушы. Бақытжан әлем әдебиетінің озық туындыларын көп оқыған, сол оқығандарын көңіліне ұмытылмастай етіп тоқыған, ізденгіш, жаңалыққа жаны құмар еді. Табиғатты, адамдарды сүюге деген құштарлығы шексіз болатын. Кейде белгілі ақын-жазушы, ойшыл азаматтармен пікір таластырған кездерде телегей-теңіз білім иесі, ойшыл екенін нақты мысалдар негізінде дәлелдей түсетін. Қандай жағдай кездеспесін, өз көзқарасынан, өз ұстанған ұстанымынан ешқашан айныған емес. Бұл тек жаны, ары таза азаматқа ғана тән қасиет. Қазақтың бекзада болмыс, талантты қаламгері, аудармашы, елін сүйген азамат Бақытжан Момышұлының аяулы бейнесі ел жүрегінде ұзақ сақталады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Қазиқанова А.Қ. /Әлі күнге Баукеңнің баласы боп жүрмін\жазушы Бақытжан Момышұлы-70 жас толуына байланысты библиографиялық шолу/
2. Манаш Қозыбаев атындағы Солтүстік Қазақстан мемлекеттік университеті/Бауыржаның аманаты/ Ұсынылатын библиографиялық көрсеткіш Кеңес Одағының Батыры.Халық қаһарманы, жауынгер, жазушы Б.Момышұлы-100 жас толуына арналған/ Петропавл, 2010
3. Момышулы Б. Сыновья великого волка- Алматы: Өлке, 2004
4. Бельгер Г. Гармония духа. —М.: Русская книга, 2003.
5. Пірәлиева Г. Теңіз дәмі тамшыдан танылады. Жазушы Бақытжан Момышұлы //Қазақ әдебиеті.-2011.-7 қазан.

МРНТИ 11.25.41

Исакова Сабира Сагынбековна
профессор, ф.ғ.д.,
Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті,
Ақтөбе қ, Қазақстан,
E-mail: sabira-i@yandex.ru

Адилбаева Ұлжалғас Бикеновна
доцент м.а., ф.ғ.к.,
Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ, Қазақстан,
E-mail: jalgas.biken@mail.ru

КӘСІБИ БІЛІМНІҢ КОНЦЕПТУАЛДАНУ ЖӘНЕ КАТЕГОРИЗАЦИЯЛАНУ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Түйіндеме. Мақалада категоризациялау механизмдері кәсіп саласының ең басты категориясы – үдеріс (әрекет) категориясымен байланысы және қайта категоризациялау құбылысы арқылы кәсіби нысанды көру түрліше жүзеге асырылуының нақты, абстрактылы түрде, динамикалық және статистикалық аспектіде көрініп, әр түрлі қырларымен, қасиеттерімен, мөлшерімен ерекшеленуі айтылыды. Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт тілді үйрену үшін қажет және когнитивтік тіл білімі негізінде қалыптасқан және «концепт» ұғымы қазіргі когнитивтік лингвистика үшін өзекті болып отырғандығы сөз болады. Тіл білімінің синтаксис саласына қатысты концептілер қарастырылады.

Түйін сөздер: концепт, концептуалық жүйе, концептілік өріс, когнитивтік лингвистика, термин, тілдік метафора, концептуалды метафора.

Аннотация. В статье рассматриваются основные категории сферы профессии – процессы (действия) с категорией и явления перекатегоризации, видимые в конкретном, абстрактном виде, динамическом и статистическом аспекте, отличающиеся различными гранями, свойствами, размерами. Один из основных элементов когнитивной структуры – концепт необходим для изучения языка и сформирован на основе когнитивного языкознания и понятие «концепт» актуально для современной когнитивной лингвистики. Рассматриваются концепты, относящиеся к сфере языкознания.

Ключевые слова: концепт, концептуальная система, концептуальное поле, когнитивная лингвистика, термин, языковая метафора, концептуальная метафора.

Annotation. The paper considers the main categories of the profession-processes (actions) with a category and the phenomena of re-categorization, visible in a concrete, abstract form, dynamic and statistical aspect, differing in different faces, properties, and sizes. One of the main elements of the cognitive structure-the concept is necessary for language learning and is formed on the basis of cognitive linguis tics. The notionof of "concept" is relevant for modern cognitive linguistics. Concepts related to the field of linguistics are considered.

Keywords: concept, conceptual system, conceptual field, cognitive linguistics, term, language metaphor, conceptual metaphor.

КІРІСПЕ

Адам тәжірибесіндегі категоризация ұғымы когнитивтік әрекетті сипаттаудағы іргелі түсінік болып табылады. Бұл туралы Е.С.Кубрякова, "қабылдағанды категоризациялау – бұл, реттелген сипаттағы, адамға келген ақпаратты жеткізудің, оны жүйелеудің негізгі құралы және ең бастысы көргенді, естігенді т.б. іріктеу " [Кубрякова Е.С.. 1997, 25 б] деп түсіндіреді.

Қайта категоризациялау құбылысы арқылы кәсіби нысанды көру түрліше жүзеге асырылады: ол нақты және абстрактылы түрде, динамикалық және статистикалық аспектіде көрініп, әр түрлі қырларымен, қасиеттерімен, мөлшерімен ерекшеленуі мүмкін.

Көбінесе, қайта категоризациялау механизмдері кәсіп саласының ең басты категориясы – үдеріс (әрекет) категориясымен байланысты. Е.И. Голованованың [Голованова Е.И. 2011, 25 б] когниотип концепциясына сәйкес, кәсіби мәнді нысанның зерделенуінің мұндай метаүлгісі *үдерістік когниотиптің* дамуын көрсетеді.

Когнициядағы тілдік көрініс мәселелерін қарастыратын зерттеушілердің термин ретінде қолданып жүрген "концепт" ұғымы, қазіргі когнитивтік лингвистика үшін өзекті болып отыр. Тілдің концептосферасын (концептілік ортасын) оқыту, белгілі бір ұлттың ментальдық әлемін анықтауға, көруге және әр түрлі ұлт мәдениетінің қалыптасу кезеңдерін тануға мүмкіндік береді.

Когнитивтік құрылымның негізгі элементтерінің бірі – концепт. Концептілер – тілдік таңбаны

білдіретін, ойдағы бейне. Концепт түсінігі когнитология ғылымынан алынған. Ол тілді үйрену үшін қажет және когнитивтік тіл білімі негізінде қалыптасқан. Концептілер арқылы нақты тілдің семантикалық кеңістігі құрылады, ал семантикалық кеңістік арқылы олардың нақты-ұлттық бетбұрысындағы білім құрылымын талдауға болады. Адамның барлық таным әрекеттерін (когницияны), әлемге бейімделу қабілетінің дамуы ретінде қарастыруға болады.

Концептілер – адам санасындағы мәдениеттің бір бөлігі іспетті: мұнда мәдениет адамның ментальды әлеміне енеді. Концептінің құрылымы өте күрделі. Бір жағынан, оған ұғымның қалыптасуына қажеттінің барлығы тиесілі; екінші жағынан, концепті құрылымына оны мәдениеттің дерегі ететіннің барлығы кіреді, яғни ол тарихи мазмұнның негізгі белгілерін ғана қамтыған бастапқы форма. Сондықтан да, "концепт" ұғымын түсіну өте күрделі.

ЭКСПЕРИМЕНТ

Кез келген сөз концептілік мәнге ие бола алмайды. Оның концептіге айналуы үшін белгілі бір тілдегі сол ұғымға қатысты барлық мақал – мәтелдер, қанатты сөздер, фразеологиялық тіркестер жинақталады. Концептіге айналатын сөз ұлттың мәдениетінен қандай да бір хабар беретін дәрежеге жеткен кезде ғана ол сөзді концепт ретінде тани аламыз. Алайда, концептінің жеке индивидке тән түрі де болады. Бұл көбінесе көркем әдебиетке тән. Яғни, мұнда ақын немесе жазушы өз музасын бейнелей алатын ұғымдарды өзі үшін концепт қыла алады.

"Концепт" терминдер адамдағы сана мен ойлау құрылымының әр түрлі аспектісін қамтиды. Концептіні біз кең мағынада түсінеміз. Концептілер өзінің жиынтығында, біздің "концептуалық жүйе" немесе " әлемнің концептуалдық үлгісі" деп атап жүрген бірыңғай жүйелерді біріктіреді. Осылайша, «концепт» терминінің таралуы тіл біліміне когнитивизмнің әсері сезілген кезеңнен басталды. "Концепт", әсіресе, тілдің "концептуалдық жүйесі" түсініктері тіл біліміндегі жаңа ғылыми аппараттарда қамтылып, ғылымдағы жаңа бағыттардың ажырамас бөлігіне айналды.

Концепт қатпарлы құрылымнан тұрады, оның әрбір қатпары түрлі дәуірдегі мәдениеттің көрінісі, "қалдығы" болып табылады. Концепт қабаттары шамамен негізгі, қосымша, ішкі формадан тұратын белгілермен сипатталады. Негізгі, белсенді қабатқа жалпы ұлттық белгілер енеді, қосымша пассив қабат субмәдениет өкілдеріне қатысты белгілерді қамтиды, концептінің ішкі формасы (күнделікті тұрмыста таныла бермейтін, тек мамандарға ғана белгілі, бірақ концепт берілуінің ішкі таңбалық белгісінен көрінетін) көптеген мәдениет тұтынушылары үшін концепт болып есептелмейді, бар болғаны концептіні нақтылай түсетін мәдени элементтер қызметін атқарады.

Концепт латын тілінен аударғанда "ұғым" дегенді білдіреді, алайда қазір олардың арасы ажыратылған. Ұғым – объектілердің мәнді танылған белгілерінің жиынтығы болса, концепт – менталды (ойлау процестерінің жиынтығында, әлем бейнесінің ерекше құрылымы қамтылады) ұлттық ерекшелікке ие жасалым, оның мазмұн жоспары анықталған объект туралы барлық білімдердің жиынтығы болып табылады, ал білдіру жоспары – тілдік құралдардың (лексикалық, фразеологиялық, паремиологиялық т.б.) жиынтығы.

Ұғымда энциклопедиялық ақпарат беріледі, яғни концепт ұғымнан кең мағынаға ие. "ҰҒЫМ" – ғылыми білімнің нәтижесін берсе, "КОНЦЕПТ" сөздіктегі мағынасымен қатар, "алғашқы формасы" (этимологиясы), басты тарихи белгілерін, мазмұн тарихын, қазіргі заман ассоциациясын, бағалау модусын" жинақтаған көп қабатты құрылым. Демек, концепті ұғымдық ақпараттан басқа психологиялық, этимологиялық, прагматикалық, мәдени ақпараттарды да білдіреді.

Объективті дүние адамның ми қабатындағы концептуалдық жүйе түрінде көрініс береді. Ол бейненің тұтастай емес, тек қажетті бір бөлігі ғана вербалдануы мүмкін. Яғни, коцептінің құрамына кіретін бір немесе бірнеше концептілер тобы вербалданып, олар бір сөз түрінде немесе сөз тіркесі түрінде, сондай-ақ синонимдер тобы түрінде де тілдік таңбаға ие болады. Оның осы вербалданған бөлігін атап көрсету үшін Е.С.Кубрякова "ішкі лексикон деген" деген терминді қолданды. Ол, "ішкі лексикон" концептуалдық жүйедегі концептілердің белгілі бір мағынасы, бөлігі іспеттес. Онда вербалданған концептілер немесе концептілер туралы ақпараттар жинақталады деп түсіндіреді [Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г., 1996,, 14].

Білімді концептуалдау үдерісі екі деңгейде өтеді. Бірінші концептуалдау үдерісі арқылы шындық әлемнің белгілері мен қасиеттері бейнеленеді, екінші процесте нақты тілдік бейнелер қамтылады. Концептуалдау әрекетінің алғашқы деңгейі логикалық негізде жүзеге асады. Сондықтан онда шындық дүниенің тұтастығы (бірлігі) сақталады, ал екінші деңгейдегі концептуалдау тілдер әлемімен байланысты, сол себепті оның нәтижесін логикалық негізден шықпай түсіндіру мүмкін емес.

Шындықтың концептуалдану тәсілдері мейлінше күрделі лингвистикалық әрекеттер деңгейінде орындалады. Мұнда объективті сыртқы ғалам бейнесінің танымдық тұрғыдан когнитивтік игерілуі ғана емес, адам санасының креативтік қызметінің негізінде пайда болған екінші шындық – идеалды мазмұнды мағына қорының когнитивтік өңделуі, қолданылуы ескерілуі қажет.

Тіл біліміндегі көзқарастар ішінде термин "концепті" мен "концептуалдық талдаудың" өзін анықтау туралы мәселелер кең таралған.

Концептілік талдау арқылы нақты бір тұлға-

ның лингвомәдениеттанымдық жүйесінде жинақталған дүниенің ұлттық сипатымен, ұлттық ерекшелік иеленген бейнесімен "жүздесуге мүмкіндік аламыз". "Ұлттық өзіндік бейне " деуіміздің себебі, әрбір этнос өзін қоршаған әлемді тек "өз көзімен көріп", өзінің түсінігіне жақын мазмұнмен толықтырады. Яғни, өзін қоршаған дүниені өзінің ұлттық ерекшелігіне байланысты бағалайды.

Концептуалдық талдаудың мақсаты – концептінің ақпараттық, мәдени, бейнелі маңыздылығын айқындау және оның концептосферасындағы (концептілік орта) бейнеленуін, яғни концептінің, ментальды өрісін құрайтын компоненттердің суреттелуін анықтау. Әзірге тіл білімінде бұл талдауға толық мәнде түсінік берілмеген.

Бұл турасында ғалым Б.Хұсайынов: "Концептуалдық талдау барысында нені ескеру қажет? Алдымен концептінің көп компонентті екенін және білім өрісін, түсінік, ұғым, ассоциациясын, олардың ядролары мен перифериялырын ескеру қажет. Мәтіннің концептуалдық кеңістігі концептінің ортақ қасиеттерінің топтасуы, бірігуі, бір – біріне тартылуы дәрежесінде ортақ семантикалық өріс құруынан көрінеді", – дейді [Хұсайынов Б., 1996, 78 б].

Базалық концептілерді және олардың арасындағы байланыстарды анықтау, сонымен бірге берілген ғылым саласының бүтін концептуалдық жүйесін бейнелеу үшін когнитивтік терминтанымда ***концептілік өріс құру әдісі*** қолданылады [Исакова С.С., 2014, 131].

Концептілік өріс – ғылыми қауымдастық мүшелерінің барлығына ортақ білім саласы, ерекше қалыппен жүйеленген және реттелген концептілер жиынтығы, олардың бірқатары аталған концептілік өрістің негізі болып, оның өзегін құрайды [Исакова С.С.. 2914, 131].

НӘТИЖЕ МЕН ТАЛҚЫ

Біздің мәдениетімізде *шаңырақ, бесік, домбыра* т.б. түсініктер ұлттық болмысымызбен тарихымызды ашатын ұғымдар ретінде концептіге айналған. Алайда, біздің қарастырып отырған объектіміз тіл білімі, оның ішіндегі синтаксис саласы болғандықтан, осы салаға қатысты концептілерді қарастыруды жөн көрдік. Жоғарыда атап өткен *шаңырақ, бесік* сөздері секілді синтаксистік ұғымдарды да өз алдына концепт деп санай аламыз. Себебі, олар да бірнеше шағын ұғымдық компоненттерді қамтып, бүтін жүйе құрай алады. Яғни, бұл үшін жоғарыда көрсеткен концептілік өріс құру әдісін қолданатын болсақ ол келесідей сипатта болады. Мысалы, *синтаксис* ұғымының өзін концепт ретінде қарастыра аламыз. Себебі, ол өз ішінде *сөз, сөйлем, сөйлем мүшелері* секілді микроконцептілерді құрайды. Осыдан келіп, *сөйлемді* концепті деп қарастырсақ, ол *хабарлы сөйлем, сұраулы сөйлем, лепті сөйлем, бұйрықты сөйлем, толымды сөйлем, толымсыз сөйлем, атаулы сөйлем, жақты сөйлем, жақсыз сөйлем, жай сөйлем, құрмалас сөйлем* секілді толып жатқан категорияларды құрай алады. Бұлай деп көрсетуіміздің себебі. олар да өз алдына белгілі бір ұғымдарды біріктіріп, жүйе құрап тұр. Жоғарыдағы *шаңырақ* сөзін халықтың мәдениетінен ақпарат береді десек, бұл ұғымдар тіл білімі құрылымынан ақпарат береді. Сондықтан, оны концепт ретінде тануымызға толық негіз бар. Бұлардың арасынан синтаксис саласындағы *құрмалас сөйлемдерді* де қарастыруға болады. *Құрмалас сөйлемнің* өзі концептіге айналып, өз ішінен *салалас құрмалас, сабақтас құрмалас, аралас құрмалас* секілді микроконцептілерді қамтиды. Бұдан шығатын салалас пен сабақтастың өзі бірнеше категорияларға бөлінеді. Яғни, бұл аталған ұғымдар санада концептуалданып, әр түрлі категорияларға жіктелген. Синтакиси саласының концептілік өрісін келесідей сипатта көрсетуге болады.

Кәсіби ортадағы метафора мен метонимиялар да өзекті когнитивтік механизмдер болып саналады. Кәсіби ортадағы мағына қалыптастырушы екі механизмнің ішінде метафораға көп көңіл бөлінеді.

Адамды қоршаған шынайы болмыс нысандары өзара байланыста, үйлесімде құрылады. Осы байланыстарды бақылаушы да, танушы да ең алдымен адам болғандықтан, олардың көріні тілде бейнеленген. Осы ретте, адам санасының, ойының ең бір күрделі процесі ретінде метафоралы ойлау процесін алуға болады. Шынайы болмыс заттар мен құбылыстарына атау беруде кең қолданылатын метафора тәсілі сөзқосым атауларының жасалуына ұйытқы болады. Метафораның аталым барысындағы белсенділігі тілдік жүйеде айқын көрінеді. Күрделі сөздердің жасалуындағы метафораның ролін Б.Қасым былай деп көрсетеді: "Тілдік метафоралар – туынды сөздерде метафоралық қасиеттер күңгірттеніп, соның нәтижесінде жаңа лексемалардың пайда болуы. Метафора аталым тұрғысынан бейнелілік қасиетінен өтіп, тек ұғымға атау беру қызметіне көшеді " [Қасым Б. Қ., Волкова Е.В., 2015, 255 б]. Аталған ғалымның бұл пікірі жаңа жасалымдардың туындауындағы метафораның ролін айқын көрсетеді. Тілдік қолданыстағы тілдік таңбалардың мағыналық өрісін ескере отырып жаңа ұғымға атау беру метафора арқылы жүзеге асады. Осы себепті де, метафора – аталымның бір тәсілі ретінде тілдік зерттеуді қажет ететін мәселе.

Ғылыми кеңістікте метафоралар поэзия тіліне тән поэтикалық элемент болса, концептуалдық ғылымда белгілі бір ұғымға атау беруге қатысатын номинативтік категория болып саналады. Метафораның мұндай қасиеттері оны күрделі тілдік құбылыс, логикалық бірлік, когнитивтік категория, лингвофилософиялық элемент ретінде тануға мүмкіндік береді.

Метафора табиғатына танымдық аспект тұрғысынан қарайтын болсақ, ол арқылы дүние

бейнесін, дүниенің тілдік бейнесін, болмыстың мазмұнын тануға болатынына көз жеткіземіз.

Тілдегі метафоралардың концептуалдық өзегінен, кез-келген тілдік қолданыстағы метафоралар когнитивтік қызмет атқара алатындығын байқауға болады. Яғни, метафора табиғатына тән бейнелілік, көркемдік, бағалағыштық, образдылық қасиеттерінің тілден орын алуына адам ойы мен танымдық тетіктерінің қатысатындығы, метафоралардың прагматикалық сипатынан көрінеді.

Метафораның туындауына адамның санасындағы өзара ұқсатулар мен салыстырулар негіз болады. Тілдегі метафоралардың концептуалық өзегіне негізінен когнитивтік қасиетін жатқызуға болады. Метафораның танымдық болмысына адамның ойлау жүйесі мен танымдық әрекетінің тілдегі көрінісі тікелей қатысты.

Метафоралардың концептуалды өзегіне – ойдың ұшқырлығы мен сөздің образдылығы, сөз мағынасының кеңеюі мен бағалағыштық мәні ғана жатпайды. Сонымен бірге, метафоралардың болмысын танудағы тілдегі бейнеліліктің сезімге әсер етуін, санаға ерекше орнығуына эмоционалдық – экспрессивтік қызметінің қатысатынын атап өтуге болады.

Тілдегі метафоралардың табиғи болмысы, концептуалды өзегі әр түрлі құрылымдардан тұрады. Ол құрылымдарда метафоралардың көркемдік – бейнелеуіштік сипаты басымдылыққа ие. Себебі, адам баласы көңіліндегі ойды көркемдеп жеткізу арқылы дүниенің көркем бейнесін қалыптастыруға қатысады.

Метафораның көркем әдебиетке де тілге де тән құбылыс екендігі белгілі. Тілдік метафора сол тілде сөйлейтін барлық адамдарға бірдей түсінікті, бәрі де қолданатын жалпы халыққа ортақ, тілдің лексикасында әбден орныққан мағына. Бірақ тілдік метафоралардың бейнелік сипаты көркем әдебиеттегі метафораға қарағанда солғындау болады.

Метафора ғылым тілінде бейнелілік немесе таза экспрессивтілік қызмет атқармайды, ол ең алдымен когнитивті (зерделену, түсіндіру, вербалдану), концептуалдық (танымдық) қызмет атқарады.

Концептуалды метафора адам танымындағы аналогия, ассоциация сияқты ойлау процесі нәтижесінде туындайтын деректі, дерексіз ұғымдардың атауы болып саналады. Концептуалды метафораның арнайы атайтын саласымен бірге, қызмет ететін аумағы бар.

Концептуалдық метафора термині шетел ғалымдары еңбектінде, орыс тілшілері Е.О.Опарина, В.Н.Телия, Н.А.Арутюнова зертеулерінде танымдық, жаңа ұғым жасау мәндерінде қолданылады.

Бұған дейін атап өткеніміздей, біздің басты нысанымыз тіл білімі болғандықтан зерттеу жұмысымызда осы тіл біліміндегі метафораланған терминдерді қарастырамыз.

Тіліміздегі мұндай терминдер қатарына *ана тіл, ататіл, буын, туыс тілдер, будан сөздер* т.б. жатқызуға болады. Бұл терминдердің аталымында бейнелік мәні басым. Мысалы, *ана тілі* деген терминді алатын болсақ, "ана" сөзі қарапайым халық түсінігінде бізді өмірге әкелген адам. Яғни, ол біз үшін қымбат жан болып саналады. Ал, бұл терминнің тіл біліміне енуіне, оның біздің ата – бабамыздың сөйлеген тілі екендігі, бала күнімізде тіліміздің ең алғаш сол тілде шыққаны себеп болып тұр. Яғни, бізді өмірге әкелген адаммен, ең алғаш сөйлеген тіліміз ұқсас мәнде теңестіріліп, тіл біліміне термин ретінде орныған тұр. Бұл, орыс тіл білімінде "родной язык" деген ұғымды береді. Ал, оның қазақ тіліндегі тура мағынасы "туған тіл". Бірақ, оны "туған тіл" дегеннен гөрі, "ана тіл" десек, бізге оның эстетикалық жағымдылығы оң әсерін тигізеді. Себебі, жоғарыда атап өткендей, біз оны өз анамызбен теңестіреміз. Сол секілді, *"ататіл"* терминін де алуға болады. *"Ата"* – көп адамның түсінігінде көпті көрген, көп жылды артқа тастаған, жасы егде тартқан адам. Ал, тіл білімінде термин ретінде қызмет етіп тұрған *"ата"* сөзі – бұрын қалыптасқан, ең алғашқы түпкі тіл, яғни, ол да қарапайым адам түсінігіндегі көпті көрген қария секілді, тіл дамуындағы көптеген процестерді басынан өткерген ұғым. Сонда, біз *"ататіл"* деп тілдің ежелгі көне формасын түсінеміз. Байқап отырсақ, мұның да терминденуінде, көнені басынан өткеру, көп жылды артқа тастау секілді бейнелік мағына тұр. Осындай бейнелік мәнде қалыптасқан терминдердің бірі – *буын*. Буын ғылыми танымнан тысқары халық тілінде *дененің бір сүйекпен екінші сүйекті байланыстырып тұратын бөлігі*. Осыған байланысты адамдар арасында *буыны ауырды, буыны жоқ* (күрделі гимнастикалық жаттығулар жасайтын адам) секілді сөз тіркестері кездеседі. Ал, тіл біліміндегі буын – *сөйлеу мүшелерінің тұтастай қимылынан пайда болған бір немесе бірнеше дыбыстық тіркес*. Яғни, ол бір сөзбен екінші сөзді байланыстырушы дәнекер. Сонда, қарап отырсақ, бұл терминнің бейнелілік мәні *байланыстыру* қызметінде болып тұр. Халық түсінігіндегі денені байланыстыру мен тіл біліміндегі сөзді байланыстыру ұқсас мәнде қаралып тұр. Байқағанымыздай, буын терминнің қалыптасуына осы бейнелік мәні себеп болған. Терминді атауда оның халық танымына жақындығы басты назарға алынады. Себебі, қарапайым адам, өзінің санасында ешқашан көрмеген құбылыстың немесе заттың бейнесін сала алмайды. Сондықтан ол, өз танымында жоқ ұғымды тілдік сөйлесім барысында қолданбайды. Яғни, оның танымында жоқ атауды біз термин етіп алсақ, ол қолданысқа еніп, терминологиялық қатарды толықтырмайды. Біз мысал етіп алған тағы бір терминнің түрі *"туыс тілдер"*. Әдеттегідей, оны қарастыруды ең алдымен қарапайым халық түсінігінен бастайық. Көпшіліктің түсінігіндегі *"туыс"*

сөзі, *қаны бір, өзара жақындығы бар, бір рудан тараған ағайын* деген мәнді білдіреді. Ал, тіл біліміне нысан етіп алынған *туыс* сөзі – *шығу тегі бір* дегенді білдіріп тұр. Яғни, біз *туыс тіл* деп шығу тегі бір, өзара ұқсас тілдерді айтамыз, Сонда, бұл терминнің бейнелік мәні *бір рудан тараған, қаны бір* деген мағынамен ұқсастырылып тұр.

ҚОРЫТЫНДЫ

Бұдан шығатын корытынды, *туыс тіл* деген терминді алғаш естіген қарапайым адам, оның тіл біліміндегі нақты анықтамасын айта алмаса да, оның өзара ұқсас немесе жақын тіл екендігін біле алады. Себебі, туыс сөзі оның танымында жақындық ұғымын беріп тұр. Дәл осы секілді *"будан сөздерді"* қарастырып көрейік. Халық санасында будандастыру деген түсінік бар. Яғни, ол бір нәрсенің тұқымымен екінші заттың тұқымын біріктіру. Мұны, қарапайым адамдар түсіне алады. Себебі, олар өз тұрмысында егін егуде бұл тәсілді жиі болмаса да жалпы қолданады. Сондықтан бұл оларға таныс ұғым. Ал. тіл білімінде будан сөздер деп отырғанымыз – әр түрлі тіл элементтерінен алынған сөздер. Мысалы, автодүкенші, интернет қолданушы т.б. Яғни, мұнда бір тілге екінші тілдің тілдік элементтері араласқан. Сонда, мұның бейнелік мәні араластыру, біріктіру деген түсінікте жатыр. Әрине, қарапайым адамнан барып будан сөз дегеніміз не десек оның жауап таба алмай тосылып қалуы мүмкін. Бірақ, будандастыру деген сөзбен байланыстыра қарауын айтатын болсақ, ол өз санасында біріктіру, араластыру секілді процестердің бейнесін елестетеді. Яғни, терминді атаудағы ең басты мәселе оны халық санасындағы, танымындағы түсінікпен байланыста алу.

Метонимиялық ауысымның астарында бір когнитивті бөлімнің екіншісіне негізсіз және негізді ауысуындағы белгілі бір ой нысанын перекатегоризациялаудың когнитивтік механизмі жатыр.

Метонимия іргелі тілдік құбылыс ретінде лингвистикалық білімнің барлық аймағын жаңжақты оқытуға бағытталды. Ол стилистикада көркем тілді қалыптастырушы троп ретінде, семасиологияда семантикалық деривация әдісі ретінде, ономасиологияда екіншілік аталымның құралы ретінде қарастырылды.

Метонимияны танымды қабылдайтын және шынайылықты қайта ойлайтын концептуалдық құбылыс ретінде қарастыратын когнитивтік тіл білімі, когнитивтік үлгілеудің бір механизмі ретіндегі метонимияны келесідей тұрғыда қарастырады:

1) дәріптелген когнитивтік үлгі мен прототип теориясы;

2) фреймдік семантика;

3) концептуалдық семантика;

Метонимияны когнитивтік тұрғыда қарастырушы ғалымдарға келетін болсақ, мұндай бағытта алғаш зерттеу жүргізген американдық когнитолог – тілші Дж.Лакофф. Оның көзқарасы бойынша біз білімді белгілі бір құрылым – дәріптелген когнитивтік үлгі арқылы ұйымдастыра аламыз.

Дәріптелген когнитивтік үлгіні қалыптастыруға когнитивтік аппараттың төрт әмбебеп үлгісі қатысады:

1) пропозиционалдық үлгі (жағдаяттан элементтерді бөліп көрсетеді, оларға сипаттама береді және олардың арасындағы байланысты анықтайды);

2) бейненің сызбалық үлгісі (траектория, форма т.б. сияқты бейнені көрсетудің арнайы сызбасы);

3) метафоралық үлгі (бір элементтің екіншісіне қатысына байланысты орындалады, бір және бірнеше типтің үлгілеріне қатысты);

Дж.Лакофтың көрсетуі бойынша метонимиялық үлгі келесідей сипаттамаға ие;

– кейбір мәтіндерді толық зерделей алу мақсатындағы А "нысанды" концепт болады;

– кейбір В және А концептілерін қамтитын концептуалдық құрылымға ие. Мұнда В, А-ның бөлігі болып саналады немесе белгілі концептуалдық құрылымда онымен тығыз байланысты:

– А ға қарағанда В жеңіл түсініледі, жеңіл есте сақталады немесе белгілі бір мәтінде белгілі бір мақсат үшін үздіксіз қолданылуы мүмкін;

Осылайша, метонимиялық үлгі – А ға қатысты В функциясының мазмұнын көрсететін, концептуалдық құрылымдағы А мен В – ның арасындағы үлгі [Воркачаев С.Г., 2001, 120 б].

Метонимияның негізі заттың, әрекеттің, үдерістің, құбылыстың, әлеуметтік институттардың және оқиғалардың, уақытың арасында бекітілген сөз мағынасына, шындық пен оның адам санасында бейнеленуіне қатысты әр түрлі категориялар арасындағы логикалық байланыс пен синтагматикалық, ұғымдық, оқиғалық, кеңістіктік түсініктерге байланысты.

Тіл білімінде метафора мен метонимия қатар қолданылады. Метафора ауыспалы, астарлы мағына екі нәрсенің ұқсастығы негізінде туындаса, метонимияда олардың жалғастығы айрықша белгісі арқылы пайда болады. Ол сөз образдылығы мен ойды ықшамдау мағынасында қолданылады. Метонимия тілге жаңа сөз қоспайды, бұрынғы бар сөзге жаңа мағына үстейді немесе оның қолданылу аясын кеңейтеді.

Метонимиялар өзінің құрылымы жағынан екі түрге бөлінеді:

1. Жай метонимиялар бір ғана сөзден тұрады. Мысалы: *"Жорғасы болса мінісіп, торқасы болса киісіп" деген* сөйлемде біріншісі – жүрісіне қарап ат деген, екіншісі – матасына қарап киім деген ұғымды алмастырып тұрған жай метонимиялар.

2. Күрделі метонимиялар екі немесе одан да көп сөзден тұрады. Мысалы: *"Ә дегенде айқаймен кетіп қалатын "жалбыр шаш қара ойла-*

нып қалды" (І. Жансүгіров). Бұл сөйлемде *жалбыр шаш қара* деген сөз *адам* деген ұғымды ауыстырып тұр.

Метонимия құбылысы көркем әдебиет стилінде кең таралған троптың бірі. Бірақ, біздің объектіміз синтаксис болғандықтан, осы саладағы метонимияларды қарастырып көрейік. Біз қарапайым сөздерді метонимия ретінде жиі қолданамыз. Мысалы, *ана, әйел* дегеннің орынан *ақ жаулық, ер бала* дегеннің орнына *атқа мінер* деген секілді сөздерді келтіруге болады. Олай болса, синтаксис саласындағы *бастауыш пен баяндауышты тұрлаулы мүшелер деп* ауыстырып айтуымызды неге метонимиялық құбылыс ретінде қарастырмасқа? Дәл осы секілді сөйлемдердің *басыңқы, бағыныңқы сыңарларында, бірінші компонент, екінші компонент* деп атаймыз. Метонимия "сөзді ауыстырып қолдану " деп түсінілетіндіктен бұл аталған терминдерді осылайша ауыстырып айтуды метонимиялық құбылыс ретінде тануға негіз бар деп ойлаймыз. Сол сияқты *бастауыш пен баяндауыштың* қатынасын әдетте *предикаттық қатынас* деп атаймыз. Яғни, сөйлемдегі бастауыш пен баяндауыштың қатынасы қандай деудің орына, сөйлемдегі предикаттық қатынас қандай десек те болады. Бұл да ғылыми білімі бар адамға жеңіл түсініледі. Сондықтан, мұны да өз кезегінде метоноимия ретінде тануға болады. Дәл осы секілді сөздердің байланысуындағы *матасу* тәсілін де ғылым тілінде *изафеттік тіркес* деп жүрміз. Бұл да біз баяндап отырған тақырыпқа мысал бола алады. Сонымен қатар, басыңқы және бағыныңқы сыңарлар арасындағы *анықтауыштық қатынасты*, *атрибуттық қатынас* деп қолданамыз. Ал, *толықтауыштық қатынас* дегенді *объектілік қатынас* деп, *пысықтауыштық қатынас* дегенді *адвербиалдық қатынас* деп те ауыстырып айтуға болады. Бұл қарастырып отырған мысалдарды, сол күйінде *анықтауыштық, толықтауыштық, пысықтауыштық қатынас деп те,* жоғарыда келтірілген атаумен де айтсақ қате болмайды. Сондықтан да біз оны метонимияға мысал ретінде қарастырып отырмыз.

Кәсіби білімнің вербалдануы мен концептуалдануын қамтитын кез келген кәсіби бірлік когнитивтік әрекеттің нәтижесі болып табылады. Концептуалданудың ерекшелігі маманның кәсіби және тілдік құзіреттілігімен, жаңа атаулар қамтылатын кәсіби бірлік жүйесімен, қалыптасқан білімнің деңгейімен байланысты.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Кубрякова Е.С. Части речи с когнитивной точки зрения.М., 1997. С.25
2. Голованова Е.И. Введение в когнитивное терминоведение: учеб.пособие/ М.: Флинта: Наука, 2011. – 224с.
3. Кубрякова Е.С., Демьянков В.З., Панкрац Ю.Г., Лузина Л.Г., Краткий словарь когнитивных терминов / Под общей ред. Е.С.Кубряковой. – М.: Наука., 1996. – 340 с.
4. Хұсайынов Б. Концептуалды талдаудың ролі // Тілтаным №1, 2008. 78-92 б.
5. Исакова С.С. Терминді зерттеудегі когнитивтік талдау әдістері // «Тәуелсіздік кезеңіндегі қазақ терминологиясы « республикалық ғылыми – пракатикалық конференциясының материалдары. – Астана: 2014. 380 бет.
6. Қасым Б. Қ. Метафоралы аталым: когнитивті-семантикалық сөзжасам. Монография. -Алматы: ЖК Волкова Е.В., 2015. – 300 б.
7. Воркачаев С.Г. Концепт счастья: понятийный и образный компоненты. М., 2001. – 130 б.

ӘОЖ 82-94

Қоштаева Гүлбала Құдайқұлқызы
PhD докторанты,
М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты,
Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ,
E-mail: gulbala.koshtay@gmailcom

Нұриманов Бекарыс Тілегенұлы
PhD, аға оқытушысы,
ОҚМПУ Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы,
E-mail: bekarysnuriman@gmail.com

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНДЕГІ «НАМА» ТІРКЕСТІ ШЫҒАРМАЛАР: ЗЕРТТЕЛУІ ЖӘНЕ ТЕОРИЯЛЫҚ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Андатпа. XI-XVI ғасырларда түркі халықтарының жазба әдебиетінде кеңінен тараған «намалар» яғни, атауына «нама» сөзі тіркесіп келетін туындылар бүгінгі қазақ әдебиеті тарихында өзіндік орны бар әдеби жәдігерлер.

Бұл мақалада түркі халықтары әдебиетінде «нама» тіркесі арқылы жазылған әдеби жәдігерлер зерттеу нысаны етіп алынады, «наманың» қазақ тілінде тілдік бірлік және әдеби термин ретінде қолданылуы зерделеніп, «нама» тіркесті шығармалардың тарихы сараланды.

Зерттеу нәтиежесінде «нама» тіркесті шығармалардың ортақ 4 сипаты көрсетіліп, теориялық тұрғыда талданды.

Кілт сөздер: нама, нама тіркесті шығармалар, әдеби термин, көркемдік ерекшелік, тарихи жәдігерлер.

Аннотация. «Намэ», широко распространенные в письменной литературе тюркских народов в XI-XVI веках, то есть произведения со словом «нама» в названии, являются литературными артефактами, занимающими особое место в истории современной казахской литературы.

В данной статье объектом изучения являются литературные артефакты, написанные в литературе тюркских народов под словосочетанием «намэ».

В результате исследования было раскрыто 4 общих характера словосочетаний “нама” и проанализировано теоретически.

Ключевые слова: Нама, нама фразеологические произведения, литературный термин, художественные особенности, исторические реликвии.

Abstract. “Nama” was widely distributed in the Turkic written literature of the XI-XVI centuries. The frequent use of the word “nama” in the title of many works of that time could serve as the proof of this fact. All these works are considered to be literary artifacts. They continue to occupy a special place in the history of modern Kazakh literature.

In this article, the object of study is considered to be the literary artifacts written in the Turkic literature under the name “nama”.

As a result, 4 general features of the term “nama” were revealed and theoretically analyzed.

Keywords: Nama, nama phraseological works, literary term, artistic features, historical relics.

КІРІСПЕ

Шығарма атауына «нама» сөзі тіркесіп келетін туындылар қазақ әдебиеті ғана емес, түркі халықтары жәдігерлерінде маңызды орын алады. Мұндай шығармалар түркі даласында алғаш рет орта ғасырларда парсы әдебиетінің әсерінен пайда болды. «Оғызнама», «Мұхаббатнама», «Бабырнама» сынды көптеген «нама» тіркесті туындылар бүгінге дейін қазақ тіліне аударылып, қазақ ғылымында әртүрлі қырынан зерттеліп келеді. Мысалы, Қ.Өмірәлиев «Оғызнаманы», А.Қыраубаева «Мұхаббатнаманы», Б.Қожабеков «Бабырнаманы» қазақ тіліне аударумен қатар, көлемді зерттеу жұмыстарын да жүргізді. Сондай-ақ, Н.Келімбетов, Б.Тоекина, Ж.Ошақбаева сынды басқа да ғалымдар ғылыми тұрғыда әртүрлі қырынан қарастырды. Десе де, аталмыш тақырып жаңа заман көзқарасында қайта зерттеуді қажет етеді. Осы орайда «нама» тіркесін әдеби термин ретінде қарастыру және «нама» тіркесті әдебиеттің қалыптасу, даму тарихын зерделеу барысында түркі әлемімен тұтас салыстыра қарау бүгінгі қазақ әдебиеттану ғылымы үшін өзекті мәселенің бірі болып отыр. Сондықтан бұл мақалада «нама» сөзі тілдік бірлік және әдеби термин ретінде қарастырылып, түркі әдебиетіндегі орны ғылыми тұрғыда сараланады. Сонымен қатар, «нама» тіркесті туындылардың тарихы зерделеніп, оның түркі мұрасындағы алғашқы өрнегі ретінде Низамүл Мүлктің «Саясатнама» еңбегі

ұсынылады. Нәтижеде «нама» тіркесті туындылардың ортақ 4 сипаты көрсетіліп, теориялық тұрғыда талдаулар жасалады.

«НАМА» ТІЛДІК БІРЛІК РЕТІНДЕ.

Бүгінгі қазақ тілінде қолданылып жүрген «нама» – қазақ тіліне парсы тілінен енген кірме сөз. Кей әдебиеттерде ол «наме» деп те кездеседі. Дегенмен, екеуі бір мағынаны білдіреді. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде «Нама *көне* жазу, хат» [Жанұзақов Т., 2008, б. 612] деп қысқа ғана анықтама берілген. Қазақстандық тіл білімі ғалымдары құрастырған «Қазақ сөздігі» атты еңбекте парсы тілінен енгенін көрсете отырып, бір мағынасын «жазылған хат», екінші мағынасын «шығарылған бәйіт, дастан» [Уәли Н. және т.б., 2013, б. 965] деп түсіндіреді. Түркі халықтарында да осы мағынада жұмсалады. Мысалы, татар тілінің тарихи-этимологиялық сөздігінде «намә – *парс.* хат, язу» [Әхмәтьянов Р.Г., 2001, б. 272] десе, түрік тілінің сөздігінде «наме – *парс.* хат», «namezi – хат жазған біреу» [Şükrü H.A., 2019, s. 1749] деп беріледі. Сонымен қатар, «наме» сөзі түрік тілінде сиясетнаме, насихатнаме, даветнаме, рухсатнаме сынды жетпістен астам сөзге тіркесіп келеді. Яғни, сиясетнаме – саясат туралы жазба, даветнаме – шақыру қағаз, итиматнаме – сенім хат деген мағынаны білдіреді. Демек, алдында келген сөзбен байланысып, сол туралы жазба, хат, қағаз немесе кітап деген ұғымды береді. Бүгінгі қазақ тілінде кеңінен қолданылатын рұқсатнама тұлғасы да осы жолмен жасалған. Өйткені, «Рұқсатнама – бір жерге кіру немесе басқа жерге бару үшін берілетін рұқсат қағаз, куәлік» [Жанұзақов Т., 2008, б. 693] деп түсіндіріледі. «Нама» тіркесінің өзгерген формасының қолданылуы ретінде «хаттама» тұлғасын айтуға болады.

Сөздіктерде берілген анықтамалар мен түсіндірмелерді салыстыра отырып, «нама» түркі халықтары тілінде парсышадағыдай «хат», «жазба» мағынасында танылғанын байқауға болады. Нәтижесінде, «нама» сөзі әдеби шығармалардың атауына тіркесе қолданылып, түркі әдебиетінде «нама» тіркесті шығармалардың қатары көбейе бастады.

«НАМА» ТІРКЕСТІ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ ТАРИХЫ.

«Нама» тіркесті шығармалардың бастауы парсы әдебиетінде жатыр. Оның нақты дәлелі, шамамен 1010 жылдары жазылған Әбілқасым Фирдаусидің «Шахнама» еңбегі. Парсы әдебиетінен бастау алады дейтін себебіміз, парсы әдебиеті әсер еткенге дейін түркі әдебиетінде «нама» тіркесті шығарма кездеспейді. Оның орнына, кеңінен қолданысқа енбесе де, «бітіг» тіркесінің болғаны байқалады. Руна жазуымен жазылған «Ырық бітіг» атты туынды соған дәлел [Tekin T., 2017, s. 13]. Қашқарлық Махмұт «Диуани лұғат ат түрк» еңбегінде «бітіг – жазу, жазылған парақ немесе кітап» [Kaşgarlı M., 2015, s. 165] деген мағынаны беретінін жазады. Демек, парсы әдебиетінің әсерінен соң «бітіктің» орнына «нама» тіркесі ене бастады. Нәтижесінде, «Саясатнама», «Оғызнама, «Мұхаббатнама», «Шыңғыснама», «Бахтиярнама» және «Бабырнама» секілді «нама» тіркесті көптеген шығармалар дүниеге келді. «Нама» тіркесті немесе сол үлгідегі әдеби туындылар туралы алғашқы пікірді XX ғасыр басында ғалым А.Байтұрсынов айтады. Ол «Әдебиеттанытқыш» еңбегінде жазба әдебиет тарихын «Діндар дәуір» және «Ділмар дәуір» деп екі кезеңге бөліп қарастыра келе былай деп тұжырымдайды.

«Діндар дәуір әдебиетімізге араб, парсы әдебиетінен үлгі алып, соларға еліктегеннен пайда болған. Ділмар дәуір орыс әдебиетінен өнеге көріп, үлгі алып, соған еліктеуден пайда болып отыр. Мұндай бір жұрт екінші жұрттан әдебиет жүзінде үлгі алу жалғыз бізде ғана болған іс емес, барша жұрттың басында болған іс» [Байтұрсынов А., 2003, б. 144].

Осы діндар дәуірі тұсында түркі әдебиетіне араб әдебиетінен енген түрлі әдеби құбылыстармен қоса, түптамыры парсы әдебиетінен бастау алған «нама» атауы түркі әдебиетіне кеңінен тарады. Ғалымдардың зерттеуінше түркі әдебиетінде алғаш пайда болған «нама» тіркесті туынды ретінде 1353 жылдар шамасында жазылған Хорезмидің «Мұхаббатнамесі» айтылады. Мысалы, зерттеуші Н.Келімбетов: «Хорезми түркі халықтары әдебиетінде «наме» жанрына өзінің «Мұхаббат-наме» дастаны арқылы тұңғыш рет жол ашты» [Келімбетов Н., 2011, б. 340] деп баға береді. Ғалым А.Қыраубаева да осы пікірді қуаттайды. Өз еңбегінде ол: «Хорезми өз творчествосында наманы қолдану арқылы түркі халықтары әдебиетінде намашылыққа кең жол ашты» [Қыраубаева А., 2012, б. 236-237] деп түсіндіреді. Алайда, түркі әдебиетіндегі «нама» тіркесті алғашқы шығарманы «Мұхаббатнаме» деп кесіп айту әлі де түбегейлі зерттеуді қажет еді. Өйткені, түркі халықтарына ортақ әдебиеттің бірі – «Оғызнама» аталып кеткен эпостың хатқа түскен уақыты түрколог ғалымдар зерттеуінде 1310 жылдан да ерте екені көрсетілген [Türkmen F., 199, s. 4]. Бұл жерде «Оғызнама» аталып кеткен дейтін себебіміз, оны ғалым Қ.Өмірәлиев өз зертеуінде «Оғыз қағаң» [Өмірәлиев Қ., 1988, s. 3] деп береді. Мұнда, әлемдік түркологияда шартты түрде «Оғызнама» атауымен тарағандықтан солай алынып отыр. Сонымен қатар, Селжұқ мемлекетінің бас уәзірі болған Низамұл Мүліктің «Саясатнама» еңбегі 1092 жылы жазылғаны белгілі [Mülk N., 2017, s. 5-6]. Ол парсы тілінде жазылса да, түркі халықтарының мұрасы болып саналады.

Осы тұста, орта ғасырларда хатқа түскен Жүсіп Баласағұнның «Құтадғу білік», Ахмед Иүгнекидің «Һибатул Хақайық», Қожа Ахмет Иасауидің «Диуани хикмет» және Рабғузидің «Қисасул әнбиясы» секілді түркі жазба әдеби мұралары «намаға» ұқсас

үлгіде жазылса да, ол тіркесті қолданбаған. Сонда, түркі халықтары әдебиетіндегі «нама» тіркесті шығармаларды «Мұхаббатнаме» емес, «Саясатнама» және «Оғызнамадан» бастаған орынды.

Орта ғасырдан бүгінге дейін түркі әдебиетінде «Саясатнама», «Оғызнама», «Мұхаббат-наме», «Шыңғыснама», «Бабырнама», «Саяхатнама», «Зафарнама» және т.б. көптеген шығармалар дүниеге келді. Бүгінгі қазақ жыршысы А.Алматовтың 2016 жылы жазған «Шыңғыснама», «Жошынама», «Алашнама» және «Қазақнама» деп аталатын 4 томдық тарихи дастаны әдеби дәстүр сабақтастығының қазіргі көрінісі деуге болады. Демек, қазақ әдебиетіндегі «нама» әдеби термин ретінде жан-жақты қарастырылып, аталмыш еңбектер теориялық тұрғыда зерттеуді қажет етеді деуге толық негіз бар.

«НАМАНЫҢ» ӘДЕБИ ТЕРМИН РЕТІНДЕ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Қазақ әдебиетіндегі «нама» сөзі әдеби термин ретінде және «нама» тіркесті шығармалар теориялық тұрғыда біршама зерттелді десе болады. Дегенмен, әлі де бірізді емес. Қазақ әдебиеттану терминдер сөздігінде «намаға» төмендегідей сипаттама берілген.

«Наме – шығыс поэзиясының термині. Эпистолярлық жанрдың бір түрі. Хат үлгісінде жазылады. Мәжнүннің Ләйліге, Шырынның Фархадқа хаттары – соған мысал. Хорезмидің Сыр бойында 1353 жылы жазған «Мұхаббат-наме» шығармасының дені хат түрінде келеді. «Наме» сөзі сонымен бірге кітап, дастан, ұзақ хикаялы, өлеңмен жазылған шығарма деген де мағына береді. Мысалы, «Шахнаме», «Бахтияр-наме», «Оғыз-наме», «Бабырнаме-наме», т.б. Қазақ тілінде бұл термин осы соңғы мағынасында көбірек кездеседі» [Қыраубаева А., 2012, б. 157].

Мұнда, «наманың» екі белгісі айтылады. Біріншісі, оның «хат» деген мағына бергені үшін эпистолиярлық үлгідегі шығармалармен байланыстырылған. Өйткені, «Эпистолиярлық – сан алуан хат түрінде жазылған шығарма» [Жанұзақов Т., 2008, б. 960] екені мәлім. Демек, сөз мағынасының тікелей әсері нәтижесінде, яғни тура мағынасында терминге айналуы. Екіншісі, «нама» өз мағынасында ғана емес, «кітап, дастан, шығарма» деген сөздердің орнына жұмсалатын әдеби термин ретінде қалыптасқанын көрсетеді. Бұл пікірді зерттеуші Н.Келімбетов те қолдайды. Ол өз еңбегінде: «Сол себепті «наме» сөзі көбінесе жазба түрінде өмірге келген, авторы белгілі шығармалардың тақырыбына қосылып, оған анықтамалық мағына береді» [Келімбетов Н., 2013, б. 89] деп түсіндіреді.

«Нама» мәселесін зерттегенде қазақ әдебиетімен ғана шектеліп қалмай, түркі әлемімен де салыстыра қарау да орынды. Өйткені, ол түркі әдебиетіне ортақ тақырып. Мысалы, түрік әдебиетінде төмендегідей мағына береді.

«Наме – хат, кітап, жазылған нәрсе. Ескіден ғашықтарға тән сүйіктісіне арнап жазылған хаттарға «наме» делінген. Ол жазба және халық өлеңдерінің кейбір үлгілеріне осы мағынада кездеседі. Кейіннен белгілі бір тақырыпта жазылған шығармаларға кітап, жазба мағынасын беру үшін қолданылып, біріккен атаулар жасаған». Хамзанаме, Кыйафетнаме, Летайфнаме, Пенднаме, Сакинаме және т.б. секілді» [Karataş T, 2001, s. 307].

Мұнда да, тура мағынасынан өзгеріп, белгілі бір тақырыптағы шығармаға анықтама беру үшін тіркесіп келетін термин деңгейіне жеткені көрсетілген. Сонда түрік әдебиетіндегі «наме» термині қазақ әдебиетіндегіден алшақ емес деген сөз. Мұндай ұқсастық татар әдебиетінде де кездеседі. Татар зерттеушілері Ф.С.Сайфулина мен Г.М.Талипованың еңбегінде: «Орта ғасырлардағы парсы және түркі әдебиетінде бұл сөз, әдетте, құрама аттың бөлігі болған және ол «Шахнама» (Фирдауси), «Панднаме» (Гаттар) атауларында жиі кездесетін. Көбінесе бұл «нама» термині көлемді поэтикалық шығармаларға қатысты қолданылды. Біздің байқауымызша, Г.Тукайға дейін татар әдебиетінде «нама» атауы көлемді өлеңдер мен поэмаларды білдірген» [Сайфулина Ф.С., Талипова Г.М., 2009, с. 1376] деп, тұжырым жасайды. Келтірілген деректерді салыстыра келе, термин ретінде «нама» түркі халықтарының әдебиетінде бір ғана қызмет атқарғанын және бірдей мағынада қолданылғанын байқауға болады. Яғни, ол шығарманың мазмұнын аша түсетін анықтамалық тіркес. Алайда, «нама» Н.Келімбетов зерттеуінде «жанр» және А.Қыраубаева еңбегінде «жанрлық форма» деп беріледі. Зерделей келе, «наманы» жанр немесе жанрлық форма ретінде қарастыру толық қалыптаспаған көзқарас деуге болады. Өйткені, жанр мәселесі ғылымда тартысты тақырыптың бірі болса да, оны «намаға» қатысты қолдану сай келмейді. Мысалы, ғалым З.Қабдолов: «Әдебиет теориясында пішін (форма) бар да, түр (вид) бар. Дәлірек айтқанда, әдебиеттің тектері (эпос, лирика, драма) бар да, түрлері (роман, поэма, трагедия, т.б.) бар. Тек те, түр де жанр деген ұғыммен яғни жанр және жанрлық түрмен мәндес. Осылардың бәрін тиянақты тарихи тұрғыдан, қатал историзм принципін танып-түсіну, бір жағынан, жалпы творчестволық процесс мәселесін қозғау болса, екінші жағынан, нақты мазмұнды түр мәселесін талдау болып табылады. Жанр мәселесі осылай пайымдалғанда ғана ғылыми-зерттеу жемісті болмақ» [Қабдолов З., 2013, б. 207] деп тұжырым жасайды. Жанрға қатысты басқа да ғалымдардың көзқарасы мен пікірі осы тұжырыммен мазмұндас. Сол себепті «нама» жеке жанр бола алмайды деуге толық негіз бар. Сонда «нама» әдеби термин ретінде белгілі бір шығарманың тақырыбына қосарланып қолданылатын және мазмұнын білдіретін анықтамалық тіркес деуге болады. Осы тұрғыдан қарастырғанда барып, «нама» тіркесті шығармаларға тән белгілер айқындала бастайды.

«НАМА» ТІРКЕСТІ ШЫҒАРМАЛАРДЫҢ СИПАТЫ.

«Нама» тіркесті шығармалар түркі халықтарына ортақ әдебиетте біршама кездесетіні белгілі. Сондай-ақ, соңғы уақытта қазақ әдебиетінде қайта жалғасқаны байқалады. Алайда, аталмыш мазмұндағы шығармалар қазақ әдеби жәдігерлерінің негізгі бөлігін құрамайтынын да ескерген жөн.

«Нама» тіркесті туындылардың зерттелу мәселесіне келгенде «Оғызнама», «Мұхаббатнама», «Бабырнама», «Зафарнама» және т.б. шығармалар қазақ ғалымдарының зерттеу нысанына айналып, теориялық тұрғыдан да қарастырылды. Аталмыш туындылар мен олар туралы зерттеулерді саралай келе, «нама» тіркесті шығармаларға тән 4 белгіні атап көрсетуге болады. Бірінші, туындының жазылып сақталуы. Бүгінге дейінгі «нама» тіркесті қай шығарманы алсақ та, ауыздан ауызға тарау арқылы емес, бәрі де жазбаша күйде жетті. Демек, бәріне ортақ сипат ретінде атауға болады. Екінші, авторының болуы. Мысалы, Низамүл Мүлк «Саясатнаманы», Хорезми «Мұхаббатнаманы», Захир ад-дин Мұхаммед Бабыр «Бабырнаманы» жазғаны белгілі. Үшінші, жанры, түрі және тегінде шектеудің болмауы яғни бәрінің бір жерде тоғысуы. Онда эпос, лирика және драма жанрына тән белгілер кездесіп, проза және поэзия үлгісінде де жазыла береді. Бұл мәселеде зерттеуші Б.Тоекина: «Жазбалардың басым көпшілігінде, әсіресе, автобиографиялық сипаттағы шежірелерде, әңгіме, саяхатнама, күнделік, ғұмырнама, эссе, хроника, сынды жанрлардың бір-бірімен үйлесіп, бірін-бірі толықтырып, тоғысып жатқанын байқауға болады» [Тоекина Б., 2012, б. 67] деп баға береді. Әдебиеттің тегі, түрі және жанры қырынан қарағанда «нама» тіркесті шығармаларда бірізділік болмағандықтан ғалымдар аталмыш туындыларды тақырыбына қарай классификациялады. Мұндай үрдіс түркі әдебиеттану ғылымында да кездеседі.

«Наманың жанрлық формалары көп:

1. Эпикалық поэмалар циклі (Шаһнама);
2. Жеке поэмалар (Ескендірнама, Шайбанинама, Бабырнама);
3. Саяхатта, сапарда көрген-білгені, алған әсері жайындағы шығармалар;
4. Өлеңмен жазылған арнау. (Хорезми «Махаббатнамасы», Ходженди «Латафатнамасы», Амиридің «Дахнамасы»)» [Қыраубаева А., 2012, б. 236-237].

«Нама» тіркесті шығармаларды тақырыбына қарай классификациялау – зерттеу үшін маңызды әрі тиімді әдіс. Өйткені, аталмыш туындылардың бәрі осы төрт топтың аясына кіреді. Осыдан барып төртінші белгісі шығады. Ол – көркемдік сипатының әркелкі болуы. Бірінің көркемдік ерекшелігі жоғары деңгейде болса, кейбірі жылнама ретінде тізбектеліп баяндалады. Енді бірі өсиет, насихат ретінде жазылған. Мысалы, ғалым Қ.Өмірәлиев «Оғызнама» дастанына қатысты төмендегідей пікір айтады.

«Сондықтан да «Оғуз қаған» – миф атаулыдан таза, ертегілік элементтер жоқ, архаикалық эпостарға тән сюжет желісі, геройлары, геройлар әрекеті жоқ эпостық әңгіме. Дәлірек айтқанда, бір кездегі эпостық жырдың қиялға құрылған пафосты сипаты уақыт өте бірте-бірте бәсеңдеп, ұмытыла келіп, байырғы сипатынан айырылып, баяндау, онда да атап қана баяндау формасына түскен, хронологиялық баяндау формасына түскен эпостық әңгіме» [Өмірәлиев Қ., 2012, б. 102].

Ғалым «Оғызнамада» көркемдеуіш құралдарға қарағанда баяндау басым екенін айтады. Бұл сипат «нама» тіркесті шығармалардың басым көпшілігіне тән құбылыс. Демек, авторлардың көркем шығарма жазуға қарағанда дерек қалдыруға баса назар аударғаны байқалады.

Қорыта келгенде парсының «нама» сөзі түркі тілдеріне орта ғасырларда енгені және бір сөзге қосарланып жұмсалатыны белгілі болып отыр. Қазақ тілінде ол тілдік бірлік ретінде түрік тіліндегідей кең қолданыста емес екені анықталды. Түркі халықтары әдебиеті ғылымындағы зерттеулерді салыстыра келе, әдеби термин ретіндегі қолданылуы арасында алшақтық жоқ екені дәлеленді. «Нама» тіркесті шығармалар қазақ ғалымдары Н.Келімбетов және А.Қыраубаева зерттеулерінде «Мұхаббатнамадан» бастау алады делінсе, бұл мақалада «Саясатнамадан» басталу керектігі ұсынылды. Сонымен қатар, «нама» тіркесті шығармалардың теориялық сипаты қарастырылып, оларға ортақ 4 сипаты көрсетілді. Орта ғасырлық түркі жазба әдебиетінде кеңінен таралған «нама» тіркесті шығармалар бүгінгі қазақ әдебиетінде де көрініс табуы әлі де тереңірек зерттеуді қажет ететінін білдіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахметов З., Шаңбаев Т. Әдебиеттану. Терминдер сөздігі. – Алматы: Ана тілі, 1998. – 384 б.
2. Әхмәтьянов Р.Г. Татар теленең кыскача тарихи-этимологик сүзлеге. – Казан: Тат.кит.нәшр., 2001, 272 б.
3. Жанұзақов Т., Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі. – Алматы: Дайк-пресс, 2008. – 968 б.
4. Karataş Turan. Ansiklopedik Edebiyat Terimleri Sözlüğü. – İstanbul: Yedi Gece Kitapları, 2001. – S. 477.
5. Келімбетов Н. Түркі халықтарының ежелгі әдеби жәдігерліктері. – Алматы: Раритет, 2011. – 432 б.
6. Келімбетов Н. Көркемдік дәстүр жалғастығы // Кітап: Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет Әлемі», 2013. Т.17: Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер. – 380 б.

7. Қабдолов З. Сөз өнері // Кітап: Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2013. – Т.15: Қ.Жұмалиев, З.Қабдолов, З.Ахметов. Әдебиет теориясы. – 412 б.
8. Kaşgarlı M. Divanu Lugati't-Türk/ ауд. A.B.Ercilasun, Z.Akkoyunlu. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2015. – 996 s.
9. Қазақ сөздігі (Қазақ тілінің біртомдық үлкен түсіндірме сөздігі). Құраст: Н.Уәли, Ш.Құрманбайұлы, М.Малбақов, Р.Шойбеков. Қ. Күдеринова, О.Жұбаева, А. Жаңабекова, А.Фазылжанова, Ж.Исаева, А.Үдербаев. – Алматы: «Дәуір» баспасы, 2013. – 1488 б.
10. Қыраубаева А. Түркі әдебиетіндегі нәзира дәстүрі // Кітап: Классикалық зерттеулер: Көп томдық. – Алматы: «Әдебиет әлемі», 2012. – Т.6: Көне түркі әдебиеті туралы зерттеулер. – 408 б.
11. Өмірәлиев Қ. «Оғуз қаған» эпосының тілі. – Алматы: Ғылым, 1988. – 280 б.
12. Сайфулина Ф.С., Талипова Г.М. Жанровые и композиционные особенности произведения «Насихатнамэ» Амдами // Вестник Башкирского университета. Раздел филология и искусствоведение. – 2009. – Т.14. – №4. – С. 1374-1377.
13. Тоекина Б. Қазақстан мен орта Азияда дүниеге келген жазба шежірелердің типологиясы // Материали за 8 международна научна практична конференция «Образованието и науката на XXI век – 2012». София, 17-25 октомври 2012. Б. 65-69.
14. Tekin Talat. Irk Bitig: Eski Uygurca fal kitabı. Дайын. Nurettin D., Emine Y. – Ankara: Türk Dil Kurumu, 2017. – 2.bas. – s.132.
15. Türkçe sözlük. Haz. Şükrü Halûk Akalın ve başk. 11 baskı. Ankara, Türk Dil Kurumu, 2019. – s. 2763.
16. Türkmen F. Kazan'da bulunan yeni bir Oğuzname nüshası üzerine // Millî Folklor. – №26. – 1995. – s. 4-7.
17. Nizamü'l-Mülk. Siyasetname /парс. ауд. Ayar M.T. – İstanbul: Türkiye İş Bankası yayınları, 2017. – 366 s.

ӘОЖ 82.09

Құрманбаева Айжан Пердебекқызы
1 курс докторанты,
ҚР БҒМ Ғылым комитетінің М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан

Сарсенбаева Жансұлу Баденқызы
2 курс докторанты,
ҚР БҒМ Ғылым комитетінің М.О.Әуезов атындағы
Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері,
әл-Фараби атындағы ҚазҰУ
Алматы қ., Қазақстан

М.ӘУЕЗОВТІҢ 1930 ЖЫЛДАРДАҒЫ ӘҢГІМЕЛЕРІНІҢ ЖАНРЛЫҚ-КӨРКЕМДІК ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Андатпа. Мақалада жазушы М.Әуезовтің 1930 жылдарда жазылған «Қасеннің құбылыстары», «Тас түлек», «Іздер», «Шатқалаң», «Бүркітші» сынды әңгімелерінің көркемдік ерекшеліктері сараланады. Әңгімелерге нарратологиялық талдау жасалып, мәтіндегі автор мен баяндаушы образдары ажыратылады. Сондай-ақ, баяндау инстанциясындағы көркемдік детальдар анықталып, әңгімелердің тақырыптық-идеялық ерекшелігіне де назар аударылады.

Кілт сөздер: ішкі монолог, уақыт, кеңістік, нарратор, автор-демиург.

Аннотация. В статье анализируются художественные особенности рассказов писателя М. Ауэзова, написанных в 1930-х годах, таких как «Қасеннің құбылыстары», «Тас түлек», «Іздер», «Шатқалаң», «Бүркітші». Проводится нарратологический анализ рассказов, различаются изображения автора и рассказчика в тексте. Также выявляются художественные детали повествовательной инстанции, и уделяется внимание на тему и идею рассказов.

Ключевые слова: внутренний монолог, время, пространство, нарратор, автор-демиург.

Abstract. The article analyzes the artistic features of the stories of the writer M. Auezov written in the 1930s, such as «Qasennin qubylystary», «Tas tүlek», «Izder», «Shatkalan», «Burkitshi». Narratological analysis of the stories is carried out, the images of the author and the narrator in the text are distinguished. The artistic details of the narrative are also revealed, and attention is paid to the theme and idea of the stories.

Keywords: internal monologue, time, space, narrator, author-demiurge.

Кіріспе. Көркем шығарманы филологиялық тұрғыда талдаудың бір тәсілі мәтіннің баяндау құрылымына назар аудару. Көркем мәтіннің баяндалу жүйесін зерттегенде, мынадай категорияларға баса назар аудару керек: оқиға, сюжет, фабула, тарих, әңгімелеу сатысы, әңгімелеу түрі, айтушы мен айтылым арақатынасы, автор мен нарратор (әңгімелеуші), автордың, кейіпкердің, оқырманның көзқарасы, уақыт пен кеңістік, баяндау деңгейлері, әдістері.

Көркем шығарманың баяндалу жүйесін зерттейтін «нарратология» ғылымының негізгі ұғымдарының бірі – «баяндау инстанциясы». Бұл ұғымды осы саланы зерттеуші ғалым В.Шмидт өзінің «Нарратология» атты еңбегінде көрсеткен [Шмид В., 2003, 45 б]. В.Шмидтің көрсетуі бойынша баяндау инстанциясына: нақты автор, абстрактылы автор, нақты оқырман, абстрактылы оқырман жатады. Бұдан өзге автор образы, әңгімелеуші, баяндаушы, кейіпкер сынды мәтін бөліктерін де баяндау инстанциясына жатқыза аламыз.

Негізгі бөлім. М.Әуезовтің «Қасеннің құбылыстары» атты психологиялық әңгімесіндегі негізгі баяндау инстанциясы – нарратор. Бірақ әңгіменің алғашқы басталуында сөйлеу субъектісі – бас кейіпкердің өзі. Шығарманың басты кейіпкері – Қасен. Мәтіннің басында суреттеу кейіпкердің монологы түрінде жүреді. Яғни бірінші жақтан баяндалған. Осы монолог оның бойындағы үрей мен қорқынышынан хабар білдіреді. Мәтіннің келесі абзацында баяндауға нарратор араласып, жаңағы кейіпкер көрген көрініс үшінші жақтан баяндап, кейіпкердің психологиялық күйін әсерлі суреттейді. Мәтіннің бұдан кейінгі абзацында оқиға баяны өзгереді. Оқиғаның өзгеруі шығармадағы уақыт пен кеңістіктің өзгеруіне алып келеді. Әрі тағы бір кейіпкер қосылады. Мәтін басында бейнеленген кейіпкердің психологиялық күйі онейрикалық уақыт пен кеңістікте жүреді. Яғни ол кейіпкердің түсі болатын. Осыдан әңгіменің баяндалу жүйесі әртүрлі планнан тұратын аңғарамыз. Тарқатып айтсақ, реалды уақыт пен түс көру уақыты.

Жазушы түс көруді бұл жерде көркемдік деталь ретінде пайдаланып тұр. Үрейлі түс – кейіпкердің алдынан тосып тұрған шым-шытырық оқиғалардан хабар беріп, шығарманың алдағы баянына оқырманға жорамал жасауға мүмкіндік беретіндей. Түс көрудің – көркем шығарманың әсерлілігін арттыруда атқарар рөлі ерекше. Бұл жайында әуезовтанушы ғалым Г.Пірәлі: «Адамның күрделі рухани әлемін, ішкі сезімін тереңдеп талдап көрсетуге айрықша мән беретін психологиялық прозада ішкі ғаламды – монолог, ішкі монолог, ой мен сезім қайшылықтары, ішкі диалог, бейсаналы сәттегі түс көру, сандырақтау, елес, елестету т.б. арқылы суреттесе, тысқарғы ғаламды – сыртқы қимыл көріністері, ым мен ишараттар, портрет, пейзаж, заттық әлем, көркемдік детальдар т.б. бейнелейді», – деп түс көрудің кейіпкердің ішкі әлемімен тығыз байланысты екендігін айтады [Пірәлі Г., 2004, 52 б.].

Әңгіменің экспозициясында-ақ суреттелген перцептуалды уақыт әңгімені әсерлендіре түскен.

Әңгіме көлемі ауқымды және бір-бірімен байланысып жатқан сюжеттік линиялар көп. Оқиғаның басым бөлігі басты кейіпкер – Қасенмен байланысты. Әңгімедегі негізгі орталық – Қасен. Қасеннің айналасындағы жары, бауыры, дос-жараны, қызметтестері Қасенмен байланыса отырып, онымен диалогқа түсіп оның ішкі сыры мен характерінен хабар береді.

Қасен тек қана басты кейіпкер ғана емес, ол баяндау инстанциясында баяншының да қызметін атқарады. Нарратология ғылымы бойынша дәйектей түссек, баяндау жүйесінде кейіпкер Қасен актор (персонаж рөліндегі баяндаушы) ретінде де көрінеді. Мәтін ішіндегі Қасен өткен шақтағы оқиғаны баяндауы – оның өзінің болмысы мен оқиғаларға деген көзқарасын, ел ішіндегі, қоғамдағы болып жатқан оқиғаларға деген қатынасын білдіреді, сондай-ақ бұл баяндау оған ауыспалы әңгіменің бір баяндаушысы ретіндегі функцияны да жүктеп тұр .

Бірақ Қасеннің бейнесін толықтай актор деп тану жаңсақтық болады. Әңмедегі негізгі баяндаушының қызметін – тек баяндаушы ретінде көрініп, өзі баяндаған оқиғалар мен әрекеттерден бөлек тұрған ауктор. Баяндаушы ауктор тек кейбір тұстарда ғана екінші планға көшіп, кейіпкерлерге кезек береді. Ал әңгімедегі Қасен бейнесі – әрекет етуші де, тек кейбір тұстарда баяндаушы қызметіне ауысады.

«18-жыл. Ақтың тұсы. Ояздық комитеттің бастығы боп жүріп ауырып ауылға келдім... Жазылғанымда ат шаптырып, той қылам деп әлек болған. 20-жыл қызылдың қолынан аман шықты деп қатын-қалаш тойын жасап, айтқан малын сойып таратты-ау, осы қатын!» [Әуезов М., 2014, б.227]. Бірақ актор өз баяндауын негізгі автор-баяндаушының «Қасен ойында» деген репликасынан кейін баяндалған.

Қасен баяндауындағы осы тұстан уақыттың бірнеше сипатын таратып айтуымызға болады: өткен шақ, биографиялық уақыт, яғни Қасен өмірінің нақты бір тұсын көрсетіп тұр; тарихи уақыт – 1918-1920 жылдары Кеңестік Ресейде болған Азамат соғысы қазақ халқын да айналып өтпеген, Қазан төңкерісінің жалғасып, большевиктер мен Кеңес өкіметін жақтаушы «қызылдарға» «ақтардың» қарсы тұрған шағы болатын; оқиға болған жылды нақты көрсеткен, яки күнтізбелік уақыт дәл көрініп тұр.

Әңгіменің композициясынан әрекеттердің ілкінісін, суреттеу мен лирикалық шегіністерді, пейзажды молынан пайдаланып, ретордация арқылы оқырман ықыласын тарта түскендігін аңғарамыз. Автор-баяндаушының суреттеуіне жиі ілігетін объект – Үлкен Алматы тауы. Үлкен Алматы тауының әңгімедегі символдық мәні өте зор. Қасен оңаша қалғанда ылғи түнеріп, оның көңіліне, ішіндегі күдігіне, үрейіне қарсы келіп, оның тығырыққа тірелген тұстарында тәкаппар кескінде көрінетін Үлкен Алматы тауы – Қасен құп көрмейтін социализмнің өзі.

Бұл әңгемедегі баяндау жүйесінде кейіпкердің ойы мен сезімін білдіретін, кейіпкердің өзіне-өзі арнаған сөзі – ішкі монологтың да орны ерекше. Қасеннің социализмнен қатты үрейленіп, қолындағы барынан айыратындай күш боп көрінетіндігін оның ішкі монологы арқылы көрсеткен: «Солай ма, солай емес пе? Мен құрушылардың санында бармын ба, жоқпын ба? Әй, жоқпын-ау... Сондықтан маған алыстан қарайды, суық қарайды-ау... Шіміркентпейді, тітіренткендей... Мейірлі емес, қорқытады. Басатындай-ау... Құрушысына солай көрінер ме еді?» [Әуезов М., 2014, б.229]. Кейіпкердің осы ішкі монологының мәнін автор-баяндаушының ремаркасы былайша аша түседі: «Үлкен Алматы биігі сол күйдің елесіндей... Бүгін ерекше бір мағына, мазмұн тапқандай... Қасен ойына бұл жанданғандай да, жазалайтындай да көрініп кетті... Және не ойы, не сезімі, не қылығы болса да соған мәлім. Сонадан көріп тұр. Не қылса, бар қимыл-қозғалысымен бұл соған барып сүйкене, мәлімдене кететін сияқты. Тайып кетті» [Әуезов М., 2014, 229б.].

Мұндағы «Табиғат тек идеялық нышан емес, реалистік дүние қабылдау нысаны да» [Әуезов М., 2014, 436 б.]. Оған дәлел мына жолдар: «Қасеннің туып-өскен жері Алматы да, Жетісу да емес. Таусыз бірыңғай, жазық далалы жер. Болса аз-мұз адыр ғана бар. сондықтан ол мынандай аспан құшқан, бұлтқа араласқан, қиын асқар үлкен шыңдардың сырын ұқпайды» [Әуезов М., 2014, 228б.].

Шығармада автордың үш кейіпкерге өз көзқарасын екшей көрсеткенін аңғару қиын емес. Олар: Қасен, Қасеннің інісі – Сәлім және Қасеннің жары – Жәмила.

Шығармадағы Сәлім бейнесін тани отырып, автор-баяндаушының рухани жан-дүниесінің

әуені мен оның көңіл-күйінің үні Сәлімге жақын ба деген ойда боласың. Сәлім – «қамсомол», Қасенге қарсы жан, ескілікті көзқарасқа жаны қас, әрі білімқұмар жас. Ол Қасеннің дүниеқоңыздығы мен туыстарын сыртқа тепкен безбүйректігіне қарсы және онысын әрдайым жеткізіп отырады.

Автор-баяндаушы Сәлімнің тұтас өмірі мен оның мінез ерекшеліктерін лирикалық шегініс арқылы өткен шаққа оралып, баяндаған. Оның әуел баста Қасеннің жақтаушысы болғанын, Жәмиланы да құп көргенінен хабар береді. осы жайларды баяндау барысындағы автор-баяндаушының ұстанған позициясынан оның Сәлімнің көзқарасымен бірдей екендігін түсінеміз.

Автор-баяндаушының Жәмиланы суреттеген, оның әрекетін баяндаған тұстарынан оның көзқарасының Сәлімге көзқарасындай емес екендігін түсінеміз. Жәмилә – Қасеннің жары, ол да Қасен секілді пайдакүнем бейнесінде көрінеді. Қасеннің, Қасеннің жан жарының, оның жан жолдасы Қасымханның арам пиғылды, жылпос адамдар ретіндегі образдары және олардың социализмге қарсылығы – олардың жарқын болашаққа, дамуға, өсуге қарсылығын білдереді. Осы көркем мәтінді оқу барысында, баяндау инстанциясындағы негізгі категориялар автор мен оқырманның арасындағы байланыс тұрғысынан келгенде, әрбір оқырман санасында шығарма авторының бейнесі жаңашыл, ескілікке қарсы тұлға ретінде қалыптасары сөзсіз. Баяндау жүйесіндегі үшінші жақтан, бақылаушы сипатында көрінген автор-баяндаушының белсенділігі, оның кейіпкерлерді суреттеуі мен оларға деген көзқарасы да автордың жаңалықтың жаршысы екендігін бекіте түседі.

Баяндаушы мұнда Қасен өмірін, оның бір сәттік сезім күйін суреттей отырып, оның дәуренінің өткенін, уақытының өтіп кеткендігіне ашынатынын жеткізе отырып, кейіпкерінің қоғамда болып жатқан өзгерістерге, қоғамдағы қалыптасып келе жатқан жүйеге қарсы екендігін жайып салады. Қасен арқылы сол уақыттағы талай адамның ішінде жатқан құпиясын әшкерелейді. Қасеннің құбылыстары арқылы, оның психологиялық күйі арқылы аумалы-төкпелі заман жайында үлкен байлам жасайды.

Күннен-күнге салтанат құрып келе жатқан уақыт бұрынғы дәуреншіл, сауық құрып сайрандаған, құлқынының құлы болған Қасенді өз бауырына баспай, көкірегінен итеріп, шетке ысырып тұр. Яғни жаңа заман тынысы Қасен секілділерді өз иіріміне түсірмек емес. Қасен қалайтын заман, Қасен секілді жандар толықтай келмеске кеткендігін баяндайды. Ендігі заман оның інісі Сәлім секілділердің заманы екендігін көрсеткендей болады.

Бұл әңгіменің баяндау жүйесінде ой ағысының көркемдік қызметі ерекше. «Ой ағысы – шығарманың бейнелеу өрісіне монологқа айналған сана-сезімнің қаншалықты дәрежеде қатысы барын айқындауға байланысты мүсінделетін жарым, жартылай саналы, кейде санадан тыс сәттегі ішкі монолог» [Пірәлі Г., 1944, б.17-19]. Көркемдік тәсілдің мұндай түрін жазушы кейіпкер Қасеннің ішкі әлемінен сыр шерту үшін қолданған. Ғалым Т.Жұртбайдың пікірінше қазақ әдебиетінде осы ой ағысы тәсілін көркем шығармада ең алғашқы болып пайдаланып, енгізген – М.Әуезов.

М.Әуезов шығармашылығын зерттеп, зерделеуде сүбелі үлесін қосқан ғалым А.Нұрқатов жазушының «Қасеннің құбылыстары» деген бұл әңгімесіне былайша көзқарасын білдірелі: «М.Әуезовтің жазушылық шеберлігі оның отызыншы жылдарда жазған басқа прозалық шығармаларынан гөрі осы «Қасеннің құбылыстары» атты әңгімесінде айқынырақ танылады. Әңгіме тілінің көркемдігін, кейіпкерлердің сөздік сипаттамалары шебер де ұтымды берілгенін айтумен бірге мұнда пейзаж әсіресе шебер жасалғанын және үлкен қызмет атқаратынын ең алдымен атап көрсету керек, » – деп бағалайды [Нұрқатов А., 2010, 48 б.]. Бірақ ғалым Қасенге қарсы топтың образдары жеткілікті деңгейде ашылмаған деген сынын да айтады.

Жазушы М.Әуезов бұл әңгімесінде кейіпкер Қасен арқылы, оның ішкі психологиялық күйі арқылы сол заманның шындығын көрсетіп, оған өзіндік көзқарасын танытып отыр. Әңгімедегі баяндаушының оқиғаны жеткізу сипаты, Қасеннің ішкі монологтары, кейіпкерлер арасындағы диалогтардың барлығы да автордың өзінің көзқарасына қарай құбылып, өзгеріп отырған.

М.Әуезов оқиғаларды үшінші жақта баяндап, өзінің бейнесін айқын танытпаса да, шығармада суреттеген оқиғаларға тікелей қатыспаса да, ол өз ойын кейіпкерлері арқылы жеткізіп отырады. Автор Әуезовті өзі сомдаған баяндау инстациясындағы басты орындарға ие кейіпкерлер мен баяндаушыдан ажыратып ала алмаймыз.

Әуезов шығармаларын хронологиялық жүйелілік бойынша қарастырғанда, осы «Қасеннің құбылыстары» әңгімесімен бір кезеңде жазылған әңгімесі – «Тас түлек».

Қазақ тарихындағы ең ауыр да қасіретті оқиғалардың бірі өткен ғасырдағы сталиндік-голощекиндік саясат салдарынан болған, ел ішін толықтай кеңестендіреміз деп, аштықпен халықты жойып, олардың туған топырағынан босып, тентіреуі мен есепсіз қырылуына алып келген – нәубет, жұт. Бүгінде тарихшыларымыз осы геноцидке байланысты талай зерттеулер жүргізіп, сол бір қаралы күндердің шындығын әшкерелеп, бүгінгі халықтың көзінің ашылып, өткенін тануға өз септігін тигізіп жатыр. Қазақ халқының өзге халықтарға қарағанда ең көп қырылған, өзгелерге қарағанда көбірек азап шеккендігі де дәлелденді. Қазақ тарихындағы қара дақтай боп қалып, халқымыздың сағын сындырып, тамырын шабу үшін ұйымдастырылған, қолдан жасалған бұл әрекет ешқашан ұмытылмайды.

Сол нәубет жылдардың қасіретін, ащы шындығын қаламгерлеріміз әдеби шығармаларда бейнелеп, халықтың, ұрпақтың тарих салған жараның ізін танып өсуіне түрткі болды. Сол бір зауалды жылдарды басынан кешіріп, халықтың қалай азапталғанын көрген жазушы Мұхтар Әуезов те бұл тақырыпқа соқпай кетпеген-ді. Оның «Тас түлек» атты аяқталмаған әңгімесі 1932-1933 жылдардағы ашаршылықтың елде қалай жүргізілгенін, ашаршылықтың бастауларын танытқан әңгіме болды. Автор бұл әңгімені «ұзақ әңгіме» деп көрсетіп, соңына дейін жеткізбеген екен. Бірақ әңгімедегі оқиғалар баянынан автордың сол жылдардың шындығын жеткізбек болған талпынысын анық аңғарылады. Жазушының қолжазбаларын, шығармашылық зертханасын зерттеуші ғалымдардың айтуынша: «Әңгіме қолжазбасының бас жағына «Ұзақ әңгіме», соңына «Жалғасы бар» деп жазылған, бірақ жалғасы жоқ, тек әңгіме оқиғасының қалай дамитындығы көрінетін бес беттік жоспарының соңғы бір беті ғана сақталып қалған» [Әуезов М., 2014, 427 б.]. Уақытында еш жерде жарияланбаған бұл әңгіме Әуезов мұрасын толық қамтылған елу томдығына енген.

Бұл әңгіменің жазылған уақыты жазушының түрмеден босап шыққаннан сәтімен тұспа-тұс келеді. Ол кездерде мұндай тақырыпты жазуға, сондай-ақ сол уақыттардағы ашаршылық жайында газет беттеріне жариялауға тыйым салынған уақыттар еді. Өзі құдалау көрген қаламгердің әңгімені аяқтамай «жалғасы бар» деп тоқтап қалуы да сол кездегі саяси ахуалдың ықпалы.

Әңгіменің сол аяқталмаған бөлігін оқи отырып түсінеріміз: автордың ашаршылықтың ел ішіне қалай еніп, оның қолдан жасалу жолдарын жеткізбек болғаны. Сол уақытта жүргізілген саяси астарына мән бермей-ақ, билеушілер алдында ұпай жинамақ болған белсенді өкілдер, жоғарының сойылын соғушы жылпостар көп-ақ болды. Елдің көптеп қырылуына солардың да әсері болды десек артық айтқандық емес. «Тас түлек» әңгімесінде де сондай өкілдердің іс-әрекеттері шығарманың негізгі идеясына арқау болған. Өкілдер арасында да ел жайын ойлайтын азаматтар да болды. Бұл әңгіменің бізге жеткен бөлігінде сол өкілдердің екі түрлі бейнесі жасалып, олардың арасындағы тартыс та суреттелген. Әңгіме желісі екі күндік уақытты қамтиды. Оқиғалар ретімен өрбіп, түйдектеле баяндалған. Автор бейнелеген концептуалды уақыттың нақты күні де белгілі: «Бұл оқиға 1932 жылдың 27 ғынуары күні болған еді. Жарқыннан айрылып, Қанапия кеткен жаққа қарай жай басып, төмен қарап кетіп бара жатқанда, Саматтың есіне кешегі күн, 26 ғынуар сап ете түсті» [Әуезов М., 2014, 1786.]. Баяндау жүйесіндегі оқиғалар уақыты осылайша кейіпкер Саматтың еске алу уақыты – перцептуалды уақытқа алмасады. Баяншы суреттелген уақыт пен кеңістіктен тыс тұра отырып, ол бұрынғы уақыт тез өтіп, кейінге немесе келешекке де тез орала алатынына осы жолдар дәлел.

М.Әуезов әңгімелеріндегі автордың рөлін бағалағанда, ол өз міндетін толықтай баяндаушыға толықтай артып қоятындығы анық аңғарылады. Автор Әуезовтің өмірі мен әңгімелеріндегі баяндаушының арасындағы байланыс күрделі сабақтасып жатыр.

Бұл әңгіменің баяндау жүйесінде автордың көтерген мәселесі мен тақырыбына, өзі суреттеген характер мен образға көзқарасын түсіндіріп, аңғартатын, шығармадағы оқиғалармен, құбылыстармен, процесстермен мазмұндас келетін картиналар мен көріністерді суреттеуде қолданатын көркемдік жиектер тым аз кездеседі. Оқиғалар бірінің артынан бірі бір ізбен дамып отыратын баяндау жүйесінде Әуезов қаламына тән табиғат кескіні немесе кейіпкерінің ішкі жан дүниесін танытатын, сондай-ақ сол арқылы өзінің де көзқарасын білдіретін ішкі монологтар жоқ және оқиғалармен астасып жататын пейзажды да аңғара алмаймыз. Әңгіменің баяндау жүйесінде кейіпкерлердің болмысын ашуда диалогқа ерекше маңыз берілген.

Автор-баяндаушының әңгімедегі образы өз кейіпкерлерінің жанында жүріп тұрғандай әсер етеді. Автор-демиург бәрін білуші ретінде төбе көрсеткен.

Баяндаушы бірде кейіпкер Жарқынға мінездемені дәстүрлі түрде: «Жарқынның Саматтан азырақ дәмесі бар еді. Өзі қырықтың ішіне кіріп қалған мосқал адам. Көпті көрген, оқу-білімі де толық адам сияқты, » – деп береді [Әуезов М., 2014, 166 б.].

Енді бірде кейіпкер Сүтжанның көзқарасы арқылы оны динамикалық тұрғыда сипаттайды: «Әуелі Жарқынның түсіне қарап алды. Ол еңгезердей үлкен, жуан бойлы, сақалын қырған. Жирендеу сұйқыл сарғыш мұртын қоя берген. Онысы екі езуінің тұсында қатаң қияқша тікшиіп тұрады. Беті жалпақ, қалың етті. Түсі қара сұр. Жарқын қазір де иығына жүк түскендей еңкейіп алыпты. Ашуланғанда кішілеу, өткір қара көздерінің айналасындағы еттері ісініңкіреп алушы еді. Қазір сондай күйде екен. Басын төмен салып, аяғының басына ғана қарап, қадамын санағандай боп келеді. Әсіресе, имектеу зор мұрыны өзгеріп алған. Ұшы үшкірленіңкіреп, қыры айқынданып тұр [Әуезов М., 2014, 167 б.].

Әңгімені оқу барысында баяндау полифониясының тым тар шеңберде екендігіне қарамастан әңгіменің көркемдік деңгейін арттыру үшін табиғат суреттерін оқиғалармен сабақтастыра суреттеуді де кездестіреміз. Әңгіме аяқталмағандығына қарамастан, өзі көтерген идеялық жүгін оқырманға жеткізе алған секілді.

Жазушының отыз жылдары жазған әңгімелерінің ішінде сол нәубет жылдар шындығы жайлы жазған жалғыз әңгімесі осы «Тас түлек» әңгімесі. Осы әңгімеден кейін жазушы бұл тақырып-

қа қайта бармады. Бұл әңгіме қаламгердің сол жылдарда жазған шығармаларының ішіндегі тақырыбының өзгешелігімен өзге шығармаларынан бөлектеніп тұрады. Негізінде, М.Әуезовтің осы жылдарда жазған шығармалары колхоз өміріне қатысты болды. Солардың қатарында: «Іздер», «Шатқалаң», «Бүркітші» әңгімелері бар. бұл әңгімелерінде жазушы кеңес адамдарының социалистік меншікті, халық қазынасын қорғау жолындағы іс-әрекеттеріне, жаңару мен дамуға шырмауық болған жайларға мән берген. Бұл әңгімелердің тақырыбы, негізгі арқау болған тартыстар, баяндалған оқиғалар жәлісі бір-біріне ұқсас болғанымен, композициялық құрылымдары бір-бірінен ерекшеленеді. Сондай-ақ идеялық шешімдері де әртүрлі.

1935 жылы жазылған «Іздер» атты әңгімесі колхоз өмірі жайлы. Осы әңгімесі арқылы қаламгер ауылдың алға жылжуына, еңбектің сапалы жүруі мен кеңеске адал қызмет етуге ықпалды адамдардың өмірі жайлы жазуды бастады. Баяндау жүйесіндегі уақыт бірлігінің аусып отыруы мен баяндаудағы нарратордың белсенділігімен бұл әңгіменің өрнегі ерекшеленіп, басқалардың айрықшаланады. Бұл әңгіменің кейіпкерлері де алдыңғы әңгімелерінен ерекшеленеді. Советтік үлгілі адамдар – осы әңгіменің негізгі арқауы. Әңгіменің басты кейіпкерлері Несіпбай мен Құлжатай – кеңестің адал шопандары мен сол кеңестің орнауына ықпал еткен азамат соғысының қатысушылары. Олар жарқын келешектен үмітті жандар.

Шығармадағы колхоздың енді құрылып жатқан тұсында әсіре белсенділер бейнесінде көрінген кейіпкерлер мен Несіпбай, Құлжатайлар арасындағы қайшылықтар әңгіменің тартыс желісін құрайды. Жаңа құрлыған колхозға адамдардың адал, ерінбей қызмет етуі ғана оны гүлдендіре алатынын жазушы нанымды суреттеген.

М.Әуезов әңгімелерінің баяндау жүйесінде табиғат кескінінің рөлі ерекше. «Картиналық» нарративті принцип бойынша баяндаушы живописті пайдалана отырып, кейіпкердің сезімін, оның ішіндегі жай-күймен, басынан өтіп жатқан оқиғалармен мәтіннің экспрессивтілігін арттырады. Жазушының 1933 жылы оңтүстік өлкесіне сапары нәтижесінде туған, бұл «Іздер» атты әңгімесінің басында кейіпкер Несіпбай мамыражай табиғат аясында да әлденеге күдігі, уайымы бар жан ретінде суреттелген.

Автор-баяндаушы әңгіме соңында ескінің қалдығы жойылып, жаңаның орнағанын жеткізеді. Ескіліктің ізі кетіп, жастардың, жаңашылдардың күні туғанын баяндайды.

Әңгімедегі негізгі баяндаушы-нарратор жалпы осы әңгімеге арқау болған оқиғаның барысын, шиеленісуін, шарықтау шегін және шешімін өз бақылауында ұстайды және оны сырттай бақылап тұрады. Баяндаушы тек қана жаңашылдықтың орнауын ғана жеткізіп қана қоймай, өткен жайлы ақпарат берушінің де қызметін атқарады. Олай дейтініміз әңгіме барысында әйел теңдігі жайлы 1917 жылғы оқиғалар, 1920 жылғы ақтар мен қызылдардың арасындағы қырқыс, 1932-1933 жылғы елді жайлаған жұт жайы да баяндалған.

Бұл әңгіме жазушының Несіпбай, Құлжатай секілді елге адал және ерінбей қызмет көрсететін жандардың бейнеленуімен, характерлер арасындағы тартысымен отызыншы жылдардағы айтулы әңгімелерінің бірі.

1935 жылы жазылған «Шатқалаң» әңгімесінде де колхоздың көркейіп дамуы жолында аянбай қызмет істеп жүрген азаматтардың өмірі суреттеледі. Бұл әңгімеде де колхозды күйретпек болған теріс пиғылды жандардың бейнесі бар. Шығарманың негізгі желісі солардың арасындағы тартысқа құрылған. Көркем шығарманың композициялық құрылымын ширатып, сюжеттік желісінің тартымды бола түсуіне ықпал ететін бірден-бір көркемдік деталь – тартыс. Әңгіменің «Шатқалаң» атты тақырыбы оның мазмұнымен еш астарсыз байланысып жатыр. «Шатқалаң» сөзі жүруі қиын таулы жердегі тар, терең, тік беткейлі аңғар екенін білеміз. Ендеше, бұл атау советтік мақсатты көздеген жандардың бұралаңды жолын айқын аңғартады.

Әңгімеде сомдалған кейіпкерлердің бейнесі, олардың мінез қайшылықтары олардың арасындағы тартысты әрекеттер арқылы ашыла түскен. Шығармадағы өзінің әділеттілігімен, қырағылығыен, алғырлығымен, жазықсыз жандарға деген жанашырлығымен танылған Самат бейнесі – нағыз колхоз адамының, советтік құрылыстың гүлденуі жолында аянбай тер төгетін, жанын беретін жандардың типтік бейнесіне көтерілген деп айтуға болады. Ал сонау Қытайдан шекара асып кеңес малын қыруға келген Сүгір мен оның ауыл ішіндегі сыбайласы Қатпа, судья Садыровтар – советке қарсы, ескіліктің көлеңкесінде қалып қойған жандар ретінде танылады. Себебі Сүгір мен Қатпаның Самат пен Қасенге күйе жағып, айдатпақ болған ниеттері олардың руларының бір болып, Сүгірдің бұрынғы жары – Айшаның Қасенге қосылып кетуіне деген кектен туып еді. Яғни, бойларындағы арамзалықты тудырған олардың шектен шыққан рушылдығы.

Бұл әңгіменің де шешімі жоғарыда сөз болған «Іздер» әңгімесінің түйінімен сәйкес келеді. Жазушының бұл әңгімедегі авторлық ұстанымы –адал жандардың жеңіске жетіп, арамдықтың алға баспауын жеткізуді көксеп тұр. Оны Самат пен Қасеннің тұтқындалмай, Сүгір, Қатпа, Садыровтардың айлаларының әшкере болып, тұтқындалуынан білеміз.

Ал шығарманың баяндалу тәсіліне келер болсақ, автор көзқарасы, мәтіннің лексика-семантикалық, синтаксистік сипаттарына қарай отырып аңғаратынымыз баяндаушы образы мұнда да тұлғаланбаған. Ол мәтінде бейнеленген оқиға-

лардың бақылаушысының бейнесінде көрінеді. Және бұл әңгімеде де жазушы түрлі суреттеулерге бармай, іс-әрекет арқылы, диалог арқылы мән-жайды жеткізуге талпынған. Баяндалу жүйесінен баяндаушының жазушы тудырған уақыт пен кеңістікпен тыс тұрып, бірде өткен шаққа, енді бірде дереу кері оралғанын да байқаймыз. Мұны әңгіменің бірінші бөлімінде негізгі оқиғалардың бел ортасынан бастап суреттелгендігінен байқаймыз. Яғни айшаның баз ішінде неліктен, қалай қалып қалғандығы жайы мен өзге де ауыл адамдарына қатысты оқиғалар келесі бөлімдерде баяндалған.

Осы тұста мына тұжырымды ескере кету керек: «Шындықтың адам санасында сәулеленуінің формасы сан алуан. Алайда, солардың ішінен негізгі екі құрылым айрықша ажыратылады; олар: кеңістік және мезгілдік құрылымдар, басқаша айтқанда, бірқалыпты созылыңқы (экстенсивті) және ширыққан, шиеленісті (интенсивті) құрылымдар. Бір қалыпты құрылым кеңістік бойында орналаса, шиеленісті құрылым мезгілдік ендікте орналасады. Бір қалыпты құрылым объектілердің берік байланысынан тұрады да, шиеленісті құрылым себептестік, тамырластық байланыстармен сипатталады» [Кішкенбаева Ж., 2015, 39 б.]. Яки әңгімедегі шиеленісті, тартысты әрекеттер шығармадағы негізгі категориялардың бірі – уақыттың да алмасып отыруымен де тартымдылыққа ие болып тұр.

Қаламгер шығармашылығындағы осы кезеңдегі колхоз өмірін, кеңес адамының бейнесін жасаған тағы бір әңгімесі – «Құм мен асқар» әңгімесі. Бұл әңгімеде де арамзалық пен адалдық таразыға түсіп, бір-бірімен күреске түседі. Шығармадағы Есім, Райқан сынды кейіпкерлер кедейден шыққан, адал еңбек етіп, ақ жолмен жүруді көздейтін жандар болса, бұрынғы бай, Райқанның күйеуі болған Жексен мен оның қолшоқпарлары Асан, Сәлімдер кеңестің нағыз жауы, зиянкестер.

Шығармаға ерекше көркемдік дарытып тұрған оның тақырыбы. Олай дейтініміз, құм ол кеңеске дейінгі уақытта кедейдің өмір сүру ортасы іспетті, ал асқар биіктер байлардың өмірі болғандай, ал кеңестік кезеңнің қоғамда орнауы бұл екеуінің орнын алмастырғандай әсерде суреттелген. Әңгіменің баяндау жүйесіндегі оқырман назарын бірден аударатын ерекшелігі сөйлемдердің синтаксистік құрылымы. Атаулы сөйлемдер өте көп қолданылады. Жай, жалаң сөйлемдер басым. Жақсыз сөйлемдер жиі ұшырасады. Сабақтаса, салаласа байланысқан, шұбалып жатқан құрмалас сөйлемдерді бұл әңгімеден сирек кездестіреміз. Сондай-ақ баяндаушы кейіпкерлердің кескініне, олардың әрекеттеріне де түсініктемелер бермейді. Сонысымен де, әңгіме кейіпкерлерінің әрекеттерінің ширақтығымен де, оқиғалардың жылдам шиленісуімен де әңгіме тартымды бола түскен.

Мұхтар Әуезовтің отызыншы жылдары жазған оқиғаны сырттай бақылаушы ретінде суреттеген шағын жанрдағы туындыларының бірі – «Бүркітші» әңгімесі. Жазушы бұл әңгімесінде де «Іздер» әңгімесі мен «Шатқалаң» әңгімесіндегі негізгі тақырыпты арқау ете отырып, оқиғалар сарынын әуелгілеріне қарағанда өзгелеу қырынан суреттейді. Бұл әңгімеде де қарапайым еңбекшінің, кеңес жақтаушысының бейнесі сомдалған. Басты кейіпкер Бекбол шағын ғана әңгіме бойында өзінің іс-әрекетімен ұнамды кейіпкер ретінде көрінеді. Оның жылқыны барымталап кеткен жандардың ұсталуына өз міндетінен тыс болса да бел шеше кірісуі – кеңесшіл, ұжымшыл жандардың көбейе түскендігін білдіреді.

Жазушының бұл әңгімесінің баяндау желісінен пейзаж бен портретті өте жиі ұшырастырамыз. Сондай-ақ, әрбір кейіпкердің сыртқы кескінін суреттей отырып, оның ішкі жан әлемінен де сыр шертеді. Сонымен қатар аңшы Бекболдың әңгімедегі табиғаты мен образының поэтикалық сипатының аңшылық кәсіппен тығыз байланысып жатқанын да аңғару қиын емес.

Автор сондай-ақ әңгімені, кейіпкерлер арасындағы ой тартысын, олардың толғаныстарын, полилогты баяндау жүйесінде шебер ұйымдастыра білген.

Әңгіме финалында уақыт пен кеңістікпен қоса баяндау стилі де публицистикалық стильге ауысқан.

М.Әуезовтің «Бүркітші» әңгімесін оқи отырып, автордың әрбір детальды, оқиғаны асықпай, баяу, портрет, пейзажды пайдалана отырып көркемдей суреттейтінін аңғардық.

Жазушының бұл шығармасы сол кезеңдегі саясаттың ықпалымен жазылғандығын, колхоз құрылысын, социалистік қоғамды басты планға ала отырып суреттегенін анық байыптай алсақ та, оның кестелі тілі мен сюжет құрудағы шеберлігі, характерлердің қырын ашудағы шеберлігі мен баяндаудағы жүйелілігін жоққа шығара алмаймыз.

Қорытынды. Жоғарыда сөз болған шығармалар қаламгердің өткен ғасырдың 30-жылдарында жазылып, жарияланған туындылары. Бұл кезеңдегі Әуезов шығармаларына қатысты уақытында әртүрлі сыни пікірлер айтылған. Қаламгердің сол кездегі шығармаларының көркемдік деңгейіне мін тағатын пікірлер көптеп табылады.

Соның бірі – жазушы Сәбит Мұқанов. Жазушының отызыншы жылдары жазылған шығармасы жайында Сәбит Мұқанов 1958 жылы Ленинградта жүргенінде Ғабит Мүсіреповке жазған хатында біраз сын пікірін білдірген екен. Хаттың негізгі мазмұны Мұхтар Әуезовтің «Дос – бедел дос» пьесасын сынауға арналған. Сәбит Мұқановтың Мұхтар Әуезовке артқан негізгі уәжі – оның партияның сөзін сөйлемейтіндігі, оның партия адамы екендігіне күмәні, совет жазушысы бола тұра ол жайында шығармалар жазбайтыны. Жазса да, көркемдік тұрғысынан кем түсіп жататыны туралы [Жұртбай Т., 2012, 612-613 б.].

Ал Айқын Нұрқатов: «М.Әуезовтің отызыншы жылдарда жазған әңгімелері мен повестерінің тәуірлерін талдап қарағанда оның Абай туралы реалистік романдарды жазуға мол тәжірибе жинап, қажетті шығармашылық даярлықпен келгені байқалады, » – деп кезеңдегі шығармаларының тереңдеу мәніне тоқталады [Нұрқатов А., 2010, 50 б.].

Реалды, шартты түрдегі өмірдегі жазушы М.Әуезовтің сол кездегі саяси ықпалдың әсерінен тақырып таңдауға келгенде тәуелсіз бола алмағаны анық аңғарылады. Сыншылардың көркемдік деңгейі төмен деген уәжі сол – қаламгердің бұл тақырыпты тереңнен қаузағысы келмейтіндігі себебінен болса керек. Бірақ Әуезовті орайы келген сәтінде астарлы түрде өз ойын көркем түрде жеткізудің мәнін білген қазақтың біртуар жазушысы екендігіне еш күмән келтіре алмаймыз. Жоғарыда біз талдау нысанына алған «Қасеннің құбылыстары» әңгімесінен, расында ащы мысқылмен, кекесінді мағынаны кейіпкердің ішкі монологтары, ой ағысы тәсілі арқылы берілген баяндаулардан аңғара аламыз.

Қорытындылай келе, жазушы М.Әуезовті XX ғасыр басындағы көркем мәтіндердің баяндау жүйесіне өзгеше леп алып келді деген тұжырым жасауымызға болады. Ұлы суреткердің әңгімелерінде үшінші жақтық баяндау формасы арқылы оқырманға бағдар жасап, өз заманының көркемдік шындығын көз алдымызға келтіреді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Әуезов М. Шығармаларының елу томдық толық жинағы. – Алматы: «Дәуір», «Жібек жолы», 2014.10-том: Мақалалар, зерттеулер, әңгімелер, очерктер, аудармалар. 1932-1936. – 456 б.
2. Жұртбай Т. Ұраным – Алаш. – Алматы: Ел-шежіре, 2012. – 647 б.
3. Кішкенбаева Ж. Қазіргі көркем прозадағы дискурс және нарратор. PhD. – Астана, 2015. –132 б.
4. Нұрқатов А. Мұхтар Әуезов. Монографиялық очерк. Шығармалар жинағы. 1 т. – Алматы, 2010. – 248 б.
5. Пірәлиева Г. Қазіргі қазақ прозасындағы психологизм мәселелері. Ф.ғ.д. дәрежесін алу үшін дайынд. дис. – Алматы, 2004. – 143 б.
6 Пірәлиева Г. Ішкі монологтың кейіпкер психологиясын ашудағы көркемдік қызметі. Фил.ғыл.кан. ғылыми атағын алу үшін дайындалған дис.-я. – Алматы, 1994 жыл. – 138 б.
7 Шмидт В. Нарратология. – М.: Языки славянский культуры, 2003. – 312 с.

Момынова Бағдан Қатайқызы,
ф.ғ.д., профессор,
бас ғылыми қызметкері,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

Құралова Алтынқыз Тоқтарқызы
Phd 3-курс докторанты,
А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан

МЕДИАКЕҢІСТІКТЕГІ БАҚ ТІЛІНІҢ ФУНКЦИОНАЛДЫҚ-СТИЛИСТИКАЛЫҚ АСПЕКТІСІ

Аңдатпа. Медиалингвистика бұқаралық ақпарат құралдарының тілі мен сөйлеу мәдениетін жүйелі түрде зерттейді. Бұл тұрғыдан алғанда, бұқаралық ақпарат құралдары тілінің функционалды-стильдік ерекшеліктерін, мәртебесін анықтау, бұқаралық ақпарат құралдары мәтіндеріндегі ақпарат жеткізу тәсілдерін сипаттау, әлеуметтік-мәдени факторлардың бұқаралық ақпарат құралдары тіліне әсерін бағамдау, лингвистикалық әсер ету технологияларының қолданысы секілді көптеген мәселелер зерттеушілерді қызықтырады.

Кілт сөздер: медиалингвистика, ақпараттық кеңістік, медиасөйлеу, сөз.

Аннотация. Медиалингвистика системно изучает языковую и речевую культуру СМИ. В связи с этим исследователей интересуют многие вопросы, такие как уточнение функционально-стилистического статуса языка средств массовой информации, методы описания различных типов текстов в средствах массовой информации, влияние социокультурных факторов на языковые средства массовой информации, технологии языкового воздействия.

Ключевые слова: медиалингвистика, информационное пространство, медиаречь, слово.

Abstract. Media linguistics systematically studies the linguistic and speech culture of the media. In this regard, scientists are interested in many issues, such as determining the functional-stylistic status of the language of the media, methods for describing various types of texts in the media, the influence of sociocultural factors on the media, and language impact technologies.

Keywords: medialinguistics, information space, media speech, word.

Медиалингвистиканың БАҚ тілін үйренудің жаңа жүйелік тәсілі ретіндегі өзектілігі бұқаралық ақпарат мәтіндерінің немесе медиамәтіндердің қазіргі уақытта тіл болмысының ең кең таралған нысандарының бірі болып табылатындығына негізделген. Шынында да, XX ғасырдың екінші жартысы мен XXI ғасырдың басы – тілді қолданудың, бұқаралық коммуникацияның жаңа саласының қарқынды өсуімен сипатталады. Жаңа компьютерлік ақпараттық технологиялардың пайда болуы дәстүрлі бұқаралық ақпарат құралдарының: баспа, радио, теледидар, әлемдік ақпараттық кеңістіктің жаһандануы мен сөзді құрастыру және байланыстыру, ұйқастыру және тарату процесінің серпінді дамуына үлкен әсер етеді. Барлық осы күрделі және көп қырлы процестер зерттеушілерден тек ғылыми тұрғыдан ғана емес, сонымен қатар БАҚ тіліне қатысты тәжірибелік зерттеулердің, ізденістердің жаңа парадигмаларын әзірлеуді талап етеді.

Мақаланың басты мақсаты – медиалингвистикадағы бұқаралық коммуникация тілінің, медиасөйлеудің стилистикалық мәртебесіне тоқталу, функционалды – стилистикалық ерекшеліктеріне байланысты белгілі бір тоқтам жасау, осы тұрғыдан сипаттау болып табылады.

Т. Добросклонская медиалингвистиканы ғылымның жаңа бағыты ретінде қарастырып, оған мынадай анықтама берген: «***Медиалингвистика*** – баспа, аудиовизуалды және желілік медиамен байланысты қазіргі бұқаралық байланыс құралдарын немесе медиа саласын зерттейтін лингвистиканың бағыты» – деп көрсетеді [Добросклонская Т.Г., 2008, 74 б].

Қ.Ө. Есенова "Жалпы БАҚ-тың ақпаратты жеткізу формасына қарай үш түрге бөлінетіні белгілі: *телевизия, радио және мерзімді баспасөз",* – дейді [Есенова Қ. Ө., 2007, 15 б]. Қазіргі уақытта өте қарқынды дамып, кең қолданысқа ие болып отырған ғаламтордағы электронды бұқаралық ақпарат құралдарын осы топтастыруға қосуымыз өте орынды. Ғаламтордағы ақпарат қазіргі кезде өте тез оқылады, жылдам тарайды, әсері аса қарқынды әрі көпшілік үшін қолжетімді, өте тиімді болып отыр.

Масс медиа саласындағы тілдің қолданылу мәселелері соңғы уақытқа дейін лингвистика ғылымының – синтаксистің, стилистиканың, психолингвистиканың, әлеуметтік лингвистиканың, риторикаының және т.б. түрлі бағыттары шеңберінде зерделенсе, медиалингвистика алғаш рет медиасөйлеуді талдаудың кешенді, интеграция-

ланған көзқарасқа сай ұсынады, ол оның сыртқы әсерден туындайтын ерекшеліктерін түсінуге ғана емес, оның пайда болу, таралу, сондай-ақ көпшілік аудиторияға әсер етуінің, ықпалының ішкі механизмдерін ашуға мүмкіндік береді.

Тіл мәдениетінің сақталуы мен тілдік қолданыстардың мағынасына, олардың өзара байланыстылығына аса мән беру керектігіне үнемі назар аударатын зерттеуші академик Р. Сыздықова өз еңбегінде былай дейді: "Стилистика сөз эстетикасын, сөздің контекстегі рөлін зерттейді. Демек, лингвостилистика ұлттық көркем тіл мәдениеті дамуының негіздерін көрсететін ғылым саласы болады. Стилистиканың лингвистикалық міндеті стильдік әсердің өзін емес, сол әсерді туғызатын тілдік механизмді зерттеу болып табылады. Стилистика мен сөз мәдениеті мүдделері тоғысып жатады, өйткені тіл элементтерінің көркем сөзде дұрыс не бұрыс қолданылуын (яғни сөз мәдениетінің бұзылып не сақталып тұрғандығын) анықтау үшін әуелі сол элементтің қай орында, қандай мақсатта жұмсалып тұрғандығын, яғни стильдік жүгінің бар-жоғын білу керек. Сөздің стильдік бояуы ол сөздің негізгі мағынасына үстелген қабат болғандықтан, сол қабаттың сыр-сынын тауып алу қажет болады. Зерттеушілер стилистика мен сөз мәдениеті проблемаларын бір-бірімен байланыстыра қарастыру – бүгінгі күннің көкейкесті шаруасына айналып отырғандығын көрсетеді. Сөйтіп, стилистиканың мақсаты – тіл элементтерінің жұмсалуын бағалау болғандықтан, олардың орынсыз, қате қолданылуын тауып-талдау тіл мәдениеті міндеттерімен ұштасады" [Сыздықова Р., 2014, 242, 243 б].

Ал медиадискурс жүйесіндегі бұқаралық ақпарат мәтіндерінің рөлін, тілдік айрықша белгілері мен ерекшеліктерін талдау әлемдік ақпараттық кеңістіктегі ұлттық мәдениеттердің өзара әсерлесуі, іс-қимылы тұрғысынан медиасөйлеудің ерекшеліктерін ашу болып табылады.

Қазіргі тіл білімінде медиалингвистиканың өзіндік бағыт ретінде қалыптасуы мен дамуы тілдік, қоғамдық өмірдің ақпараттық-технологиялық және әлеуметтік-мәдени салаларының дамуымен байланысты. Соған орай медиалингвистиканың пайда болуының ең маңызды алғышарттары ретінде төмендегі жағдайларды атап өтуге болады:

– ақпараттық-коммуникациялық технологиялардың (акт) қарқынды өсуі, атап айтқанда, медиа коммуникацияның жаһандық желісін құруда көрініс табуы;

– мәтіндік қарым-қатынастың жаңа виртуалды ортасы ретінде бірыңғай ақпараттық кеңістікті қалыптастыру және дамыту;

– қалыптасқан "БАҚ тілі" ұғымының, ғылыми түсінігінің кеңеюі, оның функционалдық-стилистикалық ерекшеліктері мен ішкі құрылымын анықтауға байланысты ізденістерді әрі қарай жетілдіру;

– түрлі гуманитарлық пәндер өкілдерінің күш-жігерін біріктіруге негізделген медиасөйлеуді зерделеуге көзқарасты кеңейту, интеграцияланған тәсілді қолдану қажеттілігін түсінуді алдыңғы орынға шығару;

– медиалогия (media studies) – жаңа дербес пән аясында БАҚ тілін зерттеу дегеніміз, оның мәнін, тарихи дамуын, бұқаралық коммуникация құралдарының барлық түрінің кешенді түрде қарастырылып, қазіргі жағдайы мен қызмет ету ерекшеліктерін жан-жақты талдау болып табылады.

– шетел тілдерінің өз қалпында сақталып тілдік қолданысқа енуі мәселесіне байланысты тіл экологиясын сақтап қалу болып табылады.

Тілді пайдаланудың негізгі көзі бүгінгі күні бұқаралық коммуникация саласына тиесілі болып отырғаны жасырын емес. Бұқаралық ақпарат мәтіндері немесе медиамәтіндері тілдің қазіргі заманғы болмысынан хабар беретін әрі ең көп таралған лингвистикалық зерттеу нысандарының бірі болып табылады, ал олардың жиынтығы адам қызметінің басқа салаларындағы жалпы сөйлеу көлемінен әлдеқайда көп. Бұл ретте күн сайын БАҚ арналары арқылы шығарылатын және берілетін мәтіндердің корпусы үнемі ұлғаюын жалғастыруда.

Тілдік өзгерістер динамикасын түсіну барысында әлемдік және ұлттық медиа саласының көп қырлы қызметін біртұтас жүйе түрінде ұсынуға мүмкіндік беретін, оның жұмыс істеуі лингвомәдени процестердің ағымына елеулі әсер ететінін білдіретін бірыңғай ақпараттық кеңістіктің тұжырымдамасы маңызды мәнге ие. Қазіргі ғылымда осы жаңа виртуалды аумақты мемлекеттік шекарасыз және байланысқан кедергілерсіз белгілеу үшін бір семантикалық қатарға жататын, бірақ жаппай коммуникациялық процестердің қандай да бір жағын көрсететін терминдер мен ұғымдардың мынадай тұтас жиынтығы пайдаланылады: ***ақпараттық кеңістік, ақпараттық орта, ақпараттық өріс, медиаөріс, медиаландшафт, инфосфера,*** т.б.

Бірыңғай ақпараттық кеңістіктің тұжырымдамасы ақпараттық ағындардың қозғалыс заңдарын жақсы түсінуге, сондай-ақ әлемнің тұтас ақпараттық бейнесін динамикада ұсынуға мүмкіндік береді. Әлемдік ақпараттық кеңістіктің маңызды құрамдас бөлігі оның лингвомәдениеттілігі болып табылады, оның мәнін асыра бағалау қиын, өйткені, кез-келген ауызша айтылған ақпарат белгілі бір тіл мен мәдениеттің байланысының іске асырылуы болып табылады.

Осылайша, БАҚ-тың тілдік үдерістер динамикасындағы рөлі туралы айта келе, біз жаңа ақпараттық технологияларды енгізуден туындаған ілгерілеулерді атап өту қажет. Өз кезегінде қазіргі заманғы медиа массасының тілдік процестердің өтуіне әсерін бағалай отырып, талдаудың мынадай үш деңгейін ажыратуға болады: ***1) геолингвистикалық, 2) интерлингвистикалық, 3) интралингвистикалық.***

Геолингвистикалық деңгей БАҚ-тың жалпы лингвомәдени ахуалының жағдайы мен дамуына қалай әсер ететінін талдауды көздейді.

Бұл жерде әлемдік ақпараттық кеңістіктегі

қандай да бір тілде сөйлеушілер санының өзгеруі, тілдік салаларының ықпал етуін ауыстыру, бір тілдің рөлін арттыру және басқа тілдердің рөлін азайту сияқты маңызды сандық және ареалдық көрсеткіштерге назар аударылады.

Интерлингвистикалық немесе тіларалық деңгейде зерттеушілерді тілдердің өзара қарым-қатынасы мен өзара әрекет ету мәселелері, байланысудың механизмдері мен тәсілдері, сондай-ақ шетел тілінің әсерін, функционалдық стилі мен сөйлеу қолданыстарын зерттеу қызықтырады.

Интралингвистикалық немесе тілішілік деңгей бір лингвомәдени ареал шеңберіндегі тілдік үрдістерге назар аударуға мүмкіндік береді. Оларға мыналар жатады: нақты стильдік шекаралардың шайылып кету үрдісі, медиасөйлеудің базалық корпусында сөйлесу стилінің нормаларын тарату (жаңалықтар, ақпараттық талдау, пікір), қате қолдануды тираждау (мысалы, дұрыс емес екпін, грамматикалық қателер және үйлесімсіздік), БАҚ-та жүйеленбеген лексиканы, жаргонизмдерді қолдану себебінен сөйлеу нормасын (тіл мәдениетіне арқа сүйейтін) төмендету және т.б.

Медиасөйлеудің корпусының ішінде нақты стильдік ажыратуларды өшіру үрдісі ресейлік және шетелдік зерттеушілердің көпшілігінде байқалады. Бұл үрдіс медиадискурстың жанрлық-типологиялық парадигмасының төтенше қозғалыстығы мен динамизміне байланысты болуы мүмкін. Медиамәтіндердің негізгі типтері – жаңалықтар, ақпараттық аналитика, публицистика және жарнама тұрақты өзара әрекеттестікте және тікелей уақытша және кеңістіктік жақындықта болады (публицистика және ақпараттық-талдау бағдарламалары жарнамамен үзіледі, жаңалықтар комментариймен және көршілес т.б.), әрине, бір-біріне әсер етеді. Кейде бұл "инфотейнмент" (infotainment) немесе "infomercial" сияқты жаңа жанрлық-стилистикалық гибридтердің пайда болуына әкеледі. Жаңалықтар материалдарына ойын-сауық немесе жарнамалық компоненттерді қосу бұқаралық коммуникацияның маңызды ұмтылысы – өйткені, осы әрекет барынша үлкен аудиторияны тарту мүмкіндігін тудырады әрі белгілі дәрежеде мәжбүр етеді.

Мамандар сондай-ақ БАҚ-та ауызша және жазбаша сөйлеу нормаларының жақындастыру қызметін атап өтеді, бұл бұқаралық коммуникацияның дискурсивтік тәжірибелерінде олардың функционалдық-технологиялық ерекшеліктерімен байланысты. Мәселен, медиамәтіндерді шығару және тарату, жүгіртпе жолдан оқу, алғашқы ауызша мәтінді (мысалы, сұхбат) жазбаша басылым түріне аудару, дайындалған ауызекі сөйлеу мен сөйлеуді біріктіру, әңгіме және кітап-жазба стильдерін араластыру сияқты арнайы техникалық ерекшеліктерді қамтиды.

Шынында да, қазіргі тіл мәдениеті, тілдік норманың жағдайы мен қозғалысы, тілдік бірліктердің көп қайталануы және аудиторияны ауқымды қамту сияқты бұқаралық коммуникацияның базалық қасиеттерімен айқындалады.

Электрондық БАҚ-та қателерді тираждау жаргонизмдер мен мәртебесі төмен лексикалық бірліктердің қолданыс табуымен толықтырылады, бұл лексика ақпараттық-жаңалықтар мәтіндерінде естіліп жатса, бұл жанр стилистикалық тұрғыдан ең тұрақты жанрға жататыны белгілі, бірақ бұл анықтаудың криетийі болып табыла ма, басқа мәселе.

Осылайша, бұл айтылғандар тіл дамуының динамикасында масс медианың рөлі зор деп айтуға мүмкіндік береді. Тілдік қолданудың негізгі салаларының біріне айналған бұқаралық ақпарат құралдары бүгінде тілдің қазіргі жай-күйінің сипаты мен қасиеттерін анықтайды. Бұл үдерістердің нәтижесі академиялық ғылымда, атап айтқанда, "БАҚ тілі" ұғымының қалыптасуы мен бекітілуінен көрініс тапты.

Медиамәтіндердің тілдік ерекшеліктері: 1) сөздік құрамының ұтқырлығымен; 2) стилистикалық құралдардың өзектілігімен емес, стилистикалық функциялардың (басқа стильдердің құралдарын) ерекше пайдалануымен; 3) түрлі бояма құралдардың белсенді үйлесімділігімен көрінетін типтік емес синтагматикамен айқындалады.

Сөйлеу актілерінің теориясы философия, логика, когнитивті лингвистика сияқты ғылымдардың нысаны болып табылады. Тілдік актілер теориясының негізін британдық философ Джон Остин қалады, ал одан әрі оның идеяларын Дж.Серль, Пол Грайс Қ., Дж.Лич, А. Вежбицкая және т. б. зерттеушілер дамытты. Дж.Серльдің және Дж.Остиннің сөйлеу актілерінің теориясының негізі тілді адамның прагматикалық қабылдау әрекеті ретінде тану болса, сондай-ақ сөйлеу актісі коммуникацияның орталық бірлігі болып табылады [Остин Дж., 1986, 45 б].

Тіл әлеуметтік қарым-қатынастың құрамдас бөлігі ретінде жүйелі тілдік белгілерден және сөйлеу әрекеттерінен тұрады. Сөйлеу актісі тыңдаушының коммуникативтік әрекетімен және коммуникативтік жағдайлармен қатар коммуникативтік актінің құрамдас бөлігі болып табылатын ақпарат жіберушінің интенциялық, мақсатты, конвенциялық әрекеті ретінде қарастырылады. Н. Д. Арутюнованың айтуынша, сөйлеу актісібұл осы қоғамда қабылданған тілдік мінез-құлық қағидалары мен ережелеріне сәйкес жүргізілетін мақсатты сөйлеу әрекеті; прагматикалық жағдай шегінде қаралатын нормативтік әлеуметтік-құқықтық мінез-құлық бірлігі. Сөйлеу актілерінің тізбегі дискурс жасайды [Арутюнова Н.Д., 1988, 48 б].

Қарым-қатынас барысында қатысушылардың бірі өзінің эмоционалдық жағдайын беру үшін қарым-қатынас құралдарын пайдаланады. Сондықтан коммуникативтік актіні сәтті жүзеге асыру үшін ақпарат жіберушінің интенциясы және оның коммуникативтік мақсаты басты фактор болып табылады. Т. Ван Дейк коммуникативтік актіні жүзеге асырудың ішкі жүйесінің үш түрін анықтайды: білім мен наным жүйесі; тілек пен қажеттіліктер жүйесі; бағалау және артықшы-

лықтарды ұсыну жүйесі [Теун ван Дейк., 1989, 20 б]. Коммуникацияның сөйлеу актісінің осы үш түрінің болуына байланысты қарым-қатынас құрылымы құрылады. Сөйлесу іс-әрекеті болашақ қарым-қатынас процесінің шекарасын анықтайды және алдын ала қарым-қатынастың ықтимал нәтижесін, әңгімелесушіден қажетті ақпаратты немесе қалаған реакцияны алудың дұрыстығын анықтайды.

Медиалингвистиканың құрамдас міндеттерінің бірі бұқаралық коммуникация тілінің стильдік мәртебесін анықтау, оны функционалдық-стилистикалық ерекшеліктері тұрғысынан сипаттау өте күрделі болып табылады. Оның бірнеше себептері бар.

Біріншіден, заттың күрделілігі мен стильдік әртүрлілігіне байланысты – бұқаралық коммуникация тілі, екіншіден, тілдің функционалдық-стилистикалық дифференциациясы бойынша бірыңғай пікірдің жоқтығына байланысты. Зерттеу нысаны ретінде бұқаралық ақпарат күрделілігі, атап айтқанда, Ю. В. Рождественский "Теория риторики" кітабында: "Бұқаралық ақпаратты зерттеудің қиындығы бұқаралық ақпаратты арнайы зерттеу дәстүрінің жоқтығымен ғана емес, сондай-ақ ерекше күрделі заттың, яғни бұқаралық ақпараттың жоқтығымен де байланысты. Бұқаралық ақпараттың күрделілігі біріншіден, бұқаралық ақпарат мәтін ретінде ұжымдық және алқалы түрде құрылғандықтан, екіншіден, бұқаралық ақпарат мазмұнымен ауызша және жазбаша сөздің барлық басқа түрлерін қамтитындығынан туындады. Сондықтан ауызша сөзге, әдебиетке және жазуға тән ерекшеліктер бұқаралық ақпаратқа енгізілген. Осылайша, бұқаралық ақпарат – құру тәсілі бойынша кешенді және ауызша-жазбаша деректерді түгел қамтитын мәтін"

дейді [Рождественский Ю.В., 1997, 229 б].

Шынында да, қазіргі уақытқа дейін тілдің функционалдық-стилистикалық дифференциациясы туралы мәселе әлі нақты шешілмеген. Авторлары әр түрлі тілдік құбылыстардың мәні жағынан бірдей етіп сипаттау үшін түрлі критерийлерден шығатын және біркелкі емес терминологиялық аппаратқа ие функционалдық стильдер мен регистрлерді жіктеудің әр түрлі тұжырымдамалары бар. Алайда, мұндай жағдай функционалды стилистика – тілдік процестердің дамуын, тілдік стильдердің әр түрлі салалардағы қозғалысын және өзара іс-қимылын бейнелейтін тіл білімінің ең динамикалық салаларының бірі ретінде түсіндіріледі. Сондықтан, функционалдық-стильдік дифференциацияның тұжырымдамаларындағы айырмашылықтар көбінесе тіл болмысының объективті фактілерін белгілі бір түрде топтастыра отырып, авторлардың көздеген мақсаттарымен анықталады. "Әр түрлі стильдерді таңдау әр түрлі критерийлер негізінде жүргізілуі мүмкін", – деп жазады белгілі зерттеуші Д. Н. Шмелев, – " қандай да бір өлшемді қабылдай отырып, біз осы стильдердің барлық басқа тұжырымдамаларына, тілдің функционалдық түрлерін топтастырудың басқа принциптеріне қайшы келеміз деп ойлауға негіз жоқ. Әлбетте, осы объективті көпаспектілі мәселенің әртүрлі аспектілерін тек әртүрлі түрде ғана жария ете аламыз, біз әр түрлі критерийлердің үлес салмағын дұрыс бағалай аламыз" [Шмелев Д.Н., 1977, 16 б].

Бұқаралық ақпарат тілінің стильдік мәртебесін анықтауға арналған негізгі критерийлер бастапқыда стильді, функционалдық стильді және оның белгілерін дәстүрлі түрде анықтаудан тұрады. "Стиль дегеніміз – бұл осы қоғамда әлеуметтік өмірдің жалпы салаларының бірінде дәстүрге айналған және сол тілдің басқа түрлерінен барлық негізгі параметрлер – лексика, фонетика, грамматика бойынша ішінара ерекшеленетін тілдің бір түрін білдіреді. Функционалдық стиль – қоғамдық-сөйлеу практикасының белгілі бір әлеуметтік-маңызды саласында сөз сөйлейтін, оның ерекшеліктері осы саладағы қарым-қатынас ерекшеліктеріне байланысты екендігін білдіретін әдеби тілдің бір түрі. Стиль әрқашан қолма-қол тілдік құралдарды іріктеу және комбинациялау принципімен сипатталады... Әрбір функционалдық стиль үшін тұрақты ойнату, белгілі бір тілдік құбылыстарды қолданудың болжамдылығы бар " [В. Н. Ярцева. М., 1990].

Бұқаралық коммуникация – қоғамдық-сөйлеу тәжірибесінің әлеуметтік маңызы бар саласы. Осы әлеуметтік маңызы бар салада сөйлеу ерекшеліктері ең алдымен мәтіндерді өндірудің ұжымдық, алқалық сипаты және бұқаралық ақпарат мәтінінің кеңістікте орналасқан үлкен аудиторияға бағытталатын бұқаралық коммуникацияның типтік ерекшеліктерімен негізделген.

Тіл мәдениеті мен тілдік нормалардың сақталуы жөнінде зерттеуші ғалым, профессор Б. Қ. Момынова: Тілдің атадан балаға ұрпақ сабақтастығын сақтап жетуі – оның өміршеңдігі, оны сақтау, яғни «тілдің өміршеңдігі, тілдің экологиясы (тілге деген технократтық көзқарастарға, менсінбеушілік пікірлерге тойтарыс беріп отыру), тілдің демократияланuуы (әдеби тілдің ауызекі тіл нормаларына бет бұруы, мұның өзі әдеби тіл ұғымын енді қай тұрғыда қарастыру керек деген сауалды тудырады), тілдік норманың сақталуы (норма мен норма емес өлшемдердің критерийлерін, норманың кезеңдік сипаты барын білу, тіл деңгейлерінің нормативтерін оқыту), ауызша әдеби тіл мен жазба тілдегі тіл мәдениетін сақтау, үлкен мегаполис тұрғындары тілінің, яғни қала тілінің әлеуметтік-лингвистикалық жай-күйін, коммуникативтік қызметін түбегейлі зерттеу, сол арқылы әдеби тілдің әлеуметтік негізі туралы пікір-көзқарастарды қайтадан екшеу, БАҚ-ты пайдалана отырып, норма бұзушылықтардың жолын кесу және балама терминдердің ұтымды және ыңғайлы варианттарын іріктеу, жаңа номинатив сөздер мен тіркестерді нормаландыру, сондай әдеби тілдің кодификацияланған, тұрақтандырылған әрі ырықтандырылған нормаларының бұзылуын талқыға салып отыру, сол арқылы қазақ әдеби тілінің қоғамға қызмет ету мүмкіндігін арттыруға, қазақ тілін жаңа технологиялар мен ірі қаржылық салалардың, яғни банктердің,

экономиканың тіліне айналдыруға күш салу, т.б. сияқты мәселелерден құралады» деп тұжырым жасайды [Момынова Б.Қ., 2010, 76 б].

Белгілі бір тілдік құралдарды тұрақты ойнату және пайдаланудың болжамдылығы сияқты функционалдық стильдің белгілеріне келетін болсақ, бұқаралық коммуникация саласында тақырыптық құрылымдалған мәтіндік ағынның әртүрлілігі шексіз көбейген кезде байқамауға болмайды, анық әр түрлі біркелкілігі байқалады, ол күн сайын жаңартылып отыратын мәтіндік массивтерді реттейді. Бұл ретте жаңа мәтіндер құрылыс жиынтығынан жасалған конструкцияларға ұқсас жасалады, олар сол дайын бөлшектерден жиналады.

Медиалингвистикадағы лингвоэкология мәселесі тіл зерттеушілерін алаңдатып отыр.Оның тіл тазалығына тигізетін әсері жайлы ғалым Н.Уәли "Қазіргі заманда сөз мәдениеті тілдің өміршеңдігін тілдік кеңістікті, тілдік ортаны қалыптастырып, тілдік тұлғаның ұлттық болмысын сақтап, өзге тілдің басқыншылығына қарсы күресетін тіл ғылымының саласы болуға тиіс, сондықтан сөз мәдениеті өз обьектісін кеңейтіп, лингвоэкологиялық бағытты да қамту қажет" деп атап өткен [Уәли Н., 2007, 8 б].

Медиамәтіндер берілген лексика-синтаксистік материалдан жиналады, сол дайын тұрақты формаларға (медиа форматтарға) "өлшенеді", тақырыптық байланысты, лингвистикалық болжамды сөйлеу туындыларына айналады. Бұқаралық ақпарат мәтіндерінің мазмұны күн сайын өзгереді, бірақ өте баяу, байқалмайды, олардың формасы өзгереді. Оқырман, көрермен, тыңдаушы оған алдағы сайлау, жоғары деңгейдегі кездесу немесе ертең этникалық қақтығыстар туралы қандай тілдік құралдардың көмегімен хабарлайтынын алдын ала біледі.

Дәл осы екі жағдай: конструктивтік бірлік және функционалдық-стилистикалық әртүрлілік және жалпы бұқаралық ақпарат тілінің маңызды ерекшелігін құрайды, ол оны функционалдық-стильдік бірліктердің ерекше түрі ретінде анықтауға мүмкіндік береді.

Бұқаралық коммуникация тілінің стильдік мәртебесін мынадай екі тарапқа: 1) бұқаралық коммуникация тілі – өзге де жүйедегі өз бетінше стиль жасау ретінде қалыптасқан функционалдық стильдері тұрғысынан; 2) масс медиа тілінің ішкі функционалдық-стилистикалық дифференциациясының өлшемдері бойынша бөліп қарастыруға болады.

Бұқаралық деген көзқарасқа неғұрлым бейімді бола отырып, зерттеушілер сонымен бірге оның ішкі функционалдық-стильдік дифференциясына байланысты проблемалардың жеткіліксіз әзірленгенін атап өтеді. Бұл, ең алдымен, бұқаралық ақпарат тілі стилистикалық түрде біркелкі емес, ауызша және жазбаша сөйлеу формаларын қолдану тұрғысынан синкретті, стильдер мен олардың түрлерінің өзара кірігуімен, стильдік шекаралардың шайылуымен сипатталады. Соңғы жылдары осы бағытта, әсіресе газеттің тілін оқыту саласында да көп жұмыстар атқарылды, дегенмен, оның ішкі функционалдық-стильдік дифференциациясы тұрғысынан бұқаралық ақпарат тілінің толық жүйелі сипаттамасы әлі күнге дейін нақтыланған жоқ. Газет мәтіндері және олардың функционалдық-стилистикалық ерекшеліктері В. Г. Костомаров, А. Н. Васильева, И. П. Лысакова, О. А. Лаптева, Г. Я. Солганик, Б.Қ. Момынова, Қ.Ө. Есенова т.б. зерттеушілердің жұмыстарында егжей-тегжейлі қарастырылған .

Ақпараттық технологиялар дәуірінде соңғы уақытта лингвистика ғылымының ең жас және жылдам дамып келе жатқан медиалигвистика саласын жан-жақты зерттеп, әлем бойынша түрлі ғылым саласымен байланыста болатын масс медиа саласы кез-келген хабар дайындауда медиа мәтіндерді сапалы құрастыру және оны медиасөйлеу арқылы сауатты жеткізу, оның функционалдық-стилистикалық ерекшеліктерін анықтау бүгінгі нарықтық заманның ең қатаң талабы болып отыр.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Арутюнова Н.Д. Типы языковых значений (Оценка, событие, факт). – М., Наука, 1988.
2. Добросклонская Т.Г. Медиалингвистика: системный подход к изучению языка СМИ. – М.: Наука, Флинта, 2008. – 264 с.
3. Есенова Қ.Ө. Қазіргі қазақ медиа-мәтінінің прагматикасы (қазақ баспасөз материалдары негізінде): фил. ғыл. док. ... дис. автореф. 10.02.02 / Есенова Қалбике Өмірбайқызы. – А., 2007. – 157 б.
4. Лингвистический энциклопедический словарь / Под ред. В. Н. Ярцева. М., 1990.
5. Момынова Б.Қ. Қазақ әдеби тілінің өміршеңдігі.//ПМУ Хабаршысы. №3. 2010ж. 76 бет.
6. Остин Дж.Л. Слово как действие // Новое в зарубежной лингвистике. – М., 1986.– Вып. XVII.
7. Рождественский Ю. В. "Риторика теориясы" . М., Добросвет, 1997, с. 229
8. Сыздықова Р. Сөз құдіреті. Көптомдық шығармалар жинағы. – Алматы: «Ел-шежіре», 2014. 296 б.
9. Теун ван Дейк. Язык. Познание. Коммуникация. – М., 1989.
10. Шмелев Д.Н. Русский язык в его функциональных разновидностях. М., 1977.
11. Уәли Н. Қазақ сөз мәдениетінің теориялық негіздері.Фил.ғыл.док. ғылыми дәрежесін алу үшін дайындаған диссертация. / Уәли Нұргелді. –А., 2007.- 328 б.

ӘӨЖ 811.512.122

Рысберген Қыздархан Құрмашқызы
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., доцент,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы

Тлегенова Гүлден Бақытқазықызы
PhD докторанты,
А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
Алматы қ., Қазақстан Республикасы
E-mail: gulden_20.88@list.ru

ЖЫЛАНҒА ҚАТЫСТЫ ФРАЗЕОЛОГИЗМДЕРДІҢ МИФТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Түйін. Әлемдік мифологияда жылан жоғарғы дәрежедегі күрделі және әмбебап символ саналады. Символикалық мәні көпвалентті жыланның мифтанымдық сипаты күн мен түннің ауысуын, жыл мезгілдерінің алмасуын, даналықты, бақыт жебеушісін бейнелейді. Жан алушы тіршілік иесі ретінде жылан өлім мен жоюшылықты білдірсе, терісін мерзімді ауыстырушы ретінде өмір мен қайта тірілуді білдіреді.

Қазақ тілінде жыланға қатысты фразеологизмдердің мифологиялық сипатын анықтау барысында әлем мифтері мен аңыздарында бейнеленген жыланның күрделі де қосарлы образдарына талдау жасадық.

Кілт сөздер: жылан, миф, фразеологизмдер, мифология, бейне, мәдениет, түркі мифологиясы, аңыз.

Аннотация. В мировой мифологий змея в высшей степени является сложным и универсальным символом. Обладая поливалентным символическим значением мифический образ змеи олицетворяет смену дня и ночи, смену времен года, мудрость и стражника счастья. Как существо убивающее, змея означает смерть и уничтожение, а как существо периодически менящее кожу – жизнь и воскрешение.

Ключевые слова: змея, мифы, фразеологизмы, мифология, образ, культура, тюркская мифология, легенда.

Annotation. In world mythology, the snake is highly complex and universal symbol. Having polyvalent symbolic meaning, the mythical image of the snake represents the change of day and night, the change of seasons, wisdom and guardian of happiness. As a killing creature, a snake means death and destruction, and as a creature periodically changing the skin – life and resurrection.

Keywords: snake, myths, phraseological units, mythology, image, culture, Turkic mythology, legend.

КІРІСПЕ

Мифологиялық ойлау – бұл қоғамдық сананың ең көне формасы, әлемді сезінудің дара түрі, табиғат құбылыстары мен қоғамдық өмірдің ерекше, бейнелік, сезімдік түсінігі. Мифтің ерекшелігі адам өзін табиғатпен тұтастырып, оның күштеріне ие болуында жатыр. Адами ойлау оның өмір сүруінің алғашқы кезеңдерінде өлі мен тіріні теңдестірген, анологияға зор мән берген, түрлі сиқырлы белгілер мен бейнелерге сүйенген.

Адамдардың өмірі ертеден-ақ жан-жануарлармен байланысты. Көптеген мыңжылдықтар бойы адам жануарлар әлемімен тіл табысудың әр түрлі формаларын қалыптастырған. Алғашқыда жануарлар тәңір саналған, кейін жұмыс күші болған, кейбір жануарлар ежелгі адамдарда үрей тудырған, кейбіреуі қуаныш әкелген, азықпен, киім-кешекпен қамтыған. Айқын факт болып адам және жануар үнемі қатынаста болған, ежелгі адамның қоршаған ортада бейімделу тәсілі ретіндегі олардың қарым-қатынасы тілдің дамуында орын алған.

Зоонимдердің кез келген тілдің лексикасында жиі таралуын жан-жануарлардың адам өмірінде әрдайым маңызды рөл ойнауымен түсіндіруге болады. Ежелден-ақ адамзат жануарлар адамдарға, ал адамдар жануарларға ұқсайтынын байқаған. Адамды белгілі бір аңға, жануарға теңеу арқылы, оны қысқа да нұсқа түрде сипаттай аламыз. Зоонимдер құрамына адамзатқа белгілі бір қасиетімен, мінез-құлқысымен таныс болған жануарлардың атаулары кіреді. Зоонимдерді қолдану адамға тән қасиеттерді бір сөзбен сипаттауға мүмкіндік береді. Бір мәдениеттегі жануар бейнесі өзге мәдениеттегі оның бейнесімен сәйкес келмеуі мүмкін. Әр мәдениет бір жануардың әр түрлі қасиетіне ерекше көңіл аударады [Бородина Е.С., Хафизова Л.И., Болсуновская Л.М., Суван-оол Е.С., 2015, 1350-1352 б]. Мыса-

лы, орыс мәдениетінде жылан әрқашан жамандықтың нышаны саналған, табиғаттың жағымсыз көрінісімен байланысты болған. Орыс мифологиясында жылан – «өзге» әлем шекарасын күзетуші, оны кеспек болғандардың сазайын беруші бейнесінде сипатталған. Ал қытай мәдениетінде жылан бейнесі маңызды орынға ие, ол қытай жұлдызнамасының белгілері ретінде танылған он екі қасиетті жануарлардың бірі саналады. Бұл мәдениетте жылан өзінің данагөйлігімен, сабырлығымен белгілі. Қытайда жылан образы бақыт және табыспен байланысты. Алайда жылан бейнесі жағымсыз түрге де ие, ол тек қана данагөйлік пен сабырлықты бейнелей ғана қоймай, сонымен қатар теріс, жауыз, жалған және жымырысқы бастаманы да білдіреді. Ежелгі Қытай мифологиясында жыланға құдай, жаратушы ретінде табынғандығы айтылады. Қытайда буддизм тарағанға дейін онда өмір сүрген тайпалардың тотемдік жануары да жылан болған. Грек мифологиясындағы данагөйлік пен әділ соғыс құдайы Афинаның атрибуттары үкі және жылан болған. Гомер Афинаны «үкі көзді», ал орфалық әнұрандар «шұбар бейнелі жылан» деп атаған. Жыландардың қорғаушысы болған Афина бейнесі грек мифологиясының ежелгі кезеңі матриархаттан бастау алады. Маңыздылығы бойынша ол Зевске тең болған, кейде одан да асып түскен [Кондрашов А., 2005, 786 б.].

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Көшпенді халық көші-қон кездерінде табиғат апаттарынан, тылсым дүниелерден, алып күшке ие жыртқыштардан сақтанған. Өздері қауіптенген, зұлымдық әкеледі деп сескенген жаратылыстар мен құбылыстардың атын тікелей атамай, атауларын алмастырған. Олардың тікелей атауларына табу қойылған. Қасқырды итқұс, найзағайды жай деп атаған қазақ халқы жыланның да атауын шұбар, кей әңгімелерде түйме деп алмастырған.

Түркі халқында жылан культі С.Қондыбаевпен терең зерттелінген. Ол б.з.д. 6-4 мыңжылдықта өмір сүрген еуразия халықтарының көбінің мифологиясында жылан культінің кездесетінін анықтаған. С.Қондыбаев ататүркі мифологиясының айқындаушы ерекешелігі болып жыланға деген арғы ана ретіндегі қатынасты дәлелдеген. Бұл ерекшелік Афина жайлы жазған Геродот еңбектерінде де көрсетілген [Қондыбаев С., 2004, 504 б.].

Көне түркі мифологиясы бойынша Жердің қақ ортасы – кіндігінен өсіп шыққан Мықан ағашы барлық үш әлемді ең төменінен бастап шырқау шегіне дейін көктеп өскен. Ол Жоғарғы, Ортаңғы және Төменгі үш әлемді байланыстырушы, оларды біртұтас етуші болған. Алып ағаштың көкке ұмтылған ұшар басында құс қонақтап отырады, ал қара жердің тереңіне бойлаған тамырларын оратылып жамандықтың бейнесі – алып айдаһар жылан шырмап орап жатады. Ортасында яғни жер үстінде – адам, оның айналасында әр-түрлі жануарлар мен аңдар өмір сүреді. Жоғарғы әлем жарық пен күннің шуағына мол, ол әлемді мекендеушілердің бойынан жарқыраған сәуле төгіліп, нұр шашылады. Үш әлемнің тұрғындары да әр түрлі. Жоғарғы әлемді мекен етушілер қанатты мақұлықтар мен құстар болса, ортаңғы әлемде төрт аяқты жан-жануарлар мен адамдар мекен еткен. Ал жер асты мен су асты әлемінің тіршілік иелері – жылан, бақа, балықтар секілді мақұлықтар жатады. Жер асты әлемінен шыққан айдаһар самұрық құстың жоқтығын пайдаланы ұядағы балапандарға қастық қылмақ болған сәтінде, адам боласы оларды құтқарып қалады. Бұл өмір заңдылығы – жаратылыстың өткені мен бүгінін, болашағын сипаттайды [Бүркіт Нұрасыл].

Әлемдік мифологиядағы жарқын образ, тотемдік мәнге ие, культ болған жылан жайлы фразеологизмдердің түп мағынасын, ондағы жыланның рөлін мифология арқылы қарастыру, оның ежелгі бейнесімен салыстыру, ұштастыру осы мақаланың мақсаты болып табылады.

Қазақ тіліндегі жылан жайлы фразеологиялық бірліктердің түпкі ойларының жыланның мифологиялық сипатымен сәйкес келетін тұстары да кездеседі. Жатқан жыланның құйрығын басты – тыныш жатқан жаңа өзі келіп тиісіп, құтылмас пәлеге қалды деген мағынада айтылған.Өзі де тұтанайын деп тұрған отқа кәресін құйғандай болдым-ау, *жатқан жыланның құйрығын басқандай* болдым-ау (З.Ақышев, Ақбел.). Өзіне де обал жоқ, ұйықтап *жатқан жыланның құйрығын өзі басты* (Б.Нұржекеев, Жау жағадан.). Тұра қашқандай болған жоқ па, батырың. *Жатқан жыланның құйрығын басқан* өзі (К.Қазыбаев, Ызғар). Қазақ үйге кірген жыланға ешқашан жамандық жасамайды, басына ақ тамызып шығарып жібереді. Өйткені жылан өздігінен адамды шақпайды, тек қорғаныш үшін.

«Түс көрген патша» ертегісінде жыланға сүт беріп отырған сайын жыланның теңге тастап кетіп отырғандығы айтылады. Яғни жыланға себепсіз қастық қылма – бәлесіне қаласың дегені. «Далада жылан көрсе өлтіреді, үйде жылан көрсе жақсы көреді» деген мәтел осы ойдың дәлелі болар. Ақ тағам жақсы пиғыл мен түзу ниеттің белгісі болғандықтан, үйге кірген жылан алдына ақ құйған. Жылан да өз кезегінде кек сақтамай, зұлымдық ойдан арылып, адам жасаған жақсылыққа жамандықпен жауап қайтармаған.

Ежелгі грек мифологиясына сенсек, соғыс құдайы бола тұрып, жыландардың жебеушісі Афина Арес не Эрид секілді қанды шайқас кезінде шаттық сезінбеген, бейбіт күндері ол қару-жарақсыз жүрген. Ол өзінің мейірімділігімен танылған, алайда ұрысқа түскен сәтте ешқашан жеңіліске ұшырамаған. Жатқан жыланның құйрығын баспа – кеселді пәлеге жолама, аулақ жүр деген ниетпен айтылған.

Араға іріткі салушы деген мәнде айтылатын «ала жылан, аш бақа» тұрақты тіркесі елді аздырушы, іріткі салушыларды сипаттайды.

Естілер де ісіне қуанбай жүр,
«Ел азды» деп надандар мұңаймай жүр.
Ала жылан, аш бақа күпілдектер,
Кісі екен деп үлкеннен ұялмай жүр (Абай, Тол. жин.).

Жау жыланы өтті – арада іріткі болды, арасына

от түсті мағынасында айтылады. Елде қалған ағайын,

Шаруаға жақсы қараңыз,

Жау жыланы өтпесін,

Ашылмасын араңыз (Қ.Жапсарбаев, Сөйле, тілім).

Жыланның зұлым, арандатушы бейнесі Серікбол Қондыбайдың зерттеуі бойынша араб-парсы санасының о бастан жыланға, жылан тектес мифтік тұрпаттарға қарсы болуы, олардың зороастризмі де ислам діні де жыланды жағымсыз сипатпен бейнелейді. Парсы фольклорын мен жазба әдебиетінде жылан зұлымдықтың символы болып қалыптасты. Мұндай ұстаным Орта Азия мен көшпелі халық мәдениетіне, оның ішінде қазақтардың да фольклорына өз әсерін тигізбей қоймады, яғни жылан – жамандықтың нышаны деген көзқарас қалыптасты.

Көптеген халықтарға ортақ тағы бір мифологиялық кейіпкер – мекер. Ол қазақ тұрмыстық мифологиясында бейнесі сақталмаған, алайда зұлым рух, албасты ретінде сақталған. Халық аузында осы күнге дейін біреуді біреуге айдап салып, қастық ойлап, араға іріткі салушы әйелдерді «мекер» деп атау тараған. Бұл сөз орыс халқында жағымсыз, көкбет әйелдерді бір сөзбен суреттейтін «мегера» деген сөзге ұқсас келеді. Этимологиясы анықтала қоймаса да бұл сөзді ежелгі грек мифологиясында кездесетін зұлым әйел образы – эриниялармен (рим мифологиясында – фуриялар) салыстыруға болады. Миф бойынша әпкелі-сіңлілі үш эриниянның біреуінің аты – Мегера. Шаштарының орнына олардың бастарында сансыз көп жыландар мекендеген эриниялар жер асты патшалығында өмір сүрген және жер бетіне өздерінің арам ойларын іске асыру үшін, адамдарға қастық қылу үшін шығады екен [Әбу-Асқар Мекешұлы].

Көптеген идиоматикалық өрнектерде жылан бейнесінің алдамшы тұрпаты тұспалданады. Күнделікті өмірде қазақ халқының жыланға деген көзқарасы біржақты. «Сұр жылан» деген тіркес жамандықты, зымияндықты ойлаған адамға қатысты айтылады. Сырт келбеті көлгірсіп тұрғанымен, іші арамдыққа, небір зұлым ойларға толы кей адамдарды осы сұр жыланға теңеген.

Іштен шыққан шұбар жылан – басқаға «жаман» болса да, өзі үшін «жақсы»; өзінен туған бала. *Іштен шыққан шұбар жылан* емес пе, қала жақтан бір қарайған көрінсе, кәзір шал екеуміздің де дәтіміз қалмайды (К.Баялиев, Дегелек.). Тынышсыз ұлдарының орынсыз тұштақайлығына абзал аналар қанша кейігенімен, *іштен шыққан шұбар жылан* ғой дегендей, көп-көп дарақы қылығына кешірім жасап, іштей тынар болар (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді). «Іштен шыққан шұбар жылан» тұрақты тіркес аңшы мен оның әйелі жайлы аңыздан шыққан соң ел аузында қалған. Жүктілігі кезінде жылан етіне жерік болған әйеліне аңшы жылан аулаған. Жерігі басылғанша жылан етін жеген әйел жыланға ұқсас ұл баланы дүниеге әкелген. Бұны көрген жұрт та әкесі де баладан шошынып, теріс айналған. Балам деп бауырына басқан жалғыз жан анасы оған Бапы деген ат қойыпты, әйтсе де үрейі қашқан жұрт оның көзін құртпақшы болады. Зар жылаған анасы сонда «жылан болса да, ішімнен шыққан, өлтіре көрмеңдер» деген. Ананың көз жасын көрген халық елжіреп, баланы тірі қалдырады, тек жұрттан жырақ өмір сүрсін деп кеседі. Өз жолымен кеткен бала жыландардың басын қосып орда құрған. Жыландардың патшасы болып, Бапы хан аталып кеткен.

«Жылан қабықты жігіт» ертегісі де осы фразеологизмнің шығу тегімен байланыстырылады. Ертегінің басты кейіпкері жылан қабықты болып туылған Шаһимардан деген ер бала. «Шах» сөзі парсы тілінде «патша», «хан» дегенді білдірсе, «мар», «мары», «мардан» сөзі «жылан» деген мағына береді. Яғни, Шаһимардан – жылан патшасы деп түсіндіріледі. Бұл ертегінің тұрпаты жоғарыда айтылған аңызға ұқсайды және оларға бір мифтік бейне ортақ келеді.

Жылан жалағандай – а) Еш нәрсе жоқ, тып-типыл, тап-тақыр. Екі жақтағы, екі көршіміз. Созақ бен Бөген аудандарының халін көріп отырмыз: шабындық тұрсын жайылымдары *жылан жалағандай* (Ғ.Сыланов, Замана,). Ортадағы дастарқан *жылан жалағандай* тап-тақыр. Соғыс кезіндегі таршылық қай үйдің болмасын берекесін алған (Н.Серәлиев, Ыстық күлше). Ат, атан, шөп, астық, соғымның еті, киіз, көрпе, жастық, қап, арқан – бәрінен де ауыл *жылан жалағандай* таза. Сыпырып алып қойған ақтың адамы, алаштың әскері… (І.Жансүгіров, Шығ.). Ә) Тап-таза, мұнтаздай.Уау, ағайын, Іле мен Бақанас арасындағы бөгеттерді белден бастырып, көпірлер салдырып, жолды тегістеп, *жылан жалағандай* тазартып жатырмын, мол қаражат керек! – деп лепірді Ырсалды (КТ). Жылан жалағандай тазалықты білдірсе, ал тазалық денсаулық кепілін білдіреді. Ежелгі заманнан бүгінгі күнге дейін жылан медицина эмблемасында бейнеленген. Медицина және емшіліктің ежелгі грек құдайы Асклепий (рим мифологиясында Эскулап) өлген ұлын тірілтуге шақырған Минос патшаның сарайына барар жолда асасына жылан оратылып алады. Оны өлтірген Асклепий артынан аузына шөп қыстырған екінші жыланды көреді. Шөптің арқасында тірліген жыланды көрген ол сиқырлы шөпті тауып, оның көмегімен өлілерді тірілте бастайды. Рим мифологиясында «Эскулап жыландары» аталып кеткен бұл бауырымен жорғалаушылар Рим мен Грецияның әйгілі емдеу орталықтарының қадірлі тұрғындары болған. Олар үй ішінде еркін жүріп, ауруға шалықққандардың жараларын жалап емдеген [Боги и люди Древнего мира, 1994, 176 б.]. Жыланның емшілік қасиеті «Жылан қабықты жігіт» ертегісінде соқыр болып қалған әкесінің екі көзін сүрме деген дәрі жағып, емдеп алған сәттен байқауға болады.

Жыланынның басы қайтсын деп ішіп қансын, ашқарақтығын бассын деген мағынада айтылатын тіркес. Әй, Айнаш, әлгі Прохорға арнап ашытқан бал сыradан бір саптыаяқ әкеліп берші анаған, *жыланының басы қайтсын* (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді).

Ертегілік жыланның бейнесі екі, үш, жеті басты құбыжық ретінде суреттелінеді. Жеті басты жылан, жеті басты айдаһар ашкөз, жалмауыз тұрпа-

тында бейнеленеді. Олар халық ертегілерінің өзге де жағымсыз кейіпкерлері – жеті басты жалмауыз кемпір, жеті басты дәу образдарымен араласып кеткен. Яғни, бұл образдағы жылан жауыз, тойымсыз сипатта суреттелінген. Қазақ мифологиясының тағы жарқын кейіпкері самұрық құстың да балапандарына қастық ойлаған осы жалмауыз жылан болатын.

Ордалы жыланұялы тобыр деген мағынада айтылады.

Құлазыған қаңсыған,
Шаңырағын шаң басқан
Қара құрты құжынап,
Ордалы жылан арбасқан (Қ.Аманжолов, Шығ.).

Ол *ордалы жылан* ордасы Зәрін шашып қайнаған Өткен ғасыр күндерде (Т.Жароков, Шығ.). «Моп-момақан, – деп күбірледі, – ішіне кірші, *ордалы жылан* секілді» (О.Бөкеев, Ұйқым келмейді).

Топтасып, бір ордада өмір сүретін жыландар өте кекшіл келеді, сол себепті қазақтар ордалы жыланның өкілін ешқашан өлтірмеген. Ордалы жыланның мүшесін өлтіріп қойып, жыландардың кегіне ұшыраған жігіт жайлы аңыз тағы бар. Ордалы жылан жайлы олардың басын қосып, хандары атанған Бапы туралы аңызда кездеседі.

Жыланның аяғын көрген деп әккі, алаяқ, қу адамдарды атаған. Жұмыртқадан жүн қырыққан, қара судан қаймақ айырған, жоқтан бар жасағандарға айтылған сөз бе?! Қазақ халқында «Жыланның аяғы киесі бар адамдарға ғана көрінеді», «Жыланның аяғын көрген адам бақытты, дәулетті болады» деген түсініктер бар. Асан қайғы «Аяғы жоқ, қолы жоқ. Жылан қайтіп күн көрер...» деп бекер айтпаса керек. Жыланда расымен аяқ, иық, жамбас сүйектері болады ма?! Йель университетінің ғалымдары қазіргі күнге жеткен жыландар мен ежелгі жылдандардың және жалпы жаландардың геномдарына кең көлемді зерттеулер жүргізді. Зерттеу нәтижесінде олар заманауи жыландардың артқы аяқтары, білектері мен саусақтары бар болған деген қорытындыға келген. Атап айтқанда, олар олжаларын ұстап алып, аузына салуға мүмкіндік беретін тістері бар. Йель ғалымдары мұндай тіршілік иелері Жерде шамамен 130 миллион жыл бұрын өмір сүрген деп тұжырымдаған [Айгерім Сматуллаева].

Жыланды үш кессе де кесірткелік қауқары бар – *оңайлықпен жеңіле, беріле, өле қоймаймын деген мағынада айтылады.* – Жеңдім, – деп тұрсың ғой. *Жыланды үш кессе де кесірткелік қауқары бар.* Көрерміз... (О.Бөкеев, Біздің жақта). Бұл тұрақты тіркес жыланның алып күшке ие бейнесінен туындаған. Антикалық жазушылар Гераклмен шайқасқан үш басты су жыланы Гидра жайлы жазғанда, оның бір басын шапқанда орнына екі бас шыққан деп, қаншалықты құдыретті екенін көрсеткен.

ҚОРЫТЫНДЫ

Жылан немесе айдahар – қазынаның, эзотериялық ілімдердің, ғибадатхананың, сарайдың қорғаушысы. Олар аяқсыз, қолсыз не қанатсыз тіршілік иесі ретінде кез келген жерге өте алатын рух тұрпатында адамның ішкі табиғаты мен оның арын білдіреді.

Жылан жайлы фразеологиялық бірліктердің түпкі тамырын әлемдік мифтегі жылан бейнесінен іздедік.

Жыланның қосарлы бейнесі оның шынайы келбетін ашуда қиындық тудырады. Адам ата мен Хауа ананың жұмақтан қуылуының себебі болған жылан – азғырушы болса, перғауынның алдында сөз сөйлеген Хазірет Мұсаның асатаяғы жыланға айналып, қасиетті Қағбаның тұсын көрсеткен кезі оның өзге жағын тұспалдайды.

Жыланға қатысты фразеологизмдер зооморфтық коды бар мәдениетке, яғни жануарлар әлемінің өкілдері немесе олардың атрибуттары жайлы түсініктердің жиынтығына жатады. Ежелгі ұғымдарға сәйкес жылан бір мағыналы емес бейне, ол бойына еркектік те әйелдік те, су және от символикасын, жағымсыз және жағымды бастаманы қамтыған күрделі образ. Ол улы, оның емдік қасиеті бар. Жылан жымырысқы мақұлық, зұлымдықтың көзі, бірақ сол сәтте ол адамға көмегін тигізе алады.

Жыланның фразеологиялық бейнесінің негізінде зооморфтық метафора жатыр. Оның түбінде жылан жайлы әлемдік мифологиялық көзқарастар мен қалыптасқан стереотиптік түсінік бейнеленген.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Бородина Е. С., Хафизова Л. И., Болсуновская Л. М., Суван-оол Е. С. Образ змеи сквозь призму китайских и русских фразеологизмов // Молодой ученый. — 2015. — №9. — С. 1350-1352. — URL https://moluch.ru/archive/89/18567
2. Кондрашов А. Легенды и мифы Древней Греции и Рима: Энциклопедия. – М.: РИПОЛ классик, 2005. – 768 б.
3. Қондыбаев С. Арғықазақ мифологиясы. Үшінші кітап. Дайк-пресс, 2004. – 504 б.
4. Бүркіт Нұрасыл.Түрік әлемі: киелі ағаш ұғымы – https://e-history.kz/kz/publications/view/5343
5. Әбу-Асқар Мекешұлы. Батыс-Шығыс мифологиясындағы ортақ наным-сенімдер – https://adebiportal.kz/kz/news/view/abuaskar_mekeshuli_batisshigis_mifologiyasindagi_ortak_nanimsenimder__21764
6. Боги и люди Древнего мира. Крат.словарь. – М.: Евгений, 1994 г. – 176 б.
7. Айгерім Сматуллаева –https://massaget.kz/layfstayl/bilim/zharatylystanu/6981/

ӘОҚ 316.77:008

Саткенова Жайна Бағашарқызы
доцент, ф.ғ.к., .
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: jaina1978@mail.ru

Анесова Үміт Ғарифоллақызы
доцент, PhD докторы
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail: a_ymit@mail.ru

ӘЛЕУМЕТТІК ЖЕЛІ ТІЛІ МӘДЕНИЕТІ

Аннотация. Мақалада әлеуметтік желі тілінің орфографиялық ерекшеліктері қарастырылады. Жаһандану кезеңінде әлеуметтік желі тек ақпаратты, мәліметті жеткізу құралы ғана болып отырған жоқ. Ол әлем кеңістігіндегі адамның бағыт-бағдарын айқындап отыратын маңызды құралдардың бірі саналуда. Ақпарат заманында ғаламтордың рөлі мен маңызы аса зор. Әлеуметтік желі – ақпаратты жылдам таратудың негізгі ресурсы ғана емес, мұнымен қатар қарым-қатынас жасаудың да тиімді жолдарының бірі. Сондықтан әлеуметтік желі тілінің мәдениетін зерттеу асқан ұқыптылық пен жауапкершілікті қажет етеді.

Түйін сөздер: әлеуметтік желі, тіл мәдениеті, сөз мәдениеті, орфография, сауаттылық.

Аннотация. В статье рассматриваются орфографические особенности казахского языка, используемого в социальных сетях. В период глобализации социальные сети являются не только средством передачи инофрмации, но также инструментом моделирующим образ жизни и показывающим направление в мировом пространстве, поскольку роль интернета является основополагающим в этой информационной эре. Социальная сеть также дает возмаожность осуществлять виртуальную коммуницию миллиардом людей со всего света. Именно поэтому, язык используемый в социальных сетях требует особого отношения и ответсвенности в его изучении.

Ключевые слова: социальная сеть, культура речи, культура слова, орфография, граммотность.

Summary. The article deals with spelling features of Kazakh language used in social networks. In a period of globalization, social networks is not only a means of transmitting information, but also a tool that models lifestyles and shows direction in the world space, as the role of the Internet is fundamental in this information era. The social network also gives the culture to carry out virtual communication by a billion people from all over the world. That is why the language used on social networks requires special treatment and responsibility in its study.

Keywords: social network, standard of speech, culture of a word, spelling, literacy.

КІРІСПЕ

Әлеуметтік желі – әлемдік ақпарат мекені. Жаһандану кезеңінде әлеуметтік желі тек ақпаратты, мәліметті жеткізу құралы ғана болып отырған жоқ. Ол әлем кеңістігіндегі адамның бағыт-бағдарын айқындап отыратын маңызды құралдардың бірі саналуда. Қазіргі таңда адамдар әлеуметтік желі арқылы пайдалы ақпараттар алу, уақытын үнемді жұмсау, вертуалды қарым-қатынас жасау мүмкіндігіне ие болуда. Сонымен қатар өмірлік серігін таңдауға, саяхатқа шығатын жолсерігін табуға, ұтымды сатып алу, сату әрекеттерін жүзеге асыруға болады. Әлеуметтік желіні пайдаланатын адамдар үйде отырып жұмыс жасап пайда табады, түрлі келісім-шарт жасайды, әйгілі немесе танымал болады, қызығушылық мүдделері ортақ жандармен сұхбаттаса алады т.б.

Адамның әлеуметтік желілер әлеміндегі өміріне әртүрлі білім саласындағы зерттеушілер де қызығушылық танытып келеді. Әлеуметтік желі – ақпаратты жылдам таратудың негізгі ресурсы ғана емес, мұнымен қатар қарым-қатынас жасаудың да тиімді жолдарының бірі. Әлеуметтік желі тілінің мәдениетін зерттеу асқан ұқыптылық пен жауапкершілікті қажет етеді. Тілші ретінде біз әлеуметтік желі тілінің мәдениетіне назар аударамақпыз.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Қазақ әлеуметтік желісі бүгінгі күні халықты ақпаратпен қамтамасыз етуде. Әлеуметтік желі қазақ тілді қолданушылардың сұранысына сай түрлі сайттармен толығып, күн өткен сайын даму үстінде. Алайда мұндағы желіні қолданушылардың сауаттылығы мен ақпараттың қатесіз жариялануы көңіл толарлықтай емес. Жылдам ақпарат көзіндегі орфографиялық қателерді былай қойғанда, ондағы стилистикалық, пунктуациялық ережелердің сақталмауы алаңдайтын жағдай

болып отыр. Сондықтан қазақ әлеуметтік желі кеңістігіндегі сөз мәдениеті талаптарына, тілді қолдану нормасына аса көңіл бөлген жөн. Әлеуметтік желідегі әрбір ақпаратты толық бақылауға алу мүмкін емес. Десек те, ондағы ақпараттың таралуына себепкер болатындар мен тіл мамандары оған барынша мән беруі керек.

Әлеуметтік желі тілі мәдениетінің қалыптасуына оны қолданушылардың да тигізер септігі орасан зор. Тілші-ғалым Р. Сыздықова: «Тіл мәдениеті дегеніміз – сөздерді дұрыс орнымен қолдану (лексикалық), дұрыс құрастыру (синтаксистік), дұрыс қиюластыру (морфологиялық), дұрыс дыбыстау (орфоэпиялық), сауатты жазу (орфографиялық), тілді әсерлі етіп жұмсау (лингвостилистикалық) нормаларын ұстану, орнықтыру, жетілдіру», – дейді [Сыздықова, 1960, 24-25 бб.]. Демек, әлеуметтік желі мәдениетін қалыптастыру үшін де осы қағидаттарды басшылыққа алу қажет. Тіл білімінде сөз мәдениетінің өзгешеліктері жөнінде Р.Сыздықованың «Сөз сазы сөзді дұрыс айту нормалары» [Сыздықова, 1983], Н.Уәлиевтің «Сөз мәдениеті» [Уәлиев, 1984], М.Балақаевтың «Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту» [Балақаев, 1989], т.б. іргелі зерттеулер жазылған. Аталған еңбектерде сөз мәдениетінің негізгі сапалық қасиеттері жан-жақты қарастырылады. «Сөздің тазалығы дегеніміз сөйлеуші өз сөзінде ұлттық тілдің табиғи таза болмысын сақтап сөйлеуі. Сөз сапаларына қарама-қарсы құбылыстар бүгінде тіліміздің де, мәдениетіміздің де тынысын тарылтып, ұлттық тілдің қадір-қасиетін, көркемдік сипатын жоғалтып жатады. Бұл ауызша және жазбаша сөйлеу мәдениетімізге зиянын тигізеді» [Әлкебаева, 2014, 48 б.], – деген пікір астарынан көп нәрсені аңғаруға болады.

Әлеуметтік желідегі сөйлесу, хат-хабар алмасу жағдаяттарына байланысты қарым-қатынастық мақсаттарды шешуге бағытталған белгілі бір қалыптасқан дағдылар бар. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің прагматикасы тілді қолданушының тілдік бірліктерді өзінің көздеген, мақсат еткен түпкі ниетіне, ойына сай етіп іріктеп қолдануына байланысты жүзеге асады. Сөз мағынасының тыңдаушыға қандай дәрежеде әсер етуін көздейтіндігі, соның нәтижесінде қандай да бір әрекеттерге баруына түрткі болатындығы, айналадағы адамдарға өз сөзі арқылы өзін белгілі бір қырынан таныстыруға, көрсетуге тырысатындығы сөйлеу қызметінің прагматикасын нақтылай түседі. Адамның тілді өз ыңғайына қарай пайдаланып қолдануы шеберлікті қажет етеді. Тіл тек қарым-қатынас функциясын орындап қоймай, өзінің ішкі мақсат-мүддесіне негізделген іс-әрекеттің бар екендігін көрсетуі қажет. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу тыңдаушы (оқырман), адресант пен сұхбаттасу назарын аудару, қызықтыру, пікірін білу, адресантты пікір алысуға шақыру, дер кезінде тоқтату, көздеген мақсатын орындау, т.б. үшін қызмет атқарады. Адам тыңдаушы (оқырман) қызығушылығын білуге тырысу, оны қызықтыратын тақырыпты сөз ету, сөйлеу клишелерін орынды пайдалану, сөзге тарта білу, жағдаятқа сәйкес келетін сөйлеу этикеттерін, әртүрлі жағдайдағы стандартты тілдесуді (сөйлесу) жақсы меңгеруі қажет. Әлеуметтік желілердегі сөйлеу қызметінің функциясына хабар (мәлімет) беру, көрсету, сипаттау, дәлелдеу, иландыру, көндіру, нақтылау, түсінік (болжам) беру болса, прагматикалық көрсеткіші қуанту, ренжіту, таңғалдыру, тыныштандыру, ашындыру, ұялту, сынау, дауласу (талас), айып т.б. жатады. Әлеуметтік желіні көп пайдаланатындардың бір-бірі-не жазған хабарламалары, адамдар арасындағы диалогке құрылған мәтіндердің құрылымы, берілу, жазылу жүйесі қазіргі уақытта бақылаудан тыс қалып, жүйесіздікке, әдеби тіл нормаларының сақталмауына себепкер болып отыр.

Қазақ тілінің, ана тілінің сөз мәдениетін көтеру – ұлттық мүдде талаптарының бірі. Қазақ тіл мәдениетінің үлкен бір саласы – сөйлеу және жазу мәдениеті, оны жоғары деңгейге көтерудің басты заңдылығы – дұрыс айту және қатесіз жазу нормасы. Технологияның өркендеген заманында әлеуметтік желілердің тіл мәдениетін дамытудағы әсері назардан тыс қалмауы керек. Бүгінгі күні әлеуметтік желілер ғаламтор тұтынушыларының ажырамас сенімді серігіне айналып үлгерді. Сан түрлі тақырыпты қозғау үшін де, әртүрлі заттарға жарнама жасау үшін де, тіпті толғандырған мәселе жөнінде көпшіліктің ойын білу мақсатында көпшілік осы желілердің көмегіне жүгінетіні белгілі.

Белгілі тілші-ғалым М. Балақаев: «Ана тілін жақсы білу – әркімнің азаматтық борышы. Егер әрбір сөзді орнымен жұмсай біліп, айтқан ойы мазмұнды, нысанаға дәл тиетіндей ұғымды шығып, тыңдаушысын баурап алардай әсерлі болса, ана тілінің құдіреті сонда анық сезілер еді. Ал мұндай шеберлік тек тіл мәдениеті жоғары адамдардың ғана қолынан келер жайт» [Балақаев, 1989] деген екен.

Әлеуметтік желідегі ең көп кездесетін қателер – орфографиялық қателер. Мәтін ішіндегі қателерді былай қойғанда, әлеуметтік желідегі материалдардың бас атауы тақырыбында да орфографиялық қателер көптеп кездеседі. Әлеуметтік желіде сөйлеу тіліне жақын құрылымдар көп қолданылады, яғни сөздің тұлғасын өзгертіп жазу кең етек алып барады. Соның бірі – жіктік жалғауды түсіріп жазу: *отырм – отырмын, ұйқтайм – ұйықтаймын, билмейм – білмеймін*, егер сөз жалпыға түсінікті болса, дауысты дыбыстарды түсіріп жазу: *кдрп – қыдырып, мсқ – мысық*, сөзді жөнсіз қысқартып қолдану: *раха – рахмет, см – сәлем, сб – сау бол, қс – қалайсың, инет – интернет* және т.б.

Сөзді орфоэпиялық норма бойынша таңбалауда: *не істеватсын* (не істеп жатырсың?), *барат* (барады), *келет* (келеді), *бошы* (болшы)

деген сөздер қолданылса, кейбір жазбаларда тыныс белгілер мүлдем қойылмаған. Ғаламтордағы тіл сауатсыздығы күнделікті өмірде де белең ала бастады. Түрлі хаттамаларды, құжаттарды толтыру кезінде сауатсыз жазу дағдыға айналуда. Сөздің жазылуы «қалай оқылса солай жазу» қағидасы жиі ұшырасады. Мысалы, *Ұмұтып кеттиппин. Кеширши; Дүнивгв келген күнин кашан еди*? т.б.

Ғаламтор кеңістігіндегі жастардың қолданып жүрген сөздеріне назар аударсақ (жақша ішінде мағынасын қоса келтіреміз): *«батан»* (оқымысты), *«тормозы ұстау», «зависать ету»* (бөгеліп қалу), *«базар жоқ»* (таңғалғанда айтылатын сөз, келіскенді білдіру), *«құлаққа лапша ілу», «құлақтан тебу»* (өтірік айту), *«маяк тастау», «скидовать ету»* (қысқа қоңырау) *«крышасы бар адам»* (қолдау көрсететін адамы бар), *«көзбен ату»* (қадала қарау), *«потеря болу»* (қобалжу), *«сущняк»* (сусын), *«қораға кіру»* (тығырыққа тірелу), *«лақтырып кетті», «отырғызып кетті», «қоянның суретін салып кетті»* (алдап кету), т.б. Осы сарындағы жаргон сөздерді әлеуметтік желілерден де жиі кездестіреміз. Сондай-ақ бұл қатарға: *«лайк басып тұр», «онлайн эфирге шық», «игнорға тығып таста», «блокқа түсіп қалмасын», «видеозвонок жаса», «қанша подписчигі бар?», «поделиться етші»* және т.б. сөз тіркестерін қосуымызға болады. Бұл қолданыстар қазіргі жастар арасында белең алып келеді.

Зиялы қауым өкілдерін алаңдатып отырған тағы бір мәселе – әлеуметтік желіде қазақ тілінің қ, ғ, ң, ә, і, ү, ұ, ө тәрізді төл әріптерінің сирек қолданылуы. Көпшілік адамдардың ұялы байланыс телефондарында, планшеттерінде қазақша қаріптер жоқ. Ал компьютермен желіде отыратын адамдар көп жағдайда қазақ әріптерін орыс қаріптерінде бар таңбалармен алмастырып немесе латын қаріптеріндегі таңбалармен жазады. Мысалы, *«салем», «калайсын?», «озин?», «не жаналык?», «нестеп жатсын?», «жаксы», «кайдасын?»* деп жазу үйреншікті жағдайға айналды.

Қазақ тілді желі қолданушылардың көбісі сөз мәдениетіне кері ықпал етуші фактор сөз қателіктерінің ақпараттық сайттар мен порталдарда көбірек орын алатынын айтады.

Сөзіміз дәлелді болу үшін http://140.kcell.kz/sms/kz.html [6] сілтемесінде көрсетілген орфографиялық қателерге тоқталсақ:

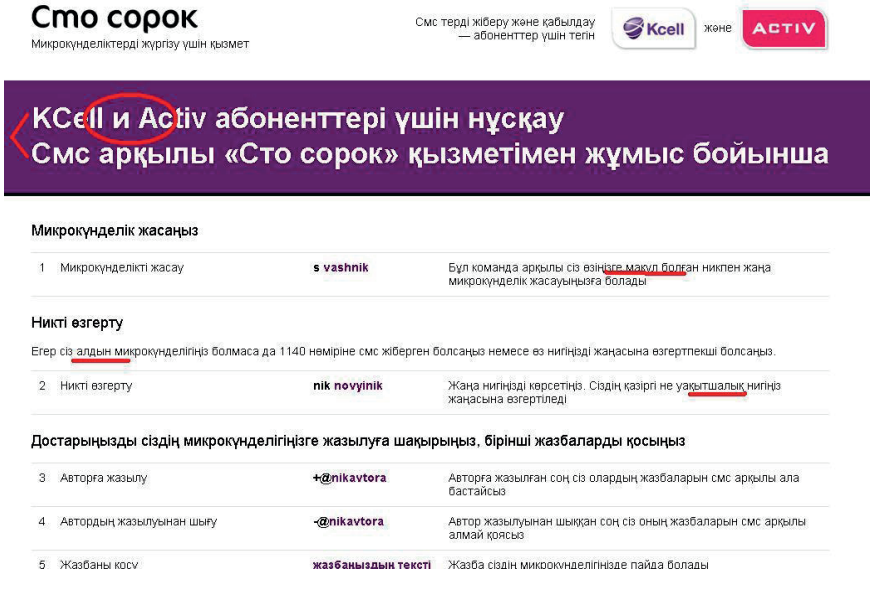

Бұл суретте ұялы телефон байланысының түрлері «Kcell», «Activ»-тің ресми сайтындағы өрескел қателер көрсетілген. Осы суреттегі «Kcell» и «Activ» деп берілген нұсқауда «и» қосымшасы қазақ тіліне аударылмай берілген. Екіншіден, *«Бұл команда арқылы сіз өзіңізге **мақұл болған** никпен жаңа микрокүнделік жасауыңызға болады»* деген сөйлемде *мақұл болған* тіркесі орынсыз қолданылған. Дұрысы «мақұлданған» болу керек. Екіншіден, осы суреттегі ***«Егер сіз алдын микрокүнделігіңіз болмаса да 1140 нөміріне смс жіберген болсаңыз немесе өз нигіңізді жаңасына өзгертпекші болсаңыз»*** деген сөйлем құрылымы жағынан түгелдей қате. Сөйлемнің орысша нұсқасынан қате аударылуынан сөз қателігі орын алған. Ал *«Сіздің қазіргі не **уақытшалық** нигіңіз жаңасына өзгертіледі»* деген сөйлемде *уақытшалық* сөзі *уақытша* боп берілуі тиіс еді. Мұнда сөз тудырушы *-лық* жұрнағы сөзге артық қосымша ретінде жалғанған http://baq.kz/kaz/news/cat/5/4388/#comment_716 [7].

Өзге қазақ тілді сайттарға қарағанда сөз қателіктерінің көп бөлігі «Қазақстанның Интернет Ассоциациясы» сайтында орын алған. http://www.iak.kz/kk/activity-iak [8] осы сілтеме арқылы өтіп, біздің сөзіміздің растығына көз жеткізуге болады. Әлеуметтік желі қоғам арасындағы қызметті реттейтіндіктен, ол үнемі адресант пен адресат арасында жүреді. Сондықтан берілген ақпарат бағытталған тұлғаға түсінікті жеткізілуі шарт.

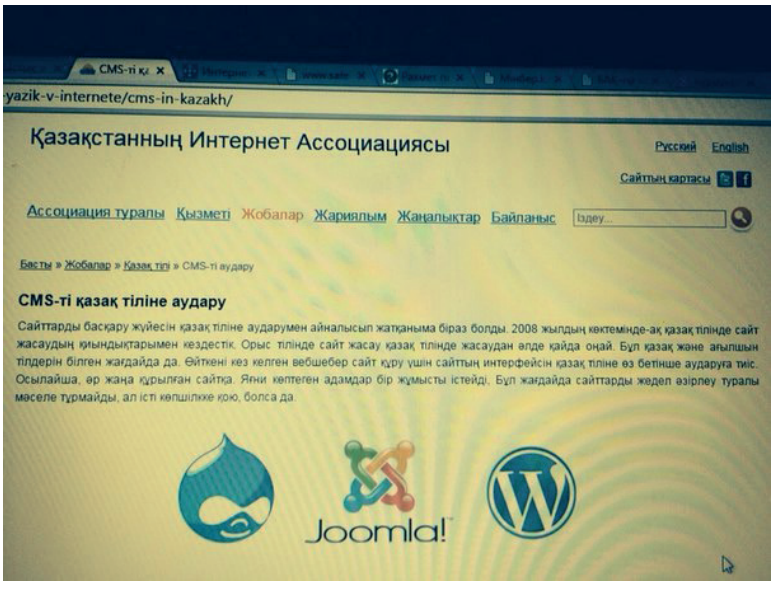

5-сурет – Қазақстанның Интернет Ассоциациясы» сайты

*«Сайттарды басқару жүйесін қазақ тіліне аударумен айналысып жатқаныма біраз болды. 2008 жылдың көктемінде-ақ қазақ тілінде сайт жасаудың қиындықтарымен кездестік. Орыс тілінде сайт жасау қазақ тілінде жасаудан әлде қайда оңай. Бұл қазақ және ағылшын тілдерін білген жағдайда да. Өйткені кез келген вебшебер сайт құру үшін сайттың интерфейсін қазақ тіліне өз бетінше аударуға тиіс. Осылайша, әр жаңа құрылған сайтқа. Яғни көптеген адамдар бір жұмысты істейді, Бұл жағдайда сайттарды жедел әзірлеу туралы мәселе тұрмайды, ал істі **көпшілкке** қою, болса да».* Байқап отырғанымыздай, бірнеше қате жазылған сөздерді, сөйлемдері көруге болады. *«Көпшілкке»* сөзінде «і» әрпі түсіп қалған. Бұл – орфографиялық қате. Екіншіден, осы мәтіндегі сөйлемдердің кейбірі дұрыс құрылмаған. Әрине, ауызекі сөйлеу тілінде сөйлем мүшелерінің орындарын ауыстырып не болмаса сөйлем құрылысын әдейілеп бұрмалау орын алып жатады. Бірақ жазба тілде тілдік нормаларды сақтап жазу міндетті болып табылады. Осы мәтіннің соңғы жағындағы сөйлемдердің мағынасы мүлде жоқ, сөйлемнің құрылымынан үлкен қателерге жол берілген. Сөйлем мүшелерінің ретсіз әрі қате орналасуынан, сөздердің жүйелі байланыспауынан сөйлем мағынасына нұқсан келген. Тілдік нормалардың да, коммуникативтік нормалардың да сақталмағыны анық.

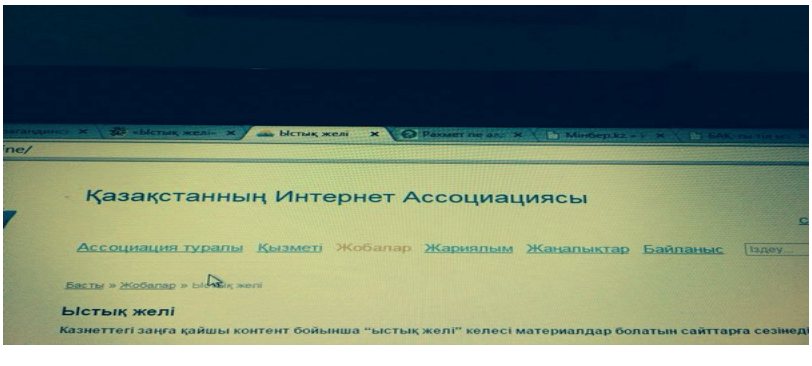

«Казнеттегі заңға қайшы контент бойынша «ыстық желі» келесі материалдар болатын сайттарға сезінеді». Алдымен осы сөйлемдегі *«ыстық желі»* тіркесі орыс тіліндегі *«горячая линия»* деген тіркестен тура аударма арқылы жасалған. Бұл біріншіден, орыс тіліндегі *«горячая линия»* нұсқасына қазақ тілінде балама ретінде қолданыла алмайды. Соған қарамастан, қазіргі кезде кейбір сайттарда дәл осы қалпында пайдаланылып жүр. Екіншіден, дәл осы сөйлемде бұл тіркесті *«шұғыл байланыс»* деп қолданса болар еді. Кейбір сайттар осы тіркесті қолданып келеді.

«www.inform.kz порталы штаттық режимде жұмысын жалғастыруда, соның арқасында барлық агенттік оқырмандары ақпарат ағымымен толық қамтылып отыр», - делінген хабарламада.
«Қазақпарат» агенттігінде тура мағынада «наразылық шарасы» болды деп айту қиын: бар болғаны, жалақы төленгенге дейін өз тікелей міндеттерін орындаудан бірен-саран қызметкер ғана бас тартты. Бұл олардың ұлттық компаниямен бекітілген конституциялық құқығы, әрине, жұмыс істеуден бас тартқан қызметкерлерге қатысты ешқандай жазалау шарасы қолданылмайды», - деп нақтыланды хабарламада.
Баспасөз қызметінің мәлімдеуінше, жалақы төлеу мерзімі тек 6 күнге кешіктірілген.
«Соған қарамастан, өз қызметкерлеріне толық көлемде жалақы төлеу үшін «Қазақпарат» ҰК-ның қаржылық әлеуеті жеткілікті. Бар қиындық компания есеп-шоттын кісеннен шығаруда болып тұр», - делінген хабарламада.
Естеріңізге сала кетейік, бюджет алдындағы қарыздарына байланысты «Қазақпарат» ҰК есеп-шотының жұмысы тоқтатылып, нәтижесінде қызметкерлері жалақысыз қалды деген ақпарат таратқан болатын жақында қазақстандық БАҚ-тар.

2-сурет – Наразылық шарасы туралы ақпарат

Осы суретте *«Бар қиындық компания **есеп-шоттын кісеннен шығаруда** болып тұр»»* деген сөйлем бар. Мұндағы *«шотын»* сөзі *«шоттын»* болып қате жазылған. Осы сөйлемдегі *«кісеннен шығару»* тіркесі орнымен қолданылмай сөйлемде стилистикалық норманың бұзылуына себепші болған. Сөйлемнің дұрыс нұсқасы – *«Бар қиындық компания есеп-шотын бұғаудан шығаруда болып тұр»*. Яғни *«кісеннен шығару»* тіркесі әдеби нормада *«бұғаудан шығару»* болып қолданылуы керек. Осы сияқты орфографиялық, пунктуациялық қателіктердің алдын алу қажет. Мұндай жағдайларға көз жұмып қарау тілімізге деген құрметті азайтары сөзсіз.

Қорытынды. Әлеуметтік желі тілінің мәдениеті сөз мәдениеті аясында қарастырылуға тиіс өзекті проблемалардың бірі. Біз қарастырып өткен «Қазақстан Интернет Ассоциациясы» деп аталатын бір ғана сайттың өзінде сөз қателіктерінің түрлерінің көпшілігі кездеседі. Интернетте сөз қателіктерінің орын алуына басты себеп – онда жарияланатын ақпараттардың қатаң бақылауға алынбауынан болса, екіншіден сол ақпараттардың мазмұнын тілдік тұрғыдан қадағалайтын мамандардың жоқтығынан болып отыр. Әлеуметтік желі ақпараттың жылдам таратылу көзі ретінде тек сөз мәдениетінің ғана емес, жалпы ұлттық мәдениеттің виртуалды кеңістікте насихатталуына ықпал етеді. Әлеуметтік көзқарасты қалыптастыруға септігін тигізе отырып, сөз мәдениетін қалыптастыруға қажетті лингвистикалық орталықтардың сараптама нәтижелерін өзге БАҚ түрлеріне қарағанда жылдам таратуға көмектеседі. Әлеуметтік желідегі тіл тазалығын сақтау – сөз мәдениетіне деген ұлттық көзқарасты қалыптастыруға және оның дұрыс насихаттауына мүмкіндік туғызу. Әлеуметтік желідегі сөз дұрыстығына көңіл бөлмеу, көре тұра түземеу бұл ана тілімізге бей-жай қарау деген сөз. Сөз – киелі де, құдіретті күш. Сондықтан тіліміздің ішкі заңдылықтарын бұзып сөйлеу, нормаға сай емес етіп жазу тілімізге деген құрметсіздік болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сыздықова Р.С. Қазақ орфографиясы мен пунктуациясы жайында анықтағыш. – Алматы: Арыс, 1960. – 192 б.
2. Сыздық Р. С. Сөз сазы сөзді дұрыс айту нормалары. – Алматы: Ғылым, 1983. –76 б.
3. Уәлиев Н. Сөз мәдениеті. Алматы: Мектеп, 1984. – 107 б.
4. Балақаев М. Б. Тіл мәдениеті және қазақ тілін оқыту. – Алматы: Мектеп, 1989. – 96 б.
5. Әлкебаева Д.А. Қазақ тілінің прагмастилистикасы. – Алматы: Қазақ университеті, 2014. – 258 б.
6. http://140.kcell.kz/sms/kz.html
7. http://baq.kz/kaz/news/cat/5/4388/#comment_716
8. http://www.iak.kz/kk/activity-iak
9. http://www.iak.kz

Саутбаева Гульмира Абдыкалиевна
магистрант,
Silkway Халықаралық Университеті,
Шымкент, Қазақстан

Шойманова Молдир Балгабаевна
филология ғылымдарының кандидаты,
Silkway Халықаралық Университеті,
Шымкент, Қазақстан,
E-mail: moldir@list.ru

ҚАЗАҚ ЖӘНЕ АҒЫЛШЫН ТІЛДЕРІНДЕГІ АНТРОПОНИМДЕРДІҢ ДҮНИЕТАНЫМДЫҚ СИПАТЫ

Аңдатпа. Соңғы жылдары адами факторларға ерекше мән беріп, тіл иесінің тілдік бірліктерді дұрыс, ұтымды қолдану, мән-мағыналарын терең түсіну мәселесін жиі сөз ете бастады. Әсіресе ұлттық құндылықтарға қатысты мәдени деректерге көп көңіл бөлініп, тіл бұрынғысынша тек тұлғалық (формалық) жағынан ғана емес, сонымен бірге ол мағыналық, ұғымдық, концептілік тұрғыдан жиі зерттелетін болды. Бұл бағыт әзірше онша дами қоймағанымен жалпы тіл білімі үшін, оның ішінде қазақ тіл білімі үшін мүлде жаңа бағыт емес. Жаңа бағыттан Қазақстан тіл білімі де құр алақан емес.

Кілт сөздер: адами фактор, тілтаным, семантика, концепт, тілдік форма, ұлттық құндылықтар.

Аннотация. В последние годы упор делался на человеческий фактор, при этом особое внимание уделялось правильному и рациональному использованию языковых единиц и более глубокому пониманию их значения. Особое внимание было уделено культурным фактам, касающимся национальных ценностей, и язык до сих пор часто изучается не только в личном (формальном), но также в семантическом, концептуальном и концептуальном смысле. Хотя это направление все еще недостаточно развито, оно не является новым направлением для общего языкознания, включая казахский. В новом направлении лингвистика Казахстана также достаточно хороша.

Ключевые слова: человеческий фактор, лингвистика, семантика, концепты, языковая форма, национальные ценности.

Abstract. In recent years, the emphasis has been put on the human factor, with particular emphasis on the proper and rational use of linguistic units and a deeper understanding of their meaning. Particular attention has been paid to cultural facts regarding national values, and the language is still often explored not only in a personal (formal), but also in a semantic, conceptual, and conceptual sense. Although this direction is still underdeveloped, it is not a new direction for general linguistics, including Kazakh. In the new direction, the linguistics of Kazakhstan is also a good example.

Keywords: human factor, linguistics, semantics, concepts, linguistic form, national values.

Антропонимдер ономастиканың антропонимдерді, яғни, кісі аттарын, фамилияларын лақап аттарын және бүркеншік есімдерді зерттейтін саласы. Кісі есімдерінің жалпы жиынтығын антропонимия десе, оларды зерттейтін ғылым саласы антропонимика деп аталады.

Балаларға бүгінгі жарқын өмір, бақытты дәуір талабына сай жарасты да лайықты есім қою халық діттеп отырған мүдделі де маңызды мәселенің бірі болып саналады. Ата-ана дүниеге келген перзентке мағынасы айқын, әдемі де, айшықты сұлу есім беруді қалайды, бірақ олар қай атты таңдауда, одан кейін оны жазуда қиналысқа ұшырап отырады. Бұл өмірлік мәселе. Сондықтан адамдарға есім беру мәселесі барлық уақытта да адамдарды толғантып келді, қазіргі кезде өзекті күйінде қалып отыр. Балаға жарасымды есім беруге ата-ана, олардың туған-туыс, жора-жолдастары ғана емес, жергілікті халық депутаттары кеңестері мен Азаматтық хал актілерін тіркеу бөлімдері де толық мүдделі. Адам есімі қоғам өмірі мен оны қоршаған ортамен тығыз байланысты. Ұрпаққа жарасымды есім беру – ежелден келе жатқан, ізі суымаған жалпы халықтың игі дәстүрі. Есімдер де халық тіліндегі сөздер сияқты өмір сүріп, ескіріп әрі жаңарып отырады. Олар да ғасырлар үшін қарт шежіре сияқты ұрпаққа жеткізіп отырады.

Адамға оны тану белгісі ретінде ресми түрде берілген ЖЕ Дж.Сирль: «Неоценимое прагматическое удобство собственных имён как раз в том и состоит, что ожидают возможность публично говорить о ком-либо, не договариваясь предварительно, какие именно свойства должны обеспечить идентичность референта», -деген. Ол антропонимдер тек атайды, смпаттамайды деп тұжырымдаған. Біздің ойымызша антропонимдер адамды тек атап көрсетпей оның ұлтын, тегін, жынысын, тіпті кейде дінін де атап көрсетеді. Осы сипаттамаларына қарай, ағылшын антропонимдерін былайша топтастыруға болады:

а) антропоним иесінің адам екенін сипаттаушы – London, New York емес, Henry, Lizzy;

ә) ұлттық-тілдік ортаға тиесілігін сипаттаушы

– Adams, William есімдерінен ағылшын екенін, ал Марат, Қасым есімдерінен қазақ екенін білуге болады. Ағылшын деп отырған есімдер батысеуропаның басқа да елдеріне тиесілі және тиісінше қазақ деп отырған есімдер түркі тілдес басқа елдерге де тиесілі болуы мүмкін. Тек онда құрылысында өзгерістер болады;

б) адамның жынысын білдіруші – John, David немесе Mary, Alvin. Ағылшын есімдерінің барлығында дерлік бұл сипаттамалардың барлығы кездеседі, ал фамилияларында тек бастапқы екеуі. Brown, Smith деген фамилиялар John, William есімдері секілді сипаттамаларға ие. Ал қазақ есімдері мен фамилиялары үшін бұл үш сипаттама да келеді деуге болады. Мәселен, Әділетқызы Ақмарал, Әсілбек Манас Нұрланұлы немесе Оразымбетова Аружан Дәуренқызы секілді есімдерден жоғарыда айтқан пікірді дәлелдеуге болады. Антропоним сөйлеу және жазба тілінде екі түрлі сипатқа ие болады. Жазбатүрде антропоним тек сол адамды жекешелендіріп, басқаларынан бөліп тұрады. Сөйлеу тілінде бұл есім жайлы ақпарат басқа ЖЕ не жалпы есімдермен толықтырылады. Бірақ бұл тек сол адам белгілі болған ортада ғана орын алатын ерекшелік.

Фамилия – антропоним түрі. Адамның бір жанұяға қатысы бар екендігін білдіретін және мұра ретінде берілетін ресми атау. Фамилия есімге дәлелдеу үшін беріледі. Олардың айырмашылығы функционалды және әлеуметтік болып келеді. Фамилияның қоғамдық тарихи және тіл категориясы ретінде пайда болуы және дамуы адамзаттың дамуының басты экономикалық-әлеуметтік бағыттарына байланысты.

XI-XII ғасырда кең тараған ер адамдар есімі болып, William, Robert, Rolf болып келген. XIV ғасырдың соңында John есімін британдық ер адамдардың 25%-ы иеленген. Ағылшын фамилияларын зерттеуші Дж.Хьюз былай дейді: «Уэльстің бір базарында John деп аталса, не бәрі қарар еді немесе ешкім бұрылмас еді, өйткені барлығының есімі бірдей не ол есімге ешқандай белгілі бір мінездеме берілмеген».

Өзіндік атаулар да сондықтан беріліп жатты. Есімнің фамилияға ауысу процесі өте ұзақ және әртүрлі болып келді. Ол әр ауданға және әлеуметтік топтарға бөлінді. Есімнің фамилияға ауысуының негізгі факторлары болып оның өз мотивациясын жоғалтуы болып табылды. Фамилияны тіркеу Ұлыбритания және Шотландияда да XVII ғасырдың басына дейін келді. Бұл ресми реттеу тек қалталы адамдарда ғана болса, кейіннен XVII ғасырда барлық адамдарға қажет болды.

Ағылшын фамилиясының этимологияларын төрт негізгі топқа бөлуге болады:

1) есімдерден туындаған немесе генеологиялық;

2) тұрғылықты жеріне байланысты;

3) қызметіне байланысты;

4) бейнелеу ретінде.

Біріншіден белгілейтініміз: есімдердің фамилияға өтетін кезінде ешқандай өзгеріссіз екендігі айқындалды: Anthony, Allen, Baldwin, Cecil, Dennis, Godfrey, Henry, Neale, Owen, Reynolds, Thomas, Walter. Норман шапқыншылығына дейін тевтон мифологиясына байланысты потронимикалық фамилиялар белгілі: Swain, Swanson – сканд. Swain; Thurston, Thurlow, Thurkettle Thor сөзінен шыққан. Көне орта ғасырлық кезеңде Библия есімдерінің рөлі арта түседі. Қасиетті St. Lawrence есімінен Lawrence, Lawson, Larson, Larkin фамилиялары пайда болды. Есімдерден туындаған немесе генеологиялық фамилиялар өз құрамында "son" форматын қолданды.

Британияның солтүстігі мен Лондонның оңтүстігінде «t»«s» әріптерінің жалғануы адамның туыстығынан басқа оған қызмет еткенін көрсете алады.

Ирландия елінде фамилияны атасының атымен қою дәстүрге айналған. «О» префиксі арқылы жасалынғын: O`Hara, O`Neal. Бірнеше фамилиялар «Fitz» префиксі арқылы құрылады. Сол кездегі адамдар аты Гриффиттің баласы, Дэйвідтің баласы (Evan-ap-Griffith-ap-David-ap Jenkin) деп қойылды. Сол себептен ағылшынша бірнеше анекдоттар пайда болды. Көп фамилиялар ата-анасының қысқарған есімдерінен пайда болды. Жергілікті фамилиялар ең кең таралған ағылшын фамилиялары. Адамдардың 50%-ы осы топқа жататын фамилияларды иемденді. Бұл фамилияларды бірнеше топқа бөлуге болады.

1) Адамның қай жерден шыққандығын көрсететін фамилиялар. Біріккен Корольдік Англия мемлекеті Шотландия, Ирландия, Уэльстаннан құралғаны белгілі. Адам бір жерден екінші жерге ауысқан кезде фамилияларын белгілі бір сөзбен көрсетуі тиіс еді. Ол одан соң оған фамилия ретінде қалыптасып қалады. Осы себептен Scott деген фамилия пайда болып, оны Шотландияға қарағанда Британияда көбірек қолданады. Сондайақ, England, English фамилияларын шотландықтар Ingle, Ingleman, Langley деп өзгертіп алды. Батыс Европа мемлекеттері мен жерлеріне байланысты фамилиялар басым болды: German, France, Spain, Pickard, Norman; графство атаулары: Cornish, Cornwall, Cheshire, Kent, Surrey, Hampshire. Және көп фамилиялар адамдардың кішкене елді-мекендерден Лондонға көшуіне байланысты болып келеді: York, Longford, Froubridge, Fife, Westley, Sutton, Sudley. Бұл фамилияларға мыңдаған адам ие болып отыр.

2) Топографиялық мекенін білдіретін лақап аттардан құралған фамилиялар: Brook, Hill, Dale, Fell, Moore, Fields. Көзге көрінетін белгілі бір аудандық ландшафтың жанында тұратын адам осыған ұқсас фамилияға ие болды: (lee, ley тіркестерінен Attelea, Attlee, Atten-Oaks, Nokes, Noakes, Atten-Ash, Nash есімдері қалыптасты). Өзен атауларынан да фамилиялар пайда болды: Tees, Calder, Becker, Warbeck, Brook, Brooker.

Адамдардың тұрмысына, қала, көшелері, алаңдары, базарларына байланысты есімдер: Gateman, Townsend. Британияда түрлі шеберхана, дүкендер, мейрамхана, асханаларды көрсететін бірнеше белгі тұрады. Сол белгі арқылы да бірнеше фамилиялар пайда болған.

Тіпті, жануарлар мен өсімдік атауларымен келтірілген фамилиялар да кездеседі: Bull, Bush, Bell, Angel, Swan, Lyon, Griffin, Talbot, Greenman. Long фамилиясының иегерлері олардың ата-тегі уақытында Long Arms товернасының иесі болуы мүмкін деп ойлайды. Ағылшын фамилияларының арасында түрлі мамандық пен қызметіне байланысты қойылған фамилиялар бар. Олар фамилиялардың 20%-ын құрайды. Ағылшын қызметіне байланысты фамилияларға этимологиялық зерттеу жасаған кезде IX-XV ғасырда ағылшын қоғамының әлеуметтік-экономикалық деңгейін анықтауға болады. Көбіне бұл фамилиялар бірнеше топқа бөлінеді:

1) қызмет бабынан туындаған;

2) ауыл шаруашылық мамандығын туындаған фамилиялар;

3) қалалық кәсіпке байланысты мамандықтардан туындаған фамилиялар;

4) сауда-саттыққа байланысты фамилиялар.

Бірінші топта король жанұясына қызмет көрсететін адамдардың фамилиясы көрсетілген. Ол адамдар қоғамда бір биік орын алып отыратыны белгілі. Бұл жерде: Stewart король қызметкері; Wardrop киім-кешекке қараушы; Barber, Spencer басқарушы; Page орамал беріп тұратын; Says, Sayers тамақтың дәмін көруші. Бұл есімдер ертеден келе жатқан әдет-ғұрып, салт-дәстүрлерді айқындап, көрсетіп тұрады. Ағылшын фамилиялары арасында шіркеу басшыларының есіміне байланыстылары да бар: Palmer, Abbot, Bishop, Canon, Deacon, Dean, Priest, Parson, Parker, Foster және өзгелері.

Ауыл шаруашылығына байланысты фамилияларға келгенде малға қарауға байланыстыларын көп кездестіреміз. Мәселен, "herd" (малшы) жұрнағынан Heard, Hird, Hurd фамилиялары; Hoggart, Porcher (шошқа бағушы); Honeyman, Nutter (жаңғақ теруші). Көбінесе, ұста аттары: Miller, Baker, Brewer, Pyebaker, Butcher фамилиялары жиі кездеседі. Smith (темір ұстасы) – Британия мен АҚШ-та кеңінен таралған. Бұл фамилия мынадай жолмен күрделенген: Brownsmith, Blacksmith, Greensmith, Whitesmith, Redsmith, Goldsmith. Осының иелері тек түрлі темірлермен жұмыс жасайтындар болған.

«wright» жұрнағына аяқталатын фамилиялар ағаш ұстасы дегенді білдіреді: cartwright, Wainwright, Boatwright, Wheelwright. Цех пен гильдияға байланысты да фамилиялар көп орын алып турады. Гестер қаласында 1339 жылы Честер қаласында бірнеше цехтар мен сауда компаниялары болды. Мәселен: Bakers & Tanners; Drapers & Hosiers; Barbers, Chandlers & Leeches; Pynners; Paynters, Glasiers; Mercers, Spicers. Осы атаулардан мынадай фамилиялар пайда болды: Mercer (майда сауда), Grosser (ipi сауда). Сауатты адамның есімі – Clarke.

Бірнеше ағылшын фамилиялары орта ғасырдағы мамандық пен қызметке байланысты болып келеді:

Horner – мүйізден сусын дайындаған. Мата жасау және сату ісі де бірнеше қызметке байланысты фамилиялардың туындауына ықпал етті. Адамның сырт келбеті, биологиялық, физиологиялық ерекшеліктеріне байланысты фамилиялар да аз болмаған. Мәселен, Crump (бүкір), Cameron (тұмсықты), Campbell (қисық ауыз). Мұндай фамилиялар ата-тегінің шашының түсі қандай екендігіне дейін айтқан: Black (Blake нұсқалары), White (Whiteman, Hoar нұсқалары), Grey (Grissel, Grizzle нұсқалары), Brown (Brunet, Brunell нұсқалары), Red (Reid, Reed, Read нұсқалары).

Адамның моральдік деңгейі, сана сезімі мынадай фамилияларда көрсетілген: Bad, Good, Wise, Gay, Joyce, Makepeace, Friend, Trueman, Hardy, Gentle, Sweet, Purfey. Және қандай жерде қалай, қай киімді киетінін көрсетін фамилиялар да аз емес: Shorthose (қысқа плащ), Hood (капюшон), Bracegirdle (әшекей тағуды ұнататын адам). Ортағасырлық Англия көшелерінде жыл сайын қойылымдар өткізіліп отыратын болған. Оларға қатысатын адамдардың рөлдері өздеріне фамилия болып аталып кеткен. Мысалы: King, Baron, Earl, Lord, Cardinal, Legate, Count, Duke, Caesar, Queen, Angel, Satan. Бір фамилияның этимологиясын дұрыс зерттеп, талдап беру оңай емес. Ол фамилия әртүрлі процесс арқылы пайда болуы мүмкін. Мәселен, Legg/Legge фамилиясы мынадай процесстердің жиынтығынан тұрады:

Иеленушінің шыққан жеріне байланысты: a leg or neck of land

Көне скандинавия есімдерінен: Legard есімінің қысқартылған түрі

Leigh/Ley сөзінің көнерген формасы

Мықты, зерек, шымыр адамның есімі

Шұлық сатушының қызметіне байланысты

Паб сырахана белгісінен.

Ағылшын фамилиясындағы -cock элементі пайда болған себептері:

Валиилік «қызыл» деген мағынаны білдіреді

Ерте тұратын адамның лақап аты бойынша (The coce of Wesminster)

Ертедегі таверн бейнеленген суреттерден туған

Сосса деген ескі ағылшын есімінен;

Cook деген сөздің қате берілген аналогиясынан;

Қазақ тілінің сөздік құрамындағы ғажайып сырлы атаулардың бір саласы фольклор кейіпкерлерінің есімі. Халықтың ауыз әдебиетіндегі ертегі, аңыз, өлең, жыр үлгісіндегі көптеген кейіпкерлердің есімі беріледі.

Олар Қожанасыр, Алдаркөсе, Ер Төстік, Ба-

луан шолақ, Қожанасыр, Қанбақ шал, Алпамыс батыр, Қыз Жібек пен Төлеген, Қозы Көрпеш-Баян сұлу т.б.

Бұл есімдер кейіпкерлердің мінез-құлықтарын, образдарын көрсетеді. Мысалы Қожанасыр десек, осы есімді кісі аңыздағыдай аңқау, ақкөңіл. Сонымен аңқау, сенгіш адамдарды кейде Қожанасыр деп те атайды.

Ал қу, айлакер адамды Алдаркөсеге теңейді. Қазақ халқында махаббат символы деп Қыз Жібек пен Төлеген немесе Қозы Көрпеш-Баян сұлу осы ғашықтардың есімдерімен байланысты айтады.

Қазақ тіл білімінде жекелеген шығармалардағы персонаж аттардың сөз төркінін ашуға көңіл бөлген ғалымдар Р.Әміров, Е.Жұбанов, Х.Нұрмұханов, Ф.Мұсабаева, А.Мұқатаева, Г. Қортабаева, Қ. Жаппарова т.б. Сондай-ақ профессор М.Балақаевтың газет-журнал беттеріне сатира мен юмор жанрында қолданылатын кейіпкер аттары туралы жарияланған мақалалары бар. Сатира (мысал, мысқыл, өлең, сықақ әңгіме, повесть, романдар, фельетон) мен юмор (пародия, эпиграмма, юморесека) жанрында ұшырасатын кейіпкер табиғаты, әдетте өзінің образдылығы, мәнерлігі және ылғи ауыс мағынада қолданылатындығымен ерекшеленеді. Өйткені сатира, юмор – әрі көңілді, жеңіл, қуаныш, ренішке бейім өнер болғандықтан, оның әрбір кейіпкерлерінде эстетикалық, эмоциялық т.б. ақпарат болады.

Біз үшін оның маңыздысы оның ұлттық сипатында, арнайы зерттеуінде құрамында дене мүшелерінің атаулары (соматика) бар кейіпкер аттары талданған. Яғни осы бас-көз, бет-ауыз, тілжақ мұрын, қол-аяқ т.б. атаулардан Г.Қортабаеваның зерттеу нәтижесінде 250-астам сатиралық юморлық поэтнонимдер жасалған [Қортабаева Г.Қ..2004, 75 б.].

Осы мәселеге қатысты зерттеушілер поэтонимдердің мынадай белгілерін атап көрсетеді: жасалу жағынан туынды, яғни жазушылар оны дайын үлгіде жасайды; белгілі бір суреткердің шығармашылық, стильдік, эстетикалық танымына сәйкес жасалады; кейіпкерді сипаттайды; көркем тілдің жемісі т.б. [Қортабаева Г.Қ., 2004, 175 б.].

«Сатиралық кейіпкер аттарын «ойдан шығарылған», «қиялдан туған», «жасанды» аттар, оның астарында деп санайды. Жалпы алғанда, ұлттық болмысты сипаттайтын тіл мен мәдениет сабақтастығында көрініс тапқан мұндай атаулардың қолданысынан қазақи мінез, әзіл-қалжың, салт-дәстүр, тарихы саясаты, мәдениеті көрінеді.

Сондықтан да Қожанасырдан бастап, кейінгі Дайрабай, Мырқымбай, Судыр Ахмет, Қарақатын т.б. сияқты поэтонимдердің мәдени-танымдық қызметі өз жалғасын табуда. Мұндай есімдерді прецедентті, яғни поэтикалық шығармалардағы, фольклордағы келтірген кейіпкерлердің есімдері деп атаймыз. Прецедентті есімдер біздің мәдениетімізде, әдебиетімізде, тарихымызда ерекше орын алады және антропонимдердің этномәдени, әлеуметтік аспектісін мазмұнды сипаттайды.

Шотландия антропонимдерінде скандинавия әсері өте қатты байқалады. IX-XIII ғасырларда скандинавтар шотландияның батыс бөлігін билеген. Норвегиялық негізге ие шотландиялық фамилиялар: Godfrey – Guthroo, McIver – Ivor, McColl – McCall, Kol, Auley – McAuley, Olaf, Ola, McManus – Magnus. Көптеген фамилиялар негізінде географиялық атаулар белгіленген: Baird, Chrisholm, Douglas, Drummond, Forbes, Gordon, Murray, Ross, Urquhart. Ирланд фамилияларының көбі XVII ғасырдың екінші жартысында ағылшын тіліне ауыстырылған.

1465 жылы ағылшындар ирландықтарды өз есімдерінен бас тартқызып, ағылшын есімдерін қабылдатқызған. Заң бойынша әрбір ирландық ағылшын қалаларын, кәсіптерін білдіретін есімді таңдау керек болатын. Бірақ бұл заңның орындалмағанын ирландықтардың ішінде ағылшын негізінде құрылған фамилиясының жоқтығын көреміз. Төмендегі тізімде шотландия, ирландиялық, валийлік есімдер қатарын көре аласыздар:

Campbel Murphy Roberts
Duncan Kelly Jones
Fergusan Sullivan Davies
Macdonald Walsh Williams
Douglas o`Brain Thomas
Gordon Ryan Edwards
Armstrong Connor Hughes
Stewart
Scott
Wallace.

Жиі қолдынылатын ағылшын есімдері: Alien/ Allan James Richardson, Anderson Johnson Ross, Bailey Jones Smith, baker King Spencer, Bennet Lee Taylor, Brown Lewis Turner, Carter Martin Walker, Clark Miller Watson, Cook Mitchel White, Cooper Moor Wilson, Doyle Morgan Wood, Evans Morris Wright, Green Murray Young, Harrison Parker, Hill Patterson, Jackson Phillips [2].

Қазақтың фамилия туралы ұғымының әртүрлі болуы себепті оны айту мен қағазға түсіру көрінісі де ғасырлар бойы әр түрлі болып келеді. Бұл ыңғайда бірізділіктің сақталмауы әр кезде әр алуан пікірталасын туғызып жүр. Мәселен, өткен ғасырдың бас кезінде Ахмет Байтұрсынұлы, Мұхтар Әуезұлы, Қаныш Сәтбайұлы тұлғалы фамилиялар да зиялы қауымның келісімімен қолданылып жүрген болуы керек. Өткен ғасырдың 80-90 жылдары мерзімді баспасөз беттерінде, әр түрлі басқосуларда ұсыныстар айтылып, пікірлер ортаға салынып жүрді. Сондай пікірталастарынан кейін арнайы тұжырымдама бойынша мемлекет басшысының бұл мәселе жөнінде 90-жылдардың екінші жартысында тұрақты шешім қабылдағаны белгілі.

Ол шешім негізінде қазақтың аты-жөні бұрынғы -ов, -ев және -ин қосымшаларын алып

(қалағандар болса, сол күйінде қалдырып) немесе ұлы сөзін біріктіріп (Аман Жақсыбайұлы Алдаберген немесе Аман Алдабергенұлы) жазып айту дағдыға айнала бастады. Біршама тұрақталған фамилияның бұлай жазылуына қарамастан, «Қазақ әдебиеті» газеті биылғы 24-қаңтарда «Атың қайсы, фамилияң қайсы?» деген сұрау арқылы айтулы мәселені тағы көтерді. 14-ақпанда сол газетте осы мәселелерді сөз еткен материалдар топтамасы жарияланды. Қазіргі кезде қазақтардың өз фамилиясын әртүрлі жазып жүргендігі көзге түседі. Демек, түрлі-түрлі ұстанымдарды алға тартады.

Біреулердің пайымдауынша, «ұлы», «қызы» үлгісінен артық (Асылханұлы, Әзімбайқызы) ештеңе жоқ; енді біреулер ұрпағы, немересі, келіні, шөбересі (Болатбай ұрпағы, Батырбек немересі, Тілеген келіні, Айтбай шөбересі) деген тұлғаларды ұнатады. Антропонимика ғылымында фамилиялар мен әке атының (отчество) шығуы, дамып қалыптасуы – өзекті мәселелердің бірі. Қазіргі кездегі біздің фамилиялар нұсқасы орыс тілінің әсерімен қалыптасып отырғаны тарихтан белгілі. Бұл күндегі фамилия орыс тілінен қабылданған -ев, -ева, -ов, -ова, -ин, -ина қосымша арқылы жасалынды. Мысалы: Ахметова, Оспанов, Смаилова, Тураров т.б. Орта ғасырда өмір сүрген ғалымдар туған жерінің я қаласының атымен аталғаннан көпке дейін фамилия рөлін атқарған.

Орта Азия және қазіргі Қазақстан территориясындағы ғалымдардың фамилиялары Махмуд Қашқари, Юсуп Баласагуни, Абунасыр Фараби т.б. Қазіргі кезде бұл фамилиялар архаизмді факторға айналып отыр. Фамилиялар негізінде адамның бір семьяға немесе белгілі жерге тәндігін білдіреді. Д.Ушаков редакциясымен жарық көрген «Түсіндірме сөздікте» – «фамилия это наследственное семейное наименование» деп анықтама берілген [Толковый словарь русского языка //под ред. Д.И.Ушакова, 83 б].

Әке атымен аталу ғылым тілінде патронимия деген термин мен аталады. Ол грек pater (patros) «әке» және onoma ат деген сөзі. Орыс тілінде «отчество» десе қазақ тілінде «әке», «ата» деген термин. Әке атымен аталуы – барлық халықтарда бар және болған дәстүр. Осы ұлы, қызы сөздері арқылы патроним жасалуы XV ғасырда кеңінен дамыған. Мысалы: Қуанышұлы, Насипбекқызы т.б. Қазіргі кезде қазақ тілінде әке аты ұлы, қызы сөздері мен немесе орыс тілінен қабылданған -евич, -овна қосымша арқылы жасалып отыр. Бұл екі формада екеуі де бізге қолайлы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1 Қортабаева Г.Қ. Соматикаға қатысты сатиралық юморлық поэтноимдердің тілдік табиғаты. Академик Ә.Т Қайдар және тіл білімінің мәселелері. – Алматы: Дайк Пресс 2004.-36 б.
2 Шубов Л.И. Практическая транскрипция и эпонимические термины. //Топонимика и транскрипция. – Москва, 1964.- С. 16.
3 Толковый словарь русского языка //под ред. Д.И.Ушакова. Москва., ОГИЗ, 1935. т.1, С. 83, 164.

УДК 378.016:81

Султанмуратова Дилрабо Элмуратовна
магистрант 2 курса,
Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

Жалалова Акшайым Максутовна
научный руководитель, PhD, старший преподаватель,
Казахский национальный женский педагогический университет,
г. Алматы, Казахстан

ФОРМИРОВАНИЕ КОММУНИКАТИВНО КОМПЕТЕНЦИИ С ПОМОЩЬЮ ЯЗЫКОВОЙ СРЕДЫ – ЗАЛОГ УСПЕШНОГО ДИАЛОГА КУЛЬТУР

Түйіндеме. Әлемде 7000 мыңнан астам тіл барлығына қарамастан, бүгінде шет тілін терең меңгеруге болады, ал бұл жай ғана еркін және дұрыс сөйлеу емес. Тілдік орта – шет тіліндегі коммуникативтік қабілеттерін дамытуға септігін тигізеді.

Кілт сөздер: коммуникативті құзіреттілік, тілдік орта, тілдік ортаға үңілу, социо-мәдениетті құзіреттілік.

Аннотация. Пространство для диалога, создаваемое культурой и ничем иным, расширяя свои границы, в первую очередь предполагает умение говорить между собой на одном языке. Несмотря на более чем 7000 тысяч языков, которые насчитываются в мире, сегодня представляется возможным максимально эффективное изучение иностранного языка, и это не просто умение говорить свободно и правильно.

Ключевые слова: коммуникативная компетентность, языковая среда, языковое погружение, социокультурная компетенция.

Summary. Despite there are more than 7, 000 thousand languages that are spoken in the world, today it's possible to learn a foreign language as efficiently as possible, and this is not just about the ability to speak fluently and correctly. Learning a foreign language needs special atmosphere defined as a language environment.

Keywords: communicative competence, language environment, language immersion, sociocultural competence.

Ценность иностранного языка в XXI веке диктует новые правила в сфере образования и изучении языков в Казахстане. Современное общество определяет более значимый статус иностранного языка, связывая это с ведущими факторами. Политическое, экономическое взаимодействие, культурные связи, богатое информационное поле в области международной коммуникации, международные учебные программы – в первую очередь подстегивают современное образование к формированию новых задач и решению связанных с этих вопросов. Одним словом, о качестве образования в нынешних реалиях можно судить по должному уровню изучения иностранного языка. Здесь нужно отметить важность выхода за рамки гуманитарного образования, для подготовки конкурентоспособных специалистов разных направлений и профилей, отлично владеющих иностранным языком. При этом немаловажно учитывать, как умение владеть профессиональными компетенциями в языковой среде, но и способность применить те или иные знания в соответствии с культурной сферой.

Так, становится очевидной необходимость формирования личности, умеющей жить в условиях неопределенности, личности творческой, ответственной, стрессоустойчивой, способной предпринимать конструктивные и компетентные действия в различных видах жизнедеятельности [Тодоренко А.С., 2009, с. 377-379]. Таким образом, умение грамотно и своевременно выстроить эффективные речевые деятельность и поведение, соответствующие нормам социального взаимодействия, присущим определенному народу – и есть главные критерии коммуникативной компетенции.

Отсюда вытекает значимая и неотъемлемая часть коммуникативной компетенции – социокультурная компетенция – помимо академичной и грамматично-выверенной базы для изучения иностранного языка, способная дать учащимся инструменты и навыки для применения полученных знаний в соответствии с социокультурными требованиями языковой среды.

Социокультурная компетенция — одна из составляющих коммуникативной компетенции,

понимаемой как способность к адекватному взаимодействию в ситуациях повседневной жизни, становлению и поддержанию социальных контактов при помощи иностранного языка. Овладение иностранным языком и его использование предполагает знание социокультурных особенностей носителей изучаемого языка, широкий спектр вербальной и невербальной коммуникации [Денверов Н.В., Кильб М.В., 2018, с. 37]. Социокультурный компонент в содержании обучения иностранному языку играет существенную роль в развитии личности обучающегося, так как дает возможность не только ознакомиться с наследием культуры страны изучаемого языка, но и сравнить его с культурными ценностями своей страны, что способствует формированию общей культуры учащегося. Данный компонент призван расширить общий, социальный, культурный кругозор обучающихся, стимулировать их познавательные и интеллектуальные процессы [Садохин А.П., 2004, с. 228]. Социокультурная компетенция — готовность и способность учащегося строить свое общение на основе знаний культуры народа страны изучаемого языка, его традиций, менталитета, обычаев, в рамках тем, сфер, ситуаций общения, отвечающих интересам учащихся на разных этапах обучения; готовность сопоставлять родную культуру и культуру страны изучаемого языка, выделять общее и различное в культурах, объяснять эти различия представителям другой культуры [4, Сафонова С.С., 2011, с. 4-5].

Таким образом, наличие социокультурной компетенции можно считать залогом успешного формирования коммуникативной компетенции, помешать которому могут лишь актуальные вопросы и насущные проблемы, возникающие в ходе обучения. Причины определенных трудностей довольно разнообразны: высокие требования, предъявляемые к формирующейся личности, отсутствие верной мотивации для изучения иностранного языка, устаревшие методы языкового погружения, недостаточное владение познавательными компетенциями, отсутствие позитивного коммуникативного опыта и как следствие – наличие языкового барьера. В связи с чем, важно отметить роль инновационного подхода к созданию языковой среды при составлении методики обучения, с помощью эффективного использования разнообразных инструментов погружения в изучение иностранного языка.

Зачатки идеи метода языкового погружения использовал немецкий преподаватель Берлиц, который специально избегал употреблять родной язык в обучении [Китайгородская Г. А., 2009, с. 280]. На своих занятиях он настаивал, чтобы учащиеся больше беседовали именно на изучаемом языке, и таким образом усваивали лексику и грамматику без заучивания правил и слов. Термин погружение (анг. immersion) появился в 60-х годах прошлого века в Канаде. Из-за двух официальных языков в этой стране, многие канадцы испытывали трудности при приеме на работу или повседневном общении. Так, в школах англоговорящих детей обучали на французском языке и наоборот. Как результат, возник метод погружения в языковую среду, когда учитель обучает, или озвучивает инструкции на уроке на неродном языке. Иностранный язык начинает восприниматься как родной [Вебер И. С., 2019, с. 207-209]. Успех в овладении английским языком во многом зависит от методики работы учителя, его умения использовать различные современные технологии в контексте решения образовательных задач. Сформировать коммуникативную компетенцию вне языковой среды довольно сложная задача [Налётов А. А., 2018, с. 316]. Это подтверждают и неоспоримые аргументы в пользу значимости погружения в языковую среду: учащийся приобретает уважение, причастность к иностранному языку, искусно владеет информационными и познавательными компетенциями, преодолевает языковой барьер, расширяя границы собственного мышления и адаптационной гибкости ума, проникается культурой и наследием той или иной страны в зависимости от изучаемого языка. Это в свою очередь улучшает навыки ситуационного общения, предполагает эффективное применение профессиональной терминологии, позволяет использовать эмоциональный интеллект на языке носителя без особых трудностей.

Сегодня создание языковой среды представляется увлекательным процессом, что, безусловно связано с обширными возможностями сети Интернет, большим количеством разнообразных инновационных методик, прикладных материалов и т.д. При создании и погружении в иноязычное пространство важно учитывать следующие факторы, влияющие на успешный результат:

• Создание комфортной окружающей обстановки. Как правило, это существенно влияет на готовность ученика к усвоению материала, что обусловлено общим настроением, мотивацией к работе, нестандартным подходом к обучению и восприятию языка.

• Формирование комплексного коммуникативного метода. Привычные грамматические упражнения, переводы и чтение вслух уступают место ситуационному языку, играм, дискуссиям, театрализованным литературным постановкам и т.п. Тем самым погружая ученика в живое общение, развивая спонтанность, стимулируя активность и стремление к изучению языка.

• Абсолютное погружение в языковую среду. Занятия проходят исключительно на иностранном языке. При этом преподаватель зачастую задает тон и направляет, оставляя за собой ми-

нимальное участие в той или иной ситуации.

Речевая самостоятельность, формирующаяся вследствие этих факторов, позволяет ученикам выйти из психологического дискомфорта, преодолеть языковой барьер, а также успешно ориентироваться, и правильно реагировать в той или иной языковой ситуации. Тем самым обеспечивая в будущей деятельности высокий показатель коммуникативной компетенции. Погружение в языковую среду зачастую имеет интенсивный характер, что обуславливает эффективность метода. Единственный минус – отказ от родного языка, способный вызвать у учащегося внутреннее противоречие.

Коллективное погружение в иную языковую реальность само по себе несет массовый характер, позволяющий ученикам параллельно развивать как коммуникативные навыки, в непривычных условиях, так и возможность тренировки гибкости мышления и повышения уровня эмоционального интеллекта при помощи иностранного языка. Что в свою очередь можно воспринимать как вызов, но в современных условиях это ценный вклад в будущее.

Говоря о важности погружения в языковую среду нельзя не отметить такие факторы как естественность и искусственность иноязычного окружения. В случае невозможности пребывания в стране изучаемого языка, или постоянной коммуникации с носителем-преподавателем, носителем-собеседником, существует эффективная помощь аутентичных аудио и видеоматериалов, с помощью которых можно раздвинуть пространственные рамки и воссоздать ситуацию максимально приближенную к реальности. Нельзя отрицать важную культурологическую составляющую видеофильма, с помощью живого подлинного языка передающего эмоции, специфические обороты речи, в том числе сленг и прочие показатели колорита и ментальности страны. К сожалению, на сегодняшний день, использование аутентичных аудиовизуальных средств, в процессе изучения иностранного языка, нельзя считать максимально исчерпывающим. Во многом это обусловлено все еще доминирующим числом печатных носителей, применяемых в процессе обучения. Вслед за основными аутентичными аудиовизуальными материалами, такими как музыка и фильмы, важно отметить несомненную пользу прослушивания радио, аудиокниг, просмотр выступлений спикеров различных международных конференций, видео популярных иностранных блогеров, применение мультимедийных обучающих программ и т.д. Разумеется, это лишь вспомогательные рекомендации, позволяющие усилить эффект от погружения в языковую среду, результативность которой зависит от сбалансированного сочетания чтения, речи, письма и восприятия на слух.

Наряду с другими формами работы игры повышают эффективность преподавания, делают процесс обучения более интересным, способствуют успешному усвоению учебного материала, формируют навыки коллективной работы. Проигрывая различные ситуации, студенты учатся этике поведения в той или иной сфере, изучают язык жестов, познают новые слова и выражения, присущие как разговору в официальной обстановке, так и неформальной беседе. Очень хорошо в таких случаях давать им послушать или посмотреть живой разговор носителей языка на заданную тему, чтобы они видели и слышали, как лучше говорить, какие лучше слова использовать [Лазарева О. П., 2015, с. 40-42].

Разумеется, использование в обучении иностранному языку аудиовизуальных материалов, мультимедиа, ролевых игр, в условиях погружения в языковую среду предполагает высокую эффективность и дает значительные результаты. Но главный фактор, влияющий на успех – получение удовольствия от процесса обучения, исключающее обязательный характер, и необходимость изучение языка, продиктованные временем. Немаловажную роль в этом играет работа преподавателя. Высокий уровень подготовки в использовании коммуникативного метода, комплексный подход в составлении программы обучения, умение сочетать сложные языковые навыки, используя современные технологии, и как результат – неподдельный интерес со стороны ученика – залог выдающихся достижений в сфере обучения иностранному языку.

Приобретая языковую культуру, успешные ученики не только используют иностранный язык как инструмент для диалога, но и демонстрируют неограниченные возможности в процессе осуществления профессиональной деятельности в любых направлениях. Пропадает необходимость пользоваться услугой переводчиков на рабочих встречах, международных конференциях, использование разнообразных словарей и приложений, для перевода тех или иных материалов и т.д. Ввиду быстрого роста контактов и лавирования в условиях стремительно развивающегося мира – наличие коммуникативной компетенции значительно экономит главный ресурс современности – время. Что, безусловно, расширяет возможности для получения мирового опыта, используя неограниченные богатства глобального информационного поля.

В заключение, нельзя не отметить и обойти стороной стремительное развитие информационных технологий, диктующих свои правила для сферы образования. Уже сейчас можно говорить об изменениях в классической схеме: учитель-ученик-класс. Дистанционное обучение в угоду времени приобретает все большую популярность, развивая индивидуальную траекторию в получении тех или иных знаний. Обучение языку не исключение. Неизменным остается

умение нестандартно мыслить, эффективное использование возможностей для саморазвития, полная реализация своего потенциала. Независимо от сферы деятельности, будь то политика, образование, экономика, искусство, – коммуникативная компетенция в своем потенциальном объеме обеспечивает для будущего страны не только успешный межкультурный диалог на мировой арене, но и приоритетную значимость духовного наследия.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Тодоренко А. С. Перспективные направления развития языковой компетенции учащихся естественнонаучного профиля // Молодой ученый. — 2009. — №10. — С. 377-379. — https://moluch.ru/archive/10/645/
2. Дениварова Н.В., Кильб М.В. Особенности развития социокультурной компетенции учащихся старших классов процессе обучения иностранному языку// Наука и жизнь Казахстана. – 2018. – №2/2 (56) – С.37
3. Садохин А.П. Межкультурная коммуникация: Учебное пособие/ А.П.Садохин М.: Альфа-М, 2004.-228с.
4. Сафонова С.С. Развитие культуры восприятия устной речи при обучении иностранному языку// Иностранные языки в школе.- 2011- №5. -С.4-5.
5. Китайгородская Г. А. Интенсивное обучение. Теория и практика. — М.: Высшая школа, 2009. — 280с.6. Вебер И. С. Метод языкового погружения на уроках английского языка в современной школе // Молодой ученый. — 2019. — №6. — С. 207-209. —https://moluch.ru/archive/244/56402/
6. Налётова А. А. Использование аутентичных художественных фильмов для развития коммуникативной компетенции // Молодой ученый. — 2018. — №48. — С. 316-318. — https://moluch.ru/archive/234/54217/
7. Лазарева О. П. Современное обучение иностранным языкам с использованием коммуникативного подхода // Молодой ученый. — 2015. — №15.2. — С. 40-42. — https://moluch.ru/archive/95/20741/

811.512.122’ 373.46

Сүйеркұл Ботагөз Мырзабайқызы.
бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., доцент,
Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты,
E-mail: akbotakoz@mail.ru

Контек Айым Майбекқызы.
2 курс магистранты,
филология және әлем тілдері факультеті,
лингвистика мамандығы,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
E-mail: aiym.kontekova@gmail.com

ҚҰМАНДАР СӨЗДІГІНДЕГІ ДІНИ ТЕРМИНДЕР

Түйіндеме. Мақала түбі бір түркі халықтарының тіршілігінен, салт-дәстүрі, діні мен мәдениетінен ақпарат беретін құмандар сөздігінде кездесетін діни терминдерге арналған. Авторлар сөздіктер мен еңбектерді негізге ала отырып, жинақталған тілдік бірліктерге талдау жасаған.

Түйін сөздер: Кодекс куманикус, терминология, діни ұғым, тәңіршілдік, киелі, пайғамбар.

Резюме. Статья посвящена религиозным терминам, встречающимся в словаре куманов, в котором даны сведения о жизни, традиции, религии и культуре тюркских народов. Авторы проанализировали языковые единицы, основываясь на словарях и научных трудах .

Ключевые слова: Кодекс Куманикус, терминология, религиозное понятие, тенгрианство, святой, пророк.

Summary. The article is devoted to religious terms found in the Kumans dictionary, which speaks about life, traditions, religion and culture of the Turkic peoples. The authors analyzed the collected language units based on dictionaries and scientific papers.

Keywords: Codex Cumanicus, terminology, religious concept, tengrism, sacred, prophet.

Дін – ежелден-ақ адам баласының жаратушы иесін танып-білуге, оның бар және бір екеніне сенімін қалыптастыратын ілім. Әрбір елдің мәдениеті, ілім-білімі, салт-дәстүрі, әдет-ғұрпы, өркениеті дінмен астасып, біте қайнасып жатады. Тілі, діні, ділі берік ұлттар өзгелерден оқ бойы озық болып, көшті бастап, өркендей түседі. Бірнеше этникалық топтар мен діни сенімдерден құралған біздің қоғамымыздағы өтпелі кезеңде дін атаулының зор маңызға ие екені анық. Бір географиялық аумақты мекендейтін ұлттардың дінінің біртұтас болуы сол елдің де тұтастығының, тыныштығының кепілі. Алайда кейбір елдерді түрлі ұлттар мен ұлыстардың мекендеуіне байланысты діндердің де сан алуандығы байқалады. Дегенмен осы ұлттардың өзара келісім мен үндестікте өмір сүруіне, мейлі ол қандай дін болса да, Бір Тәңірге деген сенімдерінің болуы, Жаратушы бір деген көзқарастары ықпал ететіні анық.

Сан ғасырлар бойы қазақ жерін мекен еткен тайпалардың да, ұлыстардың да өз діндері болды. Уақыт өте келе діни сенімдер, көзқарастар түрлі өзгерістерге ұшырағанымен, дін мен ұлттың ділі бір-біріне кірігіп, ұлтқа тән әдет-ғұрыптар, наным-сенімдер сол дінге біртіндеп ене бастады.

Бүгінгі таңда дін жайындағы мәселелер, талқылар, пікірлер мен көзқарастар сан арнаға тоғысқанымен, бұл тақырыптың ертеден өзекті жайт болғанын байқаймыз. Оны бабаларымыздан мирас болып қалған жазба ескерткіштердегі деректер де нақтылай түседі. Сондай мұралардың бірі – «Кодекс куманикус», яғни Құмандар сөздігі. Ғалым Ә. Құрышжанов Дешті Қыпшақ аталған ұлан ғайыр даланы мекен еткен түркі халықтарының тілі – Қыпшақ тілінің Европа, славян елдерімен қарым-қатынаста халықаралық деңгейде аса маңызды рөл атқарғаны жайындағы ойын «... Орта түркі кезеңінде өмір сүрген қыпшақ тайпаларының сөйлеу тілі мен әдеби тілінің нұсқасын, олардың тарихи тамырын және қазақ тілінің жалпы халықтық тіл болып қалыптасу тарихын танытуда ескі қыпшақ жазба ескерткіштерінің маңызы зор... Сондықтан да ескі қыпшақ тілі ескерткіштері – қазақ тілі тарихының қайнар көзі мен бастауы» деп түйіндейді.

«Кодекс куманикус» немесе «Құмандар сөздігі» – 1303 жылы көне грек әріптерімен жазылған 82 беттен тұратын қолжазба, толық аты «Alfabetum Persicum, Comanicum et Latinum Anonymi scriptum Anno 1303. Die 11 Julii». XIII ғасырдағы экономикалық, әлеуметтік жағдайларға байланысты қыпшақтар (Византиялық және батыс европалық деректерде *кумандар*, орыс ескерткіштерінде *половцы*, ал мұсылман елдерінің жазба деректерінде *қыпшақтар* деп аталған) тілін үйрену қажеттілігінен туындаған сөздік.

«Кодекс Куманикус» еңбегі бүгінде бір мұқабаға біріктірілген бірнеше кітаптар жиынтығы түрінде Венециядағы Сен Марк кітапханасында сақталған. Осы кітапханаға қайта өркендеу дәуі-

рінің көрнекті ақыны Франческа Петрарка 1362 жылы өз кітаптарын тапсырған екен, сол жылдары библиограф Якоб Филипп Томасини оны алғаш рет зерттей бастады. 1828 жылы неміс шығыстанушысы Г.Ю. Клапрот, кейін В.В. Бартольд, Н.А. Баскаков, А.А. Зайончковский сынды ғалымдар өз еңбектеріне арқау етті.

«Кодекстің» жазылған жері, уақыты мен мақсаты, құман тілінің морфологиясы мен фонетикасы, лексикасы, оны басқа түркі тілдерімен салыстыра зерттеу, жекелеген сөздердің этимологиясы, мәтіндегі жұмбақ, діни әңгімелердің транскрипциясы мен аудармасы және басқа да мәселелер жөнінде В. Бартольд, В. Радлов, В. Банг, С. Малов, Г. Ковальский, С. Джағатай, И. Березин, Н. Баскаков, Ә. Нәжіп, Н. Сауранбаев, Ә. Құрышжанов, Ә. Ташауов секілді ғалымдар іргелі зерттеулер жүргізді [Орта ғасырлардағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық] .

Сөздік екі бөліктен тұрады: біріншісі латын-құман тіліндегі терминдер сөздігінен тұратын анықтама және латын тіліне аударылған құмандар жұмбақтары мен діни мәтіндер жиынтығынан тұратын еңбек. Ғалым Лигети бірінші бөлігін «Interpretor's Book» (аудармашылар кітабы), екінші бөлігін «Missionaries' Book» (тыңшылар кітабы) деп атайды. «Тыңшылар кітабын» жазуда францискандық авторлардың діни дайындығы болғандығын және латынның дұрыстау нұсқасын қолданғанын жазады.

Қай заманда болса да халық тілі мәдениетімен астасып жатады, ал мәдениет қашан да дінмен тығыз байланыста. Адамның діни сенімі, нанымы мен көзқарасы міндетті түрде оның тіліне әсер етеді [Сүйеркұл Б.М. 1 б.]. Жоғарыда аталған «Құмандар сөздігінде» түрлі тақырыптық топтарға байланысты бірнеше сөздік берілген. Соның ішінде діни ұғымдарға қатысты терминдерге тоқталамыз.

/// Tengri «Құдай» («аспан» (монғ. тілі.))

/// Maryam qaton «Патшайым (<аспан) (қызы>) Мария» – Құдай- ана богоматерь – mater dey (лат.) / friste «ангел»

/// peygambar «пайғамбар»

/// ari, algisli «киелі, қасиетті» santus (лат.)

/// хас «крест»

/// bapas «әулие әкей»

/// tre «заң»

/// yarligamaq «мейірім, қайырымдылық»

/// bazliq «тыныштық»

/// tengri svmeklig «Құдайға деген сүйіспеншілік» (caritas (лат.), dosti–i xuda (парсы)) [Питер Б.Г.].

Тәңір – діни. Құдірет иесі, бүкіл жаратылыстың бастауы, Құдай, Алла тағала.

Ауыспалы мағына. Құдіретті күш иесі; пір.

Кітаптағы алғашқы сөйлемнің бірі "Бит Тәңірі..." деп басталатынын байқауға болады. Яғни, "Бір Тәңірім..." күллі дүниені жаратушы, мейірімі шексіз, барлығын көріп тұратын бір ғана Құдай бар екендігіне кәміл сеніп, түрік тілінде аспан Құдайы немесе мәңгілік Көк Аспан деген мағынаны білдіретін Тәңірі деп атаған.

Бұл жайында Қ.С. Анарбаев: «...тарихи жағдайларға байланысты мемлекеттік құрылым өзгерсе де, діни сенімдерге өзгерістер енсе де, кейбір сенімдерді халық өз жадында ұзақ уақыт өшірмей сақтап, керек болса «жаңа жағдайларға» бейімдеп пайдалана береді. Осындай жайттарды біз қарастырып отырған ортағасырлық құман-қыпшақтар мұрасынан да байқауға болады. Жәдігерде дүниетанымдық маңызға ие терминдермен қатар, тотемдік сенімдерге тән сөз тіркестері, аңдар, құстар, төрт түлік атаулары мен діни наным-сенімдерге қатысты терминдер орын алған. Мысалы, «тәңірі», «қам», «бүгі», «су сығыр», «періште» т.б. терминдердің тарихи сабақтастықта жәдігерде көрініс беруі арқылы ортағасырлық қыпшақтардың төл дүниетанымы мен діни наным-сенімдеріне қатысты бірқатар жайттар айқындала түседі» деген пікір білдіреді [Анарбаев Қ.С.].

«Кодекс Куманикусте» діни терминдер арасында ең басты термин «Тәңір» атауы екені анық. Бұл атаудың өзі ежелгі түркілердің «жоғарыдағы бір жаратушы туралы ұғымдарымен тарихи сабақтастықта екені көрінеді» [Анарбаев Қ.С.].

«Тәңіршілдік» б.з.д. екінші мыңжылдықта, тіпті одан да ерте кездерден бастау алатын монотеистік дін. Қ. Серікбаев өз еңбектерінде: «Венгрия шығыстанушысы Ю. Немет жазбасында «Тәңір, Тәңір, амин» деп сыйынатын қария туралы жазады. Тәңір/Тенгри сөзінің варианттары алтай, қырғыз, қазақ, хакас, өзбек, ұйғыр, бұлғар, татар, шор, чуваш тілдерінде де жоғарғы күш мағынасында қолданылады: Тангаро, Дингир, Тэнно, Тянь-ди, Тенгер. Орта азиялық тиындар мен қазіргі ақша атауы Теңге және осы сөзден шыққан «деньги». «Таң» және «ері» сөздерінен шыққанын, Күн мен Аспан культінің генетикалық байланысын көреміз» дейді [Серикпаев К. 34 б.].

Құдай – [иран]. Бүкіл ғаламды, дүниені жаратушы, оның әміршісі, табиғаттан тыс бір ғана құдіретті күш ретінде бейнеленетін діни ұғым; Алла тағала, Тәңір, Жаратушы. Құдай – діни ілімдер мен түсініктерде аса құдіретті, табиғаттан тыс, бүкіл әлемді жаратушы және басқарушы күш; исламда – Алла, иудаизмде – Яхве, христиандықта – Қасиетті Троица. [Мәдени энциклопедиялық сөздік].

Мәриям – Құранда есімі бірнеше рет қайталанған жалғыз әйел адам. Алланың ерекше разылығына бөленген, тілегі қабыл болып, Иса пайғамбардай перзент сүйген ана. Зерттеушілердің көпшілігі Мәриям есімі ежелгі еврей тілінен шыққан деген пікірмен келіседі. «Мәриям» есімі «ханым», «сүйікті» деген мағынаны білдіреді. «Мәриям» туралы ең алғашқы жазбаларды Библиядан табуға болады. Бұл кітапта «Мәриям» есімді бірнеше кейіпкер, оның ішінде – Иисус Христостың анасы да бар. Христиан дінін ұстанатын тұрғындары көп елдерде бұл есім жиі кездеседі.

«Inanirmen barcaga erkli bir ata Tengrige kkni yerni barca krnr krnmezni yaratti dey». Для нас, людей, и нашего спасения спустился с небес и

через Дух Святой и от Девы Марии обрёл плоть и стал человеком.

Пайғамбар – [иран. – пайғам – *хабар* және бар – *алып барушы*] діни. Қауымға Алла ақиқатын жеткізіп, Құдайдың барлығы мен бірлігін мойындауға шақырушы елші.

Қазақ тілінде «әнбие» деген сөз бар (көп жағдайда «әулие-әнбие» деп қосарланып айтылады). Мұндағы «әнбие» арабша — нәби, яки, пайғамбар деген сөздің көпше түрі. Христиан дінінде «великомученник» (ұлы қасірет шегуші) ретінде кездеседі.

Г. Оралбайқызы: «Пайғамбар» сөзінің этимологиясына, яғни шығу тегіне үңілсек, ол парсы тіліндегі «пейгам» (хабар) «бер» (әкелуші) деген сөздерінен алынған. Қазақша «хабаршы» деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз түркі халықтарында да сол негізгі қалпында және тура мағынасында қолданылады» дейді [Оралбайқызы Г.].

Киелі – Киесі бар. Киелі деп санау, оларға сыйыну, табыну дәстүрі ежелден қалыптасқан [Қазақ ұлттық энциклопедиясы].

Философиялық сөздіктерде «киелі» дегеніміз (латын тілінен – sacer) – құрмет тұту, қасиетті деп жариялау, құдайға арналған [Циренова Л.А.], ал «қасиет» сөзінің мағынасын (латынша – mysterium tremendum) – адамды бір мезетте бақытты ете алатын немесе қорқыныш пен үрейге иландыратын белгісіз күш деп анықтаған [Циренова Л.А.]. Э. Бенвенист тұжырымы бойынша, «sacer» құпия мағынасын білдіреді, ал «sanctus» – жағдай, адамдар қалыптастырған тыйым салулардан туындайды [Бенвенист Э.].

Терминологиялық сөздіктерде «киелі» мен «культ» терминдерінің мағынасын үйлесетінін көреміз. Латын тілінен «cultus» – сиыну, құрметтеу, қамқорлық жасау [Ефремова Т.Ф.]. Дегенмен, иерархиялық тұрғыда «киелі» сөзі жоғары тұрғанын атап кеткен жөн, себебі, оның ауқымы мен мағынасы кең сипат алады. Ағылшын тілінде «культ» термині алғаш рет 1617 жылы адамға немесе затқа адал болу мағынасында қолданылған. Негізі культпен көбіне діни рәсімдер байланыстырылады («Киелі» сөзінің этимологиясы туралы)

Крест – Айқыш (христиан дінінің қосу белгісіне ұқсас бұйымы).

Осы «крест» ұғымы тәңіршілдіктегі белгілердің бірі деп саналады. Ортасы – Күн, төрт бөлігі – төрт тарап. Тәңіршілдіктің символы – күннің белгісі.

Қ. Серікбаев бұл турасында: «Тең бұрыш түріндегі крест (аджи) түріндегі бұл символды арғы ата-бабаларымыз және қазіргі түріктердің ата тектері тұмар ретінде тағып жүрген немесе маңдайларына бояумен жағып қоятын болған» деген пікір білдіреді [Серикпаев К.].

Әулие – [араб. أولياء]. діни. Ерекше діндарлығымен, дін жолына кіршіксіз берілгендігімен Алланың разылығына, халық сеніміне ие болған, қасиетті, өзі қайтыс болған соң да, рухы биік саналатын адам. Рухтың тоқсан тоғыз қасиетін ерекше дамытып, ұшу дәрежесіне жеткен діндар кісі.

Әулие – *уәли* деген араб сөзінің көпше түрі, қазақ тілінде «қасиетті» деген мағынаны білдіреді. Бұл сөз Құран Кәрімде Алла мен Пайғамбарға қатысты жебеуші, жарылқаушы деген мәнде беріледі. Ал хадистерде жақын болу деген мағынада, яғни, Уәли Аллах – Аллаға жақын, дос, Алланың мейірі түскен деген ұғымда қолданылады.

Заң – философиялық. Ақиқат болмыстың, өмірдің, заттардың, құбылыстардың немесе процестердің елеулі сипаты бар, белгілі қалыпта көрінетін өзара байланыстылығы, олардың бірбіріне тәуелділігі; заттардың, құбылыстардың, процестердің т.б. өзара табиғи және қайтамалы жалпы байланысының, яғни заңдылықтардың мәнін түсіндіретін философиялық категория.

– Қалыптасқан белгілі бір тәртіп, жүйе.

– Ауыспалы мағына. Әдет-ғұрып, салт-сана.

Бәрімізге белгілі, ислам дінінде де билікке, патшаға, заңға бағынуды құптайды. Басшыға бағыну, мойынсұну (итағат) – ислам құндылығы болып табылады. Яғни, Ұлы Раббының әмірлеріне толықтай мойынсұну, сонан соң жалпы тәртіпке бағыну, діни ережелерге қайшы болмаса, лауазым иелерінің әміріне бағыну. Демек, осы сөздіктегі «заң» сөзінің «Діни ұғымдар сөздігінде» берілуі тектен-тек емес.

А. Мейірманов «Құмандар сөздігіндегі» басқа да діни ұғымдарға тоқталып, жан-жақты түсініктеме береді:

«Кодексте» «***арувлық***» – таза деген сөз бар, *ары* сөзі «таза», «бейкүнә» деген мағынаны береді. Қыпшақта сонымен қатар «әулие» қасиетті деген мағынада да қолданылады. Мысалы: *Жаны ары* (жаны таза), *бой арувлығы* (бой тазалығы), *ары қыз Мәриям* (Әулие Мәриям).

Тіптен *куман* сөзінің «құман – кеңістікті игеруші адам» мағынасы бар деген де болжам бар. Бүгінгі шектеулі кеңістік қуыстың бұрында шексіз кеңістік «хауст» мәнін бермегеніне кім кепіл. Кеңістіктің ламакан (Ламакан (араб тілінде) – мекенсіз Алланың бір сипаты) мекенсіздік мәнін белгілеген «***қу***» түбір сөзінің өрісі көшпенділердің өрісіндей тарылуы мүмкін бе?

«***Бағыл***» – бақыл бол, мәңгілікке ұласу мәніне ие. Бағыр – бақыр – ыдыс. «***Бағыш***» – сыйсияпат бағыштау, о дүниеге аруақтарға бағыштау немесе олармен байланыстық тұспалы, «базлуқ» – «базлық» – бейбітшілік. Бүгіндегі «бағзы заманда» немесе «бәз баяғы» қолданыстарының тыныштық, мамыражай тіршілікке байланысты қолданылған тұрақтылық, бақилық, мәңгілік тұспалы болса керек.

Бүгінгі қолданыстағы Тәңірі – «Кодекстегі» «Теңері», «Теңірі» Көк түркі жанының медеті, сиынар Алласы. Түбірі «тең» бұл сөз түркілер дүниетанымының өзегі, тепе-теңдік сақтаушы ұлы таңбасы, ғаламдық тепе- теңдік атауы. «Байрам» тепе-теңдік атауы «Көк тәңіріне медет сұрап, мінәжат етіп, бақ тілеп, мейрамдау да күн мен түннің теңесіп ұласу шағында – ұлыстың ұлы күні – түннің ұзақтығының күн ұзақтығына ұштасуы шағында іске асады» [Орта ғасырлардағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық.].

Құмандар сөздігінің діни мәтіндер жазылған тарауында 10-ға жуық уағыз берілген.

(CC, 132/184–185): Tengrini svgil barca stnde «Тәңірге деген сүйіспеншілік бәрінен де артық».

/// Tengrining ati bile anticmegil «Не поминай имя Господа всуе» Қасиетті Құдайдың атын жөнсіз ауызға алма.

/// ulu kn avurlagil «Помни субботу, чтобы соблюдать её святость» Сенбінің қасиетін есте ұста.

/// atangi anangi xormatlagil «Ата-анаңды құрмет тұт». Ислам дінінде де ата-ананы құрмет тұту – Құдайға құлшылықтың бір үлгісі түрінде сипатталады. Ата-ананың разылығын алу – осы дүниедегі ең басты парыздардың бірі.

/// kisini ltrmegil «адам өлтірме»;

/// ogur bolmagil «ұрлық жасама»;

/// (h)ersek bolmagil «жұбайыңа опасыздық жасама»;

/// yalgan tanixliq bermegil «жалған куәлік етпе» секілді уағыздар бүгінге дейін өзектілігін жоймаған өсиеттер.

/// zge kisining nemesi suxlanmagil «Не желай дома твоего ближнего» жақыныңның / өзге кісінің дүниесіне сұқтанба.

/// sevgil sening qarindasin sening kibi «бауырыңды /қарындасыңды/ өзіңдей көр /сүй/» [Питер Б.Г.].

Алла Тағала тарапынан пайғамбарларға жіберілген қасиетті 4 кітаптың бірі Тәуратта (Мұса пайғамбарға түскен) дәл осы 10 өсиет (декалог немесе Құдай заңы) жазылған, тек соңғысы Кодекс Куманикуста «не сотвори себе кумира» нұсқасында сақталған екен.

Бұл жердегі «қасиетті сенбі» дегені христиандардағы күн санау бойынша жетінші күн – сенбі Құдайға құлшылық етіп, басқаларға жақсылық жасайтын күн деген ұғымға саяды.

«Кодекс куманикустағы» діни терминдер «Тәңіршілдіктің» төңірегінде болғанымен, бұл ұғымдар мен діни уағыздардың, сол уағыздардағы ұстанымдардың қазірге дейін жер бетіндегі адамзат ұстанатын түрлі діндерден табылатынын көреміз. Әр діннің өзіндік сипаты, ерекшелігі болса да, барлық дінде уағызда көрсетілгендей, «адам өлтіру», «ұрлық жасау», «жұбайына опасыздық жасау», «жалған куәлік ету» сияқты теріс іс-әрекеттерден аулақ болуға шақырады. Сондай-ақ осы құнды еңбектің жаһандану дәуіріндегі өмірмен тарихи сабақтастықта екені аңғарылады. Өйткені айтылған уағыздар – жадтан өшіп, қолданыстан шыққан өсиеттер емес. Сан ғасырлар бойы маңыздылығын жоғалтпай, құндылығы арта түскен бұл ұстанымдардың әлі күнге үлкен мәнге ие екені ақиқат.

Сондай-ақ Кодекстің де, Аудармашылар кітабының да барлық нұсқаларында араб элементтері жиі кездеседі. Бұл сол уақыттағы Қырымға мұсылмандықтың саяси, сауда және мәдени-діни ықпалының әсері болса керек. Парсы тілі арқылы құмандар тіліне енген араб сөздеріне де осы еңбекте баса назар аударылады. Бірнеше мысал келтіре кетейік:

alam «ту, жалау» < араб. ‘alam, albet «әрине, сөзсіз» араб. albatta, azam «адам» < adam, seriat «сот» arab. sar’iyyah «мұсылман құқығы, заң» [Питер Б.Г.].

Сонымен «Кодекс куманикус» – аса құнды мәдени жазба ескерткіш. Біріншіден, тарих қойнауына сіңіп үлгерген өткен заманның тұрмыс-тіршілігінен, мәдениетінен ақпарат береді. Екіншіден, онда сол уақытта өмір сүрген халықтардың тілі, діні туралы маңызды мәліметтер қамылған. Сондай-ақ түрлі тақырыптық сөздіктері, діни мәтіндері де ғалымдардың іргелі зерттеулеріне негіз болатыны сөзсіз. Күні бүгінге дейін «Құмандар сөздігі» жайлы көптеген зерттеу мақалалары, ғылыми еңбектер жазылғанымен, әлі де болса зерттеуді қажет ететін тұстары бар. Солардың бірі – осы сөздіктегі діни ұғымдар. Бұл – үлкен еңбекті талап ететін аса өзекті тақырып.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Орта ғасырлардағы түркі ойшылдары. Жиырма томдық. 5-том. Астана: Аударма, 2005. – 528 б.
2. Сүйеркүл Б.М. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінің зерттелуі: теолингвистикалық аспект. https://tbi.kz/
3. Питер Б.Г. The Codex Cumanicus. http://old.unesco.kz/qypchaq/The%20Codex%20Cumanicus%20-%20By%20Peter%20B_%20Golden.htm
4. Анарбаев Қ.С. Ортағасырлық «Кодекс куманикус» (XIII-XIV ғ.б.) жазба ескерткіші материалдары тарихи-этнографиялық дереккөз ретінде. http://edq.kz. http://edq.kz/2017/10/06/ортағасырлық-кодекс-куманикус-XII/
5. Серикпаев К. Тайны тысячелетий тюркского мира. 2010. –333 с.
6. Мәдени энциклопедиялық сөздік. https://kitap.kz/
7. Оралбайқызы Г. «Пайғамбар» сөзінің шығу төркіні туралы.https://kazislam.kz/
8. Қазақ ұлттық энциклопедиясы. https://kitap.kz/
9. Циренова Л.А. Краткий философский словарь. 2-е изд. – М.: РГ – Пресс, 2014. – 496 с.
10. Бенвенист Э. Словарь индоевропейских социальных терминов: пер. с. фр. / общ. ред. и вступ. ст. Ю.С. Степанова. М.: Прогресс-Универс, 1995. – 456 с.
11. Ефремова Т.Ф. Новый словарь русского языка. Толково-словообразовательный. – М.: Русский язык, 2000. – 1222 с.
12. Серикпаев К. Тайны тысячелетий тюркского мира. 2010. – 333 с.

УДК 82-31

Темірболат Алуа Берікбайқызы
доктор филологических наук, профессор,
заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы,
Казахский национальный университет имени аль-Фараби,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: aluatem2015@gmail.com

ХУДОЖЕСТВЕННОЕ СВОЕОБРАЗИЕ ДИЛОГИИ С. САНБАЕВА «МЕДНЫЙ КОЛОСС»

Түйін. Мақала С. Санбаевтың «Мыс колосс» дилогияның зерттелуіне арналған. Аталған шығармадағы кеңестік пен уақыт ерекшеліктері зерттеу нысаны болып табылады. Жазушының әлемге, адамға деген көзқарасы айқындалады. Сонымен қатар, шығарманың көркемдік ерекшелігіне, образдар жүйесіне назар аударалады.

Түін сөздер: дилогия, көркем шығарма, уақыт, кеңістік, автор.

Аннотация. Статья посвящена исследованию дилогии С. Санбаева «Медный колосс». Объектом исследования становятся особенности пространственно-временной организации данного произведения. Раскрываются представления писателя о мире, человеке. Большое внимание уделяется художественному своеобразию, системе образов произведения.

Ключевые слова: дилогия, художественное произведение, время, пространство, автор.

Abstract. The article is devoted to the study of S. Sanbaev's dilogy «Copper Colossus». The object of research is the peculiarities of the space-time organization of this work. The writer's ideas about the world, man are revealed. Great attention is given to the artistic originality of the work. Great attention is paid to artistic originality, the system of images of the work.

Keywords: dilogy, artistic work, time, space, author.

ВВЕДЕНИЕ

Имя Сатимжана Санбаева широко известно читателю. Его повести «Белая аруана», «Когда жаждут мифа!..», «И вечный бой!..», «Коп ажал», романы «Медный колосс», «Дорога только одна», «Времена года нашей жизни» сыграли значительную роль в истории отечественной литературы. Наполненные лиризмом, фольклорными мотивами, размышлениями писателя о вечных ценностях, произведения С. Санбаева вызывают огромный интерес людей самых разных поколений. Герои его повестей, романов стали для многих читателей маяком в жизни.

Произведения С. Санбаева активно обсуждаются на научных конференциях, симпозиумах, в публикациях СМИ. О его творчестве написаны статьи, монографии, исследования.

Произведения С. Санбаева осмысляются в работах отечественных и зарубежных писателей, ученых, критиков – В. Бадикова, Б. Жилкибаева, М. Алдамжаровой, Л. Абдуллиной, К. Тастанбековой, М. Логиновой, Л. Енисеевой-Варшавской и других. В своих исследованиях и выступлениях они раскрывают идейно-тематическое содержание прозы писателя, особенности построения его индивидуально-авторской картины мира. Большое внимание ими уделяется художественному мастерству, стилю С. Санбаева, его роли и месту в историко-культурном процессе современного Казахстана. Так, в статье кыргызской исследовательницы М. Алдамжаровой отмечается богатство языка писателя. «В прозе С. Санбаева... широк круг речевых средств, – указывает она, – воссоздающих разные проявления чувственного восприятия, благодаря которым любое из произведений писателя представляет многогранную картину, включающую звуковые, зрительные и осязательные образы, которые нередко накладываются друг на друга в пределах одного космпозиционно-синтаксического отрезка» [Алдамжарова М., 2016, с. 208].

В работе М. Логиновой раскрываются этнокультурные особенности хронотопа малой прозы писателя. Автор исследования прослеживает принципы отражения исторической эпохи, событий и явлений действительности. Ею указывается влияние национального менталитета С. Санбаева на представления о мире, его концепцию бытия и времени [Логинова М., 2018, с.130-131].

В статье Л. Абдуллиной рассматриваются особенности построения повести «Белая аруана». В работе раскрываются фольклорные истоки и основы данного произведения. В процессе исследования Л. Абдуллина отмечает своеобразие художественного мира С. Санбаева. По ее мнению, в творчестве писателя органично сочетаются поэзия, проза и живопись. Они «наполняют слово духовностью и визуальностью. Высокая художественная сила изображения, слияние эпического и лирического, символическое содержание художественных картин, глубокое постижение

психологии человека, – все это определяет эстетику стиля С. Санбаева» [Абдуллина Л., 2011, с. 199].

Изучению проблемы дискурса в публицистических произведениях писателя посвящена статья К. Тастанбековой и Л. Абдуллиной. В своей работе они раскрывают особенности мышления и речи С. Санбаева [Тастанбекова К., Абдуллина Л., 2016].

Однако несмотря на столь пристальное внимание исследователей, критиков к творчеству писателя, некоторые вопросы остаются недостаточно изученными. Среди них – особенности сюжетно-композиционной и пространственно-временной организации дилогии С. Санбаева «Медный колосс». Между тем, исследование данной проблемы позволяет глубже постичь своеобразие художественного мира писателя, систему его философско-эстетических взглядов.

Основная часть. На страницах своих произведений писатель рассуждает о счастье, о любви, о сущности дружбы, о добре, о справедливости, о долге, о чести и достоинстве. Огромное внимание С. Санбаев уделяет проблеме нравственного выбора, взаимоотношениям человека и общества. Значительное место в творчестве писателя занимает тема личности и истории. Автор утверждает неразрывное единство частной судьбы и судьбы человечества. Повествуя о жизни своих героев, писатель преломляет сквозь призму их сознания историю страны, в которой они живут. Яркий пример тому – дилогия «Медный колосс».

На страницах данного произведения автор повествует о строительстве Балхашского медеплавильного комбината. В его основу легли реальные события, происходившие в Казахстане в первой половине XX столетия. Автор прослеживает судьбы героев, ставших участниками столь важного для республики события, выявляет отличительные черты той эпохи.

В структуре дилогии органично переплетаются прошлое и настоящее. Описывая строительство комбината, автор погружается в биографию героев. Он описывает историю Прибалхашья. Им упоминаются медный, бронзовый века, завоевания Дария, Александра Македонского, правление хана Жанибека, царь Петр Первый, события 1901 года.

Автор включает в произведение, наряду с вымышленными персонажами, образы реальных лиц. В строительстве комбината принимают активное участие Л. Мирзоян, С. Орджоникидзе, К. Кадыржанов, В. Иванов, К. Таштитов, А. Жездибаев, К. Томпиев, А. Алимжанов и другие. Это обусловливается стремлением автора воссоздать максимально приближенную к действительности, правдивую картину столь знаменательного в истории Казахстана события.

Реальность соединяется в дилогии со сказочно-мифологическим планом. Повествование о строительстве комбината перемежается сюжетами древних легенд о Коныре, Балхие, Кельдибеке, о Коныр-Ате. Автор вводит их, чтобы показать преемственность прошлого и настоящего, значимость добычи меди для развития цивилизации. Посредством легенд он объясняет этимологию названий местности, в которой разворачивается основное действие романа.

Неоднозначностью отличаются индивидуальные времена и пространства героев дилогии. Их хронотопы характеризуются относительностью границ. В пределах индивидуальных времен и пространств героев пересекаются прошлое, настоящее и будущее, история и легенда, сон и явь [Темирболат А.Б., 2009]. Подтверждением тому является образ Жантаса Ахмедова. Его хронотоп вбирает в себя несколько пространственно-временных планов. Фактически на протяжении всего повествования герой находится на стыке прошлого и настоящего. Прибыв в Коунрад, он тщательно изучает историю Прибалхашья, вникает в рассказы аксакалов и местных казахов. Свои знания Жантас связывает с современным состоянием края, со своим жизненным опытом. Сквозь призму истории он осмысляет значимость рудника в бытии казахского народа, долгое время кочевавшего по степи и пастбищам страны.

Участвуя в лыжном забеге, Ахмедов, оказавшись в древнем караван-сарае, пытается воссоздать картину прошлого. Он мысленно представляет быт казахов того периода, их сражения с огузами, уранхаями, кизилбашами, монголами. В процессе своих раздумий герой фактически пытается реконструировать историю. Исходя из настоящего, своих знаний о культуре и быте казахского народа, он строит один из вариантов вероятностной модели их бытового уклада в минувшие века.

Прошлое на уровне хронотопа Ахмедова соединяется с будущим. Их пересечение происходит во сне героя. Став агентом 12-1-12, Жантас видит историю развития рудника с позиций грядущего времени. Тем самым автор соединяет фантазию героя с реальностью.

Примечательно, что в сон Жантаса вплетаются события, разворачивающиеся в настоящем. Его будит пришедший попрощаться Богатиков, которого он видит, как агента 0-37. Такой сплав реального и онейрического времени-пространства подчеркивает зыбкость мира человека, способность людей предчувствовать будущее. Ибо код «0-37» означает год, в который происходили массовые репрессии, коснувшиеся начальника рудника.

Сон позволяет герою взглянуть на себя и действительность со стороны. По словам автора, Жантас отчетливо помнил, что во время прощального визита Богатикова он пытался встать и

что-то говорил. Однако в силу раздвоения своей личности, герой не мог понять суть совершаемых им действий. В тот момент Ахмедов фактически одновременно пребывал в трех пространственно-временных измерениях. Первое связано с визитом Алексея Михайловича. Оно возникает в сознании Жантаса под воздействием слов Богатикова. Второе измерение отражает будущее земли, в котором Ахмедов является агентом 12-1-12, ученым из крупного научного центра, занимающегося исследованием истории человечества. Третье представляет собой реальное бытие героя. Оно проявляет себя через отдельные мысли, порождаемые сознанием и памятью Ахмедова.

Двойственность хронотопа Ахмедова наблюдается в пределах самого сна об агенте 12-1-12. По словам героя, он вначале находился рядом со старцами Байторе и Байшолаком, о которых много слышал в Коунраде. Потом увидел себя ученым, изучающим современную Жантасу действительность. Причем, являясь специалистом из будущего, он параллельно живет в то конкретное время-пространство, которое исследует, и сидит в зале, заставленном машинами, с помощью которых осуществляет свое путешествие в интересующий его исторический период.

В онейрическое время-пространство героя вплетается легенда. Во сне Жантас постоянно созерцает на медную фигурку Балхии, которую, по преданию, сделал известный художник-рудокоп Коныр.

В видениях происходит слияние индивидуального хронотопа Жантаса с хронотопом легендарного бейнегера. Как указывает автор, слушая древнее предание в исполнении акына Шашубая, Ахмедов чувствует себя в обличье Коныра. Он отчетливо видит рабов, которые помогают художнику-рудокопу, пещеру, где они добывают медь. В этом проявляется особенность пространственно-временной позиции героя. Жантас чувствует себя преемником исторического прошлого своего народа. Он ощущает связь собственного хронотопа с хронотопом родной земли.

Ощущая значимость истории для будущего Жантас, считает автор, похож на путника, который перед трудной и долгой дорогой перебирает в памяти, не забыл ли он что-то важное и нужное, что пригодится ему в дороге.

Двойственность присуща внутреннему миру, пространству духа героя. По словам автора, Жантас с самого начала своего пребывания в Коунраде, испытывает радость и тревогу. Первое чувство вызвано его восхищением грандиозной стройкой, участником которой он становится. Второе – тревогой за судьбы и жизнь людей, работающих на сооружении комбината.

Индивидуальное время-пространство Жантаса характеризуется относительностью, условностью. Говоря о нем, автор то подробно описывает его внутренний мир, поведение, то делает обобщения, раздвигая границы его хронотопа. Пример тому – эпизод, повествующий о встрече Жантаса и Аманжола. Автор акцентирует свое внимание на любви Ахмедова к коням, при этом подчеркивая, что чувство героя обусловливается его этническим происхождением.

В ходе повествования автором затрагивается целый ряд общественно значимых проблем. Он рассматривает тему отцов и детей, выявляет причины отчуждения людей, размышляет о сущности человека, о правде и лжи, о дружбе и интернационализме, о любви, об истории, об именах людей, о смерти. Согласно точке зрения писателя, каждое поколение отражает определенный временной период из истории развития общества. Отсюда их различия и противоречия, конфликты, отчуждение. Так, отцы в понимании Жантаса Ахмедова представляют иные, дореволюционные времена, дети – советскую эпоху. Поэтому молодое поколение не несет ответственности за мировоззрение и поступки старших.

Однако, придерживаясь мнения, присущего обществу, автор проводит в романе мысль о преемственности традиций, обычаев, культуры. Он утверждает, что настоящее невозможно без знания и изучения прошлого. Свою точку зрения автор подтверждает на примере главного героя. Жантас Ахмедов, внимательно относящийся к местным легендам и преданиям, использует полученные из них сведения в своей работе.

Дилогия пронизана замечаниями автора относительно одиночества героев. Он рассуждает об отчуждении людей, некой черте, отделяющей человека от коллектива, от общества. Так, например, описывая Гульокше, ожидавшую Жантаса, автор говорит, что она была похожа на одинокое деревце. Рассказывая о скитаниях Карамергена, он подчеркивает, что тот постоянно чувствует себя чужим, лишним. Герою кажется, что между ним и остальным миром стоит некая грань, преграда, которую он преодолеть не может. Ирреальной, незнакомой предстает балхашская степь в глазах Ивана Волгина.

Причинами отчуждения, одиночества людей автор считает, во-первых, индивидуальность их хронотопов, жизненных дорог; во-вторых, принадлежность к разным историческим эпохам, поколениям, культурам; в-третьих, взаимное непонимание людей; в-четвертых, специфику советского времени, сеявшего в сознание людей страх и недоверие, отрицавшего наследие прошлого.

На страницах произведения писатель поднимает вопрос о сущности человека. Он пытается понять, какова природа людей, что лежит в основе их характеров и поведения. Автор утверждает, что человек – это тайна. Поэтому понять его до конца и предсказать все его поступки невозможно. Более того, человек неподвластен при-

казам и планам. Он живет по своим внутренним законам, которые ему диктует его природа.

В дилогии проводится мысль о единстве индивидуального времени-пространства человека и земли, на которой он живет. Автор считает, что между ними есть некая незримая связь, проявляющаяся на уровне интуиции. Свидетельством тому становится легенда. По преданию, Коныр осенял свои наскальные рисунки и картины тотемом – сердцем. Такую же форму, как впоследствии установили геологи, имело рудное тело, покоившееся в недрах балхашской земли.

Интересно сравнение стройки с больным организмом человека. Оно подчеркивает связь хронотопов людей и объекта, который они возводят. Фактически стройка становится смыслом их жизни.

Значительное место в произведении отводится теме правды и лжи. Описывая события, происходящие в жизни героев, автор показывает, насколько противоречив, сложен, жесток и несправедлив мир. Он отмечает, что судьбы людей зависимы от обмана, клеветы, неправильного понимания и толкования явлений действительности, предрассудков. Соответственно хронотоп человека замкнут и ограничен. Люди зачастую не могут выйти за пределы круга, в котором живут и достичь истины, ибо «правда – впереди, ложь – вокруг» [Санбаев С., 2006, 2, с. 292].

Рассказывая о строительстве комбината, автор постоянно подчеркивает, что специалисты из России помогают местным жителям осваивать технику, новые, неизвестные ранее в степи, профессии. Он отмечает дружбу казахов и русских, близость их культур, общность их судеб. Тем самым автор, с одной стороны, проводит мысль о единстве хронотопов людей, с другой – раскрывает идею интернационализма.

В ходе повествования писатель поднимает тему любви. Он показывает значимость данного чувства в жизни героев. Любовь, по мнению С. Санбаева, преображает человека и окружающий его мир. Отсюда единство данного чувства с весной.

Любовь символизирует собой гармонию, слияние двух частных хронотопов в один. Именно поэтому она сопровождается в романе образом круга. «Так они и стояли, – говорит автор, описывая чувства Заутбека и Жезбике, – тесно прижавшись друг к другу в оцепенелом ожидании: мир *кружился вокруг* них, чувства теснили грудь, прерывалось дыхание...» [Санбаев С., 2006, 1, с. 348].

Через всю дилогию проходит мысль о том, что каждый человек, каждое поколение оставляют свой след на земле, из которых складывается история. Поэтому очень важно пройти жизненный путь красиво и правильно, учитывая достижения прошлого и потребности настоящего, предвидя будущее.

Характеризуя героев произведения, писатель акцентирует внимание на их именах. С. Санбаев утверждает, что фамилии людей во многом определяют особенности их судеб, призвания, их будущее и указывают на то, что «в одном человеке сходятся все предыдущие поколения, весь род его... И все качества, унаследованные человеком от предков своих, особенно проявляются тогда, когда он соприкасается с напряженной работой» [Санбаев С., 2006, 2, с. 17]. Свою мысль автор подтверждает тем, что директором хлебозавода на Балхаше является Папаев, за строительство города отвечает Горский, парторгом Конырата назначен Коньков, секретарь комсомольской организации – Булатов. Имя Жантаса Ахмедова, по мнению Иванова, указывает на то, что он – будущий руководитель, который должен быть мягким с людьми, как душа (жан) и твердым в деле, подобно камню (тас).

На страницах романа автор размышляет о смерти. В его понимании она не просто противостоит жизни, а означает, обрыв цепочки бытия. Смерть, считает писатель, несет в себе нечто невероятное, жестокое и несправедливое. Она отмечает завершение жизненного пути человека. Именно поэтому категория смерти переплетается в романе с образом круга. В него становятся рабочие, подбежавшие к умирающему Медведеву. Круги над покойным грабарем наматывает степной орел.

Жизнь представляет собой, по мнению писателя, поток. Автор сравнивает ее с рекой. Причем жизнь неподвластна человеку. У нее есть свои законы и правила. Поэтому человек не может противостоять ей.

В дилогии проводится мысль о вечности искусства. Обращаясь к древней легенде о бейнегере Коныре, автор упоминает созданную им статуэтку Балхию, которая впоследствии оказывается в руках Жантаса Ахмедова. По словам писателя, медная девушка, несмотря на долгие годы, прошедшие с момента ее изготовления, не претерпела никаких изменений. Статуэтка Балхии, именем которой названа местность, становится в романе символом единства прошлого, настоящего, будущего, символом вечности, мечты человека о любви, гармонии, счастье.

В ходе повествования автор раскрывает свою концепцию о сопричастности и взаимосвязанности всех живых существ, населяющих планету. В этом плане проявляется масштабность, глобальность его мышления, способность постичь мир во всей его многогранности и целостности. «...Все живое на земле, – говорит писатель, – живет одними законами... Все живые существа связаны между собой незримой нитью, словно рабы, которых ведут, привязав друг к другу одним волосяным арканом, наброшенным на шею: нарушит закон один из них – будут удушены другие...» [Санбаев С., 2006, 1, с. 128].

Произведение проникнуто музыкой. Фактически все наиболее значимые в жизни героев события сопровождаются песнями. Их исполняет акын Шашубай, рабочие комбината. Музыка вдохновляет людей и помогает им поверить в собственные силы. Она уводит их в мир прошлого и будущего. Песня отражает душевное состояние героев. Она объединяет их хронотопы, заставляя почувствовать их сопричастность друг другу. Пример тому – песня сердца, которую слышит в себе Жантас после откровенного разговора с Богатиковым.

Музыка раздвигает хронотоп романа, открывая новые, ранее не известные героям стороны окружающего их мира, подчеркивает связь их частных хронотопов с хронотопом природы. Об этом свидетельствует песня бури. Она, по мнению Жантаса, раскрывает «некую вековечную тайну природы; ...силится о чем-то поведать, излиться в мучительной исповеди, соединяя небо и землю, судорожно укрывая своими всемогущими крылами все живое. Жантас, как бы издалека и одновременно находясь в самом сердце этой круговерти, внимал буйно-печальному многоголосому напеву: он ощущал себя частицей этой стихии, исходящей словно бы в родовых муках...» [Санбаев С., 2006, 2, с. 78].

Следует отметить, что неотъемлемой составляющей бытия героев дилогии, их сознания является образ меди. Она становится объектом размышлений, мечтаний сотрудников комбината. Ее образ возникает в древних легендах и преданиях. В медный цвет окрашивается окружающее героев пространство. Ее оттенки мелькают в глазах рабочих. Она слышна в голосах местных акынов. Посланниками недр земли воспринимаются Заутбеком Мустафиным тюльпаны, красный цвет которых также напоминает медь. Она переплетается с понятием времени. По мнению автора, «те, кто связал свою судьбу с этим металлом, несут в себе категории вечного, непреходящего» [Санбаев С., 2006, 2, с. 32].

Огромное значение имеет в произведении образ комбината. Он не просто является объектом, который возводят герои, конечной целью их строительства, но и символом крушения старого мира и созидания нового, их устремленности и прорыва в будущее. Ибо с момента запуска комбината в казахской степи начнется совершенно иной, отличный от прежнего, отчет времени.

Интересно авторское сравнение страны с юртой. Оно, во-первых, отражает особенности казахского менталитета, стремящегося воспринять мир сквозь призму привычных реалий своего бытия. Во-вторых, одновременно сужает и расширяет границы хронотопа. Ибо мир предстает как юрта, а юрта как мир. В-третьих, напоминает людям, что страна для человека, ее судьба, столь же значимы, как и родной дом.

Описывая героев, автор обращает внимание на их жилище и земельные участки. По его мнению, они отражают внутренний мир человека, способствуют созданию портрета. Так, дом Ахмеда отличается уютом. Он привлекает людей, что обусловливается, по словам автора, гостеприимством, радушием и открытостью хозяина. Земельный участок Сарбалы подчеркивает небрежность, леность героя. Глядя на него, считает автор, любой человек, даже не знающий жителей аула, сразу нарисует себе портрет его владельца.

Дом в концепции писателя – одушевленное понятие. Его, утверждает Сарбала, необходимо каждый раз благодарить за тепло и уют. Ибо, защищая людей от воздействия негативных факторов внешней действительности, дом помогает человеку «сохранить свой мир в этом большом мире» [Санбаев С., 2006, 2, с. 409].

Повествуя о строительстве комбината, писатель постоянно указывает на то, что герои носят с собой часы. По ним они сверяют график работы. Часы помогают им понять, сколько времени есть в их распоряжении, проследить темпоральный ритм бытия.

Заключение. Таким образом, роман С. Санбаева «Медный колосс» характеризуется сложностью, многогранностью, емкостью созданных автором образов, глубиной поднятых проблем. На страницах дилогии писатель поднимает вечные и общечеловеческие проблемы, затрагивает вопросы исторической и нравственной памяти, преемственности поколений, традиций и культуры.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Алдамжарова М.Г. Сюжетное и идейно-тематическое своеобразие повести «Белая аруана» // Известия вузов Кыргызстана. – 2016. № 3. – С. 205-210.

2. Логинова М. Этнокультурный хронотоп малой русскоязычной прозы писателей казахстана конца XX – начала XXI вв.: дис. ...канд. филол. наук: 10.01.00 / Логинова Мария Александровна. – Челябинск, 2018. – 160 с.

3. Абдуллина Л. Лироэпическая природа повести С. Санбаева «Белая аруана» // Вестник КАСУ. – 2011. – № 2. – С. 195-199.

4. Тастанбекова К., Абдуллина Л. Авторский дискурс в современной отечественной публицистике // Вестник научных конференций. – Тамбов, 2016. № 10-1 (14). – С. 108-110.

5. Темирболат А.Б. Категории хронотопа и темпорального ритма в литературе. – Алматы: Ценные бумаги, 2009. – 505 с.

6. Санбаев С. Медный колосс. Роман-дилогия. Карьер. – Алматы: Арыс, 2006. Кн. 2. – 432 с.

7. Санбаев С. Медный колосс. Роман-дилогия. Площадка. – Алматы: Арыс, 2006. Кн. 1. – 376 с.

ХҒТАР 16.01.09

Торебекова Сауле Максутовна
PhD, аға оқытушы,
Халықаралық қатынастар факультеті Түркітану кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

Жиембай Бибигуль Сауровна
гуманитарлық ғылымдар магистрі, 3 курс докторанты,
Халықаралық қатынастар факультеті Түркітану кафедрасы,
Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті

АРМЯН-ҚЫПШАҚ ЖАЗБА ЕСКЕРТКІШТЕРІ ТІЛІНДЕГІ ЗАТ ЕСІМНІҢ САН-МӨЛШЕР КАТЕГОРИЯСЫНЫҢ ТАРИХИ ДАМУЫ

Түйін. Сан-мөлшер категориясы түркі тілдері теориялық грамматикасының өзекті әрі сан түрлі пікір-көзқарасты тоғыстырған тақырыптарының бірі болып саналады, бұған осы тақырыпта жылдар бойы жинақталған зерттеулер мен ғылыми жұмыстар куә. Аталмыш грамматикалық категорияны зерттеу түркі тілдерін тарихи тұрғыда зерттеумен тығыз байланысты және өз бастауын көне дәуір ескерткіштері тілінен алады. Мақалада зат есімнің сан-мөлшер категориясының тарихи генезисі ғалымдардың еңбегі негізінде айқындалып, көптік жалғауларының көне түрк, орта ғасыр дәуірі ескерткіштері, армян-қыпшақ ескерткіштері тіліндегі көрінісі жүйелі түрде талданады.
Түйінді сөздер: сан-мөлшер категориясы, зат есім, тарих, даму, жазба ескерткіштер.

ИСТОРИЧЕСКОЕ РАЗВИТИЕ КАТЕГОРИИ ЧИСЛА ИМЕН СУЩЕСТВИТЕЛЬНЫХ В АРМЯНО-КЫПЧАКСКИХ ПИСЬМЕННЫХ ПАМЯТНИКАХ

Аннотация. Вопрос о категории числа относится к разряду актуальных и спорных вопросов теоретической грамматики тюркских языков, о чем свидетельствует обилие работ по этой проблеме, накопившихся в течение многих десятилетий. Исследование данной грамматической категории тесно связано с историей изучения тюркских языков и имеет древние традиции. В статье на уровне тюркского праязыка рассматриваются аффиксы категории числа имен существительных, а также аффиксы в памятниках средневековья, армяно-кыпчакских памятниках.
Ключевые слова: категория числа, имя существительное, история, развитие, письменные памятники.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE NOUN NUMBER CATEGORY IN ARMENIAN-KIPCHAK WRITTEN MONUMENTS

Summary. The question of the number category belongs to the category of topical and controversial issues in the theoretical grammar of the Turkic languages, as evidenced by the abundance of works on this problem that have accumulated over many decades. The study of this grammatical category is closely related to the history of the study of Turkic languages and has ancient traditions. The article deals with the affixes of the category of the number of nouns at the level of the Turkic proto-language, as well as affixes in the monuments of the middle ages, Armenian-Kipchak monuments.
Keywords: category of number, noun, history, development, written monuments.

Тілдердің барлығына дерлік тән, жалпылама ортақ категориялардың бірі – ***грамматикалық сан-мөлшер категориясы***.

Түркі тілдеріндегі сан-мөлшер категориясы жайлы М. Қашқари, В.В. Радлов, С.Е. Малов, П.М. Мелиоранский, О. Бетлингк, В. Банг, Г. Рамстедт, Н.К. Дмитриев, Н.А. Баскаков, А.Н. Кононов, А.М. Щербак, Б. Мункачи, Д. Синор, Н.Н. Поппе, Б.А. Серебренников, Э.Р. Тенишев, К. Гренбек, А. Габен, А. Ализаде, А. Азнабаев, В. Псянчин, А.Г. Гуломов, Э. Фазылов, Ғ. Айдаров, Ә. Құрышжанов, М. Томанов, Т. Жанұзақов, А. Есенқұлов, Б. Сағындықұлы еңбектерінде баяндалған. Ал қазақ тілінде алғашқылардың бірі болып бұл мәселе М. Балақаев, сондай-ақ А. Ысқақов, Н. Оралбай, С. Исаев, тағы басқа да ғалымдардың еңбектерінде жалғасын табатыны анық.

Қазақ тіл білімінде сан-мөлшер категориясы көбінесе көптік ұғым мен көптік жалғау тұлғасымен байланысты қаралып келеді. Қазақ тілінің грамматикаларында қолданылатын сан-мөлшер категориясы, сандылық категориясымен қоса, грамматикалық тұлға ретінде көптік жалғау, көптік жалғау категориясы немесе көптік категориясы деген терминдердің қолданылуы осының дәлелі болса керек.

А. Ысқақовтың көрсетуінше, қазақ тілінде көптік категориясы да, көптік жалғау категориясы да бар. Көптік категориясы деген ұғым тым жалпы ұғым да, көптік жалғау категориясы онан гөрі әлдеқайда жалқы ұғым. Көптік категориясы *лексикалық, морфологиялық, синтаксистік* тәсілдер арқылы беріледі [Ысқақов А., 1991, 39 б.]. Н. Оралбай жекешелік пен көптік мағыналардың қарама-қарсылығына құрылған жалпы грамматикалық мағыналы категорияны – *зат есімнің сандылық категориясы* деп қолдануды көрсетеді [Оралбай Н., 2007, 95 б.]. С. Исаев көптік жалғаудың сөз байланыстырушылық сипатының, жалғау қасиетінің басқа жалғаулардан ерекшелігіне тоқталады. Қазақ тілінде көптік жалғау жалғау аталғанымен, тікелей көптік мағынаны білдіргенде, басқа жалғаулар сияқты қосымшаның жалғау деп аталатын түріне тән сөз байланыстырушылық қызмет атқара алмайды. Сөз байланыстырушылық сипатының болмауы жағынан көптік жалғау қосымшаның жалғау түрінен гөрі форма тудыратын жұрнақтар қатарына өте жақын. Ғалым көптік жалғаудың бірден-бір грамматикалық көрсеткіші деп -лар, -лер -дар, -дер, -тар, -тер формаларын танып, бұл жалғаулар қазақ тілінде өзі жалғанатын сөздің соңғы дыбысы мен буынына қарай түрленіп жалғанатындығын жазады [Исаев С.М., 2007, 113 б.].

Көне түрк дәуірінде көптік мағынаны білдіретін жалғаудың бірнеше тұлғасы болған. С.Е. Малов «Күлтегін» және басқа да көне түрк жазба ескерткіштерінің тілін зерттей отырып, көптік жалғауының үш түрлі тұлғасын атап көрсетеді, олар: **1) -lar, -ler; 2) -t; 3) -z** [Малов С.Е., 1951, 122 с.]. Бірқатар түркітанушы ғалымдар, атап айтқанда Н.К. Дмитриев, А. Азнабаев, В. Псянчин, Б.А. Серебренников Ғ. Айдаров, М. Томанов, А. Есенқұлов көптік жалғауының тек осы түрлеріне ғана тоқталады.

Көне түркі жазба ескерткіштер тілінде кездесетін және кейбір түркі тілдерінде сақталған, көптік мағынада жұмсалатын аффикстердің бірі – **-т.**

С.Е. Малов көне түрк ескерткіштерінде жоғары атақты білдіретін төрт-бес сөзде көптік жалғауының кездесетіндігін айтады: *tarqan-tarqa**t** (атақ-дәреже), orun-or**ut** (орын), tigin tiginlär-tigi**t**lar.* Көптік жалғаудың **-т** көрсеткіші XI ғасыр ескерткіштері тілінде бірлі-жарым сөздермен қолданылып, көптік мән берген. «Құтадғу білікте» кездесетін *erät* сөзінің аудармасы көне түрк сөздігінде *«мужи, мужчины, войны»* түрінде көптік мәнде берілген. Мысалы, *bu el tutγuqa köp erät sü keräk/erät tutγuqa neŋ tavar tü keräk (чтобы управлять государством, надо много воинов/ чтобы содержать воинов, необходимо разные вещи* [Древнетюркский словарь, 1969, 176 с.]. М. Қашқари сөздігінің I томында tegit сөзін tegin сөзінің көпше түрі деп береді де, мұның көпше түрдің қағидасына сәйкес келмейтіндігін айтады. Бұған қарап -т жалғауының бұл дәуірде көптік мән бергенін, алайда көптік жалғауы ретінде кең көлемде қызмет атқармағанын байқауға болады. Дәл осы *tegit* сөзі көне түрк сөздігінде *«монгольская форма мн. ч., от tegin (принцы)»* деп берілген [Древнетюркский словарь, 1969, 548 с]. Ал tegin сөзі хан отбасындағы кіші ұлдың есіміне қосылып айтылатын атақ (титул). *Tegit* сөзі *öga* сөзімен бірге қолданылады: *Öga tegit – орта дәрежелі халықтың ірілері мен қаған ұлдарының кішісіне берілетін ат.*

П.М. Мелиоранский *tegin-tegit, tarkan-tarkat* жекелік мағына мен көптік мағынаның қатынасы түркі тілдеріне тән еместігін жазады. Ғалым Қытай деректері негізінде қалыпқа келтірілген *türkÿt-түрктер* формасы, сондай-ақ *хотут-әйелдер (qatun – qatut моңғол тілінен әйел-әйелдер*), *yolat (уолан),* т. б. сөздерінің шығу тегін түркілік емес деп қарастырады. Мұның себебін бұл формаларға түркі тілдерінде үстемеленіп -лар/-тар жалғауларының жалғануын дәлел ретінде ұсынады: *megitlar, xomymmap, kirkittar, m.c.c.* [Мелиоранский П.М., 1899].

Н.Н. Поппе түркілік *yigit* сөзі көптікті білдіріп, әйел жақтан туыстықты білдіретін *yigän* формасынан шығады. Бұған қоса, *süt, kanat* сөздерінде көптік мағынаны беретін көне **-т** аффиксі сақталған деп көрсетеді [Серебренников Б.А., 1974, 16 с.]. А.Н. Кононов *türküt, yomut* этнонимдерінің құрамындағы **-т** көптік жалғаудың көрсеткіші деп береді [Кононов А.Н., 1954, 276 с.]. Б. Сағындықұлы Орхон-Енисей, орта ғасыр ескерткіштері тілінде кездесетін *тарқа-т (атақ, жекешесі тарқа-н), теги-т (атақ, жекешесі теги-н)* сөздері құрамындағы **-т**, *теле-ут, түрк-ут* этнонимдері құрамындағы **-ут** көптік мағына беретіндігін жазады [Сағындықұлы Б., 2011, 109 б.].

Көне түркіден келе жатқан көптік мағынаны білдіретін **-з** аффиксі де көптеген ғалымдардың еңбектеріне арқау болғаны белгілі. 1884 жылы ғылымда көне түрк тіліндегі көптік жалғау мағынасында жұмсалатын -з аффиксі туралы гипотезаны Б. Мункачи айтқан болатын. Кейіннен Г. Рамстедт *kökÿz (кеуде)* сөзінде -з аффиксін нақтылап көрсетіп, ал В. Банг жұп атауларды білдіретін құрамында -з аффиксі бар сөздердің тобын жазады: *ikiz (двойня, егіз), aviz (рот, ауыз), омуз (плечо, йық), köz (глаз, көз), т.с.с.* Осылайша Б. Мункачидің гипотезасы көптеген ғалымдар тарапынан жүргізілген зерттеулерге арқау болады. Мәселен, Л. Лигети *kirkïz, okÿz* этнонимдерінен -з аффиксін байқайды. Ал Д. Синор түркілік -з аффиксін моңғолдың -с аффиксімен, тұңғыс және оралдық -р аффикстерімен бір қатарға қойып зерттей келе, -з аффиксін ғана түркілік деп танып, -лар аффиксін қоса есептегендегі өзге аффикстерді өзге тілден енген аффикстер қатарына жатқызады [Щербак А.М., 1977, 85 с.].

А.Н. Кононов көптік жалғаудың бұл түріне біріншіден *oγuz (оғыздар), ikiz (егіз)* этнонимдерін,

екіншіден жіктеу есімдіктері – жіктік жалғаулары мен тәуелдік жалғауларының *z*-ға біткен түрлерін жатқызды. О. Бетлингк бұл аффикстің генезисін I, II жақ жіктеу есімдіктеріне қатысты түсіндіреді [Bohtling O., 1851, 43 s.]. Негізінен ғылымда бұл пікір В.В. Радлов, С.Е. Малов тарапынан да қолдауға ие болды.

Б. Сағындықұлы да жұп мағынасын беретін -з көптік жалғау аффиксінің көне түркіден келе жатқанын жоққа шығармайды. Ғалымның көрсетуінше, көптік мағынаны қазақ тіліндегі *біз, сіз* жіктеу есімдіктеріндегі **-з** элементі де бере алады [Сағындықұлы Б., 2011, 109 б.].

Көптік жалғауының бұдан өзге **-ан** аффиксі жайында белгілі ғалымдар К. Гренбек, А. Габен, Д. Синор сияқты ғалымдардың пікірлеріне А.М. Щербак өз еңбегінде тоқталса, мұнан өзге де ғалымдар – М. Қашқари, А.Н. Кононов, Б.А. Серебренников, Т. Жанұзақов бұл афикстің ерте заманда-ақ көптік жалғау көрсеткіші болғандығын сөз етеді.

К. Гренбек *оғлан (юноши), эран (мужи), бодун (народ), кіркін (девушки),* А. Габен бұларға қоса *ортан (огни)* сөзінің құрамындағы соңғы дыбыстарды осы көптік жалғауымен байланыстырады. Ал *кіркун* (қырғыздың қытайша аталуы) сөзімен бірге *копан* (все) «кон-ан» жөніндегі Д. Синор пікірі де осыған саяды.

М. Қашқаридың айтуы бойынша XI ғасырда *оғлан, эран* сөздері жекеше түрде де, көпше түрде де қолданылған [Қашқари М., 1960, 74 б.]. Oγlan сөзінің семантикалық мағынасы көне түркі сөздігінде: *бала, нәрсете, ұл, қыз* мағыналарында жұмсалғаны белгілі: *oγlan belältdi – нәрсте жаялыққа оралды, kičig oγlan – кішкентай бала, oγlan qïz – қыз бала*. Демек бұл дәуірдің өзінде -н (-ан, -ән) архаикалық аффикске айнала бастады деген болжам жасауға негіз бар. Көптік жалғауының бұл көне тұлғасы өлі жұрнаққа айналып, қазіргі тілде кейбір түбірлердің құрамында ғана сақталып қалған.

А.Н. Кононов та, М. Томанов та *оғлан* сөзінің құрамынан осы аффиксті көреді. Ғалымдардың пікірінше, орта ғасырларда *еран, оғлан* сөздері әлі де өздерінің көптік мағыналарын жоймаған, бірақ кейбір тұстарда *-лар* жалғауы да қатар жұмсалған (*еранлар*). Қазақ тілінде *ерен* сөзі тек жекелік мағынада ғана айтылады. Алайда сыртқы ұқсастығын еске алсақ, *үшем* (кейде үшен) сөзінің құрамындағы -ем (-ен) қосымшасын осыған жатқызуға болар еді. Дегенмен мұнда жалпылама көптікті білдіруден гөрі топтау мәні басым [Томанов М., 1988, 138 б.].

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *oγlan* сөзі екі мағынада жұмсалады: *а) бала, нәрсте, ұл, қыз, жас бала мағынасында: oγlannï sezdim – нәрстені сездім, oγlan 7 yïl tibinä bolgan – жеті жасқа толмаған бала, igit oγlanlarnïn – жас жігіттердің, kïz oγlan – қыз бала*; ә)сот ісін атқарушысы мағынасында: *mêsta oγlanï – сот атқарушысы* [Гаркавец А., 2010, 1036 с.]. Көне түркіден ерекшелігі *oγlan* сөзінің сот атқарушысы мағынасында жұмсалуы бұл дәуірде оның мағынасының кеңейгендігінен хабар береді. Дегенмен бұл сөздің құрамындағы -an аффиксінен жекелік мағынаны ғана көре аламыз, көптік форма *oγlan* сөзіне арнайы -lar жалғауы жалғану арқылы берілген. Бұл көне түркіден келе жатқан көптік жалғауының -ан тұлғасы орта ғасырда көмескілене бастағандығын, нәтижесінде қосымша көптік мәнді білдіретін аффикс қосылғандығын білдіреді.

Армян-қыпшақ ескерткіштерінде *er, erän* сөздері қатар қолданылады, білдіретін негізгі мағыналары: *ер кісі, ер азамат, күйеу, аға, мықты және жүректі адам, т.с.с.* Мысалы, *er adam – ер адам, χïz ergä barsa – қыз күйеуге шықса (ерге тисе), er χardaŝ – аға, т.б.* Бұл екі сөздің де контексте қолданылуынан көптік мағына байқалады, мұнда бір ғана ерге емес, барлық ер адамдарға, күйеулерге тән қасиет, сипат беріліп отыр. *Er (ер), erän (ерен)* сөздеріне -lär (-лер) жалғауының жіңішке түрі жалғанып та қолданылады, қосымша дыбыс үндестігі ережесіне бағынады [Гаркавец А., 2010, 491 с.].

Морфологиялық тәсіл арқылы көптік мағына білдірудегі бірден-бір өнімді элемент – **-лар, -лер** аффиксі болып табылады. Ең көне болып есептелінетін Орхон-Енисей ескерткіштерінен бастап, бүгінгі күнге дейін бұл жалғау өзінің қызметін жойған жоқ. А.М. Щербактың көрсетуінше, *лар* аффиксі ерте жазба деректерден мәлім және дауыссыздардың ассимиляциясы немесе дауыстылар үндестігі арқылы түркі тілдерінде олардың бірнеше фонетикалық варианттылығы қалыптасқан, олар: -лор ~ -ло ~ -ла ~ -лај ~ -тар ~ -тор ~ -дар ~ -дор ~ -сар ~ -зар ~ -рар ~ -нар ~ -нор ~ -на ~ -ар ~ -а ~ -лар ~ -тär ~ -лїр ~ -лур [Щербак А.М., 1977, 82 с.]. Аталған формантты этимологиясын Г.И. Рамстедт -лар аффиксін моңғол тіліндегі мағыналық жағынан ұқсас келетін -nar аффиксімен салыстырып қарастырды, бұл аффикс (-nar) моңғол тілінде «барлығы» мағынасын бере отырып, ғалымның пікірінше якут тілінде «бірге, бірдей» мағынасында жұмсалатын *нар* сөзімен сәйкес келеді [Ramstedt G.J., 1957, 59 s.]. Н. Поппе пікірі бойынша, -лар аффиксі көптік мәнді білдіретін екі аффикстің -ла және -р аффиксінің бірігуінен пайда болған. Соңғы -р аффиксін К. Менгес жалпыалтайлық жинақтаушы аффикс ретінде қарастырған [Щербак А.М., 1977, 83 с.]. Дегенмен -лар аффиксі екі аффикстің комбинация тұтастығынан пайда болған деген пікірді алғаш айтқан В. Банг болатын [Bang W., 1895, 166 s]. Б.А. Серебренников те -лар жалғауын көптік пен жинақтық мағына беретін көне екі көрсеткіштен тұратындығын (-л және -р) айтады. Д. Синор -лар жүйесін -л және -р аффикстерінің қосындысы деп қарап, өзге тілдерден түркі тілдеріне енген жалғау деген де пікір айтады [Sinor D., 1952, P. 226-228.]. П. Аалто Д. Синордың пікірін

қостай отырып, түркілік -лар аффиксінің моңғолдың -nar және қытай тілімен байланыстыра қарайды [Aalto P., 1952, P. 15-16.]. Ал поляк ғалымы Т. Ковальский өзінің осы мәселеге арнаған зерттеуінде -лар аффиксінің арғы төркіні болжалды санды (*бірнеше, көп* сөздері тәрізді) білдірген сөз болуы керек дейді [Kowalski T., 1963, 7 s.].

А.Н. Кононов -lar/-lär көптік жалғауының аффиксі жинақтық көптікті білдіретін бірдей мағыналы екі форманттан тұратындығын айтады: -lar – -l+-r [Досжан Р., 2012, 82 б.]. В.А. Богородицкий бұл аффикстің қалыптасуын 3 жақ жіктеу есімдігі мен -ар жұрнағының арасындағы ығысудың нәтижесі деп қарайды [Досжан Р., 2012, 16 б.]. Аффикстің екінші -r компоненті де қазіргі кезде жинақтық көптікті білдіретін ерекше көрсеткіш ретінде қарастырылады.

Ғалымдардың зерттеулерін пайымдай отырып, әр дәуірде көптік жалғау тұлғаларының түрліше болғандығына, формалық-мағыналық өзгерістерге ұшырағандығына, мағынасының да тарылып не кеңейіп қолданылғандығына көз жеткізуге болады.

Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің тілінде көптік жалғауларының морфологиялық тұлғасы ***-т*** қосымшасы арқылы көрінеді. Бұл қосымша көне түрк жазба ескерткіштері тілінде атақ-дәрежені білдіретін санаулы сөздерге жалғанған: *тарқан – тарқа**т**, шад апы**т** – шад апалар*. Сонымен қатар ескерткіш тілінде ***-лар, -лер*** формалары да кездеседі: *Он оқ бег**лер**і будуны коп келті. – Он оқ бектері халқы көп келді. Келігме бег**лер**ін будунын іміп, йығып азча будун тезміс ерті. – Келген бектерін, халқын көргенде, азғана халық жиылып қашқан.*

Көптік жалғауы жалғанбай-ақ көптік ұғымды білдіретін сөздер де кездесіп отырған: 1) ру, тайпа, халық аттарын беретін жинақтық ұғымды білдіретін атаулар: *табғач, оғуз, қытан бу үчегү қабысыр. – Табғаш, оғыз, қытан бұл үшеуі қабысар, бірігер.* 2) лексикалық мағынасының өзінде көптік ұғымы бар сөздер: Інгек күлүкін оғуз келті. *– Сиыр көлігімен оғыз келді. Қарығ сөкдім. – Қарды тазаладым, аршыдым. Қара терім йүгүрті. – Қара терім ақты, жүгірді.* 3) зат есімнің алдында оның қанша екенін көрсететін сан есімдер болса, оларға көптік жалғауы жалғанбайды: Йеті йүз кісіг удызығма улуғы шад ерті. *– Жеті жүз кісіні бастаушы ұлығы шад еді. Сүсі алты бің ерміс. – Әскері алты мың еді.* 4) зат есімдердің алдында *қоп (көп), үкүл (бүкіл)* сияқты анықтауыш сөздер айтылғанда көптік жалғауы жалғанбайды: Қоп соғды будун келті. *– Көп соғды халқы келді. Үкүл ер – бүкіл ер.* 5) кейбір қос сөздер ешбір көптік жалғауынсыз көптік мағына береді: Қыз-құдуз буңсыз келүрті. *– Қызқырғын қайғысыз (тегін) келетін* [Шаймердинова Н.Г., Невская И.А., 2019, С.184-199].

Қараханидтер мемлекеті кезеңінде (X-XII ғғ.) жазылған ескерткіштердің бірі – ***Махмұд Қашқаридың «Диуани лұғат-ит түрк» еңбегінде*** көптік жалғауларының ең көп қолданылатын формасы – -лар, -лер, ал қатаң нұсқасы (-тар) кездеспейді: Алплар бірле урушма. – Алыптармен (батырлармен) ұрыспа.

Орхон жазбаларында ұшырасатын көптік мәнді беретін ***-т*** формасы арқылы жасалған сөз бір жерде ғана кездеседі: *тігін- тігі**т***. М. Қашқари *ерен* сөзінің құрамындағы -ен элементін де көптік қосымшасы деп түсіндіреді, дегенмен мынадай ескерту жасайды: «бірақ бұл тұлға аз ұшырасады және қағидаға қайшы. Өйткені көптік қосымшасы -лар, -лер».

Көне ұйғыр жазуларында көптік жалғау -лар, -лер формасы арқылы көрінеді. Жуан буынды түбірлерге -лар формасы, ал жіңішке буынды сөздерге -лер формасы жалғанады: *тынлығлар – тіршіліктер, йоллар – жолдар, орынлар – орындар, дінтарлар – діндарлар, теңрілер – тәңірілер, йеклер – жындар, т.б.*

Көптік мән белгілі жалғаулар арқылы да, сөздің лексикалық мағынасы арқылы да, сөз тіркестері арқылы да беріледі. Зат есімнің алдында оның қанша екендігін білдіретін және *үкүш, көп* сияқты сөздер айтылғанда, оларға көптік жалғауы жалғанбайды. Қос сөздерге де көптік жалғау жалғанбайды.

Көптік жалғауы ***қыпшақ тілінде*** дыбыс үндестігіне бағынбайды. Сондықтан оның басқы дыбысы түбір сөздегі дыбыстың ыңғайына қарай түрленіп отырмайды. Буын үндестігіне қарай ол -лар, -лер болып жалғанады: *арылар – әулиелер, қойлар – қойлар, ағачлар – ағаштар, алар (олар, аналар), бізлер – біздер, кімлер – кімдер, чақлар – шақтар, ешітіңлер – есітіңдер, білмезлер – білмейтіндер, т.с.с.*

«Кодекс Куманикус» және «Ат-тухфа аз закийа...» ескерткіштері тілінде бастан-аяқ -лар, -лер көптік жалғауы қолданылған. Ә. Құрышжанов пен М. Зияеваның көрсетуі бойынша, бұлар дауыссыз дыбыстардың үндестігіне ұшырамаған, кез келген дауыссыз дыбыстан кейін осы күйінде жалғана береді. Алайда жуан тұбірлер мен негіздерден кейін -лар, ал жіңішке түбірлер мен негіздерден кейін -лер формасы қосылады. Негізінен зат есімдер мен есімдіктерге, заттанған жағдайда кез келген сөз табынан болған тұлғаларға жалғана береді [Фазылов Э.И., Зияева М.Т., 1978, 137 с.].

Көптік жалғаулары, негізінен, екі семантикалық-грамматикалық мағынада жұмсалған: а) белгілі бір заттың, нәрсенің дербес-дербес санап көрсетуге болатын бөлшектерден тұратындығын көрсетеді: *ағачлар – ағаштар, бизлер – біздер, тағлар – таулар;* ә)белгілі бір адамдардың тобын, жиынтығын білдіреді: *кішілер – кісілер, азамлар – адамдар, білмезлер – сауатсыздар.* Егер сөйлемде бастауышқа көптік жалғауы жалғанса, баяндауышқа да көптік жалғауы жалғанып, бір-бірімен қиысады. Мысалы, *анлар*

сордулар – олар сұрады, билге тетик кишилер меним сөзим ешитиңлер – білікті, есті кісілер, менің сөзімді тыңдаңдар [Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М., 1971, 106 б.].

Армян-қыпшақ жазба ескерткіштері тілінде көптік жалғауларының -лар, -лер формалары ұшырасады: *ханлар – хандар, тонлар – тондар, йемішлар – жемістер, т.с.с.*

Көптік жалғаудың грамматикалық қызметіне қарай **семантикалық мағынасы** да күшті. -Лар, -лер жалғаулары зат есімдерге жалғанып, аталатын заттардың көптігін білдіреді. Сондай-ақ көптік жалғаулар көп адамға тән я ортақ бола алатын заттардың (адамның, нәрсенің) атауларына қосылғанда, сол заттың көп (бірнеше) адамға бірдей, ортақ екенін білдіреді: *Hali, **ханlar,** bunu eskä alïŋïz, ögütläniŋiz barčaŋïz, kimlär ki yarγularsiz yerni. – Енді, **хандар,** мұны еске алыңыз, жерді жарғылау туралы ұғыныңыз баршаңыз* [Гаркавец А., 2002, 531 с.]. *Da budur Teŋriniŋ yarγusu, ki Yarïχ keldi dünyâgâ, da **adamlar** artïχ sövdülär χaranγunu, ne ki yarïχnï* [Гаркавец А., 2002, 676 с.]. *– Тәңрінің жарғышылығы дүниеге жарық келтірді, бірақ **адамдар** жарықтан қараңғылықты артық көрді* [Гаркавец А., 2002, 678 с.]. *Yalbarïp χolarmen sïzdan, **χardaŝlar,** ki neča sarnasaŋïz, aŋgaysen men yazïχlï Lusig sargawaknï bir «Atamïz ki köktäsen». – Сіздерден жалбарынып сұраймын, **бауырлар**, қанша оқысаңыз да, жазықты пірәдір «көктегі атамыз деп» Лусигті еске алыңыз* [Гаркавец А., 2002, 373 с.]. *Xartnï baduhasel etmägäysen, yoχsa övündür, nečik ataŋnï; **χarïlärnï** – несүйік analarnï. – Қартты қатты ренжітпе, әкеңдей көр, **кәрі әйелдерді** – анаңдай көр* [Гаркавец А., 2002, 275 с.].

Ескерткіш тілінде көптік жалғау сын есімдерге жалғанып, субстантивтендіреді, әрі оларға көптік мағына жамайды: *Anïŋ üčün boŝ etär Teŋri, ki **uslular** tergäp baχkaylar, ne türlü isä esä, aŋar körä etkäylär yarγunu* [Гаркавец А., 2002, 679 с.]. *– Сондықтан Тәңрі **парасаттыларға** істің егжей-тегжейін терген, соған сәйкес жарғыны жүргізуге ерік береді* [Гаркавец А., 2002, 680 с.]. *Ki toydurdu džanlarïn **ačlarnïŋ** da džanlarïn küsänčlärniŋ tolu etti yaχŝïlïχ bilä. – Ол **аштардың** да, құсаланғандардың да жандарын жақсылықпен толтырды* [Гаркавец А., 2002, 423 с.].

Бүгінгі кезеңге жеткен көптік жалғаулары ұзақ тарихи даму жолынан өткен. Көптік жалғауларының көне формаларының әрқайсысының өзіне тән ерекшеліктері, шығу төркіні, қолданылу ерекшеліктері, қолданылу кезеңдері болған. Кейбір көнерген жалғаулардың көне түрк дәуірінде өнімді қызмет еткендігін бағамдай отырып, бұл формалардың Орхон-Енисей жазулары өмір сүрген кезеңге дейін де болғандығы байқалады. Яғни көптік жалғауы тарихқа белгісіз бір кезеңде жеке сөзден пайда болған. Оның лексикалық мағынасын түркі тілдеріндегі кейбір түбірлер ғана еміс-еміс көмескі күйде сақтап қалған, ал грамматикалық мәні көптік мағына беретін көне жалғаулар арқылы көрінген. Ғалымдардың пікірін жүйелеу барысында көне жазба ескерткіштер тілінде кездесетін көптік жалғауының ең көне формалары ***-t (-ut/-it), -z (-uz/-iz), -an (-un/-in), -q/-k (-aq/-ek)*** болғандығы анықталды. Түркі тілдері аглютинативті тіл болғандықтан, түбірге қосымшалар бірінен кейін бірі жалғана береді. Көптіктің көне формалары тілдің дамуы барысында көнеріп, өзінің мағынасын, мәнін жойған кезде көптіктің басқа формасы үстемеленіп жалғанып отырған. Нәтижесінде алдыңғы аффикс түбірмен сіңісіп, тұтасып, жаңа форма жасап отырған. Дегенмен көнерген аффикстердің алғашқы грамматикалық мағыналарының жойылуы барлық дерлік аффикстерге тән дей алмаймыз. Орта ғасырда өз құрамында дәл осы жалғаулар кездесетін сөздердегі көптік мағына әлсіреп, нәтижесінде ***-lar, -ler, -dar, -der, -tar, -ter*** формалары қалыптасқан. Көне түркіден көптік ұғымда қолданылатын кейбір сөздер мен аффикстер орта ғасырдағы армян-қыпшақ мұраларына да ортақ деп айтуға болады. Армян-қыпшақ ескерткіштері тілінде бастан-аяқ көптік жалғаудың ***-lar, -lär (-лер)*** формалары көрініс тапқан. Орта ғасыр жазба ескерткіштері тілінде көне аффикстер өзінің грамматикалық мағыналарын толықтай жоғалтпай-ақ, көптік мәнді білдіретін жалғаулар үстемеленіп те жалғанып отырған.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ысқақов А. Қазіргі қазақ тілі. – Алматы: Ана тілі, 1991. – 384 б.
2. Оралбай Н. Қазіргі қазақ тілінің морфологиясы. – Алматы: Інжу-Маржан, 2007. – 390 б.
3. Исаев С.М. Қазіргі қазақ тілі. Морфология. – Алматы: Өнер, 2007. – 336 б.
4. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. – М.-Л.: Изд. АН СССР, 1951. – 452 с.
5. Древнетюркский словарь. / Под ред. Э.В. Севортян. – Л.: Наука, 1969. – 676 с.
6. Мелиоранский П.М. Памятник в честь Кюль-тегина. – СПб.: ЗВОРАО, 1899. – 92 с.
7. Серебренников Б.А. Вероятностные особнования в компаративистике. – Москва: Наука, 1974. – 64 с.
8. Кононов А.Н. Тюркские этимологии. История и филология стран Востока // Ученые записки ЛГУ. Серия востоковедческих наук. – Л.: ЛГУ, 1954. – Вып. IV. – С. 276-280.
9. Сағындықұлы Б. Қазақ тілінің тарихы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 145 б.

10. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. Имя. – Ленинград: Наука, 1977. – 192 с.
11. Bohtling O. Uder dis Jakuten. – St-Petersburg, 1851. – 159 s.
12. Қашқари М. Девану луғат ит турк. – Ташкент: Фан, 1960. – 1 том. – 270 б.
13. Томанов М. Қазақ тілінің тарихи грамматикасы. – Алматы: Мектеп, 1988. – 264 б.
14. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Кыпчакский словарь по армянописьменным памятникам XVI-XVII веков. – Т.III. – Алматы: Баур-Касеан, 2010. – 1802 с.
15. Ramstedt G.J. Kleine altaistisce Beitrage. Die Pluralendung mo -nar, tu –lar // Введение в алтайское языкознание. Морфология. – М., 1957. 460 s.
16. Bang W. Zura auslautenden n im Altaischen. – TP, 1895. – VI. – S. 220.
17. Sinor D. On Some Ural-Altaic Plural Suffixes. – AM, NS, 1952. – II. – P. 226-228.
18. Aalto P. Altaistica. The suffixes -lar, -nar, -lär. – StO, 1952, XVII. – P.15-16.
19. Kowalski T. Zur semantischn Function des Plural suffixes -lar, -lär in den Turksprachen. – Krakow, 1963. – 77 s.
20. Досжан Р. XI-XII ғ. жазба ескерткіштері тілінің морфологиялық құрылымы. – Астана: Астана полиграфия, 2012. – 328 б.
21. Шаймердинова Н.Г., Невская И.А. Некоторые аспекты истории развития кыпчакских и огузских языков // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университетінің Хабаршысы. Саяси ғылымдар. Аймақтану. Шығыстану. Түркітану сериясы. – №4 (126)/2019. – С.184-199.
22. Фазылов Э.И., Зияева М.Т. Изысканный дар тюркскому языку. – Ташкент: Фан, 1978. – 451 с.
23. Айдаров Ғ., Құрышжанов Ә., Томанов М. Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі. – Алматы: Мектеп, 1971. – 272 б.
24. Гаркавец А. Кыпчакское письменное наследие. Каталог и тексты памятников армянским письмом. – Том 1. – Алматы: Дешт-и-Кыпчак, 2002. – 1084 с.

УДК 821.512.122:008

Тургумбаева Нурусулу Каирдыновна
гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушысы,
«Педагогика және психология» кафедрасы,
Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Өскемен қ., Қазақстан
E-mail: nuri_8610@mail.ru

Нурланова Асем Нурлановна
филология ғылымдарының кандидаты, профессор,
«Педагогика және психология» кафедрасының меңгерушісі,
Қазақстан-Американдық еркін университеті,
Өскемен қ., Қазақстан
E-mail: anur_81@mail.ru

АБАЙДЫҢ РЕНЕССАНСТЫҚ ТҰЛҒАСЫ

Аннотация. Мақалада Абайдың ренессанстық тұлғасы ашылады. Авторлар оның ренессанстық тұлғасын ашу үшін белгілі отандық философ, әдебиеттанушы Ғарифолла Есімнің тарихи- мәдени тұжырымдамасын негізге алады. Абай шығармаларының рецепциясын жүзеге асыру мақсатын көздеген бұл жұмыста Абаймен қоса Аңарыс, Йоллық-тегін, Ж.Баласағұн, А.Йассауилердің ренессанстық тұлғалары алынып, Абай түркі өркениетінің рухани-мәдени өрлеуіндегі кезекті саты деп қарастырылады.

Түйін сөздер: Абай, ренессанстық тұлға, тарихи-мәдени концепция, түркі өркениеті, Ғарифолла Есім, Ж.Баласағұн, А.Йассауи, Йоллық-тегін, Аңарыс.

Аннотация. В статье раскрывается ренессансная личность Абая. Для открытия его ренессансной личности авторы исходят из историко – культурной концепции известного отечественного философа, литературоведа Гарифолла Есим. В этой работе наряду с Абайом были взяты ренессансированные личности Анарыс, Йоллыг-тегин, Ж. Баласагун, А. Йассауи, и Абай рассматриваются как элемент очередного этапа духовно-культурного развития тюркской цивилизации.

Ключевые слова: Абай, ренессансная личность, историко-культурная концепция, тюркская цивилизация, Гарифолла Есим, Ж.Баласагун, А.Яссауи, Йоллыг-тегин, Анарыс.

Abstract. The article reveals the Renaissance personality of Abay. To discover his Renaissance personality, the authors proceed from the historical and cultural concept of the famous kazakh philosopher, literary critic Garifoll Yessim. In this work, along with Abay, the Renaissance personalities Anarys, Yollig-Tegin, Zh. Balasagun, A. Yassaui were taken, and Abay is considered as an element of the next stage of spiritual and cultural development of the Turkic civilization.

Keywords: Abay, Renaissance personality, historical and cultural concept, Turkic civilization, Garifolla Yessim, Zh. Balasagun, A. Yassaui, Yollig-Tegin, Anarys.

Ұлы Абай – көп жылдар бойы ел аузында болатын тақырып екенін отандық зерттеушілер мен әдебиеттанушы ғалымдар сан рет айтып та, жазып та жүр. 1913 жылы «Қазақтың бас ақыны» деп Ахмет Байтұрсыновтан бастап, абайтану ғылымы күні бүгінге дейін зерттелінуде. Абай туралы жазылған барлық еңбектердің ортақ нәтижесі деп Абайды екі дәуірді үйлесімді тоғыстырған «ренессансық титан» деп ұлт болып мойындау мен дәріптеуді қорықпай айтуға болады.

1. Абайтанудағы келесі қадам оның әлем әдебиетіндегі рецепциясын зерттеуде болып отыр. Яғни, оның шығармашылығы арқылы қазақ әдебиетінің әлемнің әдеби үрдісіндегі орны мен маңызын анықтау, әдебиетіміздің халықаралық мәнін айғақтау. Н.О.Джуанышбеков анықтама бергендей, рецепцияның бірінші құрамдасы – шетелдік шығармаларды нақты бір ел шекарасында тарату [Есім Ғ., 1995, 192 б.]. Яғни, рецепцияны шетел әдебиетін ана тіліне аудару, аударылған шығарманы қабылдау және баға беру сияқты адымдар анықтайды.

1. Ш.Қ.Сәтбаева айтқандай, әр халықтың рухани дамуы барысында қалыптасқан тарихында дүбірлі кезеңдер, асыл туындылар және кесек тұлғалар болады. Осы елеулі құбылыстар өз туған топырағында ғана маңызды болумен қатар, шет аймақтарға да жетіп, кейде елдің елшілігі сияқты қызмет атқарады, кейде келген жерінің әр-қилы өзгешеліктеріне сай, жаңа қыры мен сырын ашады екен. Бұның барлығы халықаралық қатынастар мен ынтымақтастыққа қол жеткізуге мүмкіндік береді [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 320 б.]. Олай болса, Абай Құнанбайұлының шығармаларын әлем әдебиеті шеңберінде қарастыру Қазақстанның жаһанданудағы орынын айқындауда маңы-

зы да өспек. Алайда, «алға жылжу үшін ғана ілгерілеу» қағидасын ұстансақ, ғылымның жүйелілігі мен бірізділігі сақталмай, оның дамуы тежеледі де шектеледі.

Қазақстанның атақты пәлсапашы әрі тарихшысы Ғарифолла Есім "Хакім Абай" кітабы Ұлы ақынның дүниетанымын талдауға арналған. Абайдың данышпандық ойлары белгілі бір жүйеге түсіріле таратылмағандықтан, автор ақынның жекелеген ғибратты ой түйіндеріне түсінік беретін герменевтикалық тәсілді қолданған. Кітапта Абайдың өлеңдері мен қара сөздеріндегі философиялық тұжырымдары нақтылы ұғымдар түрінде қарастырады. Ең бастысы бұл еңбекте игерілуіне қол жеткізудің өзі күрделі құбылыс болып келе жатқан халқымыздың тарихи – мәдени кеңістігін меңгеруге күш жұмсалады. Ғарифолла Есім ренессанс құбылысына ден қойып, ширек жүзжылдықтың ішінде бірнеше ренессанстық жағдайлар болғанын айтады. Ренссанс құбылысы екі құрамдастан, бірі- жаңа өркениеттік сапалық өзгеріске ұмтылу, екіншісі – өткен дәстүрді жаңғырту, жаңалаудан тұрады. Онда алдыңғы мәдени дәстүр мүлдем жойылмайды да, даму табиғи эволюциялық бағытпен қозғалады, мәдениет өзінен – өзі, өз ішкі даму заңдылықтарына сәйкес жаңарып, жаңғырып отырады, ренессанс табиғатына революциялық төңкеріс жат. Ренессанс әдетте өтпелі дәуірлерде көрініп, аталмыш кезеңдерде *ренессанстық тұлғалар* дүниеге келеді [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 26 б.].

Ғ.Есім *ренессанстық* деп тапқан тұлғалардың есімдерін тізіп беруімен (Анахарсис (Майқы би бойынша «Аңарыс»), Йоллығ тегін, Жүсіп Баласағұни, Ахмет Иассауи және Абай) өзінің тарихи-мәдени тұжырымдамасын көрсетеді. Ғалымның концепциясының негізінде тіл жатады деп, тілді танымның тарихи формасы, тарихтың шынайы құжаты деуімен толық келісеміз. Аңарыстан А.Құнанбайұлына дейінгі мәдени-тарихи тұжырымдаманы жүйелендіріп, мектеп бағдарламасына енгізе отырып, қазіргі ұрпақтың көп ғасырлық рухани, тарихи-мәдени кеңістікті игеруге жағдай жасауды мақсат етеді [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 86-87б.]. Еңбектег «Анахарсистен Абайға дейін» деген бөлімінде Аңарысқа, Йоллығ тегінге, Жүсіп Баласағұнға, Ахмет Иассауиге және Абайға тоқтала отырып, елеулі тұлғалардың түркі дүниетанымындағы ескі дәстүрлердің дамуы мен жаңаруындағы дербес орнын анықтайды.

Әрқайсысына тоқталатын болсақ, Анахарсис – (6-7 ғ.ғ.) скептик, түрлі тарихи диалогтарға қатысушы (мысалы, Плутарх «Жеті данышпан» еңбегі), сондақ –ақ кемелерге арналған якорьдің авторы деп көрсетеді. Анахарсисті Ғайсамен салыстыра отырып, «... егер ол Скифияда тумай, Палестина немесе Таяу Шығыстың бір елінде дүниеге келсе, сөзсіз Библияда және Құранда да пайғамбарлар санатында жүрер еді», -дейді [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 28 б.].

Алайда айырмашылықтары деп – дүниетанымдарын көрсетті. Ғайса дүниені құдай жолымен таниды деп білсе, Аңарыс дүниені тану дегенге күдікпен қараған, яғни ол скептик болған. Бірінің дүниетанымы сенімді, екіншісінікі күдікті негіз етеді. Сенімге негізделгені көпшілік, тобыр үшін ғана қажет. Аңарыс болса, сенімге құл бола алмаған. Аңарыс секілді сенімге күдіктене қарауды Абайдан да табамыз дейді автор. Ұлы тұлғалардың ойлары ноқтасыз әрі шексіз болғандықтан, олар өз сенімдеріне құл бола алмайды, олар көз байлай сенуді қиратады, оны жоюға тырысады екен. Ғарифолла Есім Аңарыстың есімін Геродот, Платон, Фалес пен Диогендердің аттарымен байланыстырғанда, ғұламаның дүниетанымын көрсететін ойларының осы күнде әлемге аян ойшылдардан кем түспейтінін дәлелдей түседі.

Тұжырымдамадағы келесі ұлы тұлға – Йоллығ тегін. 7-8 ғасырдағы Орхон– Енисей жазба ескерткіші – Күлтегін жайлы жырдың авторы. Ғ.Есім оған жалаң жылнамашы деп қарау өрескел қателік дейді. Себебі ол өзі жинақтаған әр тарихи оқиғаға қатысты өз көзқарасын білдіріп отырады, анализ жасайды. Сырттан баға беруге оның дәрежесі мен тәрбиесі, парасаттылығы толығымен жетеді, жазылған жырдың кейіпкері өзі болады. Жыр соңында «...бұл жазуды жаздырғанның аты – Йоллығ-тегін» – деуі авторлық мәдениеттілігін де растайды. Ал авторлық құқық туралы айтқанда, объективті мазмұндағы түсінік – заман шындығы мен автордың жеке көзқарасы, демек, оның дүниетанымы туралы айтамыз [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 42 б.]. Дәуірінің ренессансын тудырған Йоллығ-тегіннің ерекше қасиеті деп қағанаттық ойлауын атаймыз. Ғарифолла Есім оны шекарасы кең жерді алып жатқан (бір шеті Керчь (Боспор) жақта, екінші шекарасы Әмудария, Иран, Румге дейін) Түркі Қағанаты үшін заңды құбылыс та шығар дейді. Оның топшылауынша, Түркі қағанатының болмысы – кейін келген X–XI ғасырлардағы Орта Азия және Қазақстан өңіріндегі ғылыми, мәдени жетістіктердің іргетасы [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 44 б.]. Әсіресе темірді өндіру ісін жоғары мәдениеттіліктің белгісі деп бағалауымызға болады, ол білім мен дағдыны қажет етеді. Бұған жырдағы Йоллығ-тегіннің өлең жолдары дәлел болады. Бұл жолдармен отандық пәлсапашы Йоллығ-тегін жазған жырда түркі халқының жоғары ойлау жүйесі жете көрсетілгенін айғақтайды.

Абай: «Адам баласы жылап туады, кейіп өледі», – деуін данышпандық десек, «Адам баласының бәрі өлу үшін туған» деген Йоллығ-тегіннің сөзінен осы өмірдің мәні туралы ой түркі өркениетінде сонау VIII ғасырда айтылғанын көреміз де таңғаламыз. Батыстағы XIX–XX ғғ пайда болған «өмір философиясы» мен «экзистенциалистік философия» деген ұғымдардың этимологиясын біз Йоллығ-тегіннің VIII ғасырдағы ойларынан-ақ аңғарудамыз. Дара тұлғаның түркі өркение-

тіндегі орнын өлшей отырып, Ғарифолла Есімнің қорытынды ретінде келесі ұсыныстарымен толықтай келісеміз: 25-қарашаны Түркі мәдениетінің мейрамы етіп атау, өйткені бұл Дания ғалымы В.Томпсеннің «Күлтегін» жырының түркі тіліндегі нұсқасын жариялаған күн, Қағанат басшыларына арнап ескерткіш соғып, мұражайлар ұйымдастыру, ономастикалық атаулар тағайындау.

Түркі өркениетінің мәдени-тарихи кеңістігінің тұжырымдамасындағы келесі ұлы тұлға – Жүсіп Баласағұни. Ол да «өтпелі дәуірде» жасаған кемеңгер. Түркі халқы исламды жат санамай, қабылдай бастаған уақыт XI ғасырмен тұспа-тұс келеді. Онымен бірге ерген араб-парсы мәдениеті де ешбір соғыс әрекетінсіз-ақ ғасырларға терең бойлай сіңеді. Осы атаулы өзгерістерді ренессанстық деп тауып отырған тұлғамызбен байланыстыратын болсақ, оның атақты шығармасы – «Құтты білік», осы күнде екі нұсқасы сақталған, Наманганда сақталғаны 4 түрлі мәселені қозғайды: Әділдік, Дәулет, Ақыл, Қанағат.

Ғарифолла Есім Жүсіп Баласағұнидің «Құтты білігін» түркі халқы арасында кең тараған ислам дінінің есебінен, мазмұны мен тілі синтезделеді дейді. Шығармадағы күннің әділдік, айдың дәулет белгісі болуы соны растайды. Бұлар арабтан келген емес, ай мен күн – Көк тәңірге сыйынғанның белгісі екен [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 53 б.].

Жүсіп Баласағұнидан 70-80 жылдан соңыра дүниеге келген Ахмет Иассауидің «Диуани Хикметінің» төте, яғни араб графикасымен жазылғанынан оны да екі өркениеттің синтезі деп біледі. Шығарма арқылы берген тың дүние – бүгінгі таңда иррационализм деп қаралатын тақуалар дүниетанымын көрсететін *сопылық*. Суфизм бойынша адам баласы Алла-тағалаға шексіз сүйіспеншілігін көрсетіп, тақуалыққа түседі. Ахмет Иассауи көзқарасындағы сара жол – Адам баласы Алла-Тағала алдында шексіз махаббатын көрсете отыры, оның берген еркін сол Адам баласының өзіне жау екенін дәлелдей отырып, дінді мойындаса да, адам баласына тән өзіндік пікірдің болуы сияқты, суфисттік бағыт ұстанымдарына сай келмейтін үлкен қарама-қайшылықты шешкен. Ғарифолла Есім өзара біріккен екі ойды (Алланың адамға өзі ерік беруі, осы жоғарыдан берілген еріктің адамға дұшпан болуы) жеке-жеке қарастырады.

Тақуа атанған Ахмет Яссауи адам өзін танып білуі үшін ең алдымен Алланы тануы керек деген гуманизмге бай тұжырымдамасын ұсынады. Сондықтан дүние-мүліктен бас тартып, тақуа жолын қуған Иассауидің әрекетін өзін Алла үшін құрбандық қылу емес, Алла берген ерікті басқара білуге тәрбиелеу деп қараған абзал. Данышпан жадынан шыққан өмір ережелерінің бірі – «Махаббатқа ие болған адам жан дегеннің не екенін білмейді. Басы кетсе де, тайынбайды». Осыған қарап, қазақтың лирикалық жырларға толы фольклор желістеріне қарап-ақ адам баласы мен жаратушы емес, адам баласы мен адам баласы арасындағы сүйіспеншілік идеясы сонау Ахмет Иассауи дүниетанымынан келе жатқанын көруге әбден болады.

Сөз болып отырған түркі данышпандары баспалдағының соңғы нүктесі әрі тұжырымдаманы құрудың ұйытқысы болған Абайдың ренессанстық тұлғасына тоқталайық.

Ал енді аталмыш концепцияны қарастырудың ең басты себебі болған Абай болмысының түркі халықтарының тирихи – мәдени кеңістігін игерудегі роліне тоқталайық.

Қазақ халқы өзін-өзі басқару құқығынан айырылған, хандық билік құлаған, халық патшаға қараған, болыс қызметі ғана бұйырып, сол дәреже үшін өз ішінде қырылған заман – XIX ғасыр қазақ үшін қиын-қыстау уақыт болғаны тарихтан аян. Осында дүрбелең дәуірде қазақтың көзін ашып, ақты ақ қараны қара дейтін жақсыларға ел мұқтаж болды. Сондықтан болар Ұлы ақын, ағартушы, демократ Абай Құнанбайұлы тұлғасының дүниеге келуін заман қажеттілігі деп бағалауға болады. Абай Құнанбайұлының шығармашылығы – қазақтың рухани өрлеуіндегі мұқтаждық өлшемі.

Қазақ тарихындағы аталмыш өтпелі кезеңнің қарама-қайшылығы Абайды тек өрлі ақын емес, гуманист, пәлсапашыға дейін орнын жоғары көтерді деп санайды Ғарифолла Есім. Көшпелі тұрмыстан отырықшылыққа, одан қалалық мәдениетке көшу барысы әдебиет пен сөз өнерінің барлық формаларынан жаңа пішіндерге мұқтаж болып қалды. Ұлы Абай өз шығармашылығымен бұл сұранысты толығымен орындай алды. Кеңестік саясат идеалогиясынан сырт шығып, жаңа көзқараспен баға берген Ғарифолла Есім Абай шығармашылығының келесідей жаңа қырларын көрсетеді:

Алғашқысы – көркем тілі емес, прагматикалық көзқарасы озатын, ақындықты көркемдік пен сыршылдық емес, пратикалық міндетті атқару үшін қолданған, халық ішінде сот қызметін атқарған билер творчествосына алғашқы болып оңды талдау жасауы. Көшпелілер үшін поэзидан кейін елеулі орын алатын шешендік өнер дамуымен қатар келген билер творчествосына да тереңінен талдау жасайтын шақтың келуі сол заманда ғы тағы бір қажеттілік болды десе болады. Сол қажеттілікті абыроймен өтеген Абай Құнанбайұлы еді. Егер Абайдың «Ескі бише отырман бос мақалдап» деуін тек сыншылдық деп қабылдасақ, қателесерміз, – бұл сынмен қоса руханиәлеуметтік өмір талабына сай туған жаңа қағида мен талап та. Ақын билердің шығармашылықтарын ғана емес, фольклорлық дәстүрді жалғастырушы . Зар заман ақындары мен Бұқар сияқты ақын да сынға алып, оларға жаңа талап қойған. Әлем әдебиетінің озық үлгілерімен жете таныс новатор ақын жерлес ақындарға да сондай талап қойып, көшпелі тұрмыстан отырықшы мәдениетке көшкені шығармаларынан көрініс тапсын деп,

қазақ әдебиетін бір сатыға көтеруге мақсат қояды. Әлем әдебиетінің озық үлгілеріне сай болмаған соң, Абай замандас ақындарға:

Шортанбай, Дулат пенен Бұқар жырау,
Өлеңі бірі жамау, бір құрау.
Әттең, дүние-ай, сөз таныр кісі болса,
Кемшілігі әр жерде-ақ көрініп тұр-ау! – деп

сын айта отырып, сол кездің поэзиясын бір сатыға көтерудік амалын жасайды. Абай Құнанбайұлы тек Шортанбай, Дулат пен Бұқарлардың немесе Батыс поэзиясы ғана емес, бүкіл шығыстық поэзияның заманауи сипат алып, онымен қоса қолда бар тамаша дәстүрін жоғалтпай дамыта жалғастыруын тілейді де:

Фзули, Шәмси, Сейхали,
Навои, Сағди, Фердоуси,
Хожа Хафиз – бу хәммаси
Мәдәт бер шағари, фәрияд, -

деп сиына жырлайды. Ал бұл медеттің ренессанстық сипатын дәлелдеудің еш қажеті де жоқ.

Абай – сан ғасыр сақталып көнеленген түркілік текті жазба мәдениетін қайта жаңғыртушы ренессанстық ірі тұлға. Қалалалық өмір салтына енді көшіп келе жатқан, санасына көркем сөз бен шешен сөз арқылы игі ықпал етуге болатын қазақ халқына жаңа дүниетаным, жаңа өлшем қажет болғанда халқына дара туған ақын осы қажеттілікке шығармашылығымен жауап бере алды деп жоғарыда айттық. Ал осы қажеттілікті қалай орындады? Екі жолмен, бірі – түркі жазба дәстүрін жаңғырту, екіншісі – өлеңдері мен қара сөздерін құрал етіп, туған халқының санасына әлеуметтік қайшылықтарды меңгере отырып әсер етуі.

Ғарифолла Есім Абайдың дүниетанымын белгілі бір философиялық бағытқа (материализм, идеализм, деизм, теизм) жатқызу дұрыс емес деп санайды. Оның басты себебі – Абайдың нақты бір философиялық еңбек жазбауында ғана емес, оның өзіндік стилі мен құралында. Өмірге қатысты философиялық көзқарасты Абай тамаша поэзиясы арқылы береді. Сондықтан Абайды ең алдымен ақын деп танимыз да, ойшылдығын ақындығы арқылы танимыз. «...шығармашылығында дүниені меңгерудің екі тәсілі тұтасып жатыр. Бірі – көркемдік образдылық тәсіл (ақындық өнер), екіншісі – логикалық немесе философиялық (диалектикалық тәсіл). Абай көзқарасы осы екі тәсілдің синтезінен түзелсе керек» – дейді абайтанушы ғалым [Сәтбаева Ш.Қ., 2007, 70 б.].

Позитивизмнің негізін қалаған Герберт Спенсер мен Огюст Конт сияқты позитивизмнің негізін қалаушылардың еңбектеріне жақын болған ақын Абай да, поэзияны тек «құр мақалдау» үшін ғана емес, өмірге, оқырманға пайдасын тигізу үшін дүниеге келу керек деген позитивті көзқараспен келіседі. Позитивист ойшылдардың негізгі мақстаты да сол- өмір шындығына деген дәстүрлі көзқарасты өзгерту, оған позитив тұрпатынан қарау. Оқулығым деп Джон Уильям Дрейпердің «Еуропаның рухани дамуы» атты еңбегін атаған Абай оның көптеген көзқарастарымен келісті. Дрейпер ғылым тарихын зерттеуінде құдайға құлшылық әсерлерін қабылдамай, Абай сияқты ол да Г. Спенсердің, сондай-ақ Ч. Дарвиннің қоғамның эволюциялық дамуы жайлы идеяларын жақтады. Дрейпер халықтың тарихи дамуы мен жеке тұлға өмірі табиғи заңдармен басқарылатынын айтты. Осы тұрғыдан Дрейпер барлық халықтардың өмірінде қайталанатын жекелеген халықтардың тарихын ерекше "ғасырларға" (зерттеу ғасыры, сенім ғасыры, ақыл ғасыры және т. б.) бөлді.

2.Дін дегенде суфисттік ағымнан басқа да көптеген философиялық дән мектептерімен жете таныс болған ақын, өз алдына суфисттік дүниетанымды алға қойған және 20-ғасырлардың басына дейін түркі әлемінде көркемдік қуатымен дүиетаным қалыптастырған шығыс шайырларын зерттеуді алдыңғы орынға қояды [Есім Ғ., 1995, 54 б.]. Ақын суфизм мен буддизмге тән Алланы сүйе отырып, адамның өзін-өзі, бойындағы рухани қуаттын ашуы деген көзқарасы арқылы өзінің буддисттік, зороастристтік, христиандық өмір сүру қағидаттарымен жете таныс екенін түсінеміз. Алланы жаратушы әрі шындық бастамасы дей отырып, болмыстың негізгі қозғаушы күші адам екенін мойындатады. Бұл – Абайдың гуманизмі, жаңа көзқарасы. Әуелбек Қоңыратбаев Әл-Фараби мен Абайдың үндестігін зерттеуде мынадай тұжырымға келеді: Абай дінге антропология ережелерімен қарайды, яғни, Құдайды адам өзіне ұқсата тапқан, оның өзі адамның жаратушылығын растайды. Сәйкесінше адам өзі жасаған Аллаға ұқсауы керек деген тұжырымын айтады. Қоңыратбаев Абайдың 38 және 2-қара сөздерінде берілген дүниетанымын Абайдың замандасы (Абайдың оның шығармашылығын тануы екіталай) Людвиг Фейербахтың «Махаббат дінімен» салыстырады [Қоңыратбаев Ә., 1987, 329 б.].

Сонымен, бұл шағын зерттеуімізде Абайдың ренессанстық тұлғасын ашу мақсатында Ғарифолла Есімнің ұсынған тарихи–мәдени тұжырымдамасындағы түркілер өркениетінде болған ренессанстық тұлғалар (Аңарыс, Йоллық-тегін, Жүсіп Баласағұн, Ахмет Иассауи) арасындағы маңызы мен орны көрсете отырып, талдау жасалды.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Сәтбаева Ш.Қ. Бес томдық шығармалар жинағы. I том. -Астана: Елорда, 2007. -320 б.
2. Есім Ғ. Хәкім Абай. –Алматы: Білім, 1995.-192 б.
3. Қоңыратбаев Ә. Қазақ эпосы және түркология. -Алматы, 1987. -366 б.

Тухтабаева Асель Салихаровна
докторант,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

Ахатова Багиля Абильмажиновна
д.ф.н., профессор,
кафедра Международной коммуникации,
факультета Менеджмента и международной коммуникации,
КазУМОиМЯ имени Абылай хана,
г. Алматы, Казахстан

Tukhtabayeva Assel Salikharovna
PhD student
in KazUIRandWL named after Ablai khan,
Almaty, Kazakhstan

Akhatova Bagila Abilmazhinovna
doctor of philological science, professor
of International Communication Chair,
Faculty of Management and International Communication
in KazUIRandWL named after Ablai khan,
Almaty, Kazakhstan

СТРАТЕГИИ ПЕРЕВОДА ТЕКСТОВ ТУРИСТИЧЕСКОГО ДИСКУРСА (НА МАТЕРИАЛЕ ВЕБ САЙТОВ)

Аннотация. Бұл мақалада аударма кезінде біраз қиындықтарға тап болатын туризм тілін арнайы дискурс ретінде қарастыру және оны дамытудың маңыздылығына мән берілген. Өзінің қасиеттеріне қарай ол кәдімгі тілге ұқсас: ұұрылымдалған, белгілі бір грамматикалық ережелерге бағынады, арнайы лексикалық және семантикалық толымдылығы бар, хабарламаларды жібереді және символдар мен кодтардың бірыңғай жүйесіне сүйенеді. Туристік коммуникация мәдениетаралық дискурс болып табылатындықтан, аудармашы тілдің бет-бейнесін біліп қана қоймай мультимәдениетті бола білуі керек. Сонымен қатар ол аударылатын тілдің барлық қыр-сырын анықтау үшін ол өзін түпнұсқаның авторы ретінде сезіне отырып мазмұнына терең бой алдыра білуі керек.Автор туристік дискурстің аударма кезіндегі оның мәдени мазмұны мен тілдің ерекшелітеріне байланысты туындайтын негізгі қиындықтарын сөз етеді.

Кілт сөздер: туристік текст, туристік дискурс, аудармашылық стратегиялар, аудармашының біліктілігі, лингвостилистикалық сипаттамалар.

Аннотация. В данной статье подчеркивается важность рассмотрения и развития языка туризма как специализированного дискурса, который сталкивается с рядом трудностей в переводе. По своим свойствам он похож на язык: структурирован, подчиняется определенным грамматическим правилам, имеет специализированную лексику и семантическое наполнение, передает сообщения и оперирует общепринятой системой символов и кодов. Поскольку туристическая коммуникация является межкультурным дискурсом, переводчик должен не только владеть обоими языками, но и быть мультикультурным и уметь идентифицировать себя как с автором оригинала, так и с содержанием, чтобы выявить все тонкости языка, на который он переводит. Автор затрагивает основные проблемы перевода туристического дискурса связанные с его культурным содержанием и языковыми особенностями.

Ключевые слова: туристический текст, туристический дискурс, переводческие стратегии, навыки переводчиков, лингвостилистические характеристики.

Abstract. This article emphasizes the importance of considering and developing the language of tourism as a specialized discourse that faces a number of difficulties in translation. In its properties, it resembles a language: it is structured, obeys certain grammar rules, has specialized vocabulary and semantic content, transmits messages and operates with a generally accepted system of symbols and codes. Since tourist communication is an intercultural discourse, the translator must not only be fluent in both languages, but also be multicultural and able to identify the original text and the target text, the content in order to reveal all the language peculiarities while his translation. The author addresses the main problems of the translation of tourist discourse related to its cultural content and language features.

Keywords: tourist text, tourist discourse, translation strategies, translators' skills, linguistic and stylistic characteristics.

ВВЕДЕНИЕ

Одним из главных факторов экономического развития множества стран является расширение туристической отрасли. В связи с развитием индустрии международного туризма возрастает необходимость изучения и развития переводческого аспекта текстов туристической сферы. Следовательно, в настоящее время область туризма выступает объектом не только социологических, экономических, политических работ, но и главным объектом многих лингвистических и лингвокультурологических трудов.

Туризм, как сформировавшаяся массовая культура, направлен на удовлетворение таких потребностей как отдых, получение новых впечатлений и уход от рутины и стресса. Туристы проявляют готовность погружения в другую культуру и новую окружающую среду, что создает определенную модель восприятия реальности. Таким образом, для привлечения большего числа потребителей и поддержания их заинтересованности в определенном турпродукте, тексты туристического дискурса должны обладать информационным и рекламным аспектами [Кара-Мурза Е. С.].

В силу того, что туризм приобрел общемировое значение, возникла необходимость в более глубоком рассмотрении туристического дискурса.

Изучению дискурса посвящено множество исследований, авторы которых используют это явление в различных научных системах, вследствие чего спектр употребления термина «дискурс» широк. В лингвистических словарях и справочниках существует множество определений дискурса. Большинство определений сводится к тому, что дискурс – одно из самых трудных и сложно поддающихся определению понятий. Ю. С. Степанов полагает, что «дискурс существует, прежде всего, в текстах с особой грамматикой, лексиконом, правилами словоупотребления и синтаксиса, особой семантикой, – в конечном счете – особым миром» [Степанов Ю. С.].

В Казахстане проблемой дискурса занимались и занимаются ученые: Ахатова А.Б. [Ахатова А.Б.], Жумагулова Б.С., [Жумагулова Б.С.], Буркитбаева Г.Г., [Буркитбаева Г.Г.].

По утверждению В. И. Карасика, «любой институциональный дискурс выделяется на основании двух системообразующих признаков: целей и участников общения» [Карасик В.И.]. Целью туристического дискурса является манипуляция мнением адресатов для того, чтобы сформировать у них «определенные намерения и установки, мотивировать вполне определенные реакции» [Демьянков В. З.]. В настоящей работе особый интерес для нас представляет проблема перевода терминологии и реалий, которые функционируют в туристическом дискурсе, а также изучение прагматической составляющей при переводе текстов туристического дискурсивного пространства. Е.А. Куценко в своей работе рассматривает преодоление сложностей при переводе информационных текстов туризма [Куценко Е.А.], А.А. Новожилова изучает трудности перевода туристических интернет-сайтов [Новожилова А.А.], Л.В. Базарова в свою очередь исследует трудности перевода туристических путеводителей [Базарова Л.В.], В. Годнич и С. Маки описывают трудности передачи специальной туристической лексики [Maci S., Godnič V.]. Среди авторов посвятивших свои труды анализу переводческих стратегий при переводе туристических информационных текстов следует отметить А. Монтес Фернандеса, Э. Штолля, Д. Стюарта, Х.Й. Бопста.

В образовательные программы многих вузов внесено обучение компетенциям, которые направлены на развитие у учащихся переводческих специальностей навыков перевода туристических текстов и экскурсионного обслуживания. Ведь именно от них зависит эффективность рекламы, направленной на побуждение потенциальных потребителей пользоваться туристическими услугами, правильность оформления документов, а также достоверность сведений о месте пребывания. В одних вузах перевод туристических текстов преподается как самостоятельная дисциплина, а в некоторых включены в учебные планы курсов по практическому переводу. Целью проведенного исследования является определение туристического дискурса и перевод туристических текстов.

МАТЕРИАЛЫ И МЕТОДЫ

К текстам туристического дискурса относятся брошюры, путеводители, флайеры, проспекты, информационные интернет-порталы, туристические рекламные буклеты и др., которые отличаются структурными, интенциональными особенностями, тематикой, прагматикой и т.д.

Материалом исследования послужили тексты интернет сайтов на английском и русском языках.

Перевод данной направленности должен точно передавать достоверную информацию о быте, менталитете, культуре, традициях и особенностях народа, их нормах поведения, которая обеспечит туристу комфортное пребывание в том или ином месте.

В работе применялись сопоставительный, описательный методы, контент-анализ.

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ И ИХ ОБСУЖДЕНИЕ

Планирующие отправиться в путешествие иностранные туристы в первую очередь обращают внимание на сайты отелей и гостиниц выбранной туристической местности, чтобы предварительно ознакомиться с туристическими объектами и получить необходимую им информацию. В связи с этим, многие хостелы и гостиницы усердно работают над созданием многоязычных

версий своих сайтов, в целях привлечения активного потока зарубежных гостей. В процессе перевода текстов сайтов гостиниц переводчики должны следовать определеннымязыковым и коммуникативным нормам и прагматическим установкам. Стилистические условности также отличаются от одного языка к другому, и поэтому переводчики должны знать дискурсивные, синтаксические и текстовые условности, чтобы получить оптимальный результат.

При переводе туристических текстов переводчики используют различные приемы среди которых прием опущения, морфологические и синтаксические трансформации, замена слов, членение предложения, применение причастных оборотов и т.д. Известно, что основной функцией туристических текстов является воздействующая функция, и особенно важно, чтобы при переводе данная функция не утратила свою силу. Воздействующую или убеждающую функцию туристических текстов также называют рекламной функцией, соответственно, туристические агенства выступают своего рода рекламодателями, которые посредством туристических текстов предлагают свои услуги и продукты. Так как взаимодействие рекламодателей и адресатов в большинстве случаев носят односторонний характер, весьма сложно точно измерить эффективность рекламы. Для того, чтобы воздействие рекламы было максимальным, от переводчиков требуется особое мастерство в воссоздании экспрессивного потенциала рекламных туристических текстов [Никитина Т.Г.]. Кроме того, переводчики должны владеть научной общеупотребительной и специальной лексикой, которые необходимы при переводе инструкций по технике безопасности и справок о состоянии здоровья туристов. В зависимости от вида туризма, переводчики должны владеть тематической лексикой. К примеру, для осуществления перевода текстов экологического туризма переводчикам приходится сталкиваться различными фразами и словами описывающих фауну, флору и ландшафт определенной местности (*unspoilt nature – нетронутая природа, natural wilderness – естественная дикая природа, natural heritage – природное наследие*). Огромным преимуществом может послужить предварительная специализация в сфере туризма, поскольку туристический бизнес требует от специалистов специальные знания о международной классификации гостиниц и номеров (*luxury – люкс, premium – премиум, deluxe – делюкс; standardroom – стандартная комната, handicappedrooms – комната для инвалидов, seniorsuite – старший люкс, selectedvilla – выбранная вилла),* об особенностях транспортировки и размещения туристов *(facilities – удобства, lobbybar – лобби бар, wellnesscenter – оздоровительный центр, roomservice – обслуживание номеров),* о программах развлечения и питания ((*internationalcuisine – международная кухня, openbuffet – шведский стол, worldclassgastronomy – гастрономия мирового класса, specialties – фирменные блюда, gourmetbooking – бронирование для гурманов)*. Качественный перевод туристических текстов требует от переводчиков навыки художественного перевода для передачи экспрессивности с помощью разнообразных стилистических средств (эпитеты, гиперболы, метафоры, фразеологизмы).

Главную сложность в переводе туристических текстов представляет межкультурный аспект перевода. Зачастую очень сложно перевести реалии, репрезентирующие специфические культурные образы, присущие оригинальному языку и культуре, не имеющие эквиваленты на языке перевода. В таких случаях переводчики должны владеть приемами безэквивалентной лексики. Таким образом, при переводе реалии переводчик должен определить степень адаптации данного явления и выбрать то переводческое решение, которое позволит максимально полно передать как когнитивную, так и экспрессивную информацию определенному адресату.

Переводчики сферы туризма должны быть хорошо ознакомлены с лингвостилистическими, функционально-стилистическими и структурно-композиционными особенностями текстов разных жанров и стилей. Среди обслуживающих туристическую деятельность текстов наиболее популярными являются тексты, относящиеся к публицистическому, научному, официально-деловому стилям. При написании рекламных буклетов, рекламно-информационных текстов туристических сайтов и брошюр авторы используют публицистический стиль письма. Очень часто переводчики допускают такие ошибки как лексический повтор, нарушение лексической сочетаемости, перегрузка причастными оборотами.

Трудности, возникающие при переводе исторических и культурных текстов, обусловлены также различиями в организации разноязычных дискурсов, что необходимо учитывать переводчикам, так как культурный фон, создаваемый в туристических текстах, во многом вызывает интерес представителей разных культур к культуре другой страны.Кроме того, адекватное восприятие переводного туристического текста с исходящего языка надругой, во многом связано с правильной организацией синтаксических структур в переводном тексте.

К примеру, на австралийских туристических сайтах довольно часто встречается выражение "*Australian outback*", что при дословном переводе на русский язык означает «*необжитые районы Австралии*». Однако, мы заметили что при переводе на русский язык некоторые переводчики предпочитают использовать прием заимствования: «*В каждом штате Австралии есть*

свой аутбэк». Конечно, такой перевод допустим, однако для русскоязычных адресатов данный перевод может быть непонятен и вызвать у читателей различные некорректные ассоциации. В связи с этим, на наш взгляд, будет целесообразным дать наиболее адекватный перевод таких выражений. Мы бы предложили перевести данное предложение следующим образом: «В каждом штате Австралии есть свои малонаселенные местности».

Исследуя язык туризма с различных точек зрения, мы констатируем, что этот язык передает специфические лексические, синтаксические, функциональные и текстовые особенности и условности, которые отличаются от других специализированных языков и которые обосновывают его классификацию как специализированного дискурса. Следовательно, перевод туристских текстов должен осуществляться профессиональными квалифицированными переводчиками, как и любой другой специализированный перевод, чтобы избежать распространенных ошибок в таких текстах и гарантировать успешный результат. В качестве примера этих специфических лексических, синтаксических и текстовых особенностей мы приведем ниже некоторые из наиболее общих черт, которые характеризуют язык туризма и составляют этот специализированный язык:

На лексическом уровне:

– тщательный лексический выбор ключевых слов;

– использование культурных ссылок, называемых реалиями, которые не имеют никакого эквивалента в целевом языке;

– использование положительных прилагательных для придания красоты и экспрессивности тексту.

На синтаксическом уровне:

– использование императивов, чтобы убедить туристоввоспользоваться предлагаемыми возможностями;

– использование настоящего простого времени для того, чтобы сделать время отдыха вечным.

На функциональном уровне:

– референциальная функция всегда является основной, так как целью туристских текстов является информирование и описание страны, региона, сообщества и т.д.;

– другой преобладающей функцией является убеждающая или призывная функция, основная цель которой состоит в том, чтобы убедить, заманить и соблазнить миллионы людей, и, таким образом, превратить их из потенциальных клиентов в реальных туристов;

–экспрессивная функция, конативная функция и поэтическая функция являются вторичными функциями [Dann Graham].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, проанализировав различные ошибки, которые могут быть допущены при переводе текстов туристического характера, мы можем утверждать, что переводчикам следует учитывать национально-культурные особенности и менталитет потенциального адресата, особенности его языка, потребности, а также стараться не допустить потерю важной информации, которая была в содержании оригинального текста, правильно подойти к выбору соответствующих, стилистически выверенных эквивалентов в языке перевода. Профессиональный переводчик в сфере туризма переводит на целевой язык не только собственно сам исходный текст, он должен не менее эффективно перевести и маркетинговые уловки, которые всегда есть в любой рекламной информации из туристической индустрии, будь то веб-сайт отеля или брошюра местного музея. Вместе с тем, необходимо понимать, что перевод – это не дубликат оригинального текста, перевод даже может не относиться к тому же литературному жанру, что и переведенный текст, перевод – это литературный жанр, имеющий свои нормы и свои цели, и чаще перевод это не произведение, а путь к произведению. Качественный туристический перевод позволяет агентствам путешествий, туроператорам, гостиницам и другим компаниям индустрии туризма привлечь новых клиентов со всех уголков мира.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Кара-Мурза Е. С. Язык современной рекламы // Язык массовой и межличностной коммуникации. М.: Медиамир, 2007.
2. Степанов Ю. С. Альтернативный мир, Дискурс, Факт и принцип Причинности // Язык и наука конца XX века. М.: РГГУ, 1995. С. 35-73.
3. Ахатова А.Б. Политдискурс и языковое сознание. – Алматы: Экономика, 2006. – 302 с.
4. Жумагулова Б.С. Особенности полемического дискурса // Успехи современного естествознания. – 2013. – №7. – С. 142-145.
5. Буркитбаева Г.Г. Деловой дискурс: онтология и жанры. – Алматы, 2005. – 226 с.
6. Карасик В. И. О типах дискурса / В. И. Карасик // Языковая личность: институциональный и персональный дискурс: сб. науч. тр. – Волгоград: Перемена, 2000. – 228 с.

7. Демьянков В. З. Интерпретация политического дискурса в СМИ / В. З. Демьянков // Язык СМИ как объект междисциплинарного исследования: учебное пособие / отв. ред. М. Н. Володина. –М.: Изд-во Московского государственного университета им. М. В. Ломоносова, 2003. – С.116-133. –Режим доступа: http://www.dslib.net/jazyko-znanie/terminologija-turizma-anglijskogo-i-russkogo-jazykov-v-sinhronnom-i-diahronnom.html (дата обращения 28.04.16.)
8. Куценко Е.А. технология перевода информационных текстов туристического интернет-дискурса // Вестник ВолГУ. Серия 9: Исследования молодых ученых. – 2017. – № 15.
9. Новожилова А.А. Стратегии перевода текстов туристического дискурса (на материале сайта отеля) // СИСП. – 2015. – № 8 (52).
10. Базарова Л. В. Особенности перевода туристических статей и путеводителей // Научный альманах. Филологические науки. – 2015. – № 13. – с. 257–259.
11. Maci S., Godnič V. The language of tourism: an introduction to the topical issue // ScriptaManent. – 2018. – № 12. – p. 1–5.
12. Никитина Т.Г. Трудности перевода туристического текста // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2019. – № 4 (апрель). – 0, 5 п. л. – url: http://e-koncept.ru/2019/195009.htm.
13. Dann Graham The language of tourism. A sociolinguistic perspective, Oxon: CAB international, – 1996, – p. 2.

Fedorova Mariya Alexsandrovna
PhD student, teacher
of the Faculty of Economics and Law,
Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages,
Almaty, Kazakhstan

LINGUISTIC FEATURES OF NEWS IN INTERNET MEDIA DISCOURSE

Резюме. В рамках статьи рассматривается текст интернет-новостей как разновидность интернет СМИ. Выделяются и описываются функции «традиционных» и «новых» СМИ. В данной статье выделяются и разделяются категории «soft news» и «hard news» где речь идет не только о различиях в стилистике повествования, но и о разных подходах к переработке и подаче фактуры. На основе информационных порталов CNN, New York Post, BBC и MSN в статье рассматриваются некоторые лингвистические и нелингвистические особенности дискурса интернет-новостей постмодерниской эпохи.

Ключевые слова: медиадискурс, лингвистические маркеры, hard news, soft news, интернет дискурс, новостной интернет дискурс.

Түйін. Мақалада интернет-жаңалықтар мәтіні интернеттегі бұқаралық ақпарат құралдарының бір түрі ретінде қарастырылады. «Дәстүрлі» және «жаңа» бұқаралық ақпарат құралдарының функциялары бөлектелген және сипатталған. Бұл мақалада «soft news» және «hard news» категориялары айқындалып, бөлінген, онда баяндау стиліндегі айырмашылықтар туралы ғана емес, сонымен қатар фактураны өңдеу мен ұсынудың әртүрлі тәсілдері туралы айтылады. CNN, New York Post, BBC және MSN ақпараттық порталдарының негізінде мақалада постмодерн дәуіріндегі интернет жаңалықтарының дискурсының кейбір лингвистикалық және лингвистикалық емес ерекшеліктері қарастырылған.

Түйін сөздер: медиадискурс, лингвистикалық маркерлер, hard news, soft news, интернет дискурсы, интернет жаңалықтар дискурсы.

Summary. The article considers the text of online news as a kind of online media. The functions of the “traditional” and “new” media are highlighted and described. Moreover, the categories of “soft news” and “hard news” are distinguished and analyzed. Based on the information portals CNN, New York Post, BBC and MSN, the article discusses some linguistic and non-linguistic features of the Internet news discourse in the postmodern era.

Keywords: media discourse, linguistic markers, hard news, soft news, online discourse, online news discourse.

Language, as an integral part of human culture, develops with it and undergoes inevitable changes in the course of history. In the process of development, the language is influenced by various factors. One of these factors was the emergence of means of communication: telephone, telegraph, radio, television. If language is the language of society, then the language of the media is a litmus test of the language state itself, not to mention that it is also the most important means of ideological, political, etc. struggle. Almost, everything that concerns the problems of language as a phenomenon is reflected in the most complete and acute form in the language of the media [Avetisyan, N. G., p.81].

Speaking about the main features of the language use in the media, Dobrosklonskaya, T. G., argues that the influence of mass communication on modern speech use is enormous and requires careful, systematic study [Dobrosklonskaya, T. G., p.39]. A detailed study of individual languages of the media has led to the expansion of the very concept “language of the media”, which was expressed in the allocation in it of different levels (verbal and media, or audiovisual). In turn, the consideration of the media language as an iconic system of a mixed type, combining verbal and audiovisual codes, allowed us to determine the language specificity of each particular media [Smetanina S.I., p.11]. So, the main feature of the radio language is the combination of verbal and sound series. The use of a wide range of audio series – music, noise effects, phonetic properties of speech (intonation, tempo, recognizable accents, individual voice qualities) – makes the radio language a powerful means of influencing a mass audience. The language of television is an even more advanced system of coded exposure, since the visual level is added to the verbal and sound levels. With the advent of the postmodern era, such integral features of communication as temporal relevance, the presence of the author and interlocutor, emotionality and isolation were replaced, respectively, by virtuality, the spatio-temporal gap between the author and the interlocutor, coming of importance of information as such to the forefront, as well as open and varied type of communication. Globalization is moving at an incredible pace, and the foundations

of our communicative consciousness are not only supplemented, but also completely transformed. "The globalization of mass communication, predicted by Herbert Marshall McLuhan, at the end of the 20th century expressed itself in the development of the world wide web, which becomes a new stage, a new milestone in the development of communications [Kashkin V. B., p. 229].

The text of Internet news is a type of Internet media (network or online media, web publications), which are becoming more widespread due to the rapid development of computer technology and the expansion of the global information space. Online media includes electronic versions of traditional media, original publications that exist only on the Internet, and mixed media. The development of online media is carried out in interconnection and interdependence with other types of media. In this regard, it is necessary to note one of the essential characteristics of the media development at the present stage – the penetration of the press, radio and television on the Internet, the so-called convergence process – "the distribution of the same substantial product through different channels, by different means"[Pavlikova, M., p.11]. Currently, many radio and television stations broadcast on the Internet, as well as many print publications of the press have Internet versions, which helps to expand the target audience through more accessible and visual information.

On the one hand, Internet media, retain the functions inherent in all traditional media (radio, television, print media), on the other hand, they acquire the specific content inherent in these media. The main functions of both traditional media and Internet media, despite differences in terminology and the number of functions, are recognized as informational (informative). The information function of online media, as well as traditional media, is to inform the addressee of current events, as well as to shape the agenda and focus public attention. The acting function of the Internet media, as well as traditional media, is manifested not only in the content of the messages, but also through their selection, commenting, location in a certain sequence. Today, the Internet has become an integral part not only of the global information space and modern mass media, but also an important component of the personal space of millions of people. On the Internet, people exchange information, do business, get to know, communicate, have fun, etc. In fact, the Internet performs both informational, influencing, cognitive, educational, aesthetic and many other functions, which is not typical for traditional media, which in their various genre forms, as a rule, carry out only one or another function, sometimes several, and almost never together [Shevyakova T.V., p.114-116].

In addition to the basic functions that are inherent in the "old media", online publications in the media system have original properties that distinguish them from traditional channels of information distribution, which are hypertextuality, interactivity and multimedia. Hypertextuality is a system of communication between individual documents (news, articles, sites, etc.) through hyperlinks. Links to a variety of sources made in hypertext mode provide an opportunity for readers to use alternative sources and independently participate in the interpretation of facts. Hyperlinks can be divided into internal and external: internal hyperlinks refer to information within the same site (archive, authors, and other materials of the issue); external links are links to sources of information outside the site (other media, encyclopedias, thematic sites). Interactivity is a multilateral information exchange with the consumer. Interactivity is also characteristic of traditional media (calls to the editorial office), but the fundamental difference between interactivity in online media is that two-way communication takes place in the same environment. Interactivity in online media allows the user to participate in the creation of content in real time, leave comments, at the same time discuss with the readers the most pressing issues and adjust the direction of the plot. Thus, the reader in "new media" turns into a co-author, a full participant in the process of creative communication. Multimedia means the ability to send messages in different sign systems – verbal, graphic, sound, photo, video. The term multimedia itself appeared in the 90s of the XX century and assumed the merger of all channels of information transfer – periodicals, broadcasting, TV and the Internet into a single whole. Multimedia in relation to Internet media is the ability to use text, graphics, sound and video in materials. Moreover, since the advent of the Internet and the subsequent rapid development of Internet communication, the language has undergone significant changes. Language and the Internet have had a significant impact on each other. David Crystal, Emeritus Professor of Linguistics at the University of Wales, Bangor, states that new colloquial expressions, words, phrases are spreading like wildfire on the Internet. The language itself is changing slowly, but the Internet has accelerated the process of these changes. D. Crystal also notes that, no matter what special environment the Internet is, it is primarily a language environment, because the Internet system is based on the structure of the language system and contributes to the emergence of new language groups, such as blogs, chats, forums, etc., which are an integral part of the Internet environment. Each of these language groups is characterized by its own features of language use.

To analyze the linguistic and stylistic factors of the Internet news discourse, we consider such categories as "*hard and soft news*". The "*hard news*" category contains several concepts. This news should contain seriousness and timeliness,

providing the audience with news and information that is relevant to the audience's life. "*Hard news*" is news that covers politics, crime, war, disasters and current events. Let's consider the structure and language tools used in the "hard news" category. The "*hard news*" style involves a dry and detached statement of facts, details, numbers, messages. The author's personal attitude and the use of such constructions as (*In my opinion, I believe, I suppose, I suggest and etc.*) are not allowed. Strict adherence to the "*inverted pyramid*" rule is also supposed: the main thing is ahead, the message unfolds as its importance decreases. For example, let's consider the news about the upcoming US election, published March 20th 2020 on CNN's website "*Senator Kirsten Gillibrand endorses Joe Biden for president*". Here we see the factual headline (which is required for the hard news format). This title is built as a simple sentence. The structure of a simple sentence*: subject – predicate – object*. (*Senator Kirsten Gillibrand – subject, endorses – predicate, Joe Biden for president – object*). "Someone did something", it is the simplest matrix of the factual (informative) heading. There may be options. If an event is described in the text, then the heading structure may be as follows: "*Something happened somewhere (with someone, in particular period of time)*". In the factual headline, any thought can be expressed. And this thought should be central to the text, on this heading, we can conclude that the article will be devoted to the support of Joe Biden). Readers also see that this title is not emotionally colored, i.e. no "*special*" linguistic markers are used to color the text, to influence emotions.

If we take the same news, but published on the New York Post portal "*Senator Kirsten Gillibrand endorses former rival Joe Biden*", we can see how linguistic aspects appear in the title of the article, which give a certain "liveliness" to this news, namely " former rival "(opponent / competitor), which to some extent forms the reader's attitude to this article.

Let's return to the introduction of the article "*Senator Kirsten Gillibrand endorses Joe Biden for president*". The first sentence of the article (introduction) is perhaps the most important part of the news. Based on the content of the first sentence, the reader will either delve into the topic or move on to the next article. The introduction to "*hard news*" uses the same factual approach as in article headings. This means that after reading the first two sentences, the reader will be able to answer the questions: *What happened? Who was involved? Where and when did this happen? Why?*

For example, « (CNN) *Former 2020 Sen. Kirsten Gillibrand endorsed Joe Biden on Thursday, tweeted he represented experienced leadership and a commitment to equality, despite their debate stage clashes over his views on gender roles»*. Having read only the beginning of the article, the reader will be able to answer all questions mentioned above and it will become clear whether he/she is interested in further reading of the article or not. Regarding the language, the so-called "*dry language of facts*" is used here, which is another characteristic of the Internet news discourse, since the modern pace of life makes a person perceive information "on the move". According to the expression of V.Z. Demyankova, a modern Internet news discourse "looks like a McDonald's snack bar, it should be easy" to digest and quickly produce effect ("digest" like any fast food)" [Demyankov V.Z., p.116-133]. Therefore, the brevity and accuracy of information come first, leaving behind the remaining factors. Another characteristic of "*hard news*" in the Internet space is a huge number of hyperlinks. The analyzed article contains 8 hyperlinks that can take the reader to other articles regarding the biography of Kirsten Gillibrand and Joe Biden, reader can follow the link on twitter and read the message published by K. Gillibrand, or read the campaigns of senators.

As for the "*soft news*" category, it is based on the factor of human interest and it is aimed at evoking sympathy, surprise, admiration. If "*hard news*" messages are the basis of any news text, then messages like "*soft news*" supplement, "*dilute*" the facts with an appeal to universal values and emotions. Let's consider the latest news related to the outbreak of an acute viral disease that has spread throughout the world – coronavirus. The article titled "*We're stuck in Peru and the government won't help*" appeared on the BBC information portal on March 20 2020. In the heading, we see a quote as an isolated component of the text, which is not accompanied by introductory words or the words of the author. From the first lines of the article, there is a strong emotional pressure. The effectiveness of this format is based on arousing the interest of readers by declaring some intrigue in the heading and the subsequent unraveling of this intrigue. The reader is intrigued; he/she wants to find out why people are stuck in Peru and why the state will not help them. Reading the article, reader can see colloquial narrative; the article is replete with examples that influence reader's emotions. For example: *"we have serious health problems", "some are running out of cash", "government is not doing enough to get us home", "tourists 'must pay for airline tickets'"*. The usage of such constructions forms certain emotions in the reader. Emotions give a certain shade and meaning to events, phenomena and environmental objects. They determine the relationship of people to each other, and their behavior; "... the function of emotions is to perform their role as a factor that sustains and reinforces a beneficial effect" [Shadrikov, V.D., p.20]. The phrase "*the stranded Brits*" and the idiom "*washed its hands*" in the sentence "*The stranded Brits say many cannot afford to pay those prices, and that the government has effectively "washed its hands" of its*

responsibility" seem very interesting from linguistic point of view. "*The stranded Brits*" (*unable to leave somewhere because of a problem such as not having any transport or money*), and the idiom "*government washed its hands*" (*to refuse to have anything more to do with someone or something*) add particular drama to the article. The reader begins to empathize with the "abandoned Brits" and forms a negative attitude towards the British government, which left its compatriots "on the road" in difficult times.

Personal stories and the use of personal pronouns add even more emotional coloring to the news. For example, in a similar article published on the MSN (Microsoft news) information portal, the girl shares her personal experiences, *«Danielle Cook, 32, and her partner Matthew Houghton, 34, from Yorkshire are also stuck in Peru, and to make matters worse her father passed away a few days ago. "My family has not been able to make any funeral arrangements and I feel so guilty being here, " she says»*. The use of personal pronouns is characteristic of subjective articles / news / essays. Personal pronouns have multidirectional functions and are used both for subjectivization of the text and in order to increase confidence in the reported information, i.e. to enhance its objectivity. We believe Daniel, we empathize with her, due to the use of personal pronouns. In the «personal story», we feel ourselves as a part of everything that is happening, as a part of the event, we trust to the author and share emotions with him / her. All these emotions are aimed at a reader's soul and at forming a picture of the world. Moreover, it is the fact that the Internet news discourse is full of pictures / photographs and videos, which in turn have a greater impact on the reader than the text of the article. Visual aids always have stronger effect than text. The same news article "*We're stuck in Peru and the government won't help*" (Microsoft news info portal) contains more than 199 photos (crowded airports, closed borders, empty streets, setting up blockstations, Brazil's famed Christ the Redeemer statue was lit up with the flags of countries that are affected by the coronavirus in solidarity due to the epidemic etc.). All these photographs are undoubtedly aimed at evoking certain emotions in the reader-viewer (a sense of involvement, a feeling of compassion, a feeling of empathy, etc.), because emotions form the inner reality of a person. Since emotions can be both positive and negative, their impact on the audience can also be different. Summing up, we see that the style of "soft news" appeals to the emotional, not factual perception of information.

As the analysis of the material showed, "*hard news*" is characterized by a clear regulated structure, official stylization, a "dry language of facts", and the presence of a large number of quotes and hyperlinks. "*Soft news*" implies less regulated structure, colloquial style, the presence of fewer citations and links, the predominance of a certain linguistic component affecting the emotional state of a person.

REFERENCES:

1. Avetisyan, N. G. Language of the media as a factor in the development of language // Vestnik of Moscow University. Series 19. Linguistics and intercultural communication. 2002. №4. pp.80–86.
2. Dobrosklonskaya, T. G. Language of the media: the formation and content of the concept / T. G. Dobrosklonskaya // Vestnik of Moscow University. Series 19. Linguistics and intercultural communication. 2007. № 4. pp. 9-15.
3. Smetanina S.I. Media text in the cultural system. Saint-Petersberg, 2002. pp.11-12
4. Kashkin V. B. Fundamentals of the theory of communication. Moscow: East – West, 2007. P.229
5. Pavlikova, M. Network Technology and Journalism: The Evolution of Finnish Media. M.: RIP – holding, 2001. P. 11
6. Shevyakova T.V. "Internet text as a kind of media text" // Vestnik of UIB. – Almaty, No. 3, 2011, pp. 114-116.
7. Demyankov V.Z. Interpretation of political discourse in the media // Language of the media as an object of interdisciplinary research: Textbook / Edit. M.N. Volodina. M.: Publishing house of Moscow State University. M.V. Lomonosov, 2003. pp.116-133.
8. Shadrikov, V.D. Introduction to psychology: emotions and feelings: M.: Logos, 2002.P. 156.
9. Electronic source: https://edition.cnn.com/2020/03/19/politics/kirsten-gillibrand-endorses-joe-biden/index.html
10. Electronic source: https://nypost.com/2020/03/19/sen-kirsten-gillibrand-endorses-former-rival-joe-biden/
11. Electronic source: https://www.bbc.com/news/business-51961627
12. Electronic source: https://www.msn.com/en-au/news/world/were-stuck-in-peru-and-the-government-wont-help/ar-BB11qU6g?li=AAgfIYZ

ӘОЖ 82(574)= 512.122

Хамзина Карлыгаш Мауеновна,
ф.ғ.к., доцент,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: jako199473@mail.ru

Сагатова Гульмира Канатовна,
п.ғ.м., аға оқытушы,
Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті,
Қарағанды қ., Қазақстан Республикасы,
E-mail: gulja_s@mail.ru

ҚАЗАҚ ПРОЗАСЫ ЖӘНЕ ӘЛЕУМЕТТІК ШЫНДЫҚ (XX ҒАСЫРДЫҢ ЖЕТПІСІНШІ ЖЫЛДАРЫНДАҒЫ Қ.ЫСҚАҚОВ ШЫҒАРМАЛАРЫ НЕГІЗІНДЕ)

Түйін. Бұл мақалада қазақ прозасының 70-жылдарындағы өзіндік ерекшеліктерінің басты көріністері және осы уақыттағы әдебиеттің көрнекті өкілі – Қ.Ысқақовтың шығармашылығының зерделенуі. Мақалада жазушы шығармашылығындағы шындықтың, замана проблемаларының айқын көрініс табуы және туған жерінде болып жатқан кері үдерістерге баса назар аударуы арқау етіледі. Осы және басқа да мәселелер авторлық еңбекте көркемдік тәсілдер аясында қарастырылады.

Кілт сөздер: проза, жазушы, табиғат, экология, кейіпкер, проблема.

КАЗАХСКАЯ ПРОЗА И СОЦИАЛЬНАЯ РЕАЛЬНОСТЬ (НА ОСНОВЕ РАБОТ К. ИСКАКОВА СЕМИДЕСЯТЫХ ГОДОВ XX ВЕКА)

Аннотация. В данной статье рассматриваются основные особенности особенностей казахской прозы 70-х годов и творчество выдающегося представителя современной литературы К. Искакова. Статья основана на четком отражении реалий творчества писателя, проблем времени и акцента на негативных процессах, происходящих на его родине. Эти и другие вопросы рассматриваются в работе автора в контексте художественных подходов.

Ключевые слова: проза, писатель, природа, экология, герой произведения, проблема.

KAZAKH PROSE AND SOCIAL REALITY (BASED ON THE WORKS OF K. ISKAKOV OF THE SEVENTY YEARS OF THE XX CENTURY)

Summary. This article discusses the main features of the features of Kazakh prose of the 70s and the work of the prominent representative of modern literature K. Iskakov. The article is based on a clear reflection of the realities of the writer, the problems of time and the emphasis on the negative processes taking place in his homeland. These and other issues are considered in the author's work in the context of artistic approaches.

Keywords: prose, writer, nature, ecology, hero, problem.

КІРІСПЕ

XX ғасырдың алпысыншы жылдарынан басталған қазақтың ұлттық әдеби үдерісі төлтумалық мәдениетімізге қосылған қомақты үлес болып табылады. Елуінші жылдардың екінші жартысында қоғамда орын алған "жылымық" сәт, адам болмысына терең үңілу, адамның өмірдегі, мазмұны т.б. жайттар сол кезеңде әдебиетке келген Қ.Ысқақов, М.Мағауин, Ә.Тарази, Д.Исабеков, О.Бөкеев, Ә.Сараев, Т.Әбдіков т.б. қаламгерлердің шығармаларына арқау болды.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

Осынау серпінді топ өкілдерінің қатарына жазушы Қ.Ысқақов жатады. Қаламгер өз шығармаларында дәуір шындығын, әлеуметтік ақиқатты мейілінше шынайы көрсетуге тырысты. Және бір атап өтер жайт, жазушы экология мәселесін басты назарда ұстады. Бір-біріне ұқсай бермейтін қаһармандарды сомдады. Табиғатты аялау, күту проблемасын ерекше көтере білген Қ.Ысқақов аз кейіпкерлерін сомдау арқылы табиғат, айнала қоршаған орта экологиясын қызғыштай қоруға үндей отырып, адам жанының экологиясына да ерекше көңіл бөлді.

Табиғат – адам – қоғам. Осынау үштағанның үйлесімділігін бұзбауға көптеген жазушылар шығарма арнады. Жоғарыда айтқанымыздай, Қ.Ысқақов, Ә.Нұрпейісов, М.Мағауин, Ш.Мұртаза, Р.Тоқтаров, т.б. сияқты қазақ жазушылары әлеуметтік шындықты жариялай көрсетсе, көптеген зерттеушілер, зиялы қауым өкілдері осынау өткір проблемаға қатысты үн қосты, мәселен, С. Әшімбаев, Т.Тоқбергенов, ұжымдық жинақ. Бір жайтты есте ұстаған абзал. Табиғатты аялау өмірді аялау деген сөз. Табиғат – қазақ ұғымында ана. Сондықтан да жер-ана деп жататынымызды кең мағынасында түсінгеніміз абзал. XX ғасырда бүкіл әлем халқын айрықша алаңдатқан да осы экология проблемасы болатын. Бір ғана Қазақстан жеріндегі Семей полигоны ондай ажал ағын жаудырған түрлі сутегі, ядролық сынақтар, Алтайдың Ну орман тоғайларының құри бастауы, кебуге айналған Арал, біртін-біртін құрғап бара жатқан Балқаш, түрлі әскери сынақ алаңдары бәрі де адам ашкөздігінің, тойымсыздығының белгісі еді.

Қ.Ысқақовтың «Қара орман», «Ақсу – жер жаннаты» романдарына тұтастай Алтай табиғаты, сол жерді мекен еткен адамдар тағдыры бейнеленген. Аталмыш романдардың өзектілігі – рухани болмыстан туындайтын жан экологиясының проблемалары басты арқау етіп алуында. Қаламгер Алтай өңірінде болған аласапыран оқиғаларды адамдар тағдыры арқылы суреттей отырып, сол арнада рухани және экологиялық проблемаларды алға тартады. Осы жағынан келгенде сыншы Т.Тоқбергеновтің: «Адамды, адамның тағдырын суреттеу, жалпы, анық суреткерге лайық мінез Қалиханға тән, Қалиханға қонған бақ ол өзі туып-өскен Алтай өңірінен көз жазған емес. Осы кезге дейін жазған шығармасынан Алтай тұрғындарын, Алтай табиғатын, алтайлықтардың тағдырын көреміз» [8, Тоқбергенов Р.], -деген пікірі – әділ баға.

Қ.Ысқақов шығармаларының қай-қайсында да алтын арқау – адамдар тағдыры, кейіпкерлер болмысы. Жазушы қандай мәселені алға тартса да, қаһармандар әрекеті, қаһармандар сезімі мен ойы арқылы өрістете жеткізеді. Көркемдік-әлеуметтік салмақ арқалаған сондай кейіпкерлердің бірі – Бекет.

Бекет образынан қаламгердің табиғат әсемдігі мен адам рухының асқақтығын танытуды мұрат тұтқан авторлық тұғырнамасын айқын байқаймыз. Бұл жәйт Бекеттің Туған жердің ну орманын, қалың тоғайын қорғау, аялаудағы жан арпалысынан айқын таныла түседі. Өйткені Бекет үшін Алтай тағдыры оның өмірінің мәні және туған елінің күретамыры. Туған жерінің күретамыры іспеттес қалың орманның қатпар-қатпар тамырын балталап жатса, ну тоғайын тонап, жалаңаштап жатса қалайша күйзелмесін, қалайша егілмесін.

«Ұшпаға дестелеп жиған ағаш стандартқа толмаған балапан қарағайлар екен. Бекет кубометрін есептеп, блокнотына жазды. Кесілген орманның гектары мен ауданын картаға түсірді де, Жындысай учаскесіне крест салды. Енді орман қоры ретінде бұл өңірден Жындысайдың да аты өшті деген сөз, адам аяғы, ат тұяғы болмаса ит арқасы қиянға техника дәрменсіз, ағаш егіліп, егін себе алмайсың, шаруаға септігі жоқ таз төбенің бірі болып қала береді...» [1, Ысқақов Қ.]. Міне, табиғат байлығына, қоршаған ортаға деген немқұрайдылық салдарынан туған жердің нулы орман қорының біл бөлігі адам қолымен құртылады. Жазушының әр сөйлемінде әлеуметтік өмірдің шынайы кескін-келбеті бар. «Стандартқа толмаған балапан қарағайлар», «кесілген орман», «крест салды», «аты өшті», «тас төбе». Мұны табиғатқа жасалып отырған қиянат эволюциясының шағын көрінісі деуге болады.

Қандай да болмасын қиянат, қаталдық пен қатыгездіктің туындау себептері бар. Оның басты себебі – кісіліктің жоқтығы, адами қасиеттің төмендеуі. Ол адам үшін ғана емес, қоғам үшін де қауіпті. «Қара орман» романында көтерілген адамгершілік мәселесі Сиғаттың мына монологында айқын аңғарылады: «Маған салса, жұртқа аттестат үлестірмей тұрып, мектеп есігін ашарда баламды баламды психиатрға апарған болар едім. Кісілік деген емтихан осыдан басталса керек. Кім ел басқарады, кім күрек ұстайды, бәріне де әуел бастан баулығанға не жетсін... ...Жауыз бен қаскөй, карьерист пен күншіл-дарынсыздан, тоғышар-жабайыдан, барықсыз дарақы-тексіздан. Адамның санасы мен тегіне соцуравниловка принципі жүрмеуге тиіс...». Демек, қоғамда асқынған дерт, яғни парықсыздық, дарынсыздық, қаскөйлік, жауыздық, тоғышарлық, теңсіздік сияқты індеттер орын алған жағдайда түрлі әлеуметтік әділетсіздік, қиянат, бұрмалаудың да туындауы заңды. Ал ондай қоғамда рух экологиясы және содан өрістейтін келеңсіздік адамды қара ормандай адастыратыны және тоздыратыны ақиқат.

Сиғаттың кісілік келбеті, азаматтық тұлғасы туған жер байлығын, табиғатты ысырап етпеу сияқты келелі де өміршен мәселеде еселене түседі.

«Темір бетон аяқтың астында жатқанда бұзау байлайтын қазық үшін қарағай жықпай, енді табиғатқа да бір мезгіл тыныс беретін уақыт жетті. Сен маған мынау жұтап қалған таулардың қиясына техника шығарып, соқа салып берші? Адыра қалған аңы мен құсын айтпай-ақ қояйын, кешегі ит тұмсығы өтпейтін есіл тайганы қалпына келтіріп көрші? ...Солай! ...Ойланбай істеген шаруаның соңында осындай шешілмейтін сауал қалады. Оған сен миыңды ашытпасаң, мерзавчиктер бас қатырып жатпайды» [1, Ысқақов Қ.].

Жазушы Бекет, Сиғат образдарын ерекшелеуде, олардың тағдырын туған жермен байланысты ашуда тартыс табиғатын тек әлеуметтік жағынан ғана емес, жеке адмның шынайы ада-

ми болмысы тұрғысынан да өрістетеді. Бұлардың әр толғанысынан өрбитін келелі мәселер сол қоғамның жан жарасы – экологиялық жағдай екенін де шығарма желісінің әр бөлігі дәлелдей түседі. Кешегі көрікті де сұлу Алтайдың тағдырына алаңдауы Бекет, Сиғат образдары жазушының авторлық ұстанымынан туған деуге толық негіз бар. Қаламгер мақсаты – Алтай табиғаты мен тұрғындарының жан экологиялық жағдайын шынайы суреттеу. Пейзаждық көріністерде эстетикалық асқақ та сұлу, әсем де кербез категориялар емес, керісінше, көркінен айрыла бастаған жұтаң да сүреңсіз бейне көрініс береді. Өзен-судың суалуына, қалың орман ағаштарының орынсыз кесіліп, шабылып, ысырапқа түсуіне сол өңір тұрғындарының бойы үйренген. Кешегі Алтай табиғаты, сол табиғат аясын мекендеген құтты елдің бүгіндері ырысы да ортайған, жер мен ел тоз-тоз болуға бет алған. Бұл-өмір шындығы десек, көркем ақиқаттың өрілуі де, өзінің шындық болмысынан ажырамаған. Әсіресе орман шаруашылығын тиімді пайдалану, жер қойнауының құнарлығын арттырудағы бейқамдық пен салғырттық шынайы берілген. «Аттыға өткел бермейтін өзендер тұяқ шыламайтын арық боп қалған соң жағасынан жайлау да кеткен» [1, Ысқақов Қ.] немесе «Мың ағаш кесілсе, оның бодауына он-ақ шырпы қадалады екен» [1, Ысқақов Қ.] деген жолдардан құрдымға бет алған туған өлке трагедиясын еш боямасыз танимыз. Әсіресе, қоғамда орын алған, яғни шаруашылық ісіндегі көзбояушылық та жазушы назарынан тыс қалмаған. «Биіктен жоғалтқан орманның гектарын ойдан толтырмақ боп леспромхоз аздаған шабындық пен жайылымды айдап тастап, боз шырша егіп еді, құр жер тарылтқанымен қоймай, ол да төрт-бес жылдан соң құрап қалып жатыр» [1, Ысқақов Қ.]

Динамитпен қопарылған жер мен ну орман, бульдоздердің шынжыр табанымен тапталған туған жер тағдырына деген Шерубай жылқышының жанашырлығы, адуын іс-әрекеті де табиғатпен біте қайнасқан Шерубайлар әлеміне тән кіршіксіздікті танытады. «... Шерубай да қырсықтай жабысып балташылардың қыр соңынан қалмай-ақ қойғаны: лесопотология жөнінде инженердің басын жарғаны үшін он бес сөтке аудан басында қонақтап қайтсада беті қайтар емес. Ағашқа күл түсіп, құрт жеп жатқанында шаруасы жоқ, әйтеуір ит тұмсығы өтпейтін ну орманның көз алдында қарайып тұрғанына мәз тұтатын кәрі көңіл шыбық біткенді араның тісі мен балтаның жүзінен қорғап әлек».

Романның идеялық қуаты, тақырыптық өзектілігі туған жер табиғатын қорғау, аялау десек, бұл – адам жанының экологиялық проблемаларының туындау себебіне терең үңілген қаламгер тұғырнамасы да:

«Туған жердің топырағы кімге болсын қымбат та. Қара орманын кесіп бере қою оңай ма...» ...Адам қасиетті қара орман үшін ең қымбаттысы-өмірін тіккен...

...Бір кезде қасиетті Ақсу, қасиетті Сүндетсай еді, бүгіндері Жындысай деп қағындырып жүрсіңдер ғой. Маған салса, сол адамның тілін кесіп, Жеруйық деп атар едім! Жеруйығының Ақсудай-ақ болар! [1, Ысқақов Қ.].

Бұл – романның бүкіл болмысын айқындайтын қорытынды іспеттес. Қара орман-қазақтың қасиетті атамекені. Қара орман-қазақтың қасықтай қаны қалғанша қорғап, сақтаған киелі Жеруйығы. Әр адам үшін өзінің туған жері-Жеруйық. Сондықтан да оның тауы да, тасы да, суы мен орманы да қымбат. Демек, оның табиғатын қорғау, аялау барша елдің ұлы мұраты, ұлы мақсаты болуы қажет. Осындай өзекті ой, көкейкесті толғаныс Қ.Ысқақов романдарында үзілмес желі болып жалғасып отырады. Оған «Ақсу-жер жаннаты» романы толық дәлел бола алады.

«Ақсу – жер жаннаты» романы – авторлық ұстанымды паш етуші. «Ақсу- жер жаннаты» романы – адамның рухани әлемін зерделеген туынды. Роман-осы мақсатты орындаудағы автордың жанр саласындағы, мазмұн мен пішін ұғымдары төңірегіндегі ізденіс.

«Иә, жаңа роман сол «қара орманның» мүлде қайта жазылған, көп-көп өзгерістерге, көп-көп өңдеу жөндеулерге түскен, жаңадан баспа табақтай көлем қосылып, идеялық-көркемдік салауат тапқан кемел нұсқасы. Мұнда сүйекті, сүбелі шығарманың үрдісімен бүгінгі заманның ең өзекті мәселесі – ел мен жердің тағдыры табиғи ортаны аялау парызымен ұштастырылып, көркемдік шешімін тауыпты» [2, Ысқақов Қ.], – деген сыншы Т.Тоқбергенов тұжырымы Қ.Ысқақов шығармашылығына тән сипатты жаңа бір қырынан көрсетеді.

Жазушы қазақ халқы басынан өткерген түрлі қасірет, саяси зобаланлар зардабын, содан туындап жатқан қиянат пен қатыгездік тамырына үңіледі. «Біз осы кімбіз?» деген кейіпкер толғанысы адам баласының адамгершілік пен ізгілік, мейірім мен парасат сияқты қасиетін қашанда сақтауына ой салады. Өйткені адамның азуы, қоғамның тозуы үдеген тұста табиғаттың да құрдымға кетуі заңды. Адамның адамға деген жүрек жылуы, жан мейірімі болмағанда адамзат түгілі ғаламзаттың да азып-тозуы болмай қоймайтын құбылыс. Ал табиғи қасиетін сақтаған адам сол табиғаттың төл перзенттері болып табылатын Сиғат, Бекет, Асекеңдер десек, оларға қарама-қарсы алынған Әдіжаппар, Тынекең, Жақып, Сибандар бойынан тек парықсыз пасық жандарға тән кесір-кесапатты аңғарамыз.

«Әрі-беріден соң романды роман қылатын актуальды мәселе емес. Бізге керегі – адамның тағдыры, мінезі, актуальды мәселенің бәрі адамға байланысты, оның пейіл-пиғылына, құлқына, ой-өрісіне байланысты. Ал, адамды, адамның тағдырын суреттеу, жалпы, анық суреткерге лайық мінез». Бұл пікірді Қ.Ысқақовтың суреткерлік шеберлігін танытатын, соған берілген әділ баға деуге болады.

«Ақсу – жер жаннаты» романында қазақ жеріндегі экологиялық мәселесі мен адам жан экологиясының мәселесі бір ғана Алтай өңірі-

мен ғана емес, өзге де аймақтармен байланыста кеңінен және жан-жақты сөз болады. Шығарма кейіпкері Василий Ивановичтің келелі мәселені ортаға салған толғанысының өзегі де табиғат-ананың азып-тозуы. Одан біріншіден, туған жер көл-суының сапасынан айырылуы, ацнадай тұңық мөлдірлігінің сілті қышқылының тұнбасына айналуы, екіншіден, Алтай табиғатының азуы, үшіншіден, Арал проблемасының адамзатқа төнген қауіп тұрғысынан байыпталуы сияқты қаламгер діттеген өзекті арна оқырманды да терең ойға салады. Бұл шығармадағы жан экологиясының проблемалар арнасын жан-жақты зерделеуге мүмкіндік береді. Мұның өзі бір ғана қазақ жерінің емес, тұтас ғаламзатқа тән алапат апат екені де ұғындырылады.

Жетісудың қызылшасына, Сырдың балығы мен қауынына да улы зәрін төккен зобалаң төркіні сонда. Арал, Балқаш, Каспийдің тартылуының да төркіні осында. Тіптен түркімендер жыл сайын төрт жүз мың тонна мақтасынан да сол сілті қышқылының салдарынан айырылып отыр. Екі бірдей оазисін жоғалтып алды. Бұл бір. Екіншіден, қоршаған ортаның ластануы, жасыл желектің улануы да адам баласына өлім зәрін төгуде. Мұндай алаңдатар проблемалардың түптамыры экология екенін ұғына отырып, «Шынымен осының бәріне кім кінәлі?» деген сауал өзекті өртейді.

Қайда барсаң да темір жол мен трассаның бойынан тірнектеп бау жиған шау-шақан, ақ жол жиегіне қонақтаған тозаң мен түтіннің кесапаты удан да жаман екенін дәрігерлік сауаты кем жұртқа түсіндіріп жату қиын. Әрине, түсінген күнде де мал баққан ел: ие, талшық болса да жарайт та, онда тұрған не бар дей салады. Зардабы дастарханға тікелей зауал болып жетпегенмен, ішіп отырған сүтіміздің, жеп отырған етіміздің мәйегі өліп кеткенін аңғара бермейміз» [1, Ысқақов Қ.], – деген толғаныстан табиғат үйлесімінің бұла қасиетінен ажырау үрдісін көреміз. Экологиялық апат – адамзат баласына ортақ қасірет. Алайда, туған жер мен елге деген перзенттік парыз, адами қасиетке тән ар-ождан тазалығы еселенбейінше, әр адамның өз атамекеніне деген махаббат жер тағдырын келімсектерге, пайда іздегендерге емес, сол жердің шын мәніндегі перзентіне тапсыру қажет. Және де табиғат байлығын ысырапқа салудағы көзбояушылыққа тосқауыл қойылып, кез-келген сұрқиялық тамырына балта шабылуы мейілінше шарт.

«Бірақ ендігі жерде тайганың тағдырын калымщиктер мен кездейсоқ келімсектерге қалдыруға болмайды, Алтайға алдымен саналы азамат, іргесі аумайтын ел керек, жердің қасиетін елдің ниеті мен психологиясынан танысақ, бұл да біз бітірген үлкен істің бірі болар еді.» [1, Ысқақов Қ.]. Шындығында, қазақ жеріне табыс пен байлық іздеп келген талай келімсек елімізді ойрандап, жерімізді тонап кетті емес пе? Тек қана пайда ойлаған алаяқтардың адамға деген пейілі дұрыс болмағанда табиғатқа деген мейірі қайдан болсын?!

Кеңестік интернационализмнің беті жылтыр, іші сұрқия саясатының қазақты, оның жерін, табиғатын өркендеткені шамалы. «Ақсу – жер жаннаты» романының экологиясы проблемасын көтерудегі маңызы табиғатты қорғау, аялау және ел мен жерге деген әр азаматтың патриоттық сүйіспеншілігі деуге толық негіз бар. Адам және табиғат үйлесімі сақталмайынша адамның ғана емес, табиғаттың да құрдымға кетуінің өзіндік заңдылығы бар.

ҚОРЫТЫНДЫ

Қорыта келгенде, бір ақиқатқа ден қойғанымыз абзал: ол – ақын-жазушының өз елінің мұң-мұқтажын, арман-аңсарын әлеуметтік шындық етіп көтере білетіндігі. Қ.Ысқақов – сондай қаламгер. Жазушының әлеуметтік шындықты бірде астарлап, бірде ашық түрде көрсете білуі қазіргі таңда бүкіл әлем елдерін айрықша алаңдатып отырған экология проблемасына қосылған үлес деп бағалауымыз қажет.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ысқақов Қ. Ақсу – жер жаннаты. Роман. А., Жазушы, 1989.
2. Ысқақов Қ. Қара орман. Роман. А., Жазушы, 1981.
3. Нұрпейісов Ә. Сең. Роман. А., Жалын, 1983.
4. Мағауин М. Шақан жері. Роман. А., Жазушы, 1993
5. Мұртазаев Ш. Қара маржан. А., Жазушы, 1986.
6. Тоқтаров Р. Ғасыр наны. А., Жазушы, 1983.
7. Әшімбаев С. Талантқа тағзым. А., Жазушы, 1982.
8. Тоқбергенов Т. Ай мүйіз. А., Жалын, 1990.
9. В судьбе природы – наша судьба. М., Художественная литература, 1990.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИСКУССТВЕ
ART SCIENCE

УДК 78.05(574)

Кокишева Марлена Тастемировна
доцент, PhD,
кафедра «Музыковедение и композиция»,
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы
E-mail: marlena_07@mail.ru

СИМФОНИЧЕСКИЙ КЮЙ КАК МУЗЫКАЛЬНО-СОЦИОЛОГИЧЕСКИЙ ФЕНОМЕН: К ИСТОРИИ И ПРОБЛЕМАТИКЕ ВОПРОСА

Түйін. еуропалық үлгідегі қазақстандық музыкалық өнердің заманауи моделін қалыптастыру жаңа мәдени парадигмаға көшуді көрсетті. Академиялық музыкада «симфониялық күй» ұлттық-спецификалық жанрдың пайда болуы оның қоғамдағы қызметі мен рөліне, сондай-ақ оның әлеуметтік өміршеңдігіне байланысты бірқатар мәселелерді қозғайды. Симфониялық күй Қазақстанның академиялық музыкасында ел ішінде де, шетелде де маңызды репрезентативті рөл атқарады.

Кілт сөздер: қазақстанның академиялық музыкасы, композиторлық шығармашылық, симфониялық күй, жанр әлеуметтануы.

Аннотация. Формирование современной модели казахстанского музыкального искусства европейского типа обозначило переход к новой культурной парадигме. Появление в академической музыке национально-специфического жанра «симфонический кюй» выдвигает ряд проблем, связанных с его функционированием и ролью в обществе, а также его социальной жизнеспособностью. Симфонический кюй выполняет важную репрезентативную роль в академической музыке Казахстана как внутри страны, так и за рубежом.

Ключевые слова: академическая музыка Казахстана, композиторское творчество, симфонический кюй, социология жанра.

Summary. the formation of a modern model of Kazakh musical art of the European type marked the transition to a new cultural paradigm. The emergence of the national-specific genre of "symphonic kui" in academic music raises a number of problems related to its functioning and role in society, as well as its social viability. The Symphony Kuy plays an important representative role in the academic music of Kazakhstan both at home and abroad.

Keywords: academic music of Kazakhstan, composer's creativity, symphonic kui, sociology of genre.

ВВЕДЕНИЕ

На рубеже XIX – XX веков во многих национальных культурах складывается особое направление музыкального искусства, опирающееся на осмысление академическими композиторами глубинных основ традиционной музыки. Новые национальные формы творчества утверждаются как в странах, уже обладавших развитой письменной традицией западной модели, так и у тех народов, которые тысячелетиями развивали этнические музыкальные традиции, не связанные с европейским типом профессионализма.

Важнейшей точкой приложения творческих усилий, направленных на синтез этнических и общеевропейских (а сегодня можно сказать и общемировых) основ музыки, стала жанровая сфера национального искусства. Проблема научного осмысления взаимодействия и функционирования разных типов музыкального мышления волнует многих музыковедов. Исследователь Г.

Мусагулова считает, что «одна из основных задач современной музыкальной науки Казахстана заключается в целенаправленном изучении генетически заложенной исторической памяти народа как субстрата национального сознания, обусловленного этническими стереотипами, традициями, обычаями, наборам вербальных элементов, которые в сумме составляют специфическую идентичность народа» [Мусагулова, 2019, с. 257]

Специфика музыкального языка казахского кюя естественным образом повлияла на становление казахской академической музыки, в особенности инструментальной. Вершиной развития любой национальной композиторской школы можно считать создание на основе этого синтеза национально-специфического жанра. Таковым является *жанр «симфонический кюй»*.

Современная жанровая система академической музыки Казахстана представлена практически всеми жанрами, сложившимися на протяжении нескольких столетий в европейской музыкальной культуре. Специфический жанр «симфонический кюй» – это уникальное явление современной казахстанской музыкальной культуры, синтезирующий европейские композиционные принципы и этнические музыкальные представления.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

Музыкальная культура – неотъемлемая составляющая жизни общества, в котором музыка выполняет важную социальную функцию, отражая его мышление и мировоззрение. Важнейшую роль в общественно-музыкальной коммуникации выполняет жанр. О проблемах функционирования и роли жанра в обществе писали такие исследователи в области музыкальной социологии, как Т. Адорно [Адорно, 1998, 445 с.], А. Сохор [Сохор, 1980, 295 с.], подчеркивая в своих работах национальный контекст. Т. Адорно в лекциях «Введение в музыкальную социологию» подробно рассматривает социальные функции музыки, проводит типологию слушателей, подразделяя их на восемь типов, а также рассматривает специфические особенности и историческую эволюцию таких жанров, как опера и камерные жанры, выявляя степень их социальной жизнеспособности. Отдельная лекция посвящена такому важному для нашего исследования вопросу, как национальный характер музыкального творчества. Методологические подходы, применяемые Т. Адорно в отношении жанровой и национальной проблематики, находят применение в раскрытии вопроса бытования симфонического кюя в широком социальном понимании.

Расширение трактовки жанра до общественно значимого явления подтверждается как классическими концепциями, так и новейшими исследованиями отечественных и западных этномузыковедов, чья научно-исследовательская деятельность проводится при поддержке ЮНЕСКО. К таковым относится работа музыковеда Кейтрин Грант, посвященная проблемам экологии музыкального пространства и жизнеспособности жанров [Grant, 2014, 224 p.]. Исследователь расширяет границы понятия жанр. В её трактовке каждый жанр – это традиция внутри большой этнической культуры. То есть, это уже не чисто музыкальное явление, а явление музыкально-социологическое, когда жанр выражает потребности и образ мышления определенных социальных страт. По ее мнению, при исчезновении необходимых условий функционирования в социуме, жанровое явление либо исчезает, либо переходит в латентное существование. Применение этой методологии позволит экстраполировать проблематику на академический жанр «симфонический кюй» и значительно расширить ее понимание.

Социологическое значение жанра «симфонический кюй», его жизнеспособность в разные временные периоды, прослеживается с позиций исторической оценки его функционирования. По сути, симфонический кюй, как жанровый феномен, отражает эволюцию музыкально-социологических взглядов, свойственных как зарубежному музыкознанию, так и отечественному.

Социальная обусловленность жанра трактовалась наукой в разные годы по-разному и, в связи с этим, обоснованным станет привлечение методологии исследований последних 50-ти лет, которые объективно отразят эволюцию официальной точки зрения на этот жанр. В Советский период наибольшую разработку жанровая теория в социологическом аспекте получила в трудах А. Сохора. Примечательно, что проведение этих исследований хронологически совпало со становлением симфонического кюя (1960-70-е годы). В период развала Советского Союза фундаментальных работ по этой тематике практически не появлялось. В казахстанском музыковедении к вопросам музыкальной социологии подходили А. Мухамбетова [Мухамбетова, Бегалинова, 2002, с.390], С. Елеманова [Елеманова, 2010, с.80]. Современный этап развития жанровых систем как традиционной, так и академической еще теоретически осмыслен не полно, в связи с чем мы позволим себе в данной статье сделать некоторые прогнозы.

Согласно А. Сохору, значение жанра во многом обусловлено его функционированием в обществе, местом и значением в общественной жизни: «В жанре кристаллизуется и закрепляется практика не только композиторского творчества, но и общественного бытования музыки и ее восприятия. Подобно музыкальному языку и прежде всего интонации, жанр связывает воедино все звенья общественно-музыкальной ком-

муникации» [Сохор, 1980, с.180]. Нельзя также абстрагировать зависимость жизнеспособности жанра от общественного мышления, либо направленного тоталитарным режимом, либо сформированного в передовом сознании масс.

Отметим, что в период возникновения симфонического кюя в Казахстане уже сформировалась государственная система концертных организаций, филармоний со штатными оркестрами различных составов. То есть условия для развития музыкального искусства европейского типа были созданы достаточно комфортные. Сложилась определенная культурная прослойка городских жителей, ориентирующихся в музыке как на любительском, так и на профессиональном уровне, но в равной мере испытывающая потребность в восприятии и традиционного, и академического искусства.

В данном контексте в творческом процессе определяется значительная роль композитора-творца. Тогда доминирует субъективный фактор, то есть индивидуальность композитора, работающего в этом жанре, его мировоззрение, эстетические вкусы и профессиональный опыт, а главное – национальная идентификация. Все это, в комплексе, формирует стиль автора, его композиционные пристрастия, реализующиеся при выполнении важной социальной роли – «создании музыкальных ценностей» [Сохор, 1980, с.102]. Важно отметить, что в разные периоды развития симфонического кюя к нему обращались композиторы с различной профессиональной подготовкой и степенью освоения традиционного материала.

Симфонический кюй относится к концертным жанрам, то есть академическим, исполняемым различными составами оркестра. Это позволяет композитору взаимодействовать с помощью акустического звучания групп оркестра с многочисленной аудиторией, выполняя при этом ряд задач эстетического и общественного свойства. Симфонический кюй за годы развития приобрел возможность посредством оркестра, несмотря на лаконичность формы, воздействовать на публику, создавать национальный образ через комплекс средств. Произведения, сочиненные в этом жанре, через сложившиеся ассоциации, с одной стороны, восполняют и поддерживают чувство этнической принадлежности, с другой – приносят эстетическое удовлетворение от узнавания «знаковой системы», «кода» национального музыкального языка. Невозможно не согласиться с Т. Адорно, писавшим: «Чем больше музыка похожа на диалект, аналогичный языковому, тем ближе она к национальной определенности» [Адорно, 1998, с.136]

Как отмечает А. Сохор, на творческую деятельность композитора общество оказывает влияние двумя путями – через *идеологию* и создаваемыми *условиями функционирования музыки*. Эти составляющие связаны между собой неразрывно и оказывают внешнее воздействие на творческий процесс не только композитора-индивидуума, но и всей композиторской школы. В разные исторические периоды влияние политической власти на культуру либо усиливалось, либо ослабевало. В зависимости от этого менялась идеологическая составляющая в музыкальном искусстве. Её наиболее интенсивным проявлением характеризуется ранний советский период в истории музыки Казахстана (до 50-х годов). Но влияние идеологии не ослабевает и на протяжении всего советского периода до конца 80-х годов. Безусловно, идеологический контекст прослеживается и в социологических исследованиях того периода.

Появление симфонического кюя в условиях социалистического строя с сильной идеологической платформой несло двоякий смысл:

а) творческий ответ на запросы времени

в) как неизбежный результат культурно-исторического процесса.

Тот факт, что симфонический кюй был детищем советской культурной политики, неоспорим. Первое произведение, получившее такое жанровое определение («Дайрабай» Е. Рахмадиева), сразу же получило признание не только в Казахстане, но и во всем мире. Методы синтеза кювых признаков и европейских на тот момент оказались вполне адекватными и отвечающими духу времени. Последующие опыты подтвердили жизнеспособность жанрового эксперимента. Возможно, прозвучавший в эфире мировых радиостанций «Дайрабай» (а затем еще и «Кудаша думан»), еще нельзя назвать вкладом в мировой симфонизм, но он явился первым шагом в создании самостоятельного национального симфонического жанра, несущего в себе важнейшую социальную функцию.

Проблема взаимодействия европейской и этнической культур инициировала спорную ситуацию в общественно-культурной жизни Казахстана. В социальном аспекте это явление выразилось в возникновении противоположных оценочных мнений, формируемых в культурной среде через статьи и выступления на различных пленумах, носящими полемический и критический оттенок (1970-80-е годы). Порой эти мнения приобретали крайние формы, призывающие к отказу от европейского влияния. Развернулась дискуссия о целесообразности синтезирования разных типов музыкальной культуры. Полемический характер приобрело выступление немецкого музыковеда А. Даниэлу, которого критиковали за «реакционизм». Он высказал мысль, что неверное отношение к ценностям восточных культур и насильственное внедрение чуждых им норм может принести неисправимые последствия: «Именно из этого проистекает трагедия колониализма, в ходе которой всякий

народ-завоеватель хочет принести завоеванным блага своей цивилизации, своей культуры, своих народов, потому что он не имеет ни малейшего сомнения, что они представляют собой высшую стадию развития человечества» [Даниэлу, 1975, 70с.]. Исследователь утверждал, что развитие традиционных форм музыкального искусства *вне синтеза* позволит сохранить множественность музыкальных культур. Иной путь (путь синтеза) приведет в итоге к «постепенному разрушению всех традиций автономного искусства» [Даниэлу, 1975, с. 75]

Иного мнения придерживается А. Сохор. Решение проблемы сохранения традиции через ее консервацию, по его мнению, является ошибочным: «Консервация национальных культур, искусственное, насильственное торможение их прогресса противоестественны и не отвечают их истинным, объективным потребностям. Но чтобы этот прогресс был реальным, чтобы он действительно вел не к уничтожению, а к приумножению художественных ценностей, он должен опираться на прочный фундамент традиций национального искусства» [Сохор, 1980, с.127]. Проявление реакционных тенденций, выраженных в призывах к консервации национальной культуры, формировались на волне созревающих в обществе идей независимости. Надвигающийся кризис самоиндентификации угрожал потерей этничности. В 1980-е в литературе была поставлена проблема «манкуртизма», оказавшая влияние на искусство и науке об искусстве.

Примечательно, что высказанные мнения по поводу использования фольклорного материала в академическом искусстве в западно-европейской музыкальной социологии в какой-то степени синхронизированы с оценочными процессами, происходящими в казахстанском музыкознании этого периода. В частности, Т. Адорно, в свойственной ему манере, пишет о профессиональной музыке в национальном стиле: «Она кощунственна — и по отношению к себе самой, и по отношению к природе, которая написана на ее знамени; она изготовляет национальное, манипулируя тем, что выдается за непроизвольное, спонтанное» [Адорно, 1998, с.144]. Подразумевая под этим высказыванием фольклоризм, использующий в рамках классико-романтического искусства традиционные источники в качестве материала для цитирования, исследователь также очерчивает проблему смены отношения к традиционной музыке, обновления музыкального языка через познание основ традиционного искусства. По его мнению, в творчестве композиторов последующего поколения народная музыка должна стать источником для нового музыкального языка.

В Казахстане была остро поднята проблема статуса и функционирования народной музыки в обществе, а также взаимоотношения традиционного и академического искусства в контексте музыкальной социологии. Подробнее всего эта дилемма была рассмотрена А. Мухамбетовой. В ряде статей, посвященных этим вопросам, актуализируется круг проблем, связанных с «казахским музыкальным языком». Отмечаемое автором нарушение коммуникации между традиционным искусством и обществом через его носителей приведет, по ее мнению, к «деградации знаковой системы в целом» [Мухамбетова, Бегалинова, 2002, с.390]. Тоталитарный контроль за «допущенными» к существованию традициями и неофициальный запрет других (айтыс, зикр), привел к подмене исконных черт традиционной музыки различными формами фольклоризма.

Отдельное внимание А. Мухамбетовой уделено функционированию кюя в новых условиях, в качестве переложения для оркестра народных инструментов. Высоко оценивая уровень исполнительства оркестра народных инструментов имени Курмангазы и его роль для социума, ученый, тем не менее, озвучивает слабые стороны оркестрового претворения кюя. В частности, критике подверглись методы оркестровых обработок кюев, недостаточного использования возможностей оркестровой техники. Переложения кюев для народного состава оркестра отличались примитивной (в унисон) оркестровкой, игра по нотам нивелировала импровизационый характер кюя: «В итоге, сложившийся оркестровый стиль, по существу, являет собой *паллиатив, созданный на основе нивелировки как приемов сольного казахского исполнительства, так и приемов европейской оркестровой техники*» [Мухамбетова, Бегалинова, 2002, с.394]. Справедливо утверждать, что критика в адрес оркестра народных инструментов применима и к произведениям для европейского состава на ранних стадиях становления симфонического кюя и орбитальных жанров.

Данный контекст порождает новую проблему, проблему воспитания потребности общества в новом искусстве, с которой очень тесно связаны вопросы ответственности композиторов и исполнителей, как важных звеньев музыкальной коммуникации. При зарождении новых форм искусства формируются вкусы потребительской среды, на которые, безусловно влияет не только сам факт исполнения национально-специфической музыки, но и её качество. Н. Янов-Яновская по этому поводу пишет: «уж если всерьез заботиться о разумном расширении аудитории наших концертных залов и музыкальных театров, <...>, то важно ответить еще и на вопрос: всегда ли «презентация» нового искусства широкому слушателю <...> проходит на должном качественном уровне, не компрометирует ли подчас идею сама небрежная, безответственная форма ее подачи?» [Янов-Яновская, 1999, с.12]. В этом смысле симфонический кюй и его орбиталь-

ные жанры имели значительное эволюционное преимущество, поскольку, начиная с первых произведений, они создавались профессионалами высокого уровня (Е. Рахмадиев, Г. Жубанова, Н. Тлендиев, М. Сагатов, К. Кумысбеков и др.), а потому отличались качеством как содержательной, так и формальной стороны.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Итак, выявляя социо-культурную роль симфонического кюя, мы приходим к следующему выводу:

Особая роль симфонического кюя в музыкальной культуре проявилась в том, что, зародившись из идеи симфонизации кюя, этот жанр затем приобрёл новое широкое культурное значение символа новой модели культуры, сформировавшейся в ходе смены культурной парадигмы. Именно симфонический кюй, как никакой другой жанр в академической музыке, исторически синхронизировал эволюцию текста казахстанской культуры и отразил качественные преобразования в художественном осмыслении национального наследия казахского народа.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Мусагулова Г.Ж. «Современное состояние эстрады Казахстана: к вопросу отражения национальной специфики» // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Наука и жизнь Казахстана №6/2. 2019 – С.255-259.

2. Адорно Т. Избранное [Электронный ресурс]: социология музыки. – М. – СПб.: Университетская книга, 1998. – 445 с. – Режим доступа: http://hren-morkovkin.ucoz.ru/load/muzykovedenie/6-1-0-29

3. Сохор А. Вопросы социологии и эстетики музыки : сб. статей в 3 т. Т. 1. – Л., 1980. – 295 с.

4. Grant C. Music Endangerment : how language maintenance can help. – New York: Oxford University press, 2014. – 224 p.

5. Мухамбетова А.И., Бегалинова Г.А., Аманов Б.Ж. Казахский музыкальный язык как государственная проблема // Казахская традиционная музыка и XX век. – Алматы, 2002. – С. 390-403.

6. Елеманова С.А. Традиционная музыка в современной казахской культуре // Мысль. – 2010– № 3 – С. 80-84.

7. Даниелу А. Тенденции развития музыкальных культур народов Азии // Музыкальная трибуна Азии (Алма-Ата, 1973). – М., 1975. – С.69-75.

8. Янов-Яновская Н.С. «Последнего слова не существует» // Музыкальная академия. – 1999. – № 3. – С.10-15.

18.49.01
18.49.07

Кусанова Анипа Ерлановна
PhD докторант,
КазНАИ имени Т.Жургенова

ОСОБЕННОСТИ ФОРМИРОВАНИЯ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ КОМПЕТЕНТНОСТИ БУДУЩИХ РЕЖИССЁРОВ-ХОРЕОГРАФОВ В ТВОРЧЕСКОМ ВУЗЕ

Аңдатпа. Қазіргі балетмейстерлердің шығармашылық ізденістері отандық хореография режиссурасының дамуы үшін маңызы өте зор болып табылады. Дәлірек айтсақ, соның негізінде бүгінгі отандық балет өнерінің маңызды кезеңі қалыптаспақ. Біздің режиссер-хорегорафтардың шығармашылық қолтаңбасындағы ерекшелік оның ұлттық негізді басшылыққа алуында болып отыр және ол қазақстандық би өнерінде тарихи тақырыптардағы жаңа қойылымдық жанрдың пайда болуына септігін тигізе білді. Ал олардың қойылымдары жас балетмейстерлерге көрнек құрал ретінде қызмет атқармақ. Алайда отандық режиссураның шығаармашылық мұрасын зерттеу жеткіліксіз деп санаймыз. Сондай-ақ, режиссер-хореографтарды оқытып, тәрбиелеу үдерісін дұрыс ұйымдастыру қажет. Бұл мәселе, міндеттерді шығармашылық және өнер ЖОО шешуі тиіс. Қазақстан Республикасы білім беру жүйесінің жаңартылған құрылымына сәйкес, Өнер және мәдениет саласындағы ЖОО-ның хореография кафедралары, өнер институттары студенттерінде кәсіби мәдениетті қалыптастыру үшін жаңа әдістер мен жолдар ұсынылып отыр.

Кілт сөздер: хореография, балет, балетмейстер, хореография режиссурасы, шығармашылық қолтаңба, би өнері, қоюшы-режиссёр, хореографиялық миниатюра.

Аннотация. Творческие изыскания современных казахстанских балетмейстеров имеют большое значение для дальнейшего развития отечественной режиссуры хореографии. Именно на их основе формируется сегодняшний, очень важный этап отечественного балетного искусства. Отличительной особенностью творческого почерка наших режиссёров-хореографов стала ярко выраженная национальная основа, давшая толчок для появления нового в казахстанском танцевальном искусстве жанра спектакля на историческую тематику, отсылающую нас к временным истокам формирования казахской танцевальной культуры. А их постановки служат наглядным пособием для молодых начинающих балетмейстеров. Однако только изучения творческого наследия отечественной режиссуры недостаточно. Необходим ещё правильно организованный процесс обучения и воспитания режиссёров –хореографов. Эту задачу должны решать творческие ВУЗы. В условиях модернизации образования Республики Казахстан предлагаются новые подходы к формированию профессиональной культуры у студентов кафедр хореографии институтов искусств и других творческих ВУЗов.

Ключевые слова: хореография, балет, балетмейстер, режиссура хореографии, творческий почерк, танцевальное искусство, режиссёр-постановщик, хореографическая миниатюра.

Annotation. The creative research of modern Kazakhstani choreographers is of great importance for the further development of domestic directing of choreography. It is on their basis that the today's, very important stage of Russian ballet art is formed. A distinctive feature of the creative style of our choreographed directors was a pronounced national basis, which gave an impetus to the emergence of a new genre of performance in Kazakhstan's dance art on historical themes, which refers us to the temporary origins of the formation of the Kazakh dance culture. And their productions serve as a visual aid for young beginner choreographers. However, just studying the creative heritage of domestic directing is not enough. A properly organized process of training and education of directors-choreographers is still necessary. This problem should be solved by creative universities. In the context of the modernization of education in the Republic of Kazakhstan, new approaches to the formation of a professional culture among students of the departments of choreography of art institutes and other creative universities are proposed.

Keywords: choreography, ballet, choreographer, directing choreography, creative style, dance art, stage director, miniature choreography.

ВВЕДЕНИЕ

В программе развития образования Республики Казахстан до 2020 года акцентируется внимание на формировании конкурентоспособного специалиста, способного самостоятельно и творчески решать профессиональные задачи,

понимая личностную и общественную значимость профессиональной деятельности, нести ответственность за ее результаты [Государственная программа развития образования РК на 2011 – 2020 годы].

В настоящее время в ВУЗы нашей страны пришло очень много талантливой молодежи, желающей обучаться творческим специальностям, среди которых большой популярностью пользуется хореография. Этот процесс с одной стороны делает профессию хореографа доступной широким слоям населения, а с другой повышает требования к отбору, содержанию обучения, качеству профессиональной подготовки специалистов хореографии.

Также формируются новые конкурентные отношения между вузами, готовящими специалистов хореографического профиля. В связи с этим такие ВУЗы стараются коренным образом преобразить образовательный процесс, модернизировав и приведя его в соответствие с международными стандартами. Происходит обновление целей образования. Приоритетным становится не объем усвоенных знаний и умений, а разностороннее развитие личности будущего режиссёра-хореографа, дающее возможность реализации его способностей и возможностей. Ведущей целью становится подготовка к сложностям профессиональной деятельности, психологическая и социальная адаптация.

Основная часть: Практика показывает, что содержание профессиональной подготовки режиссёров-хореографов в ВУЗах напрямую связано с содержанием их профессиональной деятельности. В свою очередь содержание самой профессиональной деятельности хореографа постоянно и динамично изменяется, развивается. В связи с этим возрастают требования к профессиональным и личностным качествам будущих балетмейстеров [Захаров Р.В., 1976, с.118].

Таким образом, повышение требований к качеству подготовки режиссёров-хореографов новой формации обусловлено:

-характером социально-экономической ситуации в стране, когда необходимо быстро адаптироваться к изменяющимся условиям;

-сменой образовательных парадигм, фиксирующих переход от массово-репродуктивных форм и методов преподавания к индивидуально-творческим;

-подготовкой будущих специалистов к конкурентоспособному, компетентному вхождению на рынок труда. Сегодня назрела необходимость пересмотреть и реформировать процесс профессиональной подготовки режиссёров-хореографов.

Выпускник режиссёрского отделения должен осуществлять, наряду с художественно-творческой, организаторскую, художественно-образовательную и учебно-воспитательную деятельность. В связи с этим возникает необходимость в приспособлении индивидуально-психологических особенностей студентов-хореографов к труду режиссёра, без чего невозможно дальнейшее развитие такой востребованной области художественного образования республики, как хореографическое искусство.

Однако, как показали наблюдения и анализ исследований, при подготовке режиссёров-хореографов профессиональные учебные заведения, хотя и вводят предметы психолого-педагогического цикла, по-прежнему ориентируются в большей степени на подготовку специалиста узкого танцевально-исполнительского профиля.

Это происходит потому, что ВУЗы в настоящее время не предоставляют студенту необходимых возможностей овладения в полном объеме разнообразием видов и способов режиссёрско-постановочной деятельности, хотя и выполняют заказ государства через образовательные стандарты, расширяя подготовку специалистов по новым специальностям и специализациям, имеющим творческую направленность.

Хотя современными исследователями большое внимание уделяется проблемам формирования профессионально-прикладных качеств и навыков у будущих режиссёров-хореографов в процессе вузовской подготовки, тем не менее, на современном этапе коренных общественных преобразований процесс формирования профессиональных качеств будущих режиссёров-хореографов и становление их творческой компетентности в рамках современных требований недостаточно разработан как в теории, так и на практике. Недостаточно решены также проблемы организации методической подготовки режиссёров-хореографов, что сказывается на их послевузовской деятельности, когда выпускник сталкивается с конкретными профессиональными ситуациями, и зачастую оказывается беспомощен перед ними. Особенно слабо эта научная проблема изучена в рамках решения задачи интеграции образовательных программ режиссёрско-хореографического направления [УМКД по режиссуре хореографии 2019-2020 уч. г.Каз-НАИ им. Т. К.Жургенова].

Анализ сложившегося состояния подготовки режиссёров-хореографов в условиях ВУЗа свидетельствует о том, что многие из студентов во время педагогической практики опираются на готовые методические рекомендации, учебные программы, слабо оперируют методами и приемами в различных педагогических ситуациях учебно-воспитательного процесса, недостаточно ориентируются в решении новых профессиональных проблем, затрудняясь осуществлять в своих действиях альтернативные творческие подходы и способы профессионально-педагогической деятельности. В учебно-воспитательном процессе ВУЗов, реализующих подготовку

режиссёров-хореографов, имеются проблемы в содержании, методике и методах преподавания, обеспеченности учебно-методической базы, взаимодействии теории и практики, что впоследствии оказывает отрицательное влияние на процесс формирования профессионального мастерства специалистов с хореографическим образованием.

Также следует отметить, что помимо недостатков в собственно балетмейстерско-постановочной направленности профессиональной подготовки режиссёров-хореографов, к сожалению, выпускники факультетов и кафедр хореографии зачастую имеют значительные пробелы и в танцевально-пластической подготовке [Рахимов А.С., 2015, с.23]. Начиная активную творческую деятельность, многие молодые хореографы демонстрируют неспособность освоить разностильный «язык» современного танца, эмоциональную выразительность пластики – всего того, чем должен владеть танцовщик-профессионал. А вместе с тем начинающий режиссёр-хореограф, получая достаточно хорошую профессиональную подготовку в ВУЗе в плане физических и технических возможностей, лишь через несколько лет работы обретает навыки свободы и выразительности движений. С этой целью, как считают многие исследователи и практические режиссёры-хореографы, необходимо пересмотреть отдельные аспекты преподавания танцевальных дисциплин, чтобы при обучении создать необходимые условия для развития творческой личности, а главное, обеспечить приоритет задачи воспитания осмысленной выразительности танцевальных движений над задачами «технического» характера, такими, как овладение современной техникой классического танца и формирование опорно-двигательного аппарата танцовщика. Иными словами, художественно-творческое развитие будущего режиссёра-хореографа должно стать сверхзадачей, а физическое и техническое совершенствование тела, непосредственно связанное с движением легкости и координации танцевальных движений, – одним из средств воспитания режиссёра-хореографа новой формации.

Конечно, спору нет, традиционная вузовская профессиональная подготовка будущих режиссёров-хореографов предусматривает акцент на освоение специальных дисциплин. При этом не учитывается, или учитывается слабо, что будущий балетмейстер, режиссёр-постановщик танцевальных проектов должен быть подготовлен к возможности более разностороннего профессионального проявления. Однако активная сценическая деятельность профессиональных хореографов, даже самых успешных, не бывает значительно долгой, в связи с чем большинство хореографов после ее завершения занимаются также менеджментом, педагогической деятельностью, руководят хореографическими коллективами, преподают в ВУЗах, колледжах и школах. Но для этого необходимо в достаточной степени владеть определенными знаниями и умениями: знанием особенностей возрастной психологии, умением решать педагогические задачи и ситуации, коммуникативными и организаторскими навыками, широким культурным и эстетическим кругозором, знанием истории мировой художественной культуры. Наиболее слабым звеном в системе подготовки режиссёров-хореографов является оптимальное соотношение исполнительских компетенций, обеспечивающих техническое совершенствование танцевальных умений и навыков, и педагогических компетенций, направленных на умение осуществлять собственно педагогическую деятельность и передавать свои знания и умения воспитанникам, в совокупности формирующих профессиональную компетентность режиссёра-хореографа.

Под профессиональной компетентностью хореографа принято считать совершенное владение им всей совокупности психолого-педагогических знаний, умений и навыков, соединенное с профессиональной увлеченностью, развитым творческим мышлением и интуицией, нравственно-эстетическим отношением к жизни, глубокой убежденностью и твердой волей [Государственная программа развития образования РК на 2011 – 2020 годы].

Для этого необходима целенаправленная, правильно организованная работа со студентами, начиная с первого курса. Она включает в себя социально-психологическую цепочку: формирование потребностей в совершенствовании хореографического мастерства и соответствующих ему ценностных ориентаций; выявление и развитие индивидуальных интересов и способностей; соотнесение их с возможностями реализации в области профессиональной деятельности и соответствующего образа жизни.

Наряду с профессиональной компетентностью и руководящими качествами существует также необходимость формирования методического мышления и методических способностей будущего режиссёра-хореографа. Под методической компетентностью режиссёра-хореографа понимается формирование представлений о ценностном вкладе танцев в сохранение и развитие национальных танцевальных традиций и народной самобытности, приобщение их к овладению танцевальным искусством, обучение танцевальной технике, владение способами мотивирования, осознание личных особенностей и физических возможностей. Развитая методическая компетентность поможет будущему режиссёру-хореографу подняться на более высокий уровень профессионального мастерства и открывает большие возможности для его интеллектуального, профессионального и творческого развития.

Также опыт работы со студентами указывает на то, что начинающий режиссёр-хореограф, имея большой арсенал средств пластической выразительности, зачастую испытывает трудности при вербальном общении с аудиторией, управлении и организации деятельности танцевального коллектива. В этой связи актуальна проблема формирования коммуникативных, организаторских навыков у студентов хореографических специализаций – будущих руководителей хореографического коллектива. Будущий режиссёр-хореограф наряду с пластическими средствами выразительности должен владеть развитыми вербальными коммуникативными умениями, а также деловыми качествами управленца. Поэтому в период обучения в ВУЗе формированию и развитию коммуникативных навыков и организаторских умений студентов, без которых немыслима их будущая педагогическая деятельность, должно уделяться пристальное внимание.

Особая роль во всестороннем развитии будущего режиссёра-хореографа отводится постановочному процессу в рамках работы над дипломным проектом, когда студенты на практике показывают весь арсенал творческих средств, приобретенных ими за период обучения. Эта работа должна стать лабораторией творчества студентов, где они испытывают свои силы во всех видах и формах самостоятельной деятельности, учатся эффективно решать разнообразные задачи, анализировать опыт работы выдающихся казахстанских и мировых балетмейстеров в плане определения перспективных направлений в методике постановочной работы над танцевальным проектом. В процессе такой работы будущий режиссёр-хореограф обнаруживает недостаточность своих знаний, умений и навыков, а это, в свою очередь, влияет на потребности и формирует мотивы профессионального самосовершенствования, становится стимулом, воздействующим на его профессиональный интерес.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

В результате обучения в стенах творческих ВУЗов будущий режиссёр-хореограф должен получить не только совокупность знаний, умений, навыков по дисциплинам режиссёрско-хореографического цикла, но и овладеть необходимым багажом научных, методических знаний в плане профессиональной подготовки.

Структура профессиональной готовности режиссёра-хореографа может быть отражена следующими таблицами**.**

Таблица 1. Структура профессиональной готовности режиссёра-хореографа.

Таблица 1

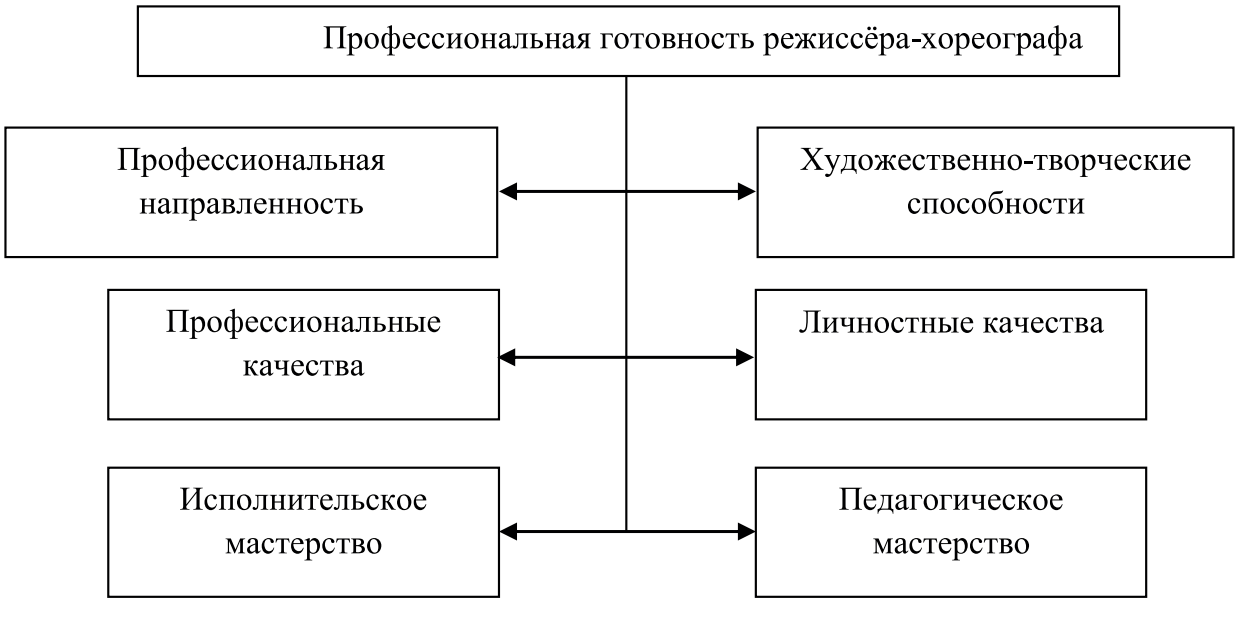

Таблица 2. Модель профессиональной компетентности будущего режиссёра-хореографа

Компоненты	Личностно-творческий	Когнитивный компонент		Операциональный компонент		
критерии	художественно-творческие способности, эстетический кругозор, общая культура и культура поведения	теоретические профессиональные хореографические знания	психолого-педагогические знания	профессиональные исполнительские умения	педагогические умения	коммуникативные и организаторские умения и навыки
показатели	креативность мышления, эстетический вкус, артистизм	знание теории хореографического искусства, многообразия его форм, знание профессиональной терминологии, знание расклада музыкального произведения	владение научной организацией учебно-воспитательного процесса, знания различных методик и технологий обучения техники, стиля, манеры исполнения основных элементов различных видов танца	профессиональные двигательные и сенсорные навыки, техника исполнения	умение применять конструктивные, проективные, прогностические знания в решении профессиональных ситуаций, умение развивать танцевальную технику обучающихся, умение сообщать обучающимся знания теоретического материала о хореографических дисциплинах	умение организовать коллективный труд и управлять им, владение навыками контроля внутриколлективных и межличностных отношений, умение устанавливать эффективный диалог, коммуникацию в коллективе, владение приемами рациональной организации труда

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 – 2020 годы.
2. Захаров Р.В. Записки балетмейстера. М., «Искусство», 1976г. стр.118
3. УМКД по режиссуре хореографии 2019-2020 уч. г.КазНАИ им. Т. К.Жургенова.
4. Рахимов А.С. Мастерство режиссера. А., 2015.

Мукышев Талгат Карипжанович
доцент (акад.),
«Дәстүрлі музыка» факультеті,
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасы,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
«Халық музыкасы» факультеті,
«Домбыра» кафедрасының доценті (акад.),
өнертану ғылымдарының кандидаты,
Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail.ru: mukyshevt@mail.ru

БАЯН – ӨЛГЕЙ СЫБЫЗҒЫШЫЛЫҚ ДӘСТҮРІНІҢ ӨКІЛДЕРІ

Аңдатпа. Баян-Өлгей қазақтарының сыбызғы мектебі дәстүрлі өнерді жалғастырып келе жатқан мектептердің бірі. Бұл мектеп ғасырлар бойы атадан-балаға беріліп қаймағы бұзылмай XX ғасырдың соңына дейін жетіп отыр. Дәстүрлі сыбызғышылық өнер Баян-Өлгей қазақтарының арасында бүгігі күнде де кең тарап орындалуда.

Кілт сөздер: сыбызғы, дәстүр, күй, ән, эпос, аймақ, орындаушы, айтыс, тартыс.

Аннотация. Сыбызговая школа Баян –Улгей (Монголия) является одной из составляющих данную традицию. Особенность этой школы связано с наличием здесь древних эпических кюев, которые исполнались на инструментальных состезаниях сыбызгистов XX века. Широкое распространение сыбызговая традиция получила у казахов Баян-Улгей (Монголия).

Ключевые слова: сыбызгы, традиция, кюй, песня, эпос, округ, испольнитель, айтыс, тартыс.

Abstract. The Sybyzgovy school of Bayan – Ulgey (Mongolia) is one of components this tradition. Feature of this school it is connected with existence ancient epic here кюев which ispolnatsya on tool competitions of sybyzgist of the XX century. The sybyzgovy tradition was widely adopted at Kazakhs of Bayan – Ulgey (Mongolia)**.**

Keywords: sybyzgy, tradition, kui, song epos, county, performer, aitys, fight.

Сыбызғышылық өнердің дәстүрлі үлкен мектебі Монғолия қазақтары қоныстанған Баян Өлгей аймағында жақсы сақталған. Сыбызғышылық дәстүр бұл аймақта атадан балаға мұра болып беріліп, қаймағы бұзылмай жетіп отыр [Ахмеруұлы Х., 1977, 3-5 б.]. Осындай бай қазынаны ғасырлар бойы үзбей бүгінгі ұрпаққа мәпелеп жеткізіп, музыкалық мұрамыздың алтын қорына қосқан сыбызғышылар: Тарлаубай, Ыдекей, Кәбетай, Жұбайхан, Байсал, Шамғын қатарлы абзал тұлғалар болса, олардың ізбасарлары Құмақай, Қабыкей, Кәлек сынды өнерпаздар екені мәлім.

Құмақай Шамғынұлы. Құмақай орта шаруа отбасында 1905 жылы дүниеге келген.

Құмақай сегіз жасынан бастап сыбызғы тартып үйренеді. Он бес жасқа толғанда халық алдында, той думанда күй тартып көзге түсе бастайды [Мұқышев Т., 2005, 136.]**.** 1923 жылдың жазында он екі керей жиналған Бурылбайдың ас берген тойында нелер атақты сыбызғышылардың ішінен ерекше көзге түсіп, бас бәйгені жеңіп алады. Бұл кезде сыбызғышы не бары он сегізге жаңа толған балаң жігіт еді. Бұл оқиғадан соң Құмақайдың қиялына қанат бітіп, шабытын шарықтатып, өнерін шыңдай түседі. Оның туған ауылынан жан-жаққа сан тарап жолдар таралушы еді. Ол соның біріне түсіп, өзі таңдаған өмір жолын одан әрі жалғастырды. Ол жол – өнер жолы еді. 1928 жылы Халық революциясының тойына қазақ жастарының атынан шақырылып (Ховда қаласында) өнер көрсетіп қайтты.

Сол жылдан бастап ол халқының рухани өміріне қадірінше аянбай еңбек етті. Оның өнерге деген талантын тыңдаушы қауым сүйсіне әңгімелеп, сирек кездесетін талантты сыбызғышы екендігін айтатын. Құмақайдың сыбызғыда күй орындау шеберлігі ерекше болған, оның сыбызғы диапазоны өте күшті, әрі ұзақ үнді күй әуені бір шақырым жерден өте анық естілетін, нағыз күй шебері еді, – деп көзі көрген қариялар жыр ғып айтатын-ды. 1946 жылы еліміздің 25 жылдық ұлы мерекесіне аймағымыз өнерпаздарымен бірге астанамыз Улаанбаатар қаласында болып өнер көрсетті. 1950 жылы аймақ орнауының он жылдық мерекесіне қатысып, өнер сайысында жүлделі орынға ие болып, халықтың алғысына бөленіп қайтты. Ш.Құмақайдың репертуарында жүз елудей халық күйлері болған. Талантты сыбызғышының «Кең жайлау», «Сағыныш», «Хош Анам», «Құрбыма» сияқты күйлері бүгінгі ұрпаққа қалдырған өшпес мұрасы болмақ **[**Ахмеруұлы Х., 1977, 121 б.].

Талантты күйші Құмақай өзінің азғана өмірін туған Отаны мен елі үшін сыбызғымен жырлап өтті. Құмақай Шамғынұлының репертуарындағы күйлер: «Жаяу Делдал», «Жеті атым», «Сағыныш», «Құрбыма», «Кеңжайлау».

Кәлек Құмақайұлы. Халқымыздың күй өне-

ріндегі сыбызғышылық дәстүр XIX ғасырда еліміздің Шығыс Қазақстан мен Батыс Қазақстан өңірлерінде кең тарап, өңірлік ерекшеліктеріне орай өз алдына жеке-жеке орындаушылық дәстүрлер болып қалыптасқан [Райымбергенов А, Аманова С., 2005, 46-48 б.].

Міне осындай сыбызғышылық дәстүрдің бірі Монғолияның Баян-Өлгей аймағында сан ғасырлар бойы сақталып бүгінгі күнімізге дейін жетіп отыр. Оны жеткізуші күйші, композитор Кәлек Құмақайұлы жайында айтар болсақ, біріншіден өзім ұстаз тұтып алдын көрген сыбызғышы Кәлек ағамен алғашқы кездесуімнен бастайын: «Еліміз егемендік алғаннан бастап, сырт елде жүрген қазақ қандастарымыз ата жұртына қарай көшіп келе бастады. Сол көштің бірі Монғолияның Баян-Өлгей аймағынан келген көш. Бұл көшпен бірге сыбызғышылықты ата-бабасынан мұра тұтқан дәстүрлі сыбызғышы Кәлек Құмақайұлының отбасы да атажұрт Зайсан ауылына келіп қоныс тікті. Мұндай қуанышты хабарды ести сала, Кәлек күйшімен кездесуге Шығыс Қазақстан өңіріне жол тарттым.Зайсан ауылына қоныстанған Кәлек ағаның үйіне келіп, қақпадан кірген бойда ағаның өзі шығарған «Арман» атты күйін сыбызғымен тарта жөнелдім. Үйден Кәлек аға күлімсіреп шығып, жүзінен жылылық лебі есіп, өз күйін естігеннен бе, әлде қуаныштан толқыды ма қасыма келіп терең ойланып күй біткенше тыңдап тұрды.Күй біткен соң құшағын жайып төс қағыстырып амандасты. Жұбайы Сақып апай да үйде екен аман-саулық сұрасып келген шаруамды айтып біраз әңгімелестік. Содан соң келген шаруам бойынша, келесі күнге үнтаспаға күйлер жазып беруге ризашылығын білдірді. Келіскен уақытымнан кешікпей келсем, Кәлек аға бірнеше сыбызғыларын дайындап күтіп отыр екен. Қуанышты сәтте жетті, үш ойықты қызыл ағаштан ойып жасалған сыбызғысын қолына алып Кәлек аға бір күйді бастап жіберді. Үйдің шағын бөлмесін құлаққа жағымды бір ғажайып үн кернеп кетті. Сыбызғының үні академик Ахмет Жұбанов айтқандай «Тылсым табиғаттың тербелісіне жақын ғой», күй бірде боздаса, бірде сыңсып сыбызғының өзегінен төгіліп жатты. Таңертеңнен кешке дейін көптеген күйлер орындалды, күйлердің шығу тарихы мен аңыздары айтылды. Сонымен қоса, сыбызғыны ағаштан қалай ойып жасауды және күй тартудың қыр-сырын үйретті.

-«Талғат балам, көзімдей көріп жүр»– деп бір сыбызғысын сыйға тарта отырып, қол жайып ұстаздық ақ батасын берді. Мұндай дәстүрлі орындаушыны және сыбызғының осыншама көп күйін өз басым алғаш естіп көруім еді» – міне осы мақала авторы Талғат Мұқышевтың ұстазы-Кәлек күйшімен алғашқы кездесуі осылай басталды [Мұқышев Т., 2017, 126 б.].

Кәлек Құмақайұлы Баян-Өлгейдегі сыбызғы дәстүрінің бірегей мұрагері. Оны сыбызғы өнерінің шежіресі десе де болғандай. Өйткені, Кәлек күйші сыбызғының көпшілікке белгісіз күйлерін орындаумен қатар, күйлердің шығу тарихына байланысты аңыз-әңгімелерді де жақсы білетін өнер иесі. Ол әр күйді орындар алдында, күйдің шығу жайындағы аңызын айтып отырады. Бұл да халқымыздың күй орындаушылық өнердегі атадан-балаға беріліп келе жатқан дәстүр жалғастығының куәсі. Кәлек Құмақайұлы руы Орта жүз Керей ішіндегі, Жантекей, Ботақара болып тарайды. 1930 жылы 20- мамырда Баян-Өлгей аймағы, Алтай сұмыны, Түргін ауылында дүниеге келген. Әкесі – Құмақай атақты сыбызғышы, әнші, ағаш шебері болған екен. Анасы – Ұрқия Бәшерқызы да әнші адам болыпты. Кәлек сыбызғыны сегіз жасынын бастап әкесі Құмақайдан үйренеді. Кәлек өскен Өтеміс ауылы, сыбызғышылық өнердің дамыған өлкесі. Өтеміс Кәлектің төртінші атасы. Бұл ауылда ертеде екінің бірі сыбызғы тартатын болған. Атамбай, Күнсән, Жиренше, Құмақай сияқты сыбызғышылар осы өңірде өмір сүрген. Ал Кәлектің әулетінде сыбызғышылық дәстүр, жеті атасынан бері үзілмей жалғасып келе жатыр.

Кәлектің атасы Делдал Сасанұлы Алтай, Қобда аймағына аты шыққан сыбызғышы, батыр, қамшыгер адам болыпты. Сыбызғы тартқанда үні қозы көш жерден естіліп тұрады екен, және өзіне сыбызғыны қызыл ағаштан жасап алатын болған. Делдалдың інісі Шамғын шебер ұсталығымен де елге танымал екен, ол Делдалға жезден суырмалы сыбызғы жасап тарту етеді. Делдал бұл сыбызғыны да еркін меңгеріп шебер орындаған дейді. Делдал өнерпаз әрі ержүрек батыр адам болса керек. Оның қонысы моңғолдың Ұранқай деген руымен жақын қоныстас отырыпты. Ұранқайдың жеріне малы өтіп кетсе, Делдал өзінің батырлығына сеніп, жалғыз барып алып келеді екен. Делдалдың «Жаяу Делдал», «Жеті атым» күйлері бүгінге дейін жетіп орындалып жүр [Ахмеруұлы Х., 1977, 109 б.]. Ол жиырма бес жасында шешек ауруынан дүние салады.

Кәлектің әкесі Құмақай Шамғынұлы да (Шамғын Делдалдың туған інісі) сыбызғышылық өнерді ұстаған майталман өнерпаз болған. Бір алқалы жиында Құрыш деген сыбызғышымен күй сайысына түседі, бірінші орынға қасқыр ішік, екінші орынға түлкі ішік тігіледі. Бұл сайыста өнері үстем болған Құмақай жүлделі орынды жеңіп алып, қасқыр ішікті иемденеді [Мұқышев Т., 2017, 126.].

Құмақайдың өз жанынан «Құрбыма», «Кең жайлау» сияқты күйлері туындаған. Құмақайдан тәлім алған Кәбетай Уатханұлы, Жұмайхан Ташынұлы, Нағашыбай және Кәлек сияқты шәкірттері оның өнерін жалғастырған, көрнекті сыбызғышылар. Кәлек Тұлба ауылындағы сегіз жылдық мектепті бітіргеннен кейін, ата кәсібі малшылықпен айналысады. Он сегіз жастан бастап ауыл арасындағы той-томалақтарда сыбызғы тартып, елге таныла бастайды. 1958 жылы Монғолия Республикасы мәдениет министрлігінің жарлығы-

мен жаңадан ашылған аймақтық музыка драма театрына шақырылып, халық аспаптар оркестріне сыбызғышы болып жұмысқа орналасады. Осы ұжымда қызмет атқара жүріп, музыкылық сауатын ашады. Церен Доржы, Хабидолла Тастанов, Мәлгеждар Әубакіров сынды өнер саңлақтарынан білімін жетілдіре түседі. М. Әубакіровтың нотаға түсіруінде «Жорға ау», «Арбиян қоңыр» күйлерін оркестрдің сүйемелдеуімен сыбызғыда жеке орындайды. 1960 жылы Баян-Өлгей аймағының 20 жылдық, тетрдың 10 жылдығына арналған өнер байқауларында өнер көрсетіп, үлкен сахна төрінде халық қошаметіне бөленеді. Монғол Халық Республикасының астанасы Улан-Баторда өткен бұл он күндік Кәлектің өнеріне үлкен жол ашады. Баян-Өлгей аймағының танымал өнерпазына айналған Кәлек, Монғолияның он сегіз аймағын, 1965 жылы Тыва АССР, 1967 жылы Таулы-Алтай, 1974 жылы Қырғызстан, Польша, Германия, Чехия, Мәскеу сахналарында концерттік сапармен жүріп өнер көрсетеді. 1967 жылы Таулы-Алтайда зерттеуші ғалым Болат Сарыбаевпен кездесіп, үнтаспаға сыбызғы күйлерін жазып береді [Сарыбаев Б., 1981, 105б.]. Еліміздің сол кездегі астанасы Алматыға келіп, музыка фестивальдеріне қатысып, сыбызғы тартып, өз өнерін халыққа паш етеді. Кәлек Құмақайұлы Баян-Өлгейдегі театр спектакльдерімен, көркемфильмдерді дыбыстандырып сыбызғы үнімен көркемдейді. Сонымен қатар аймақтық радио-теледидарының "Алтын қорына" көптеген күйлер жазып қалдырады. Театр жанынан сыбызғы үйірмесін ашып, көптеген мұрагер шәкірттер тәрбиелейді. Ерен еңбектерінің нәтижесінде "Монғолияның еңбек сіңірген мәдениет қызметкері" деген құрметті атаққа ие болады. Бүгінгі күні атамекеніне оралған Кәлек ақсақал зайыбы Сақып Қайсарқызы екеуі тоғыз бала тәрбиелеп өсірген ардақты ата-ана. Отаны қазақ еліне жүзге тарта сыбызғы күйілерін жеткізіп, еліміздің мәдени қорына өзінің мол мұрасын қосып отыр. Кәлек күйшінің өзі шығарған "Арман", "Бақыт құшағында" және "Шопан сазы" атты күйлері бар. Кәлек Құмақайұлының репертуарындағы күйлер: «Бөкен жарғақ», «Жаралы ақ бөкен», «Арбияннның қоңыры», «Жорға ау», «Бұлбұл торғай», «Бозінген», «Көк бұқа», «Көк серке», «Өрелігер», «Балжыңгер», «Тепеңкөк», «Майда жал», «Боз жорға», «Сары өзен», «Хан жұбату», «Бегім бер», «Кербез қыз», «Тоқта Баяу, тоқта», «Бейжін сарыатан», «Жалғыз жігіт», «Қалажан қашқан», «Қоштасу», «Өрікті көл», «Кенже тал», «Бейбітшілік құсы», «Ой толқын», «Жаяу Делдал», «Арман», «Бақыт құшғында», «Шопан сазы» [Мұқышев Т., 2005, 79 б.].

Қабыкей Ахмерұлы. Монғолияның еңбек сіңірген әртісі, Баян-Өлгей музыка мәдениетінің негізін қалаушылардың бірі, белгілі сазгер, күйші-домбырашы. Баян-Өлгей аймағы Бұлғын сұмыны елді мекенінде 1927 жылы туылған. Алматыда әйгілі дирижер Шамғон Қажығалиев, күйші Әзидолда Есқалиев, сазгер Нұрғиса Тілендиев, Х.Тастанов тәрізді шеберлерден дәріс алған. Баян-Өлгей қазақ театрының алғашқы әртістерінің бірі, театрдың ұлт аспаптар ансамблінің негізін қалаушы, алғашқы дирижері, бірнеше музыкалық поэма туындылары мен күйлердің авторы.

Қабыкейдің «Аққу көлі», «Сөңкіл көл», «Сары ала қаз», «Асау күрті», «Құлжа кер», «Толқынды сұмды айырық» күйлері көпке мәлім, тыңдаушының көңіліне жақын.

Қабыкей халық ән-күйлерінің қамқоршысы. Ол 1976 жылы «Халық күйлері» (120 күй), 1981 жылы «Қазақтың 300 әні» жинағын шығарды. 1983 жылы Баян-Өлгейде жарық көрген «Монғолия қазақтарының халық әндері» атты жинақтардың авторы.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Ахмерұлы Қ. Баян-Өлгий қазақтарының домбыра және сыбызғыға арналған күйлер. Өлгий, 1977. –203 б.
2. Мұқышев Т. Сыбызғы сазы (Монғолиядағы Баян-Өлгий қазақтарының сыбызғы күйлері). – Алматы.:Өнер, 2005. –80 б.
3. Райымбергенов А, Аманова С.Күй қайнары. Өнер, 1999.–288 б.
4. Мұқышев Т. Сыбызғы үйрену мектебі. Алматы: Курсив, 2017. –312б.
5. Сарыбаев Б. Қазақтың музыкалық аспаптары. Алматы: Өнер, 1978. –208б.

Мукышев Талгат Карипжанович
Доцент (акад.),
«Дәстүрлі музыка» факультеті,
«Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасы,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
«Халық музыкасы» факультеті,
«Домбыра» кафедрасының доценті (акад.),
өнертану ғылымдарының кандидаты,
Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы,
Алматы қ., Қазақстан,
E-mail.ru: mukyshevt@mail.ru

ШЫҒЫС ҚАЗАҚСТАН СЫБЫЗҒЫШЫЛЫҚ ДӘСТҮРІ

Аңдатпа. Сыбызғышылық дәстүрді ғасырлар бойы үзбей жалғастырып келе жатқан ірі мектептің бірі ол, Шығыс Қазақстан сыбызғышылық мектебі болып саналады. Бұл мектеп өзінде сақталған көне архаикалық аңыз күйлерімен, XVII ғасырдан бастау алып біздің заманымызға дейін жетіп отырған сыбызғышылар күй тартысымен ерешеленеді. Шығыс Қазақстан сыбызғышылық мектебі кең қанат жайып Қытай, Монголия (Баян-Өлгей) қазақтарының сыбызғышылық дәстүрімен жалғасып жатыр.

Кілт сөздер: сыбызгы, дәстүр, күй, ән, эпос, аймақ, орындаушы, айтыс, тартыс.

Аннотация. Сыбызговая школа Восточного Казахстана является одной из составляющих данную традицию. Особенность этой школы связано с наличием здесь древних эпических кюев, которые исполнались на инструментальных состезаниях сыбызгистов XVII века. Широкое распространение Восточно-Казахстанская сыбызговая традиция получила у казахов Китая и Монголии (Баян – Улгей)

Ключевые слова: сыбызгы, традиция, кюй, песня, эпос, округ, испольнитель, айтыс, тартыс.

Abstract. The Sybyzgovy school of East Kazakhstan is one of components this tradition. Feature of this school it is connected with existence ancient epic here кюев which ispolnatsya on tool competitions of sybyzgist of the XVII century. The East Kazakhstan sybyzgovy tradition was widely adopted at Kazakhs of China and Mongolia (the Bayan – Ulgey)

Keywords: sybyzgy, tradition, kui, song epos, county, performer, aitys, fight.

Шығыс Қазақстан — сыбызғы өнерінің алтын бесігі. Сыбызғы өнерінің бұл өңірде пайда болуынан бастап, ғасырлар бойы үзілмей сақталып атадан балаға мұра болып жалғасып, бүгінгі күнге жетіп отырған өлке. Шығыс Қазақстанның сыбызғышылық дәстүрі аймақтық көлемі жағынан да кең ауқымды қамтыған. Оған асқар Алтай тауын жайлаған Шығыс Қазақстан облысы, Қытай қазақтары және Монғолияның Баян-Өлгей аймағын мекендеген қазақтардың сыбызғышылық мұралары жатады. Негізінде Қытай мен Монғолиядағы қазақтар кезінде заманының ықпалымен екіге бөлініп, осы Шығыс Қазақстаннан жер ауып көшкендер [Мұқышев Т., 2017, 106.]. Олардың ата-бабаларының негізгі өмір сүрген тарихи отаны осы Шығыс Қазақстан өлкесі болып табылады. Шығыс Қазақстан сыбызғышылық дәстүрі Қазақстанды қосқанда Қытай, Монғолия сияқты үлкен үш мемлекеттегі қандастарымыздың ортақ мәдени мұрасы болып саналады.

Географиялық тұрғыдан жеке-жеке орналасуына орай, сыбызғышылық өнерлері де әртүрлі орындаушылық ерекшеліктерге бөлініп, өз алдарына дамып, өркендеп отырған. Еліміздің Шығыс Қазақстан облысындағы сыбызғы дәстүрінің тамыры сонау алыс ғасырлардан басталып, терең-нен сыр шертеді. Көне архаикалық үлгідегі аңыз күйлер де осы өңірде молынан сақталған. Аңыз күйлері «Көк бұқа», «Аңшының зары», «Бөкен жарғақ», «Жаралы ақ бөкен», «Жорға аю» тағы басқада күйлер өздерінің аңыз-әңгімелерімен сонау көне дәуірлермен аттасып жатқан тарихи жәдігерлер [Мұқышев Т., 2005, 18 б.].

Көне түркі халықтарының бәріне ортақ болып айтылып жүрген «Қозы Көрпеш-Баян Сұлу» дастанындағы «Қош есен бол» күйіде осы өңірде сақталып, сыбызғыда тартылып жүр. Бұл өңірдегі сыбызғышылық өнердің қандай деңгейде дамығаны жайында музыка зерттеушілері мынандай мәліметтер айтады: «Экспедицияда жинаған материалдарға қарағанда XVI – XVII ғасырларда сыбызғы өнері жоғары дамығанын байқаймыз». Яғни бұл деректер айғақтағандай XVIII – ғасырдың дүлдүл сыбызғышылары Тілеке, Жантелі Бұланұлдарының шығармашылықтарының шарықтаған кезеңдері де осы кез. Жүйрік ат баптап мініп, жанына балуандар ертіп, өнерімен де дараланған Жантелінің сол кездегі бір үлкен астойда, қарт сыбызғышы Тілекемен кездесіп күй тартысқаны айтылады [Бекхожина Т., 1996, 21 б.].

Осыған қарағанда, күй өнерінің бір саласы күй тартысының бұл өңірде ерте заманнан бар екені белгілі болып отыр. XVII ғасырдан Тілекемен Жантеліден бастау алған сыбызғышылардың күй сайысы, арасына уақыт салып XX ғасырдың жиырмасыншы жылдары Шерубай мен Мұса,

елу, алпысыншы жылдары Оспанғали мен Шанақ сынды өнерпаздар күй тартыс өнерін жалғастырып келгені тарихи айғақ бола алады [Бекхожина Т., 1996, 23 б.]. Сондай-ақ Алтайда қоныстас отырған қалмақтың Ұранхай, Торғауыт рулары-мен де қарым-қатынаста болып, сыбызғы тартысып, бір-бірлерімен күйлер үйреніп өнер алмастырып отырған. Бұл тарихи оқиғалар туралы «Қазақ пен қалмақтың тартысы», «Екі Ұранхай», «Аққабаның толқыны» – атты күйлердің аңыз-әңгімелерінде баяндалған.

Сыбызғышылықтың ірі тұлғалары XVI – XVII ғасырлардан белгілі болып, сыбызғышылық өнерлері ұрпақтан-ұрпаққа мирас болып беріліп, тұрмыстық салтымен бірге біте қайнасып, XX ғасырдың жетпісінші жылдарына дейін үзілмей жалғасып келді. Әсіресе XIX – XX ғасырда осы өңірде өмір сүрген сыбызғышылардың өмірбаяны мен өнері жайлы деректер біршама баршылық. Сол сыбызғышылық мектептің бізге белгілі болған ірі өкілдері Енсебай (1955-1932), Мұса бақсы, Шерубай Орасайұлы (1880-1933), Сүлеймен Құттыгелді (1880-1932), Қалижан (1888-1964), Ғайса (1990-1953), Қалдыбай Меймебаев, Биқан Шерубаев, Шанақ Ауғанбаевтар.

Сыбызғы дәстүрінің ұзақ уақыт жалғасуының белгісі, осы өңірдегі сыбызғы үйретететін ұстаздардың сол уақыттарда көп болуы және ұстаз алдын көріп сабақ алған шәкірттердің де молдығы. Бірнеше атадан сыбызғышылық өнерді жалғастырған әулеттердің барлығы, мәселен Шерубай сыбызғышының үлкен ұлы Батыр, екінші ұлы Биқанда ата жолын ұстаған сыбызғышы өнерпаздар болған [Бекхожина Т., 1996, 26 б.]. Шерубай, Сүлеймен, Мұса сияқты бірнеше шебер сыбызғышылардың алдын көріп күй үйренген, ұстаз тұтқан шәкірттің бірі майталман сыбызғышы Шанақ Ауғанбаевты айтуға болады.

Сыбызғы аспабының дәстүрлі түрі қурайдан жасалады. Сыбызғы жасауға жарамды қурайдың ең сапалысы «қара қурайдың» да отаны осы Алтай тауы болатын. Қара қурай туралы этнограф Жағда Бабалықов өз пікірін былайша білдіреді: «Жараты-лыстың өзі ыңғайлағандай, қара қурайдың ұзындығы екі-үш метр. Бастан аяқ бунақсыз, жұқалтаң, әрі тым қатқыл келеді. Кепкен сайын ішкі үлбіреуік қабат жабысып, қураймен бірге кебеді де, дыбыс қашпай әрі қоңыр үн беруге ұрымтал бейім тұрады. Табиғаттың сол байлығы сыбызғы үйренушілерге кең жетерлік арзан аспап береді. Біреу-міреу «сындырасың»-деп жатпайды.

Жас буын әуесқойлар, мал соңында зарыққан жалғыз-жарым малшы-құсшылар, бір тал қурайды кесіп алып, ызыңдата бастауы сөзсіз, ал сондай жүз ызың, мың ызыңның бірін сәттірек шығарған адам, сыбызғышы болмай не болмақ. Сонымен өмір үрдісінің бел-белесінде қалыптасар сыбызғышылық дәстүрдің алып мекені сол, Алтай топырағы екеніне еш шүбә қалмайды» [Бабалықов Ж. / Аңсар/ 2007, № 8, 8 б.]. Міне осындай пікірлерге қарап, қара қурай өсімдігінің де бұл өңірде көп өсуі сыбызғышылықтың сақталуының тағы бір себебі болуы әбден мүмкін. Сонымен қоса осы аймақтағы ән-күйлердің сыбызғы аспабының мүмкіндігіне лайық келуінің өзі де, сыбызғының өміршеңдігіне мол әсерін тигізіп отырған. Бұл жақтағы әндер мен домбыра, сыбызғы күйлерінің әуендік сарындары бірбіріне жақын болып келеді және ән-күйлерінің дыбыстық реті көбінесе таза диатоникалық болып құрылған.

Сыбызғы күйлерінің ішінде домбыра күйлерінің варианттары және солармен аттас күйлерде жиі кездеседі. Бұл өңірде айтылатын қара өлеңдер, халық әндері, сыбызғының репертуарынан өзіндік орын алған. Осы әндерді аспаптық нұсқада орындап, сыбызғы күйі ретінде де тарта береді. (Әнді аспаптық үлгіде күй етіп тарту үрдісі башқұрт қурайшыларының дәстүрінде молынан қолданылады).

Шығыс Қазақстан өңіріндегі сыбызғышылар көбінесе үш ойықты сыбызғыларды көп тартқан. Олардың ішінде 50-60 см қысқа сыбызғылар және 60-80 см ұзын сыбызғыларды да қолданған. Күйлерінің сазы ән тектес бірнеше әуеннің қайталануынан тұрады. Дыбыстық обертондарға бай өзіндік көне иірімдер сақталған. Дыбыс қатары мажорлы болып келетін сыбызғыда орындалуымен ерекшеленеді. Міне осындай кеңге қанат жайған үлкен мектептің ұмыры XX ғасырдың жетпісінші жылдарынан бастап халық арасында сиреп, ұмыт бола бастайды. Оған Кеңес уақытында сыбызғы өнеріне көңіл бөлінбей, жеке орындаушылардың ескерілмеуі және кеңестік оркестрлік жүйеге жаппай көшіп еліктеулердің әсері де көп зияндығын тигізді. Бүгінде бұл мектептің өкілдері мен жеткізушілері жайлы мағлұматтар және күйлері мен аңыз-әңгімелерін музыка зерттеушілерінің деректерімен экспедициялық сапарда үн таспаға жазылған күйлер ғана растайтын айғақ болып табылады.

Алпысыншы жылдары халық арасында сыбызғышы өнерпаздар сирей бастағанымен, сол уақытта осы дәстүрді жалғастырушы соңғы өкілдері Биқан Шерубаев пен Шанақ Ауғанбаевтар болды.

Биқан Шерубаев. Шерубайдың кіші ұлы Биқан 1912 жылы Күршімнің Құзғынды жайлауында дүниеге келеді [Төлен Қ, Төленова М., 2016, 426.]**.** Кішкентайынан әкесіне еліктеген ол сыбызғы тартуды он үш жасында меңгереді.

Биқан 1942 жылы Ұлы отан соғысына алынып, Батыс Орел бағытындағы қанды шайқастарға қатынасады. 1944 жылы 12 наурызда ауыр жараланып, мүгедек болып еліне оралады. Ол көбіне ауылдастарының, өнер сүйгіш қауымның сұрауы бойынша сыбызғы күйлерін орындап, халықтың көңілінен шығып жүрген өнерпаз. Биқан репертуарында Шанақ орындаған күйлер қайта-

ланбайды және оның орнидаушылық мәнері де өзгеше. Ол көптеген күйлерді өз дауысымен бастап, кейіннен сыбызғы үнін қосады. Кей күйлерге сыбызғысының төменгі үні жетпесе, өз дауысымен аяқтайды. Шерубайды көрген-білгендердің айтуынша, оның сыбызғысының үні қоңыр, биік дыбыстарға бейімдеу. Оның себебі сыбызғысының аллюминийден жасалғандығынан болса керек. Жасынан ағаш, құрай сыбызғыларды тартып машықтанса да, Биқан аллюминийден жасалған сыбызғыны ұнатады. Оның сыбызғысын шаңғының аллюминий таяғынан Қыдырхан Мүшелбаев (1911 ж.т.) деген шебер жасаған. Сыбызғының ұзындығы 60 см, үш тесігі бар. Биқан Шерубаетың репертуарындағы күйлер: «Жаралы аю», «Күй сандық», «Айрауықтың ащы күйі», «Бөкен жарғақ», «Аққабаның толқыны», «Құрғашық», «Желмая», «Балжыңгер», «Қылаң батыр», «Сарыөзен», «Ақима зары», «Зарлау», «Ақжайлау-ән», «Абылайханның алшаң бозы», «Жалпақ торы ат», «Өтеді дәурен амал жоқ- ән», «Құрметтің әні», «Қасқа тай»[Төлен Қ, Төленова М.Сыбызғы жайлы сыр шертсек – Алматы:Төрт бөрі, 2016, 426.]**.**

Шанақ Ауғанбаев. Шанақ 1912 жылы Қатонқарағай ауданының Таңба ауылында туған [Райымбергенов А., Аманова С., 1990, 276 б.]. Найман ішіндегі Қаратай руынан шыққан. Ауылдық жерде ән салып, домбыра шертпейтін, бір-екі ауыз өлең шығармайтын адам кемде-кем болады. Шанақ та ес білгеннен ән-күйге, музыкаға жақын болып өседі. Он жасында атақты сыбызғышы Шерубай Орсайұлын көріп, өнерін тамашалауы өміріне ұмытылмастай әсер қалдырады. Күйлердің терең мағынасын, орындалу шеберлігін жете түсінбесе де, құпиялы сыры мол сыбызғы үні кішкентай Шанақтың көңіліне берік ұялайды. Ол үйіне «мен Шерубайдай сыбызғышы болсам» деген оймен оралады. Ертеңіне таудың терiскейінде өсетін қара құрайды кесіп әкеліп, үш жерден тесік ойып, сыбызғы жасайды. Бірақ одан дыбыс шығара алмай көп әуреленеді. Сыбызғыдан үн шығаруды үлкен әкесінің інісі Олжамұраттың Тотиынан үйренеді. «Сен сыбызғышыларды көп тыңда, сонда ғана сыбызғышы боласың», – деп үлкендер оған кеңес береді. Шанақ «сыбызғышы келіпті» дегенді естісімен, алыс-жақын демей, іздеп барып, күй тыңдайды. Үйіне келіп, естігенін сыбызғыға салады.

Осылай әр күйдің басын шалып, өзінше талпынып жүргенінде 1925 жылы ауылына өзінің нағашысы Құттыкелдінің Сүлеймені (1880-1932 ж.ж.) көшіп келеді. Сүлеймен – Шерубайдың шәкірті, елге аты әйгілі сыбызғышы екен. Шанақ Сүлейменнің сыбызғыдан үн шығару тәсілін үйреніп, жетілдіреді. Содан соң Шерубайдың «Балқурай», Мұсаның Бегісінің (1898-1924 ж.ж.) «Жамал-ай» атты әнінен бастап, «Жорға аю», «Қалмақ пен қазақтың бөлінгені», «Қоңыр күй», «Жесір әйелдің зары», «Жетім қыз», «Көк бұқа», «Мұңлық-Зарлық», «Бозінген», «Кеңес күйі» тәрізді халық күйлерін, «Шерубайдың қоштасу күйін», ал 1926 жылы Аққаба өзенін жайлаған Қоңғыштай қалмақтың балалары Жапаш, Қашқын, Қасқа деген белгілі сыбызғышылардан «Алтай қоңыр», «Аққабаның толқыны», «Қалмақтың қоңыр қоңыр күйін» үйренеді.

Моңғолия жерінен келіп жүретін Мұса бақсымен (1890-1960 жылдар аралығында өмір сүрген, ел ішінде «Үкілі бақсы» атанған, балгер, құмалақшы болған адам) Шанақ 1931 жылы кездеседі. Шерубай мен қалмақ шеберлері сыбызғысының үні жуан болса, әрі олар өз даусын көмеймен қайыратын тәсіл қолданса, Мұса сыбызғының үнін сызылта шығарып, сыңсыта тартады екен. Шанақ ол кісіден «Мұсаның күйі», «Шәужі қалмақтың күйі» деген өз шығармалары мен халық күйлері «Қылаң батырды», «Балжыңгерді» үйренеді.

Шанақ профессионалдық сахнаға шықпаса да, сыбызғы күйлерін ойын-сауықтарда үнемі орындап жүреді, домбыра тартып, бір өнері күрес болса, Шанақ жамбасы жерге тимеген палуан да болған. Ол көп жылдар колхоз бастығы, совхозда бөлімше меңгерушісі болып, шаруашылық басқарады. Қазір зейнеткер қария Қатонқарағай ауданының Топқайың ауылында тұрады. 1972 жылы Қазақ ССР Ғылым академиясы өткізген қазақ поэзиясының алыбы Жамбыл Жабаевтың туғанына 125 жыл толу тойына Шанақ арнайы шақырылды. Ол той үстінде түрлі өнер көрсетіп, жүлдегер атанды. Күйтабаққа жиырмадан астам халық күйлерін және өзі шығарған «Тоғызыншы бесжылдық» күйін жаздырды [Райымбергенов А., Аманова С. 1990, 276 б.].

1974 жылдың күзінде Алматы қаласында фольклорлы социологиялық тұрғыдан зерттеу жөніде өткізілген Бүкілодақтық пленумға келген Ш.Ауғанбаев Құрманғазы атындағы Алматы консерваториясында болған этнографиялық концертке қатысты. Бұрын-соңды көріп-білмеген халық таланттарымен танысып, олардың өнерін тамашалады. М.Әуезовтің мемориалдық музейінде қалалық қазақ әдебиеті мен өнері халық университетінің тыңдаушыларымен кездесіп, сыбызғыда күй тартып, термелер айтты. Мұнан соң қарт сыбызғышы 1976 жылы мәдениет ескерткіштерін қорғау қоғамының II сьезіне делегат болып қатысты. Сан-салалы ұлттық өнерді дамытып, ата-баба қалдырған мол мұраны шашау шығармай бізге жеткізген Шанақ тәрізді өнерпаз жандардың еңбегі ұшан-теңіз.

Шанақ Ауғанбаевтың репертуарындағы күйлер: «Қалмақ түйесінің жүрісі», «Ертіс толқыны», «Мұңлық зарлы», «Телқоңыр», «Қалмақ Шәутінің күйі», «Мұсаның күйі», «Алтай дауылы», «Ғайни-ай сәулем – ән», «Есік алды балқурай», «Жамал-ай- ән», «Қош есен бол», «Қоңыр күй», «Көк бұқа», «Жорға аю», «Кеңес», «Бозінген», «Жетім қыз», «Зарлау», «Бөкен жарғақ», «Желмая мен балжыңгер»

Шығыс Қазақстан сыбызғышылық дәстүрінің Биқан Шерубаевтың орындауындағы халық күйлері «Жорға аю», «Айрауықтың ащы күйі», «Жалпақ торы ат» болса, Шанақ Ауғанбаевтың орындауында «Қазақ пен қалмақтың тартысы», «Есік алды балқурай», «Ертіс толқыны», «Қылаң батыр» атты күйлері бізге үн таспа арқылы жетіп отыр. Шанақ, Биқан сынды шебер орындаушылардың тартқан біраз күйлері «Қазақтың 1000 күйі» атты антологиялық күйлер жинағына еніп, еліміздің музыкалық мұрасының алтын қорына қосылып отыр [Мұқышев Т., 2017, 11 б.].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Мұқышев Т. Сыбызғы үйрену мектебі.– Алматы:Кусив, 2017. – 312 б.
2. Мұқышев Т. Сыбызғы сазы. – Алматы.:Өнер, 2005. – 80 б.
3. Бекхожина Т. Даламның назды саздары. – Алматы: Өнер, 1996. – 208 б.
4. Бабалықов Ж. Сыбызғы сыры. // Аңсар. – 2007. -№ 8. – Б.8-9.
5. Төлен Қ, Төленова М.Сыбызғы жайлы сыр шертсек – Алматы:Төрт бөрі, 201– 6.182 б.
6. Райымбергенов А., Аманова С. Күй қайнары Алматы: Өнер, 1990. – 288б.

UDC 78.03(574)
IRSTI 18.41.91

Nedlina Valeriya Yefimovna
Ph.D., Senior Lecturer at
Kurmangazy Kazakh National Conservatory

ON THE RELATIONSHIP OF HISTORICAL PROCESSES AND FORMATION OF THE MODERN APPEARANCE OF MUSICAL CULTURE OF KAZAKHSTAN

Abstract. The last century has been marked by dramatic historical changes, which inevitably were reflected in the musical culture of Kazakhstan. However, this connection is not direct, indirectly manifested in a change in the paradigms of culture. Each shift was caused by the reinterpretation of cultural heritage and entailed the introduction of new musical and creative forms, regional schools, and traditions into the structure of musical culture. In the 20th century, two reinterpretations happened. The first in the 1920-30-s led to the birth of the national composer school, mass art, and their musical and cultural infrastructure (institutional education, a system of philharmonic societies, and concert halls). The second in the 1980-1990-s preceded and accompanied the collapse of the USSR. It became an impetus for the revival and updating of many musical traditions. The genres that were shifted to the periphery in the Soviet period revived. Almost all possible strata are represented in modern culture: professional music (music of high tradition, epic, cult music, national composer school, pop composers), and traditional music (ritual and various folklore genres). A feature of Kazakhstani culture is the ability to preserve various traditions and strata of musical culture, despite the most dramatic historical changes.The study was hold within the research project №AP 05135997- «Performing art of Kazakhstan: national style, traditions and role in the transformation of society».

Keywords: Kazakh music, reinterpretation of cultural heritage, structure of musical culture, periodization of musical culture of Kazakhstan.

Недлина Валерия Ефимовна
өнертану кандидаты, аға оқытушысы,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы

ТАРИХИ ҮДЕРІСТЕРДІҢ МЕН ҚАЗАҚСТАННЫҢ МУЗЫКАЛЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЗАМАНУИ КЕЛБЕТІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ ӨЗАРА БАЙЛАНЫСТАРЫ ТУРАЛЫ

Аннотация. Соңғы жүзжылдық Қазақстанның музыкалық мәдениетіне әсер ететін драмалық тарихи өзгерістермен байланысты болды. Алайда бұл тікелей байланыс емес, ол мәдениет парадигмаларының ауысуы мәселесімен көрсетіледі. Әрбір ауысым мәдени мұраның реинтерпретациясынан туындайды және музыкалық мәдениет құрылымына жаңа музыкалық-шығармашылық түрлерін, аймақтық мектептер мен дәстүрлерін енгізуге әкеп соғады. XX ғасырда екі рет реинтерпретация байқалды. 1920-30 жылдардағы біріншісі ұлттық композиторлық мектебінің, бұқаралық өнердің және олардың музыкалық-мәдени инфрақұрылымының (институционалдық білім беру, филармония және Концерт залдары жүйесі) пайда болуына себеп болды. 1980-1990жж.екіншісі КСРО ыдырауына әсер етті және кеңестік кезеңде периферияда болатын жанрлардың қосылуына бірқатар музыкалық дәстүрлердің қайта жаңғыруына және жаңаруына түрткі болды. Қазіргі мәдениетте барлық болатын топтар орын алған: кәсіби музыка (жоғары кәсіби музыка, эпос, діни музыка, ұлттық композиторлық мектеп, эстрадалық композиторлар) және дәстүрлі музыка (әдет-ғұрып және түрлі фольклорлық жанрлар). Драмалық тарихи өзгерістерге қарамастан, Қазақстан мәдениетінің ерекшелігі -ол музыкалық мәдениеттің әртүрлі дәстүрлері мен бөліктерін сақтауға тырысады. Зерттеу №AP 05135997- «Қазақстанның орындаушылық өнері: ұлттық стиль, дәстүр және қоғамды трансформациялаудағы рөлі» жобасы аясында жүргізілді.

Түйінді сөздер: мәдени мұраның реинтерпретациясы, музыкалық мәдениеттің құрылымы, Қазақстанның музыкалық мәдениетін кезеңдерге бөлу.

Недлина Валерия Ефимовна
кандидат искусствоведения, старший преподаватель,
Казахской национальной консерватории имени Курмангазы

О ВЗАИМОСВЯЗИ ИСТОРИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ И ФОРМИРОВАНИЯ СОВРЕМЕННОГО ОБЛИКА МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ КАЗАХСТАНА

Аннотация. Последнее столетие отмечено драматическими историческими переменами, неизбежно отражающимися в музыкальной культуре Казахстана. Однако связь эта не прямая, опосредованно проявляющаяся в смене парадигм культуры. Каждая смена вызвана реинтерпретацией культурного наследия и влечёт внедрение в структуру музыкальной культуры новых музыкально-творческих видов, региональных школ и традиций. В XX веке наблюдалось две реинтерпретации. Первая в 1920-30х годах повлекла зарождение национальной композиторской школы, массового искусства и их музыкально-культурной инфраструктуры (институциональное образование, система филармоний и концертных залов). Вторая в 1980-1990х годах предшествовала и сопровождала распад СССР и стала импульсом к возрождению и обновлению ряда музыкальных традиций, к включению в ядро культуры жанров, в советский период смещённых на периферию. В современной культуре представлены практически все возможные пласты: профессиональная музыка (музыка высокой традиции, эпос, культовая музыка, национальная композиторская школа, эстрадные композиторы) и традиционная музыка (обрядовая и различные фольклорные жанры). Особенностью казахстанской культуры является способность к сохранению различных традиций и страт музыкальной культуры, несмотря на самые драматичные исторические изменения. Исследование проведено в рамках проекта

№AP 05135997- «Исполнительское искусство Казахстана: национальный стиль, традиции и роль в трансформации общества».

Ключевые слова: реинтерпретация культурного наследия, структура музыкальной культуры, периодизация музыкальной культуры Казахстана.

The 20th century has become a time of significant changes for many countries and societies that previously lived traditionally, including for Kazakhstan. The structure of national culture, including music, is being substantially updated. At the present stage, Kazakhstani music is coexisting in a simultaneous and interacting with each other spheres, actually – two musical-cultural traditions. The first is ethnic. The second is national-universal, which developed on the model of European academic art music (hereinafter – the Music of the European model) with a focus on the refraction of the traditional music's characteristic features. The profound changes of the last hundred years have influenced modern concepts of the history of Kazakhstani music.

The periodization of the history and musical art of Kazakhstan has been repeatedly revised. At the initial stage of the study, it was included in the context of the history of Soviet music and was considered in close connection with general historical processes. According to this principle, periodization was built in the well-known collective work "The history of the music of the peoples of the USSR" edited by Yu. Keldysh (1917–1932, 1932–1941, 1941–1945, 1946–1956, 1956–1 967 *[The history…1974]*). One of the first approaches by Kazakhstani researchers was summarized in the collective monograph *Essays on the History of Kazakh Soviet Music [Essays… 1962]*. In it, the history of the Kazakh music is divided into two periods: before and after the October Revolution. In a 2003 study by U. Jumakova represents the 1920–1980-s as an integral historical period *[Jumakova U. 2003]*, which, in turn, is divided into stages. In the articles of the last decade (for example, in collections of the M. Auezov Institute of Literature and Art *[Traditional… 2011]*), the concept "period of independence" is used, correlating with the post-Soviet stage in the history of the country (since 1992).

The foundations of the musical-historical and comparative approaches to the study of *traditional Kazakh music* were laid in the fundamental work of V. Belyaev *[Belyaev V.M., 1963]*. However, the history of pre-Soviet period's music has not yet been created by Kazakh researchers. Significant steps in this direction were taken by S. Yelemanova (see her comprehensive study "The Legacy of Turkic Culture" *[Yelemanova S.A., 2012]*). Criticizing the insufficiently historical approach to the study of traditional Kazakh music, she suggests proceeding from the history of oral musical and poetic traditions. S. Yelemanova convincingly argues that "*despite the **antiquity of the** akyns institution, the musical and poetic tradition itself associated with it is of **late*** (author's emphasis) *origin*" and dates it to the end of the 18th century *[Yelemanova S.A., 2000, p. 69]*.

Obviously, periodizations based on historical and political events (the October Revolution, gaining independence in 1992) are less wealthy because they do not take into account the development of musical traditions properly. Based on the concept of the history of the pre-Soviet period's music by S. Yelemanova and the Soviet period by U. Jumakova, we can propose the following **consolidated periodization** of the history of musical art in Kazakhstan:

• the period of the prevalence of folklore and oral-professional traditions of not individualized

authorship (until the end of the 18th century),

• a period of intensive development of oral-professional traditions and personalization of creativity (late 18th – early 20th centuries),

• the period of the origin and development of the national art of the European model (from the end of the 1920s).

A reservation should be made for the first period. Not all ethnomusicologists of Kazakhstan share the first and second periods. For example, A. Sabyrova considers the art of the era after the formation of the Kazakh Khanate (15th century) as a single period *[Sabyrova A.S., 2014, p. 239]*. In memory of the people (the so-called evidence *of the steppe oral historiography* – term by V. Yudin [Yudin V.P., 1983]) are stored the names of individual outstanding authors of the Middle Ages and the Kazakh Khanate (the 16th – the 18th century), and samples of their poetry (poetry Asana Kaigy, Shalkiiza and Bukhar Zhyrau, Shal-akyn: 17th – 18th centuries). Instrumental art samples authorship of which is associated with the legendary authors *baqsy* Korkyt (presumably 7th century) *kuishi* Ketbuga (13th c) are also known. These facts indicate the internal heterogeneity of the first period of the history of Kazakh music. The end of the 18th century and, in particular, the 19th century are characterized by an unprecedented surge of creative activity, the systemic nature of which is confirmed by dozens of bright names (such as Ahan-sere, Birzhan-sal, Mukhit, Zhayau Musa, Abay, Estay, Sarah; in instrumental music – Kurmangazy, Dauletkerei, Tattimbet, Yhlas, Sugur, Dina) and hundreds of "background" professionals. This fact is noted by musicologists (T. Jumalieva, S. Kuzembay, S. Yelemanova) and literary scholars (History of Kazakh literature in 10 volumes).

Recently, studies have appeared in certain areas of musical creativity, confirming the proposed periodization (See, for example, articles by D. A. Mambetova *[2017]*, T. V. Kharlamova *[2019]*). The last period is internally heterogeneous and can be divided into two: the existence of new national art in the framework of the Soviet system of culture (from the end of the 1920-s to the mid-1980-s) and the acquisition of independent status, awareness of Kazakh music in the context of world culture (1980-2015) *[Nedlina V.E., 2017, p. 38]*.

The inaccuracy of the time boundary is due to the unevenness of the musical and cultural processes in the 1980-s, their imposition. For example, a researcher M. Kokisheva proves that the formation of a system of single-movement symphonic genres, based on a synthesis of European forms and Kazakh *kui,* and the recognition of the last as self-sufficient principle of composition, that is, the rejection of the euro-centrism in the compositional thinking, anticipated political processes that led to Kazakhstan becoming independent *[Kokisheva M.T., 2016, p. 151]*. The phenomena of musical culture, developed in the framework of all mentioned periods, continue to exist simultaneously even in the conditions of modern urban lifestyle.

The proposed periodization largely coincides with the history of philosophical thought *[Begalinova K.K. et al., 2007]* and literature of Kazakhstan that is shown in the *Table 1*. The periodization of the history of Kazakh literature is presented on the basis of a number of studies, textbooks and teaching materials. The main source was a ten-volume edition of the M. Auezov Institute of Literature and Art: "The History of Kazakh literature" *[The history... 2004-2008]*.

Table 1. Periodization of the history of philosophy, musical art and literature of Kazakhstan

<table>
<tr><th>Kazakh philosophy</th><th>Musical art</th><th colspan="2">Literature</th></tr>
<tr><td>Pre-philosophy of Protokazakhs
2nd millennium BC – 9th century</td><td rowspan="3">the period of the predominance of ritual and everyday folklore and non-individualized authorship
until the end of the 18th century</td><td rowspan="3">The literature of the pre-Abai period</td><td>Ancient period</td></tr>
<tr><td>Muslim philosophy of the 9th – 13th centuries</td><td>The literature of the Middle Ages (8th – 14th centuries)</td></tr>
<tr><td>Anthropological philosophy of the collapse of the Mongolian state and the formation of Kazakh statehood
14th – 18th centuries.</td><td>The literature of the Kazakh Khanate (15th – 18th centuries)</td></tr>
<tr><td>Enlightening
19th – the beginning of the 20th centuries</td><td>The period of intensive development of oral professional traditions and personalization of creativity
late 18th – early 20th centuries</td><td colspan="2">The literature of the Abai era (19th – the beginning of the 20th century)</td></tr>
<tr><td>Marxist philosophy. Kazakhstan school of dialectics</td><td>The period of origin and development of national art of the European model 1920–1980-s</td><td rowspan="2">Post-Abai literature</td><td>Kazakh Soviet literature (1920–1991)</td></tr>
<tr><td>Philosophy of the late 20th – early 21st centuries ("research boom" of the late 1980-s – early 1990-s)</td><td>The period of gaining an independent status, awareness of Kazakhstani music in the context of world culture (1980–2010)</td><td>The literature of the period of independence (after 1991)</td></tr>
</table>

The synchronized development of these areas of national culture is dictated, on the one hand, by their dependence on general historical processes, and on the other, by the initial syncretism of traditional culture. On the role of music in the worldview of Kazakhs wrote many scholars from Chokan Valikhanov and the first ethnographers of Kazakhstan (V. Dahl, G. Potanin, A. Zataevich, et al.) to modern researchers (M. Auezov, S. Kuzembai, U. Jumakova, S. Yelemanova, et al.). According to the Kazakh musicologist T. Jumalieva, "*in the nomadic Kazakh society <...> nor a philosophy, neither a science, namely the art claimed the role of the spiritual core*" *[Jumalieva T.K., 2010, p. 7]*. Thus music on par with literature can be considered as an indicator of socio-political changes in the life of Kazakhs.

Researchers attached particular importance to the 1920–1930 years. The implementation of the European art and science achievements in these decades has acquired a revolutionary character. It's better to speak not about the adaptation of introduced ideas, but about their "invasion, " the result of which was many original traditions moving to the periphery of culture.

The Soviet period of Kazakhstan's history (1917-1991) was marked by a profound contradiction between the slogans of cultural construction and the real state of affairs in the various spheres of culture. On the one hand, the need to develop national cultures was proclaimed, on the other, many of the leading ideas of representatives of the national intelligentsia were criticized, and their authors repressed. Indicative in this sense is the " Bekmakhanov's Case ": the persecution and imprisonment of the historian, first doctor of historical sciences in Kazakhstan E. Bekmakhanov, for investigating Kenessary Kasymov's rebellion against the colonial authorities *[Yeniseeva-Varshavskaya L., 2014]*. Accusations of nationalism and anti-Soviet in 1930-1950-ies have undergone many prominent scientists and public figures, including the author of the libretto of the first national opera, the scientist-linguist K. Jumaliev, composer and musicologist A. Zhubanov. A. Muhambetova and G. Begalinova pointed out that the declared by the Soviet authorities priority of national art *de facto* had a twofold manifestation: a selective attitude to the traditions and the substitution of native folk art by its "academized" options (an orchestra of folk instruments of the Andreev type, institutional education instead of the traditional teaching system *master-disciple* (*ustaz – shakirt) [Mukhambetova A.I. et al., 2002]*.

However, in my opinion, it is impossible to consider the cultural processes of the Soviet period only in a negative way. The development of national cultures on the European model of art in the 20th century has received global nature and had been accelerated by the reforms of the Soviet regime. New time and socio-economic conditions required a new art – mass, modern, able to reflect the collisions of the era objectively.

The emergence of a new type of institutional education, research, and art schools (modeled on European and Russian-Soviet), the formation of a modern, developed cultural system, carried out in a short time, allowed Kazakhstan to join the world musical and historical process. Unfortunately, many of the treasures of traditional music accumulated during the previous era were not involved in the reorganizational process in ethnic music. Therefore, the restoration of the balance between tradition and new musical-creative forms (the term by W. Konen) has become the main dominant of the last decades of the 20th century. That time the contradictions of the era of cultural construction were removed, the "white spots" of the history and philosophy of the people were filled, the lost traditions were revived.

It is noteworthy that since the second half of the 1980s, interest in the heritage of the past has also increased from the part of philosophers *[Begalinova K.K. et al., 2007, p. 296]*, historians *[Sarzhanova S.S., 2012]*, Kazakhstani intelligentsia as a whole. All this speaks of the objective and universal nature of the process, which has received several definitions in the literature: the growth of national identity, the revival of traditions, and the reinterpretation of the national cultural heritage *[Dulat-Aleev V.R., 1999]*. The reinterpretation of cultural forms or the so-called images of identity is an ongoing process characteristic of culture as a whole and its individual components. Its essence, in particular, is described by A. Flier *[1995]*. In the field of musical art, the example of Tatar culture was studied in detail by V. Dulat-Aleev *[1999]*. To understand the underlying causes of these processes in 1980–2015, let's turn to an earlier time.

The foundation of academic art music was based on the previous successful experience of Russian musical culture in which manifestations of national origin are mainly associated with folklore and its implementation in a new quality in the composer's works. Therefore, the sphere of traditional music of Kazakhstan and its relations with the audience underwent the most significant revision in the 1920-1950s. Not only the attitude towards it but also its environment has changed.

The essence of the changes that took place during these years can be conveyed through the typology of cultures proposed by Yu. Lotman. With the transition from the oral type of culture to the written one, he connects the change of "*typological orientation to different types of memory*" *[Lotman Yu.M. (a), 1992]*. The memory of written culture is guided by exceptional and individual events, while the collective memory of oral culture reflects unshakable and unchanging. The fact that many oral traditions have appeared on the periphery of cultural life may indicate the fundamental

impossibility of their authentic fixation, a painless transfer to the conditions of written culture. But even those traditions that were absorbed by the new culture, primarily instrumental and song, underwent significant changes as a result of the transformation of the memory and transmission mechanisms. If the introduced musical culture of the European model had tools for transforming someone else's text (they were borrowed from the nearest source – Russian music), then the Kazakh had to develop similar mechanisms for a long time. At the same time, dialogism, the ability to perceive another culture, "else's word" is characteristic of written culture. But for an effective dialogue, it is necessary to form a stable mechanism for adapting "else's text", or rather, its transformation *[Lotman Yu.M. (b), 1995]*.

The success of the adaptation of a new cultural model depended on the existence of common ground between two fundamentally different systems – written and oral. The speed of the formation of the national composer school and the genre system peculiar to European music would be unattainable if the new art did not fall into favorable conditions. For several signs in the second half of the 19th – early 20th centuries, the musical art of the Kazakh people experienced the "*zenith of professional culture*" (T. Jumalieva *[Jumalieva T.K., 2010, p. 5]*). It was during this period that the canonical art of *akyns* (improvising singers) and *kuishi* (instrumental composers) opened up new horizons for creativity. S. Yelemanova defines this period as the time of "*an intensive search for new forms, new directions of development* " *[Yelemanova S.A., 2000, p. 107]*. The qualitative difference between the new stage and the previous epochs of the development of traditional art is evidenced by the growth of musical professionalism, recorded, inter alia, by the numerous names of professional musicians. Distinctive qualities can also be seen in the significant changes in the technique of composition and, as a result, the branching of regional and individual styles; expansion of the genre sphere, especially in the field of lyrics; in instrumental music – the strengthening of the role of program music of a generalized type *[Mukhambetova A.I., 2002]*, the achievement of a new depth of generalization.

The collection and study of folklore systematically carried out since 1920 (the first thorough ethnomusicological works were the collections of A. Zataevich *[Zataevich A.V., 1925; Zataevich A.V., 1931]*), ensured the preservation of the intangible cultural heritage of previous eras. It is thanks to ethnomusicology that we have an idea of the richness of the Kazakh oral traditions. B. Yerzakovich, in the early 1990-s, argued that decades of collecting activities of many Kazakhstani scholars resulted in not less than ten thousand songs and *kuis [Yerzakovich B.G., 2008]* recorded. The active development of ethnic musical traditions continues to stimulate research in this area to date, which is reflected in the activities of the folklore laboratory at Kurmangazy Kazakh National Conservatoire *[Zhudebaev A.A. et al., 2019, p. 252]*.

Widespread fame for many songs and *kuis* (especially oral professional) significantly influenced the *formation of the national composer school.* They became a fund for borrowing quotation material and elements of the musical language for the entire period of the existence of the Kazakhstan national composer school. Quotes from oral and professional sources have drawn Kazakh attention to the emerging new national art. Other republics of the Soviet East followed a similar path. Where there was a division of musical culture into folklore and the professional art of oral tradition. By the middle of the 20th century, national composer schools had formed. N. Shakhnazarova *[1982]*, S. Galitskaya *[1981]*, V. Yunusova *[2005]* wrote about the formation of a triple structure in the music of Central Asian countries (folklore – oral-professional art – music of written tradition).

In the 20th century, Kazakh culture as a whole overcame the closeness inherent in traditional art, "*Kazakh music began to fit into the context of the all-Union musical reality*" *[Kunanbaeva A.B., 2011, p.116]*. The experience of presenting various components of national culture (folklore, the music of academic and mass genres), acquired by performers during the years of the existence of the USSR, continued after 1992 when Kazakhstan became an independent state.

Since that time (1991) the process of reappraising the 20th-century heritage and its results begins in society. In journalism devoted to the cultural policy of the Soviet regime, it is noted that the results of "excesses" in cultural construction were a distortion of the history of national musical art, a selective attitude to names and traditions, and subsequently, the withering of a number of traditions and schools or their transition to a latent state. This refers primarily to shamanism, the Sufi *dhikr,* the musical and poetic contest of *aitys,* the East Kazakhstan *dombyra* school of *shertpe*.

The reaction to structural changes, which caused the transmission of traditional culture to the periphery of public life, was the reinterpretation of cultural heritage, covering many areas of the spiritual life of the nation. Starting as a desire to preserve traditions that have not yet been lost, this process led to a revision of all accumulated cultural wealth, including the 20th century. A peculiar symmetry is revealed in the history of Kazakhstani music of the 20th century: from the 1920-s, the European model of culture was actively mastered, and in the 1980-s, there was a reversal to the preservation and reconstruction of national traditions. It is very symbolic that this symmetry echoes the symmetry noted by A. Sokolov in the world culture of the 20th century (1900–1914 and 1986–2000) [20, p. 35]. It is evident that the musical

art of Kazakhstan since 1980 is implementing the program of "*finishing interrupted as a phenomenon of* ***repressed culture*** (*bolding is mine – V.N.)*, " which also writes A. Sokolov *[Sokolov A.S., 2004, p. 13]*. Through an appeal to lost, interrupted, unsaid art, national culture comes to a balance, sums up the past century. In parallel, there is a shift in emphasis from Eurocentrism to Eurasianism as a key geocultural position *[Raimkulova A.R., 2018; Raimkulova A.R. et al. 2018]*.

Trends in the revival of past values are evident in all areas of musical culture. An analysis of the current state of Kazakhstani music reveals its elements inherent in many cultures of the world. Speaking about the structure of the musical culture of Asian countries, V. Yunusova singles out several layers closely interacting with each other [Yunusova V.N., 2005, p. 519], all of which are represented in Kazakhstan (Professional music (music of high tradition, epic, cult music, national composer school, pop composers) and traditional music (ritual and various folklore genres)).

Various regional traditions, schools, and cultural strata make up the complex structure of modern Kazakhstani music. All of them, to varying degrees, interact with each other and with similar elements of different national cultures. In them, in various forms, the processes of reappraising the heritage of the past are manifested. Thus, each stage of the reinterpretation of cultural heritage, associated with radical changes in the paradigm of culture, gave rise to new musical traditions and the spheres of artistic and cultural life associated with them. A feature of Kazakhstani culture is the ability to preserve various traditions and strata of musical culture, despite the most dramatic historical changes.

Acknowlegement. The study was hold within the research project №AP 05135997- «Performing art of Kazakhstan: national style, traditions and role in the transformation of society».

REFERENCES:

1. Begalinova, K.K .; Alzhanova, U.K. Philosophy. Part one. History of Philosophy. Almaty: Publishing House Zhibek Zholy, 2007.392 p. [orig. Russian: Бегалинова, К.К.; Альжанова, У.К. Философия. Часть первая. История философии. Алматы: ИД "Жибек жолы", 2007. 392 с.]
2. Belyaev V.M. Essays on the history of music of the peoples of the USSR. Vol. 1. The musical culture of Kyrgyzstan, Kazakhstan, Turkmenistan, Tajikistan and Uzbekistan. M: Muzgiz, 1962. – 300 p. [orig. Russian: Беляев В.М. Очерки по истории музыки народов СССР. Вып. 1. Музыкальная культура Киргизии, Казахстана, Туркменистана, Таджикистана и Узбекистана. М: Музгиз, 1962. — 300 с.]
3. Dulat-Aleev V.R. National musical culture as a text: Tatar music of the 20th century : dis. Doctor of Art Criticism: 17.00.02. Moscow. 1999. 297 p. [orig. Russian: Дулат-Алеев В.Р. Национальная музыкальная культура как текст: татарская музыка XX века. [Текст]: дис. д-ра искусствоведения: 17.00.02. Москва. 1999. 297 с.]
4. Essays on the history of Kazakh Soviet music / Zhubanov, A.K.; Brusilovsky, E.G .; Dubovsky, I.I .; Dernova, V.P .; Goncharova, L.I .; Aravin, P.V .; Kopytman, M.R. Alma-Ata: Kazakh State Publishing House of Fiction, 1962. 308 p. [orig. Russian: Очерки по истории казахской советской музыки / Жубанов, А.К.; Брусиловский, Е.Г.; Дубовский, И.И.; Дернова, В.П.; Гончарова, Л.И.; Аравин, П.В.; Копытман, М.Р. Алма-Ата: Казахское государственное издательство художественной литературы, 1962. 308 с.]
5. Flier A.Ya. Cultural genesis. – Moscow, 1995. 128 p. [orig. Russian: Флиер А.Я. Культурогенез. — Москва, 1995. — 128 с.]
6. Galitskaya S.P. Theoretical issues of monody. Tashkent: Fan, 1981. 91 p. [orig. Russian: Галицкая С.П. Теоретические вопросы монодии. Ташкент: Фан, 1981. 91 с.]
7. Jumakova U. The work of composers of Kazakhstan of the 1920-1980s. Problems of history, meaning and value. Moscow, 2003.218 p. [orig. Russian: Джумакова У. Творчество композиторов Казахстана 1920-1980-х годов. Проблемы истории, смысла и ценности. Москва, 2003. 218 с.
8. Jumalieva T.K. Kazakh akyns: East – West, in the context of a single cultural space. Almaty, 2010.231 p. [orig. Russian: Джумалиева Т.К. Казахские акыны: Восток – Запад, в контексте единого культурного пространства. Алматы, 2010. 231 с.]
9. Kharlamova T.V. Organ in the Kazakh musical culture: stages of history // Problems of music science. 2019. #1. pp. 123-128. [orig. Russian: Харламова Т.В. Орган в казахской музыкальной культуре: этапы истории // Проблемы музыкальной науки. – 2019. – №. 1. – С. 123-128.]
10. Kokisheva M.T. Symphonic kui in the works of modern composers of Kazakhstan: genesis of the genre, typology and development: diss. ... Doctor of Philosophy (PhD): 6D040100 / Kokisheva Marlena Tastemirovna. Almaty, 2016. 183 p. [orig. Russian: Кокишева М.Т. Симфонический кюй в творчестве современных композиторов Казахстана: генезис жанра, типология и развитие: дисс. ... д-ра философии (PhD): 6D040100 / Кокишева Марлена Тастемировна. – Алматы, 2016. – 183 с.]
11. Kunanbaeva A.B. Kazakh folklore: We and Others. // Folklore and we: Traditional culture in the mirror of its perceptions / collection of scientific articles dedicated to the 70th anniversary of I. Zemtsovsky. St. Petersburg: Russian Institute of the History of Arts of the MC of RF, 2011. pp. 115-126. [orig. Russian:

Кунанбаева А.Б. Казахский фольклор: Мы и Другие. // Фольклор и мы: Традиционная культура в зеркале её восприятий / сб. науч. статей, посвященный 70-летию И.И.Земцовского. Санкт-Петербург: Российский институт истории искусств МК РФ, 2011. С. 115-126.]
12. Lotman Yu.M. (a) A few thoughts on the typology of cultures // Articles on semiotics and topology of culture. Tallinn: "Alexandra, " 1992. pp. 103-110. [orig. Russian: Лотман Ю.М. Несколько мыслей о типологии культур // Статьи по семиотике и топологии культуры. Таллин: «Александра», 1992. С. 103-110.]
13. Lotman Yu.M. (b) Toward the construction of a theory of the interaction of cultures (semiotic aspect) // Selected articles in three volumes. Tallinn: Alexandra, 1992. pp. 111-121. [orig. Russian: Лотман Ю.М. К построению теории взаимодействия культур (семиотический аспект) // Избранные статьи в трех томах. Таллин: Александра, 1992. С. 111-121.]
14. Mambetova D.A. Kazakh instrumental music: the history of the development of traditional art // Problems and prospects of modern science. – 2017. – # 17. pp. 64-68. [orig. Russian: Мамбетова Д.А. Казахская инструментальная музыка: история развития традиционного искусства // Проблемы и перспективы современной науки. – 2017. – №. 17. – С. 64-68.]
15. Mukhambetova A.I. Genesis and evolution of the Kazakh kui (types of programmability) // Kazakh traditional music and the 20TH century / ed. Mukhambetova A. Almaty: Dyke-Press, 2002. pp. 119-152. [orig. Russian: Мухамбетова А.И. Генезис и эволюция казахского кюя (типы программности) // Казахская традиционная музыка и 20ТН век / ред. Мухамбетова А.. Алматы: Дайк-Пресс, 2002. С. 119-152.]
16. Mukhambetova, A. I., Begalinova, G. A. Kazakh musical language as a state problem // Kazakh traditional music and the 20th century. Almaty: Dyke-press, 2002. pp. 390-403. [orig. Russian: Мухамбетова, А. И., Бегалинова, Г. А. Казахский музыкальный язык как государственная проблема // Казахская традиционная музыка и XX век. Алматы: Дайк-пресс, 2002. С. 390-403.]
17. Nedlina V.E. The ways of development of the musical culture of Kazakhstan at the turn of the 20-21st centuries: dis .. cand. Of art criticism. 17.00.02 / Nedlina V.E. Moscow, 2017.306 p. [orig. Russian: Недлина В.Е. Пути развития музыкальной культуры Казахстана на рубеже XX-XXI столетий: дис.. канд. иск. 17.00.02 / Недлина В.Е. Москва, 2017. 306 с.]
18. Raimkulova A.R. Development of a composer's school in Kazakhstan in the boarders of a Eurasian intercultural dialogue: Diss. ... Doctor of Science. – Sofia, 2018. 347 p. [orig. Russian: Раимкулова А.Р. Развитие на казахстанската композиторска школа в рамките на евразийския междукултурен диалог: дисс. ... д-ра наук. – София, 2018. – 347 с.]
19. Raimkulova, A .; Jumaniyazova, R. Dialectics of archaic in the modern musical art of Kazakhstan in the mirror of the ideas of Eurasianism (on the example of cello compositions by modern composers). Musicology. Number 8. 2018. pp. 11-20. DOI: 10.25791 / musicology.08.08.2018.111. [orig. Russian: Раимкулова, А.; Джуманиязова, Р. Диалектика архаики в современном музыкальном искусстве Казахстана в зеркале идей евразийства (на примере виолончельных сочинений современных композиторов). Музыковедение. №8. 2018. С. 11-20.]
20. Sabyrova A.S. The origin and development of musical art of nomads in connection with the historical stages of culture // Abay and Shakarim: philosophy of music and song style. Questions of studying the Kazakh traditional song: Monograph. – Almaty, 2014. pp.229-240. [orig. Russian: Сабырова А.С. Зарождение и развитие музыкального искусства номадов в связи с историческими этапами культуры // Абай и Шакарим: философия музыки и песенный стиль. Вопросы изучения казахской традиционной песни: Монография. – Алматы, 2014. – С.229-240.]
21. Sarzhanova S.S. The current state of Kazakhstan's historical science / Proc. of International Conference "Science and

Education without Borders – 2012" // http://www.rusnauka.com/. 2012. URL:http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Istoria/2_122207.doc.htm (accessed: August 12, 2019). [orig. Russian: Саржанова С.С. Современное состояние казахстанской исторической науки / Сб. Международной конференции "Наука и образование без границ – 2012" // http://www.rusnauka.com/. 2012. URL: http://www.rusnauka.com/35_OINBG_2012/Istoria/2_122207.doc.htm (дата обращения: 12.август.2019).]
22. Shakhnazarova N.G. Music of the East and music of the West: Types of musical professionalism. Moscow: Soviet composer, 1982. 153 p. [orig. Russian: Шахназарова Н.Г. Музыка Востока и музыка Запада: Типы музыкального профессионализма. Москва: Советский композитор, 1982. 153 с.]
23. Sokolov A.S. Introduction to the musical composition of the 20TH century. Moscow: Humanit. ed. VLADOS Center, 2004. 223 p. [orig. Russian: Соколов А.С. Введение в музыкальную композицию 20ТН века. Москва: Гуманитар. изд. центр ВЛАДОС, 2004. 231 с.]
24. The history of Kazakh literature in 10 volumes. / ed. Qasqabasov. M.O. Auezov Institute of literature and art. Almaty: QAZaqparat, 2004-2008. [orig. Kazakh: Қазақ әдебиетінің тарихы: 10 томдық. / ред. Қасқабасов С. М.О. Әуезов атын. Әдебиет және өнер ин-ты. Алматы: ҚАЗақпарат, 2004-2008.]

25. The history of music of the peoples of the USSR: [in 5 v. / ed. Yu.V. Keldysh; Institute of Art History of the Ministry of Culture of the USSR. – 2nd ed.]. V. 5: 1956-1967. – Moscow: Sov. composer, 1974. – 614 p. [orig. Russian: История музыки народов СССР: [В 5 т. / Отв. ред. Ю.В. Келдыш ; Ин-т истории искусств М-ва культуры СССР. – 2-е изд.].Т. 5: 1956-1967. – Москва: Сов. композитор, 1974. – 614 с.]
26. Traditional music and the idea of independence in the composers' creativity. Almaty: Print Express, 2011.564 p. [orig. Kazakh: Дәстүрлі музыка мен композиторлық шығармашылықтағы тәуелсіздік идеясы. Алматы: Print Express, 2011. 564 с.]
27. Yelemanova S. Kazakh traditional song art. Almaty: Dyke-press, 2000.188 p. [orig. Russian: Елеманова С. Казахское традиционное песенное искусство. Алматы: Дайк-пресс, 2000. 188 с.]
28. Yelemanova S.A. The heritage of the Turkic culture (historical overview of Kazakh traditional music). – Almaty: Kantana Press, 2012. 408 p. [orig. Russian: Елеманова С.А. Наследие тюркской культуры (исторический обзор казахской традиционной музыки). – Алматы: Кантана-пресс, 2012. – 408 с.]
29. Yeniseeva-Varshavskaya L. "The Bekmakhanov case": how it all was // Thought. 2014. #3. pp. 79-87. [orig. Russian: Енисеева-Варшавская Л. «Дело Бекмаханова»: как все это было // Мысль. 2014. №3. С. 79-87.]
30. Yerzakovich B.G. The power and vulnerability of the oral traditions of the Kazakh musical culture // Boris Girshevich Erzakovich (1908-1996): Selected articles / ed. Erzakovich B.G. Astana, 2008. pp. 164. [orig. Russian: Ерзакович Б.Г. Могущество и ранимость устных традиций казахской музыкальной культуры // Борис Гиршевич Ерзакович (1908-1996): Избранные статьи / ред. Ерзакович Б.Г. Астана, 2008. С. 164.]
31. Yudin V.P. Hordes: White, Blue, Gray, Gold. // Kazakhstan, Middle and Central Asia in the 16th — 18th centuries. Alma-Ata, 1983. pp. 106-165. [orig. Russian: Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая. // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI—XVIII вв. Алма-Ата, 1983. С. 106-165.]
32. Yunusova V.N. Asia and North Africa of the 20th Century // History of Foreign Music. 20th century. Ed. Gavrilova, N.A. Moscow, 2005. pp. 518-573. [orig. Russian: Юнусова В.Н. Азия и Северная Африка XX века // История зарубежной музыки. XX век. Ред. Гаврилова, Н.А. Москва, 2005. С.518-573.]
33. Zataevich A.V. 1000 songs of the Kyrgyz people. Orenburg: Kyrgyz State Publishing House, 1925. 403 p. [orig. Russian: Затаевич А.В. 1000 песен киргизского народа. Оренбург: Киргизское государственное издательство, 1925. 403 с.]
34. Zataevich A.V. 500 Kazakh songs and kuis. Alma-Ata. 1931.312 p. [orig. Russian: Затаевич А.В. 500 казахских песен и кюев. Алма-Ата. 1931. 312 с.]
35. Zhudebaev, A.A .; Musagulova, G.Zh. The development of musical science in the context of the cultural policy of Kazakhstan (as exemplified by the research activities of the Kurmangazy Kazakh National Conservatory) // Science and life of Kazakhstan. No. 6/2. 2019. pp. 251-254. [orig. Russian: Жудебаев, А.А.; Мусагулова, Г.Ж. Развитие музыкальной науки в контексте культурной политики Казахстана (на примере научно-¬исследовательской деятельности Казахской национальной консерватории им. Курмангазы) // Қазақстанның ғылымы мен өмірі. Наука и жизнь Казахстана. №6/2. 2019. С.251-254.]

УДК 7.07 – 05

Сейтметов Керимбек Марайымович
кандидат искусствоведения, профессор,
кафедра «Исполнительское искусство»,
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
г. Туркестан, Казахстан

СПЕЦИФИКА ПРОФЕССИОНАЛЬНОГО СТАНОВЛЕНИЯ БУДУЩИХ АРТИСТОВ В СФЕРЕ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Түйіндеме. Мақалада Қазақстан Республикасындағы болашақ театр және кино әртістерінің кәсіби қалыптасуы мәселелері талқыланады. Біліктілікті арттыру модельдері, кәсіби даму процесінде мүмкін дағдарыстар зерттелген. Болашақ театр және кино әртістерінің кәсіби қалыптасу ерекшеліктерін эмпирикалық зерттеу деректері келтірілген.

Түйін сөздер: кәсіби шеберлік, актерлік шеберлік, театр.

Резюме. В статье рассматриваются вопросы профессионального становления будущих артистов театра и кино в Республике Казахстан. Исследуются модели профессионального становления, возможные кризисы в процессе профессионального становления. Приводятся данные эмпирического изучения специфики профессионального становления будущих артистов театра и кино.

Ключевые слова: профессиональное становление, актерское мастерство, театральное искусство

Summary. The article discusses the issues of professional formation of future theater and film actors in the Republic of Kazakhstan. The models of professional development, possible crises in the process of professional development are investigated. The data of an empirical study of the specifics of the professional formation of future theater and film artists are presented.

Keywords: professional development, acting, theater.

ВВЕДЕНИЕ

Интеграция государств в мировое сообщество требует внедрения новых образовательных моделей, отвечающих международным стандартам, позволяющим раскрыть творческий потенциал молодежи и дать мощный интеллектуальный толчок в развитии общества. Чтобы жить и успешно трудиться в мобильном и динамичном обществе ближайшего будущего, личность должна не только обладать суммой определенных знаний, но и уметь выстраивать эффективное межкультурное взаимодействие, быть готовым к постоянному профессиональному саморазвитию, проявлять инициативу, взаимодействовать в условиях соперничества, другими словами быть социокультурной личностью [Баймухамбетова Б.Ш., Зуева Т.В., 2019, с.111].

Эффективность процесса становления «себя как профессионала» во многом определяется степенью согласованности идеального и реального образа профессии. Осуществление себя в профессии формирует самосознание человека, его мотивацию на самореализацию и самоутверждение, на выстраивание жизни как глубоко осознанного, духовно наполненного и целенаправленного пути [Фишман-Борисов М. Б., 2005, с.3].

Под «профессиональным становлением личности» понимается развитие личности в процессе выбора профессии, профессиональной подготовки и профессионального образования, а также осуществление эффективной профессиональной деятельности. Основным фактором этого процесса на различных этапах становления выступает социально-профессиональная направленность, и охватывает период с начала формирования профессиональных намерений до завершения профессиональной жизни [Филонов А.С., Кумратова Ж.Р., 2018, URL:http://scienceforum.ru/2018/article/2018003310].

Однако, анализ современной научно-психологической литературы свидетельствует, что в процессе профессионального становления не вся профессиональная деятельность развивает личность. В этом смысле многое зависит от самого человека, от его взаимоотношений с профессиональной деятельностью. Образование, общие знания и общие способности и специальные способности, профессионально-важные качества составляют потенциал развития специалиста [Шилов Ю. Е., 2006, с.3].

Обобщая многочисленные исследования по проблеме профессионального становления личности, можно выделить два сценария профессионального становления по типу:

1) адаптивного самосознания – преобладает тенденция подчинять профессиональную занятость внешнему делу в виде исполнения предписаний, алгоритмов решения профессиональных обязанностей, правил.

2) профессионального развития, – преобладает тенденция преобразования профессиональной деятельности, чтобы преодолеть пределы своих профессиональных возможностей.

Можно сказать, что первая модель подготовки *специалиста*, а вторая модель *профессионала*. Профессиональная подготовка охватывает длительный промежуток времени в жизни человека, 35-40 лет: в этот период происходят изменения личности человека к его работе.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В психологической и акмеологической литературе можно найти разнообразные подходы к выделению этапов профессионального становления. Этапы профессионального становления – это определенные периоды становления, для которых характерны спады и подъемы, конфликты и кризисы, основанные на взаимодействии факторов жизнедеятельности, личностного и профессионального развития [Боликова Л. Ю., Шурыгина Ю. А, 2011., URL:https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-ponyatiya-professionalnoe-stanovlenie-lichnosti-v-sovremennom-znanii-1].

Система профессионального становления в сфере в Республике Казахстан наряду с творческими образовательными учреждениями, которые являются основой подготовки творческих работников, предполагает постоянный отбор лучших из лучших представителей талантливой молодежи. Конкуренция в сфере искусства создает высокую творческую планку и является важным стимулом, мотивацией в стремлении к совершенству.

Таким образом, изначально большинство будущих артистов сфере театрального искусства нацелены на творческую самореализацию в профессии. При том что многие студенты творческих вузов мечтают стать актерами и актрисами, не у всех из них есть понимание, сколь тернистым является путь к популярности и славе.

Многолетняя педагогическая практика и сопоставление собственных наблюдений с заключениями других исследователей позволяют заключить, что процесс профессионального становления будущих артистов театра и кино крайне неравномерен, многие выпускники творческих профессий разочаровываются в выборе профессии и не работают по профессии.

Исследуя причины такого резкого перепада в оценке профессионального выбора, О.В. Стукалова [Стукалова О.В., 2011, с.111] выделяет среди них наиболее важны:

– излишняя романтизация профессии артиста при слабом представлении о реальных особенностях этой профессии в момент ее выбора.

-рассогласование идеального и реального образа выбираемой профессии, личных ценностных ориентаций и ценностей современной социокультурной ситуации, когда на вершинах шкалы находятся ценности материального достатка и публичного успеха;

– неадекватная самооценка.

Следовательно, профессиональное становление будущего артиста театра и кино в современных условиях во многом определяется наличием установки студентов на выбор образа жизни, который связывается с представлениями о ее высоком качестве, успешности, статусе и т.д. Поэтому в процессе профессиональной подготовке необходимо формировать образ профессии, содержащий не только эмоциональные, но и когнитивные компоненты. Лишь соответствие эмоционально-оценочных компонентов существенным содержательным компонентам профессии делает выбор сферы культуры и искусства обоснованным и реальным, создавая условия для развития профессиональной устойчивости.

Профессия актёра является одной из профессий альтруистического типа, что повышает вероятность возникновения профессионального выгорания, творческих кризисов (в связи с отсутствием интересных творческих предложений), ненормированный рабочий день. Поэтому одной из особенностей профессионального становления творческой молодежи, считает З.З. Арзиев [Арзиев З.З., 2014, с.171] «… является самоотверженная работа с целью достижения необходимых результатов. Без такого отношения не бывает творческих достижений. Особенностями будущих артистов театра и кино являются их творческие способности, направленность на самореализацию в области искусства.

При наличии творческих способностей будущей актер, например, работают над учебным спектаклем по нескольку часов в день. Репетиции студенческих учебных спектаклей требуют строгой дисциплины и обязательного участия в таких занятиях. На многочисленных репетициях будущей актер, ставя себя в обстоятельства пьес и героев, создает характер своей роли, «вживается» в нее. В качестве материала для создания художественного образа студент будущей актер использует, прежде всего, самого себя, свои художественные и артистические способности, эмоциональные качества и внешние данные. Поэтому у студентов творческих специальностей формируется индивидуальная психология. Они обладают повышенной восприимчивостью, индивидуальной системой взглядов, суждений и поступков [Бородай А.Д., 2014, с.154].

Эти обстоятельства накладывают некоторый отпечаток на поведение актера, что, естественно, не может не сказаться на представлении окружающих о представителях этой профессии. Согласно исследованию Е.Л. Сергиенко [Сергиенко Е.Л., 2015, с.103], уровень нейротизма, эмоциональной возбудимости у 60% респондентов (актёров, студентов) соответствует показателям "высокий" и "очень высокий" .Однако при анализе конкретных наблюдений за актёрами профессиональных театров и студентов театральных вузов выявляется повышенный процент лиц с эмоционально – демонстративной акцентуацией характера, отличающейся ориентированностью на внешнего наблюдателя, высокой потребностью в признании, отсутствием устойчивого поведения, на основе предшествующего опыта [Савостьянов А. И., 2007, с.15].

Данный стиль обработки психогенных трудностей затрудняет коммуникацию в ходе профессиональной деятельности и осуществляется за счёт

декомпенсации путём использования неадекватного уровня самоконтроля (79% респондентов) и избегания (74% респондентов)[9] [Сергиенко Е.Л., 2015, с.103]. Современные научные исследования подтверждают, что процессы творчества и шизофрении идентичны, только шизофрения ведет к разрушению личности, а творческий процесс – к созиданию и обогащению.

А.В. Шаймуратова [Шаймуратова А.В., 2010, с.151] выделяет еще один немаловажный аспект, который приводит к разочарованиям после окончания творческих вузов. Это уровень заработной платы. Он по сравнению с оплатой труда менеджеров различных компаний, специалистов в области туризма, рекламы, связей с общественностью существенно ниже. Эти обстоятельства приводят к разочарованиям, задержкам профессионального и личностного роста, снижению творческой активности студентов на последних курсах обучения. У многих студентов появляется неуверенность в своем профессиональном будущем. В результате развивается кризис профессиональной идентичности личности, который стимулирует конфликты и потребность выбора другой профессии.

В этой связи специфику профессионального становления будущих артистов театрального искусства в Казахстане можно представить следующим образом:

1) доминированием мотивов творческой самореализации при выборе профессии.

2) наличием кризисов в период освоения профессии и перепадов в оценке верности своего профессионального выбора.

3) значимости развития творческих способностей.

4) социально-психологическими особенностями студентов вузов культуры и искусства.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Таким образом, в системе высшего театрального образования в Республике Казахстан возникает необходимость решения проблем профессионального становления будущих артистов на всех его стадиях – от профессионального выбора, самоопределения до профессиональной адаптации и совершенствования – что связано с процессом творческого развития личности.

Поэтому, известный казахстанский искусствовед Кулбаев А.Б. [Кулбаев А.Б., 2015, с. 111], подчеркивает: «в связи с самобытным характером искусства каждой национальности и в соответствии с современной глобализацией специфика воспитания студентов также должна носить разноплановый характер». Отсюда следует, что профессиональное становление будущего артиста в сфере театрального искусства должно опираться на принципы развития творческого потенциала, на высокие ценностные ориентиры национальной культуры, включая эстетический и культурный опыт этнического многообразия и гармоничного развития культуры народа Казахстана.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Баймухамбетова Б.Ш., Зуева Т.В. Теоретико-методологические подходы к проблеме социокультурного развития подростков во взаимодействии семьи и школы в культурно-досуговой деятельности // Наука и жизнь Казахстана, № 2, 2019. – С. 111 – 117.
2. Фишман-Борисов М. Б. Становление Я-концепции в системе профессионального мастерства будущего актера: Автореф...канд. псих. наук, Москва, 2005 -32 с.
3. Филонов А.С., Кумратова Ж.Р. Профессиональное становление личности// Материалы X Международной студенческой научной конференции «Студенческий научный форум» URL:http://scienceforum.ru/2018/article/2018003310 (дата обращения: 10.03.2020).
4. Шилов Ю. Е. Развитие Я-концепции студентов вуза в процессе профессионального становления: Дис.канд. психол. наук: 19.00.13 Казань, 2006, – 225 с.
5. Боликова Л. Ю., Шурыгина Ю. А. Сущность понятия «Профессиональное становление личности» в современном знании // Известия ПГУ им. В.Г. Белинского. 2011. №24. URL: https://cyberleninka.ru/article/n/suschnost-ponyatiya-professionalnoe-stanovlenie-lichnosti-v-sovremennom-znanii-1 (дата обращения: 11.03.2020).
6. Стукалова О.В. Культурно-творческое развитие и профессиональное становление будущих специалистов в сфере культуры и искусства: Монография. – М.: Изд-во «ИХО РАО», 2011. – 280 с.
7. Арзиев З.З. К предстоящей сессии Ассамблеи Народа Казахстана: индикаторы развития творческой молодежи// Материалы Республиканской научно-практической конференции «Қазақ философиясы және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдарды оқытудың инновациялық аспектілері», Алматы, 16-17 мамыр. – 2014, С. 171 – 173.
8. Бородай А.Д. Профессиональное становление творческой молодежи в России в сфере художественной культуры //Культура и общество, № 1, 2014. – С. 153 – 166.
9. Сергиенко Е.Л. Копинг – стратегии в структуре профессиональной деятельности актёров драматических театров // Инициативы XXI века. 2015. № 3. – С. 102-104.
10. Савостьянов А. И. Общая и театральная психология, Санкт – Петербург, Изд." КАРО ", 2007. – 256 с.
11. Шаймуратова А.В. Профессиональная самоактуализация и профессионально важные качества будущих актеров // Научные проблемы гуманитарных исследований. 2010. № 11. С. 150 – 155.
12. Кулбаев А.Б. Учеба, знания и инновации по специальностям театрального искусства// Сборник научных статей «Научный поиск XXI веке: общественные и гуманитарные науки», Москва, 2015 г – С. 111 – 115.

УДК 37.03

Сейтметова Айткул Мубараковна
старший преподаватель,
кафедра «Исполнительское искусство»,
Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави
г. Туркестан, Казахстан

ГОТОВНОСТЬ К ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КАК ФЕНОМЕН ТВОРЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ЛИЧНОСТИ БУДУЩИХ АРТИСТОВ ТЕАТРАЛЬНОГО ИСКУССТВА

Түйіндеме. Мақала болашақ театр әртістерінің шығармашылық дамуының феномені ретінде кәсіби қызметке дайындығын сипаттауға арналған. Онда болашақ суретшілердің кәсіби іс-әрекетке дайындығы компоненттерінің сипаттамалары туралы ақпарат берілген, олардың өзара әрекеті театр және кино болашақ әртістерінің жеке тұлғасының шығармашылық даму құбылысының мәні болып табылады.

Түйінді сөздер: дайындық, шығармашылық даму, болашақ суретші, кәсіби қызмет.

Резюме. Статья посвящена описанию готовности к профессиональной деятельности как феномена творческого развития личности будущих артистов театрального искусства. В ней изложены сведения о характеристике компонентов готовности будущих артистов к профессиональной деятельности, взаимодействие которых составляет сущность феномена творческого развития личности будущих артистов театра и кино.

Ключевые слова: готовность, творческое развитие, будущий артист, профессиональная деятельность.

Summary. The article is devoted to the description of readiness for professional activity as a phenomenon of creative development of the personality of future theater artists. It contains information about the characteristics of the components of the readiness of future artists for professional activity, the interaction of which is the essence of the phenomenon of creative development of the personality of future theater and film artists.

Keywords: readiness, creative development, future artist, professional activity.

ВВЕДЕНИЕ

Социально-экономические преобразования, интеграция в мировое культурное пространство, появление новых ценностей, понимание значимости роли культуры выявили необходимость в сфере театрального искусства кадры новой генерации, открытых и восприимчивых к лучшим мировым достижениям, обладающих широким кругозором, высоким уровнем духовно-нравственной культурой, способных осуществлять творческий научно-обоснованный подход при организации профессиональной деятельности, быть конкурентоспособным специалистом [Якубов С.Н., Сайдулаева Н.С., Абдуалиева М.А, Ортаева К.А., 2019, с. 123].

Данные положения находят свое выражение в Государственной программе развития образования на 2020 – 2025 гг [2], в Концепции культурной политики Республики Казахстан [3] и ряде других нормативных документах, ориентирующих систему театрального образования прежде всего, на развитие личности будущего артиста – созидателя и творца высоких духовно-нравственных и эстетических ценностей.

Однако, изучение современной ситуации в области театрального искусства показывает, что не всегда талантливый артист, обладающий значительным интеллектом и широкой образованностью, успешно окончивший творческий вуз, оказывается готов к профессиональной деятельности. Для молодого специалиста доказать свою профессиональную пригодность, оказаться полезным и значимым в профессиональной деятельности на рынке труда, недостаточно «функциональной грамотности», несомненно, важной и нужной, сколько в сформированности «творчески значимых личностных качеств», преобразующих необходимые знания и опыт профессиональной деятельности в индивидуально-творческий стиль и актерское мастерство.

Исходя из этого, возникла необходимость в разработке новых эффективных личностно-ориентированных стратегий формирования готовности к профессиональной деятельности в обучении, целью которых является не только формирование знаний умений и навыков на более высоком качественном уровне, но и созданий условий для творческого развития личности будущих артистов театрального искусства.

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В психологии творческое развитие личности, с одной стороны определяется как психологический процесс созидания новых ценностей,

имеющих личное и социальное значение; одновременно с этим, творческое развитие личности рассматривается как совокупность свойств личности, обеспечивающих этот процесс, что является результатом понимания и проявления внутреннего мира человека [Махлова О.А., 2014, с. 24].

Среди зарубежных исследователей аналогичного мнения придерживается Э. Фромм [Фромм Э., 2004, с. 113], который под творчеством, как под состоянием души, понимает способность человека сознательно воспринимать и правильно реагировать на увиденное.

Исходя из этого, логично будет принять вывод, что существуют объективная (выражающаяся в конечном продукте деятельности) и субъективная (связанная с самим процессом) стороны творчества.

Следовательно, под *творческим развитием личности будущего артиста театрального искусства мы, понимаем свойство личности, которое определяет ориентацию на гуманность, духовность, культурно-эстетические отношения и ценности, мотивацию к активным самостоятельным действиям при организации профессиональной деятельности.*

В разработке проблемы готовности к профессиональной деятельности определенным шагом явилась концепция психологических профессионально важных качеств. В многочисленных исследованиях убедительно доказана зависимость профессионализации от уровня развития качеств личности, соответствующих требованиям выполняемой деятельности Г.А. Товстоногов [Товстоногов Г. А., 1983, с.75] в своё время писал: «Трудно определить творческие критерии, по которым можно сделать прогноз на успешный профессиональный путь артиста. Но с точки зрения поведенческих характеристик прогноз сделать можно».

Актерская профессия, наверное, единственная, где главным «инструментом» в профессиональной деятельности является он сам. Актер работает собой, своим собственным «Я». Таким образом, актер в идеале должен пребывать в постоянном активном внимании, впитывыя в себя, как губка, все происходящее. Как говорят сами актеры, «все в копилку». С другой стороны, это элемент профессиональной деформации – когда невозможно абстрагироваться и полностью включиться в свое жизнетворчество, бытовые переживания, а вместо этого постоянное наблюдение, интерес к тому, как это можно применить в сценическом воплощении.

Основная ценность актерства – это, прежде всего, профессиональная востребованность. Высшее удовлетворение в профессии – это абсолютное единение с залом и партнерами по сцене в хорошей роли, хорошего спектакля. В связи с этим возникает отношения актера с репертуарной политикой театра, режиссурой, партнерами, общим ходом театрального процесса. Для этого актеру необходимо выстраивать сложные многоуровневые коммуникации с театром, как с организацией, с режиссером и партнерами по сцене, как со значимыми субъектами, и со зрителем посредством художественного образа, как ключевым элементом данной профессии [Шестакова К.Н., 2012 (4), с. 64].

Важной составляющей успешной актерской деятельности является готовность актера к сценической активности. Изучая процесс формирования творческой готовности актера к спектаклю, Л.Н. Коптев [Коптев Л. Н., 1979, с. 27], описывает следующим образом: «первичным является обретение готовности к творчеству в жизни; далее, через освобождение от обыденных интересов и забот при подготовке к спектаклю, достижение профессиональной готовности; следующим этапом является настраивание на роль, где происходит более или менее глубокая временная перестройка личности; и, наконец, интегральная творческая готовность как результат овладения настроем и внутренним действием роли уже на сцене». В процессе формирования готовности к спектаклю перед актерами возникают «психологические барьеры» выхода на сцену, обозначающие в социальной психологии «такие физические процессы, свойства или даже состояния человека в целом, которые консервируют скрытый эмоционально-интеллектуальный потенциал его активности» [Парыгин Б. Д., 1975, с.5].

Под воздействием порогов у актера образуются различные пороговые состояния, так называемые «зажимы», разрушающие готовность к творчеству:

1) коммуникативный порог – препятствия, мешающие установить контакт между актером и зрителем;

2) игровой порог, мешающий переходу в игровое «отчужденное» пространство;

3) психологический порог, разрывающий связь актер – роль, затрудняющий переход с бытового на творческое самочувствие;

4) технологический порог, возникающий при недостаточном овладении инструментарием при создании художественной формы роли;

5) физиологический порог – помехи, связанные с теми изменениями в организме, которые происходят при подготовке к спектаклю (бьет дрожь, пересыхает в горле, ощущаются позывы);

6) самореализационный порог – препятствия, мешающие включить в творчество глубинное «я» артиста [Коптев Л.Н., 1979, с.29].

Анализируя вышеперечисленные особенности профессиональной деятельности, а также опираясь на исследования М.И.Дьяченко, Л.А.Кандыбович [Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А., 1981 – 176 с.], Н.М. Яковлевой [Яковлева Н.М., 1987, с.67], и др., мы выделили следующие

структурные компоненты готовности к профессиональной деятельности у будущих артистов театрального искусства: *мотивационно-ценностный, когнитивно- операциональный, личностно-творческий.*

Взаимодействие этих компонентов составляет сущность феномена творческого развития личности будущих артистов театра и кино. Особую роль мы отводим личностно-творческому компоненту, выделение которого обусловлено необходимостью формирования профессиональных важных качеств личности артиста, способствующих успешности и востребованности будущего актера в театральной деятельности.

Мотивационно- ценностный компонент предполагает перевод внешних мотивов во внутренние, осуществляемый посредством специально организованных стимулирующих воздействий на будущих актеров, обеспечивающих формирование личностно значимых мотивов: проблемность, критичность, открытость для дополнения, самоактуализируемую субъектность.

Проблемность предполагает, что в процессе изучения основополагающих проблем они не транслируются, а порождаются познающим сознанием. Проблематизация базируется «на смене объекта рефлексии и мышления, на выделении в качестве объекта структур своего собственного мышления и деятельности».

Критичность обуславливает преобразование учебного материала с целью представления его содержания для размышления студентов – театралов над известным, в результате которого проявляется новый личностный смысл знаний.

Открытость для дополнения характеризуется знаниями, приобретаемыми на каждом этапе открытия содержания (сначала в учебном процессе, а затем на самостоятельной творческой работе над ролью), обогащаемыми новым их пониманием.

Самоактуализируемая субъектность предполагает собственное отношение к изучаемому материалу. Оно вырабатывается в специально организованной деятельности (в нашей работе это выполнение будущими артистами учебно-творческих задач и заданий, составление портфолио, индивидуального плана), когда ее содержание опосредованно влияет на формирование личностных структур сознания по отношению к приобретаемым знаниям, профессиональным умениям (рефлексивность, самостоятельность, творческая активность, критичность и др.) .

Развитие *мотивационной* составляющей реализуется в условиях субъект-субъектного, равнопартнерского взаимодействия педагога и обучающихся. Такая организация обучения требует высокого мастерства педагогов: занимательность изложения, создания эмоциональной благоприятной атмосферы во время обучения, ситуаций спора и дискуссии.

Мотивы тесно связаны с эмоциями обучающегося. Они свидетельствуют о возможности реализации человеком его мотивов и целей. Исследования ученых-психологов показывают, что любая деятельность всегда сопровождается положительными или отрицательными эмоциональными переживаниями. Это объясняется тем, что эмоциональные процессы (чувства, эмоции, настроения, стрессы) способны оказывать регулирующее и активизирующее влияние как на процессы восприятия, памяти, мышления, воображения, так и на личностные проявления (интересы, потребности). Эмоции во многом определяют успешность результата профессиональной деятельности и формирования личностных структур [Маклаков А.Г., 2005 – 583 с.].

Специфика театральной среды, имеет особую систему ценностей, одна из которых — это творческое «сообщественничество», а другая — яркая индивидуальность, которая не позволяет человеку «затеряться в массе». Творчески постигая профессию, начинающий артист, зацикливается на самореализации, подвергается сильным психоэмоциональным перегрузкам, которые с одной стороны, формируют такие положительные профессиональные черты, как адаптивность, альтруистичность, коммуникабельность, ответственность, раскованность, умение сопереживать, стеничность и т. п. С другой — следствием этого процесса может быть: нервное истощение, анергия, апатичность, которые опасны расстройством личности. Это объясняется тем, что психоэмоциональное развитие у молодых людей творческих профессий осуществляется опережающими по сравнению с приобретаемым жизненным опытом темпами [Слободчиков И. М., Франц С. В., 2012, с. 154].

Следовательно, фокус внимания театральных педагогов необходимо направить на предупреждения ранней профессиональной деформации у будущих артистов. Параллельно обучению актерскому мастерству обучать студентов психологическим приемам и техникам по управлению своего эмоционального состояния, снятию напряжения, стрессоустойчивости и т.п.

Важным компонентом готовности к профессиональной деятельности является *когнитивно-опреациональный*. Успеху в театральной деятельности содействует, как в любом другом виде деятельности, прежде всего теоретическая вооруженность. При этом наличие знаний составляет профессиональную компетентность обучающихся, знания из основной и единственной цели образования превращаются в средство развития личности обучаемых.

Как свидетельствуют результаты исследований, чем больше знает и умеет человек, тем выше вероятность его высокого интеллектуального развития, приводящего к эффективной деятельности. Высокие интеллектуальные спо-

собности определяют успехи человека в самых различных видах деятельности, в артистической, прежде всего.

Изучению интеллектуальных способностей личности посвящены труды В.Н.Дружинина [Дружинин, В.Н., 1998, с.61 – 70]. Б.М.Теплова[16][-Теплов Б.М., 2003, 379 с], В.Ф. Анурина [Анурин В.Ф., 1997, 356 с]. и др. Обобщая их работы, мы выделили интеллект как индивидуально- психологическую характеристику личности будущего артиста, способность, определяющую общую успешность в профессиональной деятельности. Ядро структуры интеллекта составляют мыслительные операции: анализ, синтез, абстрагирование, обобщение, конкретизация; свойства внимания: концентрация, устойчивость, переключение, распределение. Характер их протекания зависит от особенностей объекта умственной операции и имеющегося ментального опыта. Результатом завершения мыслительной операции является образование внутренних когнитивных схем, которые пополняют ментальный опыт человека. Однако, как отмечает Б.Ш. Баймухамбетова [Баймухамбетова Б.Ш., 2010, с.69]: «... интеллектуальные способности могут выступать «пассивным багажом», интеллект-необходимое, но недостаточное условие успеха...». Поэтому интеллектуальные способности, обязательно дополняет показатель – качество полученных знаний, в сочетании с гуманитарными, социальными, духовными, культурологическими знаниями. При этом важными показателями сформированности таких знаний является не только объем, прочность, глубина, но и осознание их профессиональной значимости, активность, самостоятельность в процессе овладения ими. Когнитивный компонент во многом связан с формированием профессиональной культуры, которая позволяет грамотно использовать базовые знания, умения и навыки в целях профессиональной деятельности.

Операциональный компонент – степень владения умениями и навыками эффективного труда. Включает в себя гностический, проектировочный, конструктивный, коммуникативный и организаторский элементы. В структуре операционального компонента готовности к профессиональной деятельности будущего актера важное место занимают коммуникативные умения, которые большинством исследователей признаются наиболее важными (готовность к контактам, умение их поддерживать, эмпатия, установка в общении, умение слушать, толерантность) [Баймухамбетова Б.Ш., 2010, с.70].

Раскрывая особенности профессионального становления студентов – актеров театрального искусства, Н.Е. Рубцова [Рубцова Н. Е., 2015, с. 70] подчеркивает «важность развития у них способностей глубоко и точно понимать особенности внутреннего мира партнера по сцене, вчувствоваться в другого человека как в собственное «Я», чувствовать значимые психологические качества за их внешними проявлениями».

Значимым компонентом готовности к профессиональной деятельности будущих актеров театра и кино является *личностно-творческий*. Основной фактор успешности готовности к профессиональной деятельности будущих артистов – не выраженность отдельных психических свойств личности, а их система, в которой одну из важных ролей играют волевые качества личности. Волевые усилия сопровождают весь процесс профессиональной деятельности артистов театрального искусства, начиная, от знакомства с текстом и кончая выступлением на сцене, и реализуется при преодолении препятствий, возникающих в процессе работой над ролью [Плотникова Н. А., 2014, с. 3616].

Волевые качества личности находят свое выражение в высокой самоорганизации – рациональное распределение времени, самоконтроле – это проявление усилий, настойчивости в достижении цели, ответственности и добросовестности при выполнении профессиональной деятельности; проявление инициативы – самовыражение, реализация всех задуманных идей. Профессиональная деятельность артиста требует наличия у личности активности. Активность находит свое выражение в стремлении саморазвитию, самосовершенствованию, активизации творческих действий, направленных на достижение успеха и востребованности в профессиональной деятельности. Творческая активность характеризуется умением ставить высокие цели, преодолевать затруднения, возникающие в процессе профессиональной деятельности.

Особую роль в профессионально-личностных качествах будущих артистов, мы отводим рефлексивному отношению студентов к будущей профессиональной деятельности. Рефлексивное отношение способствует общему осмыслению профессиональной деятельности, проявлению личностного отношения к ней, осуществления самоанализа и самооценки собственных действий и профессионально важных качеств, обеспечивающих успех в данном виде деятельности.

Рефлексия напрямую связана со структурой профессионального самосознания, включающего: самопознание, самопонимание. Естественным образом, для успешной работы артисту необходима постоянная забота о самопознании и саморазвитии. Следовательно, в личностно-творческом компоненте готовности к профессиональной деятельности артиста должны быть сформированы глубокая нравственность, ставшая духовным основанием личности, и общечеловеческие ценности, которые стали личностно значимыми [Небесаева Ж.О., 2017, с. 154].

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Опираясь на исследованиях сущности понятия «творческое развитие личности», особенностей профессиональной деятельности актера, готовность к профессиональной деятельности как феномен творческого развития личности будущих артистов предполагает развитие мотивационно-ценностного отношения к будущей профессиональной деятельности, эмоциональной устойчивости, интеллектуальных способностей, обеспечение качественной теоретической и практической подготовки, формированию высокой самоорганизации и самоконтроля, стремления к саморазвитию и самосовершенствованию, рефлексивных способностей, нравственных качеств.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Якубов С.Н., Сайдулаева Н.С., Абдуалиева М.А, Ортаева К.А. Формирование профессиональной компетентности будущих учителей технологии // Наука и жизнь Казахстана, № 2, 2019. – С. 123 – 127.
2. Государственная программа развития образования и науки Республики Казахстан на 2020 – 2025 годы// Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. [Электронный ресурс] – URL: http:// adilet.zan.kz/rus/docs/P1900000988 (дата обращения 28.02.2020).
3. Концепция культурной политики Республики Казахстан. // Әділет. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан. [Электронный ресурс] – URL: http:// adilet.zan.kz/rus/docs/U1400000939 (дата обращения 26.02.2020).
4. Махлова О.А. Структура творческой готовности к профессиональной деятельности у будущих практических психологов // Современные исследования социальных проблем: электронный журнал, 2012. №6. – С.24.
5. Фромм Э. Кризис психоанализа. Дзен-буддизм и психоанализ. Под ред. П. С. Гуревича, перевод с англ. Э.А. Гроссмана. М.: Айрис-пресс, 2004 г.
6. Товстоногов Г. А. О критериях актёрского и режиссёрского образования// Художественное творчество. М.-Л.: Наука, 1983, С. 75.
7. Шестакова К.Н. Специфика выгорания в профессиональной деятельности на примере актерской профессии //Современные исследования социальных проблем (электронный научный журнал), №4(12), 2012 – С. 64
8. Коптев Л. Н. Формирование творческой готовности актера к спектаклю // Л. Н. Коптев: автореф. на соиск. уч. степ. канд. наук. Л.: ЛГИТМиК, 1979. – 27 с.
9. Парыгин Б. Д. Психологический барьер и его природа // Социальная психология и философия. Вып. 3. Л., 1975. С. 3–14.
10. Коптев Л.Н. Пространство творческого бытия актера // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. 2009. № 90. С. 84-91.
11. Дьяченко М.И., Кандыбович Л.А. Психологические проблемы готовности к деятельности. – Минск: Изд-во БГУ, 1981 – 176 с.
12. Яковлева Н.М. Теория и практика педагогического творчества (пособие по спецкурсу). – Челябинск: ЧГПИ, 1987, -68с.
13. Маклаков А.Г. Общая психология: Учебник для вузов. – СПб: Питер, 2005 – 583 с.
14. Слободчиков И. М., Франц С. В. Специфика современного обучения студентов в театральных вузах // Педагогическое образование в России. 2012. №5. – С. 153 – 158.
15. Дружинин, В.Н. Интеллект и продуктивность деятельности: модель «интеллектуального диапазона» [Текст] / В. Н. Дружинин // Психологический журнал. Т. 19. – 1998. – № 2. -С. 61-70.
16. Теплов Б.М. Психология музыкальных способностей. М.: Наука, 2003. – 379 с.
17. Анурин В.Ф. Интеллект и социум. Введение в социологию интеллекта. – Н.Новгород: Изд-во Н-городского университета, 1997 – 356 с.
18. Баймухамбетова Б.Ш. Готовность к исследовательской деятельности как феномен психического развития личности магистранта //Среднее профессиональное образование, – Москва, 2010. – №12 – С 68-70.
19. Рубцова Н. Е. Системный характер психологического содержания профессиональной деятельности // Инициативы XXI века. 2015. № 1-2. – С. 68 – 70.
20. Плотникова Н. А. Формирование готовности студентов к творческой деятельности как условие реализации профессионального образования // Научно-методический электронный журнал «Концепт». – 2014. – Т. 20. – С. 3616–3620. – URL: http://e-koncept.ru/2014/54987.htm.
21. Небесаева Ж.О. Формирование готовности будущего учителя к творческой художественно-изобразительной деятельности средствами артпедагогики//Дис. на соискание степени доктора философии (PhD), Алматы, 2017. – 179 с.

УДК 7.072

Сидорова Жанна Казбековна
магистрант второго курса специальности «Режиссура»,
кафедра «Киноискусство»,
факультет «Академия кино и телевидения»,
университет «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: janna-sid@yandex.ru

Божеева Айбарша Муратбековна
научный руководитель, доктор философии (PhD),
по специальности «Искусствоведение»,
доцент кафедры «Киноискусство»
факультет «Академия кино и телевидения»,
университет «Туран»,
г. Алматы, Республика Казахстан,
E-mail: aya_b@mail.ru

ТӘУЕЛСІЗ КИНО ФЕНОМЕНІ КИНОЛОГИЯЛЫҚ ТЕРМИНОЛОГИЯ КОНТЕКСІНДЕ

Түйін. Мақалада әлемдік кинематографтың эволюциясы процесіндегі және киномейстримге қарсы тұру контекстіндегі тәуелсіз кино қарастырылады. Авангардтық, эксперименттік авторлық кино және оның синонимдері: «арт-синема» және «арт-хаустық кино» – тәуелсіз кино болып табылады, оған әлеуметтік-рефлекстік, ағартушылық функциялар мен режиссер-автордың шығармашылық еркіндігі тән. Фильмдерге арқау болған альтернативті құндылықтар мен өзекті тақырыптарға деген көрерменнің зияткерлік қызығушылығы – тәуелсіз киноның негізі болып табылады. Тәуелсіз кино контексіндегі қазақстандық кинематограф «жаңа толқын» және «партизандық кино» ретінде қарастырылған. Заманауи технологиялардың арқасында тәуелсіз кино жаңа мүмкіндіктерге ие.

Түйінді сөздер: тәуелсіз кино, аз бюджеттік кино, француз жаңа толқыны, «ашулы» британдық қозғалысы, «оттепель» кеңестік киносы, қазақ жаңа толқыны, «партизан киносы», авторлық кино, «мобильді кино».

ФЕНОМЕН НЕЗАВИСИМОГО КИНО В КОНТЕКСТЕ КИНОВЕДЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ

Резюме. В статье рассматривается независимое кино в процессе эволюции мирового кинематографа и в контексте противостояния киномейнстриму. Авангардное, экспериментальное, авторское кино и его синонимы арт-синема и арт-хаусное кино представляют собой независимое кино, для которого характерны социально-рефлексирующая, просветительская функции и творческая свобода режиссера-автора. Независимое кино питает интеллектуальная вовлеченность зрителя в альтернативные ценности и актуальные темы, затронутые в фильмах. Казахстанский кинематограф в контексте независимого кино представлен новой волной и «партизанским кино». Независимое кино находит новые возможности благодаря современным технологиям.

Ключевые слова: независимое кино, малобюджетное кино, французская новая волна, британское движение «рассерженных», советское кино «оттепели», казахская новая волна, «партизанское кино», авторское кино, «мобильное кино».

THE PHENOMENON OF AN INDEPENDENT CINEMA IN THE CONTEXT OF CINEMATOLOGICAL TERMINOLOGY

Summary. The article considers independent cinema in the process of evolution of world cinema and in the context of opposition to the film mainstream. Avant-garde, experimental, author's cinema, and its synonyms art cinema and art house cinema are independent cinema, which is characterized by social-reflective, educational functions and creative freedom of the Director-author. Independent cinema is fueled by the audience's intellectual involvement in alternative values and current topics covered in films. Kazakhstan's cinema in the context of independent cinema is represented by the new wave and "partisan cinema". Independent cinema finds new opportunities thanks to modern technologies.

Keywords: independent cinema, low-budget cinema, the French new wave, the British movement of the «angry», the Soviet film «thaw», Kazakh new wave, «partisan cinema», auteur cinema, «mobile cinema».

ВВЕДЕНИЕ

Понятие «независимости» в кино является относительным и неоднозначным по определению. Тот или иной характеризующий признак независимого кино, определяемый каждым кинематографистом субъективно, имеет периоды и носит временный характер. В разные периоды эволюции кинематографического искусства понятие независимого кино так или иначе связывали с малобюджетным или альтернативным кинематографом (США), с французской новой волной, британским движением «рассерженных», различными проявлениями контркультуры в кинематографе, советским кино «оттепели», «Догма-95», авторским кино, арт-синема, арт-хаус, «мобильным кино» и другими кинематографическими течениями и направлениями понятиями кинононформизма. В казахстанском кинематографе выделяют «казахскую новую волну» и «партизанское кино».

ОСНОВНАЯ ЧАСТЬ

В историческом дискурсе первоначально к независимому кинематографу относили американское кино, которое имело индустриальные различия с Голливудом, и «независимость» определялась экономической интеграцией. В условиях развития капитализма на начало XX века для кинопредпринимателей открылись широкие коммерческие горизонты. В итоге конкурентной борьбы четыре ведущих кинематографиста немого кино М. Пикфорд, Ч. Чаплин, Д. У. Гриффит и Д. Фэрбэнкс создали «United Artists», первую независимую студию в мире. Позже, организовав в 1941г. «Общество независимых кинопроизводителей», они боролись за их права, защищая от давления крупных студий. И на данном временном этапе это кино можно смело называть независимым от влияния Голливуда.

С начала 80-х годов в западном обществе усилились консервативные настроения и произошло массовое ограничение независимого кинематографа, что повлияло на эволюцию независимого кино (НК). Далее произошла институционализация НК. Появились организации Sundance, национальный американский кинофестиваль НК, и Independent Feature Project (IFP) – группа некоммерческих организаций, оказывающих поддержку и активно способствующих развитию НК.

К началу XXI века в связи с возрастающим ростом НК в мире и неугасающим к нему зрительским интересом в целях контроля рынка крупные американские киностудии организовали свои «независимые» дочерние компании для продвижения этого рода кино. Яннис Тсиамакис (Yannis Tzioumakis), американский исследователь писал, что фильмы, снятые этими дочерними компаниями назвать независимыми достаточно проблематично, как так они несут материальную ответственность перед своими материнскими компаниями, которые вправе закрыть эти подразделения, продать, реорганизовать и т.д. [1]. И даже не контролируя творческий процесс, за исключением перерасхода выделяемого бюджета, это кино благодаря отработанному механизму студий мейджоров продвигалось в дистрибьюцию и прокат на серьезном уровне. Поэтому кино, производство которых поставлено на масштабный уровень априори не может являться финансово независимым. Для производства любого вида кино, в том числе малобюджетного, необходимы финансирование и средства производства. Для независимого кино они могут быть получены и спонсорским путем, при условии полного невмешательства со стороны. Являясь финансово зависимыми, истинные произведения искусства ценны именно художественной составляющей. Крупные кинокомпании стали оказывать поддержку отдельным успешным независимым кинорежиссерам, и независимый кинематограф обрел свои художественные аспекты, которые выражаются в тематике, нестандартном построении видеоряда, раскрытии образов. В данных условиях экономический фактор перестает играть свою роль.

Исходя из источников финансирования, независимое кино можно классифицировать по способу производства как снятое на: собственные средства; негосударственные средства (независимых продюсерских компаний и студий); государственные средства, при условии возможности самовыражения автора вне диктата идеологической или коммерческой конъюнктуры; средства с гибридным финансированием. Существует производство кино практически безбюджетным способом, так сказать, «партизанским путем», но с достойным качеством и профессионализмом, с главенствующей идеей снять кино вопреки всем преградам.

С бурным развитием научно-технического прогресса и его постоянным внедрением новшеств в целях улучшения качества и доступности, независимым кинематографом стали называть малобюджетное кино как идеальное независимое.

Независимым от применения технологического сверхдорогого оборудования и спецэффектов явилось кино периода «французской новой волны». С появлением ручной камеры в середине XX века и ее мобильностью для съемок «вживую» на улицах, в любых помещениях, а также возможностью снимать синхронно звук, «новая волна» получила широкое распространение. Фильмы стали динамичными, с неожиданными ракурсными съемками, с новаторским киноязыком, необычными и свежими. «Французская новая волна» состоялась также благодаря молодости и нетерпимости нового поколения к традиционно-архаичному кино того времени. Ее вз-

лету способствовала и своевременная поддержка на законодательном уровне французским правительством низкобюджетного авторского кино как национального кино во избежание полной капитуляции перед американским кинематографом. Сыграло роль и то, что поколение режиссеров, стоявших у истоков новой волны, было с мощным созидательным потенциалом, характерным для поколений, выросших после войн.

Огромное значение имела созданная в то время Французская Синематека со своим собственным музеем и просмотровым залом. Общаясь друг с другом, режиссеры бурно обсуждали все появившиеся фильмы того периода и, набираясь новых идей, оттачивали свое мастерство. «Новая волна» создала в первые годы своего существования большое количество фильмов. Они были разных жанров, но их объединяли такие характеристики как отражение «живой жизни», вывод на экраны героев-аутсайдеров, применение новаторских приемов сьемок с импровизацией, со свободным тревеллингом, рваным монтажом, нарушавшим плавный ход событий, то есть всем тем, что могли бы назвать абсолютным браком в классическом кино предыдущих лет. В свою очередь это привело к тому, что на экраны вышли новые лица, в том числе непрофессиональные актеры, и понятия красоты и киногеничности качественно эволюционировали.

«Новая волна» прокатилась по многим странам Европы. В Англии ярким примером независимого кинематографа явилось молодежное движение «рассерженных». Оно было направлено против истеблишмента, контролировавшего все сферы общественной жизни. Просуществовав, как и «французская новая волна», с конца 1950 до середины 1960 годов, она ознаменовалась значимыми двадцатью кинокартинами, имевшими невероятный успех среди ценителей кино и также оказавших огромное влияние своими выразительными средствами киноязыка на крупных производителей мирового кино.

Кризис, охвативший с конца 50-х годов сознание общества большей части западного мира, вылившийся в молодежное движение протеста против мещанской морали с ее идеей всевозрастающего потребительства, повлиял на бурное развитие мирового независимого кино. Это привело к появлению новых маргинальных форм творчества, к нонконформистским настроениям в искусстве, что также отразилось в творчестве режиссеров НК. Нонконформистские настроения оказали неизбежное влияние на голливудское кино и на коммерческое кино в целом. В этот период из-за происходившей переоценки ценностей были созданы серьезные картины глубоко национального кино. Кинематограф перестал быть только развлечением, он стал органом рефлексии на остро социальные проблемы общества, вследствие чего произошла глобальная революция в киноязыке. «Взамен появилось искусство поиска, своеобразная множественность выразительных средств, с помощью которых и конструировалась кинореальность. Режиссеры независимого кино, сочетавшие технические поиски с желанием объективно отражать действительность, порой шокировали своим видением. Они одновременно занимались экспериментами и побуждали зрителей включаться в процесс и размышлять на социально-значимые темы» [2].

В советском кинематографе, где кино было привилегией государства и сосуществовало с жесткой цензурой и контролем по отношению к себе, короткий период «оттепели» 60-х годов охарактеризовался экзистенциальным кино М. Хуциева, М. Калатозова, П. Тодоровского, А. Кончаловского, А. Тарковского, Г. Шпаликова и др. Фильмы этих режиссеров, в которых также нашла отражение «французская новая волна», были независимы от социалистической идеологии и пафоса, обращены к простым людям как «манифест свободы и человечности».

В 70-х годах произошло ужесточение господствующего режима, которое откатило время вспять. И только в период распада Советского Союза в конце XX века, кино постепенно становится независимым от социалистической идеологии и с образованием независимых государств этот процесс окончательно завершается и появляется национальное кино, идентифицирующее себя в мировом кинематографическом пространстве. Перестроечное кино, такое как «казахская новая волна» вышло на мировые кинофестивали и получило признание благодаря социальной проблематике отраженной действительности, поднятой в фильмах.

Другое независимое кино назревало несколькими годами и вылилось в кинематографическое пространство своеобразным криком души, выраженным в манифесте от 13 марта 1995 года двух всемирно известных датских режиссеров Ларса фон Триера и Томаса Винтерберга в «Догме – 95», акции спасения кино, с жестким требованием не упоминать даже имя режиссера в титрах, снимать без использования мнимых действий как признака чего-то искусственного и не соответствующего реальной жизни, без специально выставленного освещения, без декораций и спецкостюмов, с территориальным и пространственно-временным ограничениями, без шатаний из одной эпохи в другую. Первый этап ее датируется выходом на экраны четырех картин режиссеров Л. фон Триера «Идиот», Т. Виттенберга «Торжество», С. Краг-Якобсена «Последняя песнь Мифуне», К. Левринга «Король жив». К началу XXI века лидеры этого течения отказались сертифицировать новое кино, отвечающее требованиям манифеста, оставив

это на совести каждого режиссера, позиционирующего свой фильм таковым. Поэтому это течение все еще имеет место быть – оно обращено в вечность...

Подобная участь ожидала и «казахстанское партизанское кино», поначалу идеальное независимое кино, снимавшееся с начала своего провозглашения без средств, появившееся как британские «рассерженные» в борьбе против коммерческого кино, с требованием, указанным в манифесте от 2014 г. режиссеров-партизан снимать кино вопреки, в борьбе с ненужными отвлекающими свойствами визуального изображения, с «замыливанием» глаза зрителя и отводом его от насущных социальных проблем. С наступившими экономическими и духовными кризисами в обществе это движение в кино все еще подпитывается выходом новых произведений «партизанского кино». Манифест «партизанского кино» был опубликован 27 июня 2014 года в российском литературном альманахе «Ликбез». Так называемые «Три кита «Партизанского Кино» гласят:

1) «Безбюджетность. Необходимо снимать фильм без всякого бюджета. Это правило мы будем соблюдать неукоснительно.

2) Соцреализм. Сюжеты о современности, только реалистичные и только социальные. Хотите употребить старое определение соцреализма? Пожалуйста. Нам оно нравится.

3) Новая форма. Неприятие стандартных форм кинематографа как буржуазного проявления. Только протестная форма, бунт в форме, только новое» [3].

Современные мобильные и виртуальные технологии предоставляют для создания кино новые возможности для запечатления, передачи и восприятия экранной реальности. Сейчас востребованы фильмы, снятые на телефоны, смонтированные в домашних условиях и размещенные на различных Интернет-ресурсах. Появились фестивали для такого рода кино. Так называемое «мобильное кино» благодаря интеллектуальной вовлеченности зрителя и предложению альтернативных ценностей, «живых» цепляющих тем, затронутых в фильмах, социально-рефлексирующей и просветительской функциям и творческой свободе автора, как и другие виды и формы независимого авторского кино поддерживают свой статус и расширяют свою аудиторию. Согласно Мартоновой А., «Человек становится основным объектом исследования в изменяющемся мира, а <....> кино – искусством субъективного восприятия действительности <....>» [4]. Значимая социально-рефлексирующая функция, включающая в себя проблемы бедности, дискриминации, эксплуатации детского труда, расовых и религиозных предрассудков, сексуальных меньшинств, является основной для НК, поэтому зритель видит актуальные проблемы современности и остается неравнодушным. «В принципе само творчество в своих проявлениях маргинально и, так как любая эстетизированная вещь в идеале периферийна или в своей периферийности идеальна, она не может быть сугубо локальной, профанно местной и посему вплетена в общее, неуловимое шествие мирового духа» [5]. Как показала история, независимый кинематограф всегда противостоит киномейнстриму, поэтому авангардное, экспериментальное, авторское кино, и его синонимы арт-синема и арт-хаусное кино также являются независимым кино.

Фильмы с уникальным киноязыком отдельных режиссеров-авторов остаются в истории мирового кинематографа, и большинство этих фильмов, благодаря подтверждению их статуса как арт-синема на различных международных кинофестивалях, остаются как творческое наследие, как произведения искусства. Поэтому самым значимым признаком НК остается и будет независимость по авторской составляющей.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ

Хотя независимое кино в большинстве своем низкобюджетно, в результате чего происходит постоянный творческий поиск, и часто НК выходит ограниченным тиражом, впервые проявляя себя на различных поддерживающих кинофестивалях и творческих площадках, на практике оно показало себя, что может соперничать с крупными киноиндустриями благодаря интересным свежим идеям, уникальному новаторскому киноязыку и созданной неповторимой картиной мира. Исходя из характера относительности и периодичности НК будет появляться непрерывно, так как человеческой природе свойственно подвергать сомнению сложившиеся устои в обществе и чувство недовольства предшествует любому виду творчества.

С учетом современных достижений цифровой революции, с появлением «мобильного кино», интернет-технологий, упрощенных программ для производства фильмов и широкой возможностью трансляции кино в виртуальном пространстве, повысилась доступность в производстве и прокате фильмов во всем мире. Независимость режиссера перестала иметь границы в производстве кино, не имея ни цензуры, ни ограничений для продвижения и проката фильмов, никаких сдерживающих факторов для сьемки независимого кино в целом. Новая кинематографическая реальность XXI века дает широкие возможности для авторского индивидуализма, развития принципиально нового киноязыка будущего.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННОЙ ЛИТЕРАТУРЫ:

1. Tzioumakis, Y. American independent cinema. Edinburgh University Press, 2006, – С. 3.
2. Рутман, В. М. Американский независимый кинематограф: историко-тематический анализ: автореф. дис. ... канд. искусствоведения: 17.00.09 / Рутман Владимир Михайлович. – Санкт-Петербург, 2012. – С. 3.
3. Internews Kazakhstan/ Киноманифест. Партизанское кино. http://www.internews.kz/newspage/24-06-2014/5849, дата доступа 05.03.2020. Источник http://esquire.kz/1638-kino_manifest_partizanskoe_kino/
4. Мартонова А. Подценената реалност. Пост-Тянанмън в китайското независимо документално кино: тез. докл. науч.-практ. конф. Добре дошли в Киберия – Записки от дигиталниятерен. – София: БАН – ИЕФЕМ, 2017. – С. 373.
5. Божеева А.М. Ранние фильмы Владимира Тюлькина // Международный научный журнал «Қазақстанның ғылымы мен өмірі – Наука и жизнь Казахстана». Серия Филология-Философия. Секция Искусствоведение. – Астана, 2016. – № 3. – С. 175.

Тоқжанов Төлепберген Төрахметұлы
профессор,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
E-mail:torakhmet@list.ru

Алина Асель Қайратқызы
оқытушысы,
Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы,
E-mail:asel.alina84@mail.ru

РАУШАННЫҢ РЕПЕРТУАРЫ

Түйін. Мақалада елімізге белгілі ҚР еңбегі сіңген қайраткері Раушан Оразбаеваның домбыра мен сыбызғы т.б. аспаптарда орындалатын күйлерді қылқобызға лайықтап, қобыздың репертуарын әлде қайда өсіргені баяндалады. Тек қазақтың күйлері ғана емес қазақстан композиторлары мен шетел композиторларың шығармаларын қылқобызға сәтті лайықтап, оны алғаш өзі орындапта жүрген жоғары дәрежедегі кәсіби маман. Сондай-ақ, 2018 жылы «Өнер» баспасынан жарыққа шыққан «Аққулар сазы» еңбегінің маңыздылығы, құндылығы, өзектілігі, қажеттілігі жөнінде айтылады.
Тірек сөздер: қобыз, домбыра, тылсым, түйсік, құбылыс, аққу, бидайық.

Токжанов Тулепберген Торахметович
профессор,
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,
E-mail: torakhmet@list. ru

Алина Асель Кайратовна
преподаватель,
Казахская национальная консерватория имени Курмангазы,
E-mail:asel.alina84@mail.ru

РЕПЕРТУАР РАУШАНА

Аннотация. В данной статье автор уделяет основное внимание проблеме интерпретаций переложения домбровых пройзведений и кюий сыбызгы на кылқобызе. Как заслуженный деятель РК Раушан Оразбаева удачно переложила не только народные кюий но и пройзведений зарубежных и казахстанских композиторов. Тем самым она обогатила репертуар кобызовой музыки. А так же рассматривается актуальность первой книги Р. Оразбаевой выпущенной в свет 2018 году "Аққулар сазы" (Лебединая музыка, издательство "Өнер")
Ключевые слова: қобыз, домбыра, тылсым, түйсік, құбылыс, аққу, бидайық.

Tokzhanov Tulepbergen
Professor,
Kurmangazy Kazakh National Conservatory,
E-mail: torakhmet@list.ru

Alina Assel
Teacher
of Kurmangazy Kazakh National Conservatory
E-mail: asel.alina84@mail.ru

RAUSHAN' S REPERTOIRE

Abstract. In this article, the author focuses on the problem of interpretations of the transfer of dombre views and sybyzgy kuies on kylkobyz. As a Honored Worker of of Kazakhstan Raushan Orazbayeva successfully transferred not only folk kui but also the views of foreign and Kazakh composers. In doing so, she enriched the repertoire of kobyz music. And also the relevance of the first book of R. Orazbayeva which published in 2018 "Swan's melody". (Swan music, publishing house "Oner")
Keywords: kobyz, dombyra, mysterious, intuition, phenomenon, swan.

Есімі еліміздің асып әлемге тараған ҚР еңбегі сіңген қайраткері, әйгілі Раушан Оразбаеваның орындауында бірнеше күйлерін тыңдап таң қалдым. Мәссаған! Бұл не құдірет? Желдің гуілі, судың сылдыры, самал желмен тербелген қамыс-құрақтың сыбдыры. Көгілдір көлдің көркі болған, қанатының сұңқылынан жан тебірентер әсем әуен мен керемет күй туғызған аққу-қаздар көлді айналсоқтап ұшып жүргендей. Түһ, мына қобыз қалай-қалай сұңқылдайды! Құстарша сайрап, адамша сөйлейді ғой! Бұрын қалай байқамағанмын. Әлде адамына жолықпай жүрдім бе екен. Күнделікті күйбең тіршілікпен жүріп кие қонған, қасиет дарыған қобызымыздың күйлерін тыңдауға да бір сәт уақыт таппаймыз. Дәл осылай табиғи дыбыспен құстардың үнін салатын аспап жоқ-ау сірә.

Күйлерін тыңдаған соң Раушан Оразбаевамен танысқым келді, күй қорын білу құмарлығым артты. Әлемге әйгілі тұлғамен жеке таныстығымыз жоқ болғандықтан телефон арқылы хабарласуға мәжбүр болдым. Сәл қобалжып телефон номерін тердім, бірақ тәуекел ете алмадым. Жасы кіші болғасын ба, ұялдым ба, әйтеуір "Мені дұрыс түсінбей қала ма?" деген ой мазалады. Сол сәт қасымда консерваторияның 4 курс студенті, қылқобызшы Өркен тұрған.

– Өркен, Раушан Оразбаева танисың ба?

– Ой ағай, ол кісіні кім танымайды?

– Телефон номері бар ма?

– Бар.

– Менің сұрақтарымды өз атыңнан қойып сөйлесе аласың ба?

– Менің дипломдық жұмысымның тақырыбы Раушан апайдың творчествосы еді, жақсы болды ғой ағай деп, Өркен қуана-қуана келісті.

Ірі тұлғалардың есімі неғұрлым танымал болған сайын, олардың өздері де соғұрлым сыпайы, биязы, көпшіл, аққөңіл болады ғой. Өркеннің кібіртіктеп барып қойған сұрағына толық жауап беріп, бірнеше сағаттан соң өзі хабарласатынын айтты. Ойымдағы кішкене күмәнмен кешті күттім. Алдамады. Раушан Оразбаева өзі хабарласып, менің сұрағыммен өтінішімді жерге тастамай, өзінің репертуарын жазып жіберіпті әрине Өркенге. Рахметіммен, ризашылығымды Өркенге айтып қала бердім. Ендеше, Раушан Оразбаеваның репертуарымен таныса отырайық. **Қорқыт күйлері:** "Сарын-1", "Башпай", "Желмая", "Ұшардың ұлуы", "Елім-ай, халқым-ай", "Қорқыт-1", "Қорқыт-2", "Байлаулы киіктің зары", "Әуіпбай", "Тарғыл тана". **Тілептің күйі:** "Бақсы". **Халық күйлері:** "Мұңлық-Зарлық", "Қасқыр", "Қаншайым", "Қоңыржай", "Үзбе сыбызғы күйі", "Аққу домбыра күйі", "Аққу домбыра күйі", "Аққу 6-шы тарау, домбыра күйі", "Аққудың жем іздеуі", "Аққудың бидайыққа кез келуі", "Аққудың өрлеп қашуы", "Аққудың құлдилап қашуы", "Аққудың ұясына оралуы", "Аққудың балапандарымен қауышуы", "Аққудың зары". **Қырғыздың халық күйі: "**Қара жорға". **Байжігіттің күйі:** "Аққу". **Ықыластың күйлері:** "Ерден", Кертолғау", "Тоғыз тарау", "Жез киік", "Қазан", "Қамбар-Назым", "Аққу, Д. Мықтыбаевтың нұсқасы", "Аққу, Ә. Жұмабекұлының нұсқасы", "Жолаушының қоңыр күйі", "Айрауықтың ащы күйі", "Қоңыр", "Шыңырау", "Ықылас". **Сүгір күйлері:** "Тоғыз тарау", "Майда қоңыр", "Жолаушының жолды қоңыры, жігіттің тартуы", " Жолаушының жолды қоңыры, **қыздың** тартуы"" "Қаратау шертпесі-1", "Қаратау шертпесі-2", "Аққу, Ж. Қаламбаевтың нұсқасы", "Аққу, Г. Асқаровтың нұсқасы", "Қосбасар", "Ілме". **Жаппас Қаламбаевтың күйлері:** "Жұман (домбыра күйі)", "Марш". **Шәркеннің күйі:** "Шәркен". **Тәттімбеттің күйлері:** "Бес төре 1", "Бес төре 2", "Қырмызы қосбасар", "Көкейкесті". **Тоқаның күйлері:** "Төрт толғау", "Бозайғыр". **Раздықтың күйі:** "Аңшының зары". **Қожекенің күйі:** "Аққу". **Әлшекейдің күйі:** "Аққу кеткен". **Сыбанқұлдың күйлері:** "Аққудың бидайыққа кез келуі", "Аққудың балапандарын аймалауы", "Аққудың атамекеніне қайтқаны". **Қазыбек Әбеновтың күйі:** "Аққу". **Қабыкей Ахмерұлының күйлері:** "Аққу", "Аққу көлі". **Жүнісбай Стамбаевтың күйі:** "Аққу". **Мәкәлім Қойшыбаевтың күйі:** "Аққу". **Нұрғиса Тілендиевтің күйі:** "Аққу". **Қазен Әбуғазының күйі: "**Жалғыз Аққу". **Мұхамеджан Тілеухановтың күйі:** "Тағдыр-ай", **Әлқуат Қазақбаевтың күйлері:** "Жаппас, қобыз, домбыра", "Қобыз сарыны", "Ұлы дала сарыны", **Тоғжан Қаратайдың күйі:** "Аққу сазы" т.б.

Бұл тізімге қазақ оркестрлерінің барлығының репертуарында бар күйлер Адай, Балбырауын, Сарыарқа, Серпер, Көңіл ашар, Көңіл толқыны, Ерке сылқым т.б. көптеген күйлер және кез келген бала домбырашы мен қобызшының репертуарындағы күйлер енбеген. Мысалы, Келіншек, Қос алқа, т.б. Алғаш үйренген мұндай шағын күйлер күйшілердің есінде мәңгі сақталып қалатыны белгілі.

Жоғарыда жазылғаны бар, жөппелдемеде еске түспей қалатыны бар Раушан Оразбаеваның күй қорында жүзден аса күй бар екен. Байқағандарыңыздай күйлердің көбісі домбыра мен сыбызғы күйлері. Домбыра күйлерін қобызбен тарту өте қиын, бұл мәселеде де Раушан Оразбаеваның шеберлігін, домбыра күйлерінің орындалуы мен күй табиғатын өте жақсы біліп түсінуін және жоғары профессионалды дайындығының барын байқаймыз. Өйткені домбыра күйлерінің тек қағыстарының өзі бір ғылым болады, ал домбыра күйлерінің төмен, жоғары қағыстарынан басқа жүздеген әр-түрлі қағыстары бар. Қобыз күйлерінде қағыс деген атымен жоқ, ышқышпен (саздықпен, смычок) ысып орындалады. Домбыра күйлеріндегі қағыстардың орындары ауысып кетсе күйдің "тілі" күрмеледі, "айтары" азаяды,

күйдің интонациясы бұзылады. Қағыс, домбыра күйлеріндегі ең негізгі және басты ерекшелік. Онсыз домбыра сөйлемейді. Ендеше, домбырадағы қағыс қандай ерекше болса, басқа аспапқа домбыра күйін лайықтағанда, сол қағыс ерекшеліктері сақталуы тиіс. Міне, осындай күрделі мәселені шешу кез келген қобызшының, жалпы кез келген сауатты музыканттың қолынан келетін дүниесі емес екені баршаға белгілі. Әйтпесе, бес мыңға (кейбір деректерде сегіз мыңға) жуық қазақтың домбыра күйлерін кез келген орындаушы, қалаған аспаптарына лайықтап тарта берсе, оларға кім қой деп жатыр. Раушан Оразбаеваның білімділігі, шебер интерпретаторлығы, жоғары деңгейлі кәсіби шебер екені осыдан-ақ байқалса керек. Шынын айтсам профессионал болу да, білімді болу да аздық етеді. Бұл жерде күйлерді санамен түсіну, түйсік пен түйсіну керек. Күйді құбылыс ретінде қабылдап, тылсым деп танып, шынайы түсінгенде ғана күй санаңда жаңғырып, жаңа қалыпқа яғни сен түсінген формаға енеді. Міне, енді күй дайын, тек алғаусыз аспапқа түсір, орындауынан мүдірме. Ал қағыс, қағыс жүрек пен сананың сүзгісінен өтіп, ысқыштың оң және сол тартысына айналады. Тек дөп басып, дәл орында. Мұның бәрі айтуға оңай болғанымен, орындалуы өте күрделі процесс. Әрине, ең алдымен қазақ ұлтына, өзінің ұнатып таңдаған аспабына және күйге ғашық болу керек. Тек қана шынайы махаббаттан, шын жүректен шыққан күй ғана жүректерге жететіні талас туғызбайды. Бұл орайда Раушан Оразбаева қобызына, күйге шын ғашық екені және қобызын махаббатпен тартатынына ешкімнің күмәні болмауы тиіс. Ол қобызын қолына ұстағанда әлемді ұмытады, тылсым дүниеге енеді. Біртұтас қобызға, бүтін күйге айналады. Оны қобыздан бөлек, күйден бөліп қарауға, тануға болмайды.

Кез келген күйші, орындаушы аспабын еркін игергенде кемеліне келіп, шеберлігі шыңдалғанда күйдің қасиетін түсіне бастайды. Күйді көп білгендіктен, түсініп тартқандықтан орындаушының ішінде "алтын" түйін пайда болады. Күйге деген жоғары талғам пайда болады. Күйді түсіне тартқан күйшінің санасында күйлер жаңғырады. "Ана күйдің орта буыны былай тартылғанда ғой, мына күйдің сағасын мен былай тартар едім" деген түйсік пайда бола бастайды. Тіпті кейбір күйлердің бірнеше қолдан шыққанын санамен сезіп, байқап та отырасың. Келе-келе орындаушы да күй шығаруға талпына бастайды. Көп жылғы орындаушылық шеберлікпен жиналған күй қоры, орындаушының интуитивті түйсігін дамытады. Ал, орындаушының репертуарының көп болуы, өзі шығарған күйлерінің өзге күйлерге ұқсамауына, қайталанбауына кепіл болады. Орындаушы өзі де шығарған күйлерінің өзге күйлерге ұқсап кетпеуін қадағалап отырады. Ал, күй қоры аз болса салыстыру мүмкіндігі шектеледі. Аспаптың барлық қыр-сырын меңгерген, құпиясына қаныққан орындаушы ғана "күй" деген телегей теңізге сүңгуге тәуекелге ете алады. Міне, осындай қасиеттерге ие болып шеберлігі шыңдалған, кемеліне келген Раушан Оразбаева да өзінің төл күйлерін көпшілікке ұсына бастады. Бұл, бұлтартпас заңдылық еді.

Алғашқы күйі "Алтынбек". Елімізге белгілі тұлға. Ұлты үшін, елі үшін шын мәнінде жаны ашыған азамат. Осы кісінің қазасынан бір күн бұрын Раушан Оразбаева түс көреді. Қоғамда өзгеріс боларын, қазақ елі ірі тұлғасынан айырылатынын сезеді. Бірақ нақты кім екенін айта алмайды. Ертеңіне елге жеткен суық хабар, кешегі көрген түс Раушанды есеңгіретіп жібереді. Құлазыған көңілдегі өкініш кеудеден көтерілген өксікке қосылып, қос ішекті қоңыр қобыздан күй болып, көз жасына араласа ағады. Раушанның алғашқы күйі осылайша дүниеге келген еді.

Раушан Оразбаеваның репертуары тек қазақ күйлерімен шектелмейді. Әлемнің ысқышты аспаптарының атасы атанған біздің қылқобыздан скрипка, альт, виолончельдердің пайда болғаны қазіргі таңда жасырын емес. Демек, қылқобызда да әлемнің кейбір классикалық шығармалары орындалуға болатыны күмән туғызбайды. Мұны тағы да Раушан Оразбаеваның орындауында тыңдап, тамсануға болады. Кенжебек Күмісбековтың "Поэмасы", "Фараби сазы", "Концерттік пьесасы", Базарбай Жұманиязовтың "Концерттік күйі", Ермұрат Үсеновтың "Өмір дастан", "Қойлыбай бақсы", Қуат Шілдебаевтың "Қара кемер", Ақтоты Райымқұлованың "Арал мұңы", Серік Әбдінұровтың "Тұран", "Айналайын", "Диуани хикмет", "Тілеп абыз", Ерболат Андосовтың қобызға, флейтаға, гобойға арналған пьесалары және Гольтерманның "Каприччиосы" Раушан Оразбаеваның орындауында арнайы қылқобызға жазылған шығармалардай әсер етеді. Бұл әрине, орындаушының жоғары кәсіби шеберлігін танытса керек.

Раушан Оразбаеваның 2018 жылы "Аққулар сазы" еңбегі жарық көрді. Кітаптың алғы сөзінде: "Бүгінгі күннің ең дарынды қобызшыларының бірі – Раушан Оразбаева. Оның өнері қобыздың байырғы бабалардың қолынан дарыған сиқырлы күшін сақтай білген. Раушанның қолындағы қобыз – тірі жан секілді, ол жай дыбыс шығарып қана қоймайды, "сөйлейді", адамның жан-дүниесінің байлығы мен әлемнің барша бояуының қатпар-қыртысын ашып көрсетеді[Оразбаева Р., 2018, 3 б.]"-дейді, өнертану ғылымының докторы, профессор Әсия Мұхамбетова. Расында да Раушанның қолындағы қобыз – тірі жан секілді сөйлейді.

Қазақ күйлерінің ішінде "Аққу" күйлеріне тоқталып, оларды ноталық үлгілерімен қоса жариялау алғашқы рет баспа бетін көріп тұр. Аққуды киелі құсқа теңеген қазақ халқы, қандай қиын кезең болса да аққуды атпаған. Сұлулығымен қоса махаббатқа беріктігі адам айтса нанғысыз дәрежеде. Аққулардың махаббатқа адалдығын көзімен көріп, куә болған қазақ күйшілері еріксіз аққу құсқа көптеген күйлерін арнаған.

Бұл еңбектің ерекшеліктері көп-ақ. Алдымен көзге түсетіні, кітап ішінде CD дискінің болуы. Екіншіден, бұл күні бүгінге дейін қазақтың күй өнеріндегі аққу күйлерінің басын қосқан алғашқы жинақ десек қателеспейміз. Кітаптағы аққу күйлерінің басым көпшілігі домбырада тартылатын күйлер. Автордың өзі бұл жайында: "Домбыра күйлерін қобызға лайықтап тарту-біріншіден, қобызшының орындаушылық шеберлігін арттырады, екіншіден, аспапты орындауға жаңа түрлі

әдістер, тың штрихтар енетін болады. Осы техникалық мүмкіншіліктер орындаушылық өнерді жоғарғы деңгейге көтеріп, қобыздың қыр-сырын тереңірек ашады...[Оразбаева Р, 2018, 13 б.]"-дейді. Кітаптың тағы да бір жаңалығы, Раушан Оразбаева алғаш рет, домбырада орындалатын аққу күйлерін жинап, қылқобызға лайықтаған. Сөйтіп, өзінің орындауындағы сол аққу күйлерін нотаға түсіріп көпшілікке және қобызшыларға арнайы ұсынып отыр. Бұл әрине, қобызшылардың репертуарын кеңейтіп, кәсіби шеберліктерін ұштайтыны дау туғызбайды.

Қай күйді алып тартсақ та оны мәнерлеп тартуымыз керек. Алдымен тарихымен танысып, берілген нотадағы барлық белгілерді (f, p, mf, mp, т.б.) мүмкіндігінше сақтап орындаса, ырғақтық ерекшеліктеріне көңіл бөліп, нақышына келтіре тартса, кез келген күйдің "тілі" шығады. Әрине, бұған көп дайындық пен үлкен шеберлік керек екені айтпаса да түсінікті. Бұл жөнінде Раушан Оразбаеваның өзі, "Аққулар сазы" еңбегінің әдістемелік нұсқауында: "Аққу күйлері көркем бейнелеу күйлері болғандықтан, ысқышпен динамикасын шебер орындаудың маңызы зор. Мысалы, Ықыластың "Аққу" күйінің 2-ші нұсқасына назар аударсақ, туынды басындағы аққулардың ұшып, қалықтап, су бетінде қанатын сабалап барып алысқа ұшып кететін көрінісі диминуэндо арқылы берілді, сондай-ақ күй соңындағы аққулардың біртіндеп алыстап бара жатқан қиқулары. Әсіресе дыбыс ауытқуына (микроинтонация) мән беру керек [Оразбаева Р., 2018, 16 б.]".

Раушын Оразбаеваның жоғарыда аталған "Аққулар сазы" кітабында "Аққу" атты күйлердің жиырма алты (26) түрі, әр түрлі нұсқаларымен қоса, ноталық үлгілері берілген. Күйлердің шығу тарихы және орындаушылар мен жеткізушілер жөнінде де біраз мағлұматтар бар. Бұл үлкен еңбектің авторы, сол күйлерді өзі орындап кітапқа ендірген. Раушан Оразбаеваның еңбегі, ізденімпаздығы үлкен марапаттарға лайық. Біз осы күйлерді тізіп шығуды жөн көрдік.

1. Халық күйі. 1-тарау. Аққудың жем іздеуі.
2. Халық күйі. 2-тарау. Аққудың бидайыққа кез келуі.
3. Халық күйі. 3-тарау. Аққудың өрлеп қашуы.
4. Халық күйі. 4-тарау. Аққудың құдилап қашуы.
5. Халық күйі. 5-тарау. Аққудың ұясына оралуы.
6. Халық күйі. 6-тарау. Аққудың балапандарымен қауышуы.
7. Халық күйі. Аққу.
8. Халық күйі. Аққу.
9. Халық күйі. Аққудың зары.
10. Байжігіт. Аққу.
11. Қожеке. Аққу.
12. Ықылас. Аққу.
13. Ықылас. Аққу 2-нұсқа.
14. Әлшекей. Аққу кеткен.
15. Сыбанқұл. Аққудың атамекеніне қайтқаны.
16. Сыбанқұл. Аққудың бидайыққа кез келуі.
17. Сыбанқұл. Аққудың балапандарын аймалауы.
18. Сүгір. Аққу.
19. Сүір. Аққу 2-нұсқа.
20. Жүнісбай Стамбаев. Аққу.
21. Қазбек Әбенов. Аққу.
22. Нұғиса Тілендиев. Аққу.
23. Мәкәлім Қойшыбаев. Аққу.
24. Қабыкей Ахмеруұлы. Аққу.
25. Қабыкей Ахмеруұлы. Аққу көлі.
26. Қазен Әбіғазы. Жалғыз аққу.
27. Тоқжан Қаратай. Аққу сазы.

Міне, көріп отырғанымыздай, қобызшы Раушан қазақтағы барлық аққу күйлерін жинап, орындаушылық интерпретациясын жасап, өзінен кейінгі жас орындаушыларға өте үлкен еңбек сыйлаған. Тек осы күйлердің барлығы кітап бетінде қалмай, сахна төрінде орындалса деген ниетіміз бен тілегіміз бар.

Әлемді қобызымен аралап таңырқатқаны, шетел азаматтары мен азаматшалары күні бүгінге дейін арнайы іздеп келіп Раушаннан сабақ алатыны, Раушан Оразбаеваның басқа да "қырларына" кейінірек толталмақпыз. Ал әзірге, қадірлі қарындасқа толағай табыстар мен бас амандығын тілейміз!

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Оразбаева Р. Аққулар сазы. Алматы. Өнер. 2018 ж. 3-б.
2. Оразбаева Р. Аққулар сазы. Алматы. Өнер. 2018 ж. 13-б.
3. Оразбаева Р. Аққулар сазы. Алматы. Өнер. 2018 ж. 16-б.

ИНФОРМАЦИЯЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР ҒЫЛЫМЫ
НАУКА ОБ ИНФОРМАЦИОННЫХ ТЕХНОЛОГИЯХ
INFORMATION TECHNOLOGY SCIENCE

ӘОЖ: 377.5:303.446.26

Байтерекова Нұрбану Илиясқызы
аға оқытушысы,
Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

Искендірова Гүлзипа Сарыбайқызы
оқытушысы,
Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы,
Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ., Қазақстан

АВТОМАТТАНДЫРЫЛҒАН ЖҰМЫС ОРНЫН ҚҰРУ ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Түйін. Бұл мақалада дәріхана қоймасын автоматтандырудың негізгі сипаттамалары қарастырылады. Қойманың негізгі мақсаты – қорлардың шоғырлануы, оларды сақтау және тапсырыс берушілердің тапсырыстарын үздіксіз орындауды қамтамасыз ету. SQL Server Management Studio бағдарламасын қолдану арқылы «Дәріхана қоймасының жұмысын автоматтандыру» бағдарламалық пакеті жасалынды.

Кілттік сөздер: автоматтандырылған жұмыс орны, деректер қоры, деректер қорын басқару жүйесі, қойма жұмысы, SQL Server Management Studio бағдарламасы.

Резюме. В данной статье рассмотрены основные характеристики автоматизации аптечного склада. Основная цель склада – концентрировать запасы, хранить их и обеспечивать бесперебойное выполнение заказов клиентов. С помощью программы SQL Server Management Studio был создан программный комплекс «Автоматизация аптечных складских работ».

Ключевые слова: автоматизированное рабочее место, база данных, система управления базами данных, складская работа, SQL Server Management Studio.

Summary. This article describes the main characteristics of the automation pharmacy warehouse. The main goal of the warehouse is to concentrate stocks, store them and ensure uninterrupted fulfillment of customer orders. With the help of the SQL Server Management Studio program, the software "Automation of Pharmacy Warehousing Work" was created.

Keywords: workstation, database, database management system, warehouse work, SQL Server Management Studio.

Қоғамды ақпараттандырудың өсу қарқыны басқару процестерінде есептеу технологиясының маңыздылығын арттырады. Ақпаратты өңдеуді автоматтандыру үшін қазіргі заманғы есептеулердің мүмкіндіктерін пайдалану өнімділікті арттыруға, құжаттармен жұмыс істеу тиімділігін арттыруға және басқару ақпарат алмасуды жылдамдатуға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта жергілікті ақпаратты өңдеуге бағытталған автоматтандырылған басқару жүйелерінің концепциясы кеңінен таралған. Бұл басқарушы қызметкерлердің еңбегін ұйымдастыруға және олардың функцияларын орындауды автоматтандыруға мүмкіндік береді. Осы идеяны іске асыру үшін әр басқару деңгейіне дербес компьютерлер (ДК) негізінде автоматтандырыл-

ған жұмыс орындарын құру қажет.

Автоматтандырылған жұмыс орны (АЖО) – қызметкердің жұмыс орнында тікелей жұмыс істейтін және мамандық бойынша өз жұмысын автоматтандыруға арналған компьютерлер мен бағдарламалық қамтамасыз ету болып табылады [Х.Хирано, 2012].

Автоматтандырылған жұмыс орындары олардың мақсатты функционалдығына сәйкес қатаң түрде жасалуы тиіс. Дегенмен, АЖО құрудың жалпы принциптері мыналарды қамтиды:

– Сәйкестік;
– Икемділік;
– Тұрақтылық;
– Тиімділігі.

Сәйкестік принципі мынаны білдіреді: автоматтандырылған жұмыс орны өзара байланысты компоненттер жүйесі болуы керек. Сонымен қатар, автоматтандырылған жұмыс орнының құрылымы осы автоматтандырылған жұмыс орны құрылған функцияларға нақты сәйкес келуі керек. Автоматтандырылған жұмыс орны (АЖО) немесе шетел терминологиясында «жұмыс станциясы» – белгілі бір функциялардың орындалуын автоматтандыру үшін қажетті құралдармен жабдықталған нақты кәсіп маманы. Мұндай құралдар, әдетте, басқа қосалқы электронды құрылғылардың талаптары бойынша толықтырылған, яғни дискідегі ақпараттар, басып шығару құрылғылары, оптикалық оқырмандар немесе штрих-кодтар оқырмандары, графикалық құрылғылар, басқа жұмыс станцияларымен және жергілікті желілермен өзара байланысу және т.б [Андреев В.В, 2010].

Іс жүзінде жұмыс істейтін автоматтандырылған жұмыс орындарында икемділік принципін қамтамасыз ету үшін бірыңғай АЖО-ның барлық кіші жүйелері бөлек, оңай ауыстырылатын модульдер ретінде орындалады. Кез келген үйлесімсіздікті болдырмау үшін, барлық элементтер стандартталуы керек.

Мәліметтерді өңдеумен байланысты оқу орындарының қызмет ету мен құруға байланысты үлкен шығындардың азайғаны байқалуда, тұтынушылардың қажеттіліктерін қанағаттану сапасы артуда [Қошанова Г.Д., Искендирова Г.С., Назарбек Т.С., Хидоятов С., 2019].

Деректер қорының тұжырымдамасы. Ақпаратты алу, жинақтау және оны әртүрлі мақсаттарда тиімді пайдалану үшін жүйелерді жобалауға, жеке процестерді автоматтандыруға немесе көптеген жергілікті қосымшаларды жасау үшін қажет болды. Сол деректер компьютердің жадында бірнеше рет ұсынылып, олардың нақты мәндеріне сәйкес келуі жаңарту процедураларын кезеңді түрде пайдалану арқылы қамтамасыз етілді. Кез келген ақпарат өзгерген кезде, бірнеше жүзден немесе тіпті мыңдаған жазбаларды түзету қажеттілігі пайда болды.

Деректер қорын ұйымдастыру қажеттілігі. Автоматтандырылған жұмыс орнында ДҚ жобалау мынадай міндеттерді шешуі тиіс:

1. Жүйелік доменнің «динамикалық» үлгісін жасау (деректер қоры доменнің ағымдағы күйіне сәйкестігі мезгіл-мезгіл емес, нақты уақыт режимінде көрсетіледі);

2. Операцияның тиімділігін қамтамасыз ету, яғни, деректер қорының сұрауларына және жаңартуларына жүйенің әрекет ету уақытына қойылатын талаптарды қанағаттандыру;

3. компьютердің жадында орталықтандырылған деректерді сақтауды қамтамасыз ету;

4. белгіленген критерийлер бойынша ақпараттық деректер массивтерін таңдауды қамтамасыз ету;

5. ақпараттық жүйенің жұмысын жеңілдету;

6. қате жаңартулардан, жабдықтың сәтсіздігінен және рұқсатсыз кіруден болған зақымдардан деректерді қорғау.

Бұл міндеттерді бірыңғай деректер қорын құру және ДҚБЖ құралдарын пайдалану арқылы жүзеге асыруға болады

Қоймалар – алған тауарларды қабылдау, орналастыру және сақтау, оларды тұтынуға және тұтынушыға шығаруға арналған ғимараттар мен құрылыстар.

Біріншіден, фармациядағы өнім бір жерден алынады.

Екіншіден, өнім фармацияға барады және «тіркеу» процедурасы іске асады.

Үшіншіден, фармацияның құрамдас бөлігі болып табылатын капиталдандырылған тауарлар, күнделікті жұмыс барысында оны басқаратын дәріхананың ішкі заңдарына сәйкес өз өмірін жүзеге асырады.

Төртіншіден, өнім ерте ме, кеш пе дәріханадан кетеді – сатып алушыға өтеді, жеткізушіге қайтарылады немесе нормативтік заңнамаға сәйкес жойылады.

Осылайша, «Автоматтандырудың онымен не істеуге тура келеді?» Деген сұрақты түсінуді жеңілдету үшін, біз тауарлардың қозғалысы келесі кезеңдерін шарттастыра аламыз:

– Бірінші кезең. Тауарларды жеткізушілерден сатып алу және алу.

– Екінші кезең. Дәріханада тауардың келуі.

– Үшінші кезең. Дәріхана ішінде тауарларды тіркеу.

– Төртінші кезең. Фармациядан тауарға (сатып алынғаннан кейінгі тауарларды бақылау), талдау жасау.

Енді жоғарыда келтірілген кезеңдердің әрқайсысында дәріхана автоматтандыруының рөлі қандай екенін анықтауға тырысамыз. Өйткені, автоматтандыру қарапайым және арзан процесс емес, белгілі бір кезеңде тауарлардың қозғалысын автоматтандырудан қандай артықшылықтар алатынымызды білу қажет. Ал басқа жағдайларда, біз тауарлармен қажетті операцияларды орындаудың қарапайым әдістерін басқара аламыз.

Жоғарыдағы төрт кезеңді бөлек қарастырайық: соңғы төртінші кезең – «тауарлардың дәріханадан кетуі».

Бұл кезеңде автоматтандыру мүмкіндігі автомобилі 90 пайыздан астам уақытқа дейін автоматтандырылды. Автоматтандыру құралы – кассалық тіркеу.

Бұдан басқа, тауарларды жеткізушіге қайтару немесе заңға сәйкес жою кезінде осы төртінші сатыдағы жеке әрекеттерді автоматтандыру қажет болуы мүмкін. Мұнда автоматтандырудың рөлі айқын – қайтару актісін немесе тиісті құжатты қолмен жазып алыңыз немесе «машина» көрсетілген параметрлерге сәйкес жасайды. Әрине, мұндай жағдайлардың саны клиенттерге шығарылған тауарлар санына қарағанда кішкентай, бірақ бұл процесс (тауарларды қайтару және жою) кейде көп уақыт алады.

Деректер қорын басқару жүйесінің (ДҚБЖ) негізгі функциясы деректер қорының пайдаланушысының аппараттық деңгейде жұмыс істеу мүмкіндігін қамтамасыз ету. Яғни деректер қорына барлық пайдаланушы сұраулары, деректерді қосу және жою, іріктеу, деректерді жаңарту барлық ДҚБЖ арқылы қамтамасыз етіледі. Басқаша айтқанда, ДҚБЖ жоғары деңгейдегі пайдаланушы операцияларын қолдайды. Бұл SQL тілін пайдалану арқылы орындалатын әрекеттерді қамтиды.

SQL – арнайы деректер қоры тілі, бұл реляциялық жүйелермен жұмыс істеудің ресми тіл стандарты.

ДҚБЖ пайдаланушыларын үш топқа бөлуге болады:

– Қолданбалы бағдарламашылар. Деректер қорын қолданатын қолданбалы бағдарламалар жазуға жауапты. Осы мақсаттар үшін әртүрлі бағдарламалау тілдері қолданылады. Қолданбалы бағдарламалар осы деректер бойынша стандартты іріктеу, кірістіру, жою, жаңарту операцияларды орындайды.

– Соңғы пайдаланушылар. Деректер қоры жүйелерімен тікелей жұмыс станциясы немесе терминал арқылы жұмыс істеу. Соңғы қолданушы деректер қорына операциялық қосымшаны немесе ДҚБЖ-нің интеграцияланған интерфейсін қолдана алады.

– Деректер қоры администраторы. Деректер қорын құруға, техникалық бақылауға, жүйенің жылдамдығын қамтамасыз етуге және техникалық қамтамасыз етуге жауап береді.

SQL Server Management Studio (SSMS) – Microsoft SQL Server 2005 және одан кейінгі нұсқаларынан Microsoft SQL Server барлық компоненттерін басқару және басқару үшін қызметтік бағдарлама болып табылады. Бағдарлама графикалық баптаулармен жұмыс істейтін серверлік нысандар мен бағдарламаны қамтиды [https://ru.wikipedia.org/wiki/].

SQL Server Management студиясының негізгі құралы – Object Explorer бұл пайдаланушыға серверлік нысандарды жасауға және оларды толық басқаруға, қарап шығуға мүмкіндік береді.

Кез-келген бағдарламалық өнім қарапайым, деректер қорын қоса алғанда, біраз уақытты қажет ететін операцияларды орындауды жеделдету мақсатында, соның ішінде есептік құжаттарды дайындауды, уақытша парақты құруды, қажетті ақпаратты басқа ұйымдарға жіберуге т.б. мүмкіндіктерінмен ерекшеленеді.

Жалпы алғанда, осы қажеттіліктерді ескере отырып MS SQL Server Management Studio бағдарламасының мүмкіндіктерін пайдаланып дәріхана жұмысын автоматтандыруды құру қарастырылды.

Фармацевтер дәрі-дәрмекке арналған базаны жүйелеуге тиіс, яғни дәрі-дәрмектерді дәріханаларға таратады, жаңа препараттар қосып, мерзімі өткендерді жойып, дәрі-дәрмек жазып, заттың құнын жаңартады.

Әкімші дәріханадағы заттар туралы және өндірушілерден келіп түскен заттарды тіркеу, олардың бағасын өзгерту туралы ақпарат ала алады.

Автоматтандырылған жүйенің міндеттері:

Жаңа препараттарды тіркеу;

Жаңа өндірушілерді тіркеу;

Дәріханалардағы дәрілік заттарды жүйелеу;

Өндірушілердің дәрілік заттарды жүйелендіруі;

Дәрілік заттардың сақтау мерзімін бақылау т.б.

Біздің жұмысымызда 12 кесте қарастырылды. Оларды жеке атап айтқанда:

– клиент;	– жеткізуші;
– қойма;	– сату;
– қойма түрлері;	– қызметкерлер;
– орын;	– заттар кірісі;
– зат түрі;	– тапсырыс.
– заттар өлшемі;	

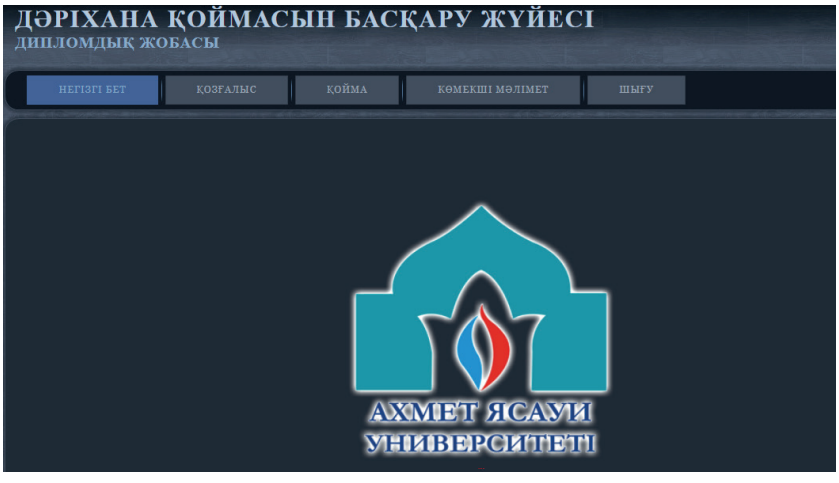

Сурет 1- Дәріхана қоймасын басқару жүйесі бағдарламасының басты беті

Бағдарламаның басты бетінде бес батырма орналасқан: Негізгі бет, Қозғалыс, Қойма, Көмекші мәлімет, Шығу (1-сурет).

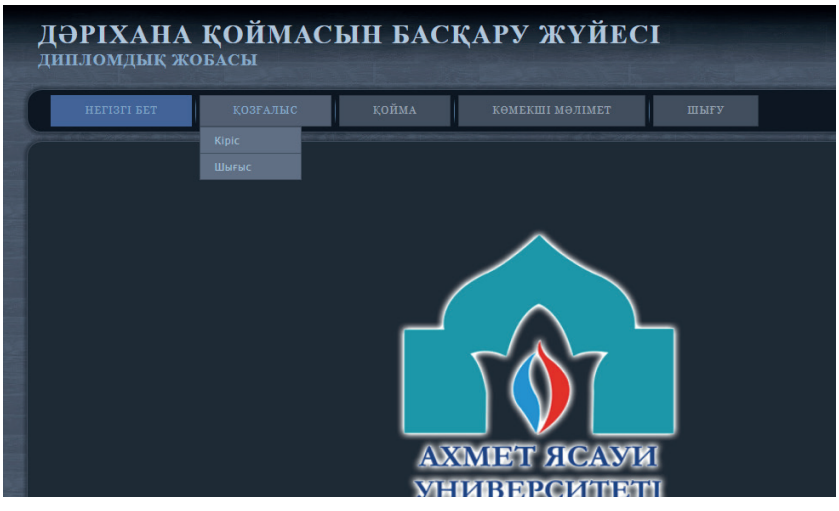

Сурет 2-Дәріхана қоймасын басқару жүйесі бағдарламасының басты беті

Бастапқы беттен Қозғалыс батырмасын басқанда Заттар кірісі ішкі беті ашылады. Оған келіп түскен заттар туралы толық мәліметтерді енгізу арқылы Қоймаға жаңа заттарды тіркеп, енгізу қажет. Келіп түскен заттар Кірістер тізімі бөліміне ендіріліп, қосылып тұрады. Осы жерден келген заттардың жалпы тізімі мен олар туралы ақпарат алуға болады (2-сурет).

Сурет 3- Заттар кірісі батырмасының ішкі көрінісі

Осы Заттар кірісі батырмасына жаңадан келіп түскен заттарды тіркеу кезінде Жарамдылық мерзімі батырмасына белгіленген мерзімді міндетті түрде енгізу керек. Себебі, заттардың жарамдылық мерзімінің өтуіне байланысты администраторға белгі берілуі керек (3-сурет).

Қорытындылай келе, қоймалар өндірісте маңызды рөл атқарады. Өйткені әрбір ұйымның жұмыс тиімділігіне қол жеткізу үшін қоймалық үй-жайы болуы қажет. Бұдан басқа, өнімділікті арттыру және шығындарды азайту үшін тауарды қоймалық есепке алудың автоматтандырылған жүйесінің болуы қажет.

Айта кету керек, қойма – бұл тауарлар қабылдауға, орналастыруға және сақтауға арналған ғимараттар (құрылыстар) мен әртүрлі құрылғылар. Қоймаларда тауарларды қабылдау, сұрыптау, сақтау, реттеу және босату жөніндегі операциялар орындалады.

Сонымен қатар, қойманың көптеген функциялары бар, олар өндірушілер мен тұтынушыларға бір-бірімен тиімді өзара іс-қимыл жасауға мүмкіндік береді, көбінесе қоймалық үй-жайларды пайдалану бүкіл логистикалық процесті жеңілдетеді.

Әрине, кез келген қоймалар үшін көптеген операциялардың болуы тән. Олар оның жұмыс процесінде (тиеу, қойма ішінде орын ауыстыру, түсіру, орау, жүкті іріктеу және жинақтау) өткізіледі. Әрине, осы операциялардың барлығы бақылануы тиіс және бірыңғай стандарттар мен талаптарға жауап беруі тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. 5S для рабочих. Как улучшить свое рабочее место. – Книга для всех/ Х.Хирано. Издательство Институт комплексных стратегических исследований, 2012 – 176 с. (http://www.knigisosklada.ru/book/2276640/5S-dlya-rabochih-kak-uluchshit-svoe-rabochee-mesto/)

2. Андреев В.В. Требования к информационной системе управления учебным процессом вуза. / Международный научно-практический журнал: Программные продукты и системы. 2010. № 1. С. 135-137.

3. Қошанова Г.Д., Искендирова Г.С., Назарбек Т.С., Хидоятов С. Бұлттық технологияларды оқу процесінде пайдалану тиімділіктері. /Қазақстанның ғылымы мен өмірі. 2019. №4. 114-117 б.

4. https://ru.wikipedia.org/wiki/SQL_Server_Management_Studio

Салғараева Гүлназ Ибрагимқызы
т.ғ.к., профессор,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
E-mail: gulnaz.salgara@gmail.com

Маханова Айгүл Сейсенбайқызы
8D01502-Информатика мамандығының 1-курс докторанты,
Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті,
E-mail: aigul.makhanova1@gmail.com

ИНТЕРАКТИВТІ ИНТЕРФЕЙС ЖӘНЕ ДИАЛОГТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯ

Түйін. Сөзді тану және дыбыстық басқару – қолданушылық интерфейс саласындағы соңғы жетістіктердің бірі болып табылады. Алайда, бұл бастапқы командалық тілге қайта оралуды білдіреді. Мұндағы басты айырмашылық – командалардың дыбысталуында болып отыр. Адамның машина жұмысына тигізетін әсері де шамалы – ол машинаның жұмысын тоқтатып, программасын ауыстырып, машинаны қайта іске қосады. Мақалада интерактивті интерфейс, олардың түрлері және диалогтық технология қарастырылады.

Түйін сөздер: интерактивті интерфейс, сөзді тану, дыбысты басқару, диалогтық технология.

Резюме. Распознавание речи и голосовое управление – это последнее достижение в области пользовательского интерфейса. По существу, это означает, возврат к командному языку. Разница в том, что команды произносятся. Человек здесь имеет малое влияние на работу машины – он может приостановить работу машины, сменить программу и вновь запустить. В статье рассматриваются интерактивный интерфейс, их типы и диалоговая технология.

Ключевые слова: интерактивный интерфейс, распознавание речи, голосовое управление, диалоговая технология.

Summary. Speech recognition and voice control is the latest advancement in the user interface area. Essentially, this means a return to the command language. The difference is that the commands are pronounced. The person here has little influence on the operation of the machine – he can suspend the operation of the machine, change the program and restart it. This study investigates the interactive interface, their types and dialog technology.

Keywords: interactive interface, speech recognition, voice control, dialog technology.

Бүгінгі таңда интерактивті интерфейске қойылатын талаптардың бірі «Менің қалауымды жаса» немесе DWIM (Do What I Mean) концепциясын орындау болып табылады [1].

Интерактивті интерфейстің түрлерін қарастыруды *командалық қатар интерфейсінен* бастайық. Мұндағы "қара жәшікке" ақпарат үнемі жеткізіліп тұрады, ал ол өз кезегінде қолданушыға сұраныс бойынша болып жатқан жағдай туралы «ақпарат қайтарады». Командалық қатар интерфейсінің артықшылығы өңдеу жылдамдығының жоғары болуында, жүйелік ресурстарды пайдаланудың тиімділігі мен үнемділігінде және алгоритмдік толықтығында. Олай деп отырғанымыздың себебі графикалық интерфейсте қолданушы программаны құраушы белгішелер немесе мәзірдің құрама элементтерінің ұсынған мүмкіндіктерімен ғана шектеледі [2].

Графикалық интерфейстің пайда болуы MS-DOS операциялық жүйесін кеңінен қолдануымен сәйкес келеді. Мысалы, Nortron Commander файлдық қабықшасы, Multi-Edit мәтіндік редакторы, Lexicon мәтіндік редакторы, Dos мәтіндік процессорына арналған Microsoft Word.

Бұл интерфейстің ерекше белгілері:

1) Экранның аймақтарын белгілеу

2) Мәнмәтінге байланысты пернетақта пернелерін ауыстыру

3) Курсорды басқару үшін манипуляторлар мен пернетақта пернелерін қолдану

4) Түсті мониторларды кеңінен қолдану [3].

Пайдаланушының графикалық интерфейсі үшін өзара әрекеттесу құрылымын төмендегідей бөліп көрсетуге болады:

– Терезе технологиясы. «Терезе технологиясының» мәні – әр бағдарлама үшін экранға тікбұрышты сектор бөлінеді – терезе, ал пайдаланушы осы бағдарламамен барлық операцияларды орындайды.

– MDI (көп құжатты интерфейс) – бұл терезелер (әдетте тек модальді терезелерден басқа) бір жалпы терезенің ішінде орналасқан терезелік интерфейсті қолдануды қамтитын графикалық пайдаланушылық интерфейсті ұйымдастыру әдісі.

– Көптік фреймдер – бір браузер терезесінде бірнеше парақшаны қарауға мүмкіндік беретін көптік терезелер.

– Құрылымсыз өзара әрекеттесу: гиперсілтемесі бар экрандар (гиперсілтемелер – пайдаланушыларға тақырыптан өз идеяларына қалаған кезде өтуге мүмкіндік беретін мәтіндік және графикалық ақпаратты өңдеу әдісі, ой деңгейін басқару және көрсетілетін ақпарат түрін таңдау, пайдаланушының қызығушылығына сәйкес жылдам іздеуге мүмкіндік береді).

Артықшылықтары:

– көрнекілік
– интуитивті түсінік

Кемшіліктері:

– қосымшаны қолдану күрделі болған сайын, интерфейсті меңгеру қиын болады және бұл қиындықтар көбейе түседі;

– пайдаланушылар көбінесе нұсқау мен шерту процесінде пайда болатын тым көп қабаттармен жұмыс істеуді қаламайды (Point and Click қағидаты);

– егер программа үш өлшемді болса, онда 2D басқару элементтерін қолданып, онымен жұмыс жасау қиындық тудырады;

– Барлық қолданушылар тінтуір мен пернетақтаны тиімді пайдалана алмайды (сөйлеу және есту сияқты өзара әрекеттесу арналарын мүлдем қолданбайды) [4].

Дыбыстық технология мысалына SILK-интерфейсті (Speech – сөйлеу, Image – бейне, Language – тіл, Knowledge – білім) жатқызамыз. Бірінші міндет – компьютердің адамның оған не айтып жатқанын «түсінуі», яғни ол адамның сөзінен пайдалы ақпаратты шығара алуы керек. Екінші міндет – компьютердің айтылған сөздердің мағынасын түсінуі. Үшінші міндет – компьютер өзі жұмыс істейтін ақпаратты адамдарға түсінікті болатын дыбыстық хабарға айналдыра алады (1-сурет).

1-сурет. SILK-интерфейстің жұмысы

Биометрикалық технология. Компьютерді басқару үшін адамның бет әлпеті, көзқарасы, қарашығының өлшемі және басқа да белгілері қолданылады. Пайдаланушыны анықтау үшін оның көзінің қабықшасының суреті, саусақ іздері және басқа да бірегей мәліметтер қолданылады. Суреттер цифрлық бейнекамерадан оқылады, содан кейін арнайы кескінді тану программасын қолдана отырып, осы кескіннен командалар алынады [5].

Семантикалық (қоғамдық) интерфейс. Оны интерфейстің тәуелсіз түрі деп атауға болмайды – оған командалық қатар интерфейсі, графикалық, сөйлеу және мимикалық интерфейс кіреді. Оның басты ерекшелігі – компьютермен байланыс кезінде командалардың болмауы. Сұраныс табиғи тілде, сәйкес мәтіндер мен кескіндер түрінде жасалады. Интерфейсті шақыру қиынға соғады – бұл адамның компьютермен «қарым-қатынасын» модельдеу болып табылады.

Сенсорлық (ым-ишара) интерфейс. Сенсорлық панель мен контроллерден тұратын сенсорлық интерфейс. Сенсорлық панель сыртқы монитор экранының үстіңгі жағында орналасқан әрекеттерді қабылдайды. Сенсорлық басқару құралы – сенсорлық панельдегі мәліметтерді компьютерге ыңғайлы форматқа түрлендіретін құрылғы болып табылады. Жобалау негізіне басқару нақтылығы жатады.

Бүгінгі күні ойын нарығының барлық көшбасшылары ым-ишара интерфейсі саласындағы өз шешімдерін ұсынды. Nintendo Wii-мен бірге нарыққа бірінші болып шықты, одан кейін Microsoft корпорациясы Kinect-пен және Sonu Move-пен пайда болды.

Тактильді интерфейс. Тактильді интерфейс – бұл кері байланыс интерфейсі (экранда болып жатқан оқиғаларға сәйкес пайдаланушының күш-жігеріне қарсылық). Интерфейс нысандарын басқару мүмкін емес, оларды сезінуге болады.

Тактильді құрылғылар, басқа интерактивті құрылғылардан айырмашылығы, ақпаратты «сезуге» де, жіберуге де қабілетті. Осылайша, тактильді интерфейс дизайнерлері екі бірдей маңызды аспектіні қарастырады: сезімталдық (жанасу сезімі) және кинестетикалық сезім (дененің қай жерде екенін сезу).

Нейрокомпьютерлік интерфейс. Әлемдегі алғашқы коммерциялық қолжетімді нейрокомпьютер интерфейсін Guger Technologies компаниясы CeBIT 2010 көрмесінде ұсынды. Intendix құрылғысы ең алдымен, мүмкіндігі шектеулі науқастарға арналған. 10 минуттық конфигурациядан кейін интерфейс пайдалануға дайын болады. Жаттығудан кейін экрандағы пернетақтадан кезек-кезек жыпылықтайтын жолдар мен бағандарға баса отырып, секундына 1, 25 таңба-

ға дейін мәтін теруге болады. Электроэнцефалографияға арналған қалпақ бір уақытта ми қыртысынан сигналды алып тастайды. Бұл жылдамдық – аталған құрылғының прототиптері үшін рекорд болып саналады [6].

Интерактивті интерфейс құрудың басты мақсаты – ақпаратты адам қабылдауы үшін мүмкіндігінше тиімді етіп көрсету және дисплейдегі ақпараттың маңызды бірлігіне назар аударатындай етіп құрылымдау болып табылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Фисун А. П., Гращенко Л. А. и др. Теоретические и практические основы человеко-компьютерного взаимодействия: базовые понятия человеко-компьютерных систем в информатике и информационной безопасности. Орел: 2004. – 169 с.
2. Пископпель А. А., Щедровицкий Г. П. Инженерная психология и эргономика. М.: Путь, 1996 – 207 с.
3. Островский А. М. Социально-философские основания гуманизации человеко-компьютерного взаимодействия. М., 2010. 583 с.
4. Гультяев А., Машин В. Проектирование и дизайн пользовательского интерфейса. СПб.: Корона принт, 2000. 352с.
5. Матвеев, Ю.Н. Технологии биометрической идентификации личности по голосу и другим модальностям. Вестник МГТУ им. Н.Э. Баумана. 2012.
6. Коутс Р., Влейминг И. Интерфейс «Человек – компьютер»: Пер. с англ. – М: Мир, 1990.

ТАРИХ ҒЫЛЫМЫ
ИСТОРИЧЕСКАЯ НАУКА
HISTORY SCIENCE

УДК: 9 (94)

Сергалиева Аккенже Мауленовна
магистрант,
тарих, археология және этнология факультеті,
әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,
E-mail: sergalievaaki@mail.ru

ҚҰҚЫҚ ТАРИХЫНДАҒЫ АҒЫЛШЫН АБСОЛЮТИЗМІ

Түйіндеме. Мақалада тарихнамада абсолютизмнің негізгі типологиялық белгілері және ертедегі жаңа ғасырдың абсолютизм мәселесі талданады. Жаңа ғасырдың басында абсолютті монархиялар XIX ғасырдың ақсүйектеріне ұқсамайтындығы атап өтілді: оларда кеңесші элемент басым болды, олар конституциялық және патриархалды болды.

Түйін сөздер: Абсолютизм, Ерте жаңа ғасыр.

Аннотация. В статье анализируются основные типологические признаки абсолютизма и проблема абсолютизма раннего Нового времени в историографии. Указывается, что в раннее Новое время абсолютные монархии не походили на аристократии XIX в.: в них преобладал консультативный элемент, они были более конституционными и патриархальными.

Ключевые слова: Абсолютизм, раннее Новое время.

Summary. The basic typological signs of an «absolutism» in the early Modern age in a historiography are analyzed in the article. It is underlined, that during early Modern period absolutism did not resemble on aristocracy of XIX century. In the monarchies of the period the advisory element prevailed, they have been more constitutional and patriarchal.

Keywords: Absolutism, early Modern Age.

КІРІСПЕ

XVғ. 80-жылдары – XVIIғ. 40-жылдары орын алған абсолютизмнің Ұлыбританияда ерекше маңыздылығы болғаны белгілі. Абсолютизм қоғамдық-әлеуметтік, экономикалық үрдістердің алға қарай дамуына ерекше ықпал етті. Сондықтан, абсолютизмнің орнау тарихын, оның барысында халықтардың өз басынан өткерген абсолютті монархияның әсерлері мен қоғамдық-саяси өзгерістеріне ұшырауын, және көптеген себептердің нәтижесінде Бірінші Стюарттар кезінде дағдарысқа ұшырап, соңында Карлдан кейін абсолютистік режимнің ыдырауын атап көрсету және білу маңызды. Сонымен қатар, XV ғ. аяғы – XVII ғ. ортасындағы абсолютизм кезеңінің әр түрлі әлеуметтік таптарға, Англияның экономикасына, даму ерекшелігіне жағымды немесе жағымсыз әсерін айқындау. Осы тұрғыдан алғанда, ағылшын абсолютизмінің халықаралық жүйедегі орын алуымен үлкенді-кішілі шетелдік мемлекеттермен қарым-қатынасын орнату саясатымен, белсенді саясатқа өзінің сыртқы саясатымен әсер етуін көрсету.

Жаңа дәуірдегі ағылшын монархиясының тарихын зерттеу сөзсіз зерттеу мәселесі болып табылады. Консенсусқа қол жеткізу үшін құқықтық тарихшылар кез-келген монархқа «абсолютті» деген терминді қазіргі кезде қажет деп санағаннан гөрі көбірек қолдана отырып, шындықтың реңктерін тегістеуді жалғастыруда. Мәселе мынада: тарихшылар мен заң тарихшылары «абсолютті» және «абсолютизм» терминдерімен нені білдіретінін анықтау қиын. Олардың анықтамаларына келіспегені анық.

НЕГІЗГІ БӨЛІМ

XVII ғасырдағы ағылшын буржуазиялық революциясы Еуропаның кезкелген басқа еліне қарағанда капитализм тез және неғұрлым қарқынды дамыған елде болды. Капитализмнің бұлай да-

муының нәтижесінде Англия буржуазиялық революциядан кейін жүз жылдан астам уақыттан соң әлемнің аса ірі державасына айналды. Еуропаның басқа елдеріндегідей, Англияда абсолютизм бастапқы кезде ілгерішілдік рөл атқарды, ең реакцияшыл феодалдық топтарды әлсіретіп, буржуазиялық элементтердің күшеюіне әсер етті. [Жамбатырова Г.Ш., 2012, 9 б.].

«Абсолютизм» термині төрт тұжырыммен ажырамас байланысты.

Біріншіден, абсолютизм табиғи сипатта болады. Оның қол астында азаматтардың құқықтары мен артықшылықтары бұзылып, оларды қорғауға шақырылған мекемелердің пікірлері бұзылады. Абсолютизм – бостандықтың жауы.

Екіншіден, абсолютизм – автократия. Ол консультативті тетіктерге жүгінбейді, осы режимдегі диалогты қолдамайды және шешім қабылдау орталықтандырылған. Егемендер бұрынғы әлеуметтік топтар мен корпоративті ұйымдарға қатысты, олар бұрын билік топтарымен пікір алмасты. Билікті монарх басқарады және оған өкілеттік берген адамдар.

Үшіншіден, абсолютизм – бюрократиялық. Ол өз күштері мен мүдделері бар корпоративтік ұйымдардан тәуелсіз жұмыс істейді. Шенеуніктерге немесе ақсүйектермен байланысы жоқ «жаңа адамдарға» тәуелді агенттерді пайдалану абсолютті билеушілер қоғамнан алшақтайды және адамдарды өз бұйрықтарын диверсиялау мүмкіндігінен айырады.

Төртіншіден, абсолютизмнің ағылшын монархиясына ешқандай қатысы жоқ. Тарихшылар бұл континентальды абсолютизм мен ағылшынның шектеулі монархиясы арасындағы соңғы демаркацияны 1689 жылы деп шешті. Осы уақыттан бастап Англия бекіту процесі арқылы бостандық пен басқарудың үлгісі ретінде қарастырыла бастады [Геншель Н., 2003, 13 б.].

Абсолютизмнің қалыптасуы үшін қанша сипаттамалық белгілер қажет екендігі туралы ұзақ пікірталасуға болады. Тарихи құбылыстан абсолютизм белгісін алып тастау үшін қанша «абсолют емес» белгілерді анықтау керек екенін анықтау пайдалы болар еді. Бұл мәлімдеме терминдерді талқылауға қайта келмейді. Егер тарихи-құқықтық құбылыс дұрыс сипатталған болса, тағайындалған белгілер оның мәнін өзгертпейді деп болжауға болады. Алайда, тәжірибе басқаша жағдайға әкеледі. Терминологияның өзіндік күші бар және оған байланысты қауымдастықтар жағдайды жылытуы мүмкін, бұл міндетті түрде жарық шығармайды. Марк Блок дұрыс емес белгілер туралы жазды, нәтижесінде олар мазмұнды алдайды.

«Абсолютизм» термині тарихнамада төрт негізгі жолмен бекітілген. Сөзсіз, монархтар өздерінің билігін өз территориялары мен институттарының мозаикалық мозаикасы үстінен шешімдер қабылдауды олардың қолына шоғырландыру және олардың орындалуын қамтамасыз ету үшін орнатуға тырысты. Олардың импульсі не болды?

Марксистер «абсолютизм» ұғымы қолданыстағы әлеуметтік-экономикалық жүйені толық сипаттайды деп сенді. Олар үшін абсолютизм асыл жер иелері шаруаларды құдалаған механизм болды [Miller J., 1990, 6-13 б.].

Қарама-қарсы көзқарас абсолютизмді тұлға емес күштердің әрекеті нәтижесінде емес, теорияның жоспарланған түрдегі көрінісі ретінде көрсетеді. Бұл монархияның модернизацияланған, тиімді, мақсатты және ақылға қонымды нұсқасын заңгерлер, философтар және ежелгі Жаңа ғасыр епископтары ойлап тапты. Бірақ теория монархтың тілектерін ақтау үшін үнемі қолданылып жүргендіктен, оның қозғаушы күші болуы екіталай еді. Монарх жаңа идеяларды практикалық өзекті мәселелерді шешуде қолданған және үлкен жоспарды ұстанбағанға ұқсайды [Жамбатырова Г.Ш., 2012, 14-17 б.].

Үшінші кең таралған абсолютизм тұжырымдамасы соғыс пен әскери революцияның рөлін баса көрсете отырып, елде болып жатқан қайта құрудың практикалық қажеттілігін оның қалыптасуының басты факторы ретінде қарастырады. Бұл факторлар соғыс жүргізуге және әлемде қатал бәсекелестік жағдайында өмір сүруге бейімделген қаржылық-әскери мемлекет құруға әкелді. Бұл үшін қажет болған жағдайда жылжымайтын мүлік өкілдіктеріне пассивті түрде қарсылық көрсету арқылы салықтарды енгізу және жинау қажет болды.

Абсолютизмнің төртінші нұсқасы салық салынатын мүлік санаттарының санының ұлғаюы экономикалық дамуға ықпал ететіндігіне назар аударады. Сауда мен өнеркәсіп мемлекеттік реттеудің қатаң бақылауында болды, ал фискалдық мақсаттар өз кезегінде күш топтарына жүгінетін диверсиялық тактиканы қолданбайтын бюрократияны құруды қажет етті [Miller J., 1990, 18- 24 б.].

Алайда, сипатталған даму нұсқаларының ешқайсысы абсолютизмді ұсынбайды. Тиісті әлеуметтік тапсырыс жылжымайтын мүлік өкілдіктерінің, гильдиялардың және қалалық корпорациялардың жұмысының арқасында қол жеткізілді. Жалғыз жаңа элемент мемлекет өмірінің жергілікті бастамасы немесе жай ғана іс-әрекеті болған салаларды орталықтан реттеу болды. Қаржылық-әскери мемлекет құру әрекеті дәстүрлі абсолютизммен байланысты тетіктерге жүгінуді қажет етпеді.

Абсолютизмге қатысты сенімді түрде жасалатын бірнеше пайымдаудың бірі – бұл Англияда бұрын-соңды болмаған. Ағылшындардың шектеулі монархиясы мен континентальды абсолютизм туралы миф өте берік тамыры бар. Ол сэр Джон Фортескудің шығармаларынан бастау алады, ол 1460 жылдарға жатады. Fortescue парламенттерде ағылшын тілінде бір нәрсе бар

екендігі туралы әйгілі аңызға жауап береді. Ол бұл идеяны алғаш ұсынғанда, бұл күлкілі болып көрінді. Қаржылық қажеттілік егемендерді бүкіл Еуропада консультативтік ассамблеялар құруға шақырды, олардың көпшілігі сессиялар арасында миссиялар атынан сөйлеуге құқылы тұрақты шенеуніктер мен комитеттердің штатына ие болды; олар дауыс беріп, салық төлеп, шенеуніктеріне төлем жасады. Ағылшын парламентінде мұндай артықшылықтар болған жоқ. Соған қарамастан, Fortescue ағылшын патшалары доминиум режиміне ие болғандықтан, олар заңдар мен салықтарды (dominium politicum) парламенттің мақұлдауын талап ететін ерекше жағдайға ие екенін жариялады [Koenigsberger H. G., 1974, 6-8 б.].

XVI – XVII ғасырдың басында британдықтар өздерінің парламентін құқықтардың, өмірдің, бостандық пен мүліктің жалғыз қорғаушысы деп санады. Өз халқының сеніміне ие болған билеушіге өз мүлкін күшпен иеліктен шығарудың қажеті жоқ: олар оны монархтың заңды қажеттіліктеріне еркін берді. Сонымен бірге, олар тәждің өзінің құзырындағы абсолютті күшін ықыласпен мойындады. Жартылай аралас конституцияда патша билігі қауіп-қатер емес, субъектілердің құқығының кепілі болған абсолютті монарх болды.

«Абсолютті» сөзінің ағылшын тіліндегі қолданылуында 17-ші ғасырдың екінші жартысында маңызды өзгерістер болды. Азаматтық соғыстар кезінде ол азғындыққа ие болды: абсолютті күш деспотизммен анықтала бастады. Сонымен қатар, бұл тұжырымдама католиктердің бәріне арналған британдықтардың жеккөрушілігінен құпия түрде зардап шегуді бастады. Мен Чарльзді католик дінімен байланыстырдым: оның билігі ішінара католиктік қауымдастықтардың кесірінен қабылданбады [Daly J., 1978, 235 б.].

1688 жылғы «Даңқты төңкерістен» кейін, олардың басқаруындағы аралас және абсолютті компоненттерді бұзбау туралы ағылшын тілділігі жоғалады. Англия қазір ресми түрде аралас немесе шектеулі монархияға айналды, ал абсолютті билік деспотизм деп аталады. Көптеген комментаторлар тек патшаға ғана тиесілі мемлекеттік биліктің саласы – прерогативті деп қарапайым түрде айтқан. Кейбіреулер тіпті прерогатив деген не екенін ұмытып, оны төтенше жағдайлар кезінде айрықша өкілеттіктермен анықтады және еуропалық үкіметтердің көпшілігі оны бұрынғы мағынасында қолдана бастағанын байқамады.

XVIII ғасырдың басында. Ағылшын православиесі соңғы 300 жыл ішінде елде ештеңе өзгермегеніне негізделген. 1701 жылы Фортеску симптоматикалық атаумен қайта басылды: «Шектеулі және абсолютті монархия арасындағы айырмашылық». 1688 жылғы оқиғалар Англияның конституциялық тарихы мен оның бостандықтары үшін 1730 жылдардан ертерек басталған жаңа кезеңді білдіре бастады және бұл нұсқа әлі де қайталанады [Daly J., 1978, 141 б.].

Э.Берк қайталаған түпнұсқалық түсінік «Ғаламат Революцияға» қарапайым түзету тетігінің рөлін береді. Саяси ойшылдар аралас үкіметтің әртүрлі құрамдас бөліктерін бөліп көрсетті. Англияда кейбіреулер патшаны, лордтарды және қауымдастықты (гректер бейім болған монархия, ақсүйектер мен демократия қоспасы), басқалары – дінбасылар, лордтар мен қауымдастықтар деп атағанды жөн көрді – кейбіреулері (Монтескьені оқыған адамдар) – атқарушы, заң шығарушы және сот билігі. Осылайша, саяси шындық фактілерге үлгі емес, алдын-ала дайындалған беделді модельге бейімделді. XVIII ғасырдың аяғында. режимнің сыншылары мұны түсінді. И.Бентхэм бұл қоспада тек оның кемшіліктері мен артықшылықтары емес екендігі туралы сұрады және Т.Пейн үш түрлі корпорациялар бірбіріне қысым көрсетіп, үйлесімділікке ұмтылған кезде күлкілі болып көрінді. 18 ғасырда қайталанған, аралас конституциясы бар ел ретінде Англияға танымал сипаттама толығымен Ренессанс пен Ағартушылық кезеңіндегі ең ықпалды антиквариат авторы Цицероннан алынды. Сонымен бірге заң тарихшылары оны қазіргі саясаттану ғылымының эмпирикалық мәліметтеріне сүйене отырып жиі қайталайды [Dickinson H. T., 1979, 144 б.].

Көптеген әртүрлі «аралдардың» 19-шы ғасырда пайда болды, және бұл терминдердің көбісі масқара ирония түрінде жасалды. Сізге ұнамайтын затқа жапсырма жапсыру маңызды болды. 1815 жылдан кейін басталған қалпына келтіру кезеңі реакция мен қатал саяси пікірталастар кезеңі болды. Саясаткерлердің пікірлері күрт полярланған. «Либерализм» қанатында баспасөз бостандығын жақтаушылар, парламенттік конституция және әлсіз дін қызметкері болды. Екінші жағынан, Құдай заңын, мұрагерлік монархияны және тақ пен құрбандық одағы арасындағы одақтастарды қолдайды. Абсолюттік режимде қол астындағы абсолютті және бөлінген билік енді басқарудың қарама-қарсы түрлерін білдіре бастады, өйткені құқық тарихшылары қызғылықты қиял ерте Жаңа дәуір күйлерінің мәнін өздерінің ойын қақтығыстарының негізінде түсіндіруге тырысты [Dickinson H. T., 1979, 149 б.].

1850 жж абсолютизм тарихнамада берік орын алды. Алдымен ол шындықта орын алып жатқан автократиялық репрессияларды әзілмен мазақ етті. 1860 жылдары абсолютизмнің қалыптасуы XIX ғасырдың тағы бір құбылысымен сәйкес келді. – үлкен армиялары мен қазіргі бюрократиясы бар ұлт-мемлекеттердің қалыптасуымен. Либералдар армия мен бюрократияны қазіргі абсолютизмнің негізі деп санайды және XIX ғасыр тарихшыларының арасында. либералдар басым болды.

ҚОРЫТЫНДЫ

Шындығында, абсолютизм ұғымында XIX ғасырда жасалғанға дейін жақында ғана түсінілген. ерте Жаңа дәуірдің абсолютті монархияларын деспотикалық деп атауға әрекет. Сонымен қатар, Англияда кеңестік және прерогативті тетіктердің болуы, және, сәйкесінше, құбылыстың шектеулі және абсолютті жағы жиі ескерілмейтін болды. Алайда, XIX ғ. абсолютті және шектеулі монархияны тек баламалы басқару жүйелері ретінде қабылдады. Бұл көзқарас үкіметтердің екі механизмді пайдаланбай заңды түрде жұмыс істей алмайтын кезеңін түсіну үшін өте қауіпті болды. Абсолютизм мифі контекстен биліктің абсолютті жағын (континентте) және Англиядағы шектеулі жағын алды. Ерте заманның нәзік саясаты қарама-қарсы мультфильмдермен азайтылды.

Соңғы жиырма жыл ішінде зерттеушілер мәселенің мәнін түсінді. Бұл өткенге таныс емес немесе оларға басқа мағына беретін қазіргі заманғы стереотиптерді енгізуден тұрады. Жаңа ғасырдың басында абсолютті монархиялар XIX ғасырдың ақсүйектеріне мүлде ұқсамады: оларда кеңесші элемент басым болды, олар конституциялық және патриархалды болды. Осы ашылуларды қолдана отырып, соңғы жиырма жыл ішінде заң тарихшылары абсолютизмнің бастапқы тұжырымдамасын анықтауға тырысты, өйткені зерттеу нәтижелері ескі модельді шайқады. Нәтижесінде үлкен тарихнамалық шатасушылық пайда болды. «Абсолютизм» ұғымы оны арнайы басқару жүйесінің белгіленуі ретінде қабылданған кезеңнің қарама-қайшылық саясатымен бөлінбейді. Ол біртіндеп тым автократиялық, тым деспотикалық және тым бюрократиялық сипатқа ие болып, ескі тәртіпті тексерулер мен тепе-теңдіктің бүкіл жүйесін көрсете алады.

Егер басқа метафора қолданылса, онда «абсолютистің» сценарийі түзетуге кеш болады: оны ешқандай қиындылар немесе қайта жазу сақтай алмайды. «Абсолютизм» атауын сақтаңыз, оның мазмұнын өзгертіңіз – жарты өлшем, бұл түзетілмейтін қателерге әкеледі. Енді оның өмірін одан әрі ұзартудың қажеті жоқ. Автократтар мен бюрократтардан, теориясы мен практикасынан, абсолютизмнен «дәстүрлі» нұсқасынан айырылып, сахнадан кету керек.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

1. Жамбатырова Г.Ш. Еуропа және Америка елдерінің жаңа заман тарихы. (I бөлім 1640-1870). –Алматы, 2012.
2. Геншель Н. Абсолютизм мифі. Жаңа дәуірдің еуропалық монархиялары тарихындағы өзгерістер мен сабақтастық. – SPb., 2003.
3. Miller J. Absolutism in Seventeenth Century Europe L., Macmillan, 1990.
4. Koenigsberger H. G. Dominium Regale and Dominium Politicum et Regale: Monarchies and Parliaments in Early Modem Europe. L., 1975.
5. Daly J. The Idea of Absolute Monarchy in Seventeenth-century England // Historical Journal, 1978, 21.
6. Dickinson H. T. Liberty and Property. Methuen, 1979.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ МӘЛІМЕТ – СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ – INFORMATION ABOUT AUTHORS

1. **Абдрахман Г. К. –** кандидат филологических наук, профессор, кафедра «Русская филология», Таразский государственный педагогический университет.

2. **Abenova A. N. –** Second year undergraduate speciality: 6M011900 – "Two foreign languages" University of International Business.

3. **Аблаева Э.Б. –** з. ғ. к, докторант, РФ Президенті жанындағы Ресей халық шаруашылығы және Мемлекеттік қызмет академиясы

4. **Агыбаев А.Н. –** доктор юридических наук, профессор, заслуженный деятель Казахстана, КазНУ имени аль-Фараби.

5. **Адилбаева Ұ. Б. –** доцент м.а., ф.ғ.к., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

6. **Айтбенбетова А. Қ. –** филология ғылымдарының кандидаты, доцент.

7. **Актымбаев К. И. –** магистр юридических наук, преподаватель, кафедра государственно-правовых дисциплин, факультет права и экономики, Жетысуский государственный университет имени И. Жансугурова.

8. **Алимбаева А. А. –** аға оқытушысы, Құқықтану кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

9. **Алина А. Қ. –** оқытушысы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы.

10. **Алтаева Ж. –** 2 курс магистранты, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.

11. **Алтынбаев Е. Т.-** з.ғ.м., оқытушысы, конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасы, Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы.

12. **Амангалиева Р. К. –** магистрант 2 курса, специальность: 6B010200 – Педагогика и методика начального обучения, Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова.

13. **Аманжолова А. Н. –** м.п.н., преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет.

14. **Анесова Ү. Ғ.-** доцент, PhD докторы, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

15. **Ауесбаев М. С. –** ҚР ҰҚК 8D12251 –әскери оқыту және тәрбиелеу, жауынгерлік жедел даярлық (оның ішінде Қарулы Күштер түрлері, әскер түрлері және арнайы әскерлер бойынша) мамандығының шекара қызметі, Академиясының докторанты.

16. **Ахатова Б. А. –** д.ф.н., профессор, кафедра Международной коммуникации, факультета Менеджмента и международной коммуникации, КазУМОиМЯ имени Абылай хана.

17. **Баймаханова Д. М. –** д.ю.н., профессор, кафедра ТГП, конституционального и административного права, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби.

18. **Баймухамбетова Б. Ш. –** доктор философии (PhD), ассоциированный профессор, кафедра психологии и дефектологии, Костанайский государственный педагогический университет имени У. Султангазина.

19. **Байсалова Г.Т. –** к.ю.н., профессор, Евразийская юридическая академия имени Д.А.Кунаева.

20. **Байтерекова Н. И. –** аға оқытушысы, Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

21. **Бектемір А. Ә. –** 2-ші курс магистранты, Silkway Халықаралық университеті.

22. **Berdiyarova Zh. –** Candidate of Jurisprudence Associate Professor at the Department of Civil, labor and environmental law, Law Faculty, L.N. Gumilyov ENU.

23. **Битемиров Қ. Т. –** доцент, з.ғ.к., Әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Құқықтану» кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

24. **Божеева А. М. –** научный руководитель, доктор философии (PhD), по специальности «Искусствоведение», доцент кафедры «Киноискусство», факультет «Академия кино и телевидения», университет «Туран».

25. **Болатова Г. Ж. –** ф.ғ.д., оқытушысы, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті .

26. **Бухаева А. А. –** доктор политических наук, заведующий кафедрой «Юриспруденция», Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова.

27. **Дәулет А. С. –** 6M050300 – Психология мамандығының 2- курс магистранты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

28. **Дәулетбекова Ж. Т. –** п.ғ.д., ассоц. профессор, Қазақстан-Британ техникалық университеті.

29. **Длимбетова Б. С. –** п.ғ.к., педагогика және психология кафедрасы, Silkway Халықаралық университеті.

30. **Досмағамбетова А. М. –** 6M012400-«Педагогикалық өлшемдер» мамандығының 2 курс магистранты, ҚазҰҚызПУ.

31. **Дуйсенова Л. –** магистр, аға оқытушы, ҚазҰҚызПУ.

32. **Ельтинова Л. А. –** доцент, PhD докторы, Жаратылыстану жоғары мектебі, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.

33. **Енсебаева А. Р**. – з. ғ. к, доцент, Мемлекеттік және халықаралық құқық кафедрасы, Университет «Туран-Астана».

34. **Ермекбаева Л. К. –** психология ғылымдарының кандидаты, аға оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

35. **Әбділда Д. Ә. –** з.ғ.к., доцент, конституциялық, халықаралық құқық және кеден ісі кафедрасы, Д.А.Қонаев атындағы Еуразиялық заң академиясы.

36. **Әділханова Ж. С. –** аға оқытушы, ЖОО дейінгі дайындық кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті

37. **Әрінова Б. А. –** доцент, п.ғ.к., Философия және саясаттану факультеті, Педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

38. **Жалалова А. М.-** научный руководитель, PhD, старший преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет.

39. **Жалғасова А. А. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, С.Өтебаев атындағы Атырау мұнай және газ университеті.

40. **Жалтырбаева Р. С. –** Phd докторанты, Әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Құқықтану» мамандығы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

41. **Жаскиленова А. Е. –** т.ғ.к., профессор, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.

42. **Жиембай Б. С. –** гуманитарлық ғылымдар магистрі, 3 курс докторанты, Халықаралық қатынастар факультеті Түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

43. **Жумагулов Т. Б. –** PhD докоры, аға оқытушы, құқықтану мамандығы, ғылыми кеңесші, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ.

44. **Жуниспаева А. Б. –** құқық және экономика негіздері магистрі, азаматтық-құқықтық пәндер кафедрасының аға оқытушысы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

45. **Жұмабаева Ж. А. –** PhD докторанты, Абай атындағы ҚазҰПУ.

46. **Зиноллаева А. Қ. –** 1-курс магистранты.

47. **Ибраев Е. Т. –** магистрант, гуманитарно- юридический факультет, Университет «Туран».

48. **Ибраева А. С. –** доктор юридических наук, профессор, Казахскоий национальный университет имени аль-Фараби.

49. **Исабекова Г. Б. –** доктор PhD, доцент, кафедра «Мировые языки», Таразский государственный педагогический университет.

50. **Исакова С. С. –** профессор, ф.ғ.д., Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе мемлекеттік университеті.

51. **Искендірова Г. С. –** оқытушысы, Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

52. **Искендірова Г. С. –** оқытушысы, Инженерия факультеті, Компьютерлік ғылымдар кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

53. **Ізғұттынова Р. О. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент м.а., философия және саясаттану факультеті, педагогика және білім беру менеджменті кафедрасы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

54. **Кабылов А. С. –** 2-курс магистранты, Құқықтану мамандығы, І. Жансүгіров атындағы ЖМУ.

55. **Капацина В. И. –** докторант, Высшая школа права «Әділет», Каспийский общественный университет.

56. **Karatayeva A. –** Candidate of Jurisprudence, Associate Professor of Department of the Theory and History of State and Law, Constitutional and Administrative Law, Law Faculty, Al-Faraby KazNU.

57. **Karimzhan S. –** 2nd year master degree student specialty – law scineces, Almaty Management University – Almau.

58. **Карипова А. Е. –** научный руководитель, гуманитарно- юридический факультет, Университет «Туран».

59. **Катаев Н. А. –** докторант, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан.

60. **Кенжебаева Н. Е. –** 1курс магистранты, 7М01101- «Педагогика және психология» білім бағдарламасы, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті.

61. **Кереев А. А. –** кандидат юридических наук, профессор кафедры «Юриспруденция», Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова.

62. **Кереев А. А. –** кандидат юридических наук, профессор, кафедра «Юриспруденция», Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова.

63. **Ким О. В. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.

64. **Кокишева М. Т. –** доцент, PhD, кафедра «Музыковедение и композиция», Казахская национальная консерватория имени Курмангазы.

65. **Колюх О. А. –** кандидат психологических наук, доцент, Высшая школа педагогики, Павлодарский Государственный педагогический университет.

66. **Контек А. М. –** 2 курс магистранты, филология және әлем тілдері факультеті, лингвистика мамандығы,

67. **Кошкинбаева Н. Р. –** Кәсіптік оқыту мамандығының PhD докторанты, М.Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік университет.

68. **Кощанова Г. Р. –** п.ғ.к., қауым. профессор, Ш.Есенов атындағы Каспий мемлекеттік технологиялар және инжиниринг университеті.

69. **Куанбаева Б. У. –** п.ғ.к., қауым.профессор, Х.Досмұхамедов атындығы Атырау мемлекеттік университеті.

70. **Kubieva V. –** Senior Lecturer, master, Zhubanov Aktobe Regional State University.

71. **Куракбаева А. Ж. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

72. **Курманалинов Е. Ж. –** аспирант, кафедра теории и истории государства и права, ФБГОВУ «Тамбовский государственный университет имени Г.Р. Державина.

73. **Кусанова А. Е. –** PhD докторант, КазНАИ имени Т.Жургенова.

74. **Куттыгалиева А.Р. –** м.ю.н., старший преподаватель, кафедра юриспруденции, Казахстанский университет инновационных и телекоммуникационных систем.

75. **Қойшығұлова Л. Е. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, қауымдастырылған профессор, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті.

76. **Қоштаева Г. Қ. –** PhD докторанты, М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

77. **Құралова А. Т**. – Phd 3-курс докторанты, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

78. **Құрманбаева А. П. –** 1 курс докторанты, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

79. **Маханова А. С. –** 8D01502-Информатика мамандығының 1-курс докторанты, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

80. **Момынова Бағдан Қ**ф.ғ.д., профессор, бас ғылыми қызметкері, А.Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

81. **Мукышев Т. К. –** доценті (акад.), «Дәстүрлі музыка»факультеті, «Дәстүрлі музыкалық өнер» кафедрасы, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы, «Халық музыкасы» факультеті, «Домбыра»кафедарасының доценті (акад.), өнертану ғылымдарының кандидаты, Жүргенов атындағы Қазақ ұлттық өнер академиясы.

82. **Муратханова М. Б. –** кандидат юридических наук, доцент, кафедра уголовно-правовых дисциплин, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева.

83. **Мұхаметқали А. А. –** 6М021400 – Әдебиеттану мамандығының 2-курс магистранты, Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

84. **Нақыпов Б. И. –** профессор, з.ғ.д., Әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Құқықтану» кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

85. **Намаз Ж. С. –** 2 курс магистрі, Жаратылыстану жоғары мектебі 6М011000 – Физика мамандығы, Павлодар мемлекеттік педагогикалық университеті.

86. **Nedlina V. Y. –** Ph.D., Senior Lecturer at Kurmangazy Kazakh National Conservatory.

87. **Ниетбаева Н. А. –** докторант, Абай атындағы Қазақ Ұлттық Университеті.

88. **Нурланова А. Н. –** филология ғылымдарының кандидаты, профессор, «Педагогика және психология» кафедрасының меңгерушісі, Қазақстан-Американдық еркін университеті.

89. **Нұралиева А. Ж. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, доцент, «Жалпы педагогика және музыкалық білім» кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ.

90. **Нұрахметқызы А. –** 2 курс магистранты, «Мектепке дейінгі оқыту және тәрбиелеу» мамандығы, педагогика және психология факультеті, оқыту және тәрбиелеу әдістемесі кафедрасы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университеті.

91. **Нуриманов Б.Т. –** PhD, аға оқытушысы, ОҚМПУ Қазақ тілі мен әдебиеті кафедрасы.

92. **Осыко И. В.** -старший преподаватель, кафедра «Юриспруденция», Кокшетауский университет имени Абая Мырзахметова.

93. **Паридинова А. Е. –** заң ғылымдарының кандидаты, аға оқытушысы, Құқықтану кафедрасы, Қ.А.Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

94. **Раисов А. А. –** магистрант 2-го курса, Академия правоохранительных органов при Генеральной прокуратуре Республики Казахстан.

95. **Рахимова А. М. –** докторант 3 курса, специальность 6D030100 – юриспруденция, Казахский

гуманитарно – юридический инновационный университет.

96. **Рысберген Қ. Қ**. – бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., доцент, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

97. **Сагатова Г. К. –** п.ғ.м., аға оқытушы, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті.

98. **Садыкова А. К. –** педагогикалық ғылымдар кандидаты, доцент, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті.

99. **Салғараева Г. И. –** т.ғ.к., профессор, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

100. **Санкеева Б. Т. –** магистрант, специальность «Педагогика и психология», Высшая школа педагогики, Павлодарский Государственный педагогический университет.

101. **Сарсембаева А. А.**кандидат педагогических наук, ассоциированный профессор, Восточно-Казахстанский государственный технический университет имени Д.Серикбаева.

102. **Сарсенбаев Б. Б. –** педагогика ғылымдарының магистры, Дене шынықтыру және өнер факультеті, «Дене шынықтыру және спорт» кафедрасы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті.

103. **Сарсенбаева Ж. Б. –** 2 курс докторанты, ҚР БҒМ Ғылым комитетінің М.О.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғылыми қызметкері, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

104. **Сарыбаева Н. А. –** ассистент кафедры Медицинского права, Казахский национальный медицинский университет имени С. Д. Асфендиярова.

105. **Саткенова Ж. Б**.- доцент, ф.ғ.к., әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

106. **Саутбаева Г. А.-** магистрант, Silkway Халықаралық Университеті.

107. **Сейтметов К. М. –** кандидат искусствоведения, профессор, кафедра «Исполнительское искусство», Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави.

108. **Сейтметова А. М. –** старший преподаватель, кафедра «Исполнительское искусство», Международный казахско-турецкий университет имени Х.А. Ясави.

109. **Сейтхожин Б. У. –** з.ғ.к., доцент, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ аға ғылыми қызметкері, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті.

110. **Seralieva A. –** candidate of law science, associate professor, KazNPU of Abay.

111. **Сергалиева А. М. –** магистрант, тарих, археология және этнология факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті.

112. **Серикова О. С. –** м.п.н., преподаватель, Казахский национальный женский педагогический университет.

113. **Серікова О. С. –** п.ғ.м., оқытушы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

114. **Сидорова Ж. К. –** магистрант второго курса специальности «Режиссура», кафедра «Киноискусство», факультет «Академия кино и телевидения», университет «Туран».

115. **Симұқанова Г. С. –** аға оқытушы, Тарих факультеті, «Қазақстан халқы Ассамблеясы және әлеуметтік – саяси пәндер» кафедрасы, Қ.Жұбанов атындағы Ақтөбе өңірлік мемлекеттік университеті.

116. **Ситников П. В. –** 2-курс докторанты, Қазақстан Республикасы ІІМ М. Есболатов атындағы Алматы академиясы.

117. **Сманова А. Б. –** к.ю.н., и.о. доцента, кафедра теории и истории государства и права, конституционного и административного права, КазНУ имени аль-Фараби.

118. **Султанмуратова Д. Э.-** магистрант 2 курса, Казахский национальный женский педагогический университет.

119. **Суранчиева З. Т. –** 1-курс докторанты, 8D01502-Информатика мамандығы, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті.

120. **Сүйеркұл Б. М. –** бас ғылыми қызметкері, ф.ғ.д., доцент, Ахмет Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

121. **Сыдықова Б. Т. –** п.ғ.к., доцент, педагогика және психология факультеті, оқыту және тәрбиелеу әдістемесі кафедрасы, І.Жансүгіров атындағы Жетісу Мемлекеттік университеті.

122. **Тазабек А. К. –** PhD докторант, Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті.

123. **Тазабекова А. С. –** педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

124. **Таймурзина Л. С. –** магистрант 2 курса, специальность: 6В010200 – Педагогика и методика начального обучения, Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова.

125. **Тасуов Б. –** т.ғ.к., Тараз мемлекеттік педагогикалық университеті.

126. **Темірболат А. Б. –** доктор филологических наук, профессор, заведующая кафедрой казахской литературы и теории литературы, Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

127. **Тлегенова Г. Б**. – PhD докторанты, А. Байтұрсынұлы атындағы Тіл білімі институты.

128. **Tleubergenova M. –** Candidate of Physical and Mathematical Sciences, Associate Professor of

ARGU named after K.Zhubanov.

129. **Тоқжанов Т. Т. –** профессор, Құрманғазы атындағы Қазақ ұлттық консерваториясы.

130. **Тоқтар Т. Н. –** 2 курс магистранты, философия және саясаттану факультеті, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

131. **Торебекова С. М. –** PhD, аға оқытушы, Халықаралық қатынастар факультеті Түркітану кафедрасы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

132. **Төлебаев Б. Т. –** аға оқытушысы, «Техникалық мамандықтарға арналған дене тәрбиесі»кафедрасы, М.Әуезов атындағы ОҚМУ.

133. **Тургумбаева Н. К.-** гуманитарлық ғылымдар магистрі, аға оқытушысы, «Педагогика және психология» кафедрасы, Қазақстан-Американдық еркін университеті.

134. **Турсынкулова Д. А. –** кандидат юридических наук, доцент, Казахский национальный университет имени аль-Фараби.

135. **Тусупова А. Ж. –** к.ю.н., доцент, кафедра международного права, Казахский Национальный университет имени аль-Фараби.

136. **Тухтабаева А. С. –** докторант, КазУМОиМЯ имени Абылай хана.

137. **Уайсова Г. И. –** п.ғ.к., профессор, ҚазҰПУ.

138. **Уайсова Г. И. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Абай атындағы Қазақ Ұлттық педагогикалық университеті.

139. **Умбеталиева А. –** магистр, аға оқытушы, ҚазҰҚызПУ.

140. **Утанов М.А**.- з. ғ. к, доцент, кафедра меңгерушісі, қылмыстық құқық және процесс кафедрасы, Қазақстан Республикасы Жоғарғы Соты Жанындағы Сот төрелігі Академиясы.

141. **Утегенова Б. М. –** кандидат педагогических наук, доцент, заведующая кафедрой педагогикой, Костанайский государственный педагогический университет имени У. Султангазина.

142. **Утеуова А. Б. –** докторант, 6D011900-«Шетел тілі: екі шетел тілі» мамандығы, Абылайхан атындағы Қазақ халықаралық қатынастар және әлем тілдері университеті.

143. **Утешкалиева А. М. –** к.п.н. и.о. ассоц. профессора, Атырауский государственный университет имени Х. Досмухамедова.

144. **Fedorova M. A.-** PhD student, teacher of the Faculty of Economics and Law, Kazakh Ablai khan University of International Relations and World Languages.

145. **Феткулов А. Х. –** з.ғ.к., доцент, Экономикалық және құқықтық зерттеулер ҒЗИ жетекші ғылыми қызметкері, Қазтұтынуодағы Қарағанды экономикалық университеті.

146. **Хамзина К. М. –** ф.ғ.к., доцент, Қарағанды мемлекеттік техникалық университеті.

147. **Хасен Т. –** 2-курс магистранты, «Әлеуметтік педагогика және өзін-өзі тану» мамандығы, Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті.

148. **Чукуров А. Е. –** 6D010300 – «Педагогика және психология» мамандығының 3 курс докторанты, С.Торайғыров атындағы Павлодар мемлекеттік университеті.

149. **Шегенова З. К. –** 1 курс докторанты, «Психология мен педагогика» мамандығы, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті.

150. **Шойманова М. Б.-** филология ғылымдарының кандидаты, Silkway Халықаралық Университеті.

151. **Шұғаева Г. Қ. –** педагогика ғылымдарының кандидаты, Х.Досмұхамедов атындағы Атырау Мемлекеттік Университеті.

152. **Ыдырысова Г. А. –** аға оқытушы, ЖОО дейінгі дайындық кафедрасы, Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ.

153. **Юсубалиева М. Ф. –** магистр, Восточно-Казахстанский государственный технический университет имени Д.Серикбаева.

МАУЛЕНОВ Г.С.
доктор юридических наук, профессор

Рецензия на учебник «Криминология», подготовленный доктором юридических наук, профессором Алаухановым Е.О.

В 2013 году в юридической науке нашей республики произошло знаменательное и историческое событие – в г. Санкт-Петербурге (Российская Федерация) в издательстве «Юридический центр Пресс» был издан учебник «Криминология» (38 п.л., 608 стр.) известного казахстанского ученого-криминолога, доктора юридических наук, профессора, члена Союза писателей и журналистов Республики Казахстан Есбергена Оразулы Алауханова. Учебник стал очередным шагом, ранее им издавалась в России монография, тема: «Криминологические проблемы предупреждения корыстно-насильственных преступлений» (2005 год). Рецензентами учебника выступили выдающиеся ученые в области уголовного права и криминологии – доктор юридических наук, профессор О.Н. Ведерникова (судья Верховного суда Российской Федерации) и доктор юридических наук, профессор К.Р. Абдрасулова (заведующая кафедрой криминологии Ташкентского юридического института).

По устоявшейся традиции структура учебника представлена в двух частях: Общая и Особенная. В содержание Общей части учебника включены: предмет, система, методология криминологии, история

ее становления и развития, преступность и ее основные характеристики, причины преступности, личность преступника, организация и методика изучения преступности, прогнозирование и предупреждение преступности, понятие и общая характеристика виктимологии, как одного из направлений криминологии (девять глав).

В Особенную часть учебника вошли шестнадцать глав, рассматривающих криминологическую характеристику отдельных видов и групп преступлений, в т.ч. организованная, коррупционная, женская, воинская, корыстно-насильственная, экономическая, пенитенциарная, неосторожная и др., отдельная глава рассматривает международное сотрудничество в области борьбы с преступностью, особенности организации сотрудничества стран СНГ в борьбе с преступностью.

Следует особо отметить, что наш коллега проявил авторский и порой оригинальный подход к решению некоторых проблем криминологии, изложенные в настоящем учебнике. Так, например, затрагивая проблему причинности в криминологии автор, на наш взгляд, справедливо отмечает, что она является общефилософской проблемой и студенты должны ее освоить не по учебнику криминологии, а по специальной литературе.

Совершенно справедливы высказывания автора и о том, что каждый ученый видит проблему преступности и преступника соответственно своей специальности и создает «свою» теорию о ней, ее причинах и людях, совершивших преступления.

Исследуя развитие криминологии в СССР, в т.ч. и в Казахстане, профессор А.О. Алауханов подчеркивает, насколько труден и непрост был путь развития и признания криминологии, как науки – от полного непризнания, отвержения, объявления лже наукой до признания в качестве теоретической основы, как для законотворчества, так и для практики борьбы с преступностью.

При раскрытии криминологической характеристики преступлений автором приводятся статистические данные по республике о состоянии, структуре, динамике различных преступлений, конкретные практические рекомендации по их предупреждению.

Кроме того, свое логическое отражение в учебнике профессора Е.О. Алауханова нашли труды, как зарубежных, так и отечественных ученых и экспертов, среди них, Н.М. Абдиров, Н.А. Агыбаев, У.С. Джекебаев, С.Х. Жадбаев, Е.И. Каиржанов, И.И. Рогов, Г.Р. Рустемова, Н.Н. Турецкий и др.

Безусловно, отдельные положения научного труда, на наш взгляд, порой наталкивают специалистов на проблемы творческой дискуссии, в частности, соотношение социального и биологического в личности преступника; социально-психологический механизм совершения конкретного преступлений;

• роль конкретной жизненной ситуации в совершении преступления; понятие и классификация виктимности.

Но, как нам представляется, актуальность затронутых автором сложных криминологических вопросов является ярким достоинством самостоятельности профессора Е.О. Алауханова, как ученого, как автора более чем 20 монографий и учебников в области криминологии.

Особо выделим то обстоятельство, что рецензируемая работа автором посвящена его учителям и наставникам – доктору юридических наук, профессору, академику АЕН РК, Заслуженному деятелю науки и техники РК Елегену Изтлеуовичу Каиржанову и доктору юридических наук, профессору Юлдашу Мустафаевичу Каракетову.

В целом, учебник дает глубокие теоретические знания и пропагандирует криминологические знания. В целом, труд написан по-настоящему творчески, является фундаментальным и привносит значительный вклад в уголовно-правовую и криминологическую науку современного Казахстана.

Издание учебника профессора Е.О. Алауханова «Криминология», в большой степени, выдвигает авторитет казахстанской криминологии на международный уровень и станет всеобщим признанием заслуг многих поколений казахстанских криминологов, сложившихся за последние тридцать лет.

Следует только приветствовать выход Е.О. Алауханова на международную арену и пожелать ему в год его 55-летия со дня рождения продолжить неустанную работу по пропаганде криминологических знаний в нашей стране, не забывая слова знаменитого поэта «...И вечный бой, покой нам только снится!».

Не случайно в предисловии к учебнику наши уважаемые коллеги – российские ученые – доктора юридических наук, профессора З.С. Зарипов и С.Я. Лебедев отмечают, что учебник отличается логической завершенностью идеи, новизной взглядов и перспективой дальнейшего исследования.

Безусловно, изданный учебник, подготовленный профессором Е.О. Алаухановым для студентов и магистрантов (докторантов), преподавателей юридических факультетов, специалистов в области уголовного и пенитенциарного права, криминологии, а также всех заинтересованных лиц найдет широкое применение среди ученых и практиков.

АГЫБАЕВ А.Н.

доктор юридических наук, профессор КазНУ им.аль-Фараби, заслуженный деятель Казахстана

ФУНДАМЕНТАЛЬНЫЙ ТРУД ПО КРИМИНОЛОГИИ

Недавно в Санк-Петербурге издателством «Юридический центр-Пресс» издан учебник доктора юридических наук, профессора Е.О. Алауханова «Криминология» с объемом 42 п.л. Работа посвящена 20-летию независимости Республики Казахстан. Преступность и причины, ее порождаю щие всегда явились объектом пристального внимания человечества, которое постоянно ищет пути и средства эффективной борьбы с этим социальным явлением. На этой стезе особая надежда возлагалась на государство. Однако со временем стало понятно, что государство самостоятельно не в состоянии решить все возникающие сложные проблемы, что ведущая роль принадлежат обществу и его гражданским институтам. В своем выступлении на заседании Совета Безопасности Республики Казахстан 18 июня 1993 года Президент страны Н.А. Назарбаев отмечал, что «нужно ... поднять на борьбу с преступностью трудовые коллективы, широкую общественность, весь народ, средства массовой информа-ции. Такой опыт у нас был накоплен». Люди разных профессий во все времена задумывались над истоками преступности, над тем, какие вну-

тренние или внешние силы заставляют человека нарушать уголовно-правовые запреты, даже под угрозой наказания. Естественно, что все они осмысливали вопросы преступности в контексте своего времени и его требований, на том уровне знания, который они застали или которого достигли собственными усилиями.

Как известно, непременным условием успешной борьбы с преступностью является понимание ее детерминантов. Криминология – это наука о борьбе с преступностью, ее детерминантов, которая должна опираться на современные реальности и возможности предупреждения преступлений.

Автор учебника, известный ученый, много работавший в области уголовного права и криминологии, в своем труде постарался изложить разные взгляды и позиции, но при обязательном условии, что они важны, даже необходимы для понимания того, что такое преступность и как с ней бороться.

В учебнике на базе современных подходов к структуре и содержанию криминологий рассматриваются предмет, система, методология и история криминологии, задачи и перспективы ее развития. Анализ преступности, личности преступников, причин и условий преступлений дается как в общем плане, так и применительно к конкретным видам преступлении.

С тех же позиций рассматривается проблема предупреждения преступности. Специально исследованы определенные виды преступности:

преступления против здоровья человека, корыстно-насильственная, организованная, коррупционная, экономическая, рецидивная, женская, пенитенциарная, воинская преступность, преступность террористического характера, преступный оборот наркотиков, международное сотрудничество в области борьбы с преступностью.

Учебник отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, в ней приводятся статистические данные и привлекается огромное количество научных и литературных источников. Книга написана доступным, образным языком и рекомендована для студентов, магистрантов, преподавателей юридических вузов и специалистов в области криминологий, а также для работников суда, прокуратуры и других правоохранительных органов, интересующихся проблемами предупреждения преступности. Настоящий учебник является фундаментальным трудом в области криминологии.

«ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ»
«НАУКА И ЖИЗНЬ КАЗАХСТАНА»
«SCIENCE AND LIFE OF KAZAKHSTAN»

Халықаралық ғылыми журналы (Мемлекеттік тіркеу: №9875-Ж 09.02.2009 ж.
Халықаралық тіркеу: ISSN 2073 – 333X, Париж, наурыз)
Қайта тіркеу №17579-Ж 06.03.2019
2009 жылдан бастап басылым ай сайын шығады.

Международный научный журнал (Гос. регистрация: №9875-Ж 09.02.2009,
Международная регистрация: ISSN 2073 – 333X, Париж, март 2009 г.)
Перерегистрация №17579-Ж 06.03.2019
Периодичность издания ежемесячно.

Ғылыми еңбектің негізгі нәтижелерін жариялау үшін Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі білім және ғылым саласындағы бақылау Комитетінің 2012 жылғы 10 шілдедегі №1082 бұйрығымен ғылыми баспалар тізіміне енгізілген.

Журнал индексті ғылыми дәйексөздер қатарына қосылады және ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау жөніндегі комитет ұсынған **заңтану, филология, педагогика, өнертану** ғылымдары бойынша басылымдар тізіміне кіреді.

Автор мәліметтің нақтылығына, ресми құжаттардың сілтемелері мен басқа да деректердің дұрыстығына жауапты. Редакцияға келген материалдар кері қайтарылмайды.

Мақалада отандық (Қазақстандық) авторлардың еңбектерін міндетті түрде қолдану керек. Сонымен қатар «Қазақстанның ғылым мен өмірі» журналының алдыңғы сандарында жарияланған авторлардың мақалаларына сілтеме жасауға кеңес беріледі.

Автор мақала жазу барысында өз еңбектеріне сілтемені азырақ жасап, басқа маңызды ғалымдардың еңбектеріне сілтеме жасағаны жөн.

Журналға мақаланы қазақ, орыс, ағылшын, неміс, француз, қытай, түрік, араб және ТМД халықтары тілдерінде жазуға болады.

Приказом Комитета по контролю в сфере образования и науки МОН РК от «10» июля 2012 года №1082 рекомендован для научных публикаций.

Журнал включен в индекс научного цитирования (ИНЦ) и в список изданий, рекомендованных Комитетом по контролю в сфере образования и науки МОН РК по специальностям: **юриспруденция, филология, педагогика, искусствоведение.**

Ответственность за достоверность фактов и сведений, содержащихся в публикациях, несут авторы.

Материалы редакцией не возвращаются.

В статье необходимо использовать труды отечественных (Казахстанских) авторов. При этом рекомендуется содержать ссылки на статьи авторов, опубликованных в предыдущих номерах международного журнала «Наука и жизнь Казахстана».

Самоцитирование в статье при написании автором научной работы допускается в наименьшем количестве.

Рекомендуется обратить внимание на значимые научные труды ученых мира.

Статьи журнала принимаются на казахском, русском, английском, немецком, французском, китайском, турецком, арабском языках и могут быть написаны на языках народов СНГ.

ҚАЗАҚСТАННЫҢ ҒЫЛЫМЫ МЕН ӨМІРІ
Халықаралық ғылыми журнал
№5/2 2020 жыл

Бас редактор:
«Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері», з.ғ.д., профессор Е.О. Алауханов

Басуға 21.05.2020 ж. қол қойылды. Пішімі 84х108 1/8. Офсетті қағаз.
Сандық басылыс. Көлемі 40,75 б.т. Таралымы 500 дана. Тапсырыс №657

Редакция мекенжайы: Алматы қаласы, Алмалы ауданы, Абылай хан даңғылы 113 үй, кеңсе 27
web-site: www.nauka-zan.kz, e-mail: nauka-zan@mail.ru

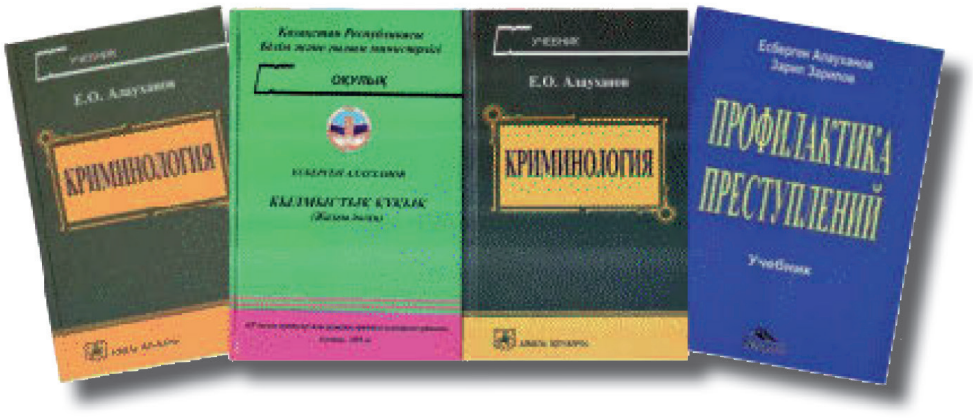

В ведущих учебных заведениях России презентованы научные издании- учебники, монографии, вышедшие в Казахстане под редакцией «Заслуженного деятели Казахстана» д.ю.н,, профессора Е.О. Алауханова.

Презентация прошла в Московской государственной юридической академии, в Московском университете МВД России и Рязанской академии права и управления ФСИНМЮРФ; Правовой академии МЮ РФ, а также 28 мая 2009 г, в МГУ имени М.В, Ломоносова с участием проф. Е. Каиржанова. Есберген Оразович – завкафедрой Судебной власти и у г, процесса КазНУ им. аль-Фараби, член союза писателей Казахстана, член Российской криминологической ассоциации, пт редактор международного журнала «Наука и жизнь Казахстана». Профессор О. Стар ков отмстил, что новый учебник «Криминология» отличает оригинальный подход автора к решению некоторых проблем криминологии, приводятся статистические данные и привлекается большое количество научных и литературных источников. Книга написана живым, образным языком, И том числе в книге «Криминология», подготовленной под редакцией профессора И.Рогова и профессора Е.Алауханов, появились новые гавы – «Бытовая преступность», «Медицинская преступность» и «Криминотеология», чем отличается от других учебников стран СНГ. Ученые России отметили, что подобные презентации учебников, посвященных криминологической науке казахстанских ученых, не проводились уже на протяжения двух десятков лет, Своими грудами, подчеркнули они, профессор Е. Алауханов укрепляет международное научное сотрудничество.
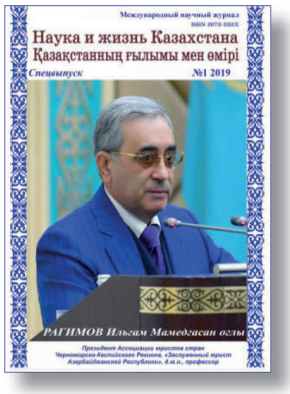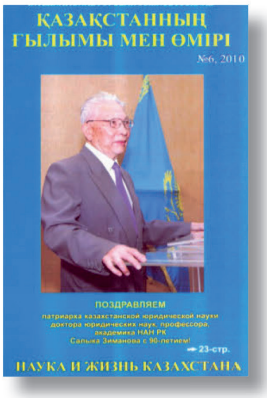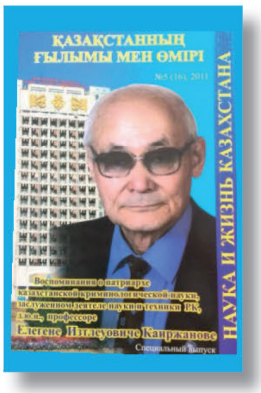
Журналға «Қазпочта» бөлімшелер арқылы жазылу индексі 74191